वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रो ह्रस्वः	कण्ठ	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठ	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
अ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	क	तत्	ते एव
इ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	तालु	तत्	ते एव
ई	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	तत्	तत्	ते एव
इ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते एव
उ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	ओष्ठौ	तत्	ते एव
ऊ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	तौ	तत्	ते एव
उ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तौ	तत्	ते एव
ऋ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	मूर्द्धा	तत्	ते एव
ॠ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	स	तत्	ते एव
ऋ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	स	तत्	ते एव
ऌ	उदा० ३	एकमात्रो ह्रस्वः	दन्तमूलम्	तत्	ते एव
ऌ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते एव
अस्य दीर्घाभावेऽपि लकारद्वययोगात् द्विमात्रता			दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्पृष्टं च	ते एव
ए	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	विवृतम्	ते एव
ए३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते एव
ऐ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते एव
ऐ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते एव
ओ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते एव
ओ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते एव
औ	उदा० ३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते एव
औ३	उदा० ३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते एव
यथासम्भवं नासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथाप्राप्तं बाह्याः
अनुस्वारस्य	०	०	नासिका	स्पृष्टम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
विसर्गस्य	०	०	कण्ठ	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च
ᳵक ᳵख	०	०	जिह्वामूलम्	स्पृष्टम्	विवाराद्य महाप्राणश्च
ᳶप ᳶफ	०	०	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	विवाराद्य महाप्राणश्च
क	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा अल्पप्राणश्च
ख	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवाराद्य महाप्राणश्च
ग	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	०	सा	तत्	तत्	संवाराद्यः महाप्राणश्च
ङ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवाराद्यः अल्पप्राणश्च
च	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवाराद्य अल्पप्राणश्च
छ	०	सा	तत्	तत्	विवाराद्य महाप्राणश्च
ज		सा	त	तत्	संवाराद्य अल्पप्राणश्च

वर्णः	स्पष्ट	काल	आगमम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ		बहु मात्रा	मातु	च दम्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
अ		बा	मातु मात्रा च	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
इ		बा	मूर्धा	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
इ		बा	बः	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ई		बा	बः	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
इ		बा	बः	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ए		बा	बः मात्रा च	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
इ		बा	दन्तमूलम्	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
व		बा	मद्	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ए		बा	मज	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
व		बा	मद्	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च		बा	मज मात्रा च	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ष		बा	ओष्ठौ	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
म		बा	मी	मद्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
द		बा	मी	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
म		बा	मी	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
व		बा	तो मात्रा च	मद्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च		बा	मात्र	ईषत् स्पृष्टम्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ए		बा	मूर्धा	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ल		बा	दन्तमूलम्	मद्	ते एव
व		बा	दन्तौष्ठौ	मद्	ते एव
वर्णमालावर्णानामभिधानम्			वर्णोच्चारणे मात्रादि	मद्	ते एव
म		बा	मात्र	ईषत् दम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ष		बा	मूर्धा	मद्	ते एव
स		बा	दन्तमूलम्	मद्	ते एव
ह		बा	कण्ठः	ईषत् दम्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च च ई च वर्णसमाम्नाय		बा	वर्णोच्चारणे नासिका च	च दम्	बलाबल मात्राः
ज ज ड ए द ड ड			वर्णे वर्णोच्चारणम्	वर्णमाहुः	संवारादयः अल्पप्राणश्च

वर्णादीनां स्पष्ट विवृतानि इ अर्धविवृतानि । अवर्णादिवर्णे अक्षरम्, अभीरितानि इव अक्षराणां अर्धमीरितोपनिषद अपि इति । अत एवाक्ष वर्णमालिका, न तु अक्षराणां वैनाक्षरादिविवक्षायाः

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादय औकारान्ताः शिक्षामते द्वाविंशतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च" इ. स्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव चेति" च शिक्षोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश ऌकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ औ, इत्येते दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशति ॡकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुष्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः प्लुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदा स्मृताः । तेषां च प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रैविध्येन ६६ भेदा ६९ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १३८ वा सूक्ष्मा भेदाः सर्वेषामेषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरशब्दवाच्यता।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गसहिता अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वार इत्येते षोडश । पाणिनीयमते ॡकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्तह्रस्वऌकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहार स्तथा ॡकारादिशब्दे उक्तः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्दशसु सूत्रेषु आम्नानाभावेऽपि भाष्यकृता अट्सूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन" इत्युक्त्या स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयो स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अट्सूपसंख्यानन्तु णत्वणत्वकार्य्यार्थम् । तेन ऊर्जोंपि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि णत्वम्। अत्र च नुमःस्थानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्भिन्नस्य, तेन बृंहणं इत्यादौ न णत्वम् । अन्ये तु सर्व्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन त्वृंहणं ब्रहणमित्यादौ णत्वम् "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीत्युक्ते तत्र अड्ग्रहणेनैवानुस्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवाये णत्वार्थं नुम्ग्रहणम् न तु यस्येव नुमःस्थानिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तोदाहृतौ णत्वम्। सर्व्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृत दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्न "विवृतमूष्मणा स्वराणाञ्च" इति "अचोऽस्पृष्टा इति चोक्ते"। एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवारा "कण्ठमध्ये तु घोषा स्यु संवृता नादभागिन" इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामस्याभिरुक्तं तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे उक्तम्। एतेषामुच्चारणस्थानानि प्रदर्श्यन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्य्यः "जिह्वामूले तु कु प्रोक्त" इत्युक्ते । तत्र अ इति ह्रस्वः वर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विध । एवं आ इति दीर्घ द्विमात्रत्वात तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । आ३प्लुतवर्ण त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षाड्विध्यम् तथा च अष्टाष्वेतत् अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्य "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेः । तस्यापि इ,ई,इ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्ण ओष्ठोच्चार्य्य "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविध तेषां प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्याष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्द्धस्थानोच्चार्य्य "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् अष्टादशविधता । "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्" इत्युक्ते ऌकारस्य वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदा तेन ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा इति भेद । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऌवर्ण दन्तमूलोच्चार्य्य "ऌतुलसानां दन्ता" इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् द्वादशविधतेति ऌवर्ण द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता। अ,इ,उ,ऋ,ऌ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनामुक्तानां संज्ञा । अधिकमुपरि द्रष्टव्यम् शास्त्रतीया विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तं

अकारादीनामनुक्ता वाचकशब्दा तन्त्रोक्ता वर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अ श्रीकण्ठ सुरेशश्च ललाटं चैकमातृक । पूर्णोदरी सृष्टिमेषी सारस्वतप्रिय वद । महामाया वासुदेवो-धनेश केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरोमरुत् । ब्रह्मा रामानुजोऽस्य कामश्च प्रणवाद्यक । ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशीपाशिनी वियत् । विश्वेश श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिर्यशस्विनी । अर्क्कमण्डल पर्य्यायो माधवः कामकर्षिणी" ।

भा वाकारोऽभिवामोऽसमोदोषवाचोऽभिधावन। । चौरो
हविपदोदय पाचोऽरोर्णाचरत्वे। नमस्तत्कमोक्षी
नारायणदेवर । मन्त्रि वाचा काची निधाय
वचना वनो । विधायकोऽधिकानाम् त्रिधा वाचिव
वचना । द्वितीया वाचा कार्षी निघ्नता वृत्तोपि
वद् । वृत्तावव वृत्तवाय गोवनवाचिनी ।

१ १ स च्या वाङ्मनो वियामन् पुना प्रयुक्त । वाचिन
तनूरोपोर वौद्धी वोटर यद । च वचोवाचरदुषि-
ईवनेनव नाविता । मात्र वाचि वाविनो च वा
वोऽवित्रुत्तिवाचन । वैवानी चरबोदशोपिवप्लिवर च
वाचव ।

१ ददृंषि वी वदावाचा वोवाचो वाचवीवनम् । मो
दिव् वेवर इति पुनरा एवर्दव । विभुवनी
वदेवन वहिसन्तु वदावर । वावोवटी मवदच्या दवित
वाप्तवृत्त। । विरोधव विना वृविवर्णे विभुचा
विना । देवानी वडवी विष्णु वाचकचा वपादिता ।
वाचना चोदर वीवि वौडिनो वाचचारिता । वृत्ताव
दवानीयो वाचिरिवददयवादो ।

ह च महतोऽवचाचा पूजावचायचराचव। । वदेवोदव-
वर्ष वृद्धावोचना दिर । वय मनुर्विविन् विन
वर्षा वचेवर । वन्द्रव वहि इति। ववानो वडिवर
विनो । वावद वववारैवी वोदिनी विवहुचनी ।
वचन इविवा वोम वारसोनो इवोचरः ।

ख च वचवोरवि। वावि। वोववीवचवदन। । वाचा
रावहकेवच वडेवोवाववर्णव । वर्णेवोर्देवः वचवो
दोर्षवोचा वरवनो । विवाविनो विववनो वववो
वचर्ण वी । वदारिवदेवरो वनी वर्चोवृत्वान्व
वृवव ।

ग 'च इदोव वनो दवीदेवाचा विविचच। । वारवृवि
विवा वारोरैवित वाविता इवि । दवचाव विरो
वाचा वचुना वाविनो वचम् । वर्ष वाववचा वैवो
विवविनयवनामव । रोहिनो विवृष्टी च पूर्वो विवि
वहनी ।

घ "च मोचो विवीवोभावीवावनो मोहवी इवि । वार्व
वनो विवामाव वदवाचा विमदवा । वदिनी मोविवा
वेत देवदवाचा वदिवा । एवदचावृदोवाचा
नविना निववीदवा । वोवचा वृत्तावचा वैत वावता-
वतिरवी । वह्नावमचरवीवादे वारवीवमव वचा ।

ङ च प्राव चीवरः पुनो वेवोदूनो ववोऽविवद् । देव
वोविदवमचोवदः वाचोदरो पुना । वाविवाद च
विवा वनो वाचा च वाचनी पुना विर्वनरी दीर्व
विदृ वदाचो वाडवी वरा । वन्तुचा वार्षवोद्वा
दिवचाः वाववर्न । पूर्विविवा च वनो वाविदावव
वैचरः । विवचावर्णवनरो इरोवा इवचवदी" ।

च चवारः ववचावर्णी वृत्तिवैवोवचव । चचमा वावि
वीवनचोवदवाचोदरी पुना । दवनी वविरोवाचा
वोववीवोचवाचव । वाविनी विवचः वाचोर्विदचाव
पवि। वनो । वर्णोवेवोवार्विनी च दवावी दृढवाचः ।
वचवाहोनो वाचवा वचवावे चचा । दवावविवावदेव
वाच वदीवोऽवा वचा "चचारे वीवचा वोऽवीवीचुवि
ड्रेवि वीवना । वावारे वावचो वावविद्वाचा वाव
वेरवो । दवारे वविनी चचुवा च वा चावचहरो ,
देवारे वाविनो वाचा वचरोचा पूजनरो । चचारे
चचवाचचा प्रवचवा चचवाचा । विवा वृ वाचचा
मोक्षा वावचवचा ववाविनी । चचारे वाविचा वैवी
विववाचो वचहूरो । चचारे वावचवारोही वृतिनी वो
विवोवावि । देवारिनो चचारे वावृविवनाहोपवाविनो ।
चडचचवा वावदानी कुवारे च वचाविनी । दवा
राहोवनविवावोदवाच पवावाविवचवावादी दविवा।
वचारादीवा वोवचवाव वाचवेदवचे दवीर्व वव

ज "चव ववचवारवा वाविवीव दरानवे । । वदच
वनुववीवाच वद्वोवचव वदा । वद्वदेवचव वचे
वविवचवचवविवन् । विदेव विहवोवेव वाव वेव
वमूर्विवन् । विभुवचव वर्षे वव वचाविवनवम् ।

भा वाचारे वदवावनी वदवनोऽविवर्वे विवे । । वहाविव
वव वर्षे ववा वडवव विवे । । वद्वचावचव वर्षे
वव वदवरपवचीपू" ।

१ "दवार वदवावच वचनवरवचवाविम् । वविवादवव
वचे वदाचारदचे विवे । । वदा वविवर्ण देवि इदवव
वव वचा । वदाविवचव दवे वद वदवववविवम् ।
वविवद्वचाव वर्षे दवचवचवविवम् । दवार वदवे
वावि । वव वचचवीवृवि ववृ" ।

१ देवार वदवेवावि वव वदवद्वचवीवृ । वहानन्
वव वर्षे वचा वडवव वदा । वद्वदेववव वर्षे वीव
विवाहवाविवि । वद्ववविवव वर्षे वद्ववावचव
वदा ।

उ "उकारं परमेशानि ! अधःकुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा । धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदायकम्" ।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्णं सदाईश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा । रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये ।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली परदेवताम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा ।

ॡ ॡकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि"।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णा त्रिविधाः स्पर्शान्तःस्थोष्मभेदात् तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्थाः शषसहा ऊष्माणः । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां वाय्वभिव्यङ्ग्यत्वम् । तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितयामलस्तत्स्थानस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन तत्र परावृत्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा तद्यथा स्वरतः १ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अचां त्रैविध्यम् तथा कालतोऽपि २ त्रैविध्यम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेः अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनानामपि अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव । मात्राकालस्तु "दशगुर्व्वक्षरैः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका" इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपप्राणस्यार्द्धभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया षष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानुपलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्रकालः सार्द्धविपलात्मकः कालः त्रिमात्रकालः । तत्तत्कालोच्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति" सामान्यत उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तो यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

येषां स्पृष्टा हल' प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अन्ताश्च स्वर्गाभावरूपविवृततयमन्तः यण् चरन्त्वान्तीषद् दृष्टा इत्यर्थः नेमद्दश्वाद्यो। यच्च शम्भहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थादेव विवृता "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृत करण स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्ना सवर्णसञ्ज्ञायामुपयुक्ता। बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतम" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् बहुसमानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।

बाह्या प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाघ।स्वगलबिल बहुचिबिकाप्रश्वासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पमहत्त्वरूपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलबिकागादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यपरिदृष्टमकार्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "अया यमा अय:+कपौ विसर्गं शरएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाय विवृण्वते। कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगाश्चयाल्पासवः स्मृता" इतिसिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेया। अया स्थाने जाता ये यमा कँ खँ गँ घँ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धा अय, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गा शर यषसाश्च एते श्वासा अघोषा कण्ठं विवृण्वत च। अन्ये एतद्भिन्ना सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्त.। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा पूर्वोक्ताः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च यण् वरलवा एते अल्पप्राणाः अन्ये सर्वे महाप्राणा इति विवेक।

तदेवं परस्परविभाजकैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नै स्वरकालविशेषैश्च वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता। प्रान्तिका हि वर्णा सरस्वत्येव कश्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र वर्णविभाजकानि सूचीपत्रे द्रष्टव्यानि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलञ्च वृत्तरत्ना० टी० यथा गणप्रसङ्गेनाक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते "अक्षरे परिशुद्धे च नायको भूतिमश्नुते। इत्युक्तेरक्षरशुद्धेरावश्यकत्वात्। "श्रवणात् अपि स्मिर्भवति गमिवर्णादमयतान्यपाद्य्याति, चरमचमत्कारात् वराहतात्। तथाह्येव: सौख्य सुख्यपरिहितादक्षरगणात् पदादौ विन्यासात् भरतह ह्यपूर्वैर्विरचितात्"। भरतहृताद्यपूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरचितादित्यर्थः। हलवर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव। "क खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशोड, ङ् छाया च सुखं, छः प्रीतिं, जोमित्रलाभं, भयमरणकरौ झञो, टठौ खेददुःखे,। डः शोभां, ढो विशोभां, भ्रमणमथ च णस्तस्तु सुखं, थस्तु युद्धं, दो, ध, सौख्यं, मुद, न:, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गं। या लक्ष्मीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ श सुखं, षस्तु खेदं, स-सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च ळः, क्ष समृद्धिं करोति। स युक्तं चेह न स्यात् सुखमरणपटुर्वर्णविन्यासयोगं पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, वचसि च सकले, प्राकृतादौश्च मोऽयम्"। एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव 'नायको वर्ण्यते यत्र फल तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्"। तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्त। "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः"।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि।

क

व्यञ्जनवर्णभेद ककारः कण्ठ्यः अर्द्धमात्र। तस्य तन्त्रे वाचका शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "कः क्रो घोषो महाकाली कामदेव प्रकाशक। कपाली तेजस गान्तिर्याक्षदेवोजयाख्य। अक्रो प्रजापति हृदिदेश-स्कन्धो विशाख्यात। अनन्तः पार्थिवोबिन्दुव्यापिनी परमात्मक। वर्गाद्य सुखो ब्रह्मा 'वर्णाद्योऽव्यःशिवोजलम्। माहेश्वरो तुना पुण्य मद्भनचरणं कर। मिश्राकालेश्वरी मुख्य कामरूपी गजेन्द्रक। श्रीपुरं रमणोरद्र शुक्लवा परमार्थक"।

क पु० कै-शब्दे कच-दीप्तौ वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्य्ये ८आत्मनि ९दक्षे-प्रजापतौ १०राजनि ११कामग्रन्थौ १२मयूरे" मेदि०। १३चित्ते गन्धचि०। १४चित्ते १५देहे १६काले १७घने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोष १९प्रकाशे च एकाक्षरकोष। २०शिरसि न० "द्याम्यामोदो हिरनूमञ्जु

[illegible]

अंस [illegible]

[illegible]

अंस [illegible]

अंस [illegible]

[illegible]

सेनमूर्त्या गत्वा तस्या सङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । "एवमुक्ता दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे । इच्छयाविष्टहृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम् । मायया परया युक्तो बलवान् ध्यानमेवान्वचिन्तयत् । मुहूर्त्तं ध्यातमात्रे तु दृष्ट ज्ञानबलात्तत । उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा रूपमथाप स । उग्रसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्व परिवर्त्य च । उपासर्पन्महाबाहु मथनं दानवेश्वर । स्मयमानश्च सनर्फोऽप्याहामितवीर्य्यवान् । उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् । सा पतिस्निग्धहृदया भावेनोपससर्प तम् । शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात् । सा तस्मादुत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम् । कस्य त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता । एकपत्नीव्रतमिदं मम सदूषितं त्वया । पत्युर्मे रूपमास्थाय नीचनीचेन कर्म्मणा । किं मां वक्ष्यन्ति रुषिता बान्धवा कुलपांसुलाम् । जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता । धिक् त्वामीदृशमचान्त दुष्कुल व्युत्थितेन्द्रियम् । अविश्वास्यमनार्य्यञ्च परदाराभिमर्षणम् । स तामाह प्रज्वलन्ती क्षिप्र क्रोधेन दानव । अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्ज्जित । किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे । पण्डितमानिनि ।। मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशे स्थितम् । व्यभिचाराद्दुष्यन्ति स्त्रिय स्त्रीमानगर्व्विते ।। न ह्यासा नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषत । श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमे । प्रसूता देवसदृशान् पुत्त्रानमितविक्रमान् । अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्म्मवती सती । शुद्धा केशान् विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि । कस्य त्वमिति यच्चाह त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ।। कंसस्त्वप्रतिमुख्य धी तव पुत्त्रो भविष्यति । सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य त वरम् । उवाच व्यथिता देवी दानवं दुष्टवादिनम् । धिक् ते वृत्तं सुदुर्वृत्त । य सर्व्वा निन्दसि स्त्रिय । सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ता सन्ति चैव पतिव्रता । यास्त्वेकपत्न्य श्रूयन्ते ऽरुन्धतीप्रमुखा स्त्रिय । याभिर्धृता प्रजा सर्व्वा लोकाश्चैव कुलाधम ।। यस्त्वया मम पुत्त्रो वै दत्तो वृत्तविनाशन । न मे बहुमतस्तेन शृणु चापि यदुच्यते । उत्पत्स्यति हि यो वीर । पतिवंशे ममाव्यय । भविष्यति स ते मृत्युर्यैव दत्तस्त्वया सुत । द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु"। कांस्यशोधनद्रव्ये कंसकशब्दे वक्ष्यते कांस्यशोधनमारणविधानगुणा भावप्र॰ उक्ता यथा "अथ कांस्यस्य रीतेश्च शोधनन्त्वभिधीयते । पत्रीकृतपत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धि सम्प्रजायते" । अथ मारणविधि "अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैः सह । ततो मूषापुटे कृत्वा पचेत् गजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्य रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" एवं मारितयो कांस्यरीत्योर्गुणा "कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" ।

"कंसमन्थस्यूर्पपाय्यकाण्डान्तं द्विगौ" पा॰ द्विगुसमासे आद्युदात्तता । द्विकंस । द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगु । कंसशब्दोऽर्द्धर्चादि । "का काली का मधुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा । क स जघान कृष्णं कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने समानप्रश्नोत्तरदर्शनात् दन्त्यमध्य एव । ई उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देवभागभार्य्या "कंसा कंसवती कङ्का सुतनू राष्ट्रपालिका । उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रिय " । "देवभागस्य कंसाया चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग॰ ६,२४,२२,

कंसक न॰ कंसमेव स्वार्थे कन् । १कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम् । उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयो । कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनै । संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा स्मृता " । "कांस्यं कषाय तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"। कर्म्मादि "इवे प्रतिकृतौ" पा॰ कन् । २कासीसाख्ये कासीसे उपधातुभेदे । "कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते । कासीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवर तथा । वातश्लेष्महरं केश्य नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशन परिकीर्त्तितम्" भावप्र॰ तद्गुणादि ।

कंसकार पु॰ कंस तन्मयपात्रं करोति कृ—अण् उप॰स॰ । (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्याया ब्राह्मणाज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोवणिक् । कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् सम्भूतः" ब्रह्मवै॰पु॰। तेनैतस्याम्बष्ठत्वं द्विजसंस्कार इति किन्तु सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । गौड़देशवासिनस्तु शूद्रा । "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः । ततो

चैकेन शाकेनेद् चरम् । तकमायवेमनोमयाम्, रक्त गु जो मवाद् अमलाद्ः वं विदः १।अवि१२तुवि च न चैदि ११वैवे ह चरतो । तम मह्ननि ' दिवा मार्कंडयेतोऽभिवृत्रोम्मीवैमृभिमवा ना दि । न महा। महीया बच त्वा बाय त्वा बच २ ३। बाय तुवाव प्रमायवते दर्भि है। बहापि बौमापारीति मना वर्तिते बोयाय वर १८,६०। "वाहतोयाम्याद वाम्मा बौवि प्रमायवि।" ६ १ २ १ प्रमापतिर्वै बचवा दयहिता वरहवतोवि" ६,०१०। दवमानत्वी "मन पावेमयोऽविज्ञापवचोव बचचवा। यदि च अववाधाव इति 'विवगतुपचा। एव भन्तोव बावेम्योति चर विषर इदवान्" बाव ६ ८,१ बाव इचवनावने हिरवाहत। येवाह चामांचुवो विवृतः क"बाव ८६,१८। वा प्रमायवि। "भवानुविवायो वूव। प्रवेव प्रमायवि। मन्नो वरदव बाजुवद का पवीवेदव वा बाशव । बादीवमाह विविवेव अवा बयपा"८,८। वं रवम् । तवे प्रायो मह्न न मह्न वं मह्न विवरोमाव बावाम्वं मतमावो मह्न वह स वह न बावाबीति विरपोव वहाव वं वदे य वदेव च तदेव वविति चाम्बच । वम वचववववचवा महवततः। वचाव वहामे चमेवहत्वं महत्वाविव वै बवच बचु वहाव वदेव वं चवीवाव वदेव बचा बाव तहोर्वेव विवेकावं वं विवेविह्वंवोमावाव वातिवर्वि वं वावीवेव विवेकवावल्वं रवाविम । वदेव चवाचावलवोवाव वदेव च वं दुवावदि वावीवि चवाह वृवेव विवेकवाव वं वौविवाह्वेवाव वावि वनि वं वावोवोवृववदेव"। वव वंवद्व वाचावचम् रववो । वदे "वि वनं वविव दवा प्रोवोवृहवाव विवाय । "वै वूव वच वर वर्णाव वयम् वा व । न देववाच वव । "वदेव वा रव वदि । वाव प्रमायविवदी विवाहवेदे । वो वीवृ बावीवयातव वह ।

अंस मि० अविमवम् तुवाव वरवाह न । तमानेदे चु । न इ व-न रवमव मि० वच न वा वदि चर वर्षं" वहमाविदी वचारवावी

अंसूक न० वावचवोहो वर्वचवावेववावोमन्दे बदूव वबूवचवम । हवचववादिविवहव हावं मवा वार्वचव वदीविवचावाविवचवाव । बदूव चेव

चभ्रावियेरैवोमावि भवम् । महीनु वचवोवच वादयो वावचार्यवी । रवचावो वपूर्व तुवावोवव वजाति । वावचहवचावाह मावकेवेववावव । बध्य मोचवव पूर्वं वीमाविबावेवोवमम् । वचमावचवा बीव रिहमेवालिवेव वेह । वाचहाविवचभूः वमोवहवेव बावचह । बचमोवचवैवव पूर्वावव विविमवि । बावहादिवरवेव वंवूव ववचवमवम् । बचवावव वंवव वीमाविवाविवेरवम् । बचवावचवंवूवं वी- वारिववचैववम् । दवुःवदोव वावौविविवमावुवव व वह । वाचहादिवेतीमावि वूववववचवाते । वदी वेवावि वर्वं वाहिवि वृव मवीवदे । मोवारिवेवेवववावे वर्वं च वववहवे । वीववववववभूः वमोवूववमवाव वह । वववोवचव पूर्वं वाचहादिवतीव वेह । वक वावे वंवूवं वहवतीववववचवम् । वदोवेवेववावो चह वंवूव चवार्वं चवम् । वीमाविववचेवव मीमावविवव मवी । वूववावो वपूर्वं वहवदावचवचावे । मेरे रवि वूवोमावि हवे वर्वेव वा मवी । वव मवावे वरवूव वमोवचवेव रह । हविवचा मवी वीव वर्वे वव व मावचः । वववावचव वूव वाव विव वहावरह । रवं पूर्वोवावेहावावुहाहरवचोवया । वहवववववचा वूववोवा विववर्व ।

अंस ह० चव-च। बमवहवे वांबे सावरहविवचव विवचाहवे । (वांवा) रववरवावादिविविववावचवाव बावव इति प्रविहे धरविवावे च चवो । रववावारे वहिवे भवमवेदे । "बौवमरे वदे चवी वा वर्वो- वर्व वचावीव दचवद वव १०,८,१ "वदे वंववारे वव वावरे" चावम् । वूवो वावववाव इति श्रीवत् । वंववरिवाववह "चरवोववव वहूवोव वव विचवर्वो । वरावावो वदेव वववरहावववा- वावच । वावव वोवपावह वहावविवव वा । वावव वव वहावविववावावेववम् । वचवेववव- वदे वचावेवो द्ववववेदे ह । वंवोवृर्वववा तवा ववविवचवह वृविवं दव,च वचं वचा वदं वरि वावव वाव वूव है वववेवावि वव रावम् वचार्वेवा । वृ विवच च वावा है वचाह्व वचावचम् । वुचारवो भाव विरि वव वावा रववचा। वेविव वविवा प्रोविविवा वमहववाद्" रववाव वाव्वचववावव मोवावेदु विवव वो दवा वावचावव वो वदि वव

देवगृहं गता तत्रा'पश्यत् कपोतपत्रगिरिं तरोत्तमम् । 'एतस्मिन् दानवेन्द्रो गमनाद मनो दधे । द्रुमिलादिव-द्रदयो दृष्टा तामतिनिमीलिताम् । कामं परम्परा बहूनाम् ध्यानमेवान्वचिन्तयत । तत्रापि ध्यानमाते स तद मानवतारूपत । उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा रूपसाद-न' । उग्रसेनस्य वै रूप कृत्वा च परिवर्त्त्य च । उपात्तवन्द्रपाकान्तु मदन दानवेश्वर । एवमागत्य मनर्कैर्ण पाद्यादिनदीर्घवान् । उग्रसेनस्य रूपेण पात-र तं धर्षयत् । सा पतिव्रताद्रुष्टा भावेनोप-गच्छत तम् । गच्छिता चाभवत् पश्चात्तत गौरवदृष्टि-मान् । सा समारोहिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम् । कस्त्वं पितृताम्रहो येनापि मलिनीकृता । एकपत्नी-व्रतमिद मम रुद्धूषित त्वया । पत्युर्मे रूपमास्थाय मोचनीयेन कामेप्सा । किं मा पश्चादि दूषिता बाल्य-या पुत्रपाश्रुमाम् । जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निरा-कृता । धिक् त्वामीदृशमयान्त दुष्टम्' ब्रजितेन्द्रियम् । अविश्वासममार्य्यन्तु परदाराभिमर्शनम् । स तामाह मनुवानो क्षिप्रः कोपेन दानवः । अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरुत्तिम । किं मां क्षिपसि रोदेव मूढे ! पण्डितमानिनि ! । मानुष पतिमाश्रित्य लोक मद्युवते स्थितम् । व्यभिचाराच्च दृश्यन्ति स्त्रियः सौभा-गगर्व्विते । । न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशे-षत । श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वी व्यभिचारव्यतिक्रमै' । प्रसूता देवपत्नीनां पुत्रानमितविक्रमान् । एतत्र हि स्व-ल्पीलोके पतिधर्म्मवती सती । मुदा मे यान् विपुत्वन्तो मानसे यद्दिदृक्षति । कस्त्वमिति यद्याह त्वयोक्तो मत्तकामिनि ! । कंसपाशाग्निमध्यगौ तव पुत्रो भवि-ष्यति । सा क्रोधा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम् । उवाच धर्षिता देवी दानवं दुष्टवादिनम् । धिक् ते वृत्तं दुर्वृत्त ! य सर्व्वा निन्दसि स्त्रियः । सन्ति स्त्रि-यो नीचवृत्ता सन्ति चैव पतिव्रता । यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्ते ऽरुन्धतीप्रमुखा स्त्रियः । याभिर्धृता प्रजा सर्व्वा लोकाश्चैव कुलाधम ! । यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो धर्म्मविनाशन । न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदु-च्यते । उत्पत्स्यति उमानीव । पतिवंशे ममाव्यय । भवि-ष्यति च ते मृत्युर्येन दत्तस्त्वया सुतः । दुर्नितस्त्वे-षु तत्रेषु मम गामाकाममेव तु"। कांस्यसाधनद्रव्य कंसशब्दे दृश्यते कांस्यधोधमसारण्यविधामगुणा भावप्र० उक्ता यथा

'षट् कांस्य सीसेन योगमापादितं । ताम्रं त्रप च्याप्रि कांस्यमाख्यातं तत्र दृश्य । निषिद्धं पानपात्रं च इष्ट तद्वेव कर्त्तवे । गोदूते च च्छन्दा... तन्मतेन द्विधा [illegible] । यत् कांस्यं सीसेन [illegible] । अथ कांस्यस्य गुणाः "कांस्यं तिक्तं कषायं च लघु लेखन पाचनम् । नयन कामवर्द्धनि सुधाम्बुगुणोनिधि । तनौ मार्दवे एता पचेत् ग्रन्थदेहे च । एवं बुद्धावार कांस्य रोगिण भिदते सम्यक्" एवं मारितयोः कांस्य रोगघ्नं गुणा "कांस्य कषाय तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रुक्ष कफपित्तहरं परम्" । "कंसमध्वम्बुपात्रस्थाना द्विगो' दा० द्विगुसमासे स्यादुत्तरता । द्विकंसः । द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धि-तार्थद्विगुः । कंसमन्त्रोऽस्त्यादि । "का मालती का मधुरा का मोहनवाहिनी गङ्गा । कं स जघान कृष्ण कालञ्चक म बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने कृष्णपक्षोत्तरदत्तं मात् सन्ध्यमध्य दा । द्वंउग्रसेनकन्याभेदे स्त्री गा च देव-भागायां "कंसा कंसवती कङ्का सुतनू राष्ट्रपालिका । उग्रसेनदुहितरो राष्ट्रपालिका०' । "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग० ९, २४, २१,

कंसक न० कंसेन स्वार्थे कन् । कांस्ये नद्रूपपित्तगुणादि भावप्र० उक्त यथा

"ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम् । उदधावु-भेदं कांस्यं द्वयोरप्युदितं बुधैः । पालक्यं तु गुणाने दा-ह्ययोनिगदता जनैः । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्येऽपि गुणा स्मृता" । "कांस्यं कषाय तिक्तोष्णं लेखन विशद सरम् । गुरु नेत्रहितं रूक्ष कफपित्तहरं परम्" । कंसमिव "इत्थे मतिनौ" पा० कन् । २कांस्यजाते काशीशे उपधातु-भेदे । "काशीश धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि । त-देव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमम्ल-मुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्र कण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकी-र्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि ।

कंसकार पु० कंस तन्मयपात्रं करोति ह-अण् उप० स० । (कासारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्यायां च शूद्राज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोर्णिजक् । कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् सम भूतत्" ब्रह्म०पु० । तेनैतस्मात्स्वपत्नी द्विजसम्भार इति किन्तु सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । गौड़देशवासिनस्तु स्मृत । "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार स, । ततो

[illegible]

[illegible] ८८ [illegible]

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] ८,२१ २ [illegible]

[illegible]

[illegible] ११ २ [illegible]

[illegible] (त्रा) [illegible]

[illegible] १ २६ [illegible]

[illegible] १ २,८ [illegible]

[illegible] १८,१ ११ [illegible]

[illegible]

वृषस्तेन स स्मृत" हरिव॰१०अ०। 'आसद्दीने हरि वर्षै सम्राट् इति विश्रुत । पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः। ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभि । कृतान्त आसीत् समरो देवान सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः । वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मन प्रभो । वाहनत्वे वृतस्तस्य महेन्द्रो महावृष । स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शिताम् । स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थित । तेजसाप्यायितो विष्णो पुरुषस्य परात्मन । प्रतीच्यां दिशि दैत्याना न्यरुणत्त्रिदशै पुरम् । तैस्तस्य चाभूत् प्रधन तुमुल लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभियुयुर्मृधे । तस्येषुपाताभिमुख युगान्ताग्निमिवोल्बणम् । विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमाना स्वमालयम् । जित्वा पुर धन सर्व्वमयच्छद्वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराहृत'" भाग॰ ९,६,११ "इक्ष्वाकुवंश्य ककुद नृपाणा ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्"रघु । तस्यापत्य शिवा॰ अण । काकुत्स्थ तदपत्ये । "काकुत्स्थ ईयसु स्वयमाग आस्त" भट्टि ।

ककुद् स्त्री क सुख कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो॰तस्य दः । वृषस्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डाकारे, (झुंट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्व्वताग्रभागे च । 'आस्स निहत्य ककुदि पाणिना प्राक्षिपच्छमे "भा॰ अनु०२९१अ०। ककुदिस्थित काकुत्स्थशब्दे उदा॰।

ककुद पु॰न॰ कस्य देहस्य सुखस्य वा कु भूमिं ददाति दा क । (झुँट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्व्वताग्रभागे च । "इक्ष्वाकुवंश्य: ककुद नृपाणाम्"रघु । "नृपतिककुद दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघु॰ । "स राजककुदव्यग्रपाणिभि पार्श्ववर्त्तिभि" रघुः । बहु॰ अवस्थायामन्त्यलोप समा॰ । अजातककुत् अल्पवया वृष । पूर्णककुत् तरुण । पर्व्वतभेदे चान्त्यलोप त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः ।

ककुदाच त्रि॰ ककुद राजचिह्नमश्नोति धारकत्वेन व्याप्नोति अश-अण् उप॰ स॰ । राजचिह्नधारके । तस्यापत्यम् रेवत्या॰ ठक् । काकुदिक तदपत्ये पु०स्त्री

ककुदावर्त्त पु॰ ककुदि आवर्त्त । ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्तभेदे । तस्य गार्धिस्थत्वात् निन्द्यत्वाञ्च तत्त्वत्वे इति । ककुदावर्त्तिन् तच्चिह्नयुक्ते निन्द्ये वृषे ।

ककुद्मत् पु॰ ककुदस्त्यस्य मतुप् यवादि॰ न मस्य व । १वृषे । "दर्पकल ककुद्मान्" कुमा॰ । "अयोमतोश्चैर्मदित ककुद्मताम्" माघ । "मदोदग्रा ककुद्मन्त सरिता कूलमुद्रुजा ""इम ककुद्मानिव चित्रकूट "रघु । ककुद् वाहकत्वेनास्त्यस्य मतुप् । २ककुत्सदृशे मङ्गलोदकरूपातयुक्ते । "ऊर्म्मि मतोर्त्ति ककुद्मान्" यजु०८ ६, ककुद्मान् ककुच्छब्देन वृषस्कन्ध उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप्, तत्सामान्यादुदकोर्मिसर्वैर्युक्त " वेददी॰ । ३ऋषभौषधौ' राजनि॰ ४पर्व्वते स्वामी

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्त्यस्या मतुप् यवा॰ न मस्य व ङीप् । कट्याम् अमर

ककुद्मिन् पु॰ ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि । १वृषे २पर्व्वते च । "अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्"भा॰आश्व॰ १०२अ०। ४रैवते नृपे पु॰ । "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवोनाम महाद्युति । आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवत पुत्र ककुद्मी नाम धार्म्मिक " हरिव॰१०अ॰ ।

ककुद्मिसुता स्त्री ६त॰ । बलरामभार्य्यायां रेवत्याम् । ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वाससलब्धाधिवासया" माघ ।

तस्याः पूर्व्वकालिकायामपि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवत पुत्र ककुद्मी नाम धार्म्मिक । ज्येष्ठ पुत्र शतस्यासीद्राज्य प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहित श्रुत्वा गान्धर्व्व ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूत देवस्य गत बहुयुग प्रभो । आजगाम युवैवाथ स्वा पुरीं यादवैर्वृताम् । कृता द्वारवती नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम । कन्या ता बलदेवाय सुव्रता नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखर मेरोस्तपसि संस्थित । रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहित सुखी" १०अ॰ । युधिष्ठिरउवाच "कथ बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम । न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवत वा ककुद्मिनम् । मेरु गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्ततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत । नारद उवाच । न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ ।। ऋतुचक्र न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ । ककुद्मिनस्तु त लोक रेवतस्य गतस्य ह । हृता पुण्यजनैर्भ्रातं राक्षसै सा कुशस्थली" भा॰ हरि॰ ११अ॰ ।

काकुन्दर न॰ कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कु भूमिं दृणाति दॄ-णा॰ खच् । पृष्ठवाशस्थे गर्त्ताकारे कूपके "सक-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८८
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
८,११ २ ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]"
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]"
[illegible] [illegible] १३ २ । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]" [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । ।
[illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । ।
। २ ६ [illegible] [illegible]" [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । १ ८ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । ८ १ ६६ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

तृस्त्रोन स स्मृतः" हरिवं०१०अ०। "शशादीने पति यत्त्र्यं शशाद इति विश्रुत । पुरञ्जयस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभि । कृतान्त आसीत् समरो देवानां सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः । वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृष । स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् । स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सु ककुदि स्थित । तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मन । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् । तैस्तस्य चाभूत् प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभियुयुर्मृधे । तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् । विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमाना स्वमालयम् । जित्वा पुरं धनं सर्वमयच्छद्वज्रपाणये । प्रत्ययस्तु स राजर्षिरिति नामभिराहृत" भाग० ९,६,११ "इक्ष्वाकुवंश्य ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्" रघु० । तस्यापत्य शिवा० अण् । काकुत्स्थ तदपत्ये । "काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" भट्टि ।

ककुद् स्त्री क सुखं कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो०तस्य दः । वृषस्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डाकारे, (भुट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्व्वताग्रभागे च । "आस्र विहत्य ककुदि पार्ष्णिना प्राक्षिपच्छत्रौं" भा० अनु०२९१अ० । ककुदिस्थितः ककुत्स्थशब्दे उदा० ।

ककुद पु०न०कस्य देहस्य सुखस्य वा कु भूमिं ददाति दा क । (भुट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्व्वताग्रभागे च । "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणाम्" रघु । "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः । "स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभि" रघु । बहु० अवस्थायामन्त्यलोप समा० । अजातककुत् अल्पवया वृष । पूर्णककुत् तरुण । पर्व्वतभेदे चान्त्यलोप त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः ।

ककुदाच त्रि० ककुदं राजचिह्नमश्नोति धारणत्वेन व्याप्नोति अश-व्याप् अण् उप० स० । राजचिह्नधारके । तस्यापत्यम् रेवत्या० ठक् । काकुदिक तदपत्ये पु०स्त्री

ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः । ककुदिस्थे हृष्टदोषावर्त्तभेदे । तस्य प्राणिस्थत्वात् निन्द्यत्वाच्च मत्वर्थे इनि । ककुदावर्त्तिन् तच्चिह्नयुक्ते निन्द्ये वृषे ।

ककुद्मत् पु० ककुदस्त्यस्य मतुप् यवादि० न मस्य व । १वृषे । "दर्पकत ककुद्मान्" कुमा० । "अयोमतोऽभिनन्दित ककुद्मताम्" माघ । "मदोद्धता ककुद्मन्त सरिता कूलमुद्रुजा" "इन्द्र ककुद्मानिव चित्रकूट" रघु । ककुद् शाटवस्य्योनास्त्यस्य मतुप् । २पर्व्वतसदृशे बहुलोदकघनात्युक्ते । "अग्नि मर्द्धि ककुद्मान्" यजु०३.१२, ककुद्मान् ककुप्प्रान्तेऽन्यत्र वृषस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते शाटश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैर्युक्त" वेददी० । ३ऋषभौषधौ" राजनि० ४पर्व्वते स्वामी

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्त्यस्याः मतुप् यवा० न मस्य व ङीप् । कट्याम् अमर

ककुद्मिन् पु० ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि । १वृषे २पर्व्वते च । "अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्" भा० आश्व० १०२अ० । ४रैवते नृपे पु० । "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवोनाम महाद्युति । आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवत पुत्र ककुद्मी नाम धार्म्मिक" हरिव०३०अ० ।

ककुद्मिसुता स्त्री ६त० । बलरामभार्य्यायां रेवत्याम् । ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया" माघ ।

तस्याः पूर्व्वकालिकायामपि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवत पुत्र ककुद्मी नाम धार्म्मिक । ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहित श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूत देवस्य गत बहुयुगं प्रभो । आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृता द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतोऽज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थित । रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहित सुखी" १०अ० । युधिष्ठिरउवाच "कथ बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम । न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवत वा ककुद्मिनम् । मेरु गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्तति कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत । नारद उवाच । न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ । ऋतुचक्र न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ । ककुद्मिनस्तु त लोक रैवतस्य गतस्य वै । हृता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली" भा० हरि० ११अ० ।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कु भूमिं दृणाति दृ-णा० खच् । पृष्ठभागस्थे गर्त्ताकारे कूपके "जघ-

...नि । "ककुद्मि कन्यां ..." इत्युक्तौ ... ककुद्मि ... ।

ककुभ पु० ... ।

...

ककुभादनी स्त्री० ...

ककुभुत् ...

ककुन्दर न० ...

कक्कोल पु० ...

कक्कोलक पु० ...

कक्ष पु० ...

कक्षट ...

कक्षा स्त्री० ...

दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” भा० आ० १४५ अ०। “अयमग्निर्दहन् कक्षमितश्चायाति भीषण” भा० आ० ८२६६ अरण्ये “अग्निर्महाकक्षमिवान्तकाले” भा० व० १२० अ०। १७ बाहुमात्रे स्त्रीत्वमपि “कच्छं कक्षा विधुन्वानाश्चास्फोट तत्र चक्रतु” भा० स० २२ अ०। वस्त्राञ्चले तु पुंस्त्री “चित्रहस्तादिक कृत्वा कक्षाबन्धञ्च चक्रतु” भा० ९०२। “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रय-मुदाहृतम्। एभि कक्षैः परीधत्ते यो विप्रं स शुचि स्मृत” स्मृति “परिधानात् वहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्” योगिया०। १८नौकाङ्गे हेम०। बाहुमूले (बगल) “वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनामक्षान् स कक्षे परि-न्दह्य वाससा” भा० वि० २५ श्लो०। प्रकोष्ठे “आ पञ्च-म्यास्तु कक्षाया नैन कश्चिद्वारयत्” रामा०। “क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश” कुमा० “करेणुकाभिरन्यकक्षान्तरम्” काद० १९परिकरे “आवद्ध-निविडकक्षं” काद०। कक्षारोगस्तु “बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षा-मिति विनिर्द्दिशेत्”। कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः। सप्ताहात् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्” सुश्रुते उक्तलक्षणः। “दूरविप्रां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकां स्तथा। पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्” सुश्रु० २०कच्छे जलप्राये विश्व।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसत्रहते वासुकिकुलजसर्पभेदे। “हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तक। एते वासु-किजानागा प्रविष्टा हव्यवाहनम्” भा० आ० ५८अ०।

कच्छतु द० कक्ष इव तन्यते विटपं तन-बा० डु। वृक्षभेदे तस्य फलम् अन् लुप्ता० न लुक्। काक्षतव तत्फले न० चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तत्वात् अण्। काक्षतव तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि०।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ-अच् नि० ह्रस्व। सुश्रुतोक्ते वक्षःकक्षयोरन्तरालस्थानस्थिते मर्म्मस्थानभेदे।“विशेषतस्तु यानि सक्थिगुल्मजानुविटपानि तानि बाह्वोर्मणिबन्ध-कूर्परकक्षधराणि। वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपम् एवं वक्ष कक्षयो र्मध्ये कक्षधरमिति” लक्षित्वा कक्षधरे च आघात”सुश्रुते तद्वेधे पक्षाघात उक्त। स्त्रियां ङीप्।

कच्छप पुस्त्री कच्छे जलप्राये पिबति पा-क० ७त०। कूर्म्मे

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह-क। (नागरमुथा) नागरमुस्तायाम् राजनि० तस्याश्च प्रायेण तत्रोत्पत्तेस्तथात्वम्।

कच्छशाय पु स्त्री कच्छे शुष्कतृणे शेते शी-ण। कुक्कुरे शब्द-माला। स्त्रियां ङीप्।

कच्छशायु पुंस्त्री कक्षे शेते शी-उण्। कुक्कुरे राजनि०।

कक्षसेन पु० “परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदा। कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्” भा० आ० ९४ अ० उक्ते परिक्षिन्नृपपुत्रभेदे। अयञ्च परिक्षित् आविक्षित पुत्रं “आविक्षितः परिक्षित्तु” इत्युपक्रमात्। “अवर्क कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव चेति” यमसभाव-र्णने उक्तम्। तस्याश्रमश्च अवन्तिदेशस्थासितगिरिस्थं। “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै” इत्युपक्रम्य “बहुमूलफलोपेतो ह्यसितोनाम पर्व्वत। आश्रमं कक्षसेनस्य पश्यस्तत्र युधिष्ठिर!” भा० व० ८९अ०। तस्य च सन्यास-कथा। “कक्षसेनस्तु राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने। न्यास यथावत् सन्यस्य जगामाशु महायशाः” भा० अनु० १०७अ०। तस्य प्रातःस्मर्य्यतामाह भा० अनु० १६७अ०। “कक्षसेनश्च राजर्षिर्येचान्ये नानुकी-र्त्तिता। कल्यमुत्थाय योनित्यं सन्ध्येऽऽस्तमयोदये। पठेच्छुचिरनावृत्तः सधर्म्मफलभाग्भवेत्”। “कक्षसेनाभि-सेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिव। एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गता” भा० अनु० ९१अ०। २ऋषि-भेदे च। यस्यापत्यमभिप्रतारी। “अथ शौनकञ्च कापेय-मभिप्रतारिणं काक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी बि-भिक्षे” छा० उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इञ् भा०।

कच्छा स्त्री कच-स। १उत्तरीयवस्त्रे २काञ्च्याम् ३मध्य-बन्धने ४हस्तिबन्धने च विश्व ५मध्ये ६सयकोटौ ७तुल्यतायाञ्च। समकक्ष। कक्षोकृत कोडीकृत। ८दरा-जान्तःपुरे च तत्र मध्यबन्धने “दधे परं सह दृढबद्धकक्षया।” माघ “कक्षा मध्यबन्धनम्” मल्लि० कक्षशब्दे उक्तार्थेषु च

कक्षापट पु० कक्षाकारः पट। कौपिने हेमा०।

कक्षाय नामधातु. पापचिकीर्षायाम्। “सत्रकक्षक-ष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्” वार्त्ति० क्यङ्। कक्षा-यते कक्ष (पापम्) चिकीर्षतीति। अकक्षायिष्ट कक्षायां-बभूव आस चक्रे।

कक्षाविक्षक प० कक्षं वनमुपवन वास्य स्त्रीबाहुमूलं वा कक्षां राजशुद्धान्तःपुरी वाऽवेक्षते अव+ईक्ष-ण्वुल्। १शुद्धान्तपालके, २उद्यानपालके, ३रङ्गाजीवे, ४जारे कवौ हेम स्त्रे च मेदि०।

[illegible]

ककुभ [illegible]

[illegible]

कङ्कोल [illegible]

[illegible]

कङ्कट [illegible]

[illegible]

कच [illegible]

खधारः पश्चासन् कथा कथयन्ती तथा । धृतभूरादृपाली च कङ्का चैव वराङ्गना” हरि० २८ ।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट–अच् च, कङ्कि लौल्ये अटन् वा । १कवचे । “वर्म्मायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च” रघुः तेन निर्वृत्तादि कुमुदा० चतुरर्थ्याम् ठक् । कङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । चतुरर्थ्या काशा० इल । कङ्कटिल तदर्थे । प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । कङ्कटिन् तदर्थे त्रि० । अस्त्यर्थे इनि । तद्युक्ते बद्धकवचे त्रि० । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् । कङ्कटकोऽप्यत्र ।

कङ्कण न० क शुभं कणति कम्–कण–अच् । १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्व “सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता” माघ “उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढं मेखला” सा० द० । कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तत्काले करवृत्तित्वस्थापनाय कर्णावतंसे कर्णशब्दवत् करशब्दप्रयोग । भूषणमात्रे “के द्रुमास्ते क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिता । नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्ता येषां मुक्ता फलं फलम्” सा० द० । कमित्यव्ययम् जलार्थक तस्य कण । ५जलकणे पु० । “नितम्बे पत्राली नयनयुगले कङ्कणभरम् स्तने हारायाभिः सतिलकमभूत् माणिक्यमलम् । अरण्ये कर्णाट । त्वदरिवनितानां विधिवशादपूर्व्वोऽय भूषाविधिरजनि” उद्भट ।

कङ्कणीका स्त्री पुंस शुभं कणति कण–यङ्–लुक्–ईकन् “चङ्कण कङ्कण च” उणा० कङ्कणादेशश्च । क्षुद्रघण्टिकायाम्” उज्ज्वल० सा० चङ्कण –अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष् । कङ्कणीत्यपि तत्रैव भरतः । अत्र मूल मृग्यम् ।

कङ्कत पु० ककि–अतच् । १प्रसाधनाख्ये । कक+गतौ अतच् इयो० । २अल्पविषे क्षुद्रजन्तुभेदे सर्पे पुंसि जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । “कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कतः” ऋ० १,१९१,१ । “कङ्कतोऽल्पविषः सतीनः जलम् तत्र कङ्कत जलजन्तुः” भा० । ३केशप्रसाधन्याम् न० (काँकुइ) । “शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे” माघ पुंस्त्वमपि “कृत्रिमः कङ्कतः शतदन्य एष । अपास्य केशशमलम् शीर्षण्यं लिखात्” अथ० १४,२,६८ प्रसाधनीगुणाश्च सुश्रुते उक्ता “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा” अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र गौ० ङीष् । कङ्कती तत्रार्थे विश्वामरौ । स्वार्थे कन् । कङ्कतिका तत्र कङ्कत तद्संस्कारः प्रयोजनमस्य छ । कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे “तद्वैतच्छाण्डिल्य-कङ्कतीयेभ्योऽवरुद्ध कर्म्म भदिष्ठ प्रवप्राज” शत० ब्रा० ८, ४,४,१२ । तच्छब्दे च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्

कङ्कत्रोटि पु० कङ्कस्य त्रोटिरिव चञ्चुरस्य । १मत्स्यभेदे (काकचा) बा० व्रश् समा० । कङ्कत्रोटोऽप्यत्र । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कङ्कपत्र पु० कङ्कस्य पत्रं पत्र पक्षोऽस्य । पुङ्खे तत्पक्षयुक्ते १शरे “इयांश्चरजतमयान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः” भा० वि० १८ “छित्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्रान् शिलाशितान्” भा० आश्व० ७८ अ० । ६त० । २कङ्कखगस्य पक्षे च । कङ्कस्य पत्रं यत्र । २तत्पक्षयुक्ते “नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सक्ताङ्गुलिं सायकपुङ्ख एव” रघु । तदस्त्यस्य इनि । कङ्कपत्रिन् कङ्कपत्रयुक्ते बाणे पु० “विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः” भा० व० ५७ अ० । “पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः” भा० वि० ५९ ।

कङ्कपर्व्वन् पु० कङ्क कङ्कमुखमिव पर्व्वास्य । सर्पभेदे । तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि सम्भृतम् । तत् कङ्कपर्व्वणो विषमियं वीरुदनीनशत्” अथ० ७,५६,१,

कङ्कपुरी स्त्री क सुखं तेन कायति प्रकाशते कै–क कर्म्म० । काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखप्राप्तत्वात् तथात्वम् । “अथ श्रुतमस्य पुन पुनः स (अगस्त्य) प्रासादमालाः परितो विलोकयन् । उवाच नेत्रे ! स चले ! प्रपश्यत काशीं पुरा कङ्कपुरी त्वियं मता” काशी० ३ अ० ।

कङ्कमाला स्त्री ककि–चापले अच् कङ्कं चापल्यं करध्वानस्य मलते धारयति मल–इतौ अण् उप० स० । करतालीवाद्ये शब्दर० तत्र हि करचापल्यात् तथात्वम् ।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य । (साँड़ाशि) १सदंशे सुश्रुतोक्ते २शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे न० । “तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि” इत्युक्त्वा “तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघातिउलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते” इति सुश्रुतोक्तम् । अस्य प्रशंसाऽपि तत्रैव । “निवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं समुद्धरते च यस्मात् । यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव” ।

कङ्कर त्रि० क सुखं किरति क्षिपति कॄ–अच् । कुत्सिते हेमच० । कंजलं भाव्यतेऽत्र कम्+कृ–आधारे अप् । २तक्रे न० ।

कङ्कोल पु० कङ्क इव लोलः लस र । अङ्कोठवृक्षे (काँको

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रुक्मार. पश्चाशन् कला कंसवती तथा। सुतभूराष्ट्रपाली च काङ्का चैव वराङ्गना” हरि० २८ ।

काङ्कट पु० क देहं कटति क+कट—अच् च, कवि लौल्ये अटन् वा । १कवचे । “सर्व्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च” रघुः तेन निर्वृत्तादि कुमुदा० चतुरर्थ्याम् ठक् । कङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । चतुरर्थ्या काशा० इल । कङ्कटिल तदर्थे । प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । कङ्कटिन् तदर्थे त्रि०। अस्त्यर्थे इनि । तद्युक्ते सन्नद्धकवचे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् । काङ्कटकोऽप्यत्र ।

काङ्कण न०क शुभं कणति कम्-कण—अच् । १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्व “सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता” माघ “उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढं मेखला” सा०द०। कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तत्काले करशब्दस्तत्स्वरूपमात्र कथावतरे कर्णशब्दवत् करशब्दप्रयोग । भूषणमात्रे “के द्रुमास्ते क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः । नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्ता येषां मुक्ता फलं फलम्” सा०द० । कमित्यव्ययम् जलार्थक तस्य कण । ५जलकणे पु० । “नितम्बे मत्ताक्षी नयनयुगल कङ्कणभरम् मुखे हारावालिं गतिकृतभूत पाणिकमलम् । अरण्ये कर्णाट ! त्वदरिवनितानां विधिवशादपूर्व्वोऽयं भूषाविधिरजनि” उद्भट ।

काङ्कणीका स्त्री पुन पुन कणति कण-यङ्-लुक्—ईकन् “चङ्कण कङ्कण च” उणा० कङ्कणादेशश्च । क्षुद्रघण्टिकायाम्” उज्ज्वल० । सा० चङ्कण —अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष् । कङ्कणीत्यपि तत्रैव भरत । अत्र मूलं मृग्यम् ।

काङ्कत पु० कङ्कि—अतच् । १नागवलाख्ये । तक+गतौ अतच् पृषो० । २अल्पविषे वृश्चिकभेदे सर्पे पुंस्त्री जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। “कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कत” ऋ०१, १९१,१ । “कङ्कतोऽल्पविष सतीन जलम् तत्र कङ्कतः जलवृश्चिक ” भा० । ३केशप्रसाधन्याम् न० (काँकुइ) । “शिरसीव कङ्कतममेतमूर्द्धजे” माघ पुंस्त्वमपि “कृत्रिमः कङ्कतः शतदन्त एष । अपास्य केश्यं मलमप शीर्षण्य लिखात्” अथ० १४,२,६८प्रसाधनीगुणाश्च सुश्रुते उक्ता “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा” अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र गौ०ङीष् । कङ्कती तत्रार्थे शब्दार्थचि० । स्वार्थे कन् । कङ्कतिका तत्र कङ्कत तदुपस्कारः प्रयोजनमस्य छ । कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे “तद्वैतच्छाण्डिल्याः कङ्कतीयेभ्योऽहरह कर्म्म प्रदिश्य प्रवव्राज” शत० ब्रा०८, ४,४,१२ । तदस्य च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्

काङ्कत्रोटि पु० कङ्कस्य त्रोटिरिव चञ्चुरस्य। १मत्स्यभेदे(काँकला) शब्दच० बहु० अच् समा०। कङ्कत्रोटोऽप्यत्र । स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

काङ्कपत्त्र पु० कङ्कस्य पत्त्रं पत्त्रं पक्षोऽस्य । पुङ्खे तत्पक्षयुक्ते १शरे “हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्त्रैः शिलाशितैः” भा० वि० १८ “छित्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्त्रान् शिलाशितान्” भा०आश्व०७८अ० । ६त०। २कङ्कखगस्य पक्षे च । कङ्कस्य पत्त्रं यत्र ।२तत्पक्षयुक्ते “नखप्रभाभूषितकङ्कपत्त्र सक्ताङ्गुलि सायकपुङ्ख एव” रघु । तदस्त्यस्य इनि ।कङ्कपत्त्रिन् कङ्कपत्त्रयुक्ते बाणे पु० “विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्त्रिभि ” भा०व० ५७अ० । “पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्त्रिभि ” भा० वि० ५९ ।

काङ्कपर्व्वन् पु० कङ्क कङ्कमुखमिव पर्व्वास्य । सर्पभेदे । तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि सम्भृतम् । तत् कङ्कपर्व्वणो विषमियं वीरुदनीनशत्” अथ० ७,५६,१,

काङ्कपुरी स्त्री क सुख तेन कायति प्रकाशते कै—क कर्म्म० । काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथात्वम् । “अथ स पुनः पुनः स (अगस्त्य) प्रासादमाला परितोविलोकयन् । उवाच नेत्रे । स चक्षुः । प्रपश्यत काशीं पुनः कङ्कपुरी लिय वत” काशी० २अ०।

काङ्कमाला स्त्री कंकि—चापले अच् कङ्कं चापल्यं करचालनं मलते धारयति मल—धृतौ अण् उप० स०। करतालीवाद्य शब्दर० तत्र हि करचापल्यात् तथात्वम् ।

काङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य । (साँड़ाशि) १संदंशे सुश्रुतोक्ते २शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे न० । “तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि” इत्युक्ता “तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्षृऋक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगैर्वारुकाककङ्ककुररचासभासशशघाटोलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते” इति तत्प्रकरणमुक्तम् । अस्य प्रशस्ताऽपि तत्रैव । “निवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्य समुद्धोद्धरते च यस्मात् । यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव” ।

काङ्कर त्रि०क सुखं किरति क्षिपति कृ—अच् । कुत्सिते हेमच०। कमल भार्य्यतेऽत्र कम्+कृ—आधारे अप् । २तक्रे न० ।

काङ्कराेल पु० कङ्क इव लोलः लस्य र । अङ्कोठवृक्षे (काँको

ष्) वह्वाला (इति) हिन्दिभाषा। [राजमयूख।

कहलोय न बहु दस बोयते योग कव्। विद्योदपूते

कहमाल म वहल गाम हरसाका कचोरव। कहपने मांच मेरे बहुरबोऽवम। वहुल गाम। कलोयम वार दलम्। बहुलानि बहुलबहुलं कायती। "वलाजलदचैवाला मर्मरा बहुलानि वाल्मी ॥कम। [कलावकालम्

कहमधु व १४। हरिवर्षाणम् मधुप। वक्ता बहुलाय

कहमाय व बहु दस बेते मी—न। कुद ऐ मधुवाला

कहरा स्त्री कवि—कम। गोपीर्वचमने मधुबाला रसम कमधुविरमेते च मंवयते वदा।

कहुराव व मं दव बिरो मा बातमवि विमवि मय कम। विवाकोरदिवदरीराजबैविनवद्ये वनिवकुट।

कहारमालिम् ष वह्वावाम वायाम्रक दमि। कसावैे

कहारव ष कहार्य वारि वा—न। वैसे।

कहु ष कवि—कम्। (कारम्भी) इक्वावसमे हिद्धयोग। वदरैमक द्दमये मंबक्वावारि। "मंचा तुलाका कव्योम। बहु वह। शशुकला। राजावय कुसिम मरिवारय। वेनवा।" भाव ८,२७,१७।

कहु(क्)ह न कह वलवत्। दम तपुर्वोये विवदि का—न यवनम्। दम बोवकर्वियायेते। "विवरत् वाहविकत कह(क्)हनाम वावन। वव न मवि वायक्याववारमद व्यवनम्। गीयमर्न दव विवम दम चर्च च देवुवम्। कह(क्)ह देवन विम मधूम बधुवारवम्। अनियोपोदराम्रालदवमावाववमा परम्" भारत वावदयो वक्व का वहुवर्षि।

कहुम ष कवि—कारम्। भासवारदेते "कर्दाकार है कह वचा बह्वल विवराम्। वरे मोरवम हे रोम मवि- भयावाव वन ८८१।

कहेव ष कवि—दम। वावमेते विया।

कहेसि ष बहु दव दरर्थ वैदिरम। वचोवरदे दावमि

कहैन ष कवि वा यव। वाचूते मधुवाला।

कहेलि ष बहु—वा कवि दवो। बवावरव विया।

कहु न बहु बवबदेम बब वा व। दावमेते मधुवा।

कहा स्त्री व बुववकृति कवना हू वदमूत। (कादिनी) वाच्चमेते "वा च बहनेवा वाचो दुवा मावन जहा। "विवनौच दिकड्ये कच्वरविवारावा। मीला वक्वविवा कहवाको गीता वरा कहा। वह ज़ु मवन म्लानवाक्दूव वर्वी तुवा। कच्चव बहुदावीव कालिमी।

दयवद्द कमम्"। वाचाविवादिवर्वाचितलाद् वा कच। "वावोद वसवद्दावेषनूवविवोर्म मवितव्य व व्याद मधूम्" वमिवरवला वावें मधु करव। "मधु वा वि ववा बोम वादीय मधवावृवा दव"। दवव पाव बोमवि। "विरवायमीविवया विवक्षो बोषूवाव वि वव पाखा बोयवद मि वचितैवदविवायावरमा यवि विवट् मधु। कलावरवकायमर्थे च वचावद बधु कलादववायवमें १९९ प मधुमवावम्।

कहू मी स्त्री बहा गर्भवेन मीयते बावते मो—दा वचवि ष बोरा बोम। (वारम्भी) वामेवते दावदि।

कहू मीपमा स्त्री कहू मा पवमिर ममवदा। वचा बावचे दवमेरे दाववि।

कहू व ष बहू वामि। बहावमेम वा—मा वर्में बरवे म १४। वावो हवो मधुम।

कच दवे च्या वर कव वैर। वयवि वववोर् कवावीर् वचाय। प्रविववति। [कहुवि ववहीत् ववद।

कच बक्व कव दीवो कव आदि वर दवित् वैर।

कच वज्ज कव दीवो कव चुवदि कवव वैर। ववती वव वित वरवे वदा। "वचाव वव वावीय तद्धवायवद बरम् भक्ति। वादिव्याय वाल मविवदवि।

कच ष कव—चर्। वैमे वदववविमो २९४ वववे वैमे महवा वावव्वा स्त्री वैदिवी। वावे व। १९४ दवोवावन। वचादेचविवव वाव्वा ७४ ७७ वा ववा विवीवदा वदो वैवा वनितेहिवव दविमा। वीरोदिमेम वावावें वावावूरवर्व वरे। वावूवी वावधी विवरवोवविद्दिमी वचम्। दम देवा विवम् वैतूद दवरावा् वुवि वहवाद्। वावू इववौवावाव वाव्यो वियावचायवाव्। वचो वदववाव बोवदा वनिवे वराद्। ववराव् विवद् वोच् वराद् वच दवूबवि। नदावू वंबीवावाव वववावियदा दवी। मदि वैद व तो विदा वो वावो वैदि बोम वाद्। वदीववी वदो वैवा विवादववनद् वरव्। वि व वैवा वमेविवाद वावावृवववदवा। वचू। वववदा मव व्वेव दम वववती। ववमावाद्वववावावाद् वव व वाववववम्। वा वा विवा विववदि वावूवो। विवदेववि। दमे वामावर विव वावमावमो मदि वमि। ववयमेवदोये वि वबोदव तवा विव। दवते दामवावम न व दवमदामवाव। बवावा

वयितुं शक्तो भवान् पूर्व्ववया कविम्। देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते। शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण दमेन च। देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्। तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः। तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्व्वणः। स गत्वा त्वरितो राजन्! देवैः सम्प्रेषितः कचः। असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह। ऋषेरङ्गिरसः पौत्त्रं पुत्त्रं साक्षाद्बृहस्पतेः। नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्। ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ। अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्! सहस्रं परिवत्सरान्। शुक्र उवाच। कच! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः। अर्च्चयिष्येऽहमर्च्च्यं त्वामर्च्चितोऽस्तु बृहस्पतिः। वैशम्पायन उवाच। कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम्। आदिष्टं कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम्। व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत। आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीञ्च भारत!। नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे। गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत्। स शीलयन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम्। पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत!। देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम्। गायन्ती च ललन्ती च रहः पर्य्यचरत्तदा। पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम्। तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम्। गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः। जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च। हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम्। ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वन्निवेशनम्। ता दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात्। उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत!। देवयान्युवाच। आहुतञ्चाग्निहोत्रन्ते सूर्य्यश्चास्तङ्गतः प्रभो!। अगोपाश्चागता गावः कचस्तात! न दृश्यते। व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति। तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते। शुक्र उवाच। अयमेहीति शब्देन मृतं सञ्जीवयाम्यहम्। ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत्। आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया। हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया। स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया। वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम्। पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन्। चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं सम्प्रावेदयत्। विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः। पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा। ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः। प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा। देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत्। पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात! न दृश्यते। शुक्र उवाच। बृहस्पतेः सुतः पुत्त्रि! कचः प्रेतगतिं गतः। विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्। मैवं शुचो मा रुदो देवयानि! न त्वादृशी मर्त्त्यमनु प्रशोचेत्। यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च। सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्। अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो वध्यते चैव भूयः। देवयान्युवाच। यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः। ऋषेः पौत्त्रं तमथापि पुत्त्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम्। स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः। कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात! कचोऽभिरूपः। वैशम्पायन उवाच। स पीडितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः। असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति। अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि। अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम्। गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार। तमब्रवीत् केन पथोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र!। कच उवाच। भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम्। न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि। असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य!। ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत्। शुक्र उवाच। किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से! वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य। नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो मद्गतो देवयानि!। देवयान्युवाच। द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता। शुक्र उवाच। संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत! यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी। विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य। न निवर्त्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात्। ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि। पुत्त्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात!। समी-

धयितुं शक्तो भवान् पूर्व्ववया कविम्। देवयानीञ्च दयिता सुता तस्य महात्मनः। त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते। शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण दमेन च। देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्। तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः। तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्व्वणः। स गत्वा त्वरितो राजन्। देवैः सम्प्रेषितः कचः। असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह। ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः। नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्। ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ। अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्! सहस्रं परिवत्सरान्। शुक्र उवाच। कच! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः। अर्च्चयिष्येऽहमर्च्च्यं त्वामर्च्चितोऽस्तु बृहस्पतिः। वैशम्पायन उवाच। कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम्। आदिष्टं कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम्। व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत। आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीञ्च भारत!। नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे। गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत्। स शीलयन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम्। पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत!। देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम्। गायन्ती च ललन्ती च रहः पर्य्यचरत्तदा। पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम्। तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम्। गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः। जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च। हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम्। ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वन्निवेशनम्। ता दृष्ट्वा रहिता गाः कचेनाभ्यागता वनात्। उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत!। देवयान्युवाच। आहुतञ्चाग्निहोत्रन्ते सूर्य्यश्चास्तङ्गतः प्रभो!। अगोपाश्चागता गावः कचस्तात! न दृश्यते। व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात! भविष्यति। तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते। शुक्र उवाच। अयमेहीति शब्देन मृतं सञ्जीवयाम्यहम्। ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत्। आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया। हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया। स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया। वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम्। पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन्। चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं समन्वेदयत्। विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः। पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा। ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः। प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा। देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत्। पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात! न दृश्यते। शुक्र उवाच। बृहस्पतेः सुतः पुत्त्रि! कचः प्रेतगतिं गतः। विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्। मैवं शुचो मा रुदो देवयानि! न त्वादृशी मर्त्त्यमनु प्रशोचेत्। यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च। सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्। अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो वध्यते चैव भूयः। देवयान्युवाच। यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः। ऋषेः पौत्त्रं तमथापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम्। स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः। कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात! कचोऽभिरूपः। वैशम्पायन उवाच। स पीडितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः। असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति। अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि। अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम्। गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार। तमब्रवीत् केन पथोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र!। कच उवाच। भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम्। न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि। असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य!। ब्राह्मी मायाऽऽसुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत्। शुक्र उवाच। किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से! वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य। नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो मद्गतो देवयानि!। देवयान्युवाच। द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता। शुक्र उवाच। संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत! यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी। विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य। न निवर्त्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात्। ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि। पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात!। समी-

२ चा० भाग ३

यथा सर्वखलीवैचारी द्रुतोः वचायात् प्राम विद्यो च विद्रः । वैशम्पायन उवाच । द्रुतो वचायात् वचनाय विद्यो विस्तार कृर्थे निर्विकाय दिवः । कर्मोऽभिवदन समुर्वर्ष मातृयक्ष पुत्रमाने पौर्वदाचारिर्दम् । इत्य । न च पचित्र मकृत्तीचित्रवाचचामाप वर्तं चचो र्पि । विद्यो विद्वो वाचयाचाविमाय वचनामो इव पितृराय । यः सोमघोरचार्ग च विधिविदुष्मी ये नदि यथा यथा वचावन् । च चक्रेऽर्थं विरद यायाच्य वर्षे न कुर्येत् यजय वाचन् । क्यवि दायाच्यह तच्छ निर्वि विद्योषां चतुरत्नवावाम् । मे नाद्विवन इरवदीयोर्व चापाहो"घोषो प्रवक्तर्षिता । वैश मायन उवाच । वराचयाकृत्वा प्राम विद्वान् यथा नाम वैर वहाविमोरन् । दश यवचाचि वचाविदन मीर्व वम पुरवा योविनैन । ववनुवाच वचाद नाथपादोदवाः निर्विवत् विवोच । याचा कर्म नाथ विर्दे वचाद दराचार्य यदि मे चाववद । यो प्राकृतो-ख्याचरकीय वरिचोषाद दुर्वा वाधावि वचनदि । मौतचर्चा प्रकृता चच च चादविहोत्रै वर्तिका चाय यदि च । यथा येषो विवचदिविदयां वचांदां मे चावितां वर्वचोवे । यचो विमाः एकालो इवदो देश योवायोरचचाय वर्षे । पीरवरा च वचाड चाचवचोनिवीदां निर्दिरर्दीय । चाय दाचयाय देव विदुरमचोनिद यचाकृत यचोप्रवुवाच । वाचवे यो दायवा यविचा चच विज्ञा यचो पद्धवदि चचचाचे । चडीवनो प्राय विद्या चचार्वे इच्छयवायो मातृयो प्रकृयाः । वचावन उवाच । वचावच्छा वचन विद्राय च वायर । दामवा विचावाचिदा मवृद्धा च निचिवम् । दुरीयथ वचावे तु दशवर्चवाचि वा । वदवाच चयी वदाविचैव निदराववद् ।

वैशम्पायन उवाच । वचावचाद बच विदव तु वचा वदा । प्रविष मिदवाचार्य देवयाज्ञवोदिदम् । चचेरविदचः वीज । इचेवाविचदेव च । वायचे वि-याचा चैव मवदा च दवित च । चविदवाविदा वायया विदर्थय चयादचचा । यथा वायर पूर्वम वच यूयो दर्खवाविद । इव वाचा दिवाघीवि वदूचवीवि वयी वव । प्रचवी निवचोदेवे यथा दवीचदें चवि । च दवादवीदा वा वाद्यो यविद्यत्वदि । वर्तवाय विविं दद् वाचि वच वचार्चचवद । वच उवाच । दूचचो वा-

चच यवचाद् चा वद दिवा चच । दवा चवनचदापी पृषमीषदा चच । मायेमोऽपि मिचदा चार्यदल चहायचा । व चड़े । चचवा पुत्रा दुवचनी चहा चच । यथा चच दुर्दाविय वाचावुक्त, पिचा वन । देवावि । दर्वे च वैदं वो चहुदर्ववि । देवयाकृत । दुचायच दवो मे चड़ चचवि मे दिवः । वचाह पूर्वय वावच वचावि च दिवोच्य । वाडवैचवावामे च चच । वदि दुवा दुवा । दवा प्रचवि वा प्रोविचां चचदा चाचच मे । पीशाड़ें चाहराचे च देव मे वदि-दवचाद । च वावर्दवि चर्वेद । वदु नडावचचायन्‌ । चच उवाच । चविदोचो विवोवे वां विदुर्वि युच हो । चदोड दुच । वंदच दुरोड़ चाचा दुवे । । वचो दिवं विवाचावि । चवा चडुचिवाचदे । । वचावचविदो चड़े । दुचो वावच प्रावेचि । । वविनो चर्चचो मे च चर वीच दवचावे । । दुचनच दविचो चड़े च वचु-चिंदाचे चच । चाडचे चां चविचावि विवाचावे मे चवि । चविरोषेव चर्वेच चावेचोऽवि चचावदे । चाय चचोविचा विचवादचच इव चच । देवयाकृत । चदि वां चर्वचावावें चचावचावचि चाचिद । दशः चच । च मे विचा विदिवेवा चविचवि । चच उवाच । इच इचीवि चचार्वे चचायचे न दोषचः । दुचवा चाचच चाच चावचैव चचच चाचु । चावें चर्वे कुवाचीऽपि देवावि । यथा चचा । चड़ो चार्वीऽवि चावच चाच-चोदह च चर्वेद । चचाचुचवा वा चाचो च चचा च चविचावि । चविदचो च मे चविचाद वार्वि वही चवि । चविचावि च मे विचा चचा चाचाच चवचा । चाचाचविचावि दु च चड विचा चविचवि । वैशम्पा-यन उवाच । दादचा विचर्वचो देवाची चचचा । विदमेचावच पौरु चवाच विचवचचः ।

चचपद इ चचाचां पचोवन । वैयाचर्वेच चर्चवे "चावविचवीचचवचावुचावचचपदे "चडुपीव एवच चचपदे" दवा । [इचचावे विचा ।

चचद्रुम न चच-दीर्घी चच वर्ष दवचच । चदचच

चचद्रुम इ चच वा चड़चच । चवरे निचा ।

चचच न चच-चरन् । वावचो वचचवचन ।

चचपथ इ चचाचां चदूच चच+चच । वैयचूवे चचदः दव वैयचचवचीचच ।

चचपाच इ चचाचां चदूच: चच+चाचच । वैयचूवे चचर

एवं केशपाशादयोऽप्यत्र । "केशपाशे सनाथे" किरा० "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः" कुमा० ।
कचमाल पु० कचं कचवन्तं मलते मल–धृतौ अच् । उप० स० । धूमे हारा० ।
कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपु फलमस्याः । शमीवृक्षे राजनि० । [केशपाशादयोऽप्यत्र ।
कचहस्त पु० कचः हस्त इव कच+हस्त । केशसमूहे अमरः
कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म्मव्यतिहारे ब० इच् समा० पूर्व्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु गृहपूर्व्वके परस्परं युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।
कचाकु त्रि० कच इव अकति वक्रं गच्छति अक–उण् । 1 दुःशीले तस्य हि वक्रगतित्वात्तथात्वम् 2 सर्पे पु० 3 दुरा-धर्षे त्रि० मेदि० । तयो कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।
कचाग्र न० ६त० । 1 केशाग्रभागे 2 तत्परिमिते परदेशैक-भागे च । बालाग्रादयोऽप्यत्र "बालाग्रशतभागस्य शत-धा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः" श्रुति ।
कचाचित त्रि० कचैः आकुञ्चितैः व्याप्त । विकीर्णकेशे "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा० । [टाप् ।
कचाटुर पु स्त्री कच इव अटति अट+उरच् । दात्यूहे स्त्रियां
कचामोद पु० कचमामोदयति आ+मुद णिच्–अण् । (बाला) इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [हिमाटो ।
कचिक त्रि० कच+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । केशादूरभवे
कचु स्त्री कच–उन् । स्वनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" दुर्गो० त० । कचुरा कालिका ।
कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच–बा० एलच् । लेख्यपत्र-बन्धने सूत्रादौ त्रिका० । [चिते मेदिन्यमरौ ।
कच्चट न० कुत्सितं चटति चट अच् बा० कौ कत् । कुत्
कच्चर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् कौ कत् । कुत्सिते मेदिन्यमरौ ।
कच्चित् अव्य० काम्यते कम–णिच्–कम् चीयते निश्चीयते यस्मात् कम्+चि–क्विप् पृषो० मस्य द । स्वाभिलषित ज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे 1 प्रश्ने, 2 हर्षे, 3 मङ्गले च । "कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्" "कच्चिदुपप्लवोत्रः" इति च रघु ।
कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भद्राणां राजनीतिज्ञापके अध्यायभेदे स च भा० सभा० 5 अ०
"नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते । कच्चि-दाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्मार्थसहितां त्रिषु । कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबा-धसे । कच्चिदर्थञ्च धर्मञ्च कामञ्च जयतां वर ! । विभज्य काले कालज्ञ ! सर्वं वरद ! सेवसे । कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ! । बलाबलं तथा सम्यक् चतुर्दश परीक्षसे । कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ! । तथा सन्धाय कर्माणि अष्टौ भारत ! सेवसे । कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । आढ्यास्तथाव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः । कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरि-शङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा । मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् । कच्चित् सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधनक्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर ! मन्त्रिणः । वि-जयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ! । कच्चित् संवृतमन्त्रैस्तैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात ! शत्रुभिर्न विलुप्यते । कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित् कालेऽपि बुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति । कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् । कच्चिन्न सर्व्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्व्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् । आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः । कच्चिद्राजन् ! कृतान्येव कृत-प्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्म्माणि नानवाप्तानि कानिचित् । कच्चित् कारणिका धर्म्मे सर्व्वशास्त्रेषु कोविदाः । कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्व्वशः । कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डि-तो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम् । कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् । कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभि-स्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः । कच्चिद्द्विषाम-विदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा । नित्योद्युक्तो रिपून् सर्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ! । कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहु-श्रुतः । अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ।

[illegible]

[illegible]

धर्म्मार्थौ याम उत्थाय पश्यसे । कच्चिदर्च्चयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृत । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव मन्त्रिभिः । कच्चिद्रक्ताम्बरधरा खड्गहस्ताः स्वलङ्कृताः । उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते । परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च । कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि । कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् पश्यसि कथञ्चन । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा । आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै । कच्चित् पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कच्चिन्न दुर्ब्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बलवान् कच्चिदुभाभ्याञ्च कथञ्चन । कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयाहृताः । कच्चित्ते सर्व्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा । कच्चिद्धर्म्मे त्रयीमूले पूर्व्वैराचरिते जनैः । यतमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्म्मणि वर्त्तसे । कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कच्चित् क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्व्वशः । पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्त्तुमात्मवान् । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् दैवतांस्तापसानपि । चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि । कच्चिच्छोको न मन्युर्व्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ॥ अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति । कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्म्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति । विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते । कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि । अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः । दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत । अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः । नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् । एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् । मङ्गल्यप्रयोगञ्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कच्चित्त्वं वर्ज्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्द्दश । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला हि पार्थिवाः । कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः । पप्रच्छानन्तरमिदं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारद उवाच । कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः । कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः । कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात । तथा धर्म्मार्थदर्शिनाम् । कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्म्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी । द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम् । चातुर्म्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि । कच्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज । सत्करोषि च पूजयन् । कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ॥ हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो । कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ॥ धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् । कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ । विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः । कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् । पितेव पासि धर्म्मज्ञ । तथा प्रव्रजितानपि । षडनर्था महाराज । कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्द्दवं दीर्घसूत्रता । वैशम्पायन उवाच । एतां कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् । युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च" ।

कच्छ त्रि० केन जलेन छृणाति दीप्यते छाद्यते वा छृ–छद–मा० ड । जलप्राये देशे । "स्वच्छन्दोच्छलदच्छ-

[illegible] (वाचा) [illegible] (विधि) [illegible] ।

[illegible] (च ट) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (काँच) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (वाचा) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (बोध) [illegible] ।

[illegible] (बोध) [illegible] ।

कच्छुराससमामेदं तैल हारीतभाषितम्" इति भावप्रका- शोक्ते तैलभेदे ।

कच्छुमती स्त्री कच्छु साधनत्वेनास्त्यस्याः मतुप् ङीप् । शूकशिम्ब्याम् तत्स्पर्शनेहि कच्छूरोगजननात् तथात्वम्

कच्छोटिका स्त्री कच्छस्य तटस्येवादिकमिव इवार्थे कन् । चेलाञ्चले (काच्छा) हेमच० । [गन्धाम् रत्नमाला ।

कच्छोर पु० येन क्षुर्य्यते छुर–छेदे कर्म्मणि घञ् ।

कच्ची स्त्री कचु वा०ङीप् । (कचु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । "महि- षाय्युत्सवे कच्चीरूपापि सुवते ! । मम वैरिविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे "दुर्गार्चापद्धतिस्थ तत्पूजामन्त्र । "कच्ची तु भेदिका गुर्वी कटुका पिच्छिला तथा । श्याम वातपित्तकरी भिषग्भि परिकीर्त्तिता" राजवल्लभ ।

कज रोदे (चौल) इदित् पर०अक०सेट् । कञ्जति अचकञ्जीत् चकञ्ज रोदेऽत्र जन्म तेनास्याकर्म्मकता । कञ्जार ।

कज न० के जले जायते जन–ड । पद्मजे राजनि० ।

कज्जल न० कुत्सित जलमस्मात् कोः कदु । अञ्जने (काजल) तस्य प्रयोगाच्च भ्रमप्युदकमविलं भवतीति तस्य तथात्वम् अञ्जनशब्दे ८४ पृ० विवृतिः । "सकज्जल माध्यपटे च पट्टं सर्पियुत सत्यमलञ्जनस्थ" सुश्रु० । "गाढमप्यु सितमप्यु याहमं कज्जलाभबहुभयत मज्जतः" काव्यप्र० । २लेखनसाधने द्रव्ये च (काली) "असित- गिरिसम स्यात् कज्जल सिन्धुपात्रम्" पुष्पदन्तस्तव । मेघे पु०शब्दमा० मत्स्यभेदे पु स्त्री स्त्रियां गौ०ङीप् । शब्दर० । कज्जल जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले त्रि० । वमथ्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कज्जलमिवाचरति कज्जल+क्विप् ततः अच् गौरा०ङीप् ५मिश्रितरसगन्धके स्त्री । स्वार्थे कन् तत्रार्थे "शुद्धं सूत तथा गन्धं यामं तावद् विमर्दयेत् । यावत् सूत न दृश्येत किन्तु कज्जलवत् भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता हृष्यणी वीर्य्यवर्द्धिनी । नानानुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी" वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास्य । दीपे त्रिका० ।

कज्जलरोचक पु न० कज्जलं रोचयति रुच–णिच्–ण्वुल् । (पिलसुच) । वङ्गभाषाया प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध० ।

कञ्चट न० कचि–अटच् । (काचड़ादाम) जलतण्डुली ये जलजशाकभेदे "पानीयतण्डुलीयोयसन्कञ्चटदा हृतम् । कञ्चटं तिक्तक रक्तपित्तानिलहर लघु । (चक दाद) (छिन्दिमाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चक्रदत्तोक्ते अतीसारवेगरोधके औषधभेदे "कञ्चटजम्बुदाड़िमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम् । जल ध्वनिगतवद्धितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्" ।

कञ्चड पु० कचि–बा०अडन् । चक्रमर्द्दनामके शब्दचन्द्रिका

कञ्चार पु० कचि–भावे घञ् कच्च प्रकाशमृच्छति ऋ–अण् क जल धारयति किरणेन घर–णिच् अण् वा । सूर्य्य जटाधर । २अर्कवृक्षे च । [१क्षुद्रस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कचि–ण्वुल् ।१वंशशाखायाम् (कञ्ची) शब्दच० ।

कञ्चुक पु०कचि–दीप्तिबन्धयो बा०उकन् । १वारवाणे २यो- धादेर्योजाकृतिपटादौ ३लौहमये कवचे ४सर्पनिर्म्मोके (खोलस) घमर ४चोलके(काँचुलि)५वस्त्रमात्रे उणा०को० ६वर्द्धापकग्रहणोताङ्गस्थितवस्त्रे (पुत्रादेर्जन्मोत्सवे भृत्यादिभिः स्वामिनोऽङ्गात् बल त्कारेण गृहीते वस्त्रे) हेमच० ।७ओप- धीभेदे स्त्री गौरा० ङीप् मेदि० । दन्धीरीमहस्ते रत्नमा० "वक्षांसि पूराय घनाय काञ्चुका "घनमदतकञ्चुक ग- र्चिदेवेन्द्रगजाजिनकञ्चुक " माघ "अन्न कञ्चुकिकञ्चुकस्य विघति तासादय यामन "रत्ना० । "सख्य कि करवाणि- यानि गतधा यत् कञ्चुके सन्धय " अमरश० । "सुभासि तरसाश्लादजातरोमाञ्चकञ्चुका " पञ्चतन्त्रम् । "कञ्चुक ठलगर्भस्य तलिका छपयोतिकाम् काशी० । सोऽस्य जातः तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्त्यस्य आलुच् । सर्पे शब्दच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि । "अन्त पुरचरोवृद्धो विप्रो गुणगणान्वित । सर्वकार्य्यार्थकुशल कञ्चु- कीत्यभिधीयते" इत्युक्तलक्षणे १राजान्तःपुरा- धिकारिणि "अन्न कञ्चुकिकञ्चुकस्य" रत्ना० । २द्वार- पाले,३सर्पे ४जारे, ५यवे, ६चणके च राजनि० । तत्तद्रूपकञ्चुकावृतत्वात्तयोस्तथात्वम् । ७आवरकवचे त्रि० ।

कञ्चुलिका स्त्री कचि–उलच् गौरा०ङीप् स्वार्थे कन् ह्रस्वे टाप् । स्त्रीणां कूर्पासवस्त्रे (काँचली) हेम० "त्व मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् लक्ष्मीमित्यभि- धायिनि प्रियतमे"सा०द० । कप्रभावे । कञ्चुलीत्यप्यत्र ।

कञ्चूल न० कचि दीप्तौ ऊलच् । स्त्रीणामाभरणे उण्प० ।

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतुराननं हिरण्यगर्भे "अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत्" "तस्मिन् जज्ञे स्वय ब्रह्मा" मनूक्तेस्तस्य जलेजातत्वात्तथात्वम् । २पद्मे "चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरम्" भाग० ३,२,८ । २अमृते च न० मेदिनि । तत्र पद्मस्य जलजातत्वात् अमृतस्य समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम् अमृतशब्दे विवृतिः । कम

कटक्षेषु परेषु च" भारते विराटपर्व्वणि ८७२ श्लोक' ।

कटकट त्रि० कटप्रकार प्रकारे द्वित्वम् । १अत्यन्तातिशयिते सर्व्वोत्कृष्टे २महादेवे पु० "नमोनामाय नाम्याय नमः कटकटाय च" भा० शा० २८६अ० शिवनामोक्तौ । अव्यक्तानुकरणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य०। "तत कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः" भा० व० १५७अ० ।

कटकार त्रि० कटं करोति कृ—अण् उप० स० । १कटकारिणि शिल्पिभेदे "शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकारः इति स्मृतः" उशनसोक्ते २वर्णसङ्करभेदे पु स्त्री स्त्रियां ङीष् । "वणिग्व्यापतस्त्वेषां केचित् पारशवास्तथा । वैश्यायेन केचित्तु केचिन्नागवतेन च । भेदयास्त्वाश्च-स्वास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकाराश्च तं यथानु-मारायणगणां स्मृता" । उशनसा तेषां कलौ वैश्यागणा-दिवर्गेण वेदधर्म्मनिष्ठत्वप्राप्तिः वैष्णवत्व प्राप्तिश्चोक्ता । कृ-क्विप् । कटकृदप्यत्र "एरका कटकृद्यथा" भाग० १,२,१६ ।

कटकिन् पु० कटकोऽस्यस्य इनि । १पर्व्वते त्रिका० २कटकयुक्ते त्रि० ।

कटकीय त्रि० कटकाय वलयाय हितं अपूपा० छ । वलयशोधने स्वर्णादौ पक्षे यत् । कटक्य तदर्थे त्रि० ।

कटकोल पु० कटति वर्षति स्रवति कट—अच् कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोल घनीभावो यत्र कुल—संस्याने आधारे घञ् वा । पतद्ग्रहे (पिकदानी) त्रिका० ।

कटखादक त्रि०कटमपि खादति—खाद—ण्वुल् । १सर्वभक्षके भक्षकादके २जम्बुके पु स्त्री कटखादकस्य स मध्यस्थिमच्छिद्रमपि खद-ण्वुल् । काचनिर्म्मितकलशे तस्य छिद्राभावात् तथात्वम्" मेदि० ।

कटघोष पु०कटप्रधानोघोष आभीरपल्ली । प्राग्देशभवे ग्रामभेदे तत "प्राचां कटादे" पा० आतादौ छ । कटघोषीय तत्रजातादौ त्रि०। एवं कटपल्वल कटनगरी कटपल्ली इत्यादय प्राग्देशस्थितग्रामभेदेषु । तत जातादौ छ कटपल्वलीय कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादय तत्तद्ग्रामजातादौ त्रि० ।

कटङ्कट पु० कटं घर कटति व्याप्य आप्नोति कट—मा० खच् । १वह्नौ "कटङ्कटाय भाताय नमः भक्षपचाय च" अग्निपु० "अग्नी कालकटङ्कट" भा० अनु० १७अ०। शिवनामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटङ्कटनामता । उपचारात् वह्निजे २स्वर्णे ३चित्रकवृक्षे तस्य तन्नामनामत्वात् ४गणेशे च । गणपतिकल्पे याज्ञ० स्मृतौ "मितश्च सम्मितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" "मितसम्मितादिभिर्विनायकस्य ना-

मभिः स्वाहान्तैर्जुहुयादिति" मिताक्षरायामुक्ते' ।

कटङ्कटेरी स्त्री कटङ्कट वह्निरूप सुवर्णवन्नवृक्षान्तिमीरयति ईर-गतौ अण् उप० स० अणन्तत्वात् ङीप् गौ० ङीष् वा । १हरिद्रायां त्रिका० तस्या स्वर्णतुल्यपीतवर्णत्वात् तथात्वम् । २दारुहरिद्रायां रत्नमाला "मीलोत्पलो गौरकटङ्कटेरी" सुश्रु० ।

कटदानम् न० कट देहावर्त्तन दीयतेऽत्र दा—ल्युट् । भगवत पार्श्वपर्त्तनाख्ये (करोटदेयोवा)कर्म्मणि । तन्निमित्तोत्सवादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणद्वादशमध्यमादयोगेन कार्य्यम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने उहनि । कटदान भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" एका० त०वराहपु०। "कटदान पार्श्वपरिवर्त्त" रघु० । अत्र कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०७पृ० उक्ता ।

कटपूतन पु०कटस्य शवस्य पूत पवित्रतां तनोति तन+अच् । प्रेतभेदे । "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतोविप्रोधर्म्मात् स्वकाच्च्युत । अमेध्यकुणपाशीशात् क्षत्रिय कटपूतन" मनु० अमेध्यकुणपभक्षकत्व तस्य धर्म्मोऽप्यनेन दर्शित ।

कटप्रू पु०कटे श्मशाने प्रवते प्रु गतौ क्विप् नि० दीर्घश्च । २महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तथात्वम् । कट श्मशान प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २राक्षसे ३विद्याधरे च मेदि० तयो यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च तथात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते । ४द्यूतदेवके त्रि०मेदि०। कटात् समयात् व्यापारात् तमतिक्रम्य प्रवते । ५कामचारिणि त्रि० । कट नगरस्य प्रवते । ६कीटभेदे च उज्ज्वलदत्त

कट(टि)प्रोथ पु न०कटस्य कच्या कटेर्वा प्रोथोमांसपिण्ड । १स्फिचि कटिदेशस्थे मांसपिण्डे, अमर ।

कटभङ्ग पु० कटस्य सैन्यस्य भङ्गो यस्मात् । १सैन्यसभङ्गहेतौ न्टपव्यसनौ । कटानामोषधीनां भङ्ग छेदनम् । २शस्यानां हस्तादिना च्छेदने च मेदि० ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा—क गौरा० ङीष् । १ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० २लताभेदे भावप्र० । सा च "कटभी स्वादुरूष्णा च मधुरेषु कटुस्मर । कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटूष्णा च कीर्त्तिता । तत्फलं तुवरं ज्ञेय विशेषात् कफशुक्रहृत् । भा० प्र० उक्तपर्य्यायगुणा । ३अपराजितायाश्चवेतापराजिता (काँटागिरीय) वृक्षभेद रत्नमाला ।

कटमालिनी स्त्री कटानां क्लिन्नादीनां माला यस्यां सावयवे-

[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

कटम पु० [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।

कटम्भर पु० [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] (कच्छपादाय) [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] (इन्द्रवरा) [illegible] स्त्री मेदि ।

कटम्ब पु० [illegible] ।

कटम्भरा स्त्री [illegible] ।
(भाषा) [illegible] ।

कटा(ठा)कु पु० कट(ठ)—[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

कटाक्ष पु० [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]"
[illegible] । "[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

कटाग्नि पु० [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]

कटायन न० [illegible] ।

कटार पु० कट—आ [illegible] । [illegible]

कटाह त्रि० [illegible] "[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।

कटाह पु० [illegible] । [illegible]
[illegible] (कटाह) [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] । "[illegible]

[illegible] ।
[illegible]"
[illegible] ।

कटि(टी) स्त्री कट—इन् । [illegible] (कांकाल) । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] स्त्री मेदि

कटिक न० [illegible] । [illegible]
[illegible] मेदि । "[illegible]
[illegible]

कटिन् पु० [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]

कटिप त्रि० कटि [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

कटिमालिका स्त्री [illegible] । (चन्द्रहार) (गोठ)
[illegible] । [illegible]

कटिरोहक पु० [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

कटिल्ल पु० [illegible] । [illegible] (करेला) । [illegible]
[illegible] । [illegible]

कटिशीर्षक पु० कटि [illegible] । [illegible]

कटिसूत्र पु० कटिस्थं सूत्रम् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । (त्रि०
[illegible]) [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

नाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति । व्यायामो मल्लयुद्धादि यानं तुरगयानादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरः रात्रौ, एषामतियोगात्, शीतलजलप्रभृतपानात् कलायस्त्रिपुट (मटर) आढकी तुवरी कोरदूष कोरदूष अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्यशन भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा । विरूढशाकम् विरूढ मङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमङ्करूपमन्नम् । मङ्कूरक शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदादीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति ।"कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छित । हृदयस्थः प्रकुरुते शूल मुच्छ्वासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपज" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह । "कफ निरुद्धः पवन सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्व शूलं प्रकीर्त्तितं"। वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह ।"सरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं सन्निश्रित्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाडीषु तत शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्र वातसरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रक्लतमनुसरति जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन । वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृष्णामोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोष युक्तम् । मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च । निष्पावो राजमाष । सौवीरं सन्धानभेद । सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता" । तस्या विकारैः । रविप्रताप आतप । ग्राम्यातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवतीति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभि । श्लैष्मिकमाह । "आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्ट कृशरातिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । हृल्लासकासमदनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च । आनूपं बहुलजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिज शालूकादि । "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तत्कूर्चिका स्यात्तयो पिण्डं किलाटक"। पयोविकार पायसादि पिष्ट शालादिः । अन्यैः गुर्वादिभि । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठ शिरश्च तयो गुरुत्वैः सह । सूर्य्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह । द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोपजम् ।(तस्य भेदा स्त्रयो वक्ष्यन्ते)त्रिदोषजमाह । सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञा । सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्वभवं त्रिदोषजम् । अथामजमाह । आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफशूलस्य । आमोद्भवं आमादुद्भवो यस्य तत् । अत्रामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । तत्र प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् । "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूल कफवातिक ।कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूल कफपैत्तिक । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिक । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह । "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदा च न गत पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृदुत्क्लेशम विलम्बितम् । कम्पं चान्तिमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः" । अविपाकोद्भव आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमि-र्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृता । अथास्य साध्यत्वादिकमाह । एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्योभूर्य्युपद्रव । अथारिष्टमाह । वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वर । भ्रमोऽरुचिरुत्सन्न कृशत्वं बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैते यस्य शूलेषु

नाश्ति यः । यत्र नृत्यस्य भेद परिमाणमाह । कर्णि
तत्र प्रकृतिमो मात्र परिगिनो मता । कटिमेदे यथा
तत्र नृत्यकारी कटेहती । तत्र कोऽपि कटुर्ध गीत
परिमाणम् । कर्णिकापरिमाणदिना नित्यमर्दिका वै
नाटिकया युक्ते कोर्तकोशादिना कटकयुक्तम् । यथा
तत्र नाम तत्र कटकमेतत् कटाक्षादिभिरीयते ।
कटम्भागादोषविल्लिपकविपकार्जितेषवं । किञ्चीन्योऽ
यत्नाय नाट्यं कटेत् नियत् । यथा ध्रुवा इति
परस्परकटलोपयम् । तत्र शीतकलाय कविच
कटकेन यतः । यदि कृतावर्तकोपकटस्य दोषमपि ।
कटविशेषयागो न विशेषत्र कटाक्षम् । कटस्थर्थं
यदा विशेष परिवर्तनम् । त्रिपुरान्तकस्यार्थं नाह
कोपकर्तव्यमानम् । कटकदूरसमार्थं मूलमिवेव
नाह । कोर्थे कोऽपि नामतो कटकुलकमाहतो ।
कटाक्षकलयोगैव कोपवशोपनेन वा । न यत्र नाति
निवद्धान्तोऽस्य कटाङ्गवा । मेद नृत्यमार्थ विधि
कार्तिकावात्"। कचवा प्रयोगात् होसलकथ ।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त । कटिधार्यशृङ्खलायाम् शब्दा
कटिसूत्र न० कटौ धार्यं सूत्रम् शाक । कटिधार्ये काञ्चीद
भिते नानाजवे वा मुक्तेऽपि (कटी मीठ)इत्या ।"दारद्यदिकक
नारायणकवचकारादिदधानाविपूर्णपूरादाद्यपरिविधि-
त्वम् भाग ६,१,१ । तत्र यदि कटिसूत्रोपि विशेषात्
नाइके कटि । तेन "कटिसूत्र न नारोचेत्" इति न
कार्तिकोऽपि विशेषतत्र कटी पाटलमिदं नाह ।
इत्यत्र कार्योऽपि कर्णविवाहेतु न नारर्थमिदं च ।

कटीतल न० कट्याः तलमामध्यम् । तदवन्ध वै शिवा कटी-
स्थो कटिदेशे कार्यैते । मेद । कटाक्षेते एभिरपि न ।

कटीर न० कट—ईरन् ।अमरः १अवयवेष न वदन १ शिवाः
कक्षान्तरासदन कटार्थे का । कटीर शिवा शिवा
कटु न० कटति वर्षादनयोति इवात्मार्थे त कटि
चारयति नानादिनी कटक् कट—उन । कटाक्षे कटए
१कुक्के विन १दरकोदे(नाद)कटति कटर निम् किमो
वा क्रोम् । कवपडुवा: नासा यथा "कट कटक दोहाव
तिक्तो नासिकाकम् । वे वक्रदुगत्वोर तितिकण्ठ्
तिमावत् । कवयकटवादि मेदश्रोतसर्वक ।
कटरी नासिकाभिनिक्षुपादीर कटो कट । शीतला
नासरोग कचोनासिकाभोगो कटक् । इतरविशोषणा-
तस्नायवस्तुसिध्योन्य । कोल प्रवासी कटो भिन्नो

कटौनिदानम् । नानेव नतिकानर्षक । शिवो शिवार्थ
शिव । कटौनिदानम् कटकम करोति । कटिपुरव
कटरक पुष्पा । कोलविनाशो नाभिदाहकम्प्यानोऽक
कोपनम् । कफहादि शीतापूर्वोऽमदोदो कटकादिदुर्"।
कटुरसकाविनयविवकाय न कटो कट कटा "कटु
कटककटानोऽपि दहनाय कोप्ठवैरस्यारोचकाव
वैरस्यमुखकच दिवं तत्र यकोपोनिः कटुको रसः
कोतकोष्ठादोऽपि वर्धयति कम्पाय कट रौक्षाद्रीष
कालाहाहान मैधल्पार्थमपि । त्र दोषकटै
कोप तत्र "कटुकोऽपि। कटको रसः न त रसा न
कटीकटाद् अधलाद् वायुर्वेविकारादि रौक्ष्यात् च
वायु, कटकात् शैत्यम् कोष्ठात् कनम्, मैधल्पात्
पश्चिमम्" । सुश्रुते च । "कटकः लिनाहकी-
कर्ता शिवम्।" इति "कटुकाकृतिशिवादि कटु
शिवत्वे कटकं" कवयम् ।

कटाद्य कटक कुर्यादिकारकम् इत्यादिः
सर्वदूषाक । तत्र रसेभेद कटीदेवानां कटककटकाय
वा इ इर्दिकम् । कट्टाकरसार्थं "पृथि
कर्णरूपेण कुराः तत्राय शिवा । एको कट् च न
इतो कटी कालची कटाः" । शोतोपभवदीर्घे ए
"कटकारकीकारं कटो कटी कटिको । कटम यो
इतो ती कटेन कटकं कट । कटारेव कटारेव तत्र
कटका कटा "। ६कवारिदि कटाक्षो त्रि वैदि
"कटकरकोऽपय कटम् इति । कट इत्यर्थे "कटु-
तिककषायाः कीदृशो ऽपि कफोऽर्दिताः" कटटीक
इत्यादि शिवा । ८तुर्मको कटुका । (कटकी)
। कटकाय् स्त्री कटक । कुसस्वलाद् त्र कीर कटा ।

कटुक न० कट—क्वुन् । कटुदी "कौशिकार्थ कटकी
कवि कवयति शिरो कटीते नासिकां च वाकती न
कटवा तत्र १कटति त्रि "कटवैर्विकाकटुकार्वि दधीव
तदि शतिविरेव नाह । १सम्य च त्रि । "कटव ते
न कायर्थ कटुं निदुर यदा शाल्माह ६ष१ च ।
३कटे त्रि "कटु शास्त्र इत संपातः कटुकोदका
वा इ २र्दवेच ।दरधी इ रावावि । ४इनविवचे
कटरता अनुकावे (रक वि) रचावदे (कावम)
कटक ८रावबर वै न इ कटा । ९ कटुकी
विदुषीवरिदके शिवदुषि न वैदि ।

कटुकफल न० कटुकानि फलानि यस्य । पार्श्वेऽपिवर्त

कटिषकफे निहन्ति । "कुलटानुलपाचानि कटुकत्रयम्" सुश्रु० । कटुकानिमत्तत्वात् म० ।

कटुकन्द पु० कटुः कन्दो मूलं यस्य । १शिग्रुवृक्षे (सजिना) २आर्द्रके, च (आदा) मेदिनि० ।

कटुकफल पु० कटुकं फलमस्य । कक्कोले राजनि० ।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन् । (कट्की) १कटुरोहिण्याम्, राजनि० २नकुल्यां, (पान) भरत० ३राजिकायां, (राइसरिषा) ४तिक्तालाबुके (तितलाउ) च रत्नमा० । ५कटुरसयुक्तस्त्रियाम् । तत्र (कट्की) कटुकाः पर्यायगुणादि भावप्र० उक्ता यथा । "कटवी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला च चक्राङ्गी शकुलादनी । मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी । कटवी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः । भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा । प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बू): कर्म० । (तितलाउ) अलाबूभेदे रत्नमाला । कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "मत्स्य कटुकालाबुसैन्धवमदनामलकीसारैः" सुश्रु० "कटुकालाबुकुलत्थपनसपर्पटनिम्बार्कैः" सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+स्वार्थे कन् गौरा० ङीष् । (कट्की) १कटुकायाम् । कटुकाशब्दे गुणपर्यायादि । [मयूरे जटा० ।

कटुकीटक पु० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटः स्वार्थे कन् ।

कटुक्वाण पु० कटुः क्वाणो यस्य । (तितिर) टिट्टिभपक्षिणि हेमच० । [भूते च राजनि० ।

कटुग्रन्थि पुन० कटुः ग्रन्थिरस्य । १पिप्पलीमूले, २शुण्ठो-

कटुकता स्त्री कटु दूषितं करोति कृ-ड पृषो० कुम् तस्य भावः तल् । "निम्बकाञ्चनमाचारनिषुरत्वे कटुकता" शारा० उक्तार्थे ।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्णां जातकं ततः स्वार्थे ष्यञ् कर्म० । एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकद्रव्यचतुष्के राजनि० । [रत्ना० ।

कटुच्छद पु० कटुः छदः पत्रं यस्य । तगरवृक्षे (टगर) भर-

कटुतिक्तक पु० कटु च तत् तिक्तं चेति स्वार्थे कन् । १भूनिम्बे, २शणवृक्षे राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्वादे तिक्ता । कटुतुम्ब्याम् । स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि० ।

कटुतुण्डी स्त्री कटु तुण्डमस्याः । (कटुतराइ) लताभेदे राजनि० स्वार्थे कन् अत इत्वं कटुतुण्डिकाप्यत्रैव । "कटुतुण्डी कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता । कफवान्तिविषश्री-वासरक्तप्रविनाशकृत् मता पथ्या च सा ज्ञेया" राजनि० उक्तगुणा ।

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुः तुम्बी । (तितलाउ) अलाबुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ।

कटुत्रय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुनि राजनि० । कटुत्रिकमप्यत्र ।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः । (काकुड) कर्कट्याम् राजनि० ।

कटुनिष्पाव पु० कर्म० । नदीतटनिकटदेशजाते निष्पावधान्यभेदे राजनि० ।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य । पर्पटे श्वेतार्जके राजनि० ।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः स्वार्थे कप् अत इत्वम् । कण्टकारीवृक्षे राजनि० ।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य । यस्य पाकावस्थे कटुत्वं तस्मिन् द्रव्ये "कटुपाकः सरो रूक्षो गुरुर्मधुः स्निग्धविच्छिन्नः" । "पीत तैलं कटुकम् कटुपाकमवृष्यम्" सुश्रु० । द्रव्यादिनामाख्याने दर्शितम् । कर्म० । २कटुरसस्यैव पाके । तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः । क्षिप्रं मधुरं च मधुरस्य पाको पच्यते रसः । (कटुरस लवण रस) "कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः" वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुकात्मकः" तद्गुणास्तु भावप्र० "स्वादुरम्लश्च पाको वातपित्तहरो मतः । अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मापहं । कटुः करोति पवनं कफं वातस्तु नाशयेत् । विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः" तथा च षण्णामपि रसानां पाके त्रैविध्यमेव मधुराम्लकटुभेदात् । सुश्रुते तु पाकस्य त्रैविध्यं निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

"तथा वीर्य्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्याग्नेयत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुः दृष्टान्तं चो-

[illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] इति । [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible]
'[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] ।

कटुफला स्त्री कटु फलं यस्याः । [illegible] [illegible] [illegible] च राजनि ।

कटुभद्र पुं [illegible] [illegible] । [illegible] ।

कटुभद्र पुं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] राजनि

कटुमञ्जरिका स्त्री कटु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । राजनि ।

कठमोद न [illegible] । [illegible] राजनि

कटर न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

कटुरव [illegible] [illegible] राजनि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कटुरोहिणी स्त्री कटु [illegible] रोहति [illegible] । [illegible] (कटुकी) [illegible] ।

कटशय [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

कटमालती स्त्री [illegible] । [illegible] राजनि

कटुबीजा स्त्री कटु [illegible] [illegible] । [illegible] राजनि ।

कटुशाक न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] राजनि

कटुस्नेह पुं [illegible] । [illegible] राजनि ।

कटूष्मठ न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] न राजनि ।

कठोरक न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

कठोर न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

कठोल पुं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कठोलबीजा स्त्री [illegible] । [illegible] [illegible] (किपुरा) [illegible]

कठपञ्च पुं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ([illegible]) इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।" । [illegible] [illegible]

रत्नमा० ३कृष्णायां ४काकमाच्यां ५देवदाल्यां ६पाठायां ७कृष्णजीरके च स्त्री राजनि०।

कट्फलादिचूर्ण न० चक्र० कासरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा "कट्फल कतृण भार्गी मुस्तधान्य वचाभया। शृङ्गी पर्पटक शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम्। मधुहिङ्गुयुतं पेयं क्वाथं वातकफात्मके। कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च"।

कट्वङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य। श्योनाकवृक्षे (सोना) अमर। कटूनि उग्राणि अङ्गानि यस्य। २सर्ज्जवृक्षे द्वीपस्थे पु० शिका०।

कट्वर न० कट-वरच्। १तक्रे उज्ज्व०। २दधिसरे रत्नमा० "दधस्तु सरस्यात् तक्रं कट्वरमुच्यते" वैद्यकोक्ते ३तक्रभेदे च [(कटकी) २कटुकायाञ्च शब्दच०।

कट्वी स्त्री कटु स्त्रियां ङीप्। १कटुरसान्वितायां स्त्रियां

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे) वा चुरा० उभ० सक० भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। कण्ठयति ते कण्ठति। अचकण्ठत् त अकण्ठीत्। कण्ठया बभूव आस चकार चक्रे चकण्ठ—कण्ठितः कण्ठा।

कठ कृच्छ्रजीवने भ्वादि० पर० अक० सेट्। कठति अकठीत्—अकाठीत्। चकाठ। कठरः कठोर कठिन० कठोर।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मृतौ) इदित् भ्वा० आत्म० सक० सेट्। प्रायेणोत्पूर्व्व उत्कण्ठते उदकण्ठिष्ट। उच्चकण्ठे। उत्कण्ठितः उत्कण्ठा "उत्कण्ठाया हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रम्"। "देवाशोऽपि मेतथीतस्सत्ते चेत समुत्कण्ठते" काव्यप्र०।

कठ पु० कठ—अच्। १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनि तस्य "कठचरकात् लुक्" पा० लुक्। २तदृष्टशाखाध्यायिषु पु० ब०व०। स्त्रियां तु वेदशाखापाठित्वेन जातित्वात् ङीष् कठी इत्येव। ३स्वरभेदे ४ब्राह्मणे च" हेम०। "वैशम्पायनान्तेवासिनश्च यास्कपुत्रकः कलापश्चासीत् तावुभौ वैशम्पायनान्तेवासिनौ" इति भा०। कठशाखा च यजुर्वेदे ऋग्वेदे चास्ति सैव कठभेदः। "देवसुरयोर्यज्ञमपि काठके" इत्यस्य भा० तत्त्वस्य व्याख्याया सि० कौ० "यजुःमन्त्रोऽत्र न मन्त्रमात्रपर किन्तु वेदोपलक्षकः तेन कगातत्त्वेऽपि सर्वं यजुर्वेदस्य भवति किञ्च ऋग्वेदेऽपि भवति न चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखाया दृष्ट यजुषोति किम् "देवान् जिगाति सुम्नयुः" ऋक् शाखामध्यपि कठशाखा ततोऽभवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्त"। ३मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे "कगाङ्कमकठमन्त्रमृष्टमागत्य सदाशिवः" इति उपनिषद्भाष्ये दर्शितश्रुतिकोपनिषद्भागे कठेति निर्द्देशात्। तच्च कठशाखोपनिषत्वेन प्रसिद्धम्। सा च तत्त्वायत्तमुन्त्रोक्तरूपा "उशन् ह वै वाजश्रवस" इत्याद्या। गद्यश्लोकमे त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन ब्राह्मण इति नु चिद्वनिर्द्देशेन विषयरतोऽभिधित्वा त्रिकाण्डशेषे ब्राह्मणपर्य्यायं टान्तमाह ते उक्तवन्द्यादर्शनात्। [त्रिका०

काठमर्द्द पु० कट कृच्छ्रजीवन मृद्नाति मृद्—अण्। शिवे

काठर त्रि० कठ—अरन्। कठिने शब्दा०।

काठशाठ पु० ऋषिभेदे रत० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काठशाठिन् तद्गोत्रापत्योध्यायिषु पु० ब०व०।

काठिका स्त्री कठ अष्ठिमाण्डीर्ति—आप्+इन क नासिका च निरोधा। दान्तरे शब्दर०।

काठिका स्त्री कठ—षा० वुन्। (खड़ी) कठिन्याम्।

काठिल्लर पु० कट—इन् कटि कठिन जरयति जृ-णिच् बा० अच् अत् इत्। वाताम् अमर०।

कठिन त्रि० कठ—इनन् ।१क्रूरे, २निष्ठुरे, ३कठोरे, ४दृढे च मेदि०। ५स्थाल्याम् स्त्री शब्दा०न०च ६ गुडशर्करायां स्त्री। "मयतलघनस्तनाः मध्यम् दिगो भवती दिशा कठिनहृदये। जीवत्येव प्रिये। च तव प्रियः" "न विदीर्य्ये कठिना खलु स्त्रियः" कुमा० "परावमत कठिनकठोरकामिनीत्यादि" माघ। "नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीम्" विक्रमो०। "गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण" मेघ०। तस्य भावः त्व। कठिनत्व कठिनभावे न०। तल। कठिनता तद्भावे स्त्री। ष्यञ्। काठिन्य तद्भावे न०। काठिन्यञ्च स्पर्शस्य आरम्भकावयवसंयोगविशेषात्मकसंयोगविशेष। शब्दादिस्तु दुर्बोधत्वम्। [जातित्वात् ङीप्।

कठिनपृष्ठ पु० कठिन पृष्ठमस्य। १कच्छपे राजनि०। स्त्रियां

कठिनी स्त्री कठिन+गौरा०ङीप्। भूमौ लेखनसाधने द्रव्ये। खटिकायाम्। "कठिनो छिपोतीति" नैषधम् "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति" नीतिसार। स्वार्थे कन् कठिनिकाप्यत्रार्थे।

कठेर त्रि० कठ—कृच्छ्रजीवने एरक्। कष्टजीविनि उज्ज्व०।

कठेरणि पु० ऋषिभेदे ततो गोत्रापत्ये अणो बहुत्वे वा लुक्। काठेरण्य कठेरणय तद्गोत्रापत्येषु पु स्त्री ब० व०।

कठेर पु० कठ—एर। धान्यलाते। शब्दचि०।

कठोर त्रि कठ+ओरन्। [illegible]

कठोल त्रि [illegible]

कड [illegible]

कड [illegible]

कड [illegible]

कड त्रि [illegible]

कडङ्ग [illegible]

कडङ्गर न [illegible]

कडङ्गरीय त्रि [illegible]

कड(त्र)न [illegible]

कडम [illegible]

कडम्बी [illegible]

कडम्ब [illegible]

कडार [illegible]

कडार: [illegible]

कडितुल [illegible]

कण [illegible]

कण [illegible]

कण [illegible]

कण [illegible]

[illegible]

गुलु' कण इत्युत्तरपदलोपात्तथैति चिन्तनीयम् ।

कणगुग्गुलु पु० कण–निमीलने अच् कर्मधा० । महिषाख्य-गुग्गुलौ राजनि० । प्रसङ्गात् गुग्गुलुभेदगुणादिक भावप्र० दर्शितमुच्यते ।' महिषाख्यो महानील कुमुद पद्म इत्यपि । हिरण्य पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलो पञ्च जातय । भृङ्गाञ्जन सवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृत । महानीलस्तु विज्ञेय स्वनामसमलक्षण । कुमुद कुमुदाभ' स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभ । हिरण्याख्यस्तु हेमाभ पञ्चाना लिङ्ग मीरितम् । महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हिता वुभौ । हयाना कुमुद पद्म स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ । विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्त्तित । कदाचिन्महिषाख्यश्च स्यात कैश्चिन्नृणामपि । गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्ण' पित्तल सर । कषाय कटुक पाके कटू रूक्षो लघु पर । भग्नसन्धानकृद् वृष्य सूक्ष्म स्वर्यो रसायन । दीपन पिच्छिलो बल्य कफवातव्रणापह । मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान् । पिडका ग्रन्थिशोफार्शोगण्डमाला कृमीन् जयेत् । माधुर्य्याच्छमयेद्वात कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलु सर्वदोषहा । स नवो बृंहणो वृष्य पुराणस्त्वति लेखन । स्निग्ध काञ्चनसङ्काश पक्वजम्बूफलोपम । नूतनो गुग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल । शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णक । पुराण स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जित । अम्ल तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवाय श्रममातपम् । मद्य रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवक "।

कणजीर पु० कर्मधा० । श्वेतजीरके राजनि० ।

कणजीरक पु० कर्म० स्वार्थे कन् । क्षुद्रजीरके रत्नमा० जीरकपर्य्यायभेदगुणादि भावप्र० दर्शित यथा 'जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक । कृष्णजीर सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन । कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुकृष्णोपकुञ्चिका । उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि । जीरकत्रितय रूक्ष कटूष्ण दीपन लघु । संग्राहि पित्तल मेध्य गर्भाशय विशुद्धिकृत् । ज्वरघ्न पाचन वृष्य बल्य रुच्य कफापहम् । चक्षुष्य पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्' ।

कणप पु० कणान् लौहगुलिका पिबति पा–क । यन्त्रभेदे (बन्दुक)येन यन्त्रेण आग्नेयद्रव्ययोगेन गर्भस्थता लौह गुलिकास्तारका इव विकीर्य्यन्ते तादृशे यन्त्रे "अथ कणपचक्रासमुद्गराद्युतयाहव" भा० आ० ८२५० श्लो० नीलकण्ठ व्याख्याया अथ कणपम् लौहमयमिति क्लीवतया प्रयोगश्चिन्त्य अमरे "आतप छत्रिवे नाभि कणप क्षुरकेदर" इति पुंस्त्वनिर्देशात् तत्र कुणप इति पाठान्तरम् । "चापचक्रकणप कर्पणप्रासपट्टिश मुषलतोमरादिमहरणजालम्" दशकुमा० पर–णिनि । कणपायिन् इत्यपि तत्र । "परिघान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डी कणपायिन " भा० कर्ण० ७११ श्लो० । कणपानपि इति पाठ'

कणभ पु० कण इव भाति भा–क । अग्निप्रकृतिके सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "त्रिशाण्टक कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित । चत्वार एते कणभाख्याताक्तीव्रवेदना" सुश्रु । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । "कौण्डिन्यक कणभक" इत्युपक्रम्य "एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च ॥ तैर्भवन्तीह दष्टाना रोगा पित्तनिमित्तजा " सुश्रु० ।

कणलाभ पु० कणाना लाभोऽस्मात् । १पेषणसाधनयन्त्रभेदे (याँता) स ह्यावर्त्तनेनास्य सर्व० अच् ।२आवर्त्ते तिका० (जलेरघूर्णा) तस्य पेषणयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तथात्वम्

कणश अव्य० कणशब्दात् अल्पार्थात् कारकार्थवृत्ते वीप्सार्थे शस् । कारकार्थवृत्ते कणशब्दस्य वीप्सायान्तेऽर्थे "तदिदं कणशोविकीर्य्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा० ।

कणाटीन पुंस्त्री कणायाटति अट्–ईनन् । खञ्जनपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

कणाटीर पुंस्त्री कणायाटति अट–ईरन् । खञ्जनखगे शब्दरत्ना० । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र

कणाद पु० कणमत्ति अद–अण् उप० स० । १वैशेषिकसूत्रकारे काश्यपगोत्रे मुनिभेदे तत्कृतमौलूक्यशब्दे दर्शितम् । २कलादे स्वर्णकारे च सारसुन्दरी ।

कणिक पु० कणोविद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । १गोधूमचूर्णे (मयदा) राजनि० २अतिसूक्ष्मांशे, ३अग्निमन्थकर्मे च स्त्री मेदि० । स्वार्थे ठन् ४अल्पार्थे "नाभेरभूत् स्वकणिकाद्वटधन्महात्मन्" भाग० ३,८,१३, कणैव स्वार्थे कन् । कणिका५जीरके । मेदि० ।६अल्पांशे ७तण्डुलभक्षे च रायमुकुट । "तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन" मेघ०

कणित न० कण–आर्त्तस्वरे भावे क्त । पीडिताना शब्दे । कर्त्तरि क्त । २तद्वत्तरि त्रि० ।

कणिश न० कणो विद्यतेऽस्य इनि कणी त मूर्द्धान शो–क । शस्यमञ्जर्य्यां धान्यादिशीर्षे अमर ।

कणीक त्रि० कण–ईकन् । १अल्पे उणादिकोष ।

कणीचि पु० कण–"स्वकणिभ्यामीचि" उणा० ईचि ।१पुष्पिता

[illegible] च [illegible]। [illegible]
[illegible] च स्त्री मेदि० [illegible]।

कनीयस् त्रि० अप+ईयसु [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] अ—द। [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।

कधिर पु० [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] स्त्री [illegible]। [illegible] [illegible] मेदि०।

कपिद स्त्री [illegible]। [illegible] [illegible]

कष्ट त्रि० [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]

कष्टक पु० न० [illegible]। [illegible] [illegible] (कोश) मेदि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] (विस्तार) राजनि० [illegible] [illegible]।

[illegible] स्त्री [illegible] [illegible] राजनि०।

[illegible] पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (ना [illegible]) [illegible] [illegible] (कोष [illegible]) [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] (वैद्य) राजनि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible] [illegible] [illegible]

कण्टकफल पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [[illegible] राजनि० [illegible]।

कण्टकागार पु० स्त्री [illegible] [illegible]—अच्।(वृक्ष)

कण्टकाख्य पु० [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजनि०।

कण्टकार पु० [illegible] [illegible]। [illegible] (विकङ्कत) राजनि०। [illegible] (बदरी) [illegible]। [illegible] स्त्री [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति भेदः। [illegible](री)को [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कण्टकारिका स्त्री [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्त्री। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible] मेदि० [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]" [illegible]

कण्टकारीवृत न० [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] "

कण्टकार्यादिपाचन न० [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]"

कण्टकाल पु॰ कण्टं कण्टकाकारं फलं कालयति चुरा॰ कल–अण्। पनसवृक्षे शब्दच॰। [यवासवृक्षे राज नि॰

कण्टकालुक पु॰ कण्टकादालुकति पर्याप्नोति अल–उकञ्।

कण्टकाशन पु स्त्री कण्टकमश्नाति अश–ल्युट्। उष्ट्रे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। एव कण्टकभक्षकादयोऽप्यत्र।

कण्टकाष्ठील पु स्त्री कण्टकमष्ठीलमिवास्य। मत्स्यभेदे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्।

कण्टकित त्रि॰ कण्टकी रोमाञ्चो जातोऽस्य तार॰ इतच्। जा पुलके "प्रीतिकण्टकितत्वच" कुमार। "आसीद वर कण्टकितप्रकोष्ठ" रघु।

कण्टकिन् पु स्त्री कण्टकोऽस्त्यस्य कण्टक+इनि। मत्स्ये शब्दर॰ स्त्रियां ङीप्। २खदिरवृक्षे पु॰ शब्दमाला ३मद नवृक्षे (मयना) रत्नमा॰। ४गोक्षुरे ५वंशे ६बदरवृक्षे च राजनि॰। ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि॰।

कण्टकिफल पु॰ कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य। पनसे स्त्रियां ङीप् सा च १वार्त्ताक्यां २घोषफिलिकायां ३मधुक र्कट्यां च राजनि॰ तस्य पर्य्यायगुणादि भाव॰उक्तं यथा "पनस कण्टकिफल पनसोऽतिवृहत्फल 'पनसं शी- तलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम्। तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम्। बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्त- क्षतव्रणान्। आमन्तदेव विष्टम्भि वातलन्तुवरं गुरु। दाह- कृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम्। पनसोद्भूतवी जानि वृष्याणि मधुराणि च। गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्ट मूत्राणि संवदेत्"। अन्यच्च। "मज्जा पानसनोवृष्यो वात- पित्तकफापहः। विशेषात् पनसोपथ्यो गुल्मिभिर्मन्द वह्निभिः"। [भेदे शब्दच॰।

कण्टकिल पु॰कण्टक+अस्त्यर्थे इलच्। (बेउँवांश)। वंश-

कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म॰। (ग्या) त्रपुषीलतायाम् राजनि॰

कण्टकी स्त्री कण्टक+अर्शआदित्वादच् गौरा॰ङीष्। वार्त्ता- कीभेदे। (कांटावेगुण) राजवल्लभः "कण्टकी कटु तिक्ता च रक्तपित्तप्रकोपिनी। कण्डूकुष्ठहरा नित्यं दीपनी परिकीर्त्तिता" इत्युक्तगुणा। २कर्म्मणि च "यातुधानेभ्य कण्टकीकारीम्" यजु॰३०८। "कण्टकी कार्म्म तत्- रिणीम्" वेददीप।

कण्टकोद्रुस पु॰कण्टकी द्रुमः पृषो॰दीर्घ खदिरवृक्षे रत्नमा॰

कण्टकीफल पु॰ कण्टकि फलमस्य पृषो॰दीर्घ। पनसे भरत

कण्टकुरण्ट पु॰कण्टप्रधानः कुरण्ट। झिण्ट्याम्(झं टि,राजनि॰

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः। बृहत्याम् राजनि॰। [राजनि॰

कण्टदला स्त्री कण्टाः कण्टकान्वितं दलं यस्याः। केतक्याम्।

कण्टपत्र पु॰ कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य। विकङ्कतवृक्षे। (बँइची) शब्दमाला [मत्स्यदर्ब्याम् राजनि॰।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः।

कण्टपाद पु॰ कण्टं कण्टकान्वितं पादो मूलं यस्य। वि- ङ्कतवृक्षे। (बँइची) राजनि॰।

कण्टफल पु॰ कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य। १गोक्षुरे, २पनसे, ३धुस्तूरे, ४लताकरञ्जे, ५एरण्डभेदे च राजनि॰। (देवताड़) ६देवतालीलतायाम् स्त्री राजनि॰।

कण्टल पु॰ कण्ट+सिध्मादित्वात् लच्। वर्वुरे(वावला)शब्दच॰।

कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली। श्रीवल्लीवृक्षे राजनि॰

कण्टवृक्ष पु॰ कण्टप्रधानो वृक्षः। तेजःफलवृक्षे राजनि॰।

कण्टापाल पु॰कटि–भावे अ कण्टा वेष्टनम् तया तद्युक्तमिव फलमस्य। पारे (फाटाल) शब्दमाला।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म॰। नीलझि ण्ट्याम्। (नीलझाँटि) राजनि॰।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अलति पर्याप्नोति अल उण्। १वार्त्ताक्यां २वंशे ३दुःस्पर्शायां ४वर्वुरे च राजनि॰।

कण्टाह्व न॰ कण्टं कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे–क। कटकन्दे राजनि॰।

कण्टिन् त्रि॰ कण्ट+अस्त्यर्थे इनि। १खदिरे २अपामार्गे (आपाङ)३गोक्षुरे (गोखुरी)४कषायभेदे च राजनि॰। ५कण्टकयुक्ते त्रि॰स्त्रियां ङीप्, सा च कण्टकार्य्यां भावप्र॰

कण्ठ पु॰कण–ठ टस्य नेत्वम् कठि–अच् वा। १ग्रीवापुरोभागे गले "सगौरव कण्ठपथ कण्ठ स" नैष॰। नीलकण्ठ शि- तिकण्ठ कालकण्ठ। "पयाप्यकण्ठकवलितं पदं रियम्"। "असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना" कुमा॰। "कण्ठाश्लेषप्र- णयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" मेघ॰। "कण्ठ ते कुण्ठ- यिष्यामि" नैष॰ कण्ठदेशे च सुषुम्णानाडीमध्यस्थ षट्चक्रान्तर्गत विशुद्धाख्य चक्रमस्ति। "तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धा- ख्यं दलषोडशपद्मकम्। स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णमं हाप्रभम्। विशुद्धतत्त्वशास्त्रातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" गौत॰त॰। विशुद्धचक्रे विद्यति। २मदनवृक्षे, ३समीपे ४होमकुण्डाद्यग्रेऽङ्गुलिमितस्थाने च "समतयाशोऽङ्गुल कण्ठं सर्वकुण्डेष्वयं क्रम" ति॰मु॰त॰।५ध्वनौ६ध्वनि

[illegible]

कण्ठकूणिका स्त्री [illegible]

कण्ठतलासिका स्त्री [illegible]

कण्ठदघ्न त्रि [illegible]

कण्ठधान [illegible]

कण्ठनीडक [illegible]

कण्ठनीलक [illegible]

कण्ठपाशक [illegible]

कण्ठभूषा स्त्री [illegible]

कण्ठमणि [illegible]

कण्ठमालक [illegible]

कण्ठपृष्ठी स्त्री [illegible]

कण्ठसूत्र न [illegible]

कण्ठाग्नि [illegible]

कण्ठाल [illegible]

कण्ठिका स्त्री [illegible]

कण्ठी स्त्री [illegible]

कण्ठीरव [illegible]

कण्ठेकाल [illegible]

कण्ठ्य त्रि [illegible]

कण्डन न [illegible]

ख्याते द्रव्यभेदे । "क्रिया कुर्य्याद् भिषक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः" सुश्रु० । "अथ पक्तिमा तण्डुल कण्डन प्रदिग्धगात्रीम्" सुश्रु० ।

काण्डनी स्त्री कण्ड्यतेऽनेन कडि–करणे ल्युट् ॥ मूषले २ उदूखले च "काण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनु

कण्डरा स्त्री कडि–अरन् । १ महास्नायौ महानाड्यां हेमच० तासां विवृति भावप्रका० यथा 'महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् । चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः । ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः"। तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रं, पृष्ठनिबन्धानां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षस्तनपिण्डाः"। "पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिलार्द्दिता" "तत्र प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाहुपृष्ठत" इति च सुश्रुत ।

कण्डरीक पु० सप्तजातिस्मरमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मवृत्तान्तसहिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा "सनात्मजस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि" इत्युपक्रम्य ।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । खसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गर्गस्य भारत ॥ पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तस्तदाऽभवन् । नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् । समानवत्सां कपिलां सर्व्वे न्यायागतां तदा । तेषां पथि क्षुधार्त्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा । तान् कविः खसृमश्चैव याचतो नेति वै तदा । न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा वारयितुं द्विजाः । पितृवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं श्राद्धाह्निको द्विजः । स सर्व्वानब्रवीद्भ्रातॄन् कोपाद्धर्म्मसमाहितः । यद्यवश्यं प्रहन्तव्या पितॄनुद्दिश्य साध्विमाम् । प्रकुर्व्वीमहि गां सम्यक् सर्व्वे एव समाहिताः । एवमेषाऽपि गौर्द्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः । पितॄनभ्यर्च्य धर्म्मेण नाधर्म्मो नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गान्तत । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत ॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । शार्द्दूलेन हृता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् । आर्ज्जवात् स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः । मिथ्योपचर्य्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो द्विजाः । कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुषः क्षये । ते वै क्रूरतया हिंसा अनार्य्यत्वाद्गुरौ तथा । उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदराः । लुब्धकस्यात्मजास्तात । बलवन्तो मनीषिणः । पितॄनभ्यर्च्य धर्म्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा । स्मृतिप्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्म्मविचक्षणाः । स्वधर्म्मनिरताः सर्व्वे लोभानृतविवर्ज्जिताः । तावन्मात्रं प्रकुर्व्वन्ति यावता प्राणधारणम् । शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म्म तत् । नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् विशाम्पते ॥ निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्म्मन्युः कृतिरेव च । वैघसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्म्मिकाः । तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्म्मपरैः सदा । माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः । यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्म्मणा । तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् । शुभेन कर्म्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासादुत्क्रान्तसंविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ । उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्वनकर्णो विलोचनः । पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः । तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम् । आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । ते सर्वे शुभकर्म्माणः सधर्म्माणो वनेचराः । योगधर्म्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । मरुं साध्य सङ्घं प्राणान् लब्ध्वा शरावपत्तिनः । तेषां मरु साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ कर्म्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्ज्जिताः । शुभाच्छुभतरं योनिं चक्रवाकत्वमागताः । शुभे देशे शरद्वीपे सप्तासन् वै जलौकसः । त्यक्त्वा सहचरीधर्म्मं मुनयो धर्म्मचारिणः । सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः । सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः । पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिषु जायत । षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद् ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः । तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै । योगस्य चाभिनिर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात् । पूर्व्वजातिषु यद्वृत्तं श्रुतं गुरुकुलेषु वै । तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् । ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवादिनः । योगधर्म्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । ते योगधर्म्मनिरताः सप्त मानसचारिणः । पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः । उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः । वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् । तत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्म्मिणः । योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् । काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः । जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः

[illegible]

कण्ठकूणिका स्त्री [illegible]

कण्ठतालासिका स्त्री [illegible]

कण्ठदघ्न त्रि° [illegible]

कण्ठपाश पु° [illegible]

कण्ठनीडक पु° [illegible]

कण्ठनीलक पु° [illegible]

कण्ठपाशक पु° [illegible]

कण्ठभग पु° [illegible]

कण्ठभूषा स्त्री [illegible]

कण्ठमणि पु° [illegible]

कण्ठमालूर न° [illegible]

कण्ठवर्त्ती स्त्री [illegible]

कण्ठसूत्र न° [illegible]

कण्ठाग्नि पु° [illegible]

कण्ठाल पु° [illegible]

कण्ठिका स्त्री [illegible]

कण्ठी स्त्री [illegible]

कण्ठीरव पु° [illegible]

कण्ठेकाल पु° [illegible]

कण्ठ्य त्रि° [illegible]

कण्डन न° [illegible]

तया कण्डूयनम्' कात्या० ७,२,१९ २० उक्तम् । "यदा कण्डूरुत्पद्यते दीक्षितेन तदा कण्डूयनं कार्य्यम्" कर्क०। यजमानपत्न्यास्तु कण्डूयने।"कृष्णमृगीयशिरःकषणेषु क-ण्डूयने' कात्या० ७,५,८।'विषाणास्यो यश्चियदण्डशो-द्रुम्बरदण्डादेः कण्डु यत्या कण्डूयाकरणेऽपि भवति स च भावेयमास" कर्क० । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकोप नाशिष्यते "म पर्यन्तक्षेति"कात्या० १५,६,८। कण्डूयनी कषाविषाणा"कर्क० ।

काण्डूया स्त्री कण्डूय-अ-स्वार्थे टाप्। कण्डूयने ।

काण्डूरा स्त्री कण्डूं राति रा-क । (आलकुशी) कपिकच्छ्वाम् अमर । [राजनि०२कण्डूयुक्ते त्रि० ।

काण्डूल पु०कण्डू+अस्त्यर्थे लच् । १कण्डूकारके सूरणे।

काण्डोल पु०कडि-ओलच् । १नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनपात्रे (डोल) अमरः । २उष्ट्रे पुंस्त्री० उष्ट्रा० स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे कन् तत्रार्थे। काण्डोलकस्य पादाविवपादावस्य हस्त्या०नान्त्यलोपः।काण्डोलकपाद' उष्ट्रपात् ।

काण्डोलवीणा स्त्री काण्डोल इव वीणा ।(डेँड्का) चाण्डालवीणायाम् अमर । क्वचित् काण्डोलवीणेति पाठः ।

काण्डोली स्त्री काण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौ० ङीप्। चाण्डालवीणायां (केँड्का) शब्दच० ।

काण्डोघ पु० कण्डूमाओघो यस्मात् । १भुकघोट्टे शब्दच० (भुच्योयाघोष्ठा) तत्स्पर्शे हि देहे कण्डूलघस्य जायमानत्वात्तस्य तथात्वम् ।

काण्व त्रि०कण-कन् । १मेधाविनि निघ०, २स्तोतरि त्रि० "महश्चिणो दिव्यं कण्वहोतार "ऋ०५,४१,४। "कण्वाः-स्तोतारः स्तोतार" भा० । "आतूर्षेन्न कण्वमन्न मद्यापिद्या"ऋ०८,२,१२ "कण्वमन्तम् कण्वतिः गन्दरम्भो कण्वा स्तोतार कण्वगोत्रा वा मेयुक्तम्"भा०। वेदे मस्य न पः। लोके कण्ववत् इत्येव। कण्यते अपोच्यते कन् । २पापे न०"कण्वचिकोषयायाम्" पाणि० । पौरवे ३नृपभेदे पु०। "कृतेयोरन्तिमाकोऽभूत्त्रय्यस्तस्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मज । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" भाग० ९,२०,२,१ । काश्यपगोत्रोत्पन्ने ४मुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तक । "कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति" आश्व० श्रौ०१२,१०१, "यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा मही गाम्" यजु०१७,७४, एतत्प्रोक्तशाखायाः काण्वशाखात्वेन प्र-

सिद्धिः ।"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग०१२,६,६७ । तदपत्यस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्येतृत्वमुक्तम् यस्ब्यु काणो लुक् ।"पिपतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" ऋ० ८,८,२ अयञ्च मुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्"भा०आ०६०। तस्य चाश्रम । "मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यजला तथा"इत्युक्तेः कण्वसुतायाः शकुन्तलायाः भा०आद्यासु द्विभतु मस्ये मालिनीनदीतोरेऽस्ति । तस्याश्रमवासादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ । । यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशन । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" भा०व०८२अ०। ५स्तुत्ये त्रि०"स इदग्निः कण्वतमः कण्वसखार्य्य" ऋ०१०,११५,५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा०

काण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे। वैश्यस्तोमे "काण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति" श्रुतिः तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४प्र ख०२० उक्तम् ।

काण्वसुता स्त्री कण्वस्य ऋषेः मातपालिता सुता। शकुन्तलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायामुत्पन्ना जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तै रक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहितादयोऽप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७१अ० "तप्यमान किल पुरा विश्वामित्रो महातपा" । भृशं सन्तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीप्तवीर्य्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीत पुरन्दरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् । गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके । त्वं विशिष्यसे , श्रेयो मे कुरु कल्याणि ! यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपा । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्त्तते । स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् । रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितैः । लोभयित्वा वरारोहे ! तपसस्तं निवर्त्तय" तत्रश्चायतया मायुप्रेपयत्तच्च "कण्व उवाच । एवमुक्तस्तया शक्र सन्दिदेश सदागतिम् प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह । अथापश्य

तानम्भानसम्पूला वेदमहात्मनात्मा । सर्वविषयोऽन्न च लाननसु परिकीर्तिता । पत्मनसुवनाम्भे मन्न हतो मभावनाः । मना पार्वीद् पवित्रये नहताः पून चिन्तिः । चितदर्शी हृदेनन मना सामानानानो । भावी चौतिमहतावारी वेदवेदात्मनात्मनी । मनानी म पूरक्त पूर्व आविक्योनिनी । पाताद्यः पाविकनाम बहुरीकनाभान्तरा । पातावी बहुवनाथीतावार्तम ममार च । विवेद बहुरीकम् भाम्यापीस्मर्तुदेव च । सर्वममनसवाह रामाधीह्वापात्मना । पातावन पूरीकामां मन मनामहूतरा । ते पाननर्दिनिरता वानत मतापिनिनाः । पून भाविताविनायनु मर्वभावार्थ-कोविदा मस्तानकलमाहमनर्देः तैन पार्वी नन्न पावनीकमानभाव मानुषमिमोवनहता दक्षिणाय सर्वं परविवातां तविदवनावीन ममा । "अथ राजा विराधाती मचा भारताववारम् । पवि वैव तत् मोती रामारानु भानुपम् । वत्र रक्षीन् मनमाहात् बहुरीको हितवतः । भावरमानमनापि भावन बनातिनम् । ददनमस्ति मे मतः च मा पूपनहता । भातमाना रामाव चोर्व त पचिनी च मौ । [वत्र माता हवार्वेन् पता भावतहै विरी । समताता मर्तीने पुत्रा मरनि मानो । वैविताता पुत्रवाते माहता वेदपारगा । प्रविता पूरवभावं मम तीर्थोऽतीत्य] । मनूमा मौरामनपूर्वको मतावितः । विविधाना भावाता बहुरीकमाव च । मनार्वितवाबोदी मी पनितमनापानी तता बहुरहस्य भौराव बहुरमा । बहुमेव रामा न च मम्ना मन वितः । प्रतिभव मन मर्वो ममाबवहरिवल । मरत मनु मत भरता पौत्रन हरवश च । माहात्न विदर्भे चैव मनोवनम् । भविनिन्द भरतो त विपुलैनमविनयम् । मनाव मनहताव भताते ममैत च । बहुरीकोऽपि च मोता भातवोनमहानम् । मान चौचनवि विवी निराः पत्र मन वीं भवित ३।११२।११ च । भनिषुसा भौ भवि पान । देवेदेवे । मा च भमानतता ३ । पावमनताहूतानतसमहता । भाम्मोनाहो उता । भलन शो भवि-प्रभवादि च । भाममर्दवे । भनुताले रौवे च (पुत्रवाले) । "मानिक मा विवृता बहू मन मान ।

पण्डूत च मधु राति रा-च । भारतैतुवताम् (मरैवा) राजनि २भनुविनाशाप् (भावहरी) २भनमानवयीन मी रामनि ।

पण्ड् मामनिर्वेहे भक्तिमर्बहसे न मन मर्वभावे प्रात्महपत मनहोवादिः मन मन वैर पार्ने मन । बहूपति तै भवत्पुमीय भवत्प विर बहुमाम्-मद्भूत-भाव भमार भवे । भक्तूत्म म- मूहितः बहू । भवमा भव्मनू भत्मानाभ्नि भरूमनावैन मर्व महाचिन् रच् "पानीयबहू भव भवमानः कृतारः । म म मूताना माम्यनानु भवमैदाम्नः विरः भवः "भवे महाभान भाव- मवन भवबधाना भूमीप्" भवः । भव्यादिव माहः माविवदिवत "भाहमवनवाहाताः भव भावनाभाहति । भाव माननिव दीर्घबहोभोगुर्निमाविवं" रमुः । । भवः विनबरववाभवांनु भाइम भविवदिवनें सभरव मर्वे भाम् भविवदिवल दुभामवहः वीववमान मोविवविवामम् भावभाहतवकाते भावो । दीववमवैत दीर्घवाहो ईवा भाव भाव भववादुतनम् ।

पण्ड् भौ मधुम मिन भरवीयमवोनी भमर्ता विन् । भमूतने भावमर्वे (पुत्रवान) २मतुदातनदीवे (पुमुना) "बहीवनहू वदिविविवेताष् कृता । "भवपण्ड् विवृता महाना भवभाना विनावता" भावन । [क्यी] भसर

पण्ड्वारी भौ भवप् भरीर त-च । पुत्रविज्ञा (भाव-

पण्ड्ग च भवप् पवि पत-रच् । भारतवर्षे (मोमाव) २भीरत वि च रामनि ।

पण्ड्तिवी भवप् व-भावे क्तिन् भवोवेती । भवप् मवे (पुत्रवान) एवा । प्रथम । वनवयारत भर्वे भवपूति भावना मा द भवपूतितावनीय विवेश मीर" भाव ५८ ३१ ।

पण्ड्मता "भरपू भवानिकवे भौवापूल्वर्षेवीपानवता- विविवविवनाते सनुवोनी मीडमेते । मीडमने विवनि

पण्ड्भम न भपन म भावे तर द । भातवकवति (पुत्र भाव) भवत व द्विनिवाराभव रच् । "बहुभाभा दिने विवे रत्नानी भनादिव । मोदाविविविवि भाव मर्वभवप्मवादिवम । "भेव भरपू मवेहृताभावाव मोभनवत्वेभाव १ ११ २०।दोविवम बहुभावन दुवम् "भान्विवायी दिवाव बहुवि मौवाना दवाभायाबीति

कतिपय त्रि० लि०कति+अयच् पुक् च । कतिशब्दार्थे इय-त्तिमिते च । "वयं कतिपयैरेव परिचितस्य स्वरैरिव"माघ "कतिपये परिमिते "मल्लि० । "स कतिपयदि-नस्यादिघ्नसा दयार्ताः" मेघ० "पोटायुवतिस्तोककतिपये-त्यादि०पा०सूत्रस्य मायिकत्वात् प्रसरनिपात."मल्लि०। आम्नात त ब्राह्मण कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा धौ कतिपये कतिपया वा "परिवृक्‌षैन्त्यर्थान् समुद्दय धुरीणा कतिपये" इत्यमरु० । "एवैवं समृद्धाः सुः कतिपये वापरा"गत०भा०५,१,१,१०। अद्रव्यवाचित्वे अस्मात् वा करणे पञ्चमी। कतिपयेन मुक्तः कतिपयान्मुक्तो वा समासे तत्र पञ्चम्या अलुक् । द्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विमेष मुक्त इतेव "षट्‌कतिकतिपयचतुरामिति" पा० निर्देशात् तस्यास्य प्रमाणवाचकत्वेऽपि पूरण डट्, थुक् च । कति-पयथ कतिपयपूरणार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कत्तृण कुत्सित तृण प्रा०स०को कदादेश । १इन्द्री (च.कु-लिया) मेदिनि । २कुम्भिकायां(पाम")रत्नमाला ३सुग-न्धितृणे अमर । अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम् "कत्तृण रौहिष देवजग्ध सौगन्धिक तथा । भूतिक व्या-मपौरञ्च ध्यामक धूमगन्धिकम् । रौहिष तुवर तिक्त कटुपाक व्यपोहति । कृच्छ्रकण्ठव्याधिपित्तासृक्शूलकासकफ ज्वरान्" (रौगंधिया हिन्दिभाषा) ।

कत्तोय न०कुत्सित तोयम् इयद्वा तोय यत्र । मद्ये त्रिका०

कत्त्रि त्रि०स०स०कुत्सितास्त्रय. प्रा०स०कोः कदु । कुत्तृपितेषु त्रिषु ।ततो जातादौ ढकञ्‌ कात्त्रेयक तज्जातादौ त्रि०।

कत्र्यादि पु० पाणिन्युक्ते जातादार्थे ढकञ्‌प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गण कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । (कुड्याया यलोपश्च) गणसूत्रम् ।

कत्थ श्लाघायाम् (आत्मगुणाविष्करणे) श्लाघेतकर्मकत्वात् अक० आ० वा० सेट् । कत्थते अकत्थिष्ट चकत्थे । कत्थमान कत्थनम् कत्था कत्थितम् । "गर्जितेन तथा च ते कत्थितेन च मानव । क्लैब्यं कर्म्मणा सर्व क-र्तव्या मा चिर कृथा " भा०उ०१,१५२ अ० । "परो-क्षमिव मे राजन् । कत्थसे शत्रुकर्षण ।"भा०व०३२अ० "कत्था क्लिश्यते न यः"भट्टि "जनस्य गोप्तास्मि विकत्थ-मानः" भाग० ५,१२,७ । आर्षप्रयोगे पदव्यत्ययात् पर० । "तथाऽभिकत्थ विश नि को विकत्थे द्विषपद "का० वि० ५० ख० ३ कथामेऽपि अक० । कत्थन ।

उपपत्रर्थं निरत श्मशाने" भाग० ८,७,२७ । "कत्थन्ते प्रलपन्ति" श्रीधरः । विवेकेन कथने । "कोविकत्थितु-मर्हति" भा०प० २५२३ । कर्त्तरि युच् कत्थन ।

कत्पय न० क सुखमिदापयति क+क्विप् शब्द कत् सुखकर पयोऽस्य वेदे नि० ड समा०। सुखकरजले ।"स चिद्विता कत्पय पयामस" ऋ० ५,३२,६ । "कत्पय सुखकर पयो यस्य तम्" भा० । निरुक्ते ६,१ इमान्तमधि-कृत्योक्तम् "सुखपयस सुखमस्य पय " इति लोके तु कत्-पयस् इत्येव ।

कत्र शैथिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कत्रयति ते अचकत्रत् त । "तद्वत्सादन्त्यदोर्घश्च युक् चेत्वद्वापयत्वपि " इत्युक्ते वा दीर्घः युक् च। कात्रापयति ते इत्यपि । कत्राम् बभूव आस चकार चक्रे । एवं कत्रापयाम् बभूवेत्यादि ।

कत्सवर न० कटु-वैकल्ये स कत्‌ः विकृतता ध्रियते इ-त्यम् । स्कन्धे शब्दच० ।

कथ वाक्यरचनायाम् अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कथ-यति ते अचीकथत् त अचकथत् त । कथयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कथित कथयित्वा कथयितुम्–कथनम् । कथा "स जना कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्" भा०अनु०३१६८ "हन्त ते कथयिष्येऽमुमितिहास पुरा-तनम्"भा०४,४५ ८ । "कथाच्छलेन वालाना नीतिस्तदिह कथ्यते" हितो० "यो मत्त कथयतेऽटम ' देवी० "प्रत्येक कथिताह्येता स क्षेमेण हिमप्रति " मनुः ।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति प्राग्‌उपसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य तु पर्ययता द्विकर्म-कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकार ।

कथक त्रि० कथ–ण्वुल् । १वक्तके २तत्त्वनिर्णयार्थ वाद-रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः ख-ण्डने दर्शित। यथा ।

"अथ कथाया वादनोनियमवेताहश मन्यन्ते प्रमाणा दय सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथ-काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमा-णादीना सत्त्व यदभ्युपेय कथकेन, तत् कथ हेतो ,? कि तदनभ्युपगमे ज्ञानं वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमशाहित्य-नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् १,उत कथकाभ्यां प्रव-र्त्तनीयमागव्यवहार प्रति हेतुभावात्२, उत लोकसिद्ध त्वात्३ अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयान्तिमभङ्ग-कत्वात्४ । न तावदाद्य तदनभ्युपगच्छतोऽपि वाग्व्यवहा-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ऽऽदीनां सत्तामीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः, प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्न्निरूपत्वात् तद्धर्मेण च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत इति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावच्च भवति । नापि चतुर्थः यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तथैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः" ।

"वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य" अनु० चि० । ३कथोपजीविनि नाट्याचार्य्ये कथाप्राणे । शब्दरत्ना० ।

कथङ्कथिक त्रि० कथङ्कथमिति, प्रवृत्त्या नास्त्यस्य कथम् कथम् +वा० ठन् टिलोपः । कथं कथमिति प्रश्नकारके । तस्य भावः तल् । कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच० ।

कथङ्कारम् अव्य० कथम्+कृ+णमुल् । कथंकृत्वेत्यर्थे "कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति" माघ "अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" पा० सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्हः" सि० कौ० उक्ते अनर्थकात् कृञः णमुल् । २कथमित्यर्थे च ।

कथञ्चन अव्य० कथम्+चन मुग्धबोध "अत्राकल्ये तु चिच्चन"इत्यमरोक्तेः प० तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे–अव् । कथम् चनश्चकलमिति द्वन्द्वमिति भेदः । चनशब्दे विवृतिः । १अत्राकल्ये २कथमित्यर्थे एकापेनेत्यर्थे च । "न विभागः कथञ्चन" स्मृतिः । "न वै जनो जातु कथञ्चन व्रजेत्"भाग० १,५,२० । "अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन" भा० स्त्री० ८अ० । "पदार्थं पदयान्नेति विभागे न कथञ्चन" हरिकारिका ।

कथञ्चित् अव्य० । कथम्+चित् मुग्धबो० पा० न चित् प्रत्ययः "किन्तु चिदव्ययं"अत्राकल्ये चिच्चन इत्यमरोक्तेः ।"किं इत्त चिदुत्तरम्" पा० उक्ते च पदद्वयमिदम् । १अत्राकल्याम्बिते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च "अथ कथञ्चिद्धृतभूमिभागः" कुमा० । "कथञ्चित् फणिना गर्व्वरथः" भाघ । ततः स्वार्थे विनया० ठक् तान्तत्वात् कः । कथञ्चित्कः । कष्टभवे त्रि० ।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल् । किम्प्रकारतायाम् ।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च । कस्मिन् प्रकारे इत्यर्थे । "शान्तयन्त्रा कथं नु सम्पटोऽपि निरापद" रघु "अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा० "कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः" रघु "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" मीमा० तत्र "कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा" कात्या० १, २,१८स०भा० कर्क । प्रसङ्गात् तत्र कुत्र कर्मणि कथमाकाङ्क्षोत्थाप्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गस्याग्रमेवास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत् कात्यायनसूत्रभाष्ययोर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते । 'अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् ? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति ? किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः ? भावनांशस्य कथम्भावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् अन्यथा अङ्गाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्तआह । "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्" कात्या० १,२,१८,सू० "नित्यकर्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि इति फलनिर्वृत्तिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति । कुत इतिकर्त्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीतिकर्त्तव्यता, सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हति कथम् अपूर्वाभावः ? फलाभावात् कामान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम् तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निमुद्दिश्य पुरोडाशस्त्यक्तव्य इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि । अङ्गाम्नानानि तु काम्यप्रयोगार्थम् । अतोऽग्निकार्यपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयम् [illegible] कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिः

[illegible] परित्यागो [illegible] । [illegible] प्रमात्वादित्वस्यानुपपत्तेः [illegible] मूलं [illegible] अथोक्तानि [illegible] । प्रमात्वादय [illegible] इति चेन्न [illegible] न विशेषः किन्तु [illegible] प्रमात्वादीति [illegible] । यदि [illegible] न स्यात् [illegible] प्रमात्वादि [illegible] इति [illegible] प्रमात्वादीनि [illegible] । ननु यदि प्रमात्वादीनि न जाति [illegible] विशेषः [illegible] प्रमात्वादीनामात् । नैवम् । न [illegible] प्रमात्वादीनीति [illegible] प्रमात्वादीनां [illegible] । अन्यथा न जाति प्रमात्वादीनोऽपि [illegible] प्रमात्वादीनां [illegible] । न [illegible] यदि [illegible] न [illegible] प्रमात्वादि [illegible] । [illegible] प्रमात्वादि [illegible] न [illegible] प्रत्यक्ष-

[illegible] स्यात् । [illegible] इति । [illegible] नैवम् [illegible] इति [illegible] प्रमात्वादीनां [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] इति । नैवम् [illegible] इति प्रमात्वादीनां [illegible] । [illegible] न [illegible] इति । [illegible] प्रकारेण [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] प्रमात्वादि [illegible] । नैव प्रमात्वादय [illegible] स्यात् । [illegible] । न [illegible] प्रमा-

दीनां सत्तापीत्यनेन ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृश व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्ताभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यवसानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तद्धर्मेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावच्च भवति। नापि चतुर्थः यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः”।

“वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य” अनु०चि०। २कथोपजीविनि नाटकाचार्यें कथाप्राणे। शब्दरत्ना०।

कथङ्कथिक त्रि० कथङ्कथमिति, प्रश्नत्वेनास्त्यस्य कथम् कथम् +वा०ठन् टिलोपः। कथं कथमिति प्रश्नकारके। तस्य भावः तल्। कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच०।

कथङ्कारम् अव्य०कथम्+णमुल्।१कथङ्कृत्वेत्यर्थे“कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति” माघ “अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” पा० सिद्धाप्रयोग' व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्हः” सि०कौ० उक्तेः अनर्थकात् तत्र णमुल्। २कथमित्यर्थे च।

कथञ्चन अव्य० कथम्+चन मुग्धबोधः “असाकल्ये तु चिच्चन” इत्यमरोक्तेः च०तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे-अच्। कथम् चनशब्दरूपमिति पदद्वयमिति भेदः। चनशब्दे विवृतिः। १अमकृते २कथमित्यर्थे एकार्पणेनेत्यर्थे च। “न विभागः कथञ्चन” स्मृतिः। “न वै जनो जातु कथञ्चन व्रजेत्” भाग०१,५,२०। “अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन” भा० स्त्री०८अ०। “पदार्थं पञ्चगाञ्चेति विभागो न कथञ्चन” हरिकारिका।

कथञ्चित् अव्य०। कथम्+चित् मुग्धबो० पा०मते चित् प्रत्यय “किन्तु चिदव्यय” असाकल्ये चिच्चन इत्यमरोक्तेः।“किं इत्त चिदुत्तरम्” पा० उक्तेश्च पदद्वयमिदम्। १असाकल्यान्विते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च “अथ कथञ्चिदवृतभूविभाग” कुमा०। “कथञ्चित् फणिनां गणैरथ” माघ। तत स्वार्थे विनया०ठक् तान्तत्वात् क। कथञ्चित्क। कष्टभवे त्रि०।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल्। किंप्रकारतायाम्।

कथम् अव्य० किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च। कस्मिन् प्रकारेइत्यर्थे। “शान्तमन्धा कथं न स्युः सम्पदोऽपि निरापदः” रघु “अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः” कुमा० “कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः” रघु “सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” मीमा० तत्र “कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा” कात्या० १,२,१८सू०भा० कर्क। प्रसङ्गात् तत्र कुत्र कर्मणि कथमाकाङ्क्षोत्थाप्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गस्यापेक्षास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत् कात्यायनसूत्रभाष्ययोर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते। “अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम्? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति? किं तावत् प्राप्तम्? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः? भावनांशस्य कथम्भावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् अन्यथा अङ्गाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्तमाह। “विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्” कात्या०१,२,१८,सू० “नित्यकर्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि कृते फलनिर्वृत्तिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति। कुत इतिकर्त्तव्यता नास्ति? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीतिकर्त्तव्यता, सा च तदभावे न भवितुमर्हति कथमपूर्वाभाव? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम् तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य। तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निमुद्दिश्य पुरोडाशस्त्वष्टाकपाल इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि। अङ्गाम्नानि तु काम्यप्रयोगार्थम्। अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति। कथं तर्हीदृशे नित्यकर्मे पुरुषस्य प्रवृत्तिः? इति चेत् उच्यते प्रत्य

[illegible] । (बहुना) [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कथम् ? [illegible] । कथम् ? [illegible] [illegible] । [illegible] ? [illegible] । कथम् ? [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] (बहुना) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

भवति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वाभावात् तदर्थेतिकर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमसमन्नानुपपन्नम्। येतिकर्त्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायापर होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहोतीत्यादिफलतृप्तम् यत् क्रियत एव पक्षान्तरे त्वसत्यामितिकर्त्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानिर्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चासत्पक्ष एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति। "तथा च दृष्टम्" सू०। नित्ये कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यमस्त्येन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि "यत् पयो न स्यात् केन जुहुयात्" इति व्रीहियवाभ्यामित्यादि "न वा-इह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयत सत्यं श्रद्धया" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा "सदैव दादकोदकं च होतव्यमिति" शाखान्तराच्च। तस्माद्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्य्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। अथ काम्ये कर्मणि चिन्त्यते। काम्येऽपि विगुणे फलाभिनिष्पत्तिर्भवत्येव। यतस्तत्राप्यङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। अश्वमेधे च काम्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति अश्वं प्रकृत्य "अथातः प्रायश्चित्तीर्यद्यश्वोऽवडवा स्कन्देदायस्य पयोऽस्तु निर्वपेदथ यदि स्त्रामो विन्देदित्यादि तथा पश्चशारदीयेऽपि "उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते "अपोनप्त्रियोऽश्व स्रते" इत्यादिकं यदि च विगुणादपि काम्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि काम्यं फलोत्पादकं वेदे दृष्टम्। कारीरीमिष्टिं प्रकृत्य श्रूयते "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति" असमाप्तायाम् एव कारीर्यां तत्फलं वृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह। "न श्रुतिलक्षणत्वात्" सू०। यदुक्तम् विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति तन्न कुतः श्रुतिलक्षणत्वात् काम्यस्य, यत काम्यं सगुणमेव सर्वाङ्गोपेतमेव श्रुत्याभिहितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तस्मादङ्गलोपे काम्यमानफलस्यानुत्पत्तेः। तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनस्य हि शास्त्रैकसमधिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छब्दोपात्तम् तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं शक्नोति तदैव तत्र प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति। न हि तत्राङ्गत्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अङ्गत्यागेऽप्यविरोधात् न हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यत औदासीन्यं न लभ्येत। कामश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न जहातीति नाङ्गत्यागे प्रभवति। निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्याक्रियमाणे नैमित्तिके नोदयेतेति वैषम्यम्। अतो निमित्ते सति नित्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् सर्वदा सर्वाङ्गोपेतस्य केनापि कर्त्तुमशक्यत्वाद्यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादित्येव कल्प्यते काम्ये त्ववश्यकर्त्तव्यताभावादेवं कल्पयितुं न शक्यते अतः काम्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्" कथमो योगे गर्हायां "विभाषा कथमि लिङ् च" पा०। लिङ् चात् लट्। "स धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा पक्षे कालत्रयलकाराः। तत्र भविष्यति नित्यं लृट् भूते वेति भेदः। कथं नाम तत्र भवान् धर्मं त्यजेत्" सि०कौ०। गर्हायामित्यनुवर्त्तनाभावे अगर्हायामपीति प्राञ्चः। तेन "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ्।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च द्व०, १अतिकष्टेनेत्यर्थे २अतिगौरवेणेत्यर्थे च। "विसृज्य कथमप्युमाम्" कुमा० "कथमपि चरणोपसेवलब्धि" माघ "तिष्ठन्ति कथमपि" किरा०। "कथमपि गुरुशोका मा रुदन् माश्लिक्ष्य" भट्टि। पदद्वयमित्येके।

कथम्भाव पु० कथमित्यस्य भावः। १किंप्रकारतायाम् भू—प्राप्तौ घञ् ६त०। २कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ३कथमित्यपेक्षायाञ्च। कथमित्याकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य। इतिकर्त्तव्यतारूपे अङ्गे मि०कथंभावे कर्कव्याख्यायाम् उदा०।

कथम्भूत त्रि०कथं किंप्रकारं भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ क्त २त०। १किंप्रकारप्राप्ते २कीदृशे च।

कथा स्त्री कथ—भि०अ। १कथने, "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" "आपागमात्तुमामाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा" रघुः। "का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः" शकु०। "सत्यासत्यकथा इया" सप्तशत्ता०। "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष०। "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका बुधैः" इत्युक्तलक्षणे २स्तोकसत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये। प्रबन्धरूपवाक्यसमुदायात्मकत्वाच्च कादम्बर्यादीनां कथात्वं तत्र

[illegible] वक्त्रात् [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।

कथादि [illegible] ।

कथानक न॰ [illegible] ।

कथान्तर न॰ [illegible] ।

कथापीठ क्ली॰ [illegible] ।

कथाप्रसङ्ग पु॰ [illegible] ।

कथाप्राण पु॰ [illegible] ।

कथामुख न॰ [illegible] ।

कथायोग त्रि॰ [illegible] ।

कथित त्रि॰ [illegible] ।

[illegible] ।

कथितपदता स्त्री॰ [illegible] ।

कथोद्धात त्रि॰ [illegible] ।

कद् [illegible] ।

कद् [illegible] ।

कद् [illegible] ।

कद् [illegible] ।

कदक्षर न॰ [illegible] ।

कदग्नि पु॰ [illegible] ।

कदध्वन् पु॰ [illegible] ।

कदन न॰ [illegible] ।

ल्युट्। २मर्दने, ३मारणे च। आधारे ल्युट्। ४युद्धे। "तथा प्रजानां कदनं विधातुं कदनप्रिया" भाग० ७ २,११। "स चास्य चक्रकदनात् चपला मपीत" भाग० ७,८,१६। कद—भावे ल्युट्। ५विघ्नतायाम्।

कदन्न न० कुत्सितमन्नं कोः कदादेशः। कुत्सितान्ने। "यास्मिन् भयत्ननेन दैन्येनाप्यन्येन च कीर्चिमलन्तु कदन्नम्।

कदपत्य न० कुत्सितमपत्यं कोः कदादेशः। कुत्सितापत्ये ... कदाचारयुते चापत्ये। "कदपत्यभृत इव येन विन्दन्ति दुर्भरम्" भाग० ४,१२,१७। "कदपत्यं नरं भये कदपत्रात्मजा यदात्" भा० ४, १२,८२।

कदम्ब पु० कद—अम्बच् । दुर्गेन विदलितैरम्भसा-घने (कदम) इति ख्याते अमरः। "वक्रद्वारे चत्वरस्य प्रकाशावितृपितम्। कदम्बकुसुमाकारं तथागोरायणं विदुः" यामयामलधृते परा०। "कदम्बकुसुमस्यैरभितो जगामकुभि" रघु "कदम्बगन्धे इति समारोपिता" उद्भट। "कदम्बोमधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरोचितरूक्षश्च कफवान्यानिलप्रदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। तस्य भेदान्तरं च "नीपोनृपकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब इत्यपि। द्वितीयोऽल्पप्रमाणस्य प्रावृष्य कदम्बकः"। प्राक्ट्सुरभोगस्तु। धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः। हलप्रियः केसराढ्यः प्रावृषेण्य कदम्बकः। नीपो ... इन्योऽपि तथा प्रकृतलोमतः" इति भरतः। अत्र प्रावृषेण्य इत्युक्तिर्गोडादिदेशाभिप्रायेण मथुरादौ वसन्तेऽपि तत्पुष्पा-पादाम्बामि प्रत्यक्षतो यतो हेतोः अत एव "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" काव्य-प्र० चैत्रमासे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते। एतेन कदम्बपदं कैश्चित्कदम्बपरमिति" सा० द० रामचरणव्याख्यानं मथुरादिदेशानभिगमनमूलकम्। तेन देशभेदात्तस्य वसन्तप्रावृडुभयभवत्वमिति ध्याय। कविभिस्तु वर्षाकाले एव तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्वतवर्णने। पर्वतसपर्श्वमधिकृत्य "विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्"। भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः"। वर्षावर्णने च तत्रैव "नवकदम्बमोदनमीरमिः" तस्य च माहात्म्यमादेः च "कदम्ब ... तपेव्यादिना हरिशयने भोजननिषेधः। इति" सत्पुष्पकीर्त्युक्तिभिः मौढपुष्पैः कदम्बैः" मेघदू० धारावादानुसारात्तद्वन्मयत्ववर्णनात्। स्त्रीणां प्रस्य प्रामे यस्यकापि। कदम्बवनस्य मेरुविष्कम्भपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषोऽयं। "विष्कम्भपर्वता यस्तु मन्दरोऽस्य पूर्वतोऽन्यो विपुलः सुपार्श्वः। तेषु चत्वारः सन्ति च केतवः कदम्बजम्बूवटपिप्पलकाश्च। सि०शि० अत्र गणेशे।

कदम्बक पु० स्वार्थे कन्। १कदम्बवृक्षे। ७भावां कन् च समूहे विग्रहीकरणसाधने २समूहे न० अमरः। "गजकदम्बकमेचकमुच्चकै" माघ। "पटुकदम्बकदम्बकराजितम्" किरा०। "कदम्बकं भवगतस्य प्रकाशाम्" भट्टि कदम्ब इव कायति कै—क। ४परिक्रो ५सर्षपे च राजनि० कदम्बकोरकोपरिसम्बन्धकृतमेनात्सद्धस्पितत्वात्तथात्वम्। ६देवताड़वृक्षे न० रत्नमा०।

कदम्बकोरकन्याय ६त० कदम्बकुसुमस्य यथा सर्वावयवेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्तद्वत् एकदोत्पत्तौ दृष्टान्तभेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा। "वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" भाषा० उक्ता। एतदिदं दश शब्दा उत्पद्यन्ते तत्राद्ये दश शब्दाः कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् सर्वासु दिक्षु पूर्वपूर्वशब्दा उत्पन्ना इति मतं विज्ञातव्यं न्यायमते तु वीचितरङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः।

कदम्बद पु० कदम्ब इव तदुपरिस्थ पुष्पाग्र इव दीयते खण्ड्यते दो—घञर्थे कर्मणि घञर्थे कः। सर्षपे शब्दचन्द्रिका तस्य कदम्बकोरकोपरिस्थितपत्रांशतुल्यपुष्पत्वात्तथात्वम्।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। मुण्डितिका इति (मुण्डेरी) ख्यातायां लतायाम्। तस्याः पुष्पमिव पुष्पमस्याः विपत्रे तु टाप्। कदम्बपुष्पी तत्रैवार्थे राजनि०।

कदम्बभ्रमवृत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य वृत्तं गोलं वृत्तम्। सि० शि० उक्ते गोलवृत्तभेदे। तद्वृत्तप्रकारस्तत्रैव "तत्पादयवुत्तनाख्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्तं च सर्वीयात् परितो भ्रुवात्। लोके तु जिनदत्त्या गोलाद्ध्या क्रान्तिर्निरक्षयो। मध्यत समवृत्ताच्च याम्योदक् कुजयाम्ये। तत्तिर्यग्गतवृत्ताख्या योगः स समवृत्तः। स्वमनुयः कदम्बानां परि लुपरातयेत। तत्राप्यि ... वृत्तानि तदन्तरे। क्षितिज वलन मध्ये स्यात् समभुवृत्तयो। कदम्बभुवृत्तान्तरायन च विशेषः स्यात्। कादम्बसमवृत्ताना स्फुट सर्वदिशा च तत्"।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः मतं अस्त्यस्य इनि। कदम्बगन्धयुक्ते भीमे। "कदम्बवादिनो भीमान् इहा लक्ष्यतिरिव। वमन्तो भावनाम कदम्बकटाक्षैः"

[illegible] । [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] नीवाम् [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] (वेदपाठक) [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] (शारदातिलक) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] (पाशुपिना) [illegible] (सिद्धि) [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] ।

[illegible] । (कोषा) [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । (जीव) [illegible] [illegible]

कम्लोर्म्मिका ज्वरोपरहितः कारगम्भीरपुष्टं। मध्ये मध्ये ततपर्शावितैमार्द्रं घेयातिपूर्णं खाड्गरूपं भवति सुतरां गर्भदग्धं कदल्या। योनिदोषहरोदग्ध कादम्बोऽस्थकृदर जयेत्। रक्तपित्तहरं शीत गुरु म्योऽग्निमयदं म" भावप्र० तद्व्याख्यातम्।

कदा अव्य० कस्मिन् काले किम्+दा–कादेश। कस्मिन्काले इ-त्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्रार्थे वा र्हिल् कर्हि कदा वा। "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणं सतत काशीवासफलं लभेत्" काशीख०। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदा चिदपि भाजने" मनुः "कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्" "कदा वृन्दा-रण्ये विमलयमुनातीरपुलिने" "कदायोध्यामध्ये वि-मलसरयूतीरपुलिने। "विभाषा कदाकर्ह्योः" पा० एतद्योगे भव्ये लट्। "कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा" सि० कौ०। अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ध्युल् तुट् च। कदातन कस्मिन् काले भवे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कदाकार त्रि० कुत्सित आकारोऽस्य कोः कदु। १कुत्सिताकारे कुगति स०। २कुत्सिताकारे पु०।

कदाख्य पु० कुत्सिता आख्या यस्य कदादेशः। (कुड) १इषो पधौ गन्धद्र०। २कुत्सिताख्ये त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सिताख्यायां स्त्री।

कदाचन अव्य० कदा+चन मुग्ध०। अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे "कदाचन स्तरीरसि" श्रुतिः। "पश्चात्मन-गते मार्गे पद्मयोरुभयोरपि। पतत्यहिदितयन्त्रो नेच्छि-तव्य कदाचन" ति०त० पु०। कदा+चित् मुग्ध०।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य०। "तत कदाचि दुर्वासा भैरवो मैथुन ययौ" कालिका० "कल्पद्रुमानेन कृत कदाचित्" रघुः। पा०चित्प्रत्ययान्तत्वात् "अ साकल्ये तु चिन्नेत्यमरोक्तेश्च पदद्वयमिति विवेक्तव्यम्।

कदामत्त पु० कदाचिन्मत्त। ऋषिभेदे तत गोत्रापत्ये इञ्। कादामत्ति तदपत्ये पु स्त्री तस्य मक्तस्य उपका० वा इञो लुक्। कादामत्तय कदामत्ता।

कदुष्ण न०ईषत् उष्णम् ईषदर्थकस्य कदु। १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि०। "कपन् कदुष्णं पुरमाविवेश" भट्टि। "कदल्या स्वरसं ग्रे० कदुष्णं कर्णपूरणं" "कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्धा वेदनापहम्" सुश्रु०। पक्षे कादेश कोष्ण तदर्थयो "मुखं कोष्णेन कुण्डलोभी" रघुः। पक्षे कवादेशः कवोष्ण तदर्थयोः।

कद्रुष्ण काद्रवेये अप०कद्रुवत् दोषधत्वात् क्विप् कद्रु इति भेद

कद्रथ पु० कुत्सितो रथः कोः कदु। कुत्सिते रथे "युधि क-द्रथवन्भीम बभञ्ज ध्वजशालिनम्" भट्टि।

कद्रु पु० कद–रु। १पिङ्गलवर्णे। २तद्वति त्रि० "प्राजा पत्य कद्रुमालभेत" तैत्ति० २,१,४,२, ३कर्बुरवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० "वासः कृष्णश्च कद्रु" कात्या० २२,४,१२, "कद्रु कर्बुर वासः" तत्पद्व्या०। ततःस्त्रियामूङ्। कद्रू ईनागमातरि दक्षप्रजापते कन्याभेदरूपे कश्य-पपत्नीभेदे स्त्री "कद्रूस्तु सुषुवे नागान्" भा० आ०। काद्रवेयशब्दे विवृति। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्ष-कन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिं-हिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत" भा० आ०६५अ०। "लोका भारतशार्दूल। कश्यपस्य निबोध मे। अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा। सुरभि-र्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा। कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु" हरि०३अ०

कद्रुण त्रि० कद्रुरस्त्यस्य पामा० न। पिङ्गलवर्णान्विते।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु०६त०ष्टयो०वा ह्रस्व।१सर्पे। कद्रु(द्रू)सुता-दयोऽप्यत्रार्थे। तस्य कद्रूतनयत्व काद्रवेयशब्दे वक्ष्यते।

कद्र्यञ्च् त्रि०कञ्चिदञ्चति किम्+अनु–क्विप् अद्र्यादेश किम क। अनिश्चित देशगन्तरि कञ्चिद् गन्तरि अनिश्चित देशगमने। अद्रादापि अञ्चोपदीर्घे। कद्रीच् कद्रीचा इत्यादि। स्त्रियां ङीप् अल्लोपदीर्घौ। कद्रीची। "मा कद्रीची कस्मिन्दर्श परागात्" ऋ० १,१६४,१८। "का-द्रीची कगतेवत्रविस्तगमनादित्य प्राप्नवती" भा०।

कद्वत् त्रि० क कथन्तोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व ष्टयो०। अपत्यत्युक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप्। "कद्वत्यो याज्यानु-वाक्याः कोऽहि प्रजापति" शत०ब्रा० ६,२,२,५।

कद्वद त्रि०कुत्सित वदति वद–अच् कोः कदादेश। गर्हित वाक्यवादिनि अमरः "येन जात प्रियापाये कद्वद हम-योग्भिलम्" भट्टि। २दुःश्रयमन्त्युक्ते च "वाग्विदां वरमकद्वदो नृप" माघः।

कद्वर त्रि० क शब्दमिश्राचरति क+क्विप् वरं तत्रा व्रियते वृ–कर्म्मणि अप्। दधिस्नेहे तक्रभेदे कद्वरे त्रिकाण्ड०।

कधप्रिय पु०स्कम्भ प्रीणाति प्री–क वेदे ष्टयो०। स्कम्भप्रिये। "कद्ध ऊष कधप्रिये मुजे" ऋ०१,३० २। स्कम्भ प्रीणाति प्री–क्विप् वेदे ष्टयो०। कधप्री तत्रैवार्थे। "कद्ध

[illegible] १,१८,। ।

[illegible]

[illegible]

कनकपार पु [illegible]

[illegible]

कनकपत्र न० [illegible]

[illegible]

कनकपुष्पा स्त्री [illegible]

कनकप्रभा स्त्री [illegible]

कनकमय त्रि [illegible]

कनकरम्भा स्त्री [illegible]

कनकरस पु [illegible]

[illegible]

कनकसूत्र न [illegible]

कनकाह्व न [illegible]

कृदन्त इमि । कनकाङ्गदिन् तद्युक्ते त्रि० विष्णौ पु० "महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी" विष्णुस० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । १सुमेरुपर्व्वते धान्याचलादिषु दशसु दानीयपर्व्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णपर्व्वते च । हेमशैलस्वर्णशैलादयोऽप्यत्र । तद्दानकालपरिमाणादि मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशैलादयो देया यथा शास्त्रविधानतः । तीर्थे चायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखं वा विधानतः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम्" । विधानयुक्तविष्कम्भपर्व्वतनिर्म्माणप्रकारादि धान्यपर्व्वत-शब्दे वक्ष्यते । अस्य परिमाणमुक्तं मत्स्यपु० । "अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः । दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः । धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम् । विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ।

कनकाध्यक्ष पु० ७त० । सुवर्णरक्षणादावधिकृते अमरः ।

कनकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे तत्पुत्रगणने भा० आ० ६७अ० "उग्रायुधो भीमरथः कनकायुर्दृढायुधः" ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा स्यात्तथा ऋच्छति सर्व्वतो व्याप्नोति ऋ—अण् । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्म्मिता आलुः सपात्रा कन् । भृङ्गारे (झारो) सौवर्णकलसभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमाधवाख्यानाख्यायके शिल्पकरूपनाटकभेदे तल्लक्षणं शिल्पकशब्दे वक्ष्यते ।

कनकाह्व पु० कनकस्याह्वा आह्वा यस्य । १सुवर्णनामनामके नागकेशरे न० । २धूस्तूरे पु० । अमरः कनकाह्वयोऽप्यत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० । १तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसमीपस्थम् यथोक्तं भा० व० ९०अ० "विभेद तरसा गङ्गां गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर पुण्यं तत्ख्यायते राजन् । महर्षिगणसेवितम् । सनत्कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तथा । पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः" । तस्य माहात्म्यमुक्तम् "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्व्वते । तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० अनु० २५। "विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् । यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् । सर्व्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम्" भा० व० ८५अ० । "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः" इत्युपक्रम्य "तत्र कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति" भा० व० ८४। तत्तीर्थस्य २समीपस्थपर्व्वते च "एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी" भा० व० १३५अ० "तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णाम्" मेघ० "तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना उशीनरगिरिप्रस्थाद्भित्त्वा प्रवर्त्तिता" कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन—युच् । काणे एकनेत्रे हेमच० ।

कनल त्रि० कन—कलच् । दीप्ते । तेन निर्वृत्तादि अरीहणा० चतुरर्थ्याम् वुञ् । कानलक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कनवक पु० यदुवंश्ये वसुदेवभ्रातरि शूरस्य पुत्रभेदे । शूरात् वसुदेवोत्पत्तिमुक्त्वा । "देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरि० २५। तत्रैव "तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु" ।

कना स्त्री कनि नामधातु—अच् । कनिष्ठायाम् । "पुनस्तदा वहति यत् कनाया दुहितुः" ऋ० १०,६१,५ ।

कनि नामधातु युवानमल्पं वा करोति णिच्—कनादेशः उभय० सक० सेट् । कनयति ते । "कौसने कनयन्ति च" भट्टि

कनिक्रद त्रि० क्रन्द—यङ् लुक् अच्—चुत्वाभावः निगागमश्च । अत्यन्तक्रन्दितरि । "इम मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदम्" यजु० १,४८। दाधर्त्तीत्यादि पा० सू० कनिक्रददिति प्रकृतिभागमात्रनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवत्येव ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठन् कनादेशः । १अतितरुणे २अत्यल्पे । ३अनुजे न स्त्री । ४दुर्बलाङ्गुलौ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कन्दर्पशृङ्खल पु० "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि। कटिश्चेदोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" रतिमञ्जर्युक्ते रतिबन्धभेदे।

कन्दल त्रि० कदि—अलच्। १कलापे २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि० ५अपवादे शब्दर०। ६स्वर्णभेदे (सागवुद्ध) ७कपाले च पु० धरणि। गौरा० ङीप् कन्दली ८मृगभेदे ९गुल्मप्रभेदे च स्त्री मेदि०सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपीति" शब्दार्णवोक्ते. "ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवन" माघ।"आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघ० पुष्पे न०। "विडम्बयामास नवकन्दलैस्ते" रघु। "हिदलकन्दलकम्पनलालित." माघ "निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजोऽनुसेक," उत्तररामच०। १०घोषे पु० भावप्र०।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता। माषके राजनि०।

कन्दलीकुसुम न० कन्दल्या इव कुसुममस्य। शिलीन्ध्रे। ६त०। १भूमिकदलीपुष्पे च। [राजनि०

कन्दवर्द्धन पु० कन्देन वर्द्धते वृध–ल्यु। शूरणे (घोल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली। वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०।

कन्दशाक न० कन्दप्रधानं शाकम्। कन्दप्रधाने शाके कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावप्र०। [राजनि०

कन्दशूरण पु० कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः। (घोल) शूरणे-

कन्दसार न०कन्दानां सारोऽत्र। १नन्दनवने त्रिका०। कन्दः सारोऽस्य। कन्दप्रधाने कोलादौ त्रि०। २कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गे त्रि०।

कन्दाढ्य पु० कन्दे नाढ्यः। भूमिकन्दे राजनि०। [राजनि०।

कन्दामृता स्त्री कन्दप्रधानाऽमृता। कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्हः पूज्यः। शूरणे राजनि०। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते इत्युक्तेस्तस्य कन्देषु प्रधानत्वात्तथात्वम्।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव। १काष्ठालौ २भूमिकन्दे ३त्रिपर्णिकायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

कन्दिन् त्रि० कन्दोऽस्त्यस्य इनि। १कन्दयुक्ते। २घोले पु०

कन्दिरी स्त्री कन्द–इरच् गौरा० ङीप्। लज्जालुवृक्षे वैद्य०

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा०ङीप्। मांसकन्द्याम्।

कन्दु पुंस्त्री स्कन्द उ सलोपश्च। (ताओया) १स्वेदनीपात्रे "कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति" स्मृतिः २तण्डुलादेः भर्जनपात्रमात्रे च (भोजना खा॰ "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः" स्मृतिः। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति० त० कूर्मपु०।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा–मितद्रवा०डु संज्ञायां कन् कन्दु+स्वार्थे वा कन् कुमारीक्रीडाकारणे कन् वा। १वस्त्रादिनिर्मिते उत्पातनावपातनक्रीडासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो)। "स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्"। "क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या" "सा कन्दुकैः सखिभिरुन्मदैश्च" कुमा०। "कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघु "तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार" माघ। "इह कन्दुक यत्र येभ्यस्तुभ्योग" इ०र०टीकोक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे न०।

कन्दुकेश्वर न० काशीस्थे ज्येष्ठस्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुकखेलनप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी०६५अ० दर्शिता "स्वैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितुः। कौतुकेनैव विक्रीडे शिवा कन्दुकलीलया। उदञ्चन्त्यञ्चदङ्गानां लाघवं परितन्वती। निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा। भ्रश्यद्धम्मिल्लसन्माल्यच्छुटीकृतभूमिका। स्विद्यत्कपोलपत्राली स्रवदम्बुकणोज्ज्वला। स्फुटचोलांशुकपथनिर्यदङ्गप्रभान्विता। उच्छलत्कन्दुकास्फालातिशोणितकराम्बुजा। कन्दुकानुगसद्दृष्टिनर्त्तितभ्रूलताश्चला। मृडानी किल खेलन्ती ददृशे जगदम्बिका। अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा। कटाक्षिताभ्यामिव वै समुपस्थितमृत्युना। विदलोत्पलसंज्ञाभ्यां दृप्ताभ्यां वरतो विधेः। तृणीकृतत्रिजगतीपुरुषाभ्यां स्वदोर्बलात्। देवीं परिजिहीर्षू तौ विषमेषुप्रपीडितौ। दिवोऽवतेरतुश्चित्रं मायां स्वीकृत्य शाम्बरीम्। धृत्वा पारिषदीं मूर्त्तिमायातावम्बिकान्तिकम्। तावत्यन्तं सुदुर्वृत्तावतिचञ्चलमानसौ। सर्व्वज्ञेन परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात्। कटाक्षिताथ देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी। विज्ञायनेत्रसंज्ञान्तु सर्वज्ञार्द्धशरीरिणी। तेनैव कन्दुकेनाथ युगपच्च जघान तौ। महाबलौ महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ। परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेततुः। वृन्तादिव फले पक्वे तालात् दितिसुतौ च ते। दम्भोलिना परिहृते शृङ्गे इव महागिरेः। तौ निपात्य महादैत्यावकार्य्यकरणोद्यतौ। ततः परिणतिं यातो लिङ्गरूपेण कन्दुकः। कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा। ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्टनिवारणम्। कन्दुकेशसमुत्पत्तिं यः श्रोष्यति मुदान्वितः। पूजयिष्यति यो भक्त्या तस्य दुःखभयं कुतः। कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

[illegible]

कन्दगुडूची [illegible]

[illegible]

कन्दपत्र [illegible]

कन्दफला [illegible]

कन्दबहुला [illegible]

कन्दमूल [illegible]

कन्दर [illegible]

कन्दराकर [illegible]

कन्दराल [illegible]

कन्दरोद्भवा [illegible]

कन्दरोहिणी [illegible]

कन्दर्प [illegible]

कन्दर्पकूप [illegible]

कन्दर्पकेलि [illegible]

कन्दर्पजीव [illegible]

कन्दर्पमथन [illegible]

कन्दर्पमुषल [illegible]

कन्दर्पशृङ्खल पु॰ "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि। कटिं चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" रतिमञ्जर्युक्ते रतिबन्धभेदे।

कन्दल त्रि॰ कदि—कलच्। १कलापे २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि॰ ५अपवादे शब्दर॰। ६कन्द-भेदे (बागुडे) ७कपाले च पु॰ धरणि। गौरा॰ ङीष् कन्दली ८मृगभेदे ९गुल्मभेदे च स्त्री मेदि॰सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपीति" शब्दार्णवोक्ते। "ध्वजांशुकैर्जितकन्दलीवन" माघ। "आविर्भूतप्रथममुकुला कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघ॰ पुष्पे न॰। "विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते" रघु। "विदलकन्दलकम्पनलालितः" माघ "निर्मोडितेन्दुकरक-न्दलजोऽनुसेकः" उत्तरराम॰ ।१०घोषे पु॰ भावप्र॰।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता। माणके राजनि॰।

कन्दलीकुसुम न॰ कन्दल्या इव कुसुममस्य। शिलीन्ध्रे। ६त॰। २भूमिकदलीपुष्पे च। [राजनि॰

कन्दवर्द्धन पु॰ कन्देन वर्द्धते वृध—ल्यु। शूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली। वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि॰।

कन्दशाक न॰ कन्दप्रधानं शाकम्। कन्दप्रधाने शाके कन्द-शब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ। "सर्वेषां कन्द-शाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावप्र॰। [राजनि॰

कन्दशूरण पु॰ कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः। (ओल) शूरणे-

कन्दसार न॰ कन्दानां सारोऽत्र। १नन्दनवने त्रिका॰। क-न्दः सारोऽस्य। कन्दप्रधाने ओलादौ त्रि॰। ३कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गे त्रि॰।

कन्दाढ्य पु॰ कन्दे आढ्यः। भूमिकन्दे राजनि॰। [राजनि॰।

कन्दामृता स्त्री कन्दप्रधानाऽमृता। कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु॰ कन्देषु अर्हः पूज्यः। शूरणे राजनि॰। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते इत्युक्तेस्तस्य क-न्देषु प्रधानत्वात्तथात्वम्।

कन्दालु पु॰ कन्दैरालुरिव। १काशालौ २भूमिकन्दे ३त्रि-पर्णिकायाञ्च राजनि॰। [राजनि॰।

कन्दिन् त्रि॰ कन्दोऽस्त्यस्य इनि। १कन्दयुक्ते। २ओले पु॰

कन्दिरी स्त्री कन्द—इरच् गौरा॰ ङीष्। लज्जालुवृक्षे वैद्य॰

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा॰ङीष्। मांसकन्द्याम्।

कन्दु पुंस्त्री स्कन्द उ सलोपश्च। (ताओया) १स्वेदनीपात्रे "कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति" स्मृतिः २तण्डुलादे भर्जन-पात्रमात्रे च (भोलना खोला) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः" स्मृतिः। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति॰ त॰ कूर्म्मपु॰।

कन्दुक पु॰ कं सुखं ददाति दा—मितद्रवा॰ डु संज्ञायां कन् कन्दु+यावादि॰ कुमारोक्रीडनकत्वेन कन् वा। १वस्त्रादि निर्म्मिते उत्पातनावपातनक्रीडासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो)। "स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्"। "श्रमं ययौ कन्दु-कलीलयापि या" "सा कन्दुकैः कलिमपुत्रकैश्च" कुमा॰। "कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघु "तटभुवि कन्दुकवि-भ्रमं बभार" माघ। "इह कन्दुक यत्र येभ्यस्त्वभ्योग" इ॰र॰टीकोक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे न॰।

कन्दुकेश्वर न॰ काशीस्थे ज्येष्ठस्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुक स्तेलनप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी॰६५अ॰ दर्शिता "स्वैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितुः। कौतुकेनैव विक्रीडन्शिवा कन्दुकलीलया। उदञ्चन्न्यञ्चदङ्गानां लाघवं परितन्वती। निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा। भ्रश्यद्धम्मिल्लसन्माल्यसुपटीकृतभूमिका। स्विद्यत्कपोल पत्रालीस्रवदम्बुकणोज्ज्वला। स्फुटच्चेलांशुकपथनिर्यदङ्ग प्रभार्चिता। उच्छलत्कन्दुकास्फालातिशोणितकराम्बुजा। कन्दुकानुगसद्दृष्टिनर्त्तितभ्रूलताञ्चला। मृडानी किल खेलन्ती ददृशे जगदम्बिका। अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा। कटाक्षिताभ्यामिव वै समुपस्थितमृत्युना। विद-लोत्पलसंज्ञाभ्यां दृप्ताभ्यां वरतो विधेः। तृणीकृतत्रिज-गतीपुरुषाभ्यां स्वदोर्बलात्। देवीं परिजिहीर्षू तौ विष-मेषुप्रपीडितौ। दिवोऽवतेरतुश्चैव मायां स्वीकृत्य शाम्बरीम्। धृत्वा पारिषदीं मूर्त्तिमायातावम्बिकान्ति-कम्। तावत्यन्तसुदुर्वृत्तावतिचञ्चलमानसौ। सर्व्वज्ञेन परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात्। कटाक्षिताथ देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी। विज्ञातनेत्रसंज्ञा तु सर्व्वज्ञार्द्धशरी-रिणी। तेनैव कन्दुकेनाथ युगपज्जिघ्नतां तौ। महाबलौ महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ। परिभ्रम्यपरिभ्रम्य तौ दु-ष्टौ विनिपेततुः। वृन्तादिव फले पक्वे तालादनिलधूनिते। दम्भोलिना परिहृते शृङ्गे इव महागिरेः। तौ निपात्य महादैत्यावकार्य्यकरणोद्यतौ। ततः परिणतिं यातो-लिङ्गरूपेण कन्दुकः। कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा। ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्व्वदुष्टनिवारणम्। कन्दुकेशसमुत्-पत्तिं यः श्रोष्यति मुदान्वितः। पूजयिष्यति यो भक्त्या तस्य दुःखभयं कुतः। कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

[illegible]

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते"। 'क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां शूद्राचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" मनु तत्र अनूढदुहितरि "कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेताऽथेत् वरः व्यावजेत्" कात्या० स्मृतिः 'पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया हरस्तां न विदुष्यति, विष्णु। ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णु०। पुत्रमूढस्त्रीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते"। 'योऽकन्यां दूषयेत् कन्याम्"। "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्यां या कुर्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः"। "या तु कन्या प्रकुर्यात् सा सद्योवै मौण्ड्यमर्हति" मनुः 'कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह चान्यया स्थविरराजकन्यया" माघ। 'दिवान्ते पुनः कन्याभिस्तत्पयोऽभ्युक्षतपृष्ठपाम्' रघु। कन्याया भावः। कन्यात्वं तत्त्वाशानुनः पुमर्थाय। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि दाय भवेद् द्विजोत्तम" भा० चा० ६०। विवाहयोग्यावस्थाययाञ्च। "भार्याञ्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युति" भा० आ० १११अ०। कन्यादानविक्रययोर्गुणदोषौ यथा। "कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे। क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते। श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं स ब्रह्मर्षिः पूजितः सुरैः। दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। भित्त्वा द्वारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति। गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत्। स किन्नरैः गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न मनुः कारयेत्ताश्च पूज्याश्च सततं स्मृते। नक्र देया विशेषेण ब्राह्मी भोक्ता सदा भवेत्। कन्याया अप्रदेयायामभुक्तम् सुखमश्नुते। यश गृह्णीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि'। य कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता नरको-
ना कुम्भीपाक स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी। क्रिमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश। मृतस्य व्याधयोगी च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणीते महाभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम्। विवाह्यकन्यालक्षणपयगशब्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम्।"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणाममन्त्रमेव स्यात्" मनूक्तेः सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमभिन्नकन्यासंस्काराणाममन्त्रकतया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह मत्स्यपु०त०६५ प०।"कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते इति" स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूडान्तं समाचार्यममन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्षैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कार्याः। विवाहस्य चोपनयनस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः ईष्टकुमार्याम् मेदि०। वृहल्लैलायाया दशाराङ्गीकन्दे इकन्याकर्कण्याञ्च राजनि०। "स्त्रौ चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके १०छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्याः शेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धमघटितः राशिचक्रे षष्ठ १५० भागं ततो मेषराशीत्युत्तरं नतां यथा ज्योतिष्ठवदंशात्मक। तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च।"कन्या मनस्या प्रहता। कन्या शस्यगुताशयुक्"इति जातकप०। उक्तम् तस्य राशेश्च वर्णादिकमुक्तम् नील०ता०यथा। "पाण्डुर्हिमात् स्त्री द्वितनूर्ममाणा निशा मरुत शीतसमोदय च्या। कन्याऽर्द्धषष्ठो शुभभूमिवैश्यरूक्षाल्पसङ्गप्रसया शुभा च"। तदस्याश्च राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिबलता वातप्रकृतिश्च शीतवीर्य्यं समराशित्वम्। भूमिरूपता। अर्द्धशब्दः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यवर्णं रूक्षत्वम् अल्पसङ्गोऽल्पप्रसवः यक्रूरूपत्वञ्च। तत्र जन्मप्रश्नलग्नफलाद्युपयोगार्थमुक्तम् अस्य स्वामी बुधः। अन्यशास्त्र शीर्षोदयत्वमुक्तम् 'कन्यां गते वर्षणे" "सम्प्राप्ते भास्करे कन्याम" इति च ज्यो०
कन्याका स्त्री कन्यैव कन् स्वतुल्ये स्वार्थात् न ह्रस्वः। कन्याया मर्त्त्र०।

कन्याकाल पु० कन्यास्वेषदर्शित प्रागः याज्ञ०। अभिका-

फिरेव्वात् । बोमवेर्ध वदा कुर्वाङ्गुराणी बवमाविमी । कगाणी वव विवस्य पुनां कुर्वात् वदेन हि । तस्वैव तैवाः वादिश्च पाचवा बक्रविविदम् । वर्णीवदव ववावविवातवरव वरम् । बन्दुवीर्य वदीवि वाक्वा वेन दर्विविवम् । वर्ष तैवां ववावीवी वावो वर्वैविवदी । इत्वा च मवान वहि बन्द् तेन एम् । बन्द् वैवरयावाति चुना हविवक्ति । विव ववववारोहि दवा वाचोवतु बवा । बन्द् वैवववव ।

कम्द्पद्म लि बदोपवीर्य पिवा बन्दरम्मो वव बन्द वादि । पुलबवा बारवाद वादी । बन्द् पवादि दवेवेवादि वि व दुवर । बन्द् वद्द वद ।

कम्द्याला स्त्री बन्दुरावार्या वावा वा व (आवववावा) बन्द्वावार्य वावावाम् मोकते बन्द्वावाया तैववमोव ववस्वी । ववीवाववावि वीवावि वोतु वावाद्वैव च वादि । [बवरवा ।

कम्दोट इ वदि—बोडम् । नबोदवे स्पीवीदुवे च ।

कम्दोत इ बन्दे दूवे वव वेव—ज । दुवरे । विवा ।

कम्दोदवा स्त्री बन्दावववोवा । दुवुवीवेरे ।

कम्ब इ व वर्ष दवादि भा—व । वैवे बवरवा । बवा ववादवे स्वर्ग च ।

कम्बर इ वं वर्ष विरो च वारववि इ—बव । विवे वैदि । इवाववादवी रवसे च । इवादिवाचे (वडिवावाव) रावनि । इपीवाबाद वारवमदी । पीवावी स्त्री ववर । बवरावाद्ववदुवाद वर्वे बवाववावव्वम् वाव "बवुवार दावव रववाव बावा "बवादवा' वविवकुवबारा" रवा [ववरे इ रावनि ।

कम्बि स्त्री वं विरोवर्व वा वीवतैवा बावारे वि ।पीवावा वादव बवते प्रावरी द्रववनेव बव—बवी वा वरव ज । वारे स्वर्वोवाद वववावा ।

कम्बा स्त्री वदवा बवा+वताराव बन् विववादिवात् वैवम् । "बारवरां वरेदुवोरी ववरां च दोविवी । दवव ववदा वीवा ववराद रववता बाक वार्वा दव वार्वावा दिवा वमारदववरोदवि दवीवुववा वदाव वारववाम् । वार्वे बन् । बन्दावनुवे रावदी दुवव-रवाव वेवाव बन्दावववाव दुवविवोववाव दुवविवा दुरववा । वंदीवादिवि ववाव दवदा वेवोववम्" वाव । "बववावववदोवविवाव् ।"व दववावव वववर्गा रदा । रववविवावे रववद्वोव् वदी-

ववीवावावाववविवीवि प्रवव विवा विवव बारवि ववदववादराया वरवोवेदि वर्वाविवा दा च दिवि वा वरोदा वववा वेवि विवव बवावा: विववावी-बवाव वरवोवववि ववर्व बवा इवा दव वादे वा दवुवा वदावदवम् वदा "विविव हविवदावदि-ववदव वदिवावविवदम् प्रावदावविवोववव विवुवाव-वेवववर्गावदवम् । बावबाव रदब वोववदवा वदाव ववदुवव दुवीदा ववदवदा दुवविवं वदावदावोवदे

कम्बवावात इ १२० । वावीवे वावदर्वावदी वा-वीव । बववादावोदवादवदुवोदवा वाविवद वावा-वदवववा

कम्बवावमति इ १२ । वावावादि बवदवा ।

कम्बाला स्त्री बवावावदे बवा+विन्—वावे दुन् । वदा बवावे ववादुवे । "बवोवं वर्वेवां दुवव ववववाद् व ८ ११, ६ "बववां ववादुवाववत् वा ।

कम्बाला स्त्री बवतैवारी वदुवव ववनोवदा वादि वदादि वा—ब । बवावाम् ।"दववववोव बवादा" च ११ १ वविवदवावि दवा बन्द् च दवारी दवावादेदवि ।

कम्बास इ वव वदादवि विववदा ववावेव वावदेव वीव वै बावीवते वो—बवेर्ग च ।वविवे वावादि वारदवनदो "रावव बवादिवावा रावा । रवव्वदी ववदावा ववविवां स्त्री । ववोदाविवादि वाव । वविविवर्वा-वावा इ रोविवदा ववदी वदा । दवववी वदे दवां दैरी ववदवा वर्व वदा वा व ११३व । दवावदे वि ववर्व दवविवदिवुव्" वाद विवरिवावे वावि दवा ।

कम्बा स्त्री बव—वान् वदुर वि ।"बवावा बदीम् वेदि विरेवात्"बवदि प्रवव वा व वदेव । रववदावा विवां स्ववदुदुविवादि "बवतीववदा बवा दा द । रवेवादिव बवे रावो च । विवाडी इ ११ । बवा विवविवदा । "बवा ववतीवा बवादि वेवं वेववेवि बवदेवावोवदे दवि वा दववीदां बावद वाविववव दवव व दवो वाव । वाव द वेव बवीव विविविदेविवा "वदीम् वादवदी बवाव् ववेवीवोव वा विवि ।। बवाव ववव दुवोवि बववा व दवविव वि । दवोविवाव । वदववा दौवदी दुवी वादा बवोवदी बवा । वव बवा । वविदेवं ववावदव वावदम् दवा । वाववदवाविवि वीवववा दवा । शविविवादि "वदैदुववादवदाव वदवविदन्" दवा ।

कनुरथ न० कन–ड्नु कन्या दीप्त्या शोभते उप–क । इक्ष-
पुच्छे शारा० । [कोप प्रनिकर्षति न णत्वम् कर्पोल ।

कप चलने (चौर०) पर० सक० सेट् । कपयति अचा(क)पोत् च-

कप चलने भ्वादि० इदित् आत्म० अक० सेट् । कम्पते अक-
म्पिष्ट चकम्पे । कम्पा कम्पनम् कम्पितः कम्पमान
कम्पितम् कम्पनः कम्पित्वा । 'समुद्राश्च चकम्पिरे'' देवीमा०
''चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः'' रघुः ।
''महाकटितटश्रोणि कम्पमाना पयोधरैः'' भा०व०४३।
णिचि कम्पयति अचिकम्पत् । फलवत्कर्त्तर्यपि
पर० ''एता कम्पयन्त्योनिपतन्ति योन्धा''। आर्षे
क्वचित् न पर० ''अकम्पयत मेदिनीम्'' रामा० ।
अनु+दयायामनुकम्पे सक० 'मकम्पेनेनानुचकम्पिरे सुरा''
माघ स्वार्थे णिच् तदर्थे 'मया गतिं तत्र … र'
कुमा० । … अनु … … …
उक्त पुनर्दर्शनेन …।
आ+ईषच्चलने । ''अभीष्टमार्गस्थितमार्गि … रघु ।
अत्यन्तचलने च ''तत हिमानयस्मगेहो धनशाखाकम्प
यते'' दा०उप० । [१४,२,२,१७ ।
उद्+अर्दृतयाचलने । ''कालोदुत्कम्पयति'' मत०ग्रा०
प्रति+प्रतिरूपकम्पे यथा स्वस्य कम्पन तत्तुल्यमन्यस्य कम्पन
प्रतिकम्पनम् । 'गतेन भूमि प्रतिकम्पयन्'' मा०
वि० २० । [ईषि'' गीता ।
वि+विशेषेण चलने । 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुम-
सम्+सम्यक् चलने । ''यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त
मानव ''मा० विरा० १६अ० ।

कप पु० कानि जलानि पाति पा–रक्षणे-क । १वरुणे
जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा–पाने क । २जलपा-
यिनि त्रि० । ३असुरविशेषेषु तेषां धर्मविशेषप्रतिपा-
दन ब्राह्मणकार्त्तिकयकथा च यथा ।
''देवास्तु महाद्युतिभिक्षामनसा लोकपूजित ।
यमेन कृत्वा भूमि गत्वैव त्रिदिव प्रभो ॥ नह्नोवाच ।
महक्ष मरण विमानाश्च सेन्द्रादिवौकस । प्रणाद
तादृशौ लोकाश्रमाश्रय यथा पुरा । ते ययुः शरण
विमानुषुखे कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राहुर्जं-
यतेह कपानिति । भगवान् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन्
द्विजान् । तत कर्म समारब्ध ब्राह्मणै कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा मे प्रेषितोदूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपै । (धनी त
नामा दूत) भगवान् ब्राह्मणानाह धनी कपनो यथा ।
भवद्भि सदृशा सर्वे कपा किमिह वर्त्तते । सर्वे-
वेदविद प्राज्ञा सर्वे च क्रतुयाजिन । सर्वे सत्यव्रता-
श्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभि । श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति
श्रियञ्च ते । वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांस न भुञ्जते ।
दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचने स्थिता । सर्वे च नियता-
त्मानो बालानां सविभागिन । उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति
रजस्वलाम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिण । अभुक्त
वत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु । रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा
चैव न शेरते । एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान् ।
विजेष्यथ ? निवर्त्तध्व निवृत्ताना शुभ हि व । ब्राह्मणा
ऊचु । कपान् वय विजेष्यामो ये देवास्ते वय स्मृता । तस्माद्
वध्या कपा,स्माक धनिन् । याहि यथागतम् । धनी गत्वा
… … … प्रियहितं ततीत्वा ऽस्मास्तेषोवि-
… कपा सर्वे समादाय समुद्यतायुधान् तदा कपान्
सर्वे द्विजातय । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपाना
प्राणनाशनान् । ब्रह्मसृष्टा हव्यभुज कपान् हत्वा नभ-
स्तले । नभसीव यथाऽभ्राणि व्यराजन्त नराधिप । हत्वा
वै दानवान् देवा सर्वे सभूय सयुगे । तेनाभ्यजानन् हि
तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान् । अथागम्य महातेजा
नारदोऽकथयद्विभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणै
कपा । नारदस्य वच श्रुत्वा प्रीता सर्वे दिवौकस: । प्रश-
शसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणाश्च यशस्विन । तेषां तेजस्तथा
वीर्यं देवाना ववृधे तत । अवाप्नुवन् चामरत्व त्रिषु लो-
केषु पूजितम्'' । भा० अनु० १५७अ० ।

कपट स्त्री कप–अटन्, स्त्रीत्वात् अपि पटति आच्छादयति
पट–अच् ६त० वा पृषो० सोदि । यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशरूपे कूटपन्थभावनिगूहनरूपे च छद्मे अमर ।''मयि
सकपट किञ्चि क्वापि प्रणीतविलोचने''सा०द० ।''भरे
नृसिह । कपट न सोढुं त्वमिहार्हसि''भा०आ०७४ ।
कपटस्य भाव ष्यञ् । कापट्य न० तत्र कपटता स्त्री त्व
कपटत्व न० कपटभावे । कापट्यञ्च अन्यथास्थितवस्तुनोऽ
न्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेद: कुत्सितभावस्य प्रच्छा
दनञ्च । कपटमस्त्यस्य ठन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्द-
र० । इनि कपटिन् कपटयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
खाच (चिड़ा) नामगन्धद्रव्ये राजनि० । कप–अटन् ।
गौरा० ङीष् कपटी । परिमाणभेदे (एक अँजलि) शब्दर० ।
कापटधारिन् त्रि० कपट धारयति … । कपटयुक्ते
शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

[illegible]

ष्णाभ्यामानुडुभाभ्यामिक्षविशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या एकस्मृतये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय रेव मतिव्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपाल प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः' यजु० ६ ६० ।
कटरोगभेदे न० हेमच० तत्कथनम् यथा । "कृष्णारुण रूक्षपालाभ यदुक्तं परुषं तनु । कपाल तोदबहुल तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकुष्ठान्यष्टावुक्त्वा जत्कपाल काकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति विभज्य कृष्णकपालिकाप्रभाणामि कपालकुष्ठानीति कथितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य छत्रमूलस्य नालिकेव नि सरणहेतुत्वात् । छत्रस्य पनि शाल्मल्ये तौ तर्क्री (टोको) लिका० ।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे महादेवे अमरः । तस्य यथा ब्रह्म-शिरःकपालभृत्त्वं तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते । कपा लधारके भिक्षुके च त्रि० । कपालधारकादयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि । शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्य सुवर्णमुकुटाय च" भा० आनु० १७ अ० । दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच—आधारे ल्युट् । काशीस्थे तीर्थभेदे । आमूलं तत्कथा काशीख० ३१ अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र ! मेरुशृङ्गे महर्षयः । प्रोचु प्रणम्य लोकेश किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भव । अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह धर्षिणम् । जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ईश्वर । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्च्य न मुच्यते । प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तक । मत्तो नाभ्यधिक सत्त्वं कश्चित् क्वापि सुरोत्तम, । तस्यैवं ब्रुवतोधात क्रतुर्नारायणांशज । प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्र विलोचन । अविज्ञाय परं तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते । अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुचितं तव । अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायण परः । न मामनादृत्य विधे । जीवनं जगतामज । । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः । मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते । एवं विमतौ मोहात् परस्परजयैषिणौ । पप्रच्छतुः प्रमाणानामाम्नायांश्चतुरोऽपि तौ । विधिक्रतू कथय । वेदाः प्र-

माणं सर्वेषु प्रतिष्ठा परमाश्रिता । यूयमेव न सन्देह किन्तत्त्व प्रतितिष्ठत । श्रुत्वेत्युक्तं यदि मान्याः वयं देवौ । सृष्टिस्थितिकरौ विभू । । तदा प्रमाणं यद्वक्ष्यामो भवत्सन्देहभेदकम् । इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति । युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्व तत्सम्यगुच्यताम् । ऋग्वेद । यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदाहुस्तत् परं तत्त्व स रुद्रस्त्वेक एव हि । यजुर्वेद । यो यज्ञैरखिलै रीज्यो यो योगेन समीड्यते । येन प्रमाणं वयं चापि हि स एक सर्वदृक् शिव । सामवेद । येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्भासा भासते विश्वं स एक त्र्यम्बक परः । अथर्ववेद । यं प्रपश्यन्ति सर्वेश भक्त्यानुग्राहिणो जनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्कर दुःखतस्करम् । श्रुतीरिति निशम्येत्थं तावतीव विमोहितौ । स्मितापहृतं प्रतुविधी महामर्षयुतौ मुने ! । कथं प्रमथ नाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पितृवने शिवया भूमिधूसरः । विटङ्कवेशो जटिलो वृषगो व्यालभूषणः । परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व तत्सङ्गविवर्जितम् । तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा प्रहसन्निदमुवाच तौ । प्रणव उवाच । न ह्येष भगवान् शक्त्या आत्मनो व्यतिरिक्तया । कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरोहर । असौ हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातन । आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदा यज्ञमूर्त्तेरजस्य हि । नाज्ञानमगमन्नाश श्रीकण्ठस्यैव मायया । प्रादुरासीत्तदा ज्योतिरुभयोरन्तरे महत् । पूरयद्गगनः भासा द्यावा-भूम्योर्यदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थोऽदृश्यत पुरुषाकृतिः । प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोर-न्तरं कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतिम् । विधिः समायये यावत्तावत् सहि विलोकितः । क्षणाद्धरेण च महान् पुरुषो नीललोहितः । त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडु-पविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम् । भालस्थलान्मम पुरा रुद्र प्रादुरभूद्भवान् । रोद-नाद्रुद्रनामापि योजितोऽसि मया पुरा । मामेव शरणं याहि पुत्र रक्षां करोमि ते । अथेश्वरः पद्मयोने श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम् । स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृति-म् । प्राह पङ्कजजन्मासौ शास्यस्ते कालभैरव । कालव-द्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरव स्मृत । त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि

अपटपट् [illegible] ।

अपटेपरो [illegible] ।

अपम [illegible] ।

अपद् [illegible] ।

अपरिम् [illegible] ।

अपर्दि [illegible] ।

अपाट [illegible] ।

[illegible]

अपा(वा)टमृ [illegible] ।

अपाटसन्धि [illegible] ।

अपाटसम्पिन्न [illegible] ।

अपास [illegible] ।

रुणाभ्यामानडुहाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या एकस्मतये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपाल प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपाल' यजु० २८,६०। कुष्ठरोगभेदे न० हेमच० तल्लक्षणम् यथा। "रूक्षारुण रकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि०। सुश्रुते महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपाल काकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति विभज्य अरुणकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति लक्षितम्।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य तन्तुसूत्रस्य नालिकेव निःसरणहेतुत्वात्। तन्तुसंधानिःसारणहेतौ तर्क्वां (टेको) त्रिका०।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोऽस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १शिवे महादेवे अमरः। तस्य यथा ब्रह्मशिरःकपालभृत्त्वं तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते २कपालधारके भिक्षुके च त्रि०। कपालधारकादयोऽप्यत्र।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि। १शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च" भा० आनु० १७अ०। २दुर्गायां स्त्री ङीप्।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच—आधारे ल्युट्। काशीस्थे तीर्थभेदे। आमूलं तत्कथा काशीख० ३१अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र! मेरुशृङ्गे महर्षयः। प्रोचुः प्रणम्य लोकेश! किमेकं तत्त्वमव्ययम्। स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः। अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह वर्षिणम्। जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ईश्वरः। अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्च्य न मुच्यते। प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः। नान्यो मदधिकः सत्यं कश्चित् क्वापि सुरोत्तमाः। तस्यैव ब्रुवतोधात्र क्रतुर्नारायणांशजः। प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः। अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते। अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुचितन्तव। अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायणः परः। न मामनादृत्य विधे! जीवनं जगतामज!। अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः। मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते। एवं विप्रवतो मोहात् परस्परजयैषिणौ। पप्रच्छतुः प्रमाणं आम्नायांश्चतुरोऽपि तौ। विधिक्रतू ऊचतुः। वेदाः प्रमाणं सर्वत्र प्रतिष्ठा परमाश्रिताः। यूयमेव न सन्देहः किन्तत्त्वं प्रतितिष्ठत। श्रुतयऊचुः। यदि मान्या वयं देवौ! सृष्टिस्थितिकरौ! विभू!। तदा प्रमाणं वक्ष्यामो भवत्सन्देहभेदकम्। इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति। युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम्। ऋगुवाच। यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते। यदाहुस्तत् परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि। यजुरुवाच। योयज्ञैरखिलैरीज्यो यो योगेन समीक्ष्यते। येन प्रमाणं वयं वा हि स एकः सर्वदृक् शिवः। सामोवाच। येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते। यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यम्बकः परः। अथर्वोवाच। यं प्रपश्यन्ति सर्वेशं भक्त्यानुग्राहिणो जनाः। तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं दुःखतस्करम्। श्रुतीरिति निशम्येत्थं तावतीव विमोहितौ। स्मित्वाहतुः क्रतुविधी महामर्षयुतौ मुने!। कथं प्रमथनाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम्। दिगम्बरः पितृवने शिवया धूलिधूसरः। विटङ्कवेशो जटिलो वृषगो व्यालभूषणः। परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व तत्सङ्गविवर्जितम्। तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः। अमूर्त्तोमूर्त्तिमान् भूत्वा उवाच तौ। प्रणव उवाच। नह्येष भगवान् शम्भुरात्मनो व्यतिरिक्तया। कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः। असौ हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातनः। आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुका शिवा। इत्येवमुक्तेऽपि तदा मखमूर्त्तेरजस्य हि। नाज्ञानमगमन्नाशं श्रीकण्ठस्यैव मायया। प्रादुरासीत्ततो ज्योतिरुभयोरन्तरे महत्। पूरयन्निजया भासा द्यावाभूम्योर्यदन्तरम्। ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थोऽदृश्यत पुरुषाकृतिः। प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः। आवयोरन्तरे कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतिम्। विधिः सम्भावये यावत्तावत् स हि विलोकितः। स्रष्टा क्षणेन च महान् पुरुषो नीललोहितः। त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडुपविभूषणः। हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम्। भालस्थलान्मम पुरा रुद्र प्रादुरभूद्भवान्। रोदनाद्रुद्रनामासि योजितोऽसि मया पुरा। मामेव शरणं याहि पुत्र! रक्षां करोमि ते। अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम्। स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम्। प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव!। कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः। [illegible]

[illegible]

[illegible]

महारकाले महाप्रे संहरमानखिलान् सुरान् । लोकान् च-स्त्रिभुवनतो परिगतसि यदा हर । । तदा क्व ते महादेव ! पापं ब्रह्मवधादिकम् । पारतन्त्र्यं न ते शम्भो ! स्वैर चोष्टेस्तथेश्वरान् । व्यतीतब्रह्मणामस्थ्नां स्रक् कण्ठे ते ऽवभासते । यदा यदा कातरता त्वां ध्यात्वा ब्रह्मणोऽनघ । कथमपि सुमहत् पापं त्वां च स्मरति भारत । आधार जगतामीश ! तस्य पापं विलीयते । यथा तमोन तिष्ठेत सन्निधाय सुमालिनः । तथा च तव भक्तस्य पापं न स्यति तत्क्षणम् । यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुजद्वयम् । ब्रह्महत्याभयमपि पापनाशं ब्रजेत् क्षयम् । तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसोऽत्र जायते । अप्यद्रिकूटतुल्यं नैनसमनुधावति । रजसा तमसा विवर्द्धितं तु पाप परितापदायकम् । क्व च ते शिवनाम भस्म तत् जीवात् जगद्भयापहम् । यदि जातु चिदस्यकाद्भिमस्तत् मानोऽष्टपुटाद्विनि सृतम् । शिव । शङ्कर । चन्द्रशेखरेत्य मलनाम न स स्मरेत् पुनः । परमात्मन् । पर धाम स्वेच्छयाविधृतविग्रह ! । कुतूहलं तवेदं क्व पराधीनता शिवे । अद्य धन्योऽस्मि देवेश ! यन्न पश्यन्ति योगिनः । पश्यामि त्वां जगन्नाथमच्युतं परमेश्वरम् । अद्य मे परमो लाभस्तद्य मे मङ्गलं परम् । त्वद्दर्शनस्तत्रास्य त्वं स्वर्गापवर्गकम् । इत्थं वदति गोविन्दे विमला पद्मया तया । मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता । भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा । ददाहुया-दिमौन्तान्तु समाहूय जनार्द्दनः । स माधव ब्रह्महत्यां विसृजेति त्रिशूलिनम् । ब्रह्महत्योवाच । कृतेनापि मिषेणाहं सं सेव्याद्य वृषध्वजम् । आत्मानं पावयिष्यामि क्व पुनर्भवदर्शनम् । सा तथाक्ता न तत्पार्श्वं व्यास्तापि सुरारिणा । तमूचेऽथ हरिः शम्भुं मोक्षदं वचनं शुभम् । त्वद्वाक्यामृतपानेन तृप्तोऽस्मि बहु-मानद । । वरं वृणीष्व गोविन्द । वरदोऽस्मि तवानघ । न माद्यन्ति तथा भक्तैर्मिष्टैर्मोऽप्यतिसंस्कृतैः । यथा मान सुधापानैर्मनु भिक्षाटनाञ्चरा । विष्णुरुवाच । एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं देवताधिपम् । पश्यामि त्वां देव नेव मनोरथपथातिगम् । अनन्वेय सुधाहृष्टिर-पायासो महोत्सवः । अयत्नो निधिलाभोऽयं पोचाण हरते सताम् । अवियोगस्तु ते देव । त्वदङ्घ्रियुगलेन मे । एष एव वरः शम्भो । नान्यं कञ्चिद्वरं वृणे । श्रीभैरवउवाच । एवं भवतु ते देव । यस्मयोक्तं महामते । । सर्व्वेषा-मेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि । इत्युक्त्वोक्ति दैत्यारि पि-न्नाकि मुदनेऽचरन् । भेजे विश्वजननी नाम्ना वारा-णसीं पुरीम् । यत्र स्थितानां जन्तूनां कलानार्हन्ति षोडशीम् । अपि नाम्नापि देवानां पदानि पिपदास्प-दम् । चर वाराणसीवाणी जटाधरजटोद्गिरन्दर , नायक कालभयप्रदधामल्लेश्वर । पर वाराणसी भिक्षां न स्थाधिपतानयत । लक्ष्मीधीसोपितश्रीम मद्-भिक्षाणी न गर्भभाक् । भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्योऽदत्तास्म हक्कगणिता । सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां मुरुर्भवेत् । पर्णानि हि योदद्यात् काम्यां शीदस्कुटुम्बिने । या-वन्त्यन्नानि तावन्ति युगानि स दिवीह्यते । वाराणस्यां धर्मभोज्यं योदद्याद्विश्वपायिने । न कदाचित् सदक्षुधा भोदु च भुङ्क्ते सरर्षभ । । वाराणस्यां निवसता यत्पुण्यं समुपजायते । तदेव सर्वदापि च फल व्यविकलं भवेत् । ब्रह्म-हत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात् । क्षयान्ति पापिनां काशी सा केनेहोपमीयते । क्षेत्रे प्रविष्टमात्रेऽथ भैरवे भीषणाकृतौ । हाहेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातालतल माविशत् । कपालं ब्रह्मणोऽत्र सर्व्वेषामेव पश्यताम् । हस्तात्पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा । निधे कपाल मामुक्तं करमङ्गलादुत्थत्सम् । इत्यस्य भ्रमतः क्वापि तत् काम्यां सपतोऽपतत् । स्फीतभो ब्रह्मणोहत्या नार्पेति यैव या क्वचित् । सा काम्यां सपतोमहा कथं काशी न दुर्लभा । वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं-जपन् । यावज्जीवं त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्नाहं न जायते । अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् नाणास्तु यस्त्यजेत् । दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते । आमन्दकानन यस्य विश्वेशं स्मरते सदा । तत्त्वोऽस्मिन्नानन्दमरणाय स-भूयोऽभिजायते । कपालमोचनं तीर्थ मलोनियतमानस । एनसामपि संसार छत्वा तस्माद्विमुच्यते । महाश्म-शानमासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते । पुनः श्मशानशयनं न क्वापि लभते पुमान् । कपालमोचनं काश्यां ये स्मरि-ष्यन्ति मानवाः । तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पा-तकम् । आगत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः । तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया" । भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालमृत्यादिव्यपदेशः। "कपालमोचनं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र । सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" भा०व०८२ अध्याये । कपालशिरस पु० कपालं शिरसि यस्य । महादेवे "अमय-

[illegible]

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुरान् । लोकान् सर्व्वानतो हारयसि सदा हर ॥ तदा क्व ते महादेव । पाप ब्रह्मवधादिकम् । पारतन्त्र्यं न ते शम्भो ! स्वैर चेष्टोऽसतोभवान् । व्यतीतमन्त्रग्रामाणां लक्ष्यलक्ष्ये ते ऽवभासते । यदा तदा त्वामनुगता सा कृत्या ब्रह्मणोऽनघ । हत्यापि सुमहत् पाप त्वां च स्मरति भावतः । आधार जगतामीश । तस्य पाप विलीयते । यथा तमोन तिष्ठेत सविधाने सुमालिनः । तथा च तव भक्तस्य पाप न स्थाति तत्क्षणम् । यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुजद्वयम् । ब्रह्महत्याभयमपि प्रापन्तस्य नश्येत् ध्रुवम् । तव नामाक्षराणां यस्य त्रिलोकजगत्पते । श्रुत्यद्रिकूटवर्त्ति नैनस्तमस्तु धावति । रजसा तमसा विसर्दितं न तु माय परितापदायकम् । क्व च ते शिवनाम मङ्गलं जनमीशान् जगदुत्पादकम् । यदि जन्तु चिदम्बराधिपस्तव नामोऽप्युच्चाद्विनिर्हृतस्तु । शिव । शङ्कर । चन्द्रशेखरेत्यसकृन्नाम न सङ्कीर्त्य पुनः । परमात्मन् । पर धाम सेव्यातिशितविग्रह । कुतश्च तवेदं स पराधीनता शिवे । अद्य धन्योऽस्मि देवेश । यत्र पश्यन्ति योगिनः । पश्यामि त्वां जगन्नाथम परमेश्वरम् । अद्य मे परमोलाभस्त्वद्य मे मङ्गल परम् । त्वत्पादपङ्कजप्रत्यग्रं स्वर्गापवर्गकम् । इत्थ षष्टि गोविन्दे विमला पद्मया तदा । मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता । भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा । ददातु याचिनी नान्तु समाहूय जनार्दन । स प्राहय दृष्टहया निष्ठेति स्थिरभिमनस् । ब्रह्महत्योवाच । क्वचापि निमेषाद्र स सेव्याद्य हरध्वजम् । आत्मान पावयिष्यामि क्व पुनर्भवदर्शनम् । सा तत्याज न तत्पार्श्वं व्याहतापि मुरारिणा । तमूचेऽथ हरि शम्भु रोरास्याः वचन शुभम् । त्वद्वाक्यामृतपानेन तुष्टोऽस्मि वृषभध्वज । वरं दृणीष्व गोविन्द । वरदोऽस्मि तवानघ । न याचन्ति तथा भैर्वाविमानोऽप्यतिसरकृते । यथा श्राम सुधापानैस्तु भिक्षाटनाम्बरा । विष्णुरुवाच । एष एव पर लाभो यदद्य त्वत्प्रतीक्षितम् । पश्यामि त्वां देव देव मनोरथपथातिगम् । अनन्तेय सुधावृष्टिर् नाथाथ महोत्सवः । अयतो निधिलाभोऽयं पीयूषं क्षरते सताम् । अभियोगस्तु मे देव । त्वदङ्घ्रिद्वन्द्वमेव मे । एष एव वर शम्भो । नान्य कश्चिद्वरं वृणे । श्रीभैरवउवाच । एव भवतु ते देव । यथायोक्तं महामते । । सर्व्वेषा-मेव देवाना वरदस्त्व भविष्यसि । ग्रहुष्टवोऽसि दत्तारि वैन्द्रादिभुवने वरन् । भैरवे विमुक्तिसमर्थी नाम्ना वाराणसी पुरीम् । यत्र स्थिताना जन्तूना कदा नार्हन्ति योडगोस् । अपि पातकानि देवानां पदानि विपदास्पदम् । वर वाराणसीवासो जटाजुटोदिगम्बर, मान्दल दलसमसवसुधामण्डलेश्वर । वर वाराणसी भिक्षा न चाधिपतान्यत । भिक्षाशीयोविशेषेऽभि तद्भिक्षाशी न गर्भभाक् । भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्योदत्ताऽम-रूत सम्मिता । सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्या गुरुर्भवेत् । वर्त्तमान हि योद्ध्वात् काश्या गीदत्कुटुम्बिने । यावन्त्यक्षरानि तावन्ति युगानि स दिवं व्यते । वाराणस्या वर्षयोग्यं योदद्याच्चिरुपायिने । स कदाचित् तद्धुधा नो दुःख भुङ्क्ते नरर्षभ । । वाराणस्या निवसता यत्पुण्य मुपजायते । तदेव चरायित्वा मत्र त्यविकल्पं भवेत् । ब्रह्म-हत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात् । त्यजन्ति पापिना काशी सा केनेहोपमीयते । क्षेत्रे प्रविष्टमातेऽथ भैरवे भीषणाकृतौ । हा हेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातालतलमाविशत् । कपाल ब्रह्मणोऽहत्र सर्व्वेषामेव पश्यताम् । हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा । शिवे कपाल नामुञ्चत् करमत्यन्तदुस्त्यजम् । हरस्य भ्रमत क्वापि तत् काश्यां पततोऽपतत् । श्रुतिभो ब्रह्मणोहत्या नार्पेति सैव या क्षपित् । सा काश्यां पततोनष्टा कथ काशी न दुर्लभा । वाराणसीति काशीति मन्त्रामन्त्रमिमं जपन् । यावज्जीव त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्नैव न जायते । अविमुक्तं महाक्षेत्र स्मरन् प्राणान् यस्त्यजेत् । दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते । आनन्दकानन यस्तु विस्मृत स्मरते सदा । तत्प्रेतनाम स्मरणान् स भूयोऽभिजायते । स्नात्वा पार्श्वे पवित्राख्य सरोनियतमानसः । एनस्तामपि संसार त्यक्त्वा तस्माद्विमुच्यते । महाश्मशानमासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते । पुन श्मशानशयन न क्वापि लभते पुमान् । कपालमोचन काश्यां ये स्मरिष्यन्ति मानवा । तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पातकम् । आगत्य तीर्थप्रवरे स्नान कृत्वा विधानत । तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया" ।

भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभृत्वादिव्यपदेशः ॥ "कपालमोचन तीर्थ सर्व्वपापप्रमोचनम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र । सर्व्वपापै प्रमुच्यते" भा० व० ८२ अध्याये ।

कपालशिरस पु० कपाल शिरसि यस्य । महादेवे "अथय-

[illegible] । [illegible]

कपालस्फोट पु° [illegible] । [illegible] (कपालफोड़)

कपालाधिकरण न° [illegible]

[illegible] ।

"[illegible] [illegible] ?" [illegible] ? [illegible] ? [illegible] [illegible]

कपालिन् पु° [illegible] ।

कपालिका स्त्री° [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

कपालिन् पु° [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

कपि पु° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कपिकच्छू स्त्री° [illegible] ।

कपिकच्छ्वाभलोमा स्त्री° [illegible]

फलत्वात्। अत्यम्लतया राजनि॰ तथात्वम् स्वफल॰ त्वात्तथात्वम्। [(व्याल्फ़ुषी) सूक्ष्मिस्रमाम् भरत

कपिकच्छुरा स्त्री कपिभ्य कच्छू राति ददाति रा—क।

कपिकान्दुक न॰ कपि+कदि–उन् अतोलोप कम शिरः पिकन्दुकम्। शिरोस्थ्नि शब्द॰।

कपिका स्त्री कपिरिव कायति प्रकाशते अरुणत्वात् कै—क। नीलसिन्धुवारवृक्षे राजनि॰।

कपिकेतन पु॰ कपिर्हनुमान् केतने यस्य। अर्जुने कपिध्वजे "स्तानप्रभमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतन" भा॰ द्रोण॰ ८३। यथा च तस्य कपिकेतनता तथावर्णितं भा॰व॰१५१ अ॰। "एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत। भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव। चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम्। यदा सिंहरवं वीर! करिष्यसि महाबल!। तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव। विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्ष्यामि दारुणान्। शत्रूणां ये प्राणहराः सुख येन हनिष्यथ"। कपिध्वजादयोऽप्यत्र।

कपिकोलि पु॰ कपीनां प्रिय कोलिः। (शेयाकुल) कोलिभेदे रत्नमा॰।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव। आम्रातकवृक्षे राजनि॰। तत्फलस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम्। [त्रिका॰

कपिचूत पु॰ कपीनां चूत इव प्रियत्वात्। आम्रातकवृक्षे

कपिज पु॰ कपितो जायते जन–ड। कपितैले तरुष्के (शिलारस) राजनि॰।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन्। वैलपिपीलिकायां (तेलपोका) राजनि॰ तस्याः कपिजङ्घातुल्यजङ्घात्वात्तथात्वम्।

कपिञ्जल पुस्त्री "कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो॰। १पक्षिभेदे चातके राजवल्ल॰ जलयाचनाय तस्य रम्यशब्दकरणात् तथात्वम्। २तित्तिरौ त्रिका॰। तित्तिरिश्चेह श्वेत एव ग्राह्य। "वर्त्तिकावर्त्तकौ कपिञ्जलतित्तिरिः। क्रकरा कुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः। विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद् विष्किराः। कपिञ्जल इति प्रोक्तं कथितो गौरतित्तिरिः" भावप्र॰ उक्तेः अतएव "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्" यजु॰ ४,२० कपिञ्जलतित्तिरीणां भेदेन निर्देश "कपिञ्जल कपोत उलूक शशस्ते निरृत्यै" यजु॰ २४,२८ तस्य चारणत्वात् तत्तद्देवतोद्देशेन तत्पर्ण प्रत्यालम्भनम्। "कपिञ्जलादीनालभतीति पर्यग्निकृतान्" शात्या॰ ४०,६,८ उक्तेः। कपिञ्जलमांसगुणाश्च भावप्र॰ उक्ता कपिञ्जलादीन् विष्किरानुक्त्वा "विष्किरा मधुरा शीता कषाया कटुपाकिनः। वातलाः सन्निपातघ्ना पथ्यास्ते लघवः स्मृताः"। कपिञ्जलशब्दस्याचर्मान्ताभावेन हारपत्रशृष्ठत्वेन च अकर्मशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम्। "अकर्मे चावर्णं हारपत्रात्" पा॰ सूत्रात्

कपिञ्जलन्याय पु॰ मङ्गलस्य त्रित्वपर्य्यवसायितात्मापके न्यायभेदे स च न्यायो यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति" श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्व बोधितं तच्च त्रिवक्षितं विधेयविशेषणत्वात् कपिञ्जलबहुत्वस्यातोऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वं बहुत्व च त्रित्वमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्तपर्य्यवसन्नमितत्वव्यवसायेनानवस्था वेदानामप्रमाणापत्तिरिति प्राप्ते वाह "प्रथमोपस्थितत्वान्न्यायात्" जै॰ सू॰। त्रित्वोत्पत्त्यनन्तरं त्रित्वव्यक्तित्वाच्च पतद्दं जन्यते तत्र त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्य्यवसानमध्यवसायः बहुत्वायाम् एकत्वस्यैव बहुत्वस्य व्याप्यताया त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्य्यात्। अपेक्षाबुद्धिविशेषजन्यैकत्वसमवेत त्रित्वम् एवं तथाविधैकत्व चतुष्केण चतुद्द जन्यते इति मते तु कारणीभूतापेक्षाबुद्धिद्वारेण प्रथमोपस्थितत्रित्वस्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्ति अतएव वैया॰भू॰ संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव धर्मे कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वपरत्वं दृष्टान्तीकृत यथा "अभेदैकत्वसंख्याया हृत्तौ भानमिति स्थितिः। कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायादयोऽप्यते"। "बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वत्र प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भाव"।

कपितैल न॰ कपिभिः शिलायादारणेन निष्पादितं तैलम्। सिह्लके तरुष्के गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस)। "सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्यात्तोयवनदेशजः। कपितैलञ्च सख्यातं तथा च कपिनामकः" भावप्र॰। तेन तरुष्कदेशे यवनदेशोद्भवशिलाविदलनेन कपिभिरुत्पादनात्तस्य तथात्वम्।

कपित्थ पु॰ कपिस्तिष्ठत्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था—क पृषो॰। (कएतवेल) वृक्षभेदे "त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदरायन" भाग॰४ ८,५४। अस्य गुणपर्य्यायादि भावप्र॰ उक्त यथा। "कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः। कपिप्रियो दधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च। कपित्थमाम

[illegible]

कपित्थपर्णी स्त्री [illegible]

कपित्थास्य पु [illegible]

कपित्थानी स्त्री [illegible]

कपिनामन् पु [illegible]

कपिपिप्पली स्त्री [illegible]

कपिप्रभा स्त्री [illegible]

कपिप्रभु पु [illegible]

कपिप्रिय पु [illegible]

कपिरथ पु [illegible]

कपिल पु [illegible]

[illegible]

दर्शितान्मन्तुमभिनिवेशाभावः तद्व विषयदर्शना-
दिन्द्रियादीनां मनसश्चाभिलाषेऽपि "बाधितं यदि
सामान्यं जलताऽस्मिता तदा । यथा कौन्तेयद्रु-
म फलोदात्तं मन्तरा" । इत्येवादृत्य भक्ष्य
गुण्योऽस्या विद्य मानां विषयं [illegible] दर्शन
[illegible] यथा शुद्धोऽपि निवृत्तमेव भोग्य पदा-
दा "[illegible] तदा । पाताल द
तथापि विलोमो [illegible] । [illegible]
कार्यं [illegible] । विषये [illegible] ।
[illegible] मतम् । इति यदि
[illegible] सिद्धिम [illegible]" । इति [illegible]-
कौशा उपदिष्टः । [illegible]
[illegible] । तत्र
चेतना पुरुष [illegible] । प्रत-
स्यादय [illegible] ।
[illegible] प्रकृत [illegible] पुरुष [illegible]
[illegible] । तमाताै च प्रभाव
विद्या विद्या [illegible] पुरुषेण संयोगं
सम्पादयन्ती हेतुः । पुरुषार्थं गुणा च [illegible]-
त्यात्मिका प्रकृति महत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमि-
त्यमेवेतिनिश्चयात्मकबुद्धिनिश्चयन स्वरूपेण [illegible]-
कम् । तत्र पुन इद मम अनेनाहं कार्यं निष्पादय—
मीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टाहङ्काराकारे-
ण परिणमते । सोऽपि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र
रूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । ता-
नि च श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्-
पाणिपादपायूपस्थाख्य पञ्चकर्मेन्द्रिय-उभयात्मकसंकल्प-
विकल्पमनोरूपेण, आकाशवायुतेजोजलभूमिरूपमहाभूता-
कारेण च परिणमन्ते । एते चतुर्विंशतिः पदार्थाः "प्रकृते
र्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि,
तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति" क्रमो
पदिष्टाः । तेभ्य एव च भौतिकजरायुजादिचतुर्विधानि
देहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिरेव भूयोभूय अन्यापारान्
उपधाय दर्शयित्वा भूयोभूयो गुण्यमानेषु तेषु क्रमशः
पुरुषस्य वैराग्यमुत्पाद्य आत्मात्मकार्येभ्यः पुरुषस्य विवे-
कज्ञानं साधयित्वा च दृष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्या-
पारदर्शनेन लज्जावतया निवर्त्तते । तद्विवेकौ च तत्का-
र्य प्रकृतपदार्थव्यापारनिवृत्तिरित्यत सकार्यं प्रकृति प्रवृत्ति-
निवृत्त्यात प्रवृत्तः कार्य । तद्विदमिव विवेकज्ञानमयाख्या
इत्येव विवेकज्ञानमिदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च
यत् यत् यदाश्रितम् तत्तदात्मकेन ज्ञानम् तत्र प्रकृत्या
[illegible] मुक्तता [illegible] महत्त्वा-
मा [illegible] बुद्धिः, कर्ता लक्षितयमानानिर्[illegible]
[illegible] । विवेकः । पुरुषेण तु दुःखात्मकत्वे-
[illegible] इति पुरुषविवेक तु प्रकारेण पुरुषे पुरुषस्य
[illegible] । [illegible] अविवेको च भेद इत्येव-
तान इत्यतः पुनरिदमिदंतु [illegible] आकाश ज्ञानम्
[illegible] भवति । एवम् प्रकृतेर्विवेकता
[illegible] पुरुष पुरुषविवेकता-
[illegible] पुरुषादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां
पुरुषस्य च [illegible] द्वारा तद्विवेक ।
[illegible] पुरुष, यथा च तदोर्विव
[illegible] पुरुषो च
[illegible] दर्शितम्" ।
तत्र सांख्यमतं [illegible] गणना [illegible]

"[illegible] विना [illegible]
कश्चिदपि प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृति प्रकृ-
तिश्च, कश्चिदनुभय इति । तत्र केवला प्रकृति प्रधान
पदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः सामान्यस्य प्रकृतिर्विकृति,
प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां सा
म्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति" ।
मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृति महदादेः कार्यकलाप-
स्यासौ मूलं न तस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थाप्र-
सात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्य
प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयः प्रकृतयश्च महदहङ्का
रतन्मात्राणि । तदुक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति"
सप्तार्थ प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः ता
महदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीय महत्-
तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृति मूलप्रकृतेस्तु विकृति । एवमहङ्कार-
तत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्च-
तन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां
रूपाभिधाना प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रि-
याणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां,
कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य
मनसश्च । रजसस्तु तयोः क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वम
स्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन "अभिमानोऽ

स्याद्रातोमोहयस्त्रिगुणत्वं उभेषुणाभेषु चित्तवृत्त्युदयात् । तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते । तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इति । अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दाः रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजस्सत्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः ।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्याप्रियते अतः तेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्य स्यादिति चेत् तदयुक्तम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्ते दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति । तदुक्तम् "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति" । यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिना डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकाले वा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद् बुद्ध्यायापन्नां तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम् । न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपित ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः । तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः । यथोक्तम् "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग" इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्ति निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते ? इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि । यथोक्तम् "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् । पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति" । एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्" ।

तत्र मूलीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तद्व्याख्यात्मप्रवचनात् षडध्यायी साङ्ख्यप्रवचनसूत्रमिति यथोक्तं तद्भाष्ये "नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् नैवम् सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् अतएवाऽस्याः षडध्याय्याः योगदर्शनस्येव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति,विशेषस्तु यत् षडध्यायी तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" षडध्याय्यां च क्रमेणैतेऽर्थाः यथा "हेयहाने तयोर्हेतू व्यूहा एते यथाक्रमम् । चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायाध्याये प्रपञ्चिताः । सविप्रसांख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् । शास्त्रं योगवदेवैतत् सांख्यप्रवचनाभिधम्" । लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसंख्यकम् । प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २ । अत्यन्तस्य पर्यन्तं कार्योऽव्यक्तस्य मातृभ । तृतीयोक्तोविवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ३ । अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् । आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तं तुर्येऽध्याये समासत ४। स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिन । पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृत ५ । शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्त्राख्योऽतिसङ्क्षेपतः । षष्ठाध्याये कृत. पश्चादुक्तार्थस्योपसंहृत ।

सेश्वरसाङ्ख्यमतन्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्मतञ्च पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते । यदेव मत कर्दमप्रजापतेर्देवहूतायामिभूय भगवदवतारकपिल मातरमुपदिदेश तच्च भाग० ३,२५,२८अध्यायेषु वर्णितम् यथा । "अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् । यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः । ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् । यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् । अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः

[illegible]

[illegible]

पेऽपोपलभ्यते । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् । निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्य्योऽव्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् । अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् । त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्"

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिलवचः ।

"प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्त्ताऽस्मीत्यभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु । अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा । अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् । यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः । मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्व्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाऽप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्य्येण मौनेन स्वधर्म्मेण बलीयसा । यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ्मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् न कुर्व्वन्नसदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्व्वानुस्यूतमद्वयम् । यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः । एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् । भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः । एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते । साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः' । देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो । यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च । अकर्त्तुः कर्म्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः । गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? । क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते । श्रीभगवानुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्म्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः । भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् । औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते । मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः । सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये । हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः । देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः । यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते । अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा । यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् । अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् । आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः । सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् । स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते । योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः । तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् । दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते” इति भा० ३स्क० २८अ० ।

“देवहूतिरुवाच । लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च । स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् । यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते । भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो । विरागो येन पुरुषो भगवन् ! सर्व्वतो भवेत् । आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः । कालस्येश्वररूपस्य परेषाञ्च परस्य ते । स्वरूपं बत कुर्व्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः । लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये । श्रान्तस्य कर्म्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः । मैत्रेय उवाच । इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः । आबभाषे कुरुश्रेष्ठ ! प्रीतस्तां करुणार्द्दितः । श्रीभगवानुवाच । भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि ! भाव्यते । स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते । अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्य्यात् स तामसः । विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा । अर्च्चादावर्च्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः । कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते । निषेवितानिमित्तेन स्वधर्म्मेण महीयसा । क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः । मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः । भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च । महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च । आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्त्तनाच्च मे । आर्ज्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा । मद्धर्म्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः । पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतिमात्रगुणं हि माम् । यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् । एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि तत् । अहं सर्व्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्त्यः कुरुतेऽर्च्चाविडम्बनम् । यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वार्च्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः । द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति । अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ! । नैव तुष्येऽर्च्चितोऽर्च्चायां भूतग्रामावमानिनः । अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्व्वभूतेष्ववस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् । अथ मां सर्व्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् । अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा । जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ! । ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः । तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः । रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् । ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः । ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः । अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्म्मकृत् । मुक्तसङ्गस्ततो भूयान् अदोग्धा धर्म्ममात्मनः । तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः । मय्यर्पितात्मनः

दाहोऽतिसारश्च गदास्तु च त्रिदोषजाः । पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो कृदवो रक्ताश्चाश्वलास्तथा । सामान्यं सर्वकुष्ठानामेतदाद्यलक्षणम् । विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम्” इत्युपक्रम्य “ब्राह्मणे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च” १०गोविशेषे स्त्री कपिलादानशब्दे विवृतिः । कपिलानां शतस्येह । शतस्य फलमश्नुते” भा० व० ८२ अ० । “क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्” प्रा० वि० आप० । “कपिलां यः पिबेच्छूद्रो नरकेण विपच्यते” प्रा० वि० भवि० पु० तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाणं महापातकं तत्पाननिषेधस्तु क्षत्रियवैश्ययोरपीति भेदः । ११नदीभेदे स्त्री “कव्वाला-चलशैलात्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वत । शच्या सह पुरा रेमे यत्र शक्र सुरेश्वर । तत्पूर्वस्मिं महादेवि । नदी कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्’ काशीपु० ८१ अ० १२कपिलपुष्पायां शिंशपायां स्त्री राजनि० । १३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये १४पुण्डरीकदिग्गजस्त्रियाञ्च शब्दर० १५दक्षकन्यायां १६शिंशपामात्रे १७राजनीतौ च स्त्री राजनि० । कपिलवर्णायां स्त्रियां तु टाबेव वर्णवाचित्वेऽपि अनुदात्तत्वाभावात् “नोद्वहेत् कपिलां कन्याम्” मनुः कृष्णरक्तादिस्त्रियान्तु जातित्वात् ङीष् । कूर्मविभागे मेरुतद्दिक्स्थे १८देशभेदे पु० ‘मेरूत्थां दिशि देशाः” इत्युपक्रम्य “कपिलमारेशुखानलाः” इति वृ० सं० । अत्र कपिलनारीमुख इत्येक नाम इत्यन्ये । [स्मिते ।

कपिलक त्रि० सौ० कप–इलच् स्वार्थे क इस्य त्वं । कम्पा

कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने लकारादेशनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “कपिलक तिर्यैलक लोमानि पांसुल कर्म शुक्ल कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि”। यथा कपिरक+कपिलक एवं तिर्यैरक+तिर्यैलक इत्यादि ।

कपिलद्युति पु० कपिला द्युतिरस्य ।१सूर्य्ये शब्दच० । कर्म० २कपिलायां द्युतौ स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०

कपिलद्रुम पु० कर्म० । काचीनामसुगन्धिवृक्षभेदे शब्दच० ।

कपिलधारा स्त्री कपिलेन शुद्धा धारा यस्याः समासान्त “ङ्यापो-रिति”पा० ह्रस्व ।१गङ्गायां हेमच० । कपिलानां तदीयदुग्धानां धारा सन्नाया “ङ्यापोरिति”पा० ह्रस्व ।२कपिलादीनां दुग्धधारायां २तन्नामके काश्याः उत्तरस्थे काश्ये तीर्थभेदे च उपचारात् तयोरभेदात् । तदाविर्भावादि काशी० ६२अ० ।‘एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोलोकात् पञ्च धेनवः । सुनन्दा सुमनाश्चापि सुशीला सुरभिस्तथा । पञ्चमी कपिला चापि सर्व्वाघौघविघट्टिनी । मातृणामुद्धरद्याः गर्भस्य तासामूधांसि सुस्नुवुः । ववृषुः पयसा पूर्णं तदूधांसि पयोधराः । धाराधारैरविच्छिन्नस्तावद्यावद्ह्रदोऽभवत् । पयःपयोधिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्श्वदैः । देवेशसमधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत् परम् । कपिलाह्रद इत्याख्यां चक्रे तस्य महेश्वरः । ततो देवाश्च सर्व्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः । आविरासुस्ततस्तीर्थादथ दिव्यपितामहाः । तान् दृष्ट्वा ते सुराः सर्व्वे तर्पयाञ्चक्रिरे मुदा । अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा । इत्यादयोऽदिव्यपितरस्तृप्ता गम्भु व्यजिज्ञपन् । देवदेव! जगन्नाथ! भक्तानामभयप्रद! । अस्मिंस्तीर्थे त्वदभ्याशाज्जाता नस्तृप्तिरक्षया । तथाप्यस्मो! वरं देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितृणां स श्रुत्वा वाक्यं वृषध्वजः । शृण्वतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । शर्व उवाच । सर्वपितॄणां वै वर तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेवउवाच । शृणु विष्णो! महाबाहो! शृणु त्वं च पितामह! । एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोभृते । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः । तेषां पितॄणां सन्तृप्तिर्भविष्यति मदाज्ञया । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् । कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयम् । स वत्सं कापिलेयमाप्ते जलराशिजलान्यपि । क्षीयन्ते न क्षयं श्राद्धं याति सोमकुहूकृतम् । अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते । तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाभृद्भगवान् यत्र यत्र त्वं च पितामह! । वृषध्वजोऽस्म्यहं यत्र फल्गुस्तत्र न संशयः । दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्व्वतः । तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते । कुरुक्षेत्रे नैमिषे च गङ्गासागरसङ्गमे । ग्रहणे श्राद्धतोयस्य सत्तीर्थे वृषभध्वजे । अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपितामहाः! । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम् । मधुस्रवेति प्रथमेषा पुष्करिणी मता । कृतकुल्या ततो ज्ञेया ततोऽसौ क्षीरनीरधिः । वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यञ्च पितृतीर्थं ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधाखनिरियं पुनः । ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः! । भवतां तृप्तिकारीणि वि

क्षिणा। दातास्या स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान्। कपिला पुनस्तारयति भूयस्त्वासप्तमं कुलम्” व्यास “स्वर्ण-शृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यकाद्योपदोहनाम्। सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत्। यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि। सुरभीलोकमासाद्य रमते तावती समाः”। लोकोत्तरे “घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता। दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता। पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता। कपिलैव प्रदातव्या शिवस्यापि विधानतः” दानमन्यत्तु मत्स्यपुराणे “कपिले। सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” इति। रोहिततवर्णाधिक्यात् रोहिणी। स्वर्णशृङ्गादिमानमुक्तम् हे० दा० कूर्मपु० “दश-सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः। पञ्चाशत्प-लिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु। वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा। एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभू-षिताम्। कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात्। द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता। दत्ता सा विप्र-मुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा। आजन्मकृतात् पापान्मुच्यते दश सयुत। यान् यान् प्रार्थयते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानव। अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति स्वयम्”।२ सम-स्तवर्णवृषसहितकपिलधेनुदाने च ‘समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रता वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते” हेमाद्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट पु० कपिलया गोलकस्थया लतोऽवटः गर्त्तः। गङ्गा-द्वारसमीपस्थे तीर्थभेदे। वनपर्वतीर्थसङ्ख्या “कपिलावट ततोगच्छेत्” भा० व० ८४ अ०।

कपिलाह्रद पु० कपिलाभिः कृतो ह्रदः। काश्यां उत्तरसो-मास्थे तीर्थभेदे कपिलधारागब्दे विवृति। “ततोवाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां कन् इत्त्वम्। शतपदी-भेदे। (काणकोट्) “शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा क-पिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ” सुश्रु०

कपिलेश न० कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशलिङ्गम् शा० त०। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “कपिलेश महालिङ्गं कपि-लेन प्रतिष्ठितम्। मुच्यन्ते कपयोऽप्यस्य दर्शनात् किमु मानवाः” काशीख० प्रतिष्ठित प्रा०आपितमन्तर्भूतण्यर्थत्वात्।

कपिलोमन्(मा) स्त्री कपेर्लोमेव लोम मञ्जरी अस्यास्समन्त-त्वात् वा डाप्। रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि०।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमान्यपि फलानि कण्डूदानाय प्रभवन्ति फल—अच्। (आलकुशी) शूकशिम्ब्याम् राजनि०।

कपिलोह न० कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं धातु। पित्तले। हेमच०। [शब्दार्थ रत्नमा०।

कपिवल्लिका स्त्री कपि कपिवर्णा वल्लिका इवाः। गजपिप्प-

कपिवक्त्र पु० कपेर्मुखमिव वक्त्रमस्य। नारदे त्रिका०। पर्वतप्रियायाश्चास्य तथात्वम् यथाह भा० शा० ३० अ०। “नारद पर्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्तमौ। मातुलो भागि-नेयश्च देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ सम्प्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो!। हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः। तावुभौ तप-सोपेतावन्नीतलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथा-वत्पर्यधावताम्। प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयञ्चैव च-क्रतुः। यो भवेद्हृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत्। तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ। सृञ्जयं श्वैत्य-मभ्येत्य राजानमिदमूचतुः। आवां भवति वत्स्यावः क-ञ्चित्कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल! आवयोः प्रगुणीभव। तथेव कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह। ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्रवीत्पर-मप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्या या सा वां परिचरिष्यति। दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता। सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा। परमं सौम्य-मित्युक्ता ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये! विप्रावुप-चर देववत्पितृवच्च ह। सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्म-चारिणी। तथा निदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह। तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत। ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्म-नः। यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः। न च त-म्भागिनेयाय पर्वताय महात्मने। शशंस हृदयन्तीव्रं व्रीड-मानः स धर्मवित्। तपसा चेङ्गितेनैव पर्वतोऽथ बुबो-ध तम्। कामार्त्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनन्ततो भृशम्। कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया। यो भवे-द्हृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम्। भवता वचनं ब्रह्म-न्नस्मादेवं वदाम्यहम्। न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा। सुकुमार्यां तस्मादेव वदा-

नादि नादर्दैवे । कर्णैमनुकषे नम पितृर्वा ग्रहिता एवा । माङ्गलाम् मार्गविकाम्नि तेषां चातननवकम् । नाव पितृर्वा नर्मद्व दारुणि नपिर्वा पुनाप् । तेत्र तेषां विजनवीतवेन् वोरोदरीनवि । कृषोदन, कृोमख न वेदविनु इवकाने । कषमिवदरोवाये, विवच्चेव हविता । नवादोलकुर्व इत्वं नविजोर्ये पिदावश । ववार्वा वोनकुवार्वा नात कातिकवादिके । तेषां नवोऽवस् वाचीवे इवकनवावता । तेषां कार्त्तिकेषुवं तीर्वे वातिकवादिके । वाददवीझोदावाभो वै नाखार वरिपथा । तिष्ठोनिर्वेतिं विचारविव वावको ग्रवेत् । वाल्पिदावे ववावे वै नादिनदावन तेनु वे । ते वर्वे ग्रवि-वावानि तीर्वे वाविवावादिके । चौर्यं विन्दवीना वै भो वयनावकार्मिवा । ते ग्रहिवविनवाचि नदृवां वि वाविना । वाद्वान ववावे वै तेषां नायवदवद । ते हपि ग्रवि दर्षो नाचि वनुवाचि हर्षिता । वावनभुवा वे वे नौदविदुखवादिवि । तेमानि ग्रवं नाव नावदे कुनविकदम् । वानावाचीन विवार्य तेवापि विवर्जिवाम् । तैरपि ग्रपि वननेशन विदक विलवाखवे । विदवोते वदा वै वे वानवदे च वे वदा । तेवावम क्वाविको नीदवनवदिद । वदोवर्वे ववाचे वै विलवर्वे च वे वदा । ते वर्वे ग्रविवाचावि दर्षिता वार्षवाके । नज्ञवेवविवा वंवे नुवदेवेशावेष च । तेषां नाव वहीवा नदीयदी वे वदृदुवा । विर्वैन्वोविविवाने वै वे विनावनवादवा । तेवर्दुववितवावि ग्रवा वाविवावादिके । वे व वावववीवेदिनु विर्दोवन तेवन । ते दिवौवान कर्वे नदुवाचि वविदा । वे दिवरीवे विवर ववदेवलवावता । ते नज्ञवेवे नववाचि वदादीवें दवतवे । वदे चौदवर्व वीवें व नावो नदुवर इन । दारदे वविता नूर्वं नदी वववार्व वनेत् । वीवावर्विवेवलवि वेव ववि विव दवम् । नजे नारावदि नार वव वाविषोदा नर्वे । कानीविकेतैवाद दर्वे नवोवे दववावन । दववनेव नाम्यावा नाव अव्व विवावकदा । दिवावर्वेन वांदेवा नदावदवर्विव । दर्षिवा नार्वदे नाव विवायोज्व विवावना । । वाविवावादिववाविवनावाददोवाव ।

कपिलपरवा स्त्री कपिल ववववा । ग्रावावदे दावनि । कपिलसिंसपा स्त्री कम । वीवववुवावां विवनावाम् दावनि । दवीवविविववरवक विवनवा वीवा विवावव वावनदवाबा वीवववावां दविदिदि वीवम् ।

कपिलवति स्त्री कविवववीवा वाचिः । वव विविव-वावनविवर्विवववनदवाववार्व दवादिवे ववनावीवो वोवनावावे वव नावचव न वादिव वेदावोवनवुर्वेव ग्रविववोवलात् ववरव 'ववननवानदोववज दवादि वा' व ववो कविवववेदनवावदोववादु वाच-वादिवववनदावनवादवेवाव् वावक्वर्व ग्रवावावाव् "ववदीज दवर दवादिर्वे व नव नावव वावा वमव न विरवावनविवि वववावविव ।

कपिलावी स्त्री कपिलवनि दर इतनवा । वीवववुवावां विवनावाव् दववेवोदो व दावनि ।

कपिलाचार्य्य इ वर्व । लिको । "वर्वादि कविवावार्व ववनीवेदिवीवदि वि व । "वववादि कविवावव दवि दविवेवववे नाम । ववावावी कपिर्वि वर्वादि वदवव वेदव दवनात् कविवावाी वातावववोदि वोनवव दुवावववनावाम् "दुवाव वववविवार्व वावववाम् दवविवीवते दवि वाववदो । कवि ववव कविव ववावविवि नदी । विदावां वदि वोवविविदि" वादीव वव नवावाम् वा ।

कपिलातीर्थ न इदवेवनवो वोक्ते । इदवेवव ग्रव दाववुरादिव वाववववा । "कविवावीर्वववावा नङ्गावरो वनाविवा । वव वावावविवा च विव न नाम् दवावादि । कविवावां ववववव वर्व विवादि वावव " वा व च २ । [वन्द । विवा ।

कपिलाव इ कविवववीवववदवोव कविववविवोवाव

कपिलाद्राव न वेव ववववावविवा कविवावा वोदोने दविवावादि तेवा दा वादिवव । "कविवां वै दववावि वेवनवां ववन्ववव । ववनवां दोववदो ववावा दुरु दुविवाम् । वेवववविवववां ववावववर्वेवाम् । (वनवावववैवववावनुवोवावदे) । "ववव वोवनं इवे कविवां नावि इवव । वववेन नवो इवव नाव नज्ञदिदाव । । नावनि दोवदुवावि कविवादु वावि वि । वावनुवोविववनावि वदोवा दिवि वोवते । 'दवनवदो दोववदो ववावाक् वनुविवाम् । वांवो ववोवनां वेव ववनववानववकाम् । दवादिवेवाव वर वर्वेवीवे नवीवते । दवविववदावे ग्रवावा वदि वाववा नावावर "ववनवदो नव दौनी ववीवा वदवेवुवा । ववोदवावा दावना वौदिवी वीः वद

कपिशीर्षक न० कपेः शीर्षमिव कायति कै–क । हिङ्गुले । शब्दच० ।

कपिष्ठल पु० "कपिष्ठलो गोत्रे" पा०नि०षत्वम् । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कापिष्ठलि तद्गोत्रापत्ये यङ्लुक उपका० इञो वा लुक् । कापिष्ठलय कपिष्ठला । गोत्रादन्यत्र न षत्वम् ६त० । कपिस्थल वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे "उद्योग परम चक्रुर्दानवायुद्धदुर्मदा "इत्युपक्रम्य "कास्तुनाथ कपिस्कन्धोव्याघ्राश्च चितिकम्पन " हरिव० १४० अ० ।

कपीकच्छू स्त्री कपिकच्छू+स्त्र शाखा वा दीर्घः । शूकशिम्बायाम् (आलकुशी) शब्दर० ।

कपीज्य पु०कपिभिरिज्यते यज–क्यप् ३त०। १क्षीरिकावृक्षे । जटाध०।२रामचन्द्रे । कपिषु श्रेष्ठ ७त०।३सुग्रीवे च ।

कपीत पु०कं जलवर्णं श्वेतत्वम् अपीतः अपेरतो लोप । श्वेत पुङ्गावृक्षे रत्नमा० ।

कपीतन पु०कपीनाम् ईं लक्ष्मीं तनोति तन–अच् ।१आम्रातकवृक्षे २शिरीषवृक्षे ३गर्द्दभाण्डवृक्षे च अमर ४अश्वत्थवृक्षे मेदि० ।५गुवाकवृक्षे ६बिल्ववृक्षे च शब्दर०। एतेषां यथायथम् कपितुल्यलोमशमञ्जरीकत्वात् तत्प्रियफलकत्वाच्च तथात्वम् ।

कपीन्द्र पु०कपिरिन्द्र इव । १हनुमति शब्दच० । "नश्यन्ति ददर्श चन्द्रामि कपीन्द्रः" भट्टि । ६त० । कपीनामिन्द्रे स्वामिनि २सुग्रीवे कपीना यथेष्टं नियोक्तरि ३रामे तद्भेदात् ४विष्णौ च । "शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिण " भा०अनु० १४९अ० विष्णुनामकीर्त्तने ।

कपीवत् पु० वशिष्ठपुत्रभेदे । "और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्ब कश्यप एव च । कपीवानकपीवाश्च इन्द्रोऽप्सि यत्र सप्तमस्तथा । वशिष्ठपुत्रा सप्तासन्" हरिव०२६१अ० । [शरीरवरभेदे ।

कपीवह न० वहति वह–अच् ६त०"इकोवहे" पा०दीर्घः ।

कपीष्ट पु०कपीनामिष्ट । १राजादनीवृक्षे २कपित्थे च राजनि०

कपुच्छल न० कस्य शिरस पुच्छमिव लाति–ला–क । १केशचूडायाम् । "अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरण कपुच्छिका" गोभि० । 'कपुच्छलाख्या केशचूडा तस्या संस्कारःकपुच्छिका"स०त० रघु० । कस्य जलस्य पुच्छमिव लाति ला–क । २स्रुगग्रस्थाने । "इदमेव कपुच्छलमय दण्ड इ सवतो द्वौ होमौ–वाह" शत० ब्रा० ७,४,१,३६ । "इदमेव हस्तात् गृहीत्वैव कपुच्छलम् स्रुगग्रस्थानीयम्" भा० । अत्र मूले कपुच्छलमिति मुद्रितपु० पाठ भाष्ये तु कप्तृच्छलमिति पाठः तत्र कस्य जलस्य हते पूरणाय स्रवति गच्छतीति व्युत्पत्ति । वेदे परोक्षवचनत्वात् पृषो० साधुत्वम् ।"इदमेव कपुच्छलमय दण्ड स्वाहाकारः"शत०ब्रा०८,२,१,१०।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरस पुष्टौ पोषणाय कायति कै–क कस्य पुष्टौ हित वा कन् । केशचूडासंस्कारकर्मणि" कपुच्छलशब्दे गोभिलवाक्यमुदाहृतम् ।

कपूय त्रि० कुत्सित पूयते पूयी–विशरणे अच् पृषो० उलोप । कुत्सिते"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह ते कपूययोनिमापद्येरन्" छा० उ० । "मघवा य कवरुयस्य कपूया सखाय " निरु०६,१८ ।

कपृथ् त्रि० कुत्सित प्रथयति प्रथि–क्विप् वेदे नि० सम्प्र० कुत्सितप्रथयितरि । "वेदीषे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत्" ऋ० १०,८६,१७, "कपृन्नर कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये" ऋ० १०,१०१,१२,

कपोत पु स्त्री कम्–वर्णं पोत बस्यपत्, कमे वायु पोत इव यस्य वा । पारावते (पायारा) अमर "कपोतको गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापह । सङ्ग्राही शुक्रश्च शीतः स्वादू रुचिकारक " भाव० तद्गुणा उक्ता ।(घुघु) इति ख्याते २चित्रकण्ठे धूसरवर्णे वनकपोते मेदिनि । कपोतजातिस्तु त्रिधा गृहकपोतवनकपोतचित्रकपोतश्चेति भेदात् । वृ०स० तेषां दिवाचरत्वादित्युक्तम् ।

"श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाचापाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षा कपोतास्त्रय । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपि फेरुट कुक्कुटपूर्णकूटचटका भोक्ता दिवासञ्चरा " । तत्र च कपोतविशेषाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तम् "यानासनशय्यानिलयनं कपोतस्य प्रविशेनम वा । अशुभप्रद नराणां जातिविनिर्देश कालोऽन्य । आपाण्डुरस्य मर्त्योऽसितकपोतस्य चैव सदाशात् । कुङ्कुमधूम्रस्य फल सद्य पाक कपोतस्य" । अपाण्डुरस्य ईषत्पाण्डोर्धूसरस्य "रक्तपादाः कपोताश्च" रामा०उ० ६रिष्टवचने विधा० वा० भारते शान्तिपर्वणि तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टमुक्तं यथा ।

"युधिष्ठिर उवाच । कपोतोयदि गाङ्गेय ! निविशत्यावय न्टपाम् । कथ शान्तिर्भवेत् तस्य छिन्नसंशयसद्य मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदन राजन् ! कपोतेभयकारिणि । उत्पन्न जायते यस्य गात्र कार्यो विचार-

[illegible]

पाठात् नान्त्यलोप समासान्त' । कपोततुल्यचरणे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+ण्वुल् इत० । गृह-स्तम्भाग्रप्रसारितदारुभेदे सौधादिमान्ते काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमर ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा०ङीष् इत० टिड्ढाणञित्यत्राच्यन्तयो साहचर्य्यात् तद्धितान्तस्यैव सि० कौ० ग्रहणात् न ङीप् मुग्ध० तु ईप् उप० स० इति भेद । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघ ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिवह्निवरात प्राप्ते उ-शीनरसुते राजभेदे । तत्कथा भा० व० १९६अ० । "कपोत उवाच ।"वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु "इत्युप क्रम्य "यामेतां मेर्गौ मम निष्क्रयाय प्रादा-ङ्गपानविमोक्षत्य राजन्' । एतद्वो लक्ष्म शिव करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनयिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । २यदुवंश्ये कुकुरस्य नृपते पौत्रे नृप-भेदे च "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णेस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्" हरिव० ३८अ० ।

कपोतलुब्धकीय न०कपोत लुब्धकावधिकृत्य कृतो ग्रन्थ "छन्दाच्छः" पा०छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदानेनाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यताख्यापके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा०शा०१४६अ० ।

"स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो वाष्पव्याकुललोचन । तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्य स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि न शरणागत । अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुम । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नत । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषत । पञ्च-यज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । [illegible] न च परो लोको भवति धर्मत । [illegible] यथो यत्रं वाचा [illegible] ।

शा स्वं शोको जनं कथा । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीत सन्त्राणं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्तत पक्षी पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । तत शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् । स सन्दीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविश्रब्धं स्वगात्राण्यकुतो भय । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्तत प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचन । तमेवं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वच प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गम । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधान्तव ।

उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकस । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मन । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्ट स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितृणाञ्च महात्मनाम् । श्रुत पूर्व्वं मया धर्म्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । तत कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रि परिक्रम्य प्रविवेश महामति । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्म्मणा । अधर्म्म सुमहान् घोरो भविष्यति न संशय । एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धक । गर्हयन् स्वानि कर्म्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वङ्क्यते प्रतार्य्यतेऽनया वकि-करणे घञ् । ब्राह्मीदले राजनि० । इमाश्च सुश्रुते सोरसाद्यादिगणे उक्ता सद्गुणा दृष्टा यथा । "सोरसरसहचरद्वयदर्भहयादर्शीगुन्द्रामलकुगकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोर-[illegible]कवसिरभस्मकुकुरवृटमेन्द्रीवरकपोतवङ्का' श्वदंष्ट्रा [illegible] । वीरतर्व्वादिरित्येष गणोवातविकारनुत् । अश्म-[illegible] " । "कपोतवङ्का-[illegible] [illegible] सुश्रु० । भावप्र० "ब्राह्मी

[illegible]

कपोतकः [illegible]

कपोतचरणा [illegible]

कपोतपाद [illegible]

कपोतपालिका [illegible]

कपोतपाद [illegible]

पाठात् गान्यलोपः समासान्तः । कपोततुल्यचरणे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+ण्वुल् ६त० । टाप् स्तम्भाद्यग्रधारितदारुभेदे सौधादिमाने काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोत पालयति अच् गौरा० ङीष् ६त० टिड्ढाणञित्यत्राद्यन्तयोः साहचर्य्यात् तद्धितायान्तस्यैव सि० कौ० ग्रहणात् न ङीप् मुग्ध० तु ईप् उण० ग० इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघ ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिवह्निशरात् मांसे उशीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १९६अ० । "कपोत उवाच । 'वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु' इत्युपक्रम्य "यामेतां श्येनीं मम निष्क्रयाय प्रादाः स्ववानभिमोत्कृत्य राजन् । एतत्ते त्वच्छ्रे शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनयिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । २यदुवंश्ये कुकुरस्य नृपतेः पौत्रे नृपभेदे च "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णेस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्" हरिव० ३८अ० ।

कपोतलुब्धकीय न० कपोत लुब्धकञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "इन्द्राच्छ" पा० छ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदानेनाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यतासूचके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा० शा० १४६अ० ।

"स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः । स वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते च्छाया नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्म्मतः । तद्ब्रूहि मां सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽङ्गारकर्म्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् । स सन्दीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविस्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तमेवं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मनः । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम् । श्रुतपूर्व्वो मया धर्म्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्म्मणा । अधर्म्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः । एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्म्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वङ्क्यते प्रतार्य्यतेऽनया वङ्क-करणे घञ् । ब्राह्मीवृक्षे राजनि० । इमाञ्च सुश्रुते वीरतर्व्वादिगणे उक्ता तद्गुणा उक्ता यथा । "वीरतरुसहचरदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः" । "कपोतवङ्कामूलं हि पिबेदश्मरीशर्करादिभिः" सुश्रु० । भावप्र० "ब्राह्मी

[illegible]

कपोतवर्मा [illegible]

कपोतवाणा स्त्री [illegible]

कपोतहस्त [illegible]

कपोतवेगा स्त्री [illegible]

कपोतसार न॰ [illegible]

कपोताङ्घ्रि [illegible]

कपोताञ्जन न॰ [illegible]

कपोतारि पु॰ [illegible]

कपोती स्त्री [illegible]

[illegible]

कपोल पु॰ [illegible]

कप्यास न॰ [illegible]

कफ पु॰ [illegible]

सन्धि । उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतश्चाग्निके यतः । ततो रसान्विजानीतो रसनारसनौ समौ । रसना रसनेन्द्रियं रसन कण्ठस्थकफ । स्नेहन स्नेहदाने सर्वकेन्द्रियतर्पणं । श्लेष्मण सर्वसन्धीना स श्लेष्म विद्धि भारत" । अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामान्युक्तम् । "अवलम्बकश्चैक क्लेदक श्लेषकोऽपर । बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविध स्मृत । तल्लक्षणानि यथा "कफधाम्ना तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेष्मा मान्यो-रस्थित"। आमाशयाश्रित सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदक स्मृत । श्लेष्मक श्लेषणात् सन्धे स च सन्धौ व्यवस्थित । रसनावस्थित श्लेष्मा बोधको रसबोधनात् । शिरसि प्र-स्थितयासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्" कफस्यानानि उर कण्ठ शिर क्लोमपर्वाण्यामाशयो रस । मेदोघ्राणश्च जिह्वा च कफस्यानशुर परम्" । अधिकतकफस्य कर्माणि यथा सुश्रुतबोधे 'श्लेष्मोवस्मं स्थिरत्वञ्च गौरव दृढता बलम् । क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" कफसामान्यलक्षण यथा "माधुर्य्य स्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्य गुणलक्षण श्लेष्मा तस्य समानयोनिर्मधुरो रस सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्य्य वर्द्ध-यति स्नेहात् स्नेह गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्य पैच्छिल्य-मिति तस्य पुनरन्ययोनि कटुको रस स श्लेष्मण मत्य नीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेह लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्य वैशद्यात् पैच्छिल्यमिति" सुश्रु० । विशेषतश्चिदानादिकमुक्त सुश्रुते

"दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरु-पिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधू-मतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमां-सवसाविसमृणालकसेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्य-शनप्रभृतिभि श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । शीतैः शीत-काले च वसन्ते च दिवसे च । पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्त-मात्रे प्रकुप्यति"।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरुक्तो यथा "विषमोन्नतजान् रोगान् शोणितपित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्" वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव "बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायु र्वृद्धे तानुवीक्ष्य योजयेत् । देशभेदेऽपि कफादेरुत्कटत्वोक्त "कफवातरोगभूयिष्ठानूप" । कफस्य च वर्द्धनादिना देहनाशेनावस्थायमसात् यथोक्तम् सुश्रुते ।

"शीतस्निग्धतिक्तमधुरगुरुस्निग्धपिच्छिलरसबहुलमी-पत्कषायाम्ललवणं मधुरसप्रायमाम्यं तत् स्नेहनमह्ला-दनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति"। अधिकमाकरे दृश्यम् ।

कफकार त्रि० कफ तद्विकार करोति कृ—अण् । कफ-विकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेद सुश्रुते उक्तः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदाम हामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीक-र्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधूकञ्चेति । काकोल्यादिरय पित्तशोणितानिलनाशन , जीवनो बृंहणो वृष्य स्तन्य-श्लेष्मकरस्तथा" ।

अन्यत्र "कफपित्तकरा मत्स्या कफपित्तकर दधि' । सु-श्रुतेऽपि । सामान्यत उक्त यथा 'कटुक मूलक श्लेष्माण वर्द्धयति स्निग्धशैत्यत्वात्" 'पशुधाजलजातानां बलास परिवर्द्धते' बलास कफ' । कफकृत्कफवर्द्धनादयोऽप्यत्र । "प्रमेहकृत् स्यात् कफकृच्च सर्वम्" वैद्यकम् ।

कफकूर्चिका स्त्री कफ कूर्चति निकरोति कूर्च—विकारे ण्वुल् । लालायाम् आलामत्रे(लाल) । हेम० ।

कफघ्नी कफ तद्विकार हन्ति टक् ङीप् । क्षुद्रभेदे राजनि० । २कफहन्तृ प्रभेदे त्रि० तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा "आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वे-न्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशा-र्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति । आरग्वधादिरित्येष गण श्लेष्मविषापह" ।

"वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकानक्त-मालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशता-वरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति । वरुणादिर्गणो-ह्येष कफमेदोनिवारण" ।

"सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृ-ङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशा-कनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति । सा-लसारादिरित्येष गण कुष्ठविनाशन । मेहपाण्डु-मयहर कफमेदोविशोषण" , "रोध्रसावररोध्रपलाश-कुटन्नटाशोककट्फलैलवालुकशल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसा-ला कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गण" । "अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गी-रास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणानापस-तम्बश्चेति । अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषा-पह" । 'सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृण-सुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुर

कपोतरुता च [illegible] इत्यमरः पाठः [illegible]
[illegible] मायादिः [illegible]
कपोतवङ्का [illegible] ।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० ङीष् ।
[illegible] राजनि० [illegible]

कपोतवाला स्त्री [illegible] ।
[illegible] राजनि० [illegible] ।

कपोतहस्त पु० [illegible]
[illegible] कपोतहस्तावत् [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]" । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [(कायमखादी) राजनि०

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः । ब्राह्मीवृक्षे

कपोतसार न० कपोतः सार इव [illegible] ।
[illegible] राजनि० । [illegible] ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम् । [illegible]

कपोताभ पु० कपोतस्येवाभा [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible]"
[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] "[illegible] ।
[illegible] ।

कपोतारि पु० कपोतस्यारिः ६त० । [illegible]

कपोती स्त्री कपोतजातौ स्त्री ङीष् । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ भा० ११, ७, २ । "[illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

कपोल पु० [illegible] । [illegible] (गण्ड)
[illegible] "कपोलपाटल् [illegible]
"[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

कप्यास न० [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]
[illegible]" भा० ।

कफ पु० केन जलेन फलति [illegible] । शरीरस्थे धातु
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]

मेदिनि । २चतुर्मात्रात्मके च पुंस्त्री "कमण्डलुगङ्गच-तुष्पाटजातिभेदे" सि०कौ० । तस्यापत्यम् चतुष्पा-द्भ्यो ढञ् पा० ढञ् "लोपोऽकद्र्वा" पा० उ-लोप । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो वा युवादि०अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकृतिफलं तरुः कर्म० । १प्लक्ष वृक्षे रत्नमा० । कमण्डलुकृमाटयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि० कम–णिङभावे ताच्छील्ये युच् । १कमनीये अ-भिरूपे २कामुके च मेदि० । "कन्या कमना युवति" सि०कौ० । कमनच्छद । "त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्" (वपु) भाग० १,६,२१ । करणे युच् । ३कन्दर्पे । ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि० । ५ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पु स्त्री कमन सुन्दर छदोऽस्य । १कङ्कपक्षिणि ।

कमनीय त्रि० कम–णिङ्भावे कर्मणि अनीयर् । १सुन्दरे, "रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसे" सा० द० टी० । "रुचिरं कमनीयतरा गमिता" माघ । २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । "अमरयनारीकमनीयम-ङ्गम्" कुमा० । कमनीयस्य भाव "योपधात्गुरूपोत्त-माद्वुञ्" पा० वुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम–बा० भ स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य गोत्रा-पत्यम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका० इञो लुक् । कामन्तकाय कमन्तका ।

कमन्ध न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कमन्धमिति स्वय व्याख्याय कमन्धम् इति समध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परम-तत्वेनोक्तम् ।

कमर त्रि० कम–णिङ्भावे अरच् । कामुके उज्ज्वल०

कमल न० कम–वृषादि०कलच । १पद्मे तद्भेदस्य त-द्दयश्भेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णा-दाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् । विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तो-त्पलादिकम् । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समु-दिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादिश्च सा स्मृता । आदिशब्दान्नलिनी कमलिनीत्यादि । पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा । पित्ता-सृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि । संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्जल्कः केश-रः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । मृणालं पद्मनालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्त-विनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् । किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः । कफपित्ततृ-ड्दाहरक्तार्शोविषशोथजित् । मृणालं शिवं मधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिल-कफप्रदम् । सन्धानि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्" । "मनोज्ञतारं कमलाभिरोप्त्पलम्" रघु । "सद्यः स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" "धारापातैस्त्वमिव कम-लान्यभ्यवर्षन्मुखानि" मेघ० "अमलकमलरागे" लीला० "न कमलं कमलत्वमयत्स्वपि" माघ । कमलयोनि कम-लासन । २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम० ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७अल्पाम्बुसरसि ८सारसपक्षिणि अमर कमलमासन ... स्त्रियां ङीप् । १०महामरकाते पद्मोरभेदे स्त्री "रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-न्येतानि भोज्यानि पथ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" तन्त्रसा० गुरुचर्य्यानियमे । तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा । "नि-म्बूफलं स्याद् गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्व-सि कफोत्क्लेशि च रक्तकृत् । शोषाकविहृदुग्राह्यर्हिं क-ल्पस्य च दुःखम्" । ११मिथिलान्ये नदीभेदे स्त्री । १२छन्दो-भेदे स्त्री । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे हिधोक्तं यथा "द्विगुण-नगणसहितं सगणद्वयं हि विहितं । कविवरनिर्मितं विमला भवति च प्रीतिं" "वसुभिः प्रमिता ... यथाविहिता गुरुकमितोऽविरतोऽपुरतः नः । यदि यत-नयोर्विलसन्तयोरभिधया कमलेति तदाकलयन्ते" (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि० । "अवलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा इत्यने स्वाहा" तैत्ति० ७,३,१८,१ । अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बह्वादि० वा ङीप् । कमली कमलानां समूहः खण्डः । कमलखण्ड पद्मसमूहे न० तस्य देश पुष्क० इनि । कमलिनी भावप्र० उक्ते बीज-कोषादौ स्त्री "कमलिनीमलिना दिवसात्यये" उद्भट । "उक्तोमलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । ...

सतारकमयवाचित्र हूर्णाव वासचीम् । अत शमदशाभन् शिरिशा रास्यावश: । दम ह्यामर्षितो दिम इत्य: च मद्दासन । विचित्रं बम्बइपोषी मनारो रासवस्नवो । "सर्वविभूतवासा बम्बबोपदेशन रघु
कथम्भिम् इ । भावितदे अव बाम्मी बावासन उचेव पन्न' प्रमोप । बस्तवें शदि । रुद्रयमुके नि बन्नपुषोन वदर च विन क १,६,८ । "बर विन उद्दवान वा । विवर्त रीप् ।

कविम्र इ बवबतिस्मत् सनुबवमिवमात् वा—ब हवो पम त । वरिमहवे बमरटोका । [विदृपवोम ।

कविस इ अव—रवं दवन । । कविवारवे रसदिति नि ।

ममु अम अव—विश्वासस लिप् चादि । । माद्दुरूव रज वे, बद्रम् । रसदवे । दर्ज मद्दर कवि बन्नु इबदुवे वेनिन्द्रावाम् सद्दविषा । बव वे महवो ब्रेविवाव देव पम्म व माद्वरूपया नाव बवि साद्दूर्वाम रवि मावदेवबवचा बबतिविधिति" बबा बमोब वव्रीव बबदिया' व इ ६ ६ "वविति माद्दूरवम्"मिब १ ८, बब्र माद्दूरवब्बा दम बबवे दवे बम् ब । १२१ ।। बम बविवि माद्दूरव बबदा बविवि इवरवम् दर्ज बदा बरबीद वा "दोद्द मा इदवरा दवे बद्द । १२७ दें बद्दूत्रव" वा बरबबा वर बबमाव बवम् ब ३१।१२ वं द्दुबं वा । बमबबारवो बेम"विबवि तव च चिन व । १२८,१ वं चिन बबबावि बैशम् वा । दद्दबवरे "ब विवं वोपद्राव बद्द ब । १८१८, बद्द बबबरम्" वा बव बवबवें वंबबदा सनुवितवबब ।" वा बाद्दब बद्द बबवा । बब बब्द वंद्द बवि बवा बव बंब वदे दुवावितरे नि ।

कम बाम्बावां भ्वा वा बब बेद् । बबा बावें विब वा इव दवे वा । बाबबदे बाबबोम बाबबताम् बबावबत । बबोबबत । विब्बावबवादि बब् बबबबव । बाबवाम् मृ बाव बव बबवे । बावबिदा—बविवा बावविवीब-बविवाद । बावविवबे—बविबदे । बावबोवा बबबीव बाब । बाववित्व —बविबवा । बाबो । वावविवा विवाब र्दि व बाब । बाविा । बबदि बब बवा । व बबबवदे बब । बबबाव । उदिद् बावविबा बोबवा वा म्बा । बाद्दब बब बबबा बाबबबाब वि बाव बाबा । बाबबी बबबबदब । बब बाव दद वा

बवा । "बदवविबवमो बबदार्वबम् विबद्र वर्ष बबवे दुवेदाद् "बोबबाब बंबदुवं "वर्ष बवा बाववित बद्दवे' दृता । "बोवावद बद्र वर्ष बबाबेव बुवि "दबवोबबबोबवयोबदवे"बा द दा । "ब वेद् बावबरे दाद्द बब बावरिबद्दब " बा बा १०१ । "वबोद् बाबबदे बबबद्द्" बबावबद् बद्दम् । "वीवा द्दद्र वा विब बबवबव वा वा १८ "बावबावबिदे बावा बबद्दावाविवाबदा बबबबबवो बोब बबवे दावबाबवा बोद्द । बावें बविवद्द बद । 'दब बद बद बा वें बाबवेबविद बव । वा व १८ ब । 'ब व बीवा दबवोब बबबावि दि बावबेद "दुबावोउवि बबाद् बाब दबबादेव बाबवेद् दावा ।

बद्द+बावबाद्दबबाबबबाबाम् । बद्दबावबवी ।

बवि+बावबिद्दब व बावबावाम् । द्दावीं बबावबबेव बविबवावबिबावबे वा वा । १८ ।

विं+विःवेबबावबबावाम् । वा वद्र वे बाद्दबवोवबावबें वि बावबेद्द बावविबबावबबवाद्रा बाव १वा १८,११ । बविबवे च"विवावबवा दि दोव बविवा" दुवा

प्र+बबर्वेब बावबावां बावबिदे । दबाव ।

कम् बाम्बावां भुवा वा बब वेद् बविव बविबबाद्द बा । विबबबबवाद् बबम् । विद्द बब बदिद्दबबोबवं विवबव ।

कमक नि बब—विवबावे बब बावें ब । दबाबबे बवो बबावब वे बबाविदे इ । बब बोबावब दब । बावबि बद्दबोबावबे इ बी बद्दब बबवा बब बब । बबवा बावबब' ।

कमठ इ बवो बब—बवम् । दूर्ने बबबवावद्दे विदिवा विबावि बावबिबाद् बोव "बबबद्दबबावोरवि बद्द: बवावा । दविब्बोदेवावबे बबवावोदे । दवावबावबवें बबुवां बबद्रावबबम् । दब बबवद्दवेब द्दवें बबावदे विव बाव १,१७ । दबवेबा बबबावबेदे ब विद: । दवें इ बबदे । दवेंबवे इ वेबव । देवद्दबावे इ बदवि ।

कमण्डल इ न बद्दब बबवा बव बबवब बबाद्द बाबि बा तु बद्दबाबाद्द । बबद्द बंबावबिबा बद्दबाविवाबां दबवावाबेदे बबद "विवबावबिव दबदद्दवाव बबं बाद्दबुद्द"। बबवी बावद्दब्वबं बोदवाव बबबाबुम् बद्द । "बावेबबोवविद्दुदा: वेबद्दवोः" बावा । बबबद्दव बबावेब विवदा च बबावबा बाद्द । दवेंबवम

मेदिनि । २चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री “कमण्डलुगवद्य-तुष्पाज्जातिभेदः” सि०कौ० । तस्यापत्यम् चतुष्पाद्भ्यो ढञ्’ पा० ढञ् “लोपोऽकद्र्वाः” पा० उ लोप । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो वा युवादि० अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकारस्तरुः कर्म० । १प्लक्ष-वृक्षे रत्नमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि० कम–णिङभावे ताच्छील्ये युच् । १कमनीये अ-भिरूपे २कामुके च मेदि० । “कम्रा कमना युवति” सि०कौ० । कमनच्छद । “त्रिभुवनकमन तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बर दधानम्” (वपु) भाग० १,९,३३ । करणे युच् । ३कन्दर्पे । ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि० । ५ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य । १कङ्कपक्षिणि ।

कमनीय त्रि० कम–णिङभावे कर्मणि अनीयर् । १सुन्दरे, “रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलस” सा० द० टी० । “रुचिर कमनीयतरा गमिता” माघ । २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । “अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्” कुमा० । कमनीयस्य भाव “योपधाद्गुरूपोत्त-माद्वुञ्” पा० वुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम–बा० झ स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य गोत्रा-पत्यम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बह्वर्थे उपका० इञो लुक् । कामन्तकय कमन्तका ।

कमन्ध न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति अस्य व्याख्याय कमन्धम् इति ममध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येक नाम परम-तत्वेनोक्तम् ।

कमर त्रि० कम–णिङभावे अरच् । कामुके उज्ज्वल०

कमल न० कम–वृषादि०कलच् । १पद्मे तद्भेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्त यथा

“कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णा-दाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् । विशेषत सित पद्म पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तो-त्पलादिकम् । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समु-दिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादिश्च सा स्मृता । आदिशब्दान्नलिनी कमलिनीत्यादि । पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा । पित्ता-सृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि । संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्जल्क केश-रः प्रोक्तो मकरन्दो रस स्मृत । मृणाल पद्मनाल स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट् प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्त विनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् । किञ्जल्क शीतलो वृष्य कषायो ग्राहकोऽपि स । कफपित्तत्-षादाहरक्तार्शोविषशोथजित् । मृणाल वृष्यमधुर पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्ज्जर स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिल-कफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्” । ‘नवावतारं कमलादिवोत्पलम्’ रघु । “प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषाय” “धारापातैस्त्वमिव कम-लान्यभ्यवर्षन्मुखानि” मेघ० “भ्रमरकमलरागे” लीला० “न खलु कमलमभ्यदर्भ्यास” माघ । कमलयोनि कम-लासन । २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम० ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७लक्ष्म्यां दशरनाम्न्यां स्त्री मेदि० । ८सारसपक्षिणि अमर कमलासनामत्वा-त्तस्य स्त्रियां ङीप् । १०सनारङ्गाख्याते जम्बीरभेदे स्त्री “रम्भाफल तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-न्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्त्रसा० पुरश्चरणनियमे । तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा । “मि-ष्टनिम्बूफल स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्व-सि कफोत्क्लेशि च रक्तकृत् । शोषारुचितृषाच्छर्दिहर बल्यञ्च बृंहणम्” ११मिथिलाख्ये नदीभेदे स्त्री । १२छन्दो-भेदे स्त्री । तल्लक्षण वृत्तरत्नाकरटीकायां हिधीकाम् यथा ‘त्रिगुण-नगणयुत सगणसह हि विहित । फणिपतिभणि-तिमला क्षितिप । भवति कमलेति’ “वसति प्रमिता सग-णाविहिता पुरगेकमितोऽविहितोगुरुरन्ते । यदि सन-कारयोर्विलक्षणतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते’ (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि० । “शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा इत्यये स्वाहा तैत्ति० ७,३,१८,१ । अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां वह्वादि० वा ङीप् । कमली कमलाना स वः खण्ड । कमलखण्ड पद्मखण्डे न० तस्य देशः पुष्क० इनि । कमलिनी भावप्र० उक्ते बीज कोषादौ स्त्री “कमलिनीमलिना दिवसात्यये” उद्भट । “उत्कोमलकमलतया लघुमध्ये स्फुरेद्गुरु । उन्नदयाक्षरै

[illegible]

कमलखोट [illegible] । [illegible]

कमलखीरक [illegible] । [illegible]

कमलज [illegible] । [illegible]

कमलमिदा [illegible] । [illegible]

कमलयोनि [illegible] । [illegible]

कमलबीज न० [illegible] । [illegible]

कमलाकर [illegible] । [illegible]

कमलादि [illegible] । [illegible]

कमलापति [illegible] । [illegible]

[illegible]

कमलालया [illegible] । [illegible]

कमलासन [illegible] । [illegible]

कमलासनस्थ [illegible] । [illegible]

कमलिनी [illegible] । [illegible]

कमलोत्तर [illegible] । [illegible]

कमा [illegible] । [illegible]

कमित [illegible] । [illegible]

कम्प [illegible] । [illegible]

अनुभवन' इ च वातादिना निरयात् स्थायस्य शृङ्गारे भवति देहादेस्तु सत्त्वोविकारभेदेन वातादिधातुना च चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारिभावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारिभावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "त्रासेन कम्पुधकात इत्युपक्रम्य 'गजादेः समासपादि' ।" "गौरीमपराधादिभव भवेद्भृत्यावमुपता । तत्र रोद निद्रा सत्वात्भ्रागताकता दय" । अत्र चेपत्रपत्नासौ मरागावेगमादिज । भूषा-तकम्पगन्दद्देन्मानामिज्ञास्क । "निन्दा पापभावादेर-मपोऽभिविभिद्दता । नेत्ररागशिर कम्पात् भङ्गोतर्ज्जनादि क्रत्" । "परकीयात्मदोषाद्यैः मानागर्व मतर्जनम् । वै चर्ण्यं कम्पवैमाद्यैः मोल्गोत्कम्पनादिरत्" । "निपात विद्युदुल्काद्यैस्त्रास कम्पादिकारक" । 'रत्नायाम क्षाम क्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्-साहतादिकृत्' । कम्पश्च भयाद्गत्तमत्वानुभाव यथाह तत्रैव भयानक प्रकर "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादय" । रौद्ररसस्य व्यभि-चारिभावत्व यथाह तत्रैव रौद्र प्रकरणे 'उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवोमद । मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारि ण' । शृङ्गारादौ तु तत्तद्व्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जायते इति भेद । ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्ध । सद्वितिहाय्य रसन्दे दृश्यः । दिद्भावमुक्तं भावप्र० "व्यवा-येषद्गविद्रानागविरमादयो भासजा " । शीताभिघेन च दे-हस्य कम्पो जायते । अतएव "सकम्पा वदमा कृतवेपथु " माघे वर्णितम् ।

कम्पन त्रि०कम्प-युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने न०मेदि० । णिच्–युच् । ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्व सपत्नानां घोषाद्हृदयकम्पन " । दुन्दुभिवजामन्त्र । "प्रक-म्पनेनानुचकम्पिरे सुरा " माघ "धनुष्का जनत्कारम्भ र्नो हृदयकम्पनम्"भा०द्रा०४७अ० । ४शिशिरे ऋतौ पु० । ५अस्त्रभेदे च । "नाराचाश्च गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा" "जड़ता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । मग्नाक्षे नयने चैव स्तम्भबाहुर्ग्यमेव च । कपोलवक्षस्त्र विरागानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । एतैनिभि सन्निपातोऽयमुक्त' कम्प-नश्च नाम " भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु० ।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्प लक्ष्म यस्य । वायौ त्रिका० तस्य व्या-पाराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कम्प–भावे अ । चलने हेमच० [हेमच० ।

कम्पाका पु०कम्पया चलनेन कायति शब्दायते कै–क । वायौ

कम्पित न० कम्प भावे क्त । १कम्पे शब्दच० कम्पि- णिच् भावे क्त । २चालने "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धि " रघु कर्त्तरि क्त । ३कम्पयुक्ते त्रि० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ४चालिते त्रि० "अतिचपलतरविरामकम्पितकम्पितलघुतलप-लवफलमनैः" काद० 'आनुकोनतुलिता गकम्पनं कम्पि-तास् माघ ।

कम्पिन् त्रि०कम्प–णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्प-यितरि "गीती शीघ्री शिर कम्पी तथा लिखितपाठक । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" शि०त० पु० ।

कम्पिल पु०कम्प-इलच् । रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमर । स्वार्थे० कम्पीलकम्पिल्लशब्दो तत्रार्थे रायमुकुटादय ।

कम्पिल्ल पु० कम्प-इल्ल । रोचने वृक्षभेदे । "कम्पिल्ल कफ-पित्तघ्नो रक्तोद्रेकोपनोऽपिच । कम्पिल्ल कफपित्तास्रकृमि गुल्मोदरव्रणान् । हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहविषाणि हि" भावप्र० । २नगरभेदे "देवी कम्पिल्लवासिनीम" यजु०२३,१८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । कार्म्पीले नगरे वासिनीम्"वेददी०कम्पिल्ल शणपकरञ्जभेदः (साटाकु-मजा) इत्येके"अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्युतपल्लव नगरम्मे " काद० स्वार्थे क । कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे ।

कम्प्य त्रि० कम्प–णिच् कर्म्मणि यत् । चालनीये "सद्धर्म्म इराकम्प्यः" रामा० ।

कम्र त्रि० कम्प–र । कम्पशीले "विधाय कमाणि सुप्तानि कम्प्राणि" नैष० । [सगिकम्पति

कम्ब गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् । कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु०कम्ब–अरन् । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दर० ।

कम्बल पु०कम्ब–कलच् क, कुत्सित शिरोऽम्बु वा बलति बल संवरे अच् वा । १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थरोमक्षयपार्श्वावर, ३प्रावारे, ४कृमौ च । ५अविगमनरोमादि मेषलोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न०७उत्तरासङ्गे च मेदि० । ८मृग-भेदे पु स्त्री०जटा०स्त्रियां ङीप् । "न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-वाराम कम्बला "रामा० । "कम्बलवन्त' न बाधते शीतम्" । विदग्धमु० । कम्बलनागश्च नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षाभिनिवर्त्तन्ते" भाग० ५,२४,४२ । "कम्बलाश्वतरौ चापि नाग कालीयकस्तथा" भा० आ० ३५,नागनामकीर्त्तने । अयञ्च वरुणसभास्थः"कम्बलाश्वतरौ

भामी हृदरोग मलापहो" भा० प्र० ८म स्त्रनभसमन्वे। महिलिते द्रवामक्ले ८मीवेरे च। "प्रवाल हुमर्जिमल बाभवालयती क्वा। मीर्ष मोक्षमी नैव पैरिदेवा प्र कालते" भा० प्र० ५६ श०। अम्लानकतीवपथे।

अम्लहरिद्र ह० अम्लवचल हरमोहे हरूदोलमवामव पुरि वाक्षार्कज" भाव० ८०११। अम्लवर्णी वेग। "पुरुदकतालमप्लिवचकतादिवाकालकतामलमव वृमाः हरिद्रावा, पौबार्दिबारदामरदाकाम्

अम्लसार पि० अम्ल सारीय वृ—कर्म सम० व। अम्लवारसे। स्वर्णितो ह० अम्ल पौताफलम् इम्। अम्लवारिद तद्पले हुआ श्रुष्म दधिमां तत्र तुष। अम्लवारालोमनफलेन। [श्च। स्वपदङ्घ पि०।

अम्लसारा च० कुमारफललम् दति। आम्लवहे अवे

अम्लसिका स्त्री तुरा अम्ल ई—वार्ते अप् सुल। श्व क्ल ब्रह्मे। रुव्यलमानाशिविवाद। तत्र अहवाओ भवा श्व। अम्लरकवान पदुरमिनालैगारी पि०।

अम्लसिन् पि० अम्ल अम्लबच धवलोऽपाश अम्लव+ मायर्को दति। हवे "भमी सम्भविवादुक्रम् अबर।

अम्लसिताफल च० अम्लीका हलेन माधम् अप वर्षिव अम्ल दंशावा अप्। तमसमे अब्रवे अम्ललाम् अबरा।

अम्लहीन पि० अम्लवान पिर्ल अ०। अम्लवपालवे भवी पाल्। श्याबान्त अम्लवप ब्रह्मपवाद् वा अप् अम्लक अभ्यौवदते च।

अम्लि स्त्री अम्लि अबालनसा अम—मकौ अरवे इस्। दर्शान् अबर (फ्रासा) इा कौप अम्लीहवल

अम्लु ह्न० अम—तद् वद अ अम अभी अम्लरा वद स। तद्दे अबर। "अम्लीः पयमीहन इराति। "अम्लाबा आदुबद्धील अम्ल पीतीचतात्। भा० प्र० ११ अ०। तद्दे दुबकुदि अतवे अ वैदि। इत्य ८ वर्ग ह वैदादि पि०। अवीतालाम् दचवले अ (कावाराङ) ली तैन कौमे अम्लोवावालिवाद् ग अम। अवचाम अहूमा पवालाभीहडागेर। "तर्द दार्वीबपलादि दद्यवो पेवर्षिहासः। अम् बैकूचारिहिको निर्वचहाः अरहुसा" भा० प्र० ११च ॥"पिवरदम कार्पिकाएं दलोकाँ अहरिं वा भा पि० १व। पौगार्दे "अस्तिव दुपारे दौरें व अम्लूदि पाहवे पुरो भा पि० ११व।

अम्लवल्ली स्त्री अम्लु दिव अवलीला। आग्रसाद् कौर।

पल पीवानाप्। पार्थे अनु अम्ल वस्तिहकालम। अप श्याबवहनुवे पि० क्रियो बाहुलात् वा जीव।

अम्लुका स्त्री अम्लुं दिव वाबेन कानादि वीन्—च। अवाम्ला वाप् स्वमाव। पार्थे अप्। अम बहुर्दे श्पौतन्तम् वी

अम्लखाद्य स्त्री अम्लु दिवर्षे वाहकाः। अवाम्ला वाप्। रामनि।

अम्लुपौता स्त्री अम्लु दिव रैवानलदुका पौता। महतक रैवालदहुबालां पौतायाम्। अम्ल दिव पौतास। स्वला दृश्वपौताचुते पि०।

अम्ल पौतादि ह० अम पौता बादि यस्य। तस्मात्सिमचे बाहुविश्र अम्लुपौतादद्धौसरामवनौदि दमवावि-आङ्क्षा। अम पौतादेव पुरवाद् बालावेह्मम तैर व अम्लुपौतादिकाहाणेकाहौ अम पौताद्धैवार्णदिबै-विशवमेवधान्त किन्तु "अववदि भवो हुरो श्वदाय दिवि" आवाद् वशनिबम धर्माद्दिशवानि ददलेन तदावर्गदयम्। दत्तर्ग हुदवार्थं कार्य्यं दयानाणेी-वारीदि वनदाला बादम दृतल बीविदवदाः अव पौतादिवादिनि वहम अम पौतादिवरले अमवाद-बौदलं व बहलवन्ति मेदः दतावदेविहमम्।

अम्लुमुखी स्त्री अम अप दव दुपवला"। वहुपम्याद् रामनि। [दिदि जीव। महूरिवाद् रामनि।

अम्लुमातिवेली स्त्री अम्लुनो अह्लवहनुवाबी वाशालवला अम् पि० अम—अवौ दृ अम्ल दशुक्तुम अम्लरमादि पि०। तदक्षाम्पादवी अमवन। अम अम्लाव स्त्री-मे अप। स्वल अह्लार्थे पौ।

अम्लोट ह० अम—ओल। दलिको श्याबुमे वैदि "अमलव अतालम वर्षाबुविवरुल व। अम्लोलदै। तद्ग "अम्लौ श्वेत व। अम्लोदे आवादि हवा वव। आम्लोल अम्बा आदी पि० अहवमहकुलवीकु अ०। अम्लोलयो वहवा आम्लोलवं दविववितावदीन मेद। तत्रले तु अहू तुव अम्लौला अम्लोलबातेतु। आम्लोलव राबाम "अम्लो आढव" भा० तुव। अम्लोलावाले। "अम्लैवा दबरैबीव अम सीर्णअम्लोलरा दतु। अम आम्लौला दक्षबाम रामनि अम्लौलाद व भा०वनिवावादु। अम्लो भावित्रमावलें दौर्भैवाद अवर्षनीव इव दे। अम्लो-ओजनिवोमाक निवुरा अद। आम्लोल अम्लोद्विया तिवले पि०। अवतु देव दव व तुक तिवाले अ अरे दिवि कविर अवा अर्कवां दिवि वैशावरू

काम्बोजसिन्धुसौवीराः इति द्वन्द्वेन समासे मयूरव्यं० पूर्वनिपातः कम्बोजमुण्ड इत्येव। काम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु शनकैः क्रियालोपात् शूद्रत्वमापन्नाः यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्राविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "कम्बोज चोल केरल शक यवन"

कम्बुतायिन् पु० कम्बुरिवातायी। शङ्खतुल्यश्वेतपूर्व्वकाये शङ्खचिल्ले।

कम्भ त्रि० कम्+मत्वर्थे भ। १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्ति कम्+भृ–अण् उप०स०। गाम्भार्य्याम् (गाम्भार)। राजनि०। मुग्ध० मते षण् तस्य षित्त्वात् ङीप्। सि० कौ० मते तु गौरा० ङीष् इति भेद। तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम्।

कम्भु न० कं जलं तद्वच्छैत्यं बिभर्त्ति–भृ–डु। उशीरे राजनि०। तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम्।

कम्र त्रि० कम–णिङभावे र। मैथुनेच्छायुक्ते १कामुके अमरः। २मनोहरे च। "कम्रा कमना युवतिः" सि०कौ०

कय त्रि० किम्+टयो० वेदे कयादेशः। किंशब्दार्थे "न किः सहन्त्य पर्य्येता कयस्य चित्" ऋ०१,२७,८। "नि पूः मातिमति कयस्य चित्तैजिष्ठाभिः" १२९,५ "मरोऽभिमाति कयस्य चित्" ८,२५,१५।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या–ड तथा सती तिष्ठति स्था क। काकोल्याम् क्षीरस्वामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् "हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधूर्नाम दानवी। जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान्। संह्लादं प्रागनुह्लादं प्रह्लादं ह्लादमेव च" भा० ६,१८,९।

कर पु० कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कॄ–करणे अप्। १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्म्मणि अप्। ३किरणे मेदिनि। तत्र हस्तकिरणयोः "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभूत्र पतिष्यतः करसहस्रमपि" "स्थित कराग्रैरसमग्रपातिभिः" माघ। हस्ते "कोपात्कोमलकाय स स्पृशेत् धरणीमपि। यदि स्पृशति वैतानि भूयः प्रसादयेत् करम्" व्या० त० देवल नेत्यन्तइति "वाम काञ्चनपिञ्जरे न्यपकराम्भोजं तनूमाजं मम" उद्भट। "तथा वामकरे दश" मनुः। क छख राठिरा क। ४राजग्राह्ये राजस्वे तत्र राजग्राह्यहस्तयोः "असम्भवद्घनरसा शतालिपरिषेविता। कर न सहते राजन्। भूमिर्नवबधूरिव"। "तन्वि तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ। आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भट। यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम्। योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान्। यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम्। तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्। यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः। तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः। पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः। धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा। आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्। गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च। पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम्। मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च। म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्। न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्। यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा। तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति। श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्। संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्। संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम्। तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च। यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम्। व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम्। कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः। एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः। नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया। उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्" व्याख्यातञ्चेदं कुल्लूकभट्टेन

"क्रयविक्रयमित्यादि। कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रलवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षणरूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोग इत्यवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत्। यथेति। यथा राजाऽऽरक्षणादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादा-

[illegible]

[illegible]

करान् सम्प्रणयेन्नृप । पर्य्यन्ते दैवतं पुच्छं नाम गोमिषु । न हन्तः सदा किञ्चित्करमस्ति युधिष्ठिर ।” । “मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् सन्दशेन्न च पीडयेत् । यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः कामवृद्धिं समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् । सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथामुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान् । भुञ्जीत सान्त्वयं चैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि” ८८ अ० । प्रजाभ्य करादानप्रकार रथा षड्भागमात्रप्रकारयम् मन्वोऽनुसन्धेय । अत एव सा० कौ० “यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये” इत्युक्तम् ।
६हस्ताधारे हस्तमात्रे । हेत्वादौ कर्मोपपदे छ—कर्त्तरि ट । तत्र कर्म्मकारके त्रि० यथा कार्य्यकर भयस्कर यशस्कर स्त्रियां ङीप् कर्म्मकरी दासी यशस्करी विद्येत्यादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्र उपपदार्थकारके त्रि० तानि च “दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिविबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु” पा० दर्शितानि दिवाकरः निशाकर । अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भकार इत्यादि ।

करक पु न० किरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ—वा—बा हलादि० संज्ञायां वुन् । कमण्डलौ ‘उपवीतमलङ्कारं स्रज करकमेव च” मनु २दाडिमवृक्षे ३पक्षिभेदे पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ४मेघोपले (शिला) पु स्त्री । करकोद्भवस्कारस्य तज्जलगुणाश्च भावप्र० दर्शिता यथा । “दिव्यवायुग्नि योगात् संहता खात् पतन्ति याः । पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारकाोऽमृतोपमाः । कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम् । दारुणं शीतं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्” । (लाटा) ५करङ्कभेदे रत्नमा० नारिकेले च (मालवा) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करशब्दप्रयोगस्तत्रार्थे तत्सम्बन्धतात्पर्य्यार्थं तद्रूपदृष्टान्तरूपके न्याये ।

करकच पु० ‘शनिभार्गवजीवज्ञकुजसोमार्कवासरे । षष्ठ्यादितिथयः सप्त क्रमात् कारकचाः स्मृताः ” ज्यो० उक्ते योगभेदे । तथा च शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्येवाकारोऽस्त्यस्या ठन् करे कृता स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिसन्निवेशभेदरूपायां कूर्म्ममुद्रायाम् । ‘करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ” कालिकापु० ५६अ० ।

करकण्टक पु न० करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करक कमण्डलुरूपा पात्रिका । कमण्डलुरूपपात्रे । [करकशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन—ड । करकाभवे जले

करकाम्भस् पु० करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारिकेले त्रिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ६त० तदीयजले न० । [कायुर्विरोचन ” भा० आ० १८अ० ।

करकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “उग्रायुधोवलाकी च कर-

करकासार पु० ६त० । शिलावृष्टौ

करकुड्मल न० करं कुड्मलमिव । सङ्कुचिताङ्गुलौ करे कर सम्पुटश्च करकोषादयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तथात्वम् । ६त०।२हस्तधारणे ३प्रजाभ्य करादाने च पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्याह)वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिनलक्षणादिक प्रसङ्गादुच्यते “तीक्ष्णोग्रवर्ज्जेतरभेषु लग्ने शीर्षोदये भानुदिने शुभाह्ने । कुर्यादनुक्तानि समीहितानि करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्य ” ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणाः ६,१८,१९,१८ आर्द्रादय, उग्रगणाः पूर्व्वात्रयमघा भर्णि

मलिना हरितेषु भवन्त । भीमीदृशाः विलम्बि कन्याद्यकाशविद्युल्लतोपा शाले वर्षे ।

करपात्र इ कर एव पात्र-मत् । (षष्ठी तत्पुरुषः) करपात्रवता स्यात्पात्रवती च लि । विनि । करपात्रीमनुष्यम् क्रियां लोप शाखिपात्रादयोऽस्मात्

करपर्णक इ करस्य पर्णे पत्र-वर्णेषि च्छु द । रविम जनयन्ते पात । (पाये आर १४ । करेण पर्णेन च ।

करट इ काकः श्री अवयम इ-मत् करोति मर्यादान् च । (मादिनीकाष्ठि (कोश) एकवचने एकार्थे च "हाथ करटस्याहिमो" माद । बच लिए। दहरम (बाचस्पत्ये) अपनवयरि मिदिनिः । रघुमेरे राव ।

करदमारि इ करदस्य मारि आर-हत् । रघुमेरे । राजनि । [अविन् रघुमीतये च राजनि ।

करपत्र इ कर दशायतन्यतोऽस्य । (शाब्दीकाये (विवरणे)

करण इ करे जायते जन-ड । तस्मै "न विन्यात् कर [illegible] वह । [illegible] च (वचा) । मेदिनि । [illegible] लि । च विशेष या रजनि रम्भ-विच-अच नि । (करणा)। करहरये । अमरः ।

करवाल्य न करवालस्य वाक्या वाक्या सच । मदीयाव कपाले रजना । [शब्दे राजनि ।

करकोटि इ हस्त कर-कर्णे रमु य इया । (शब्दकोषः)

करभ इ के शिरः कम वा रजनि कम । (करभः) इति प्रसाते हस्ते । करभवर्णाभिसारि मात्र कह बया । "करभो मणिबन्धः करादिकनिष्ठिकम् । अङ्गुष्ठकरभौ इत्यादि प्रमीतं पृथिवीनामि च । च कोशः पुलिङ्गपा श्री करभस्य च जुड । करभा करभोपात्रो नीवोर्विन्योपमि हो[illegible] । इन्द्रोतकर्णद्वयावी प्रवर्धिष्यति । मध्यम बलभाव्यं अविषोक्तर करभ् । भेदम करभ मावे नीलोड विसर्ग तच । करभव करभोष्ठे वैत्य न करभिनिपुणविद् । करभनिभराधोऽपि करजबलो पूर्वे । करभोम करते दृ जीविताय भीरा जीव । भाव "करभीकाल रीतोऽम्य वह करना गजि भावसो । वर दो भावदो चारि करभो करभीकाः । बृहदाव चम गोष्ठा "करभी चलनी जिस्य दस्तर करकाबिनी । नीवोर्नीचा ऐश्वियाणैश्वविक्रमप्रमितिविद् । करभदृयाव । "करभेन्द्र वृषिण्य गावहर विस्तरीतिम । देखा भवभारतीयकरणा विद्याविधा । नायवेतीकल-

मान वैन्यार्यभेदोपस्तु राजनि । भावें यसु कर प्रतोलन इ । बहु रसकर पूर्वे शीर्ष इवाह करभेव । दुरष्वायवक्ष्य प्रजा तव लिन हैं" ना भाह ।१०४ । जम्बरी करभैराजभार । (करभ करभा) (बालाकरभा) (महाकरभा)" (वनकरभा) इति भाषायविधायकत्वाद् वह सह पद् कर न कर ज्ञेये च । । १८८ । [(करभेव) राजनि ।

करभप्रस इ करभस्य पर्वतिरस्य पुत्र बह । वातिः

करट इ किरति करम्-क-करद् । (अकारकः) वर करिणकरट कपिर्गण्डमौकरम् । करभाव करावाम करेणु भूतर च मेर मा इ ४०० । हृत्तिमध्ये जीतमपि । रियावृद्ध महाभाव प्रतिकरराज्यम् । मध्यकोष्ठवी मुखे वच । भाव मयज्ञवन् मा इ १८४ जीवयतोवात् । इमामे इ वी अमरः । [illegible] क्रियां टोप । करवि मट्टाकार करटः करटा तथा पूर्णोभयमा" वक्ताम रोष्ठमयान इ । अमितकौविदि नि । किवा करटः । [illegible] भाव रैष्य रूपे ह्रस्वोच्चकी शाखि शाखामेरे ड इमे पश्चायम्बे च ह मैदि । [illegible] हरेव करभाः करभाव न बन करटस्था । हस्तिपा भावभाव न करभा करटाक्ष मा ती टव । भावट करट रमुच्यतीत कर्णमि भावरकम् नाव । वह च । भावरकरट वदा लिये करपि । कुशोन दोपावां वनि वेन्न । भाव वर् । भावे इ वी च वर क्रियां टोप । टकवर्णाकरणपर्यन्ते मवीठि इ "वपीकिष करट सोमराकाशम ह । अज्ञाताओ वमाथी ही गिरावस्वदवी वार टीका ।

करटिन् इ करटोऽस्ति अस्य करट+इनि । कवे "हिरमो न कवे बहलशिवकारा करटिनः" इत्यवृ

करट इ ज-बर्ष ।(करटिना) इति भावके निडमे । नेव

करण न क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् ।(भावकरणे भावकरणे च "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ।" इति वाक्यपदीये करणम् जव लौमि कारिकम् । करणवार्य "करणा वक्ते एव वर्णनो तवको बह 'करणवर्त करणम् या । अथ पश्येनागामरिक्षमावारस्य कपिक्षम् । वचपि नैव करणो करणस्यायोग्य क्रियायामविषय आचारस्य

च कारणस्य विशेष उद्दृतं "इन्द्रियादिविषयोऽत्र करण परिक्रियम्"। परिक्रियं व्यापारद्वारा क्रियायाम् विषयस इत्यर्थः। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षा। "भिषक् कर्त्ताथ करणं रसादोषाः कारणम्" सुश्रु०। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" श्रुतिः २इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तथात्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्तं तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सा० का० कौ०

"करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" का० "करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेश विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म, कतिविध? चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्या ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्य्यम् अन्तःकरणादि वृत्तिलक्षणया स्वस्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्या ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति" कौ० "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" का० "अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतव, इत्यलमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" कौ० साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विशेषयति। "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि" का० "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयग्रहणेन भूतभाविमात्रपरिणाहोति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं स्थूलशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव न। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दात्मत्वादिति" कौ०। साम्प्रत त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् प्राधान्यं सहेतुकमाह। "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" का०। "द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" कौ०। "न केवलं बाह्यज्ञानेन्द्रियापेक्षया प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" का०।

[illegible]

[illegible]

प्राक्तनकरण्योरैक्याभीष्टा क्रमगता स्यादिति जातम् क ३ क ७ वा क ३ क ७

उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्य-स्तासां कृतिर्वा वद मूलमाशु ।
तासां कृतिं मूलमिह कृतेः पदं च चेत् चिन्त्यास्ति बीजे पटुतास्ति सखे ॥ करण्या ।
न्यास क २ क ३ क ५ वा क २ क ३ क ५ आसां वर्ग एवमत्र जाता रू १० क २४ क ४० क ६० ।
अत्र करणीकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृते १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे रू ५ रू ५ अनयोराद्या प्रथमा क ५ अन्या रूपाणीति न्यास रू ५ क २४ पूर्व्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३ क २ यथाक्रम न्यास क २ क ३ क ५ अथ वानयो क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १०० रूपाणोऽस्मज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती अन्या क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७ क ४० अत्र प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती अन्यमिति यथाक्रमं न्यास क ३ क २ क ५ ।

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्वत्प्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका अन्या क ५ तान्येव रूपाणीति अन्योऽन्ये करणीखण्डे धने एवेति यथाक्रम न्यासः क ३ क २ क ५ द्वितीयपक्षेऽपि यथोक्तापत्र मूलकरण्य क ३ क २ क ५ एवं बुद्धिमतानुक्तमपि ज्ञायते इति पूर्व्वैर्नोयमर्थो विस्तीर्योक्तः अल्पमतिबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकृतेः प्रोज्झ्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पत्स्यमानयैवं मूलकरण्याल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकृतेस्ता विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धा मूलकरण्यो भवन्ति ताश्चापि । शेषविधिना न यदि ता भवन्ति मूलं तदा तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककरण्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः सरूपैका करणी । तिसृणां तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्चदश इत्यादि । अतोऽत्राद्योना वर्गेषु एकादिसङ्कलितमितानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः । अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकरणी विश्लेष्या वा भवतीति ज्ञात्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति सूत्रार्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योर्दन्तैः सिद्धैर्गजैर्मितास्तिस्रः । रूपैर्दशभिरुपेताः किं मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यास रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्यैव तुल्यानि रूपाणि प्रथम रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्यापवर्गं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभाव । अथानियमेन सर्व्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गुणितैः । तुल्या दशरूपाढ्याः किं मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यास रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्वादशमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यावुत्पद्येते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चाशद्द्वादशमितयोरपवर्त्तो न स्यादतस्ते न शोध्ये यत उक्तमुत्पत्स्यमानयैवमित्यादि । अत्राल्पयैवेत्युपलक्षणम् तेन क्वचिन्महत्यापि यदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये करणीखण्डे साध्ये वा महती प्रकल्प्येत्यर्थं उदाहरणम् । अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणी त्रयं कृतौ यत्र । रूपैर्दशभिरुपेतं किं मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यास रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते उत्पन्नयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तेन लब्धे खण्डे । १ । ७ । पर शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने कृते मूलं भायातीत्यसदेव । उदाहरणम् । चतुर्गुणाः सूर्य्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवो यत्र कृतौ करण्यः । सप्तस्वरूपाः वद तत्पदं ते यद्यस्ति बीजे पटुताभिमानः ।
न्यास रू १९ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तत एकस्या एवं कृतेऽत्र मूलाभाव । अथान्यथा तु प्रथमसाद्यकरण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीयोक्तस्य ये पाश्चा रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू २१ क ८ क ८० क १६० । एवमस्य मूलानयनस्य नियमोऽन कृतस्तेषामिदं दूषणम् एव विषमवर्गे करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्या-

चेतनम्। स्वर्णकार स्वर्णवणिक् कायस्थश्च प्रजेश्वर!। नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले। हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति चादरम्। अतेषु सत्त्वम कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ। सर्वादि शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्म्मानस"। इत्यर्णसङ्करजातिभेदे पु स्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनो" प्रश्नै० पु०। कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षत्रिय शूद्रा वैश्ययोर्ज्ञात करणनाम्ना प्रसिद्ध ख्यातः क्षत्र-शूद्रजातश्चौवाखण्य। कायस्थशब्दे विवृति। तस्य वृत्तिश्चाह पराशरः। "धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च। द्विजातेः परिचर्या च दुर्गान्त पुरर-क्षणम्। एषा पारशवस्योक्ता उग्रस्य करणस्य च प्रोक्ता उगपवा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा"। "न्यायवादिप्र-योक्ता मयोगस्थमेदिनाम्। संस्थान ताडनं रोध करणानि प्रचक्षते"राजकन्दर्पोक्ते तालव्यवस्थापके १०ता-लुभाविशेषे न० "विषुरासक्रमेषाणाम् व्यञ्जने यत्र मे-ऋजाणाम्। अनुगर्ज्जितसन्दिग्धा दर्शेर्मुरजसमा" कुमा०। सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न० "करण कारण कर्त्ता विकर्त्ता च मतो गुरु "विष्णु०स०। अत्रा-द्यौ तत्र कायाणाम् ठञ् जिठ च इकार उच्चारणार्थ। कारणिक तद्भवे स्त्रियां उञि ङीष् जिठि टाप्। १२क्रियाधनस्त्रियां स्त्री ङीप्। क्रियते क्रियाविशेषो ऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप्। बीजगणि-तोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रिया विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री। सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूल रूपभेदात्। तत्क्रियाविशेषो बीजगणिते दर्शितो यथा। "अथ करणी षड्विधा। तत्र सङ्कलनव्यवकलनयो करण-सूत्र वृत्तद्वयम्। योग करण्योर्म्महतीं प्रकल्प्य वधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च। योगान्तरे रूपवदेतयो स्तोवर्गेण वर्गं गणयेल्लघुञ्च। लघ्व्याहृतायास्तु पद महत्या सैक निरेक स्वहृत लघुघ्नम्। योगान्तरे स्त क्रमशस्त-योर्व्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम्। उदा-हरणम्। द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक्करण्यो। त्रिसप्तमित्योश्च चिर विचिन्त्य चेत् षड्विधा-वेत्ति सखे। करण्या। न्यास क२। क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २ न्यास क ३। क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यास क ३। क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात्पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने।

गुणनोदाहरणम्। द्विमत्र्यष्टसङ्ख्यागुणक करण्या गुण्य-स्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा। वध प्रचक्ष्वाशु विपञ्चरूपे गुणेऽथ वा त्र्यर्कमिते करण्या। न्यास गुणक क २ क ३ क ८ गुण्य क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीना कर-ण्योर्वा यथासम्भव लाघवार्थं योग कृत्वा गुणनभजने कार्य्ये तथा कृते जातौ गुणक क १८ क ३ गुण्य क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७५ क ५४।

अथवर्गादौ विशेषसूत्र वृत्तम्। क्षयोभवेच्च क्षय रूपवर्ग चेत्साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतो। ऋणात्मिकायाश्च तथा करण्यामूल क्षयोरूपविधानहेतो।

न्यासः गुणक क २५ क ३ क १२ गुण्य क २५ क ३ अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणक क २५ क २७ गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ एता-सनयो क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ९ अनयो र्योगे जातम् रू १६ अनयो क ३७५ क ७५ अन्तरे योगइति जातोयोग क ३०० यथाक्रम न्यास रू १६ क ३०० इति करणीगुणनम्। पूर्व्वगुणनफलस्य स्वगुण-च्छेदस्य भागार्थ न्यास भाज्य क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजक क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयो करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्या-च्छेदः शुध्यति प्रच्युत सन्"इत्यादिकरणेन लब्धोगुण्य रू ५ क ३

न्यास भाज्य क २५६ क ३०० भाजक क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७ अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरण्यो ऋणकरण्योश्च योग विधाय पश्चात्सवर्णयित्वा गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्व्वलब्धो गुण्य रू ५ क ३ अथ भाज्ययोच्यते। धनर्णताव्यत्ययमीप्सितायाश्च्छेदे कर-ण्यामसकृद्विधाय। ताडच्छिदा भाज्यहरौ निहन्या-देकैव यावत्करणी हर स्यात्। भाज्यास्तया भाज्यगता करण्योलब्धाः करण्यो यदि योगजा स्यु। विश्लेष-सूत्रेण पृथक् च कार्य्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिता स्यु। तथा च विश्लेषसूत्र वृत्तम्। वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि। कृत्वा

[illegible]

प्राग्वत् लघुकरण्योरैक्यं भेदो वा महती स्यादिति ज्ञातम् क ३ क ७ वा क ३ क ०

उदाहरणम् । द्वित्रिपञ्चमिता करण्यः स्वस्वर्णगाः स्युर्धनर्णगा वा । तासां कृतिं ब्रूहि कृतेः पदं च चेत् षड्विधा वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क २ क ३ क ५ वा क २ क ३ क ५ आसां वर्गः सम एव जातः रू १० क २४ क ४० क ६० ।

अत्र लघुकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृते १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे रू ५ । ५ । एतैका प्रथमं क ५ अन्या रूपाणीति न्यासः रू ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३ क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ अथ वानयोः क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १०० रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती प्रथमं क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७ क ४० अत्र प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती प्रथममिति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५

अथ द्वितीयोदाहरणे प्राग्वत्प्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका प्रथमं क ५ तान्येव रूपाणीति प्राग्वत्पक्षे करणीखण्डे ऋणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ द्वितीयपक्षेऽपि यथोक्तवद् मूलकरण्यः क २ क ३ क ५ एवं बुद्धिमतानुक्रमणमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नोयमर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकृते प्रोह्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पन्नप्राग्वदेव मूलकरण्यल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकृतेस्ता विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धा मूलकरण्यो भवन्ति ताश्चापि । शेषविधिना न यदि ता भवन्ति मूलं तदा तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककरण्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिसृणां तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्चदश इत्यादि । अतो वर्गराशौ वर्गे एकादिसङ्कलितमितानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः । अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकरणी विश्लेषा वा भवतीति ज्ञात्वा मूलं न ग्राह्यमित्यर्थः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टार्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यो दन्तैःसिद्धैर्गजैर्मिता विद्वन् ! । रूपैर्दशभिरुपेता किंमूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्याप्येवं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गुणितैः । तुल्या दशरूपाढ्याः किंमूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यासः रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्वादशमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यावुत्पन्ने ते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चाशद्द्वादशमितयोरपवर्त्तो न स्यादतस्ते न शोध्ये यत उक्तमुत्पन्नप्राग्वदेवमित्यादि । अत्राल्पयैकयेत्युपलक्षणम् तेन क्वचिन्महत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये करणीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् । अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणीत्रय कृतौ यत्र । रूपैर्दशभिरुपेतं किंमूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते उत्पन्नयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्ते भक्ते लब्धे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने कृते मूलं नायातीत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गुणाः सूर्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवो यत्र कृतौ करण्यः । सखे सरूपाष्ट तत्पदं ते यद्यस्ति बीजे पटुताभिमानः ।

न्यासः रू १२ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तत एकस्या एवं कृतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकरण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीययोस्ततः शेषाणां रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू १३ क ८ क ८० क १६० । येऽस्य मूलानयनस्य नियमेन कृतस्तेषामिदं दूषणम् एवं विषमवर्गे करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्या-

[illegible]

द्विष उपासते तस्मात्ते सर्व्वमायुर्यन्ति" ता० २,१५,४। "करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शाखाभेदा वा" भा० ।

करन्धम पु० कर धमति ध्मा-खश् मुम् च । १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सुवर्चोनृपे तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा०आश्व० ४अ०।"खनीनेत्रस्तु दुर्वृत्तस्ताभ्यां "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र ! मुदिताश्चाभवन् तदा । स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनीषिणम् । तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत् कोषवाहनम् । तं क्षीणकोषं सामन्ताः समन्तात् पर्यपीडयन् । स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहन । आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये । स प्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ।। यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृप । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोबलम् । ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यभिप्राद्धराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् । विश्रुतः स करन्धमः । तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्" २मारिचभेदे सुखमारुतप्रयोगेन हस्ताध्मायकमात्रे त्रि०।

करन्धय त्रि० कर धयति धे-खश् मुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठकरतलपृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यास करन्यासौ बीजन्यासस्तथैव च" तन्त्रसा० ।

करपत्र न०कराद् पतति-पत-ष्ट्रन् । (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटन्न पतैः करपत्रमूर्त्तिभि-र्वियोगभाजां हृदयानि दारयन्" नैष० । क्षेत्रकथ्यस्ते । सप्तस्मृतोक्तास्त्रभेदे । तत्र हि "विपतति मस्तकानि" इत्युक्त्वा "सराड्वनाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र सराव-चापकरपत्रं ज्ञाता छेदने भेदने चेति" तस्योपयोग उक्तः । करावेव पत्रं वाहनं यत्र । २जलक्रीडायाम् जटाधरः । तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्तोल्य परस्परं क्रीड्यते ।

करपत्रवत् पु०करपत्र तदाकारः पत्रवन्तोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । तालवृक्षे शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्वम् । जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन अन्योन्य तद्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० कर हस्त इव पर्णं यस्य । (भ्येंट) १भिण्डातक वृक्षे २रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः ।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १अङ्गुली । करः पल्लव इव रक्तत्वात् । २करकिसलये । "करपल्लवसङ्गीति मेरवान् इव सर्वतः" देवीमा० ।

करपात्र न० कर पात्रमिव यत्र । १जलक्रीडाभेदे हारा० करतलपुटेनैव पात्रेण जलोत्तोलननेन तत्क्रीडाकरणात्तस्यास्तथात्वम् । कर एव पात्रम् । २हस्तरूपे पात्रे च । "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके । आहत्य तत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" आ० त० स्मृतिः ।

करपाल पु०कर पालयति पाल-अण् उप०स० । १खड्गे अमरटीका । गौरा० ङीष् । २कृपाण्यां (छोरा) स्त्री जटा० । स्वार्थे टाप् अतइत्वम् । करपालिकाप्यत्र स्त्री । सा च एकधाराखड्गभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन न० करस्य वधूकरस्य पीडनं ग्रहणं वरेण यत्र । विवाहे "सवर्णपरिणयात् परमासान्तः सवर्णाकरपीडनम्" मं०वि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल पु० करस्य बाल इवाश्रित । १मखे शब्दमा० । करं वलति संवृणोति वल-संवरणे अण् उप० स० । २खड्गे (तरवाल) भरतः "गजैश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान्" भा०आ०१७। स्वार्थे क अत इत्वम् । करवालिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु०क आत्मा, करे भाति भा क वा। मणिबन्धात् कनिष्ठापर्य्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे, अमरः । २करिशावके, "करभो करभो करभः करभः" प्रमदरा० "करभोरुरतिप्रदो द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्वन्मो० ३उष्ट्रशिशौ (नखी) नाम ४गन्धद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुस्त्री मेदि० । स्त्रियां ङीप् "करभकरठककारभाषा" माघ "स तु एतस्य परिघ करभ करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१ । "अजायन्त खरा गोषु करभाश्वतरीषु च" भा०भीष० २अ० । करोरुभेदत्वात् ङिप् भी ध० ङ गौरा० ङीष् वा । ६करभी हस्तिकाख्याम् स्त्री (विछाति) स्वार्थे कन् करभक । उष्ट्राद्यर्थे पुस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रिय काण्डमस्याः कप् अत इत्वम् । उष्ट्रकाण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भनुज-ण्वुल् वेद० । करमर्द्दभेदे भावप्र० ।

करभप्रिया स्त्री ६त० । १उष्ट्रदाढभायाम् राजनि० । उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।२उष्ट्रयोषिति च ।

करभवल्लभ पु० ६त० । १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च रामनि ।स्वरानिवनामे लि. । चिर्मा टाप ।
चरमाद्रमो को चरमेरदाते चद-कच कि च ट डीप्।
चतुर्दिवानां इदावनावाम् रामनि
चरमभिन्न पुं चरम चरावचद्रलदावादा उपडे स्वम
इति । मम रामनि तम उपड़े चरमावासेन
बचानम् । विर्मा डीन । [चन् । विडे चमर ।
चरमोर पुं चरमिव ममकोरमति मचावमाव मैरमनि देर-
चरमूमव न चरोमूमनेऽसेव मूर-चरम चन । ताड़ने
(दाहनि) वसतूवच चमर । चर मूलमनि मूल विनि-
त्र । स्वकमूचवामे नि । [चनर्मिवाम ।
चरम्र की चरम टा चरमचा चट । चटवीरवावो
चरमह पुं चरं चनितमुपडमानि चतु चमाहरे चा च
चनु च । मुरावदमो निचा तम चनितपमम
चाचतलानवानम् ।(राचिचा चाचचा) रवम समेदे ।
चरमरिन् नि विरमन रमात् न-चामारे चर चटे
चमचमारः चम विनते चा इति । (चमेदी) चर्नियनि
विचा तम चमचमारे चरचावचानम् ।
चरमह पुं चर मूहमानि मूह-चचचच च ।(राचिचाचाचचा)
तम रामनि । चा च चरचरमोऽचम । चतुर्वे इ चरम
चतु रिति तम चमानम् । चतुरावचचामां त चरचर्
इवं चचम् । चरचदवं तावचच उप चमाइरम् ।
चच चनिचरं चोम विनाटचवच रम् । चत् तम चमर
चच चतु विनचचीरनिन् चापय चरचरविमवा
वा च चा चरचरि चा इति तम मं चावचवेन्न चो
चरमहिंम् पुं चर चतुर्वाद विनि देव । चरचरं
(राचिचा चाचचा) तम रवचा
चरमाच पुं चर चनितप्रचर चटावनिनोवाच । पू
मे देव चमेच चनितपुचचावेच चरचावच चमानम्
चरमाचा की चर चरात् विरमे चनेद चरचचारेद
मान् । चारचमानचिवाचच इविचानव चोमव ।
चर्वमोनूवपचव चरचावा चमोविचा एचवचचावा
चरवचाने चरानू विरमेचरानो चावावानू । चम
विवेचचारा चतु चमा चचनूचारचविचानाम्
चचीमी चचचावानावा चनिता चेदि हरा चमात् । नि-
चोरु चानिरसोची चचचा चैवनिचा । चरवम
चचनावा चेदचमोचचमेत् । चचचान चम च
चचावावचचारम चनितादिर रत च । चचनोमूच
पूर्वेव एचर्वेह च चनेत् । तम च । चनावामूचचारम

चनितादित रत च । चर्वमोनमचच चचरतरेत रेच
मेद । रचदचचत् चमोचरचनिचन् मिचु निचत् ।
चनिनिचने पुचा "चचानिचावच चर्चं चनिता च नि-
चनिचा । चचचर्वाच विचर्चं चर्चमीचूचमनि ।
चर्चचर्वे चचा चभे चो चनेत् च ट चावतुच । चचर
चचचामूचचारम चाइविचचचेव च । चचचा
मूचचच च चनोदचचच । इदचनि चमोचचच-
विचचम् । चंचचारेचेटे "चंचमचचचाचचा चरि
चचेच चे चमात् । चचचचं चचचाचचाचमेचेचे
चचाचेचि । चचेचचत् चचर्चचा चेद चनिति चावचे ।।
चनिचाचा चचाचचाचा चचचचप्रदीचिचा । चोनिचा-
चाचव विचेचा । "चचाचामूचचारम चाइविचचचेव
च । चचचामूचचच च चचर्चेन च चनेत् । चचर
"चचचाचा चचाचाचा चूचाच चु चच चचम् । चनिता
चाच चर्चचाचच चर्चं चचेनरि ।। चचाचाचच
चोच चेद्चचात् विचच चचम् । चाइविचचचादेति ।
चनेत् निरचवचचचेति" चाचचात् "चनिताचचचारम
चाइविचचचचेच इ । चच चीचूचचच च चंचचच च-
चेद इति चोचचचचचात् । इदचनि चचर । पुचा
चाचाचचो "चचानिचाइच चर्चं चनितानिचचेच
इ । इचमीचूचचच च चरचाचा चचोचिचा । चच
चें च निचुचीच विचिचाचेचिते चचे । चतुचीचां नि
चोचाद् विचाद् चचते चच । चचचादि । "चतु चच
च चचाइ चचचा चेचचूचे । चच चनिचच चचचा चच
चर्चं निचर्चं चनेद । चचचानिचिचूचच चो चनेत च
चाच चच । चतुनि रावचचेच चचनेत् चचचा पुच ।
चचर्चचा त चर्चचा चाच चचाच चनेत् इनि । चच
चचावारचचाच चरे चचदि निचचचम् । पूचे चचचा
देव विच च चचा चराच चो । चाचाच्चु चाचचा चनी
इविचेच चचा चनेत्" । चावलीचचे विचेचा विचाचचा
चावलीचूचे "चचानिचाचचदेचारचचचच प्रचचेच च ।
तम चानिचचचो च चचचाचा चरे विचा चचा-
विचाचा चचदेचाचादि चचा चचचा चानिरेचा चच
चचा चेदे चर्चं विचा चानिचच विचाचा । इमं
चचा । "इचचचदचो देवी चचचचा देचमाचचात् । चा-
चचों त चनिचिचं चर्चचचचचानिचेचीन् । चर्चीचा चचे
देचीचचचानिचचा चचच । चाचचाचा र चाद्
चनित चचचा चचचम् । चाचचायेच चचचा चचाइ

मेरुलङ्घनात्। असङ्ख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” मदनपारिजाते तु मध्यमाया इव पर्वेतिपाठः। आ॰त॰ च। “तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। अनामामध्यमाराज्य जप एवमुदाहृत” काम्ये मालाऽभावे एवाप्यायाख्ता नित्ये तु सर्वथैव या-ख्याता यथाह योगिनीत॰। ‘नित्यं जपं करे कुर्य्यान्न-काम्यमशरोधनात्। काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे’। तस्मात्त्वङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभि-र्न्नमेत्। अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्” तत्पत्तितन्त्रे १प॰ “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्या-द्विचक्षण। करमाला महादेवि। सर्वदोषविवर्जिता। छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन। अन्यया तु करे देवि। माला भवति तादृशी। अन्यि सा कुण्डली-शक्तिः पञ्चाशदक्षरूपिणी। अतएव महेशानि। कर-माला महाफला”। तत्र दक्षिणेनेति प्रागुक्ते दशप-र्व्वभिरेव दशसङ्ख्यजपः कार्य्यः। शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन सततजपदशसङ्ख्याया प्रत्येकं दशकस-ङ्ख्यागणना वामहस्तस्यितमिहिर्दृष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशत्वेन गणने शतसङ्ख्यापूर्त्तिः। अधिकाद सङ्ख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम्।

करमुक्त न॰ करे स्थापयित्वा मुच्यते यत् प्रति क्षिप्यते मुच—क्त (चड्गी) अस्त्रभेदे हेमच॰।

करम्ब त्रि॰ कृ—कर्मणि अम्बच्। १मिश्रिते। भावे अम्बच्। २मिश्रणे पु॰। हेमच॰। ३करम्भे इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ

करम्बित त्रि॰ करम्बो मिश्रण जातोऽस्य तार॰ इतच्। मिश्रिते “मधुकरनिकरकरम्बितेति” जयदेवः।

करम्भ पु॰ केन जलेन रभ्यते सिच्यते रभ घञ् मुम् च। १दधिमिश्रितसक्तुषु अमरः “धानावन्तं करम्भिणमपू-पवन्तम्” ऋ॰ ३,५२,१। “पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्” ऋ॰ ३,५२,७, “अतपानिव यवान् कृत्वा सामोपदिवोपतय करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति” शत॰ ब्रा॰ २,५,२,४, २उदमन्थे “धाना करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि” यजु॰ १९,२१, “करम्भ उदमन्थ” वेददी॰। “रूपं वदरमुपवाका करम्भस्य” २२। “करम्भादिति पूषणम्” ऋ॰ ६,५६,१। ३कटुवालुके। “कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भवीजानि” भाग॰ १,२६,२०, “करम्भवीजानि भर्जितयववीजानि” श्रीधरः। “करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्” मनुः। करम्भपाकांश्च वालुकाश्च दातापोषेषु इति। “करम्भवालुका-तप्तायसीव शिला, पृथक्” भा॰स्वर्गा॰२अ॰। ४निरयभे-दे। इत्याद्ययवैपस्यात् ४मिश्रगन्धे। “करम्भपूतिसौ-रभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक्” एकोविभिद्यते गन्ध” भाग॰ ३,२६,४२, “करम्भोमिश्रगन्धः” श्रीधरः। ५प्रियङ्गुवृक्षे देवतावर्य्यां च राजनि॰। स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु॰ यदुवंश्ये नृपभेदे। “करम्भि शकुने पुत्रोदेव रातस्तदात्मज” भाग॰ ९,२४,२,

कररुह पु॰ करे रोहति रुह—क। १नखे अमरः। “यामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै” मेघ॰। २कृपाणे च(तरवार)

करर्द्धि स्त्री करेण वर्द्धते वर्द्ध—इन्। १करतालयाम्। त्रिका॰ ईत॰। २कराम्प्यतौ च।

करवी स्त्री चम्य यावी रवोऽस्त गौ॰ ङीप्। १हिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी—क्विप्। २कवर्य्यास्त्र त्रिका॰

करवीर पु॰ करं वीरयति पु॰ वीर विक्रान्तौ अण्। १कृपाणे खड्गे, २स्वनामख्याते वृक्षे, ४देशभेदे च मेदि॰। ५श्मशाने, हेम॰। ब्रह्मावर्त्तदेशस्थदृषद्वतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च। करवीरवृक्षभेदगुणाश्च भाव॰ उक्ता यथा। “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः। द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा। करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटु-कञ्च तत्। व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्। वी-र्य्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्”। ७तीर्थभेदे। “करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः। देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते” भा॰ अनु॰ २५अ॰। करवीरपुरञ्च चेदिदेशवर्त्तिसह्याद्रि गोमन्तपर्व्वतात् त्रिदिन गम्यमार्गे स्थितम्। यथोक्तं हरिव॰१००अ॰ “राज्ञा प-राजयं युद्धे गोमन्ते ऽचलसत्तमे। मरणाद्वारणाश्चास्य स्वर्ग-लोकं व्रजन्ति ते। तद्गच्छाम महाराज। करवीर पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज। शिवाय च। ते स्यन्दनगता सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयै। भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्ति-मन्त इवाग्नयः। ते त्रिरात्रोषिता प्राप्ताः करवीरं पुरो-त्तमम्। शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमा” तत्-पुराधीशश्च शृगालनामा नृपतिस्तदध्यायः तत्रैव १०१अ॰ “तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः। पुरस्य ध-र्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः”।

करवीरक पु॰करवीर इव कायति कै—क। १अर्जुनवृक्षे रा-जनि॰ स्वार्थे कन्। २करवीरार्थे। करं वीरयति ण्वुल्। ३खड्गे शब्दमा॰। करवीरे भव कन्। ४करवीरभूजा-

इवे लिखते न चेदय [कन्दे राजनि ।

करवीरकन्दसंज्ञ ५ करवीरकन्द संज्ञा यस्य । तैल

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजो यस्याः । आढ

क्याम् (अरहर) राजनि [(अरहर) मन्दनि

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः । आढक्याम् ।

करवीराद्य न करवीरमाद्य यत्र । "करवीराद्यं

आलावणपश्चिमाद्य । इवं वस्तु सम्यक् भावार्थ

भावनं भेजम्" इति चक्रदत्तोक्त तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री क-भावे अप् करस्य विशेषाय वीरा इव कोरा

वाः । ।अदिती सदृशमायां सुरजनकमाया करवाम

न् । वं इव राजि रा-कर दवर वीर उपरोरवा॥

१३५मा विवाद वैरि कर्मन वीरा वीच ।

करवीर्य ५ करवीरे हरे भवः अप् । भन्यदिं अभि काष्ठ-

मेदमाणाय प्रचकाले कालिदे । "कालिदास दिगोदार्य

चन्दादियोपवेमरसैरवीरप्यतोरसवरयदवरीचयोदरर

मिश्रणदगन्धक वच " इव ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुली अमरः । अप्

करस्य परिशाखाभिव परिशाखिमनोऽपि कर्णे सर्वे

पारिलिप्तामिन्तवकल वस्तवाल मे मिन् अमेत ।

करशीकर ५ करस्य शीकरजलशीकरः । अङ्गुव्याप

निर्गीत जलकण अमरः

करशुद्धि स्त्री ६त । वाद्यिमनोषेव अनुद्गममाणकर बरमा

मोचने । आरादक्षारादिनाच करशुद्धिमच एवम्

रमणा

करशूक ५ करस्य शूक कण्टक । नखे । त्रिका ।

करस् न क-असुन् । कर्मणि । "न है पूर्तिकि करणीन

१ क हिंसा आप हिंसे करांसि क ४,१८,१ ।

"करांसि कर्माणि" भा ।

करसाद न दैव । निरायरी क्य मनसायै प्रमादाये ऋषे ।

करस्थालिन् ५ कर स्थालकम स्थाली यस्य । १वा

१९५" वराद करस्थाली भावदृशनो महान् । भा

भभ १० न दिवरादमनस्य है । अत भावद

वेच महेश्वरा वरदवर्णमा कवचाचनम् ।

करस्य पुन्यार्थ करा क-अ कर कं करि करोति भा ।

ऽदबेचा लाप् था न । करदे वाणी निर ऐरम्

सहा करचा इति सृ.वि क ११८१ । करचा

कर्मणि प्रभाकरी वाप् भा इत् करचा बहना

करसी" क ६१८,१ । एतान्यर्थविषय करचा आप् ।

करस्था प्रभाकरी" निरु ५।१६ विधविदिता ।

करहाट ५ कराञ्चन हिरवे वाजरी दीघते पर-दीघौ विच

कर्मणि वन । १प्रद्याद्यिमुखे अमरः कर्ण हाटकि

पद-विच अच । २मदनद्रुमे ३देशभेदे च ।

वैदिनि । ४शिफाकन्दे राजनि ।

करहाटक ५ कर हाटकि पद-दीघौ विच-अच ।

१मदनवृक्षे । करहाटकार्थमनदुमेव्रादि इव । ३व ।

२कणाकन्दे द्वारि । अमरः । [हारा ।

कराङ्गण न करस्य राजग्राहकस्याङ्गणम् । राजग्राहकपाले ।

कराघात ५ ६त । करतलाघाते चपेटाघाते (चापडमारा)

कराट नि कराय विशेषाघाति कार+अच् । निके मन्दनि

करामद ५ करावद्र्याति भात+अद् अच वर व ।

करमर्द मधुर ।

करामलक न बीज है हु-कर्मणि अच करतलसदृशः अच ।

(आमिका भामना) करफलेदे सदृश । [राजनि ।

कराम्बुक ५ कर नीलाम्बुवच ६त अच । करवृक्षे

करालिका स्त्री कर दशावरति कर+आवारि काच अच ।

।भाषाद्यावाम् अश्वा बहविलम्बरारु अवामामसलवा

लप् । २भुजवल्लीन् मन्दनि [त्रिका ।

करारोट ५ करे आरोहते पर दीघौ अच् । अङ्गुरीये

कराल ५ कराय विशेषाघाति कालोऽपि कर कालि का-

क वा । १करवञ्चनके (तिलदवा) २अबकाश्के

(भाषादवी)२तरपे ३दरादे चारादबे (६ शो) ६४दा

नबे नि वैद्य । "करालवदना घोराम् "घोरदाष्ट्रा

करालास्याम् आधाराधारम् । सहमोदवाद करा

कचकपवदनम्"रघु "कत्या करालाद तिमता ग्रहैर मह

इतिया "दंष्ट्रया वदुदया करालाद बिहार

निबा" (मृत्या) इव । (अवरवृत्य) वैराविद्योर

भो स्त्री राजनि । बीरा काम ।दवाम निवाले अस

कर । वा न हासवी वचाप था नि निर्णीत

कलिदिम्नी भूमको न ऐवा । बीहिकाचा करा

का न व ची ताचर देविता । चंतावी यह अव ६

लप् । करालिका राजशतिविभूताद् । तदताया

सुकाबीचा इव वा आयोदिका । योदिवायमर्द पाना

भूतिनी न करालिका । राजवीरना सहवैदिका

आरवरम्" शाणिमिकरा" दंविलामदम् वाचाम

निवम् । ८दन्तरिनते इ । न सर्व वृत्ति आप्

ईश्वरादित । करालम् निवाम् इन्याम् करालो न व

मिथ्यात"भावप्र०। तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तस्य तथात्वम् ।
"तप्तस्ते हे पचेत् पूर्व वेसवारकम धकम् । पाकमापितनस्तो
रस्य कराल स्वदकैर्मतम्"पाकयास्थोक्ते लेदपदमे १०वेसवारे
न०।(कडि)११कस्तूरास्मगे पु स्त्री"एणाहरिणर्म्यकुरङ्गकरा-
लकृतमालपरमस्वदद्गुष्टपतचारुपृकस्मगमातृकापभतत्तयो
लङ्गुवा मृगा कषाया मधुरा लघवो वातपित्तज्वराक्षीणा
हृद्या वस्तिशोधनाच' सुश्रुते मृगभेदात्तद्वा तद्गुणा उक्ता'।
१२दैत्यभेदे पु० । "सहम कालवदन कराल
कौथिक पर" हरि०४२ असुरनामकथने । "सहम -
कालवदन कराल कौशिरेव च"हरिव० २६२ अ० ।
स्वार्थे कन् करालक उक्तार्थे स्त्रयांवृत्तस्याम् पु०रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः । क्षुद्र-
धान्ये त्रिकाणिडकायाम् राजनि० ।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे । म०त० कूमपु० हिमालयं प्रति
देवीवाक्यम् । "करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु । मया
सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे' इत्युक्ते हेमच० ।

करालिक त्रि० करालां करतुल्यशाखामामालियत्र कप् ।

करास्फोट पु०करेण आस्फोट शब्दो यत्र । वच स्वच्छे वक्षु-
चितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताडने
(तालठोका) । ६त०। २कराघाते ।

करिक पु० करो विद्यतेऽस्यास्य ठन् । विट्खदिरे शब्दच०

करिकणवल्ली स्त्री करिकणा गजपिप्पल्याश्रयस्य इव
वल्ली । चविकावृक्षे (चइ) राजनि० ।

करिका स्त्री करोविशेषमस्त्यस्याम् अर्श० अच् अत
इत्त्वम् । नखरेखायाम् वैज० । [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु०करी नागकेसरस्तस्य कुसुम्भइव । नागकेसर-

करिज पु स्त्री करितोजायते जन--ड । हस्तिशिशौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप् । १हस्तिन्याम् अमरः
'लाक्षाकसवमदधारकपोलभागा सम्पादयन्ति करिण
करणोत्तम न" धनञ्जयविज० । २देवताभेदे शब्दचि० ।

करिदारक पु०१करिणं दारयति हिनस्ति ड-ण्वुल् । सिंहे ।
शब्दर०स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः । यन्त्रभेदे

करिन् पु स्त्री कर प्रशस्तो शुण्डाकारो हस्तोऽस्य इनि । हस्तिनि
गजे "हस्तिन करिणजितम् अमरः 'मुक्ताफलाय करि-
णम् हरिणं पलाय" व्या०टद्वा० । "करिकरिशरगाधि
योजनानामयोध्या" सोला० । "करीव सिक्त ष्टपते

पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिव रघु 'छाया-
मवह्नि करिणा घटापते "माघ । २पदत्वसंख्यायाम् एका-
ष्यादिशब्दे विवृतिः । करिभेदादिकम् पृ० ८५८ दृश्यशब्दे
उक्तम् । तन्नामनामके ३नागकेसरे पु० ।

करिप पु० करिणं पाति पा--क । हस्तिपके (माहुत) । भू-
सर्वादि० अमाणिवाचकषष्ठ्यन्तात् भवाद्युदात्तता । वन
करिप इत्यादि । [राजनि०

करिपत्र न० करो तत्कर्णं इव पत्रमस्य । तालिपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ६त०अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि-तत
मस्ज्ञाया कन् देवपथादि०तस्य लुक् । करिपथनामके
देशभेदे पु०। [पिप्पल्याम् अमर-

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा०त०। गज

करिपोत पु० ६त० । हस्तिशावके हारा० ।

करिबन्ध पु० करिणं बध्नात्यत्र बन्ध-आधारे घञ् । १हस्ति
बन्धस्तम्भे हारा० । भावे घञ् ६त० । २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा--क । कुञ्जभेदे त्रिका० ।

करिमाचल पु स्त्री मच-शाठ्ये घञ् करिणि माचं शाठ्य
लाति ला क । १सिंहे त्रिका० गजमाचलादयोऽप्यत्र
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य । १गणेशे यथा चास्य
गजवक्त्रता तथा इभाननशब्दे ८८१पृ०उक्तम् । ६त० ।
२गजस्य मुखे न० ।

करिर पु न० कृ-इरन् । गूढपत्रे उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे
करीरे वृक्षभेदे । शब्दरत्ना० । करीरशब्दे गुणादि ।

करिरत न० "भूगतस्तनमुखाश्रयकाउन्नता स्वयमधोमुखी
स्त्रियम् । क्रामति स्वकरलक्ष्मेहने वल्लभे करिरत तदु
च्यते" इत्युक्तलक्षणे रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति
पाठान्तर"करिपदमित्यपि तत्रार्थे। ६त०२गजरमणे च ।

करिव त्रि० करिणं वाति वा--क । करिगते अमाणिषष्ठ्य-
न्तात्तस्य पूर्वा० भाद्युदात्तता । एककरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् क
रभ कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्ति
बालके ।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्ता इष्ठन् तृणोलोपः । कृत तमे
"गुरू वर्णिमथ्य आसुति करिष्ठ" ऋ०७,९७,७, । इय-
सुन् । करीयस् कर्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करिष्यमाण त्रि०कृ--भविष्यति शानच् स्यट् । कर्त्तव्ये । वेदे
तु नि० मागलोपः । 'यानि करिष्या कृणुहि मह्न।"

[illegible]

करिसुन्दरिका स्त्री [illegible]

करिस्कन्ध [illegible]

करीर [illegible]

करीरकुञ्ज [illegible]

करीरिका स्त्री [illegible]

करीरी स्त्री [illegible]

करीष [illegible]

करीषङ्कषा स्त्री [illegible]

करीषिन् [illegible]

करुण [illegible]

करुणमल्ली स्त्री [illegible]

प्रयत्नेन प्रदय पीयमानतया तस्यास्तथात्वं तत्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारशब्दे” सा०द० उक्तो यथा

“विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिका वा । स च पूर्व्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्द्धा स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा—आधारे कि उप०स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयो-ऽप्यत्र । [यस्य ; अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचुरकरुणान्विते “काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्” महाना०स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० करुणाऽस्त्यस्य सुखा० इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिग्रहणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि०कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचि-दिष्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्वसुवंश्ये दुष्मन्तपुत्रभेदे । “तुर्वसोस्तु सुतो-वह्निरित्युपक्रम्य “दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः महे-श्वरः” हरिव०३२अ० ।

करुन्धम पु०तुर्वसुवंश्ये त्रैसानो पुत्रे नृपभेदे । “करुन्ध-मस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्य चात्मजः” हरिव०३२अ० ।

करुम पु०पिशाचभेदे । ये शाला परिनृत्यन्ति सायं गर्दभ-नादिनः । कुसूला ये च कुक्षिला ककुभा करुमा स्त्रिमा । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विषूचीनान् विनाशय” अथ०८,६,१० ।

करू स्त्री कृ–हिंसायाम् ऊ । १कर्त्तने । “चतुर्दश वा अस्मा करूकराणि”शत०ब्रा०२२,३,४,१०। कर्मणि ऊ । २कृते च ।“धाम देव करूळती”ऋ०४,२०,२४ । “करूळती कृतदन्तः” भा०ट्यो०दन्तस्य स्थादेशे पृषोदरत्वात् ढत्वे तथात्वम् ।

करूष पु० कृ–ऊषन् । १देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्त्रः “एष महान् वने हत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः । चेदि-कारूषकरूषांश्च कुरुसत्तमो भविष्यति” भा०आ०१२२अ० । “शिशुपालस्य सहितः करूषाधिपतिस्तथा” भा० स०४अ०। करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषाः तद्राजेषु “दन्तवक्त्रो करूषस्य करभोमेघवाहनः” भा०स०१३अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षं । अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा०स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्” सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन—ड । दन्तवक्त्रे नृपभेदे “तावेवाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ” भा० सा०७ १०,२० । तौ जयविजयौ विष्णोः पार्षदौ ।

करूषाधिपति पु०६त० । दन्तवक्त्रे नृपे । “काश्मीरराजो-गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा” हरिव० ६ । करूषाधिपा-दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु०करे अटति अट–अच् अलुक् स० । नखे त्रिका०

करेऽटव्या स्त्री करेऽटन व्ययति व्ये–ड टाप् । धनञ्जय विपि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट–कु । (करकटिया) इति

करेणु पु०क–एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । “त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणोः” माघः । उत्-क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्नभ–करेणुरारोहयते निषादि-नम्” माघः “स्वातन्त्र्यमुज्झन्करभाय करेणुराजः”माघः । २कर्णिकारद्रुमे विश्वः । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः ।“ ग-जाय गण्डूषजलं करेणुः”कुमा० । “करेणुभिर्दन्तनूपुरा-समङ्गाः” रघुः । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते “अश्वायाश्चैव भार्य्यायाः करेणूनाञ्च यत् पयः । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्ल-क्ष्णं मृदु स्थिरम्”सामान्यत उक्त्वा । “हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं च-क्षुष्यं बलवर्द्धनम्” उक्तम् । “करेणुः समसुद्धर्द्धरा कन्दे-न गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णि-नी”सुश्रुतोक्तमहौषधाद्याम् ४ओषधौ स्त्री तद्रूपस्थितिकालश्च तत्रैवोक्तः । ‘ करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्यो गोलोमी च प्रजायते” स्वार्थे कन् करेणु-कायामपि स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणुशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पु स्त्रीत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू–क्विप् । १हस्त्यायुर्वेदप्रवर्त्तके पालकाप्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्य्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्य्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्’ भा० आ० ९५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाप्ये मुनौ त्रिका० ।

[illegible]

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्त्तिता । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववाततृट्कास हिक्कारुचिवमीन् हरेत्" भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि ग्रन्थिभेदोऽस्य । कर्कटाक्षम् (काकड़) रक्तमाला । [शृङ्गाम् भावप्र० ।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काकड़ाशिङा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमस्याः अजा० टाप् । शृङ्गाम् । राजनि० । [शिलाटके राजनि० ।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते कण्टकाकारत्वात् आ+ह्वे–क ।

कर्कटि स्त्री कर्क कण्टकमटति इन् शक० । (काँकुड) १एर्वारौ शब्दचि० । वा ङीप् स्वार्थे, २शाल्मलीवृक्षे ३कर्कटशृङ्ग्याञ्च । मेदि० ।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्येवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

कर्कटु पु० कर्क– बाहुल्या० मि० । (करकटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्धु स्त्री कर्क कण्टक दधाति धा–कु नि०सुम् । १बदर्याम् (कुल) "कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया" सा०द० । तस्य पुस्त्वमपि । "पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूर्बदरी कोलमित्यपि । फेनिलं कुवलं घोंटा सौवीरं बदरं महत् । अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । सौवीरं लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । कर्कन्धूः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्वसूरिभिः । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्" फले न० । "ददृशेऽथ कर्कन्धूमि" यजु० १९,२२, कर्कन्धूनां पाकः पील्वादि० कुणच् । कर्कन्धूकुणः तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्कन्धूप्रस्थइत्यादौ माद्युदात्तता । तत्र भवा० चतुरर्थ्यां मतुप् । कर्कन्धूमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्कन्धूमती । तस्या अदूरभवः सुवास्त्वा० अण् । कार्कन्धूमत तददूरदेशभवे त्रि० ।

कर्कफल न० कर्क–हासे अच् कर्क मकायाम्मित यत् फलति फल–अच् । क्षुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क–हासे–अरन् ।१दर्पणे, मेदि० २चूर्णसाधने क्षुद्रपाषाणखण्डे कङ्करे (काँकर) । कर्क–घञ् कर्कं हासं राति–रा–क । ३हठे ४कठिने त्रि० मेदि० । "किं नो मर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते" अमरुश० । "करीर ककरोऽर्करुक्" माघ । ५मुद्गरे शब्दचि० ।

कर्कराङ्ग पु० कर्करद्याङ्गं यस्य । खञ्जने काककदलचिह्नकर्मे शब्दमा० ।

कर्कराट पु० कर्कं हासं रटति रट–कु । कटाक्षे जटाधर ।

कर्कराटुक पु० कर्क कठिनं रटति रट–उकञ् । (करकटिया) पक्षिभेदे शब्दर० ।

कर्करान्धुक पु० कर्कर कठोर अतिशयितान्धाकारवत्त्वात् अन्धः कूपः स इवाथ कन । अत्यन्तान्धकारवति कूपे । त्रिका० ।

कर्कराल पु० कर्करं सन् अलति अल–अच् । चूर्णकुन्तले हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।

कर्करिका स्त्री कर्करः इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । नेत्रखर्जूभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्करयुक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा–क गौरा० ङीप् । (झारी) १गलन्तिकायां, अमर कन्दोष्णतादिपकमिषुकाशमसाधने (झाजरा) २वृक्षे च शब्दचि० । कर्कं राति रा–ईकक् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्व कर्करीका तदर्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क–फर्फरीका० ईकन् नि० । शरीरे

कर्करेट पु० कर्क कर्केति शब्दं रेटत्यस्मात् रेट–अपादाने घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम् ।

कर्करेटु पु० कर्केति शब्दं रेटति उन् उणा० स० । (करकटिया) पक्षिभेदे अमर ।

कर्कश पु० कर्क् हिंसायां क्विप् क सन्+कशति–कर्क–अच् कर्क+लोमादि० श, करे कशति कश–शब्दे अच् शक० वा । १काम्पिल्लवृक्षे (गुड़ारोचनी) अमर । २कासमर्दे । (कास्कासेन्दा) ३इक्षुवृक्षे ४खड्गे च हेम० । ५साहसिके कठोरे च त्रि०अमर "वेणुकर्कशपर्वया" रघुः । "ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा० । "तृष्णा सत्यावलिप्ता या जिह्वा भूनाच यस्य वै । कर्कशा या भवेद्यस्य सोऽचिरात् हिमहाप्स्यन्" सुश्रु० । कर्कश परिक्षीणश्च हमिलुप्त देयलम् । वर्जयेत् पत्र याचन्त्"सुश्रु० "सुरहिपास्फालन-

करीमर ३ ... करीरोऽस्य टाभि ।
करीरम् ३ ... वाति व-ञ । ... टाभि ।
करीट न ... [illegible] । (कथाकथि) ... ।
... [illegible]
करीटच ३ ... ११ ... [illegible]
... [illegible] [प्रतिकर्मे ।
... [illegible]
कर्म ३ ... [illegible] (वाचस्पति) ... ।
... [illegible]
... ११२४
... [illegible] । टाभि ।
कर्मट ३ ... [illegible] (वाचक) ... (वरवशिष्ट) ... [illegible]
... ११ ... ८ ... [illegible]

परिधान । ... [illegible]
... [illegible] (वाचक) ... [illegible]
... [illegible]
कर्मठचा न ... (वाचस्पति) ... [illegible]
कर्मठवाडी ... । (वाचस्पति) ... [illegible]

विकृताकुसुमोत्सभास प्रभामरागसुषिता कलुषा विरूपा । तेजोऽतिदीप्तिकुन्तपुष्टविहीनवर्णा कर्कतमस्य महय वपुरुद्वहन्ति । कर्कतम यदि परोचितवर्णरूप प्रभ-प्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् । तथोत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना तुल्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्य्यम्" ७५अ०

कर्कोट(क) पु॰ कर्क—अट । नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः ।
"अनन्तो वासुकि पद्मो महापद्मोऽपि तक्षक । कर्कोट कुलिक शङ्ख इत्यष्टौ नागनायका" त्रिका॰ । ति॰त॰ पुराणान्तरे गारुडे च द्वितीयार्द्धे "कुलिक कर्कट शङ्ख इति पाठ । अयञ्च नागपञ्चम्या पूज्य यथाह तत्रैव । "शेष पद्मो महापद्म कुलिक शङ्खपालक वासुकि शङ्खचूडश्चैव कालियो मणिभद्रक । ऐरावतो धृतराष्ट्र, कर्कोटकधनञ्जयौ" इति । अयञ्च कद्रूपुत्रभेद । "शेष प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा॰ आ॰ ३५अ॰ नागनामकथने । कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडतामापन्नस्य नलेन सह सम्वादश्च भा॰ व॰ ६६अ॰
"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते । ददर्श दाव दह्यन्त महान्त गहने वने । तत्र शुश्राव शब्द वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चै पुण्यश्लोकेति चासकृत् । मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्य-मग्ने प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजान शयान कुण्डलीकृतम् । स नाग प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा । उवाच विद्धि मा नाम्ना नाग कर्कोटक नृप । मया प्रलब्धो महर्षिर्नारद सुमहातपा । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप । तिष्ठ त्व स्थावर इव यावदेव नल क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्व शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् । तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितु पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रे-यस्त्रातुमर्हति मा भवान् । सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नग । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्र-मादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवा-ङ्गुष्ठमात्रक । त गृहीत्वा नल प्रायाद्देश दावविव-र्जितम् । आकाशदेशमासाद्य विमुक्त कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकाम त नाग पुन कर्कोटकोऽब्रवीत् । प-दानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत् परम् । तत: सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य रूप तत् क्षिप्रमन्तरधीयत । स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृत नल । स्वरूपधारिण नाग ददर्श स महीपति । तत कर्कोटको नाग सान्त्वयन् नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हित रूप न त्वा विद्युर्जना इति । यत्कृते चासि निकृतो दु खेन महता नल । विषेण स म-दीयेन त्वयि दु ख निवत्स्यति । विषेण संवृतैर्गात्रै-र्यावत् त्वा न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज । दु खं वै स निवत्स्यति । अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो ज-नाधिप । क्रोधादसूययित्वा त रक्षा मे भवत कृता । न ते भय नरव्याघ्र । दष्ट्रिभ्य शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप । राजन् । वि-षनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । सङ्ग्रामेषु च राजेन्द्र । शश्वज्जयमवाप्स्यसि । गच्छ राजन्नित सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनै पुण । अयोध्या नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर । स तेऽक्षहृदय दाता राजाश्वहृदयेन वै । इक्ष्वाकुकुलज श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षज्ञ श्रे-यसा योक्ष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मन कृथा । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेत द्ब्रवीमि ते । स्वरूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्व नरा-धिप । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासये । अनेन वाससाच्छन्न स्व रूप प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्य वासोयुग तदा । एव नल स-मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राज-स्तत्रैवान्तरधीयत" ।
७२अ॰ "तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृत कलि । कर्कोटकविष तीक्ष्ण मुखात् सततमुद्वमन्" । ७८अ॰ । "कर्को-टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्त्तन कलिनाशनम्" भक्षाया कन् २बिल्ववृक्षे पु॰ राजनि॰ । ३फलवल्लीभेदे (काँकुड) गौरा॰ ङीष् "कर्कोटकीफल कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम् । श्वासकासज्व-रान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम् । ईषद्विभिन्नपरिच परि-पूर्णगर्भं तैलेन रञ्जितचणकास्यपातयोगम् । बाह्लीकयुक्त-पयसा विहिताभिषेक कर्कोटकीफलमिद रुचिकृत्सक-त्यम्" । वैद्यके तद्गुणपाकादि । ४पीतघोषावृक्षे स्त्री रा-जनि॰ । स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कर्कोटिका (काकरोल) वृक्षे (काँकुड) ५कुष्माण्डाद्ध स्त्री राजनि॰ ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन ख्याता वापी । काशीस्थे

[illegible]

कर्मसार [illegible]

[illegible]

कर्मी [illegible]

कर्मेन्द्रिय [illegible]

[illegible]

शिलताकुसुमोत्तभास प्रस्तामरागलुलिताः कलुषा विरूपाः। तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णा कर्केतनस्य सदृश वसुरुद्वहन्ति। कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्यग्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम्। तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदः महिम्ना तुल्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्य्यम्" ७५अ०

कर्कोट(क) पु० कर्क–अ'ट। १नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः। "अनन्तोवासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः। कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः" तिका०। ति॰त० पुराणान्तरे गारुड़े च द्वितीयार्द्धे "कुलिकः कर्कटः शङ्खः" इति पाठः। अयञ्च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव। "शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ" इति। अयञ्च कद्रूपुत्रभेदः। "शेषः प्रथमतोजातोवासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० आ० ३५अ० नागनामकथने। कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडताप्राप्तिकथा नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६अ०

"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते!। ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने। तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित्। अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत्। मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम्। ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम्। स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा। उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप!। मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारदः सुमहातपाः। तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप!। तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित्। इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात्। तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम्। उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान्। सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः। लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम्। एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः। तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दावविवर्जितम्। आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना। उत्स्रष्टुकामं तं नागं पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत्। पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध! कानिचित्। तत्र तेऽहं महाबाहो! श्रेयो धास्यामि यत् परम्। ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे। तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत। स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः। स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः। ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत्। मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति। यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल!। विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति। विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति। तावत्त्वयि महाराज! दुःखं वै स निवत्स्यति। अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप!। क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता। न ते भयं नरव्याघ्र! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा। ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप!। राजन्! विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति। संग्रामेषु च राजेन्द्र! शश्वज्जयमवाप्स्यसि। गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन्। समीपमृतुपर्णस्य स हि वैवाक्षनैपुणः। अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर!। स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै। इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति। भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा। समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः। राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। स्वरूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप!। संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः। अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे। इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा। एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव!। नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत"।

७२अ० "तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः। कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्"। ७८अ०। "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" स्वार्थे कन्। २बिल्ववृक्षे पु० राजनि०। ३फलवल्लीभेदे (काँकुड) गौरा० ङीष्। "कर्कोटकीफलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम्। श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम्। ईषद्भिन्नदलैरिव परिपूर्णगर्भं तैलेन रञ्जितमुदञ्चदपातयोगम्। दाम्बीकयुक्तपयसा निहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्सत्यम्"। वैद्यके तद्गुणपाकादि। ४पीतघोषावृक्षे स्त्री राजनि०। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। कर्कोटिका (काकरोल) वृक्षे (काँकुड) ५कुष्माण्डभेदे स्त्री राजनि०।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी। काशीस्थे

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

कर्बूरिका [illegible] (कर्बूरी) [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

कर्बरी [illegible] । [illegible] (कर्बरी) [illegible] । [illegible] ।

कर्बूर [illegible] । [illegible] । [illegible] (कर्बूर) [illegible] । [illegible] कर्बूरी [illegible] । कर्बूरी [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

कर्बूरक [illegible] कर्बूर+[illegible] । (भाषा) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कर्म [illegible] । [illegible] ।

कर्म [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] "इति च मेद । [illegible] ।

कर्व ङ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] ? । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति । [illegible] । [illegible]" इति" । [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।" । [illegible]

त्वेन शब्दोपलम्भ । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम् ।
कर्णस्याविशालदेशत्व दिक् इति शब्दाधिकशब्दे उक्तम् । कर्णपाशाश्च शब्दास्तद्देशत्वसमर्थाश्च "कर्णे लत कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप० । "श्रियमदाकर्ण्य नवल्लकर्ण्या" नैष० "तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित" रघु श्रवणेन्द्रियस्य चलत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "श्रवणस्थित-कर्णचम्पकुलोकलोक दधयस्त्रीचत" नैष० वाक्यम् । २सुवर्णाख्ये वृक्षे मेदि० । त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिवर्गयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तो यथा "इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्या दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो, दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० "त्र्यस्रक्षेत्रमत्रोच्यते भुज ४ कोटि ३ अनयोर्वर्गौ १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुरस्रायतक्षेत्रे त्रिकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च इत्यादि । अधिकक्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कतिधारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५कुटिले च "आधारवत् प्राणभरा कर्णसहिता" कात्या० १७, ६, ०। "कर्णेन चक्षुषा सहिता" स० व्या० "चक्षुषा कौटिल्येन" इति कात्या० ५, ४, १५ सू० व्या० कर्क । कुन्त्या कन्यावस्थायां सूर्यात् जाते स्वनामख्याते देवपुत्रे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्वसीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा । अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया । अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः । तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमभिचारसमन्वितम् । तुष्टः स यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्रान् जनिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं तस्मात् सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः । यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् । उत्कृत्य कर्णो ह्यददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् । देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्ष । स एको न भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तन कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम । कर्णं नरवरश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्! अंशमनुत्तमम्" । तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन अर्श० अच् । ७लम्बकर्णे त्रि० । "खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभ" यजु० २४, ४० । "कर्णो स-म्बकर्णः" वेददी० । ८अरित्रे च पु० कर्ण "नौकमरित्रं स्मृतं" दुर्ग । कर्णधार । "हतकर्णेव नौर्जले" रामा० ।

कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—ण्वुल् । वृक्षादीनां पत्रशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम् । "यथोदुम्बरो मासि मासि सर्वदा रस उदुम्बरः फलं वैतदर्ह्नेन प्रीणाति यत्कर्णवती भवति पयसो वै सर्वा" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्समपहत्य दद्यात्" शत० ब्रा० । ६, २, २, ४० । "कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्षते" भा० । पञ्चनाञ्च कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना वृहिमत्त्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम् पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् वृक्षाणां दारुस्फोटे २रोगे च । "यत्र दशतमा सकर्णका" कात्या० १८, ४, ६ । "कर्णको दारुस्फोटो रोगस्तद्वती चोदम्बरी" स य० । "कर्णकामावे दधिद्रप्साक्ता" कात्या० १८, ४, ७ । तत तारादि० इतच् । कर्णकित जातपत्रादौ त्रि० ।

कर्णकाण्डू स्त्री ७त० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृति ।

[illegible]

शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गे रामे च रण्यमाश्रिते” रामा० ।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नाद ध्वनिभेदः । अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भों भों) इत्याकारे मध्यमाशब्द स्वरूपे ध्वनिभेदे । ‘मध्यमा श्रुतिगोचरा’ इत्युक्ते स्तस्या-स्तथात्वम् ।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै—क कर्णे पत्रक इव । कर्णपाल्याम् । “कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” याज्ञ० । “कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ” मिता० ।

कर्णपथ पु० कर्णः एव पन्था अच् समा० । कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे ।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त० । श्रवणपरम्परायाम् । (कांणा कांणि) ‘तेनैव च क्रमेणैव गता कर्णपरम्पराम् । प्रवादोऽबहुलीभाव सर्वस्यापि पुरे ययौ” कथासरित्सा० । एकस्य सकाशादन्येन श्रुत्वाऽन्यस्मै कथने तेनापि पुनरन्यस्मै कथने एव परम्परया श्रवणे अस्य वृत्ति ।

कर्णपराक्रम पु० अपभ्रंशयोग्यवर्णच्छन्दोयुक्ते काव्यभेदे ।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि कथासंक्षेप भा० आ० १अ० यथा “अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः । आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः । हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वक्षोदुःशासनस्य च । भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्तति प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च । चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः” । “कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम् । विप्रेभ्यः सम्प्रदत्तं सम्यग्दद्यात् स यतमानसः” भा० स्वर्गा० ६अ० ।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त० । १कर्णपालके कर्णाग्रभेदे । (कांणेर पाता) तदग्रवर्त्ति नासमेयीभेदः यथाह भावप्र० नासमेदीयाध्यायविभागे ‘यथार्थमूशणा युक्त्या सु स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशित मेदोऽभिवहते तथा । नासमेदस्य सनाख्यातान्यथा पञ्च शतानि च” इत्युपक्रम्य “गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे” इत्युक्तम् । ‘कर्णे-शोथो भवेत् पाल्याम्” “कुर्व्वन्ति पीडकां पाल्याम्” “छिद्रात् स शष्कुलीन् पाले” । कर्णरोगे भावप्र० “छिद्रात् निर्मांसीकुर्यात्” भावप्र० । कर्णं पालयति पाल+अण् उप० स० गौरा० ङीप् । (कांण वाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा० ।

कर्णपाल्यामय पु० ७त० । कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शितः यथा “कर्णपाल्यामयान् नृणां पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुत । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ सं-सृष्टा कुर्व्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्तब्धता शोथः पाल्यां दोषे तु वातिके । दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके । यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वे-दाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः । मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति । अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव इत्येषा क्रमशः क्रियाम्” ।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मन्त्र दृश्यम् ।

कर्णपुर न० ६त० अच् समा० । चम्पानगर्याम् हेमच० ।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् राजनि० ।

कर्णपूर पु० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३शिरीषवृक्षे मेदिनि । ४अशोकवृक्षे राजनि० । एतेषां पुष्पं स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् । “वक्त्राम्भोरुहकर्णपूरमधुप” प्रबन्धच० । “प्रत्यग्रनीलाब्जकर्णपूर” “विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूरा” रघु ।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर—ण्वुल् । १कदम्बवृक्षे राजनि० । स्वार्थे क । २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले ४शिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां पुष्पं स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णपूरण न० ६त० । सुश्रुतोक्ते तैलादिना कर्णस्य पूरणे

[illegible]

कर्णमोटि(टी) [illegible]

[illegible]

पुनर्वसुचित्राहस्ताधास्वातीरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रैःउपलक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना "पौष्णैन्द्रवश्रवणकराश्विनमित्राचित्रापुष्यशाश्वतपुनर्वसुमैत्रे । सैन्द्रवे श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्" । नारदेनापि "चित्रादितिश्विविष्णुन्त्यरविमित्रवसूडुष । सम्प्रोक्ष्येषु बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति" गर्गेणोत्तरात्रयमप्युक्तम् । 'पुष्ये धनिष्ठास्वदितौ हरीन्द्रत्वाष्ट्रे करेऽन्त्ये त्रिषुपूत्तरासु । दस्ते समैत्रेऽप्यथ कर्णवेधो नेष्टाय सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति । अत्रैच्छिकोऽयं विकल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वथाऽविशिष्टः । तदुक्तं दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभैषज्यशास्त्राध्वकर्त्तनेषु विवर्जयेत्" इत्यत्र छेदन-इति शास्त्रार्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधोऽपि लक्षित । तथा च स्मर्यते । "जन्मनि माति विवाह शुभदो नरार्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रास्विति" । "मृतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वपाप-वर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "न कश्चिदिष्टोऽष्टमराशिसंस्थः स्थिरद्वयस्वावनम्रक्ष चेति' अत्र विहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । "वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यके तु च । तुलाचापे च कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम् । मेषश्च मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ । सिंहवृश्चिककुम्भाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः" इति । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्ने । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने' इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्रास्तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीनास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने सत्यर्थः । अन्यश्रीपिकाकारमतमाश्रित्याह कश्चित् । कर्णास्ययोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १ ४,७,१० त्र्याय ३,११, स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्ग्रहैररिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपिकायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैर्लग्नेज्ये श्रुतिवेधकृज्ज्यसतयोर्लग्नेऽनुकूले शुभे" इति गुरु 'कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः । कर्णवेधो विनिर्दिष्टो लग्नस्थे च बृहस्पतौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तदभावे त्रिकोणगे" इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम् "शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शालङ्कायनः "अविद्धकर्णं यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छतीति" । कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधिशब्दे वक्ष्यमाणश्रुत्योक्तावनुसन्धेयः ।

शिवा० पा० । श्रीधरः 'हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तराख्यादितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने । शशिबुधगुरुशुक्राख्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे । दिगश्चिन्द्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया । शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्रदा । राजती चायसी वापि यथा विभवतः शुभा । शुभे भूमौ प्राङ्गणे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवे । सविधौ वेधयेत् कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ" । अन्यत्रेऽप्युक्तम् "शुक्लसूत्रसमायुक्तया सूच्याथ वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे स्नापयेदुष्णवारिणा । रोपणार्थं सुशुभ्यर्थं वालसवर्त्तिमाङ्गयात् । एवं छिन्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्" विष्णुधर्म्मोत्तरे पुष्करः "शिशोरेवाथ कर्त्तव्यः कर्णवेधो यथा शृणु । पूर्वाह्णे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्राह्मणचन्द्रसूर्याभ्यां दिग्गीशानान्तथैव च । मानव्ययो प्रदत्त्वा ब्राह्मणानां गवां तथा । गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दद्यात् वरासनम् । तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा । अलङ्कृत तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्त्वने । एतस्य निश्चलं सम्यक् कन्दुकम् रत्नाञ्चितम् । विध्येदलङ्कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् । प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः । शिशोर्विवेधनं कार्यं यावदामरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विप्रान् सांवत्सरचिकित्सकौ । पूजयेच्च विविधा भार्य्या सुहृदश्च तथा द्विजैः" । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" । तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह गर्गः । "अङ्गुष्ठमानसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेत् सुर भवेत् तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शालङ्कायनः । 'अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति" । शिवा० पा० । तथा च कर्णवेध

[illegible]

शास्त्रप्रयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्ध्वा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृत । एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतम बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसम्भृतसम्भार विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरा मण्ड क्षीरमुदकं धान्याम्ल कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गना पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य्य छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नमुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत शुद्धमशुद्धं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनाचरेत् । भवतश्चात्र । विमर्द्दनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्ज्जयेत् । आमतैलपरिषेकं त्रिरात्रमवधारयेत् । ततस्तैलेन सस्नेह त्र्यहादपनयेत् पिचुम् । न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैः शनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते । यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्य्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्व्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिता कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णशष्कुली स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । १कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत" नैष० । "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ श्रोत्रम्" भाषा० २तन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न० ६ त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि० कर्णं शोभयति शुभ–णिच्–ल्यु । कर्णाभरणे "उत न कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,२,

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रव शब्दः कर्णेन श्रव श्रवणयोग्य शब्दोऽत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वय्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनु ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू–क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्-प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णे स्फोटो विदारणं यस्याः । (कानफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्व्वग्रहभूतविषदोषव्याधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू–अच्, भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोऽस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनामके चासुरे । "कर्णस्रोतोभवश्चापि मधुर्नाम महासुरः । तस्यैव कर्म्माण्युग्रा बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्व्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० ६६ अ० । यथा चास्य विष्णुकर्णोद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ६त० । १बधिरे बाधिर्य्यञ्चाप्रिय पापविशेषजन्या यथाह शाता० स० । "कापघातो कर्णहीनो दद्याद्धर्म्मसमप्रभाम्"। २सर्पे च पु स्त्री चक्षुःश्रवस्त्वात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कर्णाकर्णि [illegible] (वाचस्पत्य) [illegible] "कर्णाकर्णि हि [illegible]" [illegible]

कर्णाट पु० [illegible] "कर्णाटेश [illegible]" [illegible] "कर्णाटचूडामणि [illegible]" [illegible] कर्णाटराजप्रियाम् [illegible] कर्णाटभाषा [illegible] [illegible] कर्णाटी [illegible] [illegible] "कर्णाटी च [illegible]" [illegible]

कर्णाटक पु० [illegible] कर्णाटकाः [illegible] कर्णाटिका [illegible]

कर्णाद न० [illegible] "[illegible]" [illegible]

कर्णादि त्रि० [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

कर्णीसुत पु० [illegible] । [illegible]

कर्णेन्दु (न्द्) पु० [illegible] । [illegible]

कर्णीरथ पु० [illegible] (वोपदेव) राजनि०

कर्णोत्पल स्त्री० [illegible]

कर्णोर [illegible] (वाचस्प०) [illegible] राजनि० [illegible]

कर्णोत्साह पु० [illegible]

कर्णि पु० [illegible]

कर्णिका स्त्री० [illegible] (वाच०) [illegible] "[illegible]" [illegible] (वद्या) [illegible] राजनि० [illegible]

कर्णिकाचल पु० [illegible] "[illegible]" [illegible]

कर्णिकार पु० [illegible] (वाचस्पत्य) [illegible] "[illegible]" [illegible]

कर्णिन् पु० [illegible]

स्त्रिं न्डा० स्त्रियां ङीप् । २वर्षदेशभेदे च शब्दचि० ।

कर्णिन् त्रि० कर्ण-अस्त्यर्थे इन्द्रा० एकौ वा इमि । वृहत्-कर्णयुक्ते बाणवर्षे अस्त्रकर्णमामन्त्य निधानपाटि० ग्रहस्थिति तावान्त । "कनुमूलादथ कर्णी शल्यो तु परिकीर्त्तितौ । कर्णी तु द्वाभ्यां यो मन्त्रविति गमनतपोऽस्तीति" । "चक्र-धारादिकेयूरायार्थैः शस्त्रकर्णिने" भा० अनु० १४८० । स्त्रियां ङीप । सा च योनिरोगभेदे च सा च "विगतिर्व्यापदो योगमेर्भिदिष्टा रोगसङ्घे" इत्युद्दिश्य "उ-दावर्त्ता तथा बन्ध्या—प्रदामन्ता तु या योनि कर्णिनी चरपादिदम् । षण्डिका मकका घोया" इत्यादिना ता विभज्य "प्रदिग्धा कर्णिका योनौ नेत्राद्दग्धाः तु जा-यते" इति लक्षिता । "शीर्षं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोध-नद्रव्यभक्ताम् । पर्यानिन्तौ इताम्यक्तौ क्षौरस्थिदा च श्रेयसेम्" सुश्रु० । २कटिभावयवयुक्ते मांसभेदे पु० । "करोति कर्णिको यस्तु यन्तु भक्षणादिहद्गत । प्रयाति तं विम घने नरके भयदारुणे" विष्णुपु० २ अ० ६ अ० । "कर्णिनो बाणविशेषान्" श्रीधर । अत्र पक्षे इन्द्रा० एकौ वा इयत् कर्णिक , पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मत् च , कर्णवत् इत्यत्र कर्णवत् प्रमाणागटवोन्यदर्शं त्रि० । सर्वपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्ण—इन् वा ङीप् । कर्णिसन्धाने बाणभेदे तद्विग्नपदे "चत क्षकशिक पुरुषमामात्रमात्कर्णीषु" पा० अत पर विसर्गस्य नित्य सः । अयसा निर्मिता कर्णी अयस्कर्णीत्यादि । २मूलदेवमातरि स्त्री कर्णीसुत ।

कर्णीमत् पु० कर्णिकाशल्यविशेषाकार फलेऽस्त्यस्य मतुप । स-ज्ञायां दीर्घ । चारम्यधे (सोंदाल) शब्दचि० ।

कर्णीरथ पु० कर्णः सामीप्येनास्त्यस्य कर्णी स्कन्धः तेन ई-शोभा यस्य न समासान्त इप् स चासौ रथो रथतुल्य वाहन कर्म० । स्कन्धवाह्ये याने (पालकी) इत्यादौ । शब्दचि०स्तु चन्ना व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । कर्णः सामीप्यस्थिया उपचारात् सर्वं कर्णोऽस्यास्ति इनि । कर्णी चासौ र-थश्च । शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतो रथ । यद्वा सामी-प्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहनत्वेन इनि कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र चान्येषामपीति पा० दीर्घः इति" । "कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्" रघु० ।

कर्णीसुत पु० ईत० । मूलदेवे त्रिका० हारा० च । स च कमासुर इति शब्दकल्पद्रुम तन्मूल मृग्य कसस्य क-र्णीमात्रकत्वाभावात् काद० टीकायासक्तेयशास्त्र-

कर्णेभ्रमूलदेवौ तथा च तु इत्यनेनक्त नाम । अमर "कर्णीसुतकनेन चौर्यक्रियाविद्याचमा" काद०व्या० 'कर्णीसुतः करटक स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य स्खातौ सहायौ हौ विपुलाचलसंज्ञको" टी० उज्ज्वल । "कर्णीसुतमतिरिते च पति भातेकारम्" दशकु० ।

कर्णेसुरसुरा स्त्री पात्रेसमिता० समास । (काण्फुस्नान) कर्णजपने । मुक्तादीर्घा० अस्यान्तुदात्तता । एवं कर्णे-टिरिटिरा अपि तदर्थे तथा अन्तुदात्तता च । शब्दर० ।

कर्णेन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव । अर्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णिका स्त्री कर्णात् कर्णोपकर्णोऽस्त्यस्या ठन् अत इ-त्वम् । (का.गाकाणि) परम्परयाप्रचारे प्रवादे "प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादश्रुभितहृदय "पञ्चत० ।

कर्णोर्णि पु० कर्णे ऊर्णाधिक लोम यस्य । मृगभेदे । "कर्णो-र्णि-रामिर्मिर्युः इकनामिभिः" भाग० ४,६,१५,

कर्ण्य त्रि० कर्णे भवः शरीरावयवात् यत् । १कर्णभवे सना-दौ । कर्ण—कर्मणि यत् २भेद्ये च ।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे चारम्भकसंयोगशिथिलताजनने अ०चु०उभ०सेट् । कर्त्तयति ते सतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत्—त कर्त्तयाम्—बभूव आस चकार चक्रे । कर्त्त-यिता कर्त्तयीत् कर्त्तयिषीष्ट कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीय कर्त्तयितव्य । कर्त्तयिता कर्त्तित । कर्त्तन कर्त्तना । क-र्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्त्य । कर्मणि कर्त्त्यते अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्—अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता—कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते—"एवाह एव दुर्भूत कर्त कथा दुर्लाह्नतम्" ऋ० १०,१, २० । 'अपि कर्त्तमवर्त्तयो ऽयज्वन्" ऋ० १,१२१,१३ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त—अच् । गर्त्ते "शाश्व कर्त्तादवपदो यजत्रा "यजु० २२ ५१,कर्त्तात् कूपात्" वेददी० । कृत—भावे घञ् ।२भेदे च । "कश्चपृच्छमि-यस्य यत्यो यमकर्त्तं देतिम्" भाग० २,७,४६,कृत—अच् । ३छेदके त्रि० । "एकस्य कर्त्तादवपदोयजत्रा" ऋ० २,१०, ६ । "ते यजत्रा अवपद चापद, कर्त्तात् कर्त्तु" भा० ।

कर्त्तन न० कृत—भावे ल्युट् ।छेदने । "गुल्मगुच्छलतातान-तालौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धं दण्ड स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने" 'प्रातिलोम्ये वध ख च स्त्रीणां मास टिकर्त्त-नम्' याज्ञ० कर्त्त—ल्युट । २शिथिलीकरणे करणे ल्युट् । ३कर्त्तनसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी । कृत—कर्त्तरि ल्यु । ४भेदकर्त्तरि त्रि० ।

चासकर्तृत्वमुक्तम् शा॰वि॰प॰ “प्राणदीयाभिकर्माणेति” चतुर्विंशत्ये पाठ। तेन स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम्। स च प्रका रान्तरेण त्रिविधः “त्रिधा मतो कर्त्ता विशेषेण क्रिया प्रति। योगलक्षणसिद्धत्वाद्विशेषपदशब्दतः” सहरि॰। कर्त्ता क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विधावते तत्र त्रिविधम् “लाघवाभ्यागतेम्य” इत्यत्र योग तेन कर्तुर्निवृत्तिरिति, १। “चन्द्रदर्शनाद् दी क्षितो न ददाति” इत्यत्र प्रतिविधुत्वेन दीक्षितेन-ष्पत २। “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र लिङ्गा पदान्तरेण स्वर्गकाम कर्त्ता भावनेन, ३। स च प्रकारा-न्तरेण त्रिविध शास्त्रविरादिभेदात् यथाह गीता “तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः। विमुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते। रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते”। कर्त्तृपदस्य क्रियाश्रये स्वातन्त्र्ये वा शक्तिभेदेन रूढ नतु यौगिकमित्येतत् शब्दशि॰ प्रकाशिकाद्दर्शन प्रकाशे दर्शित यथा

“तत्र क्रियाश्रयत्वाविशेषेऽपि रथस्याश्रयत्वाभावात् कटाहरथौ करणत्वाधिकरणत्वात् कर्त्तृपदस्य कृत्याश्रयत्वबोधकत्वात् कर्मोपस्थापनेन, क्रियाश्रयत्वे रूढ, क्रियाश्रय कर्त्तृपदार्थ इत्याद्। तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः यत्र तत्रो यत्नार्थत्वे न चाख्यातविषयत्वात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते। “करणत्वविभागेन कर्त्तृरूपप्रख्यया। यत्नएव कृति पूर्वा परस्मिन् सैव भावना” वैयाकरणाख्यातार्थो भावनेति चेत्। बीजेनाङ्कुर कृत रथादिना कृत तत बीजमङ्कुर करोतीति यत्न विनापि व्यवहारात्” “कर्त्तृपदन्तु न यौगिक तथा हि कृञो यत्नार्थत्वे तिङ समर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयो कृतिरूपयोर्वा परस्परमन्वय कर्त्ता कृति-त्वावच्छिन्न तद्विषयत्वस्य चाऽभावात् कृतिविधिविशेष कृति-निराकाङ्क्षत्वादिति। यत्र तत्र क्रियार्थे तत्र क्रिया श्रयवाचकत्वे तयो परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने क र्त्तृपद कर्मादिपदवद्रूढमेव। रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये चेत्यप्येतत् तथा च कारकविभागेन च कर्त्तृरूपप्रख्यया च न कृञो यत्नार्थत्वमिति क्रियाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाक करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य चाननुभवेन प्रतीतिमत्त्वयार्थयोश्च सा-न्वेनान्वयानुपपत्ते नौभङ्गत्वात् एकत्र च विधिरूपा दर्शनात्” इत्यादिकम् भट्टमतम्। मन्यते तु कृञ्र यत्नार्थत्वमिति भेद तच्च लघुशब्दे दर्शयिष्यते। शब्द॰प्र॰कर्त्तृपद यौगिकमिति व्याख्याय तत्प्रकाशिका यथा

“तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु वाच्यते। स्वार्थ दास्यपि बोधकत्वात्कर्त्तृत्व तदिहोच्यते। यद्विकरणेन यद्धातूपस्थाप्योऽद्यतनादि मध्ये लकारतिङा स्वोपस्थाप्यया-श्रयार्थोऽनुभाव्यते शब्दप्रमाणान्तरानाश्रयत्व तत्त तदेव कर्त्तृत्व कारकशब्दार्थ। कर्मणादौ धातूपस्थाप्यो ऽर्थ तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रस-ङ्ग। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यफलाश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकद्वयादेरत्यन्त पचाद्युत्तरतिङा बोध्य-त्वइति पाकस्य यत्नस्य, ज्ञानस्याश्रयत्वमेव सम्प्रतीत्यत्र शायस्य प्रतियोगित्व प्रतिबिम्बतरूपत्व भ्रमात्मन प्रति-बिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम्। कर्त्तृशब्दस्तु व्युत्पत्तिरूपे कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्त्यार्थक प्रकारान्तराश्रय-स्यैव प्रयत्नात् निरूढलक्षणया शब्दैव वाच्यत्वस्य तथा प्रत्ययात्। घटस्य कर्त्तृत्वादौ धातुकृतत्व घटार्थ फलस्य साधन तत्तद्विषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्युपभोगे प्रमाणाभावात् प्रतीतेन घटादिभोक्तृत्वक र्त्तृत्वप्रसङ्ग। क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दोऽरूढत्वेन रथादेर्गत्या-दिकर्त्तृत्वमपि उपपन्नमेवेति तु न युक्तम्। किया हि भाव शब्देन नमस्य पाककर्त्तृत्वानुपपत्ते सत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्ते नापि धात्वर्थमात्रम् यतएव नापि स्पन्द-नानुकूलव्यापार पचनानुकूलव्यापारवत कारकमात्रस्य पचनकर्त्तृत्वापत्ते। अपि जुहोतीत्यादावग्न्यादेरुत्तर तु प्रसैव विकारस्य प्रतिष्ठाने सोमनकर्त्तृत्वादेरश्वगमनदृति। तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह। यदनन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते। स्वार्थ स धात्वर्थ कर्त्तृता वा निग द्यते। यदनन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थ प्रकारपदार्थ धर्मि-कान्वयबोध प्रति लट सामर्थ्य स एवार्थो धातूपस्थाप्य तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थ कर्मत्व लडानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थ कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लडेति तदङ्कुराद। यथा दामत्वादिभेदेन षड्विधत्वमित्यत्रानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुरूपा न्यूनतामत आह। धात्वर्थस्य

[illegible]

चैतन्यं कर्त्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तिसिद्धे तथाप्यभ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं यत् स्याति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तन्निदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्” कौ०। तदेतन्मतम् शास्त्र मुक्तावस्था निराकृतं यथा “एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाश स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तद्रूपकल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वात्सत्त्वाभ्यां पुरुषस्य सम्बन्धरूपोपरागः। तथा एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंश पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धोदर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव ज्ञानसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्याश्रयत्वं न इति चेत् तत्त्वं शे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्” मुक्ता०। वेदान्तिमते आविद्यिकजीवस्यैवौपाधिक कर्त्तृत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्”। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्म्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति “एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष” इति भा०। ‘विहारोपदेशात्’ सू०। “इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति “स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्” इति “स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते” इति च भा०। “उपादानात्” सू०। “इतश्चास्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति। “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति”। “प्राणान् गृहीत्वेति च” भा०। “व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः” सू०। “इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्त्तृत्वं व्यपदिश्यते ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति”। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्त्तृत्वं सूच्यतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्द्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्द्देशो दृश्यते “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति”। इह तु “विज्ञानं यज्ञं तनुत” इति कर्त्तृसमानाधिकरण्यनिर्द्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अत उत्तरं पठति” भा०। “उपलब्धिवदनियमः” सू०। यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्त्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते” भा०। “शक्तिविपर्य्ययात्” सू०। “इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्त्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्याञ्च बुद्धेः कर्त्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहङ्कारपूर्व्विकायाः सर्व्वत्र प्रवृत्तेः सर्व्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं

स्वप्नमात्मन परपशिरमध्यमस्ति "यथो' स्वशरीरेण धीकमतिकामतीति" तदापि धीरस्य चम्ययात् । तथा च स्मरन्ति 'इन्द्रियाणामरसे समोऽस्तु यदि । शेरते विषदाने तद्विद्यात् धर्मदर्शनमिति" । कामाद यत्र मनसोरमाय इति श्रुति तात्र मात्रे इमा ते समाप्ता-यमना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि नयनोपासनमाय एव न दारमाति सोऽस्ति । तथा च श्रुतिविकाराद्युपामेत स्वव्यापार वर्धयति 'उतेव स्त्रीभि सह मोदमानो यमइतवापि भयानि पश्यन्निति' । संकल्पादपि तदेव मायान्न स्वप्नान्ति(याहत्यादि गिरिमद्रम्)प्रदीपानि वक्ष-दालिनिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्तृकरणं यथा निर्देशदापि तनुम गुरुर्दाताम: कर्त्तृ त्व इत्य शेषे-कर्तृत्वादायन दर्शितत्वात् । भवति च योऽनेकप्रका-रा विधया (योऽधागुध्यते) (योधै रागायुध्यते) इति च । अपि चाविन्यादाने करणस्य व्यापारोपरमणात् सि-ध्यते न मातनन्त, मर्थानत्, चावद्भिर्मृदर्शापि स्वामि-करणव्यापारोपरमस्य दर्शनात् । अन्यत्र व्यपदेशो दर्शित "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति च बुद्धेरेव कर्तृत्व मापयति विज्ञानशब्दस्य तन्न, प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तर पाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिर" इति विज्ञानमयस्यात्म महादावयवत्व कीर्तनात् श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्य शेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्त-स्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धि साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धे शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यं भावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्ष स्त्वेषां करणत्व सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृ-त्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्व नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्य-त्वात् । न चैव सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धे करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृत । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधा-नात् । तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवे-त्यितम्"भा०।"अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्व स्वचितमिति द्रष्टव्यम्"।

तथा चात्र परेणोपहितचैतन्यमेव जीव' स एव वेदान्ति-मतेऽश्नुते इति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनकर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादि शा॰ सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापित तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्री । 'कर्त्तरि कृत्" कर्तृप्रत्ययोपादानेन" "अकर्त्तरि च कारके" 'कर्तुरी-प्सिततमं कर्म" "कर्तृकरणयोस्तृतीया" "कर्तृकर्मणोः कृति" ध्ववानादार कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा॰ "कर्त्तृस्थभावकाकर्मकाद्वार यद् क्रियात्' इति तत्प्रयोजक 'तत्प्रयोजको हेतु-श्च' पा॰ "कर्त्ता स्वतन्त्रः" पा॰ । कर्तृसंज्ञा' स च-तुर्विधः॰ तत्र कर्त्ता स्वतन्त्रः क्रियाश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र वैयाकरणमते व्यापारस्य कर्त्ता इति वैयाक-रणमते कर्त्तरि यति "कर्त्तरि कृत्" "न क-र्त्तरि भावे चानन्तौय" पा॰ कर्त्रामध्ये तथैव प्र-तिपादनात् "कर्त्तरि कृत् इत्यत्र कर्तृपदस्यैव परस्मै-पदाः इत्यत्रापि तत्कर्त्तरि वेत्याकारे स्थितम् । अधि-कमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्तृत्व न कर्माणि लोक-स्य सृजति प्रभुः" गीता । इत्यत्र परमेश्वरे पु॰ तस्य सर्वकर्तृत्वात् " "एतेषां पुरुषाणां च कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्वकर्तृत्व तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "इदस्य का-रण कर्ता विधर्ता परमो गुरुः "विष्णु स॰ । रान्त—टच् । छेदके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "मोक्षदा मोक्षकृत्कर्त्री" विष्णु स॰। मोक्षदाता देवानां कर्त्ता भेदकः इत्येक माजेति'भा॰(काल) ५ शुद्धकृते म॰ । तस्य कर्त्तनदेहत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजा तथार्हा च दक्षेण कर्तृखर्परौ' तारात्मानम् । ईश्वरि-कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्री च खर्परश्चैव क्रमादाक्षेन विभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयत्रापि उग्रतारागन्ध्र दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्र्यार्थे भन्त्रदर्श॰ । अस्यार्थे च । कर्त्तृकापि क्षुद्रखड्गे स्त्री "हास्ययुक्ता त्रिने-त्राद्य कृपाणकर्त्तृकाकराम्" तन्त्रसा॰ श्यामाध्यानम् । छिनत्ति विक्षिपति कायम् र्टृ—विक्षेपे टच् । ज्वरादिरे-तुके सदाशादौ । ततोऽत्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।"ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्"पा॰ अस्य उदा-त्तत्वम् । कर्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना ख्श टः । कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्टे ईयसि च टेर्लोप कर्तिष्ठ करीयान् । इष्ठनु न लुक् । डिद्भावे कर्तिष्ठ कर्त्तीयामिति भेद ।

कर्त्त शैथिल्यकरणे अद॰ चुरा॰ उभय॰ सक॰ शैथिल्ये अक॰ सेट् कर्त्तयति ते कर्त्तापयतीत्येके अचकर्त्तत् त । कर्त्तयाम्-

तस्य पङ्के यत्र हि मरीचः इति तस्य तथात्वम्। "र-
सायामिपदिकाम् कपुरन्ध्रशालम् कपोतकापमोदककाल-
कागमकपुद्मक कर्दमकगकुलाङ्गकुगन्धककमनीयारकोष्ठ-
योद्राढकश्यामाकगोधूमवेणुयवादय" सुश्रु०।

कार्दमाटक पु० कर्दमे इव पाटीगतिरत्र कप्। विष्ठा-
दिनिक्षेपस्थाने शब्दरत्ना०। [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे।

कार्दमिनी स्त्री कर्दमाणां देश पुष्करा० देशे इनि।

कार्पट पुन० कृ–कर्म्मणि विच्–कर्–पट कर्म्म०। १जीर्णे
वीर्णवस्त्रखण्डे (लातापाति), २मलिनवस्त्रे। कार्पस्य
पट पृष०। पर्थादिमार्थ्यार्थं प्रकाश्यत्र। ३वस्त्रखण्डे।
४कषायरक्ते वस्त्रे च। "मौलगैलस्य पूर्वस्मिन् प्रदेश
प्रतिपादितम्। नाभिमण्डलमपूर्वस्यां भक्तकूटस्य द
क्षिणे। पूर्वस्यां कार्पटो नाम पर्वतोयमकूपवहक्"कालि-
का ८१अ० उक्त। ५पर्वतभेदे पु०। [कादौ शब्दरत्ना०।

कार्पटिक त्रि० कर्पट–जल्पार्थे ठञ्। कर्पटवस्त्रयुक्ते भिक्षु-

कार्पण पु० कृप–ल्युट् प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। ... ग
स्त्रभेदे। "चापवत्रकणपकम्पनमण्डपट्टिशशुलशतोमरादि-
महरणजातशतपुष्कर" दशकु०।

कार्पर पु०कृप्–अरन् स्वार्थे अण्। १कपाले घटावयवे २गो-
मौढ़ास्थनि, अमर (माथार खुली), ३वृक्षभेदे (खात)
४कटाहे च मेदिनी ५उडुम्बरे वृक्षे शब्दच०।

कार्पराश पु० ईत०। कपालांशे (खापरा) शब्दचि०।

कार्पराल पु० कर्पर इवाचरति आल–अच्। पर्वतपीलुभेदे।
(आखरोट) शब्दार्थे रमानाथ।

कार्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश–भोजने णिनि। घटुक-
भैरवे। "स्वयामयाशी मांसाशी कपराशी मखान्तकत्"
वटुकस्तवः। [त्यम्। कर्परोद्भवे द्रव्ये हेम०।

कार्परिकातुत्थ कर्पर्येव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कार्परी स्त्री कृप–अरन्–स्वार्थे अण् गौ०ङीष्। १दारुहरिद्रा-
सारभवे द्रव्ये(रसाञ्जने) वाच०। २रसके भावप्र०खर्परीति पाठान्त
पाठ। रसकश्चोपरसभेद उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ता
भावप्र० तद्गुणाद्युक्ता यथा "कर्परीश्च रसक तथा तद
स्थितद्रसक स्मृतम्। ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा
रसके स्मृताः"। तुत्थसामान्य तु शोधनस्य इति भेदः।

कार्पास पुन० कृपास। वस्त्रहेतुकस्थयोनौ (कापास) वृक्षभेदे
अमरः। गौरा० ङीष्। तत्रैव स्त्री भावप्र०। "कर्पासो
तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते। कर्पासिका लघु कोष्णा
मधुरा वातनाशिनी। तत्पलाश समीरघ्न रक्तकृन्मूत्र-

वर्द्धनम्। तत्कर्ण पिडकानाश पूयस्रावविनाशनम्।
तद्बीज स्तन्यद वृष्य स्निग्ध कफकर गुरु" इति तत्रोक्ते।

कार्पासफल न० ६त०। (काकाटी) कर्पासबीजे।

कार्पूर पुन०कृप्–ऊरन् स्वार्थे अण्। स्वनामख्याते गन्ध
द्रव्ये, तद्गुणा भावप्र०उक्ता, यथा "कर्पूर शीतलो वृष्य-
श्चक्षुष्यो लेखनो लघु। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशन। कर्पूरोद्विविध
प्रोक्त पक्वापक्वप्रभेदत। पक्वात् कर्पूरत प्राहुरपक्व
गुणवत्तरम्। (अथ चीनिया कर्पूर)"चीनाकश्च कर्पूर
कफक्षयकर स्मृत। कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च स।
कर्पूरो भूतनशित स्निग्धरोपणास्रगाढद। चिरस्थो-
दाहशोषघ्न स शीत शुभकृत् पर"। तस्य च"पोताश
भीमसेन चितकार शङ्कराबालुकश्च पावपिञ्ज अब्द-
सार हिमवालुक जूतिका तुषार हिमशीतलः पत्रिका-
ख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि०। तत्र काशा०
चतुरर्थ्याम् इञ्। कर्पूरिन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। शु-
भ्रादिपाठात् तन्नामके। २नरभेदे तस्यापत्य शुभ्रा०ढक्।
कार्पूरेय तदपत्ये पु स्त्री। [कर्पूरे शब्दच०।

कार्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै–क। (कचुर) नामद्रव्ये

कार्पूरतिलका स्त्री जयाख्यसखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला।

कार्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः। कर्पूरस्नेहरूपे
हिमतैले तैलभेदे राजनि०। "कर्पूर हिमतैल स्यात्
कफवातामयापहम्। दन्तदार्ढ्यकर पित्तकारक परि-
कीर्त्तितम्" राजनि०।

कार्पूरनालिका स्त्री "एलाढ्यया समितया सम्य कृत्वा पुट
तत। अवद्रोव्यकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम्। पचेदाज्येन
सिद्धेषा ज्ञेया कर्पूरनालिका। स यावक्ष्यी ज्ञेया गुणैं
कर्पूरनालिका"भावप्र० उक्ते पाकभेदविशिष्टे भक्ष्यभेदे।

कार्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणि। रत्नभेदे, "कर्पूरम-
णिनामाय गुण्यो वातादिदोषहृत"राजनि०। कर्पूरा-
श्मादयोऽप्यत्र पु०।

कार्पूररस पु० कर्पूर इव श्वेतो रसः पारद। पाकविशेषेण
कर्पूरवत्कृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकार भावप्र०
उक्तो यथा—
"अथ कर्पूररसस्य विधि तत्र पारदस्य च विधि शोधन
कर्त्तव्यम्। शुद्धसूतसम कुर्यात् प्रत्येक गैरिक सुधी। इष्टि-
का खटिका तद्वत्स्फटिका सिन्धुजन्म च वल्मीक क्षार-
लवण भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्। सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

[illegible]

कर्मकरणेच्छा कामाभिसन्धिपूर्वा । निष्कामेनापि फलाभिसन्धाव- वैधर्म्यविज्ञेयम् । एतत्कर्मकरणे चैव दोषाश्च स्मृतादय । पापाच्छ्रमनासामेवासाङ्कर्म्मणोऽपि च । जातिकर्मकरणं- प्रतिषिद्धेषोर्मितैव च । कर्मापि द्विविधं शुभमशुभञ्चैव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् । उच्छि- ष्टद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि- ष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्" मिति—"तत्र शिष्योपेद्विद्यार्थी । अन्तेवासी शिष्या- दिषु । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मस्वधिकृता- मधिष्ठाता अधिकर्म्मकृत् । अशुचिस्थानप्रोञ्छन- मलोपचारार्थं गतादिद्रुम् । अवस्कर' स्वच्छमार्जितपां- शूत्सारणं [illegible] त्यागः । भृतकश्च त्रिविधः । तदुक्तम् "उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषी- वलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः" इति ।

कर्मकर्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता । व्याकरणोक्ते कर्मणि कार्ये स्व- विवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । "क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः" व्या० का० । कर्मकर्त्तरि च कार्यभेदातिदे- शमाह "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा० । सि० कौ० विवृतमेतत् यथा

"कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मव- त्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चि- ण्वदिटः स्युः । कर्त्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । [illegible] भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादुपादानादतिदेशादिति चेन्न लकार- वाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारका- त्तु इत्युक्ते भावे प्रत्यये च कर्त्तुः कारकत्वादनुपस्थिते । अत एव सकर्मकाणां कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । [illegible] पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च । [illegible] कर्त्तृस्था न तु [illegible] ? [illegible] । कर्मत्वकर्त्तृत्वयोरभेदोपाधिक तत्र [illegible] क्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्व- सिरित्यादौ मा भूत् । किन्तु—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति [illegible] वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि यथा पक्वतण्डुलेषु [illegible] गतागतग्रामेषु [illegible] उपल- भ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि । पचत्यर्थे तु नैतत्सिध्येत् । [illegible] कर्त्तृस्थत्वात् एतेन [illegible] माने [illegible] इति व्याख्यातम् हरदत्तापि' शरलायां व्याख्यातम् यथा— "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापार- भेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति वाक्यपदीयानुसार' कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कर्मातिदेश- सूत्रमवतारयति कर्त्तरीति । कर्मस्थया कर्मात्म- स्थया क्रियया फलेन "फलव्यापारयोर्धातु" रित्युक्तेः "धातो- रर्थः क्रियोच्यते" इत्युक्तेश्चेत्यर्थः । तुल्यक्रिय' समानाधि- करणक्रिय इत्यर्थः । किन्तु कर्मस्थभावकानां कार्यातिदे- शार्थं कर्मणेति पदम् "कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्" इत्युक्तेः "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः" इत्युक्ते' भिदादय' कर्मभावस्थाः । गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः "कर्त्तृ- स्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः" इत्युक्तेः । "अयमयो- [illegible] इति" अनयोः [illegible] कारकाध्ये [illegible] रित्यर्थः । [illegible] कर्मकर्त्तरि [illegible] दर्शनादिति बोध्यम् । [illegible] भेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः । नेतर- त्रेति । "निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" इत्युक्तेः क्रियाकृतविशेषयतोरेव निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो बोधित इति भावः" [illegible] च यथा बोधाधिक' तथा मञ्जू० म० उक्तं यथा

"अथ भिद्यते घटमेदि कुसूल स्वयमित्यादौ भि- दाद्यनुकूलव्यापाराश्रयस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कु- सूलादावन्वय [illegible] भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थ- निष्ठतया कर्तृत्वबोधने पदान्तरव्याप्यसामर्थ्यात् यगिणो- श्रियमाणस्याक्षेपत आह । एकक्रियाधर्मितया कर्तृता क- र्मतोभयो । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोऽन्वयगतोभ- येत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्तृतान्वयस्यैवानुकूला आत्म- नेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपे- क्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्ध- मरूपा यद्येवं तर्हि उपचेतो पच्यते इत्यपि प्रयोग

रा भावि न भवेत् । पाटिया(बटी)(कठिया)(कटिको) विश्रुमन वैमाम् । बदरीयम् (बदराठी) भावकरम् (कारीय)मात्रकरकमलिका(कालिका)। नविन् ईर्षुं कर भावयाथ विमरवेत् । मद् वर्षाविन कर भाषी यथे परिविमेत् । यथा काकाराठके भावेसमरो वा रवेत् वचनात् । वास्कारिकमदरा वहरिश्वमोर्वयम् । यंथो न हरेत् मीमुप व योग हावेत् । वचनविरोध वहां वां भावीत् भा विभारवेत् । यस्मिं ईरमर्ग द्रवाताव हिमरहवयम् । बहारीयादिनवाम रवेदमावर्र मम् । यमेवद्गमरेदमनुवमवीमर्व एवम् । मद् एतत् हरिमम मङ्के पादुमयवामम् । बदेर कुप्पवमनवकुर्पौतुइ न तु मम् । भावम् चरवि विद्वमावि दीपमय पर्वदि । विम्रति वह दीर्घि इति दीर्घमम विद्यम् । एवमवि एतमीवर्व एवमर्पूरवा हेतव वदम्पु ।

कर्पूरतैल क्ली कर्पूरनिर्यम चल । "कर्पूर तकमायाम वरवादितिवम् इत्यादिके सम्मौलि द्यावातामेरे ।

कर्पूरा को कन-कर्पूरं कर-बदावार । पाताव्रमेदे । "हरी भेदावयमा व हरवी हारवार च । कर्पूरा मदरमा काद् करीमत् हरमावा बावम वजम कोष । बदरम के व कारिसाम मदुषा विनावहमा का मा कमा । यथा "हारी दारवरिदा भाव् मीवरार च मदुषा । कर्पूरी मीवर भावतो वहरो । हारी हरिद्रेयाम बुमवर्यकरीमवद" ।

कर्पूरित् त्रि कर्पूरोऽस्य सञ्जातः इति । कर्पूर इतच् तव सुगन्धा मधुरमाद् मद् । कर्पूर सुवासुरमवेवादी त्रि ।

कर्वट-कः पीठ के त्रि विभुको यथा अविविक्त वा दीर्घगाव वय अविविक्त वय कर्वट । एवंके कमरवारः वम त्रि प्रविविद्य व्रवाद् वय मवामम् ।

कर्म गती वा पर मव वेद । कर्मति अकर्मीत् । चकर्म ।

कर्ष द कर्ष-क ।।विकर्षे इवादि त्रि भाव वा रहमवक मीमदुत्र किमो वृद्धि । किमविदा कर्षवीता कवि-का दोमवोविदा वाम । कार्षे मद् कवर्णै

कर्बुदार इ-कर्बु मद् दारयति कर्म ह-विद् घर वम । ।कीविदारदवे एवंवमावृते च एवदा एवंकविकुदा मयम । "कोविदारवमदारा एवेकादि एव । मद् विमद्य मदुरम् । विवाकवमदारवर्ष कवीमहवविदव बवोदुदावकुवमरीवां देवावि बवरावि राव । "बद् हुविवेवाद् बकवे कदुदारकोविदारवमवीनि

"महावमारवियमावि एवविदुरावि । यदव व विवं कुर्वे चंदारीनि बदवि च इति सुवदेव योनि वारावक मेदम विर्दे वाय मवाव भेद इति दीवम् ।

कर्बुदारक इ कर्बुः मद् दारयति कर्म ह-विष वा व । के दावावाके एवावि ।

कर्बुर इ कर मती बदुरा वरम् ।।विवमर्वे भावे एवरमे वम बंधवोरवा मवावम् । एवदि वि "कावर्ष वरोन-कर्षिद् कुवा । सोवमवोऽयवं वमोरमेहाद् रजवनो द्रीवि समृदि । इवावे वरवादिविविमेदमावक मवामम् । वर्दर्विवाववयवार्या एवावि वर्णरूर्वेमा-वव मवामम् । इवावे च मेदि मीववविमावय प्रवामम् ।वर्ष-दूर्वे मद्दुरा बरम् एवमयवा ।देवम च मेदि धारवावुवमवावोद्गर्वेव धंबोवायवामिद् । कवावमवादे मदुर् ई च वव । रमवद्गार ववरीमा रहरावे इ वमदे भावाववम् सेवुम्नावक मवावम् । । मेवहरामवां (वारव) को हाव मेदि ।।कर्बुरो (भद्र दुवलो) को बहा मीरा जीव कीरी । ।।कर्बुरेवा को मिवा ।

कर्बुरफल इ कर्बुर फलम् । बावरवावके एवावि

कर्बु(बी)र इ कर-मती वर-हुवे वा कर्बुरा वर । ।व बी बचा । एवर्वा च बवर एवकुरे (वावा) ए-विवावाद् मद्दर । वावम कर्बुर यमव मावा । एव वे एकृदिवावे म बमृचि वमवमावाद् मदुपीवि च व कर्बुर एवाके बदा । इविवमरवे इ व्यावि त्रि बवरहोवा पार्वे च । मद् एवमवार्वेन ।

कर्बुरर त्रि वर्ष वरोवि वम व-इ । देवेव कर्मवारवे विमो दीर् "मीवुरा प्राकुवम विम वम बवरी-कुमवद् वाव १३३१४ । बवा वारे मव बारो । माच्चीनवा इ । हारी कर्बुरवयवीवे "विविवतो कर्मवती मावववववविरी । कोवि भारवी मवांमी वर्ष मोवमिदवावा ? वा च १५४ च । "भावकवि बावादे मर्वविव च भवेदि । न इ विवावि भा बावि वदा वर्षमदेमावि वा च ३३१ । विवावि दीर् । इ विवावां मद् वर्ष विवो बरोवि देवाददो इ ।एवं इ मेदि । कर्बवाविविवावा वहविवावदा च वव ववावम् । एहर्वेवावाद् को मेदि । कर्बवदव रावेववाव भंववाविव विवार-मारवेवीइ वया । वायूवम मदविम। वार्वे दर्मिवमीविदि। । वहविमा

कर्म्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाधि-कर्म्माधिकर्म्मकृत्। एते कर्म्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्म्मकरस्तु-क्तोविशेषोवृत्तिरेव च। कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम्। गृह-द्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि-ष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्। अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्” इति—“तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पा-दिषु। मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः। कर्म्मकर्त्तृता-मधिष्ठाता अधिकर्म्मकृत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्ट-प्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकम्। अवस्कर गृहमार्ज्जितपां-श्वादिनिचयस्थानम्। उज्झनं त्यागः। भृतकश्चात्र त्रिविधः। तदुक्तम् “उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषी-बलः। अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृतः” इति।

कर्म्मकर्त्तृ पु० कर्म्मैव कर्त्ता। व्याकरणोक्ते कर्म्मणः कर्त्तृत्व-विवक्षया प्राप्तकर्त्तृत्वभावे कर्म्मणि। “क्रियमाणन्तु यत् कर्म्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्म्मकर्त्तेति तद्विदुः” व्या० का०। कर्म्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदे-शमाह “कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः” पा०। सि० कौ० विवृतमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्म्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म्मव-त्स्यात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चि-ण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यात् कर्म्मवदतिदेशादिति चेन्न लकार-वाच्य एव कर्त्ता कर्म्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारका-द्व इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अतएव ल्यक्तव्यप्रत्यया कर्म्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्म्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च। पचेर्भिदेर्वा कर्त्तृस्था न तु तेषु तुल्या? सत्यम्। कर्म्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्र नानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्म्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्व-सिश्छिनत्त्यादौ मा भूत्। क्रिम्—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामं, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति अवदधाति वा। यत्र कर्म्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्म्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि यथा पक्वतण्डुलेष्विव ग्रामगमनादिषु वैलक्षण्यमुपल-भ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्म्मस्था, तेन कारिष्यते घटः इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नेतस्य सिद्धिरेव। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्त्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यवसानेऽर्थ इति व्याख्यातम् इदमपामि सरलया व्याख्यातम् यथा— “उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापार-भेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यमनुरुन्धान कर्त्तृत्वकर्म्मत्वादिव्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्म्मातिदेश-सूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्म्मस्थया कर्म्मात्म-स्थया क्रियया फलेन “फलव्यापारयोर्धातुः” इत्युक्तेः “धातो-रर्थे क्रियोच्यते” इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधि-करणक्रिय इत्यर्थः। किञ्च कर्म्मस्वभावकएव कार्य्यातिदे-शार्थं कर्म्मणेति पदम् “कर्म्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्म्मकर्त्ता च कर्म्मवत्। कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्म्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्” इत्युक्तेः “कर्म्मस्थः पचतेर्भावः कर्म्मस्थाश्च भिदादयः” इत्युक्ते भिदादयः कर्म्मस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः “कर्त्तृ-स्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः” इत्युक्तेः। “व्यत्ययो-बहुलं लिङ्याशिष्यङिति” सूत्रयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। ल्यक्तव्यप्रत्ययास्तु कृत्य-प्रायिकः विनोपासरत्यादौ कर्म्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम्। वाच्यविशेषाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्म्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्म्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतर-त्रेति। “निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्म्मवद्भाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्म्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” इतिहर्य्युक्ते क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोः कर्म्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भाव” इदं च यथा बोधाधिकं तथा वक्ष्य० म० उक्तं यथा

“अथ भिद्यते स्वयमेव कुसूलः स्वयमित्यादौ भि-दाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कु-सूलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थ-भिन्नतया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिण्वो-र्निर्गुणत्वात्स्मेयतत्र आह। एकक्रियाधर्म्मितया कर्त्तृता क-र्म्मतोभयोः। बोधने कर्म्मताकाङ्क्षापेक्ष्योऽन्वयतोभ-वेत्। कर्म्मताकाङ्क्षा कर्म्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्म-नेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा भुवस्त्विवंविधत्वादपे-क्षणीया न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविरहादिरन्य-रूपा यद्येव तण्डुलाः स्वयमेव पच्यन्ते इत्यपि प्रयोग

[illegible] "कायवे [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] (पुना) [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कार्य [illegible] ।

[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

तपसा नाशकेन” इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतु-त्वोक्ते विविदिषायामेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणा-मुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्मकार त्रि॰ कर्म करोति श्रस्तत्ता अण् उप॰ स॰ । विना वेतनेन १कर्मकारके (वेगार) (कामार) इति प्रसिद्ध वर्णसङ्करजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः । “हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गो विजानाति कर्मकारं स्वकारणम्” उद्भट ।

कर्मकारिन् त्रि॰ कर्म करोति कृ—णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म कारके “तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः” मनु ।

कर्मकीलक पु॰ कर्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका॰ । [कर्मक्षम देह आत्मीभवम् इत्याश्रित” रघु ।

कर्मक्षम त्रि॰ कर्मणि क्षम ७त॰ । कर्मकरणसमर्थे “आत्म-

कर्मक्षेत्र न॰ कर्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बु-द्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नव-वर्षोपयुक्ता “अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्या-न्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौम-स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति” भाग॰ ५,१७,१२,१२, कर्म भूमि-रपस्र स्त्री । “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः” इत्युपक्रम्य “कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छति” । “अत्र सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमथात् गच्छति च । तिर्यक्त्वं नारकित्वञ्च मध्यं चातश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते” विष्णु पु॰ पराशरवाक्यम् ।

कर्मग्रन्थि पु॰ कर्मणा ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य वासनारूपे दोषे तस्यैव सकामप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म-बन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मचण्डाल पु॰ कर्मणा चण्डाल इव । “असूयकः पिशु-नश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्म-तश्चापि पञ्चमः” वसिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । “उत्तिष्ठ गम्यतां राहो । त्यज्यतां चन्द्र-मण्डलम् । कर्मचण्डाल । योगोऽयं मम मा पश्य कुरु” इत्युक्तिश्रवणमन्त्र । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घरोष-कत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् त्रि॰ चित्रयान् चि—भूते क्विप् ६त॰ । १कृतकर्मचि । कर्मचितिम् ६त॰ । २कर्मणा चीयमाने च “कर्मचयान् कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्ते कर्मणा चीयन्ते” शत॰ब्रा॰ । १०,५,३,६ ।

कर्मचित त्रि॰ कर्मणा चितः चि—क्त । कर्मसम्पाद्ये “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः” वेदपरि॰ श्रुति

कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थ चेष्टायाम् “आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृति । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्” इत्युक्ते चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् “कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी” मनु ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मावबोधने चोदना विधिः । कर्मविषये १प्रेरणारूपे विधौ “कर्मावबोधनं चोदना क्रियाया प्रवर्तकं वचनमिति” मीमा॰ भा॰ । चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनया या॰ करणे ल्युट् ७त॰ । २कर्मप्रवृ-त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । “ज्ञानं ज्ञेयं परि-ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना” गीता । “ज्ञानमिष्टसाधन-मितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाता-श्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—“चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः” इति ततश्चायमर्थः:—उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमाश्रित्य कर्मविधिः प्रवर्तते इति” श्रीधर ।

कर्मज त्रि॰ कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन—ड । कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधा यथोक्तं भावप्र॰—

“ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा सुषुप्ता च जरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वभावादुत्पन्ने जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मा-न्ध्यादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमान-दैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्यप्रभृतयः । अथ योन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमः, सन्न्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजा व्याधयः यथाशास्त्रमदृष्टकर्मभवदुःखभोगनाशकम् प्रायश्चित्तनाश्या वा इतो जाताः न तु दुष्टानादिदोषेण जनिताश्च । यथाशास्त्रं तु विपीतौ यथाव्याधिचिकित्सितः । न यत्नं

नाति को भावितः च योऽस्य कथको दुःखे। होमका: [illegible] । नतु क्रिया- कार्ये [illegible] नैरन्तर्य [illegible] । यो होमेऽपि यागत्व इत्यर्थे वाच्यम् ननु कथ होमका इत्युच्यते ?। होमेऽपि यागत्वात् इत्यर्थे [illegible] क्रियाकारित्वादुचिता होमा येषां इत्याह इति होमका इत्युच्यन्त इति च नाति। कर्महोमेऽद्भुतः। [illegible] च यदि कर्महोमः। [illegible] इत्यर्थे [illegible] यो होमात् [illegible] होमा [illegible] इति होमा [illegible] इति। कर्मवत् कर्मणा होमका [illegible]। [illegible] होमवत्त्वात् [illegible]। होमका: [illegible] इत्यर्थे [illegible] च कर्म नाति। येषां इह येषां होमात्मे तत्र [illegible] कर्म [illegible]। [illegible] [illegible] कर्मसाध्यो च [illegible] [illegible] च 'यथा इत्यादि [illegible]। [illegible] च।"[illegible] [illegible] कर्मसु च [illegible] तथा [illegible] [illegible]। [illegible] द्वितीय [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible] कर्मणो [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कर्मणो [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कर्मणः [illegible]।

कर्मजित् त्रि [illegible] "[illegible]

[illegible] (अत्र [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] माघ ८।११२ ।

कर्मठ त्रि कर्मणि घटते कर्मन्+अठच् । कर्मनिपुणे [illegible] ।"[illegible] कर्म [illegible] ।

कर्मणि त्रि कर्म [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] ६।६।८

कर्मण्य त्रि कर्मणा सम्पादि यत् । [illegible] । कर्मणि साधु यत् । कर्मकुशले त्रि स्त्री । "[illegible] कर्मण्य: [illegible]" [illegible] २।३८ ।"[illegible] [illegible] त्रि । [illegible] । [illegible] कर्मण्यतमात् [illegible] ।

कर्मत्त्वन् त्रि कर्मणां [illegible] [illegible] । [illegible] कर्मसाधने [illegible] ।

कर्मदेव पु कर्मणा देवः [illegible] । [illegible] । "[illegible] कर्मदेवानामनन्तः [illegible] कर्मणा देवानपि यान्ति [illegible] कर्मदेवानामनन्ताः [illegible] । कर्मदेवा [illegible] [illegible] देवा इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] कर्मदेवानामानन्द" [illegible] । [illegible] देवा [illegible] । "[illegible] [illegible] । "[illegible] कर्मदेवानामनन्दा [illegible] [illegible] कर्मदेवानामानन्दा [illegible] ११।७।२२ । [illegible] [illegible] कर्मदेवा" [illegible] ।

कर्मदेवाधिक स्त्री । "[illegible] कर्मदेवा: [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कर्मदेवा इति [illegible] ।

कर्मदोष पु कर्मणि दोषः कर्मैव दोषः कर्मदोषो वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कर्मदोषानामाह [illegible] [illegible]

स्थावरतां नरः” मनु । २फर्गांजन्ये पापादौ “समीपा- ग्देष्वर्जनित्य कर्मदोषैर्न लिप्यते” मनु । “कर्मदोषैः पापैः” कुल्लू० । विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविपयदोषे च । ‘अनेन गतोर्मया कर्मदोषसमुद्भवाः’ मनु । “विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्याः गतीः” कुल्लू० । ४सफलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च । “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्” इत्यादि० गौत० सू० मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्ति- रूपकर्महेतुत्वोक्तो तस्य तथात्वम् ।

कर्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते स- मानाधीनलक्षणाशून्ये समासभेदे “समानाधिकरणस्तत्- पुरुष कर्मधारय” पा० । तल्लक्षणादिक शब्द०प०उक्तं यथा ‘क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् । तादा- त्म्येन, भवेदेष समासः कर्मधारयः । क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि० तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ- स्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारय नीलो- त्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादा- त्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषाद्युत्तर- पदस्यार्थस्य सिंहादिपदार्थस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादि- विग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकम् उपकुम्भादिर्न तादात्म्येना- न्वयबोधक, प्रथमसमपञ्चमित्यादेः संघाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षणत्वात् स्वार्थकसामान्यपरत्वेऽपि चात्य- भावाच्च । नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नाम- द्वयं स्वार्थयोरभेदान्वय बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या- व्यवधानात् । यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वय- बुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्व तन्त्रमतोन तस्य भेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वय, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदार्थस्य पटितेन घटपटेत्येकस्यात्मकनामेनोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचार । स्तोकं पचति धान्येन धनं, मन्दया पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादा- त्म्येनान्वय किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यएवाधेयत्वेनेत्या- दिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो न पूर्व्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्ता- दात्म्येनान्वयबोधकसमासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वस्यान्याय- त्वे, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव । अतएव राजपुरुष इत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति सर्व्वैरुक्तमपि सङ्गच्छते ।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्य ते । किञ्चिद्विशिष्टस्वार्थानवच्छिन्नस्यैव या तादात्म्येना- न्वयबोधकत्वस्य क्रमिकत्वनिरुक्तौ निवेश्यम् । नचैवमपि पञ्च- पुल्यादिद्विगौ द्विगाग्ने गच्छत इत्यादिस्वर्णीये हितयाद्य- भिन्नगाम्यादिविशेषकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तद्व्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानु- ष इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र नियततादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारय साधु प्रमेयधूम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धा- र्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति ध्येयं । चन्द्रमतरुर्विन्ध्यगिरि- र्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्व कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषण- स्यापि तद्व्यभिचारित्वम् । पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्व न नियपामादिमत्त्व किन्तु भ्रमविधुरत्वम् । अतएव तत्र पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु मन्त्रा । तदाद्युत्तरपदक कर्मधारय प्रायशोनेष्यते नीलतदस्तीत्यादितोनात्यपि नीलोत्पलादेरर्थस्याप्रतीतेः । “पक्वयज्ञोत्तम” इत्यत्र मतमङ्क्षुम यथा । नीलवद्रसमास्वाद्य “कटुतद्रूपमीक्ष्यते” इत्यादिप्रयोगात् कश्चिदिष्यतेऽपि । प्रयुक्तश्च कुमारनन्दिना परम स इत्याद्यर्थे परमस परमतावित्यादि । तत्- पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थ- प्रकारकान्वयबुद्धिमात्र प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्था- प्यत्व तन्त्रं मन्तु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताक- बुद्धि प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयास- म्भवात् कर्मधारयादिकं समासोन यौगिकं किन्तु नीलो- त्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्त्तृहरिणा “अबु- धान् प्रत्युपायाश्च विहिता प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वाद त्यन्त भेदोवाक्यसमासयो”रिति वैयाकरणा, तन्मन्दं नी- लोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यभ्युपगमेऽपि नीलादि- प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभवि- कत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोध- सामान्य प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्व तन्त्रमितीदृश नीलमानयेत्यादौ नामार्थद्वयार्थयोर्नान्वयबोध ,परन्तु सम- स्तनामस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यत्रापि किन्न रोच ये ? । अथ समासस्याशक्तत्वे नीलोद्रव्य घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

[illegible]

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनःकर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्र न स्यात्"। सि॰कौ॰ तद्व्याख्यायां सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतरूपादिरूपासाधारणविशेषफलस्याभाववत्त्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्यं प्राप्यं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा 'विषं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते' इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्व्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा॰ इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द॰प्र॰ उक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थो यन्निष्ठः स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरत्" "यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्थतिङा यत्र स्वार्थे तदीयो यादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तदुपस्थाप्यतादृशक्रियायाः स तिङर्थः कर्तृताभिन्नं कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः"। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङुपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यत इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्मत्वमित्यनुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्मोऽपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामवत् चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रो गम्यते चैत्रेणेत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगते साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगमनाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रोपात्तं गच्छति

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्र न स्यात्"। सि॰ कौ॰। एतच्चैतदनभिमतलाया यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारक एवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षाया विकार्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टावस्थोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टावस्थफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वे सतीप्सितत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतभस्मादिरूपासाधारणविशेषफलस्याभावात्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्ममात्रनिष्ठतया असाधारण्येन तद्धर्मस्यानतिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्यप्राप्यं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनौदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा॰ इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैवेप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्योपकारकतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तथा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्मताबोधकप्रकारलक्षणादिकं शब्द॰प्र॰ अन्ययोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थोऽपि स्थिता स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः"। "यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्थितिष्टा यत्र स्वार्थे तदीयोपाद्यगोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः स तिष्टः ... कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। धातोर्गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिष्टघटोपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तदीयत्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोऽप्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यत इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्त्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियायाः अप्रसक्तेः)। कर्मत्वमित्यत्रानुकूलव्यापारलक्षण कर्त्तृत्वस्य धात्वर्थस्य धर्मोऽपि न तत्कर्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामवच्चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिष्ठतः संयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगते साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

रोधात् इत्यादि’ । (कर्तृव्यापारयोर्धात्वर्थत्वमतानुसारेण)

तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलादिपदार्थनिष्ठफलजनकसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तद्विशिष्टे च विक्लित्तिजनकसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः तत्रान्तु पचतीत्यपि मृदुत्वजनकव्यापारः “स्थाल्यां पचमानाः पच्यन्ते” इति हरिदासव्याख्यायाम् । ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितस्यानुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । वृक्षं त्यजतीत्यादौ पार्थक्यजनकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थस्तद्विशिष्टे च संयोगे विभागे वा स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयः । एवञ्च विष्णुं यजतीत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नमन्त्रकरणकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिजनकमन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारकस्तत्र बोधः, अतएव एतन्मतेऽत्रापि पश्यत्यर्थस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वस्य वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयेन पुष्पेण विष्णुं यजतीत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन नान्वयत्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तद्विशिष्टयोगौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येव तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदोऽयं भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिविषयाया मन्त्रकरणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतीत्यादिकः प्रयोगः । नरमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रं धात्वर्थस्तथा नात्र परमेश्वरः प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । एवं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, मोक्षे च पतने एतदाधेयत्वेनान्वयस्तेनान्याधिकरणकस्य एतत्संयोगपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येव तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया घृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव । अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहात्तत्त्यागादेर्न यत्नत्वं किन्तु होमत्वमेव । वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन वास्तवधर्मिविशिष्टे पतनेऽन्वयेऽपि वह्निवृत्तिपतनविशिष्टपतने तद्वृत्तिविशिष्टत्वस्यापि निराकाङ्क्षत्वापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव । प्रतिमादौ *तर्पणा*दिस्नपने मन्त्रकरणकमपि नान्याधिकरणकं वह्नौ पतनस्य मत्त्वे पतनात्मकमन्याधिकरणकत्वमवगाहमानमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः । मासत्रयेऽपि होमे नाभवत एव मत्स्य करणम् । यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन एवं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद् घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोऽन्वयबोधः । न चैवं हु धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिन कर्मत्वादन्यथा गगने क्षोभ्रमृत्तिकेत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायाद्युदाहरणापत्तेः ऊर्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्योत्क्षेपणत्वात् । तथोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वादिना सहैव तत्र जातित्वायोगात् स्वोद्धादेस्तत्कर्मत्वानुपपत्तेश्च । अतएव परम्परया हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतवह्निसंयोगशालित्वेन वह्न्यादेः कर्मत्वमनभ्युपगम्य “अग्निं जुहोति” इत्यनुसारेण अग्नये जुहोति इति प्रयोगममपि पाणिने समर्थ्यते । धनं प्रतिग्रहातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति कर्मीभूतस्वत्वसम्बन्धतया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्वत्वस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः । धान्यं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयणार्थः, तस्मिन् च स्वत्वे धान्यस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन धान्यनिष्ठमूल्यदानजन्यस्वत्वानुकूलस्वीकारवान्, धान्यनिष्ठस्वत्वस्य तदनुकूलमूल्यदाता चेति तत्र बोधः । धान्यं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयणेन धान्यनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो धान्यस्य त्यागस्तद्वान्, धान्यनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः । मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव शास्त्रनिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीना विनिमये विक्रयणान्तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नपातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्ववानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि एतत्कारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायाश्चयार्थे तु गरले पततीत्यादिरेव युक्तप्रयोगः । स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्यैव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्वै यत्परत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नोऽव्यापारोऽपादानर्थः, तद्विशिष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः । ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न

[illegible]

[illegible]

इत्यादौ चाक्षुषत्व अपि स्पर्शविशिष्टत्वयत्नस्य कर्त्तु
कर्त्तृतानिरास इत्येव ईदृशनिष्टितत्वमनुसृतम्। "क्रियाया
मेव भुज्यर्थे गत्येव इत्येव। तस्मात् कर्त्तु कर्मत्व
क्रियया शब्द० यदि" इति स्मरणात् भ्रमयति गुप्तिकान् मार्जा-
रम् भक्षयति नरः स्वामित्यादेरेव भवे कर्त्तरि कर्मता
न तु भक्षयतीदम् भवतीत्यादौ, भक्षयति मत्ता परि-
जने कृष्ण इत्यादौ तु न भोजन भक्षिरर्थः। याप-
यति इदमस्मात् स्थापयति चारयति गोपीं एवमान् वा-
हिक इत्यादावपि वाहयति भार भवेन धनिकइत्यादौ
भक्षेरपा वाहकोन धनिकादि। "दृक्शोस्तु कर्त्तु क
र्मत्व गत्यादौ स्यादिनिवर्तया। इति वादिदृशोरेवमा
त्मनेपदपक्षे दर्शयति दर्शयति कारयति वा पट
इत्यादेरेवाय अन्यतिरितोऽपि एविन्द्रस्य गौण
कर्मत्वागमः। तथा व्याहरणादयतोदन तमय तनयेन
वा रामी, निकाययति लिप्स लिप्सेन वा तन्नादत्यपि
प्रमाणम्। परन्तु पूर्वयोरप्राप्तायितयोस्तु प्राप्तानेव
कर्मत्व वैकल्पिकोऽभि। गुरुमभिवादयते सुत सुतेन
वा दर्शय भुव दर्शयते भार्यां भार्यया वा पति
रित्यादौ तु दर्श प्राप्तावभिवादयतेरप्राप्तौ च।
आत्मनेपदपक्षे तु पक्षान पथिक दर्शयति, पुत्रेण
मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादियम।
कामेनार्थं निर्णाययति भैषज्येन खादयति खादयति
वा दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाक्रायतीत्यादौ तु
नीप्रभृतेः प्राप्तार्थकत्वेन तत्कर्त्तु कर्मत्व प्राप्तमपि "न
नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दि शयतिषु कस्यचित्। शेषेष्वन्येषु
कर्त्तृत्व कर्मता स्यात्स्वादिष्विति" भर्त्तृहरिवचनान्नि
पिध्यते। अत्र च कश्चित्तादिविभूतिकवचनान्त्रेणार्थं
निर्णाययमानश्चेति, मन्त्रेण पुत्र बाध्यमानोऽसूते इ-
त्यादौ कर्म विषयत्व मानसादेर्नोत्पत्तिरिति वदन्ति।
एव मानसीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परस्परया तदा-
श्रयत्वञ्च तदर्थः। घट जानातीत्यत्र विषयत्व विष-
यिता वा द्वितीयार्थः। दिवाकरस्तु सम्कारावच्छिन्नमेव
ज्ञानं जानात्यर्थस्तु शक्यते धत्यमेव कर्मत्व घटादे-
रित्याह तस्मात् ज्ञानमित्यादित संस्कारामतीते
र्जायदेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटत्वोपे-
क्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घट जानातीतिप्रयोगस्या
प्रसङ्गाच्च। अतएव प्रामाण्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा-
त्वर्थ इति तत्पावच्छेदकीभूतज्ञाततासम्बन्धादेव घटादेर्ज्ञान-
कर्मतेति भट्टमतमपास्तमेव ज्ञानविषयत्वातिरिक्ताया
ज्ञाततायाः प्रामाभावदर्शने ज्ञाततायाश्च ज्ञातत्वादे-
रप्यतिरिक्ताया कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि श्यापा-
दयामीत्यादौ विषयताप्रापकी विषयताप्रतीतय द्विती-
यार्थं पर्वतो वह्निमानित्यादावतिनिशयापत्तौ वा पर्वत-
मनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रका-
रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घट पश्यति
गन्ध जिघ्रतीत्याद्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा
क्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्व कर्मत्व घटादेरुप
नीतभानादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाश न पश्यती
त्यादौ पुनरन्वयोऽस्य भवति। तण्डुलपाक करोतीत्यत्र
पिकापोजन्यतावच्छेदक क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयता
विशेष एव द्वितीयार्थः एतौ भावेन, तेन तण्डुलपा-
कत्वप्रकारकज्ञानेच्छायाः विषयत्वेऽपि पाकहायाया न
तण्डुल करोतीत्यादिकोन प्रयोगः पाकइायामोदन
करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अनुकूलत्वे लक्षणा तण्डुला-
दिपदत्यलक्षितस्तु भोदनादिलक्षिका तमात्राभावात्। यद्वै
मानसत्त्वकल्पते धातुना उत्पत्त्यनुकूला लक्षिप्यते इति
तमोदनस्य तत्त्वमेव कर्म त्वमतएव यत्र कृतिमात्र धात्व-
र्थः तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावपि वेत्याह
तत्र कृत्यादिपदादुत्पत्त्यमानप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव
करोतेरर्थे स्यात्। मीमांसादृष्टान्ते तु पाकक्रतौ तण्डु-
लादेरुपादानविधयैव फलविधयोदनादेरपि विषयत्व
सृष्ट यदाह पतञ्जलि "मिद्ध साध्य फलञ्चेति प्रवृत्ते
र्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फल
ह्युपमिति" तथा च तण्डुले तण्डुलपक्तृद्वायामोदन
करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थ।
मास लोपति, क्रोश स्वपिति, गोदोह तिष्ठति, कुरून्
स्वोऽपीत्यादावधिकरणत्व गौणमेव कर्मत्वं समाऽनु-
भाव्यते "कालभावाध्वदेशानां क्रियाणां मोदनामपि।
व्यापारता धीध्वधातोः कर्मता स्याद्विभावयेति" स्मृते"।
"कर्मणि द्वितीया" "कर्मवत् कर्मणा"पा०। सकर्मक अकर्मक
इत्यादि। ० वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे
पदार्थभेदे। तल्लक्षणादि कणादसूत्रतदुपस्कारयोर्दर्शितं यथा—
"एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मल-
क्षणम्" सू० "गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणोलक्षणमाह
एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो-
ऽस्येत्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोम्

[illegible]

उक्तोपदार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्य्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः । क्रिया च धात्वर्थव्यापारभेदः अतएव क्रियाशब्दे वक्ष्यते ।४शास्त्रविहिते अग्निष्टोमादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्"इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायजनकं सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताक जातेष्ट्यादि । काम्यं कामनाधनकर्त्तव्यमश्वमेधादि । पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात् । तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १ । यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण । वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्"३ । "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम् । अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्नुमिच्छुना साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायाससहितं प्रयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २ । अनुबध्यत इत्यनुबन्धः पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तव्ययं हिंसा परपीड़ा पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्"३ श्री० । प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णशुक्लकृष्णभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि । कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि । कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि । कर्मविपाकशब्दे उदा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"।"कामनापूर्वकं कर्म स्वर्गादिप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०

विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः । ५समौ च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलञ्च कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै० सू० । अत्र कर्मशब्दः सवि- वैदिककर्मोत्पन्नपर । "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः । "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः ।

कर्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-अण् । कीकटदेशस्थे नदीभेदे,यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति । "कर्मनाशाजलस्पर्शादिना गण्डकयमौ नत" भाषा०।

कर्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा यस्य । १यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनु । ७त० ।२कर्मासक्ते त्रि ।

कर्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि । कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ० । इनेर्लुप्येव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यः ।

कर्मपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच् समा० । "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् । मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रोक्ता यथा "प्राणातिपातं स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा । त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् । असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् । अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् । तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः । शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीय कर्त्तरि भूते अनीयर् ।"कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु । ते हि संप्रति क्रियां न वदन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति"अधिपरी अनर्थकौ"इत्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम् । अन्वादयस्तदर्थभेदे तत्र यथा' सूत्रे चार्थाः सि०दर्शिताः यथा"कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्य्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि

[illegible]

पच्यते एवं क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः "तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चे"ति "अतएव यज्ञादीनां ज्ञानोपकारकत्वाय निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तयन्ते । पण्डितेनापि मूर्खे काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे—"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः" । राति ददाति" । भ० त० रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठप्रशंसापरम् अन्यथा संसारस्य धर्मा-धर्ममूलकतया धर्मकार्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरगन्धे दर्शिते "फलमत उपपत्ते" इत्यादिके शा० सू० भाष्ये धर्मस्य फलदातृत्व मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् । एकान्ततोऽसति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३,४६ । "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्मणां कर्ममोक्षस्यैव परमफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः । व्याकृत-ञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—'ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षाय तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते" । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तत्रारोग्यस्थानीयमोक्ष-स्यैवेति सुस्थितं कर्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्मबन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः । १कर्मजन्यादृष्टेना पूर्वदेहस्य बन्धरूपे संसारे "कर्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्मबन्धनमप्यत्र । कर्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य । कर्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि० । "लोकोऽयं कर्मबन्धनः" गीता । [जन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्मभोग पु० कर्मणः कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म-

कर्मभू स्त्री कर्मणः कृषिकर्मणो भूः । १कृष्टभूमौ (चसाजमि) हेमच० २भारतवर्षे च । [दीर्घम् तस्यात्तस्य तथात्वम् ।

कर्ममूल न० कर्मणोमूलमिव मूलमस्य । कुशदर्भे शब्दच० ।

कर्ममीमांसा स्त्री ६त० । कर्माङ्गवेदवाक्यमवलम्ब्य संशय-पूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्मयुग न० क०—हिंसायाम् आधारे कलियुगे कर्मधा० । कलि-युगे शिक्षा० तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम् ।

कर्मयोग पु० कर्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि कर्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्य-सिद्ध्योः समत्वभावने च । यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च फलं च तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा "एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभि-क्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु-नन्दन ! । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् । यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवा-दरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्ग-परा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्व-र्य्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्य-विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो-निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्वतः स-म्प्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-नतः । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि । योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः । बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् । कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्" ।

अधिकारिभेदेन कर्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यस-नादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजै-र्गुणैः । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् । न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेनैव कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमनुपद वक्ष्यमाण पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तयाभ्यसरीत्यैव कर्म करणीयमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तप स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके २योगसाधने । यथा च तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिकर्म्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा" भा० । "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायो प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य झगित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यमुपायमपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्त्व कृतरक्षाविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितस्यमविक्षिप्तस्य, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आत्मनः प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तप स्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । 'योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानोऽभिधीयते" इत्युपक्रम्य तत्र "स्वाध्यायादयो" दर्शिता । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अना दीति । अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितरूपमत विषयजालं यस्या सा तथोक्ता । अशुद्धिरजस्तमसी सत्त्वस्य नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेद, ननु धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादय पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च मन्त्राः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यदेदमुक्तम्— "कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसंन्यासो वा" फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यदेदमुक्तम् "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि" (गीता) विव०

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" सू० "स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्म्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा० । "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसंख्यानस्य तु तद्बन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन दग्धकल्पबीजसाधर्म्यमुक्तम् स्यादेतत् प्रसंख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्म्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतनुत्वे हि बलवद्विरोधिपक्षा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किम् प्रागेव तद्बन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यासुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता सैव यावत् परामृश्यते सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिरूपप्रज्ञायन्त्रिततया सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्प्यते, कुत ? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कार्म्मरङ्ग पुन० कर्म्मणे क्रियायै रज्यते रन्ज—घञ् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त० । (कामराङ्गा) १फिरालफलके वृक्षे 'भट्ठ' श० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ता "कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत्" कफवात-

[illegible] इति [illegible] ।

कर्म्मपुरी स्त्री [illegible] ।

कर्म्मभाज् [illegible] ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्म्मणां तिथिकर्म्मणां [illegible] इति हेमचन्द्रः । [illegible] ।

कर्म्मविपाक इ [illegible]

[illegible]

चित्रीकृतमिव सर्वतोमत्स्यजालग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्व्विका वासना । यस्त्वयं कर्म्माशय एष एकैकभविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासना ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्म्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात् ? योह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः —कृतस्याविपक्वस्य नाशः १ प्रधानकर्म्मण्यावापगमनं २ वा नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति ३ । तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्म्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् "द्वे द्वे ह वै कर्म्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्म्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव कर्म्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्म्मण्यावापगमनं २ यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम्" कस्मात् ? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३ कथमिति ? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्म्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्म्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्म्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म्मगतिश्चित्रा दुर्व्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्म्माशयोऽनुज्ञायत इति" भा० ।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्म्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्म्माशयान्तरं जैषीत्, प्राक्तनकर्म्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादुच्छेदः संसारस्यास्यादित्यत आह सतीति । एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्म्माशयस्तादर्थ्येन तदान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न ह्यस्ति सम्भवो, न च तत्र यत्र दुष्यति नोद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं चेति । तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्म्मफलप्रसवक्षेत्रमिति क्लेशानां क्षयोपशमनेऽपि कर्म्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सन्नप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसंख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति । तमिममर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति । सतुषा अपि दग्धबीजभावाः स्वेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति । ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह स चेति । विपच्यते साध्यते कर्म्मभिरिति विपाकः । कर्म्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्म्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनादिकाले एकैकजन्मसञ्चितस्य अत एव असंख्येयस्य एकैकजन्मोपचितादेकैकस्मात् कर्म्मणोऽवशिष्टस्य कर्म्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । एतदुक्तं भवति कर्म्मचयस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिप्रायस्याश्चान्योन्यसमीहिताश्च कर्म्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुमेवापतेत् नाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२ । पृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अनेकेषु जन्मसु व्याहितमेकमेव कर्म्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्म्मवैफल्येन तदनुष्ठानाभावप्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेद्ये कर्म्मण्येकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्म्मण्येकस्मिन् ? तत्र ह्यवसराभावात् विपाककालाभाव एव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्योगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्म्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्म्मसहस्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालो फलक्रमे नियमश्च न स्यात् नास्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्षे यथोक्तदूषणमित्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते तथाञ्ज-

यस्य नेह प्राधान्यमभिमतं मरणक्रियाया म्लोयस्तस्य नियतविपाकस्यैवान्यदा मदकार्यत्वात्, अनियतविपाकस्य च दुर्बलत्वमन्यदा वाधकागमत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं ? पर पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अदृष्टेति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतासुतामवधारयति यस्त्वदृष्टेति । शेषं सुगमम्" विव० ।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू० ।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुका दुःखफला इति यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा० ।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् । अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतवो जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु तेषां प्रतिकूलवेदनीयत्वात् कस्मात् पुनः पुण्यहेतुका अप्यसुखफलाः ? अनुकूलवेदनीयत्वात् । न ह्येषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्

मरणस्य यथा सर्वकर्माभिव्यञ्जकत्वं तथा शा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्ते । तदविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यत इत्याशङ्का निराकृता यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततो वक्तव्य यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवात् बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न चानारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति । "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीपसमानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यज्यते न सूक्ष्मम् एवं प्रायणे समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः" ।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः । इदानीमशुभकर्मविपाको विशेषतो निरूप्यते स चाधर्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० २ अ० ६ अ० पराशरमैत्रेयसंवादे ।

"पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधः सलिलस्य च । पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहित । रौरवश्चैव वेधश्च शूकरो विशसस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विमोहनः । रुधिरान्धो वैतरणी

[illegible]

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् । छत्र-
प्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन् । वराम्बुप्रदानेन
वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च
गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् ।
स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान् नरः ।
सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीति-
करं दिव्यं बलपुष्टिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं
त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे
म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादस्मात् प्रवर्त्तते ।
शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्व-
नागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः । समस्तैरपि सम्प्राप्तैर्न रमन्ते
बुभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालाः वृद्धाश्च मध्यमाः ।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवमानवाः । क्षुधा हि
सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादौषधिलेपेन
(आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधा-
समं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः । नास्त्याहारसमं
सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्य-
मन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते
सर्व्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः ।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये
यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः
सर्व्वमिहामुत्र च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते
पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न
संशयः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् ।
स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनम् । अन्नं प्रजा-
पतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं
न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं
स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्व्वरसाश्रयम् । अन्न-
पानाश्वगोवस्त्रशय्याच्छत्रासनम् । प्रेतलोके प्रश-
स्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्म्मराज-
पुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् ।
ये पुनः क्रूरकर्म्माणः पापा दानविवर्ज्जिताः । ते घोरेण
पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि
योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यव-
स्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्म्मणाम् ।
पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीक्ष्णक-
ण्टकयुक्तेन शर्कराविचितेन च । क्षुरधारानिभैस्ती-
क्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता उत्त-
प्तैश्च खातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दर्भैः सङ्कुलेन पथा
क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः । प्रत-
प्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च
क्वचिल्लोष्टैः सुपिच्छलैः । सुतप्तवालुकाभिश्च तथा
तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः
क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् । अ-
यःशृङ्गाटकैर्व्याप्तं क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशि-
लाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्त-
माकण्ठान्तप्रवेशया । क्वचिद्दुष्टाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च क-
रीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च
दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः ।
मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्बणैः । मत्तमा-
तङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिख-
द्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः । महाविषाणैर्महिषैरु-
ष्ट्रैर्मत्तैश्च रौद्रकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च
राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते ।
महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाण-
वर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन
दह्यमाना व्रजन्ति च । महाटङ्कौघवर्षेण भिद्यमानाश्च
सर्व्वतः । पतद्भिर्वज्रसङ्घातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रदीप्ता-
ङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्य-
माणा रुदन्ति हि । वज्रमेघरवैर्घोरैर्विभ्राम्यन्ते मुहु-
र्मुहुः । निशितायुधवर्षेण चूर्य्यमाणाश्च सर्व्वतः । महा-
क्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना व्रजन्ति च । महाशीतेन
महता रूक्षेण परुषेण च । समन्ताद्धूयमानास्ते शुष्यन्ते
सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन
च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण
महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्व्वदु-
ःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्व्वे ये मूढाः पापका-
रिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् । एका-
किनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्ज्जिताः । शोचन्तः स्वानि
कर्म्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च
शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कृशाङ्गा भीतभीताश्च दह्यमाना
क्षुधाग्निना । बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्ताना पादयो-
र्नराः । आकृष्यन्ते कृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसा
ऽधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशनिब-
द्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना । ललाटे चासिना चान्ये
भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः । उत्ताना कण्टकपथा क्वचिद्-

ष्टात्मकमा । मवापूर्ण पूरयान करे च पूरोहिता । पूरिता वसुवाणिच पञ्चवोवापि चीविता । योवाया येन प्रवम वयावन्य सुश्रुषिता । विद्यावदु पुत्रेणावन पीतवि रक्ष मा । कन्यावयवन्येव चिवयाचा नवत । चित्ते सायवे महा जीवन्ये दुर्वे च रक्षमा । माताम्बस्यको च वनावमवि चायरे । विद्या करोचवीरणावमने ते करोर वो । विविधावीहरे चाचे समवसुयवा वता । विवाहने वर्षवोषाने विवाय विद्वरे वरे । विवाय वादयवाय विद्यवीतिमांविता । वविद्यविश्चयाचिय वधिवावयवा । पुत्रदयाया कृष्ण च विवयानाय शायर्वे । रक्षत पुत्रार्थ प्रमयाना विरायवा । वरवेँ वरवार्थ वमयाना तकल ता । नीच विरिते- नेति अतिवाणिवयवने । विन्धोवामर्तवि प्रसे वरण पुत्रीपिच्च । कविवयाव जीवने वपना विवया वरा । वायवानाय वविववचवापि पेवविता । वार्ता वर्णवयावाय जीवाची चयन ते । दान जीवा प्रयावर्षे वायवो विचया वरा । वर्णीवहा वयार्थेवा बुध वापि ववावयम् । ये पूर्वापि वरेष सद्य प्रवहर्ष वरा । पूर्वादिवाकरा दैविनिवृत्ते वनायव । तत् वे पूजकर्मवर्यादु वयानेदृव । सामवायवदावेच सायाम्बेच विवेच च । यथा पूव वडायाच आवसोविवदाचिच । वेन विश्वुचानीय वनदि दवर यवम् । तद विवानमावम दिव्यनो सोमपूर्विण । वर्ष नवावस्तुव वर्षेणायवनिवाता । यम अश्वा वदामीनाचवम दृवयरवार । दवि विश्वयवावर्ष दृवतादिव जीवन । ते वावि वन राजार्थ यदय दृवायद्वाचार । यवावि दौयरव विवयुचि वायम । वे इम प्रवदवीयसो ववावि व्यायवम् । पायाववयाचवा विवरीयाय दृया । देवरदावयर्थ यवदीहुहिवेवयम् । अनु वेव पयाहृतु पुत्रर दयरीवरद । भरादवदुच मा पीयादृवम्य पूवम् । वचीपुत्रोदावर वयद्गुर्ण वर्णिम् । वदा- वविययाद्य दीवायिवदवीवयम् । रवायाकार कर वदावेवोविचीविहृतम् । ववदात दवित्रीव विवय वित वायदम् । प्रवयवित विवोयवदिरम्यावायवम् । वाम च अनुवीवल बाकायववनवा । वायवा- प्रवदाय अवायव प्रवायव । यदो चेषु वदावारी

वायराजी च हारवा । विविधा पायवा यया याया वृषा ववावसा । यविश्वलादवरा वायववदीवा- दिवा । वनदवावयरा रीवा वदवमवर्दरा । वय चावा वयावोधी प्रयाणववयवा । वर्वापुत्रोपम वरा वयपूरा प्रवायवा । वनेन वरिगरैव वयावीरैव वदम् । वय वयावि वर्विवाविचवाव वीयवम् । विवेदयवादि चावर्ष वयदाम् वायवापि च । विवपुत्र वयदाव चर्वतार्थ ववेयोद, यो यो पूवक- वर्वाचा परवमावहारिव । वर्षिय वयावेव वरदारविद्वचा । यद् यव विवते यव मपुवय पुत्रे ववा । यत् विवायावयादार्थ यपीहर्षे वर्ष प्रवम् । यवाजीविं प्रवयम ? दीवावाया वर्षेति । पूर्वया वायिवर्ववि नाव होचोउचि वयचित् । वदी वै हविवोवाचा वेशावायवयावक । वनीवा वर्षविवेरि इ पुत्रावयवर्षिता । चीचोचवा । इराचाराः । प्रवा विवदवायिवा । वावववाद्य राजाव हो चि दूवर दयम् ? । राजवोचेन चोरेन वदारवाव प्रजा । विच विना वय इम वदृवायदुवा वदा । य इयार्थ वयवम वदवेयम् मम् । यत् वर्ष चदरियय पूर्वेवादिव विवा । वयायवादय नीचो देव वडविवा वदा । वनपूरेवायावाया वनवा वीवय वनेद् । वर वडवियोंच दरायवाय वेव ते । चोयवा यापि वर्वापि इवी विवपि वर्विता । पवे वर्ष ववादिम वयावा वर्वेराद् इ । अवायवरद्यायवेविद वववयरीद । चोची- वयदा वदावयदा वदीवा ववनीविवाद् । विवो- यवाद वावेव वनेव वरवाविया । यम चीन वदाचाय मयाद् वयदा वादवो । चावविवायिवे वेन विविविषो अवय च । वर्वेवादेच वदवा यम प्रयम विवायवे । वायवायवि मरचा वम वेव वदा पुवम् । यम च रावदेयावयिवो वया दीया । वि यद वयदा देशे विचेदय ववायते । यदा च याद वा यय वदेवदवोचे इम । यय चायविपदार्थ विवाते वरायार्थे । चवावियविदेवाच विवेर्मेयवोयय वदवत वयवानो चोरे ववदि वविवाय । चेराय पवरा चीहि वर्षोरा वयवाचिया । यविचोरा प्रवोचा च योयवोरा वर्वाविचा । वदयो चीवदरा च चीडिवा वर्षोविका । वडी वरयवायदा वाची

च भयानका” इत्युपक्रम्य “कराला विकराला च वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा मतिवर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटय । अष्टाविंशतिरेवैता पापानां यातनात्मिका । आसां क्रमेण विज्ञेया पञ्चपञ्चैव नायका । प्रत्येकं सर्वकोटीनां नामतस्तन्निबोधत । रौरव प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिन । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । तम शीतं तथा चोष्ण पञ्चान्ये नायका स्मृता । सुघोर सुतलस्तीक्ष्ण पद्म सञ्जीवन शठ । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कट । तीव्रवेग करालश्च विकराल सुकम्पन । महापद्म सुचक्रश्च कालसूत्र प्रगर्ज्जन । सूचीमुख सुनेमिश्च खादक सुप्रपीडित । कुम्भीपाक सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुण । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णायमन्तु शकुनिर्म्महासंवर्त्तक क्रतु । तप्तजन्तु पङ्कलेप पूतिमांसोद्भवद्रवम् । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वास सुदीर्घ कूटशाल्मलि । अरिष्ट सुमहानाद प्रवहोऽसृक्प्रवाहण । क्रपमेषवृकशल्यसिंहव्याघ्रगजाननाः । श्वसूकराश्वमहिषबृषखड्गिगजाननाः । ग्राहकुम्भीरनक्राख्या सर्पकूर्म्माश्च वायसा । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्द्दूलकपिकर्कटा । गण्डक पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्ष पूतिमृत्तिक । कणधूमस्तथाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा । अभेद्यश्चातितीव्रश्च रुधिराम्भ श्वभोजन । लालाभक्ष्यश्चात्रभक्ष्य सर्व्वभक्ष सुदारुण । सङ्कट सुविलम्बैव विषम कटपूतन । अम्बरीष कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरण । असितालवन घोरमस्थिभङ्ग प्रपीडन । तिलातसी सस्त्री च कूटपाप प्रमर्द्दन । महाचूर्णं सुचूर्णञ्च तप्तलोहमयी शिला । पर्व्वत क्षुरधाराख्यस्तथा यमल पर्व्वतौ । मूत्रविष्ठान्त्रकूपश्च क्षाररूपश्च शोषण । मुशलोदूखल यन्त्र शिलाशर्कटलाञ्छनम् । तालपत्रासिगहन महाशकटमण्डलम् । सम्मोहनोऽस्थिभङ्गश्च तप्तशूलमयोगुड । बहुदु ख महादु ख कश्मल समल मलम् । हालाहलो विरूपश्च स्वरूपश्च यमानुग । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिन । अष्टाविंशतिरित्येते क्रमश पञ्चकाष्टक । एषा नामानुपूर्व्येण पञ्चपञ्चैव नायका । रौरवादि षष्ट्युत्तरं नरकाणां शत स्मृतम् । चत्वारिंशत्शतमधिकं महानरकमण्डलम् । एषु पापा विपच्यन्ते नरा कर्म्मानुरूपत । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्म्मप्रचयाद्भृशम् । यथा मलक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मास्यन्ति धातव । तथाऽऽपापक्षयात् पापा शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयो पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नरा । महावृक्षाग्रमारोप्य लम्ब्यन्ते यमकिङ्करै । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोल्यन्ति किङ्करै । दोल्यमानश्चातिवेगेन नि सङ्गा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभार समन्तत । पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलै । तेन भारेण महता भग्नमात्रेण दु खिता । ध्यायन्त स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चला । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डै सकण्टकै । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरै समन्तात्पापकारिण । तत क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषत । समन्तात्प्रक्षिप्यन्ते चताङ्गा जर्ज्जरीकृता । पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरस प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैलकटाहके । विष्ठापूर्णे तत कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुन । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसै । श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रैश्च विकृताननै । पच्यन्ते मांसवच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्ना शूलेषु तीक्ष्णेषु नरा पापेन कर्म्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म्मभिरात्मजै । तिलवत् सम्पीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नरा । तप्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुन । बद्ध्वा पाय्यते जिह्वा येऽसत्याप्रियवादिन । सन्दंशेन सुदीप्तेन प्रपीड्यास्य पातन । मिथ्यागमप्रवक्तुश्च जिह्वाहीनास्यनिर्गतात् । जिह्वाद्वारात् क्रोशविस्तारात्कस्यैस्तीक्ष्णैश्च पात्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रशलाकाभिस्तु समापूर्य्य सीव्यते । तत क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुन । हृतेनापूर्य्य तेऽप्यथ तप्ततैलेन तन्मुखम् । हृतस्तत पुनर्वक्त्रं भृशमापूर्य्य हन्यते । विष्ठाभि कृमिमिश्राभि सोपानक्षरणैर्नरै । परिष्वजन्ति चात्युग्र प्रदीप्त लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्म्महानरै । दन्तुरेणातिकष्टेन क्रकचेन बलीयसा । शिर प्रभृति पूर्व्वको घोरै कर्म्मभिरात्मजै । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणित स्वकम् । अन्नपान न दत्त दैवैर्दै-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] ।

नरकेषु च सर्व्वेषु विविधा देहयातनाः । भवन्ति
बहुशः कष्टाः पाणिपादसमुद्भवाः । शिरायतनपर्य्यन्ते
शिरारोमेषु कुत्रचित् । मस्तुत्सृजन्ति ये पापाः
पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां भिन्नं मुखं चूर्ण्यते
लौहमुद्गरैः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तत्रापूर्य्यते पुनः ।
लोहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः । आरोप्यते
गुदे तेषां यावन्मूर्द्धं विनिर्गतः । ततः क्षारेण महता
ताम्रेण सद्रवेण पुनः । द्रुतेनापूर्य्यते गाढं गुदं भिन्नञ्च
देहिनाम् । मम सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यथाद्युक्तं प्रव-
र्त्तनम् । तस्मादिन्द्रियवद्दुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् ।
धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चाव-
मन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते घोरदण्डैश्च
हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यवद्-
गता नराः । हस्तपादललाटेषु कीलिता लौहशङ्कुभिः ।
निम्नञ्च विवृतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कृमिभिः
पाणिभिर्योगैर्लौहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैश्च स-
म्यक् प्रपीड्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च सम्पीड्यन्ते भृशं
पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लोहभाराः सुवर्त्तुलाः ।
भिन्ने श्रवणे तद्वत् लौहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च
बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः समारुह्य तत्र तिलमात्र-
प्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्वशरीरं तु शोणितम् ।
यदा निर्भासतां प्राप्ताः कालेन महता नराः । ततः
क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । छिद्यन्ते शस्त्रधाराभि-
श्छिद्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन तप्तेन
समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः ।
निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भृशं बुभु-
क्षया पीडा कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन
पापानां स्मरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः
पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके प्रोक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रत्येकं यातनाश्चैताः सर्व्वेषु नरकेषु च । स्रष्टा वर्षशते-
नापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्व्विविधैर्घोरैः पात्य-
माना स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य
न क्षयः । तस्मादन्या यातनाः कष्टा विविधाः पापकारि-
णाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः ।
श्रुत्वैव यातनास्तूर्णं म्रियन्ते मृदुचेतसः । ततस्ते-
नात्र कथिता पापा दृश्यन्ति याः स्वयम् । पुत्रमित्र-
कलत्रार्थं यदनुष्ठं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन
नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

ध्रुवमात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ पापं कृतं
त्वया । एवं दूतैर्यमपालैश्चान्यान् पृच्छन्ति तत्र पुनः ।
कियन्तं केन पापेन कालमत्राश्यते नराः । देवद्रव्य-
विनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते
नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरके-
ष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः ।
महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वन्तर-
कल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति
मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् ।
तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन
हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति
नरः पापं वशात्मा ध्रुवमप्रियम् । पापस्य हि फलं दुःखं
तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु
शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं
क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्म्मणा । ततः क्षितिं
समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारा-
स्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीट-
योनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति
पक्षिणः । सक्लिष्टाः पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु ।
मार्गं च समतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनि-
मासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु
परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमति-
दुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौर-
वात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् ।
मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न्न साधये-
देकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्य-
मतिदुर्लभम् । तत् सम्प्राप्य तथा कुर्य्यान्न गच्छेन्नरकं यथा ।
स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं
मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा
सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व
यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् ।
न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वेषा-
मेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च
मोक्षश्च यतः सम्प्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं
प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्य्यान्नात्मनः श्रेयस्तेनात्मा
वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरियम्
मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत्
स्वस्थशरीरस्त्वं तावद्धर्म्मं समाचर । अस्वस्थो नोदितोऽ-

दीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् । यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति । यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या १२ लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियञ्च पुरुषरूपया सूर्म्या । यस्त्विह वै सर्व्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली १३ मारोप्य निष्कर्षन्ति । ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्म्मसेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां १४ निपतन्ति भिन्नमर्य्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्म्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते । ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति । ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति । ये त्विह वै श्वगर्द्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नन्ति । तानपि सम्परेतांल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति १६ । ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति । तानमुष्मिँल्लोके वैशसे १७ नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति । यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः सम्पाययन्ति लालाभक्ष्ये १८ । ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति २० अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्द्ध्नः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति । यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति । अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव क्षारकर्द्दमे २२ निरयेऽवाक्शिरा निपतितो दुरन्ता यातना ह्यश्नुते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायाऽसृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः २४ क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति । ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति । यत्र नृप दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् । ये त्विह वा अन्धावटकुशूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६ । यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्ककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७ । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्व्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे २८ नरके निपतति । यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्म्मराजपुरुषा वायका इव सर्व्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः तेषु च सर्व्व एवाधर्म्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिताश्चावनिपते । पर्य्यायेण विशन्ति"। तथैव धर्म्मानुवर्त्तिन इतरत्र । इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां विशन्ति"

भा० अनु० ७अ० शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथ "युधिष्ठिर उवाच । "कर्म्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ । फलानि भरतश्रेष्ठ । प्रब्रूहि परिपृच्छतः । भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ॥ रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म्म करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि । न नश्यति

सर्वं कर्म यदा यद्वोन्मिथ्याचरति । तै सह यात्रियो निर्म च यात्रा करोति च । चतुर्दशसाध्वनो दयावार्थं दयार्थ कृतवान् । सहस्रमेदुपासीत च तत्र सद्धर्मवित् । यो दयाधर्मनिरतस्तत्त्वानि वर्त्तते । नानापायात् पूर्वाप यत्र इत्यर्थं चरेत् । कारिकेषु यथानामी चतुर्थानि प्रमाणानि च । चीरवस्त्रधरोऽपीति यथोक्ता- प्रत्यापि च । वाक्यानि च मानानि योगाश्रमि सर्वोपायः । सर्वोदयवशात् तत्र योगमेव च । तथाप्ति प्रतिद्वारे योगान्यवहरन्त्यपि । नानिष परिवर्त्तते यत्नात् प्रयोग तिष्ठति । नानाविरात यो धर्मोऽदयावान् यो भवेत् । सर्वत्र सर्वानी वा च कर्तेतिश्रुतं भवेत् । तथापापमनेषाम् ईश्वर प्रतिपन्नम् । दयार्थार्थिनपूर्वार्थं च यथा सद्धर्मवित् । न दानं योदयार्थं धीरस्त्यायहरत्व । नानाधर्म ये योगा कर्मकारणवाक्यया । धर्मं कर्मेव दानेन जीवेनात्मा निवर्त्तते । । सर्वोऽपीच यथा प्रकृतकर्मेणोच जीवितम् । कृतकर्मफलभोक्ता यदनुसारतः । तत्पूर्वाश्रितो राज्यं कर्म । स्वाधिनो भवेत् । मायीपवेशितो राज्यम् । कर्मेण कृतवान् हि । नराधा कामदीनानां कर्मवाचो यथातत्त्व । क्रियान्विकमर्थं यात्रा यानु योगा अत्र कर्मेव । कर्म कर्मेण यजते दीपवत्तरूपमन्तम् । प्रतिवासी भवेत् यत्र दशामि न यातो हित । यदृच्छावशात् राज्ञ नानाप्रकारवती । सस्यानां दोषाणां सविवेकत्व यार्थिर । तथा हादश वर्षाणि नीरसामापतिविपत्ति । सर्वोक्त वर्षेषुनु न तयो दुःखादिवासती । यावत् हि चरत् कर्मं कर्म जीवत्सु राजा हि । ता दृष्टवा दुर्मतिनी न जीवति सोऽपि न । जीवती मायाविनो रोगवान् इथ्यां भ्रमन् दुःखम् । यथा मेघदर्शनेन यतो तिष्ठति मानवम् । पर पूर्वाह्न कर्म स्वशरीरवहत्यपि । अमोघयानानि यथा पुत्रानि च वस्त्राणि च । वस्त्राणि वासितवस्त्रं तथा कर्म हराम्यहम् । जीव नि जीवेत वैरा दृष्टा जीवेत जीवाया । वधुस्तोत्रे च जीवेति ज्ञानेन न तु जीवति । येन जीवति निरर येन जीवा समायति । जीवापि मासर येन प्राप्ती तेन पूजिता । येन जीवात्म माध्यर्थं तेन कायु यज्ञ पूजितम् । यो द्रव्यस्य वयो वहति तत्र व्यवहारः । अनभ्यासात् वहति कर्मव्याचरः । निर्मा

तत्रैव दानविषये सविवेको निवर्तिवं वानुसवात् सदाम्य भोक्तु मा नाथ दानवर्षे वस्तु । मा नाह ।।१५ सनातनकर्मविपाका यथा—

"दश" वहनती राजन च दश क्रियाणि । दशवती दुर्मोचि सम्भोगवद् दुर्मतिम् । अवतारः स्थित यात्रा यथा माया तती दूरः । कारणिकानिकरण विवरण कर्मीर च । तत्र शरीरवृत्तस्य कामवोधस्य तथा । सम्पूर्णं विन रोहिता यतो यानि महारथा । दैवस्य रोगवत्तरूप कर्म दशोऽवहन्त्यपि । सदाहर्षः सदाव पीडिता यदा कामि । प्राप्तो सवनाहतो कर्मेऽ वर्षमापि सदा । वीरापकर्षेतो परस्तोऽपचर्यते । समानुष्यवासनाभ्यः वैरं वर्त्तिन । तत्र दशो वहन् दशावा मादकौकिर । योगायोगाद्दश्योगा- नुयायानवसहता । परः शरीरसमार्गापि परार्थे योगवो- नित्य: । कर्मवान् नावव निर्मलं जीविते यत्र । दशा नवनागमनवर्ज्जपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । पूर्व सर्व यतो यावत् कर्मयुक्त वर्ष क्रिय । शरीरमिदं यात्र पुत्रिता यत्र यावत् । यत्र शरीर हि कर्मा कृतस्य तत्रतः सत्यम् । सत्यमुक्ति यत्र यात्र कर्म कर्मणि उच्यते । दशाविनिर्याम । इति वै यादृशावगती जीवितव्योऽयम । युधिष्ठिरा न यदिया सत्यानि निवास । नानिवासित कर्मेण तावीभ्या निवारणिकम् । दशैव तत्र कर्मोऽपि ये जीवनमपि । सत्यविनार्थं प्राप्य जीवितत्र यथावती । शरीरं तत्र नवी जीवितेन निवर्तिश्यम् । यतो कर्म यापुता प्रापुर्व जीव पर हि । इत्येक कर्म सर्वानि दुःखं या यदि नरावसम् । दैवा यवनूनता किंच जीवविपत्ति । यतो कर्मवयाहत न जीवा कृतमेवते । पर जीवी वरे येन विमूढ अनयापि ते । युधिष्ठिर उवाच । सर्वार्थं अन्यया यथा कर्मोऽवहत्यपि । तत्र नावविपादि कर्म दैव वहती ? । इत्याहि उवाच । अनाथमापि सर्वत्र शरीरस्य वर्तेत । । इति वै या- दायावहतो जीविका गमना । तत्रापि दशावत् दैव- मवहती यदा । यतो यत्र वहनि च नार जीव वसी वर्ते । । तस्ये जीवनादानार्थं कृता किं जीवितवाद ? । युधिष्ठिर उवाच । मार्कार्थं वै अन्यया कर्म वदावते यथा । यथा यावत् दश यदादि महत्यात् । दुर्वासोद्यान । चारवमान । इत्यादि मृतैतनिवृत्ते ।

विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्व्विवर्जितः । जीवः स भगवन् ! क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते । बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्व्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ! । स्वकृतं कर्म्मणो भुङ्क्ते धर्म्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।” इतःपरं कर्म्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्म्मशब्दे १२१।१२२ पृष्ठे “कर्म्मभिर्निर्यतैर्मेह” इत्यारभ्य “धर्म्मं कुरु मम सदा” इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तच्च भा॰अनु॰१११अ॰स्थ बोध्यम् । एवमधर्म्मशब्दे पृ॰१२२ पृष्ठादौ मिता॰ दर्शितवाक्यादपि कर्म्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा “प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्व्वुदविसर्प्याद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धं प्रमाणतः । अश्वदाने मृदुस्तल्पमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् । जलञ्च स्वार्हेण पुष्पं प्रदद्याद्देवगार्ग्गने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः । कृत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्व्वरुणदैवतैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषट्कमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दशपञ्चाष्ट चतुर उभयेन द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सहस्रं निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः । समभ्यर्च्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थान् वेदविद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणाज्ञां न तीर्थं निर्जलं वा मरुधन्विकम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः । भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

दद्याच्च चन्दनान्यघशान्तये । महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते । निष्कत्रयस्य प्रकृतिं स प्रदद्याद्धिरण्मयीम् । तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः । अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उष्ट्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये । मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते । पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् । शुकशारिकयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । बकघाते दीर्घनसो दद्याद्गां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् । हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्त्रियादिष्वनुक्रमात्” । २ अ० ।

“सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते क्रिमिकोदरः । यथावसेन शुद्ध्यर्थमुपोष्य भीष्मपञ्चकम् । उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रिमिकोदरः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंसृष्टं जायते क्रिमिकोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते । परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्धेनुं पयस्विनीम् । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् । धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दद्याद्वापि सदक्षिणाम् । शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः । सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् । खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्” ३ अ० ।

“कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । मुक्ताफलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः । त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि । दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षुविकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये । लौहहारी च पुरुषः कर्व्वुराङ्गः प्रजायते । लौहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् । तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त

स्वान्यान्तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या वस्त्रयुग्मप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्याद्विशस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अथ शूकरदंष्ट्रादि कृमिश्वशकटेन च । भृग्वग्निध्वान्तशस्त्राम्बुविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिष्टकाहताः । कृतघ्नास्ता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकाग्निकवलद्रवातीसारतो मृताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लेपभुजस्तथा । ततो नान्दीमुखा मोक्षाख्ययोऽप्यश्रुमुखास्तथा । इत्थं द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिभिर्हता गर्भं भिन्दन्त्यथो क्रमात् । द्वादशाब्दादिभिर्हता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिभिर्हतास्त्रन्ति दशसु द्वादशस्वपि । वर्षैर्बालकं कुर्य्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारमचौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च शय्यात्पितृत्यक्तकेण तु । शरघाती च शय्याया मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही अस्त्रावरहितः शुना निक्षेपहारकः । नरो विहन्यते शत्रौ शूकरेण च पापिकः । कृमिभिः कृतघ्नश्च कृमिभा यो निकृन्तनः । शृङ्गिणा मद्यरद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा वेदिनो चौरो यक्ष्मणा अनि-

ष्टद् । इवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्मना द्विजनिन्दार्थद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । द्रुमेण राजदन्तिहृदतीसारेण लौल्यहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च चाण्डालमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोऽसद्विक्रेतानपत्यो द्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमृत्युं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेव पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये । ग्रहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलशान्तिलपात्रसमन्वितान् । दद्यात् प्रेतसमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्योऽप्यमती कलसोदकैः । शुचिर्वैरायुधघटोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततो दद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनस्तेषां व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते वरकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्भिर्निष्कनिर्मितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्यात् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णेन विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णेन हरिम् । स स्वा-

[illegible]

सुकृतप्रयोगैः । तं पूर्वजन्मजनितं तु विज्ञाय सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः” १ अ० ।

२नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्विवर्जिता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसकत्वमनुगच्छति । मुष्कच्छेदनकृद्यस्तु सोऽपि षण्ढत्वमश्नुते । रजस्वलाम् स्त्रियं भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति । षण्ढत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते ।” ।

३अल्पायु प्रजता “शृणु विप्र ! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्तटम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया । तस्य विघ्नस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः” ।

४अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः । महाधनो न देयाग्नि ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयु-र्शेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्धा पाशेन सनीतो यत्रास्ते धर्मराड्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं विस्तृतञ्च यमाज्ञया । तेन मर्त्ये महादेऽन्न कृतं दत्तं न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् । आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निक्षिप्तो नरकार्णवे । लोलाख्य-नरके घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्व्वत्र दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादि सर्वतः । मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बहु कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमति दुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा”

५वियोग “अयं दुष्टो दुराचारो दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेह-भङ्गकरोऽयमास्तस्माद्दण्ड्यो यमस्य हि । स्मृत्युक्त्या शृङ्खलै-र्बद्ध्वा ताडयित्वा भृशं बहु । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटी-कृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्मति-स्तदा । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं नाम वक्ष्याम्य-शेषतः । व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमोऽभ्याप्तमन्तरम् । वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यश्च मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्य विमन्त्रं यो विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति वृथामतिः । तस्य मिथ्या-भिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुरा-शया । पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परितश्च च । एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगोद्वेगसमाकुलः । व्यापादितोऽन्यवंशेन नवशोकसमा-वृतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोनौ प्रजायते । ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते” ।

६नेत्रामय । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तव पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य वै । कोटयीश्च मपश्येद्य सतीं वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्दृतिमालम्ब्य पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः । सभय निरयं घोरं समाप्य कदनं बहु । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म-समुद्भवाम् । मानुषोन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्य कर्म न मुञ्चति” ।

७कुब्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्ता नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा काल-मशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो भृशम्” ।

८खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च “उपानहं हरेद्यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम् । तप्तमाणुकदुर्भेद्यमङ्के प्राप्य च सीदति । स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः । प्रवेश्य-दक्षिणद्वारं बद्ध्वा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च निवेशितः । रौरवस्य च यन्नाम तन्मे निगदतः शृणु । अष्टयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्दिवाष्टकम् । दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति-तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य बहुस्थितः । मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः । ग्टध्रसी(छिन्नपादता)व्याधियुक्तो भवेज्जन्मनि-जन्मनि” ।

९ छिन्नमाणता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाच-रेत् । देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षित-स्तत्र दुर्म्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

निर्जने दुर्वहे घोरे विकटाद्रौ महत्स्थले । तमिर्भूत्वा वसे-त्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुल । अथान्तरत्वं गत ततोनीहा-रसम्भवे । शीर्य्यमाणस्तु निर्देहः शीतवातार्द्दितो भृशम् । पञ्चमासमनन्तु तेन मानुषोजायते हत । मण्डपस्यो-भवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते प्रिया ।

०दौर्भाग्यम् "तृतीयास्तु च पर्व्वासु तैलस्पर्शस्त्वया कृत । दुर्भगत्वञ्च ते जात न तापं कुरु सुन्दरि ।" ।

१सापत्न्यम् । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भवम् । दुःखं सुपरम स्त्रीणां स्वकर्म्मवशात, खलु । मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवाद कुरुते तु या । अन्योन्य-स्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेदध । कर्म्मानुयायिनी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तत पुनरसौ दीना दैवात्भवति मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीडासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमत शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तर गत । मनुष्यो हि समाप्नोति भवेद्व गर्हितो जनः । पुरा राजकुले-जातो विश्वसेनेति नामत । एकदा ब्राह्मणी स्वच्छा यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्टाथ तेन सा । कामबाणार्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । दुःखेनाभिसंतप्ता तत स्वभवन गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या भिक्षुरेक समागत । धर्षिता सापि तस्मै भिक्षायेऽन्न ददौ मुदा । इदं कृत तया पाप शृणु तस्य फल तथा । तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य विषयङ्गता । पुनर्ज्जन्म समासाद्याऽभवम्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य तत कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधा योनि समासाद्य द्विजाङ्गना । अमेध्यान्नञ्च यतये दत्त्वा प्राप गति नृप ! । मनुष्योऽपि समाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः" ।

२३मूकत्वम् "पुरा देवालये राजन् ! गायमानो द्विज कश्चित् । नृपश्च प्रणुवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दित । तस्य विप्रस्य पापेनाऽयं न वाक् प्रसरते मुखात् । नृत्यमानन्तु देवाग्रे गायमान गतस्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो-भवेद्यतः" ।

२४गद्गदवक्तृता "अत परं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषित । भवन्ति मानवा मर्त्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृष्ट-हृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य पापमतः शृणु । यमलोके तस्यैव गृह्यते निशितै जिह्वापि किङ्करै क्षुरैरजस्र तस्य दीयत । अयोवज्रावपर्य्यन्त दुःख प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्व-मनुप्राप्य गद्गदो जायते नर । ततो गद्गदया वाचया मर्त्त्ये सीदति सर्वदा" ।

२५मुखरोग । "विप्रदेवगुरोर्निन्दा ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्द्दिता । भवन्ति नरकस्यान्ते मानुषाणाञ्च निष्कृतिम् शृणु वच्म्यामि भूपाल ।" ।

२६कर्णरोग । "असम्बद्धन्तु यच्छ्रुत्वा पापमन्तर्गतन्तु यत् । समाकर्ण्यापि मनुज कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णमूले भवेद्देवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यात-मवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरा-यण । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्र-तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्त्ये तु शशको भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोमृगस्तु सौगन्धो भूत्वा शस्त्रेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य स । स्वकर्म्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा सद्धर्म्मपतेरमात्येना सता शृणु । दानविघ्न कृतस्तेन पापोऽय नान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य पापेन दरिद्रत्वेन दह्यते । दरिद्र कुरुते पाप पापाद्-याति यमालयम् । पुनरागत्य पापेन दारिद्र्येणाभिदह्यते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पाप त्यजेत् सुधी । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विध । तस्मात् कर्म्म परित्याय दानं दद्यात् स्वशक्तित,' ।

२९सस्वेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवण कृत क्षाराब्धि-मज्जके । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य स । तस्य कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयो । सस्वेद सर्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमत शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं ग्राम घोरं दग्धन्तु वह्निना । स मृतो रौरव प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । खदिरा-ङ्गारसद्दीप्तज्वालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-दह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन यास्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कष्टमय नाम नरक पूयशोणितसंयुतम् । विस्तारलक्षदशक महालोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिन तत्र द्विजपाकस्य विघ्नात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा पाप सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृति कथयामि ते ।

[illegible]

ग्रहणाच्छिन्नश्वासेन श्रूयते। सत्यं शास्त्रार्थनिर्णिक्तं वाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः स दुष्टं पाकस्य विद्युत। परस्य कर्म्मणा देही नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते व्याघ्रयोनिं व्याघ्रीं शौकरपायसीम्। एवं कर्म्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते। मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपसृज्यते"।

३९ यक्ष्मरोग। "यक्ष्मारोगस्य विज्ञानं दुर्वृत्तं सर्व्वरोगतः। महायांस्तस्य वै राजन्। कथयामि तवाग्रतः। सेनापतिस्सर्व्वगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽप्यसरएव वक्षासमाश्रम्। चक्राससक कासनक महायोगौ श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च। स ग्रस्तैव विध घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम्। प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठ त्रिकालसर्व्वदर्शिनम्। राजोवाच। यस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्म्मणा। केन दानेन विप्रेन्द्र! परत्रापि न वर्द्धते। तत्सर्व्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः। भृगुरुवाच। पुरा येन कृतो विप्रोन्यासापहरणं कृतम्। वृत्तिच्छेदः कृतो येन मधुविघ्नकरश्च यः। सर्व्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्म्मणा। स मृतो दृश्यते याम्यैर्दूतैरेव भयङ्करैः। निवेश्यान्धतमे मार्गे दक्षिणद्वारि भीषणे। ततो नीत्वा यमस्याग्रे कम्पमानञ्च पापिनम्। स यमन्या यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम्। कृताञ्जलपुटाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः। चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधारुणितलोचनः। चित्रगुप्त उवाच। इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुःसहम्। योजनानां शतं लक्षं कुम्भीपाकं सुदारुणम्। ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंवृते। एवंविधे तु दुर्वृत्तः क्षिप्तस्तत्र स्वकर्म्मतः। दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसम्प्लवम्। कालान्ते स पुनः पापी कृमियोनौ च जायताम्। तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः। क्षय्युपक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दृश्यते"।

४० रक्तपित्तम्। "शृणु, राजन्! पुरा वृत्तं दक्षेदं कदनं महत्। कण्टकारण्यसंस्थाने सुमतो नाम वै द्विजः। तस्य पुत्रो दुराचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः। परद्रव्याभिलाषी च परभार्य्यारतिप्रियः। एकदा कामतस्तेन पितृष्वसा मधुर्व्वशात्। धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गतः। नरकान्ते कुले जातस्य कर्म्मसमुद्भवम्। रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्म्मार्जितदोषतः"।

४१ गुल्मरोग "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम्। यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै। कर्म्मतो याति तां योनिं येनोपगमनं भवेत्। काकोलनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम्। क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः। अन्त्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम्। तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम्। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः। गुल्मरोगं समासाद्य वेदनैः परितप्यते। अगदैर्न्न शमं याति तदा ज्ञेयं तु कर्म्मजम्"।

४२ शूलरोग। "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते!। मूढा निरपराधेन ये लोकक्रन्दनप्रदाः। घ्नन्ति शूलेन चास्त्रेण वाक्यदोषोद्गमेन च। तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये। महाप्रेताख्यनिरये दीप्तशूलसमावृते। भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि। भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम्। नरकान्ते ततो मर्त्यो जायते पक्षियोनिषु। पक्षी भूत्वा वियोगी स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम्। मानुषत्वमवाप्यैव शूलरोगातुरो भवेत्"।

४३ अर्शोरोग। "शृणुष्व मम पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम्। साध्वीमृतुमतीं स्नातां सन्निधिमागतश्च सः। एतत्कर्म्म कृतं तेन गृहीतश्चार्शसा च सः। आत्मघ्ना भ्रूणघ्ना यस्तु कृतो येन च गोवधः। ते चार्शसा च दृश्यन्ते भुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम्। पश्चात्ति यत् समाः कोट्यो लक्षाणामूनविंशतिः। तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्धतमसावृतम्। सर्पदष्ट्रासमाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम्। स तिष्ठेद्विवशो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम्। कर्म्मक्षयमनुप्राप्य यथाऽभवति मानुषः। येऽर्शोगदवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्"।

४४ भगन्दररोग। "गुदस्य श्वयथुर्वे पार्श्वे पित्तरक्तोदकाकृतिः। प्रभवेद्विस्फोटाकारो दुर्व्वहो मर्म्मभेदकः। स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्म्मजो नोपशाम्यति। आचार्य्यभार्य्यागमनं ये कुर्व्वन्ति नराधमाः। पक्षपातमधर्म्मेण वा सदृशधर्माधमाः। ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे। यः केशमूलच्छिन्नत्वौक्ताहरन् भद्रपीठकम्। चोरयेद्यस्तु दुर्बुद्धिर्गृह्णीयात् स्त्रीधनं च यः। स मृतस्तु विशल्याख्यं नरकं प्राप्य सीदति। गर्दभश्वव्याघ्रगोमायुभल्लूकमार्ज्जारोऽतिदुःखितः। भुक्त्वा दुःखसहस्राणि भवसख्यं लभेत् पुनः। सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि दृश्यते"।

४५ छर्द्दि "शृणुष्व नृपशार्दूल! कथयामि तवाग्रतः। गवा

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

७ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१० [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१८ [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

११ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

९ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।"

१२ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१३ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

१६ [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पवस्य संपर्कं भक्ष्यतीयोऽन्तरेण गौल्मिकः” ।
५६अम्लपित्तम् “अथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत् । जिह्वास्वादसमाविष्टो मानवोयो निमन्त्रति । मिष्टान्नविकल्पेन च म्हतं प्राप्य वायसीम् । व्यभस्य चारमेयीस्य योनिमासाद्य कर्मत । पश्चात् स जायते देही विदग्धान्नं प्रभुज्य च । कृत्कण्ठस्थाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषित” ।
५७शोथोदरम् “लोभान्मोहाद्भयाद्द्वेषात् कृत्वाऽधर्मं वदेत्तु यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्” ।
५८जलोदरम् “ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः । गृह्यते स तु दुरात्मा जलोदररुजा नत” ।
५९शोषः “पुत्रस्ते शोषवान् जात स्वकर्मार्जितदोषत । कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कात्र कर्त्तव्या परिदेवना । विनापराधेन यतोबहवस्ताडिताः पुरा । कषायवेशश्च सैव तेन शोषार्द्दितश्च सः । उपपातकसमाविष्टो जातस्तव गृहे शृणु । तेन शोषार्द्दितः पुत्रो वृथा चिन्तापर प्रभो ।”
६०मूत्रकृच्छ्रम् “मूत्रकृच्छ्र भवेत् भूप । कर्म्मणा येन दारुणम् । देहिनो देहनाशार्थं तन्मे निगदत शृणु । विधवागमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम् । मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु । पतन्ता विगुणं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते” ।
६१मूत्राघात “मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदत शृणु । दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्न समाचरेत् । मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्वहं कदनप्रदम्” ।
६२अश्मरी “अथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदत शृणु । ऋतुस्नाता स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अमीत्या क्रोधमायाद्वा च याति नरक नर । पूयशोणितकृमिन्ने नरके पच्यते भृशम् । मानुषत्वमनुप्राप्य शार्कराश्मरिरोगवान् । भूप । विन्दत्यतुदिन कदन मूत्ररोधत । आर्त्तवस्य विपर्य्यास य करोति नराधम । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोभार्य्यामृतावियात्” ।
६३मेह । ‘मेहाश्च विंशति ख्याता पृथक्कर्मप्रमाणत । तेषां सामान्यतः वक्ष्ये प्रमादुत्पद्यते यत । मधुमेह सान्द्रमेह सुराशुक्रोदकस्तथा । इक्षु सिकतयोश्च सितमेहस्तथैव च । फेन क्षीरश्च नीलश्च हारिद्र कालस्तथैव च । यथा रक्तश्च माञ्जिष्ठोमज्जा क्षारस्तथा गज । सद्वैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नामानुसारतः पूर्व कर्म ज्ञात्वा विचिन्तयेत् । पूर्व मैथुनकद्वयस्तु शौकरीं योनिमाप्नुयात् । तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत् । मातृगामी महान्मोहान्मधुमेही भवेन्नर । रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते । सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् । मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् । चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् । स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः । कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् । रजस्वलाया रति कुर्वन् रक्तमेहार्द्दितो भवेत् । मज्जमेहयुत सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरेत् । इक्षुमेहमतिदुष्टं शोचिषस्यागतिदोषत । ब्राह्मणीगमनाद्देही फेनमेहेन मेहति । अव्रतागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति । मातर येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मन सुताम् । श्वश्रूञ्चैवाक्षताऽरक्ता भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम् । गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् । मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतै प्रपीडिता । ताश्चान्ते तत्र दुष्टात्मा यच्च शृणु वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया । दूताश्च महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् । स्वादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृता स्यु सूकरा भृशम् । सूकरा पञ्चवर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुराः । पिपीलिकास्त्रयोमासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सहसा विफलेन्द्रिया । तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु । प्रमेहगदयुक्ता स्यु प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्” ।
६४पुंस्त्वविनाश “धर्मपत्नी परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रत । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति” ।
६५शुक्रहानि “शस्त्र कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदप्रच्युतः । सदैव गहनं याति मृगान् हन्ति निषादवत् । क्षिपोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा । आयुःशेषे स वै दूतैर्याम्यैर्नीतो यमाज्ञया । नि क्षिप्तो नरके घोरे तस्यान्ते त्वत्कुले द्विज । जातं सर्वगुणोत्पन्न स्वकर्मवशत शृणु । शुक्ररोगेण सन्तप्त क्षीणरेता सुदुःखित” ।
६६उन्माद “ब्राह्मण वैष्णवं तीर्थं पितर मातर द्विजम् । नार्च्चयेन्निन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये महाघोरे निरये क्लेशभोजने । अथ चिरा भवेत् पापी नामाद्यत्यन्तपीडित । कर्मान्ते च पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्मभि । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दन । ऋतिभयकरं द्रव्यं यैर्दत्तं ब्राह्मणे गुरौ । दम्भाचार

-वरेद्युवत् कोइन्यादरोमसान्"कत्यादेहा। इमकोक्ता येषा
१०कारकाः "ये मैसवह: पूर्वं न कावम्य प्रकाशितम्।
माङ्गवपादरोमव मैः मकोमानतामर्वे। मैहर्ष
रोग्रविणां मे मुनिरसमाविनः। मरवाम मानमोमि
वैवायीवादि भीमरोग्। म्यो वाहयमोगी च प्रसवार
पुगी मवेत्"।

१८कालिम्दुवादि "पयाय मियमेयम पीवरवाविका
मिनम्। ममोमयवीचैहवामूत्रवादि वंपवम्। चोदं
मवच कार्यं पवारामव वा पवम्। वः मरोमवया
मोमो मैवर्व मवोक्ता। मरेवु मही वो रैवाहेवं वा
कुरवे मवित्। मधुक्त वमविष्ठव मोहरेवरवायः।
मवमोवरवे माम्र ममा मावा विरोहिवाम्। दर्शि
दमवर्णिमावविन्दुवादिविषत। च मवा माव्युरवेति
मावे च च विपरीतिः। ममवर्ध मनाम्बे मावुवस
मवाम च। मवियमर्गामिमो रोग्मैर्यूपीवसवावेवद।

१८मूलावि मवामे प्रतिविधार्थ वमवीच विद्योमित।
च गता मवाइन्। मावीवभ इवः इवः। वर्वाइकावि
दिवम च मवुमामो मवारवा। मङ्गा मव पिवाइप
माइवसवाम वा। मूलमवादि च माव माम मवावि
मिमरत्।

० विहवि "मवावदरवं वैम मर्वं चोचर्मेव च इदः। वमुनो
मवहुवव माक्षवामो मवावदा। मंवमर्वा पीविहीमिवि
दविषावादि मैरवम्। मीववीवा मर्वं मवा मम्पवामा
मवेरवे। इविह्रो मरवे मोरे च मैं मीववि मावमम्।
ममोमावरवोमी च मवावावा च इकमी। इव्वैरे
मावुमलेवि च मैं विहृविवाम् मवेत्"।

०।ममवी मावमवितव "मवमव मवतो मव मर्वोविव
मदिवा। मवमि मव्ववावव मव मावइमीवरम्।
मपिर्व वृवमवादर्वे मवेते च दिमें मवि। मावव्मवीविवा
योगा मावदे वैरिवैवव: दवे मदवर्वं मुम। मावदे वेम
मवमु। मववावि वर वीमाइर्वमीवि मवीवते। इ मम
मङ्गवमावं मम मवु मवीवरवं। ममवीवाप्य वर्वामीम
मोवावा वैमावमवम्। मवावाव मरेवु मुम मवा मिवो
मवाविवम्। मवावं इवते मवु च माहोवि मव मवु।
मावमावव दुर्मेव मावि मावा ममवरन्। मविवम
मवाविमवादीविविवावि विविवावम्। मावियवाव मवावि
दुर्मैमवः हवि द्वैः। मीवमा मावि मर्वावि मम्पवामा
मवेरवे। मवावद्या च मिवर्वे मोरे मूलवाविते। विवा

विवर्जित मम च मरेव इमा मवम्। अम्यावे मङ्गवी
मोमि माव मङ्गाविवाम् मवेत्।

०।बिरोरोमः च माम मोव वे ममा मावरवीव मोवमम्।
माम्रमवम वुर दवा च ममवि इगुदवा। महवर्वमाव-
महावे मर्वोमा मवविभूवे। हरी मवावरी मोवा
विवावववेविवाम्। मावरवें विविवेवर्मोरैः मावि
मवादेव। मवेमवावं मवावि विवा मवमवोविव।
मावमे मम विवर्जि मर्वावि दुवर्वमवा। मेवमोवि
ममोवावि मिरवर्व मम च विवा। मङ्गा मर्वमवव
मव मावव मावि वै इवः। मावुवो मोविमावाव-
विरोरोगुवानु वै।

०।वेमपीवा "इवा वमावमो वेव मोवरो च दवावा।
इवा वेमाविवावो च मोः इवो मावुवव व। च
एव मववरमा इविवमवविदुः। मावोवे मदवे विवो
मडविवावि मडवं। मम्मदुवावा मावयव वेमदमव-
मम्। विवमेवदवव मावन् मवमवोवुवव विवाव।
मोमरी मावि मवेवावि मम्मवामोविहावित। मङ्गव-
मदवाव् मवाव् मवूमोमावदे दि च। मदा मोववावी
च दिवाव मावयविवा। विवावुव् वर्वं मावुवा
इवमवाव च। वेमपीमोवेदु वो मवेत् मर्वमी-
मवा। मविमु मवि मदु मर्वं तवव मावि युववम्।
मविमु मवादोमावि मववमा मवमः। मीवम
मव वा मर्वं वेमवीवद वैदिव। विवावावे मरीवीवि
वेमवीमो विरवेमः। मावावावविव वैवे मोहरव माव-
वर्जिवम्। मवव मवविवेमो मवा मावुवरव वरवु।

०।वावावावा "इवा परमो मवु मावुवावा विवोविवा मवा
विवर्जिवावि। मोविवाविवाव विवावविवोवा वेम
विवीमावव। मवामववमवमववामावरोवा दिवामवा
मावैदवमा वे। दवाद्वेवा इव दुरमाव मां वैवा-
वैव। इवे। मवीद।

०।वेमरीम मम्पवावेवेदु वेम मवुमवाव माव। मव
मावमवेवावाः माव मवविमूवे मर। वैवते मावी
मोविवमवविः च वै मवेत्। मवाविवमवीवः
मम मीवम विविधवरम् मवाम मवववाव विवं मवि
मां विवम्। वीम्मवम मवावाव वेमवाविवुवी मवेत्।
मवेव मववमाविविरावीविवु मोमवेत्। दर्वाविवा
मवर्व वे मरः मवावि वेमवम्। वीमावम मवावाव
वेमतुममवाविवाम्। दवमोः वववावविवमिवः वर-

सेवनम् । य करोति स वै नेत्रपूयरोगयुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादियुतोऽक्षवै । विहायात्मपतिं या स्त्री पुरुषमाप्नोति नारद । साऽन्यजन्मनि भूपाल । विरूपाक्षी भवेद् ध्रुवम् । भर्त्राऽदृष्ट्वा प्रपश्येद्वा पुरुषो-प्राय योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या सा त्वेव पति द्विजम् । सान्यजन्म समासाद्य विषमाक्षी भवेद्ध्रुवम्" ।

गलगण्ड गण्डमाला च "पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जने च यमाज्ञया । पात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य क्षकम वयतस्य स । गलगण्डयुतो नित्य गण्डमालाकुलो-ऽपि सन् । पापो सीदति दुर्बुद्धि चिरं कर्म्मक्षयावधि" ।

७नासारोग "ब्राह्मणकर्म्मपरिभ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतन । सुगन्धि-कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म्म चाश्रित्य तिष्ठति । किन्तु वेश्याङ्गनासङ्गे यौवनं विफलीकृतम् । वेश्यास्व रमिता येन तेनासृग्या द्विजातय" ।

७८क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-र्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ भविष्याब्दचतुष्टयम् । ततश्च नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप । प्रसूता स्त्री क्षीणक्षी-रस्तनी भवेत् । क्षीरं न स्रवते यस्याः स्तनात् सन्तप्यते हि सा । व्यात्मजपानेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९स्तनविस्फोटरोग "स्तनपाकोभवेद्येन कर्म्मणा तमत शृणु । दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-कामयुक्ता वा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि नाल्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्म्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विषिता सुखवर्ज्जिता"

८०वेश्यात्वम् "मृते भर्त्तरि या नारी परस्याभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दण्डपाषाणताडिता । नीत्वा यमा-ज्ञया सा च विशुद्ध्यर्थं तत शृणु । आयसं पुरुषं तत्र स्फुरद्वह्निकरोष्णकम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नर-कगम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । सारमेयीश्च मार्ज्जारीं योनिमाविश्य क्रमतः । मृत्वा च मानुषी पश्चाद्धारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अनेकपुरुषै सा च रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च तत्र मानव सङ्गपिता । न भवेद् या चान्यनारीयन्त्रमहोपजीविका । यस्मात् सा च भवेद्वेश्या जन्मन मन्यथा न हि" ।

८१बाधिर्य्यम् "पुरा यस्तु महीपाल । धर्म्मचिन्तापराङ्मुख । निन्दकः पितृमातृणां द्विजतीर्थसुखस्य च । मृतो बाधिर्य्य-रोगेण स एव परिदृश्यते" ।

८२श्लेष्मरोग "नित्यक्रियाबहिर्य्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्म्मति । मृत भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवक । पापत्वमनु-प्राप्य स्तम्भकुक्कुटसूकर । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्म-रोगी सदा भवेत्" ।

८३हस्तशूलम् "द्विज सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधम स्मृत । स मृत यास्यते याम्यैर्वस्त्रपुरोगमैः । काष्ठी पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषता प्राप्य हस्तशूलार्द्दितो भवेत्" ।

८४योनिरोग "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । दुष्टा सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टय । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण या हरत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं दह्यते नात्र संशय" ।

८५असृग्दरम् प्रदरम् "असृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्म्मणा येन राजेन्द्र तन्मे निगदत शृणु । कृत्वा रन्ध-नमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा दृष्ट्वा पशुमधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् मोक्षं नचमघवे । प्रथमं नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुन । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्द्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद् या भक्ष्यचोरिणी" ।

८६ रूपवतीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनञ्च । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकर्म्मकृत् । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । रूपा व्यलोकि सौन्दर्य्यलीलारस-निवासभू । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक्सञ्जातकौतुक । तामादाय सत्वाद्धीपं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि-षीरन्या नारी प्रियधर्म्मपदा । धनानुरागवान् राजा क्षणं तान्न न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-मास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयु शेषे यमा-ज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणै । धर्म्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा यम क्रुद्धोऽब्रवीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एनं क्रूरं दुरा-चारं परयोषित्प्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्मा पुरीषमूत्राभ्यां तदपश्य सततं

र्म्मस्थिते' तदुपचयोरितेव । स्तीयमटग. याना लग्नेन्दुश्या शुभा गता'। निधनान्त्यगता मेटा निमिषाक्षन कस्थिता । एटोनशिये विदुसि रवि से, चन्द्रोभव ३, चन्द्रयुत ४, क्रमेण । विवेदनन्दं कमितेऽर्के टंसोट स्तु । शुक्र से युवतौ स्तुतीतिम्" इत्यादि तद्विन्ना-मनार ।

कर्म्माङ्ग न०६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादे प्रयाजादि । दैवजादयोऽपि कर्म्माङ्गानि । यथाह गर्ग—"तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयो । प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमा"। "प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्त "कालाविहितं नैव वृद्धौ निर्दिश्यते। मन्त्रात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-भवेत्" भट्टका०"प्रधानान्तराविहित कर्म्म वृद्धौ प्रथम न विपर्य्यासमर्हति साधनिष्ठशब्दादेव तस्य कर्म्मण उप-स्थितिरिति उपादेये एविधेये कर्म्मणि मूलादौ चन्द्रादिक्रियात्मेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविन कर्म्माधिकारात् प्रधानान्तर-सम्बन्धेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुण' ति० त० रघु० । "फलवत्सन्निधावफल तदङ्गमिति" न्यायेन फलवत्-प्रकरणे पठितानामफलाना सर्वेषा तदङ्गत्वमवधेयम् ।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीव' जीवनम् । शिल्पादिकर्म-द्वारा जीवनसाधने । स च स्वया जन्मलग्नाधिदशमभावे मेषादीना द्रेक्काणपतयोगशादगमिषाणां' शिल्पादि-कर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्त, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम् । कर्म्म जीवति अण् । २शिल्पा-दिकर्म्मजीविकावति त्रि० ।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । प्रमाणि-णि साहटोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे । "तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्म्मात्मान शरीरिण" मनु' । कर्म्मणि आत्मा-मनो यस्य । २क्रियासक्तचित्ते च ।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त० । क्रियाणामपि कृताकृतावेक्षके ।

कर्म्मान्त पु०कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र । सम्पन्नकृषिकर्म्मणि १क्षेत्रभूमौ हेमच० । "अङ्गन्यङ्गन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाह-नानि च" मनु। । कर्म्मण तत्फलस्यान्तो यत्र । २इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थाने च ।"शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरू-नन्तर्निवेशने" मनु । "कच्चिच्च सर्वे कर्म्मान्ता परोक्षास्ते विशङ्किता "भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च । "कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्" स्मृति" ।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ—अण् । कर्म्मकारके (कामार) जातिभेदे, "नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमोनम , नमः कुलालेभ्य' कर्म्मारेभ्यश्च वो नमोनम" यजु०१६ २७ । 'तपसे कौलाल मायायै कर्म्मारम्" यजु०३०,७, पुरुष-मेधे "मायायै कर्म्मार' लोहकारम्' वेददी० । "कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च' मनु । 'ये धीवानो रथकारा कर्म्मारा ये मनीषिण" अथ०३,५, २वंशभेदे (बेडँश), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि० । ४कर्म्मकारके त्रि०स्वार्थे कन् । कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु०राजनि०।

कर्म्मार्ह पु० कर्म्मार्हति अर्ह-अच् । १पुरुषे राजनि० । तस्य कर्म्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम् । २कर्म्मकरणसमर्थे त्रि० ।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी—आधारे अच् कर्म्मणामाशय । कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे "क्लेशमूल कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय " पात०सू० । कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शित ।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्मास्त्यस्य ब्रीह्या०इनि । व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप् "कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्ज्जुन ।" गीता ।२फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च । "यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते' मुण्ड० उ०।"इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणा धूमादिमार्गेण चन्द्र मण्डलादिप्राप्ति ' शा० भा० "अतिक्रूरकर्म्मि-णाम् ' वाम० ।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक् । क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणा वचनादीना निमित्तमिन्द्रियम् अन्न-वासादिवत् निमित्तार्थे ६त० । वचनादिकर्म्मकरेषु वागा-दिषु इन्द्रियेषु "वचोऽस्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रिया' । कृषिवाणिज्यसेवाद्यास्तेषामर्थवन्ति हि" । "वाक्पाणिपादपायूपस्थैरुक्तैस्तत्क्रियाजनि । मुखादि गोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्" पञ्चदश्या तेषा नाम कार्य्याण्युक्तानि । "वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रिया-ण्याहु । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सा०का०। "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते"सां०कौ० व्याख्यातश्चैतदस्माभि तद्विवृतौ ।

'तेषामिन्द्रियशब्दार्थस्तु कारणमाह इन्द्रस्यात्मनइति । "इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयते इत्यादि" श्रुतौ इन्द्रश-ब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना' इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" इत्यादिना [illegible] तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

च । एतच्च [illegible] प्रदर्शय । [illegible] इव [illegible] च [illegible] । यथा [illegible] च [illegible] भणिता इव । [illegible] ५ [illegible] । [illegible] [illegible]" ।

[illegible]

[illegible]

कर्म्मव्यतिहार पु० वि—अति हृ—घञ् । [illegible] । [illegible] कर्म्मव्यतिहारे [illegible] "कर्म्मव्यतिहारे" [illegible] । [illegible]

कर्म्मशाला स्त्री कर्म्मणः शिल्पादेः शाला । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कर्म्मशील त्रि० कर्म्म शीलयति शील—अच् । कर्म्मतत्परे [illegible] । [illegible]

कर्म्मशूर पु० कर्म्मणि शूरः । [illegible]

कर्म्मश्रेष्ठ पु० । [illegible] कर्म्म [illegible] । [illegible]

कर्म्मसंन्यास पु० कर्म्मणां संन्यासः त्यागः । [illegible] । [illegible]

कर्म्मसंन्यासिक पु० कर्म्म संन्यासोऽस्त्यस्य ठन् । [illegible] । [illegible]

कर्म्मसंन्यासिन् पु० कर्म्मसंन्यासोऽस्त्यस्य इनि । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कर्म्मसङ्ग पु० कर्म्मणि सङ्गः आसक्तिः । [illegible]

कर्म्मसचिव पु० कर्म्मसु सचिवः कर्म० । [illegible]

कर्म्मसाक्षिन् पु० कर्म्माणि साक्षात् पश्यति [illegible] । "[illegible]" [illegible]

कर्म्मसिद्धि स्त्री० [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति स्मृतिः ।

कर्म्मस्थान न० कर्म्मणः [illegible] स्थानम् । [illegible]

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् यभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति’भा०।“कर्म्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्”सू० “कर्म्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च,घ्राणेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति”भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालतुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं बहु स्याम्”इत्यादि । ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मन” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्न करणोपादानस्यैवोपचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयास्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसृष्टतयैव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण च भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्”इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारणे एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्कयाह भा०।“देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य”सू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भाव ” भा० ।

एतन्मूलतयैव या० ति० ‘वैकारिकादहङ्काराद् वा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यास तन्मात्रक्रमयोगत ”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्म्मेन्द्रि[illegible] धिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः,पाणेरिन्द्रः, पादस्य [illegible] द्वौ मित्रः उपस्थस्य च ब्रह्मा ।

[illegible] रङ्गोर्गैः वागादीनां [illegible] क्रमात् कर्म्मेन्द्रि[illegible]नानि जज्ञिरे” [illegible] विवरणोपन्यासे

निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम् । “तेषां रजोऽशैर्जातानि क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि च”शब्दचि०भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०अक० सेट् । कर्व्वति अकर्व्वीत् चकर्व्व प्रनिकर्वति । कर्वट' कर्व्वुर' कर्व्वूर ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये मुख्यस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाजीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा,२नगरसाम्ये च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोत्तमोत्तर ” हारा० उक्ते न०च ।३गपुरकण्टकपत्तने ग्रामे च । ‘अनु शतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य गपुरकण्टकपत्तनस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्म्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०स० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरय । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचन्द्रपुरा शूर्पकर्णाश्च”। “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु “चतुःशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ” इत्युक्तेः ५ चतुःशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ-वरच् । १कर्म्मणि निरु०।“अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६,२४,५ । “कर्वरं कर्म्म मासैतत्’भा०। कॄ-विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।४निशायां स्त्री गौरा० षित्त्वात् ङीष्। कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६शिवायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्वु (र्वू)रशब्दार्थे ।

कर्श्य पु० कृश-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कर्ष पुन० कृष—अच् कर्म्मणि घञ् वा ।“दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना०। भ्वा०कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा०कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकशास्त्रकर्म्मोचित रत्यादिपरिभाषित वैद्यक परिभाषितमानभेद उच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् प्रभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा०।“कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्”सू० “कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति”भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं बहु स्याम्” इत्यादि । ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्नकरणोपादानस्यस्यैवोपचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाहस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां भूतसूक्ष्मैरेव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारणे एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्कामाह भा०।“देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य”सू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० ।

एतन्मूलतयैव सां० त० “वैकारिकादहङ्कारात् ये वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका । तैजसादिन्द्रियाण्यासं स्तन्मात्रक्रमयोगतः”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः “रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे” पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारिकत्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम् । “तेषां रजोऽंशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च” शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वट कर्बुर कर्वूर ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा, २नगरसान्ते च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामो मनोहरः” हारा० उक्ते न०च ।३प्रचुरकण्टकसन्ताने ग्रामे च । ‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०सं० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च” । ‘ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु “चतुश्शतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ” इत्युक्तेः ५ चतुःशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ-वरच् । १कर्मणि निरु०।“अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६,२४,५ । “कर्वरं कर्म नाम तत्” भा०। कॄ-विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री षिच्च षित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६शिवायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दॄ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्श पु० कश-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कर्ष पुन० कृष—अच् कर्मणि घञ् वा ।“दशार्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना०। भ्वा०कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा०कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकमान्त्रकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभाषितवैद्यकपरिभाषितमानभेदउच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

[illegible]

[illegible]

तामसश्च त्रिधा महान्' इति स्मरणात् तद्विध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदात् अभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति' भा०। "कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" सू० "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति"। "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति" भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालवशात् प्राप्याचार्यवाक्यान्मन्वादिस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु "अहं बहु स्याम्' इत्यादि । ननु—"अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्नस्योपादानस्योपष्टम्भकतयाऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनआदीनां सूक्ष्मरूपतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०।"देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य" सू० "देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यादिश्रुतावित्ति भावः" भा० ।

एतन्मूलतयैव सा॰ त॰ 'वैकारिकादहङ्कारात् ये सा वैकारिका इय । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । तैजसादिन्द्रियाण्यासन् तन्मात्रक्रमयोगतः"। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य च ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारिकत्व प्रमेयविवरणोपन्यासे निरासतः, तच्च प्राणशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र निरासितं तत्रैव पृ० दृश्यम् । "तेषां रजोंऽशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च" शब्दचि० भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा० प० अक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वट खर्वुरः कर्वूरः ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा, २नगरप्रान्ते च अमरटीका "कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोपनोदरम्" हारा० उक्ते न० च ।३प्रचुरकण्टकयुतस्थाने ग्रामे च । 'धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" याज्ञ० "कर्वटस्य प्रचुरकण्टकवनान्तरस्य ग्रामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि दृश्य० उक्ते ४देशभेदे "अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च"। 'ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः" भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुःशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ" इत्युक्ते ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कॄ—वरच् । १कर्मणि निरु०।"अन्यद्वा कर्वरमन्यदु" ऋ० ६,२४,५ । "कर्वरं कर्म नाम तत्' भा०। कॄ-विक्षेपे ष्वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पु स्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ४निशायां स्त्री मिश्र पित्त्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्र्याम् जटाध० ६यविशायां मेदि०।

कर्वुदार पु० कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्श पु० कश-यत् । कर्पूरे, (कपूर) राजनि० ।

कर्ष पु न० कृष—अच् कर्षणि घञ् वा ।"दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्" लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। भ्वा० कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा० कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकशास्त्रकर्मोचित कृत्यादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेद उच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ।
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां
द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः । तुला पलशतं
ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडव-
प्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतु-
र्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रक्तिको माषश्चतुर्वि-
शतिरक्तिकटङ्कः षण्णवतिरक्तिकः कर्षः । अयञ्चरक-
सम्मतः । सुश्रुतमते पञ्चरक्तिको माषो विंशतिरक्ति-
कष्टङ्कोऽशीतिरक्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभा-
षायामपि यतस्तत्राष्टरक्तिको माषो द्वात्रिंशद्रक्तिकष्टङ्कः
सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्
स्यात् कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मान-
समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवा-
र्द्रयोः । मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्
स्मृतम् । मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् । इति
मागधमानम् । कालिङ्गमानम् "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा
हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या
प्रोच्यते सुज्ञसम्मता । यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः
प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल
उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
क्वचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव
च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ।
चतुः कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः । चतु-
ष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव
मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ
च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् । नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं
यथाम्भोऽल्पं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो
यस्ये बहूदकम्" ।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ् । कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे
"कार्षिकस्ताम्रिकः पणः इत्यमरः" । नित्यकर्षणार्हे क्षेत्र-
भेदे च मन्त्रान्तकर्षस्य "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः"
पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षेतिशपा निर्देशात्तुदा-
देराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कार्षक त्रि० कृष-विलेखने । १ क्षेत्रकर्षणकारके (चषारा)
"कच्चिन्न बीज भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति" भा०स० ५अ०
"पर्य्येण कर्षकं चक्रे दुर्बलं मम पुत्रकम् । मतोऽहे-
नाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम्" भा० ९ अ०
सुरभेर्वाक्यम् "कालमाप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकम्"
भा०व० २५८ अ० । "स समीरण इव प्रतीक्षित"
"कर्षकेण पवना पुपूयता" माघ २ स्तेयको २आकर्षके च ।

कर्षण न०तुदा०कृष-भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने
(चाष देयोया) हेम०।"ऋतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं
कर्षणं स्मृतम्" मनु । कृषिशब्दे विवृतिः । भ्वा० कृष-
ल्युट् । २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्र-
कर्षणात्" रघु "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां
यथा" मनु०। ३क्षीरिण्यौषधौ स्त्री राजनि०गौरा०ङीष् ।

कर्षणि स्त्री कृष-अनि । असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोष
शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । तच्चिन्त्यम् "कृषेरादेश्च चः"
उणा० २,१०५सू० चर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति
पाठो लिपिकरप्रमादकृत । अतएव उज्ज्वलदत्तेन "चर्षणि
र्बन्धकीत्युक्ता" कृषेरनिप्रत्ययेन सिद्धे चैचत्वार्थम्" इत्युक्तम् ।

कर्षफल पु०कर्षः तन्मात्रं फलमस्य । १विभीतकवृक्षे, अमर
२आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।

कार्षापण पु० कर्षेणापणते क्रीयते । षोडशपणपरिमाणे
(काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य
क्रयणात् तत्र स्वार्थाध्याप् तथात्वम् ।"अशीतिभिर्वराटकैः
पण इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त
भिस्तु तैः" गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषित-
त्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको मतः"
कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यतयाभिधानेन
"धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षा-
पणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते
पुराणकार्षापणयो पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । तत
प्रज्ञा०स्वार्थे अण् । कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि०तेन पुन०।

कर्षिन् त्रि० कृष-आकर्षे णिनि । आकर्षके । "तस्यैव
मातङ्गवरगन्धकर्षिणः" रघु । स्त्रियां ङीप् ।"प्राण
कान्तमधुगन्धकर्षिणी" रघु । ङीवन्त २क्षीरिण्योषधौ
३अश्वगन्धमयरज्जुस्थितलौहभेदे कलिकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु०कृष-ऊ । १करीषानले (घुटेर आगुन)। २कुल्यायां
स्त्री अमरः । ३हृदखाते मेदि० । हृदखातस्तु "चतु-
रङ्गुलविस्तारावन्तरात्तथाध खाता वितस्त्यायतास्तिस्र
कर्षूः कुर्यात्" प्रा० वि० विष्णूक्तप्रमाणकगर्त्तभेदः ।
"ततः कर्षूः कुर्यात् तन्मूले प्रागुदगग्रानुप समाधान कृत्वा
पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां, कर्षूत्रय-

[illegible] । [illegible] पूर्वेण [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११ २ २६ । [illegible] । [illegible] ११ ६,२६ । [illegible] ।

बर्हि [illegible] बर्हिस्+[illegible] । [illegible] ६ २६,२ ।

बर्हिर्मुख [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८ ७२,१ ।

[illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" ६,६,८ [illegible] ६६८ ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । तत्र भवार्थे तद्राजार्थे च "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ् । काल-कूटि तद्भवे त्रि० तद्भूपे च । इञश्चास्त्रियां बहुषु लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तद्भूपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्

कलघोष पुंस्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु० कलयति क्षिप कल वाचौ अङ्कयेति, क लङ्कयप-र्मपि लङ्कयति गच्छति लकि-गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातुना ३मलभेदे (कलुकान), ताम्रा-दियोगात् ४अस्त्रादेर्विकारे च मेदि० । "ययल्लपाय-कषेषु कलङ्का" काद० । "धारानिवद्धेव कलङ्करेखा" "मम सदाचारशुचे कलङ्क" रघु । "ताम्रवर्णेच पदमो मन्दरश्मिर्दिवाकर । अदृश्यत कलङ्काङ्कः सखङ्गो धूमकेतुना" रामा० । तत्र अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते विल्वे" ति० त० स्मृति । तत्र तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति वा० खच् मुम् च रस्य लः । १सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २कर ताल्यां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० क जलं लङ्कयति लकि-गतौ विच-उरच् । जलानामावर्ते स्रतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केकिशब्द कलञ्जति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम् खजि-अण् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३वन्ताके न० "न कलञ्जं भक्षयेदिति" श्रुति । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जवेष्टनधूमपानात् श्वाद्ननत्वविर्मुख-रोगहानिरिति" वैद्यके तद्गुणेवमान् ग्रहरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मान-भेदोऽस्य ।

कलञ्जाधिकरण न० "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधि-कृत्य पूर्वमीमांसान्यायभेदे स च न्याय यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशय । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्ष सर्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्त । तदेतत्प्रक्रिया एका० त० दर्शिता यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुति कलञ्जभक्षणाभाव-विषयकं कार्यमित्यर्थ । तत्र कालविशेषानुपादाना-न्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारा-द्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्ति । न हि कलञ्ज-भक्षणात् यत कुतश्चित् कारणाद्विरतस्य निषेधानुपालन फलं तत्त्वमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्त-यति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तल्लङ्घयति । अतस्तदितरकाले निवृत्ति सिद्धै-वेति भवति विफलो विधि । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृ-त्तस्य निषेध्यत्वमुपपत्ते । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुवन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमा-नोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदि-श्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव निषेधविधावधि-कार: । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टायतोऽपि वा । यदागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापि गतशब्देनाप्रवृत्तस्यासम्भवाच्च विरोध । भूतचेष्टायत इति । "भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीव त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्ते भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावतइत्यर्थ । ततश्च प्रागभाव एव काला-न्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावस्यानादि-संसर्गाभावमात्रपर यथाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमनु-तिष्ठत विध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यव-सायित्वे विफलोविधि । कादाचित्ककारणस्य निषे-धमन्तरेणापि प्राप्ते । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रामनुष्ठानाधीनसि-द्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तथाच्चिनिषेधविधिषु कालकल्पनोद्देश्यत्वस्य रटृशादत्वादिवदटस्यत्वेनाधिकारि-विशेषणीभूताया प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिर्यावत्का-लमेव निवृत्तौ साफल्य पुनर्निमित्तान्तरवच्च सकृदनु-ष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धि "।

यथा चात्र निवृत्तेरेव मोक्षता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं वृहदारण्यकभाष्यभाष्ययो यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेय स । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठे-यमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थत प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसङ्क-लस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्ना-दाविद भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा आगतसुपञ्चं तद्वि-षयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या साध्यते मृगतृष्णिकायामिव

न्वक । मप्रिकृतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनि-
र्मोकेणेष्टसाधनत्वस्य मानं विश्वितं तदभावस्य विधि
दर्शनास्पदत्वे न सम्भवति विधिषदगतो विशेषणविनिर्मो-
केण विध्यासाधकत्वात् । तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषय-
कशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे प्रकृतावच्छेदकत्वापर्य्याप्त्यवगाहि-
ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विधिपदघटकादिशाब्दकस्वर्गा-
दिपदादिना लक्षणया केवलसुखत्वादिनाऽत्रबोधापत्ते " ।
"इदन्तु बोध्य बलवदनिष्टाजनकत्वमन्त न तीव्रदुःखा-
जनकत्व मह्वावाजमाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि
बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्ताना
बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्याप्तत्वकतापत्ते तत्ज्ञानस्याप्रवर्त्तक-
त्वा तस्य विधित्वायोगाञ्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
ज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्य प्रति
प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्व
वा,तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्र०

कलट न० क सन् नटति आच्छादयति नट-अच्-६ त०।
गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर० ।

कलतूलिका स्त्री क सुखं भाति विषयत्वेन भा-क कल
सुखविषय कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल
पूरणे-निष्कर्षे वा ण्वुल् । इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका०।
इच्छाया सुखविषयत्वेन सुखासाधकत्वात् तत्पूरकत्वात्
तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलभूनिका कलतूलिका
वा अत्र पाठान्तरमपि उभयत्र दृष्टो०साधु ।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् धातोः क डस्य ल,
कल वायते त्रै-क-कड-मावने वा० अत्रन् डस्य
लो वा । १भार्य्यायाम् "कलत्रवानह बाले" ।
"कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" "कलत्र्वन्त
हि नृपा कलत्रिण" रघु । "पर्य्युत्सुकानिव मक्षीम-
धव कलत्र-स्थान पदैरनमिभृतमूर्द्धनि" माघ "नीता
रात्रि चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्र " मेघ० ।
२नितम्बे अमर "अस्यमारेण विलोलनीविना" किरा० ।
उपात्ता ३दुर्गस्थाने हेमच० [कट्यं राजनि० ।

कलधूत न० कलेनाव्ययवेन धौत शुभ्रत्वात् दृष्टो० ।

कलधौत न० कलेनाव्ययवेन धौत रूप्यम् । १स्वर्णे ।
"यस्यां कलौ कलधौतधामसम्भवेषु मेरौ मणिपटदिपथी "
माघ "कोष्ठ्यञ्च मदयता कलधौतभित्ती" माघ ।
२रूप्ये च मेदि० "कलदिशिरोऽन्वित्य स्यन्दन
निर्मिलकलश्च्छत्र पदमोऽनुदधिम् । निरवनिरदि-

कल्पयन्त्रात् कस्मात्निह पिदधाति धौतकलधौतकसीम्"
"अधिराजि यत्र निपतत्प्रमोदिका कलधौतधौतगिर-
वेश्मनां रुचौ" माघ० "कलधौतकलधौतपट्टघटितमष्टमी-
चन्द्रकलाकारम्" कादं० । कलौ ध्वनिभेदे धौत शुद्धे-
त्रि । ४कलध्वनौ त्रिद० ।

कलध्वनि पु० कलो ध्वनिरस्य । १पारावते २कोकिले ३मयूरे
जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० ।
कर्म०। ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु०।

कलन न० कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे
ल्युट् । चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तै अवगमानुमानात्
तथात्वम् । ३मङ्गले ४पापे ।"कलनात् सर्वभूतानां स कालः
परिकीर्त्तितः" ति०त०विष्णुध०पु० । ५ज्ञाने च "योऽका-
मानललत् काल कालोऽन्य कलनात्मकः" भू०मि०।"कल-
नात्मक कालविषयस्वरूप ज्ञानम् गन्धद्रव्यर्थ" रङ्ग०।
"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुगमादृते" इत्युक्तेः
ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । क सन्ता जाति
उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा० ड । ६वेतस-
वृक्षे पु० राजनि०। तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा न-
मनाच्च तथात्वम् । "स्त्रिया प्रविष्ट उदर पुंसो रेत
कलनम्" । कलन(ल)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्"
भाग० ३,३०,३०टीका "एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे
रेतोविकारभेदे इति चन्द्रकलाद्यानाटय । तद्भिन्नम्
"आर्त्तव वातुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि
मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कलल जायते
तस्या ० इति' सुश्रुते "इदा कललार्बुदिन कायाङ्कुरि-
तय कललाद्या " सा०कारिकायाम् "कार्य्यं शरीर तस्या-
वस्था कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहा" कौ०
उक्तेश्च टीकाम्यस्या ककारद्वयघटितपाठस्य भागवतेऽपठित-
त्वेन नकारघटितपाठोनिषिद्ध इति विवेच्यम्

कलना स्त्री चु० कल-भावे युच् । १ज्ञाने २ग्रहणे ३आकलने
४आलोचने ५करमोचने च "पिच्छावचूडाकलनामिवोर" '
माघ "कलनामात्मनोऽनुमर्षयत न वा सज्जि० ।

कलनाद पु० स्त्री कलो नादोऽस्य । १राजहंसे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कलध्वनियुक्ते त्रि० ।
कर्मधा० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिमञ्ज्ञे शिखि ।

कलन्दर पु० स्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलन्तिका स्त्री क सुखं नाति निवर्त्तयति नृ-क कल
काम दशति दा-क दृष्टो० कन् च टाप् अत इत्वम् ।

चरमिद्यायाम् पैकम । कथा: वर्णवबर्णनिदावत्येन मावदाबनावचानम् । [मावि राजमि ।
कचम्ब इ चचाचा मानसा: चजरिन मम । मोची
कचम इ चरैच एच्छ न बादि धा—च एच वा । "मि य दर्शन् चयन" इति बलम स । जकमेरे । "इस एवमो चचचा मिचर्र । "एच चङ्गुदिते: चवो एव" "चचचचचकुर्द्धविचचाचाम्" चाचा । १ चचर्षे चाप्तोदि इयुमि । "दिमेन्दुमान चचा: चर्वाविप चोचच मिचचचच चेदिचम् । "इचो पि इचचुचचचमाचम्" एचु । 'चड चचवेन मूलतोरेइछचम् चावमि । "चचा चचा चचचचइचा चौदचमाचरोचो चैन । चावच मानवरन नमिचचचचचदिचचाचचिचचचा चैदिचो चाव । चचोवाविचाद् चादिचाद् मिचचा होच । चे राजे चचते चाचचनेन चच—चच । चचरै चैदि चच चादचकुमारन चारवानचकाचवानद्
कचमदमम इ दैव । मोचरचो राजमि । चचन मिचाइचीमन । [दौच । चच चचो राजमि ।
कचमी की न चच चचते चाचचनेन चच—चच मौदा
कचम न चचते चचराचि चच—चचद् । दोचनाम् चचा चरा १चावचेरे न राजन । न न चचन चचिदि चाची चावते न इचरते । चचीदेच एचौची चचा चचचचचर्म इदि चाचम चचरेचम । १चद्युचाचमिदिदोदिचराचमेरे च । "चाचादचप्रचचाः चचचा एच ते एवम् । चचे च चद् चचाचुचचावचमिदोदिचा एचु "चचचमोचवर्म चुचचचम् चाच चच कोदिचचचादिचचचचर्दचचाद् चचचचचचचचाद्युचा चा:पचचचिचदोचचचाचाचिमोचचीचचचोचइचचचीर्चचुच चादुचचर्चाइचचचचचाचचचुचचचचाद्युचचचचच चा चच । चचरा मीचा इ मीचा चचुचाचा चचारचा । चिचचचाचचिचचचा विचचा चहाचचचेच । इदि चौदिचच चचो दौचच एचचूचचा । चचुचोचच चचचम् चचौ दृदाचचाचद । इचो चचचचचच च चदी दोचनिचाचद । चचचचमाचचुचा चचच चाचचो इच दा इचचे चइचा चचा । चच न दोदिचचाचनन इचदिचेच चाचच चचो चचा "दोदिचाचु चचा इचा दुरामा चच: मिदा । दैचाद्यु दोदिचानूच चोदुनाचा: इचाचिचा । चच मिचा दिचचचचो चचोचेदै चच चाचदिचइचा: इदि इचादे मिचुदोदिचाचनन चचनाव ।

कचमदि चरैच चच—चचच । चौदे इ चैदि ।
कचमसौतम इ चच । चचचाचो राजमि ।
कचमम इ चच—चचे चचच चर—चचे चचच एच चो चा । चाचचादिचाचो चचा चाचुराचाचे अचचचाचचाद चचाचचद । १चचरे चचरा चच चर्दि चदि विचचराचमोद चचाचचद १चइचचचो दिचा चादिचा चाइदेचमाचचा- चचद । न चाचा चचु । चचचच—चाराचचचे राजमि ।
कचमिचचा चौ चचचोर चावदि चै—च चंचाचा चुचा । पोचारचाद्यामचचाचा चचा चचचीदाचादिचदिचचाचाद चचाचाच । चार्दे चच चुचा । (चचचौ) १राचमेरे च ।
कचमौ चौ चै चचे चचते चदि—चदिच चचे चच चौदा चौच । (चचचौ) चाचचचे इचा चचे चच चाचचाचचाचचद । चाचच चच्चाचा इ चचा । "चचचौ चचचौं न चचचे इच चा चच । चचचौ चचचरा मौचा चचरा एचचाचिचो । मि इ चचौ चचाचच- चाचचचाचचचचचम 'एचौ चौचाचचचचा चाचु चचचौ चौचचाचिचा इदिचचचे चाचरा चचचचाचचचचा चच चचाद । चचदोदचाद चचचौचचम चचराचा ।
कचमम (चा) चौ चै चचे चचते चचि—चच चच । (चचचौ) चाचचचे चचुर । चचारिचचाचिचाचचचाद चा चद ।
कचमम ट न चै चचे चचते चदि—चा चद इच । १चचचचीचे राजमि । १चचचीचे इारा । चचोचचौचरिइचचचाचचाचचानचद ।
कचमरच इ चौ चचोरचोरच । १चाराचदे (चाचरा) चचट १चौचिचे राजमि । मिचा चादिचाचुचचचो दैन । १चचचमानिचुचे मि चैदि चर्चे । १चचुराचचे रचे इ
कचमम इ न चच—चरा चचच । १नचेचर्च दिच चचरा चचचचचद्दिचचाचचचोचे इचराचे च चचचाचचचचौ दुचचचदि १दैचोचिचादचेरे । चचा चच न चचे इचम् ।
कचमराम इ चचचचिन चावचे चच—च चर्चे । राजमि । १चर्चे च ।
कचमचचोदच इ चचचचचाद चइ—चद् चचादाचे चद् चे । १चाचचर्चे राजमि । चचो राजचच चचचचचोदुचच । चच चचाचचद ।
कचमचिद(इ) इ चौ चच चद(इ) इ दचि(चदि) चचौ चच इचो चच एचचद् । १चचचे चचे 'चचचर' चादि चोदि चचीचोचचाचाद मिचा चाच । चौदाम चचदिचाचु चचचिचदिर्चराचु" चच १३२ । "चच

शिक्षोलोहितादिः पुष्करमात्रो स्यादृ"२४,२०। अश्व-मेधप्रयुदेवकथने। अमरक्षत्रप्रकरणे चाश्रामक्षत्रतोक्ता ममता "कलविङ्क लव' प्लव चक्राङ्ग ग्रामकुक्कुटम्" तन्मांसगुणा तस्य चाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्ति-रकुररमाहकयरत्नप्रभृतयस्त्राष्णा विष्कराख्यव शीत-मधुरा कषाया दोषशमनाय"। सुसपाद्देव्ननमांसमाष्णा। भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

"चटक कलविङ्क स्यात् कुलिङ्ग कालकण्ठक। कुलिङ्गं शीतलं स्निग्धं स्वादु शुक्रकफप्रदम् सन्निपातहरो वेश्मचटकस्यापि शुक्रलः" २कालिन्दवृक्षे मेदि०।

कलश पु० कल मधुराव्यक्त ध्वनि शवति शु-गतौ वा० ड। १घटे। कर्पगन्धे द्रोणितमाषमानपरिमाणोक्ते २मानभेदे च।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दीर्दरणम् दॄ-भावे क्विप्। यज्ञियकलशविदारणे 'अथ कलशदिराम् यदि कलशो दीर्येतानुदिशं भ्रुवमिति ब्रूयात्' 'यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तस्मादेनामेव गा दद्यादथावभृथादेवो देव पुनर्दीयेत पुनर्यथोक्तेव तत प्रायश्चित्तिरिति कलशदिराम्" शत० ब्रा० ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु० नागभेदे "सार्यकश्चोपकश्चैव नाग कलश-पोतक" भा० आ० २५ पृ०।

कलशि स्त्री क नल' शाति सा—क तथा सती शीर्यति शा० गृ—डि। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमर २घटे हेमच० "कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति" माघ। अस्य कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यत्र।

कलशीकण्ठ त्रि० कलश्या कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशीकण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु० तत गोत्रप्रत्ययस्य लुप् उपका० वा लुक्। कालशीकण्ठ्य कलशीकण्ठा

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्या अन्त्यलोप समा० कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुताया स्त्रियाम्। [अगस्त्ये सा कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशो(सी)सुत पु० कलश्या (स्या) सुत इव तस्मोत्पन्नस्वात्।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे 'सुयाङ्ग सहस्राक्ष दनुश्च कलशोदर' हरिव० २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलार पु० देश पादेन दर्शति अम्—अद् [illegible]। १घटे हेमच०। तत्राभिनिर्मितिः "[illegible] सर्वासां तु देवानां विश्वकर्मणा। निर्मितोऽसौ [illegible] कलशस्तेन

कथ्यते' निर्वाणत० उक्ता। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा। कला कलास्तु देवानामपि ताभ्यः पृथक् पृथक्। यत, कतास्तु कलशास्ततस्ते परिकीर्त्तिता" कालि० पु० ८७अ० पुष्पो० साधनम्। कर्मादौ स्थाप्यकलशमानमुक्तं शा० ति० यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यास उत्सेध षोडशाङ्गुल। कलशाना प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुल कुम्भ विस्तारोऽसतिशालिनम्। षोडश द्वादश वापि ततो न्यून न कारयेत्"। पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७। पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्र-वाध्याये यथा "नवैव कलशा प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। मोह्योपगोप्यौ भरतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोज्ञा ऽपि भद्रश्च विजयस्तु शोभक। इन्द्रियघ्नो ऽथ विजयो नवम परिकीर्त्तित। तेषामेव क्रमाद्भूप। नव नामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि। क्षितीन्द्र प्रथम प्रोक्तो द्वितीयो जलस्म्भव। पवनाग्नी ततो द्वा तु यजमानस्तत पर। कोषसम्भवनामा तु षष्ठ स परिकीर्त्तित। सोमस्तु सप्तम प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टम। विजयो नाम कलशो यो ऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुख प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्र स्वय सदा। यथाक्रमं स्थित सम्यक् वामदेवादिनामत। मण्डलस्य च मध्यान्त पञ्चवक्त्रघट न्यसेत्। क्षितीन्द्र पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायव न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्या कोषसम्भवम्। सोमसुत्तरतो न्यस्य सौर दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैव कलशानेव तेषु दैवान् विचिन्तयेत्। कलशाना मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्कर स्थित। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणा स्थिता। दिक्पाला देवता सर्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागरा सप्त सप्त द्वीपाश्च संस्थिता। नक्षत्राणि ग्रहा सर्वे तथैव कुल-पर्वता। गङ्गाद्या सरित सर्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलशे संस्थिता सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्र मौक्तिकवैदूर्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकै। सर्वधाममयं चित्त सागरोदुम्बर तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रा-म्रातकदाडिमान्। दत्त्वा सर्वेषु कलशेषु शोभन

चादि । विवादे वाग्विवादे (झकड़ा) "अत्र । पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहोऽत्र भविष्यति" भा० आ० ४८ । "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनु । २युद्धे अमर । "विचिन्तयन् कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "मायिकलह-फलयोगमसौ" माघ ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । १(राजहाँस) हंसभेदे २राजहंसे ३नृपश्रेष्ठे च मेदि० । "कुन्दावदाताः कल-हंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टि । "कलहं जलसम्भृत पुरः कलहंस कलयाम्बभूव स" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा० । स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघु । ४पर-मात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर० ।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स० । कलहकारके । "हन्त कलहकारो-ऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टि ।

कलहनाशन पु० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पूतिकरञ्जे शब्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां विख्याता ।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य । १नारदे महर्षौ, तस्य कलह-प्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् । २सारिकापक्षिण्याम् स्त्री राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापम-वाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा । यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरी-कृताः । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः" ।

कलहाय कलहं करोति कलह+क्यङ् नामधातु आत्म० अक० सेट् । कलहायते अकलहायिष्ट । कलहायाम् बभूव आस चक्रे । कलहायमान कलहायित ।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलापदवाच्यत्वम् । तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ।" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्ति-रूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महा-कलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्य क्षयोदयवत्य, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । स्मृतिसंग्रहेऽप्यर्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता । "तस्य राजस एव पञ्चदश कला ध्रुवै-वास्य षोडशी कलेति" । एवञ्च सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदय-विवर्जिता प्र० षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथि-सामान्यं वास्तवमशिष्टा वृद्धिक्षयोपेता पञ्चदश कला-स्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्च-दशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्च-दश देवता क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना या कला प्रथम पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथ-म्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीना पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण तत्र तथा वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति-पदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापान सोमोपनिषदि पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वि-तीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलि-लाधिप । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासव । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्ष-स्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिब-त्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सम प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीत कल-या शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रति-पद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्-क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति" ।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदय शालिनी, तदेतद् स्पष्टमुक्तम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२ ।

यथा "प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेव च पूर्य्यते ऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य [illegible] "षोडशकलात्मा प्रजापतिः संवत्सर एव [illegible] तिथयो निर्दिश्यन्ते रात्रय [illegible] तिथय [illegible] [illegible] मूर्त्तैव नित्या [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कलाभिरपक्षीयते [illegible] [illegible] कला [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रात्रिं [illegible] [illegible] [illegible] एतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणिजातं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रात्रिमपक्षीयते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न विच्छिन्द्यात् वा । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] षोडशकला [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] यथा—

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥२॥ "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]— "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] षोडश कला [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] शरीरे [illegible] [illegible] षोडश कला [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] शरीरे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] षोडश कला [illegible] [illegible] [illegible] षोडशकला [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] षोडशकलात्म [illegible] [illegible] [illegible] षोडशकलाविशिष्ट [illegible]

कला च [illegible] षोडशकला [illegible] [illegible]

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्यकृतभाष्ये च यथा—

"स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति" इत्यादि। "तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्त्या केचिदग्निसंयोगाद् घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म इति लौकायतिकाः। अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "प्रज्ञानघन एवेत्यादि"श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति च। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यश्च तदव्यतिरिक्तत्वे ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वञ्च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किञ्चिन्नश्छिन्नम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वम्, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयत्वे ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्वस्य यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः। ज्ञानस्य स्वेनाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तन्निबर्हणेनास्माकम्। अनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यं तवैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेऽनवस्थाऽनिवार्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति। नासौ दोषः। तथा चेदिहोच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरं कुर्यात्, बीजवृक्षादिवदिति चेत्? यथा बीजकार्यो वृक्षस्तत्कार्यञ्च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृतान्यन्यान्येव

[illegible]

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वान्मोक्तृत्वमपह्नुतम्। चिन्मात्रस्यैवाविक्रिया मोक्तृत्वमिति चेत् तौल्याद्यसाधारणधर्म्मवत्ताभ्यनुज्ञाद्दोषापनोदने हेत्वनुपपत्तिः। प्रधानपुरुषयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः। न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने। भोगधर्म्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बाद्यत्वोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कल्पनानर्थक्यान्मोक्षमाप्य शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थोपनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्? परमार्थत एव पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका चेति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः। एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात्। न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात्। न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एव विकल्पमेवानुपपन्नाः। अभ्युपगते ह्यात्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता। तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम्। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्?" इत्यादि शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह। अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि"। विस्तरतो वाजसनेयके। विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रत्वात्तो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति। एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च। यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारित्वे चार्त्त्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः। "स ऐक्षत" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधमात्रप्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना। गन्तव्य, यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति। इह त्वचेतनस्य चक्षुरादिपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राण पुरुषेण सृज्यते। कथं? स पुरुषः चक्षुरादिकारणैरीक्षिता प्राणं 1 हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अतः प्राणात् श्रद्धां 2 सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम्। ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत। खं 3 शब्दगुणं, वायुं 4 स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम्। तथा ज्योतिः 5 स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां च शब्दस्पर्शाभ्यां विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽपो 6 रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः। तथा गन्धेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी 7। तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं 8 द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्याकम्। तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः 9। एवं प्राणिनां कार्य्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं ब्रीहियवादिलक्षणमन्नम् 10। ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्य्यं 11 सामर्थ्यं बलं सर्वकर्म्मप्रवृत्तिसाधनम्। तद्वीर्य्यवतां च प्राणिनां तपः 12 विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानाम्, मन्त्राः 13 तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्म्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः। ततः कर्म्म 14 अग्निहोत्रादिलक्षणम्। ततो लोकाः 15 कर्म्मणां फलम्। तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम 16 च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि। एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा०।

"स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति। तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे। तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तूदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः। उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य। यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोडश कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति। भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च। भेदाभेदे च

[illegible] तस्य इदम् [illegible] मोक्षो [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] ॥

[illegible] कला [illegible] । [illegible] ॥

"[illegible] कला [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] ।

[illegible] कला [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणोऽक्षाद्यमेव ते” सू० सि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च “क्षेत्रे समा-देश्च समा विभागा इत्यादि” सि० शि० क्षेत्रे कक्षायां समा-ख्येन सर्वांशेन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते के । भगराश्यंशकलाविकलाः । यथैकस्य वर्षस्य मास-दिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः” प्रमि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते सूत्रात्मके ६ पदार्थे च यथा—
“उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नताद्भुज-गुणाश्रयेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधा-नम्”शि० “दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नत-संज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं नतसंज्ञं च भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युताद्या ज्या तत् सूत्रम् वा सूत्रसंज्ञं ज्ञेयं । तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कला संज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटि-काभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावत्युन्नतसंज्ञा । येन कालेन मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुत-स्योन्नतकालस्य क्रमज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधि-र्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्या-र्द्धमधोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या । क्षिति-जोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्न-तादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्” दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालाद् या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्र-संज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्या-वृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कला-संज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टि-माह” प्रमि० । “सूत्रं कुजीवागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला वा । कला पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टि ” शि० । “अथवा सूत्रं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा कलाष्टधा पलक्षेत्रकोटिभिर्गुणिता तत्कर्णेन भाज्या

फलमिष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या-कुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यामनुपातः । यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति । फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पल-भयाद्यकर्णवत् तिरश्चीनां जाता । अथ तस्याः कोटिरूपत्वमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलक्षेत्र-कर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति । फलमुन्मण्डलशङ्कुपलसूत्रादुपर्यर्कबिम्बादधः ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति । तदेवेष्टयष्टिः” प्रमि० ।
“स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वः स कलेत्य-भिधीयते” भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः । “आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्त-धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ” ८यकपालात्मकछन्दसि “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिताः कलाः” “सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्च-तुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः” इति च वृत्तर० “ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके व्याजलाभधनत्वेन उत्तमर्णाय दीयमाने ९वृद्धिरूपे (सुद) पदार्थे मेदि० । “मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्” लीला० १०स्त्री-रजसि ११नौकायां १२कपटे च विश्व० ।१३गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टि४विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१गीतम् २वाद्यम् ३नृत्यम् ४नाट्यम् ।५आलेख्यम् ६विशेषकच्छेद्यम् ७तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसना-ङ्गरागाः १०मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उद-कवाद्यम् १३ उदकघात १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविका-रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूची-वायकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

११ नद्युपनिवेशनप्रविलसा। ११ मर्त्र्यानि १६ मथनम् १७आहुतिया १८ वनराजरौता १८ नादयाद। । मंविराजसतनम् ३१ चावरचानम् ३२ इत्याद्यंश्योगा। ३३ वैवस्य ठयालवबुदति ३४ मुक्तारिवारकालमम् ३५ कमारपम् ३६ वैवधार्वमदीयतम् ३७ वबरोडीपावपमम् ३८ भ जियत मिचनाः ३८ देयरायाणम् ४ इम यमोटकानिविषद्यानम् ४१ (अत्र विनिमया वर्तनि इत्यत वैचित् बदन्ति)। ककनाख्या ४२ चारचवाख्या ४३ वचाउरम् ४४ मानवी साम-मिता ४५ मिवाविसला। ४६ सविकल्पोता ४७ सविभाववोगकम्योगानम्। ४८ नक्तोपमानि ४८ चूडविवेश ६ भावयंकोशत्र ।मावकगीतमानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैकविकोनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ व्यासविकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग ८०१अ ८८ओन्योत्रको भौमरविविवता। वचित् इत्वे कपोराजवर्षेकावोदेव च भत्र सम्बर्द मीमावनवनाचपादपोति। वैकविचोनांविवान वैनाविको नानिनि च वाली इत्यते। "वसोराज" वत्र भन्ना मंवली वासकी। वाच्य'' वास । ७१ २८। "पत्रावचारनद एव वचलयन चक्रु ययम्" भा भद्द १८ च । बलिनष्ठ व्याख्यानम्" भेंद । "पत्रावलिवा क्षिता देवपीतीतिर्लिमृ बासलीपनम्।

महाकुल न भवमा नामवाति माडचवति भाडपि-भवमा भत्। चनानचिपि राजनि ।

महामेति ६ भद्रे वैनिरच। नाचेवे मिला ।

महाकुर ६ की चन्द्रावतुरो नाम। आरदर्विधि मिता वालिपाव् क्रियां कीप। कलायाकुटी नाम। रवेक भावमार्व्येवि कृतेवै कमोंति मिता। पूर्वोक्त क्षेत्रदर्विवमार्गमनात् गचान् रमन्। कम्पटे रवि बाद्वसार वौतिनिरुमा कहिनवाचे निविदा।

महाग्रहा की सोमरान् वा राजन्। नवदीवनादनेनि भा व ११च १९ योगे मानवयत् नवमम् योगविद् गुनी ज्ञान। नम म्याद्रा वर्तिम वचनीयं "मधुम कम भा कम। हाथम नाहवं नाम वचनुपेकाहना दत्तन भवना न तथ भवाद्रवनवयविननविषि योवान्।

महावाढी की कचारमनि कर्नाल वन-व ी वन् वन भवा योरा कीप् वा कनमो मम निवाप देव्।

इतिवेदः। प्रयोग वचोवेसरान वविनजायंबहन-नवी। वार्वे वन्। नवविवसमन वैव ।

महाढौम ६ को भवेनाठनम् भाट। वचाठवन नाना व। बचोईं गविवेदे प्राय कालिमाय् क्रियां कीप्।

महानाभी की बनार्य सावते सम-व तथा वसो भाला वतो भव-व भीरा कोप। (वहीसा) (महरैवा) भावानुभवानविले डचवेदे मझनि ।

महानाद ६ सहावेमाढवे वा-रा-व। कर्षयरे दवरा बवहादरवन्तार्वं भहोविमसहाविवरोबादच बचानम्

महानाम ६ ननायदि नद्-वा च ६म। कचरे मद्रम भवमायें इदाइविच बोविलाचक चनानम्।

महानद ६ महा नर्दति द-नव १६। इन्दे। १नदार्वविवायारवनाने नि ।

महानिधि न महानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा—आधारे कि चवर व। चन्दे वनर। वसो बाइन अवावन्यें निर्विवाविति वदीवरा। व्याधानम् वकिसेनि राज्ञो "महानिधिः इवनः इत्यति"वदर।

महानुमाविन् न वचदनदति भन+मर् विनि ६व। विवरे १रवले १वधिवाले १बावडे व वालिमाद् कीनादि कम भावताद् कीप्।

महानाद न भवा वदा भ वा वन् न। इविवेदे "बापे भवव यदि भव नचावन कालिनि योकातनी रवचवी भन् वचावाद् भचोद्वाभरादीन बचायराति इयात्।

महाध्यास न महा नाद। भमोज नाचये बचाच बचाबद्दे इविवः चारदाभिवबीजरीका कार्य पूसालुषा भावा। तैले बहानियेवत चालव यथा— चक्षारि "निवयतीदे नचावार्यकाते। यदधा देयमनोच नाइवकाशानवर्तनम् वीं निवल नवा। नाडनयोजामिनवर्विनत् वीं प्रतिकार्ये नव। नावेदाचक्षद् वी चियायें नव। चत्वाद्यरवकादम् वीं चामर्थं नव। बचारावृत्सदनाइवर्वनम् वीं नामवीवावें नव। इस्के ह राजवाचवाद्यम् वीं नामवीवावें नव। चचावाद्यनवेम् वीं नावन नव। नच्छावाविवर्वनम् वीं नियार्वे नव। नावेनचाद्यवयमम् वीं प्रतिकार्ये नव। नाइया नाद-नव नवु वीं निरवर्ग नव।

महाय ६ वनो नामानावीति नाद्-कव ।।बहूबे १वन्दे निवे १वृचबे १वारावाद् १वन्दे वैतिचि नम वदे" बहाक्सारीतविनुतरदू"हवा।"चविवनाम-

कलापकम्" बर्हे "व्यालम्बिभिश्चन्द्रकिणः कलापैः"। "दृष्टैव निर्ज्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तवस्याः" माघ । भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य" मल्लि०। काञ्च्याम् "रशनाकलापगुरुणेव वधूः" माघः। ६तूणे तूणश्च शरपूर्णं चर्ममयं भस्त्राकृत यथाह "कलापिनः" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः। "कलापी चपाद्य" आश्व० श्रौ० ६,७,१८, "या मेधी प्रपथप्रदेशे धान्यपूलैः मेढा तिष्ठति स एव चपालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलाभा शरतूलस्यारोपेण मङ्गरयन्त्रगुणयो गात्तूणवत्त्वम् इति तया च गौण्या वृत्त्याऽस्य कलापित्वम्। ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश" रामा० १,२२,७, अत्रार्थे क्लीबत्वमपि "परोक्षमाम: पार्थाना कलापानि धनूंषि च" भा० व० १५७अ०। ८चर्त्तुणि। "हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खा शिलाशिता: (शरा)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः। "येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि० ४५अ० नकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकाराऽस्त्रभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५अ०। कलाप कार्त्तिकेयमयूरपिच्छ तत्पत्तिस्थाभस्त्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोर्मिलितस्य तथात्वम्। "अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" वृहत्कथासार। ११ग्रामभेदे। "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थित। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९,१२,१२, "सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुत। योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः। कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुन:" भाग० ९,१२,५,"सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चयाः। फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्" भा० मौ० ७अ०। तेनास्य हिमवद्वत्सरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप–अण् कला पाति पा–क वा व्युत्पत्ति। तस्य कलापवित्त्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १२विदग्धे त्रि० मेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कालापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिस्कन्धबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। "छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द०उक्ते किराते उदा०। "लोकविधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः। तेजस्वितायां विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं मान्यमिवाभिमानम् १। भौडाभतैरा भ्रजनोपनीतः संबध्य लक्ष्म्या न्यपवेश: (?)। वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्त्वन्यन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषं ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ४"। कलापिनो मयूरा यस्मिन् काले सोऽपि काल० कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" पा० वुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ०।

कालापद्वीप पु० कलापो ग्रामो द्वीप इव इष्टत्वात्। कलापग्रामे स च ग्राम हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरस्य वर्त्तमान० कलापशब्दे दर्शित। "अग्निवर्णसुत शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुत। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित" हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्ति तत्र वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु० कलापोबर्होऽस्त्यस्य इनि। १मयूरे तद्वर्हस्य आत्मावत्ति २वटवृक्षे मेदि०। आप–णिनि कलसापी हेम०। ३कोकिले। "ध्वनिरुत्कूजितकला कलापिन" माघः। "कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ५वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च चत्वारः तद्यथा कमठः इत्यावारुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुस्तगली सुत्रुरुरुपर्वेति चत्वार." मनो०। "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व०।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारपत्री २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु० कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। "यदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैस्तान्

२३ नाट्यालङ्कारप्रचिकला। २४ मधुकर्मणि २६ वचनम् २७आह्वानविधा २८ वस्त्रगोपनविधा २९ माधुकारः ३ सचिरायधानम् ३१ आवरणानम् ३२ इन्द्रजालयोगाः ३३ वैजयन्त्यादयुक्तिधि ३४ धूतादिविधानम् ३५ चमत्कनम् ३६ वैजयन्तीयनम् ३७ चतुरङ्गियनम् ३८ वृक्षायुर्वेदयोगाः ३९ देशभाषाज्ञानम् ४ कर्मणिचित्तिविधानम् ४१ (अत्र विविधा-नविधि इत्यत्र केचित् पठन्ति)। मन्त्रपाठका ४२ आर्यभाषाज्ञा ४३ म्लेच्छभाषा ४४ मानसी काव्य-क्रिया ४५ क्रियाविकल्पाः ४६ छलितकयोगा ४७ अभिधानकोशछन्दोज्ञानम्। ४८ वस्त्रगोपनानि ४९ द्यूतविशेषः ६ आकर्षक्रीडा ६१ बालक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ व्यायामिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति काम ३।१५ च २८शो टीकायां नीलकण्ठविवृताः। कल्पित इत्यर्थे कलीनामयकमात्रेण च भवद् मानवं योजादवस्थाप्नोति। वैनायिकीभाविकल वैनायिकी-नामिति च वाणी ज्ञाते ।"कलोत्पन्नं कलाच्छन्दा चंचली काली। कला' माघ । ९।१८। "मदनमातङ्गवर दव कलात्मानं कलाङ्कुरम् मा कतु ।८ च । अविमुक्तं कलावासम्" वीर ।'पञ्चमविकला सिधा देवतीतिनिर्णयम् कालमीश्वरम्।

कलाकुल न कलया कालयति आकुलयति आकुलि-तत्वात् अन्। हलाहलविषे राजनि।

कलाकेलि पु कलेः केलिरस्य। कामदेवे त्रिका।

कलाङ्कुर पु स्त्री कलकाङ्कुरो यस्य। सारसपक्षिणि त्रिका जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कलायाङ्कुरो यस्य। रखेन माधकार्थेन पूर्वेण कर्षिणी त्रिका। पूर्वेण चोदकविकारणस्य कला कलाङ्कुरम्। वंशाङ्कुरे इति चन्द्रकला चेतिप्रसिद्धा कर्पूरगन्धे प्रसिद्धि।

कलाकुञ्चा स्त्री कलेन कुञ्चित या राजम्। कलकूजितावदाति भा ४ ११५ २१ श्लोके व्याख्यातम् कलम् प्रोक्तम् वधी नाम। कल मधुरः अविषय काकलीयं "मधुरः कल वा वपु । तस्य भाषणं यस्य कलकोकिलस्वरा मधुरकलया च यस्य कलाकुशलतामलिनमिति योजनम्।

कलाची स्त्री कलाम् अञ्चति अच्-क् अण् ङीप्। प्रकोष्ठे अत्र पीत्वा चीयते वा यस्याम् अत्र निपात्य देन्।

दर्विहस्तः। प्रवीणः कलोपदेशात् कलिसंगतं मल्लिका गते। वास्तुशास्त्रम् कलाविधानम् वैत्र।

कलाटीन पु स्त्री कलेनाटनम् यात्। कलाटयन काम च। कलाटिन्यां खञ्जरीटे आख्यायिका त्रिका जीव।

कलाजाजी स्त्री कलायै आजति अज-अण् ङीप् वा आजि-अच् गौरा ङीप्। (कलौञ्जी) (कालजीरा) भाषाप्रसिद्धे कृष्णजीरके इत्यर्थः।

कलाद पु कलां आदत्ते आ-दा-क। स्वर्णकारे अमरः कलाकर्म्मणि स्वर्णकारत्वात् तथात्वम्।

कलादक पु कलामत्ति अद्-ण्वुल् ६त । स्वर्णकारे मधुर कलाया भक्षणे स्वर्णादिना चौर्यादिकारकत्वात् तथात्वम्।

कलाधर पु कलाः धरति धृ-अच् ६त । चन्द्रे। १६कलाधारणाद्धि तथात्वम् हि।

कलानिधि पु कलाः निधीयन्ते ऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि अस्य च। चन्द्रे अमरः। कालो ह्यस्य कलाङ्कुरं निर्मिमानोऽपि परोपकारः। कलानिधानत्वात् तथात्वम् "कलानिधिः इत्यत्र दर्शितं"बहुश्रु।

कलानुनादिन् पु कलमनुनदति अनु+नद् णिनि ६त। चटके २मधुकरे ३चातके ४कपिञ्जले च कलितान् नादान् श्रावयति इति नामप्रसिद्धिरिति।

कलान्तर पु अन्या कला अन्तरा बह्व इ। वृद्धिर्षे "यदि वसु यदि वसु कलान्तरं कारिति योगतन्त्री, २अन्यवा अन्यनु कलान्तरं कौटिल्यादिमन्त्रे कलान्तराणि इत्याः।

कलाप्यास पु कलायाः अभ्यासः। अत्र निर्दिष्टे कला अभ्यासे दर्शिता चतुःषष्टिकलाव्याख्याते पूर्वलक्षणा भाषा। तत्रैव कलाविवेचनं भाषायां यथा— दशवर्षे शिक्षणीये कलाव्याख्यातम्। तथा दैवतत्वे माध्यन्दिनयाज्ञवल्क्यनयम् च्चौ शिक्षायां च्चम् माध्यन्दिनीयनिर्णयम् च्चौ प्रतिपादे नम। कात्यायनाम् च्चौ शिक्षायां नम। कल्पाख्यादिवचनयाज्ञ च्चौ माध्यन्दिनीयायां नम। कलाप्रसङ्गमनुसरन्त्यत्वम् च्चौ माध्यन्दिनीयायां नम। दर्शनेषु एकत्वादिवचनाज्ञ च्चौ माध्यन्दिनीयायां नम। कलाप्रवादवचनम् च्चौ शिक्षायां नम। आहस्तविलम्बनम् च्चौ प्रतिपादे नम। आहस्य वाद-त्रय वपु च्चौ शिक्षायां नम।

कलाप पु कलां आप्नोति आप-अण् ।।समूहे २मयूर पिच्छे ३भूषणे ४काञ्चयाम्, ५तूणे। बैदिक इत्र तनुषे"कलापविद्याविशेषश्रुत"इत्याः।।"कपिलकला-

कलापकम्" बर्हे चावध्निभिश्चन्द्रकिण कलापे"। "इदेव निर्ज्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकवरीं कवरीं तरुण्या" माघ। भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा०। "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य" मल्लि०। काञ्च्याम् "रसनाकलापगुणेन वधूः" माघ। ६तूणे तूणच शरपूर्णः चर्म्ममय भस्त्रारूप यथाह "कलापिन" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरपूर्णा चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्क। "कलापी चपाल" आश्व० श्रौ० ९,७,१८, "या मेषी चपप्रदेशे धान्यपूर्णा वैद्धा तिष्ठति स एव चपालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूर्णाया शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरपूर्णगुणयोगात्तूणत्वम् इति तथा च गौण्या चपालस्य कलापित्वम्। ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशोदश" रामा० १,२२,७, धनार्थे क्लीवत्वमपि "परोक्षभाजः पार्थाना कलापानि धनूंषि च" भा० व० १५७अ०। ८धत्तूरे। "हारिद्रपर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खा शिलाशिताः (शरा)। मकुलस्य कलापोऽयं पश्चार्द्धं लक्षणं। "येनासौ व्यजयत् कृत्स्ना प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि० ६५अ० मकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकाराक्षभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५अ०। कलाप कार्त्तिकेयमयूरपिच्छ उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनिसृतत्वात्तस्य तथात्वम्। "अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" बृहत्कथा सार। ११ग्रामभेदे। "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थित। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९,१२,१२, "मरुर्यमोऽयाग्निवर्णं शीघ्रस्तस्य मरु सुत। योऽसावास्ते योगसिद्ध कलापग्राममास्थितः। कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुन" भाग० ९,१२,५, "सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वन प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चयाः। फलमूलादि भोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्" भा० मौ० ७अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप—अण् कला पाति पा—क वा व्युत्पत्ति। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० मेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिस्कन्धबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। "छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द० उक्तेः किराते उदा०। "लोकं विधाता विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः। तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १। व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः। वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ४"। कलापिनो मयूरा अत्र सन्ति काले सोऽपि काल कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" पा० वुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ०।

कलापद्वीप पु० कलापो ग्रामो द्वीप इव एकस्थत्वात्। कलापग्रामे स च ग्रामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरस्य वर्षस्य कलापशब्दे दर्शित। "अग्निवर्णसुत शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरु० सुत। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित" हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्ति तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु० कलापोबर्होऽस्त्यस्य इनि। १मयूरे तद्वर्हवत्त्वस्य ख्यातत्वात् २वटवृक्षे मेदि०। आप—णिनि कलस्यापी हेम०। ३कोकिले। "भ्रमिकुहूकूजितकला कलापिन" माघः। "कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ५वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आलम्बः सकृ कमठः ऋचाभरुणि ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः" मनो०। "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु बहु०।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारपत्री २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु० कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। "यदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरवान्

तिष्ठति । न वाच्य नः मयापूर्वः वच दुर्योधनस्य च" भा रि १८च ।

मरासद् पर्वो विपर्ति च शिर ६इ । मकायादेके वर्मू रेम "मरा च था कामिनी मराल(ले)ग"कुमा । १मिकारिद्यादेके लि । "दयानयस्य पौरदस्य महानदस्य मराल्याम्" मह। ।

मराल इ मरालवति चन–चप । (मरट) मकीताल्यवेदे । "मरालोयवरः काइः पाते हवत बोधवः । मराली पावकोपाध्ये मयविकटो बहुः" वाम्य वहुदृषाः । मरालपरिषद्गुणमनोहरवायम्" दव । "तिर सहस्रामसुरूपवितहतिः" माघः १मकसूर्मीको को ।

मरालिन मरालावस्यं वन । पर्यवसभे मनुज

मरालिकाम इ की मरालायमपि चा+मा चल कम च । रमपरे । तार्थम । किया मालिनात् कोष । देव २मरालायाने इ

मरालत् इ मरा मचदादिमा मराल मरल मल च । १मभूते "मरा च कामिनी मराल(ल)ल" कुमा १भीतादिमदाकुल्याने १ल यदि चलि किवा कोष

मरालनी को मा वि इमरचोमे दीमाभेदे । च च "मच दीमा मयकापि मणिमा हिमालयमा । विमालयमा च सम्बेह वर्ण्यन्तव मा । वाच दिव्यं मलोमयात् कुर्वीत सावधर्व मरा । दयादोषति मा मोक्षा देमिवं सम्बर्देश्मि । महर्षिना मा मस्त्रिय विवाल्याद्रि मेदुना । विमाली सर्ववतो मरालका देवयापि । मा मवेदेव मरावें मनोमित् समदानमा पयुजस्व र्दर्शेना । सन मराला मरालमाहि मयारहामिबोध मवायस्यहायादीर्णां" । मरालाकम ।

मरालिका इ को मवेद समम् विवादि मिरे म मज्जा मले चा+मिले–च २१ । कुबूटे मिवा मल पतिकेवे दिवरूच मरान्महाताल् मरालन् । किया मालिनात् कोष ।

मरालिकस्य इ की मरेमालिक्य । भवे मधुरे किवा मालिनात् कोष । [मरालजाती मवृत्स्थ ।

मरालुक इ मयालादीत चा+कम् किम मराली वन् ।

मलि इ मच–मदादी टप् । मादये मुते मरालमाव उदासमव वें मद्दा । "हिमालयपत्तमत्र मरालेता- दिवर्णितम् । महमं दादवर्णिकदुलिमाल विलीय मे । मलादि मौरिव हे वेव मरादिद्र मरालरम् । दिवा-

दुरामां मयदापि मुखिताः दयादिद । मलमाई मर्भे सम्मा दूर्मो समासिनीमे । सम्मा सम सतुमो मुनयामवतोऽपि च । सम्मावल्मानेमोरल मानो यविमल । । सुमालम मम निमल म०ज मादि यदितम्" । मर्मविराजे तम म मथा– "मर्मोमयतुपा हिमितावरतुमादेः । सम्माव स्मातंवर्णित तिवेम मयुर्वन् । मरालेका मामलम मवादमानमा वर्णितं ।

"मैला हिमालयेषां हादश महमापि महमत्त् । महमेः हुमाता मलमेदादारमचलानमां मरालानी मोमसरायल मवादर्णितमे । दादोमर्मा मद रिमाहिरणमा सुमिमुखो तद मर्मायरवे । मामा विर्यमन्त् । मम मौरमाचे मम मर्म मिरेण माम । दमीनिदवतुरिते मई मालुरावेमोक मद मुम दादयसहमामिर मरालुम सम्मावल्माव मतिमम् । दुमरवेदारयवतो महेव मम म सम्मा- सर्मानामा मम मरेव सम्मावल्मानामवदेत म दमय वर्णमाल्म् । मीरलेलयनेन हिमितावदे । "महातां मामतो मलि"रमवेम हामि"मदलिदेना मदिद । मदुतीम दलवत्येन सुचिनी । मलदल्मा लि मयुदार्य ११२ मदिलिम मलविलर्व । मम महमायामतकुमायथोमा मिलेमो मालाममाद "मर्म भारतलमादिदि मानेम मम मराल्यमर्यामी मामलिमि महमरलिमोम मलि मिलेमति । मम दोमालिति । मम माहारदर्वाविकुमायात् मर्मतरा- मालमा मर्मलयामी किमार । दद मालामा मालमा विवर्तिमा च इ ममलावलाय मिलि । मालमा—मालमुने महारत्नी मर्व तमि सम मालम मलिमम् । मलमेतालां मलमा मिलाररमार मर मुरोमेन मलमाल जनम् । मम पुमरल्मो मंमल मवेम पूर्विवरत्वाल्माद मरलेवामामानी मलेमोमादूदीमायूमलामम् । म ह मम माल- मिति । मम मर्मवर्वतरमदीमेन दुर्वितेम मदि मदा- मुम मवि मर्वि मलमवंयवें दिवदयामेव पूर्वीयदिवेम मरालिदुमावी मामदाम मलिव सममाद । दम । मेम ११२ मर्मालापम् । "मुमम दममी मामरदांमादेदमवदुम । ममाम मम- दुमाहीमां मवांदः सम्मावोमवमः दा वि ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः । चतुर्द्धा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणितः । गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुपद्ये कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् । अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह । षष्ठ इति । स्वक. स्वस्वस्य षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेषः । तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षष्ठांशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगमानमाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्द्धं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम् । यथा कृतादिसन्धिः ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४००। योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६००द्वापरादिसन्धिः २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धिः १००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १०० । १२०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वस्वमानं सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" रङ्ग० ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिह्रासश्च तथा वर्णितम् भा०व०१९०अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजो पाधिवर्जितः । वृष प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! ॥ अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म्म उच्यते ॥ त्रिभिरंशैरधर्म्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! ॥ चतुर्थांशेन धर्म्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ! ॥ मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ! ॥ व्याजैर्धर्म्मं चरिष्यन्ति धर्म्मवैतंसिका नराः । सत्यं सङ्क्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् । विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः । वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्य्यन्तः परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपः सत्यविवर्ज्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः । भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये । अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् । पिता पुत्त्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्त्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने क्रोष्टान् करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्त्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्त्रवधं तथा । निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत् सर्व्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि । विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः । तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ! राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ! । न कन्या याच्यते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते । स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः । सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः । हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरवस्तथा शूरमानी शूरा

धीरतिमाहिनः । न विचरामि चाम्बोऽम्ब युवामि यज्ञयक्षिते । एवदाय पुन वर्षं वोकवोषक्षन विनाम् । कथयों चहते मम न द चये। प्र चंति । मातृषा। वसिता वैष्ठा न विमले कथा विप । । दयार्येवत्ता बोको वविजति युवचे । न चंबति पिता दम दमव विहर मया । वाचीच गविदमूर्त न वरिवासि वंचन । वै मयाद्दा वन महा मीमूषाद्यावच च । मानु दैवान् चंचति वाचि युवाभे परंपरिति । चराचाराच दयमा वोचित्य विनाकती । । चम्बोऽम्ब न चविमानि युवाभे वर्षयचित्ते । चोचीयुष चमचर्यं चनि- मचि युविठिर । । न चार्यसचविमामि दयानीच वामयान । न चविन् चक्ष विष्कोदा न चविन् कथावित् दः । चयोपवचनात् बोको चविमति कथा विप । । चराबुष मविता मधा मर्यादि मौषव । मवा माधाय् विषोमामि युवाभे वक्षाविते । चडुचे नाच चके म वर्णं कथा प्रचचते । चड वर्षोत्तचयोच प्रजावमि मराचदा । चची चो द मदा राजन् । दरबो मा विन मवि । युवाभे राजधानु च । न चोचसंपाद्यानि । चकृपया चवादिष्ठा विपा च प्रमविचारि । न चविन् चक्षविद्याचा चरि मवि युवचे । चडुनचा चयदा विमन्त्रयाद चयमा । वैमनयता विनयादि चविमावि युवचे । चच्चाचादाः चर्वचचा दारचाः चविषवंतु । चाचिमा चरिते चावे चडुचा माम चंवच । अचवित्यचारे च चर्णः चर्णेत्र चडुनन्तु । युवाले भरवर्णं व । चिल- वोचाद् चविपाति । चामावि चार्यविचाच चविपाचि विवायच्या । चाचचन्मेन चचले युवाभे चडन चिति । चचायाय् समुद्वर्ज्ञवदाचोऽमवचिबंचिन । चविदारी चथा। चर्णे चजाणे ड युवचे । चादा मोचर दयोच चार्यविमामि विमचदा । चविदा चवदी चोवि वोचिवमा चि दैविनाम् । मया चोपादि यूयाच चविप्रति वरा चच । । माकृचादि चनिषामि माकृचचोचयोविमा । चाचाद्य विचाचच चचावां दयचाहिंदा । माचावचचयो वै चविजनि चडी विनाम् । कौविमावचरा न्यूनाचैद्या चार्विचिदचा । मदा चविपामि चराचदा चडेवादे पुचम् । चाचविमादि च चदी। चचताम् विचारि च ।

प्रमायवाचा विमचा विचाः पुचवोचप । इचयी- पीडिता राजन् । चाच्या दम विशोचमा । पुराव- विद चयव चरचारमपीडिता । चर्च चडा चडे चाच । दाचचे पुर्वचने । विचरामि चरिचामि चडार्षा चरिचारचाः । न्यहा चर्च प्रचचामि माकृचा चधु- माचचाः । चौमाचाय चविपामि प्राचाचचा च चाविचाः । विपरीचच चोचीर्षं चविजचवचोचार । एवमाम् पूर्णविमवामि चर्चाविमामि दैवाः । न्यहा चरिच- रिमामि च द्विचाम् युवचेचे । चाचचेच चडुर्वीचां माकृचाचचोच च । हिचाचीन चैर्णेन माचा मामाचचेषु च । चहूनविन्ना इचिदी न हैचव पूविचा । चविमामि पुचे चोच चदुचाचाच चचयम् । मदा दीडा चमचोमा चांवादाः चायचाचमा । चविजामि वदा विम चदा चंदेवाचे पुचम् । दचच इचवे चदा राजम् । चडे रा चदचामिचम् । प्रचाचाचि चवाराच । चदा चड्डेचादे पुचम् । चचा- चर्षी चर्षाच्चो चविजामि मते पुच । चचाचैच चड- माचो चविपामि चदा विचा । विरोचयच चाचमि दचचा माकृचे चच । मही चचचचचीचां चविचमि चचोचिराच । चरचारचचाहिचा चविजामि विपी दम । विचिंचैचा चचचदाचचा विचिचचा विचा । । चाचचाचचयच्चामि चचचूचोचचीचिन । दच चचांचुचे चोवे चचोदा न चविचवि । न चाचचचाचैवे च विचा विविचचरिच । चाचा- चौरविचिविच च चचुचये चदचचरच । चर्चुचा प्रचुरामि चिचमचविचाचचाः । चचाच दम युचाचां युवाभे चचाविजामि । विचा चचाविचा चर्चा चचचाचाचमानि च । चोचीचि चविपुचानि मीचा चचीचुचाचचा । चच्चाचाचाच चचो चचा- मचविदचचा । । चर्चे राच च चविचो चाचार्चा चच- विचामि । दाचपाचानि विचुचीचा विचाराचचानि चरेच । चच्चाचार्चैचो चाचुरचचाचचचे चदा । चचाचाचीं चचचाच् चविपामि चचचच्छ् । चचार्चा च न दौचावि चचाचे चर्चचनिचे । चचीच मुरचाचिचा चचचा चविचिचिचाः । चच चा चचे चैव न चाचामि चदा विम । दचाच चाचाचिचरी चनिचूमि युवचे । चर्णविच्चामि च चचोचु विच प्रजाचचाचिचा । चचच चि चचाराच । चर्चो राजव

पैष्यति । युगान्ते हुतभुक् चापि सर्व्वतः प्रज्वलिष्यति । पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घातवायसा नागा शकुना सम्भ्राहिणा । रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । मित्र सम्बन्धिनश्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । अन्न परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः । विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जगतीं (पृथ्वीं) पर्य्यटिष्यति । ततस्तुमुलसङ्घाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजातिपूर्व्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च । प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः । सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । सङ्क्षेपको हि सर्व्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्व्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वान् म्लेच्छगणान् द्विजः" ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिर्यथा भाग० १२, २अ० ।
"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः । यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति । यस्मिन् दिने हरिर्यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि । प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः" ।

कलिदोषप्रशमनोपायः भाग० १२, ३अ० उक्तो यथा
"केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! । युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ।। श्रीशुक उवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः । सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ! । सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः । आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः । अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लम्पटाः । त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे । हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति । तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः । यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् । शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः । दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः । अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः । ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः । पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् । पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् । भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः । पितृन्

[illegible]

न प्रवर्त्तते । पूजिताः प्रणताः स्पृष्टा स्तुता दृष्टाः स्मृता अपि । नृणां सर्व्वापदन्ताय घतन ते हि मन्मया" ।

कलौविष्णोर्नामसङ्कीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् तत्रैव भागवते ।"कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सार(यत्र)भागिनः । यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्व्वं स्वार्थोऽपि लभ्यते । नातःपरो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतोविन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृति"। कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवत वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे "गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले । कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा" विष्णुधर्मोत्तरे "येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्व्वन्ति तान्नरव्याघ्र ! न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः । श्मशानादय या श्वपाकात्तमलोकनाम यत् । स कीर्त्तितमघं पुंसोदहेद्वेधो यथाऽनलः" । विष्णुरहस्ये "सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्' । मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे "ब्रह्महत्यासहस्राणि पापभगम्या गमनादिजम् । नश्यते नात्र सन्देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम् । गोविन्दकीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महामुने ! । तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसम्भवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि""गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्ज्जितम् पापौघो विलयं याति तूलमग्नौ क्षिपेत् यथा । गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम युतायुते । तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् । तदास्ति कर्म्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा । यत्तुन क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणो दहेत् । तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्"। वामनपुराणे । "अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्नरमेधैस्तथैव च । याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । महाभारते "प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्"। विष्णुपुराणे "ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां, द्वापरेऽर्च्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव"।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा— लिङ्गपुराणे "कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्म्मस्य विकृताकृतिः । ये तं विप्राय सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्" वृहन्नारदीये "शिव ! शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! त्रिलोचन ! । इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपाक्ष ! गङ्गाधर ! मृडाव्यय !। इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः । ईशस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् । सत्यं समस्तकर्म्माणि यान्ति सम्पूर्णतां द्विजाः ! । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" महाभारते "यस्त्वं नमः शिवायेति इत्युक्ते स कलौ नरः । शाम्भिनापि नमस्कारं प्रयुक्तं शूलपाणये । संसाररोगशमनामृतं सुखकरं कलौ । यदा कदा तं यजते श्रद्धया शुनिपुङ्गव ! । लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्व्वकम् । पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !" । शिवपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम् । द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्" स्कन्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्म्यमाह च स्कन्दपुराणे व्यासः । "इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् । अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति महापापाः वर्णाश्रमविवर्जिताः । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां हित्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विमाक्ता पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति यदाश्रम । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्" लिङ्गपुराणे "कलौ युगे तु मर्त्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम् । ब्रह्मा आराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनैः । प्राप्य कलियुगं घोरं अल्पायुरमधार्म्मिकम् । शिवक्षेत्रं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च" मत्स्यपुराणे "प्राप्य कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । जपध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्युत्साहहीनानां गतिर्वाराणसी स्मृताम्' स्कान्दे काशीखण्डे "न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्सर्गः सद्यः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो दानं न

अनेन हुतार्थनम् । तामेव वह्नौ कुर्य्यात् तथैव तथैव यावती । वह्निनामैव नामेव नामतत्त्व निर्णयति । तथापि तत्र नामभो मे न नाम्नो ज्वालिताः । वह्नि न बलद सर्व्व शिवशक्तिमयोऽस्मिन् । तथतुमन न मनोद्भवनत्तत्त्वनाशनात्

अत महामायाविधानात् तु । तत्र सत्यदर्शिनम् पुराण "वह्ने सर्व्व योनीनि जेतारो ज्वलन् दरम् । तावदे तु कुण्डेन वह्नौ मन्त्रेण विधानम् । ध्यान वह्नि योगवेदकन्यायां सह च तथा । तावदे सहस्र यथा वह्नौ मन्त्रेण होमम् । विष्णुपर्व्वणि तदुत्तरं तु वह्नि देवं जेतारो नैमित्त यथा । द्वावदे तु कुण्डेन वह्नौ सहानुदर्शनम् । ब्रह्माण्डपुराणे वह्निदर्शने बहुरक्षायामेव देवता । तीर्थास्ते नामधेयेन वह्नौ मही निवेशाः"। नारदोक्ते वह्नौ स्नपनमङ्गलाग्ने वर्त्तते ध्यानम् । महामन्त्रमेवाङ्गवह्नीनां महर्षयः । यैः "वह्नौ हुते हुतमपि जेतारो भवति यथा । तावदे तु कुण्डेन वह्नौ महा स्थापयेत् वायुवह्नीविधानम् "न वह्नेर्दुष्टमायां संसृष्टिः इत्युक्तम् । यथा देवा न स्थिताश्च यथा इति तदुक्तम् । तस्मै वह्नौ निवसेत पर सहा न स्मृतेः । वह्नौ हुते हि सदता सहसर्व्वं नमस्ते । अमेधमियवसमानो बहूसमृद्धिं जायते । विना महा धर्म्मवह्नी सर्व्व तत्र वह्नि वह्नौ । विरल सर्व्वं तत्र मानवानामपि च सर । वयस्तु वह्नौ वाचे महा यो "निमन्त्रयि" वह्निपुराण वह्नौ वनवनिवासानां मानवमाननानात् । विधिहोमविधानाय वह्निपूर्वे विना यदि । अर्ज्जितम् तु महा हि हविर्भिर्यदि न वह्नौ । कर्म्म यद् निवेदयतो नाममन्त्रमसु च । यथायुर्वं तथा विद्या तथा लक्ष्मी तथा बल । तथा तत्रापि मन्त्र वह्नौ महा न वाच्य न पूर्वत महाबीज विशेषे प्रदाने तु विशेष । नानातु वह्निपुरोऽधुना सर्व्व वह्नि तद्वत्तम् ।

अथ वह्निपुरे तामस नरतम् वायव वह "सर्व्व कल्पे सर्व्वोक्तेषां तावदे वदे । नाभे वह्निनामे सर्व्व मन्त्रान्तरवचन इति पुराणेन सर्व्वदेवान च । वह्निपातालादि अत पर कल्पे सभायां ज्ञान लभते । तावदे सर्व्वविधानादौ नामेव वह्नौ वदे । नानापारे पाप पर कल्पे सभायां ज्ञानध्यानी । तावदे सहवेदाः वह्नौ तत्र तदा तत "सर्व्व

"सदीपर्व्वः कल्पे, तत्र सभायां ध्यानम् । तावदे नामार गोष्ठ, वह्नौ तत्र तथा तत । विष्णुराणे "ध्यानं सर्व्व कल्पे सभायां ज्ञानध्यानी । सत्र तावदे पुर तावदेवं वह्नौ पुत्रे । वह्निपुराण "देवार्थ पूर्ण्णाहित्यादि वह्नौ पुत्रे । अत आदि सर्व्वार्थ वायवोऽस्तीति

एवं वह्नौ निवसेत्याः देवा इति दर्शितम् ।

नामानि वह्नौ देवतानाम च दर्शयत ।

वह्निपुराणे सर्व्वाः कल्पकालिके पुत्रे । सर्व्वे वह्नौ वसे नाम सर्व्वं यथा वह्नौ वसे । यत सर्व्वलक्षणात् विविधं नामाप्त पर । आप्तम आयतने तु संस्कृतः दर्शयत । तत्र निर्णय मात्र कथा सूक्ष्म विस्तरम् । तत्र तत सम्यक् प्रवरत्वम् कथयता । वह्ने सह सर्व्वोत्तमी महाविष्णुसर्व्वगतः । यदि वह्निः वह्नात्मा विष्णौ ध्यान वह्नः । न वह्नि द्रव्यो च पितृभ्यो पर पुंस । एवं सर्व्व कार्य्य सह सहावनाम । यत्र कल्पे सर्व्वोक्तेषां पुराणे वदे । वह्ने वह्नि पुत्रे नाम सहस्रानुमानः । तत पर कल्पे सभायां ज्ञानध्यानी । द्वावदे वह्निपुराणेन वह्नौ पुत्रे । वह्नि तु नामोपर्व्वकथायां गौतम सूत्रः । द्वावदे सहविधिना वह्नौ नारायण यत्र । सर्व्वेषु च कल्पे सभायां पापनाशनम् । तावदे पुण्यैकम् सर्व्वत्र वह्नौ पुत्रे । वह्नौ सभापर्व्वम् यत्र सभायां दर्शनात् । तावदे पावकादन वह्नौ यदि सर्व्वथा । वह्नौ तु सम्भवात्मनोक्तेषां एव विविधं तावदे नामधान च वह्नौ पंचमेव तु । वह्निनाम वह्नि दर्श सभायामुत देवते । तावदे नामधान देवता होवते वह्नौ । वह्निरूपोऽयं तावदेवपूर्ण्णे तत्र नमः । कथं नामधान तत्र देवतानां निर्णयम् । वह्नि वायवानां महाकालेषां वह्निकाया । द्वावदे वह्नि नाम, वचनादित्य विना । सर्व्वनिर्णयपर्व्वेष विना सर्व्वोत्कृष्ट च । विज्ञानमस्तु तत्र कोटिदर्शना विना । पीतानि वह्निदेवानि पुराणा तत यदि । पुराण च सहसर्व्वं वह्निम् वह्निने यत । वह्नौ पुत्रे च ते सर्व्वेषु तत तु ते द्विजा । देवनिष्ठा न कथया पुराणा हि ते द्विजा । वह्नौ पुत्रे च नामकं वेदनिर्णीतम् । यत्रार्थेन

न एव मानविसं प्रतीयते । अत्रयत्नेन त्वत्कृत-
तस्य न मे मनसि न । वाद्यमेव तोरणवार गत्वा
धर्ममहूर । यामाचरेत नराः न दिन यावत्
मनसि स्मारयेत कलिवृत्तं दर्शयामास तस्य भग्नाशेषे
न च तथापि । कर्ममार्गधर्मे मामगतो लोका
सन्त एतौ वाचौ च महाभियोजनौ निरूपित तदा
"कलियुगे पातिनि सर्वे धर्मं धर्ममिति श्रुतिः ।
दुराचारे द्युतरते दुष्कर्मपरते कैः । न वेदा प्रभव
न्ति कलौ चरन्त्येव । नानोपद्रवदुःखाना नाना-
धर्मप्रदर्शिताः , मनुष्याः शूद्राचारा भिक्षवो भविता
रिपो । तत्र लोका भविष्यन्ति धर्मवर्णबहिष्कृताः ।
वञ्चका मठोपमा पापकर्मरता सदा । सा शुद्रा वो
सुपा मुखा मिथ्या दुर्मुखा सदा । स्वल्पायुर्मन्दभाग्या
लोभमोहसमाश्रया । न धीरा निर्लज्जा लोका लोभाचार-
परायणाः । न वदत्यर्थमितरा परवित्तापहारका । पर-
निन्दापरद्रोहपरस्त्रीरतपरा सना । परस्त्रीद्रव्ये
मावहृष्टमतिर्विवर्जिता । निर्धना मलिना दीना दरि-
द्राश्चिररोगिणः । विप्रा शूद्रसमाचारा सन्ध्यावन्दन
वर्जिता । अयाज्ययाजका लुब्धा दुष्टा पापकारिण ।
असत्यवादिनो मूढा दाम्भिका दुष्टबुद्धयः । कन्या-
विक्रयिणो प्रायाः पापपरायणा । मोक्षमार्गात्
याद जपपूजापरायणा । पापरता परस्त्रीमन्मथा
महाभक्तिविवर्जिता । शठाचारा शठाचारास्तथा
शूद्रसेवका । शूद्रान्नभोजिनः मूढा दुर्नीतिकामुकाः ।
दाम्भिका धनलोभेन महापापीचजातिषु । नाधर्मविद्व-
मेतावत् केवल समुत्पादनम् । नैव पापादिनियमोभयत्र
मन्त्रविशेषमन् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निर-
न्तरम् । मनुष्याणामनाथ न तेषां मनसि कश्चित् ।
तथा व्रतानि तन्त्राणि लोमोऽद्यापि वेदवे । निगमाग-
मजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीका यत्र देवानां
मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवो यावा कृति-
लिप्यादिकल्पनम् । पञ्चधामसमाटोनि नदितान्यपि
भूरिष । पशुवीरदिव्यमाता देवतामन्त्रसिद्धिदा ।
यज्ञम वितालोऽश्वत्तमाधनमेव च । कृता-
साधनकर्माणि गर्भोत्थानि सहस्रश । पशुभावदिव्य-
भावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति
दिव्यभाव कुतो भवेत् । पत्र पुष्पं फल तोयं स्वयमेवा
हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्मनसा न स्त्रियं
हरेत् । दिव्यश्च देवताप्राय शुद्धान्तःकरण सदा
द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी । कलिसम्भव-
जीवानां सर्वदाऽस्थिरचेतसाम । निद्रालस्यप्रसक्ताना-
माम्नायः कथमेव ? । वीरसाधनकर्मादि पञ्च-
तत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांस तथा मत्स्यो मुद्रा
मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि तथा
प्रोक्तानि शङ्कर । कलिजा मानवा लुब्धा शिश्नोदर-
परायणा । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-
नम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु ।
भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिता ।
परस्त्रीधर्षका केचित् दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति
ते मत्ता पापयोनिविशारदम् । अतिपानादिदोषेण
रोगिणो बहव क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च
विकलेन्द्रिया । हृदे गर्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मत्तुमा मदविह्वला । केचिद्-
विवादमिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृत-
प्राया अपरे बहुजल्पका । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-
मार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि मया
प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे ।
के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्र-
पाठ यन्त्रलिपिं पुरश्चर्यां जगत्पते ! । युगधर्मप्रभावेन
स्वभावेन कलौ नरा । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ता सर्वथा पाप
कारिण । तेषामपाय हे नाथ ! कृपया कथय प्रभो ! ।
आयुरारोग्यवर्चस्व बलवीर्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रद
नृणामयत्नशुभदङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल
पराक्रमा । शुद्धचित्ता परहिता मातापित्रो प्रियङ्करा ।
स्वदारनिरता पुरुषा परस्त्रीषु पराङ्मुखा । देवतागुरु-
भक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषका । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचि-
न्तनमानसा । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय
यत् । कर्त्तव्य यदकर्त्तव्य वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वया
सर्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये" । इत्यात देवीप्रश्न
"इति देव्या वच श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्कर । कृपयामास
तत्र्चैन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु
पृष्ट महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृश शुभ.
प्रश्नो न केनापि कृत पुरा । धन्याऽसि सुकृतज्ञाऽसि
हिताय कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्य
सत्य यथार्थत । सर्वज्ञा त्व त्रिकालज्ञा धर्मज्ञा परमे-
श्वरि ! । भूतभव्यभविष्यज्ञ धर्मतत्त्व त्वया प्रिये ! । यथातथ्य

न शस्तं चलुकायाद्धि । कदाचिद्भारते कलाविति" । "श्रौतो धर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु । द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति । एतदे-दमभिदध्महे । वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना-मन्त्ररूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचि-तम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः, मन्त्रकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्र-प्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति । इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अनुपलभ्यमानमूल-कागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् । तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः द्वयोरपि तस्य ज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्म-करणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासना-काण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र सति कामे कर्म्म-काण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असत्याञ्च तस्यां क्रममुक्ति-फलम् । मन्त्रकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः । इत्येवं विषय-विभागे स्थिते श्रौतपौराणिकोपासनात्मिकोपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासनाऽऽदर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति ।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेश्चिरन्ते कल्कि-रूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तो यथा-

"योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो बारहद्रथः । तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् । प्रद्योतसञ्ज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः । नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे । अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः । शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्म्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः । विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः । नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः । शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६० । समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः । महानन्दिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः । शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः । य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १०० । नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः । सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः । शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति । शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः । मौर्य्यास्त्वेते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७ । समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह । अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह । शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२ । ततः काण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप । शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् । स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः । तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्ततो नारायणः सुतः । काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च । शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे । हत्वा काण्वं सुशर्म्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली । गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित्कालमसत्तमः । कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः । श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः । मेघस्वातिश्चिबिलकादटमानस्तु तत्सुतः । अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः । चकोरो बटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः । तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः । मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः । एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च । षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! । सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः । कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्य

विनीतकाः। कलौ तौ मनमा ममाचरन्ति न सुरम्भकाः। धृतौ इव दुरस्थाव भीता एकादशैव तु। यतौ भोजन्ति पृथिवी इव नववनानि च। नराधिपाद् मनदि। ९९ भोता एनादश विविध्। भीताम्भनदुपकाम्भत्। मौनि ९ तै चतिनिर्मव। निर्वाचितावो नृपकौ वृतमको न्म वक्तिए। विप्रमविस्य वहूरना वनीभवि। मनो एव। भोच्चाले ते नयन वविमुक्तविकाति यदु। ६। तेषां तथोदन तथा वनिताय चाटुकारः। इमनिमोऽव रामको दुर्विनोऽथ नमेन च। एकचाता दपि भूमा भयानुः रा भीमता। वैदूरततो वक्ता भैचकाच्य इव हि। वामनावाद् वनिता नित्यमूर्खा। इर प्रकार्। वरिद्र्यवपरान त्यौन हविष्न्महवचधन्। प्रमाचाममहभूमिकाः चातविप्राणि दुर्वितः। तीर्थंगत् नमस्याम वसुधा वर्णं हरिः। गुरुपवादपाव पतौ भोजपि वैदिनोम्। चौराचाममाचीराव नृपा चर्मदुचानमा। माचाविका चरिद्रपि नृप नावा चमाविनाः। विधोऽत्र चतुमनां काची कार्त्तिकेयनम्। भोजनि नृपा मायापा चौच्च चमत्कार्येव। एकमाता दपि राजन्। चच मानाव भूम्य। एतौऽप्यभिमपरा चतुराराधीम चचन। कौपचमोतिचकाव वरदाएकमावका। नहिलावधिवरमीवा चक्रवतालबालुका। चर्वच्चा विकारतीमा एकवा मवराऽऽत्सा। प्रमारे प्रवविच्च च चौरारावचपिय। तदाचारा वनचदायको चाचारदाहिन। चम्मीरमचो राजवि चच माचवि चौचिना रच।

"तचचाहृदिनं चर्मं तम कौर्म वषा दया। कलिना नलिना राजन। मनुष्याचामन चदति। नित्य-मैव वचौ नदा चमावारदुवादया। चर्मचावचमचावा *कारन् भवेत हि। दशकौ हितिनंमेतृतवैव जात*। चादिते। चवैच दृश्ये न हि दर्शिनिवने चतनेच दि। निवृत्तेवावचचारावचौमावचिचावचनम्। वावचा नचवरी चच पाचिकम चावच वच चचाचा नचाचावनें चावन दमा वरच। चौवार वर चौचाद नानवर प्रवावचम्। पूर्व वाचवन शीर्घं चावचा विचावचम्। वहदचरता चार्य वचत चाच प्रेमि चि। राज्ञ वरचचरचं चमौऽर्घे चच देवम्। वर चमा देवविनरावोर्न्न विविचप्तचे। मद्यविचाम

भूतानां भी नवी मनिता मवः। प्रमा हि वर्त्त राज च निंदुर्वैदुर्दुर्व्विलनि। चारुप्रदाप्तविया वाकवि विप्रिवचवम्। वासुधावनिमचौहुकवरनादि (चौदि) भौमचा। चनाचवा मिमवृत्तीनि हविंवचवचौदिचा। भौवरावनपाद्धर्दिनैत्तोच्चं प्रजा। कुचपूर्वा चानिवित्र वदतनैं च नित्यरा। नि नदि चदि मर्चोदि वरवाव चतौ चचावू। चीचनारदु देनैदेदियो चवितोचव। चचोचचवी चर्चै चनै वेदने चनावू। माचवप्रभृतौव दृचमावेच दावहु। चौचौ मतयावादि चा चचावविच चैच चव। नहुराचेचरनं चाचमानाद चैतुर। चतुमानेचनावचैन वौचनावेच मचूर। चचुमानेनौचौच चनौमानेच चाचमर। निद्रा ऐवावैन विवेच भूतवनाचेन वचच। चच चरौ मरौ माचे चर्चेनु चचचनि। चर्चचाचाव चमव मचचाचचरिप्रनि। चराचराचुरौविचौरी चराचचिचा वचा। चर्चचाचाव चाचनी चच चर्चचिनचते। चचाव माचवचाव चाचुम्य चचाव। चचे निय चचा चचनिः प्राइमैतिप्राहि। चचवानुचवचावच दैवत चचनूपनि। चविगतवादचचनं चर्चनुचाचिना। विचचचावना चौनधें चत्रैवारविचना हि। पूर्वविचृचचरे रकूव भौतिवीनिचविहाहि। चच तैयां चतिर्यानि चर्चीव निचहानि न। चाहुदेवाहुदामावि चचचावनाचित चाचाव। चौरचानचदानां तं चतौदुनिचवहुकु। तैयां चचा निवचर चवितः वचर्विप्राहि। चानृचै चचनि चचनूचौं वृद्धि किचे। वदाध्यावौं चचावू चविचदवनि चैंनि। चच चविप्राहि चदा चचाहुनिच चानिचौ। चदा चर्मैच चचन चचा निवराचवची। चचराचौ चनैतृचि चविराऽऽ चदा चच। वैरोवाच चाचा नै चविदृषि च चार्भिना। तैतै चहुच *प्रौचावेचचा भौचचचोदचौ। चारच चचौ चच* चाचचवारितिचचनन्। चचचैचचचनू चर्चै चचचचौरचनू "चदा चदा चर्मा चार्मिदैचचानोहु वारिचावू। चचा चदा चचचैरिचहूचैचा नियचर्चे। वहुरचनिचचहुरू। चचिच चविचमानादिच चर्चमिचचे मचौ। चचिचुगे च वचचावेर चर चचोच चौविनिदातचे "पूर्विनिरो निचमनाविनावमो चराविनाचो तिनाचि-चाचच। दबीहु नाचाचुं वैदिचौचविदुदि चनावू चर चचवारचा चचौ"। वैना चरचावर चचचचू चदहै।

कलौ वर्ज्यधर्मा निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"बृहन्नारदीये । "समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" । कमण्डलुः "सोदकञ्च कमण्डलुम्" इत्युक्तः स्नातकस्य वा । दत्ता ऊढा । "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति' हेमाद्रौ वचनात् । "ऊढा पुरुषसंयोगात् क्षते देयेति चोत्तम' इत्यादिभिर्विवाहश्चोक्तः । हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः" । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृव्यजः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः । "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विना पापविमोहिताः" इति कलौ निन्दामाह । मातुलसुतीया मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्य "सौत्रामण्यां सुरापानम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्' हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । महाप्रस्थानगमनं, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः । अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः । अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । षड्भक्तानशने चौर्यहरणं हीनकर्मणः । शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां परजायापरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः । यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके दशाहञ्च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वञ्च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः" । सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः संग्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषेधेनास्योपसंहार इति वाच्यम् । निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषापेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणाग्रत उपरम्यते । 'एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः अघस्याघसङ्कोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः । "कलौ कर्त्तैव लिप्यते" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थ इति केचिदाहुः । ते मूर्खा मानाभावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्तेयञ्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापानगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतोमरणान्तस्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशाब्दं, द्वैगुण्ये आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति चातुर्गुण्यादापत्तेस्तस्य च "चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति' निषेधात् संसर्गिणो मरणान्तस्यैवोक्तेः । 'स्तेये च राज्ञो वधकर्तृत्वात् ब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यं युक्तोऽधिकारः । न च विधित्सा, निषेधबाधात् । आत्मवधदोषापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णाभ्यां सवर्णाक्षत्रियादिस्तया दुष्टः । अयोनौ निषादौ । "स्त्रियस्तथा परित्याज्या विप्रगा गुरुगाश्च या" इत्युक्तेस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मत्यागः । यद्वा परो-

हेमाका बाबीदाम अथवा नामवहिरोव मम् । वाह् तत्र वाहक स्पर्शनम् अतिपयवमर्योऽयोम् मम् । वेद नपतवेन मतिवावया । काव्यवाकादिषु भैव वाहवत् निवायत एव च: पर्व: । वक्ति "वरो निवपार्वे निला वाचनमाजुवाहदेव"स्थुत्तन्नपोर्थम् । वारादि वमादिसक्ति तवैव वेदनिविवाव वन नम् । "दवातेभेर पवेन भूमिन च नरोदनम् वजुवा दवाव: । "हुरी च तर दुता" एतवा दविता । नदेव दावमोतायैति । "वम् वव वेदपत नव इन्धेन वाचित् । वदामानुवादवसी वोक्वाणि वहरमरीव्" तत्रपदार्थं उपमया न्याय पार्वामिया । 'पितादमनिरे च वावियां मिनवोदव' एव तु: । वाव वावमप निभृत वहतपदे एव मम् । एनी वन्न व च । "वर्तमि वहवां निया: हविमोदर्दननाय च । वनिवैता निराहारा हे च वाव वराव हे इति इतपोनो मिनिा वैनाव्यमीववाभ्यारे नाहारी निविनोमे न वार्के । वचो दवापि वक्षीभीमर्थ: । न्निव: । "वनिदोम नावक वेवाव ववववम् । वेदाद सतोतवि वघो वह निर्वेत् । वनिदोम वदवेनावाम् । दवव वर्षावावरम् । "वहांवाय वाव नीव वावोमवोद् इवमृत: । वर्धवाव वचो- देवमवं पुरपुवातियैति बोवावितवातिरि वाचि वक्षिवाव पतेन "ववाईएववपाति वनावे वुवहानि च । वबैवेद वावित्रानि पदा मना- वरिपव । वंवावव न वक वो वाजुवन निवावतैति" वावतवम वावावाम् । वर्षावावेऽपि निवदवाव देवह: "वावाव निवावोऽपि वाव एव मार्वते । वनावहानिरोवि वावववाद वचो धुवें" इति । वविवाविदवा: वैवित् ।

दवोदेवेवेवातिवाव एवं वविववाव ववववम् वीरव वेवमवैव दवा वविव एव वन्दिविवर्वे वदा वववववाव दवि दवववोवोवादिवम् । दववम् वक्षिवाव ववपि । ववववावोवादेवव वीर्व- वावादवतवैवदा वदा दि

"वीविदवावीवदेव इवमवविवाव वंवावव वावववाव वादिवेदेव वव दिवदे ववतीवावं निविं वव व दिवदे इववाविववावववव इति वविवादि वव । वाव वोविवतीवेव अवविवविविवीदुववावि

ण्व वाविवाद वविववाव दावादेवववावादेव, वव- वववावे च इववादि वादे वावविवापदर्शनाद न तव विविहवा विनु ववववावे च वादिव ववदा पतेव्य एव ववमवावमीदवाव तु वहीवादि प्रार्वविव च दवाव्: वंवाव दवव ववविवतेवावव वोविवाव वीति ववदावावाद् । वावदा ववुवीववववाव ववव एववे वाविवावाद् । न च वमाविविवम् । न च "वव इवावावीवाद् ववप्रवृविवावव । एव एव "दवाव् ववाव् वविवुवे ववीवावर्वनीविवा" इति ववपादेवावमवे ववववावावीवावव ववो निविव- वचोवे निविवाविवावे च "निविवावाववावावाविव् वव व देवाद् । वक्षिवावैविवावां वदा वव- वमाविविविवावावी ववववावावदवे वाविवावीवाद वाद् वविवव एव वावविवावववववेव वव व वोविव वावीवावावाव इवि वावव् दववावदेववववे वर्व वादे "दवाव् ववाव्" दववो: वव ववववावावावे वादवेव ववी निवेवाद् वाविववावावावविविववव इव निवेवाववेव ववववववावावाद् । वर्वे च प्रववववावािवावावोवाव वदवववं ववावेव- वावविवववदेवैवबोवमविवोवें ववचोववावद् । दाववववुव-वादिव-वव-वववव-वविवम् । वेद एव ववयव प्रवववां ववोवावि एववेव । न वावव वव वदेवववववे प्रववववावावावव वदा ववावा- वावीवाव विवा ववीवावाव वव देवोवेववाववेव वावेवेवे वववववावद् । वावदा देवोववविविवव- वावव वयावे "ववीवववावववद् इति विवेववव वव ववव दवा न ववीवववविवावावववववववव- वैव ववववव्वववावावावाव च तु ववविवववव दवेवव वावावववेव ववविववावववावीविवावद् विवव् ववावववाविवववव वव्विविवावववेववावि- दिववञुववावावववद् इवव् । ववव "वो वव वाव वदो वव वदो दिवेव" इति वोविविवा वववावाव वव- वावव् निवेविवू-निवीवि ववदेवावेद् वावववावेव ववववावदवव्वा ववविवावेवावदविवा ववववविवा- वोववेववावविवोवविवववववावदवावववव् । दवव प्रववव्ववववावा ववोवदावं ववीवववदीववववाव देवदवेव वावो दिविवव् । वेवे च ववीववव वौवविवववव् दव वादववादिवेव वावावववि ववदाव

गमनमदोषमितिप्रमाणाभावम् । एवञ्च द्विजसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः इहस्मार्तटीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुनर्धर्माधर्मपर्य्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण समानरूपा एकत्र भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन उद्वाहतत्त्वीये "समुद्रयातुःस्वीकारः" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिपण्डितमन्यकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति कल्पितकल्पपाठस्तु अनादरणीय एव, तथा सति समुद्रयातुर्द्विजस्य स्वीकारस्वरूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयातुः स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिगृहसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं शोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संसर्ग इत्यत्रैव अादित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्याम । एवञ्च समुद्रगमनकाले सन्ध्यादित्यागे । म्लेच्छादिभिर्गृहसंसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तापादकत्वाभावात् न अव्यवहार्य्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट् वर्षाणि प्रकुर्वीतेति धर्म्मस्य निश्चय" इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने प्रायश्चित्ताभावमुक्तं स्वरूपसम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगस्थपवनराजामात्ययोर्यौगन्धरायणवाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं मन्त्रराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषायकणीपुस्तके श्रीमन्नाभिधवणिजस्तत्पितुश्च रत्नौ समुद्रेणात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां शिष्टानान्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गायत्नैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि वाण्योदकादिकाय शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिन्धुनद्यादिगमनमनुष्ठीयते । अत समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति न विशिष्टं वचः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गृहसंसर्गे सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकसाक्षी विफलं स्यात् । इत्येव द्विजेऽयं शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा "प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः सृष्टं घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्यां पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नल प्रति द्वेषात् तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिं शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् । तमब्रवीत् प्रहसन्निन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

[illegible]

पराह्णाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम्। हैमन्ते हेम कथित पद्ममेव मनीषिभिः । चम्पकं मञ्जुल कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि विविधस्येयस्य लतिका" इत्युक्ते एवं षण्डदन्तकलिकाविंशतिधा गृहीता: अथ पञ्चधा द्विगादिगणाद्युक्ता कलिका मञ्जर्य्यभिहिता क्रमात् कोरक गुच्छक फुल्ल कुसुम गन्धाख्या तल्लक्षणानि कोरकगुच्छकुसुमानि गृहीतानि" कोरको गुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधा च सा" इत्युक्ते । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्व्वा षोढा तत्राद्याश्च दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता "दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता" इत्युक्तेः अथ मिश्रकलिका "कलिका गद्यसृष्टा सप्तविभक्तिका या चम्परमयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेव षड्भ्योऽष्टाकलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीता । एषामादश एकादश नवभेदा चपलगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्यादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च स्वल्पाया रुताधिक्यविरहात्" ।

कलिकापूर्व्वं, क्ली० कलिकया अङ्गेन जन्यमपूर्व्वम् । परमापूर्व्वजनके अङ्गजन्यापूर्व्वभेदे । तत्साधने युक्तिर्मन्त्रचिन्तामणिमाथुर्य्योर्दर्शिता यथा—

"नन्वेवमाग्नेयादीनां परं क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्व्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्व्वकल्पनम् ? इति चेत् काम्येऽपूर्व्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासाधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्" चिन्ता० । व्याहृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

"ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वमन्तरा विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्थानादतः "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वं नाम्ना कलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहत योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयबोधासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति । फलसाधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे । क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः । परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्व्वकल्पनम् ? इत्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतया ? इति भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकमन्त्रैकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगम प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यम् अपसिद्धान्तात् "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्" इत्यादिमन्त्रैकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासाबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्व्वः । आशुविनाशित्वेन प्रतिबन्धितकर्म्मणि स्वरूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना काम्यस्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते, तथाच काम्यस्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां वाच्या, तत्र च परमापूर्व्वस्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न काम्यस्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, काम्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादत परमापूर्व्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं काम्यस्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वपक्षे, उत्तरकालस्थ स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्व्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादतः परम्परया जनकत्वं, तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुपपद्यमानमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्व्वाणि कल्प्यन्ते, स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वपक्षसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इति काम्यविधावित्यर्थः । अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति काम्यस्वरूपेण परमापूर्व्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्व्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनस्वरूपेणान्वये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्व्ववाच्यत्व स्थितावित्यर्थः । स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

[illegible]

[illegible]

स्तुतिः कलिकापूर्व्वैरेव चरम परमापूर्व्वं जन्यते इति सम्प्रदायविदः। न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाजन्यमिति, चतुर्भिः कलिकापूर्व्वैः एक चोत्तरमिदैव चरमं परमापूर्व्वं जन्यतां किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तथा सति सोमयागादिस्थले दधिपयआद्यामादिस्थलेषु चरमापूर्व्वस्याभावोपगमेन तादृक्कालावच्छिन्नचरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दधिपयआद्यामाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुत्वमेव तत्र द्वारापेक्षेति वाच्यं। उत्पत्त्यपूर्व्वस्य चतुर्ण्णां कलिकापूर्व्वाणां च स्वर्गोत्पत्तौ परमापूर्व्वं मानाभाव। न च स्वर्गं प्रति चतुर्णामपूर्व्वाणां-चतुर्व्वैलक्षण्येन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षट्पूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन लाघवात् [illegible] मस्तद्य एव। यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वान्तरेणैव। इत्यत्र षट्कारणेनैव व्यर्थेतदित्याहुः। (अपूर्व्वखण्डे परमापूर्व्वस्वीकारमेतन्मात्र वादेऽपीत्याहुरिति पक्षं व्यक्तं)तदसत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दधिपयआद्यामादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दधिपयआद्याम साक्षात् स्वर्गहेतु, आशुनाशात् व्यापारान्तराभावाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण?। परमापूर्व्वं प्रति च दधिपयआद्यामादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तस्य षडपूर्व्वाणां दधिपयआद्यामस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्व्वाणां दधिपयआद्यामादिसमस्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्क परमापूर्व्वजनन एव द्वारं मन्तु स्वर्गहेतु, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्। मनु तथापि नवा हत्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च येन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवाहत्ति-त्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेष विषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम्। अपेक्षाबुद्धिव्यक्त्येकसङ्ख्यापूर्व्वकनवावृत्त्यादि-व्यापकता आवश्यकी इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्रसत्त्वेऽपेक्षाबुद्धौ कारणतावच्छेदकस्यानुगमात् एकच नवावृत्त्यादिसत्त्वेऽपेक्षाबुद्धे कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भवात् अथ चण्डीपाठावृत्तित्वव्याप्यतादृशावृत्त्या-दिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्व वाच्यं "कारणतावच्छेदकत्वस्य स्वर्गं प्रति परमापूर्व्व-स्यैव परमापूर्व्वं प्रति वा परमापूर्व्वान्तरापूर्व्वसामान्य-स्यैव दर्शादिस्थानगतस्यापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिका-पूर्व्वसमष्टिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकावृत्त्युत्त-पूर्व्वं प्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्व्वत्वो नवावृत्त्यादिजन्यत्व प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमत क-लिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यताव-च्छेदकञ्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-विशेष एव। मारणादिफलपरमापूर्व्वं हयादिशरणाय परमापूर्व्वान्तरेति। नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेक-त्वापरमापूर्व्वोत्पाद इति चेन्न, निमित्तापेक्षाबुद्धि-साधारण्यस्य नवत्वस्य एकत्वानुगतत्वाभावेन तेन रूपेणा-नुगमासम्भवात् इति, नैव नवावृत्तित्वादेरपि नवपा-ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषत्वसामानाधिकरण्यजातित्वात् "नवकृत्व पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव भावत्वं तादृशज्ञान-विशेषस्य परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति सङ्क्षेप"।

कलिकार पु॰ कलिं कलहं करोति कृ—अण् कलिं कलहं ऋच्छति ऋ—अण् वा उप॰ स॰। पीतमस्तके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे)। तस्य मस्तके कलिकाकारपीत-चिह्नत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा)पु॰मेदि॰। ३विषलाङ्गल्याम् राजनि॰ गौरा॰ ङीष्। ४कलहकारके ५कलिका-मात्रके च त्रि॰। ६नारदे पु॰।

कलिकारक पु॰ कलिकामृच्छति ऋ—कलिं करोति कृ—वा ण्वुल्। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा)२कलहकारके त्रि॰। ३नारदे पु॰ हेमच॰।

कलिङ्ग पु॰स्त्री॰ कं मूर्द्ध्नि लिङ्गमस्य। १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमर तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कलिं गच्छति गम॰ खच् डिद् मुम् च। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरञ्जा) हेमच॰ २कुटजे (कुड्ची) तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। ३इन्द्रयवे न॰। ४शिरीष-वृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि॰। "जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णा-तीरान्तगं प्रिये। कलिङ्गदेशः सम्प्रोक्तो वाममार्गपरायण" इति तन्त्रोक्ते ६देशभेदे पु॰ब॰व॰मेदि॰ "वसूपरादर्शितपथ कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः। स च देशः कूर्म॰कूर्मविभागे

[illegible]

द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः" । अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव मत्स्यपुराणे तत्रैव तिथिसंख्याभिधानात् । एतद्वाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपञ्चमीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । अथात्र प्रमाणमाह विष्णुपुराणम् "वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे । एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च तथाष्टकास्वप्ययनद्वये च" । उपप्लवे ग्रहणे "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति" । स्नानमधिकृत्य भविष्ये "संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्" ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

"रत्नमालायाम् "माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी । तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः । यत्तु गौडाः "माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति" ब्राह्मोक्तेः "वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेऽपि पूर्वानुरोधात् पूर्णिमैव ज्ञेया । "द्वे शुक्ले" इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः । तन्न "दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्" इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन "कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा" इति नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता" । तत्र श्राद्धादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि० ।

"अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये "कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति" । भारतेऽपि "या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वार्पयित्वा दत्त्वा च सम्यगनन्तफलं लभेदिति" श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या 'पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी" इति ब्राह्मोक्तेः । "द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पौर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके" हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि "अथो युगादि, मन्वादि-कर्मतिथयः पौर्वाह्णिकाः शुभे सिते । विज्ञेया अपराह्णिकाश्च बहुले" इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि 'युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति" । दिवोदासीये गोभिलः "वैशाखस्य तृतीया तु पूर्वविद्धा करोति वै । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनैव पूर्वाह्णव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु "सर्वैव तिथिर्दर्शोपासो युगमन्वादयस्तथा । अनु या उपवासे स्युर्दानादावन्तिमा स्मृता" इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्त्वग्रे वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेय "शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्" । रौहिणो नवमो मुहूर्त्तः । अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु "कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एवं मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वाद् द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाच्छन्द्यविलसितमित्युपेक्षणीया । "पूर्वाह्णे दैविकं कुर्य्यात्" इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति" न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तिः कथञ्चिन्मूलाजाप्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्" । युगादिकञ्च मलमासेऽपि कार्य्यम् "दशहरासु मोक्षकर्मपवित्रेऽपि युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतहिते क्षयादिने" हेमाद्रौ व्यासवचनात् एतत् दशहरादिकम् । "अब्दोदकुम्भमन्वादिगजच्छाया-युगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्" कालादर्शवाक्याच्च मलमासयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम् स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

[illegible] ॥ यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

कलिज पु॰ [illegible] — [illegible] । (रत्ना) [illegible] । [illegible] ।

कलित त्रि॰ कल—कलि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कलिद्रुम पु॰ [illegible] । [illegible] ।

कलिन्द पु॰ [illegible] । [illegible] ।

कलिन्दकन्या स्त्री॰ [illegible] । [illegible] ।

कलिप्रिय पु॰ [illegible] । [illegible] ।

कलिमारक पु॰ [illegible] । [illegible] । [राजनि॰ ।

कलिमाल्य पु॰ [illegible] ।

कलिङ्ग पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ददात् द्रवोदेयचतुर्गुणः"।"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि—पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः। चतुर्गुणत्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" चक्रद० तत्र देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता। "अकल्ककौ निरारम्भौ" प्रा० त० तीर्थयात्राङ्गधर्मोक्तौ भाव०।८ दम्भतासाधने चूर्णभेदे च। "ता लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्" कुमा०। "लोकालोकव्यालोऽकलुषकलिलोऽखिलकुलाबकः" माघ। पापाशये त्रि० मेदि०।

कल्कन न० कल्क शाठ्यं करोति णिच्—भावे—ल्युट्। शाठ्याचरणे "दम्भ कल्कने कल्कनं दम्भ शाठ्य च" सि०कौ०।

कल्कफल पु० कल्कस्य बिभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात्। दाडिमवृक्षे राजनि०।

कल्कि पु० कल्कोऽस्त्यस्य हार्य्यतया इन्। भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रबन्धादि काल्किपु० उक्तं यथा "आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयाश्रयाः। कलिराजानुगाश्चेर्यूथयोलनाशकाः। बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामकातराः। दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः। वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा। कुतर्कवादबहुला धर्मविक्रयिणोऽधमाः। वेदविक्रयिणो व्रात्या रसविक्रयिणस्तथा। मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः। परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः। ह्रस्वाकाराः पापसाराः शठा मठनिवासिनः। षोडशाब्दायुषः श्यालबान्धवा नीचसङ्गमाः। विवादकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः। कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः। सन्न्यासिनो गृहासक्ता गृहस्थास्त्वविवेकिनः। गुरुनिन्दापरा धर्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः। प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः। द्वयोः स्वीकारउद्वाहः शठे मैत्री, वदान्यता। प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिः करणाक्षमे। वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्मसेवनम्। धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता। सूत्रमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण मस्करी। अल्पशस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता। स्त्रियो वेश्यालापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तमानसाः। परान्नलोलुपा विप्राश्चण्डालगृहयाजकाः। स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः। चित्रवृष्टिकरा मेघा, मन्दशस्या च मेदिनी। प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः। स्कन्धे भारं, करे पुत्रं, कृत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः। गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः। मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः। एवं तु प्रथमे पादे कलेः कृष्णविनिन्दकाः। द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः। एकवर्णाश्चतुर्थे च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः। निःस्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वौषडोङ्कार-वर्जिताः। देवाः सर्वे निराहारा ब्रह्माणं शरणं ययुः"। इत्यन्तेन १अ० कलिस्वभावमुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता "स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्। शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्। सुमत्यां मातरि विभो कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्। भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ। इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले सम्भविष्यति। बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा। भार्य्यायां मम भार्य्येषा पद्मानाम्नी जनिष्यते। यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि। पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्। कलिव्यालं सन्निरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो!। इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः। जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः। भङ्गीमान्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे! शम्भलग्राममाविवेश परात्मकः। सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्। ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्। सरित्समुद्रा गिरयो लोकाः स्थावरजङ्गमाः। सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः। नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः। चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवम्। जातं ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ। धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदम्बिका। गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्जनोद्यता। तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्। मातृकामङ्गलवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्। ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्। याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय। चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्। त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ! विचारितम्। इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्। ससीतः प्राह तरसा ब्रह्मणोवचनादृतः। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्। तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

"बौधादिर्षे कार्षिक च मार्ग भाग[illegible]म् । [illegible] [illegible] पूर्वाषाढादेऽपि च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । च तु [illegible] [illegible] [illegible] निषेधात् "मधिमाघ [illegible] च मास मधु मधिसरम् । [illegible] च [illegible] च [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]"।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] 'हिमर्षे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] च [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible]) [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ष्टाद्यावा गौतम् । यशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । यशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । यशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिकथनम् । हरिभक्तस्य सर्वपापप्रवृत्ति कारणम् । हिविदोपाख्यानम् । हरिगुणाद्यारकथनम् । कल्के काञ्चनपुर्य्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायालोकयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति सक्रियायै विरहलक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, कृप् सामर्थ्ये विरहलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विभागं वाऽत्र कृप णिच्– आधारे घञ् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगता चेष्टाराहित्यसम्पादके प्रलये २तस्य दिनरूपे जगता चेष्टासम्पादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

वक्ष्यमाणे दर्शितवाक्येन युगमानमुक्त्वा कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मण आयुःपरिमाणं तस्य गताय कालश्च सू०सि० उक्तो यथा—

"युगानां सप्तति सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यास्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" सू०। "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह–भूर्लोके । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । भूर्लोकमानभेदाभिन्नं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्या अष्टाशततयुगवर्षमितः सन्धिः कालविशेषः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्यन्तं भूतमानिमन्वोरन्तिमादिमसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रङ्ग० । "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः" सू०। "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । नतु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं तथा तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं सन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८७२०००० कल्पप्रमाणं तच्च न्यूनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशानामेभ्योऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालविशेषः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रौ प्रमाणमाह" रङ्ग० । "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती" सू० "इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको क्षयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्धि दिनं कालविशेषकम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्व्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं महदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मणः आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग० । "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः" सू०। परमपरं शृणु पूर्व्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्व्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्व्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्व्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽसक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमायुरेकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अथ वर्त्तमानः आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिनस्य उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽद्यतनमिताह" रङ्ग० । "कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः" सू०। 'अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पात् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनवः एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

[illegible]

वह्निपुराणं न । [illegible]

[illegible] यथा—

[illegible]

चण्डान्ताया गौतम । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य स्थानमहत्त्वकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तः । कल्केः काञ्चनपुर्यां प्रवेशः । विषकन्यावशात् । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पु॰ कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायां विवक्षितक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, कृप् सामर्थ्ये विवक्षितक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप णिच् आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कश्चिदत्र दर्शितवाक्येन युगमानसंख्या कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च सू॰सि॰ उक्तौ यथा—

"युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसंख्यास्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" सू॰। "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तपक्षे । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिन्नं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसंख्यः सदुक्तकृतयुगवर्षमितः, सन्धिः कालविशेषः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् सन्धिकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रङ्ग॰ । "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः" सू॰। "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसंख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं यथा स्यात् युगमानमेक-सप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तच्च न्यूनं युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालस्वरूपः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रौ प्रमाणमाह" रङ्ग॰। "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती" सू॰ "इत्थं पूर्वोक्तप्रकारविधेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः क्षयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्धि अहः दिनं कालसंज्ञकम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग॰ । "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः" सू॰। परमपर शृणु पूर्वोक्तं यथा श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया (१२) ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसंख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसंख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमा—इत्येकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमर्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अथ वर्त्तमानः आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह" रङ्ग॰ । "कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः" सू॰। "अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्संख्याका मनवः एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कलिद्रुमः [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कल्किपुराणं न । [illegible] यथा—

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु सत्स्वनन्यद्विनियोगेषु सम्प्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्राणां पाठक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु कात्यायनक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तदारम्भणं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् "अग्न आयाहि" इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र ग्राह्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविद्, सर्वाण्यप्येव शास्त्रोऽप्यपेक्षित" । काण्वा०व्या०कर्त्तृणा कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इष्ट पुरुषो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते । तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि । वेदवाक्यानि चानेकशाखासु विप्रकीर्णतया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षामिवेति" इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् अपरस्तु संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम् । अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसन्देहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि सन्देहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति । अधीतशाखानां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखास्वव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुमशक्यत्वात् शाखा वाऽध्ययनाशक्त्याऽधीतं कर्म वा ज्ञानं तु यक्ष्यमाणानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्" । तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे द्रष्टव्याः

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यास्यते" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योतिष्टोमस्य सर्वाङ्गोपप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ प्रतिपदादिक्रममभिधाय १प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र षोडशिमान्" इत्यादिना सौमरमुक्त्वा योयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचः" इत्यादिना द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "असृग्रं प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "पृष्ठ्य षडहः समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य व्यूढायां प्रयोगः । एवम् चतुर्थस्याह्न इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः । २प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽह्नः कल्पः । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना विषुवन्नामाहस्तासां स्वरसाम्नाम् कल्पः । "उप त्वा जामयः" इत्यादिना विश्वजितः । "पौरमीढं मामव जनित्रम्" इत्यादिना आद्ययोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः । ज्योतिष्टोमप्रायणीयादिना आयुष्टोमस्य । "पवस्व वाचोऽग्रिय" इत्यादिना गोष्टोमस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना महाव्रतस्य । ३प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोम" इत्यादिना गो, आयुष, अभिजित विश्वजितश्च महाव्रतस्य । "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम

ब्रह्मयज्ञ एव विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ जपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे पारि-प्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "अग्निमीळे गच्छमाने सर्वो मौद्गल्यादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु स्तुतिशस्त्रादिविनियोगेषु सम्प्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्या-म्नायमोटयति अतो मन्त्रपाठक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु कल्पसूत्रक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण इत्यमिमांसे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दर्शपौर्णमासेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमास-निर्वापेन तदपेक्षत्वादाग्रायणस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अथ कल्पसूत्रे मन्त्रविनियोगेन क्रमसूत्रमुपदिष्टो भवतीति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमात्रमाम्नायतेऽभवत् "मम अग्ने" इत्यादयस्तत्राम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र प्राप्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविद्, तस्मान्निर्दोषः कल्पोऽयमेवेति" ।

कात्या॰व्या॰कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इह पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्म्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते । तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि । वेदवाक्यानि चानेकशाखास्थिततया स्ततः प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहु-भिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य मुख्यार्थत्वम् अन्यस्य संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम् । अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनि-शबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति । अधीत-शास्त्राणां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं शाक्यं दाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्म्म वा ज्ञानं दुःशक्यमि-दानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्या-यनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसङ्ग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषया कात्यायनसूत्रे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्या-स्यते" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योति-ष्टोमस्य सर्वाहीनप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणक्रमेणैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रमप्राप्तं प्रयोक्ष्यामीति दर्शयितुमादौ ज्योति-ष्टोमादिक्रमभिधाय १प्र॰ "क्रतुप्रो ज्योतिष्टोमोऽति-रात्र षोडशिमान्" इत्यादिना सौभरसद्मीयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः "उपा-स्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य । "पवस्व वाच" इत्यादिना द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रु-चा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य ।"पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "अस्रत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "पृष्ठ्यं षडहं समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्य-षडहस्य तच्छायां प्रयोगः । एवम् चतुर्थस्यात्र इत्या-दिना उत्तरत्र्यहकल्पः ।२प्र॰ "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽग्नेः कल्पः । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य ।"पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयस्य । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना विपरीतानामावृत्तानां स्वरसाम्नां कल्पः । "उप त्वा जामय," इत्यादिना विश्वजितः । "पौरमीढं मानव जनित्रम्" इत्यादिना आष्टकयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः । ज्योतिष्टोमसाध्येत्यादिना आयुष्टोमस्य । "पवस्व वाचो-ऽग्रिय" इत्यादिना गोष्टोमस्य ।"उपास्मै गायता नर" इत्यादिना महाव्रतस्य । ३प्र॰ "क्रतुप्रो ज्योतिष्टोम" इत्यादिना गो, आयुष, अभिजित् विश्वजितश्च महाव्रतस्य । "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम

[illegible] । "दर्वीकरस्य च फणिः" इत्यादिना द्वितीय- [illegible] । "कराय मासका मद" इति [illegible] । "कराय मासका मद" इत्यादिना [illegible] । "दर्वीकरस्य च फणि" इत्यादिना [illegible] । "मा [illegible]" इत्यादिना [illegible] । "कराय मासका मद" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "एतौ [illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "दर्वीकरस्य च फणि" इत्यादिना [illegible] । "प्र [illegible]" इत्यादिना [illegible] ।

६४ । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "राजा [illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] ।

६५ "राजा [illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]

[illegible] इत्यादिना [illegible] ।

६६ । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] ।

६७ । "कराय मासका मद" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] । "[illegible]" इत्यादिना [illegible] ।

६८ । [illegible] इत्यादिना [illegible] । [illegible] इत्या- दिना [illegible] । [illegible] इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "अक्रान्त समुद्रः प्रथमे विधर्मन्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य । "पवमाना असृक्षत" इत्यादिना अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्प । "या इन्द्र-स्यर्तिसदस्य वा कुसुरुबिन्दस्य" इत्यादिना कुसुरुबिन्दुदशरात्रस्य । "पृष्ठ्यालम्भस्य पञ्चाह" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्" इत्यादिना देवपूर्दशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्प । इत्येते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्त इत्युक्तिः ।

९प्र० । "द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्नावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयो, तृतीयचतुर्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोडशरात्रस्यैकस्य च कल्प । एते सत्रधा इत्युक्तिः । "सप्तदशरात्रे चत्वार्यभिप्लवकान्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । "विंशतिरात्रे सा-वत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ" इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-र्विंशतिरात्रसम्बन्धिपृष्ठ्यातिरात्रयोश्च कल्प । "पवस्वेन्दो वृषा सुत" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना तदीयप्रथमविशालस्य । "एष उस्य वृषा रथम्" इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविशालस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकैकोत्तरवृद्धावष्टौ इत्यु-क्तिः । "नानाग्न्याम्नानतिरात्रः" इत्यादिना नानाग्न्यु-सामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सत्रेष्युक्तिः । "विष्टुतीनां ज्योतिष्टो-मोऽतिरात्रोऽग्रेयस्य" इत्यादिना विधृतीनाम् । "पृष्ठ्य षडह समूढोवा" इत्यादिना, च विधृतीनाम् । "शतातिरात्राश्च गोष्टोमस्य" इत्यादिना शतातिरात्रप्रभृतीनां सत्राणां, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्प ।

१०प्र० "मध्ये पृष्ठ्यस्य कृप्तोऽतिरात्र" इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, कृप्तानां व्यूढाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादह्नः कल्पः । "द्वितीयस्याह्न" इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाहरादि पञ्चानाम् अह्नाम् । "सप्तमस्याह्न" इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणा-मह्नाम् । "दशमस्याह्न पञ्चानाम्" इत्यादिना दशमाह-र्व्यतिक्रमस्य छन्दोमदशाहस्य अहर्गणस्य । "अस्य प्रत्ना मनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत नु प्राय" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरह्नोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रय" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरह्नो कल्प ।

११प्र० "पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य कृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुर-स्तात् पृष्ठ्यस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गो, आयुषश्च कल्पः । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । "अध्वर्यु स्तनसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । "ये सोमास परावति" इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः कृप्तम्" इत्यादिना दृतिकुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्ने सहस्रसा-ध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्ना-वतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतानां, दार्षद्वत-तैरयो, सर्पसत्रातिरात्रयो दृषि प्रथमस्य च कल्प । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना दृषि द्वितीयस्य, तत्र उत्तरपक्षासे विपर्यासस्य च कल्प । इत्येवं यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शित । अन्येषु आश्वलाय-नसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे दृश्या । कल्पस्य च वेदाङ्गभेद तन्मूलकत्वमक्षरप्रन्दे ७२पृ० शिक्षादिवाक्यदर्शितम् तत्र "कल्पो अस्यो ऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्मणां विधानज्ञानस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्मसाधनत्वेन हस्तत्वाग्याद्वृत्तता । पितृकल्पः श्राद्धकल्प पशुकल्प इत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" रघु । अनुष्ठाने । "वैश्यस्त्वौपकल्पेन" मनुः । सपूर्वपद कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्तमत्तार्थे । "एते मदीयकल्पा परस्परविलक्षणगुणविशेषा" सा० का० । "कार्यं त्वया न प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० । "श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभाग यजुर्वेदशब्दे विवृति" । अथर्ववेदस्यापभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविध । "नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थ स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चम" विष्णु० । हेमा० दा० देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैशाख इत्यादिविरहितत्वात् कालिकस्यैव काल-कैवा" इति ।

कलमश त्रि० कलयति दूषयति कारोपयति वा कल-क्षिप् बा० च । दूषके २ आरोपके च । १स्वर्णे(मयूर)वाचक २मार्जिते इ० [illegible] वा [illegible] कलेव भाव वा यथा [illegible] । [illegible] ।

कलमकारः पु० कलम कलनम करोति क-अण् । चित्रकम कारकेषु [illegible] करोति यत् । १चैत्रादिकारके त्रि० २मार्जिते इ० बा० च । [illegible]

कलमघर पु० कलम इव [illegible] वोधने । "[illegible] करे [illegible]" इत्युक्त्वा । "[illegible] इत्येवं [illegible]" [illegible] नित्यतया ।

कलमतल पु० कर्म० राजविशेषे इ० ना । १हेमचन्द्रे [illegible] विदितः । "[illegible]" "[illegible]" रघुः । "[illegible]" [illegible] १।२। २ [illegible] नित्यवर्जे [illegible] १धान्ये च

कलमद्रुम पु० कर्म० राजविशेषे इ० ना । हैमचन्द्रे । [illegible] "[illegible] कलमद्रुम [illegible]" [illegible] । "[illegible]" रघुः । "[illegible]" माघः । [illegible]

कलमन न० कल-करणे भावे ल्युट् । [illegible] । कलू गतौ [illegible]-भावे ल्युट् । १दूषणात् २विवादे ३आरोपे च ।

कलमला स्त्री० कल-[illegible] भावे [illegible] । रघुनाथात् "[illegible]" [illegible] १दूषणे २आरोपणादि [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] (ना०) इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

ब्रह्मा । अत्र च मायया विद्यमानमपि तमो रजश्च प्राधान्याभावात् नोक्तम् अतः तमस्येव तत्कार्यस्योपलम्भात् तृतीया तु प्रागेव तेन ब्रह्मापि तमस्योक्त तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्राधान्ये सत्त्वापेक्षया हेयत्वात् तुर्यप्रकरणात्तिरोधाश्च तृतीय भेदमाह तमसेति । अत्र रजोमात्रात्तिरोधादिकं प्रागुक्तम् । चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुरूपेणैव क्रियते न तु तस्मादन्तरस्य अन्तरमित्येवमत्रार्थः । तथाहि "तमेन विशुद्धोर्जितसत्त्वाकार सदाशिव" इत्याचक्षते शैवाः । पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तम इति भास्कराः । आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । ईश्वर इति पातञ्जलाः । इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव । यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुत्वमाशङ्क्य चतुर्णां स्वरूपान्तरमप्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुरत्र एवेत्येवमत्रार्थः । ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव" टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः, सत्त्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः । तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्त्वम्" सक्रा० । "एवमुपाधिभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा इदानीमनन्तु-सहितोपाधेरुपहितप्रख्यायोगादुपाधीन् कथयति अगोचरस्येति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनो गोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः । हेतुः प्रकृतिगुण इत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते । गोचरस्य सतो यत् बहुत्वाभासमात्रं तद्रजः । तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः । विनाशे इत्यनुक्त्वा सत्कार्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम् । एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति । अयमर्थः परस्परमुदासीनमित्रद्विषत्सु उदासीनत्वे हेतुः सत्त्वम् इति" टी० "गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" सक्रा० । "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिवशादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि सूचितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपो विच्छेद असावाधिभौतिक तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः" । उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुपाधोत्तरेष्वपि योजयितुमाह गोचरत्वादीनीति । गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिषु अवस्थानं इत्यर्थः । न चैवं सृष्ट्यनन्तरं स्थितिरिति विरु-द्धं सृष्टेः स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि मृदादयो घटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्त्वं विष्णोर्विवृतये समायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः । सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी० "उदासीनत्वादीनि च" सक्रा० । "एवमाध्यात्मिकेष्वपीत्याह उदासीनेति । अयमर्थः यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैधुर्येणावस्थानं सा स्थितिः । उपकारकत्वेन सृष्टिः । अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविका, अन्ये त्वाध्यात्मिका । सुरनराद्यः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुष त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वै पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामन "(भाग०) इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्वावतारदेवत्वात्तस्यैव । दृश्यते चाद्यापि कृष्णस्य श्रीमूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं कृष्णव्यपदेशश्च । अतएव प्रभासादुपहितायां द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्करिष्यता भगवता स्वकीयं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निन्यस्तमिति दर्शितम् । तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती । नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्रतीर्थेन सङ्गता । कलेवरं परित्यज्य प्रभासे हरिणा सदा । कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम् । तस्मात् कलियुगे विप्रा नान्यत्र प्राप्यते हरिः । यदि कार्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति । तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीन्महीतले । कृष्णस्तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते" इति । यत्तु सत्त्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासङ्कीर्त्तनं तत् सत्त्वभूयस्त्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरसाध्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदसम्बन्धत्वं तु वास्तवमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति वक्तोऽव्य निष्कृष्टस्य चेष्टत्वपरिशेषात् । यथा चैषां ब्रह्मादिमूर्त्तयो गुणप्रसूता तथा शाक्तादयोरप्यच तन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः । किं बहुना तन्त्रितयतारतम्यवैचित्र्याक्रान्तमिदं विश्वमुक्तम् "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी० "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदा तत्र निराकार" सक्रा० । एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्योपहितेषु च कार्यविशेषोपयोगमाह तेष्विति । तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णुा-

एवः मयात् निविश्वम् सुखाय एव यत्र इदम् यथा राम यथाविकारस्य यत्नेन यत्, तदा न वाक्यस्य पूर्विका कार्यफलमिति। यथयताविकारस्ते तु निविशाव्यय मैर्वाद्य एवमन्योन्यम्। यथाह "सम्बन्धादिवत्स्वेति नाम प्रयत्नोऽपि इव्यैवोपायम्। नोवरसे सतीमिति यमे तु निविवेचनैर्मनेव "यथा यथा दर्शितं स्थिता सीति" इति। यत्र विज्ञादिभिर्निषयार्थ मत, यथाशास्त्रं यद् यौवनार्थस्यात्मैवं किन्तु यथाक्रमम् एवम् यद् यीता न मूलाभिधा एवाभिप्राय वर्त्तवति। यथैवैष वाचामाता विवेचनाय यद् वि यदुक्तावसरे विवेच वरिचार्य वाचामवाचामयतामात् यदि वाक्यं यत्र यदुक्ति यत्र यदविवा यदैव यथामामनुष्ठानेन यथोक्त तुविषु वाच्यं सर्वं वि। निरावार इति निरावारस्य वाक्यं वक्तुम् एवार्थः इति। "न यत्र याचोऽभिविशो यदः ततः त्रयो तु वैवा यथायां न ईदिरे। न यत्र यत्र न एव यावत् न मे निवारो न यथात् प्रयावत्। यदं यदं वैयाकता यमवि तत् यत्र वैयोमधुलिवयता। निवाय दीयतात् यमथतीमूलादृतैपत्कार्य्यैरद यद्दे यदी (याम)यथा। "एतावि न यद्येवि यदवाथ यदं यदविवि यवयत्र। तत्र तत् यद यवहार् यावयवि निव यार्थिवेव यवि-प्रयाविविवैव तत्रावििवरद् प्रज्ञाविवयावावि निवृत्याविविवेयात् यर्त्तिव्य तु निवृत्त्यैवाविविव विवर्यं। यत यद्दे यावोनावि न यविविवो यज्ञादीवां यत। यदा यदयां यज्ञामयवेवि यावोवात्ये वैवार्य। यथाह यावावावे निदयवयवि वैवा यवि तत्र न यवी याव प्रयोगवि। यथा वैवावावे यीवा यवि न यज्ञैवाव यथावाविवि। वे वैवा यथावत् यदयवयां यदि यद्यवा यौवनावीवाः वैवां या यावीं ? तत्र्यविवयवीवावि यावोत्थाय वैविवे एवाविवयवोत्थावै विवयवीयः यत्र न यदे यमादिवांवि यथाविविवृद्धैयायव, एव वविवयम्। यव यविवृत्तावर्थे विवायोऽवसायस्योवो यथावां वायर्वं यवावत् यदि यव यदयदायव प्रयाय यथाव यवयवा। यथावावावाविवत् योवयवा यथायैवा वियवायोयवैवोऽवि यायोयावं। यव तु यो यावीवयाय-यवीवाय वयेवीवि। यत्र निवृत्त्वं यथा यवया यवयवा विवय यवयवीवृत्तायवि यवयव वियवे प्रीवीं यविवयवि यायवदायायवाव यदि यदे यदे यथं यथे यवैयव यवैयव यायवय यायवत् यवयोयवयवृयवीव यात् दीयतात् निवाय यवादिद्वावियवाविवाव अथवा विवायाययावितवि यावीयव। वैवि वैवीव-यविवृत्तैयविवयवाव्याव यवत् निवृत्तावयव यवविवयवा योऽयथैवोवृत्तवयव। विवाविवियव सुवाययवी विवयदे यवृयविवा यवयवं यव यवीव इवि यथैयवयवीवि यवयवृत्तोवाय यावि यवृयवर्येतयावोवाव एवयवे तु यथाव यवय-यावयवाय इति "एवं यविवृत्यवैवायविवो विवाः यवयोव तुरविवावाय"। इदम्—"पूर्वेदा यवृविवाय यव इदं विवायं विवयव यविवृ। यावेव निव इदा विवायवाव यावायव यावीवे (याव)यथा। "यव-यव दिविवयवयवावा यवाविवायिवावाय एवावि। एवं यविवाय यवेव यावीव विविवायवयावयायी यविवयवीवृ व विविवृ यवायृ यवोविवायव विवदवायवाय निवोरेवृ दवेवं यावावृयाया यव यीवो यवं वैव दृवविवो यवा दयवोवैवि यवा विविवः यावयीवोवयोयाविवेव व यवा। यवयवाः यवयाय सृविवोयावयावयवयाय यवयवयावाययावविवाय-यावावि यावृयावीं निवोवृयाय यवावयवया यवो इविवाविविवयवी यावा। यवयवाविवायि निवांवायें एवाविवायि वे यत् यवयावोवयव वि प्रयोगवं याव। यदि यदा दावाव प्रवि यवयवय-याव। पूर्वेवावि। यावयव यावया प्रवि-यविवाय यवं इद वैव विवाय यत्रायव विवाय विवयाव यविवृ यावेव वीवयवा यदा यविवा यदा इवयवयावाय इति यवायवयाया इदम। यवं-वीवं वोवि यवयाया। यावायवः यवयावी यावीवे विवायाः"इति। एवावयवया योवायु यावयोवाः। यवयवायाय वि यवयावा यावा यावो यव। वंव यावदावृविवाविवि यविवे यदायें वि।

बधक्ती स्त्री अत—वेदने वरणे चाप चौद्। यर्थवाद्। (वावि) वैव।

बधमाइन इ यर्थं दावीवरोवत् न न वा। इदं यवेवी "यदा न यर्वेयविवयवावाव" वैव। यवादावार्थवी यवाविविवयावादावावि वैव एवयवे प्रविवाव' वैवा दा यवं यथा—"यवा यवाव। "यवयोदयवदावायवया दावयवयत्। यवावाय यायवावि यवं यावयवायत्। यवा दिव

नाथाय तथा गुरुपदाय च । पुण्याहवाचनं कुर्या-ल्लोकेशावाहनं तथा । ऋत्विग्वरणपूर्व्वमाहारभूषणाच्छा-दनादिकम्" । आदिशब्देन कामदेवदक्षिणावर्त्तादि-पूजागुर्व्वृत्विक्चतुष्टयवरण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिको-परिचक्र-छेदनपञ्चवर्ण-वितानपताकातोरणादि, मत्स्य-पुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्बोद्धव्यम् । "काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्" । नानाफलेति, पुंस्कोकिल-गज-वाजि-मणि-वस्त्र-चमर-रजत-मयूरफलादीनि । "शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धेन कृप्त-सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुड़प्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्" । अर्द्धेन कृप्तसुवर्णस्येति यथाशक्ति दानार्थं कृप्त-सुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमायुक्तं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्य एकैकांशेन वक्ष्यमाणस्व-देवतायुक्तान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुड़प्रस्थोऽत्र "द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तितः" इति । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मो-त्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्ट-बाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्याश्चैता-स्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महानिति" । अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृते परिमाणाभावात् स्वरूपेच्छया प्रतिमादिपरिमाणनियमः । "सन्तानं पूर्व्व-तस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्ध-चतुर्थांशेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पवृक्षवत्, प्रस्थमात्र गुड़प्रस्थो-परिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः । केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानवृक्षे योजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या । "मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि । पश्चिमे पारिजातन्तु सावित्र्या सह जीरके । सुरभीसंयुतं तद्वदुत्तरेण हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम्" । श्रीलक्षणञ्च ब्रह्माण्डदाने, सावि-त्रीलक्षणमाह नारदः "पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्र-कमण्डलु" । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा सुरभी, धेनुरलङ्कृता प्रस्नुतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण । एषामपि परिमाणापेक्षायां ...

धानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । "कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि-क्षुमाल्यफलान्वितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासन-भाजनम् । दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फल-माल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्" । आसनभाजनं, भोज्यान्वित-भाजनं वितानं पञ्चवर्णम् । अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधि-वासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मशेषं समापयेत् । "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् । नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । मूर्त्तामूर्त्तपर बीजमतः पाहि सनातन । त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । स-न्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्" । अमृता, देवा तेषां सर्व्वस्व, अमृतसर्व्वस्वम् । "एवमामन्त्र्य तं दद्याद् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्"। दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्त-मूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकं दद्यादित्यर्थः । चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः । एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या । वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामिति केचित् । इहापि "ग्राम्य तेषामलङ्कारं तथान्येभ्योऽपि दापये-दिति" बोद्धव्यम् । दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत् । "स्वल्पे-प्येकाग्निवत् कुर्य्याद् गुरवे चाभिपूजनम् । न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" । अल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कृतदेवपूजो यजमानो गुरुश्च पूर्व्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात् । "अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्व्वपाप-विनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अप्सरोभिः परि-वृतः सिद्धचारणकिन्नरैः । भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्ता-रयेद्रोमसंमितान् । स्तूयमानो दिवं व्रजेत् पितृपुत्रप्रपौ-त्रकान् । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति । दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः । नारायण-बलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो ना-रायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं, यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा । सोऽपीन्द्रलोक-... पापविमुक्तदेहः" ।

इति [illegible]। [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । "मासाः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चतुष्टयम्', सदा इति, यथोक्ताशुभधारिणः पारादि-
तरेण करेण परदत्ताक्षान्वितादुत्स्थ'। "मालिका, कर्ण-
भूषण (शक्ति) बालकान्विता इति क्वचित्पाठः सदा वामोत्स-
ङ्गस्थितबालकादिति व्याख्या। एतच्च पञ्चमतादिपर्वतेन
तत्तुल्यताकरणोपक्रमपूर्वमेव विभज्य एव कर्त्तव्य,
पृथगद्व्येण कर्त्तव्यानुपदेशात्। "मध्यमे दे तु गुरवे
ऋत्विग्भ्योऽन्यानथैव च। ततो मङ्गलमन्त्रेण स्नात
शुक्लाम्बरो बुधः। तिल पर्वतमादाय मन्त्रानेतानुदी-
रयेत्"। तत इति होमाधिवासनपूर्वकाग्न्याधानादि
पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तरमुच्यते, स्नात इति कल्पस्थमी-
पवर्त्तिकल्पस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापित,
स्तद्भीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम्। अत्र मन्त्र "नमो-
नम पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्य।
आशंसिताधिकफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्य"।
अथ पूर्ववत् प्रयोगवशार्थं मध्यमे दे देवतादिसहिते
कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्य प्रतिपादयेत्।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दान दीनानाथपूरण, सम्पे-
क्षेत्राग्निविधान चेति पूर्वोक्तमत्रानुष्ठेयम्। तत पुण्या-
हवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात्। "इति सकलदि
गङ्गनाप्रदान भवभयसूदनकारि य करोति। अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
त्रि सप्त"। अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि। "पित-
सुतबान्धवतारयेदसाध्वं स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः।
सुरपतिरभिवाद्यमानः परिवृतमप्सरसां गणैस्तदाभिपन्थ्यः।
इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककल्पलताविनिवेदने।
पठति यः स्मरतीह तदोक्ते स पदमेति पुरन्दर
सेवितम्"। कल्पस्य सकलपवित्रत्वात् साधर्म्य लता। २सर
स्वत्याद्यात्मकपलतायाश्च।

कल्पवर्ष पु॰ उग्रसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे
"आहुकाकत्वौ"देवकोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजा।
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धन" इत्युक्ता राजन्यकल्प-
वर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग॰ ९,२४,२५ उक्तम्।

कल्पसूत्र न॰ कल्पस्य वैदिककर्म्मानुष्ठानस्य प्रतिपादक
सूत्रम्। आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगाये-
दकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु 'ज्ञातोऽश्वमेधः संख्यातः कल्प-
सूत्रेण ब्राह्मणैः। यज्ञोक्तमखस्य प्रथमं परिकल्पितम्"
रामा॰। [पान्तैर्वितवैश्वदः"भाग॰९,११,५।

कल्पान्त पु॰। कल्पस्यान्तोऽवसान। प्रलये अमरः। "कल्प-

कल्पित त्रि॰ कृप-णिच्-क्त। रचिते "प्रजापतिः कल्पितयज्ञ-
भागम्" कुमा॰। "मदीयसोमपि मनाममल्पगुणकल्पि-
ताम्" २व्यञ्जिते। "शब्दभेदकरकल्पितस्वरम्" माघ।
"करेण कल्पितोद्घञ्जित स्वरोयत्र" भट्टि॰। ३आरो-
पिते च। "अधिष्ठानापरोक्षो हि नाग कल्पितवस्तुन"
सूतसं॰। "किं न पश्यसि संसार नवैयाश्रान
कल्पितम्" वेदा॰प्र॰। ४आरोपणार्थे सज्जितगजे हेमच॰
५कृत्रिमप्रमदा परिमापिते "तच्चिन्तितमप कर्म चतुर्भा
न्यस्त कल्पितम्" याज्ञव॰।

कल्पिन् त्रि॰ कल्पयति कृप-णिच्-णिनि। १रचके २आरो-
पके ३वेशकारके च ४नापिते पु॰। "त्रेतायै कल्पिन
द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु॰ ३०,१८।

कल्प्य त्रि॰ कृप-णिच्-यत्। १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये
४विधेये "काञ्चीपदमनातिथिकल्प्यभागम्" रघुः।

कल्मन् न॰ कर्मन्+रस्य लः। कर्मणि।

कल्मलि पु॰ कलयापगमयति मलम् पृषो॰। १तेजसि।
"तस्य मार्च्या टिगि श्रद्धा पुश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं
वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलि-
र्मणिः" अथ॰१५,२,१।

कल्मलीक न॰कलयत्यपगमयति मलम् पृषो॰। ज्वलनयुक्ते
तेजसि निघ॰। "नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः"
ऋ॰ २,३३,८। "कल्मलीकिन ज्वलतीनामधेयमेतत्
निरु॰ ११,१०। ज्वलन्तं कलयत्यपगमयति मलमिति
कल्मलीक तेजः "तदन्त स्तद्रम्"भा॰तत' अस्त्यर्थे इनि।

कल्मष न॰ कर्म शुभकर्म स्यति सो-क पृ॰ षत्व रस्य लः।
१पापे "व्यपेतकल्मषो नित्य ब्रह्मलोके महीयते" "व्यपेत-
कल्मषोऽभ्येति" "यासीत्तथायातमा प्राप्य स जीवो वीतक-
ल्मषः" मनुः। २मलयुक्ते त्रि॰अमरः ३हस्तपृष्ठे न॰त्रिका॰
४नरकभेदे पु॰मेदि॰। ५मलिने त्रि॰ जटाधर "जन्म-
न्यूने यदि स्यात वारो भौमशनैश्चरो। स भाव कल्मषो
नाम मनोदुःखप्रदायक" दीपिकोक्ते ६भावभेदे पु॰।

कल्माष पु॰ कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति
अन्यवर्ण म् समासः पृ॰ मष-हिंसायाम् अच् कर्म॰।
१चित्रवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमर "आशाभि-
श्चित्रिकल्माषान्"भा॰अा॰९अ॰। तित्तिरिवच्चित्रवर्णान्
इत्यर्थः। "कल्माषा आग्निमारुता" यजु॰२४,७।
"कल्माषा कर्बुराश्च प्रमय आग्निमारुता पश-
वये" वेददी॰ "कल्माष ऐन्द्राग्नः" यज॰ २९,५८।

[illegible]

रिपुं सूदमाह गतव्यथः । यद्येन नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स गत्वा वध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद्‌ ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स दिव्यचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा ततः सद्यः शक्तिं प्राणैर्वियुज्य च । शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तु तं मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् शक्त्यवरान् पुत्रान् वसिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव । वसिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्" । "ततः प्रतिनिवृत्तस्तु तथा युक्तो महामुनिः । कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्निव । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः । तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्ववेदविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दारुणदर्शनात् । रक्षसोऽयमिह हन्तुं वै नूनमावां समीहते । वसिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ! । मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्योगान्नराधिपम् । स हि ग्रस्तो वसिष्ठस्य ब्राह्मेण तेजसा । यथा राहुग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः । राजा विप्रमुक्तोऽथ स शापात्तेन महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वसिष्ठ उवाच । दृष्टमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांश्च मनुजेन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्‌ ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्" ।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्माषपादताकथा कौर्मे स्वस्य रूपनापादिकथा च भाग० ९ । ९ अ० यथा—

"ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् । दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै, सर्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्रो दमयन्तीपतिर्नृप ! । आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहो यदि । श्रीशुक उवाच । सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । सञ्चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः । मदयन्त्याः पते वीर ! नाधर्मं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् । देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर ! सर्वार्थवध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति धर्म्मज्ञ ! वध

[illegible] ११९८ । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] १८० [illegible] । [illegible] ११ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ६,१ । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ११०१ [illegible] ११ ६,१८ ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] ११ [illegible] । [illegible] १०० [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । राजा [illegible]

परमायुष्यं देहोमार्ग्यं श्रीमापहम् । एतदेव यथाद्रव्यं एर्व्वाग्न्वेष साधितम् । कपिलाया एतसम्य सुवर्णनाप संयुतम् । तदुघोरेण एरैक्यं महाघ्र गुणैरिमैः । उन्मत्तमपस्मारोकगिरोवदुग्धमेयंतम् । तथा मन्दपद्मानां फेयरेटोहितस्य च । सियो मयके नखले नाधकमा-वस्य च । सतं मनुप्रदेशाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दश सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणक एतत् । इदम् सर्वमाध्यान्तु सर्व्वरोगहर शिवम् । प्रथरा सर्व-भूतानां बलोपनितवर्च्चित । कल्याध्यासाद्रुतमेव जीवेदर्षशतत्रयम्' ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गण्डीरपलाशकुटजबिल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रक-नादेयीलस्पगन्धानीपनिदिग्धवटदपककमालकर्णतिलकण्ट-कीकण्टकारिकागडातकेन्द्र टीवेणयन्तीकदलीयर्गीभूयूविर-सुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोचकामोका इत्येवमंग समूल पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह स स्नेह पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेद्गलतिवापयात हिङ्ग्वादिभि पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिपद्दाजीर्णार्शोऽरोचकानां कासादिभि इमह्तामां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विषप्रन्दमाद्गुल्मभाग्वाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संक्षारपाचनाच्चेव वातरोगेषु शस्यते" ।

"कल्याणकं वा लवण पिबेत्तु" सुश्रुत ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नाधिष्ठानविशेष-स्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४ ७,१०, त्रिकोणे ५,९, वा रविसांगे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याण योगी नृपस्य यातः कल्याणकृद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सप्ते वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याण शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ–क्विप् ६त० । शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चि द्दुर्गतिं तात गच्छति" गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । मङ्ग-लयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्म्मव्यकर्म्मणि प्राक्-कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा "ओं स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याण भवन्तोऽभिब्रुवन्त्विति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्' इति त्रिवचनैः "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः" इत्यस्य प्रजापतिरृषिः त्रैष्टुभिरुष्टुप् छन्दो मङ्गा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति कृत्वा "ओं यथे-मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप-मादो नमतु' यजु० २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु० कल्याण वीज यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+अज्ञाता कन् अत इत्वम् । मन शिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २मषामांसीमपी राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेमङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गण "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली वदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री' काल्याणिनेय इत्यादि ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल–अण् उप०स० । शौण्डिके त्रिका० । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कस कूजने शब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट् । कसते अक-सिष्ट चकासे ऋदित् कसतु । [यथास्वम् ।

कल्ल त्रि०कल्ल–अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्-

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १शब्दस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु०कल्ल–वा०ओलच्, कम् जल शोभ प्रपद्य यस्माद्वा अल मिल्यत्वनुस्वारस्य लयम् शि०तस्यामतुनासिकत्व च । १महातरङ्गे, अमर "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतू-हली" उद्भट । "कल्लोला सलिलनिधेरपाम्य-पारम्" माघ २हर्षे च २वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यस्य पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री । "कल्लोलिनीवल्लभमल्लबल्लभे" महाना०स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा०आत्म०सक०सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्–कावयति ते अचिकवत् अचकावत् । अभिकवते

कवक पु० कु–अच् संज्ञायां कन् । १पाशे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनु । 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहि-तान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

पाण्डुरोगाश्च रेतोमार्गरुजापहम् । एतदेव यथाद्रव्यं पञ्चगव्यैः साधितम् । कपिलाया एतान्यः शुद्धानि च युतम् । तत्क्षीरेण पक्वैतच्च प्रगाढ्य कुशगैरिकं । शमनयस्तकाययोर्गरीयस्तु शर्वैर्घृतम् । तथा मन्ददग्धानां चैतत्पैत्तिकस्य च । स्त्रियो भगन्ते नश्यन्ते वाधकस्यावस्य च । इतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दश सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणक एतत् । दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् । अपरं सर्वभूतानां बलोपचितवर्ज्जित । अस्याभ्यासादुत्तमेन जोवेद्वर्षशतत्रयम्' ।

कल्याणकलवण न॰ सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गण्डीरपलाशकुटजबिल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धाभीपमिदंपञ्चटरूपकमहामालकपूतिकाण्डसीरकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीपद्नीचर्याभूर्य्योबदरसुरेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह स्नेहे पूर्ण्येवद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्सतिपाचनात्र हिङ्ग्वादिभि पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाग्निसङ्गाजीर्णार्शोऽरोचकार्त्तानां क्षारादिभि स्तद्गुणानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । विग्रन्थ्यादुग्रभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेद वातरोगेषु शस्यते" । "कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुत ।

कल्याणयोग पु॰ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नावधिस्थानविशेषस्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४ ७,१०,त्रिकोणे ५,९, वा रविर्लाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याणयोगी नृपस्य यात्रा कल्याणकृद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसञ्ज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रद."इति च

कल्याणकृत् त्रि॰कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ–क्विप् तुक्.।१शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात! गच्छति" गीता२कल्याणकरमात्रे च त्रि॰।

कल्याणवत् त्रि॰ कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्गलयुक्ते त्रिका॰ स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न॰ ६त॰। शास्त्रविहितकर्त्तव्यकर्मणि प्राक् कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारोयथा "ओं त्व कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु"इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्" इति त्रिरुक्ते "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः "इति पठेत्। यथेमामित्यस्य लौगाक्षिऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ओं यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु' यजु॰ २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणबीज पु॰ कल्याणं बीजं यस्य । मसूरे राजनि॰ ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । मनःशिलायाम् राजनि॰ ।

कल्याणिन् त्रि॰ कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलामामौषधौ राजनि॰ ।

कल्याण्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री" काल्याणिनेय इत्यादि ।

कल्यापाल पु॰ कल्यां सुरां पालयति पाल–अण् उप॰स॰ । शौण्डिके त्रिका॰ । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा॰आत्म॰अक॰सेट् । कल्लते अकल्लिष्ट चकल्ले अभिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि॰कल्ल–अच् । बधिरे त्रिका॰। तस्य शब्दाभावत्वात्-

कल्लत्व न॰ कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच॰ २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु॰कल्ल–बा॰ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मात् वा अस्य नित्यमनुस्वारस्य लत्वम् शि॰तस्यानुनासिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः "क्वचित् दोजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली' उद्भट । "कल्लोला सलिलनिधेरवाप्य पारम्" माघः २शत्रौ च २वैरिणि त्रि॰ मेदि॰ । कल्लोलोऽस्त्यस्य पुष्करा॰ इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री ।"कल्लोलिनीवल्लभमुल्लसद्भि"महाना॰स जातोऽस्य तार॰ इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि॰

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट्। कवते अकविष्ट । चकवे णिच्–कावयति ते अचिकवत् अचकावत् । अभिकवते

कवक पु॰ कु–अच् स्वार्थे कन् । १प्रासे, २भूच्छत्राके, न॰ हेमच॰ । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनुः । 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] — [illegible]

[illegible]

[illegible]ठी [illegible] । [illegible]

[illegible]ती [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible]

च। तत्कल्पविधिगुणौ भावप्र०उक्तौ यथा। "वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवल इष्यते। चतुर्थं निक्षिप्य सचर्व्यं निष्ठीवेत् कवले विधिः। कवल कुरुते सात्म्या भक्ष्येषु, हरते कफम्। तृष्णां मोहं च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्"। कै मुखे वसते अच्।(दिल्लामाच)२मत्स्यभेदे शब्दच० पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। तस्य डोवा। कवलोऽस्यत।

कवलप्रस्थ पु० चवच्छा प्रभ्य। कवलयोग्यपरिमाणभेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कवलादि०म ध्वाद्युदाचता।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन्। (पुलटिस) इति ख्याते व्रणादिविलेपके औषधभेदे "तत कल्कमाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घना कवलिका दत्त्वा ऽङ्ग चैवापि पट्टकम्""तत कवलिका दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहित" सुश्रु०

कवलित त्रि०कवल करोति कवल+णिच्—कर्मणि—क्त।।ग्रस्ते २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु—शब्दे बा०अषच्।१सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां गौरा० ङीष्। "इन्द्र। इट। कवष्योधावमाना।" यजु०२.८,"कवष्य सशुषिरा, सच्छिद्र एव शब्दप्रचरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्यय" वेददी०। "कवष्योम व्यचस्वती" यजु०२०,६०, "होता यक्षद्दुरीदिय कवष्यः" २९,२८,

कवष् त्रि०कु-शब्दे असुन् वेदे प्रत्ययम्। सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानत्वात्तथात्वम्। "व्यचस्वती कवषः इन्द्र। शुम्भमानाः"यजु० २८,५,"कवषः कु-शब्दे कवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्यय षत्वमार्षम् कपाटा पिधानसमये शब्दं कुर्वाणा। सशुषिरा वा"वेददी०

कवस पु० कु—असुनीत्यादिना असु। १कवचे सन्नाहे २कण्टकवृक्षभेदे च उज्ज०।

कवाट न० कु—भावे अप् तेन शब्दमटति, वा वात वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स०। द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्य स्फुरत्कवाटद्वयदर्शितेन प्रसारिता" नैष०। "मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी"अन्नदास्त०। कवाटपरिमाणादिक वृ०स० उक्त यथा। "विस्तारार्द्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्तत। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वार द्विगुणमुच्छ्रितम्। उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बर। विस्तारपादप्रतिम बाहुल्य शाखयोः स्मृतम्। त्रिपञ्चसप्तनवभि शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनियम ज्यो०त० भारतोक्त "क्षीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। लताभिश्वासं विहगैरनिलानलपीडितम्। गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्न श्मशानजम्। देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान्। कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्मणि। वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारविभीतकौ। पलाशं मातुलुङ्गं च पलाशञ्च विवर्जयेत्। विस्तारात् द्विगुणोच्छ्राय द्वार कुर्य्यात्तथा गृहम्"। अधिक गृहशब्दे वक्ष्यते। अल्पार्थे ङीप्। कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)ट हन्ति यस्मात् "पक्षौ हस्तिकवा(पा)टयो." पा० हन-टक्। कवाटहननशक्ते चौरभेदे।

कवाटवक्र न० कवाट वक्र यस्मात्।(कवाटवेटु) वृक्षभेदे।

कवार न० कं जल वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स०। पद्मे त्रिका०।

कवारि च०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० बा० कोः कवादेश। कुत्सिते शत्रौ"दैवी पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,२।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् वृषो०नि०। कुत्सितसहाये। "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्र मघवा य कवासख" ऋ० ५,३४,३।"कुत्सितपुरुषसहाय"भा० निरुक्ते तु कवासख यस्य कपूयाः सखाय. इत्युक्त तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्यः इति भेद।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु—शब्दे वा इन्। क्रान्तदर्शिनि-सर्वज्ञे—१ब्रह्मणि हेमच०। तस्य सर्वगतत्वात् सर्व्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम्। "कविर्मनीषी परिभू स्वयम्भू"ईशो०"कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा"इति श्रुते "शाङ्क०भा०।"कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता।२सूर्ये "होता वा देव्या कवी" यजु०२८,२०।"वृषणवरुणं भेषजं कविम्"यजु०२८,२४। ३वाल्मीकौ मुनौ तस्य प्रथम काव्यकर्तृत्वात् तथात्वम्। ४कविताकारके "मन्दः कवियशः प्रार्थी" रघुः "नैकमोज प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघ। "इद कविभ्य पूर्वेभ्यो नमोवाक प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः करोति काव्यानि"? "कविः कुर्व्वन् कीर्त्ति प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा०। "एषोऽभूद्वलिनात् परत्र सुकृतात् पल्लवीकृत-चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

[illegible]

कु यद्दै कर्म्मणि यत् या । पितॄन् उद्दिश्य दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स मनुः “श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्त्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्व्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सङ्ग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्व्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्व्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्त्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्व्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि

कर्तृ । "रवेः कवेः किं समदत् कारणम्" सिद्धान्त ।
१ भार्गवे शुक्रे कविर्दैत्यगुरुः शुक्राचार्ये" इत्यमरः
सोऽपि कव्यकव्यवहनादेवदोषपरादत्वम् "कवी। इन।
कविरिवासौ प्रमः कविश्चासौ च" स्तान्ति ।
८ वाल्मीकौ ९ ब्रह्मणि वाकारादिः [illegible]
[illegible] कविः तानुपमत्त्व इति कविर्ब्रह्म वदामनुम् ।
१० पण्डितस्य प्रतिपाद्य रवे [illegible] प्रमाणी ।
[illegible] मम [illegible] ममदै" इती [illegible] ।
[illegible] रूप । ११ सुखीर्वे [illegible] ।
सा स्त्रीच । १२ कामदेवेऽपि त्रि ।"[illegible]
कवि [illegible] १८,८। [illegible]
१३ विशारदेऽपि त्रि "[illegible]
कवि [illegible] । [illegible] कवि"[illegible] ११ १८।
'कविर्वेधसो वेदहो' । १४ [illegible]
[illegible] । '[illegible]' । [illegible]
[illegible] । [illegible] कवि
[illegible] १५ स्तोतरि त्रि "[illegible] कविस्तुता"
ऋ १ ११ १। "कविस्तुता कवीनां स्तोम [illegible]
[illegible] ना ।

कविक पु॰ कवि+स्वार्थे कन् । कविक [illegible]
[illegible] इति । खलीने (लागाम) [illegible] ।

कविकल्पद्रुम पु॰ [illegible] "कविकल्प
द्रुमो नाम [illegible] ।

कविकलाक्ता स्त्री॰ [illegible] ।

कविका स्त्री॰ कवि+स्वार्थे कन् । (लागाम) खलीने [illegible]
[illegible] । [illegible] (पद) [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

कविज्येष्ठ पु॰ कविषु ज्येष्ठः । वाल्मीकिमुनौ । त्रिका ।

कविता स्त्री॰ कवेः कर्म भावो वा तल् । कवित्वादि [illegible]
[illegible] । "[illegible] कविताकामिनी
[illegible] ।
[illegible] कवि
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"[illegible]
[illegible] । "कविता [illegible] ।

कविपुत्र पु॰ कवेः [illegible] । [illegible]
[illegible] कविपुत्र [illegible]

[illegible] । [illegible] ।
कविय पुंस्त्री॰ [illegible] । [illegible] स्त्रिया ।
"[illegible]
[illegible] ।

कविरहस्य न॰ [illegible]
[illegible] ग्रन्थभेदे ।

कविराज पु॰ कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा॰
कविश्रेष्ठे । "सोऽयं कविराज [illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] इत्युक्ते [illegible]
[illegible] परिशिष्ट
[illegible] ।

कविरामायण पु॰ कविना [illegible] रामायणं यस्य
[illegible] । [illegible] ।

कविल त्रि॰ [illegible] ।[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि ।

कविविशिष्ट त्रि॰ [illegible] त्रि [illegible] ।
[illegible] ।

कवीय न॰ कवि+स्वार्थे छ [illegible]
[illegible] । खलीने (लागाम) [illegible] ।

कवीयस् त्रि॰ [illegible] वा
[illegible] । [illegible]
च । "[illegible] ऋ॰ ८,
२,१९ । । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । स्त्रियां ङीप् ।

कवीयस् त्रि॰ [illegible] । [illegible] स्त्रियां
ङीप् [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि

कवृक पु॰ [illegible]
[illegible] ।

कवेर पु॰ [illegible] त्रि [illegible]
[illegible] ।

कवोष्ण न॰ [illegible] ।
[illegible] त्रि । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" रघुः ।

कव्य न॰ [illegible]

तु यद्दैवे कर्मणि यत्नतः । पित्र्ये तु येन दीयमानेऽश्राद्धौ अमर । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स मनुः "श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सङ्ग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इत्युक्तिम् । यः कुष्ठपक्षतिशोषी तं सर्वतैव ताडयेत्” इति । अधिकमश्वशब्दे उक्तम् । मायरोहिण्यां स्त्री भावप्र० ।

कशकृत्स्न पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काशकृत्स्न-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” वोपदेवः । तत उपका० गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् । कशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम् अरोहणादि० वुञ् । काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कशस् न० कशति शीघ्र गच्छति कश— गतौ असुन् । जले निघ० ।

कशार्ह त्रि० कशामर्हति अर्ह—अण् उप० स० । कशाताडन-योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमर ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कश शासने वा० इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वपदत्वेऽपि हस्त्या० पाठात् नान्त्यलोपः । कशिकपाद ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कश—गतिशासनयोः बाहु० उ । १अन्ने आच्छादने च २अमर । एकशब्दा १भक्ताच्छादनयोश्च द्विव । पुम्यन्ताविमावेव वाच्य शिवमभात इति मेदि० । ४शय्यायाम् । “कूपैः कशिपुभिः कान्त पर्य्यङ्कव्यजनासनैः” भाग० २, २२,१६ । “चेद्दत्त भू किं कशिपो प्रयासैः”भा० २,२, ५ । “कशिपोः शय्याया” श्रीधर । ५आसनभेदे च “कश्चिक्षये वरोपस्थे तृणपर्णाश्मयेश्वस्त । कशिपु प्रासादपर्य्यङ्के कशिपो वा यथेच्छया”भाग० ७,१२,२७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि “प्रत्यञ्चस्त्र दक्षिणेन वेदिम् हिरण्मय कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति” “हिरण्मययो कशिपुनो पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्युः” शत० ब्रा० १२,८, ३,१ । “कशिपु आसनभेद । “होतध्वर्य्यू हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ” कात्या० १५,६,१ । कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते । “फलकमिति पितृभूतिः” स० व्या० । “अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होत्रप्रश्नोद्गातारः कशिपुषु” कात्या० २०,२,२,१८,२०,२१ । “सपादमासनं कूर्च (कुरसीचौकी) “पादरहितं फलक कशिपुशब्देन स्तरासनं मसूरक उच्यते” संप० व्या० । तेन स्तरासनं पादरहितं फलक च कशिपुशब्दार्थः ।

कशीका स्त्री कश+बा० ईकन् । कुलवधूभायां नकुल्याम् । “आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे” ऋ० १,१२६,६ । “कशीका कुलवधूा नकुली वा यथा पत्या सह चिर क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति” भा० ।

कशु पु० चेदिकुले राजभेदे । “यथा चिद्वैद्य कशुः शत मुष्ट्राणाम्” ऋ० ८,५,३७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । “मणिभद्रोऽथ भगवन्, श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कशेरकोगण्डकण्डुः” इत्युपक्रम्य “एते चान्ये च बहवो यक्षा शतसहस्रशः” इति भा० स०१०अ० कुबेर-सभावर्णने उक्तम् ।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं शारं वा शृणाति शृ—“के श्र एरक् चास्य”उणा०रू च वा । तृणकन्दभेदे (केशुर) उणा० । दीर्घान्त त्वष्टुवर्तदुहितरि कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरूपेण हृता तत्कथा हरिव० १२२अ० यथा“त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुर) कशेरुमगमत्तदा । गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् । प्रमथ्य ता वरारोहां नरकोवाक्यमब्रवीत्” उभत्वयान्त पुंसि च । “किं कुर्व्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः” । उज्ज्व० चन्द्र । पुसान्त क्लीबमाह अमर । “शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे न० । तद्भेदगुणा भावप्र० उक्ता यथा । “कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम् । मुस्ताकृति लघु स्यात्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कशेरुकद्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरं स्मृतम् । भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते २खण्डभेदे पु०“ऐन्द्रं कशेरु ताम्रपर्णं गभस्तिमत् नागद्वीपं तथा सौम्यं गान्धर्वं वारुणं तथा । अयन्तु (कुमारिकाख्य) नवमस्तेषां द्वीपः सागर-संवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाद्याभ्याः पारियात्रोद्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-भीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा चार्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

विशु पूर्वक । दर्शिविध वदीवेदा यथा च यदि
स्थिते । सर्वे हि मर्त्य यानि दानवानवनुयाः ।
वाहनस्य कामीनां मोऽनुरत्नेन वायव । सर्वे
चापि विमुखायां च योगी दिविजस्वि । सदाहरेव
वायेते ही दयौ इन्द्रमोवयौ । यदौ बोलति इन्द्रः
काम्यते भवति मोचनः । यौ तु वायौ सर्वेषां
मानिनौ ग्रस्त नैव च । इत्यापि कामवनाति माय
मैत्रे महाविमानम् । यथाश्रयौ यावत्ः वाङ्मयम्
पञ्चाननवनगवादि । सागरां च यव तम दाना
मात्रोदि याचिता । योग्याश्रयो यतीः याव यव ५
निमो यस्य तु । नारदोमी नन्दनाद दावूर्णायती
यथम् । वायवः च पूर्वेषु योऽनुगाम् न्यूनावक ।
यायमा च यद्देहाय यर्थ दानव योर्वितम् । वेदवि
द्यापि विनोदय योगाद् यथा दक्षिणम् । विमानं
दर्शादि विश्वायगताद्दिगावति । यौवनिवारिवे निश
मनवे पूर्वयोगिवम् । यव देवदेवे दयम् यानगिरवा
सर्वची । तव यावितवौ इन मैव वायम महौम् ।
नवनीव कुर्वं वाम तथा योगवते पृथे । दत्तैव
समाकृष्ट च यद्योऽपि नवाव । वेदोऽयवर्णादयमारिव
यस्याद यनौविव । यथावृद्धेनया यदि दावती
सौर्देयोवती । नानिनोनद वाद्योंग दिवापद्यान् यदि
यामनाम् । अयज्ञा सर्वे वैन सर्वमयतेषु च ।
योगिवामवयाय्वैव विवा यदिवायमा । निवादि
वैव नवार्थविदस्य मङ्गविद् । मानुवेदामवमाणो
यदेवायन दय च । वेदार्थविद् ज्ञाता च मगुचारी
यदनर । महत्त्वेन विवा मानुवा यदिवायमा
याव १।१८।१८ । "यादृव विदयोर्वयया सर्वं यौर
यथवयोऽव इविवा निवधिः यमवयवौर
दौदवाय तव दययवम् । ग—यादे वर्णेय यद । नदाये
यमोऽपि वनयावन वाचवा मा । "यथा सुवाः
मा । यर्थ यन ज—याये याद यते याव यद । दयार
यावदेवोऽपि । "दीवो समन दिवस यमेटविं" म ५,
८१ । "यमे वायमाधुवि योतवि मा ।
कम्पवारा त यथ यमे इदावि वाव यव—दाये
यायारे यज । तयो यव याये वि विव वां दायावि
दावयावयम् । यर्थं यमते दौयते यव—दाये
दमूहावे यव । "विवदेवेदे निवा "यवनायोऽनवा
यौवा यवय गर्वेवा यथा । यविमूगवा मर्दिवदाः
योवदाः विवदेवाः यादृ तु यवदा दा
यवनारोऽवव ।
कम्पवाद त यस यर्वदि मावधि विवद् यद—यव
यव द । यमी । यवनाययदे विवदि ।
कम्पवाद् त यर्वं यदवि यव—वि । विवदाः यव
मावते यवौ ।
कम्पवाहन त यर्थं यव—यदवि "यवद्दोयद्रवीवे यात रा"
यव याद । विवदः यवनायवे यवौ "यवो त यव
यौ यवनायवो देवानां यवनायव विवदां दर
दवा यवयायम् वैवि ११८४ । "यवमे यव-
यायनाव यावदा" यव ११८ । "यवमे यवनाय-
नावाहम् यौवि यवविवते यवनायवो देवानां, यव
मायवाः विव यानिवि यव मा १६,११ ।
कम्प त यद् यव योय यवौ यावते च यव यावया दर
देव । यदवि यववाद्—यवायोद् यवार । दवि-
यदवि । यमोऽयवयविवायवोऽपि यूदि । यव
यवि यवोदवम् । यवयदमेवे ।
कम्प त यदवि मनूयवते यावि मावर्य ग
यद्यम यव विवदा यर्थादि यव—यव । यवादेयाव-
नवायवे यव यवादिविवेदि यदार्वेवे (याय) "च
दाया त यवेयाद्यवम्" मा च १८६ च । यवरे
यव यमोयाव । "यवाव यवया योदायवा दायव
यवनिम् मा या । "यवयवायाद्य
विवायवा विवुवा" याव ६,१ यो मा यदि ।
यव यवा यवायायावां मवयवयवायवेव
यवायदुंग यदयवि दविविवत विवायवा विवादः
"यदेव विविवेव यवु यवावा दवि विवर्वं यवा
दवावेव । यवोह यौवा "यदुर्मेव यदेव दव-
यावेय यावुवेद । यौवा यव दवदायावामवाव-
तु देवि । यवतेऽव विवायां यादवेवि दव-
वेदि । यवायोयवयोव यव यवार्थि यदेवि । यवाये
च दवदावे विवार्यवये यवे । विवायायव यवे
यवादि विवदिवये । दव यवोयो यादवां यादेव
दावयवदि । योवायायविवावयाव मवदेव च
यावियव । विवायविवयवदे यवविवद यादवेव ।
यदेवि यावयादोमेंदायाोऽपि यवा । यदेवे च
विवायां यदिवेवे च यवदेव । इय विव यवे दवा
इवार्वविवव यवा । यमी यादिव दवायेवायां

वंशा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यप"मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा"ब्रह्मणो मानसा पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षय। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत।। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रकम्" भा०आ०६५ अ०। एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्या। "कश्यपाय त्रयोदश" मनु।

तस्य च वंशादिकथा भाग०षष्ठस्कन्धे यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्द्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णमासञ्च यापूरितं जगत्" भाग० ४,१,१३ श्लो० इत्युक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदं नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन्" इति६स्क०उक्तं यथा "ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्म्माय कायेन्दोर्द्विषट्त्रिणव दत्तवान्। भूताङ्गिराकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणा द्वादश त्रयोदशेत्यर्थ श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनप्रस्तावे। "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा चतस्रोऽदादित्यर्थः इति"श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी अपि। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽ(विनता)सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति। तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीचतुष्टयमुक्त्वा प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीत्रयोदशनामादिकथनं यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनि क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्! क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्म्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप!। पुलोमां कालकाञ्च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः। पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुन)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्व्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वत श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्याञ्च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६ ६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्या प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा०हरिव० ५३। यथा"मार्गेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमर्थं। त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि। साहं निपातितवती कश्यपं लोकभावनम्। पतयो मे हृता ब्रह्मन्! मार्गेण महात्मना। साहं विहीना

[illegible]

[illegible]

यथा—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः । कश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" मार्कण्डेय पु० । तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः । प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रूश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत ।। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रकम्" भा० आ० ६५ अ० एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ।

"कश्यपाय त्रयोदश" मनुः ।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कलासुषुवे कर्द्दमात्मजा । कश्यपं पौर्णिमासं च याभ्यामापूरितं जगत्" भाग० ४,१,१३ श्लो० अत्युक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि पत्न्यः दक्षकन्या मतान्तरे आसन्" इति देवी० उक्ता यथा "ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा । षष्टिं स जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः । दश धर्म्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान् । भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनस्तथाच । "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अन्यभिन्नाश्चतस्र इति" श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी अपि । पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ । सुपर्णाऽ(विनता)सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् । सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति । तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीपुत्त्रास्तत्र । प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीपुत्त्रनामादिकन्तत्र यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला । मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः । तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः । सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ।। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः । दन्दशूकादयः सर्पा राजन् ।। क्रोधवशात्मजाः । इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः । अरिष्टायास्तु गन्धर्व्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः । सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु । द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः । अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः । पुलोमा वृषपर्व्वा च एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्ज्जयः । स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल । वृषपर्व्वणस्तु शर्म्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली । वैश्वानरसुताया याश्चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिराः पुलोमा कालका तथा । उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप । पुलोमां कालकाञ्च द्वे वैश्वानरसुते तु कः । उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः । तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्ज्जुनः) । जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः । विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत् । राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः । अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्व्वशः । यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः । विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः । विवस्वत श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम् । मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा । सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि । छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः । कन्याञ्च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् । अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषो जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता । पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा । योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः । त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्य्या रचना नाम कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् । तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्त्रीयं द्विषतामपि । विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६ ६ अ० । कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य पृथिव्या प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा० हरिव० ५२ । यथा "भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता । मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः । रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता । स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किं रुषि । त्वमनाहृत्सखी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती वियोदषि । साह विद्रावितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतयो मे कृता नष्टान् । भार्गवेण महात्मना । साह विहीना

रिकाम चलित मकारविदि। रिक्ता नुष्वमतां न चार्लिदवमुच्छे। कवन् दीकां मतो मम समुक्तो मतः। रवेन् कपायमन्तो को यो वामरवा विनोम्। न भुत्वा ममराम् गाम्य सार्विकमसीत् मतः। सतो यो मानवेमुराध मम्भे मप्रमृत्तान। या मदुमन हवा सार्वेभातृकर्षं मवहत्। मिहो नाखि मातेन भाविनाद् शाखि मदा। एष दवाखि ममे मामे मुराव धीयते। भूम रावमच्यन्तेष्टु मार्पितृमवमाय। मघम मलिका मूरा वो विमा दिवमाविता।"। मर्च च चोमामर्षेव। मार्गमद्मे मोममले च चिदि। "मरायुर्व ममदय मधमन मरायुगम्" मम १ ६१। 'मखमन्तदमावमाध भमाणते वैदलो। यथा ममावि रिखा मम मधुन मम। मबारावोला यमेव "मबमायां मामानावृणापतिविति। मक नालिमेवेषदि मा" ८। "यालिकृमानां मखमनामिक मतीः मा यो ११।१७। 'इति मधुमाः। पतेला वरवरसविताद् मारा।

मामवर्मिश्वकायाल रजम ह मरावें रज।

१ममबे १मवृमवि च वैदि खिमां मालिमाद् दाव। ११ममो मधावी वायो मवमः" मम १ ७। मवाम मवता" वैदिते। १मामादन ति। "मवमामयायाद् मवमममदवामयानमर्ष मु मामा। १ १९१। मवाममन् वलिये ममबे मबावद् मारवृचमिति वैदिव्" मस।

कपमलम्पम ह दैव। मरदे पुरान्। ममावितमादबोलम माद मणे अस्य दर मम वैद् मनोसल विमबोक मनौमम। मदि मथरे मवावीद्। ममाव प्रमिव मति। मवदेव मर्तिवादव मममाभावमिन्दे ममदे मैव। मध रमयमदिर मा न वाराच मधुम्ममृषे च मया नरान् मा मडियौमिकृता। मावाच मयावम् दवातिमोदद् मामोविमवामर्मोदवरे।। मितृषयमूलो मर "मयाद्ति मयामिवृद मौय वा मधुल महायोदय। मिवृकाव मदि मधुमाव मदि मधुम विहृत मा मदोलिये वि यो "मधुमाव मम महता" मति। मर्मवृममावदेव मया मा मवदैव पूर्व मद्। मवपूर मूरूद मवहूर मदोवम

मथ इ मर–मम। मर्दवर्मवदामार्ये (मता) मारायखे रावमावदव मचैव मवमावदव मयावन्। मवासिवेको मरावावये मानामो दवावं ममदः। मवावमवौमे मममो वैव "हुम्मदैवे मये मिवेमिम" मम।

कपय त्रि मपति मर–मर्वाप मम १।।ममदे मवातो मवृत। माते मव दृ।१मर्वेमे१मामदे च।"मवमम मितमवदाविति मावा। "मममेव मममेदे"मदि

कपा स्त्री मपदे मावावेमवा मम मा मवे–मन्। मवावेमावृमवायमे मवोदितवितै मदों (मावम) दवामाव। मद्धेव हवे मरवा च मातिव" माव ६,१ ११।

कपाकु इ मर–माह। मम्मी दूर्वे च मवावियो।

कपाम इ न मदि मवद, मर–माम–मोर्चति। (मवा) ।दवमेवे १मवदि त्रि। मम मारदवृमादि दवदौ मव मवा—"मम मेमरोचमाबमाभेमदर्वेमवा दवममयोवावृमवा मयामयोलि। मरायो दव। मोव मैवाद् मैव मवेंधि रोमाद् रोम्यं मामावृ मामर, मैवमाद् मैवर्च मरवमाद् मैवमाचिदि" "मोमद्मवदोवमदि मिवो मम्मदि मथ मवृदि मूरम मदि मौरवदि च न मवरा। "मवरा मंवाद्वमोरोमव मामव मोममादेमवः मोमव" मौममः मौदोवमोवमव त्रि। न दर हुमोमोमवरामर्म–मृमवैमवामः मौमावमोमोदवामवमावमवरमवा मावमामावृ दमवृमदवामवाहवमवमदवमवीदृ मम मादि दवि च। मवामवेष। मयोमाविदम–वादि विवृमादेवेमादिविमवाममदोमम्।ममवृमदिम् मवोमोमवायमवामावमवदमवमवविमवादि मावमा रादिम मावम। ह्रदवमोविदारवमोमवोविशेवावामव विवमुवमवमोवि मौवाराचदयोवावदम मवादेम मवा मोवर्मः मूव। मवोदमविमावयमदि मद्योम मवा मवावावोरव दरमवर्वधूताद् दरमराहमयाद मर–मराद्मवैमाव मर्वेद् मर्वो मातिमावमम हर्वावरवदेव मवमवम्। न मधुमावोरम मेमृमवेमवोविदमा मौवा विदमवो"दमृमवम।इविवायिमवृमवमामवाद मवाद रवि। मम मव च विमवमवमवदि मम मौवद "मवराममृमवामा विमुमा मवाविमवमामा च मवा रवि। वैविदाहरवो मौमोविमामाववो दवो दिविमा मौमा मार्मदार, मम मधुमिमृवमावा मौमा मवरवमवा मावम ... मर

च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तदेतद्विवृतम् यथा— "कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा । लेखनः पीड़नः सौम्यः शोषणो वातकोपनः । कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः । त्वक्प्रसादनमालस्य स्तम्भनो विषदो मतः । जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्" । रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युद्गतमांसस्य, शोषणोऽम्लमस्वादीनाम् । पीड़नो हृदयस्य बाधकारित्वात्, सौम्यः सोमाद्युत्पन्नः" । अथातियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ता "सोऽतिचयुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्" । अमरटीकायामत्र विशेषः । "माधुर्यं च्यवनं प्रोक्तं कषायसमयां विना" । २रागद्वेषादिदोषे । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ० । "तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोऽपनीतो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा० । "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प० कर्मणा रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम् । "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे "सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत्" । "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽवहितो यत्नेन निवेशयेत्" विद्वन्म० । ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशव । "सूताद्युदात्ताद्गद्कषायकण्ठः" कुमा० । "कषायं रक्तं" मल्लि० । "निद्राकषायितविपाटललोचनेषु" माघ "कषायितान्यपटूरवाणि" मल्लि० । ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" वैज० । कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त वा । कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० 'अमुमैव कषायितस्तनी" कुमा० "कषायितं रञ्जितं" मल्लि० । ११विलेपने १२अङ्गरागे च मेद० । "कर्णार्पितोलोध्रकषायरूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि० ।

कषायश्च स्वरसादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि । १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधर । १४कलियुगे अमरटीका रागदोषक्लेशबाहुल्यात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका । १७सर्जवृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । देशे गम्ये अस्मात् पानयन्त्रस्य वात्यम् । कषायपाणोदेशभेद ।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे । तत्प्रकारो यथा, "केचिदाङ्कत्वक्पत्रमूलादीनां भागनष्टवर्गुणजलमासाद्य, चतुर्भागावशेषं नि क्वाथ्यापहरेदित्येष, कषायपाककल्प" इति परमतमुक्त्वा "एतत्तु न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशो भेदयित्वाऽष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्प" इति स्वमतेनोक्तम् । पक्षान्तरमप्युक्तम् "अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामासाद्य चतुर्भागावशिष्टं नि'क्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्प" इति, । अयञ्च कल्पो विशेषात्तत्रविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्राय विधिरास्थेयो निर्दिष्टे तत्रदेव तु । अतत्कद्रव्यकार्ये तु एष स चिन्त मतम् । कल्ककाथनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्" । [भेदे राजनि० ।

कषाययावनाल पु० नियकर्णि० । तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "सूचीमुखकृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः" इत्युपक्रमे "त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणा इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तत्र गलगण्डविषलक्षणं तत्रैवोक्तं यथा "त्रिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्षपवासिकतोटकवर्च्चकीटकौण्डिन्यकाः यत्कृन्मूत्रविषा" ।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच् । जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त । कषायीकृते च "अमुमैव कषायितस्तनी" इति कुमा० ।

कषायिन् पु० कषायो निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि० ४कषाययुक्ते त्रि०

[illegible]

[illegible]

कासन पु० कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूता-भेदे स्त्री ।"व्यालमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु० लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु० ।

कासनोत्पाटन पु० कासं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कासर्णीर पु० सर्पभेदे । "एत कासर्णीरं काद्रवेयो मन्त्र-मपश्यत्" तैत्ति० स० १,५,४ १। दस्य लत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पैद्वः श्वित्रमुतासितम्" अथ० १०,४,५ । विषनाशकत्वे ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपा-सते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अन्ने भटाचार्य ।

कसेरु पु० कस–उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) स्कूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुशब्दार्थे च राजनि०।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्गमीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुत भ्रातुष्पुत्र शुनस्कर्ण सद्यस्काल सद्यस्क्री सास्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपाल बर्हिष्पल यजुष्पात्र अयस्कान्त तमस्काण्ड अयस्काण्ड मेदस्पिण्ड भास्कर अहस्करः आकृतिगणः"

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तम्भ–अण् गौरा० ङीष् सुग्ध० मण्ड्‌प् । शकटस्याध पतनसार-णार्थं मीषादग्रभागोत्तम्भनार्थाया मेधौ "अध यत्क्षमने कस्तम्भीम्" शत०ब्रा० १,१, २,६ । "शकटस्याधःपतन वारयितुमीषादग्रभागोत्तम्भनार्था मेधिः कस्तम्भी" भा०।

क(का)स्तीर न० ईषत्तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेशः "कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" पा०सूट् ।१नगरविशेषे२तस्थाते स्र्के हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा० सूत्रे कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्या दूरं कस–ऊर–बा० वट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र०उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-युक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तू-रिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविष-च्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "यस्य हिमाद्रेर्मृगनाभि-गन्धि"कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन "मृगनाभि कस्तूरी मद्गन्धि कस्तूरीस्ट्गाधिवानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः" रसग० । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघः । कस्तूरिकाहेतु-र्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मृगकदामा) लताभेदे राजनि०धमध्यपाठ भावप्र०सम्मत । तद्गुणा भावप्र०उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा मुख्यास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका मल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुट ।

कस्वर त्रि० कस–गतौ शासने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

कह्य पु० कस्य सूर्य्यस्य ह्यः । सूर्य्यांशे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काह्य तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

कह्य पु०ह्वे–क्यप् ह्वय कः सूर्यो ह्वयो यस्य । सूर्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा०अण् । काह्वय तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्य अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टा-वक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोलोऽप्यत्र । तत अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयादाचः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिकः अनुकम्पितकहोडे । वा इय । कहियः । च । कहियः इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादितकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "नलवञ्जुलकह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः" सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

कांक्ष पुं०क कल द्रवति सर्वते शुक्लरूपत्वात् द्रु–क । चके भ्रमरः । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काङ्क्ष तदपत्ये पुंस्त्री ।

कषि त्रि० कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

कषीका स्त्री कष–हिंसने "कषिदूषिभ्यामीकन्" उणा [illegible]

[illegible]

कषेरुका स्त्री [illegible]

[illegible]

कष्ट न० [illegible]

[illegible]

कसन पु॰ कसति हिनस्ति कस–ल्यु । १कासरोगे २लूताभेदे स्त्री ।"व्यामसूत्रविषा लघ्वा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु॰ लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनाद्‌ यात्‌ रुधिरं पीतञ्च स्रवेत्‌" सुश्रु॰ ।

कसनोत्पाटन पु॰ कसनं कासरोगम्‌ उत्पाटयति उत्‌पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच॰ । "येन तेन प्रकारेण वासकं कासनाशकं" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम्‌ ।

कसर्णील पु॰ सर्पभेदे । "एत कसर्णीलं काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्‌" तैत्ति॰ सं॰ १५,४ १ । तस्य शत्रुमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम्‌ पैद्वः श्वित्रमुतासितम्‌" अथ॰ १०,२,५ । विषनाशकत्वे ।

कसाम्बु न॰ पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपासते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेवत" अथ॰ १८,४,३७ ।

कसिपु पु॰ कशिपुवत्‌ । अर्थे जटाधरः ।

कसेरु पु॰ कस–उ एरुगागम । १कशेरौ, (केशुर) भूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।३कशेरुमध्यार्थे च राजनि॰।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत्‌ । १पृष्ठास्थ्नि राजनि॰ ।

कस्कादि पु॰पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुत भ्रातुष्पुत्र शुनस्कर्णः सद्यस्काल सद्यस्क्री कांस्कान्‌ सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपाल बर्हिष्पल यजुष्पात्र अयस्कान्तः तमस्काण्ड अयस्काण्ड मेदस्पिण्ड भास्कर अहस्करः आकृतिगणः"

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तन्भ–अण्‌ गौरा॰ ङीष्‌ सुप्स॰ षण्‌ ङीप्‌ । शकटस्याधःपतनवारणार्थं भूमौ आदध्यात्‌ स्तम्भमार्थायां मेधौ "अथ यच्चधने कस्तम्भीम्‌" शत॰ब्रा॰ १,१, २,६ । "शकटस्याधःपतनं वारयितुं भूमौ आदध्यात्‌ स्तम्भमार्था मेधिः कस्तम्भी" भा॰।

क(का)श्मीर न॰ ईषत्‌ क्षीरमत्र कुगति॰ समा॰ को कादेशः "काश्मीराजस्तुन्दे नगरे"पा॰सूट्‌ ।१नगरविशेषे२तज्जाते रक्ते हेम॰ । हेमचन्द्रे कश्मीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामादिकः पा॰ सूत्रे काश्मीरे दीर्घपाठदर्शनात्‌ ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस–ऊर–वा॰ तुट्‌ च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन्‌ । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्यायादि भावप्र॰उक्ता यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्‌ । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्‌ । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक्‌ । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्‌" । "यस्य हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि"कुमा॰ शीलकव्या॰ मल्लिनाथेन "मृगनाभि कस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः" रसग॰ । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघ । कस्तूरिकाहेतुर्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मृगकुदामा) लताभेदे राजनि॰भमध्यपाठः भावप्र॰सम्मत । तद्गुणा भावप्र॰उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी शुक्रतृष्णा श्लेष्मास्यरोगहृत्‌" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिकावल्लिकेत्येवोचितम्‌ ।

कश्मल न॰ कश्मलवत्‌ । पापाद्यर्थे रायमुकुटः ।

कस्वर त्रि॰ कस–गतौ शासने च वरच्‌ ।१गन्तरि २हिंसके च

कह्वय पु॰ कस्य सूर्यस्य ह्वय । सूर्याख्ये तस्यापत्यम्‌ शिवा॰ अण्‌ । काह्वय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

कह्वय पु॰ह्वे–अप्‌ ह्वयः कः सूर्यो ह्वयो यस्य । सूर्यस्याख्यायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा॰अण्‌ । काह्वय तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु॰ ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षेः शिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । 'उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्‌' भा॰ व॰ १३२अ॰ । अधिकमष्टावक्रशब्दे दृश्यम्‌ । वा डस्य ल कहोलोऽप्यत्र । तत अनुकम्पायां नीतौ च वा ठच्‌ द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक्‌ । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इलच । कहिल । च । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न॰ के जले ह्लादते ह्लाद–अच्‌ पृषो॰ दस्य र । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "मत्तवल्गुलककह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः" सुश्रु॰ । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम्‌ ।

कह्व पु॰कं जलं ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात्‌ ह्वे–क । बके अमर । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण्‌ । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

[illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । (कांसादि) । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । (कांस्यकार) [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । (क्रीत) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

दलाम् । अपाक' स्नानयात्, त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेण कुशला त्रिदोषजत्वेऽपि उत्कृष्टदोषलयलिङ्गम्" भावप्र० उक्तितम् । अतएव पूर्ववाक्ये उत्कटदोषैरित्युक्तम् ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने शतृ ङीप कुगतिस० को कादेश । गुञ्जायाम् सुश्रु० । तस्याः फलकोषस्येषन्निमीलनात्तथात्वम् । "कोष' गत्वा कोशयन् यस्य रक्त, तञ्चाधयात् काकणन्तीमकायम्" सुश्रु० स्वार्थे कन् । काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा० । काकणयन्त्रे उदा०। "रक्तलानि न्यग्रोधप्ररोहविह्रमका-कणन्तिकाफलसदृशानि" सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भावत्ये यादृच्छिकन्याये तद्व्युत्पत्त्यादिर्यथा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा०छ । अस्यादेश स्थापकादिशार्थे, सट् सुपेति वा समास , द्वावि-वार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काक तालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमन देवद त्तागमनस्योपमानम्, तालपतन दस्युपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्यो-पमानम् इति वधादि काकतालीयादिशब्दवाच्य सम्प द्यते । काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थे ततृप्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तवधादि छप्रत्ययार्थ । "यत्तया मेलन तत्र लाभो मे यश्च तद्रुते । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः । "फलन्ति काकतालीय तेभ्य प्राज्ञा न बिभ्यति" वेणी० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमालवत् तिक्ता । काकजङ्घाया भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृति । (कुँच) २गुञ्जाया रत्नमा० । तयो काकनासतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु०काकईषज्जलकस्तिन्दुकस्तिन्दुक, काकवर्णो वा तिन्दुक काकप्रियो वा तिन्दुक । (कुँचिलिया) (माकड़ाते दु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० । ततृपर्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो अनलो दीर्घपत्रक' । कुपीलु कुलक काकतिन्दुक काकपीलुक'। कुपीलु शीतल तिक्त वातल मदकृल्लघु । पादव्यथाहर ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्" अत्र फल-परत्वात् न०। [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच् । कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्या । काकमा-चायाम्" भावप्र० । काकमाचाशब्दे विवृति, ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्ण अर्द्धफलेऽस्या' ठन् । गुञ्जायाम शब्दा० ।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदक ईषद्धु वा तुण्डते तुडि ङ–वधे अण उप०स०पा० गौरा०ङीष्, मुग्ध० मते ईष् इति भेद । १राजरीतौ टपयोन्ये पित्तले (गिलटीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दु खनाशकत्वात् तथात्वम् । काकतुण्ड इवाकारोऽस्या अच् गौरा०ङीष । (कैयो-याठोटा) २काकनासावृक्षे च ।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ता' सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थक-प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु०काकमोपलक्षितं नाम्न ध्वज इवास्य । वाडवाग्नौ त्रिका० । तस्य समुद्राद्दहनकुन्त्या ज्वालया जातशायस्य तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-णिच्–कर्मणि ड्वनिप्। वकवृक्षे रत्नमाला तस्य मृदुशाखत्वेन काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नाशा तद्वर्णं फलेऽस्य । विकङ्कत वृक्षे (बँइचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासातुल्य-रूपत्वात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्या । काकजङ्घायाम् (कैयोठेङ्गा)। भावप्र० तद्पर्यायगुणाद्युक्तं यथा– "काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयो । कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकण्डुतुत्"।स्वार्थे कन् । काक-नासिका तत्रार्थे अमर । सा च त्रिवृति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवा-द्यर्थे दीर्घान्तात् वुञ् । काकन्दक तत्र भवे त्रि०।२तद्देश-वासिषु पवादात् तेषायुधजीविन । बहुत्वे तत्र दाम-न्यादि० स्वार्थे छ । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुध-जीविन घे ।

काकपक्ष पु०काकस्य पक्ष तदाकारोऽस्त्यस्य अच् ।(काणपाटा) कागजुलफी) प्रसिद्धे शिरोऽध कर्णपार्श्वस्थे केशभेदे ।"स हसचूलचलकाकपक्षकै " "काकपक्षधरमेत्य याचित " "नौ ग्रन्थनचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति च रघु "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० "पादौ द्वौ स्तम्भयुग्मस्यौ त्रिम्रा चिह्न भवे तधु । कामयेद् कामुका कामी नम्र, काकपदो मत'

[illegible] । काकस्य पद पदन्यासम् । [illegible] । [illegible] लिखितम् । काकस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काकपर्णी स्त्री काक इव [illegible] वर्णं यस्याः [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काकपीलु पु॰ काकप्रिय पीलु । (कुचिला) [illegible] । राजनि॰ [illegible] । [illegible] ।

काकपुच्छ पु॰ स्त्री॰ काकस्य पुच्छ इव पुच्छं यस्य । कोकिले [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काकपुष्ट पु॰ काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका॰ । कोकिला हि [illegible] । [illegible] ।

काकपुष्प न॰ काकस्य इव पुष्पं [illegible] । राजनि॰ ।

काकपेय त्रि॰ काकैः पेयम् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

काकफल पु॰ काकप्रिय फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि॰ । [illegible] ।

काकबन्ध्या स्त्री॰ काकीव बन्ध्या । [illegible] "काकबन्ध्या च या [illegible]" [illegible] ।

काकबलि पु॰ [illegible] ।

काकभाण्डी स्त्री॰ काकस्य [illegible] राजनि॰ । [illegible] ।

काकभीरु पु॰ [illegible] । पेचके त्रिका॰ ।

काकमद्गु पु॰ काक इव मद्गुः । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

काकमर्द पु॰ काकं मृद्नाति मर्द–अण् उप॰ स॰ । (काकाल-मना) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि॰ । [illegible] ।

काकमाची स्त्री॰ काकान् मचति मचि–अण् [illegible] । (कोकचा [illegible]) इति ख्याते [illegible] । [illegible] यथा—"काकमाची [illegible] । [illegible] । [illegible] ।" [illegible] ।

काकमाता स्त्री॰ काकस्य माता [illegible] । [illegible] । राजनि॰ ।

काकमुद्गा स्त्री॰ काकेन [illegible] । [illegible] ।

काकरुह पु॰ काकवत् [illegible] । (काकला) इति ख्याते [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काकरुत न॰ काकस्य रुतम् । काकशब्दे । [illegible] । "[illegible] । [illegible] ।" [illegible] ।

ग्रयं ममापह्नि"। रोधयकाकारैरभिघातो वर्गवर्गस्य । अभयाय तत्परस्वैपरणविघातैर्जनानभिभवन्त॰ । कुर्वन्ति यमुद्दिश्य निशि विपरीतो जनदिमायम् । सव्येन ये स्वमह्नि, समयं, विपरीतमथ हवैव परात् । अन्यापुच्छं भर्मावित्रीतोद्गमो भवति काके । ऊर्ध्वमुखायतमथवा पथि गयदा क्षुद्रयाय भायसुप । येनाङ्गस्था युद्ध परिमोष चान्यभूतपक्षा । भक्ष्याम्भिक्षेणपताणि विन्यसन् पतिवधाय गच्छायाम् । मणिकुसुमादावरनेन सुतस्य समागममायाद । पूर्णानेऽर्थलाभ विफलाधायाङ्ग्मतकुशपूर्णं । भवटी जनपघातादु यदि भायत्ताय पगयेत्काक । वाहनमम्लोपानच्छत्रच्छायाप्रकुट्टने मरणम् । तत्पूजायां पूजा विशाकरणेऽन्नसम्प्राप्ति । यद्व्यस्तपनयेत्तस्य वज्रिरपहरति चेत्पुपाय स्यात् । पीतद्रव्ये कनक, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूप्यम् । सक्षीरार्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा स्वनाय । मार्गपि एहि ईर्दिमनन्ती व्यातायपांसुजाले । दारुणनादक्रारुकोटरोपगो वायसो महाभयद । स्खलितमपलोक्य विरुवन् हटिकरो ह्यन्यातुरागे वा । दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् पक्षिस्त्विधुतपक्ष । रज्जुद्व्य दग्ध टणकाष्ठ वा स्टे विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् स्टे स्टिष्ण । राजभयचौरबन्धनकलहा स्यु, पशुभयं चेति। शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् यथाप्राजपुरुषमित्राप्तिः । भवति च सुवर्णलब्धि. मात्यमगुडाणमाप्तिश्च । आग्नेय्यामनलाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये माषकुलत्था भोज्य गान्धर्विकैर्योगः । नैरृत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्ति । वारुण्यां मांससुराशवधान्यसमुद्ररत्नाप्ति । मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजफलोफलाभ्याप्तिश्च । सौम्यायां परमान्नाद्यनतुरङ्गाम्बरमाप्ति । ऐशान्यां सम्प्राप्तिः सपूर्णानां भवेदनडुहश्च । एवं फल स्टहपतेरिष्ट दृष्टवमान्विते भवति । गमने कर्णसमक्षेतु क्षेमाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिमुखमुपैति यात्रर्विरुवन्विनिवर्त्तयेद्यात्राम् । वामे वाशित्वादौ दक्षिण पार्श्वेऽनुयायते यात्र । अर्थापहारकारी तद्विपरीतोऽर्थसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुवन् सहसैव यायिनोऽनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धिः प्राच्यानां दक्षिणश्चैवम् । वाम प्रतिलोमगतिर्वायन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति । तत्रस्वस्यैव फल कथयति यद्वाञ्छित गमने । दक्षिण विरुत कृत्वा वामे विरुयाद्यदेशिवानामाप्ति. । प्रतिवाम्य

पुरो यायाद् द्रुतमथोऽर्थागमोऽतिमहान् । प्रतिवाम्य प्रष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं धनलाभः कार्या । एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतु । दृष्टार्कमेकपादस्तुण्डेन पिच्छयदा स्वपिच्छानि । वदतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा बलिभुक् । सव्योपेते क्षेमे विरुवति यान्ते सुखस्य भूर्लब्धि । आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्षेपकद्यातः । स्निग्धपत्रपक्वफलकुसुमफलानम्रसुरभिमधुरेषु । सक्षीरामव्रणरचितननीचदृढेषु वायसकर । सिद्धपद्मसद्म्यग्राह्नभवनमामादरर्म्यहरितेषु । धान्योच्छ्रयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमद॰ । गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शन भुजङ्गस्य । शवोपगते महिषगे विरुवति गुल्मगे फल स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातम् प्रकटे वामगेऽस्थसत्त्वे वा । अध्वाग्निमुखे ऽभिरुते च काके बधो भवति । कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्ध । छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेद कलह शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे । पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनमाप्ति । मृतपुरुषाङ्गावस्थितोऽभिरावन् करोति मृत्युभयम् । भक्षयत्यस्थि च चञ्च्वा यदि वायसोऽस्थिभङ्गाय । रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहाननो रुवति । भुजगदर्दुरत्स्करशस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थसिद्धिर्यथेप्सिता यातुः । कुर्वन् पक्षावधूननं च विष्ठां भृश क्वणति । यदि शृङ्खलां वरत्रां वल्लीं वादाय वायते बन्ध । पाषाणस्थे च भय क्लिष्टापूर्वाधिकयुतिश्च । अन्योऽन्यमुखसङ्क्रामितानने तुष्टिरुत्तमा भवति । विशेय स्त्रीलाभो दम्पत्योर्वाशतोर्युगपत् । भवदागिरउपगतपूर्णकुम्भस्थेऽन्नार्थसम्प्राप्ति । घटकुट्टने सुतविपद् घटोपहनेऽन्नसम्प्राप्तिः । स्कन्धावारादीनां निवेशसमये रुवंश्चलत्पक्ष । सूचयतेऽन्यस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशन्ति सैन्यादीन् सकटभक्षङ्गविमानमपि ध्वाङ्क्षे । अविरुद्धैश्च भीतिर्द्विपतां युद्ध विरुद्धैश्च बन्ध । शूकरसंस्थे पङ्काक्ते शूकरे द्विकेऽर्थाप्ति । क्षेम खरोष्ट्रसंस्थे केचित्प्राहुर्वध तु खरे । वाहनलाभोऽश्वगते,विरुवत्यनुयायिनि क्षतजपात । अन्येऽप्यत्रमनन्ता यातार काकवद्दिशा । तानि गतप्रविभक्ते दिक्चक्रे यथा सदुदितम् । तत्तथाऽभिधेय गुणदोषफल वियासुमाम् । का इति काकस्य रुत स्वनि वयसस्य नियफल॰ गोस्स …

घात्मनोऽस्य

न इति पत्ते [illegible]। कट इति [illegible] [illegible] सर्वत्र [illegible] इतिवाक्यम्। [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] पाक। घटे घटे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] पाक [illegible] [illegible] पाक। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

प्रियस्य लाभो भवेत्तदा रोगवतोऽवसानम्। ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण। अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः'। इति सूर्य्योदये काकशकुनम्। "पूर्व्वस्य यामे प्रथमे सशब्दं काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै। अभीष्टलोकागमनं तथा स्यादिष्टार्थलाभो नियतं नराणाम्। आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम्। कृतान्तभागे बलिभुग्विरावैः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी। नैरृत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः। दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी। वायव्यकोणे करटः शुभं स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च। सौम्ये च मौनस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता। ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्वासौ हुताशाद्वन्धुलोकसङ्गः। ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगसम्मानसम्पद्द्रविणेष्टसिद्धिः"। इति प्रथमप्रहरे शकु०। "प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति। चौराद्भयं व्याकुलता च सङ्गो जायेत काचिन्महती च शङ्का। हुताशदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः। याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात्। रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः। भवेत् प्रतीच्यां प्रबला पलाप्तिर्योषागमो वृष्टिसुवर्षणं च। समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्री पिशितान्नलाभः। सौम्ये गणेशागमनं जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये। महेश्वराशाविरुतस्य काकस्यौरागिरश्च सार्थविरुद्धवार्त्ता। ब्रवीति कुर्व्वन् रटनैरकुर्व्वन् पदार्थशुर्व्वागमनं जयं च। ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम्। मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः'। इति द्वितीयप्रहरश०। "ऐन्द्र्यां विरुत्य प्रहरे तृतीये वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति। कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम्। अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा। भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावैर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः। ककुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितूर्णं रोगं तथाप्तागमनं विरुद्धम्। क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि सम्मुखतया नराणाम्। क्रव्याद्देशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रिपवो भवन्ति। सुहृद्‌गमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्राश्च कार्य्यनाशः। स्यात् पश्चिमे गदधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च। योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रास्तु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः। वाताशये दुर्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च। सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता। यामे तृतीये विरुवन्त्युदीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपवेश्मकानाम्। भोज्यप्रदत्वं शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च। दिश्यन्यकारे कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानिकरो कुशब्दः। ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति"। इति तृतीयप्रहरशकु०। "ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयवृद्धिरोगाः। वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्युः शिष्टागमो वायसवाशितेन। याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्यू। स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम्। दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे हिलातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः। आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिं प्रयाणे नृपतेर्वरश्च। वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या। ध्रुवं प्रवासी दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च। कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभं कुशलस्य वार्त्ता। वैश्याद्गमाप्तिस्तुरगादिरूढा यात्रा निरुद्धे म्रियते च रोगी। स्थाणौ स्थितं स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः। ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः"। इति चतुर्थप्रहरशकु०। "यद्भाषितं शाकुनकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण। तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दं श्रेयस्करः शान्तरवस्य काकः। रम्यः स्वदीप्तदिशि प्रवर्षन् शान्ता दिशा भूरि फलं ददाति। तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्तास्थितं पश्यति दीप्तकाष्ठाम्। यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितं सन्। ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो विरुवं करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम्। काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति। श्यामाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन रुवारवोऽल्पं कथयत्यभिष्टम्। शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन्। ददात्यभीष्टं फलमेव मत्स्य दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम्। आकारचेष्टारवभागविज्ञायत्वारि काष्ठादिनयो क्रमेण। सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः"। इति काकरुते दिक्चक्रभेद शकु०। "संपक्कालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

न इति एते क्रियाविशेषाणि । अर इति वचन उत्तरम्, वर्णस्य चरणेति इतिवृत्तम् । तैरे गिरा कुरु वा मनसो वाणिनः वाड । यदि यदि पवित्रा नयनाद् वचनेति वाणिनो वचनम् । मन्त्रविधेय वाक्यवचन वदतोऽभिवर्तते । वाचेति विचार वाक मोमि चाहावसूर्व वाड । मीमांसन् वचनेति वचनैर्वै वचनार्थान्ति । चतो विरते वर्त्त तदुपकाराय वहिति वचनाभिः । वदतेति न वदतोनः न्यूनस्य माहन वाचम् । वाचिति वचाभिः वचनाभिरचनं करोति प्रहारा वा । वाचाम वोति सो यदि वि मते इतिति इमाचाम् । इतान अतुवादिति इन्द्र नित्यानां करोतु वचन । तात्वि विविधेति वैवैवेति इत्येति रोषाय । वाचावचाति वदा नमेवद् वचं वहूर्न उत्तरेतिवादम् । वर्णितो तत्र इति वचन चाचो वचाः वचनोपदिष्टिचो वै । वाच वचितवचनानां प्रभवो वैवस्वते प्रयुक्तविचनार्दं येषाते वचाय । यतु वाचमिवीर्य वचनेवाप् न्यून वचनवति विशेषाय क्रिया बुद्धि मौला । विविधिवचनः वहिते तेनुवाति विरोधिता वदितिविरोधवाचः । वचनस्य वाति वचति विचाइ वदा वदा वा वच वहि वदिम् । वाचं तु युक्तवचने स्मरते वदति विचार वच निमवचेतिवे विधिचार । वाचकवाक वचनेन इता वचें पाता मन न पूर्व वादिनस्य वचि । पूर्वं इत्याचवर्तिनाविति वृत्तानिरवाच वा वदावाम् । इतस्य वदितिकरावाम वदति तै वाचविहवर्तन । ओवातुम वचनितियं विनुवच वाचवैते व्यवहिते प्रवचवते वाचनेवाद वद च । वाचावाचामुपविष्टने वोधनेन हितीते वदावचोत् वचनवतो वदतिवचनेन ” ।

वाचक वचोतिरेव विवादिवेदवचनमुच्यते वाचवेत वद वादिवचक वचनरामवाचने यथा

“चयोत्तमे वाचक वचनां वृद्धि लिख वाहन वाचिवाताम् । वाचिमिवार्देवचाय विधिः पो दिवाचाचवचनेन । वै वाहनवचितिवचनरा वाचा वचवचनवचनाम । वचोविवो वाचिवा विवाचो वदादिवृत्त वचनवचोवा । वचनवाचो तृवदेवैवतो वचवट मेन्नताः न विना । वित्त न बोधावितिवाचः वाद वाचिवनीवरतीतिवार ।

वा वाचकवोवा विवनीवचत् वौवदेवतो इतिव वेवाः । वचनविति निवाचमवाः पुरा वचावचनो निवचाः । निवचक्रमानाचवति वही वा वच राहीप्रच विवदि । विरावाः वचवचेवतुतिः वावोन्मिवाति वचु वचनीवम । प्रोवानिवा वच-वहति वो वो वाचाः व वाचः वच वचावा । वचा वते व्यावचवो विरोधाः वेदव विवृतीतु वहते वचो । विव वचर्व वदति वदाचावो मूर्व वा वहि वचाविवाच । वाचनाति वचनवतिवतनेन वदति वहो वचिवचनावेचाम् । वच वच वचति वचवर्ध वचा वचनं विवनीव्यवचावि । वचाविवाचाइवाच वर्वः वचावि वाचाः वचवाः वदेव । वाच वहीं न दशम् विवृत वचनो होनवनाववव वतु । न वाचि देवी दशिः वचनाः वर्षेव वचो वचाच दशा । दोवाविवो वा वचनवनेव विदोवि होनाविवचा व वा-च मृ । विवाचा विनीवनी न वचनोवोचवा वाच-रो वि विद्दि । वाचवरीवाविदचो विवाव वर्ष प्रविवाच इमा प्रदोषाम् । वो दौवि वाचो वचनदोव मुचा विवृत न वदाति विविम् । विवाच ईवाविदवो विवाव वत प्रवाचाविवचो विरोवि । वो वाचनोवो विविवृत्तवचनवचावावि वर्वोवि इमा वदीवि” । विवादिव

वर्वाविदे पुरादिवि वचनावे विवो वो वीवच विरोवि । वार्च विवीविविवचर्व विवि वीरवाव व वदीवि वाच । वावाइ वचावे वदि वोविवावे विरोवि विच रववोदवे । वच वचनवाविवाविवाइ वचावि वो विद वदवावनी वम् । दवद् वचाचे विदि दविवचो वाव वचाविदवनीविद् वम् । दोवावि वच वदव वदेव दवव वैवावववाविवादिम् । वेवावाचे वदि न वचावे वदोवि वाच वदवा विदाम् । वद वचा वर्व वचावदि पुरावयो वचाविवा व विदि । पाश वदीवो वदि दौवि वाचो प्रव वदा वदेव वादिवाः । वोवदनुववृदवचावच वदिः वचनच वच वहा वाम् । वाचाव वर्व वचावचवो वचावचावावि वचावेवा वा । वाववावदा वावचदिवाचा वादवचैदे वचन वदेवाद । विवृवदवो वदवः वचावे विदोच-वावो विवुच वदिवाव । दवावि व व ववाव बीवि वदिववो वववनववावम् । दिवं वचो व द दौवि वाच वावववववादिनावववाचो । वार्विविवं

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च । क्रोड़स्य पृष्ठे धनमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे धनलग्नपङ्के । सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति । कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यत्राभिमुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या स्वतारं पातयते स रक्तम् । वामे रवौ दक्षिणतस्ततो य सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विधाय लाभो गृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन क्षपारवस्तद्रुधिरं पुरं स्यात् । वल्मीकरन्ध्रादि च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छवल्मीकलतासदृक्षं रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्थाम्बुलवेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च । रुवन् पुरो हानिरुजौ करोति मृत्युं पुनर्मिष्टुरष्टशब्दः । प्रसार्य्य रिक्तं वदनं च घाक्षे सर्वत्र मिन्द्रो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं रुति वा सन्ताड़यन् वा रसचर्म्म खरडम् । पश्चादस्थिभङ्गं मुखमस्थिभङ्गबन्धौ वधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे फलिकार्य्यनाशौ । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षं सकण्टके मृत्युमुपाददाति । वधो भवेद्रूढ़भग्नशाखे बन्धो लतामिं परिवेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां कविकार्य्यसिद्धी । छत्राधिरूढ़ो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्कराम्भस्तृणकाष्ठकूपप्रसादिहस्तो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीकरन्ध्राकचसूपककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्पलकर्प्पराणि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् । पुण्यक्षयं पापसमागमञ्च महद्भयं रोगसमुद्भवञ्च । बन्धो वधः सर्व्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च । कर्णानमश्वक्षपचयुग्मं काकः कुनादी विदधाति मृत्युम् । छायायुधच्छत्रचरास्थियानचर्मादिकाष्ठादिककुट्टनानि । भक्षोषितैकाङ्घ्रिरुपेतचित्तो दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णं स्म निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोपविष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽनवद्यास्तरुजौ भवेताम् । यस्यास्थिखण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । प्रहा-प्रदेशे विदधन् पिपासौ कलहदोषं जनयत्यवश्यम् । मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढ़ो निधनाय तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः । नैशान्तरं क्वापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो रथे शस्त्रनृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । समस्तकाष्ठे कटके नृपस्य काके प्रविष्टे पिशितं विनापि । सुयुध्यमाने ररिभि समं स्यान्महाहवे सन्धिरयुध्यमाने । चिह्नध्वजच्छत्रलताधिरोहे समुद्यतं यत् बल प्रपश्यन् । आजौ जयं जल्पति भूमिपानां क्षतध्वनिं घोरतरौ च काकः । गतिस्वरौ वायसस प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् । एव जनोऽभ्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् । दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्ककाकप० । "स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तत्सूचनाय क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संचलिता रुवन्तो ग्रामेऽस्य नाशाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाश्रयञ्च । विघातमाहुर्बहुवर्गसंस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकस्य चञ्चूचरणप्रहारैरुद्वेजयन्तं परचक्रवृद्धिम् । य स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति वृष्टिं समायाति वायसोऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षाश्च वृष्टिं प्रयमन्यदा तु । मध्यदिने वेश्मनि यस्य काको विरौति रौद्रं विधुनोति पाक्षम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवन्नदृष्टस्तृणपूर्णवक्त्रो ह्युतावभीति करटः करोति । स्यात् प्रस्थितस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण । छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्र जले, पावकि कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवंश्चरस्य प्रस्थायिनं स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षं शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तथोर्द्ध्वं प्रविधाय पक्षौ काकः कुनादं प्रचयं करोति । क्रुद्धोऽधिरूढ़ः करटान्तरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये हृते वाऽपहृते खगेन विनाशनाशावपि तादृशस्य ।

[illegible]

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे धनमर्थलाभं तथैव पृष्ठे धमलग्नपङ्के ।
सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधि-
ष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यत्राभि-
मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षता-
दसृक् पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो य-
थोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं
विधाय लाभो गृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
क्षिणेन क्षतास्रवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्वादि
च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
वल्मीकलतासदृक्षं रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्था-
ने स्थितोऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं
च । रुवन् पुरो हानिकृतौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
ष्ठुरशब्दः । प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य चास्ते सर्वत्र
निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं स्मृति
वा सन्ताड़यन् वा रणचर्मखण्डम् । चञ्च्वाऽस्थिमज्ज
मुखमस्थिमज्जवन्तौ वधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे फलिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं सकण्टके मृत्युमुपाद-
धाति । वधो भवेद्वृक्षभग्नशाखे वल्लीलतामिः परि-
वेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे सदा भवेतां
कलिकार्य्यसिद्धी । छत्राधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति
चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्कराम्भस्तृणकाष्ठकूप-
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । धन्नीवरस्याकथ
शुष्ककाष्ठचर्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गारकोद्-
पलकर्पराणि धत्तानि चेत् काकमुखे तदानीम् ।
पुण्यक्षयं पापसमागमञ्च महद्भयं रोगसमुद्भवञ्च । वल्लो
वधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
कर्द्दीमपत्रस्थलपक्षयुग्मं काकः कुनादी विदधाति मृ-
त्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियानधान्यकाष्ठादिक-
कुट्टनानि । सद्योऽपितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तस्वरो भास्कर-
मीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिका-
मर्थकरः खगोऽसौ । दण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोप-
विष्टो मूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्य-
ति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽन्नवस्त्रासनलाभौ भवेताम् । यस्यास्थि-
खण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । भग्न-
प्रदेशे विरुवन् वियांसो कलहदोषं जनयत्यवश्यम् ।
नद्युद्यगातङ्गतुरङ्गनाथाः शिरोऽधिरूढो निधनाय
तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय
गन्तुः । नैशात्परं क्वापि गतो हिताय न दुष्टचेष्टो वित-
नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो
रथे वाजिनुमस्तकेषु । आयाति यत्राभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । अन्तःकाक्षं फटकं न-
पस्य काकैः प्रविष्टैः विविधं विनापि । स युध्यमानैः
ररिभिः समः स्यान्महाहवे सम्बिरयुध्यमानैः । विष्ठ-
ध्वजच्छत्रलताधिरोहं समुद्यत पश्वञ्च प्रपश्यन् । आजौ
जयं जल्पति भूमिपानां क्षतध्वनिः घोरतरो च काकः ।
गतिस्वरौ वायसस्य प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् ।
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
दितानि । प्रतिष्ठानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्ककाकरु० ।
"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
भानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्मभिर्ये तत्सम्प्रत्याय
क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संघलिता रुवन्तो ग्रामे
ऽभिघाताय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राकृतयो
वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमारूढपक्षवर्ग-
मस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्चु-
चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तं परचक्रदृष्टिम् । य स्नाति
धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टं समागच्छति वायसो
ऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षाञ्च दृष्टिं भयम-
न्यदा तु । मध्यदिने मेघसमि यस्य काको विरौति
रौद्रं विधुनोति पक्षम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि
तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुचमहत्पत्त्रतृण-
पूर्णवक्त्रो ऽद्भुतायभीति करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
तस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्रं जले, भावपि
कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिनः
स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरार्द्रचञ्चुर्विरौति
काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं यान्ते
च दीप्ते भवने न यस्य । भूयस्तयोर्द्दृश्यविधाय पक्षौ
काकः कुनादं प्रलयं करोति । कूपेऽधिरूढः कर-
टान्तरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । इव्ये
हृते वाऽपहृते खगेन विनाशनाभावपि तादृशस्य ।

[illegible] पीठे, [illegible] [illegible] [illegible] मते [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

चञ्चोलताञ्च शुभाशुभार्थं स लक्षयेन्निपुणमविषादः । पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम् काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां नैरृत्यदिग्गोचरकृत्यदिष्ट । जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशीतिप्रभवात्सदृष्टि । सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् । सच्चौ विलुप्ते करटे समन्तात् काय्यं विभिन्नं परिभावनीयम् । बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्‌समीपे त्रिदशालयेषु । देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" । इति काकबलिदानप्रकृ० । "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वं प्रतिपादितेषु । नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः । ततः प्रभाते सुपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रमुक्त्वा । वक्ष्याम्यतैषाप्यतिलोकपाला काकाश्च पूजां क्रमतोऽर्च्चनीयाः । दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रयं मण्डलकस्य मध्ये । सम्यर्च्चयेदक्षतपुष्पधूपैर्नैवेद्यैर्यत्नपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रूप्यं, तथा तौम्रञ्च तृतीये, शेष च कुर्य्याद्बलिपिण्डत्रयम् । त्रि,प्रकृत्यो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः । मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचार्य्योऽपसरेत्ततश्च । काकेन भुक्ते बहुवर्णपिण्डे श्रेय नरेणोत्तमभावकार्य्यम् । भुक्ते तदृप्ये खलु मध्यमं स्यात् भुक्ते च लोहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विवादमालिन्यविवादवृष्टिक्षेमाश्वचिन्तार्थविभोगरोगाः । स्थानानि शाम्यकार्य्यदेशा इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः । चेष्टा तु रामा विदधाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षतश्च । पीडा तयोर्वा कुरुते पवत्ते स्थान मनोज्ञं श्रयति द्रुमस्य । एवं विधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ । अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानमान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र । काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् । आयासतः कार्य्यफलं प्रदद्यात् ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् । द्वितीयकं यद्युपगृह्य पिण्डम् प्रतीयते शान्तदिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति । कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यस्थान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" । इति बलिदाने पिण्डत्रयप्रकरणम् । "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् । शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ सुगोमयाम्भोऽनुपलेपितायाम् । सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् । विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम् । भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण । पशोन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् । पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नमोऽन्तकांस्तान् प्रणवेन सर्व्वांस्ततोऽर्च्चयेत्त्रिजगन्मन्त्रैः । कूर्म्मासनावेपनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः । सम्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण च मन्त्र निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेत किञ्चित् । काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् प्रजन् चापि भवेत् कृतार्थः । उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणं, हानिः फलिस्यां भवति द्वितीये । याम्ये तृणापङ्कयमत्ययः स्यु पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु । स्यादर्थनाशेऽभीष्टमकष्टसाध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे । नासोऽस्ति तन्निश्चयमेव कार्य्यं भुङ्क्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे । सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च । पिण्डं न स्पृष्ठात्यथवा न भुङ्क्ते चञ्चूनखैर्विक्षिपति द्विजो यः । कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो प्रवीति घोर समर च पुंसाम्"

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहति वल्लरीषु मूलम्भ्यत्या जायते । (परगाछा) बन्दाकट्रजे त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सित करोति रु—क्क को कादेश । स्त्रीजिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमताद्वसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम् । २निर्व्वने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि० । तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे उक् । ५दम्भे पु० । दम्भेन धर्म्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

[illegible]

सम्प्रोक्तानाञ्च शुभाशुभार्थं संक्षेपेणैव फलप्रति-पाद । पूर्व्वेण स्वादन् सुखवित्तवृद्धिं करोति वह्ने र्द्दिशि वह्निभीतिम् काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां नैर्ऋत्यदिग्गोचरकश्च दिष्ट । जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-र्वायोर्द्दिशीतिप्रभयाश्चदृष्टिः । सौम्ये सुखारोग्यसमी-हितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् । मध्ये विलुप्ते करटे समन्तात् कार्य्यं विभिन्नं परिभावनीयम् । यदि विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदामी भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमा-रामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु । देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कृशमापदध्योदनतण्डुलाद्यैः" । इति काकबलिदानप्रक० । "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्या यते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथात्र दिक्षु कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-त्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः । तत्र प्रभाते समुपेत्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्र युक्त्या । मन्त्राश्च तेषामुपलिप्तोक्षणाख्या काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः । दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये । अभ्यर्च्य गन्धाक्षतपुष्प-धूपैर्नैवेद्यैर्यतपरो मनुष्यः । तेषु त्रिषेव प्राग्दिग-नुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रूप्यं, तथा लोहकञ्च तृतीये, येन च कुर्य्याद्बलिपिण्डत्रयम् । त्रि,चत्वारो विनिवेश्य पिण्डे पिण्डा निवेद्या बलिभो-जनेभ्यः । मन्त्रोक्तनामाह्वानतोषितेभ्य कार्य्यं विचा-र्योऽपसरेत्ततश्च । काकेन भुक्ते सुवर्णपिण्डे श्रेय नरेणो-त्तमलाभकार्य्यम् । भुक्ते तु रूप्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते च लोहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विवादभाण्डव्यविवाहदृष्टिक्षेमान्न-चिन्ताकृषिभोगरोगाः । सर्व्वाणि देशान्तरकार्य्यदेशा इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः । चेष्टा सुरामा त्रिर्भाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षकम्पैः । शोभा तयोश्च कुरुते सपक्षे स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमस्य । एवं विधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभः खगोऽसौ । अभीष्टकार्य्याधिक करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधान माशां दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां विनोदिते वस्तुनि यत्र तत्र । काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् । अल्पस्य कार्य्यफल प्रदत्तं ततः समस्तं विनिहन्त्य-वश्यम् । द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते शान्त-दिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति । कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्य स्थान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" । इति बलिदाने पिण्ड-त्रयप्रक्रमः । "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारा-दपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् । शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ स्वक्षोभयाभ्यामुपलेपितायाम् । सत्पञ्च-गव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् । विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम् । भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दि-गनुक्रमेण । शचीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् । पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नमोयुतैस्तान् प्रण-वैश्च सर्व्वान्क्रितोऽर्च्चयेत्तन्निजनामसमन्त्रैः । सुगन्धमाल्यो-पमपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाद्यतदक्षिणाभिः । अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण स मन्त्री निवेद्यार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेत् किञ्चित् । काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् प्रकामं यदि भवेत् कृतार्थः । उद्वेगशोकौ विफल प्रयाणे, हानिश्च कीर्त्या भवति द्वितीये । याम्ये तृतीयप्रथमस्तत्त्वं सु पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु । स्वार्थं पञ्चमेऽभीष्टफलं साध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे । नाशोऽथ सप्त-स्य मेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिद्धति सौम्यपिण्डे । सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च । पिण्डं न स्पृशति वा न भुङ्क्ते यस्य मर्त्यैर्द्विषैःक्षि-पति द्विजो यः । मार्गेषु सर्व्वेषु स न प्रयस्तो भवीति घोर समरे च पुंसाम्"

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहति अन्तरीक्षे मूलशून्यतया जायते । (परगाछा) वन्दाकवृक्षे त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सितं करोति कृ—ऊक को, कादेश । १स्त्री-जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्त-थात्वम् । २निर्द्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि० । तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे ऊक । ५दम्भे पु० । दम्भेन धर्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

कामेन सक्ते कृ क्तिन् नकथि विपु वच टा कमाली च। (पेचके इ स्त्री वेदच । अथ कामसेवना स्थानम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कामवत् न० काम्यते काम्यत् भी काइ ता॥ पीतायो ज्यायते (उ टि)स्त्रिया । स्त्री ना च । स्वार्थे ह वैदच ।"एव कामवते मायाबाद" इति शरीरकामिनशब्दे दर्शना कामवतमकयो इति मैत्रीयकामोपी च एव वैदि शब्दो शब्द । २ त्रीवकामे इ स्त्री बाहर स्त्रियां ङीप् । देवत् षं सर्व वाति वा—च संवाची च। नदिव कामनदी अत्र नदकदीनमसुतापयानाम् । "नदि-नदप्र नदनाम्नदीममयोरस्याम[illegible] विचर्धवधुरम[illegible] नदिका" इत्य । "सर्वेषां तन ते सर्व वारि ते नदिका सदा । कास प्रचा नदिकाकासधा सह वा दर्शिता सदा— "नदिका नमरा मोना सयो सहस्रशैव । कामवृत्त-मयमना वाचिनि तरवा तूचे इति एवं शकुतेश्चि ।

कामहि(स्त्री) स्त्री वन तन् देवत् तनि स्त्री कादेवा । क्रविरतामतात् वा ङीप । [illegible] "[illegible] [illegible] इत्य । "[illegible] [illegible] वा इ । काम वव [illegible] कामेदा[illegible] मोता ङीप । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्य । सर्वं कास-सर्वमयशे वारि वा—च मोता ङीप । १कुमारम् । "कामसोम् एकाम्मसम् स्त्री ह इव ।

कामहोत्रादा स्त्री कामीन कला वाचा । वनीकावात् वनमावात्(विक विन)राजनि । वनीज्ञाचा वनसरा मोकसीवर्ड का वाव ।मोकसीवर्ड मनुष्या क्ष्मा

कामहोरव इंस्त्री काम्बो बबराम्बी एवो वन । १मोचिके राजनि स्त्रियां जातित्वात् ङीप । च । २कामवीचे एवो ह । कामकेवाकर्वमिष्यम ।

कामहसमा स्त्री १व । कामम्न बै राजनि । [राजा

कामहहरी स्त्री कामिका स्हरी वाच ह । सर्व महाराज

कामहिनी स्त्री कामिका हिनी । कामवद्याम् राजनि

कामवीर्य इ काम वीर्यंस्योऽस्याः । स्वार्थे कप्रत्ययः । काम दर्पे कामवीर्याभावाद स्वानम् ।

कामसखी च कामस्य सखि कामत्वात् । स्वार्थे वहनि ।

कामसू स इ काम स वसद स्वू—काकरै नव । कार्तिक् वै राजनि ।

कामा स्त्री देवत् वं कनक काम कामनारोऽस्य वत् वा । १कामनावस्था २कामीवा ३कावकृ वात् ४कामको ५ववाद् (कार्तिक्यर्दिकाबाद) वैवत कामादिवे ।

कामाविमोदकवार इ कामवदाविमोदक वाचा । कामव दर्व नयूर्वना वनसरचने मन तीव वद । कामं कामविविधोदबर्तनवाचे बाचे ।

कामाक्षी स्त्री कामवार अनरेतवारोऽस्या वा ङीप् । कामकचवतव वनरा । वच इाव कामका जगर्त दयामाद ।

कामाख्या स्त्री कार्व नकवकामावदकहि नचनि मनुष्य-मनी नय मोरा ङीव वा , हव वत् देत् । वाच नवनाचे वहरता ।

कामाच्य इ काम्बा मयन् रर वर्व यचा ह वय । इवा निम्बे वच इयादि एतुतेवा यथा"वारि सर्वा वववावद्भवाव कामाकृयर्व हवे । १कोवनिमाच स्त्री मोरा ङीप् ववन स्वक्वामोविद्या राजनि । ३व । ३कामाचस्य इन ।

कामाचोवा स्त्री कामाच्य जवा नवना वदै वन इचो तवोवा । कीर्तिविद्याप् राजनि ।

कामायनी स्त्री कामवदायिनी नव—नव वि वाद् देव ङीव ।ठकामाद वहर । १कोमग्राचाव राजनि २कृविकाये (कृविकाचाइा) वद्दे राजना ।"सर्वनाव कारवहकाचाद्रोकूमहपूर्व वाचोद" इइ दवह वद्दे"काविकाद[illegible] "एववा काम-रुदोवकोवादिवा "कमादेव कवर्वद्दनो सर्व इति मेडवमदयोवा ।

कामायुस् इ कामवायुरयाद् । च मदीच नहनि ।

कामार नि वं कवरवधिर्त का+वृ—वत् । ववचावेवि । स्त्रियां डाव जव नव देव दा नेव ।

कामारि इ कामोरिरिव । वैदके । वैद्य ।

कामालु इ स्त्री वैदि वव वक्ते रोधि वव—वच । पीयकाचे वहरता स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे यास्किना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी(णी) ताश्च पणश्चतस्रः" इति लीला०। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे यया स सफलो भवेत्" शु०त० स्कृ०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "क्वचित्क्वचित्स्विव्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०५,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादे स्थिते माषपाद इति केचित् (चारिमाठा) माषपाद इत्येव पाठो न्याय्यः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कॄ—क कोः कादेशः रस्य लश्च। गलस्योन्नतदेशे (टुटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। १काकयोषिति काकवर्णत्वात् २वायसोलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दच०

काकु स्त्री कक—उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, चञ्चु-द्वारप्रसिद्धे २विकृतार्थकल्पके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुक्तेन" सा० द०। "प्रणिजगदुरकाकुश्रावका स्निग्धकण्ठाः" माघ। सा० द० "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तर्हि ऐष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्य राज्ञोऽपत्यम् शिवा० अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "त विनिर्जित्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति खलोम्" "आसाद्य नेन काकुत्स्थ प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघु। "काकुत्स्थ ईषदुपाययमास चापम्" भट्टि

काकुद न० काकुं ददाति दा—क उप०स०। तालुनि अमर तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्नया काकुदस्य" भा० व०। बहुव्रीहौ अन्त्यलोपः "उत्काकुत्, विकाकुत्" सि० कौ० "पूर्णाद्विभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं तस्येदम् अण्। १ककुप्छन्दस्के प्रगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकभीषज्जलमन्त्र कोः कादेशः कर्म्मधा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २कासभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियस्तिन्दुः पृषो० वा। (माकडाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ६त०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सङ्कोची कुच—णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्या "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पु साहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोडु(दु)म्बर पु० काकभीषज्जलमन्त्र कर्म्म० काकस्य प्रिय उडु(दु)म्बरो वा। (काँटाडुमुर) ६उ(दु)डुम्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोडु(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोलोमत्यौ [illegible] सावयेत्" सुश्रु०। "काकोडु(दु)म्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला मलपूरश्मलत् तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्तमपस्मिलकुष्ठपाण्डुर्षं कामलाः" इति भावप्र० तद्गुणपर्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलं कति अक-कगतौ अच् कोः कादेशः काकमुदरं यस्य। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोयेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक—लौल्ये णिच्-बा० ओल काकेन उत्थाय अद्यतेऽत्र उद्+ला-अपादाने घञर्थे आधारे क पृषो० वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् सञ्जीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोल यत्र काकैर्भक्ष्यते" भा० पि०। जलमाकोलति आ+कुल—स्त्याने अण् उप० स०। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्माणेन जलसंस्त्यानकरणात्तथात्वम्। कक-लौल्ये स्वार्थे णिच् बा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां

[illegible]

काक्षीव पु॰ ईषत् क्षीवयति क्षीव–णिच्–अच् कौ कादेशः। १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गोतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते मुनिभेदे। "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा॰ स॰ २० अ॰ मगधदेशवर्णने। स्वार्थे क। काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु॰ शब्दच॰।

काक्षीवत् पु॰ दीर्घतमस अपत्ये शूद्रायामुत्पन्ने मुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा "गोतमादिभिः पुत्रैर्यत्ता उडुपेन गङ्गाम्भसि निःक्षिप्य दीर्घतमसमपक्रम्य" भा॰ आ॰ १०४ अ॰ उक्त्वा यथा "तत्र राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम्। जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः। ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं भरतर्षभ!। सन्तानार्थं महाभाग! भार्य्यासु मम मानद!। पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि। एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः। तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा। अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह। स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा। तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी। जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु। काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तमृषिं राजा ममैव इति भारत!। नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैव इति चाब्रवीत्। शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः। अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव। अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम"। २चण्डकौशिकापरनामके गौतमे मुनिभेदे। "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा॰ स॰ १९ अ॰। "काक्षीवांश्चौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः" ४ अ॰। अत्र पृथग्निर्द्देशात् काक्षीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजन्नहं गच्छे–ष्ठोऽथ सैवो नराधिप!। उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते" भा॰ व॰ ८४ अ॰। "काक्षीवान्–गौतमोऽहमस्य" भाग॰ ३,८,५। ३राजभेदे च। "सुदेवं चन्द्रवत्सञ्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्" भा॰ आ॰ १ अ॰ चक्र-वर्त्तिविख्यातनृपकथने।

काक्षीवत पुंस्त्री कक्षीवतो मुनेरपत्यम् अण्, वसेदसित्वम् पा १कलोवटमध्ये २तदपत्यमात्रे च स्त्रियां ङीप्। सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां सद्धितेति भा॰ आ॰ १२१ अ॰ यथा—

"आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र! रूपेणासदृशी भुवि। कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत। तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता। अपुत्रा पुरुषव्याघ्र! विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप!। भद्रोवाच। नारी परमधर्म्मज्ञ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता। पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव!। त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम्। त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम्। पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्दूल! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम्। छायेवानुगता राजन्! सततं वशवर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र! नित्यं प्रियहिते रता। अद्यप्रभृति मां राजन्! कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण!। अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह। विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव!। संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया। तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम्। दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम्। अद्यप्रभृत्यहं राजन्! कुशसंस्तरशायिनी। भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्र! साधु मामसुखान्विताम्। कृपणां नाथ! करुणं विलपन्तीं नरेश्वर!। कुन्त्युवाच। एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः। तं शवं संपरिष्वज्य वागुवाचान्तर्हिताऽब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव। जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि!। आत्मीये वरारोहे! शयनीये चतुर्द्दशीम्। अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह। एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता। यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा। सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ!। त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम!।" [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

काग पु॰ कौति शब्दं गायति गै–क। काके शब्दा॰।

कागद न॰ कागः काकवर्णो मस्यादिर्दीयतेऽत्र दा–घञर्थे क कागेन काकवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै–शोधे

[illegible]

सुश्रुतेनोक्तं यथा “दूर्वसारसैत्याद्युपक्रमे काचाच-मल्लिकाक्षेत्यादीनुक्त्वा “स्वरा समचारिणश्च” ।

काचिघ पु० कच–दीप्तौ वा० इण् काचि कान्ति हन्ति गच्छति हन–गतौ वा० ड पृषो० ह्रस्व च । १काञ्चने । २क्षेमकाण्डे (छेमडा) ३खड्गके च मेदि० । [रोपिते अमर० ।

काचित त्रि० कच–बन्धने णिच् कर्मणि क्त । शिक्या

काचित् अव्य० का+चित् द्वन्द्व० पाणिन्यादिमते द्विपदम् । अनावधार्यात्मिते कापीत्यर्थे । “गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी” पदाङ्कदूतम् । अयम चित् चि-सप० क्विप्–ईषत् चित् को कादेश । ईषच्चयने । “प्रिय काचित्करं हवि,” ऋ० १०८६,१२ । “काचित् करम् ईषच्चयनकरम्” । [भक्षकष्टक्ले त्रिका० ।

काचिम पु० कच–बन्धे णिच्–इमन् । देवकुलोद्भवे

काचूक पु स्त्री कच–दीप्तौ बा०ऊकञ् । १कृकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काजल न० कुत्सितं जलम् कोः कादेश । कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न० काचि–दीप्तौ भावे ल्युट् । १दीप्तौ । काचि–दीप्तौ ल्यु । २स्वर्णे अमर० । “अमितादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्” “चार्य्यस्तगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्” “गोभीमकाञ्चनैर्वस्त्रै न्यूढ़ सर्वैस्तु पातकैः” मनु । ३पद्म केशरे मेदि० । ४नागकेशरपुष्पे ५धने राजनि० । ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उदुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनाम-ख्याते वृक्षे च पु० मेदि० । स्वार्थे कन् । काञ्चनवृक्षे । काञ्चनवृक्षश्च सुश्रुते वातशमनतयोक्तः । भद्रदार्वाद्युपक्रमे “काञ्चनकभार्गीत्यादिना “समासेन वातसंशमनो-वर्गः” इति । “काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारि शोण-पुष्पक । कोविदारश्च मरिच, कुद्दालो युग्मपत्रक । कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकोरक । काञ्चनारो हिमपाही तुवर श्लेष्मपित्तनुत् । कृमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापह । कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयो पुष्पं लघु स्मृतम् । रूक्ष संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्” भावप्र० तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम् । काञ्चनमिव कायति कै–क । हरिताले न० राजनि० शालिभेदे सुश्रु० “लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे” दीर्घ-शूककाञ्चनकेत्यादि “महाद्रूमकमभृतयः शालय ”इत्य-न्तम् । काञ्चनस्य विकार अण् ।११काञ्चनविकारे त्रि० । “स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया” माघ । “निर्लेप काञ्चन भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति” मनु । स्त्रियां ङीप् । “तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि” मेघ० । किम द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन मुग्ध० । १२काञ्चिदि-त्यर्थे अव्य० । “न च काञ्चन काञ्चनसञ्चितिम्” भट्टि । “न काञ्चन परिहरेत्” छा० उ० । द्विपदमिति बहव० । काचि बन्धने भावे ल्युट् । १२बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चन बन्धनं करोति कृ–णिनि ङीप्० । शतमूल्यां शब्दच० । तस्या बहुमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम् । [चोरिणीलतायाम् राजनि० ।

काञ्चनचीरी स्त्री काञ्चनमिव चीरमस्याः गौरा० ङीष् । का

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शा० त० । १सुमेरुपर्वते हेमच० । २दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च । काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीत पुष्पमस्य कप् । आढक्य-वृक्षे राजनि० आढकीशब्दे ८०५ पृ० दृश्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारी वृक्षे राजनि० ।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे । ऐलपुत्रवंशोपक्रमे “अमावसोस्तु दायादो भीमोराजाथ सन्नजित् । श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः” हरिवं० २७ अ० ।

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे । “काञ्चनाक्ष कपिस्कन्धो व्याघ्राक्ष चितिकल्पन ” हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार पु० काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, ऋ–अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र० ।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल–अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि–दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप् । १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम् । काञ्चन तद्वर्णं क्षीरेऽस्या ङीप् । ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ । १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् वृद्धत्वात् छ । २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि० । “काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्” भा० अनु० १०४ अ० ।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि–बन्धने कर्मणि इन् । रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्याद्यौ कटिबन्धभूषणभेदे । “स्फुरदच-लकनकविघूर्णमानकाञ्चि काञ्चिदरम्यपदः” माघ ।

काठ्य त्रि० काठे विषममार्गे कूपे वा भवः यत्। १विषममार्गभवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु०। “नम काठ्याय च नीप्याय च” यजु० १६,३७, “नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च”। “काटे कूपे विषममार्गे वा भव” वेददी०।

काठ पु० कठ्यते नद्यते कठ—कृच्छ्रे कर्म्मणि घञ्। १पाषाणे त्रिका०। कठस्येदम् अण्। २कठसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

काठक न० कठाना धर्म्म आम्नाय समूहो वा वुञ्। १कठशाखाध्यायिधर्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च “देवतानामर्थेऽपि काठके” पा० कठशब्दे व्याख्यातमेतत्। “यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम्” निरु०।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य। कपित्थे राजनि०।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे। तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ। काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि०।

काण पु० स्त्री कण—निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २एकचक्षुर्युक्ते त्रि०। काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम्। “पौनर्भवश्च काणश्च यस्योपपतिर्गृहे” “श्रीत्याम्भो नयते काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु” श्राद्धीयकथने मनुः। “खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्” “काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्” मनुः। अस्य निरुक्तौ ६ख० “अटाविकाणे विकटे” इत्यृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—“अरायिणि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे” कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः। कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुक्रणतीति मात्राणूभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः” इति “परोपघातकृत् काणो गो स्यात् स सर्वोक्तिकाम्” शाता० परोपघातकर्मविपाके काणत्वकथनम्। मनुना तु दीपनिर्वापककर्मविपाकत्वमुक्तम्। ‘दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्’।

काणभूति पु० वररुचिनामककात्यायनेन बृहत्कथाश्रावणोद्देशे पिशाचत्वमाप्ते यक्षभेदे। “विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम्। सुप्रतीकाभिधो यक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः” “इत्यादिश्याय कथासिद्धे विन्ध्यान्तं काणभूतये। पुनर्दर्शनसंशापं मत्तोऽयं त्वमवाप्स्यसि” इति च बृहत्क० तद्वितिहत्त तत्रैव दृश्यम्।

काणुक त्रि० कण—दीप्तौ वा० उकञ्। १कान्ते २क्रान्ते ३पूर्णीकृते च। “इन्द्रः सोमस्य काणुका” ऋ० ८,७७,४। “काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि” भा०। निरुक्ते तु इमा- न्यर्थान्विताय ५,११, उक्तं यथा—“काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहत कानिहत इति”। तत्र पृषो० सर्वत्र साधु।

काणूक पु० स्त्री कणति कण—ऊकण्। वायसे उज्ज्व०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काणेय पु० स्त्री काणाया अपत्यम् “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक्। काणाया अपत्ये पक्षे “क्षुद्राभ्यो वा” पा० ढ्रक्। काणेरः तदर्थे पु० स्त्री “क्षुद्राय अङ्गहीना शीलहीनाश्च” सि० कौ०। काणेयानां विषयो देश भैरिका० विधल्। काणेयविध तद्विषये देशे।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च। “काणेलीमातः। पामरस्वरः सार्थशब्दस्य स्थानम्” मृच्छ०।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक्। कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्ते सामग्र्यादौ।

काण्ठेविद्धि पु० स्त्री कण्ठे विद्धः उत० सप्तम्या अलुक् कण्ठेविद्धर्षिभेदस्यापत्यम् इञ्। कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यङ् पक्षे ङीप्। काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा।

काण्ड पु० न० कनी—दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किञ्च दीर्घः। १दण्डे २बाणे ३वर्गे स्कन्ध इति ख्यातप्रसिद्धे ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम०। ७नाले (डाटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धरायां ११नाडीवृन्दे १२वृन्तभेदे (गरहक) मेदि०। १३श्लाघायां हेमच०। दण्डवत् षोडशहस्तमिते, पश्च यजुरादिवत्सु “काण्डान्तात् क्षेत्रे” पा० क्षेत्रे च काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाणमस्या सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। “प्रमाणे द्वयसज्जिति” पा० विहितस्य मात्रच “प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति” वार्त्ति० लुक। क्षेत्रे ऽपि द्विकाण्डी रज्जुः” सि०कौ०। “इषता वत्सकाण्डेनाघ्नन्ति” कात्या० ८,७,२०। वत्सकाण्डेन पलाशदण्डेन”कर्क। वाणे ‘सविष काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्’ भा०अनु० २६५ श्लो०। वर्गे “श्यामतन्त्वाण्डवनीमम नभ.’ माघ “कुसुमकाण्डमितो भाति” रामा०। “दूर्वाकाण्डमिव

[illegible] । [illegible] “[illegible] [illegible] ।” [illegible] १ २ ० ८। [illegible] [illegible] ८ ४ २१ । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] (ढोंडा) [illegible] । [illegible] “[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible] ।” [illegible]

काष्ठकुट्ट पु० [illegible] । [illegible] (ढेंकी) [illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि० ।

काष्ठकदली स्त्री० [illegible]

काष्ठकार पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काष्ठकीट पु० [illegible] । [illegible] राजनि० । [illegible] । [illegible] ।

काष्ठगुप्त पु० [illegible] ।

काष्ठगोधर पु० [illegible] । [illegible] ।

काष्ठतिक्त पु० [illegible] । [illegible] (चिरता) राजनि० । [illegible] ।

काष्ठभार पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [राजनि० ।

काष्ठकीट पु० [illegible] । [illegible]

काष्ठपट पु० [illegible] । (कानात) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि० ।

काष्ठपुष्पा स्त्री० [illegible] ।

काष्ठपुत्तली स्त्री० [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] ।

काष्ठपुत्र पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] । “[illegible] ।” [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काष्ठरसा स्त्री० [illegible] । [illegible]

१फट् क्याम् रत्नमाला । २खल्पदण्डमात्रे त्रि० । "वीज काण्डरुहाएवेव मनु ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ सिद्धा० । तत्र कर्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि "अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः, तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम् ।

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः । शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुशरान् वारयति वारणेन वृ-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् "महागजघटाटोपं युगे नरशाजिनाम् । वारणात् वारयेत् बाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स० । १इक्षुकाण्डच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्मणि च" पा० । क्रियार्थायां क्रियायां कर्मण्युपपदेऽण् । २काण्डं छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति" सि०कौ० काण्डं छेत्तुं व्रजतीत्यर्थे ।

काण्डवीणा स्त्री काण्डं इव स्थूला वीणा । १स्थूलवीणायाम् चाण्डालवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः बिल्वा० अण् काण्डी वीणा कर्म० । २शरमय्यां वीणायाम् २"गोधावीणा काण्डवीणाश्च पत्न्योऽभिवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या० १३,३,१७ । "शरकाण्डमय्योवीणा काण्डवीणा" कर्क ।

काण्डसन्धि पु० ६त० । पर्वणि (पाब्)(गाँट) राजनि० ।

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनि० । शस्त्राजीवे अमरः ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त० । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्याः प्राशस्त्येन ठन् । १लङ्कामकधान्यभेदे २वालुकामामकर्कटीभेदे च राजनि० ।

काण्डिन् त्रि० काण्डः शरः सोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् । 'अप्सुमती काण्डिनीयां विशाखा ह्वयामि ते वीरुध' अथ० ८,७४ ।

काण्डीर पु० काण्डो बाणोऽस्त्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ पा०" इत्यत्र ईरन् ईरचौ वा । १बाणधारिणि (तीरन्दाज) अमरः 'काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी" भट्टि बाणाकारशिखावत्त्वात् २अपामार्गे काण्डेल इति ख्याते ३लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला स्वार्थे गौरादित्वात् ङीप् । [तृणभेदे राजनि० ।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं छत्रिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीप् पा०, मुग्ध०मते ईप् । नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स० । (कटकी) कटुकीवृक्षे रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० काण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । काण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० कण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः । १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे 'यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादय' भाग० १२,६,७० । २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप् । कण्वस्यापत्यं शिवा० अण् । ३कण्वापत्ये पु स्त्री "याभिः काण्वस्योप बर्हि" ऋ० ८,१,८ । "इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४० । "काण्वं कण्वस्य पुत्रम्" भा० । गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ् । काण्व्यः तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक् । स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च । काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्र" ह० उ० वंशब्राह्मणे । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्व्यायनी । ततो यून्यपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक् । काण्व्यायनः तदीययुवापत्ये पु स्त्री । कण्वेन दृष्टं साम अण् । ४कण्वदृष्टे सामभेदे । "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः । तच्च साम गेय(ये)गाने १६प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कुत्सितमतत्यनेन अत-आधारे क्विप् को कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वात् तथात्वम् । "यन्मन्येऽयमभक्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः" भाग० ६,७,६ । "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः ।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य को कादेशः । कालापकव्याकरणे तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन शर्ववर्मणा कृतं यथोक्तं बृहत्कथासारे सर्ववर्मावचनोपक्रमे "ततोऽन्तःप्रसन्नेन स्कन्देन मम दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे मुखे मूर्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् साक्षात् षड्भिराननपङ्कजैः । "सिद्धोवर्णसमाम्नायः" इति सूत्रमुदैरयत् । तच्छ्रुत्वैव मनुष्यत्वसुलभाच्चापलात् मया । उत्तरं सूत्रमभ्यूह्य स्वयमेव मयोदितम् । अथाब्रवीत् स देवो मा नाभविष्यः स्वयं यदि । अनल्पमिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम् । अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

[illegible]

[illegible]

सोक्तिः उपाकर्म्मप्रकारश्च । ९ख० यज्ञपात्रादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकार स्नानादिना तदकरणे ब्राह्मणायणिककर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । तं यज्ञकमण्डलुकगोत्रकचीवरशब्दपरिभाषा । ऋतुमन्त्रणप्रकार । १०ख० । पशुपस्कारस्थाननियमकथनम् । पञ्चदाने एकादशस्थानकथनम् । चन्द्रमासे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधुपर्क्कादिशब्दपरिभाषा" ।

अनेनैव धर्म्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाशौचविवादनिर्णयः । कातीयश्रौतगृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचिनामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारत्वकथा च बृहत्कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावयदुपशापान्तप्रयत्ने स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "तत स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं सम्प्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापादिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमावधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । सएव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तां शृणु कथाम् । इत्युक्त्वा ग्रन्थलक्षेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिता काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मन प्रभृति प्रभो" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्व्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना अग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्य्या च वसुदत्ताभिधाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि शापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडिसमीपे तन्माता तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्युक्तं तत्रैव "तथा हि पूर्व्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुदभूद्गरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद्यद्वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्य तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तस्मान्निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ताः स्म गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्माकं प्रवृत्तोऽभूद्वर्षो ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र, द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्रदत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति तस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्व्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्य्यप्रकाशकं परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठो निरमायि स च । "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्म्मनियमः" इत्यादिकः अष्टाध्यायात्मकः । बृहत्कथायाम् "तद्देशानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रिताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्व्वररुचिनामककात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदानीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्योपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यमाशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतन्न मनागप्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायना स्मृताः" इति यज्ञस्मिदंशात् अन्य-

[illegible]

कातर त्रि [illegible]

कातल पुं [illegible]

काति स्त्री [illegible]

कातीय त्रि [illegible]

कात्रु पुं [illegible]

कात्यप पुं [illegible]

कात्य पुं [illegible]

कात्यायन पुं [illegible]

[illegible]

मोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ९ख० यत्रधानादिशब्दाना पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकार स्नातकादिना तदकरणे प्रायश्चित्तकर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्र्यम्बकमण्डकगोलकधीचरशब्द-परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०ख० । पशुस-स्कारस्थानविशेषकथनम् । पशुदाने एकादशस्थान-कथनम् । पशुभावे पायसपिण्डे होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्ता अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्ति । दीपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा' ।

अनेनैव धर्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णयः । कातीयश्रौत-गृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनश्च पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च बृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि श्रावणरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किन्तु कात्यायन इति श्रुतः । पारं सम्प्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्य मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । अहं स पुष्पदन्तोऽस्मि मत्तस्ताञ्च कथां शृणु । इत्युक्त्वा सप्त लक्षेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिता काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मप्रभृति मे प्रभो" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्नाग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्नाम्ना तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुदभूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद्यद्वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्य तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य त गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गमनमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्माकं प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र, द्विः श्रुतं व्याडिना तथा । त्रिः श्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति अस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रणष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठो निरमायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्मनियमः" इत्या-दिकः अष्टाध्यायात्मकः । बृहत्कथायाम् "तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधुनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्य-माशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्वा बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कृतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायना स्मृताः" इति वङ्क्षभिदंशाद् अन्य-

शाखि शोमिनपटुशासनस्य शाखायनमासिति पुरुष परि-
षदो वा शाखिति कथितम्” इति। अतः प्राचीनैव
शाखायनेन सूत्रसर्वैर्दर्शितिशक्षणशाखाशकापसादानां
परस्परविसंवादानावरणात् शाखीय गौणत्वम् सम्यक्
सम्पन्न प्रतीयते। तत्र गौणत्वे (शाखायै) इति
शाखी (शाखादि)। तत्र सम्बन्धाभावादिव शाखीयशाखा-
भेदानां हिंसानां सम्बन्धोपनामान् एवमादय शाखिनाद।
अङ्गभेदाश्चोपवर्णितस्युत्पादनविचारः। विचारत्व-
मतीयविवेचनं भरतविचारः। सम्बीधिमव शाखिन
करणं वेदानाम्। तत्र मार्गपुरुषस्मत्ययोर्विभिन्नं
वेदाश्च बीजिजिल्ली शाखी। महिमानां इतोऽपि
कथं पुरापि च शाखा शाखीम्। तत्र सम्प्रदायोक्त
प्रकृते एव शाखी सम्प्रदायादि शाखिनेन। शाखिन
महित्व विचारादेवम्। गौण वर्षे पर्याणितेन
विचारणैर्व मार्गाभावमपीयदेशिपाणितं कर्तव्यम्।
शाखायत शाखाभेदानां वर्तमानम्। भवत्यादौ यांश
शाखिनाव च।

एवं ११३०। तत्र देशभेदेन प्रमाणभेदाय इति
शाखवत्वम् एवमेव शाखादिवत्तु शाखाभेदादिविशेषः।
तत्र च प्राणाय सम्प्रदायविभागाद्युत्पादनादि
साम्प्रदायिकमस्य बहुसम्प्रदायत्वम्। एवं प्रकारैव
पूर्वाचार्यादिभेदाय प्रदर्शनि। विभागे योगा शाखाभेद
प्रदाय सर्वविकल्पा तत्र शाखाप्रतीत्यमाने च।
यजित च शाखाचार्यप्रयोगो योगा सम्प्रतिबन्धादि।
कर्मभावाद शाखापि इव शाखिन च शाखिवर्णनात्
तैषा एवं सम्प्रदायविभिन्नात्। तदेवानतः शाख
शाखीयम् एवं शाखि शास्त्रम्। विभागि तु शाखिद्वीपा
शाखायां सम्प्राणि सम्प्रदे दोषवत्वात्। शोभितेन
समयचाय समयान्तुस्वार्थोक्तिविषयो वचनं शाखी।
प्रवृत्तशाखादिनिमित्त सम्प्रदायविभिन्न च प्राचीन
भावां शाखां न तत्र इत्यवतारणम्। विभागि तथा
सम्प्रदायाणां शाखीयि। शाखानि तु शाखीये
भेदान्येव। शाखाशाखादेशि यदा शाखाप्रतीतानि यथा
शाखाने तद्यथा शाखे शाखया।

एवं ११३०। तत्र सम्प्रदायशाखा यजुर्वेद शाखायाः
विभाः। सम्प्रदायादिवचनम् (सम्प्रदायवर्णं वदन्)। सम्पूर्णं
शाखि प्रदयेषु एवादिषु प्रदयपूर्वेभितिरावाङ्गीविदि।
शाखायावितिविधेयं शाख सम्प्रदायि प्रतीतमम्।

तत्र तु वर्षे पत्रिः प्रदयपुष्पितायाश्च च सन्ति
तत्र प्रदानं योगमप्रायस्य सर्वशक्ति शाखया
विराजाङ्गीयत प्रतीक्षम्। प्रतीते वस्तुतः सर्वोऽत्र
प्रतीक्षाः। सम्पूर्णं एवमात्र सर्वात्तु प्रतीक्षाः सम्यक्
शाखेषु वीच सम्पादन प्रतीक्षाः। शाखया यांश
वेना वर्षे प्रतीक्षाः। प्रत्यवादिवत् पत्रिसम्भवात्।
सम्प्रदायादी सर्वोपरादेशादी च विवेचना-
दत्तो शाखा शाखविशिष्टलक्षणमाला शाखा। एव-
मविरं शाखीयि वनस्पति विविध शाखप्रवर्तना-
मीति। च नवम वेदस्य प्रायशे अंशमेव स्वयं परि-
विभाग बलवत्वेन हवं महा परिपूर्णतावे पाणिनि-
सूत्रेण, सम्प्रदाय अंशमेव तु शाखाविभाजनं विवादेषु
पाणिनिसूत्रेऽ इति। अतएव शाखाविभागस्य
प्रवाहपूर्वकविभागयो वा शाखायमदूर्ती वेदस्य
एवं शाखीः। प्रदाने वीवर्षप्रवहः तथा मौह-
शरशादिरो वा प्रवहणे एतद्व्याख्या शाखी।
एवमादेः स्रीमि शाखाशाखाय शरीरविवादार्थं प्रभवि।
शाखिनीयकौ वेदपाठात्मिः विवादो शाखिवेदी-
पारेपि वेदप्रकरणाख्य। शाखिनवराजं एव
शाखाविभागप्रकाशनेऽपि शक्ति। एवमादौ शरा-
विविधावविविधप्रमाणाः यत्र शाखी। तथ विविध
च पृथक् शाखे महा शरदः। पूर्वोत्तरैव तत्
वेदपाठम्। शाखे शाखाश्रयोऽविविविधिरिति सति।
परोक्षप्रवृत्ताद्यपि शाखाया शाखाभेदविभागो-
पदरपं शाखम्। सम्प्रदायावैश्च शाखाशाखेतरस्य-
शाखावीनारे प्रदरपं मोहदशम्। तत्र एवं-
प्रकारशाखायी प्रायशाखाविशेषप्रतीप। एवं-
वेदपूर्वी शो प्रदशयो शीलिवादिन शाखा। तत्र पूर्वं
प्रमाणमीमांसादिविधिर्मं यस तु शाखीव शोभित्वेव
देवाय। तेन तत्र पौर्वापाद्यो प्रवचना पञ्च एव-
च यदि तत्र प्रतीयि प्रवक्तव्यादरोऽस्य शा शाखी।
तथा च च सम्पूर्णतो पञ्चशीर्षे। सर्वत्र याह-
ले शाखिदक्षी प्रतिपत्त् विभावावि शाखेया। एव-
सम्यक च सम्प्रदायविभाषासम्प्रदायानां समयम्। यानि
च प्रहाले विरामानि यथा (शाखि० एवोऽस्वर्ण
प्रवाहकी शाखिवाद्यवर्णीयो सर्वि। सप्त
शादिरः सप्तमाधिरशिषावाः सप्तो साङ्गाशो
पूर्वपाद्मर्दिषा पदपदवर्षैरपाक्षिप्तयो गा-

विमानप्रयुक्तदाकारवत्खातप्रकाश कार्य्या । पात्राणां जुहूः । उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां एकायामेकस्य वा अभावे सर्व्व कारयेत् । अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कत । यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति तानि चोलूखलमुसलशूर्पेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्यान्तर्धानदार्व्वभ्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणप्रक्षालनादीनि । तत्रोलूखलमुसले खादिरे । कूर्च्चो चाङ्गमात्रः पीठाकार । इडापात्री दिष्टपात्री अरत्निमात्र्यो मध्यसंग्रहीते । पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलमात्रखातवती । शम्या प्रादेश द्वादशाङ्गुला । प्राशित्रहरणं चमसाकारं दर्पण समाकारं वा तदेव द्वितीयमपिधानपात्रम् । षडवत्तं चोभयत्र खातवत् । आज्यस्थाली चरुस्थाल्यादीन्यपि प्रादेशमात्रविपुलानि । सर्व्वेषु पात्रेषु मूलाभिघारार्थं घनानि कार्य्याणि । चमसाद्ये होमसाधनपात्राणि वैकङ्कतानि कार्य्याणि । प्रोक्षणीन पात्रं खादिरमश्वत्थम् । अन्वदाभ्यपात्रमौदुम्बरम् । वाजपेये सप्तदशपद्ममात्राणि वरणवल्यभवानि । सुरापशुपात्राण्यपि । मृण्मयानि वा" । इतिह प्रणीतोत्करान्तरेण सर्व्वदा गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्म्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन मार्ग ।

४क० १८सू० । तत्र विहितद्रव्याभावे काम्य कर्म्म नारब्धव्यम् । नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्यारब्धम् । काम्येऽद्रव्यद्वारं प्राप्याऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु समाप्तस्य त्यागः । नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपादानमिति भेदः । काम्यस्यावश्यकार्य्यत्वाभावात् प्रतिनिधिना नारम्भः । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात् समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीक्षितस्य पयस्यादिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपक्षे मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्य्यः । यत्र त्वाम्नातं विहितं तत्र ऊहः । विकल्पस्थले अन्यतर द्रव्यारब्धे कर्म्मणि देशात्यये दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधिद्रव्यान्तरेणैव समाप्य न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा व्रीह्यारब्धे कर्म्मणि व्रीहिनाशदोषयो व्रीहिसदृशनीवारादिना समापन न तु यवेन, यवमन्यत्र । व्रीह्यभावे नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद् व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म्म समापनम् न नीवारसदृशैः, नापि वैकल्पिकैर्यवैः । मुख्यद्रव्येण एकप्रयोगनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म्मकार्य्यम् । यत्र कृष्णा' व्रीहयो विहितास्तत्र कृष्णव्रीह्यभावे शुक्लव्रीहिभि कर्म कार्य्यं न तु कृष्णनीवारैः मुख्य द्रव्यापेक्षया गुणस्य दुर्ब्बलत्वात् । मुख्यत्वज्ञापक गुणं हित्वा श्वेतगुणायामपि गो पयसा होमो न तु कृष्णायाः मेष्या पयसा । एवमार्द्रत्वगुणाभावे शुष्कपलाशैरपि कर्म्म कार्य्यं न तु आर्द्रखदिरान्तरेण च सर्व्वत्र । एवं मानित्वादिकर्व्वकर्म्मसु पात्र्याप्रयोजनाभावेऽपि आदानहवनयागपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीह्य एव ग्राह्या न तु मानित्वादिमात्रकार्य्यपर्य्याप्ता नीवारा इति

५क० १०सू० । तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण पदार्थानुष्ठानम् । तत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्व्विरोधे तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमेणोपाद्य । यथा "स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति" इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्व्वं छेदनं ततोऽपाकरणम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्व्विरोध "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मण तर्पयितवै ब्रूयादिति" श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु मानितावदानात् पूर्व्वम् । तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्य्यम् न पाठक्रमेण । यत्र च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्व्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम् । यथा होऽपावाच्यमधिष्यतीत्यभिमन्त्रण विधाय, तदनन्तरमेवोद्धारण विहितम् मन्त्रक्रमस्तु पश्चाद्धरमाणो इति विरोध' तत्र मन्त्रपाठक्रमेणैवाभ्युद्धारणम् । यत्र बहूनां प्रधानानां सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारका पदार्था सर्व्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् एकैकपदार्थानुसमये कार्य्याः, यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथम मुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम ततः सर्व्वेषां प्रोक्षणमित्यादि । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न तेषु क्रमचिन्ता । यथा दर्शादौ प्रयाजाद्य आरादुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः । प्रत्यग्दिकनिर्व्वाप' एकादशादिकपालोपधानस्य एकैकस्य कार्य्यम् । होमे चैकैकस्य अङ्गुष्ठादानान्तं पश्चात् कार्य्यम् । सर्व्वत्र हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम् । देवताभेदे हविर्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने ऽदानान्तमवदानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्व्वाणि कुर्य्यादवदाय प्रदा

[illegible]

[illegible]

द्रव्यविभागे पत्निपत्नीपकारकाङ्गकर्म्मतन्त्रेण तथाऽस्ति भागाद्युपकारकत्वविहितम् ।

दक० ४७५० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । अन्यार्थेषु बहुषु विहितेषु सत्सु यथा पौर्ण-मास्यामग्नियष्टव्यप्रयाजादीनाम् अग्नित्वाग्यभनयणात् । होतृसम्बन्धेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न सत्सु । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च सर्व्वकर्म्मसु यागे एकैकैव । सर्व्वाभित्वफलार्थवित्वात् सत्सु । तथा च मन्त्राणामेकत्वा प्रयोग, न सहिमास्तरेण नापि साङ्गत्व भवेत् । यजमानशामानजनितस्त्वयाज्यमानानां मन्त्राणां सहितावदेव भवेत् प्रयोगेण स्वेकश्रुतिभवेन । कार्य्याने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न सत्सु । अनेक कामनके कर्म्मणि अभ्यासोर्ना सत्सु । सर्व्वप्रभूता नानि काम्यानि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यद्वयस्य दृष्टार्थत्वात् न सत्सु । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययो मध्ये विगोत्पन्नपत्स्यास्ति अपसव्येन च मध्ये एव कार्य्या । विहारोत्तरत सर्व्वकर्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणत ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तथा-मध्ये यजमानस्य वेदि स्पृष्टा (वेदिमध्ये पाटाय निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-देशेऽध्वर्युः यजुर्विहितकर्म कुर्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा वेपनेऽध्वर्योराप्तत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्यात । हविःप्रपाल्नमा-भ्यामिज्जामिकर्त्व समावेशे पूर्व्व पूर्व्व तदनन्तरं, यद्य उत्तर तद्वद्भिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हवि रन्तर कार्य्य उत्तरमुत्तर हवि । व्रतावसाने अग्निसाध्य-संस्कारा गार्हपत्याग्नौ काय्या । सर्व्वकर्मसु हवि श्रपण गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्कारादि एत भावमाज्यमन्त्रार्थोपाद्य । एत च यथेष्टं स्यात् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र एतेन होम कार्य्यः विशेषवचने तेनैव । आत्मनात् वहिर्ष्य पुरीष निक्षिपेत् । आहवनीये यजतय , आज्यभागौ प्रयाजादय आज्यहविषस्ता स्रुवेन आज्य गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्या । दृष्टा-न्निमित्तमाधारानयेके स्रुवेन कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेऽर्थे होमा आहवनीये एव कार्य्या । आदेशे तु यथादेश मन्त्रवाग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

दक० २१५० । सर्व्वत्र औषधोदकाः शीघ्र भवन्ति । आग्रायणानन्तर यथाप्रयाजाद्यर्थं व्रीहिभिरेव दर्श-पौर्णमासौ कार्य्यौ यथायणान्तरं च प्रागूर्ध्वात्रय-णात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आग्रयणमते सर्व्वदा व्रीहिभि रेवेति भेद । दर्शपौर्णमासयोरेवाग्र मध्यनियम न विरा तौ । हविरवदानविधाने पुरोडाशपर्य्यन्तेर्मध्यदेश-तक-मङ्गुष्ठपर्व्वमात्र हिरण्यम् आप्यमवदानम । द्विती य तु हवि पूर्व्वभागात् तथावदानम् । तन्नावदा योर्मध्ये-दाभ्यामभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चावत्तिनां जमदग्नीनां तामदग्निप्रवराणाम् हविरवत्त्यदानम् । तत्राद्य मध्यात्, द्वितीय पूर्व्व भागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमा-दौ चतुरवदान विहित तत्र जमदग्नीनां पञ्चमोऽवदा-नम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानपञ्चमम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्य सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पश्चादन्ते आज्य सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकोम हविषोऽवदानम् । यथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहित तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदान, येषां प्रधानेऽवदानत्रय तेषां स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एव च्यवनपञ्चावदाने त्रि रवदानम् । अस्मार सकृत् । उपस्तीर्याभिघारणे तु द्विरार भवति । हविषोऽवदेयान्त-दानयो मध्ये भिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिघारणम् । एककपाल पुरोडाश सर्व्वहुत कार्यः । अनर्थलोप देवतापदेनातुषङ्गस्तैषा काय्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहि प्रेष्यरूपा । आश्रावणानन्तर यत्र मन्त्रावरण प्रयुज्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्त देवतापद प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आ-श्रावणानन्तर यत्र मैत्रावरुणस्य प्रेषाभावस्तत्र द्वितीया-न्त देवतापद प्रयोज्यम् । अग्नि यज सोम यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्वन्द्वात पष्ठी भवति यथा इन्द्रा-ग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । यथार्थं धाना सोमेभ्य इति प्रैषपदे तु न षष्ठी । यत्राश्रौ यजेति विहित यथा ताम्याह यजेति तथाश्रावणादीनां प्रति । तत्र देवता-पद न प्रयोज्यम् । प्रयाजस्वर्ध पौर्वजेत्येव प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे अमाविति पद श्रूयते तत्र तत्र अमा-विति पदस्थानीय तस्य स्थाने तत्पदस्याजस मन्त्रादेर्होमो-

चेत्। तदर्थं वाक्यम्। वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहणस्य पदार्थ
स्मृतौ प्रकृतपदार्थे तथा विशेष्यतयाऽपि तत्कारणत्व
वाद्य मा। च स्वातन्त्र्यम्। अत वाक्यसिद्धा क्रमः।
प्रमाणाभावात् वादीनां वाक्यमेव तद्द्वारा भिन्नं
मातिश्च। तथा प्रकृतिविषयकत्वेनैव तत्र भिन्नं
नादि। तथाहि घटत्वमानीयोऽवागत्य तथाहि घटम्
आनो दृश्य। अनेकाकाङ्क्षादयोऽपि विवक्षाभेदे तथा
निरपाभिलाषेष्वाहै: काले साधु वाक्यमर्थ इति तत् वाक्ये
ऽपि च तु इत्यादिप्रयोगेण निराकाङ्क्षेत्यादिवाक्यविषय-
त्वात्। योग्यताभावादिविशिष्टतत्वाभावाद्याभावो इति
वाक्ये निराकाङ्क्षत्वात् वाक्य। योग्यताविरहादौ च
शेषविनिर्वाह्यमत इति इत्याद्यनेकोपपत्तौ तदन्तर
तेन योग्यत्वात् वाक्य न तु वाक्यत्वेनोपात् तथा इत्यम्।
आसत्तियोग्यताविरहे सत्यां प्रमाणाभावहानौ तथा
वाक्य। तथा तत्र वक्तव्यं तथा तदहस्यम्।
आकाङ्क्षायां तत्वां वाक्यत्वं वाक्यत्वानाम्।
तेन इत्यादि। तत्र वाक्यविशेषे इत्यादि वाक्ये
न विशेषादिविशिष्टविषयिका वाक्य वाक्ये। तथा तथा
शेषान्तरे वम्। वाक्यादिविशेषणानां पदार्थानां तथाव
वाक्यादिविशेषणात् न प्रतिबिम्बितस्ति। तत्त्वानां तु
विशेषणावगमादीनां प्रतिबिम्बितस्ति। प्रतिबिम्बं यत्
वस्तुतस्तथाहि न प्रतिबिम्बितम्। तथा योग्ये घटो
नास्ति। आनयने तथाहि संख्यात्वेन त्वि च तत्र
वाक्यम् प्रतिबिम्बितमिति। तुल्यत्वात् नानावाक्यता
प्रत्यक्षवाक्यप्रमाणात् पूर्वोक्तप्रमाणादि तत्रवाक्य
व्यादि प्रतिबिम्बितस्ति। तत्रवाक्यैकवाक्यताविशेषणाना
तत्त्वोत्पत्तावपि तुल्यत्व न प्रतिबिम्बितस्ति। तत् तु
तत्त्वान्तरस्य प्रतिबिम्बितस्ति। तथा वाक्यार्थतया तत्वात्
तथावाक्यता वाक्य योग्यताया: प्रतिबिम्बितस्य तथाहि
तर्हि च तथाप्यनागतस्य तदर्थविषयत्वेनाप्रतिबोधात्। मा-
नुषत्वेन तत्र, अधिकारो न वाक्यवाक्यत्वम्।
अनुपपत्तावपि तस्यार्थं न विशेषत्वात्। न तत्र
विशेषयोग्य इत्यादि इति तत्र न नाधिकार। तत्र
तदनुसारेण तद्वाक्यानाम् अपि तत्र संयुक्तत्वाय
च तु तत्र तत्र तत्र तदुके तत्र योग्यत्व
वर्तते स्वात न विशेषस्य तत्त्वमीति।
अत इत्यादि। तत्र इत्यनेन तत्र तद्वाक्यत्वं तत्र
वाक्यं न विशेषे। तत्र तथा तत्र तथोः। तथाहि

तत्रत्वादित्यादौ यदि स्वतन्त्रानामाकाङ्क्षादीति वाक्य-
स्वातन्त्र्यमानादीति वाक्य वाक्यमिति। न प्रतियत्
इत्यत् पुनश्च वाक्यमिति। तेनाहे वाक्ये च समोद्दर
प्राप्ति च वर्त्तिनः। तथा इत्य योग्य वाक्ये: वाक्य।
स्वत्वमात्रेषु च वाक्या इत्यन्हे। अर्थाने तदनुकु-
लितहे वाक्यार्थे तुल्यानन्तरविशिष्ट वाक्य तु
तत्र तत्र तंव तत्र प्रयोज्यम्। तत्तुल्य तथाहि
तथा तथानन्तर तत्र वाक्यम् न प्रतिभिन्न।
तथा यत्र यत् भि: प्रतिबिम्बितम् तत्र तत्र तथा
तत्रैव हित्त्वादिति। तथा तथे अधिकोऽत्रे
तत्र कार्ये वाक्यत्वस्य न प्रतिबिम्ब तथादि न
तत्र। वाक्यत्वे तु तत्रात् भिन्ना तत्र न वा-
क्यम् न च तथा प्रतिबिम्बे तदर्थ तथोः। तथा
तथापि तथा तथानिरति। प्रतिबिम्बत्वेऽपि तत्त्वे
तद्वत् तथाहि। तथा वाक्येकवाक्यत्वस्याद्वयत्व
तद्वेन। वाक्यत्वे वाक्यविशेषावगतेऽपि तद्धर्म
तद्वेन। तुल्यत्वेनाविशेषत्वे तत्त्वेऽपि तत्त्वं तद्वेन।
तथापि (विवक्षा विवक्षा इत्यादि) तथा-
तर्हि वाक्यात् तद्वेन। तदाविशिष्टे तत्तत्तदर्थ
अनेकार्थवादिन च वाक्ये नेदनीयवाक्य न तत्र।
वाक्यान्तरवाक्यत्वे वाक्ये, न प्रतिबिम्बवाक्ये। तथा-
दित्यादिवाक्यत्वेऽपि वाक्यत्वात् वाक्यस्य तथा वाक्ये
तुल्यं वर्णत्वात् तथा। वाक्यान्तरे तु तत्
वाक्य वाक्येन वाक्यं विशेषं तथा। तथा
भेदः इत्यनेन तुल्यवाक्यान्तरवर्त्तितयाऽपि तथा तथा तथा
तुल्येत्। तद्वाक्यविशेषणात् तदा तथा तथा तथा
तथावाक्यत्वेऽपि तत्रवाक्ये तथा। इति
विशेषत्वे प्रतिपादयति तेन तथा तथा "वाक्य-
वाक्यत्वेनैव वर्त्तते"। यदि तथे तत्तादृशी
तथावाक्य यदि। तथा तत्तत्वाद्यवाक्येषु तुल्यं।
तथाहि नानावाक्यत्वादयवादि। एवं तत्र
तथावाक्यत्वस्य तत्र। तथा तथावाक्यत्वे
योगा योगत् तथा योग्यतान्वितादि। तथापि
तथापि तथोपपत्ति तुल्य ता च तावन्मात्र
पदार्थान्तर ता तुल्य। प्रतिपादकत्वं तत्र
वर्तते वाक्यम्। किन्तु तत्रवाक्यम्। तत्र तथापि
तत्र तत्र तत्र। तद्वत् न तत्र तत्र। तद्वा
तात्पर्यादि तत्र तदर्थविषयक वाक्यम्। तथा

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिः नारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । एकार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चय यथा होतृमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चय । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चय । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोग, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगो न त्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितद्विप्रभेदस्य विकल्प, न समुच्चय । अनेक साधनके कर्म्मणि जपध्यानादीनां समुच्चय । सर्व्वमन्त्रनामानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य एकार्थत्वात् न समुच्चय । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययो प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्ति अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणावृत्ति कार्य्या । विहारोत्तरत सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रमभिधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्य्यु यजुर्विहित कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्याग्नीध्रानामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदनन्तरं, यद्यदुत्तर तद्दक्षिणं भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तर कार्य्यं उत्तरमुत्तर बहि । प्रतापनादग्निसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्या । सर्व्वकर्म्मसु हवि सादन गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहित एतमात्रमाज्यशब्दार्थोग्राह्य । एत च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र एतेन होम कार्य्य विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थ पुरीष निवपेत् । आहवनीये यजतय, आज्यभागोपांशुयाजादय आज्यहविषा स्रुवात आज्य गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्या । इडाप्राशित्रावदानान्येके स्रुवात कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेषु होमा आहवनीये एव कार्य्या । आदेशे तु यथादेश मन्यत्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

६क० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहियवयोर्यथा या हवींषि भवन्ति । व्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्व्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभिरेवेति भेद । दर्शपौर्णमासयोरेवाय द्रव्यनियम न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्व्वादेर्मध्यदेशादेक मङ्गुष्ठपर्व्वमात्र तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीय तु हवि पूर्व्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्यादाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्य मध्यात्, द्वितीय पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदान विहित तत्र जमदग्नीनां पञ्चगोऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्य सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्य सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकेन हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहित तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रय तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतु पञ्चगोऽवदाने त्रि चतुर्थोऽवदानम् । उपस्तार सकृत् । उपर्य्यभिघारण तु द्विवार भवति । हविषोऽवदेयावदानयो प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिघारणम् । एककपाल पुरोडाश सर्व्वहुत कार्य्यं । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्य्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवरूपा । आश्रावणानन्तर यत्र मैत्रावरुण प्रेष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्त देवतापद प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तर यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्त देवतापद प्रयोज्यम् । अग्नि यज सोम यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्या छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । यथायं धाना सोमेभ्य इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रापी यजेति विहित यथा नामयाह यजेति प्रयाजादीन् प्रति । तत्र देवता पद न प्रयोज्यम् । प्रयाजस्तर्थञ्ज पोदर्शजेत्येव प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे अमादिति पद श्रूयते तत्र तत्र अमुष्मिति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

[illegible]

[illegible]

४अ०।१क०। तत्र ?।२।३क०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्य पिण्ड पितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्त व्याख्यातमत्यशान्तकर्म यज्ञोपवीतबोधितो यागयज्ञार्थं इत्य क्ति। सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास यागधर्मातिदेश। वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासी- रीयरूपचतुःपर्वात्मकचातुर्मास्ययागे वैश्वदेवे पर्वणि दर्शपौर्णधर्मा। ततोऽतिरिक्तेषु चौपदेशिका प्राचीन प्रवये लिखावर्हिः प्रस्तारादयोधर्मा भवन्ति। चातु र्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्वधर्मा किन्तु माख्यादिषु न भवन्ति। कौशिकादयश्चयात् चारुण प्राघासिकावभृथे धर्मा भवन्ति। क्व? कुर्यादिति मन्त्रेष्टे लौकिकाग्निरेव ग्राह्य। दर्शपौर्णमासयो- राग्नेयादयः षट् प्रधानयागा। प्रकृते कर्मणयेक- देवत्ये सर्व आग्नेयधर्मा। अनेकदेवत्ये तु अग्नी- षोमीयैन्द्राग्नादे। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी- यस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्यम्। मारुतेषु ऐन्द्रा- ग्नस्येति निर्द्धार्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशचरुधानाकरम्भादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादे साम्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयाग। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्मा भवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता सामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्याया पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्न। अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रमन्थनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासाद- नञ्च भवति। पयस्यायामपि पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्न। अत सान्नाय्ययोस्थानापन्नाया यथा श्रपणी स्थूलोखाना मासादनप्रोक्षणे भवत। द्रव्येषु स्थानापत्तेर्धर्मा भवन्ति यथा श्यामाकानां व्रीहिस्थानापन्नत्वाद्धर्मा अवहनन सादनप्रोक्षणकण्डनादयो दृश्यन्ते। प्राकृतस्थानाप- न्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्वाभिनो धर्मा विरुध्यन्ते स्थाना- पन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिवौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधे तक्षणाष्टाश्रीकरणादयो धर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेव- तास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थ मूहो भवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टमित्यूह। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात्। यथा पत्नीं सन्नह्ये-

त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोह। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्य। तथा पवित्रे स्थ इति मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोह। अत्रापवाद। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्मा न भवन्ति। यथा सौर्ये चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजना भावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणा विकृतावप्रवृत्ति। यथा चरौ पेषणस्य दृष्ट्युपसर्ज- नानामधिश्रयणस्य च। यत्र प्रकृतौ परार्थतया विहित विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्ति यथा प्रकृतौ प्रति- पत्तिकर्मणा परार्थो (प्रतिपाद्यद्रव्यार्थी) उत्पत्तिरस्ति अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्तव्याकर्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्न द्रव्य क्वचित् कर्मान्तर- साधनत्वेन विहित तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुल्क प्रसार्द्धा- व्यत श्रपाय तस्यभावे यूपे यत् शकलमुत्पन्न यूपाभावेन तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि अङ्कुमार्गसाधनत्वेन विहित- त्वाद्येन केनचिच्छकलेन शुल्कमार्जन कार्यम्। सर्वासामिष्टीना सद्यस्कालत्वम्। [प्रकारादि। ४क०। प्रजापश्वन्नयशस्कामकार्यं दाक्षायणयज्ञनाम्न- दर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्वकतद्विधानप्रकार। ५क०। उपांशुयज्ञार्थकथनम्। (व्यक्तस्य चोदनैकत्वे तन्त्रे क्वे यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपां- शुता" कर्क। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६क० प्रोक्षणा यवाना वा पाके आग्रयणसंज्ञ कर्म कार्यम् तत्र शरदमन्त्रादिकानद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान- प्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रकृ- तिवत् कार्या न पूर्वम्। दर्शपौर्णमासोत्कर्षे कृते अग्निहोत्रमेव जुहुत आग्रयणविधानप्रकार। दोषिते विशेष। संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे आग्रयणविशेष। संवत्सरसत्रादौ द्रव्यविशेषा। श्यामाकाग्रयणविधान प्रकार।

७क०। अन्वाध्येयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि अग्न्याधेयशब्दे अस्य दर्शितविधिश्चाध्वर्युकृता माध्यन्दिनानां विशे षस्तु विस्तरभयान्नोक्त पद्धतौ द्रष्टव्य। [दिकथनम्। ८।९।१०क०। आधानस्याङ्गकर्मणा विधानम्। [मन्त्रा- ११क०। पुनराधाने निमित्त वित्तहान्यादि। तद्विधान-

१२ब । [illegible] ।
१२।१।१२ब। [illegible] ।
[illegible]

विधानादि । [illegible]
विधानादि । [illegible] ।
८ब ६ब । [illegible]
१० [illegible] ।
[illegible]

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रापि भेदं महाव्रतमप्यक-
स्तोत्रसाध्यसोमयागे एव पञ्चचितिकस्तत्र नियम
अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माण-
प्रकारादि । उखागर्त्ते तद्विधिवत्तः [मन्त्रादिकथनम् ।
४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता
६क० अग्निविशेषचयनप्रकारः
७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि ।
८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
१०अ०१२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्म्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-
भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
१८अ० ६क० तासु शतरुद्रियहोम तदङ्गकर्म्मद्रव्य-
देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० येये अग्निचितोनियमा
उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न धावेत् । पक्षिमांसा-
भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न
शूद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां
क्षत्रिया वैश्या वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
यज्ञार्थेऽपि भूयात् । यावज्जीवमित्य व्रतं कुर्य्यात् ।
संवत्सरं वेति पक्षान्तरम् । चित्याग्नौ सोमेष्ट्यादय एव
मान्यस्त्रावित्र्यज्योतिरादिष्टव्यानामन्यतमामामिष्टकानाद्युपधा-
नम् । पुनश्चयनमथवा वेति पक्षान्तरोक्तिः ।
१८अ० । ७क० । तत्र सौत्रामणीयागोविहितः । तत्र
ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः । सोमातिपूतस्य (यस्य मुखा-
तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्य पीत सोम स्रवति स
सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन य पीतसोम वमति
स सोमवामी) तस्यास्याधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभि
प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः । पशु-
मामियोग्यस्यापि अप्राप्तपशो पशुकामनया वैश्यस्याऽ-
प्यत्राधिकारः । अयं चतूरात्रसाध्यः । तदङ्गहोममन्त्रान
प्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।
२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहित तत्र अभि
षेकस्य क्षत्रियजाते राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययो ।
स च त्रिरात्रसाध्य सर्व्वकामाप्तिफलकः । तत्र काल
द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधशब्देऽस्य विवृति ।
२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयागोविहित सर्व्व
भूतेभ्योऽतिष्ठोत्कर्षकामस्यास्याधिकारः । स च पञ्चरात्र-
साध्य एकाविंशतिदीक्ष ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवाधिकार
न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्व्वकामस्य
सर्व्वमेधयागोविहित स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० ।
तत्र पुरुष अश्व गो मेष अज, इति पञ्चपश्वालम्भन
तद्विधानादि मोक्षितस्य मृतस्य वा संवत्सरानन्तरौ पितृ-
मेधो यज्ञो विहित तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-
विधानादिकथनम् ।
२२अ०१क०। तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादीनश्वमेधान्त-
कर्म्माण्युक्ता सामवेदविहिता [illegible] विहिता
तत्र परिभाषा । स चान्तराज्ञो अग्निष्टोमसंस्थः
क्रतुर्भवति । मूर्द्धमेकाहः । धनुर्मात्रदक्षिणा । ज्योति-
र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-
नामक ३ आयुर्नामक ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ
अभिजिद्विश्वजितौ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-
जिति गोसहस्रं शताश्वं वा द्वादशं वा दक्षिणा ।
विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा द्वादश वा दक्षिणा ।
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्न भूमिदासवर्ज्जं
सर्व्वस्वपदार्थः । यतो भूमे धारणचङ्क्रमणद्वारेण
उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-
ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
सर्व्वदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
वात् तद्व्यतिरिक्त सर्व्वस्वं देयमिति । अथवा पश्चाने
वसनमपि परिदधानीतिश्रुते, तद्व्यतिरिक्तविषय सर्व्व-
स्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । चतु-
र्ग्रासादधिकं सर्व्वस्व दक्षिणा देयेति कथितम् ।
विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते
विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्याविशेषोक्ति तत्र एतयोर
वस्थितौ बाहुल्यात् एतयोरेवान्यत्र कर्म सम्पाद्यम् ।
तत्र बहिर्वेदिकाणि कर्म्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव
विशिष्टानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पक्षे पूर्व्व
भागं कृत्वा विश्वजितं उत्तरमुत्तरं कार्य्यम् । सर्व्वजिन्नामा
७ एकाहः स च महाव्रतसनामस्तवसाध्य तद्विधा-
नादि तत्र संवत्सर दीक्षा सप्ताहाभिषव । तत्र तिस्रः
षट् वा उपसदः । तथा च स वत्सरं दीक्षा कृत्वा तदूर्द्ध्वं
सप्तमासे अभिषवं कृत्वा मासाङ्गे अतीते सुत्या भवति तत्र
च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र च वत्सरं दीक्षा-
मग्निचयनवद्वा दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमस्य
एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अयञ्च
उक्थ्यसंस्थः । उक्तानामभिजिदादीनां स्थानान्तरम् ।

[illegible]

धानादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चविंशा ५५ उत्तरस्य ज्योति स घा५६। तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिद्दृदीक्षायुक्तौ च ११क० तयोर्दक्षिणा। ऋषभगोषवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसध्ये प्रथमे राज्ञोऽधिकार तद्दक्षिणाभेदश्च। गोषव उक्थ्यस्य गवायुतदक्षिण तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम्। तद्विधानादि। मरुत्स्तोमनामा५९यज्ञ तत्र भ्रातृणां सखीनां वा गणभूतानामधिकार। वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा। ऐन्द्राग्नकुलायोनाम ६० क्रतु प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकार। गोकुलदक्षिणा। तत्र च द्वयोर्म्मिलितयो वस्तोऽर्वाऽधिकार न गणानाम्। राजकर्त्तव्य उक्थ्यसध्य इन्द्रस्तोमो ६१ विहित। पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नोस्तोम ६२ क्रतु विहित। सायुज्यकामयो राजपुरोहितयोरप्यत्राधिकार। तयो पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्प। पशुकामस्य अग्निष्टोमसस्थौ विघनौ ६३,६४ नाम यज्ञौ विहितौ। अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकार तत्र पशुकामस्य सप्तमा इष्टतौ, अभिचारकामस्य तु यज्ञायज्ञीयदक्षिणेति भेद। अभिचारकामस्य सद्यः-यज्ञौ ६५,६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रस्तोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्र षोडशिनस्य कर्त्तव्य तत्र विशेषोक्ति। न द्वयेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम्। वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम्। वैपरीत्येन वेति मतान्तरम्। अभिचारेण राजादुपघ्नन हत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। इति सामवेदविहिता एकाहा दर्शिता।

२३अ० ५क० । तत्र १क०। अहीनसञ्ज्ञकयागाना द्वादश उपसद, मासमाप्यन्तश्च। सुत्योपसद्विशेषोपदेश दीक्षाभेदश्च विहित। तथा च सौम्यानि उपसदाश्च दिनानि परिगणय्य दीक्षा। द्विरात्रादिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्या यागा अहीना इत्युच्यते। तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनस्य त्वमत इत्येकीयमतम्। द्व्यहादिषु दशरात्रादिकादिपदस्तिर्गोंमिव्या इत्युक्ति। द्वादशाहस्तर्व्यदशरात्रस्य द्व्यहादिषु कर्त्तव्यतोक्ति। द्विरात्रादिषु सहस्रदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा। तत्र दक्षिणादाने प्रत्यह समभागेन देयतोक्ति। अन्त्येऽवशिष्टदानम्। १३त्रयोदश अतिरात्रा विहिता। यथा तत्र षोडशिपृष्ठरहितास्तत्वार प्रथमा अतिरात्रा। तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशस्तोम १ ज्येष्ठभ्रातृमत्या॰ स्त्रिया ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्य विषुवन्नामातिरात्र॰ २। भ्रातृव्यवत गौर्नामातिरात्र ३। स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्र॰ ४। इति प्रथमा चत्वारं। ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५। पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६। ब्रह्मवर्च्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७। वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८। अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९। प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिता। प्राप्तस्याप्राप्तस्य चयोर्भ्रेषे तन्नामकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्र ११। भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्र १२। भूतिमिच्छो सर्वस्तोमोऽतिरात्र १३। इति त्रयोदश अतिरात्रा।

२क०। द्विरात्रास्त्रय अहीना। तत्र द्वितीयतृतीययो षोडशिपृष्ठरहितौ द्वौ अतिरात्रौ। आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां सञ्ज्ञा। द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्व्वकमेके इच्छन्ति। प्राथमिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्य कुर्व्वन्ति। सस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव। पुण्यार्होऽपि य पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकार। १। प्रजाकामस्य चैत्ररथे २। स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकार ३। त्रिरात्रा अहीना गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्या पञ्च क्रतव। तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्रा तत्सस्थान्यत्वमात्रम्। तत्र राज्यकामस्याधिकार। पशुकामस्य अन्तर्वसौ २। स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेद। अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवशिष्ठसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वार चतूरात्रसाध्या क्रतवो विहिता।। तत्र जामदग्न्ये, चतूरात्रे पुष्टिकामोऽधिकारी। तत्र विशतिदीक्षा। सर्व्वेषु उपसद पुरोडाशवत्य स्यु। ३क० तेषां विधानादि।

४क०। पञ्चाहसाध्या त्रय अहीना। तत्र प्रथम देवपञ्चाहसञ्ज्ञक पञ्चशारदीय: द्वितीय तद्विधानादि व्रतवत् सञ्ज्ञकस्तृतीय पञ्चाह। तत्र ज्योतिर्गौर्म्महाव्रत गौरायुः इत्येतन्नामका पञ्च एकाहा। सर्व्वजितश्मात्र दीक्षा भवति। तद्विधानादि। ५क०। षडहा अहीनास्त्रय। ऋतुषडह १ पृष्ठ्यावसम्वाख्यः २ त्रिकद्रुक ३ इति तेषा नाम। तेषु स्तोमविधानादि। सप्त सप्ताहा अहीना विहिता। तत्र चतुर्थो महाव्रतयुक्त भवति। चतुर्णा मध्ये तृतीय पशुकामस्य भवति। इन्द्रसप्ताहस्तु पञ्चम। तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहा सुत्याहानि भवन्ति। तत्र ज्योतिर्गौ आयु अभिजिद्विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येक चमहाव्रता

कार्यः। एतद् यदा... दर्शनेन भवति। [illegible] देशान्तरे ज्योतिर्विदामुदितमिति [illegible] [illegible] नाड्यंशे [illegible]ऽतिरात्रः। [illegible] सम्प्राप। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न च [illegible] एतदे- [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] शिवाभादि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] ज्योतिः सौ। [illegible] [illegible] यथा। [illegible] [illegible] ज्योति सौ। [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] भवति न च [illegible] [illegible] [illegible] भवति न पूर्ण। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यथा

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वी [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अन्नाद्यकामस्य चतुस्त्रिंशद्रात्रम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् समृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रं चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्रं विहितम् । एकाहपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि । तत्र प्रथमस्य विहितिसंज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यथा तिरात्रसंज्ञा तद्विधानादि । अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् तृतीयं, विद्वत्सु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि ।

३क० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतत्समानतया विधानादिप्रसङ्गादुक्तम् । अपि तु ककुभं पञ्चमं तद्विधानादि । तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः । षष्ठसप्तमयोः सामान्यतो विधानादि । शतरात्रस्य विधानादि । तत्र विधाने विकल्पः ।

४क० । तत्र सवनपङ्क्त्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेशः । आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि । आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्य्यं तत्र विशेषः । दृतिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । कुण्डपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य कालविधानादि । तत्र सुत्यास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः । सर्पसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः ।

५क० । तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । महातापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्रस्य च विधानादि । त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि । महासत्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि । प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशत्संवत्सरसाध्यस्य शाक्त्यानामयनाख्यसत्रस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्रस्य विधानादि । तस्य च गौण्या वृत्त्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसंख्यमेतत् सत्रमित्युच्येयम् । सारस्वतसत्राणां विधानादि । यात्-सत्रनाम सत्रम् । ऋषभैकाधिकगर्भिणीनां सन्ततरीणां प्रथमगमनात् यत् सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रपूरणे इदं सत्रं समाप्यते स्त्रीवत्सानां दोहनाभावेऽपि वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चैत्रशुक्लसप्तम्याम् सरस्वत्या विनशने स्थाने दीक्षा । सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राक्पश्चाद्भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नापी-

ऽपि दृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्य्यः । तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः ।

६क० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे तद्विधानादि । प्लक्षप्रस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामाय इष्टिर्विहिता तत्र कारपचदेशभेदे यमुनायामवभृथस्नानम् । उदवसानीया इष्टिरन्ते कार्य्या । एतद्गमनीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्तिः । पूर्व्वोक्तसहस्रापूरणे गृहपतिमरणे सर्व्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः । तत्र पञ्चसाद्यैरतिरात्रैरिष्ट्वा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः । तत्र सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्रसमाप्तिः । गृहपतिमरणे आयुः सर्व्वातिरात्रं कृत्वा, सर्व्वहानौ तु विश्वजित्सत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं दृतिवातवतोरयनवत् कार्य्यं तद्विधानादि । तत्र तिथिद्वयदृष्ट्योरप्यविशेषविधानम् । शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि । अस्मिन्नाऽध्याये वा तत्र दार्षद्वतं नाम सत्रं कार्य्यम् । तत्र अरण्ये उत्सृष्टा गावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरे विगतोदके स्थाने रक्षणीयाः । सरस्वतीतीरे नैतन्नामा पुराणा ग्रामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणत्स्थले आरम्भणीयम् । ततस्तृतीयवत्सरे परीणन्नामस्थले दर्शपौर्णमासान्तं कुर्य्यात् । अवशिष्टविधानादि । दृषद्वतीतीरेणागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः ।

७क० । चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपक्षस्य तुरायणनाम सारस्वतं सत्रं कार्य्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तस्य कर्म्मसाध्यं तत्र वर्षपर्य्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्षद्वतवदनियतोऽवभृथस्नानम् । भरतद्वादशाहादि द्वादशाहभेदं तद्विधानादि । उत्सर्पिषु गवामयनविकल्पाभिधानम् ।

२५ अ० १४क० । तत्र यज्ञवैगुण्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम् । तत्र प्रायश्चित्तपदार्थस्तु प्रपूर्व्वकायतेर्भावे घञ् प्रायो विनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः चित्तं धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः" इति "पारस्करप्रभृतीनीति" पा० ४।० सुट् । तच्च विनाशकालएव कार्य्यमिति पूर्व्वपक्षे "आगन्तुकानामन्ते निवेशः" इति न्यायेन सर्व्वकार्य्यान्ते कार्य्यमिति सिद्धान्तः

मीरा । निषिद्धकार्ये एव वर्त्तमानेऽविहितकाविदाभः तत् कालान्तरकाम्ये वरप्यविहितेऽपि सौरवाक्यसामर्थ्यकालम्। वर्गादेवे वसन्त प्रायश्चित्त अनयामाहुर्विहोष । कारेण निर्वेद इ कर्तव्यस्य वरणीयम्। यथा प्रवीणः कथा वाचितवेदेति वस ६,२८ प्रवीतायितकर्मणैव प्रायश्चित्तम्। अनयामाहुर्विहोषेऽपि दिवेन । सोमिके (अस्य होदिनी) सर्वथेव अवगाते मानपश्चेऽग्नौ गृहीत्वा वेदि र होम अवदर्भिरेव । स च वचनादित्यवगतात् मन्त्रवा वाच । मन्त्ररूपात् प्रायश्चित्तगाते मन्त्रवत् प्राप्त आहुर्विशीयान मन्त्रामर्दं तथा हैव कारणम्। अनामन्त्ररूपत्वेऽग्निहोमादौ इ सर्व कार्यं । तीर्थे द वाचाहुतिरिव वनद्व । यजमानोऽमहर्षेय तो दक्षिणाग्नौ मम पन्दा मा होम कार्यः स च त्स्य मन्त्रवत् कार्यः । कार्ये द बहवादि कार्यमोकार्ये मन्त्र कार्ये होम इति वेद् । तदा नाम्नैव । तान वेदोक्तिविकल्पितमाने आहवनीयो न कार्येऽपि मा प्राय स च प्रायश्चित्त इति । वाच होतादि प्रयत्न । अस्यैवोद्भवीयानात् अत किंचित् वचनान् सूर्य न कार्येऽवेति आहवनीये होम । वनयाम्ये इवादाति यज्ञानि प्रवसद्धक्ष्मीये अन्वाहार्यमन्यः तन प्रायश्चित्तत्वकोचेन । अविद्याते यागाद्यो वर्णत अन्यवक्षवकालात् अग्नीमाचनात् कार्यो । यथा हि वस नाम्नदोषातादिना निर्देशद्योगनिः वच च व्याविस्तमाने । यथा वन्तार हिवा यज्ञियेन दक्षिण वा यथा दक्षिणाग्निवा वस अग्निहितादि यदि निर्दिष्टं अतोऽसीतियान्त्यादि । तत्र वर्णाहुत्यादि अक्षयवन्मानवाहुतिहीनविकल्पं प्रायश्चित्तं कार्यम्। अदन च काम्ये प्रायुक्त दर्शेष्वायेकादर्श भागयों जुहितं कर्मेष कालनिहिताये नित्यिके वा वरकालम्। वाय प्रयाणायेव । सूर्योदि वाहयन वरदर्श दक्षिणाग्नौ कादेति वाहुवाम्ये पूर्व यदि वर्णेषा वोचनवस्याहुत्योभिहितेन वाहवनीये वा कालिक वाहुवेन मन्त्र । सूर्यकालादाहुतिकालवाहवनीय यदेवि वल दक्षिणादित्वायो । अग्निहोत्र दक्षिणाग्नौ वाप न प्रयाय अनवैवे वर्तितव्य । अनवाहु न प्रत्यग्नौ इति तन । अथ अवनितके प्रायश्चित्तेषु अथ हल अयनौ यदा । अथ दशमदौ वयवाद्धिकम् अथ वक्ताव वह्नौ यदा न वर्गादिका

[illegible] यथा पूर्णिमादिषु वह ववायविकार अथा। यत वनवकालादि अपरविधारिवेदोविदिया । एव अवसतकावादादी प्रायश्चित्तेष्टा । अत्र अन्य विहृतिः । ८४ । अग्निपवनवारादि । १ च । वनतिकेवकारावं अतो अदावे इत्यादयस्ते निर्दिष्टवादेवादितासप कर्मेत् । वराहने कहोदादी यदि इत्यादयायाद निरिवात् अग्निको होबायत तती वा वर्ते कालिक यज्ञ न अवालवाचेनि वहिवेदि वदा वीवकालवधि वाचास्य भावयतादिवं इयदिवा प्रवपाचोव तथा वर्ते वरविवन निर्विकालविधानेन वयम् । स च होमि आवाय यदि वाहते इति वाहुतो विकल्प । वोतिजाते या वोवे निर्विकुवातीति प्रवाम् । अवाववकोषान् देवात् अवदायीवते अवविधं वर्ते वदाव इनदवारचवपूर्णेव वादायक । वह दिनयेदे निवेश । होविनव यतो वेद् दवदा वदा होवावपादि अवदादेवेनि विवाव विकाय वा एव वाधात् वादोव । एकार वर्षेवादा विवचनाव नियेन् । वाव वावव वेदैदयोदे विवदाव प्रियाव वहवेकानि वोवनविवोदेव वार्ये एव नियत वातो इत्यां वादिवादिव पूर्णत् वादाइवादेव वादादवादये च वीवचोवपूर्वकवादि । यद्वा वान्त दयदावाहुर्वं वादादि । वार्येवी च होवर्विदे वहावातिवेवा इति वनाववम्। अवधिवार यदी इति वहो अनुष्णायाववदेवाववात् निवेदन वहिरव तीव अवनमा यदि दीवावियाव इति वाम एवम् । दर्विनवा इ वादोदयवादिवादायविवतिवेव । ववदा वाववावनवविदे प्रायश्चित्तम् । वीचनोदि वैव वर्वं ववावद्विर्द्यम च प्रायश्चित्तम्। ववदा । दोववववदाव च प्रायश्चित्तम् । वधिनदवे होम वेद प्रायश्चित्तम् ।

होमावदरवदे आमन्त्रादावादि इवादि होमकार्ये विवा अविवये कुर्यात् । वद्वावादवादिदेवर्य वहिरुवा अहर वावनावा अनवकुवविद्वावते वद आवदय् होवदवात् वार्ता इवाक् वर्तोवात वदवहुवी वर्वा- दाव पूर्वा पदेवदवात् वरावायात् इवाद् वा देवकी वादे वदादोवदाव वविनिवावाविवदाव । इव वोदवी प्रायश्चित अन्या वदपवव वावदवानम् । स च वा यदाव पूर्व वद वरवीव होवदर । वद्वाद

दाद प्रादक्षिणम् इति [illegible] । [illegible] प्रदक्षिणमालयोरन्तरामे [illegible] । [illegible] पूर्वं [illegible] । [illegible] दक्षिणपार्श्वं [illegible] । [illegible] ॥१४०॥ [illegible] दक्षिणस्य [illegible] स्थापनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] पार्श्वदिक्षणाभिमानादि ।

१४८० । [illegible] विशेषविधानं [illegible] । [illegible] मध्ये [illegible] । [illegible] भूमिं [illegible] यजमानश्च [illegible] । [illegible] । [illegible] पात्राणि [illegible] मानेन [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रदेशे यजमानयो यथाक्रमं [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] यथा [illegible] कार्यम् । [illegible] कुर्यात् । तद्विधानादि । [illegible] पूर्वं [illegible] । [illegible] भेदः । [illegible] कर्तव्यकर्मविशेषविधानम् । [illegible] यजमानेन [illegible]-

[illegible] मार्जनं । [illegible] दक्षिणतो [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१६५०।१८० [illegible] । [illegible] (दक्षिणस्य [illegible] कुशान्) [illegible] (दक्षिणतः) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (प्रतीचीन) [illegible] (उदगग्रम् [illegible]) । [illegible] (प्रादेशमात्रयोपरिभागे [illegible]) [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति मन्त्रेण [illegible] । [illegible] कुर्यात् । [illegible] भूमौ निधानम् । [illegible] (दीक्षणपात्रे) [illegible] भूमौ निधाय । [illegible] (दक्षिणपार्श्वम्) [illegible] । "[illegible]" इति मन्त्रेण

[illegible] । दविच्चाभिमा [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] भाषा [illegible] (दोषमतान) [illegible] । [illegible] कुर्यात् ।

२८ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

२८ [illegible] "[illegible]" [illegible]

यम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितैर्व्यजनैस्त्रिभिस्त्रिभिः महावीरं परितः प्रकीर्णाङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरमग्नीधा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयन्ति सव्यापसव्यत्रि प्रदक्षिणं कार्य्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजनधूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनाग्रमन्तः कृत्वेति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्च्चिषि सुवर्णशतमानं निधायाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र शुभ्रे देशे स्थापयित्वा कार्य्यम् । अध्वर्य्योर्म्महावीरसेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टमाज्ञीह्या अथवा रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिणपुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्य्यम् । “ईड्ये द्यावापृथिवी” इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपवेशयोः रौहिणहवन्यौ स्रुचोरुद्वास्य तत्स्थायेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत् । “घर्म्मस्य तन्वौ गायेति” प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितामास्त्विजा परिक्रमणम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विज उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । “गर्भो देवानामिति” सकृत्, द्विस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नीशिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणा पत्नी “त्वष्टृमन्त” इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः “अहः केतुनेति” मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं “रात्रिरिति” मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५।८० । घर्म्मधुग्वत्समार्थी पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तद्द्वयमादाय “इडएहीति” मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् सामाह्वयेत् । “धेनुं गायेति” प्रस्तोतृप्रेषणम् । “अदित्यै रास्नासीति” मन्त्रेणसमागताः गाः पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्ध्वा) “पूषासीति” मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्ध्वा “घर्म्माय दीष्वेति” वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) “अश्विभ्यां पिन्वस्वेति” मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुह्येत् । “साहेन्द्रवदिति” मन्त्रेण पिन्वने पतिताविप्रुषोऽभिमन्त्रयेत् । “यस्ते स्तन” इति स्तनाम्भनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेव मयूखे तूष्णीं बद्ध्वा दुह्येत् । “पयो गायेति प्रतिप्रस्थातृप्रेषणम् । “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्य्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । “उपद्रव पयसेति” मन्त्रे होत्रोच्चार्य्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्य्युगतिः । “गायत्रं छन्दोऽसीति” प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात् । “वचिष्ठयशो गायेति” प्रस्तोतृप्रेषणम् । “द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति” मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुत्क्षिप्य शुक्लवेदेनोपमृज्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणोपयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपघर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपयसा सेकेन शान्ते महावीरे “प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति” वाक्ये होत्रोच्यमाने “इन्द्राश्विनेति” गोः पयोऽपनयेत् ।

६।१० आहवनीयं गच्छन् “समुद्राय त्वेति” मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽहुत वा घर्म्मे (दुग्धे) “स्वाहा घर्म्मायेति” आसिञ्चेत् । “स्वाहा घर्म्मं पित्र” इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेति प्रेषयेत् । वषट्कारेण “विश्वा आशा इति” मन्त्रेण होमः । “दिवि वा इति” मन्त्रेण महावीरं निरुत्कम्पयेत् । “स्वाहाऽग्नये इति” मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः । हुतावशिष्टद्रव्यस्य “अश्विनौ घर्म्ममिति” ब्रह्मानुमन्त्रणम् । “अपातामिति” मन्त्रेण घर्म्मस्य यजमानानुमन्त्रणम् । अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्व्वतः इतस्ततः उत्क्रान्ता ये घर्म्मलेशास्तेषाम् “इषे पिन्वस्वेति” मन्त्रेणानुमन्त्रणम् । “घर्म्मादिति” मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्य्युरुपगच्छन् “स्वधेन्यस्मै” इति मन्त्रेण महावीरं शिकतासु निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचैर्घर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्त्वा अक्त्वा “स्वाहा पूष्णे शरस” इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमहुतं तच्छकलमीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्) । अहुतं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेक्षमाणः एवमेवाक्त (महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम्) मूलाग्रपर्य्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिप्रस्थाता तं शकलमुद्गृह्य नियच्छेत् । घर्म्मसम्बन्धि नवनीतादि “स्वाहा स ज्योतिषा” इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां स्रुच्यासिञ्चति (स्रुग्मुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततो द्वितीयरौहिणहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्या

[illegible]

वीरस्य भेदने यथाकाल प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्प्रायश्चित्त प्रकारादि । प्रमादेन द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिर्होमप्रकार । अभिप्रयमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । गिहिताभिमर्शनादारभ्य प्रज्ञापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेद । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिण । अग्निष्टोमयाजिनस्याहिताग्नेः प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येक पक्ष । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति पक्षान्तरम् । प्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धि नीतिकर्त्तव्यता । अपवित्राया अग्निहोत्रहवन्या दधिघर्मग्रहणं कुर्यात् । तच्च यथा कथञ्चित् स्थालीस्रुवेणैव स्रुचि निनयेत् । मन्त्राभिधारणे अपवन न । हुतशेषस्य "मयि त्यदिति" मन्त्रेण भक्षणम् । तच्च महाव्रतेऽपि कर्त्तव्यम् । दधिभक्षानन्तर पात्राणां मार्ज्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठ । (शान्तिकाध्यायश्च एतच पापभिन्नाद्यध्याय)। शान्तिकरणमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले प्रादिमम् । पातालमार्गन्या निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेद ।

कातीयसूत्रस्य मतिपाद्यविषयाय विस्तरभयात्रात्रोक्ताश्च एवमेवायः । कात्यायनसर्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाय सर्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता०ष्फ षित्त्वात् ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनस्य पत्न्याम् ३ तत्तुल्यकषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धाया विधवाया स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नाया दुर्गाया ५ याज्ञवल्क्यपत्नीभेदे च । "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतु मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी " वृ० उ० । [यमे ।गियमपोते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० ६त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-

कात्यायनीपुत्र पु० ६त० । कार्त्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कथकस्य गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फ षित्त्वात् ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

कापश्चिल्क न० कपश्चित्+गिरादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य क । कपश्चिदित्यर्थे ।

काथिक त्रि० कथाया चाधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे

कादम्ब पु०स्त्री गौ०कदि–णिच्–अम्बच् । (पातिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप् । तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्ति " सिताऽसितगङ्गायमुनासङ्गमवर्णने रघु । तट्टीका० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि० । सुश्रुते हंसप्रकारस्योपक्रमे कादम्बस्य प्रयत्न सधचारित्वमुक्त्वा "रक्तपित्तहरा. शीता स्निग्धा वृष्या मरुज्जित । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयो " इति तेषां मांसगुणा उक्ता । २इक्षौ पु० विश्व । ३बाणे मेदि० । "कादम्बानामेकपातैरमोघ्यत्" माघ । कदम्बे समूहे भव अण् । ४ समूहजने त्रि० । कदम्बस्येदम् अण् । ६कादम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेशरञ्च" रघु । 'कादम्ब' नीपकुसुम"मिति मल्लि० । वस्तुत कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठ स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कादम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कादम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७ कादम्बवृक्षे पु० "नेत्रकादम्बपल्लवजकरम्भकहाकरम्भा एव पुष्पविषाणि" स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्थे कन् बाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्ब लाति प्रशस्तत्वेन ला–क अस्य र । १ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च । "निषेव्य मधु माधवा सरसमत्र कादम्बरम्" माघ । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्ब कदम्बोद्भव रस राति रा–क । तत्तु स्वरसयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि० ।

कादम्बरी स्त्री कुत्सित अल्पमम्बर यस्य कौ कदादेश कदम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलि प्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्या निरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ मधुपेषु श्रीमान् गिरा ज्ञस्तोत्र वीर्य्यवान् । चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभ । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य गच्छाये निषसाद ह । वायुना मदगन्धेन वीज्यमान सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मद स सर्वजो गन्ध स स्पृशन् घ्राणमागत । तृष्णा चैन विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा । शुशोच च मुहु तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि । स्मरित स पुराहृतमात्मनं

[illegible] । [illegible] । [illegible] पुरुष [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] पुनर्वि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

काश्मरीवीज न [illegible] । [illegible] ।

काश्मर्य पु [illegible] ।

काश्मरी स्त्री [illegible] (सम्भरी) [illegible] ।

काशिनी स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

काश्वीय त्रि [illegible] ।

काशाविपृथ त्रि [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

काशेय पु स्त्री [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

काशक त्रि [illegible] । [illegible] ।

काशन न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ।

काशमालि पु [illegible] ।

काशमानि पु [illegible] । [illegible] ।

काशवान त्रि [illegible] ।

काशिविष न [illegible] । [illegible] ।

काशिशिव पु स्त्री [illegible] । [illegible] ।

काशीत पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

काशीश पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

कर्ण वै प्रसूत स्तनता गतम्' इरि० ६० अ० । 'भीष्म चतु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवती मातरमुदाहृयत् याचाङ्गमेयकावोमिति । तस्याः पूर्वं कानीनो गर्भो पराशराद्द्वैपायनोऽभवदिति" भा० आ० ६५ अ० । व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम् ।

कान्त पु० कम दीप्तौ कम-श्वा क्त । १, पत्यौ "कान्तवक्षस्वलोस्थिता" उद्भट । 'शिवरात्रौ दृढाम्यर्थमुपाक्रान्त । नटहाण मे' शिवार्थटानमन्त्र । सूर्य्य पूर्वक सूर्य्यकान्तशिलायाम्, चन्द्रपूर्वक चन्द्रकान्तमणौ, अय पूर्व अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जल वृक्षे च । ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, "कान्तालकान्तालतना चराणाम्" माघ "नात्र कान्तमुपगीतया तया' माघ । ७अभीष्टे च त्रि० । "भीमकान्तैर्न्टपगुणै" रघु । ८नार्य्यां, ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री । मेदि० १०बृहदेलायां ११रेणुकौ षधौ १२ नागरमुस्तायां स्त्री राजनि० । १३सुखस्थाने १४लोहभेदे न० भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्त यथा

"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुर्गन्धा त्यजति च निज तिक्तता निम्बकल्क । तप्त दुग्ध भवति शिखराकारक, नैति भूमि, कृष्ण न स्यात् सजलचणक कान्तलोह तदुक्तम्" । मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव 'गुल्मोदरार्श शूलाममामवात भगन्दरम् । कामलाशोथकुष्ठानि चय कान्तमयो हरेत् । प्लीहामम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम् । सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलोह न संशय । बल वीर्य्य वपु पुष्टि कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत्" । तत्रैव सामान्यलोहमारणविधिगुणादि ।

"शुद्ध लोहभव चूर्णं पातालगरुडीरसे । मर्द्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेव पुटत्रयम् । पुटत्रय कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसे । पुटषट्क ततो दद्यादेव तीक्ष्णमृतिर्भवेत्" । अन्यच्च । "त्रिफलाद्वादशभागेन दरद तीक्ष्णचूर्णत । मर्द्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामद्वय तत पुटेत् । एव सप्तपुटैर्मृत्यु लोहचूर्णमवाप्नुयात् । सत्यानुभूतो योगीन्द्र क्रमोऽयोलोहमारणे । कथ्यते रसराजेन कौतूहलधियाऽधुना । सूतकात् द्विगुण गन्ध दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम् । द्वयो सम लोहचूर्णं मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवै । यामद्वय तत पिण्ड कृत्वा ताम्रस्य पात्रके । घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्रै राच्छादयेद्बुध । यामद्वयाद्भवेदुष्ण धान्यराशौ न्यसेत्तत । दत्त्वोपरि शराव त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् । पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितर भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा । तद्रसेनायसश्चूर्णं सर्वीय प्लावयेदिति । आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः । एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशय । एव सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् । एव मारितस्य लौहस्य गुणा' । "लोह तिक्त सर शीत कषाय मधुर गुरु । रूक्ष वयस्य चक्षुष्य लेखन वातल जयेत् । कफ पित्तज्वर शूल शोफार्श प्लीहपाण्डुता' । मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्ट तद्वदेव हि । गुञ्जामेका समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिका । तावल्लोह समश्नीयाद्यथादोषानल नर । कुष्माण्ड तिलतैलञ्च माषान्न राजिका तथा । मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवक । शिलागन्धार्कदुग्धाक्ता स्वर्णाद्या सर्वधातव । म्रियन्ते द्वादशपुटै सत्य गुरुवचो यथा" ।

"कामे कान्ते रसिका काकुरुतेन" माघ । "कान्ताजनेन रहसि स्पृहीता ।" "वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु" । माघ क ब्रह्माणमन्तयति हिप राद्धकाले । १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० "कामदेव कामपाल कामी कान्त कृतागम' विष्णुस० । १६ पत्न्यां स्त्री "सा कान्ते पञ्चस्थाने पर्य्याकाशे देशे स्वाप्ती "ज्यो०त० "कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि भवोढया" विदग्धमु० । १७ कार्त्तिकेये पु० । "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च" इत्युपक्रमे "कामजित् कामद कान्त" इत्युक्ता । "नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य य पठेत्" भा०वन० २३१अ० । "भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यनौ नरसा लगौ" इत्युक्तलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री । १९कामदेवभेदे पु०कामशब्दे विवृति ।

कान्तपक्षिन् पु०स्त्री कान्तोमनोहर पक्षोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । मयूरे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

कान्तपुष्प पु० कान्त पुष्पमस्य । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कान्तलक पु० कान्त लक्यते लक-आस्वादने कर्मणि घञर्थे क । (तु द) तुन्नवृक्षे अमर ।

कान्तलोह पु० कान्त प्रिय लोह यस्य । अयस्कान्ते । कर्म० । (कान्तिलौह) लौहसारे । कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् ।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्ताङ्घ्रिकृतताडन दोहदमस्य पुष्पोद्गमे । अशोकवृक्षे त्रिका० । यथा च तस्य तथात्व तथाऽशोकशब्दे ४८५पृ० उक्तम् कान्तापादटोहदादयोऽप्यत्र ।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा० । कान्तलोहे राजनि० ।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा अराश्च अन्ययोऽस्य, कस्य जल-

कान्तं कान्तं कान्तोर्वं वा एवम् [illegible] च ।
(कान्तविता) [illegible] कान्त । [illegible] 'कान्त
[illegible] । ३ओ[illegible] २४३
च राजनि । [illegible] —कान्तारे वन ।
[illegible] । इति मेदि । [illegible] च इ म [illegible]
[illegible] मेदि । कान्तं वनु एतयोरे [illegible] ।

कान्तारपथिक त्रि कान्तारपथानुगम् उम । कान्ता
एतयोनापुते ।

कान्तारी स्त्री कान्तार+ङी ङीप । कान्तारैको राजन ।

कान्ति स्त्री कम—कामे कन—दीप्तौ वा भावे क्तिन् । १दीप्तौ
२शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां [illegible] शोभा
[illegible] च । [illegible] इति [illegible] यथा "तैलो
[illegible]
[illegible] एतान्न [illegible] शिरेभ्यो [illegible] तैल वा
[illegible]
[illegible] । [illegible] कान्तिरत्नम् [illegible]
[illegible] "[illegible] एतमनम् "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] वा इ [illegible]
[illegible] । [illegible] कान्तिर्[illegible]
[illegible] । कान्ति[illegible]
[illegible]" । इति [illegible]
[illegible] कान्तिरन्ते इति [illegible] । तैलं च
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible] च वा कान्ति
[illegible] । "[illegible]"
[illegible] । [illegible] । [illegible]
कान्ति[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] वा [illegible]
[illegible] । [illegible]" [illegible]
[illegible] " [illegible] "[illegible] कान्ति"
[illegible] "[illegible]
एवम् [illegible] ११६ च । ८ [illegible]
च "[illegible] "[illegible]
[illegible] कान्ति [illegible]" इति ८८ च ।
९ [illegible] च । [illegible]
वा । [illegible] कान्तिरन्ते
[illegible] ३१च । [illegible] । "[illegible] कान्ति
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

कान्तिद न कान्तिं ददाति दा—क । १पित्ते [illegible]
[illegible] । तैलवत् [illegible] कान्ति[illegible]
[illegible] कान्ति[illegible] । २सी
च । ३[illegible] त्रि कान्ति[illegible] ।
४[illegible] स्त्री राजनि ।

कान्तिदायक न कान्तिं ददाति दा-ण्वुल् । [illegible]
[illegible] । [illegible] कान्ति[illegible]
[illegible] । २कान्तिदातरि त्रि ।

कान्तिनगरी स्त्री कान्तिनगरी [illegible]
[illegible] कान्तिपुरीति [illegible] च
[illegible] ।

कान्तिभृत् त्रि कान्तिं बिभर्ति भृ-क्विप् । [illegible]
२चन्द्रे इ [illegible] कान्ति[illegible]
[illegible] कान्ति[illegible] । कान्ति
[illegible] च कान्ति[illegible] ।

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप् । [illegible] । "[illegible]
[illegible] कान्तिमत्ता [illegible] ।
"[illegible] कान्तिमत् [illegible]"
[illegible] "[illegible] च वा कान्तिमती [illegible] ।
२ [illegible] "[illegible] कान्तिमती [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] कान्ति[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

कान्तम त्रि '[illegible]
वा [illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] कान्तम् इति श्री

कान्दक इ स्त्री [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

कान्दिक त्रि [illegible] । [illegible] ।

कान्द त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] त्रि ।

कान्दर्प इ स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible] । २[illegible]
[illegible] त्रि ।

कान्दर्पिकः, त्रि, कन्दर्पमधिकृत्य प्रयोजनमस्य ठक्। कन्दर्प-वृद्धिसाधने द्रव्ये। उक्तो विधानभेदे। तद्विधानञ्च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा। "रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये। यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि। एष्यं घृतमृतुनागरश्च शीतलं मधु सदा मता प्रिया। सक्तो नारकथा रतः स्मरो वर्ग एष मदनस्य वागुरा। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्या-शिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात्। सैकानि विंशति दिनानि नराधिपोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव। क्षीरं घृतं च कपिकच्छुमूलं पिबेत् स्वयं स्त्रीषु न सोऽस्य पैति। माषान् यथाग्निरिति वा विपक्वान् षड्पामसात्म्य पयोऽनुपानान्। विदारिकाया स्वरसेन चूर्णं सुबहुसुभावितशोषितं च। घृतेन दुग्धेन शर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदा प्रभूता। धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताघृतयुक्तम्। लीढ्वानु-पायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत्। क्षीरेण वस्ताण्डयुजा घृतेन ससृष्टाश्य कामी बहुगामिमान् च। सुशोषितानश्नि पिबेत्ययश्च तस्मात् परं किं चटकः करोति। माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः। क्षीरमप्यनुपिबन्ति तास्ते शर्वरीषु मदनेन शेरते। तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोग। आजेन सिद्धा पयसा घृतेन पक्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या। क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा। कुर्वन् सोऽद्युदि जीर्यते उस मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम्। सालमोदाचषणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली। भद्यतमतरलो-भणवारिभिश्च चूर्णमानमुदराग्निदीपनम्। आम्लतिक्तलव-णानि कटूनि शाक्तिकक्षारशाकबहुलानि च भोजनानि। दक्षक्षुक्षशीर्यरहित स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव सुखाय बलामयाय"॥ भावप्र॰ तदुपायविधानादुक्तं यथा। "अथ वाजीकरणाधिकारः। तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह। यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम्। तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः। अत्र प्रसङ्गात् क्लैब्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह। क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते। तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते। तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्य-स्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्। तैस्तैर्भावैः—भयशोकक्रोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः—तु क्षयात् क्षते पीडिते अवसन्ने सति यावत्। ध्वजः—शिश्नः। पतति नश्यति। संप्रयोगो मैथुनम्। 'कटुकाम्लोष्ण-लवणैरतिमात्रोपसेवितैः। पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात् प्रजायते। कट्वादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दाहनात् क्लैब्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम्। अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः। शुक्रक्षयेण तृतीयम्। 'महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत्। वीर्य-वाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः। षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्र-स्तम्भनिमित्तकम्। बलिनः पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात् चलितमनसो, ब्रह्मचर्येण मैथुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैब्यं भवति। जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम्। असाध्यं क्लैब्यमाह। असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत्। मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदाच्च अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा। क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः। सुश्रुत चिकित्सितं यथाविधानपरिज्ञानम्। अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह। नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः। सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तु षोडशात्। न च वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति। अयचरकुपदगाद्या रोगावातीव दुर्जया। अकालमरणञ्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा। चिन्ताचिन्तामर्षयता रूपयौवनशालिनाम्। नराणां बहुभार्याणां विधिवाजीकरो हितः। स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम्। योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम्। हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा। एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया। वाजीकरणान्याह। भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च। गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा। यामिनी चन्द्रतिलका कामिनी नवयौवना। गीतं श्रोत्र-मनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः। गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च। मनसश्चाप्रतीघात वाजीं कुर्वन्ति मानवम्। माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि विद्यात्। एकापवि स-

विदिशामि महार्हदोऽपि बाधीशिवाऽपि एकैकमत्र दुर्मेत्"। बलीयमेदात् मम समादिताः।

आप्रव न बन्धो यंका नमत् बच। बन्धुयकते बच्चे

आप्रविश त्रि बाम्ये नकार्य इव। बन्धुयनकमार् आविर्भूतिर विनाशुवकते।

आप्रिमूत त्रि बां दिवं मायीमाकृतां पूजा प्राप्य दू- मनो मर्यादि इ २८ प्रयो। बां दिवं मायीमाकृतव मावे। व बर्णविहृमालबाबालो मातृकवरा। बां- दिमयूमो बोधिकार्यी मुहुमारोहता दिवमु मा मा व १६८७। "बां दिवं मायीमाकृताः वार्षिमूत" बोधन। वार्षिमूर्व विवमाल दिवंग दुर्बोधिनो दूमादि यज धनम् मा बद्यो ४४७।

आप्रिग्रीव त्रि बां दिवं मायोमाद 'बहाबेदि मायवा दिवः बवयमाबाद इव दुयो॰ वदू बाब्रिवकनात् वयाः। बदि वैदने भावे एव् बन्धिः बहाबम्। बीय वैवने बरवाबमादरबाबार्वबवा बाबे बब बन्धिव बीय बवबवाब दिवा तै बवमा बव रामवरह। बवत तै बवाबिते बवर। "बहूनां इवबोमाव। बाद्विमीवबद्भवतव बाबो।

आप्रबुध इ दैवके बबबूचवबदे शिवयवम्। "बाब इस बवायबोद् बार्णिवोबरबब।। बाबीदि विक्रो बोधे इतिबबाबवयर बा व १०१४।

आप्रयला स्त्री बाद् बबाद्रर्णविदु बायते बव-इ। बबो बाबबलादबे बवव।

आपटव इ स्त्री बाबबोर्माबावयम् बच। बाबहूमोयाबामे विवर्त इ बोबबवाबावेन बाबित दवि व बोत्। विवू बार्द्दराबिद बोत् बारेषेद। बावदी। बोबाबा- लात् इव बावतेर्वे बब। बावरबव बबवाबी। इत विव बडा बावबबव बत बर्व बा बब। बावरव २ विविवबडुबाबो व

आपटिक त्रि बबेव बरवि बद्।। बाबवबवाबिदिवि "बावद बाबविवं बब बह्यरवेद् इबब इवि बात॥ बोबवा बाबविबोवाविबबवबार्विदिविबाबरवबब- बाबब बबूविवं बावरवं यबवबेबवूबाब बबवविबबरेत् बब बरवर्वबा प्रबवबब्बात बबवबवबविबात् बाब दिवबां इबबविवबर्वबावबाबबवबवदा रावा बुबात् बब इव व बबवि बवबाबोवैव बवि बबवविवि" इव बबे रावा बबबमोबर्बंवे २बाबबबो बावबेदे इ।

आपद इ इविवा बबाः बवू बबा बाबेय।। विव बबबि बबवा। 'बाबाव बावब इव विवर्ण बब बबबबबम्" रामा। इवबबाबिवि २ दामवबे व इ। "बरब बबबवर्द इपवः बापवा बवा बवि प्रति ८४१२८ दामबबाबबवबे। २ बबीरे व बीद्। बाबवबाबबावबबवबाबब्।

आपा स्त्री बबु इबबाबितेऽवबा बाब-बरवे बब इव। बाबःबबोबबबब्रिबाबबात्। "बावर्बद्वेरवर बाबवा ब १।४।२। प्रबःबबोबबबब बद्दबो बाबी बबा बबा" बा।

आपाटिक न बबावबिब बवेरा बार्वे बब बार्वि- बाबि बबिबिबवबिवबोवू बीवता। बबबबाबे।

आपात न बबाबेव बबेद् बा बब।। बबाबबबाबरे इव्वेदे बबाबबदे बदा। २ बबाबबबाविबि बवेबिबे बूबबाबो व। विबबबबबे बोरब बाबाबब बद- बबू" बिबबो। (बाबिबबाबबा) २ बर्ववाबवे १० रावबाब। बीरब बबे। ३ विबुबाबो बी रावबि।

आपातिक त्रि बबावेब बबबाबेब बरवि बबबबबरबाबिब बरोवि बद्।। बैदाबाबबबुवे विबाबिवेदे बैबाबा- बावव। बराबिबबाबावबवूबिबूबव बबुबाबाबी बबबाबबबोबव। बबाबि बोबाबबबाबवबो बबविबोबिबबबिबबोबराव। बब बबेद बो बब बर्विवो बवा। "बविबबाबबबाबिबाबरिबबबा बोबाबबीबुबां बबी बबबबाबबबविबबबराबेव बा बाबबा। बदा बबबबोरबबविबबबवीबाबबाबे बबेदबों व बरबोबबबबबविबिर्दबो बबाबिबब इवि। "बब बोर्बबराबबी बबब बबबाबिबबाबबवं विबे- बम् बबबविवबबबा। २ बबबबबाबिबे (बबाबि) इ बबी विवबां बीब्। बबबबबद बबाबिबबबे व विवदि। बबाबिबबेव बबेरा बबू। ३ बुबबबबे।

आपातिन् इ बावाब बबावे बबुबबाबबं बबी बार्बबेबाबब इवि। बबूबबीबोरबबबबाबबबबबे बबावें बबबबाब बाबिबि विबे। बबेबबाव बाबाबी विबबू इविबा बिब बा बबू। ब बिबबबबबाबबबबे। बाबुदाव २ इवबेदे। 'बोबिबबा बबबोबाबा बोबिबिबो इति बिद।। बाबाबी बबबब व बबाबे विबबोबिबो" इवि १६२८। (बबाबि) २ बाबिवबदे बबबबबे इ बी। विबबां बीद्। "बबी बबाबिबबो बैबा इवबा बादि-

तादृता” तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव वद्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पु स्त्री कपिञ्जलस्यापत्य शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्नामान्यत्ति अद-अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् “अत इञ्”पा० इञ् । कपिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पु स्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् “अनुदात्तादेश्च” पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिता । “मार्गं सा कापिला सांख्या” भा० शा० २०२ । “बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्” “पितृ नियोगाज्जगाह शुक्रो धर्मभृतां वर । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत ।” भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० भरत कपिलमधिकृत्य कृतोग्रन्थ अण् । ७कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु” इत्युपक्रम्य “कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्” । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पु स्त्री कपिलिकाया कपिलवर्णाया अपत्यम् शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलाया तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्या स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मणा कपिलशिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा० शा० २१८अ० वर्णितं यथा “तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तं यं कामानावृतं नृषु । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्” ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा “कापिलेयः कपिलाया पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्य्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनावृतः कामादयस्तमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृषु सुखम् अविच्छिन्नं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखरूपेण तत्प्रामाण्यख्यापनमुच्यते । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहः प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः “पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति” शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि “भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादि” विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च “शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखः पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चज्ञः कथं षष्ठज्ञः स्यादिति चेत् ? शृणु—यथान्नमयः विकारस्तथासीनस्तत्प्रतिमन्नं विराडाख्यमेवेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्पतिर्नेतीति न षष्ठोपास्तिः पृथगवक्तव्या । षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चसोपास्तिफलत्वात् तदेनदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

[illegible] इत्यर्थः [illegible] । [illegible] ।

कापिश त्रि० कपिशेन निर्वृत्तादि [illegible] । कपिशेन निर्वृत्तादौ ।

कापिशायन न० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कापिशी स्त्री० [illegible] ।

कापिशायन त्रि० कपिशायाः [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कापिशीय त्रि० [illegible] ।

कापिष्ठल पु० [illegible] ।

कापिष्ठलि पु० [illegible] ।

कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः [illegible] ।

कापेय न० [illegible] ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । [illegible] ।

कापोतक त्रि० कपोतस्य [illegible] ।

कापोतपाक पु० [illegible] ।

कापोताञ्जन न० [illegible] ।

काप्य पु० [illegible] ।

काप्यकार त्रि० [illegible] ।

कामल पु० कुत्सितं फलमस्य । (कट्फल) वृक्षभेदे । शब्दरत्ना०
कावर पु० कुत्सितो वरः को० न वेदे दृष्टो०। कुत्सितवन्धे ।
"अहम् शुम्न कावर वध्रि कामवत् गन्धुर" । "शुना
कपिरिव दूषणी बन्धुरा कावरस्य च" इती स्त्रिया भर्तृ-
स्वामि दूषयित्र्यासि कावरम्" ऋग्० १।८।२।४।५।
काम अव्य० कम घञ् । १अनुमायां विध्व । २निकामे २अत्यर्थे
३काम्ये म० मेदि० कामाय हितम् यत् । ५रेतसि न० मेदि०
६स्वारमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे
कन्यर्तुमत्यपि" मनुः । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं
क्षाम्यतु यः क्षमी" माघ । ८इच्छायाम् "काम सङ्कल्पो विचि-
कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव"
श्रुते तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते
मनोहेतुकत्वोक्त्यैव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्व-
मिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे
चास्य विवृतिः । "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्क-
ल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य 'अकामस्य क्रिया काचित्
दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्
तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्वं क्रिया प्रति
कामस्य हेतुत्वमुक्तम् । "मदीयं अनेन कर्मणा इष्टमिदं
फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः । तथाच इष्टसाधनता
ज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् कामः इच्छा भवति, ततः क्रिया-
निष्पत्तिः । यथाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेद
कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् "काम एष
क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव" कामश्च इष्टविषयाभिलाषः ।
"सुखे या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते" । सुखानादौ
कामस्य एव मूलार्थकर्महेतुः । अतोऽस्य सर्वं प्रोक्तेन कामो
लोकोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधो
ऽभिजायते" गीता । कर्मणि घञ् । ९कामनाविषये, कामना-
विषयश्च द्विविधः बाह्याभ्यन्तरकामनाविषयभेदात् तत्र स्त्र्य-
न्नादिकं स्रगादिविषयाश्च बाह्यविषयाः शारीरमानसिक
कर्मजातम् आभ्यन्तरं सच स्वप्रहेतुकं भावनाख्यं "न
जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
वर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते" मनुः । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये
कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् सुखेन
इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात् । "अप्यर्थ-
कामौ तस्यास्तां धर्मएव मनीषिणः" रघु । "वल्लभ-
कामस्य तथेति कामम्" रघु । काम्यमानत्वात् कामं
हरतीत्यर्थं । 'अर्थेति कामं प्रतिबुध्यमानः रघो" रघु ।
"इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्"
रघु । कामनाविषयत्व सुखस्वरूपस्यात्मन एवेति वेदान्तिनः,
तदेव मुख्यप्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति"
वृ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वो-
क्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव
दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः,
"मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च । "कामहा
कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस० ।
स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्प-
रालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके
कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते । स च तिथिविशेषे स्त्री-
पुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं
शारदातिलकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ
कुचे हृदि । कक्षे कण्ठे तथोष्ठे च गण्डे नेत्रे
श्रुतावपि । ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ।
दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः । पादाङ्गुष्ठे
प्रतिपदि द्वितीयायान्तु गुल्फके । ऊरुदेशे तृतीयायां
चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु
कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्यां गण्ड-
देशे द्वादश्यां नयने तथा । श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां
ललाटके । पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति
क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव तत्सुचुम्बनम् ।
"हृदि कामं भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्"
भाग० । तस्य धर्मादिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदय-
जातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजत्वम् ।
प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने
प्रकाशः यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९ ।
२२ अ० वर्णित यथा
"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः । कामा-
यासु समस्तके त्यक्त्वा बुद्धिः सतेति वै । सन्ध्याश्च चलित
चित्त कामवाणविलोडितम् । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषा
मानसानां महात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहास
विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वममर्यादमृषीन् प्रति ।
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या
स्वयं तत्र समामापातिदुःखिता । ततस्तु ब्रह्मणा यत्ने
मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

कीर्त्त्यते। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद'। षष्ठरात्रे त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। अथार्थं शम्ब-रस्य त्वं ध्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो! देवकार्यार्थसिद्धये। यैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽभवत्। माया शरीरजा ह्यस्य मोहनार्थं दुरात्मनः। एतेनोत्पादनार्थाय मे पयश्च निशि तदा। एष प्रद्युम्न! वृत्ता वै तव भार्या मतिव्रताम्। श्रुत्वा तु शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गृह्य मायावती भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ०। "काम प्रति नारदवाक्यम्। "सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवता-मिव। अयं स देवि! संप्राप्तः पुत्रस्तापधरस्तव। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हृता मायाच या मर्त्त्या यामिर्देवानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। मा च ते शम्बरस्यैव पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, स कान्तस्य शम्ब-रस्य रति प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्य-सकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर० तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराज चूते राजनि०। कर्मपूर्व्वकात् कामयते कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकाम प्रजाकाम इत्यादि। पजन्तकामशब्दे परे तुमुन्नस्यान्तलोप। यथा गन्तुकाम रन्तुकाम इत्यादि तथादि० तस्याप्युदासता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्द-समभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकस्य तत्कृतिसाध्यत्वस्य च अभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम-नियोज्यकस्तत्कृतिसाध्यो वा याग इति बोध। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्य-फल च कामनावतोऽन्यत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति यथा पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरोऽपि लभन्ते। अर्थशब्देन द्वन्द्वेऽस्य वा पूर्व्वं निपात। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६बीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुलार्णवे "देवीं दक्षिणबाहुपक्षनयनं काम कलाबिन्दुम्" दक्षिणबाहु ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहु-

मूले न्यस्तत्वात् तथात्वम् ककारलकार' नयनं शासनेत तेन ईकार कलाबिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येव रूपं कामम् इत्यर्थ। मकारान्तरेण तदुद्धार तन्त्रसा० श्रीक्रमे। "ता विद्या शृणु देवेशि! काममिन्द्रसमन्वितम्। नाद-बिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वसम्पत्त्व कामे-कैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौ-ख्यदम्" कुब्जिकात०। "परा च कमला कामो वाग्-भव शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। शिवबीज (ह)। तथा काम (क) इन्द्रम्(ल) देवी (ई) नियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाविशेषत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। २त० २कामदेवस्य कलायाञ्च।

कामकान्ति त्रि०कर्म—षष्ठे कान्ति कामपरा कान्तिर्यस्य। काम-शब्दयुक्ते। "ते सुप्त! ययोऽश्नन् कामकातय"। ऋ० ८।८१।१४।

कामकाम त्रि० काम काम्य' कामयते कम—णिङ्—अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। णिनि कामकामीत्यप्यत्र। "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमाप प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा य प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० काम काम्य करोति कृ—अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कार करण ३त०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "अयुक्त कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रमपविध्याग्नीन् ब्राह्मण कामकारत"। "कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" मनु। 'य शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारत, गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० कामएव कूट शृङ्ग प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (पिड्ग्रे) (भाड)। हेम०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि० तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्याया मन्त्रभेदे। "वियच्च-न्द्रस्तत पश्चात् कर्णौ नकुलिवह्नि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परम-दुर्लभम्' (हसकलह्रीम्) 'वियद्विष्णुयुत कामोहस सकलत परम्। महामाया तत पश्चात् स्वरवतीति कथ्यते" हकसकलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदन शिवबीज च

मिद्यावरे। ममभत्त्वाचका वक्ता ममानराशवत ।

महत्कप्रावका वोभिठेम विष्णुना प्रकार्णेमया वाचम-
र्हिताववमिममप्रत्येवेरोहयो यथा "धम्मोवाच । यदि
देव मदवोऽविदयवा चव वमति। तत्त्वदाव मयच नरो
चम विदीवदाम् । चतुर्वचाना देवेम । माविनीऽचिन्
दुःसवे । न भक्त नमेर्व चचाचा। वचान्त वै। चो
वचमाहवाव । प्रथमं चैत्रो भवा वैशाखो हिमी
यः। ज्यैष्ठो मौलको मावकावै मार्गेव चचा। ज्यैष्ठे
लच वंचाहे वर्षोचाले मदीरिच । चचाचा: कुर्वि मी
माचे परिमलिमि वनिवद् वनिवद्। ववमा हम वचोद्दा
कमहि चारिमा चचा। वच्चचाना न यथा वचाचा
च मदीरिच"। ववा च वचवदविशेषोऽपि पुरुषहि।
मासे च पुरुषे रत्नचात् च चाचवति । माचा
मार्गादि चचारचमाचैन चरचमो पुरुषोऽनुपचवमेऽपि
मद चचलात् च मदरचम् चचाह चाचम । माचार्मा
पुरुषचार विष्णु वीरप्राव वहति । हम्माचा वृष्णे
मचो चचा चदवि मामचे। तेषां वचेर चाचचे
हलचाहव्रिमीम्रि चि। इदचाना चमहाना चच्च माह
मवेचचा"। चम चादचव चहुपदोऽभिम्युमर चव
रवि च मासो नच माहचोभ । ऽरचारचारदमार्गविचाच
देवमेदे च च मवाचदूविच । मचोक मा वि मी
दामचहूच चचा "चाच । चाचर २ चाचा ३ च
चामिचाम् ४ माचच ५ चाचा। चावचारच ६ चाचो
७ च चाहच ८ चाचह चा ८। दामो। दचच १०।
दचचो ११ दक्षिणाचो १२ दक्षिणा १३। दामि
चाचो १४ दचाचाचो १५ दचचाचो १६ मिचाचर
१८। चम्हचो १९ चम्हच चच २० चम्हो २१ चमर्दविचा
२२ हच। चहचाचो २३ दक्षिण २४ हमचचा २५
चहाचह २६। चामचो २७ चचच ८ चच चचचाचो
२८ भूमीचर २। पूर्णच २१ चाचचो २२ चडो
२३ चाचचचटो २४ पुचाचह २५। चोहमो २६ चोहचो
२७ चोचा २८ चोहचहच २९ ३० च। चहमो ३ चचच
३१ चच चाचहो ३२ चहुचाचच ३३। माचचो ३४
चोहिम ३५ चैच चच च ३६ चेचच ३७ चाचा। चच
चाचचच ३८ चच मिचा ३९ चोचर्दम ८ ।

तेष च चाचिवैदोमही मिचाच चहावविष्णुविष्णोन
मिरच चचहापचदाच च दामचहमविचहर चेचाद् चा
चाचचाहचाहमिलचाह चच ३ मिच्य १८च ।

"चाचोचहमि चैचोच हरचार्व चदा चवे।। दर्शते
चच्चे चाचो चोहचाचो चाचिम । हरद् चर्-
चाचच्च मिमिनहिविचिमचम् । हदर्व पुनर चाच
हचचाचचहचरम् । मिहचचोचहाच चचोचच-
माहुवे। चचरमुदर्विरमिम्ह मचाच चरचोचहि।
मोर्व चचर चे देच दवि चाचद् चद्मि चे। रचा
हिचचचारिमाचाचदूचीचचार चम् च च चचाद् चच-
देचाह रचमिचा माहुभूच माचाचहोचर्व दवि चचर
चाचीच च चमिचाहपमेचे। चदेमद् चदि चविचम्।

चविचचा चपुरेचच चचमो चाचोहचचा। चचदाच-
चरोचहे चव चः चाचहमच। च चहदामे चचवें
मिचोचे चविचाचचहात्। चचार चचच हर्व मिच
दे मचचो चच।। च चचचा दरोचहूचीचचा चच
चार चम्। हीचोऽचहमिच चचह च मिचाम चा-
दर। चचचचा ह चचादीहाचो चचदुचामिचा। चाचा
चाचाचची चाच चाचेच पुचहर्मेण। हरो चं चा-
देचच हच हचमिचाचचम्। चचा चविचा चमिचा
दामर चाचचोदिच। चचाचदो ह चं हचा चमुहचर्
दचा। चर्वेच चचचा हुचा हच।हचरचाच। चच चचा
मिदीचचाच चविः माहुर्वहूच च। चर्व च चच चाचो-
चम् चचवेच चाचमिचचचह्। चच च चाचोचचो चैचचार्वें
मि हिचामिचम्। मिचाचोचहूरे चचा च मिचर्मि
देवि चचिद्। चच चचचा हर्व देहोच चहविचा।
चैदिहेच चचोऽचची चचोचाचचरें चचा। चचचच
चर्व हाचे चाचचाचीच चाचचे। चच्चोचो चर्व हूच
चचो चा हच हचच। चर चविहच चचचा चाचाहच
चा चचचचत्। हचाचचचोचच चीचमिचाचचचचम्।
चचच्चा चचाचात् च च चा चचचम् दविचविचचहः।
चाचाचचचविचाचचाच मे चचोच चाचरम्। चा च चं च
चाचाच चार्चि चचचचीचचम्। चाचा चाच दरी चर्मा
दाचचोः चाचचीहिचा। च चदर चीरमचचह चहुचा चाच-
रचमः। मिचाचिचची चारोचा चचोचविचिचारच।
ह चा चाचाचचो चार्च चाचचाचाच चाविचो" चरि
१५१च। हचार। चचच चा चाच देचचर्चाचच्।
च मिर देरराचेच चर चच्चोचचाच। चर च हर्वे
चार्वे चाचदेचोऽपि चाचद।। हरचोपाचचाहचचचा
चहविचचच्चदे। च रविचाचे चाचोऽपि दविचचा
चचचचाचः। चाचाऽपि चेदचेच च चहुच चच

"कमाटक कामठक सुषेणोमसयोऽव्यय" इति सर्पसत्रे-नष्टष्टराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५०अ०।

कामतान्त पुंस्त्री काम तामयति प्रतिभाययति तम+प्रतिष्टाया णिच–अण् उप०स०। कोकिले त्रिका०। तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कामतिथि पु० स्त्री कामदृशार्यां तत्स्वामिका या तिथि त्रयोदश्या तस्या कामपुत्रादृता काममहाइज्ञे दर्शयिष्यते।

कामद त्रि० कामान् ददाति दा–क। १अभीष्टदायके, २काम धेनौ स्त्री मेदि० मन्नाना कामपूरके ३ परमेश्वरे पु०। काम कामरूप सौन्दर्यं च ददाति दो-खण्डने क। ४ कार्त्तिकेये। "कार्मजित् कामद कान्त" भा० व० २३१अ०। कार्त्तिकेयनामकथने।

कामदुघ त्रि०काम दोग्धि दुह–क घादेश। १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघा स्य कामान् धुगध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,४। "आराधय सपत्नीक प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मा कामदुघां प्रसन्नाम्" रघु। २सुरभौ गवि स्त्री।

कामदुह् त्रि० काम दोग्धि दुह–क्विप् ६त०। काम्यसिद्धायके। "एष (एव) वस्त्विष्टकामधुक्" गीता। "तथा च कामधुगधेनुर्नमितस्य महात्मन" भा० आ०१७५। "यद्वयार्चितमत्प्राणे न्यस्य (सुन्यन्दम्) कामधुगव्ययम्"। भाग० ७,१५,५। "एक शब्द सुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञात स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुति। क (कामदुघो-ष्यतार्थे) त्रि० तेर्त्तर्गुणे कामदुहाय मत्वा नर प्रदा तारमुपैति सा गौ" भा०व०१८६अ०।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात्। १नागदन्त्यां रत्नमा०। २पाटलावृन्ते शब्दर०। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे।

कामदेव पु० कामएव देव। कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णुधर्मो०ऽक्तं यथा। 'कामदेवस्तु कर्त्तव्य रूपेणाप्रतिमो भुवि। चापबाणकरश्चैव मदाद्घूर्णितलोचन। रति प्रीतिस्तथा शक्तिर्मदशक्तिस्तथोज्ज्वला। चतस्रस्य कर्त्तव्या पत्न्योरूपमनोहरा। चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनोपगा। केतुश्च मकर कार्य पञ्चबाणमुखो-महानिति"। काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभि काम्यस्तथाभूत सन् दीव्यति द्योतते।२ परमेश्वरे। "कामदेव कामपाल कामी कान्त कृतागम" विष्णुस०। चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव 'अश्वस्य कोविदारस्य हृपस्य ऋषभस्य च। हरस्कात्रयक् पुष्पफलमध्ये पलत्रतटयम्। अश्वगन्धा पलमिता तदर्द्ध गोक्षुरस्य च। शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा। अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीज पुनर्नवा। काश्मरी-फलमेतत्तु माषबीज मदन च। पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणेऽभ्यस पचेत्। चतुर्भागावशेषन्तु कषाय मवतारयेत्। मृद्वीका पद्मक कुष्ठ पिप्पली रक्तचन्दनम्। वालक नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफल तथा। नीलोत्पल सारिवे द्वे जीवनीयं विशेषत। पृथक्कर्षसमञ्चैव शर्करा पलद्वयम्। रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढक तत्र दापयेत्। चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत्। रक्तपित्त क्षतक्षीण कामलां वातशोणितम्। हलीमक तथा शोथ वर्णभेद स्वरक्षयम्। अरोचक मूत्रकृच्छ्र पार्श्वशूलञ्च नाशयेत्। एतद्राज्ञा प्रयोक्तव्यं अन्त-पुरचारिणाम्। क्षीणाङ्गानां प्रयानां दुर्बलानाञ्च देहि-नाम्। स्त्रीणामनपत्यकानां जीर्णानामल्परेतसाम्। श्रेष्ठ बलकर हृद्य श्रेष्ठ मेध्य रसायनम्। ओजस्तेज स्करञ्चैव आयु प्राणविवर्द्धनम्। संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुष दुर्बलेन्द्रियम्। सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुम। कामदेव इति ख्यात सर्वरोगेषु शस्यते"।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्वतास्थे सरोवरभेदे कालि० ८१ अ०। तत्स्थानस्तामाहात्म्यादिकम्। "मणिकूटाचलात् पूर्वे मत्स्यध्वजकृताचल। त्रिर्हंस्यो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुरा। शरीर प्राप तपसा समाराध्य वृषध्वजं। तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम देवेन सन्वितम्। नाभिलक्षाकार सर्वां स सोमभाग सम-न्तत। तदा स शान्तनो नाम तत्राप्य दक्षिणस्तथा सर कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थित। स्नात्वा-न्या विधिवत् तत्र पीत्वा कामधराम्भसि। विमुक्त पाप शुद्धात्मा शिवलोके महीयते"।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनु। १अभीष्टप्रतिपादि काया स्वर्गधेन्वाम् सुरभिरन्याया रोहिण्याः २कन्याया गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्त कालिकापु०८९अ०। "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामत। सर्वा माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी। तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापते। नाम्ना सा रोहिणी रम्भा सर्वकामदुघा तथा। तस्या जज्ञे श्रूरदेनात्तर्वारतिनमोऽस्यतात (तस्या जज्ञे शुभ नेकान् सुरेरतितमोऽच्चतात् या याठ कामधेनुरिति ख्याता सर्वैर्दैवतपूजिता। सा पितामह

[illegible] । [illegible] ।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ–क्विप् १४ । [illegible] । कामं कामं करोति । [illegible] । [illegible] ।

कामकेलि [illegible] । [illegible] ।

कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कामखड्गदला स्त्री [illegible] । [illegible] ।

कामग त्रि० कामेन [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

कामगामिन् त्रि० कामं गच्छति [illegible] । [illegible] ।

कामगिरि पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कामगुण पु० [illegible] । [illegible] ।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर–ट [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कामचार त्रि० [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

कामचारिन् त्रि० कामेन चरति चर–णिनि । [illegible] ।

कामज त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

कामजान पु० [illegible] । [illegible] ।

कामजित् पु० कामं जयति जि–क्विप् । [illegible] ।

कामठक पु० [illegible]

"अभाठक कामठक सुपेणोमलयोऽव्यय" इति सपेमत-
नष्टवतराष्ट्रकलसनागनामकथने भा० आ०५० अ० ।

कामताल पु स्त्री काम तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां
णिच्—अण् उप० स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका या तिथि
त्रयोदश्या तस्या कामपूजाङ्गता काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि०कामान् ददाति दा—क । १अभीष्टदायके, २काम-
धेनौ स्त्री मेदि० मन्त्रानां कामपूरके ३ परमेश्वरे पु० ।
काम कामरूप सौन्दर्यं वा द्यति दो अवखण्डने क ।
४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामद कान्त" भा० अ०
२३१अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि०काम दोग्धि दुह—क घादेश । १अभीष्टसम्पाद-
के "इन्द्रस्य कामदुघा स्य कामान् धुगध्वम्" आश्व०
श्रौ०६,१२,४ । "आराधय सपत्नीक' प्रोता कामदुघा
हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघु ।
२सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० काम दोग्धि दुह—क्विप् ६त० । काम्यमिष्टा-
दके । "एष (यत्न) वस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्या
च कामधुग्धेनुर्नैविष्य महात्मन" भा० आ०१७५ ।
"यद्धयाचितमत्पार्वं न्यस्त (मुन्यनम्) कामधुगव्ययम्"।
भाग० ७,१५,५ । "एक शब्द सुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञात
स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुति । क (कामदुहो-
ऽप्यत्वार्थे) त्रि० तैर्तैर्गुणैः कामदुहाय भूत्वा नर प्रदा
तारमुपैति सा गौः" भा०अ०१८६अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीरुप्रे
रत्नमा० । २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० कामएव देव । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा०
दा० विष्णुधर्मो०उक्तं यथा । 'कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपे-
णाप्रतिमो भुवि । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचन ।
रति प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्या चैवास्य चोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य
कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहरा । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या
भार्यास्तनोपगा । केतुश्च मकर कार्यः पञ्चबाणमुखो-
महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभि काम्यस्तथाभूत
सन् दीव्यति द्योतते ।२ परमेश्वरे । "कामदेव कामपाल
कामी कान्त कृतागम" विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३
वृतभेदे ततपाकादिप्रकारो यथा तत्रैव
'अश्वत्थ कोविदारस्य हयस्य ककुभस्य च । कल्काद्व्यातक्

गुप्तफलमध्ये पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता तदर्द्ध
गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा ।
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीज पुनर्नवा । काश्मरी-
फलमेतत् तु माषबीज तथैव च । पृथग्दशपलान्
भागाश्चतुर्द्रोणेऽम्भस पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषाय
मवतारयेत् । मद्वीका पद्मक कुष्ठ पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
बालक नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफल तथा । नीलोत्पल
शारिवे द्वे जीवनीय विशेषत । पृथक्कर्षसमक्षैव शर्क
राया पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढक तत्र
दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
रक्तपित्त क्षतक्षीण कामलां वातशोणितम् । हलीमक
तथा शोथ वर्णभेद स्वरक्षयम् । अरोचक मूत्रकृच्छ्र
पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञा प्रयोक्तव्य ? न्त
पुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्याना दुर्बलानाञ्च देहि
नाम् । क्लीवानामल्पशुक्राणा जीर्णानामल्परेतसाम् ।
श्रेष्ठ बलकर हृद्य वृष्य मेध्य रसायनम् । ओजस्तेज
स्करञ्चैव आयु प्राणविवर्द्धनम् । सवर्णयति शुक्रञ्च पुरुष
दृढेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुम ।
कामदेव इति ख्यात सर्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्वतस्थिते सरोवरभेदे
कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्थाममाहात्म्याद्युक्तम् ।
"मणिकूटाच्चतात् पूर्वे मत्स्यध्वजकुलाचल । निर्गमो
यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुरा । शरीर प्राप्य तपसा
समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम
देवेन मन्त्रितम् । अधित्यकायां तस्यां स यौवनमाप सम-
न्तत । तदा ? शाम्भवी नाम तत्राभूत् दक्षिणस्वर
सर कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थित । स्नात्वा
न्या विधिवत् स्नाया पीत्वा कामधराम्भसि । विमुक्त
पाप शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनु । १अभीष्टप्रतिपादि
कायां स्वर्गधेनाम् सुरभिसंज्ञायां गोविशेष्याम्, २कश्यपाया
गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु०८२अ० ।
"दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामत । गवां माता
महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे
कश्यपात् प्रजापते । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकाम
दुघा नृणाम् । तस्या सर्वे सुरर्दैत्यतोयतिमोक्षसात
(तस्या सर्वे सुरनेकं सुनेरतितमोक्षसात वा पाठ
कामधेनुरिति ख्याता सर्वरत्नसमायुता । सा स्थिता

[illegible]

सर्व्वैरा यस्त्रपाणय । योनिदेशाच्च यवना शकृद्देशाच्छका स्तथा । रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः । तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत् बलात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् । हुङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्द्ददाह महानृषिः" ५५ स० । दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा० मत्स्य० पु० । "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्व्वकामप्रदं नॄणां महापातकनाशनम् । लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः । स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेकः समाहितः" । कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देयं कामधेन्वादि-शिवादिपूजा ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-पताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

"काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पलसाहस्रं तदर्द्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान-स्वप्रकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्लृप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते । यथा च गुडधेन्वादिषु "चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते ।

"वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि पद्मरागप्रभृतीनि, वत्सन्दत्वा तु विन्यसेदिति' क्वचित्पाठः, 'नाना फलानि गोधूमयवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

"तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुमण्यष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा" ।

"कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम् । सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागलन्तिकापादुकां रौप्यपादाम् । रसैश्च सर्व्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिर्वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्तान् तु धेनुमन्त्रैर्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ।

सघण्टागलन्तिकापादुकाभिः सह वर्त्तते इति सघण्टागलन्तिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणनासाधनत्वाद्गणन्तिका, अक्षमाला गलन्तिकेति क्वचित्पाठः । तत्र गलन्तिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णा कर्करीति व्याचक्षते । एषा परिभाषायामुक्ता । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरु धान्यकम् । एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्वमधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गुडधेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्त्राः । 'या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्' इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः । आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत् । "त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् । त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि । लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः । संसारदुःखशमनाय यतस्व काम त्वां कामधेनुरिति वेदविदो वदन्ति" । "आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतपदमिन्दुमौले ।" दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम् । विप्रायैवैकत्रपक्षमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था । तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्ज्जनानि कुर्य्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधि ।

"व्यास उवाच । राजन्निहैकामपि कामधेनुं दद्यात् सुहृद्भ्यस्तु केशव वा । विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं लक्षणनीयमेस्तु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेम्ना । कार्त्ते फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । शते सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम् । कन्यारथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः । दत्तैः फलैर्यल्लभते मनुष्यः, सम तथा स्यान्नतु कामधेनो ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्त्वाज्यभागेन सर्व्वमच्छेद-माचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य दुग्धादि-भिः। गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते"। गायत्र्या गोदाविलप्राग्ग्रन्थोक्तमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोदाविलीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षण" इति शातवोक्तेः, कामिके तु "एतादृशं पूजयेद्द षोडशकलशादिभिः। गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पूर्व्वं केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विप्राय विधिपूर्व्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातप"। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्ष-विषयम्, अनेकाग्निपक्षे तु बहुरूपमहदक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्य चरोपयुक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पत" इति। एकाग्नि-पक्षस्य स्वल्पवित्तविषयः। पूर्व्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्तवदापूपविहितमाचरे-दित्यर्थः। कालोत्तरे "एतमास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। त्रिसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यपञ्चकैः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीय-कामधेनुदानम्। वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न॰ शिवनिर्म्मिते तन्त्रभेदे। [शब्दार्थे दृष्टा॰।

कामध्वंसिन् पु॰ कामं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-णिनि।

कामन त्रि॰ कम-णिङ्-ल्यु। १कामुके अम॰ भावे ल्युट्। २अभिलाषे न॰। युच् अभिलाषे स्त्री दृष्टा॰। "असु-ञ्चितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदा-यत्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि न॰ कमन्दकस्यापत्यम्। विप्रभेदे तेनैव नीति-शास्त्र प्रणीतम्। तस्येदम् "इदाच्छ:" पा॰ छ॰। काम-न्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न॰।

कामन्धमिन् पु॰स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा-णिनि ना॰ धमादेशः। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीप्।

कामनीयक न॰ कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमा-द्वुञ्" पा॰ वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् कानन-कामनीयकम्" नैष॰ पाठान्तरम्।

कामप(त्नी)ति स्त्री कामं पतिर्यस्याः वपूर्व्वत्वात् नान्ता-देशः ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना॰।

कामपाल पु॰ कामान् पालयति पाल-अण् उप॰ स॰ १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामनाभीष्टस्य पालके २महादेवे कामस्य वा पालके च ३विष्णौ। "कामदः कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स॰।

कामपूर् त्रि॰ कामं पूरयति पूर-णिच्-अण् उप॰ स॰। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु॰। "कामपरोऽस्मि कृपाम्" भाग॰ ७।१०।२५।

कामप्र त्रि॰ कामं पिपर्त्ति पृ-पूर्त्तौ विभुजा॰ क उप॰स॰। १अभीष्टपूरके। "कामप्रोऽसि सन्ता परन्ता" ऋ॰ १।१०८।२। शि॰ क्तिं। कामप्रि तदर्थे "मरुत परि-वेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि॰ कामं प्रददाति प्र+दा+क उप॰स॰ १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु॰। "कान्तः काम-प्रदः प्रभुः" विष्णु स॰। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धमारूढौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे तथा। धारयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदी-पिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु॰।

कामप्रवेदन न॰ कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करण-णम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा॰।

कामप्रश्न पु॰ कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नमेव"। शत॰ब्रा॰ ११।६।२।१०। "कामप्रश्नं यथाकाम प्रश्नः" भा॰ "याज्ञव-ल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव" शत॰ब्रा॰ १४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु॰न॰ कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तस्य "मालादीनाञ्च" पा॰ इडपूर्व्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा॰ भवाद्यर्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि॰

कामफल पु॰ कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि॰।

कामम् अव्य॰ कम-णिङ्-बा॰ अमु। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छ-न्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु॰ ६त॰। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य महोत्-सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका॰।

काममहस्य चैत्रपौर्णमास्याकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी अन्ये-द्युरभिप्राया वा. तिथितत्त्वे भविष्यपु॰ "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम्। तस्यां सम्पूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

[illegible]

[illegible]

कामरेखा स्त्री काम(ना)ो कामव्यापारार्थां रेखा पङ्क्तिर्यत्र नस्य ण । कामस्य पताकायां वेश्यायाम् शब्दमा॰

कामल त्रि॰ कम-कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु॰ कम समस्यामनकोऽस्मिन् यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पु स्त्री मेदि॰ । तन्निदाना॰दि । “पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” निदानम् । “हरिद्रनेत्र सुभृश हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाक दौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ शाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य रूपं त्रि । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाह तन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” भावप्र॰ कुम्भकामलो । छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लोमनिपीडितः । नष्टाग्निश्च क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” माधव निदानम् । [लिङ्गे हेम॰ ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पु लिङ्गे

कामलायन पु॰ कमलस्यापत्य नडादि॰ फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये ऋषौ । “उपकोसलो ह वै कामलायन सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास” छा॰ उ॰ ।

कामलाली स्त्री काम यथेष्ट लाति आकर्षति ला—क ताद्रश मणि यस्या बहु सम॰ विष्वात् ङीप् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे” तन्त्रसा॰ आकर्षणप्रकरणे । ‘आत्मानं भावयेन्मन्त्री कामलालीमनु जपेत्” तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्य ।

कामलिका स्त्री कम्र जलस्यामनोऽस्मिन्नस्य ठन् । कद्धान्ये शब्दचि॰ ।

कामलिन् पु॰ ब॰व॰ । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षि प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि॰ कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् “स्यात कामवतीनां हि स्त्रीणां मतिर्विगर्हित” भा॰ आ॰ २८६ श्लो॰ । दारुमः २दारुहरिद्रायां राजनि॰ ।

कामवल्लभ पु॰ ६त॰ । १आम्रवृक्षे तत्कुसुम हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि॰ ।

कामवृन्त पु॰ काम यीजाद्दर्शनरपेक्षतया यथेच्छं

वृन्त' । वन्ध्याकें (पटाला) । राजनिघण्टु॰ ।

कामवृत्त त्रि॰ काम यथेष्ट निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । 'यस्तु स्यात् कामिय, कश्चित् कामवृत्त पर न्तप' 'यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृत ।” भा॰ या॰ ७॰ अ॰ ।

कामवृत्ति स्त्री ६त॰ । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्ति । २ स्वेच्छाचारे । ‘न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते’ कुमा॰ कामतोऽस्त्यस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि॰ ।

कामवृद्धि पु॰ कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) ४ख्याते क्षुपभेदे राजनि॰ ६त॰ । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्या । पाटलायाम् शब्दमा॰ ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्योषिद्भेदे । पदार्था दर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा “रति १ प्रीति २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी १० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ खर्वा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा । सुलोचना २० सुभ्राजया २१, तथैव च विमर्दिनी २२ । लोकप्रिया २३ चैकाक्षी २४, सुमुखी २५ नलिनी २६ तथा । जटिला २७ पालिनी २८ चैव शिवा २९ मुग्धा ३० रमा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोमा ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भद्रिणी ३८ चैव, पाटला ३९ माटिला ४० तथा । मालाऽ४१ च कामिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी ४४ तथा । रागिणी च तथा कान्ति ४६ । कनकाङ्गी ४७ सुकादरा ४८ । निम्नाक्षी ४९ चपोन्नता ५०, एव पञ्चाशदीरिताः । सर्वाः कुङ्कुमनिभा पञ्चाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमा ” इति । तन्त्रसारे कामदेवस्यापि पञ्चाशत्संख्यकमातृकार्णै एकैकवर्णसंयोगेन कामदेवदर्शितानां पञ्चाशत कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहित । तन्त्र-नाममालायां कश्चिद्भेदोऽस्ति । “पञ्चाशद्वर्णगुणिता पञ्चाशद्वर्णमातृकाम् । हृते तदर्णसोमिसा तथा रुद्रा दिकान् क्रमादिति” शा॰ ति॰ व्याख्या॰ राघवभट्टेन च्यादिपदेन पञ्चाशत्कामानामुक्तत्वात् तथैव व्याख्या इति बोध्यम् पञ्चाशदेव कामसंख्या । अत कामकल्पद्रुमे कामवन्दे रतिभेदस्यैव पञ्चाशत्त्व यत् प्रतिपादित तत्

र । तत्र तर्त्वादिष्व काम इत्यभिप्रायः। कामस्य कर्णोदश्चा पूर्वमीवो मवतीति । इति वैभमवोदश्चा मनुपूर्वविधानात् मि कि रामायणस्य 'कादश्चा यममायक प्रभावा मदनोत्सवः। मीमावमादिति मोक्ष वर्णत्वा प्रतिपादनम् मदोवादश्चा विधानात् तत्र मात् प्रोवतिमिर मन्त्रादेवमार्णवविति कामस्य मन्त्रादिमिमात्रा कामविधिमपि विधानात् । तत्र विधि निधाय "पद्मे ।विदिद्धि एनिदिद्धा एकमेव अक्षरी एभिमाषी एदिभान् कर्णेष। नवमी टाक्षरी ।नीत ।।मरी ।।मरत ।।मरा। ।।मरो ।।पूर्वेति विधीय एम्या रामरत्न मेधा । मदनदहनादेव "तिमकार्दिमित पवदश्चा कामविधि कि दि मरसमानिमम् । एत मन्त्रेण मदोदश्चा कार्यदोषिता मदोदश्चा। करविधि कादम्बदेवाद्यभावाभिधानवेष्वपि न निरोध। । तत्र भिन्नवोधा मि कि कार्द्र "कर्म सर्व कमी होवाम् मावते मन्त्रप्रमम् । चैत्रे च दमनारोपणमौषी मम्मथ मानुष्ठरामार्णवस्य शास्त्रे च प्रसिद्धमुदर मिमाय एव विमला । सा च मदोदमीमरमस्ये हाद्योवृता याता मदोदमी प्रतय मा हादमी पठ्ठा मिमी ।। मि स मन्त्रवैरस्तोत्। हादमीकल्प मम मिलेव मि कि रामार्णवस्य कष्टो यथा । "पारयाते च शम्म ट हादमी मतिवाडपि वेत् । मदा मदोदमो याता मधिमरवनावच" । मात्र मोअरमवे पूर्व मिति याता । कमो नाममाषष मा च पुनः चतुः यो । सा रामिमत्रैनो याता मामा पुत्रा मरायवेति चैत्रतो चीयामनोमे । कम्पादिमकल्पे स ममदाममर्णवोषुम्परामोत्र पूर्वमित ए मिमियोता । देवान् यत्र महदस्ये मीमा काम यत्र मि कि रामार्ण च । "मरी शिरवमी) न दमनारोप मामको विमलोमरि। देवते मात्र नापि वक्तियी कामदर्ण नम् मामको नापि पूजाम कर्णमपिति इति या तत्र मय । एव मतमारे न कार्यप् कामदर्शीर वर्णमय पतिमहनमार्णवविति कामदर्श ममावामर्णेषु परिभवनम्। कामवर्ण च तमम काम मर्णित-मर्ण का । कमरे विभव पुनीत पूर्व प्रतिपन्न मनेद मामता सम्पतिमिवनात् । पूजानाती स कार्यत्व । रामार्णव पौत्रवदात्" कामदर्णेषिवर्णनव पतिवदनमावेदनम् । देवानव वरि तिष्यो। मदन यदि

मततमम् । पूर्णामतत्र च पुरोवेदा तोषि दिनया तमनवन्मनात । इति दमनारोपणकालावस्थाप्रमा निविधैदेव दर्शित। । नमाप्रमदमनकारोपणमत्र पत्र मदनदोदश्वामेन । चैत्रादी काममद्र मानवे "चैत्रे-मदने दमनकोत्सव गोविन्दे कार्य मदोदमयी च मनमदुम्प् । मदा दमनमा दमनारोप कोनिप चीमामयदमनोत्सुरुप यदा काम् सा च पूर्णपुरा याता "मयीदर्शतित विधे यदि पूर्णिमा मदन होपियोत्ता । एवं न कामवदसमेत मदनमा दमनामरमत्रे नमदमनोदश्वोव यावेधि स नायम् ।

कामसुद्रा स्त्री तमला दनो स कंदरी जमा वरमा- स विधो मया । मर्पणो वसमादर मधुरो मनना विधो । कामदरमतिता दम देवमितदरी नाना- तन्त्रेण तद्वाधिरे ।

काममूत्र मि कामेन पूत: पश्चिमा मम—स मेरे मि रम- नाम मन काममूर्तिरि । "कामसूत्र मई मदार्थ मन ।। ।। "कामसूत्र कामसूजिकार" सा ।

कामसमास मि काम—विष मामय । कासी ।

कामबाण मि मम विष मामय कामसमानमिनि- मिति दमनार। । कासी । "कामबाणसमासमा दसाम् रस । कामबाणमम् विधेः नादिव मदन। कामे तत्र वा मारो मपृश्वमधाम्यादिम च विश।

कामशिव मि मम—विष स । कामी मतरा। विमर्त वीप ।

कामरूप प "कामेश्वरं देवमिदं स हरं नीलाचलम्। (कामदिमेव) कामरूपाधिपिदेमो मनोमिनिनिर्मिति दक्षमावेदरादितिदिदिमकलममानविति मनोमनिर्निर्मित कामकोतिमानी देवमेरे । योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या यत्र देवता सा सती सर्वत्र निवसा कार्य कामदर्श मती मती स्वयम्भूरा । कामेन करवा । एकमेव दर्मादिति मि कामाक्षि मा प्रतिदिवसं कामदर्श मनोम मेन । "स कामोर्णवमिपार्श पुन मदनत्वमप् यदि । कार्य कामे दम्यं दमनम एकादिमेव मि ।

कामरूपिन् मि कार्य कामदमदमनम नामकाल इति । ।कामदमपति। कामेन च माता दर्श मार्दतमानम इति । वे नाया एकमेदमनादिति मि । "काम नाद दिवोवर्ण तरितिः कामरूपिणि रामा । ए मिद्यावर्त

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र तस्य र । कामव्यापाररतायुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल त्रि० कम–कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्याभावोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पु स्त्री मेदि० । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य लक्षणं यथा । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणप्रभवित्वात् । पु लिङ्गे

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोशलाख्ये मुनौ । "उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा० उ० ।

कामलाली स्त्री काम यथेष्ट लाति आकर्षति ला–क ताहगं मणि यस्याः बहु समा० त्रित्वात् ङीप् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । "अमामाद्यन्तमिश्रेण कामलालीमनु जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठन् । मद्यभान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० ब०व० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा० आ० २८६ सो० । ३दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु ६त० । १आम्रवृक्षे तत्कुसुम हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृन्त पु० काम पीडाकुर्यनिरपेक्षतया यथेच्छं

वृन्तं । वन्दाके (परगाछा) । राजनिघण्टः ।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रिय, कश्चित् कामवृत्तः परन्तप ।" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः ।" भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २ स्वेच्छाचारे । 'न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते' कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्योषिकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ खर्वा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुभाषिणी २१ तथैव च विमर्दिनी २२ । क्लेदप्रिया २३ चेक्रांशी २४, सुमुखी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव शिवा२९ सुधा३० रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलीला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भ्राजिष्णी ३८ चैव, पाटला ३९ माटिनी ४० तथा । माला४१ च हंसिनी ४२ चित्रलोचनी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिणी च तथा कान्ति ४६ । कलकण्ठी४७ शुकोदरा ४८ । चित्रप्रभा ४९ सुयोषिता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । सर्वाः कुङ्कुमनिभा सर्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयाः स्वैस्वैराकर्षकाः । " इति । तत्र सर्वा कामशक्तीनामपि पञ्चाशद्भेदास्तासां मातृकावर्णैकैकवर्णयोगेन कामवहदर्शितानां पञ्चाशत्कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्रनाममाला कश्चिदुद्दीरिता । "पञ्चाशद्वर्णगुम्फिता पञ्चाशद्वर्णमातृकाम् । एते सहस्रतोभिन्नां तथा रुद्रादिकान् क्रमादिति" शा० ति० पद्मप्रा० राघवभट्टेन त्यादिपदेन पञ्चाशत्कामानामत्रानुक्तानां ग्राह्यता इति बोधनात् पञ्चाशदेव कामशक्तय । अत शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैव पञ्चाशत्त्व यत् प्रतिपादितं तत्

च । तत्र चतुर्विध काम्य दुग्धयोगमर्दीन । कामेन कामोदका पूर्णीयो मधानिति । इति चैत्रमकोदुका तद्दूपमविधानात्" नि वि रायाचक 'काद्दका भमभावक एकावां मदन्तोत्सव।। चैत्रादमादिति मोक्ष मर्त्यमः प्रतिपदमत्व मदोत्सवादका विधानात् "तत्र काम् कोवीनिति पचाद्रावेदनमायचविति" वाच्य च। गजादिचन्द्रमसां कामतिथिमपि विधानात्। तत्र तिथि तिथाच यदि ।तिथिन्नि २तिथिका ३नवेदः ४नपी ५तियाची ६दिनद्र ७नदेव। ८नूनी ९नभो १ निम ११नदी १२नदत १३नत्त। १४नचो १५नैति तिथीन एता एतया वैदा। एवद्वचादेव "तिथ्यादिनिष नद्देशो कार्यावित नि वि अवकापिपम्। एव नान्येन नदोद्गवा कार्यत्वेति नदोद्गवा कार्यतिति तारण्यदेवतादुपवादितिमावेदेति न निरोध। तत्र तिथिकोद्गा नि वि वाक्य "कर्मे नर्म चरो दोलाम् कामो रजपूजनम्। चैत्र च दमनारोपमद्मी मदनव पार्श्वराजायच वामो च प्रविर्ममुपर विमानद्वर्षि विमाना। वा च मदोद्गवीमचन्ने द्वादशीयुता पाला मदोद्गवी प्रयत्नवा द्वादशी यहुता विषी।। नि च अनुर्द्धशीम्। द्वादशीमचन्ने ष निवेच नि वि रावार्णव कडो यथा। "मारचार्ये च काम्य द्वादशी दचिकादि चेत्। वदा मदोद्गवी पाला परिनृदयनायच। पदम्बीरचयचे पूर्ण विजेत पाला। अयो नामक्याच वा च पूजा पाच्छती। वा रानिमानिमी पाला मापा पूजा करणदेति चैत्रादौ चौमाचनोदे। कामदिनरचये त नमवायमर्थीयुनमचनोम चूमतिर च विविकांता। चैत्राद् याम बदच्ची नीशा कार मच नि वि रावार्य च। "चरो तिद्वसा) च दमनारोप चामको तिचनेवादि। चैत्राचे चामचे यदि बीचनी कामदर्थ चम् कामचे यदि पूजाया क च नचिनि इति वा तत्र यद। यत्र यमवाद च कार्यम् यताचनोत् सर्वज पयिदपमार्गचिवी कामार्थं नचमावर्ग्न परिवर्णनाद। उपाचर्म च पूजन काम चनोत् मर्म वा। कवरे तिथा इवीत् चर्मे दचिवम मयेत्' आवका अनावित्रवनात्। पूनावादो त कार्मतर। रामार्यवच पूर्णोदवचनात्" वनामर्गोन्तुर्गचच परिदूदयनावेचम्। चैत्रामा यदि निन्दो मदन यदि

नतनमु। पुर्णाचसव च दुरोधिंद्र नीति लिपिता दजननमाथ। इति दमनारोपणमामक्रोधिन विधिभेदेन दर्शितः। चनामण्दयनवादिष्वन्तु चैत्र पुत्रनवोदमालेन। चैत्रादौ मायवाद्दे वासने "चैत्रो-दुदे मनदेवकमोभिवादे कार्य मदोद्गविन्दे च मन्मशुभम्। मथुरा मदाच दमनारोप मोचिन् चौमान्तप्रवलीवगुला सदा कामृ वा च पूर्णवृता पाला "मदोद्गविति मिनि इति पूर्णिमा पदच हारिकोत्र। एवं च कामकजनादेव ववका मदामारपदजे चैत्रामामोदधीर पालमि इ भानम्।

कामसुद्रा स्त्री कमला पुत्री त पंरठो अस्य सदृश इ विशी वसा। स्वीमो वचपाडय चहुनी चलच-विनी। कामदेवमुदिव चर्मदेविमिकुरी भाषा-र्वनोक्त सद्भवे।

कामसूत न कामेन पुर। पूर्णित अन-क दैरे नि इ काम कत कामपूर्णित। "कामसूत नही प्रहरति" च। । ॥ "कामसूता कामपूर्णिता" वा।

कामसमास नि काम-निष्य समाच। कानबे।

कामराज नि बच निज समाच कामजामासिमि विनि बचनाच। कायबे। "कामजामचचचला प्रमाण् रद्। कामजानबद्द विद्योः नारिच काम। कामे इद्द वा नारो बदुनचनाद्यापतिकम नित।

कामविद्ध नि बच-निज अन। कावबे बचरा। क्रिया बीम।

कामरूप इ "कामेश्वर वेदविदिं मरूं नीचक्रम्। (कामद्विवेच) कामदाविविचैो नदेवनितिर्गीति रजकचीचरादिविनिष्ठनमयार्निविते मदेवनिसिवलि नामचोविवाको देवदे। नीतिमीडे कामविनी कामाच्या मन देवा रत्न कामे वर्गेन निरचा चार कामद्धे अमे अमे चमपूज्या। वनिष चन्दच। रमवेवद्धनादिविच नि अानादि मां प्रविद्दर्श मायद्धर्म नादिन चैव। "ब्राह्मणादिवर्ग इव बहुनदनम्" मदि। वार्ष कार्म इमर्ष चवच रवविवेदने नि।

कामरूपिन् नि कार्य कामरूपचच मामरूपेण इनि। ।पमकदपवनि। कामेन च मावा पूर्व काम भनकाचन दनि। चामावा रचनरूपमानिवि नि। "पर्वनाद मिमेज्य हरीति कामरूपिण" राजा। २ विद्यानं

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध णिच् अच्। कोकिले राजनि०। तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कामेनान्ध० ३त०। २स्मरान्धे स्मरवशेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री काम यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच्। कस्तूर्य्यां राजनि०। तस्याः उग्रगन्धत्वेन यथेष्टान्धकारकत्वात् तथात्वम्।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव मुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच्। आम्रवृक्षे राजनि०। ६त०। कामस्यास्त्रे न०।

कामायुस् पु० काम यथेष्टमायुर्यस्य। गरुडे त्रिका०।

कामारण्य न० काम शोभनमरण्यम्। मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु०६त०। १महादेवे। २मात्रिकोपधातुभेदे च हेमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन आर्त्त ३त० इच्छि। कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम्। सुरायां हारा०।

कामालु पु० काम यथेष्टमलति पुष्पपत्रिकाग्रेण अल–पर्य्याप्तौ उण्। रक्तकाञ्चने शब्दच०। तस्य पुष्पेण मर्म्मभेदकत्वात् तथात्वम्।

कामावतार पु० ६त०। रुक्मिणेये प्रद्युम्ने कामदेवात्मजे।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी णिच् णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि०। यथेष्ट पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम्। अन्येषामिच्छात्वानुसारेण पदार्थनिचयात् तथात्वम्।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छया अवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पस्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे। "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता। वशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"। "यत्र च सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति इत्येषा नियत्या नियत्यमनुविधायन्ते" इति का०कौ०।

कामासन न० कामस्यासनं निपद्यतेऽत्र अस–करणे ल्युट् ६त०। रत्यनुकूले आसनभेदे। तल्लक्षणं यथा "अत्र कामासनं वक्ष्ये कामशास्त्रानुसारतः। गरुडासननामाऽत्र कथितायां स्मृतङ्गविधि"। गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे दृश्यते।

कामि त्रि० कम–णिङ्–इण्। कामुके। कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि०।

कामिक पुंस्त्री कामो ऽस्त्यस्य ठन्। १वनकुक्कुटपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामेन निर्वृत्तम् ठञ्। २कामेन निर्वृत्ते काम्ये। "देवतास्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०७५श्लो०। स्त्रियां ङीप्। "तद्धर्मेण कामिकेन सिद्धाः पुत्रकमिकीन्" भा० अनु० १९६९श्लो०। कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे विस्तरः दृश्यम्।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि। १कामुके २अति मदनवेगयुक्ते च। "स यत्र तत्र कामी तया सार्द्धं सकामया" भा०आ०४१८४श्लो०। स्त्रियां ङीप् ङीप्। ३स्त्रीमात्रे। काम+भूम्नि प्रशंसायां वा इनि ङीप्। ४अतिस्मरवशयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः। "केषां नैषा भवति कथिता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा०। "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म व्यतिहारमीयुः" माघ। ६भीरुस्त्रियां ७वन्दाकायां (परगाछा) मेदि०। ८दारुहरिद्रायां मुन्दरवर्णत्वात् तस्यास्तथात्वम्। ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि०। तस्याः कामाधिक्यस्य दायकत्वात्तथात्वम्। प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इति। १०सर्वमहत्त्वे परमेश्वरे पु०। "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०। ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर०। एतेषां कामातिशयत्वात्तथात्वम्। १४चन्द्रे पु० त्रिका०। कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम्। १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम्। १६पारावतवृक्षे च पुंस्त्री राजनि०। कामकत्वात्तस्य तथात्वम्। सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप्। १७कामस्त्रीभेदे स्त्री। कामिनीविरागानुरागविज्ञतत्त्वेषदकारादि इ०स० दर्शितो यथा "गन्धेन वेणीविनिगूहितेन सिन्दूरस्य (रावस्थेटम्) मा महिषी जघान। विषदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशीराजम्। एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम्?। रक्ता विरक्ता पुरुषैरतोऽर्थान् परीक्षितव्याः सततं प्रयत्नात्। स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावान् नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि। वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि। उच्चैःस्तनमुत्कटदर्शनं च तथा मनोभवेण गात्रस्फोटनजृम्भणानि कुलभद्रयाल्पनस्यार्थिना। मात्रादिदृक्न्दनुस्मरणान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम्। हर्षा च मित्रानुरक्तचेटा प्रियाणि त्रि

[illegible]

कामाग्निसन्दीपन म [illegible]

कामाङ्कुश म [illegible]

कामाङ्ग म [illegible]

कामाख्या म [illegible]

कामाख्यम् म [illegible]

कामाधिष्ठान [illegible]

कामानल म [illegible]

ऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विभि । ततो वराह ममक्रो मयि मा स तु माधव । शैलरूप शैलरूप धर्त्तु मम प्रचक्रमे । सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्ध तदा पर्व्वतरूपिणा । आक्रम्य देवी पृथिवीं स्थितो भुवि निश्चलक । शत शत योजनाना तुङ्गमाधोद्दिरिस्थयम् । तदाक्रान्त मया देव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् । क्रोशमात्रे स्थित तुङ्ग शेष तस्थियस्य तु । एका समस्तजगता प्रकृति सा यतस्तत । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा सगता मम । तत्र पर्व्वो ब्रह्मशैल श्वेत इत्युच्यते बुधै । मह्यधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगत शैलस्त्रिकोणो दूषनाकृति । विभ्राजमान सतत मध्ये ब्रह्मवराहयो । वराह शैलरूपो य स चित्र इति कथ्यते । स सर्व्वेषा स्थित पश्चात् दीर्घ सर्व्वेभ्य एव तु । ऐशान्या योऽभवत् कूर्म्म शैलरूपो महाद्युति । मणिकर्ण स नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवित । योऽनन्तरूप शैलस्तु वायव्यां समवस्थित । मणिपर्व्वतसज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रिय । महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्या समवस्थित' । स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रिय । वराहपृष्ठभवने यत्र विष्णौ महासुरौ (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र सजात पाण्डुनाथ इति स्मृत । ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्व-भागे तु मध्यम. । यस्तु पर्व्वतरूपोऽह स तु भस्माचला ह्वय । पुराकृते मया सार्द्ध देवी रहसि सस्थिता । तस्यास्तु पतित तत्र वीर्य्य योनिमण्डलम । शिला-समागत शैले कामाख्या तत्र सस्थिता । सस्पृश्य ता शिवा मर्त्यो ह्यमरत्वमवाप्नुयात् । तस्या शिलाया माहात्म्यात यत्र कामेश्वरी स्थिता । पश्चात्तु यस्य गुप्तेः स पीठ भस्म भवेन्नतम् । सा चापि मम देह पत्र । पत्र मूर्त्तिधरा भवत् । सोऽहमपि सर्व्वलोकाना ममापि प्रीतये शिवा । अह भस्मकुतनाम् पश्चभागे व्यवस्थित । ईशान पूर्व्वभागस्य कामेश्वर्या सभागत । ऐशान्या तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ । सद्योजातोऽस्य वाय व्यां वामदेवस्तु दक्षत । देव्याश्चापि पुरस्तेन । पञ्चरूपाणि भैरव । । शृणु वेताल गुह्यानि पञ्चपदि पदेश फि । कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । सार दाच पञ्चेतथा कामरूपगुणैर्युता । सर्व्व सिद्धसमा पञ्च शिलादौ योनिमण्डले । पञ्च शिलाग्रमगमन् शैल तदाप सर्व्वशैला । तदाह निजरूपेण रेमे देव्या सह माददे । दिव्याद्यर्व्वतरूपान्दा मा सु देवता ।

शिलारूपमतिच्छन्ना शैले शैले व्यवस्थिता । रमन्ते च स्वरूपेण नित्य रहसि सङ्गता । ब्रह्मा विष्णुरहञ्चान्ये दिक्पाला सर्व्व एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवा वास्तु-रूपा सदा मयि । उपासितु तदा देवीं कामाख्या कामरूपिणीम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्न सदा-शिव । तन्मध्ये मण्डल चारु पीठशक्तिसमन्वितम् । गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता । योनिस्तस्या शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता । क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलान्त-गामिनी । सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी । तस्या योनौ पञ्चरूपा नित्य तिष्ठति कामिनी । महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनीनित्य मूलभूता सनातनी । पूर्व्वोक्ता शैलपुत्र्याद्या स्थिता देव्या समन्तत । तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव । गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३ । कोटीश्वरी४ वनस्था ५ च पाददुर्गा६ तथापरा । दीर्घे-श्वरी७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी८ स्वयोगिन्य पीठ नाम्ना ख्याता अष्टौ च देवता । सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जल-रूपाणि भैरव । । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या मार्षिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्या स नाम्ना कमल इत्युत । कामकाख्यस्तु वटुक कामाख्याभ्यर्णसस्थित । लक्ष्मी सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते । ललि-ताख्याऽमलपूर्व्वान्तनदी तु सरस्वती । गणाध्यक्ष पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य सस्थित । सिद्ध स नाम्ना विघ्नाशो हारि देव्या प्रिय सुत । कल्पवृक्ष कल्पवृक्षो तिन्तिडी च पराजिता । भूताक्षिभिक्कहा शैल स्थिते देव्या भूतप्रिये । वराह पाण्डुनाथाख्य स्थितस्तत्र हरिर्यत । जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ । तन्मांसमेदसा ब्रह्मा निर्म्मित पुरा । देवाभास्य शिरोरत्न तत्र सिद्धेश्वरसञ्ज्ञकम् । शिलाङ्कित सिद्धकुण्ड मध्यस्थ शिव भैरव । । तन्मांसमेदसा क्षेत्र वाराणसी तथा । "योनिमण्डलमङ्गाग्र चण्ड भूत्वा व्यवस्थितम् । तत्रैवाचलपुत्रान्तु सुधाकरचन्द्ररिम् । सप्त दिव्या-लिङ्गेन स्थापित मया निर्म्मिते । सावदेशाग्रय योर्थ कामेश्वरमहेशकम् । काम्दरण्ड सदाद्रष्ट नागान्ते व्यवस्थितम । केदारसञ्ज्ञक क्षेत्र मध्यस्य सिद्धकामिनी । दीप स्वर्ग पश्चात् ददाद्रष्टाक्य तु तत । तत्रासन्नं पिण्डसौ गुप्तकामाख्या तु सा । गुप्तकामा मध्यमा

[illegible]

कामभर पु [illegible]

कामभाष्य न [illegible]

कामसख पु [illegible]

कामसुत पु [illegible]

कामम् त्रि [illegible]

कामसत्र न [illegible]

कामसूति स्त्री [illegible]

[illegible]

कामरूप त्रि [illegible]

कामाची स्त्री [illegible]

कामाक्षा स्त्री [illegible]

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध णिच्-अच् । कोकिले राजनि० । तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेनान्धः ३त० । २मदान्धे मदनवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री काम यथेष्टमन्धयति अन्ध-अच् । कस्तूर्य्यां राजनि० । तस्याः अत्युग्रगन्धत्वेन यथेष्टान्धकारकत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच् । आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुडे त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर० ।

कामारि पु० ६त० । १महादेवे । २माक्षिकोपधातुभेदे च हेमच० ।

कामार्त्त त्रि० कामेन ऋत ३त० वृद्धि । कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ० ।

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल-भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल-पर्य्याप्तौ उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वापचयव्यापनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामावशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी णिच् णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि० यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां मिश्चेतव्यानुसारेण पदार्थनिश्चयात्तु तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छया अवस्यति पदार्थान् अव+सो-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं तथेशिता । वशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" । "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चयाः निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति सा०कौ० ।

कामासन न० कामस्तूयते क्रियतेऽनेन अस-क्षेपणे ल्युट् ६त० । रत्याभनवोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये कामसदनहेतुना । गरुडासनमाकृत्य कनिष्ठाग्र स्पृशेद् हृदि" । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम-णिङ्-इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामो अस्त्यस्य ठन् । १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । "देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०२५श्लो० । स्त्रियां ङीप् । "ततद्दृष्ट्वा प्राकारमिस्तस्य सैं पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १९६९श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० कम-णिङ्-णिनि । १कामनायुक्ते २अतिशयस्मरवेगयुक्ते च । "स बभूव तत्र कामी तया सार्द्धं मकामया" भा०आ०४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङीबन्त ३स्त्रीसामान्ये । काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् । ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । "कैषा नैषा भवति कथिता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः" माघ । ६भीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि० । ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात् तस्याः तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामाधिक्यस्यादकत्वात्तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर० एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम् । १४चन्द्रे पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् । १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामकत्वात्तस्य तथात्वम् । सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप १७कामशक्तिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्तद्विषयप्रकारादि इ०स०दर्शितो यथा "शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ता पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्या प्रमदा प्रयत्नात् । स्नेह मनोभवकृत कथयन्ति भावान् नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैः ष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । इमा च विन्द्यादनुरक्तचेष्टा प्रियाणि वक्ति

[illegible]

कामाग्निसन्दीपन [illegible]

कामाङ्कुश [illegible]

कामाङ्ग [illegible]

कामात्मज [illegible]

कामा[illegible] [illegible]

कामाधिष्ठान [illegible]

कामा[illegible] [illegible]

प्राप्त सुगन्ध. सुमनोऽन्वित । सुस्नातः सुमनाः सुवेश समलङ्कृत । ताम्बूलवदन पत्न्यामनुरक्तो ऽधिकस्मर । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे । व्यवायितोऽपि सुहृदान् गव्यपायी विपास्मितः । बालो वृद्धोऽन्यरोगार्त स्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । रोगी मैथुन यक्ष्मीयरोगयुक्त । नार्या रूपगुणोपेता तुल्यगात्रा पत्नीं व्रताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहित । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियामन्याम् । वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । नाभिगच्छेत् कुमारीं भूरिवर्णगतद्वया । रजस्वलां गच्छतो नर स्यात् क्षयताम् तत्रायुर्ज्ञापनं हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु । एवाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवसंक्षय । लिङ्गिभो प्रव्रजिताम् । गर्भिण्या गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षय । हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां [illegible] हते । देशेऽभिगच्छतो रेत [illegible] भवत । गर्भिणी गर्भाशयाद् द्वितीये मासि, गर्भ'न्यते यथोक्तमसन्नादिसमाभाते वा [illegible] मासि पुत्राय तत नाभिगच्छेत् । यत [illegible] स्व च 'गतप्रवेश्रदरोगीर देशकालोदक तथा । [illegible] गया स्त्रापन्नां सं'शयित्रमोक्षक" । चान्यद् "कामिनं यान्त तत्र क्रमत । प'राङ्मुखेत । देवराजमण्डो यान प्रयोग पुरुषम् पति" । [illegible] [illegible] [illegible] मध्यादूर्ध्व [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कामिनीश पु० कामिन्या' कामिनीप्रियाङ्गनस्य रमणत-साधनत्वात् । गोधाङ्गमर्दे शब्दच० । तस्य कामिनी प्रियाङ्गमर्देतत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु०काममनुगच्छति यत् । रामपूगे त्रिका०। कामा-गते सि०। कामीन इति त्रिका०पाठान्तर पुंसो०। रामदृगे ।

कामुक त्रि० कम उकञ् । प्रयोकरणे रमाभयोगत।यान् मदि० । चटके पु स्त्री राजनि० । मैथुनेच्छावति त्रि० अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेद' "बोधयित्री शुभं-पार्श्वं कामिनीमिव कामुक" रामा० ।

कामुककान्ता स्त्री ६त० । माधवीलतायाम राजनि० ।

कामुकायन पु० स्त्री क मुकस्यापत्य नडादि० फक् । कामु कायनी स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वर । १परमेश्वरे २भैरवभेदे स्त्री 'कामेश्वरी च रक्तार्णा पूर्णीभिरामध्ये स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापत्तमध्यन्तर्गत २मूर्त्तिभेदे च स्त्री "रव्या-पापि भवेद०' पञ्च रूपाणि भैरव । [illegible] [illegible] देवरपि [illegible] । कामाख्या १त्रिपुरा २धैर्य [illegible] कामेश्वरी ३ [illegible] ४ [illegible] [illegible] कालिका पु०६१अ० ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कामोदा स्त्री [illegible] । [illegible] ।

काम्पिल्य पु० १[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

माद्र सुगन्ध सुमनोऽन्वित । सुखाय सुरगम रतेग: समवद्दूत । ताम्बूलवदन पत्न्यामनुरक्तो ऽधिकस्तर । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयात् स्पन्दने शुभे । व्यायामितो ऽपि गुह्यान् मध्यमात् दिवा सित । कामी प्रक्षोऽन्यरेतास्मद्येडोगो च मैथुनम् । रोगी मैथुनम गर्भीयरोगयुत । भार्या रूपगुणो पेता तुल्यशीला मनोऽनुगाम् । अभिकामोऽभिकामान्तु तृप्तो हृष्टामनङ्कृताम् । सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजी करणबृंहित । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा । वर्धिष्टां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगो त्रामूढपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि । नाभिगच्छेत् ...

कामिनीश पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशस्तत्साधनत्वात् । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० । तस्य कामिनी प्रियाङ्गनदेहत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख । रामपूगे त्रिका० । कामः ...गते त्रि० । कामीन इति त्रिका० पाठान्तर एषो० । रामदूते ।

कामुक त्रि० कम उकञ् । अभीष्टयोके स्मावशीन्तत्याम मेदि० । चटकपक्षे पु स्त्री० राजनि० । मैथुनेच्छायति त्रि० अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेद "बोधयित्वा शुभं यावत् कामिनीमिव कामुका" रामा० ।

कामुककान्ता स्त्री ६त० । माधवीलतायाम् राजनि० ।

कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्य नडादि० फक् । कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वर । परमेश्वरे धनेश्वरे च ... "कामेश्वरो च ..." ... मूर्तिभेदे ... । ... दैवेरपि ... । कामाख्या ... कामेश्वरी ... तन्त्र... "... कालिका पु० ... ।

... दृष्ट ... दीपमालकं ... ।

कामोढा स्त्री ... ।

काम्पिल्ल पु० ... ।

[illegible]

ज्वरः विगतसन्तापः। अतएवाह स एव "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे। "कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्म्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। भाग॰एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः"। वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्म्मणि क्रियमाणे तन्निमित्तसिद्धत् फलस्य स्यात् न तु नैष्कर्म्म्यरूपा फलसिद्धिः? अतआह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्म्मणि कृते फलं भवत्येव एवमत आह रोचनार्था इति। कर्म्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्नृणां श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफलैः कर्म्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्म्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यत आह उत्पत्त्यैवेति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोऽनर्थहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो मर्त्त्यान् मङ्क्षीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विद्धि तामित्यर्थः। तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः। पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात्। तथात्वमाप्नुयादिति भावः।

अथ तर्हि कर्म्ममीमांसकाः स्वर्गफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितं तत्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रम्यां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्माद् वेदज्ञा व्यासादय तथा न वदन्तीति। अतएव निष्कामकर्म्मणात्मज्ञानमित्युक्तम्। यथा "अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथाच "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः"। श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम्। अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतामवधार्य्य निष्कामेण कर्म्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह भाग॰षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति। फलकामनानिन्दा अस्तु तत्रैव "अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत्। तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते। धर्म्मवाणिज्यका मूढा फलकामा नराधमाः। अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। पत्रं प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्। मूर्द्ध्ना प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः"। इति वामनपुरा॰। काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म॰त॰ "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्" कीर्त्तितम्। "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल॰त॰रघु॰। "सम्यक् ससाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यं कामान्वितेन च" प्रा॰त॰भविष्यपु॰। काम्यश्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म्म यज्ञदानजपादिकम्। क्रियते कामिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम्। काम्यानि सर्वाङ्गोपेतात् फलमिष्यन्ति इति कात्या॰श्रौ॰ प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८९५ पृ॰ प्रदर्शितम्। २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्" रघु। कामाय हितं यत्। ३कामोद्दीपके त्रि॰।

काम्यक न॰ १वनभेदे। तच्च स्थानादि भा॰व॰५अ॰ दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु। काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

शिवम्"। रत्नोत्सवे च । "वैशाखाग्निमवकाशकामपिव कामस्य वरः" भा° ५ ८.१४ ।

काम्यकवनम् न° वनभ । कर्म्मोद्देशकामत्वादधिकारि वर्गन कोशिकोवादो "कर्म काम वमवे गच्छत नमस्ते" कथवीवा ।

काम्यदान न° वनभ । कर्मादिवचनामवा वत मे दाने "पदार्थमिर्वनिर्वदानि" बदाहोमते । दानं तत्कामना कामदर्शनविधिभिर्वधे वददह । वह मध्येवत्ते कामदे मायत्वर्थया व्रम्ना ।

काम्यमरण न° कामस्य मरणम् । कामनया वा वस्त्रिमोवमाचे वधे । "विज्ञवस्य दिवि वे च मूर्धं च बालक कामकवादिवन्नी । इत्यमशा। कर्मदि-द्राधी विश्वेदा मेतरविर्नहितेषु" मात्रव वचिचार । कामनानपि यथाविवन्नानाचावे वविवचवनतः कामनाद् । प्रविदशेषानं विव वा तथामोक्षा काम-विहागाचामानेवाचाविमूहीतं वयानन्दीपिकाय ।

काम्या स्त्री वन–विच भावे वा बाप् बौनम् । काम कामान् व्याह्यामानवचानि कामोमूच वर्ग वनः । वविमीकृतकामा च इरोर्वनमोचनम्"भा ह वीना । "योषित बघ्नोवाचि मातृवचनाव कामना वह । "इंदः वर्ष वादिन इमकामं" रघारी ह "काम्य वा इवनात् वर्थेन एकामं कामव वहोमावे च । वाहने वा रवर्थः । [कि ।

काय न° इमवि को कायिः। देवत्वे हवे स्वाधि

काय नि° च° दमायाति वं दृष्यं वा हव वैवायाथै वहोर्द वा वच "वदर" वा दृश्याथैर्व वहि । प्रमाणविवेवाधि वरितारी "वच काव वमवाय। दृष्टो कावोत्सवि वं वे प्रमाणवि। वावाका काथैवैकाद्यवकावी च इरोवान च इवती वमायुवाव वयवयोवा इरोवावी वति"वह भा ५.८.४.१२ । विवा हौव वादी वना । "काय वविविवायूवि बीवणा वरव ह वहाविं स्वविकाय विवृववानववी वदायविवेवं च । "गुरुोचा विवलीवि विवावाद्वचव वेव । वावर्न दविदा वा वा च विवेरूच वराव्य। वव्युच्यच वरेज्याश्च वर्गन्वव वरे । वावक विवृवीय वैव विवा हवीरव "वहुवा वविवाचावननवा ववनूवाचन दीर्घवनम् । वाच वविवर्दविवाव नवूवावन वरव च । प्रमाणविविन मज्जोद्वीवाववमयाव् । वैव अविवायूविवच व्रवा

वविषोवैवात् कायम इवनवर्मम् इवेवमयक इवे वेदविविवरवमवच मातृवोवरवायाकाय विभूच मातृकावाकाबोवैवो वर्वदर्शन वेवे विर्देवात् । कायवनविकार्वोवैवोववितात् वदूनवीव च वैदि । प्रमाणविवेवावि विवर्नवे इ । "मच झाराः वरवो वर्षो विवि वावायुवाव च । वनावव वनार्थ प्राकाराव ।विवि वूव वंच वावाव्यं वरि वाव माजावनववावो वर्मोववावेव वहवा वाव वोवनूरवो "कायवाव वहवी वोव वर वद् वावे इवा दवा। दवूवव् "कायोवव दवव वव वावे ह वर्ष विवाहाकावावात् विवावाकावावे दवर्वे। वोवेवा वि वर्षाव वव् वे ववव् । दवववे इ । मूवनव वहवी वरवोवाववाद् दवावव् "कावविरोवनी ववव् पवावव्या इ वावविवा"कारदवावि। वरवे वा। वनावे देववूववाव वहावीव वोववानाव वदा-वव् । विवावोविवकवरवो वव वि वव। वर्षा वैवि ववाव ववाव विवोवदावावानाव्। वावे वव। दवर्वे इ वैदि वीवनी वविवाववादिवे। वर्षावि वोववीवदादिवव कावावे वा वव । दवे वव विवेववव काव विवावदवोर्वैव वव "कावववं विवावाव "वव वीवा वदीवावि वद् वनी वावववि च । ववनावि ववावूव वव ववावय-ववव्" काव । ववावावोवावि वदावावावन-वदोवावि वावि ववर्व वदूवायावि दवाविवववन वविवावेवूववविवावावोववि च । ववावववी वावावोववा ववावाो दवावाविवावी दवव च वोववाविवा ववावार्व वोवावू, वावव ववोव-ववावविव वैदवूव, वैदोवि ववोववूवा वव-वविवाव्, ववनूवि ववोवविववविदव ववावव्, ववावि ववोदवावविरववावववववावा वर ववडे । वववावीवव वदिवाविवोवि ववावाा ववव वोव दवे वदूवोवावववोविववववावव ववोदवाव् । ववदवववव इ ववववादिविववावव वैव ववादावववव् । वावि च वदीवावि वव ववोवावववि दवावावैदोविववववावावा दव वावव दव "वावववववविव वावावावदवदव विवा । वविवावादवोवाव वव ववोवावववि । इदिवाव दवे इविवव् । ववावावि च वव च । ववदूव वव-

...द्वारमिति । अस्थ्नान्तु परिसंख्या तत्र ... मुखमादसमायम् । किञ्च "स्त्रीणां सह चतुर्भिस्तु ... त्रिभिरिताः । पादिवाद-स्तनाय नाभौ स्तनमनुहृदयम्" या० । स्थानानि ... दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशत् ... स्थालानि परिकीर्त्तितानि । तथा करजाः विंशतिर्नखा ... पादस्थानि ... शलाकाकाराण्यस्थीनि पाणिपादशलाकोपरि ... लिङ्गस्थानि विंशतिः । तेषां शलाकानां स्था-नानि चत्वारि, द्वौ पाणी द्वौ पादौ चेति मिलित्वा-स्थिचतुष्टयम् । किञ्च । "षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु" या० । विंशतिरङ्गुलसङ्घातानां त्रीणि त्रीणि अङ्गुलिसन्धयस्थीनि परिकीर्त्तितानि । पादयोः पार्ष्णी भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे गुल्फयोः पादे गुल्फौ तासुद्वयं चतुष्कं चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्नि-प्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोस्तावदेव चत्वार्य्ये-वेत्यर्थः । किञ्च "द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षतालूषके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत्" या० । जानुनिजानुसन्धिः । कपोलो गण्डः । ऊरु फलकम् । अंसोऽसमानिः । अक्ष कर्ण-नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकं तालुकम् । श्रोणी फलकम् । तेषामेकैकमस्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं पञ्चदशास्थीनि भवन्ति । किञ्च "भगा-स्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशा-स्थिः स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः" या० । भगास्थ्येकम्, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थिःस्यात् भवेत् । वक्षोऽस्थयोः सन्धि-जत्रु प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तदप्येक-मस्थि हन्वेकस्तत्त्वःपदि । किञ्च "तन्मूले द्वे ललाटाक्षि-गण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बु-दैश्च द्विसप्ततिः" या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-मलिकम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-युगलम् । नासायनसञ्ज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाध-प्रदेशवक्षोऽन्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैरस्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्व्वोक्तैश्च सर्वैः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च "द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उर सप्तदशा-

...स्थानि पुरुषस्यास्थिसञ्चयः" या० । शङ्खः कर्णयोर्मध्यप्रदे-शावस्थितविशेषो शङ्खकौ । शिरस्कपालान्यस्थीनि चत्वारि क-पालानि । उरोवक्षः तत्कपाटवास्थिक सप्तदश तदस्थीनि । पूर्व्वोक्तैः सह षष्ट्यधिक शतत्रयसंख्यानि पुरुषस्या-स्थिसञ्चयः कथितः । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्म्मेन्द्रियाण्याह । "गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकाचक्षु-र्जिह्वात्वक्श्रोत्रं बुद्धीन्द्रियाणि च" या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य सम्बन्धेनात्र विषयभूताः विषयमूल पञ्च इन्द्रियाणां ग्राह्यत्वात् । एतेषु गन्धादिविषयग्राहकत्वेन ज्ञानेन्द्रियाणि । नासिकाचक्षुर्जिह्वात्वक्श्रोत्रं एतानि ता-नीति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि भवन्ति । कर्म्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-माह । "हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्" या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थः रतिसम्पादनसमर्थावयवम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि । आदानविसर्जनानन्दविहारादि-कर्म्मसाधनानि तान्येवेति । मनोऽन्तःकरणं गुणदोषज्ञाना-नुसन्धानं तच्च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियव्यापारयोरुभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह 'नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु' या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । ... आमाशयादिस्थान-विशेषानाह ... । प्राणादयानि प्रप-ञ्चयितुमाह । "वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा । क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्तिश्च पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्ता-रोऽयमुदाहृतः" या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । ... । क्लोमा वायु-र्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ वामपार्श्वगतौ । यकृत्कालिका । प्लीहा मांसपिण्डकौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्षुद्रान्त्रं स्वल्पान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांस-पिण्डौ । बस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । ... गुदस्तनयोर-न्तर्गुदद्वये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठ्यौ कोष्ठे नाभेरध-प्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तारः उक्तः पूर्व-श्लोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुनः प्राणायतनानि प्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

पाविषुरे मएणो भवत्थमी । वयौँ मझो भवी इव येवाणी बहुम्हरे । बहुभो इयो वयो पोसवहुम बो वयो । अपविसुमियो पाहू बहोवसु य विसिद्ध वा । वाहूहरवाणीय मि ने गयपुलिये । पात्र वबेसाणि भावावाय मरीरवे । वविसर्वसणय मरयपुहरवाणि य । मय विहाणि हाणेर प्रापवामवना- मि य वा । यमीनिये अविवारवे । पाविपुरे अविवाय यो बहो भगपुमी वर्वबणवो । वर्वयणवो वर्वराणी । वयौँ मविओ । इमीयो इमवाणी । बोणे मविहो । वहम्हे अवयपुमयो । बहुयो अवयोस्वयो । मझो पूँसो । यमी — व पुर्वपावओ । बवसिमु पविवा । सिवो वसिओयो । पाहू मविओ । बहोवम य अवा विविहया । बहुयोबसीय विविहया वावबयेय । नवपुविये पहुपूवमवो: यमी । बीरें मिर । व यह: मरीरे य पविविमीदेय: बहुपूवमवाहि: । बवहारिति पाठ बयाविया । बयाबो । वयोमिबबो: बयोपं चेयवाय इवमिति यदेवपदयम् । महाविवयव ययम् । यर्च पविद्दम् । इयेयामि कुवियो मरीरे भावामि । बयाविपुपर्ब यर्ययुव्य यावामिवदमाचं वायुपयवविय मामि वयौडामि मय विहाणि य प्राप- वादयमावय । किंतु "विराययामि यद्रे मय पात वदामि य वा । विरा माविवमा वमाविसम पा वाविवध पुराचिय वबबवोस्वामियो मावा भावा यव बहमवया वमवि । वभावमवपुरवि- वमया पावयो यय मवामि । बयवो भाव वाणेवहुमाय- मुनि वसिवया मावादिरापुरावय यापामेत्य सिवई वमवि । वैव इमवैवदाबारा वयविहवायाइमवह- वमयिय यह वमार्ग वमवि । इमयायाचैव विरादीवो याबावापुर्वेय पंवावरवाद । इयोविमि यहवावि वया यय वमावि य । मवयुवाय बावोय विराबवमि वेविया वा । विरावयवो विविया वायोय वावावदेय इयोपवि यहवावि यय यवामि यदयवुयावय बमयोव्ये ये बोयवय इवयो पुमया । बायोय । विंतु "समीवबाय रिवेवा महवेवा मरीरियाम् । यहोपर्दे यययर्व इ य वमियवी इवा वा । मरीरियो यम्पूरिय वियाय विविया बयवयो बयासिवा । वर्वायि वरवयरावि इवयरावि य यावामि शैवा यहोपर्द यय सिद्धम् । बवायद इ वमियवी पाहू ।

विराविसमवः इयववा: । यवयवदाइविरादिवया पाहु । "दीपूर्वा बोदान् यहावयवः बोवाव य । बावविवया यवाः यावो य दावन: यह । मावीवें इ यमव विवाः वरवावयः । यदविवोसहवैर्वा यावा- मावप वसिविम् वा । पूर्वाविववावेयासिवीवामो दीमो वराबाय: यवयवयवरयायाव वेरवयय विरा यव महावयावयोय । यया यदोयवविवया याहीँ यहावयवयविवा यावनीविया: यमव याविवि इयय् इवाविवमयो । बाद् पाववया वदि वियप् यवादिवरवेवमीयरवावायदुवाविव । इ- यविवयवर्ष विरादिवायवंभावबइ वे वया । वया वयो वदि यविवइविद । बैवि बोदवि इबोयवाय यवो यविवावाम् । यवो यवयो वविवयावीयया वयविवि ।। पादोरइवादिवरिवाययाय "वयव यय विय य वयय- इववयो इव । यवह इ दवीवय रववायो पवीविया । यवय इय मवु विवयम् यबादो पूवमेव य । बवावदी शै इ वेवो ववयवीड्य् यवावे । इ वीवयवायावे वेष वावेयव । इबोवदविर यय यवय बोवावयवयी याव यववयविवाबावय वादोरववव यविवावं याइवव । यार्षेवयवावयंय यविवियव यहवावयवी इव विव वा । इवीवव ययवावय य । रयव याप- यवयविवावावविवविविवयवाविरवायावयवयवा: यवो- विषा । य इवा: यवयव यहयवय । सिव विमय यह । पूवयोदावय यवाट । वयवायवं यववय यय । वेदवो बविरयय इवावी । वया य- विवयवयविवरववयवोवदयि । इयवे इमवोदवि ।। य वीवय वेयावय । यया विवयवयवायोवादोय- वीवाविरे । याइ वययावावयवायिप्रवोवेबोवम् । विय- यावोद्ध य विवय । "यैवयवाववीवीरयावयवाविवम यवेव य । दोवयाइवयवावो य वरिवाये य विवये रवावयेंदयावाद् । यवीवयविवावयूवावयवेवदर्ष विवाय महीविवयविवि यव यविववो इवो यविवो- बोवाय ययवों वयवि वैवायविवाविवावियवोवीवोवा- यबाद् विवा ।

इवी वायोदुर्वविवायवोविमुर्वय यहयवविवा- यादिवं इविवं वया ।

"यवि बोवो याद यर्ष रवयव यव मिवावि पूवायोवि प्रावा यव वय यवि इवय इवववियवामिवयवावय

क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवतश्चात्र। यथाहि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति। भवति चात्र। यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः। द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र। वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपरिस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र। यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः पुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणान्तु मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति"। इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे द्रष्टव्यम्।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तं चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति। एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।"

[illegible]

भिरेवाक्षतश्च प्रायेण व्याख्याता"। अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः। पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि। द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तति। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत्। तावत्य २० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु। तावत्य ३० एव जङ्घायाम्। दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्याख्यातौ। षष्टिः कट्याम्। अशीतिः पृष्ठे। पार्श्वयोः षष्टिः। उरसि त्रिंशत्। षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम्। मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत्। एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि।

भवन्ति चात्र। स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा। प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ। वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह। आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु। पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ। नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्ब्बहुभिर्युता। भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता। एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः। स्नायुभिर्ब्बहुभिर्ब्बद्धास्तेन भारसहा नराः। न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः। व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम्। यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा। स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम्।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायां चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। घोणायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि।

शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्। पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः। स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति।

भवन्ति चात्र। पुंसां पेश्यः पुरस्ताद् याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः। स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः। सम्यक् शिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः। स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति। त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः। शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित्। तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता। शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः। प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत्। समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम्।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः। न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः। दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च। शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः। दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः"।

"अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्द्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि, सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांसशिरा-

मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्वा ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षाधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवति एकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येंऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रूर्द्ध्वगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्यो मरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपाताः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशज्जत्रूर्द्ध्वगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

रक्तमाद्वधिताः सम्पूर्णपूजम् । निवाह वातवर्ति वधिनमप्युवर्णं मीवम् । वाद ववर यह पूर्वेरमाम् । पूर्वादिपूर्व पदनादि पदमि पूर्णं चमारि यम च मते इव मानि च हे । मानि वशानिवकृत्तिवविवाणि मनाकमेति परितिभवतोऽग्रभावम् । [illegible] मोदाद पदमि ममता यक्त च यद मर्त्यं परित्यज्य वर्म । मार्वाभिमानिनमपीह निहन्मि वर्म वधानि सर्ववर्त्तं नरिवर्मेनोदम् । निवद पावित्ररवेव निरा वराभ्यां [illegible] निरीति । [illegible] वतो वद्धसा वनिवदमानमरविरुवं न मानि । निवेव मम वधेन धतैवराज वनवक्रोम रसम वर्म करोति । एवं निवाचत्रयाणि हि मम विद्या तथा स्वायुकनिवाह-निवासभूता । [illegible] त यानियार्न वेतसवाद्यवनिवसाभवदकेये । वर्गणि बहुमिरवा ईश्वरावरमिह यथाह वर्णेह पूजा न यजनि वद । जीवमिह मम यदि स्वावहेन वैधिनो मानमि निवा सवदर्त हि । [illegible] मोवनि वर्णोनिवन्त कटोरदेवैः । निर्वेच यद्विमुक्त माददरेंदेवैर्नेन च वर्धरनिका तिरिवाः प्रहाराः । मोवमावतैर्भानि स्वरावमवानि च वर्णेह ताबत । तुवां पूजाय वारनिवैः । वर्गं वनिवाद्यताद मीवनि करोरिया । [illegible] निवर्तन । पत्रव निविवातमीहा यवमायुतरे यतो । वतो धाताबरद्व तु मनो धावत्रो मत्याव । वतो धात्र [illegible] वहनि । वृते निव सनते वैरम वैदमयवात् । वरोव निवधा सुन निवसमनन्त वात् । निवमानु निवेवं मूर्वोत्तुं मन चारमन् । वथा वताचि वर्णचि धावनि विविध यव । पूर्वमवे च वैवमयं त हारमतो हि । वेदवेदानिवानी ज्यो रवमाहा-रवावनि । वववाव विमागोवावर्धवास्वयवबनम् । वर्णविमावत न वधिदमि मोवहानयो वानि निवद्यतो वा । न वेद वर्णवधिमातिवाद्व वैवमसभानेव वा विवत । वर्णवविमाय हि वे निवात सूना मि वाते निविवा नरावाम । प्राहेव ते वहुधवा वर्णानि मरवा वद्ध रवि वाक्यामा ।

चतार निरावरवर्णवविद्ध नाम शारीरं भावसावाय । यद्ध निरावमानि वर्णानि । वार्धिर्दि वरोरयाराव हर यमवा रवोभिः वैरार इव च तुवानि-

वर्णविवत्सैवहमयति धातुवसप्रचारवादिविविवैर् । तु वनत्रैवमोवानिव च ताभ्यां प्रमाणाभ्यां वापि-वूर्व वाद मरवदा तु वर्णविव च च । मनराव वात-मत्र निराः वावे वमवनि वरीरिवाम् । नाभ्यां वर्ता निवद्धावा वमवनि वमवमः । नानिवाः वधिनो प्रायाः प्रावावामिर्मुवानिवा । निरानिरावा भावि चाननामितिविवायचा । ताभ्यां पूर्वनिरावमानि वचावो मन-मानिवो इव निवानिवो इव, वचानिवो इव, इव रसानिवा । तावाद मावदा द्विनीवा धावक्षामवाना वद्धवावितवं वानि वावव । इव निवानिवा निववमते । वसानिवव । यवमाने स्वानि-वाव । वदद्रोही वनैवानि व निरानानि । यद्ध वादवानिवा निरा वर्णानि वर्णा द्व वहनिवनि । एतैवेव वचनि १६ चाव २०४ भावतारी । निवेबद्ध मौवे यदविशतवाभ्यां वृवैमुद्धानिवा मोवानव । वर्णवीः, मन हवे मावव इव घोदरे, इवमवि वनमवानिवमाव च वढ़ें ताभ्यां चढ़ेव मीनाद्द । वमोवाक्या । वन विवृदाव । यदवानिवादाद । वतो वेवनो । एतेवव वद्ववद्धनिवाव वावहानां निराभ्यां बावामम् । इव इव निवाव वंवाबानि । निवेवदद्ध निवानिवो वेवमौदेवन, वर्वेवे वर्ण रवावदा मवव्राव । एतैवानि वद्ध निरावानि वविधावानि भावतानि ।

ववावो वर्णोमानवते वरीरं वावसावाय । चर्वा वनिर्वेवनो धानिधवा वविद्याव । यत्र बैरि-वाहा निरावहुमोवोवरवधिवाव निरानिवावा इव वववा मोवानि वैनि । ववव वववव । कथा इव हि वववा बोनानि च निरावा वचाव ? वद्धवाववा-वनवनिवमाव वर्णवेमावायवाव वैवमव्ववनवानि वनीव वरवावयवर्णनाव मौवद्भव निवहवर्णवावव-निवाव इव वर्णेह वनि ।

वावाद्य वानिवधवाभ्यां वर्णोमान्वमा इव इव वाभोवानिवव चावनिवेंदूवा । वयवा वद्धवर्णेवद-रववमावयावोरव्ववमुविवधुविवर्णविमानिवाविद्ध निर्वे-मावनिवत्रवा । वरोर वारवनि । वाद्व द्वरवनिवव प्राणिवया भावमे वानिवव । वावाद्य वानिविववतो-निवदवाद्य वे व ववमा इव वद्धवरववमावतानि-व मीवे । द्वाभ्यां वावे च द्वाभ्यां योवं कटोनि द्वाभ्यां

स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे चान्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । ऊर्द्धं गतास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसञ्ज्ञम् । द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । तिर्य्यग्गाः सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ।

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्वेतास्तिस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ।

भवतश्चात्र । यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विसेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते । पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ।

अत ऊर्द्धं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः । तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा । उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च । रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः शिराग्रन्थयो मरणम् । मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च । पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च । शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् । मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्ज्जितम् ।" शारीरकस्थाने

एतञ्च मनुष्यकायविषयतुल्यप्रकरणे शा० ति० "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः । स्वेदजाः कृमिकीटाद्या अण्डजाः पन्नगादयः । जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु सृष्टा निगद्यते । ऋतुस्नातपुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात् । विन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ । रजोधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान् । पूर्व्वकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ मात्राहृतैरन्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात् । दिनात् पश्चात् ततो मासाद्वर्द्धते तस्य देहवान् । दोषदूष्यं सम प्राप्तोऽर्थक्रियां याति जितेन्द्रियैः । वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदुः'

रूपेण बहुभावानेव विशेषेण। यथा यत्र "शतिवशी एकोनामा, धूमनामावहंच । सर्वेकामे काले इकिलोः सम्मतमित्रि । मही ज्योतिषिकाले आचार। इत्यादिभिः सह । तमदोषुकासंसातो काम इत्यस्याप" इति । किन्तु मधुपकादेनापि यथा तत्तत्कृत्यादिषु बोद्धव्य । परमन्यातिषु यत्र कामीनामन्यपि "यत्र योषा मतोतापि यद् सर्वोपार मनि च वा वा "रत्यादवीयापि जरायुजाद्युत्पत्ते रपि मापि तत्र च परमकारापि एतादिषुकाम परिणामवैसुषुवतिकालप्रवीणिमेवेति विना च । शीयते सर्वेभि सर्वेपि यद् ॥ १ अपारसर्वतिरुयोगाम- स्यापि च । तत्रायाव: शुभवासानां कामेन तथानम् ।

तथ कामोद्दिश शरीरस्य । तत्र यत्र कलिताम् ऊर्ध्वातृभ्यः वरायुजमेदात् चतरा मिति स्वभेदात् नामाविमा प्राप्त वा रि भावात् । यथाप्तोत्पत्तिभेदाय चतुर्विधमवलोक्य यतोऽष्टवें पिण्डजोयोषित् अचेतनविकल्पः । पिण्डजा बोद्धोऽप्युत्तमवर्ण जरायुजा इति । अण्डजानां ११८ इ अण्डजोऽस्मिताकारी इति । भवेत् अण्डजाः "अविमोहनबहुवाचाः स्वेदजा नाम हैषिकाः" यत्र दर्शीता मोक्षा । बहुसुवर्णिप्रकारवर्णनैषो यत्र स्वेदजं किंचनानिषो भूमानेव प्रमाणते इति । सतो किल्पायो बादानिक शरीरादौ चत्र यत्र जिनक वहता है न न बाले मातपोनिका । विदा ह: बाहुविद्यावकाशे महादवाना" । पत्र- कानु "वयुत्का संस्था वहा नवराहकाम यत्र वा इति लभोक्त पौचा" । तैलादुद्धेसजवादि: यथा । चतुष्का यत्नीकृतान् एतदेवोपनिषतुदान् । वादेन विहाय दृष्टोक्तानिबद्धद्य प्रत्यक्षमा । जरायुजान् बहुधान्या सर्वावस्था रवादिकामाज्ञलतात् तैर्या तथा तत् । ते च योनिजा "योनिजा मादिमोनिजा बहुधाविकृत्यां इति वसोक्ते । तथापीति अयोनिजा देवाः यशि ते च अयोनिजमतं ११७४ वत्रा । तत्र यतुवादो वादस्य मानुवीतिकर्म बहुत् नविकारस्माव विना इनि विभेदना "कवीनो च बनाऽऽकार्य बाहु ओविनवनवीन । तत्रमेवोपर सुषानमाऽऽद्य मरपनि वा । एतिनवो च यद् मावा वनाऽऽवादीन्, बहवदुष ममन्, यद्

कार्यदुष मनम् बहुवचनकार्यमित: अपार वारबहुबाहुवनम् बहुधाबदपरमनमुपहर्ना अयो- नियोनिवीयावनुदान करति । तथात्वा योगास्वातो अनुष्ठानतानोपि शरीरान्तरामसयोगपि वाहायते सहापि । सर्व शरीराणाम इत्यादिरोमाद् । एवं काम । "व्याहाराऽऽमाये कार्ये । कार्यात् विरचीयति: । सर्व एवमेव एतावत्विवर्जयि"या । अपारः प्रवि- प्रवाऽऽभूता शरीराकारिणीमाता कर्म कार्यंक बाहल्येन पवित्राताकारित्वतोयाः युर्तेपति । तत्र मोक्षायोपनिषद्वचनम् । प्रथम वैवि यद् एत- विराविवेव एतावीविकानामवति । तत्र किम्? एवाद "कोड शवीव बतोव निगद एतावीति । यत्र जातम् चत बवाकाखे तृतदरम "या । त्वहीनानां कोइ बरो संवीचे एतत्र योनिवत् एतयोनिवत् रविनु वनपरंतुके निगद "तानिकाहुपत्नीन एतयोवनुबराषणमिरितंतभीनावीति" शायतेल दावरहिते निना पथ माद्रम् इतिकारिदवमूलापि मरीरारब्धवाच्या वार्य चावाबादाना नु शरीर- राजवारबाहम्बजीविना वर्षा तृणदारप यो- नावसवत वीवरीति । तथा च शरीरे "को इ इसी संबीचे योनी एतवाविरोध एतवनवानीर तर तृणावना हुवेन वरस्वमनीनि यत्र माहुन च सर्वार्थ वर्तयो विवरोति । किन्तु "इत्युवाचि यर भावोदामबाह: तमकृति । वारना च च इत्यति- स्थावहार इत च । तत्र कामहेति बन्य १ वा- ननी। तत्रवताव्ये वर्गवनादेरादिविवाद वा । इति भावि भावनवोनूवापि बहुमावादि । जगीक बारायकम् । प्राणीवालोभ्यान नराज बवाब एतेन चाहनविभेदावि वातीरीयाः शव:, बाव तत्र, बाहु: वाविदनामविवक्षीयम् वर्ष निवि इतिवितब चैनतु, वारवा तथा वेरा च एवं भावनवीभूयामाविनाकशव, तु मवलैवः, एवा मुषा बहुवादीनवृति प्रमहा सवि वादि- दाराः वर्गीवीरिनादि:, चार बहुचयामारादि- इनोरेनु भवा इतमलादिनिय:, चारमातीमैव बहामारेचमनोमिबाकारिविवय शरीरविवकावत्त च वेदादिषिनूर्वाहितयमवतीर्य ज्ञानचनोवदकतीपतप- विवर्ज । वैतुषतवीवितच सायरादिवनो यक

माह "प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः' । अत्र चेतन इति पदे धातुर्धातुविमूर्च्छित इत्यादि । धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो मोलीभूत शोणितरक्तैकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासि सङ्कटभूतो द्रवरूपतां प्राप्य शयतिष्ठते न कठिनतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिन मांसपिण्डरूपमश्नाति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीपपच्यमानः शुक्रशोणितसम्पर्कसम्पादितद्रवीभावभूतजातं त्रिचतुर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्णानिलैरभिपच्यमानो भूतसङ्घातो घनो जायत" इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति । किन्तु 'आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च । पित्ताद्दर्शनमक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् । रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्रताम् । भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च । आत्मा गृह्णाति तज्ज सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः" इत्यादि । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते । गगनाल्लाघवं लङ्घनक्रियोपयोगिताम्, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मोच्छितत्वम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् सुषिरत्वं विविक्तता च । "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्तता सर्वच्छिद्रसमूहश्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गानागमनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गानां विविध प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चगब्दात् स्पर्शं च । पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम् अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम् । तथा सन्तापवर्णादि च, "शौर्यमर्षतैक्ष्ण्यं पक्त्यौष्ण्यं भ्राजिष्णुता सन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति' गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम्, क्लेदं त्वक्च्छित क्लेदमार्द्रताम् तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्त्तिं च । सर्वमेतत् परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाच शारीरके "तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोतीति" । किञ्च 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः" । गर्भस्यैव हृदयं गर्भिण्याश्चापरमिच्छेव द्विहृदयाया स्त्रिया यदभिलषितं तद्दोहृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्या स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्सम्पादनीयम्" ।

किञ्च "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानामष्टमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" इत्यादि । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति । पञ्चमे शोणितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बलवर्णनखरोम्णां सम्भवः । किञ्च "मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" इत्यादि । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः । तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति । किञ्च 'पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते' इत्यादि तथाष्टमासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रति पुनः पुनरतितरां चञ्चलतया गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् 'हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति' । किञ्च 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः" इत्यादि । एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे वा अयावासादिदोषवशात् प्रबलैः सूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितः स्नाय्वस्थिचर्म्मादिनिर्मितयन्त्रस्य छिद्रेण सूक्ष्मसुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितशरादूर्ध्वातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जातः स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्यापाटगेऽभिधानात्" ।

पदार्थादर्शे योगार्णवे त्वत्र विशेष उक्तो यथा "कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदः । शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे । घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपलक्षितम् । पञ्चविंशतिपूर्णाहे कललमङ्कुरायते । एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत् । मासद्वये तु सम्प्राप्ते शिरा मेदश्च जायते । मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके । कर्णाक्षिनासिकाश्च पञ्च मासे तु पञ्चमे । आस्य-

[illegible]

पैत्तकैर्गुणैः । सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निःश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् । अचिरेण शरीराणां दन्तानां पतनोद्गमौ । तथैव श्मश्रुणो यच्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" ।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते । तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते संकुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कटासनञ्चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्ब्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात् तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौषेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

[illegible]

पैतृकैर्गुणैः । सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निःश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निःश्वसितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसम्भवान् । [illegible?] शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्” ।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यवायमायासं [illegible?] दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानारोहणं भयमुत्कटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्त्रं जनयति । भवन्ति चात्र । इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

र्थंगुनम् । परापवावात् बाद्यात नूर्दं बन्नमेव वम् । वार्भाद्रूविमावमह्रार्न पदा ममर्पं सुतम् । मवरादृतिम-नभव निवसीत न तैस्तिरात् । मवोऽद्वय न वा मानी वमाधावति दोषदम् । मरीरावारमीक्त वा वचार्य मनविमति । मम वा मोदिने मनीभविम हमबैत् । मदा तथा दमोमाद्दोषर्द मनवेतूद ।

मद्ये मन प्रतिपुष्ट्र मवति । मो पुष्टि । मद्ये मर्वेतुसमाहितान बवहात । मम्मेर्वसिदोषमोम वान मावपेव मायैर्वमवामबाद मो मत माधी तमवम समयेत् । ममददमैवाद्यामावम्मवे मावते मदो उभया विभारी भवति ।

ममहद मम एतमहावो मायी मममादिमावी मतिमहा वाव मावरावारदवीव मभिवर्दति । तैवीयपाहेमन्का मिवर्दिर्यति । मवह्रावाद्ममहमतिमावदामिवेवाद् मवति मम मरीरावमा हुवादिवीमां दमवामां विम ममहामां ववमीमावमवेशे मीयवति ।

नर्वेव वि वमावव दुर्वं भिर बवाबोमाव मोमव विटोवृतवात् वेमिमावात् । पुदवमिति बदीर्मो नहैवमवम मामवात् । मामिदिति वारावम मवो वि इमे देवो देवि । मावितादमिति मार्वम ममवम ममवाद् रामा ममव । ममभरीरमिति समूहिनों मनविमहमाद् वर्मममवमारव । मम न ममम मम ाहमबाहारमि पुमम् ममपर्वीमार मममदर्वमेव रमामामोवममर्व वंव द्रुतम् मवमम् । मवमा नू मो मतिमबे वैभरतवाविनवम न प्रमपुममवे मावममवीम वाव मदवे मोदममम सुममामाव मा ममवावा वैभरतामां माव प्रमत्ना मरोति । दोषम रमानुरीरमि मावमाव । मन मवह मरवमे वर्वेमवाम-वेन मवामि मौवम्रादहमवमति । माम्वे न मावतर्वमाव् ममबार्ने भवति ।

तम मर्वेम विवममाववहवामावमवमवाबाहुमामि मरीर समर्पा मावाताव । न म वैवमावदोमाविमव दमामिरावावमवमोरे तात्मर्नीयि विदरावि पिवतावि । मामद्रोमि पैरोवमवदवाविमव्रोवाममुदवमवीं च यूनि मावमावि । मोदोषमवो वर्द वर्द विविर्वा विम दमवावं । वमिदावि माव विवावमाद सुबह रावितामावमावि । मम्मावमवर दमाम । मौम वाडीव मदमवीं मेवा न वाहूनानि ।

तम मया दमिवे मवे मात् ममोदमर्व भ न दविमावित वगम न हुवेन दविम मदुमवमवि मातु माम दमवमे-वेव हमन दोहदमविमावमवि मात न वैवतमी मदेम वनुददामावमवादेमि दवामावेव मदमहवावी न मवि मों न मात् हमविम वमावमवेमि । मद्दोषमैवे मवाद् । ममाः माम देवतममनुदमाविमवदरं मावविदिमवक न ममा मम दर्वमिति मिदाद् । मम मम विम द्रोषोमदूतदरं वा दुम्य परहे दवि । मवमि वा दिवामावहवदरा मोषामावरविमे दवः । मर हवात् प्रतमव विपरीतात् विर्मवात् । मदुमा निर्दिषि मनावावेव मावते । मात्ममहुविर्वो वे मर्व मवापुषा । वे वे मवम विम मार्वमार्वर्विविवता

मन मावमवमहुवमाविदावमे मावद माद मौविमवे विमैरमोऽपि मूवविदेमुवार्मिदेशा मम मौवर्वे वमा मवा । मर्विम मावं मवा मामूदेम वैम हु मतुमम् । दवे मतुर्विमा मोमा हविमी मविमा विमावा । मावा मूम मवा दुर्ब मेमविम मवमवमद् । मवं मह दुवा मवे दमहमा मवीर्विमा । मूमावा-दमवं विहा मावमं मामिवेम न । मवामावा हमादे तैमम मविवोवविमा । मावमं मम सुविमावम-प्रवारवे । दवे दमहुमामावो विमावमा मर्विमा । रामदेवी दमा मवमा मवं मेदमवे न । मोमा दद हमा मवे नुमामवे प्रविदामवि । दमानं विदेवः मदुमवाव मामिमव मदुवेदावमवमवावम दमर्दाविदेवावमवावम तैवमम मवमेवमवावम मद मवमू मामृवेन मवसुवादेव दविमादिमवाविदो दमम । दमदभूमामानु मवमवमवावाम मौम मौम दद मावमेयि वीर्य मवा ।

मामिव हृदयामरोदवमे दम दम

तम मातृवं मरीरं मामिवत्। मवापुरे हवामरोदवमे । दमहदो दमिमी मवादमदीदम्, ववादेवावमवमवा दतुममवर्वं भोत् न मितमवादिविद्वमहवा मवि मावमे देव विवामविमवमामेव मवाद दमव मवार्वे वंवोवे मति मरीरं मवि तूवमंमोऽपि विम मवाबं न विमिदु दमि मावमैवमवावमां वेवामवे मवि-रावि तैवमि तूवमेव दमवार्वेवम दमि मावमरि हृदयमिवमावामि मि वंवमं मावादिवेवामवमरेव मिव विरिदि । मामिवावमैवं मह मावदम विमावे-

र्गुणोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्य पाञ्चभौतिकम्, न इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकार। कथं सन्दिग्धा ? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" ३अ०२८सू०

"सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृष्टिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा०

शा०सूत्रेषु च "पाञ्चभौतिकोदेहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोदेह इत्येकीयमतम्। "चातुर्भौतिकमित्येके" सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। 'ऐकभौतिकमित्यपरे" सू०। "पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः तत्र मनुष्यदेहे पार्थिवाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु अप्याधिक्ये न आप्यत्वादि। हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा०। जरायुजादिदेहानुक्त्वा "सर्वेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" सू०। सर्व्वेषु स्थावरस्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारणात् आधिक्यादिनिरुक्तरूपात् अन्यापि काये पञ्चप्रत्यादिभूतत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्व वदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा०।

शा०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०भाष्यादौ पृथिव्यादिकार्य्यस्य भोग्याख्यस्य सभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च"सू०। "भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति। अत्राह यदि सर्व्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किन्तत्कार्य्यं विशेषव्यपदेश इदं तेज इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते—

'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू०। तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा०।

उत्तरपादे च शाङ्करभाष्ये देहस्य पञ्चभौतिकत्वमुक्तं यथा।

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू०। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः ? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुकेति"। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोध एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति या पुरुषमतिप्रभवा कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तर

[illegible]

किमारब्धमित्ये सति देहास्तूर्णविजातीयस्य । इत्याद-
पृथिवीतद्व्यारम्भकादिशङ्कापाय भवन्तम् । घटवादिनार-
म्भाय चेष्टाश्रयत्वोति । घटशरीरयोगादिशङ्काय
जातोति । मनुष्यत्वर्णवदादिनानिमादाय मानुषादि-
शरीरे सम्भवमगन्तव्य । इत्यादावपि देहा सान्वेय
स्वाध्यातिकसाधुत्वम्यात सत्यथा मानवशरीरोत्पादिक
न स्यात् । तत्वमेदेन व्यक्तिभशरीरस्य नानात्वात् व्यक्ति-
त्वजातिनादाय तत्र सम्भवमगन्तव्य गत शरीरत्व जाति
र्घटघीत्यादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निष्चेष्ट-
शरीरेऽव्याप्ते ।

"इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वपाञ्चभौतिकत्वसापाद
निराकर्तुमाह" उपस्कारदृष्टि ।

"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते,, सू०

"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीर
मिष्येत तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्प
तीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यात्मकं स्यादिति दृष्टा-
न्तद्वारक सूत्र, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेष ।
क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलाद्यनुगता एव, पाञ्चभौति
कमप्येवम् । मन्यस्तु त्रैभौतिकम्, तयाणां भूतानां प्रत्य
क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एवञ्च
गुणस्यापयविनि गुणारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी
जलाभ्यामारब्धं स्यात् । तदा तदारब्धं गन्धरसवत् स्यात् ।
एवं पृथिव्यम्बुभ्यामगन्धमरूपमारब्धं स्यात् । पृथिव्यनिला-
भ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं वा स्यादित्याद्यूह्यम्" उ० इति
"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।
"पृथिव्यम्बुतेजसां त्रयाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेत
दस्ति एकस्य गन्धादेरारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न
त्र्यात्मकमपि शरीरं न च्यणुकमूलत्वयारब्धमपीत्यर्थः ।
अथ तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलब्धि ? इत्यत
आह" इति । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "किञ्च
पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवोर्द्रव्य प्रत्यवसायि-
कारण संयोगो नेष्यते । तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां
शरीरे सम्भवमुपपन्ना इति तर्हि किमवच्छिन्नकमिदं मानुषश-
रीरम्? इत्यत्र गौतमीय सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्गुणवि
शेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो
मानुषशरीरे नासाग्रनाड्यादौ दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्क
शरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवमेव मानुषशरीरम् " उपस्कारदृष्टि ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्त तच्च ९६४पृ०
दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्व मन्यन्ते तन्मत
तदैव निरस्तम् तच्च ९६४पृ० दर्शितम् ।

पाञ्चदशमिधीयते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारब्धत्वम् तथापि
तत्र मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । मानुष्य
मुत्पादनेन सा० मतेन मतभेद व्यवरोहगतः ४४०पृ०
दर्शिता० तन्त्रभाष्ये च मातापितरैयत्तुल्या च शुक्रशोणि-
तयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भोक्त
त्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं मुक्तं ताभ्यामेव देहा
रम्भणात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्याप्यस्य शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च उक्तं, श्रुतौ "वेद यथा सौम्य ।
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रश्ने
"इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"
प्रतिवचने च छा० उ० पुरुषशब्दस्य देहेन्द्रियसङ्घातस्य
चापायनत्वम् शुक्रस्य च जलघोपादकत्वेन पार्थि-
वत्वमपि "मादित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा"
इति वचसा मानुदर्शितेन या० वचनेन च जलोपादान-
त्वमन्नोत्पा च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च सूत्रस्येव त्र्यात्म-
कत्वमेव मानदेहाना युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूय-
स्त्वात्तद्व्यपदेश" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या
मतभेदागमैरपि विरोधात् कारणस्य एकभूतारब्धत्वानुमान
मरकिर कायाकायगुणिकत्वानुमानमपि न प्रवर्तते । ९६४पृ०
दर्शितविवरणोपन्यासेऽपि मानुषे पाञ्चभौतिकत्ववत् त्रैभौ
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भेण उत्पत्तिप्रकार ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च
दर्शितो यथा–

'पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति । तद्यदा
स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा ।
तस्मादेना न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति
सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं

[illegible] वीचाणां [illegible] तीर्थे जीवात्मनः [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] संसारी [illegible]
[illegible] [illegible] शरीर [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] शरीरस्य [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] जीवात्मनो [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] ? [illegible] जीवात्मा [illegible]
[illegible] । [illegible] जीवे [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]

संसारिणः [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ।
[illegible] जीवात्म[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible]
[illegible] जीव[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] जीवात्म [illegible]
'[illegible] । "शरीरं [illegible] ।
[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] जीवजीवात्म[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] ?
[illegible]
[illegible] ।

[illegible] [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible] । "[illegible] शरीर-
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] शरीरं [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १२०५ [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] [illegible]

सू०। उत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाह' भा०।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू०। "विद्यादनुशयं सेव्यं पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतच्चतुर्थविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा०।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सा० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू०।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठातृत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा०।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू०। "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वेवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य सङ्कल्पादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽपेक्ष्यते पुरुषार्थेनैव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्पदवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा।

"स ऐक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्" उपनि०।

"सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्याः अमूर्छयत् संमूर्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा०।

"तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप०।

"तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाऽभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यत एवम्। तस्माच्च निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्येषां तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसा उच्यते रेतस आप इति' भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिघटितसृष्टौ सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति" उप०।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्-इष्टमात्रामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति" भा०।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं

[illegible]

[illegible]

सू० तथाच उत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः। चतुर्थमपि शरीरमाह' भा०।

“न किञ्चिदप्यनुशयिनः” सू०। “विद्यादनुशयं द्वयं पश्चात्तापानुतापयोः” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्तृतीयमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति” भा०।

सर्व्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं हेतुः सां० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्” सू०।

“भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथा च रसवस्त्वारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः। ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह” भा०।

‘भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्” सू०। “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य मनआदेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकत्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थस्यैव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठाना'दित्युक्तम्” भा०।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः। तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः। समष्टिकायस्तु विराट्शब्दवाच्यः। तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा।

“स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्” उपनि०।

“सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् समूर्च्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः” शाङ्क०भा०।

“तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम् अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः” उप०।

“स पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः। “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम्। तस्माच्चाभिभिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक्। हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम्। मनोऽन्तःकरणम्। नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानम्। तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसा उच्यते रेतस आप इति' भा०।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिद्वारा सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

“ता अब्रवीदायतनं प्रविशतेति” उप०।

“ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्—इममायतनमिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वं हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यदशनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति” भा०।

“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्र

मूत्रा वर्षी मानिनश्चोर्णविषमसवदो वोमानि मूत्रा लर्व मानिषम चमूत्रा वर्षो मूत्रा पुरुष मानिवद् चमुत्तमो मूत्रा मार्दि मानिवद् चामो रेवो मूत्रा विष मानिवद्" चवनि ।

"स्वाक्षिमसवर्गा मानिषम ईश्वरप नवर्वाणि मला विरूला । चमितोर्णविषामी वातेन मूत्रा वर्षा योनि च मानिवचोद्यावम्मम् । माइमीनिमे । चादि योनिषिपो । दिवा वर्षी । चोर्णविषवद्धस्वरूपम् । चमूत्रा पुरुषम् । सम्मीनिमु । चाया विष मानिवद्" वा ।

निमरद्द चाम २ष्ट । च वयोधना

हृदयोत्थ निनिमिता बहावी च विनिर्मितः । चा समोऽव्यवस्थितमयोत्यायोत्पनि पुरा ११ ।

"बहुविधाचामादिनिमार्थ समयम् "बहुधर्म वला पुरो वैरावाद् हृदयादिरम् । वचावीतद्धपाचावो दनि मविधार्म बहुवर्षितमात्मोय हृदय हृदयादिना हृदयो वैराचा वयद्ध विनिमिता हृदयम्य विनिर्मेव हृदय विमरवाय वसमे चात्मवविमवद् मव मूर्ति" वर्ष चव पुषीः पहाः वय मवोदवर्वा चयायोप वर्ष" ११ नीवर ।

"चाचामाक्षीद् चहवाद वयव वरितपुराव् । तैम चाराववी चाव वरार्थ हृदयोजुवा" १२ ।

"चषु निराव नाराववचाविमदा चवयवि तैम चमुत्तेम वदुचवाद हृदयो वर चचाहुरो चावी चावारा चावोऽवमवद्द दवि चाराचव वयव । बहुव "चावो वारा दवि मौवा चावो नरदुवर । चवर्म वद्ध वा पूव तैम वाराचव पुरव "दवि" १२ नीवर

"हृद वर्व च चाव चमावो नीवरव च । चदव चाहवा चवि च दवि बहुविधा १२ ।

"चव बवावचाद हृदयपादार्थ चवोदीनि निनि चावि चोची मौवा चचाहरपचाद् दवि चार्नवचा चरचोवर्व १२ नीवर ।

वयो चानामवमिवद् योनवचाद वदवि । तैम विरच्चार्थ रेवो चावचा चवचवद् विया १३ ।

योनवद वर्व मचा चचाद् । चौवो चवदूवं रेवं विरच्चवनि प्रचाचववूवं" १४ नीवर ।

चविरेवचाचाचाचमिमूतिवि तमु । चवर्व यौवुव तैम विभागविवद चचचु १५ ।

"हर्वेर महाः चवीद्यादिना १६ नीवर ।

"वचावरोर चावाचाद् हृदयव विवेशः । योवा वयोवव चवे वत चावो चचाचचा १६ ।

"चचावरोर चचाचाव चचाद्, विचाचचा वस विनिर्म वेरचाचद्द वव, योवा-दनिवमोवा चवो-चव चवि वर्व हेरचाचा वव वचाचचाव् वचाव चव प्राचा चचाचव चचाद् रचवः चव चाव वर्व चाव" १६ नीवर ।

"चहुचावचि वं चाचा प्राचव चवंचव । चचाचचचचवि वदेवेनिवचुचा १७ ।

"चचाव हृदवि चमिनि वं प्राचव वेरो हवव प्राचा दनिवचनि चव चचाद् प्राचव वेरो हव वि चपामर्थ वेरो चचव चव चचावि वेरो प्राचि, दाचाचवद चचा दव १७ नीवर ।

"प्राचेव विचचा चचचचचाचवो विरो । विवा चयोचचचव चाचवर्व विदविवाद १८ ।

विपचा चाचचा विविव च पुरुषादिवद्द विराव चौचावैनेचाचचावेदमु चाचाचो च चचा वचो प्रचाचिदविचव दवर्व चाद् चवर्व विदविवाद विचुच-वद्द १८ नीवर ।

"चचचचाव विदिवं विचा चचीचचावे । चचो चाचाचवो वचे विचुचा चीवविचचो" १९ ।

"चाव चविचावं विचा दवियं चाचाचवो विचा व्यचव वेचा चाचचा दव चर्वव चविचचविवृव हैचा विचव चचोवदचचवदचम वमु १९ नीवर ।

"विवचोर्व चचो चूचो चविचोचचाचवं चचो । चचो वै चव वृचिविचोव चचाचव" २० ।

विवचोर्व विचचोव चचचव चविरुचा चाव दनिवं चाचुवं चाचव चचोविनि दनिवचवाचीवव चर्वो दर्वनि चो ।

"चाविवे विचचोर्वो योषुवनि चचनि । चच चाइचचचो पुचोचनि विचचचः" २१ ।

"चचचनि चाचचचो योषुवनि योषुचचो चचव चचचनि चनि । चचु चनि चाविचावो चाइवेचा चव चचोविनि दचा, चचेन चचोर विचवो दनिवः चाव दनिवं विचचचा चचा चचोविविचव २१ नीवर ।

"चदाचनि विराचोवचाचाचव दिवचा । विनिचं चनिचचो चव चचोविचचवंचचच २२ ।

"निरभिद्येतां अक्षिणी निरभिद्येतां नेत्रे। आसीद् इति शेष निर्भिन्नमिति अव्ययीभाव । तदा आत्मान देहे चकार। दन्यत्र शुक्ल दिक्षत' अक्षिणी स्थान ज्योतिरादित्यो देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य चक्षोपहणम् अनेन रूप विषयो दर्शित " २२ श्रीधर ।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षत । कर्णौ च निरभिद्येतां दिश श्रोत्र गुणग्रह" २२।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मन प्रबोधनं ग्रहीतु-मिच्छत ततो गुणग्रह शब्दग्रहणम्" २२। श्रीधर'

"वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम्। जिघृक्षत स्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहा " २४।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आउष्णत्वञ्च (?)रूपदुष्णत्व शीतताञ्चेत्यर्थ। यद्यप्युष्णत्वमपत्वगेन्द्रिय-विषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षामात्रात् औष्ण्यत्वमित्युक्त शुभ्र्ण्येति पाठे वक्तादिमण्डलान्तर । वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठान चर्म जातमित्यर्थ । तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि ह्लाद्गोचरोक्ति लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वगि-न्द्रियविषयत्वमिति पौराणिका: २४। श्रीधर

"तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृत " २५।

तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वृत आवृत्यस्थित धर्त्तरि निष्ठा। कथम्भूत ? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन। अयमर्थ त्वगिन्द्रियमेव वहि कण्डूतिवहित स्पर्शं व्याकृतं रोमवल्ले-नोच्यते। तत्र महीरुहाणा देवतात्वम्। अन्तर्बहिश्च स्पर्शं व्याकृत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता। तथाच तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधी। अंशेन रोमभि: कण्डू यैरसौ प्रतिपद्यते। निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्। प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति। तत्र चर्मा-णीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थ' प्राणेनांशेनेति प्राण-वायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थ:। यद्वा वस्तुतो त्वेक एवा शोनिर्दिष्ट "त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति" २५। श्रीधर:

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया। तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६।

"रुरुहतु निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभ-याश्रयम् आदान कर्म" २६। श्रीधर

"गतिं जिगीषत पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम्। यज्ञा यत्र स्वयं हव्यं कर्मभि क्रियते नृभि"। २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टां विवक्षितामित्यर्थ। यज्ञो यज्ञ-पतो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थित। कर्मभिरिति गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियवत्त्व हव्य क्रियते इति गति-मात्र यज्ञार्थ द्रव्ये विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टि-जीवेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नधिकारित्व यज्ञादीना दर्शयति" २७ श्रीधर'।

'निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिन:। उप-स्थ आसीत् कामाना प्रियं तदुभयाश्रयम्' २८।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दोरति अमृत स्वर्गादि तदर्थिन शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति शेषम्। तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम्। कामानां स्त्रीसम्भोगानां भवन्ति प्रिय सुखम्" २८ श्रीधर

"उत्सिसृक्षोर्धातुमल निरभिद्यत वै गुदम्। तत: पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रय " २९।

"धातुमल भुक्तान्नादीनाम् असारांशं त्यक्तुमिच्छो' गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषया " २९श्री०

"आसिसृप्सो: पुर पुर्य्या नाभिद्वारमपानत। तत्रा-पानस्ततो मृत्यु, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३०।

'पुर्य्या देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृप्सो सर्वतो गन्तुमिच्छो, निरभिद्यत इत्यनुषङ्ग'। अपानत अपग-च्छत: पृथक्त्वमरण। नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्या हि प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम्' ३०। श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडय। नद्य: समुद्राश्च तयोस्तुष्टि: पुष्टिस्तदाश्रये" ३१।

"अन्नपानमादित्सो: सकाशात् कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन्। तत्र कुक्षिरधिष्ठानम्। अन्त्राणि अन्नरसग्रहे-करणम् इन्द्रियस्थानीय, नाड्यस्तु पानरसग्रहे तयोर्नाड्यन्त्र-वर्गयो क्रमेण नद्य समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरण पुष्टिस्तु रसपरिणामत' स्थौल्य तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्न-रसग्रहेच्छो कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टय इति ज्ञातव्य, पेयरसग्र-हेच्छो कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेक' ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत। ततो-मनश्चन्द्र इति सङ्कल्प काम एव च" ३२।

"निदिध्यासोर्नितरां चिन्तयितुमिच्छो कामोऽभिलाष हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादय " ३२ श्रीधर।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातव। भूम्यप्-तेजोमया सप्त, प्राणो व्योमाम्बुवायुभि " ३३।

[illegible] मूत्रा [illegible] मात्रिक [illegible] मूत्रा [illegible] [illegible]" [illegible] ।

"[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ११ ।

"[illegible]" ११ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] " १३ ।

"[illegible] ।
[illegible]" १२ चीवर।

"[illegible] ।
[illegible] १९ ।

"[illegible]
[illegible] १२ चीवर ।

[illegible] ।
[illegible] १४ ।

[illegible] ।
[illegible]' १४ चीवर ।

[illegible] ।
[illegible] १५ ।

"[illegible] १५ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] १६ ।

"[illegible]" १६ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] १७ ।

"[illegible] १७ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] १८ ।

"[illegible]
[illegible] १८ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible]" १८ ।

"[illegible]
[illegible] १८ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] २ ।

[illegible]" २ चीवर ।

[illegible] ।
[illegible]" २१ ।

"[illegible] ।
[illegible] २१ चीवर ।

"[illegible] ।
[illegible] २२ ।

पुद्गलास्तिकाय इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः । अर्हच्छब्दे ३८१पृ० विवृतिः । "कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता । "मध्यार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" शकु० । "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ६त० अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे । "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठादीनामुपशमनार्थम्" ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे । "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सा०सू० चेतनाधिष्ठाने नैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २पर्णकुटीरे त्रिका० । तस्य शिबिरत्वाभावेन कायमात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्नामत्वम् । ६त० । २देहपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा ।

"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० ।

"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य० ।

"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्तत्र परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः । एतेनेति कायगतशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानमिति" विव० ।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—संवृतौ करणे ल्युट् । कवचे वर्म्मणि हारा० ।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा ।

"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् । अरण्ये साय पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः । सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः । अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास सम्यान् परिचचार च । आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने । येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति । बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे । निर्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम् । दस्यव ऊचुः । मुहूर्त्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शूरो दृढव्रत । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सम्मतः । यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच । मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः । सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः । सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दारविघ्नञ्च मा कृथाः । पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा । सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत् । यस्य ह्येते सम्प्रदुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत् । सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः । इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षेत सर्वशः । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति । शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः । ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा । ये पुनर्धर्म्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः । अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः' ।

"दोषेषु [illegible] विभज्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ११ भोक्त।

"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ११ ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ११ ।

"[illegible] [illegible]" ११ [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

"[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] —

"[illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] ११ [illegible]

पुद्गलास्तिकाय इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः । अर्हच्छब्दे ३८४पृ० विवृतिः ।
"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति" गीता । "पयार्णवे प्रविष्ट परपतनभयात् भूयसा मग्नकायम्" शकु० । "पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री ६त० अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साशास्त्रभेदे । "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते लक्षितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम्" ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध—ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे । "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सां० सू० चेतनाधिष्ठाने नैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २पर्णकुटीरे त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन कायमात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्मानत्वम् । ६त० । ३देहपरिमाणे न० ।

कायरूपसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तर फलसहितो दर्शितो यथा ।
"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० ।
"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य० ।
"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सत्यन्तर्द्धानयोगिनस्तत्र परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोग चक्षुर्ज्ञानाविषयत्व योगिनः कायस्यैवेति यावत् तस्मिन् कर्त्तव्येऽन्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः । एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्द्धानमिति" विव० ।

कायवलन न० कायोऽवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल—वृतौ करणे ल्युट् । कवचे वर्म्मणि हारा० ।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्त्यादि भा० शा० १३५अ० यथा ।
"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः । कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् । अरण्ये सायं पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः । सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा । धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः । अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः । स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् । मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च । आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सतत वने । येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो भयशङ्कया । तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति । बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे । निर्मर्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम् । दस्यव ऊचुः । मुहूर्त्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शूरो दृढव्रत । ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्व्वेषामेव सम्मतः । यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान् यथान्याय यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच । मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः । सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित् । नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः । सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दारविघ्नञ्च मा कृथाः । पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा । सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत् । यस्य ह्येते सम्प्रदुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत् । सूर्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः । इहैव फलमासीनः प्रत्यकाङ्क्षेत सर्व्वशः । ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यसि । शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः । ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्व्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा । ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः । अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः" ।

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकान्येवेति प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः । तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि" । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यच्चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । 'एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया' भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त" इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पद्" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पद्धर्मानभिघातश्च" पात० सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ० दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्य्यामितया स्था–क ७त० । १परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्य स्थितिस्तथा अन्तर्य्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च वाच० १२० पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे करणरूपे प्राप्यजातिये करणशब्दे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वात्क्षत्त्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरिति तत्तत्त्वनिरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते ।

एवं हत्वाऽर्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं क्षत्त्रियान् नृपान् । केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव ! तत् त्वं वक्तुमर्हसि । राम उवाच तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्त्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ! । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमत्र बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्त्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्त्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्त्राया क्षत्त्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्त्रधर्म्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोऽदत्तोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः । तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत्र क्षात्त्रधर्म्माद्बहिष्कृत इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्ग्रस्य क्षत्त्रियधर्म्मद्विजोपनयनादेराहित्यं प्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादेरभ्यस्य वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलं युद्धादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे उक्तो यथा—

"क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् बिभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मात् आहुतिर्दीयते द्विजैः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

मोक्षाय मदुर्गमा कामका नदि नदि । नदित
हराचे च । इत्याग्न च जाप । निमावश महाभाग
हवनमलमिदृशम् । कर्तव्यमा परान धीर कामवती
नर । चतुर्वर्गमपि सर्वोपायामयानां समस च । वक्ष्य
बहुदारेभ्यो चुतो निस्सतो वदा । कामस्त्रीमात्रो योषै
भानात च चनाइचे । भूय एव कदाचन मोहनिष्कामि
नराः । देवता हास्तीवाप निजमनददानवा ।
दर्थिता सर्वोपायेन कामाकदुरागमीमवा । दोहारो निज
सर्वोपा मात्रुकानां निमग्न । कामच मोहनिष्कामि
मनमन्थ मनाहये शमन सर्व दिव । सामर्थ्येनैव ।
इति प्रत्यो समिताय कानुर्व माङ् नस्थ । गयता
नराच । मम मात्र च । गमापि कामकोलाभिसाराम् ।
न पुर्व मम यथा पूर्व सर्वो भवनम भव । वैमेर्द
सर्वं निर्व आपर्द कदुत सदा । कदुपाय कामिनी
पूर्वो निमगाय समस्यते । सतत गदन कामो मता
योषिदिवाच । समाहृतम् मदा दिव मदयापि
मम प्रस्तो ॥ । सर्वेोस्य मिना कारा काक्षमा बलि
कामचा । कदम्याद्य मना रिहार पहुर्न नहरा मद
दूरा । दिवः श्मशानादीनि हुतवपरीक्षणाम् ।
ममवाशेऽस्वस्त्र दम मधुकर्वंपदाकमा । सर्व मङ्ग
निमादेन निमरहाय नारद । कामाय ते कुत्र कोर्य
मनार्थ मानिमिवम् । प्रतिमान नदी दम । ममकारम
वस्त्र । उमादाय वर्द योज मनिवमकपरसवम् । सद
मद्भुता तैन मम मम अग्निकोप में इन नवदृकामि
दम सर्वमपि च । बवाधिस्मोऽस्य मावात् ववन
माममानम । तदा समानितमतैवभूर्व मदद्रानि मै ।
समादेशावशयाइा काम ववधोदम । मनपीते
मूर्नित्ता पूर्वमनुमिदानम । वेदनोत्वदशौदवो
सदोपापमर्यमन । नि काम इतेने मदो मनुजोऽस्तव
ननम । कराय पुनिनमाङ् नानक्तिविवनोयम ।
ममता सर्वार्थ माङ्ग न । म दुर्गे निमानद । मम
चाहं निरोधाय पुरुषाणाम निम । मामयेन हि
मे नाम । सामर्थ्यं मम नरम् । कलोभिरत यद् कार्यं मम
तं कामद्यामम । ममन्यु जनाप । समावर्ज सतो
सदा मनर्थ ममरीरणम् । प्रहुम प्रमवतैदनामिद
अपि इन । निमनिम नमनाय जानसमाय-
इन्यार । मकातरा दयाद्बनवान् कामवर्णव ।
निमद्देवि नाना वै नानो । नि वदिमदि । पर्यो

सर्वोदितैवारं समरावादहे वदा । निमिर्दिम ते मह
समावां नाम निमराम् । सम्पत्तिको सम पार्थ-
म मो समानिनि । तदा कुवम यो इम नि मम
सम्मिन्ना । मम इत्वा वर्द मद्दा वदैतामलोक ।
"इवस्तु जनाप । निमदुद्दानमे नाना मम तत्
ममानि नै । कीमता नामरा कौरा कौवहार्य
मानुरा । मद्भिका दौदेमा वदैवानाम ।
सर्वा सर्वेदवदे समस्तानाय करम । मम तैयार
समोपि पुरुषार्थमिदम ॥ इवाम् कामायन
निमइतो मदोवि । सर्वाभिर्म निमेनमिमइतो सप
दोता । वृक्षान मोषदापान सर्वकामवनम । सर्व
देवतानाम निवतो मनुनामनम् । सर्वांना माकुताया
सर्वाइतिविदितम् । प्रमाणा दरवाराम सर्वानिम
निमोहनम् । सर्वमम दि मदने इना कर्तव मामवा ।
मा नाना मति अग्नित्वो पताइपति नो । नमाद
भव कामं निर्दि प्राम दिव मदा । सर्वोपिता
रमायाय मतो मदमम मरा । नाहि मा मरा
वचा मानसा नमवार्तिर । सर्वं निरिश निर्व
इनदा पा य नविदका । सर्वोपा न कुरा यदा म य
तैया दिवानिनि । देवता मनुष्याणि नामं दिन
न मम । सर्वमे दि मनम न ओमश्रम्वति है ।
मनुजाम वनवेन निमइतो दिर्व ममो । सर्वमाम
कामिकारी निमइतो सम्प च । कम मोद्र । मरा
मदा कामका वे प्रवीनि वा । वे इवाने कामाम
वांनाई मम मायरन्" ।

ममह रामायणम् मर्व इति भीमवासुकि ।
"मोक्षविदामत्ते मम मैत्रेय म सवित्र । हरवर्ति-
मतितां कामकालितिवचनाम् । यो मैत्रमम योजयेौ
निविम सर्वो मादनम् । नि सर्वं कामिमर्गिं मम
सदाम यो दि य । निरुधेन निमानारा निमोद
मम च नाम । इवदिमदो मूदि कामकमावनम् ।
इम नराय । इददत् उमाडाम कामसामिनमम् ।
ममानि सदासदा समस्तुमनामने । निमितो मद
वैदुर्वमननदाराम । मवोदुयोदिन निमो मद
मवाम् नि नि । निमोनिनिम इनिम् निमो नाममर्ने ।
सर्वदाराम नमिनो दवारम म वैवा । मवनं दूस
वेदारी नामसीतिनिम नि । मवार्थसैरमो कामं
मानिनमयि मायगो । मावनान ममा मानो ।

कायस्थपूर्वजौ । वेदनष्टामविधिना सुखकार्यपरायणौ । अस्मिन् संसारपाथोधौ षड्विधा कायवर्त्तिन । ततस्य कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयो । धर्म्मराजस्य साचिव्य कुर्वतो यान्तिकर्म्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्थजातय । इत्युदीर्य्य विधिस्तत्र चचित्रविचित्रयो । तूष्णीमास ततस्ताभ्यां दृष्ट ह्यात्मविचेष्टितम् । अस्माकं कोऽत्र संस्कारा कियर्णजा ? वद विभो । । तत्सर्वं कथयस्वार्य्यं भवन्मे वा-परायणौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामह । भक्तस्योत्तरस्तुत्तुष्टस्तुवाच महर्षिव । मस्योवाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायके । परमायास्तु शूद्रायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासता दिष्टत प्राप्तौ परिदाश्चिव्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथ स्नेहानुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् । चक्रतु प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । सैदिव सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्त्यतामाप्य दैवत्वं ततएव क्रमेण तु । तनूमहाप्रलये जाते सर्वप्राणिक्षितेरतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वा भगवद्वपुषि स्थितिः । अधुना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि वामिदम् । धर्माधिकार वपुषो स्वामिवाक्यवजीवनात् । यत्र वर्णेभ्य उत्कृष्टो ब्राह्मण सर्वसम्मत । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षक । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वित । वैश्यो वर्णस्तृतीय स्याद् वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जितसंस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थ शूद्रवर्ण स्याद् वर्णत्रितयसेवक । अनेकव्यवहारज्ञ क्षत्रियन्म यमश्च स । तेषामुत्तमता याय।त् कायस्थोऽक्षरजीवक । भवन्तौ क्षत्रवर्णस्थौ द्विजन्मानौ महाशयौ । कृतोपवीतिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वपुण्यवशोत्कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्वसङ्कल्पौ भूयास्तां भगवद्गतमानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्व्वामरगणान्वित । अन्तर्दधे तयोरत्र स्थितः प्रत्यक्षदर्शित ” ।

“सूत उवाच । अस्मिन् जगति हु स्वामि दुष्टान्ताएव भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरयेष्वधिवासिन । दुर्नय सुनय वापि सर्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा लिखत कर्मसूत्रिणाम् । एतल्लिखनमध्यस्य कर्मफल यथातथम् । न न्यूनमधिक वापि देहारम्भस्य कर्म यत् । जन्मामन्त्यमव कर्म जीवानां भावितावुभौ । उपयोग विनाध्येनौ चेष्टयामासतु, स्वत । विलोक्य प्राणिनामायु संपूर्ण कर्म वा यथा । समानपतितानेव नापराविति निर्णय । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । समागमयित्वा सुतरा चेत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञान आगीत कर्मयोगि यत् । कायस्थ सञ्चया चित्रविचित्रौ विष्णुवल्लभौ” । “सूत उवाच । एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा छन्दयामास मैत्रसौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थिति स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरा सुनयो देवमानवा । परिवारविभूत्यैव स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुता सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । मरुत्प्रभो समाधेश्च तनये चात्रजन्मन । उत्पन्नकन्यकोके ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कन्याते वंशविस्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिन प्रति । देवादेशप्रमाण स्यात् इत्युक्त्वा स्थिति चक्रतु । विधिना परिणेतारौ समये भवमोचिते । ततएव समाम्नायहेतये कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्मराजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतु स्तत । चित्रोऽप्यथ विचित्रोऽपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र । जगत कार्य्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्य्येष्वयन्तु कर्त्तव्यमस्माभि स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्य कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपक्रमे पद्म सं०पु० पातालखण्डे “सुभामा चित्रगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी चन्द्रस्थिति । उभे अपि समाम्नाते पातिव्रत्यशिरोमणी । देवदत्ता पुर प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता मदत्तैषा पुरी साऽऽयतनी कृता । चित्रगुप्तेन भामायां तनयउत्पादिता सुता । उदारशीलाचरिता धर्मराजस्य वल्लभा । शरीरवेगा सुष्ठा पितृपत्कार्य्यहेतव । विचित्रस्य सुता पञ्च समभूवन् महाशया । कमीर सुतन सूक्ष्म सङ्गवान् कर्मकल्पसी । भामिनी कुक्षिजास्तावत्काद्रू सगुणशालिन । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति तत्पूर्व नाम गर्भादि वैदिकम् । नयो कुलपतिस्तस्मात् तावत् कश्यपसम्मत । ख्यातेन सकलाभीष्टमार्गो गत वसुद्वयं । एतावेते च सर्वे स्युर्गोत्रेण कश्यपाभिधा ’ ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रियवदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजातानां मुपनयनादिलोपात् व्रात्यत्वमुचितत्वम् । व्रात्यानाञ्चाकृतप्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

विवक्षितेति [illegible] साधक [illegible] मतीति शार्ङ्गदेवेन। [illegible] मेऽपि [illegible] तदा सतत्वम्। ततदार्शन्तव्यतिरेकेण [illegible] शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "[illegible] समवेतानां तद्देशान्वयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ साधकं [illegible] विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाद् द्रव्यं कारकमिति [illegible] परन्तु क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्तृत्वेऽपि स्वस्वासाधारणव्यापारविशेषैरेव करणत्वादिव्यपदेशः। तदुक्तं हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव" इति। [illegible] दर्शितोयथा—"कर्तृ [illegible] करणस्य क्रियाजनकव्यापारविशिष्टव्यापारः, [illegible] [illegible] कर्मणस्तु [illegible] व्यापारोऽधिकरणस्य [illegible] सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र [illegible] धारकर्मकर्तृणां क्रियाजनकत्वं स्पष्टं [illegible] क्रिया- तत्फले [illegible] [illegible] कर्मत्वसम्भवात् घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि कर्मत्वं [illegible] करणादिषु [illegible] अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन [illegible] सम्प्रदानस्य च [illegible] पूर्वसाधनेन [illegible] क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्तृत्वविवक्षा [illegible] धानात् तदुक्तं महाभाष्ये "[illegible] करणाधिकरणकर्मणामेव कर्तृत्वमिष्यते न त्वपादानादीनां कर्तृत्वानिष्टमासेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्मकर्तृभेदात्। एतेषान्तु एकस्या क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्युक्तेः परस्योत्तरस्य [illegible] तदुक्तं हरिणा—"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्। कर्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् शक्तेः प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्व्यायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यति। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति यथा [illegible] गच्छतीत्येव प्रयोगः।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मर्थानिमित्तस्तु पदार्थस्य [illegible] [illegible] नाम इति [illegible] क्रियानिष्पादकत्वाभावे-ऽपि न इति [illegible] क्रियान्वयित्वात्। तथा च [illegible] दर्शितं यथा "कारकार्थेऽन्वयी य इह क्रिया न निष्पत्तौ। भासते [illegible] कारकम्। एवं कारकं [illegible] द्विविधोऽपि [illegible] विभाग [illegible] भासते च [illegible] कारकम्। [illegible] पतति, [illegible] इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय [illegible] इत्यादौ [illegible] स्थाल्यां पचति [illegible] इत्यादौ, ग्रामं गच्छति पर्वं [illegible] इत्यादौ [illegible] पचति घटेन भूयते इत्यादौ च पत-[illegible] पतनादौ [illegible] विभागादि [illegible] भासते इति [illegible] क्रियायां [illegible] प्रकारीभूतार्थबोधकतया [illegible] इति। [illegible] क्रियायाम् [illegible] कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायाः प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं धात्वर्थप्रतिपादनात्, द्वितीया तु तत्र [illegible] स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिशाग इत्यादिवद्विशेषणविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात् इत्यत सम्बन्धो न कारकं, न वा तद्बोधिकापि षष्ठ्यादि कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्तृकर्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यते" इति शाब्दिका वदन्ति"। "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमोपति" इति च भर्तृहरिः। ४कर्तृमात्रे त्रि० मेदि०। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। [illegible] कारक [illegible]" वोपदेव [illegible] ५[illegible]। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी यतोघटं कारको व्रजत्येव प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः [illegible]।

द्दावीन्मानाम् यदपि प्रागवस्थितार्थां वनिमङ्गुका पौरुषार्विनष्टविध तथापि अनुना "मनकस्तु क्रिया योपादिया कः वनिमवाकरः । इत्यत्र यथा योगे मरूपार्दर्यनेन च इति न्यायतर्मात् यदि क्रियायोगस्य वैदान्भजनस्य च वै यथा यत्र । इत्याभ्यवायाभ्युकत्या बह्वीन स्वकपुरुषप्रवापातया वाकयार्थविषयनियताया- स्वस्वर्दादिराविशेषेन न्यायबर्द्धमाताया कावाकीवमानकारो भावनवा । एतुनमृतैन पदार्थनिष्पत्तिविनियतया यदि यदी न्यायमताः न्यायसवनया कावार्थीवमन- कारस्य इयमात् समाहलरविन कायादेव तदा कार इत्यत्र पीयते । मात्रमावविषय लिखा॰ व्यापरमायोग यथा "अथ वचिवाचकादेवोहुतर्षे तै वचन मन ह्रदम स्वीति म लियर्थ मयपचम्"। इतीयायु वहुकावताधि- मायम यतो यहुना खोमिक राजन्यात् मायात् निर्दिष्टेन च । यदव वदयन यतो प्रसिद्ध दर च" इति मायवनादेव तेनाक्कमुपते यत्रो । यहुकावनादि बतामिनीवादि आपृङ्खायवमयमेन प्रावविषय वियामात् यदा प्रार्थविचावरवे च वदनवदावुविचारिता वदिपवशमात किन्तु सर्वेवहरनाविनेदप्पमस्यात् च यथार्थ यदिवमय वयवरलायाय बधाने इयदाय न्यायवर्यवहार इति चते तेषां न्यायवर्दिविशेषात् तेषां कावार्थीवायाचारदवैयात् तदन्यवताधि मात- वनिमदृववयवार्था अवैतावार इति मन्तव्यं ।

कदयमाद्वे तथा । सम्पादिक्रियां वदोवीनयवात् तत् इयोगे इ तत् । कायिकावयया वा—करवे यत्र च देव तत् । करीवत्वर्थ येदि । काक्षीकृवे कस इकाधीका वदव (पवादे वदवकात् राणि ।

कायस्कोर्म न ६व । एतावनादिना देवविकल्प किर तायातू यायत यक्रमायमवादिविषयात् वायवत् वर्म वे । यारी काषेवरा वदेमिकवायाभ्युदादिनोदिव विन्धुर्वर्म यचोधिवरा योगवृत्ति वैदवनीयावाव विवक्षर्वोयार्थ वाचदादिनवदेर्मीयं एवमेव वहिरन्य रवयक्रम दृर्विष दर्पितानव विवदेव गच्छति

कायाकायमिसमन्वयक्रम व कार॰ कायाया वे वयव यहे । वच पाव यमादी मववदिवोदर्शयो यथा कायाकायमी अन्यववयनात् अञ्जुवनवयनेनावाय- ववनम् काव क देवर्षगाये ।१६८८ विवनिवत् ।

कायिक त्रि काये भिवः वा ठञ् । दैवविर्देवे इत्य- कायादौ यथावि । "कायायायायायासर्व त्रिवा व्याच वियामतः । तददृतोलदेशा च कायिकं त्रिविध स्मृतम् त्रि ह इयविवयावयीव बे यात्रो । "अथवा तु न यव कमदैवोयमङ्गुते । वाया वावा वावं यर्व कायिकं त्व कायिकम्" या मा इया स्मृतिः ।

कायिका स्त्री कायेन शरीरपरेवण निवृ त्ता ठञ् । । यसो वद्विहितावर्दनविवयावो इतिबरे । दोग्युवायर्वेषुवा काविका यहरा वृषा यायाः । वृथवादितदोज अन्यववयवदेयववयादिवदाया इवदी च । "काया- विदेशिनी अवट् यवनदाया ह कायिका आरद् । कवाद्वायवद्दे विदितः ।

कार पु कृ—कर्मणि घञ् । क्रियायाम् धात्व कमादयकार काया"इवादि काय ।"विवारदा यवया योद्धारा"विद्धि करवे घञ् । एवी । यच इवकार प्राधिकेन । एवी निग व विवादो कार्य यज् । एवी वाह्वयावयावर्तयात् ईविवदे । यवचि यज । ० यज्ञोयकारे यवी । वे इव- करवनादे कृ—करवे ६व । ८ यवी वे इव निः निश्चयादि ४४८ धाव । १ यतिदृते प्रकादिकी चतुष्पदे च अवदाया वे वव विवाद- कपादि वव् । ।।विचाले वेदि । अनुवादी वनम् वदु इयो कवीता ।।कर्तावा वर्षे न इद्ध । "इव नारदीयं यद्रविवं ववाया वारं वारं कोवार्य चैवाग वि । यहत कारविकम कारविकेत यात वहवितो कारवीया विविधप्रकारम इति कोषमु । वदवायाहे ह—वव । अह वार इववाद रवादी सावधर्वाकारेव त्रि । किमों काव योवहिवहि ववयि यज् विवायदे देव इति देद ।

कारक न करोति कर्त्यादिकारकभेदात् ह ण्वुल् च । पु॰ न्यायविशेषवादीक्त कर्तृव—क्रियाकारक । "कारकै" वा । वकनादिकारोणवादिनो क्रियाकारिकर्ने । करोति क्रियां निवादयति कृ—ण्वुल् । २क्रियाविधया दृवेव अव वर्तादिव कारकपदमिति च तेयाद क्रियावतावैनाव "धातोत्यवनाद वयोर्द्धो वारवं वयावी यदि । नाद्रवकाविकारादिविवववकायवम् । तवा यथ च यायेन यतो वेचुविवं इयष् । वव्ययावयवाया क्रियविवदवायाषम्" इति वदवे । वैवायरनदवधार यतो वारयवयवादिवे वद्यायवदोगादिवृत्तिव यथा निम कारवम नाम क्रियाजनयविवन करोति क्रियां

र्थ्यभवारगद्दा इत्यादिस्टेति चेत् नैवं दोषः, विनादि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येव विभाटा यद्वा वा व्याघाताधिकतया निरस्तत्वात्। तदेव व्याघातेन चक्रियाय्रत्वमाने व्याघातादतो नाद्यदेव तदुक्तम् “व्याघातावधिराशङ्केति” तथा तदुत्पत्तिनिश्चयेन कार्य्यकारणभावो निर्णीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः। कारणोपलम्भे सति उपलम्भः। उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् अनुपलम्भः ५ इति पञ्चक एव्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निर्णीयते”।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च धर्म्मकीर्त्तेर्न चेति एतद्दिष्टे वर्द्धमानः कीर्त्तिखण्डने निराकृत यथा

“ननु तदसत्ताविशेषात्कार्य्यं कस्माद्दापि नभूत्, न कार्य्यकालासत्ताकालयोः कदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तदापि किं नाभूदा कार्य्यजन्म?। अथ न मम तदानीन्तनसामग्रीसत्त्व तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु तत प्राक् सामग्रीसत्त्व तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्व तदातनकार्य्यजन्मनो नियामकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्व तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न अवसरप्रयत्नादागन्तुककालाद्यविशेषेण नियम्यनियामकत्वस्यानुपपत्तेः तथादृष्टदाभ्याया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेय तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च सम' समाधिः। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेष। अन्यथा यदि विशेषान्तरं तदापि विशेषान्तरतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तदुपादान इत्याकलय। तथापि तत्कालसत्त्वानुगतं किं रूपम्? इति चेत तथान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्ते। किञ्च “अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्त्वतः। नान्तर्भावितसत्त्व चेत् कारणं तदसत्ततः”। तथाह्यन्तर्भूतसत्त्व यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्वशक्तिरनन्तं व्यावृत्तत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च व्यक्तिष्टा स्वशक्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्वशक्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न चैव सत्ता तथात्विति अन्यसत्त्वासत्त्वाविशिष्टस्याभ्युपगमे तावत्स्वविशेष्यस्य कारणत्वमभ्युपगन्तुमर्थ्यमेव कारणमसत्त्वमर्थ्यवस्यति। अपरापरसत्ताविशेषणे चापर्य्यवसानमेव। न च सत्ताभेदात्तन्त्वतस्त्वेनैव्यपि

पादयमारिका निराकाराय, सत्ताभेदे हि वस्तुभिन्न्यवहाराद् गगनमिवत्त्वमवस्तुन पवनादि सत्ता न स्यादिति यत्न-वद्भिरिष्टत्वो पूर्वमपि ते मदभिमतिरूपतरम्। न च तदुपपत्तोपगमाय चास्ति, भिन्नामप्यनुगतबुद्ध्याद्याधान-पटेऽभिमिश्रता तथा जातिमात्राय जटान्निवर्त्तितेदैव। मा भूदनुगति व्यवस्थापकस्येति च वदन् तद्धर्म्मी कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च नारूपत्त्व स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकसत्तोऽपि न्यायस्वरूपमेव न ख्यत् घटादिर्न घटादि तदा सति घटादिर्न्नेऽपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। यत्र कदापि सत्तामन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमपदपि तत्तदास्तु सत्तासत्त्वयोः कारणकोटिप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्व यत्र नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणतामर्य्यादेति मन्यसे तर्हि मन्यसे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवाननीति मद्रुक्ती प्रमाणमिति चेत भाषामवबोधात् सत्तामपतोऽभ्युपगन्तुताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतेव? अन्यथा कारणसत्तेति त्वमपि किं सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेव, पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थाया पर्य्यवसान स्यात् अविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेत् सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्यत्वादतद्विधार्नं तस्य तज्जातीयस्य वा तत्पक्षे तत्सत्ताविशेषात् व्यतिरेकपरः, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभाववत्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावाभ्युपगमात् नित्यावस्त कारणसामग्र्यएव घटादिकार्य्योत्पादात् अन्यथा तु, न कदाचिदपीति चेत तुल्यत्वात्। अन्ययोगात्तोऽभ्युपगन्तुमापि अन्ययोपगमात्। अन्ययम्प्रापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन “चागामोदकप्रमा ये ये चोपार्ज्जितमोदका। दुःशीर्य्यविपाकादि तेषां तत्र प्रसज्यते” इत्यस्यापि बाधकत्वमागामोदकायते। सत्तान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आगामोदकादिनापि च दुःशीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेत सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषसाम्यत्वाद् वाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तथाहि “पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा”। व्याख्यां प्रतिबन्दिपरपक्ष अथ पुनरसत कारणत्वमवधेयम्? प्राक्सत्त्वनिगमस्य विशेषस्याभ्युपगमादिति चेत इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बुद्धा विशेषात्। भ्रान्त्यैव-

[illegible]

कारकदीपक न॰ [illegible]

कारकविभक्ति स्त्री॰ [illegible]

कारङ्कर त्रि॰ कारं करोति [illegible]

कारकुक्षीय [illegible]

कारज त्रि॰ [illegible]

कारन्धमिन् त्रि॰ [illegible]

कारण न॰ [illegible]

[illegible]

कारण किम्? [illegible]

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् नैवं मोघ, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येव शङ्काया यद्वाया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयु तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनियमेन अविनाभावो निर्णीयते तदुत्पत्तिनियमश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनम् । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः ३ उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भ ५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निर्णीयते" ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्-क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यं स्यान्यदापि प्रसङ्ग, नकार्य्यस्यादावसत्ताप्यद्वान्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तदापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म? । अथ न मम तदानीन्तन सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु तत् प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्यापि सदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं, तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरस्य तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुकत्वाद्यविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदासत्त्वाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादस्येव मन्तव्यम् । तथा च सम' समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवत् कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तदुक्तं इत्याकलय । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः" । तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्वसत्त्विरसत्ता स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टस्याथान्तरत्वेऽपि च सत्त्वान् सत्त्वव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्वसत्त्वव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तथापीति अन्यस्यासत्ताविशिष्टस्याभ्युपगमे तामसत्तविशेष्य कारणत्वमभ्युपगन्तुमर्हत्येव कारणमसत्त्वं वसति । अपरापरसत्तानिवेशने चापर्य्यवसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमस्येतत्वपि पादप्रसारिका निस्तारा य, सत्ताभेदे हि तद्बुद्धिव्यवहारानुगमननिबन्धनलक्षणं प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति, भिन्नामप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानप्रदेऽभिषिक्तता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्येत । मा भूदनुगति स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्धर्मिणो कारणतां कथमनुगमयितासि? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूप स्वरूपमेव न त्वसन् घटादिर्न घटादि तथा सति घटादिर्नित्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्व सत्त्व नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणताऽस्त्वन्य इति मन्यसे तर्हि मतसे सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति यदृच्छया प्रमातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतैव? अन्यथा कालावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेव, पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थाया पर्य्यवसान स्यात् असत्ताऽविशेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियम कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे स्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेक पर, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावाव्यभावाभ्युपगमात् नित्यासत्त कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु, न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्ते, एतेन "आमामोदकप्रथा ये ये चोपार्ज्जितमोदका । रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमामामोदकायते । सत्तान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आमामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्य्यत्वोपगमे कारणत्वकालेऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्ते तस्मात् "पूर्व्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा" । कार्य्यं प्रतिबन्द्या कथं पुनरसत कारणायमवसेयम्? प्राक्सत्त्वमिच्छतस्य विशेषस्याभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुगतनियत प्राक् सदिति मुद्रा विशेषात् । भ्रान्त्यैव-

[illegible] "[illegible]" । [१८८४ [illegible]

कारकदीपक न [illegible]

कारकविभक्ति स्त्री कारकविशेषविषया [illegible] । [illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

कारस्कर त्रि [illegible] ।

कारकुक्षीय [illegible] ।

कारण त्रि [illegible] ।

कारण्ड [illegible] ।

कारण न [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

वारस्थव मूथम्' भारै १८० मत्सव्रा वारस्यालिति लिखवात् । वरदेवद । रमतीर्थे भेदे भ० स्नादि-पादुकादिदि भा० व्या० ३१७ । द्व० । तमा

"तत वतुर्रे तीर्थानि दक्षिणे भारतर्षभ । चाद्गतत्पत्र पुण्यानि तीर्थानि तपस्विभि । वर्जयन्ति च तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसा । पञ्चतीर्थानि गाह्याद्य सुरस्त्राद् ऋषिभिः । अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धम प्रसन्न हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य तीर्थञ्च पापहरं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तम । विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डव । दृष्ट्वा च वर्जमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः । तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन । वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः । ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तप । अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् । जग्राह कुम्भीरः पार्थं कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः । उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना । बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता । दीप्यमाना श्रिया राजन् ! दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का वै त्वमसि कल्याणि ! कुतो वासि जलेचरी । किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा ? । नार्युवाच । अप्सरास्मि महाबाहो ! देवारण्यविचारिणी । इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ! । मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः, सर्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् । ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् । तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम् । आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् । तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतदर्शनम् । अव तीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया । अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ! । गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् । स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर ! कथञ्चन । नाकम्पत

महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले । सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ! । ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः । वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भारतसत्तम ! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ! । एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ! । यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः । तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ ! नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् । शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् । प्रसादं कृतवान् वीर ! रविसोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच । शत सहस्रं विश्वञ्च सर्वमक्षयवाचकम् । परिमाणं शतञ्चैतन्नेदमक्षयवाचकम् । यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्ती पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात् स्थलं पुरुषः कश्चिदेव वः । तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव हि । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वश । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् । वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः । क्व नु नाम ? वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुन । ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्तादिव भारत ! । दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् । सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः स्मो व्यथिताननाः । स नोऽपृच्छद् दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जय । मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्माद् न संशय । तस्य सर्वा वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वया नघ ! । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः । कुरु कर्म शुभं वीर ! एताः सर्वा विमोक्षय । वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशाम्पते ! । तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] पूर्वपूर्व[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । कारणानि [illegible] । [illegible] कारणम् [illegible] । "[illegible]कारणम्" [illegible] । [illegible] कारणात् [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] पूर्व [illegible] कारणे [illegible]" [illegible] । [illegible] कारणा स्त्री । [illegible] कारण [illegible] "[illegible]" [illegible] । "कारण [illegible] ।

कारणकारण न० [illegible] । [illegible] कारण [illegible] । [illegible] कारणकारण[illegible] । [illegible] कारणम् [illegible] । [illegible] कारणकारण[illegible] [illegible] ।

कारणगुण पु० [illegible] । [illegible] "कारणगुणा" [illegible] इति [illegible] । [illegible] कारण[illegible] [illegible] ।

कारणगुणोद्भव त्रि० कारणगुण[illegible] । [illegible] कारण [illegible] । [illegible] । [illegible] कारणगुणोद्भवा । [illegible] । [illegible] कारणगुण [illegible] । "[illegible]

[illegible] । [illegible] पाकजम् [illegible] पाकजम्" [illegible] । [illegible]

कारणमाला स्त्री [illegible] १८८

कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम् । [illegible] शरीरे । [illegible] ।

कारणा स्त्री कृ–णिच्–युच्–टाप् । [illegible] । कृ–णिच्–युच् । [illegible]

कारणिक त्रि० कारणेऽस्ति ठन् । कारणेन [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

कारणोत्तर न० कारणम् उत्तरम् । [illegible] कारण[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कारण्ड पु० स्त्री [illegible] । [illegible] कारण्ड [illegible] । "[illegible] कारण्ड[illegible] । [illegible] । [illegible] कारण्डव[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

कारण्डव्यूह पु० बौद्धग्रन्थ[illegible] ।

कारन्धम पु० [illegible] । [illegible] कारन्धम [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] ।

कारन्धम नृपम्" तत्रैव २अ० । मरुत्तस्य कारन्धममिति विशेषणात् । [illegible] । २ नारीतीर्थभेदे म० । तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७ । १८अ० । यथा

"ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभ । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः । आचीर्णानि तु यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् ॥ एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः । विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ॥ दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्द्धर्म्मबुद्धिभिः । तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ॥ तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । अत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्व्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तप ॥ अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्ज्जलचरो महान् । जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्त्रं धनञ्जयम् ॥ स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्ब्बलेन बलिनां वरः ॥ उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना । बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता ॥ दीप्यमाना श्रिया राजन् ! दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्त्रो धनञ्जयः ॥ तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का वै त्वमसि कल्याणि ! कुतो वासि जलेचरी ॥ किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा ? । वर्गोवाच । अप्सरास्मि महाबाहो ! देवारण्यविहारिणी । इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ! ॥ मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् । आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत् ॥ तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतदर्शनम् । अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ! ॥ गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् । स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर ! कथञ्चन ॥ नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले । सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्त्रियर्षभ ! ॥ ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः ॥ वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भरतसत्तम ! ॥ अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ॥ अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ! ॥ एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन ! ॥ यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः ॥ तस्माद्धर्म्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् । शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम् ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत् । प्रसादं कृतवान् वीर ! रविसोमसमप्रभः ॥ ब्राह्मण उवाच । शतं शतसहस्रन्तु सर्व्वमक्षय्यवाचकम् । परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् ॥ यदा च वो ग्राहभूता गृह्णतीः पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन ॥ तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः ॥ क्व नु नाम वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः ॥ ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत ! ॥ दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् । सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ॥ अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः स्म व्यथिताननाः । स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् ॥ श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ॥ पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः ॥ मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः । तस्य सर्व्वा वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ॥ तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ॥ कुरु कर्म्म शुभं वीर ! एताः सर्व्वा विमोक्षय ! ॥ वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते ! ॥ तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान् ।

[illegible] इति चैव [illegible] हि निन्दा हि [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] इति निषेधः ।

[illegible] आरम्भणम् [illegible] । [illegible] "[illegible]आरम्भम्" [illegible] । [illegible] आरम्भात् [illegible] । [illegible] आरम्भात् [illegible] इति [illegible] । आरम्भणम् [illegible] । १ [illegible] । "[illegible]" पूर्वं [illegible] आरम्भ [illegible] । आरम्भा स्त्री । [illegible] "[illegible] आर[illegible]" [illegible] । "आरम्भेण [illegible]" [illegible] ।

आरम्भवाद पुं, [illegible] । [illegible] आरम्भ [illegible] । [illegible] आरम्भवाद [illegible] । [illegible] आरम्भ[illegible] [illegible] आरम्भ [illegible] आरम्भ[illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] आरम्भ[illegible] [illegible] नैव [illegible] ।

आरम्भरुच पुं, [illegible] । [illegible] पूर्वं "आरम्भ[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] आरम्भे [illegible] ।

आरम्भयज्ञोऽपि पुं, आरम्भ[illegible] । [illegible] आरम्भ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] आरम्भ[illegible] । [illegible] । [illegible] आरम्भ[illegible] [illegible] । "[illegible]"

[illegible] पाठः । [illegible] पाठम् [illegible] पाठम् [illegible] । [मिति ।

आरम्भमाला स्त्री [illegible] १८८

आरम्भमाणेर न [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] ।

आरम्भा स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

आरम्भिक त्रि आरम्भस्य इदम् । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

आरम्भोच्छ न [illegible] । [illegible] आरम्भ[illegible] [illegible] । [illegible] । ८ । [illegible] ।

आरम्भक पुं स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] आरम्भ[illegible] । "[illegible]" [illegible] इति [illegible] ।

आरम्भ[illegible] पुं [illegible] ।

आरम्भन पुं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

कारन्धम नृपम्" तत्रैव २य॰ गदत्तस्य कारन्धममिति शिवेषणात्। तस्येदमण्। ४नारीतीर्थभेदे न॰ तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा॰ आ॰ २१७,१८अ॰। तथा

"तत समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः। अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः। वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः। आचीर्णानि तु यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः। अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्। कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत्। भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्। एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः। विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः। दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्म्मबुद्धिभिः। तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः। तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः। तापसा ऊचुः। ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान्। अत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन॥ वैशम्पायन उवाच। तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्व्वार्य्यमाणस्तपोधनैः। जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः। ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तप। अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्व्वलेन बलिनां वरः। उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्व्वाभरणभूषिता। दीप्यमाना श्रिया राजन्! दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा?। नार्य्युवाच। अप्सरास्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल!। मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्व्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम्। ततः पश्यामहे सर्व्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम्। तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्। तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम्। अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया। अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत!। गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन। नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ!। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः। वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्व्वा भरतसत्तम!। अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम्। रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज!। एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन!। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः। अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्म्मचारिणः। तस्माद्धर्म्मेण धर्म्मज्ञ नास्मान् हिंसितुमर्हसि। सर्व्वभूतेषु धर्म्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम्। शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्व्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्म्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभ!। ब्राह्मण उवाच। शतं सहस्रं विश्वञ्च सर्व्वमक्षयवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षयवाचकम्। यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषसत्तमः। तदा यूयं पुनः सर्व्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे हसतापि कदाचन। तानि सर्व्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्व्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्। वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः। क्व नु नाम? वयं सर्व्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः। ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत!। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम्। सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्मो व्रीडिताननाः। स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत्। दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्। तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः। तस्य सर्व्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोचिता सा त्वयाकृतम्। एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म्म शुभं वीर! एताः शापाद्विमोचय। वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्व्वा एव विशाम्पते!। तस्माच्छापाददीनात्मा मोचयामास वीर्य्यवान्।

[illegible] । [illegible]

कारम्भमिन् [illegible] ।

कारपथ पु देशभेदे । [illegible]

कारभ त्रि [illegible] ।

कारभू स्त्री [illegible] ।

कारमिहिका स्त्री [illegible] ।

कारवा स्त्री [illegible] ।

कारयितृ त्रि [illegible] ।

कारव पु [illegible] ।

कारवल्ली स्त्री [illegible] । कारवेल्ल [illegible] ।

कारवी स्त्री [illegible] ।

कारवीरिण त्रि [illegible] ।

कारवेल्ल पु [illegible] ।

[illegible] ।

कारस्कर [illegible] ।

कारस्कराटिका स्त्री [illegible] ।

कारा स्त्री [illegible] । कारागुप्ती ।

कारागार न [illegible] ।

कारागुप्त त्रि [illegible] ।

कारापथ पु देशभेदे । [illegible] ।

कारावहिका स्त्री [illegible] ।

कारावभी स्त्री [illegible] ।

कारि स्त्री [illegible] ।

कारिका स्त्री [illegible] ।

४ निरर्गलोक्ते कल्पान्तरेण मङ्गल्यापच्छोकभेदे । ५ निःसरणमायाम् मेदि० । ६ वृत्तिभेदे (हद) रत्नाक० ।

कारित स्त्री कृ-णिच्-कर्मणि क्त । १कारणाय गेरिते । "विष्णु गरोरपच्छन्नसमीयामथ च । कारितास्ते यतो ऽतस्त्वाम्" देवीमा० । २स्वधनर्णेन साकाम्ये सिद्धये नियत-वृद्धेरह्नोऽतिधिकवृद्धौ स्त्री "इति सा कारिता नाम यस्मिं केन स्वय कृता" मिता० मा० स्मृति । "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्य सा तु स्यात् कारिता मता" कात्या० ।

कारी स्त्री कृ-हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीप् । कटुकारि-दृक्षे राजनि० । तस्याः कटुकारितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न० करीरस्यावयव काण्ड भवा वा पत्राद्या० अञ् । १करीरकाण्डे २तत्पक्वफलेऽपि च ।

कारीरी स्त्री क जलस्थलति कृ-विच् कार सजलमेघ-मीरयति ईर-अण् उप० स० गौ० ङीप् । वर्षेष्टौ इष्टिभेदे । "वर्षकामेष्टि कारीरी" "तस्यां मति य चान्-पष्टरसीके अग्नि स्वाम नमोभिरिति धाय्ये" आश्व० श्रौ० २।१३।१।२। "वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टि कार्या । तस्या-कारीर्याम् । अत्र यद्वद्दैवत्याया याम्या-मास् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि मापचाये तस्यां यष्टव्यमिति" नारा० । आरब्धायां कारीर्यां कृतार्द्धायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीत यथा "इष्टे तत्परिमापन" कृतार्द्धायामिष्टौ वर्षणे दृष्टे सति तत्परिमापनमेव कर्म कर्त्तव्य यतपरिमाप्य मर्हत्वे वर्षणे क्रियते । न तु दृष्टौ दृष्टायां किमन्यत् न सर्वं परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टे फल, किन्तु कालम्भावात् प्रतिबन्धकापगमाम्ब स्वय महत्सम् इत्यागय "स०व्या०। अतएव जैमिनिना ६,२,१२,कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्मण समापनसत्त्वे यथा "प्रक्रमात्तु नियुज्ये-तारम्भस्य निमित्तत्वादिति" व्याख्यात चेद शबरस्वामिना यथा "प्रजाकामो यजेत, पशुकामो यजेत"-इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देह-किं प्रक्रान्त नियोगत समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं चेय वा ?-इति कुतः ? एव प्राप्त ?-नियोगत परिसमापयितव्यम्-इति । कुत.? एव हि श्रूयते,-इदकामो यजेत-इति, एव तस्य व्याख्यातेभ्य अर्थम् उपदिशन्ति, 'उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् याग'-इति उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्ति-इत्येतावान् व्यापारविशेष तस्य अर्थे, न यथा पाक त्याग-इति । तत्र हि पाकशब्दात न निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एव च व्याख्यातार्थे लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्न' नोद्यते-इति गम्यते । यतो नोदित न नियो-गत आरभन्ते, नियोगत पुन परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थ किन्तर्हि ?-परिस-माप्ति शब्दार्थ परिसमाप्त्यर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्ति शब्दार्थ.-इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थ , सा कर्त्तव्यतया नोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-व्यतावचन' तेन न नियोगत आरम्भ , नियोगतस्तु परिसमाप्ति.। तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि चीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फल, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अथिनो यो-ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते' । नैतदेव, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् ग्रामकामेन याग आरब्धः परिसमापनीय ग्रामादिकामनावचन निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्-इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्न भवति, उत्पन्नेव निमित्त न भाव तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उप-क्रान्त परिसमापयितव्यम । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भ सोऽपि परिसमाप्ते " इति ।

कारीरीष्टि प्रकृत्य श्रूयते च । "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहु-यात्" "कारीरीमनुइष्टिः" सि०कौ० ।

कारीष न० करीषाणां समूह अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्क-गोमयसगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप् । कारीषगन्ध्या तस्या तत्पुरुषे पुत्रपत्यो परयो समासा० दीर्घश्च । कारीष-गन्धीपुत्र कारीषगन्धीपति । एव परमकारीषगन्धी-पुत्र । उपसर्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापति । बन्धु-शब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धु कारीष-गन्धीबन्धु । एव कौमुदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु त्रि० कृ-उण् । १शिल्पिनि । "इति स्म सा कारुतरेण लेखित नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते" नैष० । "कारु-भिस्तु कर्माणि कारु पञ्चाशं पश्ययेत्" कूर्मपु०

[illegible] । [illegible] ।

वारम्भमिन् [illegible] ।

वारपथ [illegible] ।

वारम [illegible] ।

वारम् [illegible] ।

वारमिङ्गिका [illegible] ।

वारया [illegible] ।

वारयितृ [illegible] ।

वारव [illegible] ।

वारवती [illegible] ।

वारवी [illegible] ।

वारवीरेय [illegible] ।

वारवेश [illegible] ।

[illegible] ।

वारवार [illegible] ।

वारवारटिका [illegible] ।

वारा [illegible] ।

वारावार [illegible] ।

वारावुत [illegible] ।

वारापथ [illegible] ।

वाराधिका [illegible] ।

वारावुती [illegible] ।

वारि [illegible] ।

वारिका [illegible] ।

सुरामाभिषुणोति तथा च सति कारोत्तरात् चर्मणि सुरा पतति” सं०व्या०। “तस्य लोमान्येव तुमानि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोतरो मज्जा मासर रस परिस्रुन्नग्नहुर्लोहितं, रेत पय, मूत्र सुरोदकम् मत्कसम्” शत० ब्रा० १२,९,१२। एव कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम्।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भाव ष्यञ्। कठोरत्वे “आश्लेष लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी” माघ।

कार्कषि पु स्त्री कर्कं स्यति सो क—पृषो०षत्वम् कर्कषः काठिन्यनाशक तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वार्ष्णेया। वा फिञ् कुक् च। कार्कषकायनि तत्रार्थे पु स्त्री।

कार्कीक त्रि०कर्कं शुक्लोऽश्व स इव ईकक्। श्वेताश्वतुल्ये।

कार्ण पु स्त्री कर्णस्यापत्य शिवा० अण्। १कर्णापत्ये तस्येतो कर्णस्येदम् अण्। २श्रवणसम्बन्धिमणादौ त्रि०।

कार्णायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्णा०चतुरर्थ्यां फिञ्। कर्णेन निर्वृत्तादौ। सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ्। कार्णिरप्यत्र त्रि०।

कार्त्त त्रि० कृत कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानो ग्रन्थ अण्। १ कृत् प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे। कृतस्येदम् अण्। २कृतसम्बन्धिनि स्त्रियाम् कौजपेन सहद्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृतिस्वर। कृतमेव स्वार्थे अण्। ५कृतयुगे “द्विद्वारस्य कार्त्तयुगप्रधाम” भा०आ०९०अ०।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गण “कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मका पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेया शाकलशुनका शाकलशणका शणकबाभ्रवा आर्चाभिमौद्गला कुन्तिसुराष्ट्रा चिन्तिसुराष्ट्रा तण्डवतण्डा अविमत्तकामविद्धा बाभ्रवशालङ्कायना बाभ्रवदानच्युता कठकालापाः कठकौथुमा कौथुमलौकाक्षा स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादा वत्सजरत्न सौश्रुतपार्थिवा जराम्रत्यू याज्यानुवाक्ये”।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण्। कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने।“अर्जुनःकृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत्। दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुण। न नून कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवा। यज्ञदान तपोयोगैः श्रुत वीर्य्यजयादिभि ”भाग०९,२१,२७। तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३९६९पृ० उक्ता प्रायशोऽधिक भा०आनु०१५२अ०उक्त यथा।

“सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभु। अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबल। स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्वां हैहय: सत्यविक्रम। स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे। क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च। आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम्। न्यमन्त्रयत संतुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभि। स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा। मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत!। तां च धर्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रित। चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम!। तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित!। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं तदाश्रयम्। इत्युक्त: स द्विज प्राह तथास्त्विति नराधिपम्। एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजस। ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम्। अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽस्त्यन्यो सदृशो मम। धैर्य्ये वीर्य्ये यशः शौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा। तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी। न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रिय शास्ति वै प्रजा। अर्जुन उवाच। कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये। कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः। पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीय: क्षत्रियोत्तर। त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ तयोस्तु ब्राह्मणो वर। ब्राह्मणा संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम्। (?) सदा। आत्मसंस्थापितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे। कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि। विजेष्याम्यदयान् सर्वान् ब्राह्मणाश्चर्मवाससः। न च मा च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वापि तस्मात् ज्येष्ठो द्विजादहम्। अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम्। न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम्। अर्जुनस्य वच श्रुत्वा वित्रस्ताऽभूत्निशाचरी। अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत। त्यजैन कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु। एतेषां कुर्वत पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति। अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति वै द्विजा। निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबला। त राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः। वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम्। अर्जुन उवाच। अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागं प्रदर्शितं। यादृशं पृथिवीभूत तादृशं ब्रूहि वै द्विजम्। वायोर्वा सदृशं किञ्चिद् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

"वपद्दर्दि सत्मोवस वारौः भ । १८८, २, । "मिश्र युद्धाः वारवश। नक्षे वद प्रचारिवम्" बहः। "वारवस मुचि वच भेदं मोचिभूर्व वचा" वाघ "बोरवावम् वाविवावम् वचा वारवुमीववाम्। मेमाम् वार्हविवीर्व विवाम् न्यूचवावर्षि वहः। वतमधारादौ 'वात्मो त्वं विवा युक्त विर्ध वाणी मवागतम्। वर्चोववरवा युद्धाः वारस विविवमत्वा" वहना वारविविल्मोमेव निर्दिशाव वारवः वार-वाराहव हृत्। दतेषा च वर्वेवरबङ्ग एव वरो न भवङ्गादिवहवा वर्चोवरत्वाप तैवां निर्देशात्। वत्र वारविवरवावरवावारो वहना दर्शितो वथा "वारवाम् विविवर्षे न्यूदावावो वचोविव। एवं वारेव वर्षे वाविवावि वनी वचि वावि वावि वर्षे वर्षे दिव वारवेदिवर्षेः। "वच्च न युन वावर्षे वचाव वार्वविवावम्। वर्षव वाव वर्दि वा वावकौ इव वचव वाव। १वारक्षौ ववहूविवाविवादवौ वि मेदि। 'रावव वर वार्षे वारवोनवादय' वहिः। वावै वव। एवच चि मेदि ६मिवो वेवव देवोवविमिव। वावेर्व मौवम् वचारी-वावमुत्पविवश्वे ववदवावना विविवनविवरदव्वाव वता वम्वविवश्वे वारवववा वारवार्थैवावववावर्वेव वोमेव विविवार्थवरवा वीविवार्व वेववार्षे वारविवारी वचोरित्वव वत्वावन्यौवाव वव वववि न वरो वववववारवे वर्षवोत्वववावनाव न विवीवावि ववि। वार्ष व। वारवोविव वववववादौ। "न वावौ ववविः वावौ न वावववुवौवौ वहः। "ववव वद्य हव वौ न्यूदः वद्वे दिवववाम्। हवदवावर्ण ववा बीवव वारववववि। न वव वि युवर्दिवौ युव वने दिवावव।। वावि वाववववौवि विवावि विविवादि च" वव। विवायुव। वाव विविवावा रववार्दिववाम्। [वौर वव्वेदि]

वारवीर द्र वारवा विवेव वीरवाव वव वत्। ववि

वारव ३ वं ववावारवाविः देवव युववि व वाव्रत्न-च। ववते ववववोवे वववाबेवरे वतिवे वववाविवारे देवव्रे विवार्दिवरे च वैवव। वारवोवावावे वव-व ६४। ववर्वविभेववारो न।

वार्षिक त्रि वारवा वीवव ठत्। दवारो दवावोवे ववर। ववव वार्विववर्द वहव वि विविध्न

विवयु वाव १८,१। वावावां वैवारविवार न वि १७व। [वार्ष व। वारवििवा वार्षे।

वारवश्रो वो देवव् वश्रो धूर्शेवा। ववौवावावहर।

वारवम न वरव ववयाद्वृ वरवाविवरो न ववद ववर्वेव न वव। वरवावां वरवृवावरवेवावम् ववर। ववववाविववाव च 'रववाद न वव-ववेवविधीववार वारवववावववविवा" वेव "वारव-वारविवे। वीववव्वव्।

वार(ल)व ब वव(ल)वव रावा वव। ववद(ल)वेवावि दवववे "वार(ल)वावाववदववम् वार(ल)वा वव वावव: वाव ८,२१"वव(ल)वोविवाव दवाम् ववर्वा ववव न वव युव। विवादिववेव ववेवावियु न द।

वारीवव त्रि वरीवोदिवव्। वरेवुवववियुववारी। "व-वाव ववविल न विव्रवविवर्द वव्। वीर वारेवं दवि ववयुवविवविवी वव।

वारिपाणि ३ वौ वरेवावववावम् हव। वरेवाव वावने। युववव व ववववाद वव वव वौववा न वव वारेववावाव वदौवयुवाने इवौ।

वारीवर ब वारेव इवावावनविवा ववदि वह+म वत्। इववावव ववर: वावौ ब वारोवव दी वविवा ववावें दवाव इववावव विवावां वववोव ववावववावम्। वारेव देववा ववीवेवो वह+ यु-वर्वेव वर्। ववृी वृवा ववोवनार वाववोद्दे वंवादिवे ववववेरे। "ववर ववरोवव वर्व ववो-वरोविवर" वनु १८ १६। वारोवव इववाव-वावनी देवी "वावि ववाव वावरो वरो-वरेव" वनु १८,८१। इवावावनी वावनी च ववनी वव ववववववाववववावः वावा वौ १८,२० व दर्शितवा। "वव वावा ववववरेव ववेवाव ववेववावेव वारोववव-युवादि वारोववावा वर्वव वि ववाविवाव इववा-इव विवुवि वविविवुवीवि। "वरी ववेव-वेदिववववेव ववीवेवि वव वनो वाव वव वर्वे वीववौविवाव वरेव न इवो वव वि वावेव इववा ववदि वारोववं वंवव वाव (वरीववावविव) इववाववववं विववावि वर्व वरी ववनी विवि विवा इवा वारोववौववोवावि दवोर्व वावनी वाव। ववा युवं वव वि वारोववववाव इव

सुरामाविशति तथा न भवति कारोत्तरात् अन्यं पि सुरा पतति" सु०व्या० । "तस्य लोमान्येव तुक्मानि, त्वक्तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासर रस परिस्रुदन्नलोहित, रेतः पय, मूत्रं सुरोवध्यम् वल्कसम्" शत० ब्रा० १२,९,१,२ । एव कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तद्-साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

कार्कश्य न० कर्कशस्य भाव ष्यञ् । कठोरत्वे "वाह्वेप लोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणौ" माघ ।

कार्कि पु स्त्री० कर्क इति शो ऽ–पृषो०। पातम् पर्कष काठिन्य मावह तस्यापत्यम् पच्चे इञ् तदपत्ये पच्चे पाफिञा । वा फिञ् कुक् च । कार्कपकायनि मत्यार्थे पुंस्त्री ।

कार्कीक त्रि० कर्क एकोऽस्य स इत ईकक् । श्वेताश्वयुक्ते ।

कार्ण पु स्त्री कर्णस्यापत्य शिवा० अण् । १कर्णापत्ये पुमर्थेतौ कर्णस्येदम् अण् । २कर्णसम्बन्धिमलादौ त्रि० ।

कार्णायनि त्रि० कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्णा०चतुरर्थ्यां फिञ् । कर्णेन निर्वृत्तादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पच्चे इञ् । कार्णिरप्यत्र त्रि० ।

कार्त्त त्रि० कृत कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानोग्रन्थ अण् । १ कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे । कृतस्येदम् अण् । २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृति-स्वरः । कृतमेव स्वार्थे अण् । ३कृतयुगे "त्रिद्वारच कार्त्तयुगप्रधान" भा०आ०९०अ० ।

कार्त्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गण "कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेया शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाभूलेया शाकलशुनका शाकलशणकाः शणकबाभ्रवा आर्चाभिमौद्गला कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्रा तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धा बाभ्रवशालङ्कायना बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमा कौथुमलौकाक्षा स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादा वत्सजरन्त सौश्रुतपार्थिवा जराभृत्यू याज्यानुवाक्ये" ।

कार्त्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने ।"अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः । न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवा । यज्ञदानतपोयोगैः श्रुतवीर्य्यजयादिभिः"भाग०९,२३,२७ । तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३९९४पृ०उक्तमायशाधिक भा०आनु०१५२अ०उक्त यथा । "सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभु । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिष्मत्यां महाबल । स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् । शशास पृथिवीं सर्व्वां हैहय सत्यविक्रमः । स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । क्षत्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभि । स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत । तान्तु धर्म्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रित । चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम । तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्त त्वदाश्रयम् । इत्युक्त स द्विज प्राह तथास्त्विति नराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजस । तत स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम । धैर्य्ये वीर्य्ये यशः शौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी । न त्वं मूढ । विजानीषे ब्राह्मण क्षत्रियाद्वरम् । सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रिय शास्ति वै प्रजा । अर्ज्जुन उवाच । कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये । कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विज । पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तर । त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषस्तत्र दृश्यते । ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् । श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान् भुवि । क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्म्म प्रजानां परिपालनम् । क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः । सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्षवृत्तीनहं सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे । कथितं त्वनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः । न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् । अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम् । अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी । अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत । त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्व्वत पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति । अथ वा त्वां महीपाल ! शमयिष्यन्ति वै द्विजा । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबला । तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुत । वायुर्व्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् । अर्ज्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शित । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् । वाय्वोर्व्वा सदृशं किञ्चिद् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

[illegible]

कार्त्तवीर्यदीप पु० [illegible] । कार्त्तवीर्यार्जुनोद्देशेन दीप[illegible] [illegible]

"[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

व्यधिद नम इत्यत् । मन्त्रमहोदधौ १० तरङ्गे ।
कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा
“अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम् । वैशाखे श्रावणे
मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोर्मासोर्दी-
पारम्भं समाचरेत् । तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनि-
कुजौ विना । हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु पुष्यवैष्णववायु-
वासुभेषु दिदैवते । पैत्रे रोहिण्यां दीपारम्भो हिताधि-
काम् । चरे २७ व्यतीपाते ग्रहे वद्धौ शुभप्रदम् । वैधृतौ
वर्ज्जयेद् धीमान् सोमनाथमतोऽपि च । करणे विष्टिरहिते
चरवेऽर्द्धोदयादिषु । योगेषु शस्तौ पूर्णाङ्के दीपारम्भ
सत शुभ । कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभन ।
यदि तत्र रवेर्वार श्रवणं तत दुर्लभम् । अस्मात्स्वक
कालेषु मासादीनां न शोधनम् । आद्ये स्तम्भ्यपोम नियतो
ब्रह्मचारी यथोत्त कौ । मान स्नात्वा शुचिर्भूमौ विप्राय
नामयोद्देशैः । प्राणायामस्य सङ्कल्पं न्यासान् पूर्व्वोदिता
चरेत् । षट्कोण रचयेद् भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः ।
अन्तरा (क्रौं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत् ।
मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविदर्भितान् । दर्पि
त्रय कर्णे चान्य त्रपाद्याग्नाद्य अलिखेत् । मधा-
चेटेदेशम् त्रिकोणं तद्बहिः शुभ । एवं विलिखिते यन्त्रे
निदध्याद्दीपभाजनम् । सौवर्णं राजतं वा ताम्रजं
तदभावतः । कांस्यपात्रं मृण्मयं तु कनिष्ठं लौहजं मतौ ।
शान्तये मुद्गचूर्णोत्थं गव्यो गोधूमचूर्णजम् । शुभिदर्श
समाम तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्वसुषट्
पञ्चचतुरामाङ्कमैर्मितम् । आज्य पलसहस्रे तु पात्रं
शतपले स्मृतम् । आज्येऽयुतपले पात्रं पञ्चपञ्चमतो
स्मृतम् । पञ्चसहस्रयुक्ते तु पात्रं पञ्चपलं मतम् ।
त्रिसहस्रोक्तपञ्चे शराङ्कं १०५ पलभाजनम् । द्वि-
सहस्रे शरविश १२५ शताङ्के त्रिपला मितम् । शते
ऽष्टिशर ५५ सङ्ख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत् । नित्यदीपे
वह्निपलं पात्रमाज्यं स्मृतं पलम् । एवं पात्रं प्रति-
ष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत् । एका तिस्रोऽथ वा
पञ्च सप्ताद्या विषमा अपि । तिथि १५ माद्या ऽऽसहस्र
मन्तु तन्तुसङ्ख्या विनिर्म्मिता । गोघृतं प्रशस्तमेवात्र
शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसङ्ख्यादि दद्यात्
कार्य्यगौरवात् । सुवर्णादिकृतां रम्यां शलाकां षोडशा-
ङ्गुलाम् । तदर्द्धां वा तदर्द्धां वा सूक्ष्माग्रां स्थूल-
मूलिकाम् । विधायेद्धिषये भागे पात्रमध्ये कृताग्रकाम् ।

पात्रादुत्तरदिग्भागे शाल्यद्रु षष्ट्युदकम् । अथोऽग्रे
दक्षिणाधारा निधायैव च दिशः शुभाम् । दीपं प्रज्वा-
लयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्व्वकम् । दीपात् पूर्व्वत्र दि-
ग्भागे सर्व्वतो भद्रमण्डले । तण्डुलाष्टदले चापि
विधिवत् स्थापयेद्धटम् । तत्रावाह्य सहाभीष्टं पूजयेत्तत्र
पूजयेत् सुधीः । मासाङ्गनाम समादाय दीपं सङ्कल्प-
येत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽयं कथ्यते दीप ५०
भूमित” । तन्मन्त्रन्यासादिकमुक्त्वा शेषविधिर्दर्शितो यथा
‘एवं दीपप्रदानस्य कर्त्तव्योऽक्षतविधिप्रभाम् । दीपप्रबोध
काले तु वर्ज्जयेदशुभान्गिरम् । विप्रस्य दर्शनं तत्र
शुभदं परिकीर्त्तितम् । शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य
वधबन्धनम् । आरोहरोहर्शनं दुष्टं गर्द्दभस्य शुभावहम् ।
दीपज्वाला समा स्निग्धा, वक्रा नाशविधायिनी । कृते दीपे
यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः । पक्षाद्र्वाक् तदा नश्ये
द्यजमानो न संशयम् । मध्यन्तरे यदा कुर्य्यात् कार्य्यं विघ्ने
हि निश्चितम् । नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तथैव दीपान्तरे
कृते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः ।
श्वमार्ज्जारादुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितो भयम् । दीपारम्भे
समुत्पन्ने कृतोऽदीपोऽपि सिद्धिदः । तस्माद्दीपं प्रयत्नेन
रक्षणीयोऽन्तरायतः । आ समाप्तेः पठ्यन्ति ब्रह्मचर्य्यं च
भूतय । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्ज्जयेत् ।
जपेत् सहस्रं मन्त्रं हि मन्त्रराजं मनोहरम् । स्तोत्र
पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः । एकपादेन
दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ
सोऽभीष्टं सिद्धमाप्नुयात् । समाप्य शोधने पक्षे संभोज्य
द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनुं स्मरन् ।
कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् गुरुकर्म्मसोपपत्तये । गुरौ तुष्टे
ददातीष्टं कार्त्तवीर्य्यनृपोऽन्वहम् । गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्यादथ
वा कारयेद् द्विजम् । क्वचिद् रत्नादिदानेन दीपदानं धरा-
पतेः । गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्दीपं स्वेष्टसिद्धये ।
प्रत्यवायो भवत्येव हानिरेव पदे पदे । दीपदानविधि
ब्रूयात् क्षमादिषु नो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितोऽमन्त्रो वक्तु
र्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महि-
षीभवम् । तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिज
घृतम् । चाक्षुरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम् ।
विद्वार्थसम्प्रवेशाय दिपता नागसिद्धये । सहस्रेण पलं
दीपे विहिते नेत्रं दृश्यते । कार्य्यं सिद्धिस्तदा कुर्य्याद्विहार
दीपश विधिम् । तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

[illegible]

कार्त्तवीर्यारि [illegible]

कार्त्तस्वर [illegible]

कार्त्तान्तिक [illegible]

कार्त्तिक [illegible]

[illegible]

कार्त्तिके मासभक्षणात्' पद्मपु० "शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने" मत्स्यपु० । तत्र "नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु० । उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम् । मासशब्दे विवृतिः । एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरलक्षणमूह्यम् । २कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते अर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" "साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामिव स एवेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति" । गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रे च पर्वान्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ३वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह" रङ्ग० । "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू० सि० ।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः । योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षीयामायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसञ्ज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासादिषु मृगपुष्यमघापूफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूषाश्रवणपूभाश्विनीदिनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । अमेत्याद्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संहितापन्थेऽस्तोदयग्राहकोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते "येनोदितेज्य" इत्युक्तेरिति" रङ्ग० ।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

"यथा मासानां पौर्णमास्याः कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिंश्च गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमादिति"

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० "बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" । षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि ।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा चान्द्रश्रावणाश्विनादिशब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्व्ववदनुक्तमपि ज्ञेयम् ।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण् । अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५स्कान्दे देवे । तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० अनु० ८४ अ० यथा ।

"शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह ! । देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ! । समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः । ततः सर्व्वे समुद्विग्ना देवा रुद्रमुपागमन् । ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम् । प्रसाद्य शिरसा सर्व्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ! । अयं समागमो देव ! देव्या सह तवानघ ! । तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः । अमोघतेजास्त्वं देव ! देवी चेयमुमा तथा । अपत्यं युवयोर्देव ! बलवद्भविता विभो ! । तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति । तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ! । वरं प्रयच्छ लोकेश ! त्रैलोक्यहितकाम्यया । अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो ! । त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः । तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम् । न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौस्त्रिदिवं विभो ! । नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः । तेजःप्रभावनिर्दग्धं तस्मात् सर्व्वमिदं जगत् । तस्मात् प्रसादं भगवन् ! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो ! । न देव्यां सम्भवेत् पुत्रो भवतः सुरसत्तम ! । धैर्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् । इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः । एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे ! प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः । ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः । रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तदा कृते । देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः । यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः । तस्मात् सर्व्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ । प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्

[illegible]

[illegible]

गङ्गा त्वपि महीं लब्ध्वा गर्भं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यत्रो धारणाद्वते । सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि समीपतः । समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्सा तदा गर्भं सन्धारयितुमोजसा । सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तं वैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

“गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयन् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवान् पुत्रस्ते हव्यवाहन ! । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । पुत्रार्थे ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्” । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येयम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ई देवीगणभेदे कौमार्य्याम् गणपत्रिकान्तर्गते जयन्त्यो० देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङाप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्री । “कार्त्तिक्यामाग्रहायणी मासे” महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तच्चाह्निकतत्त्वधृतात् पाद्मस्कान्दयोर्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वमुक्तम् स्कान्दे

“दुष्प्रापं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि । धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः । अप्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाभूतनारकी । सम्प्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं लब्धं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके नरा महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्” । किञ्च “अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” । किञ्च “नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” । किञ्च “पिण्डदानं पितॄणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं ना कार्त्तिके मासि श्रावण्यामपि तर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न सञ्चितम् । न कृता नभस्ये पुष्ये, भाद्र- रोहिण्यष्टमी । चन्द्रमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कथञ्चन !” । पाद्मे च “शौनकादिमुनिगणसकाशे “मानुषं कर्म्मभूमौ च कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्रा ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यथाद्रुजोऽस्य वल्लभ । यैर्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते च नराधमाः” । किञ्च “यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं वाञ्छितं फलम्” । अन्यत्र च “सम्प्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

[illegible]

स्तवञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः। स करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम्। हरेर्नामसहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम्। कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते। कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः। वसते श्वेतद्वीपे स पितृभिः सह नारद!। नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके यत्सङ्ख्यया। युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम। अगुरुन्तु सकर्पूरं ये दहन्ति केशवाग्रतः। कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ। युगान्ते न पुनर्भवः” किञ्च “नियमेन कथा विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः। श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम्। सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः। शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने। श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम्। कार्त्तिके मुनिशार्दूल। कुलानां तारयेच्छतम्। नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः। निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत्। न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः। यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः। कार्त्तिके मुनिशार्दूल। यः शृणोति हरेः कथाम्। स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिगतानि च। यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने। अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च “सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः। कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्”। पद्मे “कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक्। पलाशपत्त्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत्। स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ। मोदते विष्णुसदृशो भजमानन्दनिर्भरः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः। जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम्। शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते”। किञ्च “पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः। निष्पाप स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते। मध्यस्थमश्वत्थपत्रं वर्ज्जयेद्ब्राह्मणेतरः”। किञ्च “अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि। क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः। नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं घृतसमन्वितम्। विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञफलं दिने दिने”। तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे “स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम्। कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः। इत्थं दिनत्रयमपि

कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते। देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्”। स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि “हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम्। उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके”। किञ्च “पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णे कार्त्तिके व्रती। फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम्। कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च। आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय सः। व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽघमार्ज्जनम्। उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः। ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे। अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत्। तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः। अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम्। सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि। सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्त्तिहेतवे”। तत्र दीपदानमाहात्म्यम्” स्कान्दे

“हत्या कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि। निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके” किञ्च “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम्। दीपदानेन विप्रेन्द्र। न पुनर्जायते भुवि। रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे। तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके। घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः। ज्वाल्यते मुनिशार्दूल। अश्वमेधेन तस्य किम्?। मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने। सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः। तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम्। दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः। तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले। यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः। श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज!। भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि। कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम्। मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यपि नरः। दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके। गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके। पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः। स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान्। प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो यैर्मधुहाग्रतः। निमेषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके। न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि। सदाचारविहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन्। पूयते नात्र सन्देहो दीप

कायादये । तैर्वा दीरिहदे याक विहर्वि: कृ मारद । । [illegible] "कार्त्तिके कार्त्तिको वैव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कार्त्तिकि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कार्त्तिके कार्त्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] " । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible] [illegible] । कार्त्तिकमाहात्म्ये [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] कार्त्तिकस्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कार्त्तिक [illegible] [illegible] । कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] कार्त्तिके [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिको [illegible] । [illegible] [illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । कार्त्तिक [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कार्त्तिके । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] । [illegible] [illegible] कार्त्तिके [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] कार्त्तिके । [illegible] "कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] " । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । कार्त्तिके [illegible] [illegible] । कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कार्त्तिकी [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । कार्त्तिके [illegible] । [illegible] [illegible] । कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible] । [illegible] कार्त्तिके [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] कार्त्तिके [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ऽस्तवस्तु कार्त्तिके पुरतो हरेः । स करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नामसहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके यथशक्त्या । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! । खण्डन्तु सकर्पूरं यो ददेत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः” किञ्च “नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च “सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” । पद्मे “कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थमेश्वरं पत्रं वर्ज्जयेद्ब्राह्मणेतरः” । किञ्च “अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसं विष्णोर्नित्यं सघृतं शर्करान्वितम् । निवेद्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने” । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे “स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्” । स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि “हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदा स्नानं न लभेत् सवनाय च । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽपमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यं स्कान्दे

“लग्ना [?] कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके” किञ्च “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनम् । स जातो मानुषे लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः [?] । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

[illegible]

[illegible]

रायां नरैः कूर्म्मे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । सुगमा हि ते सेवा मात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां स्मृतामिह । यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्द्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिस्तु न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनस्तु विधिहीनस्तु पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः । येन संप्राप्यतां चासौ दुर्लभं योगवत् परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्ण ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहाससदृशं स्यात् कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश । दामोदर ! मया (त्वया) सह" इति । "ध्यानमन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश । जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु"। अर्घ्यमन्त्रः —"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर ।"। काशीखण्डे "व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !"। इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्" । पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च 'मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । एतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनश्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमे' । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः सङ्क्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" । किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" । स्कान्दे च "न त्यजेत् कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि ।" । कार्त्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" । किञ्च—'परान्नं परशय्याञ्च परदारान् पराङ्गनाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । सम्प्राप्य कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः' । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।"

कार्त्तिकिकः पुं॰ कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एव २कार्त्तिकीयुक्ते वर्षे ३कार्त्तिकाख्ये सौरवर्षे च ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रायां नरः कृष्णं स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । सम्प्राप्य हि ते देवा मासं कार्त्तिकमादरात् । दुर्लभं कार्त्तिके विप्र मथुरायां स्वधामनि । यत्रार्च्चितः स्वरूपं भक्तेभ्यः सम्प्रयच्छति । भक्तिं ददाति हरिरन्यत्रार्च्चितोऽन्यतः सेविनाम् । भक्तिस्तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरदर्शनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् । यस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं मरणान्तं हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवम् । यैर्न संप्राप्यते प्राप्तो दुर्लभो योगदां परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिर्वा तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्चते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टा श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासबुद्ध्यापि कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । तथा गीतादिकं प्रातश्च नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ कृष्णं च दद्यादर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश । दामोदर । मया (सह राधया) सह" इति । "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश । जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर । विनश्यतु" । अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश । त्वां नमामि सुरेश्वर ।" । कार्त्तिकखण्डे "व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर । गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ।। नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ।" ।

इति । पाद्मे तिमिरारिश्च देव च नामोच्चारणपूर्व्वकम् । स्नात्वा तु विधिवत् सन्ध्योपास्ति समापयेत् । उपनियाय देवागारे निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्पयेत् । निवेदयेच्च नैवेद्यान्यर्प्पयेदाचरेत्सदा । यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्" । पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । स्नात्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च 'मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । एतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा शुभम् । दिनेषु कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमः । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथवा पौर्णमास्याञ्च सङ्क्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" । किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" । स्कान्दे च "न त्यजेत् कार्त्तिके ज्योतिर्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भामिनि ।' । कार्त्तिके वर्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल । यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" । किञ्च—'परान्नं परशय्याञ्च परदारं पराङ्गनाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । सम्प्राप्य कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः' । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गद-मोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालो न भवेत् सुभ्रु । कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।"

कार्त्तिकिकः पुं० कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठञ् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एव २कार्त्तिकीयुक्ते मासे ३कार्त्तिकाख्ये जीववर्षे च ।

आर्ष्टिषेण पुं [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परम सर्व्वदानानां प्रिय सर्व्वदेवौकसाम् । देशकालौ समासाद्य धन श्रद्धाश्च यत्नत । देयमेतन्महादान तारणाय कुलस्य च । पर्वत कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानत । पूर्वोक्तेन विधानेन तत्रा सर्व्व विधानत । विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तम पर्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्य्यात्कनिष्ठ पञ्चभिस्तथा । सर्व्व धान्यसमूहस्य मध्ये तौषधिभिर्वृत । रसैरन्नैश्च संयुक्तो लोकपालाहतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा मध्ये काञ्चनेन विनिर्मिता । कुलाचलाश चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोप शोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । अभिषेक तथा चाग्नौ कारयेद्देवविस्मात् । होमोऽप्याहुतिभिश्चैव चान्तौ तद्दैवतैरपि । गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा शान्तिकैरपि । अयुत होमसंख्या च पायाय समिधस्तथा । मङ्गल्यमिमादैव तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सव कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रित । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानत । "नम कर्पासराजाय भूतसङ्घैरभिष्टुता । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा" । इत्युच्चार्य्य नरो दद्याद्दाता वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावास विमानोपरि संस्थित । अप्सरोगणसङ्गीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुत । तत्र मन्वन्तर यावद्वसित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य मही भुङ्क्ते ससागराम् । रूपवान् सुभगो धन्यो श्रीमानतुलविक्रम । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशय । भूयश्च शृणु राजेन्द्र । दिव्य कार्पासपर्व्वतम् । तस्य भारगतेनैव कुर्य्याद्दर्द्धेन वा पुन । शेष पूर्व्वविधानेन सर्व्व कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फल पूर्व्वोदितस्यैव जायते नृपसत्तम ।" । कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि॰ कर्पाससूत्रेण निर्वृत्त ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धि । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । "शते द्रुपदजा इन्द्रियौर्म्में कार्पास सौत्रिके" याज्ञ॰ ।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्त ठक् । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते पटादौ "शत दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा॰स॰५॰अ॰ । कार्पासवस्त्राच्छादितानाम् ।

कार्म्म त्रि॰ कर्म्म शीलमस्य छत्रा॰ ण । "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा॰सि॰ टिलोप॰ । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्म शीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न॰ कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा॰अण् । १आषिक श्रुत्या क्रियमाणे कर्म्मणि सि॰कौ॰ । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभिर्वश्यादि करणे अमर (यादुकरा) । "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघ । तत स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गाति क्रम विधानात् कार्म्मणी वृत्तार्थे स्त्री॰ । "धीरं भद्रा किमिदमथवा कार्म्मणी मायुटीनाम्" उद्भट॰ कार्म्मणमिति तु न्याय । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न॰ कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि॰ । प्रपञ्चसारोक्तमण्डलयान्तर्गते ५मन्त्रभेदे च । "सावित्र नाम योगोत्य पौरुष कार्म्मण महम् । आलव्य गद्गदयं मोक्ष निमित्त तन्त्रमध्ययम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्द्वेन्द्रदलय यतौ" तन्त्रसा॰ ।

कार्म्मार पु॰ कार्म्मारएव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभि "ऋ॰९,११२,२ । "कार्म्मार अयस्कार॰" भा॰ । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा॰ अण् । २कर्म्मकारापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि॰कर्म्मारेण कृत कुलाला॰वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पु स्त्री कर्म्मारस्यापत्य फिञ् नि॰ । कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि॰ कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्त ठक् । निष्पत्त्यनन्तर चित्रसूत्रै चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिभागक्षयोमत " याज्ञ॰ । 'कार्म्मिक कर्म्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिक चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिक मित्युच्यते" मिता॰ । तस्य भावः पुरोहि॰ यक् । कार्म्मिक्य तद्भावे न॰ ।

कार्म्मुक न॰ कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमर । "कार्म्मुकेणैव गुणिना वाण॰ सन्धानमेष्यति" काद । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा॰ । २कर्म्मक्षमे त्रि॰ मेदि॰ । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । । ३वंशे मेदि॰ । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु॰ राजनि॰ । मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुक तु परित्यज्य झष (मकरम्") संक्रमते रवि । प्रभाते माघरात्रे च स्नान कुर्य्यात् परेऽहनि" काशखा॰ भविष्यपु॰ । ८अस्त्रभेदे अच् । ८कर्कर्कशवर्म्विनि

कार्त्तिकेय [illegible]

कार्त्तिकेयप्रसू [illegible]

[illegible]

कार्त्स्न्य [illegible]

कार्दम(मिक) [illegible]

कार्पट [illegible]

[illegible]

कार्पटिक [illegible]

कार्पण्य [illegible]

कार्पास [illegible]

कार्पासधेनु [illegible]

कार्पासनासिका [illegible]

[illegible]

परम सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम्। देशकालौ समासाद्य धन श्रद्धाञ्च यत्नत। देयमेतन्महादान तारणाय कुलस्य च। पर्व्वत कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः। पूर्व्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्व्वं विधानतः। विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तम पर्व्वतो बुधैः। मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्य पञ्चभिस्तथा। सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये सौवर्णमिष्यते। रत्नैरत्नैश्च संयुक्तो लोकपालाष्टकस्तथा। ब्रह्मादयस्तथा दक्षे काञ्चनेन विनिर्म्मिता। कुर्य्याच्चतुर्य चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत्। सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान्। नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान्। कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते। ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान्। होमोव्याहृतिभिश्चैव ग्रहैश्चैव तद्दैवतैरपि। गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा लोकपालैरपि। अयुत होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा। यद्गृहतूर्य्यनिनादेन तथा मङ्गलपाठकैः। उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः। पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः। "नमः सर्व्वामराधार भूतसङ्घैरभिष्टुत। ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा"। इत्युच्चार्य्य नरो दद्यान्नारी वा विधिपूर्व्वकम्। पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा। अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। स गच्छेत्त्रिदशावासे विमानोपरि संस्थितः। अप्सरोगणसङ्गीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः। तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये। पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीम्भुङ्क्ते ससागराम्। रूपवान् सुभगो वाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः। पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः। भूयश्च शृणु राजेन्द्र! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम्। तस्य भारशतेनैव कुर्य्याद्र्द्धेन वा पुनः। शेष पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम्। फलं पूर्व्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम।"। कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र।

कार्पाससौत्रिक त्रि॰ कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः। कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ। "शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पास सौत्रिके" याज्ञ॰।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्त ठक्। कर्पाससूत्रनिर्म्मिते पटादौ "शतं दाशीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्" भा॰स॰५०अ॰। कार्पासवस्त्राच्छादिनाम्।

कार्म्म त्रि॰ कर्म्म शीलमस्य छत्रा॰ ण। "कार्म्मस्ताच्छील्ये" पा॰नि॰ टिलोप। फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप्।

कार्म्मण न॰ कर्म्मैव कर्म्मन्+"तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्" पा॰ स्वार्थे अण्। १याचिक स्तुत्या क्रियमाणे कर्म्मणि सि॰कौ॰। कर्म्मणे हितम् अण्। २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभि र्वश्यादिकरणे अमर (यादुकरा)। "कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु" माघ। तत्र स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे ङीप्। "धीरा मद्या किमिदमथवा कार्म्मणी माधुरीणाम्" उद्भट॰ कार्म्मणमिति तु न्याय। ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न॰ कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण्। ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि॰। ५पञ्चपारोक्षमत्स्रयान्तर्गते मन्त्रभेदे च। "मायिक नाम योपोत्य पौरुष कार्म्मण मध्यम्। आणव्यं मद्दयं मोक्ष निषिद्ध तन्मलत्रयम्" "ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्द्हेन्मलत्रय यती" तन्त्रसा॰।

कार्म्मार पु॰ कर्म्मार एव स्वार्थेऽण्। १कर्म्मकारे (कामार) "कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः" ऋ॰९,११२,२। "कार्म्मारश्चायस्कार" भा॰। कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा॰ अण्। २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कार्म्मारक त्रि॰कर्म्मारेण कृत कुलाला॰वुञ्। कर्म्मकारकृते।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्य फिञ् नि॰। कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कार्म्मिक त्रि॰ कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक्। निष्पत्त्यनन्तर चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ। "कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रि भागं क्षयो मत" याज्ञ॰। 'कार्म्मिक कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम्। यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिक चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिक चिच्युच्यते' मिता॰। तस्य भावः पुरोहि॰ यक्। कार्म्मिक्य तद्भावे न॰।

कार्म्मुक न॰ कर्म्मणे प्रभवति उकञ्। १धनुषि अमर। "कार्म्मुकेणेव गुणिना बाण सन्धानमेष्यति" माघ। "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्" किरा॰। २कर्म्मक्षमे त्रि॰ मेदि॰। कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच्।। ३वंशे मेदि॰। ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु॰ राजनि॰। मेषादिषु नवमे ७राशौ "कार्म्मुक तु परित्यज्य झष (मकरम्") सङ्क्रमते रवि। प्रभाते चार्कराशौ च स्नान कुर्य्यात् परेऽहनि" काशमा॰ भविष्यपु॰। तस्येदम् अण्। ८तदुत्सर्व्वोत्तसिन

ज्यास । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ । २२६ । २४० । [एता जीवासङ्ख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] चतुश्चापचर्यामित परिधि १८ । ४२ जीवाङ्ख्या २१/२ पञ्चभि ५ च परिधे १८ वर्गो ३२४ गुणितः । १०.१० । व्यासार्धे २४० । ४ पात ८६० गुत ४२ जीवितयागया १००२ विभक्तोलब्धी १० ज्याङ्कचापशय चतुर्विगतेदर्ध्विचापष्टका गयुगोऽनेऽतो ऽनेनोनितात्मादर्धि १८ । २२४ वर्गो चतुर्थभागात् ८१ (१० उनितान्) ६४पदे भागे ८ इति १८ दशात् ८ । पतिते १ जात धनु एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिचतु दशांशेन गुणितानि च "। एव ८२ सम्नादौ कल्प्यम् । "दशोनत चमशुगन्ति चापम्" इति सि० शि० उक्तेः १२ राशिचक्रस्याङ्कर्षेपे चवङ्गे च तस्य च जीवाभेदेनाभ्यविधा मिति यथोक्त तन्त्रैव "ज्यां प्रोज्झ्य तन्याभ्वि२२५हता चयेन यातैर्ज्जीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तत्सङ्ख्यान्याश्विभिहतत् गुणित धनु स्यात्" "यस्य धनु साध्य तस्याद्या जीवा विशुध्यति सा योध्या शेषात्तस्या- श्वि २२५ गुणाद्गगतागानिज्यान्तरहताद्य लभ्यते तत्स्याप्य गतोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैश्चाश्विभि २२५ गुणित धनुःस्यात्" प्रमि०

स्रू० सि० दक्षमाधाभ्यास्तु तथैवोक्त यथा ।

"ज्या प्रोज्झ्य शेष तत्त्वाश्विहत तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्या- तत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू० सि० ।

'यस्य धनु कर्त्तुमिष्ट तामिनत्वाक्षपूर्व ज्यापिराडं न्यूनी- कृत्य शेष पञ्चात्ता २२५ गुण तद्विवरोद्धत तयोः शुद्धाऽ- शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्त फल शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनो संवर्गे घाते संयोज्य सिद्ध धनु कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धाति ततमा यावाप कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति यैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षण यथा "कार्मुकासनमाकुर्य्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन स्वल्पवायुना कृत्वा पञ्चादर्घ्न जन्नो वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम- पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुण कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन पवनाद्युमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ-कर्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्र प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक- क्रिया" मनु । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारो- भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इत्युक्ते कृञोभावनाख्यव्यापारा- र्थकत्वात् तत्साध्ये "यदि एव कार्य्यं स्यात् विनायादि- कारणक स्यात्" शा० द० । गुरुमते यागादिकृति- साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्व तथाऽपूर्व शब्दे २४८४० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि- च्छयैव कर्मणि प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपपद्यते कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपपद्यते" हितो० । अष्टादशाना विवाद- पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यथात्कार्य्य समारम्भचिरातेन विनिश्चित" व्य० त० कात्या० स्मृति । उपचारात् ७हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८आदिश्यमाने वर्णादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी नि- मित्ततया नाश्रीयते" महाभा० "भिषक् कर्त्ता च करण रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व- कार्य्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल- ग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीय स्वगेहे बुधगुरुसु- विधि संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापार- रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सज्जा- यते इति सौगता संरभावादेव कार्य्यस्योत्पत्तेः स्वी- कारात् । असतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः ते प्रागुत्- पत्ते घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च सदा- सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्ते स्वीकारात् । सतो- विवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिन । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विस्तृतस्तु सदुत्पत्तिशब्दे ११०८१० ।

यथा च लङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दचि० उक्त यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनस्य साध्य स्य वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरव नाहत्य क्रिया कार्य्यं तया लिङा बोधयितु

ज्यास । ४२ । ८३ । १२० । १५४ । १०८ । २२६ । २६६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] अध्यायपर्य्यन्तित परिधि' १८ । ४२ जीवाशिञ्जिनी २१/२ पञ्चभि ५ च परिधे १८ वर्गोऽ २२४ गुणित' । १०१० । व्यासार्द्ध २४० । ४ यात ६६० युत ४२ मौर्विकयाप्ता १००२ विभक्तोलब्धो १७ ऽनाद्बाणवशाय पञ्चविंशतेर्द्वाधिकसहस्रागयुमोऽग्रगोमो ऽनेनोमितापार्द्धि १८ । २२४ वर्गो चतुर्थभागात् ८१ (१७ उमितात्) ६४पदे प्राप्ते ८ इति १८ दलात् ६ । पतिते १ जात धनु एव जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ६ । एतानि परिधिष्वष्टा दशांशेन गुणितानि स्यु"। एव ८२ अस्मादौ कल्पम् । "दलोकृत षष्ठमगन्ति चापम्" इति सि० शि० उक्तो १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तत्र च जीवाभेदेनान्यविधा मिति यथोक्त तत्रैव "ज्या प्रोज्भ्य तत्त्वाश्वि २२५ हृता पथेष यातैस्तज्जीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तत्क्षुण्णत्त्वाश्विभिक्तत् संहितं धनु स्यात्" "अस्य धनु साध्य तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वा श्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहृताद्य लभ्यते तत्स्थाप्य' ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभि २२५ संहित धनु स्यात्' प्रमि०

क्रु० सि० रङ्गनाथाख्यास्तु तथैवोक्त यथा ।
"ज्या प्रोज्झ्य शेष तत्त्वाश्विहत तद्विवरोद्धतम् । सङ्ख्या-तत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" क्रु० सि० ।

'यस्य धनु कर्त्तुमिष्ट तस्याज्ञ्युत्पूर्व ज्यापिण्ड न्यूनी-कृत्य शेष पञ्चकृति २२५ गुण तद्विवरोद्धृत तयोः शुद्धाऽ-शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्त फल शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विभो संवर्गे घाते संयोज्य मिथ धनु कथ्यते । अत्रोपपत्ति' । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा याचाप-कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षण यथा "कार्म्मुकासनमाख्यास्ये उदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुर्ध्वयाति कालेन सूक्ष्मवायुना कृत्वा पद्मासनं सम्यो वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-पादाङ्गुष्ठौ तथा । सव्यापसव्यहस्तेन कार्म्मुकासनमेव च । कार्म्मुकद्वययोगेन प्रयत्नाद्वायुमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ–कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्र प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक-क्रिया" मनुः । 'शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसका । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कर्त्तोऽकर्म्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते' इत्युक्ते कृञोभावनारूपव्यापारा-र्थकत्वात् तत्साध्ये "यदि स्व कार्य्यः स्यात् विनाशादि-कारणकः स्यात्' सा० द० । गुरुमते शास्त्रादिकृति-साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्व तथाऽपूर्व्व शब्दे २४८२० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि-च्छयैव कर्त्तुः प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति" हितो० । वादशास्त्र विवाद-पदानाम्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्य समारम्भाश्चिरात्मेन विनिश्चित" व्य० त० कात्या० स्मृति' । उपचारात् ७हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८स्थान्यादिमाने षष्ठ्यादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यो नि-मित्ततया नाश्रीयते" महाभा० 'भिषक् कर्त्ता च करण रसा दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ६आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-कार्य्यत्वादीनां भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्म्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ लग्नस्थ-ग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीश खगेशे बुधगुरुक-विभि संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापार-रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सञ्जा-यते इति सौगता तैरभावादेव कार्य्योत्पादस्याङ्गी कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्-पत्ते घटादोनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च सदा-सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्ते स्वीकारात् । सतो-विवर्त्त कार्य्य जगत् न वस्तु सदिति चाद्वैतवादिन' । सत सज्जायते इति साङ्ख्या । विस्तृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८ पृ० ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दशक्ति० उक्त यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनस्य कार्य्यस्य वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरव. नाकृत्य क्रिया कार्य्यतया लिङा बोधयितु'

[illegible]

[illegible]

बोध्यत एवेति भावः । क्रिया—यागादि, कार्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यतया । न चैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयितस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव श्रौतापादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात् । श्रौतापादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुः । अतएवानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामो यो विधिवाक्यनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेदं कार्यमिति यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धुर्य शाब्दबोधोपयोगित्वं तस्य कारणतावच्छेदकसाधारण्येन तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यत्वं स च ज्ञानप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः ।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः । विशेष्यान्वयिनोऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वासम्भवात् । न च रूपवति रथ इत्यादिवत् कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चेत्यर्थः । कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः । कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति सम्भव्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्य्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः । अत काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामो यो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेरर्थकल्पनयेत्यत आह नवेति क्रिया—यागादि । साक्षादिति

अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाहाश्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परम्परासाधनत्वस्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः । ननु पूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत्र एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् तदवच्छिन्नज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारस्वीकारे । साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादिति भावः । वाक्यार्थमिति तत्र मतेऽप्यपूर्वकल्पना न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यपूर्वकल्पनादिति भावः । नन्वेव प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यत स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वय स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति । सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः । अनुपपत्ते साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भाव । अत्रैवानुपदं नतु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमननुगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । न चैवमव्यवधानस्यानिवेशात् स्वतो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितोऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्ध्यनिरूपकस्य विशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिता

कस्यचित् कार्यतानियोज्यान्वयबोध्यत्वाभावप्रसङ्गात् काम नियोज्यत्वमपि क्वचित् कार्यविशिष्टेन नियोज्येन सह कामनाविषयस्य कार्यत्वे यदि स्यात् । न च कामनाविषय कामनाविषयीभूत् कार्यं कार्यत्वे यदि स्यात् तत्र काम कामनाविषये यदि सर्वकार्यनियोज्यान्वयबोध्यता । न च स्वर्गकामादिपदेषु लिङा कामनाविषये वक्तव्यो वा कामनायामपि प्रकृतिविशेषणत्वमपि कार्यतानिरूपितत्वात् तत् कार्यस्य कामनाविषयत्वेऽपि कार्यतासामान्याभावात् अन्यथा प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् कार्यस्य तदुपायत्वं न स्यात् इत्यादयः लिङादौ एकदेशान्वयापत्तिः कार्यतानिरूपितत्वेऽपि स्वर्ग प्रकारतया बाधकत्वं कामनाविषये बाधके न विरोध । अतः क्रियायोग्यत्व कथनप्रसङ्गः क्रियाकार्यत्वापत्तिः कार्यं क्रियायां ।

भाट्टास्तु यत् प्रभाकरायाः—

प्रवृत्त्यनुकूलं लिङ्गवाच्यत्वम् प्रमाकरादिभिः विवक्षितं लिङादीनामनुवृत्तिः क्रियाविषयत्वं यदि अपेक्षितया प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयत्वं कार्यत्वं । प्रवृत्तिविषयत्वमात्रेणैव कार्यत्वं क्रियायां कार्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं यदि नैयायिकादिभिः स्वीकृतं प्रकारतावच्छेदकत्वम् । अत्र लिङ् कोऽपि लिङो वाच्यम् अपूर्वादिकं नैयायिकानां मते कार्यतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिजनकत्वात् लिङो वाच्यमिष्टसाधनत्वं कार्यं कार्यता । अपूर्वं प्रवृत्तिविषयं प्रधानकार्यम् यदि कार्यता तत्र कामनाविषयत्वात् कार्यता तथा कामनाविषयत्वेऽपि प्रयोजनत्वात् अतः विवक्षायां कामना तत्र कामनाविषयो यत्र । कार्यं अतिशयात्मकम् अपूर्वं स्वर्गादिप्रयोजनतया अपूर्वविशिष्टम् कार्यतानिरूपितत्वाद् विशिष्टोऽपि विशिष्टत्वेन नियोज्यवाच्यत्वम् प्रवृत्तिविषयताविशिष्टम् यदि कार्यत्वेन कार्यतासामान्यविशेषज्ञानाभावात् । तस्मात् स्वर्गादिना प्रवृत्तिविषयत्वं प्रवृत्तिरूपम् । तस्मात् विविधप्रकारकत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्वम् यत्र प्रवृत्तिविषयत्वं कार्यं । तस्मात् प्रवृत्तिविषयत्वमेव न तु कार्यत्वं न तु तत्रैव तत्र कार्यत्वं प्रवृत्तिविषयत्वमिति प्रमाणत्वाद्वेदस्य । कार्यं अतिशयात्मकम् । न च स्वर्गो कामना प्रवृत्तेः प्रवृत्तिः अतिशयात्मकत्वात् कार्यस्य विशिष्टकर्मविशेषविशिष्टत्वं ततः कर्मैव नियोज्यविषयिणि कार्यत्वं कार्यस्य विषयत्वेऽपि यत

अत्र अतिशयित्वा कार्यस्यापि स्वर्गसाधन । तत्तत्र तत् साधितानुकूलतया कार्यम् न स्वर्गकामस्वर्गम् यो प्रामाण्यविशेषविशिष्टत्वं कार्यविशिष्टत्वस्वभावत्व कार्यत्वात् । अतिशयात्मकत्वं तत्र प्रवृत्तिविषयत्वं या प्रवृत्त्यादिविशेषण्यापत्तिरूपत्वात् । अतः कार्योऽपि कार्यविषयत्वं कार्यं सर्वकार्यविषयविषयत्वे तत्र कार्यान्वयविषयत्वकार्यत्वात् । अन्यथा प्रवृत्त्यानुपपत्तेः स्वर्गापूर्वं तत्र । तदर्थप्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिविषयत्वं विशिष्टोऽपि विशिष्टत्वेन स्वर्गादिनिष्ठकार्यतासम्बन्धेन अतिशये कार्यतां विषयत्वं न वा अतिशयात्मकत्वं स्वर्गादिकार्यत्वात्, सामान्यविशेषनियामकत्वम् । नैयायिकादयस्तु प्रवृत्तिविषयताविशेषण विशिष्टत्वं कार्यत्वं कामनाविषयत्वमपि प्रवृत्तिविषयत्वं विशिष्टोऽपि कार्यं । न बाधकत्वात् सर्वविषयत्वं कार्यं प्रवृत्तिविषयत्वं इष्टसाधनत्वं । यथा कार्यतावच्छेदकविशिष्टत्वं विशिष्टोऽपि विशेषत्व । विशिष्टत्वमपि विशेषणं विशेष्यतानिरूपित कार्यत्वं प्रवृत्तिविषयत्वस्य नैयायिकमतसिद्धम् । तथा कार्यत्वं कामनाविषयत्वेनैव प्रवृत्तिविषयत्वं न तु अतिशये स्वर्गादौ अपि अत्र । अतिशयात्मकत्व प्रवृत्तिविषयत्वं कार्यत्वं विशिष्टं कर्तव्यत्वं । नैयायिकमते कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं विशिष्टोऽपि विशिष्टत्वेन विशेषणत्वं विशिष्टोऽपि विशेषणत्वं । न च विशिष्टविशेषणत्वमपि नैयायिकानां मते कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं इति तस्मात् कार्यत्वं कार्यतावच्छेदकत्वम् । अतः वा विशिष्टत्वमपि कार्यत्वविशेषणत्वम् नियामकत्वं कर्मणः नियामकत्वं अनुपपत्तिः प्रवृत्तिविषयत्वं नियामकत्वं । विशिष्टत्वमपि इष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिरिति । अत्र इष्ट इति अत्र नियामको नयो वा । कार्योऽपि कार्यत्व—कार्यत्वात् अपूर्वकार्यतावच्छेदकतया कार्य

बोध्यत एवेति भावः । क्रिया-यागादि, कार्यतया स्वर्गकाम कृतिसाध्यतया । नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात् । औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुः । अतएवानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामो यो विधिवाक्यनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणदिशा यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेदं कार्यमिति यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोधस्य शाब्दबोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारण्येन तेन वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यस्य सकलप्रामाणिकविशिष्टनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः ।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः । विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वासम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चेत्यर्थः । कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः । कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः । अत काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामो यो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेराकाङ्क्षेत्यत आह नचेति क्रिया—यागादि । साक्षादिति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह नान्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया, तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परम्परासाधनत्वस्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः । नच पूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन बोध्यतात्वात् प्रथमन्तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारसत्त्वे । साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादिति भावः । कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्वकल्पनं न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाप्यपूर्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वानुपस्थितावपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति । सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः । अनुपपत्ते साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः । अत्रैवानुपदं ननु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नन्वेवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वर्गो-व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तिनोऽपि नियतपूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिता

प्रमाते स्वकार्य्यनियोज्यत्वस्य नियोगानधिगमात् कार्य्यमतिवित्तृष्टि यदि कार्य्यविशेषेण नियोज्यत्व तत्तु कार्य्यस्यानुष्ठेयत्वरीत्येव यदि भवति। न च कार्य्यानन्तर कार्य्यस्य स्वस्य भावात् कार्य कार्य्ये यदि स्यात् तत्र तत्र कार्य्यमात्रे यदि कार्य्यनियोज्यानुष्ठेयत्वात्। न च कृताकृतत्वाविच्छेदे क्रिया कार्य्यात् परत्वया वा कार्य्यमिति प्रयोगेऽविप्रतिपत्तेः कारणविशेषात् पर कार्य्यताया अनतिप्रसक्तेः अन्यथा प्रसङ्गात् कार्य्यत्वस्य कारणसम्बन्धापूर्वं न स्यात् तत्कारणता विधीयते चाकेवलापत्तिः कार्य्यातिरिक्तोऽपि कारणस्य कारणता साधुत्वेति कार्य्यो न विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यस्य कार्य्यत्वस्य क्रियाकार्य्यतापत्तेः एवं निराकृतम्।

व्याख्यातृ तत्र कुसुमाञ्जलौ—

प्रवृत्तिपूर्वकं लिङादिप्रयोगात्कार्य्यं प्रमाणादिवकार्य्यं निराकर्त्तुं विप्रतिपत्तौ प्रमाणभावे विधिविषयकार्य्यं यदि कार्य्यमेव भवति अतिविषयीभावविधानं। प्रवर्त्तकत्वप्रतिपादनविधिः तद्विधिविषयतावच्छेदकविषयत्व प्रवृत्तिविषयीभवनं तत्कार्य्यत्वं केवलं तद्वर्त्तित्वं यदि चेष्टासाधनत्वमपि प्रयोजकत्वमपेक्षते। अत्र लिङि योऽपि लिङो कार्य्ये प्रतिपादितो नैयायिकानां मते सम्बन्धविशेषो व्यापारनिष्ठत्वात्, विषयोऽपि च कार्य्य स्वनिष्ठत्वे प्रतिपादिते प्रवृत्तिपरत्वे मते कार्य्यता तत्र कार्य्यविषयं कार्य्य विधि कार्य्यविषयत्वात् कर्त्त कार्य्य इष्टेन साधनतया तत्र विधायक कार्य्य तत्र कार्य्यता चेत्। कार्य्यम् इतिकर्त्तव्यतया अपूर्वं कार्य्यमिति प्रतिपत्तव्यमिति तत्र विधिबोधौ विधायकत्वस्य निषेधकोटौ कार्य्य इति व्यापारस्य तद्विषय कार्य्यविशेषात्मकम्। तत्कार्य्यमिति च इच्छा विषयं कर्त्तव्यमिति विरोधित्वाभावात्। इष्टसाधन कार्य्यमिति कार्य्यत्व इत्येतद्वर्त्तते। इष्टसाधनत्वा विधितः इष्टसाधनत्वमपि विषयकार्य्यत्वमित्यादि अपि विधिविशेषो विधिकार्य्यत्वेन कार्य्यतयाधिकृतस्वर्य्य न तत्र कार्य्यतया च तत् इष्टसाधनत्वं विशेषतया इष्टसाधनत्वं विशिष्टतया कार्य्यत्व प्रतिपत्तव्यम्। न च नैयायिके कार्य्यम् प्रतिपाद्य विधितः लिङादिकार्य्यविधिविषयत्व-विषयत्वं प्रत्यासन्नत्वं कार्य्यम् लिङ्गविशेषेण इति कार्य्य

कार्य्यविधिवत् कार्य्यत्वकारि विकार्य्यत्वात्। तत्र तत् प्रतिपत्तिसिद्धं कारणम् न तत्कारणत्वम् यदि प्रामाण्यमप्रतिपत्तिविषयं कार्य्यविशेषविषयं कार्य्यत्वं कार्य्यविशेषात्। प्रतिपादनात् प्रवृत्तेः तत्र विधिकार्य्यं वा यथैवादिविधिविषयत्वात्। कार्य्यत्वेऽपि कार्य्यविषयत्वं कार्य्यं कर्त्तव्यविषयविधिकार्य्यत्वात्, अपि कार्य्यकारणविषयत्वकार्य्यत्वात् प्रमाणत्वेऽपि प्रयोजनकारणत्वं कार्य। कार्य्यकार्य्यत्वान्तर्भावेन विशिष्टो विशेषधर्मविशिष्टत्वे कार्य्यतावच्छेदकं सामान्यविषयाय तत्कार्य्य प्रतिपन्नम् विषय न वा प्रतिपादनस्य लक्षणीयत्वात् कार्य्यस्य कार्य्यविशिष्टत्वे कार्य्यमितिकार्य्यत्वम्। प्रवर्त्तकत्वप्रतिपादनत्वे विधिः विशेषेण तेन कार्य्यतया विशेष्यतया इतरे कार्य्यतया प्रतिपत्तिविशिष्टत्वम् न तत्र विधिर्भवति कार्य्य। न वेदकार्य्यस्य विधायकत्वे कार्य्यं यदि कार्य्य। तत्कार्य्यकारणोपाधिविशिष्टत्वेन कार्य्यत्वात्। तदा व्याख्यानमितिविषयत्वेन विधौ विषये विधिविषयत्व विधिविषयत्वात् प्रकारवद्विषयकार्य्यत्वात् विधिः। विधिविषयत्वेन प्रवृत्ति प्रतिपादनात् कार्य्यत्वं वात इति। इष्टसाधनत्वं विधि विधिविषयत्वात् इष्टसाधनतया विषयकार्य्यत्वविषयत्वात् कार्य्यत्वं (प्रतिपादनात्) प्रवर्त्तकत्वप्रतिपादकत्वेनैव प्रवर्त्तनात् प्रवृत्ति-विषयत्वे प्रवृत्तिविषयत्वं कार्य्यत्वं प्रवर्त्तनाया अपि कार्य्यत्वविषयत्वं कार्य्यम् इति। कार्य्यतो यदि कार्य्यविषयत्वेन न तत्कार्य्यत्वात् प्रवृत्ति कार्य्यत्वादिविषयविशेषविषयत्वं तत्। तस्य विषयविधिविषयत्वात् इष्टसाधनत्वं यदि न तत् विषयविषयत्वं कार्य्यत्वं तत्कार्य्य विधिविशेषविषयत्वं कार्य्यत्वात् कार्य्यमिति विषयत्वं कार्य्यत्वात्। कार्य्य इष्टसाधनताविशेषविषयत्वं विधिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वविशिष्टं प्रवृत्तिविषयत्वम्। इष्टसाधनत्वात् कार्य्यत्वं कार्य्यमिति विशेषविषयत्वं यदि कार्य्यविषयत्व कार्य्यत्वं कार्य्यत्वस्य विधिविशेषविशिष्टं प्रवर्त्तकत्वं विधिविषयत्वं न वा। कार्य्य कार्य्यत्वात् अपूर्वकार्य्यत्ववाद कारणत्वाद

पञ्चिते यथा दर्शतीर्थत्वमाम दृष्टौ, मारमिति विना । ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङ् शक्तिः क्रिया वाऽन्वेति योग्यार्थलाभ तदा लिङविधेऽपूर्वगौरवाभ न हि तत्रायोग्यतया क्रिया स्त्रम् गच्छत फलाभावात् कल्पनायाश्च दोषाभावात् तथैव लिङोत पास्याभिः परत्रापि तद्वेति न्याय तत्परतापूर्वमेव लिङ्ग्वर्थ इति युक्तः नापूर्वत्वेन शक्तिपद किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि क्रिया च तदा यस्तोव न च कार्यत्वस्य क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वे धर्मिमात्रमभेदसम्बन्धात्-दिति नैवम् न हि भोक्तः पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्ति कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यतानिरूपे कार्यत्वमात्रे धर्मिण साकाङ्क्षोधातोरेवोपस्थितिसम्भवात क्रियाकार्यत्वमेदराश्रितामिधानसम्भवात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्वेदे तत्सम्भावात् सा च क्रियाभिधानेन, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्मिणि शक्ति कल्पयितु शक्यते तथाद्योग्यतया क्रियाभिधानान्तर तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पन न हि क्रियातिरिक्तकार्यत्व कार्यमात्र ननु तत्र क्रियापि शक्यैवेति वाच्य यतो न नूतन क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्ति किन्त्वयोग्यतया विरक्ताया क्रियाया धर्मिणि शक्ति कल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्त तत्र शक्ति न तु शक्तिपदे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेश न हि यत्नमुपानुपपत्त्या यत्र कल्पन तदेव तस्य विषय एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। विधिनिषेधयोरपि तद्देशोपादानाद्वाक्ययोग्य लिङाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात् लाघवानुग्रहाश्च। घटादिरपि लिङ शक्तिप्रवेशेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् पुरन्तानभिधान दशायां त्वयोग्यतया तदाग्रहण । विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोग केवलस्य तत्त्वासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थमात्रान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्व वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिप्रतितया न कार्यत्व प्रवृत्तिनिमित्त प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त कल्पनकल्पत्वाल्लाघवात् तत्र प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति साक्षात्त्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्व तथा तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात। न च लौकिकानामपूर्वे तात्पर्य सम्भवति पूर्व प्रमाणान्तरेणा प्रतीते । क्रियासाधारण्यादपि लोके प्रत्यक्षेण पचेतेत्यत्र हि पाककार्यतावगत्यते तत्र न्यायो लिङ्क्षाद्यर्थः लाघवात् न धर्मिणि क्रियायां च इत्यादयाः तदाहुः "तात्पर्यादि शक्तिं एकेनानुपपद्यमानि" । तृतीयायां करणार्थकत्वेन कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्र पद किन्तु विशिष्ट विशेष्याश्च विशेषणबन्धदेवेति कर्यात लक्षणा न च कार्यत विशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यशमपहाय क्रियया कार्य्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्य गृहीतधर्मिकतावेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षाभिः अत एव स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदन्तर्भावेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपपादाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽभिधाने लक्षणा । न च व्युत्पत्तिविरोध न हि लक्षणैव क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे लक्षणायपि तद्ग्रह । तस्मात् प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थबोधकत्व प्रत्यक्षत्वात् गृहीतशक्तयार्थ वाऽपूर्वमपीति न विरोध । वस्तुत लोके लिङ् क्रियाकार्यत्वे शक्ति तथापि तद्ग्रह विनैव न कार्यत्वेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।"

व्याहृतश्चेद मथुरानाथेन यथा -

"व्युत्पत्तिविरह इति विधे शक्तिग्रहाभाव इत्यर्थ समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुभयपि तत्र स्वर्गकामेन यतो दाने लाभाभावस्यान्यथानुपपत्त्येत्यर्थ । परोक्षत्वेऽनुमेयामूय । अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदर्थान्वर्तनः कल्पनीयत्वात् अपूर्वत्वव्याघातादिति शास्त्रबोधात् पूर्व प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वत्वादिति भाव । ननु यद्यपि योगाचोऽत्र त्वच्यत [illegible] एवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ पदान्तर विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भाव । तदुपदर्शो—लिङादिनाऽपूर्वोपस्थितौ । अपूर्वस्योपस्थिति प्राक् मानतोत्यायदेनागच्छते न चेति ।—उपस्थिते उपस्थिते । कारण लिङादिना कारणम् । गूढाभिसन्धि समाधत्ते नैवमिति । कार्य्ये धर्मिणीति कर्यतावच्छेदके धर्मिणीत्यर्थ । कार्य्यत्वविशिष्टेऽति घटादौ विशेष्य यागादिपदक कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेष । स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थ । विशेष्यवृत्त्याद इति सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थ । सम्बन्धपदात् सम्बन्धसम्बन्धात् कर्त्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्त्रादिना

[illegible]

[illegible]

पस्थिते यथा पर्व्वतोयत्वमानं वह्नौ, नानुमितिं विना। ननु यदि कार्य्ये क्रियासाधारणे लिङ्शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यार्थलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् नचैकस्य निषेधशास्त्रार्थं यत्नेऽपि तदैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लिङाद्यर्थ इति युक्तं तत्रापूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव न च कार्य्येण सह क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्व्वे पर्य्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वादिति वाच्यम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यत्वरूपे कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यतान्वयस्यान्यतोऽभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्म्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्यत्वेन धर्म्मिणि शक्तिं कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु अत क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिपदे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्र युक्तानुपपत्त्या यत कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनम्। नित्यनिषेधयोरपि तद्देशोपासनाद्यन्वययोग्यलिङाऽभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च। घटादिस्तु लिङ शक्तिग्रहेण निरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधानदशायां अयोग्यतया तस्याप्रवेशः। विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थमात्रान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिरुपस्थितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथा स्यादिति चेत् न, एतत्कारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं [illegible] ननु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति साक्षात्त्वादौ व्यभिचारात न च प्रमेयत्वं तथा तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्मात्रणिको क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे शक्तिकल्पनात्। न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः। क्रियासाधारणकार्य्येऽपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्यतावगम्यते तत्र कार्य्यत्वे लिङ्मात्रार्थ्ये लाभात् न धर्म्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्पर्य्याद्धि शक्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्य्यमति"। तृतीयायाः करणत्वकत्ववत् कार्य्ये कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशेष्याच्च विशेषणमन्यदेवेति कर्म्मत्वे लक्षणा न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्म्युपस्थितावपि धर्म्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्यतान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं गृहीतधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्म्यन्तराकाङ्क्षाविरहात् अत स्वतन्त्रकार्य्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशार्थतया तदंशितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽभिधाने लक्षणा। न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वेन शक्तिरवधारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्य्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः। तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थभाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः। यद्वा लोके लिङ् क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गः [illegible] न्यायेन वेदे धर्म्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात्।"

व्याकृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहाभावः इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनायतो यागे कालसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। गृहीतव्ये त्वर्थेनान्वय। अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिं कल्पनीयेत्यत आह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वरूपत्वादिति भावः। ननु तथापि योगार्थोऽत्र त्यज्यतां मण्डपपदवदित्याशङ्कमानादाह अथाच्चत्वेति। प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ शब्दाच्चार्थं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनियमसम्भवादिति भावः। तत्प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ। अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिप्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति।—उपलक्षिते उपस्थिते। स्मारण लिङपदेन स्मारणम्। गृहाभिमान समाधत्ते नैवमिति। कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यतान्वये धर्म्मिणीत्यर्थः। कार्य्यत्वविशिष्टेति घटादौ विशेष यागादिपदककार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः। स्वर्गकमेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः। विशेषमुपादाय इति सामान्यरूपेण विशेषमुपादाय इत्यर्थः। सम्बन्धग्रहात् तत्सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्त्रादिना

[illegible]

[illegible]

सामान्यत कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह अन्वितेति अयोग्यतया—शाब्दबोधान्वयायोग्यतया। ननु कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधेति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययात् घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। तादृशबोधेऽपूर्व्वस्य कार्य्यत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तदेव तत्त्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवादौ स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्ति स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोपि धर्म्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। नदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तितादवस्थ्येति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् वृत्त्यन्तोपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिघटत्वान्तरजाते शक्यतावच्छेदकत्वस्य दोषः। ज्ञानविषयशक्तत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिलक्ष्यविशेष्यतया ज्ञानस्य शक्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। न चाकाशादेरपि आकाशादिपद शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेराकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिरित्याहुः, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्तिप्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्म्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सस्थानञ्च गुरुनये, नव्यनैयायिकमते च सम्भवति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु न्यायः। यागादौ यागसमवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रयः। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शक्त्याऽजनकत्वात् पटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङत्ववैदिकलिङत्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाक्षणिकी—कार्य्यत्वे लाक्षणिकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वस्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्मस्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावत्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्य्यस्वरूपेणापूर्व्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तस्य तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्य इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारणेति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन च कृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा निस्वनिषेधस्थलेऽपि तथाभेदान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङो लक्षणायां लिङ्

सामान्यत कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह अन्वितेति अयोग्यतया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया। कर्म्मत्व कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधीति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगं विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। शाब्दबोधेऽपूर्व्वत्व कार्य्यमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्ति शक्यप्रतिपत्तिः। तदेव तत्त्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवादौ स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्ति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि धर्म्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शाब्दगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् सुक्तिसुपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिव्यवस्थान्तरजाते शक्यतावच्छेदकत्वमुदास। नामविषयघटत्वादिपदे नामस्यापि शक्तिविशेष्यतया नामत्वस्य शक्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तिविशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तस्यैव विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं स्यान्मते गुरुमते, नव्यनैयायिकमते च सममिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ध्येयम्। साम्नादौ शास्त्रासमवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रय। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् शक्त्याऽजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्ववैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाघविकी—कार्य्यत्वे लाक्षणिकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्य्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वस्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मस्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावप्रत्यादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणाऽस्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्य्यस्वरूपेणापूर्व्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्व्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेव व्यापकाभावपूर्व्वावगमात्तस्य तात्पर्य्यमप्यस्ति इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङ् शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोऽविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्वेव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारणेति। लक्षणैव कार्य्यत्वे लक्षणैव। पाककार्य्यतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पक्तिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायते इत्यर्थः। अन्यथा सत्यनुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदन्त्वाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्यानोपपत्तिरन्यथा निरुक्तनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ निर्द्दोक्तलक्षणायां लिङ्

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटतद्भवयोः कार्यकारणभावः । "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्वद० बौद्धदर्शने । तत्र कार्यभेदेन कारणभेदे च स्यमन्ते १९२८४०उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाभिधीयते । कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षादि । तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम् । मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि । तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे । असाधारणकारणमपि कार्यभेदाद्बहुविधम् । निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारणमेव । वेदान्तिमते अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च । तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्याकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणाया प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन् विहितं कर्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः" भा० ।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यद्युक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति । आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्येत्यर्थः । "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत इति । यदि चयापचितनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चाय विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्देक्ष्यते । यथा "विधिविन्दन् श्रोत्रिय" इति । तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तेः न तस्याकरणहेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न स्यादिति ? तत्राह अन्यथेति । अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु स्वाध्यायकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमिदम् । भाट्टैश्चानुपलब्ध्यभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्संसर्गाभावस्य च तत्तत्कार्यकारणत्वमिष्यते अतश्च भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । 'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्' इति उच्यते । "अस्याभिप्रायः अभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञायमानतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमाया प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम् । प्रागभावस्यापि स्वरूपेण जन्यत्वापत्तिरेव । दण्डादिवत् प्राक्प्रागभावस्य दिदृक्षोर्जातमिति । न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे प्राकालस्य कारणतापातः । प्रागभावित्वमपि नान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके' ।

कार्यविशेषाश्च कार्यशब्दे उक्ताः । तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेतानुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्यं कार्यान्तराद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः ।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त० । कार्य्ये क्रियादक्षे ।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्ये चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप० स० । कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके । "धर्म्मेषु शुचयो ऽलुब्धाभेद्यु कार्य्यचिन्तका" याज्ञ० ।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल् । कर्त्तव्यतायाम् इष्टसाधनता-याम् । स कार्यत्व तत्त्वार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा चिन्ता० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा । "कार्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्याया चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्पक्षे कृतिविषयस्य हेत्वन्तराभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् । सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

[illegible]

[illegible]

कार्य्यकारणभाव [illegible]

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्यकारणभावः। "कार्यं कारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १९४८पृ० दर्शितप्रायेऽपि किञ्चिदाधिक्यमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्यभेदादनेकविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि अनेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानाञ्चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन् विहितं कर्मेति" हि शत्रनुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यदुक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानाञ्चेति। आगामि तु यः प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापं पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्येत्यर्थः। "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः पूर्वेति। यदि यथार्थविस्मृतैर्नैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयो अभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदित्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्दिश्यते। यथा "विषि-चिखादन् म्रियत" इति। तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्न तद्वशादकरणस्य हेतुत्वमवगन्तुं युक्तम् इत्यर्थः। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु व्यापकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलब्ध्याऽभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् उक्तम्। 'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अनुष्ठानाभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु सन्नामस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणापाते प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलब्ध्यभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञायमानतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव। यथेदं प्रागासीत् इदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे साक्षात्कारस्य सहवृत्तितापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथा सिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके'।

कार्य्यविवृतिश्च कार्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणे न्याये समवेतायुपादेयमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्यं कार्यो-त्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्ये क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्म्मार्था शुचयो ऽलुब्धाभवेषु कार्य्यचिन्तका" सा०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। कर्त्तव्यतायां कृतिसाध्यतायाम्। सा च कार्यत्वं तत्रार्थे न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तदुपस्थितिविषयस्य हेत्वन्तरभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

[illegible] ... ननु तथापि [illegible] ... [illegible] ... इति [illegible] ... [illegible] ... न [illegible] ... [illegible] ... इति [illegible] ... [illegible] ... तथापि [illegible]

[illegible] ... इति भावः । [illegible] ... इति [illegible] ... ननु [illegible] ... इति भावः । [illegible] ... इति [illegible] ... [illegible] ... इति भावः । [illegible]

[illegible] ... इति भावः ।

[illegible]

[illegible]

हेतुहेतुमद्भावेन घटादयो कार्यकारणभाव । "कार्य-
कारणभावाद्वा समानाद्वा नियामक न । अविनाभावोऽन्वयी
दर्शनादर्शनात्" कुसु० वर्द्धमानः । तत्र कार्यभेदेन
कारणभेदे कारणशब्दे १९८२ पृ० उक्तप्रायोऽपि किञ्चिदधि-
कमुच्यते । तत्र तावत् द्विविधं कार्यमुत्पत्तिमत् घटा-
दिकं प्रति मृदादिकं कारणं, तथा ज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षादि ।
इन्द्रियमनःसंयोगादि कारणम् । कारणमपि त्रिविधं
न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र
घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालद्वय-
संयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तका-
रणानि । तथापि समवायिकारणं द्र० कारण । असमवा-
यिकारणमपि कार्यभेदाद्भिन्नम् । निमित्तकारण-
मपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारण-
निमित्तकारणानि साधारणानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृति
दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारण-
निमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारण-
मेव । वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति
"कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः"
इति गीतोक्तेश्च । तदेतत्प्रमुखीत तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानां चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति ।
अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रि-
याया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन् विहितं कर्मेति"
हि शतृप्रत्ययानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति
सर्वप्रमाणव्याकोपः" भा० ।

व्याख्यातञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यद्योक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्या-
नीति तत्राह नित्यानामिति । आगामी तु यः प्रत्य-
वाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पाप
पापेनेति" श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्ये-
त्यर्थः । "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययाद-
करणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत
पूर्वेति । यदि यथाविधि नैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा
सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चात्र विहितमकार्षीदि-
त्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति विवक्षिष्यते । यथा "विवि-
क्षितम् भोक्षिय" इति । तत्र शतृप्रत्ययस्यान्यथाप्यु-
पपत्तेर्न तद्बलादकरणस्य हेतुत्वमपगन्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योत्पत्ति-
विधानेऽपि किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते ? तत्राह अन्य-
थेति । अभावरूपस्य करणस्य भावरूपमेव कारणमिति
प्रत्यक्षादिभिरवगतः शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वविधाने
सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु प्रत्यक्षकारणस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम् । भट्टै-
श्च नुनकरणाभावस्यापि हेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रति-
बन्धकाभावस्य तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यजनकत्वा-
दकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । 'भा-
वो यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मतम्" इति उच्यते ।
"अभावनिश्चयस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु
तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायजनकत्वमिष्टम् । तच्च स्वरूपेण न ज्ञा-
तावत्कार्यमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रस-
ङ्गात् । भाट्टानामपि च वेदादिकर्मणामन्योन्यानुगमप्र-
त्याभावप्रतिनिषेधहेतुत्वमिष्टं भावरूपतया तु प्रतिहेतुत्वे-
ऽभावप्रमाया प्रसङ्गापात । तार्किकाणामपि प्रति-
बन्धकाभावस्य कारणत्वेऽप्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् नास्याविष्क-
रणम् । प्रागभावस्यापि भावरूपेण अन्यथासिद्धत्वमेव ।
तथाहि प्राङ्नासीत् घटः इदानीं जातमिति । न तु
अनन्तरं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वे
प्रागभावस्य कल्पितत्वापात । प्रागभावित्वमपि चान्यथा
सिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके' ।

कार्यं त्रिविधं कार्यशब्दे उक्तम् । तत्र समवायिकारणो-
त्पाद्यं समवेतोत्पाद्यमित्युच्यते तद्भिन्नं कार्यं कार्यो-
त्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः ।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त० । कार्य्ये क्रियादक्षे ।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप०
स० । कर्त्तव्यविषये हिताहितचिन्तके । "धर्म्मशा पुत्रको
ऽस्त्वाभवेषु कार्य्यचिन्तका" याज्ञ० ।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल् । कृतिजन्यतायां कृतिसाध्यता-
याम् । सा कार्यता तदर्थे म० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव
प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा ।
"कार्य्यं स्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि शाब्दप्रवृत्तौ
ज्ञानयितव्यायाः चिकीर्षातिरिक्तं न कार्यं व्यवस्थितं तत्पश्चे
कृतिविषयच्छेदेऽनारम्भात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्व-
प्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधया-
मीति तदनुभवात् । सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या
इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

कार्य्यं यादि पूर्व्वं ते न नियतप्राक्कालीनत्वाभावात् कारण कार्य्ये विरोधापत्तेः । [illegible] चेत् न अदृष्टस्य कारणत्वे गौरवात् [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] चेत् न [illegible]

[illegible]

तदकृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृते खण्डनसाक्षात्कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कायसाध्ये श्रमात् पृष्ठस्य निगडनियन्त्रणदेहस्य वा कृतौ सत्यामपि चलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न च तज्जन्यक्रियाया, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषय उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, द्वेषयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न यत्नु बधरूपेष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषविषये यत्नु द्वेष्मीत्यबाधितानुभवबलात्। यत्तु श्रम कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं तया साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिषु चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् नहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवनयोनिकृतेरुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्य किन्तु तदनन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्ति जीवनयोनियत्नेन चापि शरीरचलनादि कर्म कुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तथा भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। स्वप्नस्य खेदाद्यनुमित श्रमस्तज्जन्य इति चेत् न खेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति नैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमस्य नियमतोऽस्वेच्छाधीनकृतिसाध्य श्रमे तु स्वत्वेन इच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमोनान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्व तद्विशिष्टकृतिसाध्यत्व न श्रम अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्य अतएव कष्ट कर्मेत्युभयोर्लोकानाम्। एवं चिकीर्षायां मनैक 'कृतिसाध्यत्वं' प्रयोजकं तत्र तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्व सुखस्य दुःखाभावत्वञ्चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्व दुःखाभावत्वञ्चेति तच्च इष्टसाध्ये सुखे चेच्छा यदिष्टमपि विषयीकरोति। बलवदिष्टसाधनत्वेन तस्येच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु तयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्व विशेषणमिति कश्चित् तन्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तथानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानमयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातदाहोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने तत्र कृतिसाध्यतानुभवात्तथा, अन्यथेष्टसाधनताभ्रमे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्टसाधनताज्ञान भेदोपानुमापकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रत्यक्षेण वा तदनुभवसम्भवात् लिङ्गाभावात् प्रत्यक्षाभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदापक्ष्मादिन्नत्र तत्र तदनुभवाभावात् नैव स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्य हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना तत काम्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामेव कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्याकाले शौचादिमत्त्वान् पूर्वसन्ध्यायामकृमिवेति, कार्यताज्ञानं शौचादिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषभावगत प्रवृत्तिहेतुरिति"। सञ्जातदाहस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च तृप्तौ कामनादिरहेतेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोध। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्य श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्व स्वविशेषणे विशेषणमिति, तन्न श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनताभिन्न कार्यताज्ञान प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न भिन्ने तदभावात्। ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत् इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षाया तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तस्य तत्राप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षाया तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षाया तथा. उपायचिकीर्षातएव कृतिसम्भवादिति चेन्न तुल्यमिति नैव साध्यसाधनयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्धतादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्र्यविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिरिव नापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्त्या घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावाभावपक्षेऽपि दण्डचक्रादान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरसत्तया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यभावदशायां तदनुत्पत्तेस्तद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिसामग्रीसत्त्वेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसामाज्याधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरत्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नस्य सत्त्वादित्यपि निरस्तम् संयोगभ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरसत्तया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसामाज्याधीनत्वात्। नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता किन्तु घटादिसिसाधयिषया दण्डाद्युपादानकर्तृकत्वस्य कारणत्वं च सत्यपि दण्डादौ घटसाधनताज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादानसिसाधयिषाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरूपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात्। न च घटसाध्यकत्व(?)सोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तेरनुत्पत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यताकनिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताकाप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयम् तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहोऽत्रापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम् दण्डाद्युपादानसिसाधयिषाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मत-

त्वात्। इत्थं च विनिगमनाविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। एतेन घटादिसिसाधयिषाविरहेऽपि दण्डगोचरत्वात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसत्त्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति हितैष्याभिमतोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिसिसाधयिषाविरहे घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति मन्तव्यम्। अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वावच्छिन्ने निर्णीतसाधनतावच्छेदककत्वकपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्व्यक्तौ बुद्धाविषयप्रवृत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकधर्मे इदन्त्वधर्मे तादृशावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्येदं घटसाधनमित्याकारस्य या तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्णीततावच्छेदकप्रत्यक्षस्यापेक्षितत्वात्। नचैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणेदमुपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्णीततावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्थले निर्णीततावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात् इदमिदं नेत्यप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन तथापि प्रसङ्गविरहादित्याशयः। चिकीर्षा चेति व्यापारीभूतचिकीर्षा चेत्यर्थः। अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणे कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वविशेषणवैयर्थ्यं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति। अत्र फलचिकीर्षायाः व्यापारत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् तथाच व्यापारस्य साध्यत्वात्फलीभूतविषयताशालिनिच्छात्वं तथा च व्यापारस्य फलीभूतकृतिविषयताशालिधर्मिविषयकत्वार्थं फलस्य न तादृशविषयताशालीति भावः। केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वस्य क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च सर्वादिनी चिकीर्षैव, विष-

[illegible]

न मानाभावेन गौरवेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्ष इति चेत् न मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो सद्भागे सिद्धः । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनपाकपक्ष पक्वतामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं मासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् असिद्धविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रवृत्त्यनुत्पादकत्वात् ।

कृतक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणताकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने भासतेऽन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च सिद्धज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लाघवत्वात् । यत्तु कृतपाके तु तत्साध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, असंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति तत्र कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रहासम्भवात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न ज्ञायते इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च कृतपाके कार्यत्वासंसर्गाग्रहाद्यमानासंसर्गाग्रहाद्विवादिनो प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति ।

अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे बाधादनागतपाकमादाय सिद्धमिति । पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धमित्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निकेऽपि वह्निमान्न बाधितमित्यप्रसिद्धेऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् तस्मात् "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धेः सिद्धिस्त्वेनानुमा त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ?। किञ्च तथापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं सुखादाविच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतत्वज्ञानस्य सम्भवात् । अत एव सिद्धासिद्धपर्यनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न दृष्टादाविष्टसाधनतापि । न च दुःखादिसाधनज्ञानाद् दुःखादौ विच्छा इच्छाया सिद्धासिद्धदुःखादितत्फलविषयकत्वविकल्पग्रासात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या इच्छादिविषय सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धदुःखादितत्फलविषयकज्ञान सुखत्वं तेन सिद्धविरोधिना त्वज्ञाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण ज्ञातेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधारणात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं यत्किञ्चित्पाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य चाद्यप्रवृत्तेऽप्याद्या प्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्यमिति स्मरणात् तत्रापीष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः सुखवृत्ति कार्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणे दुःखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यन्येऽपि तदेव प्रवर्त्तकं लघुत्वात्" ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धविषयकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यम् प्रवृत्तेर्हि विषयता त्रयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यत्किञ्चित्साध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्वभावा, तच्च घटयागपाकादेरेव न तु तज्जनकीभूतकपालहविस्तण्डुलादिसिद्धनिष्ठा अत एव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालहविरादेः सिद्धमाद्याया कपालं करोमि हविः करोमीत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयताया कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्वादेः सिद्धमाद्याया कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत् कपालं घटवत् करोति, तन्तु पटवन्त करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यम् साध्यत्वविशिष्टबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादे-

[illegible]

[illegible]

संयोगादिवाद्यक्षणौ दण्डे तूपादानकारणत्वमिति [illegible] घटादिवाद्यक्षणं समा[illegible] [illegible] विशेष [illegible] दण्डोपादान [illegible] पि कपालोपादानकारण [illegible] घट [illegible] घटादि [illegible] चेत्‌ दामयात्‌ [illegible] घटा- [illegible] भावत्वमित्यादेः [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्‌ [illegible] [illegible] [illegible] दण्डा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटादि [illegible] [illegible] घट- [illegible] घटादिना [illegible] [illegible]

नाम । [illegible] घटादिवाद्य [illegible] कपाल [illegible] घट- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साध्यम्‌ [illegible] घट- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं प्रत्यपि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्ति घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रादेरन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरसत्त्वतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्त्यभावदशायां तदनुत्पत्तेस्तद्धर्मावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्तिसामग्रीमहिम्नाया एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरत्वात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः घटादिकस्यापि निरस्ता संयोगसम्बन्धादन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरसत्त्वतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् । मन्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुता किन्तु घटादिचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिकारणत्वात् तस्याश्च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादानकचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वस्यावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानम् उपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरूपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् । न च घटसाध्यकस्य स्वोपादानकघटाद्यसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तानन्वयप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकमेव तथा च दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तयोरुभयोः कार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादानचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात् । इत्थं च विषयसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरत्वात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य विशेषसामग्रीत्वकल्पनात् दण्डोपादानकप्रवृत्तेरापत्तिः तादृशविशेषसामग्रीसत्त्वादिति हितान्यापत्तिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवाभावादिति मन्तु । अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ घट न कपालमित्यनुगतप्रत्यक्षेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतत्कपालसाध्यकसाधनताविषयकज्ञानाभावात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण तद्व्यक्तौ घटादिवृत्तिप्रवृत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदकतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्य इदं घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याहेतुत्वात् । न चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणेदन्त्वाद्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्यांशे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात् इदमिदं नेत्यनुगतप्रत्यक्षसम्भवेन तत्रापि प्रवृत्तिविरहादित्याहुः विचार । चिकीर्षा चेति व्यापारीभूत चिकीर्षा चेत्यर्थः । अन्यथा—'चिकीर्षासामान्यस्य कृत्यत्वे । तत्र च फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारक कृतिसाध्यत्वक्रियाविषयस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । इति तत्साध्यस्वप्रकारकेति । अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन तत्रापि तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्येति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वस्य साध्यत्वाख्यफलीभूतविषयताया निविष्टत्वं तथा च स्वसाध्यफलीभूतकृतिविषयतागामिधर्मिविषयिकत्वार्थं फलस्य न तादृशविषयतागामीति भावः । केचित्तु क्रियापदमेव साधनस्य साध्यफलीभूतकृतिविषयतागामिपरं न चैव पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते ग्राह्या सा च स्वादिनी चिकीर्षैव, विष-

तादिविशेषोर्या [illegible] चैतन्ये [illegible] मायते । [illegible] प्रमाणादिभिर्गतादिविशेषोरयमपि [illegible] प्रतिबन्धकाभावात् [illegible] । [illegible] किं कार्यं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] नीमि [illegible] [illegible] । [illegible] इत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

बाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र कथं चेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षोत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि बोध्यम्। उक्तनियमभङ्गस्यैव तटस्थः शङ्कते अथेनेति। अभाव—कृत्यसाध्यतानिश्चयाभाव। उभयसिद्ध—चिकीर्षापूर्व्वमुभयसिद्ध, असिद्धा—चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा। न साधकावहः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यद्यपि साधव न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वम् इत्यर्थः लघुगुरुधर्म्मद्वयावच्छिन्न यदि कृतिपूर्व्वमुभयवादिसिद्ध तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भाव। दैवात्प्रतिबन्धकपरिहारात्। सा—चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्यत्वसाधी। लाघवतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः। इच्छाया इति तत्प्रकारकशब्दादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः। आवश्यकत्वात्—चिकीर्षाहेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति। तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः। तथा च यत् यत्प्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतो व्याप्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्म्मतावलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः। न च जनकज्ञानविघटकत्वे माऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्याप्यत्वान्यथासिद्धत्वान्यतराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधारणम्। हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः। साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम्। विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव तस्यैकतावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुमतेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः। नचासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा हेतौ निवेशात्। अतएवासिद्धत्वज्ञानजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशात् अनिष्टत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाच्च। अथ तथापि बाधसत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च तद्व्यावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धिदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः। न च साक्षाद्विरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्वं हि न पक्षाभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्व, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधिय साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाधसत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपाश्रयविरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात्। स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सम्पद स्वपाश्रयविरोधावगाहित्वन्तु स्व यत्र यदभावतद्व्याप्य तदवच्छेदकाद्यन्यतमावगाहि तत्र तदवगाहित्वं बाधादिस्थेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीय तेन इष्टभेदपक्षे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तन्मये न व्यभिचारः। कृत्यादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधनस्यादेव न तमादाय व्यभिचारः। न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्गस्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनशब्दादीच्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य शब्दादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विशेषादित्वस्य तै स्वीकारादिति दिक्। अन्यथा—एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे। उपेक्षणीयत्वम्-

साध्यतानिर्वाहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिरूपबाधनिश्चयाधाने स्वतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र कृत्यहेतुसाधनताज्ञानं चिकीर्षाप्रत्ययं प्रयोजकम् इत्यभिप्रायम्। एतन्नियमप्रकृत्यैव स्फुटं गम्यते इत्यवधेयमिति। अपरे-कृतिसाध्यताविरहाभाव। उभयसिद्धा-चिकीर्षोद्देश्यतावच्छेदकः, उभयसिद्धा-चिकीर्षापूर्वोक्तोभयाविषया। न साधारणाधिकरण इति कृतिसाध्यताज्ञानात्पर्यवसानं यद्यपि साधन कारणतावच्छेदकतायां विशिष्यावगम्यते तथापि गुरुधर्मद्वयावच्छिन्न यदि कथमपि तद्धर्मविशिष्टे तदेव साधारण कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकाभाव इति भाव। दैवात्प्रतिबन्धकविरहात्। सा-चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधी। साधनत्वाद्यादिति कृतिसाध्यताज्ञानाद्युक्तगुणधर्माधिक्यवत् चिकीर्षापूर्वोक्तोभयपक्षे सम्यगादिरर्थः। इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायाः तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः। अनायत्तकत्वात्-चिकीर्षाहेतुत्वावच्छेदकत्वात् अपि च कृतिसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकताव्यवस्थापकस्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुताविरहितस्यैव जनकज्ञानमिति। तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे। अत व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः। तथा च यत् यत्प्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतो व्याप्त्या कृतिसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भाव। न च जनकज्ञानविघटकत्वे माऽन्यथासिद्धतया तदभावव्याप्यहेतुत्वात् सत्प्रतिपक्षदृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कार्य्यीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यापकत्वान्यथासिद्धत्वद्वय राहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधारणम्। हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचार। साध्ये च ज्ञानपद स्वरूपकथनम्। विघटकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमेव तत्त्वे ककासावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्व गुरुनयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृतसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः। तथाभावस्थाने साध्यत्वज्ञानाजन्यज्ञानेऽप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वादयोग्यत्वाभावस्थाने अभावाद्ज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् व्यधिकरणप्रकारकज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे प्रमाणाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्रूपेण प्रतिबन्धकतायाः वा हेतौ निवेशात्। अतएवाभिलाषज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचार तद्रूपेण प्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशात् अनिष्टसाधनत्वज्ञानस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा। अथ तथापि बाधकप्रतिपक्षादौ व्यभिचार। न च तद्रूपेणापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृतसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि स्वाभावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया सत्प्रतिपक्षदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्ते। न च साक्षाद्विरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्वं हि न स्वाभावतद्व्याप्याद्यभावघटितत्वं, प्रकृतेऽपि तद्घटिते कृतसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यताभावघटितत्वात् अतएव न कार्य्यीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृतसाध्यताधिय साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाधकप्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृतसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपाक्ष्यविरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात्। स्वपद प्रतिबन्धकज्ञानपर चिकीर्षादिपर ज्ञानभिन्नत्वादेव सत्प्रतिपक्षविरोधावगाहित्वन्तु स यत्र यदभावतद्व्याप्य तदवच्छेदकाद्यन्यतमवगाहते तत्र तदवगाहित्व सत्प्रतिपक्षेऽपि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीय तेन इष्टभेदपक्षे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तत्त्वे न व्यभिचार। सत्प्रतिपक्षे विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधकसत्त्वादेव न तमादाय व्यभिचार। न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शविशिष्टे सिद्धासद्वर्गापक्षेप कैद्रिकासद्वर्गापक्षाधीनकथादौ-व्याप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य सत्प्रतिपक्षाप्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विरोधादित्वस्य स्वीकारादिति दिक्। अन्यथा—एतच्च व्याप्त्यस्वीकारे। उपेक्षणीयत्वम्-

[illegible]

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः। तत्र-किञ्च एतस्य पाकसाध्यत्व सिद्धत्वज्ञान स्थले। सिद्धत्व-सिद्धत्वपदं पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वर्गसाध्यस्य सद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भाव। ननु स्वविषयताऽवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्व स्वघात्तभावात् अननुगम न च तद्धर्म्माश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं मिथ्याटोकाया अव्यापकत्वात्। अथ तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव" ब्राह्मणस्य चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि ग्रामान्तरीयां व्यभिचारात् कपालद्वयसंयोगादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालद्वयसंयोगाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् इत्यत आनन्दायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छाया प्रवृत्तौ हेतुत्वादतएव तद्धर्म्मप्रकारकत्वावच्छिन्नसंसर्गविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि गतो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कश्चित् प्रत्यपितमपास्तं, कपालद्वयसंयोगाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलो घटो भवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गात् इति चेत्? नैव तद्धर्म्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यत्वञ्च स्वर्गस्त्वित्यादिपदाभिधेयमानो विधेयतावि(शे)षेण ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालं विधेयम्। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्व तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नीलो घटो भवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यदा पाकादिविधेयकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रमेवोद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव वार्य्यते यदा तु उद्देश्य साध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवार्य्यते इति विभागः। तादृशविधेयत्वविषयताश्रयीकारे तु तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नेनैवेत्यन्यदेतत्। केचित्तु यद्धर्म्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानमनयोर्विरोध। इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव वारणमिति यत्र मत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदंशस्, तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतिबन्धकसाध्यत्वनतावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि न तथा गमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटयागादिसाध्यस्वर्गसमकपालद्वयसंयोगाद्युपादानेच्छाया व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते उपादानचिकीर्षाविषयसाधनताया नस्य तत्कालादेः प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृगिच्छायां मानाभावात्। तच्चाग्रे स्फुटं भविष्यति एवं न्यायनयेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वात् पाकः कृतिसाध्यो भवत्वितीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामदानेष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवत्विति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायामपि तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचार ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वस्य तत्साध्यतातिरिक्तत्वस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलवत्त्वेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदपि गुरुनये सिद्धविषयकेच्छाया अप्रसङ्गात्। घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युद्भवेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविषयत्वेऽपि यत्नेच्छा तत्र योग्यादानतया प्रवर्त्तयेत् नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्ते। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति सङ्क्षेपः"। अधिकं तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यम्।

न्यायमते तु कार्य्यताज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान चेति त्रयमेव प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे द्रष्टव्यः।

कार्य्यपुट पु॰ कार्य्ये कर्त्तव्ये कर्म्मणि न पुटति पुट-क्विपे क ७त॰। १क्षपणके २उन्मत्ते ३व्यर्थकरे त्रि॰ मेदि॰।

कार्य्यप्रद्वेष पु॰ कार्य्यं प्रद्विष्यतेनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त॰। आलस्ये राजनि॰ आलस्येन हि कार्य्यद्वेषाकस्य तथात्वम्।

[illegible]

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावन्यान्वितज्ञानमप्युपस्थित-मिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिरस्त्वतामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-भेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यदुभूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिरेव इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यस्य गुरु-न, युगपदुपस्थितौ तथ स्यात् । न च तस्याप्यनुपस्थिति पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधी-जनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित-स्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिद्ध-स्थलेऽपि कार्य्याध्याहारः । कश्चित्तु तत्र च गमनगीवह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यमानमित्यपास्तम् एव निरस्तपूर्व्वकल्पनात् कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा वाक्यहर्षेण वार्त्ता-हारेण चैत्रसमीपं गत - चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ता-हारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् मोदर्षं-मनुमिमीते । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-ज्ञानस्य वाक्येनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि दृष्टि-माल्यादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्य तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यता पर्य्यवसित कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य कल्पतो स्यात् तदुत्तरं च पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्ति-कार्य्य सम्भवति । यत्रापि च कुक्कुरतरौ द्विरोरे-शादि पांसुहार्दकर्दमान्माधिकरणादिभिर्व्युत्पत्ति-

सत्यापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव दुक्ता विकपदशक्तिः । पूर्व्वं नाशक्रोतीति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्ते उपजीव्यजातीयतया च तस्यानन्यथात्वम् । किञ्चेदमपि पद कार्य्यान्वितज्ञानजनकम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगत विशेष तार्थे पद नाधिगत स इदानीं वृद्धव्यपदेशादिभिरव-गम्यते । अत सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञान-जनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्या-न्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि-शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्या-न्वयत् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्व स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गाद्यहेण संसर्गव्यवहारो न सम्भवत्येव इति ।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा- "अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन तत्र कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-दिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट मानयेति वाक्यविशेषस्यावापोद्वापितपदविभागस्य हेतुत्वमव-धार्य घटपदादिनावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकावापोद्वा-देन घटकर्मत्वानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-गम्य शक्तिं कल्पयति । प्रवृत्तिसामान्येनानुमित कार्य्यान्वितमात्रे वाक्यमात्रस्याकाङ्क्षादिमत्त्वेन कार्य्यानवप-हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्य मात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियाया प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति मात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-त्तर विशेषयो कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं वानन्य-क्रमशो भवत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययो कार्य्यकारणभावग्रहे विशेषयोस्तद्ग्रहे हेतुरिति चेत न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयो कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि वेदवेदमज्ञाता शब्दे अन्यथा न स्वरूपमनन्या व्याप्ति

[illegible]

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् । अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यागमनप्रत्ययान्विते शक्तिरस्तामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः अकॢप्तत्वात्, नार्थे । अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञानभेदात् । तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिरस्त्विति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यस्य गुरुत्वे, युगपदुपस्थितौ तथा स्यात् । न च तस्याप्यनुपस्थिति पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाप्रवृत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादरुपाधित्वम् । तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिद्धस्थलेऽपि कार्य्याध्याहारः । कश्चित्तु तथा च पदसङ्गतिग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामित्यप्यतएव निरस्तं पूर्व्वकल्पनात् कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च । उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा वामसाहगेनैव वार्त्ताहारेण चैत्रसमीपं गतः-चैत्र ! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् मोदहर्षमनुमिनोति । हर्षश्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य वाचेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वात् । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धिश्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यतापरमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो ग्रहात् तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कथं सङ्गतिः । यत्रापि [illegible] दिक्कोटौ न.ति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिसत्यपि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः । पूर्व्वं नास्तीति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कथञ्चित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्तेरुपजीव्यसजातीयतया च तस्यावलम्बनम् । किञ्चेदमपि पदं कार्य्यान्वितज्ञानजनकं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगत विशेषतार्थ्ये पर नाधिगत स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते । अत सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकता तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया, कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराणभारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्यान्वयः न कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्व स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति ।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्त्वा मणिकृता निराकृतं यथा— "अत्रोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन न तु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषयादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घटमानयेति वाक्यविशेषस्यावाक्रान्तपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य्य घटपदादिवाचकविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोद्वापेण घटकर्म्मानयनकार्य्यत्वज्ञाने प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितकार्य्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्यलभ्यत्वेन कार्य्यावगमपहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति न तु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात् प्रवृत्तिमात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं विशेषयोः कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवत इत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तद्ग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावा गृह्यते अन्यथा न तद्ग्रहणमत्रा व्याप्ति

[illegible]

[illegible]

शक्तिर्न स्यादेव प्रयोज्यमानहेतुना सङ्गत्वात्। आप्तस्यैवाभिहितशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यविशेषणानामपि स्थानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकार्य्यानुमानवत् शब्दादनुमितिरूपैव लिङ्गेन पुत्रजन्मसामान्यानुमानसम्भवात्। तथाभासत्वे मानुमितेर्भ्रमत्वे तद्वैपरीत्यापत्तौ भ्रम, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् स्वयमस्वाराधिष्ठित चाटुपुत्रक घटमानयेति निगृहीतं न च समानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्बोधो बालो व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायां भ्रमत्वेऽपि शब्दत्व शक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः"।

कार्य्यिन् त्रि० कार्य्यमस्त्यस्य इनि १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा० १ अत्र कार्य्यीति निर्देशात् "एकाक्षरात् कृतो जाते सप्तम्याश्च न तौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरप्यनित्या। ततः मतुप् मस्य व कार्य्यवत्। ठन् कार्य्यिक-तदर्थे त्रि०। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्शकेय पु स्त्री कृशकस्यापत्यं बा० ढञ्। कृशकर्षेरपत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्र" शत० ब्रा० १४,९,४ ३३, वंश ब्राह्मणे।

कार्शाश्वीय त्रि० कृशाश्वेन निर्वृत्तादि कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। कृशाश्वनिर्वृत्तादौ।

कार्श्मरी स्त्री कृश-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्श्म तत् राति रा-क गौरा० ङीप्। श्रीपर्णीवृक्षे कर्के २गाम्भारीवृक्षे भरत।

कार्श्य न० कृशस्य भावः ष्यञ्। १कृशत्वे "निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यम्" रघु। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३शालवृक्षे, ४कर्चूरे (कैश्वो) पु० ५कचूरे च पु० राजनि०।

कार्ष त्रि० कृषि शीलनस्य छत्रा० ण। कृषिशीले कृषीवले भरत।

कार्षापण पु न० कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण्। तेन आपणायते आ+पण—कर्म्मणि घ। १अशीतिरत्तिके ताम्रिके कर्षे 'कार्षापणस्तु विज्ञेय कार्षिकस्ताम्रिक पण' मनु। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माष षोडशभागस्तु ज्ञेय कार्षापणस्य तु। काकिणी (गण्डि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु सञ्ज्ञेय व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणन्तु निबन्धनम् (परिभाषितम्) इहैव तत्" कात्या० स्मृ० "षोडशेन्यत्र ईषाद्री विंशतीति पाठ। अतएव 'द्वात्रिंशत्पणिका गाथो पञ्च पौराणिकोभवेत्" कात्या० स्मृतौ पुराणद्वयपञ्चद्वात्रिंशत्पणानां न मूल्यत्वे नाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडश पुराण स्यात् रजत सप्तभिस्तु तैः" भविष्यपु०। "कार्षापणैस्त्रमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" प्रा० त०। "कार्षापण भवेद्दण्ड्यो यत्रान्य प्राकृतोजन। तत्र राजा भवेद्दण्ड्य सहस्रमिति धारणा" "अक्षारलवणान्नाशी स्यादथोऽसमापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्" मनुः। 'कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्य प्रवर्त्तते। पणोनिबद्ध पूर्व्वस्यां षोडशैव पणा पणम्। इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च। कार्षापणेन क्रीत टिठन् वा प्रतिरादेशश्च इदन्तारणार्थे कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप्। कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्व्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धकार्षापणिक सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापण द्विकार्षापणिक कार्षापणद्वयक्रीते त्रि०। पद्मादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसभजीविषु त्रि० सि० कौ०।

कार्षि त्रि० कर्षतीति कृष तत स्वार्थे बा० इञ्। १कर्षण शीले २अन्तर्गतमलापनेतरि। 'कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु० ६,२८। कर्षतीत्यवशोध्य कार्षि अन्तर्गतमलस्यापनेतासि" वेददी० "कार्षिरसीत्याह शमलमेवासायपप्लावयति" तैत्ति०।

कार्षिक त्रि० कर्ष मित्यमर्हति छेदा० ठञ्। १नित्यकर्षणार्हे कर्षेण क्रीत ठञ्। १कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्ष कर्षण शीलमस्य ठक्। ४कृषके हेमच०। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिक कार्षिक पण" मनु।

कार्ष्ठ्य न० कटस्य भावः इढा० ष्यञ्। कटत्वे पक्षे इमनिच् कटिमन् तदर्थे पु०। षित्त्वात् स्त्रियां ङीप्यलोपौ।

कार्ष्ण त्रि० कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरव-वास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिण" मनु। २कृष्णद्वैपायन-सम्बन्धिनि च "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थम् श्नुते" भा० आ० प० १अ०। कृष्णोदेवतास्य अण्। ३कृष्णस्य-

[illegible]

सूर्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययासन्ना एव ता तथाऽऽहैतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापक यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः ।

"ननु विभुत काल, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत आह" ।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क०सू० ।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप० ।

"तथापि सन्तु बहव काला इत्यत आह" ।

"तत्त्वम्भावेन" क०सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । यथाऽऽदिमत्त्वमात्मा कालविङ्गाना सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यनुमानाभिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं क्षणलवमुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांस कालाःसन्ति कथमेक इति चेन्न भेदमानस्य उपाधिभेदप्रभवत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्ज्जवातापिञ्छाद्युपाध्यपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव काल सूर्यस्पन्दाद्युपच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यविच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासत इत्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकादाचित्कभावप्रतियोग्यनाधार कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेव व्यवसेयम् । क्षणद्वयस्तु लव इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, श्रूयते हि 'त्रैकाल्यमुपावर्त्तते' "त्रैकाल्यासिद्धे " इत्यादौ इति चेन्न त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना य कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्त्तमान यत्प्रागभावेन य कालोऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन य कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकाल तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीन कालत्रित्वव्यवहार " उपस्कारवृत्ति ।

"इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह" ।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति" क०सू०।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतो कारणे-सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जात चिरजातः क्षिप्र जात इदानीं जात दिवा जात रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययाभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यथः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिभावबलादेव तदध्यवसेयम्" उप० ।

भाषापरिच्छेदयोश्च संक्षेपेण तन्निरूपणं यथा

"जन्यानां जनक कालो जगतामाश्रयो मतः ।"

"परापरत्वधीहेतु क्षणादि स्यादुपाधितः" भाषा ।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीति सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादे सम्बन्धोवाच्य स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटक कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक् । प्रमाणान्तर दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्त काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयोवा घटादतिरिक्त कल्प्यत इति भाव । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदोन स्यादत आह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषय । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्न कर्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा । नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारोयद्यपि, तदाऽभावात्तु ध्वंसेनोपपादनीय । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थनिरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम् । रघुदेवरामभद्राभ्यां तद्विवृत तत्र अस्मिन् पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शित यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते प्राच्यां घट इदानीं घट इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्ते, नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घट' इदानीं घट तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशोरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्ति तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्ति सम्भवति,

[illegible]

व्यवहारादीनां चाक्षुषत्वेन तेष्वपि भवत्पक्षे प्रत्ये-
ऽन वार्य्यते? । यद्यन्ये विशेष्य “समष्टेरपि सुखदुःख-
मोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतत्वं दृश्यं सर्वात्मकत्वं च प्रत्य-
क्षते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति युक्ति
समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वम-
नित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? निरवयव-
त्वाद्यवस्थानिवेशनतो वैशेषिकादेः पतत्येव दण्डप्रहार-
निरपि । वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्-
पत्तिविनाशयोः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यमानत्वात् । तैत्ति-
रीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते “सर्वे
निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कलामुहूर्त्ताः काष्ठा-
श्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संव-
त्सरश्च कल्पन्तामिति” तस्यामेव शाखायामारुणकेतुकचयन
ब्राह्मणे सावित्रस्य चयने उक्तो वेदो मासाश्च च सा-
वत्सराभिनः पतीच्छ्येपिति” । इतोऽस्मादनुवाकात्मनो
ऽपि च यत्नेन व्यवस्थेव कालाभिमानिनां स्वरूपं व्याख्यातो
भेद उक्तः बहुमाया चोक्तानीयथ । नित्यत्वनिरवयव-
त्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य “अस्तता देवता” इति
वदापेक्षिकनित्यतायामन्तर्भावगत्या पेयचरावलाद्वत् स-
मर्थयोग्यादयवस्थान्यतया च तात्पर्य्यं वर्णनीयम् ।

“अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद
लब्धसर्वतत्त्वपदः कणादमुनिर्यदाह तदर्थं सम्यगवैत्तीति वेद-
स्येव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि
यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः
सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनम-
स्त्वनुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु पटति षट्-
त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार ।
निखिलशैवागमसारमार्य्याभिः सङ्क्षिपन् भोजराज
पुरारि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि
निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्मायाकार्य्यतोक्तिपूर्वकमेव काल-
निरदिशत् “पुंसो जगत् सतये मायातत्त्वसम्भवं भवति ।
कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च” इति
तानि मायाषट्कान्त्यैकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्च-
विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विदलयन्निदमाह ‘माया
विभवात्मिका सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ । भावि भवद्-
भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽतः” इति । तट्टीकाकार
इत्थं व्याचख्यौ । ‘अन्येष कालो नैयायिकादिभिर्नित्यो
ऽभ्युपगतः अत एवाह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादि

रूपेण त्रिविधत्वात् अनेकत्वमनित्यत्वञ्च सिद्धमिति
भावः । केन कार्य्येणास्य सिद्धिरित्याह “कलयति जगदेव
कालोऽतः” इति । क्षिप्राक्षिप्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल-
यत्याच्छादयत्यर्थः” इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसङ्कलनेनापि
कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतद्वितीया-
ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुसर्त्तव्यः तस्य च न्यायस्य
सङ्ग्राहकौ श्लोकौ “सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस-
मन्वये । धर्म्मे वेदस्यावकाश सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्य-
क्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः अमूला कापिला
बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः” इति । अयमर्थः । ऋग्वे-
दादिभिरग्निहोत्रादिधर्म्मो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वञ्च प्रति-
पाद्यते । सांख्यस्मृतिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं
प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न
वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं
वेदस्य तु धर्म्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्य-
नुसारेण वेदः सङ्कुचित इति पूर्व्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभि-
र्वह्वीभिरनुमितश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः ब्रह्मकारणता-
माप्यते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात्
सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त
इति । अथ तार्किकाभिमानपक्षपाते सत्यपि सन् परमार्थ
एवं ब्रूषे भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवो-
त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि
आपदिक्षाम्येवाय महत्तत्त्वचिन्तामपि मलमतिर्येवावि
रामायण मोक्षस्याभावकस्य तमेव विषयोऽभूत् । अतः साध-
र्म्यवैधर्म्म्यज्ञानाय द्रव्य दीन्यभिधायन् परमभूततत्त्वमथागम ।
व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारस्तत्त्वं व्या-
ख्यातोऽनित्यो निरवयवो मुख्योऽयं कालः स परमा-
त्मैव । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति । “य कालकालो
गुणी सर्व्वविद्य” इति । आस्तां नित्यानित्यत्वसावयवत्व-
चिन्ता । सर्व्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्थिकः कालसंग्रहः
आख्यातः यज्ञाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुष-
विवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपञ्चमौ तु मतौ
वैशेषिकपरिच्छयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिक
ग्रन्थेषु सर्व्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमा-
नस्य च पर्य्याप्तत्वात् प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि
दृश्यैरोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके
मन्त्रमामनन्ति ‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् ।
एतैरादित्यमण्डलं सर्व्वैरेव विधास्यते’ इति । तत्र स्मृति

[illegible]

[illegible]

तस्य धर्मानुष्ठानेऽप्युपेक्षत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वीश्वरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति एतमनया कालनिर्णयमप्रत्यक्षोऽति माधवे नून उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्वेषु कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति । "सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वर । सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमानमासु माङ्गल्यविवृद्धये हरि । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्य । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु अन्येषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र सम्पादनेनात्र यत्न क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषय संग्रहरूप प्रयोजनं चास्तीति अथ ग्रन्थ आरभ्यते" । "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वर । सोऽखण्ड नमवगम्योऽपि दृश्यो भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य वाङ्मानसागोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्यांचिदाख्यायिकायामाम्नायते तथा ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुग्रहेणैव सर्व्वत्र विजयमाना स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यः परमेव ब्रह्म पूज्यां चतुर्वर्गप्रदां काञ्चिन्मूर्त्तिं च रचयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वाद कृत्यापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तो बुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शशाप तदानीं कालोऽनुपचरितमोहरूपेण रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकल्पितरूपोऽसौ काल कवचितमज्ज । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्नियमितायतौ । षड्भुजायुधधर श्रीमान् कराङ्गी कवचान्वित । ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वित । मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोत्कट । स्वाकारसमया सहसा सृतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रशस्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीर सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह । समाश्वसनतया विप्र । वयं नियतिपालका तेन सम्पूज्यसे पूज्य । साधो । नेतरपीठया । मा तप क्षपयाऽस्यु । कल्पकान्तमहानलं । यो न दग्धोऽग्नि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । महाकल्पाग्नयो येन निगीर्णा रुद्रकोटय । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन नाम वद मुने । भोक्तारो हि वयं मुग्धान् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति" । न च भक्तानुग्रहाय स्वीकृता मूर्त्तिरीश्वरस्येति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्ताभिरुचितयायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिरूपा चेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्या । तदेतद्वेदे समाम्नायते । "एत ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाशे एतमोषधीषु एत वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पा, सर्प इति सर्पविद, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्या, मायेत्यसुरा, स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा, गन्ध इत्यप्सरस तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण रूपेणोपासनया परमेश्वरो रूपवानभवतीति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयो सर्वाशितम् । एव च सति यो यदा यत्कर्मारभते स तदा तत्कर्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्य कालः कर्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्य कालं निरूपयाम । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहार । प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणस्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति ... अनित्य ... ऽपि समो दोष । नित्यस्य कालस्य

[illegible]

तस्य धर्मानुष्ठानेषूहेतुत्वेन ज्ञेयत्वादनुपादेयत्वाच्च। यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रश्नस्येति माधवः। उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात्। अतएव शिष्टा पुराणाद्युपाख्यानादीश्वरमनुस्मरन्ति। "सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वर। सर्व्वं स्वरूपैर्भगवाननादिमान् ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति"। मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः। यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र सङ्ग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते। तदेव चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः सम्बन्धरूपं प्रयोजनं चास्तीति अथ ग्रन्थ आरभ्यते"। "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः। सोऽयाति नत्यगस्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम्। परमेश्वरस्य वाङ्मनसगोचरत्वे सर्व्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम्। भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तत्प्रकाराश्चे सामवेदशाखाविशेषे तत्रैव चिदाख्यायिकाया माम्नायते तस्या आख्यायिकायामिदमुक्तम्—अग्निवायिन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्व्वत्र विजयमाना स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म। तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्य परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं स्वीकृत्य प्रादुर्बभूव। तदा सह याद कृत्यापि राजसविचारनिशायू तद्दुग्नज्ञातत्त्व मेव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तोबुबुधे इति। वासिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्र मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालमनुशुशाप तदानीं कालोऽनुपदुम् तमोदयेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकल्पितरूपोऽसौ कालः कवचितप्रभः। आधिभौतिकमास्थाय वपुर्ग्भिनिरुपाययौ। खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः। षड्भुजपट्कमयोदारवक्त्रपट्कसमन्वितः। मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः। स्वाकारसमया यष्ट्या युतः किङ्करसेनया। स उपेत्य प्रथमं तदा कुपितं तं महामुनिम्। कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह। त्वमत्यन्ततपा विप्र। वय नियतिपालकाः तेन सम्पूज्यसे पूज्य। साधो। नेतरथेच्छया। मा

तप क्षपयाऽमुधा कल्पकालमहामते। यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि?। संसारावलयो यस्य निगीर्णारुद्रकोटयः। भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन यस्य वय मुने। भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादय'। स्वयं नियतिरेषा हि नाववोरेतदोचितमिति"। न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीश्वरस्येति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्व्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियाया सर्व्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति"। विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः। तदेतदृग्वेदे समाम्नायते। "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्य्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीषु एतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्व्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मत्स्यब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्य्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पा, सर्प इति सर्पविद, ऊर्गिति देवा, रयिरिति मनुष्या, मायेत्यसुरा', स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा, गन्धइत्यप्सरसस्त यथायथोपासते तदेव भवतीति"। तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेमस् इति प्राणापानयोरित्यादि"। परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण व्युपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम्। एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तकालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत्। अतएव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि। लोकेऽप्यविद्वद्गोपालाङ्गनपर्य्यन्तोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतदभिप्रायमाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्य आरभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो नित्येष्टदेवतारूपो नित्यकालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम्।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः। ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये स व्यवहारः। प्रलयस्य जन्यानधिकरणस्वरूपत्वात्। प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यसत्वाटिमित्ताच्चापि समोदोषः। नित्यस्य कालस्य

[illegible]

[illegible]

कालेपश्यवित्वेन सवतुरस्याभ्यर्हितत्वाद्ल्पाक्षरत्वतया सूचीकटाहन्यायानुसारेण च सत्र आदौ निर्दीयत-इतिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चैत्थं प्रदर्शित

“लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० ।

‘कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानां सुपलक्षणाद्चेतनानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालस्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः” इत्याद्युक्तमन्यान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्तद्भिन्नः कालस्तत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो श्चैवक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तकालोऽपरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तभेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषुस्तदवान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह” रङ्गनाथ ।

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्यमाणः आदिर्यस्यैतादृशः प्राणमानान्तर्गतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्राणान्तर्गततत्त्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञः । अथामूर्त्तस्य मूर्त्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलमध्याह । षड्भिरिति । षड्भिः प्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति षष्टीनां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

‘नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा”।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

‘युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां, षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः’ ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसंख्या १७२८००० तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसंख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कलाभेदाः दर्शिता तस्य माकथ १७८८९० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत्कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषः पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्य इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तेषामुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशश्चेत्यव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्ताभिव्यञ्जकः कालो देशश्च । क्वचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिष्ठति यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामत्वे अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालस्येव च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धः कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु तदभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

विशेष इ वाविवरणयोग न तथापि वस्तम् मिथाइ बोधितवाविवरणकाद्भवनात् इति भावविचा । अत्र च मीरर्द दैवलकाला बाले भवति वाचित ।। तत्र वेतस्कन्दस्य विविध बाल् भवानकम् इत्यत्रो। बाले- बाले मिनितवात्यता । यदपि "बर्तं विवमाबोबे इत्याने अवविवन । तानु बाले गरमाणे वैतावाबे बनपुरेति भावानरैव भवकाणकाबोध बवसावौरुपको वेतवा अधिका तथापि न हरेवमो बाबवारवणारसवृत्राका वाबोरवादि भावात् वाबाल्पव बार्वयाब प्रति बाबणाबानक वेतनम् । "बाब मोदति बवबहा इत्यादि न तद्भवाभाम् पोषद । बाले बब इम् । वाचित वान्वते हि "बवावचमय विधी प्रविवेवो बहका" वा बत्र इत्यादिविविरिवा बाबा भवदव बाबणवभावाव प्रवति तैव तद्वव बद्धात् बाल बालु बवावदवीव भावभावोव इत्यादि बृद्धिमोबात् । वि बी बवावदवोधबाववाबोव बह्बीराबावविष्योति बीबोहिरैव बहाकृत्वाविबवा बाबदूवनात् इति बौधावाच । अतोबाल बौबरी बारवदावनात् इत्यादिवावचतो बाबवावावणहिये बवबीवावा पद्मवात् पुनावबाबाबवाकबोरपि बाव विभवोव तत्र इत्यत्र प्रवर्विते भवति बावारिवव बद्दु बावनात् यथापि इति बवच । बाले भिन्न च तत्र वाचित बाबदाब हि क्रिया बीच । बर्ष बावाविवी इहिविधि प्रति बत बलवावदर्व तत्र प्रवविवात् तैव न पूर्वोक्तावि बदोव बहदव तत्र भवादवावावीवादि तैव विवरविवविधाबात् इहादि बावर्षेन पद्यवात् भवावबन तत्र प्रवविवा । बाले बाव इवम् दवदबाबो वा बच । बाल-बाले बावो बाले विवव बाले बाले दवावाने च हि । अत्र तत्र बावविमेव सौर पादर्व न बाददव तैव न बवोध् इत्यत्रे । बाव बाहोरव बद् बाहव बाइबाये बीबाहो हि बाबोविवायव बाबेजोवारद्"वा तत्र; वाचित बाव वैभावे वचिताओ क्रिया बीच। १६ तदृवर्बोधिवावे बरोवाहति बाले भावाबे बबवोहवा वि व । बवावेवव वा बाले बहो बाव बरिवरात् वा व । "बाले बावबवो बबोत् बबबीबो व बवादि वा बर । बर्षवावबले १०६ इ इति है इत्यादिवादैव बावदेवावे १६ विवादिबोरवाबावेदे "बाबाबा बदर्व

बाले बवव वाविबीहूपे । बठे बद्दुबव ग्रीष्म बर्षे बर्षं बनबदेद् बवो व तत्र दर्शवाद बवाव- बाव १० वावोबो भैवावे विवेवावाबवाववादे इतियेर बवा बावाविवाबवाव इत्यवाद्ववाब- बाव्वावाना । बाबावविबोदरबात् बद् बब इत्यी बवति" वा बत

"बा इ बबबादि न बदोविबावेदेवि वैव बब- वरिवाववीवत विधिवे विवाहवि बववयवाना बी बवदेवे बा इति बा बाबाबबा वैव (१) बवदो बी । विवद्दवद्यादि । बबबावाबव विवे- बाविवेदुर्वे इवबावावददवावाव विवेबवावादि- दवम् बवदेवे बववबादोवर्ब इदवम् इत्याबे- बावेवाबवबात् वविवरवदवावर दर्शवि न इयो विवर्धवेदि । वद पबववावाब व इ बाब बबवबबार्ववबावेवबाव न विवावदा विवेबा- विवबवाबा न इवितेबर्व । बवा च "बोवेवि- बवावोवे इत्याबे बर्ववितव बाबु बावे बुवबव वैवावव बवबव" इति बावेव बाबबाब इति बावव बद्दबाविवाबा बवबवविवेबवा च प्रविवबव् बवाबोर इवेवबवद् बर्व बाबावावाविवेवि वर्षद्- बावे । बावबबावबबाबवबावेव प्रवादे इवव बवदेवव तत्र बावब बद्दबाविवावव प्रवितिर्व न इ बवावव वैवबवैव बावब बावावबावबवाव् बवावावबवावबवाव् इबावेवि बवव इबोवदि विवे- बावि इति बाबाबाबावेविवाहुबवावबवाव् बवा- बावबेवव बावव बावावबेववविबवाववोवव विधि बोबवाव् इति ।

बर्बावाविवाववद्दव क्रिया बवदा हि बोद् । बावो "बाबाबो बाववा बाबोववावेवी बहा । विबबाव बवावबवोवरव ।

इर्विबवे हि इव क्रिया न बोव। बाबात् बवदवर्" बावैबोवे । "बाबाबा" वि बो । बाबबवम् बव बोव बाबव बबी बोव वा । बाबो बाबवबी विबवाबा बाव बी । बवियं बाबो हो बबबे । १८बबी बेवि- बर्वबावबवावावव बवावाब् । "बबुबाव बबवी बद्दावबवाबाबा । बार्य बवाव बाबबोव तत्र बाबेव बंबिव । विवीवबाबुबबवबवब बावेविबाव् बाब ८८२१ । बार्य बबुम्" बोबर ।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न०। कृष्णवर्णे। अत्र "यमे उपेत्य मुनिवेशोऽथ काल प्रोवाच राघवम्" रघु। यमपरत्वे २० द्वित्वसंख्यायां २१ तत्संख्यान्विते च भरणीयमदैवत्यात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम्। शिवपरत्वे २२ षट्संख्यायां २२ तदन्विते च शिवदैवताद्रायाः अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम्। करणिधर्मिचक्रशब्दे १४२८ पृ० दर्शित षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला इव पराक्रिकालानलागाम्बुधयो गजेन्द्र" ज्यो०त०।

चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च। स च सि० शि० दर्शितो यथा

"इनेन्दवः १२ भौमभुवश्च १७ शक्रा १४ रुद्राः ११ सचन्द्रा १० स्तिथय १५ क्रमेण। चन्द्रादित कालल्वा निरुक्ता ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीना" सि०शि०।

चन्द्रादीनामेते १२। १७। १४। ११ १०। १५। कालांशा ज्ञेयाः। बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेया।

अत्रोपपत्तिः। कालांशा इति कालात्मका अंशाः षड्भिरंशैरेका घटिका। एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि। अत्रैतदुक्तं भवति। चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः। अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति। तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वाददृश्यः। अतस्तस्य द्वादश कालांशाः। एवं भौमस्य सप्तदश १७ पञ्चभागाधिको घटिका २। ५० इत्यर्थः। एवमन्येषां यथापठितांशैर्बिम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता। अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीनाः। अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०

"अस्तोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च। अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तरणि सषड्भ" सि०शि०।

"इह केन्द्रभागैर्यः ग्रहोदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिने आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं ग्रहं रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रहः कार्यः। यदि प्राच्यां तदौदयिकं ग्रहं कृत्वोदयलग्नं साध्यम्। यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं ग्रहं कृत्वास्तलग्नं साध्यमित्यर्थः। यदा प्रतीच्यां, तदा रविं सषड्भं कार्यं। इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि०।

"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः काललवाः स्युरिष्टाः" सि०शि०।

"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्याः। रस ६ हता इष्टाः कालांशा भवन्ति। अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्यत्वमाह" प्रमि०।

"उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात्। अतोऽन्यथा वाऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः। खाभ्राष्टभू १८०० प्राग्द्युचरोदयाप्ताः खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजितास्ताः। वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अवाप्तास्तदन्तराले दिवसा गतैष्याः। तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां मुहुः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि०।

"एवं ये इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्वल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्यः। यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम्। अतोऽन्यथास्तमय इति। अथ प्रोक्तेभ्यो यदीष्टाः स्वल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयो गतो यद्यधिकास्तदा गम्य इति। अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतैः १८०० गुण्या दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्याः। फलकलानां ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे हृते यल्लब्धं ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा। तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति।

अत्रोपपत्तिः। इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव। प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती ग्रहो दृश्यो भवति। अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावददृश्यः। उदये विलोक्यमाने उदेष्यति। अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते। इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तगते बहिर्भूतत्वाद्ग्रहोऽदृश्यः उदये विलोक्यमाने उदित अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते। अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां क्षेत्रलिप्तीकरणायानुपातः। यावद्भिः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति। अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति। फलं क्षेत्रलिप्ताः। ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः। भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तात्मकमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणम्। भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम्। वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम्। दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम्। अत्र विशेषमाह"। प्रमि०

'मान्नूमपदवेदिषिषो रवे। बाहूनोऽस मा बविवरन पडव। मोओहवावाबहुतो बवाबि बावबदामी दिववाबवेमा। बवा बदीस्वावोसाः मोब मोऽस्मवि बावदा। बबबवबबबबे वेबीऽक्तां हविवा बहुँवि वि "बदि मान्नूमपडी रवेदविबो बवदि। बब बा बवि- बबनुपवी बूवो बवि बदा है दुववावोबा बावीबावेबा मोबाबा ब बोबबबाविविविबा बाबबा। बाबदबबावि: बबा बाबाबब वेबवेदविवे बवि बबाहूनपडे बा बूबे ब दवबावोबा बाबबावे ब बदि मोओब्बोऽविबाबदा बदा मोओहवावाबहुतो बबाविबें दिववा। बाविबा ब बा दिववाबा बवेबाबे विवबैबीवेबा।

बबोवबवि। बो बबबाबाबावेदि प्रविविवि बा बबो रवेदबा बबू बविवाबाबू बविवा दबू बाबबा दिवि मोहबावावेदबा बबू हबबाबेवि। बाबविदेव बविबा बाबविब-बदू। बाहो रवे दबव बाबबा मोहबावावा प्रबीबाबबपदा। बाबाबूवे बबे ब दववावोबा बाबबवे वे रवे। हवबा। बबा दबबदेव मोहबावा वेबबावबबं बबुँ हुवबे। बब बाबबा रवेदविबे दब दे ब दववावोबा बाबबवे वे रवेदबो बवबि। बबोऽदबबबावा हबबबाबाबू बावावावा बोबे बबे बबबवं बबं बबवि बबा बवेबब बबबाबविबा बवोबा दवि बबबबबबबबबबबबा बबू बबाबीबाबाबेब। बबा हबदेवे हबबबा दवेबबबबबबबबा बबबबबबबबवं बबाबेब बबवि। बब बबु बबबबव बवेबब हबावि। बब हुविवेवि विवेबबाहुविवबेंदरहबबवि बाबबे बवि। बबबाबे बाविवविबादिवो बविबाबावेबबाबबाब राबावेबे २२ बबबबबबे बबबवे ब बबबाबविबेब बबो दविवो बबा "प्रबवों बबवे बावें बदुवें बबाइबेब ब बवीं ह बावेबबू बावें बदवबबाबेव वीबवे"। बबविवीबोऽवि बवि दिबवे ब बाबो देब बविवाविवेबविवेबोदविबबा बाबो देब बबाब बाह० "बाबबवेबबाबबबबोऽविबाब बबे विबाबू। विबादेबू बबबब बाबोऽस्वबे बबबा बबब।

बबबबबबाबबब वेवेविबबबे वेबोबविबाबबबबब वंबाबवविबाबबबा बबू हवा। बोबो वीबवेबब बबबबबबोब। बाबबबबबे २१ बोबे बाबबबब बबे बबा। बावविबेबे दिवबोवेब बबोविबोबो बाबबबो विविबे २७ बोबबे। ब ब बोबा ब वि बब। "बोवेवोवो वेबवीबेब बावोऽबोबो बवे बबूबे बब बाबा। राबावेबो वेबवीबब बबो बबा हवे वंहबो बबवीबो"। बबबदि। बबबबबबो बबा बोवे बावबवां बीबे बविबबाबू बबे वेबवबू, हवे दविबबाबू, हबे बाबबबां बबो दुबंबाबू। रबा- बबबा बाब बीबे बाबबबाबबे। बोवे हु दविबे बबे हुवे बब हबाबबे। बोवे ब बाब दबाबे हब बबोर बोबबे। बबो ह हुबदिबबाबे बाबबब बवीविबू। बबोहबे बबबबबबबबाबः बाबू बाबबबब ह दबब। दविबबबा हबा बाब दाबो बबदविबाबब। बाबाबा बबदे बेबबबोऽबबबब ब बोबब। राबी ब वेबवोबब बबा हवे राबो दविबबाबा बाब बबबबा बाब हबा- दिबबेबबूवबू। २ हबबाबे (बदर) विबबीबे, वेब। "विवबबूबबाबबहबबू बाबबा बाबहबविवि बवि बबबाबबबबो २८ हबबेबे ह। "बुबब हबो बबबब बाबो बोबबबाबबा" बविवें २४।

बाबबब ब बाब बावें ह बबबवि दबबं बब-बोबवे बबूबू बा। बबबबबबे बाबब हब बबबबबेबाब बबाबबबू। २बबबि वेबब। विविबवेबबबा दबबब हब बबाबबबू। बबोऽहं बाबब। "बबा रवे बबब बावि बब दबबविबबा। दावें बाब ब वंबाब ब बोह- बबेबबब। "बबब हीबा ब दबब बबबबाबं बबो विबबू। बबब वंविबबवां दबाबां बोबवं बबोबेबि ब। देबबे बबबवें (बबुब) २विबबोबे बबबे ह बबबा २बबबवें बबबबबे (बाबबोबा) बवें ह बबो बबबू। बबिबे बवें वेब रबे बावें बाबाब बब बबू। बाबब बाबबेब रबे २बबबवो वि बब बवेबबविबबबा दावेब दबबबावविबाबाब २बबाबबू। विबवां बाब। "बाविबा बावो" वि बो। बीबबविवेबो ह बबा- दाविब दावे हबबबबबबबे २वेबब विबवि।

बाबबबू बो वि बबे। बबबबवें बबबे बबुवि। बाबबबबा ब वि बबे। बीबबबे। २राबबबे ह। "बोवेबोबा बाबबबेब हबबवेदविविबबूबा ह। १४- बाबबबबबब ह बाबबबा बबहह। विवे। "बबबो बब बाबो बबो बाबबहह बा बाब बब विवबवे। बाबबबबब ह बो बाब बब बबबीबब। बबबबबबुं वि राबूवे (बबब) बविबबे बबबा विबबं बाविबाबू बो। २बीबबाबे बबे बेदि बाबबबब ह बाबा बबोऽब दिबबाबू। वि वे ह वि

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा । "ततः स करवीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावन । तस्यापि दर्शयामास स्वभाव्यं जलकल्मष । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां तथावर्णत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् । दात्यूहे पु० स्त्री ।

कालकन्दक पु स्त्री कालः कन्द इव कायति कै—क । (काल-ढोड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मी कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे क ह्रस्वः । कालकर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽलक्ष्म्युत्पत्त्यादि-रुक्ताभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"सा प्रपद्य पुनर्देवा समन्थु क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तवस्त्रासमावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्वे देवगणास्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं सम्प्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने । यस्य गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं वसन्त्यनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मत्तचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अक्षाल्य पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भयम् । तुषाङ्गारकपालास्थिवालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु निश्चयः । तिलपिष्टं च नक्तं च कालिङ्गचिपुटञ्जनम् । शलाकं निष्ठुरञ्चैव बिल्वकोषातकीफलम् । अलाबू (कर्कुराष) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा । इत्यादिभिः सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिनप्रभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १६।अ० ।

"चतुर्दशसमुद्भूतानि रत्नान्याप्य सुरोत्तमाः । मेनुश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन । विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः । तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्या मधुसूदन! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । अवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोचितोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन्! नयस्वान्यत्र मां द्रुतम् । उद्दालक उवाच । कथं नायासि किं त्वत्र? वर्त्तते ह्यमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि! स्थीयतां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा । तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन्! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं याहि कृपालो! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन् अलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थमूलमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति । अतः पूज्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्वितामावस्याया तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थाननाशिनि! ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जात-स्तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा। "तत उ कवलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम्। अभक्षयन्महादेव कृपया भूतभावन। तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः। यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम्।" २मयूरे ३दात्यूहे ४खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे कन्। दात्यूहे पु० स्त्री॥

कालकन्दक पु० स्त्री काल कन्द इव कायति कै-क। (काल-ढोंड़ा) जलसर्पे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्॥

कालकर्णी स्त्री काल कर्णोऽस्याः ङीष्। अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा०। स्वार्थे क हुस्वः। काल-कर्णिका तत्रार्थे हेम०। अलक्ष्मीशब्देऽत्रत्यस्वरूपकथ्यादि-रत्राभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम्।

"मा मथ्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्। तस्मिन् मथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि!। ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता। उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं? मयेति वै। तामब्रुवंस्तदा देवाः सर्व्वे देवगणास्तदा। येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः सम्प्रवर्त्तते। तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने!। यस्य गेहं कपालास्थिमयकेशादिचिह्नितम्। परुषं भाषते नित्यं वसत्यन्ततवादिनः। सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः। तेषां वेश्मनि च तिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी। कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु। तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः। अक्षत्वा पादयो शौचं यश्चा-चामति दुर्म्मतिः। तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृतान्तर-गम्। तुषाङ्गारकपालास्थिपालुकायसधर्म्मिभिः। दन्तधावन-कर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः। रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः। तिलपिष्टञ्च मत्स्यञ्च कालिङ्गविपुत्रकद्गमम्। अलाक शिग्रुराकञ्च निम्बकोषातकीफलम्। अलाबू (मर्सुमार) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः। तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा। इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्"। तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे ।१२।अ०।

"समुद्रमथनादूर्द्धमिमे रत्नान्यथो सुरोत्तमाः। श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे मददुः सुराः। यावदङ्गीचकाराशौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः। तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीश्च मधुघातिनम्। लक्ष्मीरुवाच। असमुत्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते। तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधु-सूदन!। विवाह्योद्वहस्व मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः। तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्यां मधुसूदन!। इति तद्व-चनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः। उद्दालकाय मुनये सुदीर्घं तपसे तदा। आप्तवाक्यान्तरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल। स्थूलोष्ठीं शुभ्रदन्तां विरूपां बिभ्रतीं तनुम्। रक्त-तारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम्। स मुनिर्विष्णु-वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम्। वेदध्वनिसमायुक्तमा-नयामास धर्म्मवित्। होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण ना-दितम्। आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम्। ज्येष्ठोवाच। न हि वासोचितोऽयं वेदध्वनियुतो मम। नागमिष्ये भो ब्रह्मन्! गच्छाम्यत्र न ध्रुवम्। उद्दा-लक उवाच। कथं नायासि किम्वात्र? वर्त्तते स्वमतं तव। तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम्। ज्येष्ठोवाच। वेदध्वनिर्भवेद्यत्र यस्मिन्नतिथिपूजनम्। यज्ञदाना-दिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम्। परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते। पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम्। दामशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः। परदाररता यत्र तत्र स्थानं रतिर्मम। वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्याद्वमाननम्। निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्य-ग्वसाम्यहम्। सूत उवाच। इति तद्वचनं श्रुत्वा विषस्ण-वदनोऽभवत्। उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह। उद्दालक उवाच। अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि! स्थीय-तां क्षणम्। आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः। सूत उवाच। इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः। प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा। तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता। तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत्। तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा। लक्ष्मीरुवाच। स्वामिन्! मद्भ-गिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता। तामाश्वासयितुं याहि कृपालो! यद्यहं प्रिया। सूत उवाच। लक्ष्म्या सह-ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः। आश्वासयन्न-लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्। विष्णुरुवाच। अश्वत्थ-वृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि! स्थिरा भव। ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः। मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मी-रत्रागमिष्यति। अस्पृश्योऽश्वो भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल"।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं कल्पचिन्तामणौ यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि!।

[illegible]

कासकण्ठमोद [illegible]

[illegible]

कासकण्ठ [illegible]

कासका [illegible]

कासघ्न [illegible]

कासकोट [illegible]

कासकोति [illegible]

कासमोद [illegible]

कासकुप [illegible]

[illegible]

कासकृच्छ [illegible]

कासकुठ [illegible]

[illegible]

कासकृति [illegible]

कासहन् [illegible]

कालकृत पु० कालेन कृतः । १ सूर्ये शब्दरत्ना० कालो-ऽस्मिन् कृतो यत्र । तस्यार्थभेदे २कालविभेदे । "कालेकालेन कृतेन कर्मभोग्येन भवति" गाय० । २त० । ३कालेन कृते 'सर्वं कालकृतं मन्ये कालोऽहि बलवत्तरः" पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा 'पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः' इति भा० व० १०१ अ० । वृत्रवधस्य प्रधानभूतस्य वृत्रस्य वधे तेषां समुद्रगामित्वम् रात्रौ च मानवादीनामपि हिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णित यथाह विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्रस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते मारिताः तत्र हतशिष्टाः केचित् हिरण्यपुरवासिनस्तेऽर्जुनेन निहता इत्युक्तम् हरिवं० १०३अ० यथा "ब्रह्ण न गतान्यस्मान् हिरण्यपुर-वासिनः" इत्युपक्रम्य १०९अ० तत्रैव "मरीचिर्दितिसमवाय महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवांस्तान् महाबलान् । अवध्यान्देवताभिश्च हिरण्यपुरवासिनः । कृता पितामहेनासौ निहता सव्यसाचिना" । कालकाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उटा० तत्रैव ।

कालक्लेशी स्त्री काल क्लेश इव पत्राद्यस्याः गौरा० ङीष् । नीलक्लेशोपधौ शब्दचि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालस्य क्षेप क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्मकालक्षेपने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे "सप्तादौ विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा० स० ८अ० वरुणसभाकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० काल कृष्ण खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांस-खण्डे अमर । हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु कृष्णजलत्वात् ।

कालगन्ध पु० काल सर्पोगन्धो ऽस्याद्गन्धम् । १काला-गुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेशः । २कालछेदे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्विज्यकारके ब्राह्मण-विशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरोद्विज कालघटस्तथा" भा० आ० ५२अ० । [भेदे रत्नमा० ।

कालङ्कृत पु० ईषदलङ्कृता को वा । (कालकासुँदा) क्षुप-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते रथाङ्गा-ऽऽकारे चक्राद्वे । (ज्योतिषि) शब्दे १३४पृ० विवृति । कालचक्रमिवाविश्व परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते भ्रमणपरिवर्त्तमाने २ काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्' । भाग० ५ २२ स्क०। भा० व० १६३अ० कलाकाष्ठादिविभागयुक्ता "एवमेव चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । प्रकर्षन् सुकृतैस्ता सविता परि-वर्त्तते" स्यन्दनस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ।। ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ' । सार्द्धकोटि-स्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्ष-स्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमि-न्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वत । पञ्चा-न्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ।। अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे । मानसोत्तरशैले तु पूर्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति । मैत्रेय भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानपरः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः । सर्वद्वीपेषु मैत्रेय । निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमने चैव सर्व-कालन्तु सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदि-शासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

[illegible]

कालकृत पु० कालः कृतोऽनेन । १ सूर्य्ये शब्दरत्ना० कालोऽवधिरूपः कृतो यस्य । कृतावधिके २आधिभेदे । "काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" याज्ञ०। ३कालेन कृते "सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा "पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः" इति भा०व०१०१अ० इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य वधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयण रात्रौ च नानामुन्याश्रमहिंसा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णित पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च 'कालकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्ज्जुनेन निहता इत्युक्तम् हरिवं०१०२अ० यथा "चतुर्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०५अ० तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवांस्ते महाबलाः । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना"। कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र शब्दा०तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा०ङीष् । १नील्यामोषधौ शब्दचि० २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकाललङ्घने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे "अश्वादौ विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा०स०९अ०वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-अच् । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० काल इव कृष्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमर । हेमाद्रिकृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि० तस्या नदीषु श्यामत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः कृष्णोगन्धो यस्य तद्द्रव्यम् । १कालागुरुणि शब्दचि० । कालस्य गन्धोलेश । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट पु० जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेय कुण्डजठरोद्विज कालघटस्तथा" भा० आ० ५३अ० ।

[भेदे रत्नमा० ।

कालङ्कृत पु० ईषदसङ्कृतः को वा । (कालकासिँदा) वृक्ष-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिन्) शब्दे ११२पृ० विवृतिः । कालस्य चक्रमिवानिशं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्' । भाग० ५ २२ ८श्लो० । भा०व० १६२अ० कलाकाष्ठादिविभागमुक्ता "एवमेव चरन् पार्थ ! कालचक्रमतन्द्रितः । वर्द्धयन् धमश्चातेजा सविता परिवर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वोकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः । सर्व्वद्वीपेषु मैत्रेय ! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमने चैव सर्व्वकालन्तु सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

त्रिदोषात्तु मन त्रि मल च वमन दरी। मलापच्चय मध्ये चोदयः वर्षादा यथा। चतुश्चाममनाम त्रि दुर्दिनादयन दतो। मघादीनां हरे तिरम् च मयेन हर मासम्। [वर्षा हो] चक्षुशाब्दौ काम् च हरे यथा। चांद्रसौरयु नाभाधिराजभाद्राद्यवर्णित। तत्पर पूर्वमी- त्रियीयिरक्त नियमाँर। चतुशान्तमामार यानि पूर्वो वरे द्रियौ। मासयु इत्यादान्तर मासयु इर्ष च मास च। कार्तिकादाद्रेर्वदेचेवर्मादि प्रभूय यथा। ते ते वरीय वीर्यैक मासानि प्रभूय यथायुम्। तै तै निरन्तरा वृत्ता यदीयहरानि च। मध्ये दिवाकराणां दिवा रात्रिमा वर्दु त्रि। वर्णेन हीनैत्वां मेदरत्नये यथा। तथा निरूपो रात्रात्रावर्षनि भास्करे। निवर्णानिलमोदनी वड्रिरेव यथावते। द्विराष्टमा वाइ द्विधेमानिवनि हिम। भवोर द्विम योमारत वर्षं यथावते। दैवतो भास्करान्ते यथायोग वर्षादयो। यदरारूपवेशाइमानै दिवामिवम्। इविदोजरकर्षे वर्षानिर्याति भास्करे। भासात्रानि अरहाभोगरक्षक सैवमाद्। द्विं निवमि दैवाक्षो भास्करेरामदासते। यथाभुयोदरस्थानि महात्रा यदैवसाद्। ता इत्यरवतेव यदा यानि दिवाकर। मि यदुग्मानाद्ये मैतिस्याहरा यौदविनो मानि। इहाय वायस तो वमन्तर दिवाकर। वरीयस्तदा रानि दिश्वास द्विपौ दिन। यथमाद्योतरक्षायो अवर यानि वायर। यदा इत्राद् मानस रामे रानाम दिन। दिन तैम्य वद्वन यदौ रैस्वदी नानिम्। यथानि यौवा पूर्वभवोराम यन यमम्। यदौरात्रिमव यानि वर्दौ च दिम दिम्य। यस्ये निवरनाम वर्ष वाराइयामद। रात्रिं वर्द्धंनं याम इनी इविवाकनम्। इवात्मज वर्णौ तो यथा यौव यन्ति। दक्षिणे प्रयाते वर्षैन्ना यौव प्रवर्तै। वर्णीरनिव या याव याइव वरनायकम्। इयाद् महतो वृत्तिव यावेवारीव यवानि। वर्षौदाव यमिदविगयपूर्वे इविनायते। यथोदमाईपुत्रायाचड्रा- वरति ये दिम। इपूर्वैमासावानि मनवराईवेतम्। पुवादयमदतो यदा यन् प्रदर्शन। यथोदावते वर्षा वरीते यत्त्विमा। यव ईवेन यावेर पूर्वि- यवातु मवादि। अवावदपूर्व महराअवरविवम्। अपूर्वविवि महाविवरते यनुनिय। यथोदमाह अद्भुत मवाना भरते दरी। इपूर्वैकायवानि एको

दाइवधिवरम्। वपीवम्तरं याज्यौ वर्ष वनि यथा पुनर्विपुष्वाममवे प्रयो रवनि तथा। यज्ञायमा- विद्य यथा अमय वनते। अमवानि यम। वय वरिवयते। वमयो वायौर्वेद्य वमौर्वयानि इ। दिया नवाइ वर्षेव चक्षा योमा च वर्षि। यथर्षि वरिवयते यौमा मह यदा वर्ष। यौमा निरि यदा या च यदा चक्षा दिया वर्ष। दा याबर्षि वार्ध वानि दिवाकर। वदीराजव यौतूहे वयवा रायवो दिन। मङ्गल रामीयवो वदि रमारयाव मन दिना। रात्रिप्रभावमनिया पुत्रतेवैनिया दिन। यव विभावा रात्रीनां प्रवायबहुतीनवा। दिवातैनिपुरा- या रद्गोरैवत यावते। अववे यदवे दं द्रुत निरि यन्ना याहिदैन। दमिये याते च निरोधा निवाया। वरमलियपणोरै यङ्गुली दिनमवये रवामेदे दर- वाद्यं अवय नवते। रात्रावर्षांति देवा दा यव्रै रवायते। वमये यव

"यव रौवयय यथा इवारैद्धिवयनावतम्। यथा वृद्धि वरययुरौद्धिवयावतरिवयम्। महरावानि इ रौवानि मानो च वयन। दा वावयव्रव य मनु यववां यमेद। यवीरायवर वमय विवय विमवदविवम्। नं चयोवा यमेद रवमवमानि इवैद। वववावमवं वयपूर्वदावविविविवमि। वायवनि वावा दाय वद विमानवम्। इवये रावं वर्ष रविदयावमावयम्। वायवव विवायव यदानीवि यववदम्। दृष्टं रविवयवुग याद्गुवाव विवेदैद। दर्व यवि विपत्तेव वरयान्ये यव। दवमवावा द्विवनद्गुवयानियै। वमादिदैवयवैवी यवनाम वदिवैदवि। यवो यवीयमिदिवा वावैवानावैवयम्। अवानाद् वावावा द यववोरवविवै। यवय वौदवेवूवा द्यायुं दादवववावा। वयवनादवयं वदीवय यवीरवि द्विं यवि यवीर्मं दिदं वीवय वयय दवादिदादे वयवयोवैवदाद् दवयवयानाद विर्यास। [वयौविविदि दैरे।

वावविवाव इन्वार्थ विभावरि विवारदवि दिदि—य व।

वावविद्व च वावव वयोर्वायं विवद्। ववयावे यववये। वद्दयवाव वायीव दाय यथा

"वदानि वावविद्याति वावये यानि दैविवाद्। यनी विवायावते वर्ते। यानि विवायव। दवयवा

पुटे यस्य वायुर्वाति दिवानिशम् । चन्द्रावस्थेन तस्यायुश्चतुरब्दमयेण हि । द्वाहोरात्रं त्र्याहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम् । सार्द्धैकवर्षमस्येह जीवितावधिरुच्यते । वहेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम् । वासयेत् सह क्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम् । नासाश्वासद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत् । स गोदिनत्रयादर्वाक् प्रयाण तस्य चाख्य न । सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाचरे । पौष्णः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्व्रजेत् । अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत् । वक्ष्ये च प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा । अकस्माद्दीक्षते यस्तु पुरुष कृष्णपिङ्गलम् । तस्मिन्नेव क्षणे शुभ्र सजीवेद्वत्सरद्वयम् । यस्य वीज मल मूत्र, क्षुत मूत्र मलन्तथा । एकैकदा पतेद्यस्य वत्सरस्यायुरिष्यते । इन्द्रनीलनिभ व्योम्नि नागवृन्द यदीक्षते । रुतस्तत्र मध्यमर पञ्चमास न स जीवति । अभ्रेऽग्नि वारिपूर्णस्य दृष्टीश्च दिवाकरम् । फल्कस्थायिस्वच्छापस्य पश्येत् षण्मासजीवनम् । अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् । अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते । विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम् । वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वम्लादिरसस्य हि । अकस्मादन्यथाभाव षण्मासेन स मृत्युभाक् । षण्मासं यस्योर्ध्वस्य कण्ठोष्ठरसनारदाः । शुष्यन्ति सतत तद्वद्धि अम्बायाश्चानुपस्थता । दन्त करजनेत्राभ्यां नीलिमानं भजन्ति चेत् । स हि जीवनमगरीं षष्ठे मासि प्रनेश्वर । स प्ररते मिथुने मध्याह्ने जीवति चेश्वर । निश्चित पञ्चमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत् । द्रुतमारक्त सरटश्चित्रवर्णौ यस्य मस्तकम् । प्रयाति, याति तस्यायु षण्मासे सम्भ्रम चयम् । सद्यःस्नातस्यापि यस्याशु हृदय परिशुष्यति । चरणौ च करौ वापि त्रिमासन्तस्य जीवितम् । प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदद्वयखण्डपदाकृति । पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्चमासान् स जीवति । छाया प्रकम्पते यस्य देहमन्येऽपि निश्चले । सप्तान्तद्वता भ्रमन्ति चतुर्थे मासि तद्वरम् । निजस्य प्रतिबिम्बस्य शीराजस्तकूटादिषु । उत्तमाङ्गञ्च य पश्येत् स मासेन विनश्यति । प्रतिभाभ्यं सुखस्वेदा भ्रूधनुरैन्द्र निरीक्षते । रात्रौ, चन्द्रद्वय वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ । दिवा च तारकाचक्र रात्रौ व्योम वितारकम् । युगपच्च चतुर्दिक्षु नाम्न कोदण्डमण्डलम् । भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्वनगरोदयम् । दिवा पिशाचवृन्दस्य पते प्रमुखतेहस्व ।

सर्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते । तदा मासावधिर्म्मृत्युः प्रमाणेत नवाधिकम् । कर्णावरुद्धस्वत्थ शृणोति न यदा ध्वनिम् । स्थूलः कृश कृशः स्थूलस्तदा मासाविशर्त्तते । य पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणावामभागिनाम् । दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति स । प्रोच्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः । भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरशूकरैः । खरैः करभैः कीशैः श्येनैरन्यतरैर्द्विकैः । स्वप्ने च जाविन त्यक्त्वा वर्षान्ते यममीक्षते । गन्धपुष्पांशुकैर्योषे स्वान्तु भूपितास्व । यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौ मासाननित्यहो । पांशुराशिश्च वल्मीक यूप दण्डमथापि वा । योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति । रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम् । नीयमानं यमाशां य स्वप्ने पश्येत् स्वपूर्व्वजान् । स्वमौनौ स्वतमौ वापि य पश्येत् स्वप्नतोमर । स्वप्नानि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति । लौहदण्डधर कृष्ण पुरुष कृष्णवाससम् । स्वप्य योऽग्रे स्थित पश्येत् स त्रीन्मासान् समुच्येत् । काली कुमारी य स्वप्ने मभीयाद्वाहुपाशकैः । स मासेन समीक्षेत नगरीं गमनोपितास् । नरो यो वानरारूढ प्रयान् प्राचीं दिश स्वपन् । दिने, स पञ्चभिरेव पश्येत् सयमनी पुरीम् । कृपणोऽपि यदान्यः स्याद् वदान्य कृपणोऽद । प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्तथा तदा पञ्चत्वमृच्छति । एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यपि । ज्ञात्वाभ्यसेश्वरोयोगमथवा काशिकां श्रयेत् । न कालवञ्चनोपाय कुनेऽन्यमवयास्यहम्" ।

कालजोपक त्रि० जाते यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि जुष–ण्वुल् । यथायोग्यकालेऽन्नाहारादिना हृष्टे गोपभेदे "वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोपका" भा०भी०९अ० ।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकाल ज्योतिषोक्तकालायवय वा "जानाति–ज्ञा–क । उचितसमयाभिज्ञे 'कालाक्रटी हि नारीणामकालज्ञो मनोभव" रघुः । "तेज क्षमा वा नैकान्त कालज्ञस्य महीपतेः" माघः । इस्याकलकालज्ञागयुक्ते ज्योतिषिके च ।

कालज्ञान न० । कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा–करणे ल्युट् ६त० । १शैवागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितके मया भावजोवितलक्षणा ज्ञाहम् । दर्श्या कालान्वय ज्ञान पञ्चानां चरित तथा" इत्युपक्रम्य ह०सि०मयनामासुराय लोमचन्द्रप्रकारा कालज्ञानमुक्तम् । भावे ल्युट् २योग्यसमयज्ञाने च ।

कालनर पु० चतुरक्षे नरभेदे । १ "अनो समानरचनु परेषुच तय सुता" सभानरात् कालनर सृञ्जयस्तत्सुत शुभ" भाग० ९,२२,२श्लो० । काल कालचक्र राशिचक्रं नरइव । मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकादङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृति । "इति कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगत" वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथ । महादेवे "कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपचयाय च" भा०शा० २८६ अ० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु० काल कृष्णा नाभिरस्य बहुव्रीहि समा० । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे "हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांस सुमहाबला । भर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च" हरि० ३अ० । १ दानवभेदे "महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" हरि० ३अ० । अयञ्च सैंहिकेय यथोक्तं तत्रैव "सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबला । व्यंश शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबल । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दन ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोग कालस्य वा नियोग आज्ञा नि+युज—घञ् । १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० नि०क० । गुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्यासेषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृत्योर्नेमि रूपम इव । दानवभेदे तद्रूपत्यादिकथा हरि० ४७अ० यथा—

"पूर्व्वदेवभय श्रुत्वा मारुताऽग्निसख महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानव प्रत्यदृश्यत । भास्कराकारमुकुट शिञ्जिताङ्गदभूषण । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृत । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहु शताननः । शतशीर्षं स्थित श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचल । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावक । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्द्दंष्ट्रौष्ठपुटानन । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नामयन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् मुखनिश्वासैर्वृष्टिमाञ्जलबलाहकान् । तिर्य्यगायतरक्ताक्ष मन्दरोद्यमवर्च्चसम् । दिधक्षन्निव चायान्त सर्व्वान् देवगणान् मृधे । तर्जयन्त सुरगणान् छादयन्त दिशो दश । संवर्त्तकाले तृषित दृष्ट मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाङ्गुलि-पर्व्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्म्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्दिशन्तो कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुरा सर्व्वे भयवित्रस्तलोचना । त वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्त कालनेमिनम् त्रिविक्रम विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोच्छ्रयन् प्रथमं पाद मारुतार्घूर्णिताम्बर । प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवता । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्त क्रमन् रणे कालनेमिर्बभौ दैत्य सविष्णुरिव मन्दर । अथ विव्यथिरे देवा सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमा । दृष्ट्वा कालमिवायान्त कालनेमि भयावहम् ।"

ततस्तत्पराक्रमस्तत्रा ४९ अ० "तमप्रतिमकर्म्माण समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधर । स कृष्णन् दानव तेन समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहू चक्रेण श्रीधरः कालनेमिन । तच्च तस्य शत घोर साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरि" इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता । "कालनेमिवधात्प्रीतस्तुरापाडिव शार्ङ्गिणम्" रघु कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने" दुर्गाचार्य्यवृत्ति ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यस्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमि हतवान् हन—भूते क्विप् ६त० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा" भा० अनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण्णी पु० काल कृष्णा पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपर्य्यय पु० कालस्य पर्य्यय वैपरीत्येन गमनम् ६त० । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य २शुभदायकत्वे च । "स(कर्ण) हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबल । भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृता । भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविका कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारक पुरुषर्षभम्" भा० वि० ७७अ० । २कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु० नि० क० । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे "स(रावण) निविश्य तत क्रत्वं स्वसारम् (शूर्पणखाम्) उपसाम्त्व्य च । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे राजन्! विधाय नगरे

[illegible]

प्रशान्तात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। धर्म्ममत्र गन्धपुष्पैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च। सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन प्रोच्यसे। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सर्व्वदा। पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवस्य तथायुषम्। यदनुघ्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः। एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्। ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा। दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्"। दक्षिणा पूर्व्वोक्ता निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति। न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत्। अपमृत्युहृतैश्वर्य्यं सर्व्वबाधाविवर्ज्जितं। देहान्ते सूर्य्यमण्डलं भित्त्वा याति परं पदम्। पुनश्च यादृशागत्य राजा भवति धार्म्मिकः। यज्वयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम्। रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्"।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य। १कर्णधनुषि २ धनुर्मात्रे हेमच०। [गौरा० ङीष्। श्यामाम्बुतायां रत्नमा०।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म०

कालप्रभात न० कालं कृष्णं प्रभातं यत्र। शरदृतौ त्रिका०।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त०। सकलकालस्य व्यवहारारम्भे। तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तो यथा
"लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव। मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः"
"कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकवेलया प्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तं भवति। चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोस्तस्य शुक्लपक्षादिं प्रतिपत्। अतो मधोः सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः। अथोदयाच्च भानोः। स चोदयः कस्मिन् देशे। लङ्कानगर्य्याम्। तथा तस्यैव वारे आदित्यवार इत्यर्थः।

कालभाण्डिका स्त्री कालभाण्डं कृष्णपात्रमिव आचरति आचारे क्विप् ततो ण्वुल्। मञ्जिष्ठायां राजनि०। तस्या रक्तमिश्रितवर्णेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णवर्णत्वात्तथात्वम्।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः अण् भैरवं भीषत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात्। काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे सच शिवतत्त्वज्ञानविमुखब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावित। तत्कथादि काशीख० ३१ अ०। तदाकथा कपालमोचनशब्दे १६५५ पृ० दर्शितम्। तत्राभिषिक्तस्यैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरव"। कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्ति दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान्। तस्य च काश्याधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्या ते कालराज! सदैव हि। तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि। शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति॥ एतान् वरान् प्रगृह्णाथ तत्क्षणात् कालभैरव। वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः"

कालमयूख पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव। कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमसी स्त्री काली मसीव पुं वत्। नदीभेदे। "मही कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २१६ अ०।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं छ कालप्रतिपादको माधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः। माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्०स०। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला। ६त०। २कालपरिमाणे न०। मल-माने घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मानं सम्बन्धोऽस्य। कालमालोऽपि कृष्णार्ज्जके पु० राजनि०।

कालमुख पु स्त्री० कालं मुखं यस्य। १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष्। "यस्य गावामृगा मित्रास्युर्धा कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ०। "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०१०अ०।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै-क। घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा०।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य। रक्तचित्रकवृक्षे राजनि०।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते कालेन मिष-अण् उ०स०। १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजाम्, त्रिवृति (तेउड़ि) च अमर। स्वार्थे क। कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु वासव्यमध्य पठित्वा तदर्थतामाह।

कालयवन पु० कर्म्म०। यवनाधिपे नृपभेदे।
"मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः। गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे। गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी। धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत!। मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः। स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

(मासराम्) सिमिम् । त्रिपूर [illegible] मासपर्यंत
मेष च । [illegible] मासार्थं पश्चीरेद [illegible]
मास १०६ च ।

मासपाकाय न [illegible] मर्त्ये मा मासमति मास
[illegible] राशिभिस्त्वा [illegible]
[illegible] । [illegible] लिं० [illegible] मासरूपम् ।

मासपीलु ६ लि० पर्वं । पीलुभेदे इषीको माला० ।

मासपुष्प ६ पी० माला [illegible] । "मुदैरे [illegible] माव
[illegible]" [illegible] पुष्प ६ [illegible]
[illegible] । न च [illegible] [illegible]
[illegible] रिप पि० ।

मासपुरुष ६० माला मासमर्ते इत्य इत्य । [illegible]
राशिमानी [illegible] इत्याकारे [illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च [illegible] राश्योऽप्यासत्रा" [illegible] ।
'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible]
[illegible] च । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] द" ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] मासे [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] १,६,८ ॥ [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]
([illegible]) [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ६ यथा

"[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] च वा । [illegible] [illegible]
च । [illegible] च [illegible] [illegible] च ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] वा [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] वा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च । सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ! । पूजितस्त्वं मया भक्त्या प्रार्थयन्तु तथास्तु सम् । यदुच्यते तव विभो! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्" । दक्षिणां मूल्योक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत् । प्रयत्यव्याहतैश्वर्य्यं सर्वबाधाविवर्ज्जितः । देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम् । पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः । यज्ञयाजी प्रियायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् । रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्" ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य । १कर्णधनुषि २ मृगभेदे हेमच० । [गौरा० ङीष् । श्यामालतायां रत्नमा० ।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष–कर्म्मणि घञ् कर्म्म० ।

कालप्रभात न० कालं कृष्णं प्रभातं यत्र । शरदृतौ त्रिका० ।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त० । सम्यक्कालस्य व्यवहारारम्भे । तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तो यथा "लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव । मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः" "कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोर्वारस्य शुक्लपक्षादि प्रतिपत् । अतो मधोः सितादेर्दिनानां चैत्रादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्य्याम् । तथा तस्यैव वारोऽथादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभाण्डे कृष्णभाण्डे धयति धेट्-छद्मने क्वुन् । मञ्जिष्ठायां राजनि० तस्या रक्तमिश्रवर्णत्वेऽपि साधनात् पूर्व्वं कृष्णकाण्डत्वात्तथात्वम् ।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः ष्यञ् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात् । काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवस्थानविधुरब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावित । तत्कथादि काशीख० ३१अ० तन्नामप्रकाशकोचमयव्दे १६९५पृ० दर्शितम् । तन्नामनिरुक्तिश्चात्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्त्वं कालभैरव" । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्ति दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । तस्य च काशीधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यश्च तस्या ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं च तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रगृह्याथ तत्क्षणात् कालभैरव । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः"

कालमयूख पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूखइव । कालस्वरूपधर्म्मानुष्ठानादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमसी स्त्री काली मषीव गु वत् । नदीभेदे । "नद्यौ कालमषी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २२६अ० ।

कालमाधवीय पु० माधवस्य मायणाचार्य्यस्यायं छ कालप्रतिपादको माधवीयः माधवकृत ग्रन्थः । माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्त्तव्यकार्य्यनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमान पु० कालो मन्यतेऽसौ मन–कर्म्मणि घञ् उप०स० । कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । ६त० । २कालपरिमाणे न० । मल–माणे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मालः सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

कालमुख पुस्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीप् । "यस्य शाखामृगा भिताश्च,धा कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ० । "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०३०अ० ।

कालमुष्कक पु० कालो मुष्क इव कायति कै–क । घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा० ।

कालमूल पु० काल मूलमस्य । रक्तचित्रकवृक्षे राजनि० ।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते कालेन मिष–अण् उप०स० । १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजाम्, त्रिवृति (तेओड़ि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु वाकल्यमध्य पठित्वा तदर्थतामाह ।

कालयवन पु० कर्म्म० । यवनाधिपे स्वपभेदे ।
"मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः । गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेशधारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत ! । मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः । स कालयवनो नाम जज्ञे राजा-

[illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible] ॥ [illegible]

स्वा दीनाः कालयुक्ते प्रमोहिता" ५२ सर्पमालकथने । ६ त० । २कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६त० । कालसम्बन्धे । "महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्थ्यवः" भा० व० १०अ० । कर्म्म० ज्यो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।

कालयोगिन् पु० त्रि० कालस्य योगोऽस्त्यस्य इनि ११ शिवे । "कालयोगी महानादः सर्व्वकामश्चतुष्पथः" भा०आनु० १७अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बद्धे त्रि० ।

कालरात्रि स्त्री काली रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथोवक्ष्ये सपत्नगणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम्। "शक्तिभिः सहिता दुर्गा काशीं रक्षति सर्व्वतः । ताः प्रयत्नेन सम्पूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याख्यातश्चैतद् गुप्तवत्यां यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या सष्टतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः । ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः ऋग्वेदे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः । सामभेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः ।

५ भीमरथ्याम् (अतिवृद्धवयस्के) हारा० । सर्वप्राणिमारिकायां ६ यमभगिन्यां शब्दच० । ७ दीपान्वितामावस्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "या पुरः कालरुद्रस्य नामास्तीयतपट्टिका । विचित्रहर्म्यविन्यासा कुसुमा मेरुपृष्ठवत् । तास्ते कालरुद्रस्य शतरूपेण संस्थिताः । या परा शिवरूपेण परमा पददायिका । तस्या यद्दृश्यते तेजो महाटीनां भयङ्करम् । स विज्ञेयः कालरुद्रेति सौम्यरूप सदाशिवम् । कालाग्निभुवन (व्या०स०) तच्च योजनानां प्रमाणत । अर्द्धभोगच्युतस्तस्य पादं पादेन भाषते । सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहामया । कालाग्नि रुद्ररूपो योगशक्तिरूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च भावश्च कारणेश्वर । दारुणाग्नेश्च रुद्रस्य यमहन्ता भयानक" देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदं अस्त्यस्य सिध्मा० लच् । कालकचिह्नयुक्ते त्रिका० ।

काललवण न० नि० कर्म्म० । विड्लवणे रत्नमा० । "रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "विडं पाकञ्च कृतकं तथा द्राविडं माधुरम् । विडं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्" । ऊर्द्धं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भहृद्रुग्गौरवशूलहृत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे । "प्रलम्बो नरको वाली खस्मन काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ । कर्म्म० । २ कृष्णे लोचने न० ब० व०। ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म० । कृष्णायसे रत्नमा० लोहोत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता । अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य ये । लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहान् कृमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् । जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसम्भृतं भृशम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कूष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः" ।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य । कुलत्थवृक्षे रत्नमा० गौरा० ङीष् । कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामशब्दे३७६पृ० उक्तः तत्फलमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे च

[illegible]

[illegible]

रन्यायवर्त्तिराजानामिग्रह एव मनुना "यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्" इत्युपक्रम्य "नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे "बडिशोऽयं त्वया पश्य कालसूत्रेण सम्वृतः" भा० व० ११४८० श्लो० ।

कालस्कन्ध पु० कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तेँद) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि० । ४दुग्धखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६त० । ६कालावयवभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ—टच् । १शिवे २कामरूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च । "तस्मात् पूर्व्वं भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्" कालि०पु०७८अ० । ३यमयहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु० कालेन कृष्णवर्णेन हीन । क्षौमे शब्दचि० ।

कालहोरा स्त्री कर्म० कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदितसार्द्धलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तद्दीधितराशयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

"वारादेर्घटिका द्विघ्ना स्वाद्यषड्भिर्विवर्जिता । शेषा सप्तहृता भक्ता कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्" मु० चि० ।

"वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणा कार्य्या सा द्विस्थाने स्थाप्या तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्त्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधा या सैका एकयुक्ता कार्य्या सा ततो नगैः सप्तभिस्तष्टा भक्ता अवशिष्टा कालहोराः सूर्य्यादिवारात् क्रमाद्गणनीया । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणा १२ पृथक्स्थाप्ये पञ्चभक्ते २ वर्जिता १० नगैस्तष्टा शेषं ३ सैकं ४ रविवारक्रमगणनया चतुर्थी बुधस्य होरा यथाह वशिष्ठ "वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतय क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठः पुनःपुनः स्यात्" तथा ह्यतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अहोरात्रमाने यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशत्या छेदे षष्टेर्जातः उभयोर्द्वादशापवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणा पञ्चभक्ता कालहोरा स्युरिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् "वारप्रवृत्तेर्घटिका-द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाद्यारविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण" अत्र पञ्च जातोक्तौ वासना सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्द्धद्विघ्नाश्च पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं "वारादेर्घटिका द्विघ्ना" इति एकयोगे षट् जाता एव रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्यन्तं स्वपते इष्टघटिका ४ द्विगुणा ८ अत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाता अत उक्तं स्वाद्यषड्भिर्विवर्ज्जिता इति । एकयोगे षट् एव भवति पुन सैव होरा एवमिष्टघटीभि कालहोराऽऽनयनं सुगमम् । वाराणां सप्तत्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायामियं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ता यथा "तत्कालार्कस्य लग्नांशविशद्भोभक्ता पञ्चघ्नीभिर्भुक्तहोरा । भास्वच्छुक्रज्ञेन्दुसौरेज्यभौमा स्वस्वाद्यैरन्वारतास्ते तदीशाः" उभयोर्विषयविभागो वशिष्ठसंहितायाम् "वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं क्षणवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्"। क्षणवार कालहोरारूप तदर्थं वारप्रवृत्ति, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्या पी० धा० । "वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य सिध्यत्यत्र प्रोक्तस्वामिनित्य प्रकेऽस्य" मु० ।

"अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्य यदाह नारद "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा"। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च "यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयत" इति । केचित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि "भानुहोरा मूर्तिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारामन्त्रे भौमहोरा बुधहोरा च शुभदा । यक्षाबृहत्सरदा जीवहोरा

[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] मास रात्रौ च [illegible]"। [illegible] रात्रावपि [illegible] [illegible] रात्री [illegible] मास [illegible] [illegible] [illegible] रात्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]।

मासमात्र न० [illegible] कर्म। [illegible] (नरिका) [illegible] [illegible] [illegible] मास। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] '[illegible] [illegible] मासम् [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible]। [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"।

मासमाधि पु० [illegible] कर्म। [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]"।

मासयो(षि)त् न० [illegible](षाम्) [illegible] [illegible]। [illegible]

मासमैद पु० [illegible] कर्म। [illegible] [illegible] [illegible] १९८५"[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]।। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"।

मासर्द्धदीप पु० [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible]

मासमहर्षी न० [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]।

मासवर्ष [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]।

मासवार [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

मासपारम न० [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]।

मासप्रप न० [illegible] [illegible]। [illegible] ८, १९५० "[illegible] "[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

रन्यायवर्त्तिराजानित्याह एव मनुना "यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिन । स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रम्" इत्युपक्रम्य "नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च" इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे "पङ्गिनोऽय त्वया पक्षः कालसूत्रेण सांयत" भा० व०११४८०श्लो० ।

कालस्कन्ध पु० काल कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तै ँ द) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि०। ४दुग्धखदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६त०। ६कालावयवभेदे

कालञ्जर पु० काल मृत्यु हरति हृ—टच् । १शिवे २कामरूपान्तर्गते तल्लिङ्गभेदे च । "तस्मात् पूर्व्वं भद्रकाम' पर्व्वं तस्तु त्रिकोणक । यत्र कालञ्जरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्" कालि०पु०७८अ०।३वत्सयज्ञरे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कालह्वानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु०कालेन क्षपायर्वेन हीनः । क्षोभे शब्दचि० ।

कालहोरा स्त्री कर्म० कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्तदीशितुरानयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

"वारादेर्घटिका द्विघ्ना स्वाष्टघ्न्यैर्वर्जिता । शैकास्तष्टा नगै कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्" मु० चि० ।

"वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणा कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्त्याज्यं यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम्। एवं विधःयच्च शेषः एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ताः अवशिष्टा कालहोरा सूर्य्यादिदिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीया । यथा रविवारे इष्टघटिका षट् ६ द्विगुणा १२ पञ्चभक्ताप्तशेष २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टा शेष ३ सैक ४ रविवार क्रमगणनया चतुर्थी बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः "वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतय क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठश्च षष्ठश्च शुभाशुभ स्यात्" तथा अतोऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति अत्रानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति पञ्चैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः पञ्चजातः उभयोर्द्विगुणितयोरपवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ता कालहोरा स्युरिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् "वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण" अत्र अन्यजतोक्तौ वासरा सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्द्धद्विघट्यः पञ्च भवन्ति। अतएवोक्तं "वारादेर्घटिका द्विघ्ना" इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतएवोक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठ शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्य्यन्तं लभते इष्टघटिका ४द्विगुणा ८ स्यात् पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोना पञ्च जाता अत उक्तं स्वाष्टघ्न्यैर्वर्जितेति । एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽनयन सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यत्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायामियं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराभागार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ता यथा "तत्कालार्कस्य नताग्नांशविलिप्ताभक्ताः पञ्चचौप्विभिर्भुक्तहोरा । भास्करशुक्रेन्दुसौरेज्यभौमा सख्यायैरस्मारतास्ते तदीशा' अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् "वारप्रवृत्तेर्विभाग अध्ववारार्थमेव हि । अयिकेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाद्भवेत्"। अधवार कालहोराश्च तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्या पी०धा० । "वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्य शकेऽस्य" मु० ।

"अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य यदोषत्वेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्य यदाह नारदः "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । यच्चस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा"। अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य ग्रहिणो नवांशे सूर्यश्चन्द्रोवा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च "यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते। तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयत" इति । केचित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि 'भानुहोरा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम्। कारावन्धं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा । यज्ञाच्छादरदा जीवहोरा

[illegible]

कालात्मन् पु० कालमात्मास्य । कालरूपे परमेश्वरे । "कालात्मा कालहृदिभुः" ॥ष्टृ० वि०॥ वा कप् । कालात्मकोऽप्यत्र । कालेन तद्रूप आत्मा स्वरूप यस्य वा कप् । २ कालतत्प्रभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन । भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वं कालात्मकं सर्वं । कालात्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽपि सर्वेव च निवृत्तयः । तासां निवृत्ततायाश्च सर्वं कालात्मकं परम् । भा०आनु० १अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः १ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिक गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्टः कालातीत" सू०

"कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्य शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्य शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति" । भा० । वृत्तिकृत् सूत्रे स्वेन व्याख्यातं यथा ।

"कालमत्ययमतीतकालम् लक्षयति । धर्मिसत्कालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमाविषयपक्षकः इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनाप्रवृत्तेरयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे व्याप्यत्वासिद्ध्योऽवश्यं व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यन्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावगमकत्वात् उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, घटत्वावच्छिन्नः पक्षेऽसोपहितमानित्वादावसङ्कराच्च साध्याभावप्रमाविषयत्वे हेत्वाभासत्वाद्यवच्छिन्नकालीय तस्य बाध्यत्वात् । घटे तु घटः सकर्त्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र नायत्नोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसहद्दोषोदाहरणमिति वदन्ति" ।

मथिलास्तु बाधस्येत्थं व्युत्पत्तृ तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभावपत्वपक्षकत्वं पक्षसाध्यभावप्रमितियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावप्रमामात्रम् प्रमात्वज्ञानं विना पक्षिकवृत्तत्वज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभावपत्वक्षवृत्तित्वमपि न, प्रतिबन्धप्रतीयमानाख्यानेव । किन्तु साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्व वेति विवक्षितविशेषेण साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न सद्रूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना पक्षिकबाधाभानेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च" ।

"कालात्ययापदिष्टस्य हेत्वाभासस्य पञ्चधा" भाषा०।

कालादर्श पु० काल कालसरूपक्रमीकुर्वनादि आदर्शोऽत्र । आ+दृश-घिञ्-आधारे घञ् । स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां षड्ऋतूनामध्यक्ष नियन्ता प्रवर्त्तकत्वात् । १ सूर्ये "कालाध्यक्ष प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुद" भा०व० ३० । सूर्ये शताधिकशतनामकथने । सर्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल पु० कालःसर्वसंहारक अनल । १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता । २ नृपभेदे "सभानरस्याशुष्य परमे पुत्रत्रयेव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्मज्ञः सृञ्जयोनाम विश्रुत । सृञ्जयस्य भवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जय" । हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् । नरपतिजयचर्य्यौक्ते शिवादिचापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् न० कलमेव काल त, काले यथाकाले वा अनुनदति अनु+नद-णिनि । १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके पक्षिणि च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कालानुसारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुसृता सारिवा कृष्णसारिवा । २तगरमूले ३शीतलीजटायाञ्च (शितलीलोम) रत्नमा० तयोः कालवर्णतया सारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

[illegible]

बाधा स्त्री [illegible]

[illegible]

बाधाप्रद [illegible]

[illegible]

बाधाग्नि [illegible]

[illegible]

नो सन्ध्यागर्जिते मार्ज्जनं सोपनयां वृथा । न च वृष्टावथाकाल वृष्टावाऽऽसप्तवासरान्" । आसप्तवासरामित्यत्र उपस्थितत्वाद्वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना सप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन चिरन्तनपादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्यन्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण । "प्रतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकालवर्षणे' न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्तिवर्षणेन एव द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्नेऽपि वृष्ट्यन्तरपक्षं गत्वा वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एकादिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनात्ययवङ्गत्वज्ञापनार्थमिति । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता सप्ताहं न गच्छेच्छुभमात्मनोऽच्छन् । चौरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्" । अत्र नोसन्ध्या गर्जित इति आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि वचनात् । "व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां यदि देवो यदि गर्ज्जति । व्रतान्तं तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" इति वचने पूर्वपदमपि कारणतामाहकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा सङ्क्रान्तिसङ्गादिनिमित्तत्वेन परसन्ध्याया गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने साय सन्ध्यागर्ज्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति । अप्रत्यर्थानुपपत्ते गीतायां "मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।" इतिवत् स्वरूपमात्रपरं वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वर "चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं जानीयात् यावच्च स्वप्यते हरिः" । अत्र यावद्विष्णुपर्य्योत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्यातं च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु "पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्त वासरान्" । मार्गमासात् प्रभृति तमयोर्व्यासवाल्मीकिगर्गाश्च यावत् प्रवर्षणविधौ नेति काल वदन्ति । भास्कराङ्गः हरगुरुसंनिवेशि वृष्टेरकालो माघादैत्यौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेया । मार्गादित्यपरौ पञ्चमौ माभिमितौ । व्यासवाल्मीकिगर्गाः इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहन पठति । प्रवर्षणेऽत्र छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्य । एव वचनद्वये व्यवस्थिते येन पर्य्यवस्यति तस्मात् तस्यैव व्यवस्थापनमिति न्यायेनाद्यः पक्ष श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयवाक्यद्वयस्यापहिवर्षयमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः" । इति शेषपरत्वे मीमांसानीत्या कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । यद्वा "सदृशे तु विशेषेणैत्रस्वसंहार इष्यते" इति न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तथापि विशेषवक्ता बृहस्पतिना "वृष्टिं करोति दोषं तावत्कालसम्भवा राहो । यावच्च भवति याने नरपशुखरचाङ्किता पदवी" । काश्यप "अस्त्येकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरे कगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहमृगप्रतिष्ठा चौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः" । अस्त्येकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् तथा च "एकराशिगतौ स्यातामेकक्षविषये यदि । गुर्व्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिका क्रिया" । चातुर्मास्यमते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते 'चातुर्मास्यव्रतारम्भमलमासेऽपि गुरौ भृगौ । खण्डेऽपि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्" ।

गार्ग्यः "जीवादित्ये माले शुक्रे जन्म दशाहाम्नाकृत्य प्रतिष्ठां ध्रुवतश्च कुर्य्यात् । माङ्गल्य विवाहादि । यात्रां पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीत 'यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामसद्मप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्याग्नीन् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च" । सिंहे गुरुदिनकरयो —सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव 'तेषाञ्च सिंहे" इत्यत्र "तेषां हरीज्ये" इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे बृहस्पतौ । सोमेश्वराख्यनिबन्धे "वापीकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादान वन सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषु परिहरेदस्तं गते भार्गवे" । दीपिकायाम् 'गुर्व्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत्' । सर्व्वकर्म्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिमित्तकर्म्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्ते । बृहद्राजमार्त्तण्डे 'यात्राविवाहमतबन्धवेश्मप्रासादचूडाकरणं हितैषी । नष्टे भृगौ

[illegible]

[illegible]

भयकरं भवेत् । कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारकोऽत्र गतो नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात्" । स्मृतिसर्वस्वे मकरस्थगुरौ प्रयत्नं नरसिंहपुराणम् "विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहस्थे गुरौ यदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याय गच्छतोऽशुभे । तथा देवीपुराणम् "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् सर्व्वमङ्गलम् । नेपालेऽपि च भागेषु विवाहे भोजनो मतः" । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिस्पृष्टीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाचारं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचार इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशौ पञ्चमांशे यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् 'नीचस्थः सिंहगो वा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशशतकिरणेन क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रागेहविवाहोपनयनमरस्तेहं यज्ञचूडादि सर्व्वं वापीप्रोद्यानकूपं न भवति शुभदं यद्यदिष्टञ्च लोके" । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च मात्स्ये "भास्वत्यत्रिमे बलिनि केन्द्रगतेऽथ यस्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्म्महीनः" । अस्य शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् "सामवेदाधिपो भौमः" इत्युक्तत्वात् । सामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् 'मकरस्थो यदा जीवस्तदा सिंहाह्निं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानवः" । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु 'मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च" इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमात्रस्य तस्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् 'यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते" इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे 'वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-

कार्य्यं न दोषः कालयोगजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्यादिमं कथञ्चन" । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनात्मपुरेऽति प्रतिपाद्य-समयानुरुद्धो मकरस्थवृहस्पतिदोषमनभिप्राय केवलमपमयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपबृंहितमेव वचनं न च व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्व्वादौ विवाहादिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् मकरस्थगुरौ नीचभागव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकसंहितावचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तेस्तौल्यात् भुजगभभौमे 'जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालाशुक्रौ भागुरिः नक्षत्रैकगतौ वदन्ति यवनाः पादस्थितौ देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्' श्रीपतिरत्नमालायाम् 'प्रागुक्त शिशुरहस्तितयं सितस्य स्यात् पश्चादृगात् हिमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितोऽत्रिवशिष्ठगर्गैर्जीवस्य पक्षमपि वृद्धशिशुत्वयोर्यवनैः' । वृद्धशिशुत्वमगन्तेति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । दृक्—पश्चात् हिमि । राजमार्त्तण्डे 'भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् अस्तमेष्यन् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चत्र पञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चासती वन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेव गुरावपि' । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमप्यापद्विषयं ज्योतिःपराशरेण भृगो पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सन्ध्याया पृथङ्निर्द्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् "गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

गोचरादिशुद्धावपि ईशानीतामपि वर्जयेत् । विलाप पुनर्यात्रां कुर्यात्‌ दशम्यादौ दिने । विपत्तौ वैकल्ये समस्तां परिवर्जयेत्" । अत यात्रायामपि प्रकार पूर्वनक्षत्रादिषु वर्जनीयानि वक्तव्यानि च च कथितानि । "मासे पक्षे युगे मासे वर्षे पक्षे शीरे शर्वे । पक्षे शीरे शीत दिने विशादिषु योगादिषु । यथा यर्वश्रुते यानि शुभाशुभानि तथा तथा । यात्री शुभाशुभादिभिश्च मार्गदिनादिकं । एवं यात्रा-यात्री विवाहादौ न कुर्यात्‌ तद्दिनादि विषुवर्षौ-त्तरे । 'वैशाखे श्रावणे वर्षे भाद्रपदे अमाये । यत्री प्रतिपदि न वर्जयित्वा प्रयात्यन्तम् । दिशां प्रदक्षिणे च गोचरादिशुद्धया । तत उत्तरस्मिन् मासे विवाहादेः प्रयाति" इत्यादि "मासे युगे वर्षे तथा पक्षे शुभे दैवज्ञ-निर्णय । वक्तव्यो यात्रायां प्रस्थाने देशकालादेः" । यत्र इति वेदा । राजमार्तण्डे "दिने यदी परिवीक्ष्य प्रतिवासादिवासरान्‌ यत्र । प्रथमं विलाप परिवर्जयित्वा यात्रा" । विलापदि—विपदादौ पूर्वोक्तानामेव प्रस्थानदोषा यात्रा । प्रतिपदादौ यात्रायां यदि तथा यात्रा विने शुभदा-स्यात्" । एवमेव देवादिषु नक्षत्रादिषु "प्रति-पदादिषु यात्रायां पूर्वादिषु वर्जे । रविवारादौ शीरे यात्रायाः विवाहादौ" । यात्रा प्रथमादि तु च प्रथमादिषु नक्षत्रविशेषादिषु वर्जयेदित्येषाम् । अथैव विवाहादौ च यात्री प्रथम राजमार्तण्डे यथा "यदी परिवर्जे न विवाहादावदर्शनीयदशाया-गौचा । यदा न याती यदवर्जुना यात्रा यदा च यथोदयं यदति" । एवमेव यात्रा यथायोग्यायादेरपि प्रतिपदादि यथायोगं दृष्टी यदपि विवाहादौ शुभदे-मार्गादिनामादेः प्रयाण यात्रायां "नक्षत्राणां प्रति-पक्षे यदा दिने वर्जयेत्‌ । यत्राद्ये नक्षत्रा योगा प्रथमा प्रतिपदा वर्जयेत्" । राजमार्तण्डे "प्रथमादि-तिथिषु नक्षत्रेषु यात्रादिषु वर्जयेत्" । प्रथमे यात्रीव न शीघ्रे न प्रतिपदादौ । शीघ्रमपि प्रतिपदां वर्जं शीतानन्यथा यदि । पूर्वाह्ने यथोक्तमपि याति शुभं यदि । प्रतिपदे विवाहादि यात्रा यदि प्रस्थानम्‌ । न प्रयोजनं यात्रादि पुरोहितादिविवाहादौ" यथा "पुरोहितादिविवाहे च यात्रीसम्बन्धम्‌ । यात्राविवा-हादावपि प्रतिपदादौ" । यथा "यदा यात्रा-विवाहार्थ्या रात्रिं यात्रादि यात्रायाः । दिवादि यात्रा-दिनादि यात्रा यथा प्रयात्येत्" । यत्रापि पूर्वः पूर्वः यथा परेषाम्‌ । रात्रि—राजमार्तण्डे यात्रा वर्षे यत्र । यात्रा प्रथमादि पूर्वोक्तविवाहादियात्रादिपरि वर्जयेत्‌ । पुनर्यात्रायाम् "यात्रादिनी-यत्राः पुनर्यात्रा यथा परिवर्जयेत् । यत्र यात्रा यात्रादिषु या न वर्जनीया यथा यदि" । अथवा राजमार्तण्डे प्रतिपदादौ च यात्रां "प्रथम-दिवार यदि पूर्वदिनं यात्रादि यत्री दिवापि प्रथम । यत्र विवाहे प्रयाण्येत्‌ यदि यत्र यति यां प्रतिपद् । प्रतिपदे यदि शीघ्रे युगे प्रतिपदादौ । प्रयोगादादिषु पूर्वादिषु यात्रां न कुर्यात्‌ । यात्रा-यात्रां यात्रादिविधिं "पूर्वरात्रिं यथा यात्रा पूर्वे यदादौ यथा । यात्रादावपि विवाहे यदि यदा । शीघ्रे दिन युगे चैव यथा विवाहकाले" । प्रतिपदादौ शीघ्रं प्रतिपदि यात्रादिषु" । यत्र प्रथमे "प्रथमादि-प्रतिपदि प्रथमे च युगे । प्रतिपदादौ यात्रादिविधानादि युगे यदा" इति पुनर्यात्रासु । यात्रादिविधानम्‌ प्रतिपदि यात्रा प्रतिपदा न शुभा विवाह । यदा यदा-विवाह यात्रा शुभकारिका । प्रतिपदादौ शीघ्रादि-शुभयोगेषु वर्जयेत्‌ । यथा यात्रादिवर्जे यात्रादिषु वर्जयेत्‌" । यत्र यदि यात्रायां यात्रादिषु यदि यद्वत् यदि । यात्रादिविवाहादिषु पूर्व प्रतिपदा । यदा यात्रा यदा यदि यद्यपि" । वैदिकादिषु "प्रतिपदादौ यात्रादिनादौ यदा विवाहादौ यदा यात्रा । प्रतिपदादौ शुभ यात्रादिवर्षे यदा प्रति-प्रतिपदादौ" । प्रतिपदादि यात्रा यात्राविधि यात्रा-यात्रा प्रतिपदादि यत्र । प्रथमे "यात्रा-यात्रादि यदा प्रतिपदादौ यात्रादिवर्षे यदा । प्रतिपदादौ यात्रादिविधानं यात्रादिकालं यात्रादि यात्रा" । प्रतिपदादौ यात्रायाम्‌ "यदा प्रथमे प्रतिपदि शुभे यदि यात्रादिदिने । प्रतिपदादि-यात्रादिविधानाद्यात्रादि च । विवाहादि यात्रादि प्रतिपदादि विधीयते । यदा यात्रादौ यदा यात्रा यात्रादि । प्रतिपदा यात्रादि यात्रादिप्रयाणे यदा" । प्रतिपदादिवर्जं यात्रादि "प्रतिपदादि यदा यदा यात्रादौ च प्रथमं । प्रतिपदादि न विवाहे यदा-

मध्यदेशे भवेत् । कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । भागीरथ्यो नाम गङ्गायाः घोषतोऽपरात्" । गुर्वस्तवत् मकरस्थगुरौ सर्वत्र' तदपि एतद्वचनम् "विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहस्थे गुरौ क्वचित् । मकरस्थे च तत्कार्यं कल्याणं गर्भगोगुरौ । तथा देवीपुराणम् "गङ्गाया दक्षिणे तीरे पद्मगोदान्तरम् । नैवोत्पि च ग्रामेषु विवाहः सोऽपि मा' । एतदाज्ञा व्यवस्थायामित्यस्यतीत-विधि कर्त्तव्यमपि । यत्नैतदनादरं न भवति विना वैदिकानामसमाचार इति प्रयोगोऽयमस्ति । अतएव रत्ना-वल्याम् नीचगुरादेव दोष उक्तः । गुर्वोर्वि-स्थत्वमपि निराममकराले वर्णानां चातुर्दश दोषितायाम् नैयम् । रत्नमालायाम् 'नीचस्य सिंह-योगो यदि भवति गुरुः सर्वसन्नी च शीतः शशुभो वा यदि स्यात् दशाशेषवता चाल्पदोषाय वाच्यः । यात्रेषु विवाहीशतमकरस्थ यत्नूत्वादि कर्म पादौ चोदितानकृतम् न भवति शुभद् यद्यदिष्टन्नोक्तौ" । श्रीपतिरत्नमालायां रामविनाशस्यै च वाक्यम् "गा-र्गावपे वसति चेन्द्रसनेऽपि यस्मिन् गावेऽस्य पोषा-यन कथितं द्विजानाम् । श्रीपस्थितेऽरिदृष्टेऽस्य पराजिते वा जीवे भगौ जलविधौ स्फलितकर्मदोषः" । एत-स्याधिपत्य । तेन ग्रामगामां कुलनारेऽन्युपनयनम् "ग्रामवेदाधिपो सोम' इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् 'मकरस्थो यदा जीवस्तदा सिंहस्थिन त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः" । रामचक्रज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु 'मकरस्य गुरुं यस्मात् सिंहगत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च" इत्यादि देवनवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्य गुरोर्मघायुक्तभाग्या वचामेव त्याज्यता यतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता न्यायगम्यते । अतएव देवीपुराणम् 'यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते' इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्य मकरस्थस्य गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" । अन्यथा यद्देशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे 'वापीकूप-तडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-

कार्ये न दोषः कश्चनोच्यते । कार्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्वीत कदाचन" । अत्र पूर्वोक्तगङ्गोत्तरवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव गङ्गोत्तरभूत व्यवस्थाया निषिद्धं श्रीपतिनाप्युक्तमिति प्रतिपाद्य-मकरस्थगुरौ मकरस्यपूर्णदोषत्वाभिधाय स्वमतमुप-न्यस्ते श्रीधरप्रभृतिभिः । एतेन हैमनिर्णये श्रीपतिलिखितायां व्यवस्थायां दूषितमेव वचनं भव्यवस्थायामित्युक्तमिति । एतेन यत् मकरस्थगुरौ विवाहा-दिविधायकं वचनं तदापात्पिरम्परादमादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् मकरस्थगुरौ सार्व-त्रिकनिषेधकश्रीपतिवचनविरहात् । अत्र तन्निषेधकवचनानि तामापि तावदपि माण्डव्यादिवाक्या-नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्तरपि तथा । रत्नमालि-कायां विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि तत् तत्रैवादकामीति तेन तात्पर्यमाणिक्यमीति यदुक्तं तदपि हेयम् मतात् पूर्वोक्तयुक्तेः कौमुद्याम् भुजबलभीमे 'जीवोऽर्कगः शुभं करोति मरणं बाला-ऽप्यशोभागुरि' भगवैकगतो वदन्ति यवना पादस्थितो देयम् । मायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति बाल गते तस्मादर्कभिते गुरौ दृश्यशिशे नेष्टं विवाहादिकम्' श्रीपति-रत्नमालायाम् 'प्राग्गत शिशुत्वमितयम् सित स्यात् पश्चाद्गतार्द्धमितपक्षदिनानि वृद्ध । प्राक् पक्षमेव कथितो-ऽस्तमितगिरश्वीयौ परस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुश्च वर्जेत्' । वृद्धशिशुत्वगमनोत्तिमात्मपिङ्गलात् । सित शुक्रः । इह-पक्षा-ह्निः । राजमार्तण्डे 'भवेत् समभ्यागत पश्चात् प्रत्यमैष्यन् दिमत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म वर्जयेत् । बाले वृद्धे च मध्यांशे षष्ठ मशक्तिमाचरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सम्प्राप्ते नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा पापिनी कन्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टमना भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव गुरावपि' । वृद्धे मन्नदिनत्यजौसनमध्यापद्धिपय ज्योति-पराशरेण भग्नो पादाक्तोऽपि दशाहविधानात् । एव गुरावपि । रत्नमालादौ पक्षविधानात् तयोर्मते न सम्प्राप्ता' पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् "गुर्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

अथैव "यो मुखाग्रे [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
माला [illegible] [illegible] ।
ज्योतिषे "[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] ।
[illegible] तु एवी चैव [illegible] [illegible] [illegible]' । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
च । [illegible] तथा [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] ।
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] चैव च [illegible] । [illegible] वा [illegible]
[illegible] वा [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
च । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]' । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] च । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]'
[illegible] [illegible]' । [illegible] '[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]' । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]
च । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]' । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" इति ।
"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
च [illegible] [illegible]" । इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] च" [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] च च [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] " [illegible] "[illegible]
च [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । च [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । । [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible]

पूर्वमातिलिकोक्ता एव पुण्यानीति धन्दया विशेषणमनैयर्थ्यं इति वदन्ति । भोजराज ‘वापो तडागकूप इगापुरदेशसङ्गपानादवारिमठकूपविधाकृचैकात् । कतु ययागमपवित्रमनिभि वेधाला मोक्तवायैश कथयान्ति समासतोऽधुना । उभे कुरौ मकटगेयकणोपधाने सम्मोकराजपरिमार्जितमादपशे । मीने रवौ धनुषि चास्तमिते तथैव्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ शुभिभिर्निषिद्ध ’ । इत्योगुरू । नारद ‘वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च । न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च” । दानपद सामान्यदानपरमिति वदन्ति । तथाच स्मृति ‘अस्ते सम्प्रागते बाले भर्गो नाधि मलिम्लुचे । देवतादर्शन दान महादानं विवर्जयेत्’ । वृद्धहारीत “अगायक्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे । त्यजेत् दान महादानं व्रत देवपिलोकनम्” । एतद्वचनद्वय कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहादानयोर्भेदाभावात्” म० त० । तत्कर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त स्ततएवावसेय ।

कालिक पु स्त्री काले वर्णकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल–वा० इकन् ७त० वा । १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् । कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्णमात्रस्ये आमपदा० नि० ङीप् ततः स्वार्थे क ह्रस्व इति वा । कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे “तस्या विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती” देवीमा० तस्या कृष्णवर्णतयाविर्भावात्तथात्वम् विवृति कालिकापुराणे ६०अ०यथा “एवं सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवु । अनेकस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोमृकरै । मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यूय मातङ्गस्याश्रम प्रति । एव प्र वत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोऽभ्त । समुद्भूतास्त्रीदेवी सा स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भो दैत्यौ वाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्बधार्थं स्तूयेऽद्य सकलै सुरै । विनि सृताया देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया” । ३ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ सूक्ष्मरोम्णाम् ६ जटामांस्या ७ काक्या ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्या १० शिवायाम् ११ मेघावल्यां स्त्री मेदि० । १२ घोरवोटे हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्या १५ श्यामापक्षि च स्त्री राजनि० । १६ हिमाचलभवायां त्रिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि० । १७चतुर्वर्षकुमारीभेदे अन्नदाकल्प कान्तिकुमारीशब्दे विवृति । कालस्य भाव वा० वा वुञ् । १८ कृष्णवर्णे स्त्री । १९ स्वर्णदोषे जटाधर मञ्जिना दाहे वह्नीपात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगे । “हेम्न संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकाऽपि वा”रघौ अग्नावेव कालिकाया नश्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम् । काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल–पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । २०कुज्झटिकाया भरत २१ नवमेघे स्त्री मेदि० । काले दीयते ठक् । २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सूद)“प्रतिमास स्रवन्ती या वृद्धि सा कालिका मता” नारदः । के जलमलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । २३ सुरायां स्त्री हेमच० । कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् । २४कालीयके कृष्णचन्दने न०शब्द-च० । प्रकृष्ट दीर्घ कालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ् । २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम् । “वर्णे चानित्ये” इत्यधिकारे “कालाच्च” पा० कन् । कालक स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । २६ कालिका अनत्यकृष्णवर्णयुक्तशाटाद्यां स्त्री “कालिका शाटी”सि० कौ० । कालेन निर्वृत्तः ठञ् । कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि० । “विशेष कालिकोऽवस्था”अमर । काले भव ठञ् । २८ कालभवे त्रि० । उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादक पुराणम् । उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ० तस्य तथात्वयुक्ता तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणस्य श्रवणम् । मार्कण्डेयप्रश्ने मार्कण्डेयोक्ति । प्रजासृष्टि –ब्रह्ममनस सन्ध्यासृष्टि कन्दर्पसृष्टि । तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मोहनाय निदेश । २अ०तस्य च प्रथमामादिनिरुक्ति । तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चबाणोक्ति । सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकार सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विकधर्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्ति । ता दृष्ट्वा विकाराभितदक्षधर्मा त रतिनामकन्योत्पत्ति ।

३अ० ब्रह्मण कामदेवशाप । रत्या कामेन विवाह । ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोग । शिवमोहनाय ब्रह्मणा विष्णुमायाया स्तुति । दक्षकन्यात्वेन तस्या प्रादुर्भावप्रार्थन दक्षेण महामायाया स्तुति । ५अ०

णिच् धातोश्च इत्यत्र गदत्यमत् । (न० मध्योदेशात्रु यात् सङ्ख्या वाचक निदीनमम् । तेन यद् धात्र इत्य च नेत्यम् । अथ वामेन इत्यदेतमनारोति । तथा इत्मनदशानाकारः । वर्तीमकमनुप्रत्यय मधात् नामनिदर्शि । मात्रेण यथा इत्यदम् मात्रशि । ८ च वर्तीत्वविषयम् । मङ्गुका विषयीते धात्वपयधार्येनम् । तद्दीवात्रे अनुस्वारवीमनावा तत्पत्वाता धनम् । १ क० व का मध्योऽतनमाधो विषेण तर्वे मध्य वाचीतमनदशपरात्म् । इनवनीते अपेत्य वतीविनार्ये विषेण अङ्ग्या न त्यम् । मङ्गुकी तत्र यदि अनाम मे तेन मदगीवार । धातो तियायार्थ मङ्गादिभिः यद्व नियम इत्यादयति । ११क० विनाद्रवाक वर्तीदर्श तदा मङ्गुकीयमीविधारा । मतः धंवर्त्तादिवैतावेनानुत्ति । यतोऽत्रनाकेन न व्याप्त यदि विषय योगः । णिच् ना वाक्यम् । १२क० मध्यवदे मङ्गवैच् विनाभावेदौति । १३ च विनाय णिच् ना मङ्गाञ्चैवाक्य दर्शनम् । तथा कत्वे तेन तैवदेवत्तीश्च मङ्गार्थ यदि मङ्ग योगमिनि चि । १४क० विषयतोदित्यापत्यमन्त्रा १५ च इनवमाताच । मत विषयतीविनमवाचार्ये यथा विषर्य यदि योगा । मत इतयोऽपेनाच वा देवाव । १०तेन म इनित न तीर यद् यत्रार्थे यदि इनवनवामनानीवता तेन तदावधा- नायनम् । वर्ती विदे विषयिवार । १७ च विषय वतो विद्वर्गनम् । विषरीवत्यान् नौ न नो यहो यथाया- मङ्गवा वेशामी यदि यति मङ्गीयनामवे तेन मङ्गा- नीयात । वतावेच वेतलीनदीतावीत । वतीयत वेतपवकतमर्थं विषय यजनम् । यथिना वर्तीयवीजा- तवायां मवतायण्डे मङ्ग वे तैन मनदुत्यातामां वीजन मातिः । मयया यत वतीवेकामे विषय विवृत्यतिः । मङ्गवा मन वाक्यम् । १८ अङ्गवातामिनि विवास विमायवीतमुवाति । अनुतावनयां तुवतिना अनुनाया नाभविदाति । मर्वि यती अभिनयादि यति रौवि- यत्रिमादेयतुत्वे अविनादीनां यमर्दे च विनात्र । मत ६ ६ ८ ९ ११ १४ १ १६ यत्याविविनभविनयाच मर्वावे को यमर्थ ता यदि वासानां वर्णनीवता- मतारववानम् । वर्तीवो इनवतीवे यति यादि यमवैय- रामत्रम वनवे इतीव यन्त्र यदि वर्णाद मनामार्नतीतरोमे- दति अन्य च मवामाद्ये इतेव रामवमार्य अद्यत

धातु अनुदात्तनिमवान मत विषेषः । मत योगेन यद्व यथ । अनुमते वीतवीतमपदौ अनानाम यदूयाण समावदौति । ९ । यतर्वाण इनवतीते तिमा यत्रे मद्वतीन रामसयावा मार्वनामां मदीन यादीनाञ्च विभावनम् । पुरुषोतिवानतीतानम् यम वदतीय । रामवनप्रतितिविनानवताम् । मन्यौ धनम् । इवरामातुवारेय अनुवते नाता तावपुत्रिनाराणयम् । एवं विनाय नमुनिविनम् । विषेण अनुनत यवनातादेवं मतर मदीन धातम वीय यत्र मतन अनुतृतिनयम् । वीतामगतातुवोत । अनुवावनमवातियवीनम् विविधौ यत्रा यदि विनो यावर्षे वविवोवेवा । यत्रा यदि विनो यवारे तत मत तुमि । यत्रे तेन गरवा रामत् । विनोदतीवा- को मानिविदनामौ मन्ना देवमाना मनदीरव विनोदा- यता गतन मनवे धनम् । धर्मेण मत निनावरच वन्यावनमवतम् । वेता मविनवाम वदमातीवमार्य मवामविनामि । इत्यन्यवनावदीतायामम् यत- गवा यविन न यत विनार । १३क० मपारिता विन- न यतमावार्ये मौवनियाता यवति । णिच् ना विषय वाक्यम् । विनैवादिवतार्दवर्णमवायानामीति । अन्य- वीति मवनमाता वविनादि । २१क० पद नियति । मङ्गवार्तिदर्शनम् । २२ क० गवात मविनता । २३क० मगराव यवीतामनवार । २४क० यतीति वावतीमाया मनयाव वीमोवेवा । २५ विषयाता मनुवतादि । २ मवारावक वराव्या मताया यत मौवुवेव मदवाताद यत् यमावेनिया । मनु- ममान तेतिवी वाम । वराचेदमाचार्ये विनय मन्त्रर्वनारयवतु तेन मन पुवे ४ मेवा मवयनातामवा दौनिकमयवतेन विनोदादिनिकि । तेन न वतीन न्यावेनो वाराम् । निम न भावावितमनान्ता वृति । मत्रापूवे मनेव यत पुरे वतीवीवयनारामयनोवत मति । विनेय वराचक यत विनयानां यत्यवनादि । राम मनरानादेवनानां मो मनीविनोवादिवनामम् । वराचमनम्म मे मनीवरोयेवमुनिक । ९ य नाराव यमव यदि वदिनामा । वर्तीनिच् नवच् । मनुवीते विनोर्विनमेयाना मानवानानाथे पुरवामादिपुपदीनदवों मौ मवनो वर्विनान मनुवीनवावारनाताणीति । २२क० मदुवावाद् यत्रैव

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलव्याख्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलयापत्तारणार्थं मत्स्येन दृढनौकानिर्म्माणस्य तत्पोतसम्बवस्थापनस्योपदेशः । स्वशृङ्गे च तन्नौकाया समाकर्षण कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः । ३४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाम् भूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थिति-करणम् । पूर्व्वसञ्चितवीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्द्धनम् । ३५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः खण्डैः सर्व्वाद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकार । ३६अ० रजस्वलायाः पृथिव्याः वराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । ३७अ० जनकयज्ञात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि । ३८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजत्वकरणम् तद्देशवर्णनादि । ३९अ० द्वापरयुगे उत्पन्नवाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचार । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थं आगतवसिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण महर्षीद्वाराच्छादाने कृते स प्रति येन जनितस्त्वं मानुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वसिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः । वसिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य वध । ४१अ० मेनकायां मैनाकादिपुत्रशतस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिवपरस्थानेन हिमवत्प्रस्थे शिवगति । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमाज्जात तेजोजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाह तद्भस्मधारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाडवाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेश । ४३अ० नारदोपदेशेन काल्या शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना । मात्रा उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्न । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयतोपदेश । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च । ४४अ० काल्याः शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगति । शिवेन अरुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्या शिवेन विवाहदानार्थं प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन काल्योर्विवाह । भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा । ४५अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भाव तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ०४६ कालीशिवयोर्मैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनले तेजउत्सर्ग । तदुत्सर्गकाले भृङ्गद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोऽर्द्धे भृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्मैथुनविघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीनेत्रजलभगिन्या गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः शवयोः प्रसव ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयो स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम् । पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्योदरे जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाह । ४९अ०, तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेः स्वभार्य्या चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्या स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां पुत्रद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्वप्ने भ्रान्त्या क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखररूपेण तयोर्ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोः पूर्व्वतः उपरिचर दमन अलर्क इतिनाम पुत्रास्तारावत्याः चन्द्रशेखरस्य बभूवु । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रैः सह शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेद । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय मत्स्यशैलस्थाराधनस्थानमध्ये कापोतेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविखण्डप्रलयापद्धारणार्थं मत्स्येन दृढनौकानिर्म्माणस्य तत्रबीजसङ्ग्रहस्थापनस्योपदेशः । स्वशृङ्गेण च तन्नौकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः । ३४ अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायां भूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थितिकरणम् । पूर्व्वसञ्चितवीजैः मनुना पुनः शस्यप्रवर्त्तनम् । ३५ अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । ३६ अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्या वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । ३७ अ० जनकयज्ञात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि । ३८ अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राज्यकरणम् तद्देशसीमादि । ३९ अ० द्वापरयुगे उत्पन्नबाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचारः । नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण तद्देवीद्वाराच्छादने कृते तं प्रति "येन जनितस्त्वं मानुषरूपेण तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४० अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः । वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य वधः । ४१ अ० मेनकाया मैनाकादिपुत्रगणस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहार्द्धहरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२ अ० शिवपरस्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्वधाय देवप्रार्थितब्रह्मणा शिवस्य पार्व्वतीसङ्गमाद् यत् तेजोजात् कुमारात् तस्य वधो भविष्यतीत्युक्ते तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसो विकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्मधारणञ्च । हरनेत्रोत्थिताग्नेः वाडवाग्निरूपेण सिन्धुप्रवेशः । ४३ अ० नारदोपदेशेन काल्या शिवाराधनार्थं पितुः समीपे वनगमनप्रार्थना । तस्याः उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणीयत्वोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्याः तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च । ४४ अ० काल्याः शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सारुन्धतीकसप्तर्षीणां तत्कृत्ये नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थं प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा । ४५ अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ० ४६ कालीशिवयोर्म्मैथुनानिवृत्तौ देवप्रार्थितेन हरेण अनष्टे तेजउत्सर्गः । तदुत्सर्गकाले ऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततो भृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्म्मैथुने विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यासु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीज्येष्ठभगिन्या गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः । कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम् । तत्र काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया गलितवस्त्रया पूर्व्वं द्वारिनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मानुष्यप्राप्तिशापस्य दानम् । पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ४८ अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्योदरे जन्म तस्यास्तारावतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ४९ अ०, तारावत्या कामुकस्य कापोतमुनेर्वञ्चनाय चित्राङ्गदानाम स्वभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां पुत्रद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५० अ० पश्चात् तस्याः स्ववञ्चनं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति तारावतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखररूपेण तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोः पूर्व्वं उपरिचर दमन अलर्क इति त्रयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१ अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रैः शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय मत्स्यशिलादाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

स्वेच्छया प्राप्ता उग्रताराऽपि तदवधि वाममार्गरता शिवस्य स्वेच्छरतिस्तदवधि जाता वशिष्ठशापाच्च तत्तत्प्र-च्छेतोद्धर्गुप्तिः लौहित्यमानस्य तत्प्रमाहात्म्यस्थितिः। ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि। नाम-दन्योपाख्यानम्। ८३अ० ततृशतन्माह्मवधपापनिर्मो-चनेन लौहित्यप्रशसा। पूर्वकल्पे ऽनुजकथावासुर-योर्भृङ्गिनहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा। ८४अ० राज-नीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकार ८५अ०। प्र-जाश्च राजाश्वस्तिप्रकारः। स्पकर्त्तव्यदुर्गापूजाविशेष कालाः। तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकारः। ८६ अ०पुष्याभि-षेकप्रकारः ८७अ०शक्रध्वजोत्थानविधि। ८८ दशहरा-यां विष्णोरिष्टिप्रकारः। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधि वृषध्वर्णकाचारविशेषाः। द्वादशविधपुत्रविधि। दत्तकादीनां चशीला संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः। पितृगोत्रेण सस्कारे ऽदृष्टीव पुत्रत्वाभावः। पत्नीशगोत्रेण चूडादिसंस्का-राभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्ध्वग्रहणे न पुत्रत्वसिद्धिः। पञ्चमवर्षीयग्रहणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम्। दासीपुत्रे विशेष। शूद्राणां परार्थादिशासनेऽनधिकारः। नव्यं पुरोहितलक्षणम्। विविध स्पकर्त्तव्याचारभेदः। घा-युष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८८अ०। अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिमउपदेशात् वेतालभैरवयो पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-भैरवस्य उर्वश्यां सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः। तपसा मत्स्य-विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः। तस्य इतराड्कन्यायां देवसेनना-मपुत्रोत्पत्तिः। तत्र देवसेनादिः शवर्णनम्। तद्दिग्विजयेन खाण्डवनस्य निर्म्माणम्। अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ६०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्-पादनम्। तस्य भङ्गनाम्ना भृङ्गित्वेन शिवसाह-चर्यप्राप्तिः। तस्य न वर्णनम्। वेतालवंशोद्भवा एव सर्वे गायद्धत्युक्त्वा तत्रउपसंहारः"। इत्येते प्रधान भूताः पदार्थास्तत्रत्याः प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था अ-भिधेया सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८६,६०अ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नय गकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहण-श्रवणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते। पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणाद-र्शनमूलिकैव ८६अ० सद्वचनानां सत्त्वात् उपल-भ्यमानत्वात् इति। काशीपुराणमप्यत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे

"अच्युवाच। "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च। ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाय सा तदा। शुद्धकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। सङ्कल्प्य विधिना पूर्व्वं ममावास्यां व्रतं चरेत्। समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत्। न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते सुजि-क्रिया। विवर्जयेत् रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा। वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम्। द्विपट्का विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः। एव क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्। सत शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे। यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्या-द्विधानतः। तथापराह्णकाले तु सन्ध्यासमये तथा। रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्गणे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् तदा। पाद्यार्घाचम-नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्दव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यै-र्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव मिष्टान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम्। निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च। तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। महारण्ये प्रदातव्य-मस्यैतत् व्रतमुत्तमम्। वैष्णवे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम्। कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गति-रुत्तमा"।

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतवर्षिके विपाशानदी-तीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०आनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० कैन जलेन आलिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्म्मणि घञ् ३त०। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम्। कालिङ्गं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु। पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूप गुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भव अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्ग-देशनृपे। "प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः "वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति" वृहत्सं०। "निर्वृत्तवत्, कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

...माणमालामवणनम्। प्रमादी पाठावधा बकलबद्धा कल्माणि बाल्यादीनि गीतानि अनुज्ञानेन वर्णितानि विशेषणमात्मार अनुगैरामुदरेव यात्रा बालमद्ध शिवमाराधनम्। यात्रा सम्पन्ने विशेष मनुरेव माधवमवदनापरदानम्। ११क- बाणीतृप्तमावे विशेष गोदर्शियोगः। १६ १८ ५६ ५५ १०क- बाणीतृप्ता तदनुज्ञातानविशेषेति। ...बाणी विशेषयोगिताः। १८व ...मादि। वणिक्वर्ग गीतामनुवादि। ...पूजाविधिः वणिमाहदपूजानवचनम्॥ च देवा ...ते वणिमाहदपरमावेत। वणिक्व पूर्व ...टो कपदवपूर्वा... बाणीपूर्वी ...मनसे ...पूर्वा च शिवाम्भोधिः। शिवपराद् एकमावरात् ...

[illegible]

...दिवा दैवत्वदानि। ...कालमक्मलक...मानदीर्घमाकात्राद्। ...मदामवरोद्कामदीयतविशेषि। ...

[illegible]

रक्तेनरी नाम्ना ख्यतारापि तदवधि कामाख्यारता शिवस्य रक्षेऽवरतिमन्तदवधि जाता तस्मिन्नाशात् तत्पश्च वर्णतीर्दुरुधि मौनिरतमालन्दन गन्धमादनाद्रिश्थिति। ८१अ० मौनिकालोर्वसिततदारामनमुपादि। जाम-दग्न्यपापनाशनम्। ८२अ० तत्रतत्पादरक्तपापविमो-चनेन मौनिरतमाना। पुर्णकले ऽनुयातपापाद्र्-योभुंक्त्रिनन्दकामदत्रपादरसनादिप्रकारा। ८३अ० राज-नीतिकथनम् दुर्गादशस्यप्रकार ८५अ०। स-श्रात् राजाबलिप्रकार। ग्रहकर्मपुर्गोत्पत्तिविशेष कालम्। गर्भरत्नकाल्मीरकमप्रकार। ८६ अ० पुमरभि-षेकप्रकार ८७अ० गणाध्यक्षोत्सवविधि। ८८ दशपरा-ग्ने विष्णोर्गवदप्रकार। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधि मृदङ्गपूजापारविशेष। शरदादिपुष्पविधि। दशाद्यीनां पदीना पञ्चारकरणे पुष्पसगणिनः। पित्रगोत्रे च पुरस्कारे तदीव पुष्पाभाव। पतीश्गोतेच चूडादिसंस्का-राभावे दानमम्, पद्मनाभार्चुरुदयस्ते न पुष्पसिद्धि। पद्मनर्गी दयाङ्गे तत पुष्पदिविधानम्। दायोज्ञने विशेषः। शूद्रस्यां परम्पादितापनेऽमधिकारः। सन्ध्र पुरोहितलक्षणम्। विविध नृपकर्मव्यापारभेद। ८४अ० गुम्फामस कर्तव्यापार ८८अ०। चपुतस गतिमानीति नन्दिमटपदेशात् वेतालभैरवयो पुष्पोत्सादमाभिप्राये जाते-भैरवस एवशा चद्रमे तरे गमनमतत्तोत्पत्ति। तपसा मन्त-विद्याधराध्यक्षतामाप्ति। तस्य एतराद्रकन्यायां देवयेगमा-मनुत्पत्ति। तत देवीमाटायचर्मम्। तत प्रयिन्धयेन चापत्कथनस्य निष्कासनम्। धर्माजुनेन वद्भिप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ८०अ० वेतालस्य कामधेनी वृषभरूपत्वोत्-पादनम्। तत भद्गनाम्ना गदिगस्तेन शिवमाए-महामाप्ति। तस्य च गणत्वमम्। वेतालस गोप्तया पप सर्वे गावसत्युक्ति ततउपसंहार:”। इत्येते प्रधान भूता पदार्थास्तस्य। प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था त्र-भिधेया सन्ति विस्तारभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८६,८०अ० वेतालभैरवयोर्विभिन्नय गजकथने स्थिते दशकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहा-पायपुत्रकरणमतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीति गम्यते। पितुर्गोत्रे चेत्यादिवचनाना तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणाद-न्यमूलिकैव ८६अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपल-भ्यमानत्वात् इति। कालीपुराणमप्यत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे
“स्कन्दु वाच। “विधानं शृणु मे सूरि कालिकाया व्रतस्य च। यथोपदिष्टतामेव तदुमतस्य करोम्यहम्। तस्मात्प्रथम शुक्ला मत्तुशास्वा वा तदा। शुक्लाढे समारभ्य लक्ष्मषष्ठे चतुर्दशीम्। सकस्त्र विधिना पूर्वं समाप्ताल्पा व्रत चरेत्। समारभ्य शुक्लेषु द्विगुणं परिशोधयेत्। स रात्रौ भोजनं कार्यं पायसं भुक्ति-क्रिया। जितमय रात्रिकामे दधमीन सर्वदा। पञ्चदेव पिष्टक किञ्चित् रसगाकथ पायसम्। द्विगुणं विप्रजायासु सधर्मा भोजयेत्तु। एव क्रमेण कृता य कालिकाव्रतं चर्यदुत्तमम्। तत शुक्लदिने मासे भौमाहे मन्दवासरे। यदाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्वी-दिधानत। तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपगमने तथा। रात्रौ च कदलीखण्डे स्तम्भे निर्माय मण्डपे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। पाद्यार्घ्यच-मनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्दीपैस्तथा नैवेद्यै-र्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव विन्यस्य पायसं दधमीनकम्। निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रयत्नतः। तदन्न प्रकाश सर्व नैवेद्यादि बलि तथा। महारण्ये प्रदातव्य कल्पितं व्रतमुत्तमम्। वैष्णवे कर्मभूमे वा कुर्यात् कालिकाव्रतम्। कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्य भविता गति-रुत्तमा”।

कालिकाश्रम न० ६त०। भारतवर्षस्थे विपाशानदी-तीरस्थे तीर्थभेदे “कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदक। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्” भा०आनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० केन जलं मालिङ्गते आ+लिगि—कर्मणि घञ् ३त०। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। “कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्तुलम्। कालिङ्गं ग्राहि रक्तपित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु। पक्वं तु चोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्” भावप्र० तत्पर्यायस्वरूप गुणादिकमुक्तम्। “कलिङ्गे भवः अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्ग-देशभूपे। “प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः” रघु “वङ्गैराङ्गेयाद्यै क्रूरचक्रपीडिते क्रमेण त्वया। पाकशोभागधिक कालिङ्गस्य यान्ति” पृ०त०सु०। “निर्मथ्य कालिङ्गं गान्धाराधिपति तथा” हरि०

॥१॥ [illegible] तु मथोमुख । कालिका [illegible] महाक्षेत्र महाविल च भूमि । कालिक पुं० । "[illegible] कालिकाम [illegible]" इति च । "[illegible] कालिका [illegible]" "कालिकेयस्य [illegible] मिले ॥ [illegible] । कालिका परिकीर्तिता" [illegible] [illegible] । [illegible] कालि—[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] । "कालिकाविद्युत [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] कार्ये च [illegible] । कालिका [illegible] ([illegible]) [illegible] ।

कालिन्दास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कालिदास [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] —

"[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । "[illegible] कालिदा [illegible]" ।

[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] कालिदास" । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कालिदास [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कालिदास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] कालिदासस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] । [illegible]

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशवागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदतामवाप्तवानिति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृततत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाह्वयास्त्रयः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्रः अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य मेघादिः कृतिः शाकुन्तलस्यैव तत्र वागर्थदर्शी विरहादिग्रन्थस्यैव वा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवेऽप्यव्यवभासदृश्रुमिकेन दशरूपके कथनतो मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादत्त्वैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धारात् तद्ग्रन्थस्य नत प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नान्यकृतित्वेति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवस्य नृपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव तत्र प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोक्तेः स्यात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं दृश्यतम् भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे तत्र प्राचीनाभिमानगकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्त्तृत्वापेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोक्तेरेवौचित्यात्। भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिक इत्येतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवन्नाम्ना कान्त्रसराणि सौभाग्यावलम्बितानि कान्यपि देवस्य भवद्विरहे सुजनान् बाधत इति। तत्र कविर्निश्चिति राज्ञोऽहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयो पतति ततस्तासीनयो कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या"। "यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कालिदासोविलासः" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पद० लालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भट। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० काल कालरूप खड्गोऽस्त्यस्य इनि। १परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्। कलिमलध्वंसिन्। अवसयाशु मदापद" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल–नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री काल शिव अभिष्टात्वेनास्त्यस्याः काल पुरुषाकार गगनस्य लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्देवतात्व च अश्लेषाशब्दे ४९८पृ० दर्शितम् इल्वलरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालि जलराशिं ददाति दा–क पृषो० मुम् (तरमुज)ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गशब्दे विवृति। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न० राजनि०। कलिन्दे भव अण्। कलिन्दपर्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भव अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी" रसरत्नाकरे तस्याः कलिन्दपर्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघ। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष–ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०११२अ० यथा

"स मत्तो बलिना श्रेष्ठो रराजाघूर्णितानन। शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालयं ययौ। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि। एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततः क्रोधसमाविष्टो मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली। तस्यास्तूपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः। समुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुरुणं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिबिम्बौष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैस्तीरान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीना चक्रवाकोन्नतस्तनी।

[illegible]

कालिदास [illegible]

[illegible]

पदमधिकृत्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मक कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीय पदमधिकृत्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वागिवार्थ" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदास सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् प्राप्तवानिति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाख्यास्त्रय कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्य, अपरो भोजदेवसभ्य अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्र अभिनवकालिदासाख्य। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य सैषा कृति शाकुन्तलस्येव तत्र वाग्वैदर्भीविरहादिधन्यस्येवैषा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकर्त्तृत्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपरवर्त्तिसभासद्धनिकेन दशरूपके कथनारम्भे मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धार सङ्गच्छते। भोजदेवाद्यस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धार सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादर्शेन मालविकाग्निमित्रनाटकपदद्वयस्य समुद्धारात् तद्ग्रन्थस्य तत्र प्राचीनकालिदासकृतित्वम् मान्यस्य तिते ति निश्चेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवस्य समते सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव तत्र प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोल्लेखात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं दृढम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे तत्र प्राचीनाभिमानशकुन्तलादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्त्तृत्वे धावकापेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्कत्वेन च तन्नामोल्लेखस्यैवोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिक एव सत् भोजप्रबन्धे वर्णित यथा "भवद्धाम्ना कामत्रसराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवद्विरह सृजमान् बाधत इति। तत्र कश्चिल्लिखति राज्ञोहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयो पतति ततस्तनामीमयो कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "अस्याश्चोरश्चिकुरनिकर कालिदासोविलास" प्रसन्नरा०।

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पद॰ लालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणा"। "कालिदासकवितां नवं वयः" इति च उद्भट। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु॰ काल कालरूप खड्गोऽस्त्यस्य इनि। परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्। कलिमलध्वंसिन्। ध्वंसयाशु मदापद" इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालं शिव धनिष्ठादिरेवतीभाद्रपद्या कालं पुरुषाकार गगनस्थं मुख्यकः अस्त्यस्याः सन्निकृष्टत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच॰ तस्याः तद्दैवतत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९८पृ॰ दर्शितम् इत्थंरूपस्य स्वगगिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्यास्वत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न॰ कालि जलराशिं ददाति दा—क पृषो॰ मुम् (तरमुज) ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र॰ कालिङ्गशब्दे विवृति। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न॰राजनि॰। कलिन्दे भव अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भव अण् ङीप्। यमुनायाम् अमर। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसरत्नाकरे तस्याः कलिन्दपर्व्वत सुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघ। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि॰।

कालिन्दीकर्षण न॰ कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त॰। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि॰११२अ॰ यथा

"स मत्तो बलिना श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। शैशिरेषु दिवाभासु यथा स्वेदालय शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ स्व रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्ता भारती परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततः क्रोधसमाविष्टो मदसमीरित। चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली। तस्याः पतुपरि मेदिन्या पेतुस्तामरसस्रज। मुमुचु पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुरसं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुना रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलताङ्गता। पुलिनश्रोणिविम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैः स्रोतान्तगामिनी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।

वैवस्वतीरत्नाङ्गी ममलीनरिभूषणा। चित्रवेषवा-ताङ्गी चामचोभीभिन्नामरा। मीरकोदुरीय वा सवण्णविनमालिनी। चाङ्गचाहिविलसाङ्गी पुष्पिता चामराकूला। चत्रेर दृष्टिसाङ्गी रामकार्येव मच वि। समसे वा च यजेन कोषविकसालिनी। रामार्यीनिभावदं वा येन पुष्पाणं ममनु। पुष्पागमच मध्येन वा पीता वदना मही। रोहवनावेर चर रचिता सौमवाविषि। वा वध ववचमाना मही पुष्पाणं ममनु। वदा कोदरिवी भूता मदना रामच-मीरेनु। मधीर नाम। बीनाऽपि प्रविकोषेन वर्णं वा। गिरीविदं वर्णं मोवत्र मम मानवी। चलमर्णं न दीपको दीपिचेव। समा मता। वर्णवेष महाताड़े। स्याते यविचारिणी। मात्रा वां वाकरं भूवं वचयो नेवर्णिकाः। केनकावैरिमापि बोकमाचरनापि भीषु। मधारं मुख मे वीर। काये त्वां मध्यूर्वत ।। सवचवना चित्र वरच म हरीतम।। मध्याड़-कारापि रीपोऽयं चिविचर्ष माधु। मध्यापि चरणी सुद्री सवार्ं चाङ्गचाड़व।। चार्मचारिमिच्चापि च मच्चापि वराङ्गुम।" "प्रचाचावलवां दृष्टा मठवां का-कूवाङ्गन। मधुरावार्थवर्त् मज्ञावचिदं वचा। चाङ्गचाहिरवाधं लमिथं मे मिवदृधिं।। देवमध्र-चारेन ज्ञानसकारिवं यये।। रम मे धम्। दन्धेवा वरिता वामराङ्गने।। वामि जव पराजये। मचवाड़ मधा-ददम्। बीजा हि वारद्र चाङ्गमि माघ्र विरद्र मे वचा। मववापर्वत्र यदा वर्षं मे प्रवापिना"। काकिन्दी स्त्री, विरक्ति चिर-चर् इत्। काकिन्दीति दृष्टी स्वेन चदरः। [चर्वदृष्टाः पत्रकारम्।

काशिन्दीय् क्री काकिनीं यवना मूचे इ विन इत्।

काशिन्दीसोदर इत्। यमी देवदत्र धनुवा वर चमकमले ९९८० इवा

काशिमत् इ० काचल भारः दृतीय। मण्डले "चाम-वानवविचाविचावाचा" चादा।

काशिचाचा स्त्री चकार्न चार्णं चक्रीति चनु-चाम-चन्द्र चच। चकाले प्रचचमा चचलानाचाम् चिवाधु।

काशिच इ चे मचे चमीचति चा+ची-भूवविशस इ। चावद्दे काचिचदनचाके चिदुवि। "मथेन चामीद चित्र काचिमेन मधिं विदृवं चरणीचता वा" इत्। "बीजापि चाचचकाचा वचमेन चवा चचदु" चादा।

काशिवं मचावदेर चिट्टं चरिचाहृदम्" इति चपर इत् मरचाचिमा मवमाहदवसे मिवेचिलाचव मचम्।

काशिचदूमम इ चामिव इमाति इक्-चिच-च। चाहदेरे सचे चदवचा चाम इत्पाहि वचा "चामिरेवाङ्गी चामिचचावीद्वद्दरा चविहितमिता। चवचाचरवा मचिन ममत्र वरिता: वचा। चिन्न वा चिवेदीयं वारतीचारिचिवा। चित्रन गौरतो मन माचिता चिरचपूवा। मं चचारेवरिमीं चर मजेन मव्वा मदीव चचर्यमनापरा। मच मच-नविदा चवोऽविद्भुवपयोद मानवनोऽपदली-नीर। चर्चवरा मुचविवाचिमाचा चर्चमीविदीरच चिरेचचिदाचराचि। वर्ष च प्रीविद्वगविच मीनचेविर्दवि च। मद्राचयवमलचवच चिच्च। चरिच वदे चिवदी मुद्दचनूवं चारविचाड़। वरतामदे प्रचेच। चाचम मद्दचदचमिचचं चिरीच चदुचा चचवेतदपूचवाचा। मं म चचीतर्वूच्चमचदनावां चीचवूचविवचन चिवतुरपाचम। बीवचचविद चचवेदवाड़ि वंदच मचैव दवा भ् चदचवार। मं वायबीचवीचीवचदेवचाचोम नमुचिवचा मया चचावी। चर्चोदीवामाचुदूर्वचवलाचा इवी दवीमचगूविवीचिमिच। मावीर वा मद्यचवो मम-चावा: पुर-चिवा। दवो चचचवा चीमादरवा दय मणिदें" इति चीमादीमावाडुचवाचदेव'ड "इत्र चकोमूवनवचविं चिरीच चदीड़मार वविडाचिवडमावेवी। चापार वद्य चदीचदचच चाचा विवमा वडूवंदवंदिवड्दवाद। मं चवण्यचदता मविडामनीवचडवोचदच पृथिवा चापवम् पुचडुवा। दवी चवम् चवनरमुविपामवरीव चडेचदीव चदचीदरिचीचदाचा। मं विहचा दिवि-वचा वरिचोविचार मे चवयी चविमिचदचा-दचरिच। बीचवर्ष वरिवचार चवा चवेडीवचार चोचचवचावचीवपयचा। वर्ष वरिवचचदीचवचरवा-चवानच मदृमुचिवचविचर चार्यम मवूर्दव-चिरदेच दचाविसावचाडाच कोदिचवचाविरवेदवीं। चवच इदावचेच मदा मदीचवचावं चिवविचचारव देवदचा। बीजा मचदूचचरामवचाद्मीचदनोच-चारवाचिचिः चचवोवदेड़। चवुचिरीन चचोहु-मदीचपीचंदानवदं चवदचवदरोचूचिवावो।

/

क्षीणायुषोऽभ्रमत उत्पथगास्ततोऽस्य स्तोयमनु परमक-श्मलपाप नाग। तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमत शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निश्वसतो रुषोच्चैः। नृत्यन् पदानु नम-यन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालिमथनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त०। कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्य यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। तस्य कालियस्य तत्रदाश्रयणकथा भाग० १०, १७ अ० यथा "नागालय रमणक कथ तत्याज कालियः। कृत वा कि सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम्। यादरायणिरुवाच। उप-हार्य्यैः सर्पजनैर्मासिमासीह यो बलिः। वानस्पत्यो म-हाबाहो। नागानां प्राङ्निरूपितः। स्वं स्वं भाग प्रय-च्छन्ति नागा पर्व्वणि पर्व्वणि। गोपीथायात्मनः सर्व्वे सुपर्णाय महात्मने। विषवीर्य्यमदाविष्ट काद्रवेयस्तु का-लिय। कदर्थीकृत्य गरुड़ स्वयं त बुभुजे बलिम्। तत् श्रुत्वा कुपितो राजन्। भगवान् भगवत्प्रिय। विजिघांसु-र्महावेगः कालिय समुपाद्रवत्। तमापतन्त तरसा विषा-युध प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तक। दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्-दायुध करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचन। त तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनम्। पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रु। सुतमुग्रविक्रम। सुपर्णपक्षाभिहत कालियोऽतीवविह्वल। ह्रद विवेश का-लिन्द्यास्तदगम्य दुरासदम्। तत्रैकदा जलचर गरुडो भ-क्ष्यमीप्सितम्। निवारित सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽ-हरत्। मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते। कृपया सौभरि प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन्। अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति। सद्य प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्। तत् कालियः पर वेद नान्यः कश्चन लेलिहः। अवात्सीद्गरुड़ाद्भीत कृष्णेन च विवासितः"।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीप्। १ शिवपत्न्याम्। "कर्द्दमा भवकान्त इति" भाग० ३,८,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। कालवर्णा स्त्री "काला-नुपर्णेवेत्" वार्त्ति० ङीप्। २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् "का काली का मधुरा" "विदग्ध० ३हिमाचलदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्णतया तथात्वम्। "सुतामनुज-गामाथ गतां काली हराश्रमम्"। "तां तत्र कालीं तनयाम् नयनोत्पलाकृतामृताम्" कालि० पु० ४० अ०। "कालि! भिन्नाञ्जनश्यामे! उर्वश्यादप्सरोगणे"। "गौरत्वासादनश्चैव कालिकायास्तथा श्रुतम्" इति च तत्र तस्या गौरत्वप्राप्तिकथनम्। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी। विचित्र खट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा। द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा० तदाविर्भावउक्त। सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी। वि-प्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनस्थिरा। नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा। एता सर्व्वा अ-सिधरा मुण्डमालाविभूषिता"। "कालि! कालि महाकालि! सीधुमांसपशुप्रिये" भा० वि० ४,अ०। ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकासे" कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे। "युधिष्ठिरात्तु पौरव्या देवको-ऽथ घटोत्कच। भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्तत" भाग० ९,२२,२४। भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्व्वगमुत्पादयामास" इत्युक्त तदेकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठ समुचित गन्धकालीत्यस्य पूर्व्व-पदलोप। काली७ दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम्। "भीष्म खलु पितु प्रियचिकीर्षया सत्य-वतीं मातरमुदवाहयत् गन्धकालीमिति यामाहु" भा०आ० ९५अ०।८शु०कल-मोदने ९च गौरा०ङीष् अतसर्य्याम् ९त्रिवृति १०राज्ञी ११कालाञ्जन्याम् राजनि०१२मषी कृष्णत्वात्तथा-त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधर। अग्निजिह्वाशब्दे दर्शित-शारदातिलकवाक्ये एतस्या तज्जिह्वासु नान्तर्भाव इति चिन्त्यम्। १३वृश्चिकाल्यां (बिछाति) रत्नमाला। १४काल-रात्री यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५ महाविद्यायाम् तासु "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा० "कालीपूजा श्रुता नाथ! भावाश्च विविधा प्रभो!" भैरवत० "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषत। जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्च्चने" तन्त्र०

कालीक पु स्त्री० के जलेऽलीकश्च मत्स्यघाताय निवेष्ट-

[illegible]

[illegible] [सूर्य्यगता वैराग्यात् ।

कालिन्दीसूः स्त्री कालिन्दी यमुनां सूते सू-क्विप् [illegible] ।

कालिन्दीसोदरः पुं [illegible] [illegible]

कालिमन् पुं कालस्य भावः इमनिच् । [illegible]

कालिका स्त्री [illegible]

कालिङ्ग [illegible]

[illegible]

कालियदमनः पुं कालियं दमयति दम-णिच्-ल्यु । [illegible]

[illegible]

वृतपूगमालिना । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः" । "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगभूभृच्छायमिव" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ । "गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु," तीर्थवाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेर्भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भ०आ०६६ । "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ०७५अ० । कवेरिदम् यञ् । २कविसम्बन्धिनि । कव–वर्णने स्तुतौ च कर्मणि ण्यत् । ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ० । "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते ! । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स०११अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव पाठात् तत स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म ष्यञ् । कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न० । काव्यप्र०तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा-

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" वृत्ति

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणात् इतिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं उक्तं यथा

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू० ।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति" । किञ्च काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्ति । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः । उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू० ।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

त्वात्। मौर्वे पदे मधुरता त्रिका क्लीब। कामीची स्त्री कामा मनर्मविष्या चीनते तम–चौ–त कामारे च मौराः क्लीब। मर्मविषाटूनी विता०।

कामोत्तमय स्त्री कामीतित। कामिनः मानर्म मध। मदिरे वेमन त्रिका क्लीब। वर्तिन्द्र कामने यदि राभार्व भौज्ममानातुरानम्। [मन्मथे मद्रन।

कामीय न० कामनाये भवम् "गुराम्या" पा० च। मन्–

कामीयव म कामीयवित कामि–वे–च। कामाहवावें तममिधारे (मवमव) मवर।

कामेय इत्याकवाभवम् रुच। ।देवभेदे कामीके, मवावे ।अन्यद्रव्यर्मिकत्वारित्व त्रिम रुच। सकवि वं तुलवाकेमतोर्व मवाम्। इत्यावमत्रे न "कामा-मवावेमतारूवाम्" इत्या०। वविता रुच काम रुच। इवविशषे कामवेरे मत्र कार्वामित्वरवे कार्व पूक्तविहव भेदम्। तत्रकार कामाने रुचा

कामेवब स्त्री कमले विरोमत काम् वविव+वच मवाटे च। ।पुरू इकामीनविरोविमात् प्रमानम् त्रिका क्लीब। कामेत+कामें संवातो वा च। इत्यामीवत्त्वने "मनुरतुमवचतुकामीतानमेवववृत्तमानवेत" काए। इत्यहितार्थे इ० वदारहितार्थ मन्त्रावनि०। कामेवे इ मवार०।

कामेय न० इत०। ।पूर्वे मत कामया कामवर्ववानम् मवानम्। प्रविते च। इत्यवारर्व। "विमारोम-कामेवावा कामेन प्रविरी तत" नीविनुवामनीवारे "कामे होमवार" तमवा०। काम ववादवोत्थम।

कामीकृत न० कारवविद्धे जोवेभेदे। "कालीवर्वे वविद्-दवम प्रवा नीवरवावम्" वा काम इत्थ०।

काम इ कमले विरो मम मच। (कामाहवृ) मधुरे मवर०। कामें च। कार्ये मवर।

कामविद्ध त्रिव्रवमवा कामवा इव। वलमानवे वविती इ कामेनीने च। त्रिका क्लीब। "प्रति मनुवि-रत कामविनी" त्रिका०।

कामवृत्त त्रि० ववपूत वमानेरे वा पूमानानन् चवि मवो "मवकारे" इतत्रे वच्। मवकूमावित्रो इत्यमोहरि च त्रिका क्लीब। [विमारारेः।

कामिन त्रि० मवामने वत्रा रुच। येदाप्रवामवामीति काम्य न मत्तमैव कार्ये मच। ।मपूरे वेवर०। काम मामेतम् वत्। इत्यादाने भीमारो त्रि०। कार्ये मवा

दिमा० मत्। इत्यामवे त्रि० मत्यवमारी मवकेतात्रे मनरतत्व मावृतता। मवेवता० तामवे मैत्रे मम। कामावन कामवीमानवे इ० स्त्री। [मद०।

काम्यव न० कामे काव मत् कार्ये च। मर्पूरे (रामवय)

काम्या स्त्री कामा मर्वपत्तवाव मयोमवा मत्। मर्वपत्तमोमवकामवात् मवमवात् मवर "कार्य कामवावये" पा० [मम।

कामायक म मवावम काम मयोव० पुत्र। मवाव-

काय न० वरिरे वाता मच। वरिरेमारे कामवे। मत्मतिकवारे विवार्वेववाकामर्वयम्। "कार्योतिव-वीति" मत्र मेवम्। मनुवारे कमबवे दर्वम।

कायविद्ध न मर्विनो मधूत "मत्र मर्विमव" इव मा "मनोबोता। मर्व कार्यिवो मधुरे।

कायव इ० मर्वे+वरो०। मवि मवा०।

कायवेव इ० मर्वेद्रम कामर्वते इराव मविवे। "मत-वेवाय कायवेत" मत० ।०६,८,८, बरोव मवेवे मारोवता वेवेतोत्रिव विवेर्वे" मत० ८,८,८,११

कायाड इ० मृतविववा मवा यो वा। तावतो मधवि०। [वैवावे मवर्विवम त्रिका०।

कायार न० वे मामवार यो वे कार–मव मवर।

कावी स्त्री कर्वे रिवें मत्र मवा कार्यर० त्रिका क्लीब मवोवा। मविवनविवावत् त्रिकाम्।

कायक इ स्त्री कर्मविता देवता मव रुच। ।पुरूरे इत्यव कावे दक्षिमार्वकवाव मव हे च वैविनेवां पुमवोवि वेतुकामवत् मवानम्। त्रिका कार्तिकानम् क्लीब।

कायेर न० मव पूव मव इत्र इत्रवम।।इद,वै कवा०। मव विचावित पूर्व इत्रवरकामान्त् प्रमानम्।

कायेरी स्त्री मत मवव वे र मवरी मत इवित्रव वोत्। ।परिदृवे। इविवत्तमति न र मवा कामवा क्लीब। इत्र मावात् इत०। इ वरिवात्। "कवी च कावेरी मद्युनैवानिवी तवा" कामायन१।१००। "कारोदावीवा च कावेरी मर्पूरा तवा काव्वन११।। "मवविवता तावतार्थ कारोरा मवादा-वेका मवी कावेरी "इति काम ६,१८,१८ कारमोवत्येवाने। वा च मवार मवावेव तावृतवित्वत्व क्लीवव् रवी मर्विमत् मवा मव्वारोवतववित्वत च मर्व विवावी मवा। त्रिवे मवेष्व कावव मवार मव वेरतीव। मवो वैवाकोवेम मव

वत्पूगमालिना । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"। "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूमुक्तकञ्चुकायमिते" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्' भा० व० ८५ । गङ्गे । च यमुने । चैव गोदावरि । सरस्वति ! नर्म्मदे । सिन्धु ! कावेरि । जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थवाहनमन्त्र

काव्य पु० कवे भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमरः "भृगो पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतश्च" भा०आ० ६० । "जिगीषया ततोदेवावव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ० ७५अ० । कवेरिदम् यञ् । २कविसम्बन्धिनि । कव–वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत् । ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा०स० ६०अ० । "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा०स० ११अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञ् न्तस्यैव पाठात् तत स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म्म ष्यञ् । कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न० । काव्यप्र० तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा–

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ' मू०

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्म्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" वृत्तिः शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्नतु हेतवः" वृत्तिः

सा०द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं उक्तं यथा

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू० ।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति" । किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः । उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू० ।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

नात्। मौचे पमे मद्गराज० क्रियां ङीप्।
काशीपी स्त्री काशा समर्थिन्या पीयते प्र—पो—वा०
कारारे च गौरा० ङीप्। समर्थिनाट्यूदी मिता०।
काशीतमय इ स्त्री० काशीभिः शाश्विता रापर्व मध।
पश्चिमे चैत्र० क्रियां ङीप्। कांश्यस्य कासे पति-
तार्थे गौरकालालद्वमालम्। [चन्द्रे मदन०।
काशीय न० काशकाये मम् "मुद्राका" वा० च। तन-
काशोयत न० काशीकथि कावलि—नै—च। काशाइकर्णं
समविताले (तमनम) अमर।
काशेय इ०काशकाशमशम् इच। १देवभेदे, काशीके, मकारे
१न्द्रदुम्र्पविशरत्वशरित्वे त्रिः इस। २मकवि
वं सुदमाविमपदेर्म मम्बम्। १काशजम्ये न० "काशा-
मदावेमलालनुराणाम्" पुरा०। पश्चिमा इस काव
इस। ३पविरदे कामभेदे मय माशलिमदपये मली
पूर्वपविलम भेदम्। तद्वत्तार अकलाये शक्ता
कालेशव इ स्त्री सबने विरोधाय काव मधि+इम वैदादा
च। १कुम्भे मध्यापीयविरोधिमात् समासम् क्रिया
ङीप्। काषेव+कार्ने वैशावां या च। २काशीयजन्ये
"महुकर्षुचमनदकाशीनन सबेलयुद्धमणदूदनेषु"वात०।
१हरिद्रायां इ० इदावर्णदिद्राया मन्त्रापवि। मकार्वे
इ मकर।
कालेम प० १म। १पूर्वं मन समता कावकर्षनमात्
मयमाम्। २पिने च। ३शरारम्ये। निभूरीय-
माश्रीशाका काषेय प्रभिती मय " भीविद्यामदनेकोशारे
"कावेयोपचार " उमवा०। काव मराहमोज्याल।
काशोद्गम न वारदम्बिरे सोपैभेरे। "काशोदर्य मस्ति-
इक्ष मय पौवरवायवम्" वा० काव १०क०।
काश्म इ मनो मिवे इव मय। (काभाइद्गुह) मनीरे
मकार। काशं च। मर्यादं मकार।
काश्मीरिक निम्भकतावा मामता इम। मनमाने। वसिष्ठ
२ कारोतिले च। क्रियां ङीप्। "रति मवसि-
कृ काश्यपिकी निमः।
काश्यपम लि मनपूम मयनीले या पूमासमात् मत्र
तमे "मदनकाराः" समुहे मम्। मदकपुष्पादिमे
२शदकोपादि च क्रियां ङीप्। [नियतारो।
काशिक लि तस्मन्ये मन्न इम। वैदाकदमन्योद्धे
काष्ठ न वयश्चेव वर्षे मम। १मन्ये पैत्व०। काष्ठ-
मारोद्द मन्। २काष्ठवाले गौवारो लि०। काचे मनः

दिना० मद्। १काकमये लि मदमराणी सर्वांशाने
कमरापुद मावहादाकाः। द्वीमदा० मामदे मेवे
पव। काञ्चायन काकमेमाशने इ स्त्री। [महप०।
कालक न० काव काल मन् कार्वे च। कर्पूर(काशकदम्)
काशका स्त्री काला मर्यादमदाव शशीदाया मद्। मम
मर्यादवमोभराबायात् मदुध्याद् अमरः "काशकी
काशकामवें" वा० [मन।
काशापद न० वकाचन काषाः मनोहा० पुम। मकाश
काप न० पर्दितवाशह मम्। परिदेमावि काश्यो। म
मबीमदमे वेशाशंदवरागमयम्। "कार्तिक-
चौति" मन्न मेवम्। सूमवारेव वकमये दर्शम।
कापविन न० ववविनी वदूक "तम मविस्य" वा० म
'रक्षोबोत। मन मारिदो वद्दे।
कापट इ० पर्द+इणो०। वर्दे इवा०।
कापवेय इ० मवर्णेदे वापमीरे इराद्व मनोदे। "मन
वैतव कारवेशः" मत० ११।८,८, ददोव मर्णेव
कारोभा देव मोअसि विवीर्यं" मत० ८८,८।२
कापाद इ० ऋतुविवेदेया मया चो वा। कावदी
मकरि०। [वैपावे इवारिम्ब मिश।
कापार न० वं अवपार वोवे मा+मृ—मच मदा०।
कापी स्त्री मवोर्दे मुक मय मार्देर० क्रियां ङीप्
मधोपा। परिवर्गाबिवाम् क्रियाम्।
कालक इ स्त्री सुदिवा देवा मव दर। १कुरे १म
मते मसिमवर्ममनव मारे दे च वैदिकेशो पुष्पकेदि
भैदहमात् समासम्। क्रियां मादिमात् ङीप्।
कापिर न० मव पूव व २ देशपेदेवनाम। १हर०
बता०। तव निवादिः पूर्वपदवाचमात् समासम्।
कापिरी स्त्री मवमवय वेदं मयोर मदोदेमयमोत्
१र्पौवे। हविमवर्तिमं व र मदा काइमार
डीप। २४ काचात् १८०। २ हरिदमान्। "मन्नी
च काणेदे मदुमनदीली मय" काम्बाहम(१८०।
"कामीमतोता च कापरी वर्जुर तत
काम्व०११। "मन्मदा मायकों कातेदा आवास
वैशा मवी कापेरी वेदमाति वाल ८८।१८
वारवालमंदीवमवे। या च तमा मदादि०
कादुपविवादम मोमन् ११ो परिवम् मम
मकमीत्तमिदिमव च मम त्रिमी मम। वित्रमीम
कामव मवार मद वैदसीम्। मो मैवाहेम्। मम

लतापूगमालिना । अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ । स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् । बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः । मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः" । "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ । "गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्म्मदे ! सिन्धु ! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु," तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु० कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ् । शुक्रे अमर "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भा० आ० ६० । "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा० आ० ७५ अ० । कवेरिदम् यञ् । २कविसम्बन्धिनि । कव—वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत् । ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा० स० ६० अ० । "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते ! । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा० स० ११ अ० । शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव ग्रहणात् तत्र स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म्म ष्यञ् । ५कविकृतगद्यपद्यात्मके वाक्यविशेषे न० । काव्यप्र० तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू० "कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम् । अस्य कारणमाह" शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू०

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" वृत्तिः

सा० द० अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं यथा "चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" मू० । "चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति" । किञ्च काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्येषु यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् । "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च । विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः । तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः । उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" मू० । अन्येतु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

मुचितेति वदन्ति। काव्यमुचितमनपुराणम् काव्यमिति रसमुपागत।

तदेते सर्वे त्रिविधाः कथमभावकथनेदम्। काव्य काव्यप्र०

"रसानुगमनविषयमिति मते पाचानुमानिर्मि च अधिक। अवतारेपि दृश्येतु भवत्येव काव्य न बन्धन। अङ्गमिन पाचामिनपमकृमन्तरं काव्यम्"।

रसमुपागते च सर्वासामेषामा अङ्गमितवानकन-सुवारमारिमानवानवनमोक्षा काव्यमेतदर्थं प्रमाणम्। का० ए० वी काव्यकृताव काव्यमान-मानात् अभिप्रवीप् तत्प्रत्ययमेव दोषमपिति भेदः। मनु ए० दोषानुपर्वं दर्शित मम यथा।

"काव्य अभिर्गुणीभूतमङ्गत्वेऽपि स्थित मानम्"। सू० सम।"काव्यविवर्षिपि अङ्गत्वे अभिनवमानकमम्"सू० "काव्यमविषयमवारितेन अङ्गार्थे अन्यतोऽपिविति अनुपमया अविमनीतमव काव्यम्" इति "भेदे अनेकेन तासदीनिते बन्धवानिवापूर्वो। "भविवविवसान्योऽमोविपविवाचकरमकम"। सू० "सहातविर्यविमान्वो माव वद्धवापूर्वो भवि। वचना-पूवमादिमन मामनीयविन माविबद्धरम्। विवक्षि-तान्तरमानसविनापूवः। अथ रसान्न माना विन-विशम् अन्तरं अङ्गादिषु अम वि मानोभयैः अवर्य मवामवचेन अङ्गार्थेन मवामवा। यथा महीवो मरच। भविनयूवच मङ्गवितनमा मवा-विद्रैमा। भविर्यविवरान्तर मेदानाद" इति "भयोमर्द वहृतविते मानोऽमन विरजी। अविवविवरान्तोऽपि अविर्दविभक्तकवि" सू०। "अविर्यविवरान्तो भाव भविर्वविमरवकमविभरान्तोऽन-अविरक्तमरान्तव कि विविधः। मम कवमतमनुम्बमानो दृश्योऽर्थं अविवेच्छदेवमर्वरे वरिचयति मम उपयार्थेन अविवेच्छार्थं मवरकमविमक्तमर्थं मवरवृत्तविवान्तम् यथा। "वदवो वदनी वदनः वदना वरिराजवरा वरि राजवरा। भुवनविवेचीऽपि विवमि तदादिवपूरवर्ण न मपूरवा"। मम विवीयवव्यादिनवृम वैमवमविना यामानवदभाविनी उभवार्थे मविमा मावारि इवविविनमर्यवता" मवामविवव अङ्गत्र। मम मूम म मं वर्ण म मविमायमार्गरे वरिचयति मम उपयायवात्रमविरवमानादवविरक्तमायाम्।

यथा "चिन्ताराम रसार्थेनमुपा न समर्थे। अन्यायमतो उभयार्थे भविवेचमानवतरे वैमवि कमवावविनम अङ्गतः। अमनावयामतो न-मान्यविवेवमावायावनाविमरवमविनायाम्। यथा "मम भविम। वीमतो मा दृश्या मम मारियो देव। मोतामवेचमदृमनुमामिमा इतीमी-देव"। मम मम मार्विवैवतो मवमद इति मचीरदृमनुमवामहद्य मवरविनेदे मर्वमचीर विवरीतमवमावद्दा न मावो। मम वद्ध विविने-मानवनुमद्यमामीर विवेवविमो मर्व मञ्जरमीर सत्त-वरा। मम दृश्या मवरमर्दमयीमोमोन विविने-मवोविवेवविवी मवमनो मम भविमवेव। अम् "अविद्याभवमा मामिव अविदवाभव मातम्। पूम न ववमेव मादुमवमामीमे च"। अपरे उभयार्थमामीमरे मवमव (मेषा) न च विरोधम मद रसमामनवमावववमा। विविधे च मार्थे मानम विरजमनामानवरूपार्थो" इति।

"विवविवानितेनोऽपि विविधेन सर्व मम मवंमत्ये मम अङ्गतो मवमवमवा" सू०

"विवविधामवरवान्तोऽपि भविरवमवमवमवा वै मवमवमनुमवेपि विविधा" इति।

"प्रमस्तो रसमागादिरम रसम मवते। रमेऽपि मेदोऽनुमव मम मवम मैव मह"सू०

"उज्ज्वलो रसमार्गादिर्दसन्नमवप्रा। मम म-प्रवचीतिर्भि मावादिमोविमारवनमम मवोवमवनि विन्तु व्यपदमनुदवमविवेचयारणाय मंवमते। रस रसादिषु च रसमादि भेदवाच्यमामार मामवन-मवमानदवमवमवमानुमविनाय अन्यदीयम दृश्ये-मम्। यथापि रसवेन अङ्गारस रसोऽपि म-मोमवमो म ए रसवारादिमनुमावरसानुमवामिन म-मु मवीवम विवावादिरेविभाव मङ्गमामवमा मा मवमान वर्णनापू इति।

"अन्यार्थीमरमनम्य मानने द्युवनवविम। अविर्व-वमर्थ वानदर्शिना वविमी मुनेः" सू०

"अन्यमनानोमावरसमनो मो मावत्रमम मनूम-मनुमवेन मर्वमनुमवेन नमार्थमनुमवेन न मविमाव मवनमनवदृमानो अनो माव-मावि न विन्दु" इति। मम

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" मू० ।
"अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।
"पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे । उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु" । अत्र स्रस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभ" अत्र प्राकरणिकस्य उमानाम्नो महादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ! । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि" । अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" इति ।
"वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्"मू० ॥
"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा । "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति । एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः" । अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते । "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि, तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे" । अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । "आपतन्तममुं दूराद्दूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी" । अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यङ्ग्यार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणं क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते । "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्" । अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्ट एव शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः । "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुवइजणलक्खसहे । अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे" । अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ।
"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! । धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः । मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते । "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः । एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे" । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोतीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः" । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते । "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः । वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विहाय वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः । प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" । अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि ! मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते । "महिलासहस्सभरिए तुह हिअए

[illegible] पदमि । [illegible] काव्यमिति [illegible] ।

[illegible] सर्वं [illegible] [illegible] ।

[illegible] काव्यम्

'[illegible] काव्यादृष्टमि [illegible] ।
[illegible] काव्य [illegible] ।
[illegible] काव्यम् ।

[illegible] काव्ये [illegible] काव्य [illegible] काव्या- [illegible] ।

[illegible] दर्शिता [illegible] यथा ।

'[illegible]' । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति।

"[illegible] ।
"[illegible]" । [illegible]

"[illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] ।
[illegible]" इति

"[illegible] ।
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] यथा । "[illegible] । [illegible]" । [illegible]" [illegible] । [illegible] ।

यथा "[illegible]" । [illegible] । [illegible] ।

यथा "[illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
'[illegible] ।
[illegible]" । [illegible] (टीका) [illegible] । [illegible]" इति ।

"[illegible]" ।

"[illegible]" इति ।

'[illegible] । [illegible]" ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति ।

"[illegible] । [illegible]" ।

'[illegible]" इति । [illegible]

पयगात्तानं गोपयत्युपमूर्द्दनि" । अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंलक्ष्यपदद्योत्य । एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम् । तदेवं ध्वने पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इत्ति ।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" सू० ।

"प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थ । यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले । कङ्कालबहुले घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे । न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी" । इति दिवसे मज्ञस्य गृध्रस्य श्मशाने मृत बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे त परित्यज्य गमनमिष्टम् । "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् । बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन । अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् । गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः" । इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम् । एव वाचकार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व" । अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" इत्ति ।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" सू० ।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः । करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती" । अत्र 'हता' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृते । "स्वङ्करस्रुतिसंहताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् । मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु" । अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः । धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरय' इति बहुवचनस्य, 'तापस' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्न, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति कप्रत्ययतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् । "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः । मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि भो ! किं वा वियोगिन्यसि" । अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्या, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व्वनाम्न, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भो' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महाभारते शान्त । रामायणे करुण मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गार । एवमन्यत्र" । इत्ति ।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मताः । सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया । वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ सू०

"शुद्धै शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते" । अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेश सङ्कर । "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि । निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि" । अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टि । अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। इत्ति "अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू० ।

[illegible]

पथगात्मानं गोपयत्युपमूर्द्धनि"। अत्र 'पश्यन्तीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसम्यक्पदद्योत्यः। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवन्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इति।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" सू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने शवं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यक्ष्यध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिमत इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्' इति।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः"। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशग" सू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः"। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हता' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः। "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति' कप्रत्ययसहितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्। "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्याः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपदार्थसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। इति।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्म्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ सू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रमुदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। इति

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू०।

[illegible]

[illegible]

स्वाद्यत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्व तदा क्षुद्रत्वमेव। क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते। उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति" इत्ति।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यं खण्डकाव्यं भेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः। प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः। छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि। अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम्। खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च"।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा०द० उक्तं

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव। गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते भट्टाय काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रख्यापके चन्द्ररेणौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव–वर्णने करणे वा० ण्यत्। बुद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनायां च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट, काशाम्बभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत्–त। ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः। "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "नमस्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टि। काशी काशक काशित काशमान काश काशन काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे तु स चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्योऽन्यमन्वभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। "घृतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,६, "व्यञ्चमामाभिचाकशीमि"९,"आभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे अवासयोग्यताप्राप्तौ "उभयतो मांसं मध्यं नावकाशते" शत०८ ७,४,२०, यदमुत्राप्यधिश्रयति पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति" "अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्" शत०१,२,१,२०, अवकाश "कृतावकाशं रुचिसमग्रम्" भट्टि अवेक्षणे सक०। "घ्रातमियानूचानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ६,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" कर्क।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाश। अभिप्रापणे सक०। "सम्प्रत्युरः पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,४२, "आकाश्य अभिप्राप्य" भा०।

कारं काव्यम्। मद्दस्थान अनुरक्ता रामेण च भवति" इति।

"अत्र शान्तिरसस्य भावाभिमत्र भाव्यादिवत्तम्। वक्तिपमपाचित्र प्रकाशमात्मकस्य रूपम्। अङ्गस्य पद्मपुत्रीर्थ वैतालबोधिता कार्यं च।

"एतस्य रत्यादेर रत्यादि अङ्गं यथा "कर्णं च रत्नोत्कर्षी बीमत्सभिन्न्या। भाव्यानुक्षणकर्षी मीनीपिच यः करः"। अत्र अङ्गारः करुणस्यापि। "कामोत्कर्षा अपभिनोपदेशवानप्रवृत्तेण्णामरस्त्रोक्तवर्णमानः। ना। ना। अत्र तु भवतो रिपुराक्षसी-मायादम्भविन दिव्यभि वारिबोधः"। अयोक्त-पुष्पमायावमिर्वर्णनस्य अन्यस्य रामविषयत्वाद्- भाव। "अपकारे काम अवकाममवाधिकारिणा भवो वैरेणेति अविकल्पस्य अवधिनम्। अत्र अङ्गाङ्गं कं रमपरिपाटीषु भवता भवात् रावण कुम्भकर्णा च भविता"। अत्र रावणं माप्तविभावपनेऽपि अनुभं रेव रावणमभवती। अनेन तु कामक्लेशकार- णुमारोपमादिर्पूर्णता भोजनमापकम् निष वाच्य कारण भावामोन्मीलनादकपतापूर्वा मीतम्। भावा- भिन्न यथा "भवानि भीरुभाव अपरे न भोगाद् व्रामपत्र पतिरं च पिताम्बुरका। बंधूपमानि भरणा च सुवीरमोह वर्ण्यं करोति भरणा भवति नवेन"। अत्र 'वधूजनेवेत्यादि अङ्गं' भाव्यस्य विनेवक अन कारीणैव विलम्। "दीप्तम् रौद्रवीरत्वपूर्व भवति पर्वं च। प्रभावता रायेन्द्र। वैरिणं दुर्गामता"। भावाभ्यास वैधुमारोपयतो प्रज्ञा प्रभावक रससमवायीपविषयत्वम्। "करुण विविध परिवर्त्त- भर्वस्य भोगमारण्यरागान् रावणि अवाहवे विकल्पकारीति भावादरणाय विधेयमापि"।

अत्र विवेकमनुमानात्प्रमाणाभिवादो मानान्ते अनुगमा। "आनुमानिकमवभो भवतीव पूर्वे। भावप्रमृष्य यो विमलता पूर्व मानतो"। अत्र पराक्- रामो रसानुभव परिभाषी प्रकृतम् वाच्यस्य च मम प्रमाणम्। "वनौ धन आदर्श विपदे भावविपद। अन्यादृशीभवती न वर्णितं च नि- पत। अत्र अन्यादृशीभावेन भवती रावणाधि- भवति नाम प्रयोगाय प्रकृत प्रमाणाभावादि- अधिकरणम्। "अनेन वीतरागा यतो प्रवीर-

विना। अत्र प्रभवो वीररसेऽपि विभावात् अत्र प्रयोगमानोऽपि भावकर्णीभावेऽपि अन- न्यारोपमोऽन अनुभवा भाव्यमापि उक्तम्। "रावोपयुक्तपर्यवर्णबोधात् इत्यादि। करुणस्याध्यात् अङ्ग बीभत्स प्रकृतम्। अत्र दृष्टद्वेषा परित्यज्य यदि इति प्राप्त "नीर- सत्रयापि" इति भाव्यस्य भवतः रसस्येव रसस्यरूपम्। किञ्च यो दीपकत्वेऽपि रसत्वे अङ्गारो प्रकृत्या च ह्रीभूतसत्त्व रस वाच्य दीपनादिरवैव भवताद्विभावादिमत् यत्र च- यथा "अवहारामरत्वापि हसीते यत्र नश्यो। तत्परम् च भाव्य भावी भावी प्रयोगः। अत्र च मनुष्यपरिहारमोगमनस्य प्रकारस्य निर्वाणा यथ "प्रजा देवस्य भीमरागाद्भवता विविध हर पर भैरव आविर्भावाधि भाव। भविता किं भाव भावको। सर्वं विवेषु विवक्षया वाचिकानां भविभावैर्भविता- भवेत्प्रकारादौ परिवर्त्तितम्"। अत्र भीमरागादि- भ्रान्तौ भीमे राम रसादिपरिवृत्तयोः 'अभिमति परे यत्र रसाभासः। वीर्यादिभावस्य गौरवे च- निदेष। किञ्च अत्र अन्यद्वाररत्यादिरूपप्रपत्य रसाभासो प्रवीणता यत्र प्रयान्तत्र रस भावप्र- कारः यत्र तेषां "प्रकारोऽयं प्रवीभूतप्रकारो- ऽपि अभिव्यक्तम्। यत्र रसादिकस्यापि गतोऽन्यत्र प्रणीति"। अत्र च 'सोमदत्तो प्रभावस्य- भवति विशदा भोजनयोग्यता। अत्र भाव सा भव- भवानेव भणावैतन्मात्रं विरं प्रकरण" इत्यादौ रस- दीनां भावोत्कर्षादिरत्नम् पूर्वं नाम वैशम्पायन विगतम् इति दैव प्रवीभूतो भावप्रकारः। अत्र प्रभावानुमानोपलब्धिशक्तिभासस्यतो "अनु- मानेनाभावनिवेदन प्रयोगानुमेयत्वप्रसङ्गात् पुनरनुमानप्रकाशनप्रवृत्ति भावाभावे च नर भावितभावेऽपि भवतो च भाव्यप्रमेयं प्रा- प्तस्वीकारप्रसङ्गाभावानुमिति"। किञ्च वि- भाव्य प्रमोष भाव्यभेदभिन्नापि भवता "अनुभि- भाव्यनिवयात्र भाव अनम्" इति तत् तदिति अनुभवत्वेन प्रसङ्गप्रमाणता तत्र भाव्य- भवति भवतीति प्रयोगोऽयम्। विप्रायुक्तानि वेद- किं नाम विप्रमन्त्रम् भावाभाषप्रकरणम् अना-

स्वादत्वमङ्गत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव। क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता “प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते। उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति” इत्ति।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यं खण्डकाव्यं भेदात्। तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा “सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु। अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः। प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः। छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि। अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः। तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम्। खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च”।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं “दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्” इति सा०द० उक्तं

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव। अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र। काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव। गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते भट्टया काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रयागमके चन्द्रेणौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव। परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक्। काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १९८पृ०विवृति

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात्। काव्यरूपे शास्त्रे “कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः हितशासकशास्त्रतुल्यत्वम्। “काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्”

काव्या स्त्री कव–वर्णने करणे वा० ण्यत्। बुद्धौ तया हि नानाविषयवर्णनात् तथात्वम्। २पूतनायां च मेदि०।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १९८पृ० विवृतिः।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट्। काशते अकाशिष्ट,काशाम्बभूव काशामास काशाञ्चक्रे चकाशे। णिच् अचकाशत्–त। ऋदित्वात् णचि नोपधाह्रस्वः। “काली कपालाभरणा चकाशे” “तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे” कुमा० “वनस्पमाना फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः” भट्टिः। काशी काशक काशित काशमान काश काशन काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य। यङ् लुक् चाकाशीति। वेदे तुस्य चाकशीमि

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+सर्व्वत प्रकाशे अभिकाशते “अन्योऽन्यमन्वभिचाकशीति” शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक०। “घृतस्य धारा अभिचाकशीमि” ऋ०४,५८,५,६, “व्यञ्जमानाभिचाकशीमि”६,“अभिचाकशीमि अभिपश्यामि” भा०

अव+अवकाशे स्वावयोग्यताप्राप्तौ “उभयतो मासे सवश्वं नावकाशते” शत०८,७,४,२०, यदग्रतारोऽधिश्रयति पत्नी ह्यवकाशयिष्यत्नु भवति” “अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्” शत०१,२,१,२०, अवकाश “रत्नावकाशे रुचिसम्प्रभम्” भट्टि अवेक्षणे सक०। “घातमियान्चामानवकाशयेत्” का० श्रौ० ८,७,१६, “अवकाशयेत् अवेक्षयेत्” भाष्य०।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाश। अभिख्यापने सक०। “समन्तुरं पुरुषमाकाश्य” शत०ब्रा० ७,४,१,४२, “आकाश्य अभिख्याप्य” भा०।

[illegible]

[illegible]

१प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्या भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा। काशिक काशिसम्बन्धिनि तद्भवे च त्रि० ञिठन्त् उभ्रत्रणार्थं स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्। साच वा मनक्तार्यां पाणिनिप्रक्तौ स्वार्थे क। काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री।

काशिन् त्रि० काशते काश+णिनि। १प्रकाशशीले। जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि। २काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र। "सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं वधूदमार्थं वरयाम्प्रचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा। काश्यास् स्वनामख्यातपुरीभेदे। 'समेत पार्थिव चस्य काशिपुर्य्यां स्वयम्बरे" भा०आनु० १६८अ०। काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा०। काशिदेशाधिपे। तद्देशाधिपाश्च कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्य प्रथित तदेतत् हरिव २९अ० वर्णित यथा

"काशेस्तु काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा। बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरि सुत। धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत। अथ केतुमत पुत्रो विद्वान् भीमरथ स्मृत। दिवोदास इति ख्यात सर्व्वरक्ष प्रजागम। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप। शून्या निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस। शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षसहस्र वै भवित्विति नराधिप।। तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर। विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्यवेशयत्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्। हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वर। दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दन। प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि। हैहयस्य तु दायाद्य हतवान् वै महीपतिः। आजह्रे पितृदायाद्य दिवोदासहृत बलात्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना। दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै। तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृत तस्य भारत। वैरस्यान्त महाराज! क्षत्रियेण विधित्सता। अलर्क काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्गरः। षष्टि वर्षसहस्राणि षष्टि वर्षशतानि च। तस्यासीत्सुमहद्राज्य रूपयौवनशालिन। युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वह। लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप स। वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्। रम्या निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्व्वत्र प्रथितं सोऽपि देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्य चकारेति काशीख०४२अ० वर्णित यथा "गतेषु देवसर्व्वेषु पृथिव्याः पृथिवीपति। चकार राज्य निर्द्वन्द्वं दिवोदास प्रतापवान्। विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्य वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्य प्रशासत। यातमेकदिनप्राय शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराज दिवोदासम्" रघु०। "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश नृपभेद तन्नाम्ना प्रसिद्ध "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य। य उक्तो दानवर्षभ। काशिराज स विख्यात पृथिव्यां पृथिवीपति" भा०आ०६७अ०। तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुना हतो यथा हरिव०९१अ०। "कौशल्य काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्जरासन्ध विदितवन्तो जनार्द्दनम्" इत्युक्तम्। स च अम्बिकादीनां पिता। "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात्। स्वयम्वरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत्। "अथ काशिपतेर्भीष्म कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमा। शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयम्वरम्" भा० आ० १०२अ०। "एवमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्ते "धृष्टकेतुश्चेकितान काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता। काशिपत्यादयोऽप्यत्र।

काशिष्णु त्रि० काश—वा० इष्णुच्। प्रकाशशीले। "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीप्। काश—णिच्—अच् गौरा० ङीप्। असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम्। तन्निरुक्त्यादि काशीख०। "निर्व्वाणकाशनादत्र काशीति प्रथिता पुरी। अविमुक्ते महाक्षेत्रे न मुक्त शम्भुना क्वचित्। गाङ्गेय हि रुचेर्नष्ट जात जाम्बुनद स्वयम्। पुन स्वर्धुनितोयेन हीरेव यदि सङ्गतम्। चक्रपुष्करिणीतीर्थे गाङ्गेय श्रेयसास्पदम्। तत श्रेष्ठतर शम्भोर्मणिकर्णविभूषणात्। आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा—

[illegible]+काङ्क्षायां [illegible] च । [illegible] ।
[illegible]+[illegible] [illegible] पूर्वसरतीर्थ । [illegible]
[illegible]+नि+[illegible] । "न [illegible]" [illegible]
[illegible]+[illegible] । "[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] + [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]
[illegible] ।
[illegible]+[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] १२८७
[illegible]+[illegible] । [illegible] । [illegible]
च । "[illegible]" [illegible]
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] (कामि) [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
(वैदिक) [illegible] "[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] ।" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] च ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] [[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]

६प्रकाशान्विते त्रि०" काश्या इदम् तत्र भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा। काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्रभवे च त्रि० ञिठ्त्वात् उभयत्रार्थे स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्। सा च वा मनस्तायां पाणिनिवृत्तौ स्वार्थे क। काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री।

काशिन् त्रि० काशते काश+णिनि। १प्रकाशशीले। जयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि। २काशरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा–क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र। "सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं वपुष्मार्थं वरयामचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा। काश्यास् स्वनामख्यातपुरीभेदे। "समेत पार्थिव क्षत्र काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ०। काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा०। काशिदेशाधिपे। तद्देशाधिपाश्च कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तदेतत् हरिव० २९अ० वर्णितं यथा

"काशस्य काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा। बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः। धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः। दिवोदास इति ख्यातः सर्व्वरक्षःप्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप। शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः। शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना। शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप। तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः। विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्। हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः। दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दनः। प्रतर्द्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्मतिमान् भुवि। हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः। आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात्। भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना। दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै। तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत। वैरस्यान्तं महाराज! क्षत्रियेण विधित्सता। अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। तस्यासीत् सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः। युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः। लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः। वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्। रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्व्वत्र प्रथितं सर्व्वान् देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४२अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्यां पृथिवीपतिः। चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान्। विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्यं प्रशासतः। यातमेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराज दिवोदासम्" सुश्रु०। "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांशनृपभेदः तन्नाम्ना प्रसिद्धः "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य! य उक्तो दानवर्षभः। काशिराज स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः" भा०आ०६७अ०। तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुं प्रति द्वेषो यथा हरिव०९१अ०। "कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्जरासन्धं विद्धि पक्षोऽजनार्द्दनम्" इत्युक्तम्। स च अम्बिकादीनां पिता। "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते प्रसात्। स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२,१८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत्। "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः। शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा०आ० १०२अ०। "एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्तेः "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता। काशिपत्यादयोऽप्यत्र।

काशिष्णु त्रि० काश–वा० इष्णुच्। प्रकाशशीले। "काशिष्णुना कनककर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश–इन् स्त्रियां ङीप्। काश–णिच्–अच् गौरा० ङीष्। असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम्। तन्निरुक्त्यादि काशीख०। "निर्व्वाणकाशनादत्र काशीति कथिता पुरी। अविमुक्तं महाक्षेत्रं न मुक्तं शम्भुना क्वचित्। गाङ्गेयं हि क्रतेऽनर्घ्यं जातं जाम्बूनदं स्वयम्। पुनः स्वर्धुनितोयेन क्षीरेण यदि सङ्गतम्। चक्रपुष्करिणीतीर्थे गाङ्गेयं श्रेयसां पदम्। ततः श्रेयस्तरं शम्भोर्लिङ्गस्य भूषणात्। आनन्दकानने तस्मिन् विश्वेशितुः प्रिया-

अनु+अर्द्धभौ अर्द्धप्रकाशे च। अनुकाशी अनुकाशः।
नि+प्रकाशे भीकाशः प्रति पुनःकरदीव। [शब्द।
अभि+नि+निकाशवे। "न प्रतिकाशोऽस्येषु" काव्यात्
निर्+निष्काशने। "कायो निष्काशमेनैव इन प्रकाश
काहुषा" काव्य०। अत्र निष्कोशनस्येन निष्काशोऽपि
ऽनेन कथोद्धा
म०+ प्रकाशीभौ "एतु वर्णैश्च भूतैश्च भूतीभ्यश्च प्रका-
शते" भारो०। "प्रकाशति प्रकाशेति प्रकाशौ प्रकाशति"
काशि० भा.१.वो०।
प्रति+प्रतिप्रकाशे काश्ये च प्रतीकाशा। "अलब्ध स्म
कोऽरर्थ प्रतिभाकाश" काम० ११८,७
वि+ प्रकाशीभावमनोद्देन प्रकाशे। इत्र विकाशो। पुनाशे
च। "कान्तिम् इव च दैर्घं विपुल वर्णं प्रकाशवत्"
भा० भा० भारद्वाजो० भीकाशः।
प्रभु+ प्रकाशप्रकाशे प्रकाशेन प्रकाशे च प्रकाश "प्रतिकोश-
मुखायायां प्रकाश प्रकाशितेः" रामा०
काय—दीप्तौ दिवा०आत्म०अक०सेट्। कायते काशित कायायु-
पभू काय वर्णे कायाये काशितु विप कायायायु न
काय ३ तेन काशेन प्रकाशेन प्रकाशो कायोऽस्य शब्द—काशी
कायायो तत्र। त्वायादौ शरण। कायस्ये विशेष।
"कायाधकायासिता" कालिका०पुरे (प्रकाशि) शब्द०।
तथो कर्मेन्द्रियाणि कायायाम्। काय दीप्ती काय।
(केचित्) एवमेवे "कैवा कायायायविकाश" काव्य०
"कायस्तदवितायम् विकासितकायोगाकाय प्रकाश
विकायादया" काश। "वैकायायाकायोकायकायूर्णा"
इत्यु "काय कायाकर्णित कायावाकेशिका पर।
कूमकूपायाकारकायप्रतिकायसकेयप्" काव्य तदु
कुपायुत्तम् अतुषम् च। देवदयादि शब्द—काय भो
वा। अनुविचर्ये दंशी विश्वा दीप। "कूपा काय
कायकेव" एवाकाश "कायाय् हिमकाय काव्य०११७
"कायायु भूमिकेरायु" मेदि०। एकमित्रे इ० कायक
भोगायकायम् काया० काय। कायायन कोशायको इ भी
कायक इ काय—काय। त्वाकाये प्रकायायात्स्वेच्छ
इमशे "एकोमम् इमाकाम्। कायकाय प्रकायायकाया-
पुरन्दिर्नुर" हरिवंश०२४५ पदे च कालिकादि काय
काशे च "कायेषु कायकोरायम्।" इति शब्दकल्प०।
कायेन निर्दर्शित कायः० पदार्थानादृ इत्र। काशिव
काशिर्कारी नि काये सा० अनुपर० च।
कायोप कायकारी नि। तत्कार्यकारी नि०
कायकृत्य इ० कायिकादिवे कायोवे "एवमुक्त्वा प्र
अनुकार्यायिकायकारका। कामिकवचनेन प्रति
कालादिकायिकाया योपदेशः। "कायिकीरणि काय-
कायक"प्र० प०। कायकृत्येन निर्दर्शित कायेन
पदार्थो तत्र। कायकृत्य अर्ध्वकारी नि०
कायत नि० काये कायते अत्र ३ पद०। कायती "दीर्घ
कायप्रभाये भे कालकनाम दाकता
कायपरी को काशा कशोकशकायोपास्पेन। कायकाय-
काम् तत्र तत्र तथा तद्। कायस्य प्रकाशे
नि० इयो० पक्ष पा०। कायकरीवारि कर्ण पदार्थ
तत्रे तत्र काम् कार्ये तत्र। कायकरे नदी नि०
कायपीडक इ० कायकायाः पीडक। देवमेरे "पीडका
कायनोक्काय काविकाय कायकायायाः" का० च ३८०
कायमत नि० कायेन प्रपुरं नविकाशे प्रपुरं अतिवर्णे
वा शब्द्। कायकपुरे एकत्रिर्ति च "कृष्णकाय वर्षि
रामीर्क कायकायः कायक०१ ३ को। विकारीप।
कायमेद ७ कार्य अनादि अर-अयु कश०। (प्रक-
कायेभ्यः) इत्ये एकरूपः [दाक०।
कायक ३ कायिकायके "कायकु कायकोरायम्" ताहि
कायादि ७ कायिका ३ ग्रहवीर्निकायकविशे
प्रकृत्ये च च तत्र "काय काय काय क्वाय तैय
वा पटव वाय तद् तन् तद्भ अकृत्, वटुव
इक्, निष् कुष कर्ष कर्व कटु० पर कवि०
तद् पीताय" [कायिकादे कायिक
कायाकाति की कृत्तिका कायादि वैरा वा। कृत्ता-
कामि को काय-रम्। त्वायायु ना कोप कायीकादि-
तत्र कायिकाये विशेष "कायायकायिकावता
तदु नविक्रायायुष्" कायीकर०। एकायीकपरोक्षयादि
देवमेरे इ० भूषि। "अत कायशोभ्नीयादन "अत
कायीमा भवत कायकादि" तत्काल० ६,५,१८
१।। "कायिकाति कयो रामन् हितोपायविदाक्"
यतेन इति निक्षयः" का० काय देव० "दीयः
अनुभविकाय काकोभेरायाय"काव्य० इक०।४पूर्व
इ० भवकाय इयो निर ६। "१कायाय कायिका वद
भीवा"च का० १.८"कायिका वनिता" काव्य कारी एषु
इन्दाये च "कारी बहु पंकम नयम्। कायिती" च
१२ ९कायिनि कैसे अनिशुद्धर तहा कायिदिति का-

१प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्या अप वा काश्यादि० छ्ञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्काये च त्रि० ञिठन्त् उगित्त्वात् स्त्रियां ञित्त्वे ङीप् ञिठ टाप् । साच वा मनस्ताया वाचि निवृत्तौ स्वार्थे क । काशिका काशीक्षेत्रे स्त्री ।

काशिन् त्रि० काशते काश+णिनि । प्रकाशशीले । जयकाशी स्त्रियां ङीप् ससकाशिनी काश+इनि । २कासरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्पुरीं वा पाति पा-क १काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । "सुवर्णवर्णाश्रितमेव काशिप वसुप्रमाणं परयामुपाश्रिते"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्याम् प्रमाणसम्प्रातपुरीभेदे । "एमेत पार्थिव पाद काशिपुर्यां स्वयंवरे" भा०श्चानु० १६८अ० । काशिनगर्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० । काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपास्तु कालभेदेन बहवोऽपि वस्तुतस्तथापि काशिनामकस्यैव तदन्वयजात काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपस्य प्रथिता तद्देशात् हरिवं ३२अ० वर्णित यथा

"काशस्य काशयो राजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुत । धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत । अथ केतुमत पुत्त्रो विद्वान् भीमरथ स्मृत । दिवोदास इति ख्यात सर्वरक्ष प्रणाशन । एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षस । शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप । । तस्यान्तु शप्तमात्रायां दिवोदास प्रजेश्वर । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदास प्रजेश्वर । दिवोदासस्य पुत्त्रस्तु वीरो राजा प्रतर्द्दन । प्रतर्द्दनस्य पुत्त्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च । अलर्को राजपुत्त्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपति । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्त्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्ज्जित । अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्त्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्यान्तं महाराज । क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्य सत्यसङ्गर । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । तस्यासीद्यौवन राजन् रूपयौवनशालिन । तस्य हि प्रसादेन सम्प्राप्त परमायुषम् । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप स । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तत्रारम्भ सर्वत्र प्रथितं यदि देशान् पृथिव्या निर्माय वाराणस्यां राज्य चकारेति काशीख०४१अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसङ्घेषु पृथिव्यां पृथिवीपति । चकार राज्य निर्द्वन्द्वं दिवोदास प्रतापवान् । विधाय राजधानीं च वाराणस्यां शुभिस्थलाम्"। इत्युपक्रम्य तत्राद्य वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां राज्य प्रशासत । यातमेकदिनाय शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य सकलकाशीराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराज दिवोदासम्" सुश्रु० । "द्वापरे तु दीर्घजिह्वाख्यराजस्यभेद स्तन्नाम्ना प्रसिद्ध "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य । य एको दानवर्षभ । काशिराजः स विख्यात पृथिव्यां पृथिवीपति" भा०आ०६७अ० । तस्याप्यसुरांशभवत्वात् विष्णु नैव द्वेषो यथा हरिवं०९१अ० । "कौशल्यः काशिराजस्य दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वगुर्जरासन्ध विदितमनोजनार्द्दनम्" इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते क्रमात् । स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२,१८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपत्वात् । "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमा । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ० । "एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजस्य वीर्य्यवान्" तत्रैवोक्ते "धृष्टकेतुश्चेकितान काशिराजश्च वीर्य्यवान्" गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश–वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश–इन् स्त्रियां ङीप् । काश–णिच्–अच् गौरा० ङीप् । असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां नगर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । "निर्वाणकाशनाद्यत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविमुक्ते महाक्षेत्रे न त्यक्ते शम्भुना क्वचित् । सागेव हि तनेऽनर्घ्यं जातं जाम्बूनदं स्वयम् । पुन स्वमुनितोयेन क्षीरेण यदि सङ्गतम् । पञ्चपुष्करिणीतीर्थे प्रागेव श्रेयसोऽप्यदस् । तत श्रेयस्तर गम्भीरं सन्मिश्र-वणाभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते विधा-

चर्मा स्थिरमोक्षलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किन्तु कामयेथाः ॥ विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूत्या स्रक्चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः । स्वर्गोऽप्यगम्यदिह नोद्गमभाजि पुंसि वाराणसी स्वकुलभाऽसुलभा विमुक्तिः । धात्रा धृतानि तुलया तुलनाय चैव वैकुण्ठमुख्यभुवनानि च काशिका च । तान्युच्चयुर्लघुतया न्यगिय गुरुत्वात् सस्थौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्टयस्य । काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽमरोऽपि स्वारोप्यमाण इह मानवदेहरूपः । नानोपसर्गजनितं जडखभारे कर्म्मोपतप्य स विशेत् परमेशधाम्नि । स्थिरायं काय जननमरणक्लेशनिलय विहायास्तां काश्यामिह परिग्रहीत न श्रुत । यपुस्ते शोऽरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तु स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन् । अहो लोक शोकं किमिह सहते हन्त हतधीर्विपद्भारे सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः । क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूय प्रविशति न येनोदरदरीम् । काशिवासिनि जने वनेचरे द्विविभुज्यपि समीरभोजने । स्वैरचारिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह इष्कृतक्रता सुकृतात्मना या काचिद्विशेषगतिरन्तकृता । हि काशग्राम् । वीजानि कर्म्मजनितानि यद्दूपराया नाङ्कुरयन्ति हरदृग्ज्वलितानि तेषाम् । शशका मशका बका शुका कलविङ्काश्च छका सजन्तुका । उरगोरगवामरा नरा गिरिजे । काशिस्थिता गतास्थिता । अर्द्धरुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुरघ्न चन्द्रार्द्धधरा धराङ्गना । निरन्तर काशिनिवासिनो जना गिरीन्द्रजे । पारिषदा मता मम । यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराण्डजजम्बुकाद्याः । तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः । ये तु वर्षपदे रुद्रा दिवि । देवि । प्रकीर्त्तिताः । पातेपदोऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेव मिये ॥ रुद्रा दश दश माध्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिता । ऊर्द्धदिक्स्थाश्च ये रुद्रा पठ्यन्ते वेदशाटिभि । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले । तत्सर्व्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः । रुद्रावासस्तत प्रोक्तमविमुक्त घटोद्भव ॥ तस्मादभ्यर्च्य काशीस्थान् सर्व्वान् सर्व्वेतरात्ममान् । अश्वमेधशतस्यैव च रुद्राच्चाफलभाक् नर । ब्रह्मशब्देन यतः मोक्षः शाम शयनमुच्यते । निर्वसन्ति ब्रह्मशानार्थं मुने । शब्दार्थकोविदा । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये सम्मुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा ब्रह्मशानन्तु ततो महत् । अपुत्र भूरिह लये लय प्रजेदापश्चौषवदनोपकन्दरे । मातरिश्वनि महातनूनपाद्व्योम्नि सञ्चर्यति वै सदागति । व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि षोडशविकारसंयुता । लीयते महति बुद्धिसञ्ज्ञके हा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत् । सा गुणत्रयमयी च निर्गुण स पुमानमवगुह्य तिष्ठति । प्रश्नपविशतितम पर पुमान् देहगेहपतिरेव जीवक । प्राकृत प्रलय एष उच्यते ह्यथाब्रह्मरिरुद्रवर्जित । कालमूर्त्तिरथ तत्र पुरुष हेलया कलयतीश्वर पर । स वै महाविष्णुरितीर्यते बुधैस्त वै महादेवमुदाहरन्ति । सोऽन्तादिमध्यै परिवर्जित शिव स श्रीपति सोऽपि हि पार्व्वतीपति । दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुत्क्षिप्य पुरीं हर स्वाम् । बिभर्त्ति सवर्त्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता । स्कन्द उवाच । वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज ॥ महाश्मशान मित्येव प्रोक्तमानन्दकाननम् । इति देवीपुर प्रोक्त देवदेवेन शम्भुना । यथा विष्णौ पुराख्यात तथैव मया श्रुतम्” ।

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता । “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥ काशी० । “अन्यानि यानि तीर्थानि काशीमारणकारणि च । काश्यां मायैव मोचन्ते नान्यथा कल्पकोटिभि” भा०टी०नीलकण्ठधृतम् “तत्र हि जन्तो प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षीभवति” श्रुति । तेन काशीमृताना जन्तूना शिवकर्तृकात्तत्त्वज्ञानलाभेन तदुदयात् मुक्ति तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्व्वकर्म्मनाशकत्वात् तेनैव सर्व्वकर्म्मनाश । सञ्चितकर्म्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षयणमित्यन्ये । इतरतीर्थमृताना तु ब्रह्मादिलोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेद ।

“सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्” । काशी० “कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम् । इति ब्रुवाण सतत काशीवासफल लभेत् । २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च “विश्वेश माधव ढुण्ढि दण्डपाणिञ्च भैरवम् । वन्दे काशीं गुहा गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम् । स्वल्पार्थे ङीप । * स्वल्पकाशतले प्रत्र

[illegible] । [illegible]

"[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

' [illegible] । [illegible]

त्वाऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये । दक्षेश पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः । गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः । अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । इत्यष्टान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा । सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् । स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्लीन तीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्ण्यां ततः स्नात्वा पश्येदीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत् । देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते । शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः । शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः । कश्चिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे । समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् । एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा । अग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् । उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् । आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः । इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विश्वसिद्धिदा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् । सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः । स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् । सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः । स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् । कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे । भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पापकहारिणी । रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् । नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे । अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये । इत्युक्त्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमप्रणम्य च । पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ । ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततो वै सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च । गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् । भारभूतं ततो गत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् । पितामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् । चन्द्रेशञ्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च । नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपवरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका । आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः । चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशञ्च ततः परम् । ततो मनःप्रकामेशं ईशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः । ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः । परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः । प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत अप्सरसेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः । विना-

कर्मासना यत्र निवसन् प्रसोमवेत्। यदी भीम निरुज्ञाय कमलैतदयीरयेत्। कमल वज कन्येव वनानयाः कला न्या। पूज्यानिहिता कल। नीवता वनवा सिन्धु। एव मनसं वहत्यार्य वच मे कक्षि- द्युते। निवस मायाहृतसं निमाय स्वलायद्। येवस काश्यें क्यिनोपिषतीर्थेषु वर्जसा। काली कला स्नानेन वराह्वयनवतरे। तस्यां वहुदप्रा च कुलवर्य वचनैव। द्रुशतवरितिलायने न याचेद् वच दूरमान्। महापूर्वैर्नियं वसत वच का दीर्घया सिधि। सर्वकानि विशेषेण काशी सम्राय याम मा। न समं दिवसं द्रुर्वाशिना काशी कचित् कुरी। काला इत यमालेन कर्त्वं प्रतिपादयत्। काशी कवैतर क्षितकायी विशेषितास्यम्। यत्र यस्य दिन वार्य काशी नियता वदा। नियताः नियतस्य कवि चेव विदेव्यन। यदा कायवायैव न हरी वशक्ता- सुरम्। न तस्याम् दिशी नियती वस वेचिता। सर्वतीर्थे न यक्षी न वस्याः काशात् च च। यवि- काशी तु न काशी यो नियेर्वं नियेवत। यस पर्व इन वर्ष वस सन इन इन। इत्योनिय सती निम काशवा यतिवर्षिता"।

काशीरहस्य न० काशाराहस्यम्। (काशीखण्ड) वर्तमाना- रवेषे। वसुधारायमाहात्म्ये तत्र कावीसन्नीर्व कथा "तेषां पूरि वदैवासे काशी काशीविनाइशः (वित) संस्कारामीनिसर्गि न तैर्म प्रपेत् कचित्। यथैं एकावस्विष्कन्धा काशीसर्वसमाचय। तथा सन्दें यहा विनैवहरावहती। इवा। एते निर्मि योगिनिर्म काशीसर्वनवालिकाम्। च भैक्ष दी एवं निष्कां सर्वे वरितायने। वृत सर्वावर्स वेन काशीवयरहस्यम्। न कथायवंश्रत्र न इसरेंसां कथाम्। काशीरहस्योति अकृति यौवनविकाष्टम्। वस्तुवेशहस्यम् सर्वा सर्वेनवलकाकृता। मनुष्योपि वर्षेभवनमस्त्यानमम्। कार्य, तैस्य न काममें ये वेदम निलकानम्। कथया विश्वा वानि कथवा कार्य- वाच मा। काशीर्ये न कथावसो केन काशा न निर्णय। वेद वीभावर्युषं काशीनि पूरि कारिषम्। कारीकाविं जल कर्त्व सर्वतीर्थावि वस्य मे। काशी काशीनि काशीनि काशीवस वरिनिति। कचकावि वयवया हरी वचिा प्रवाचते। वेदमूर्तिरिदं काशी वेदवतीर्थेसी यथा।

वेदमूर्तिश्रिवश्यायं नास्य वचनं वचित्। आहुता- नावानि यथा वेदमशिरपिर्तिश्वम्। निवस विदिता- कावसुवीत निवर्तः पर। सीताय च सकलावा तथा पूर्व विवर्तिता। वेदापितेषतो वचिकैयतोसितरले। काशे वसनवा काला वेदत्रय निवेशवान्। योर वत्सा नियमः संसोरावरयरतया। नारायणान् मे प्रसादं ज्ञातुं यम निलिनम्। वीतस हा वि तैयूर्व यो- सहवस्तुा कराचिता। वेद काशीरिस्थो वसुरहयोपि निरोविता। वैव नियमारत वर्त वदा वच निरो- दिता। नारायणान् मानानि यो नियताजयोहती। यदि प्रज्ञाकल्पिवियं प्रकर्ने वाहनीहितम्। निवानि चि मे काशी यविचतमनत्तवानते। तदरकवयते ने मे निवेदितयवचा। नियर्तीन यस हत यस वरि न- कृत्वेष। यत विष्णुपरे मे मो न काहसदिवाकत्वम्। काशी विशेषकारी वेदा निन्दे प्रवायते। तैर्वृहतं प्रवासर्वं नैवेन्ता निवा दयाः। वीषकुवीर्तिर्यं काशी वेदा सरितोपते। वचकाली वातवयायत्र वविभाते न वकता काशी वंशावयामानां इदमार्यमहवयम्। हत निक्कुरतिह कलाइयतवो विवा। काशस्वानये यत स्वायमुत्ताननवोत्सुकत्वम्। तर्म तीनानि कच दो काल- हे, न हरीहते। यथान वनन काश्यां नवलौक प्रवहते वेदमन्तो अविचारो च काला हरियपृष्ठा। मामानि का- शौ कृतिर्दी न वां नरिवते। तस्य यस्तावलनाद् वर काशी प्रयतनि। तथा चहुविनपतावो प्राहुवा काविवानिवा। वन विद्वी सती न कूरैर्व न कानिवा। तामसी हेत यए सीरम निवर्ता च प्रमाणति। हेलांतो वै वसो पूर्व यसनगयानारिवा। एवि गीता वरेया- यहवर्वीरागिकाणां तवाच। नरिवहा विना वर्म याजुर्वेदवहत्य। प्राहूमा यथा। कवाशी वच का- प। वदेव। नर वर सा काशी वसनि न काला वच- का भरवानयुद। स्वतःहाकुत्रायात् काशी का सक- निय। कहानिवति वैवानिवमु काश्यां योरोत्वरायास। वर सारात् नदय निर्वेवा कहिरेषु न। काशी- वरनात् काशीमानोत्यं मोरनिसम्। निवस न वरिवे- न तैस यत वरी दिवा। वदेवेतमयकाविषु। तरवय प्रवीवते। मन प्रविनिवेवानयानिवनवविमानिवी। प्रतिनितीन निवर्म वानिवा कसीवरिचि। सूतोनि तैषां वदमानि प्रमानिवानि निवानिवा। शीवेयोनि-

परो दृष्टो ज्ञानं यत्र भविष्यति। पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः॥ हितं च कथयाम्यत्र सदस्तुष्टीयतां ध्रुवम्। सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमर्च्यं प्रयत्नतः। दमो दानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः। इदमेव रहस्यञ्च कथितं, क्षेत्रवासिना। मतिः परहिते कार्य्या वाचं नोद्वेगकृच्च। मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा। अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं दुष्कृतेतरत्। अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति। वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति। अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम्। पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि। न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्रभुज्यते। किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्रायुतत्रयम्। वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारतः सदा। योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम्। पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम्। तेन ज्ञानेन सम्प्राप्तं मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम्। दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः। तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः। याम्याख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः। मूर्णायां ते प्रमन्थादौ क्षेत्रदुष्कृतकारिणः। नयन्त्यनूपप्रायाञ्च ततः प्राचीं दुरासदाम्। वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले। जलौकाभिः सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः। दुर्निवारैश्च मशकैर्दश्यन्ते ते दिवानिशम्। ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमाचले। अशनावरणैर्हीना क्लिश्यन्ते ते दिवानिशम्। मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिच्छविवर्जिते। दिवाकरकरैस्तीक्ष्णैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः। क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः। इत्थं कालमसङ्ख्यातमानीयन्ते ततस्त्विह। निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिकं ततः। कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्मसञ्चार्य्य दुष्कृतम्। विषस्तान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च लम्बोष्ठोदरत्वचः। अन्यै रुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि। ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा। सहन्ते क्षममत्यर्थं क्षुत्तृड्जन्यमसम्भवम्। आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन। एवं त्र्ययुतसङ्ख्यातं कालं तत्रापि दुःखिताः। श्मशानस्तम्भमभितो नीयन्ते कण्ठपाशिताः। पिपासिता अपि न तेऽम्बु स्वर्णमपि चाप्नुयुः। अथ वर्षोपपातास्ते कालभैरवदर्शनात्। इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाश्रया। तस्माच्च कामयेदत्र वाङ्मनःकर्म्मसाध्यकम्। शुचौ पथि सदा स्थेयं महालाभमपीप्सुभिः। नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी। ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम्। अनशनं च कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः। न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम्। अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम्। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां त्यक्त्वा वाराणसीं पुरीम्। सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे। जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। अविमुक्तप्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम्। जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात्। तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते। तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः। कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम्। अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढास्तमसा वृताः। विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः। अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः। कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः। ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम्। अविमुक्तमृतानान्तु पतनं नैव विद्यते। ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः। प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः। स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाहिताः। अविमुक्ते मृता विप्राः! यान्ति ताः परमां गतिम्। प्राणोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः!। दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्यात्तेन तन्मयः। मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः। यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित्। मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम्। चलमागन्तुकं सर्व्वं, ततः काशीं समाश्रयेत्। काशीं समाश्रिता येऽस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः। तानत्र निर्म्मलधियो निर्वाणश्रीः। समाश्रयेत् काशीस्थितैकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः। तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह। यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरीश्वरम्। प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः!। प्रीणयामि तम्। दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्म्मेण पालयन्। सदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागतिः। अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना। अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम्। मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम्। अश्मना चरणौ हत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत्। अविमुक्तं परित्यज्य यदा यास्यन्ति दुर्धियः। हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्योन्यङ्करता-

कर्त्तव्यः स च निन्दार्थं समाचरेत्। काशी पीठ निवासाय सम्भवोत्तरीयेषु। भगवं यत्र सर्वेव समागच्छा यथा यथा। भद्रावर्त्तिनिष्ठा यस्य। तीव्रता यस्य विदुः। एव मन्त्रं सर्वार्थं चन्द्रे हरिम्। निवास वासाहृतं निवास रूपाक्षरः। पश्चात् भवेद् भिक्षोरीश्वरीशेषु वर्णनः। काशी यस्या प्रसादेन कल्पान्तकल्पयते। यस्या महत्त्वा च इन्द्रार्थं वर्णयेत्। कृष्णाद्विविधाख्याने न चरेत् यत्र दृश्यताम्। महादेवीति यस्य यत्र वा तीर्था-विधि। तर्कादि निषेधेन काशी यस्याय कर्मणः। न यच्च दिव्यं इत्यादिना काशी कश्चित् कुरी। काशा इव मनसा न पश्च न मतिसारम्। काशी कर्तव्य छिन्नकाशी निवेदितारम्भम्। अत्र यस्य दिव्य कार्यं काशयां निवसः यता। निराधाः निवसात् वक्षि-चेन दिवेशमन। न हवा कार्यार्थ च न हरी काश्यां समुक्तम्। न कारणं दिव्ये निवसी यत्र वेदिता। वर्णं तीर्थे न यशी न कर्माणि वाक्यात् न च। यदि काशीं तु न काशी भी निर्धारं निरेचय। तत्र सर्व कृत तत्र तत्र कृता इव। इत्यादीनि वारी निज काशया वर्णितानि वा"।

[illegible] न काशाग्रस्तवम्। काशीक वर्णकाशा-खण्डे अनुप्राशाद्यमानावने तत्र काशीवर्णितं यथा "तेन कृति वर्णनाजे काशी काशीविवाहः (शिव) वेदाराध्यौर्निर्मिते न तेन प्रदर्शि कश्चित्। कर्म-तत्वानिर्वर्णनः काशीतत्त्वं हृदयामध्य। तत्र कर्म यदा तिथे वाह्यायवती। इव। दर्शा निर्विशेषनिमित्तं काशीनवर्षदर्शाविधानम्। न भैक्षं ती दर्शा निमित्त कृतेन परिगमनै। तत्र चतुर्वर्ग तेन काशीनवरचनवरम्। न वक्तव्यमर्यादेन न इत्यर्थका काशम्। काशीदर्शनोऽपि सम्पूर्णं तीर्थदर्शनविधानम्। नमस्कारात्कृतस्तो नीचेनु काशानिहिता। तत्त्वज्ञोऽपि सर्वेषु वर्णानामनुक्रमम्। कार्यं तेन न कारणे वै चरत् निवृत्तानाम्। कश्चित् हिता वापि काशा कार्य-काव वा। काशीक तद्वाक्यालेखन च निर्णय। तेन भोजानादपूर्वं काशीति कृति वारितम्। काशीनाथ तत कर्मेव कार्यं तीर्थानि तत्र वै। काशी काशीति काशीति काशीवव दर्शितानि। काशानाति रक्षताद हरी हष्टि-प्रवत्ते। वेदपूर्वीतिर्थं काशी वेदवर्णितवनी यतः।

वेदपूर्वीर्थ निरवद्या भावम् वेदवर्ण कश्चित्। मात्रका-त्वानिनि यथा वेदवर्णानि इति विम्। निवास निरिता-ख्यानमुद्दीप निरतं तृत। तीर्थान च यथावत्व यथा पूर्वं दिवसेन। वेदानिवेदानी भक्तिवेदवक्तोनिवितनी। काले समयवा काशा वेदकाल निषेधात्। भीर वचना निवासा वेदोदार्थेस्वरूपता। नारायणाद्व वै कथाने भक्ता यत्र निवितम्। भीतत्र यदि ते पूर्वं वो-सवस्था व्याधिता। तेन काशीनिर्मितो क्षुद्रक्षतोऽपि निरोधितः। तेन निवसता यत्र यथा यत्र निरो-धिता। नारायणाद् मात्रादि वो निवसात्पोषते। यदि प्रख्यातवर्णितं प्रत्यन्तवाद्दीरितम्। निवसति इ वे काशी अविवाहमवमानमी। यथानन्तरमे वै वै निरवेदुलवकम। निवसति यत्र यत्र यत्र वर्धि न कुर्वते, यत्र निश्चरता वै भी न वादुर्दिवाकरम्। काशी निर्वाणवती वेदा निर्वे प्रकाशी। वेकुण्ठं प्रकाशं तेजो यथा निवा इवा। भोगवती निर्विशी काशी न वेदा परिगोपती। कर्मकाण्डी वादवचनाम्। निवसते न यमम् काशी वेदावधानावली इत्यादयमदहम्। इत निवृत्तयेति भक्तावृतवती निवासा। सत्याक्षराणि वचनोक्त्तम्। कर्मं तीर्थानि वत वो व्याख्या-ने न मरोवही, यता रक्षा काश्यां वरणीषुं महाज्ञा। प्रख्याती वर्णिताचो न यथा बुद्धिमता। काशीनि वा-श्री दुर्बुद्धीनां न वा परिवेषती। तत्र वेदवशमात् वेद गायी। प्रवदाति। यथा भक्तिप्रदर्शनो प्राकृता-काशिनरिवित्ता। पूर्णमय यत्री हरी न दुर्गन्धं न वासिता। दाशनी वेद वता वीक्षा निवतो न वचारोवि। वैतालो वै कतो पूर्वं न कष्टकाव्यवादिरिक्त। इति तीर्था सर्वेषा-मवधवीरानिवर्ण कराम्। परिवसा निवा वर्ण-तत्त्वैदेवहृतम्। प्राकृता यथा। वाचाली वर्णा-न। वर्णेन। यद एव वा काशी वदति न कार्यकार-ता वसतावह। वचनाद्गुरुतावयत्काशी वा प्रस्त-निर। यदाविदति वैनीचत् काशी चोदेदत्वसरता। तत्र वासनाशब्द निर्देशा वक्षित न। काशी-वरयाद काशीगतोऽद्य मोक्षनिवम्। निवास न वर्णे-न वेद यत्र वरी दिव्या। वाचकत्वप्रवर्णनिवृ। वरदान दर्शिते। तत्र तीर्थिनीनिवामार्गविधानतीर्थानीर्थं। तीर्थनीर्थ निवृ वासिन काशी निवर। काशीति वेदा वासादि दर्शितानि निवासिता। तीर्थेऽस्तोऽपि

सह पार्षदैः । सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।
अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यज-
न्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्पृश्य
सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान्
लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः" ।
"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ताः
नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा०
अनु०२५अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः
अच् टाप् । ७कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ८ अति-
विषायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ् ।
काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च । "तत काश्मीर-
कान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ" भा०स० २६अ० ।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन–ड ७त० । १कुष्ठे
(कुड़)२कुङ्कुमभेदे च मेदि० । ३पुष्करमूले विश्व ।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म अस्य । कुङ्कुमभेदे अमरः ।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा०चतुरर्थ्यां ण्य ।
१काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० क जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश–ण्यत्
काश्य+स्वार्थे ष्यञ् वा । १मद्ये हेमच० । काश्यां भव यत् ।
२काशिराजे पु० । स्वार्थे क । तत्रैव । "शलात्मजस्त्वार्ष्टिषेण
स्तनयस्तस्य काश्यक । काश्यस्य काश्यप पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ० ।

काश्यप न० काश्य मद्यं पिबत्यत्र पा–बाहु० क । १मांसे हेम-
च० । मांसस्य मद्यपानाव्यभिचारात्तथात्वम् । काश्य
राजभेदं पाति नरकात् पा–क । काश्यस्य नृपस्य
२पुत्रभेदे काश्यपवत् उदा० । कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा०
अञ् । ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री । ४कणादे मुनौ पु०
त्रिका० । ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । कश्यपस्येदम् अण् । ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि०
"एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५,
११श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः
तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ० उक्ता
यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ । धारि-
णीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां
दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्यक्त्वा गमि-
ष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा
भूदिति ततोऽगमत् । ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं
पृथिवीं तदा । प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहि-
तः ॥ ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा
नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ एवं वर्षसहस्राणि दिव्या-
नि सततं नृप ॥ शिश्ये काश्यपो राजन् ! भूमिरासी-
दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्य-
पम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" ।
८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीष् "काश्यपीबालाक्यमाठरी-
पुत्रात् काश्यपी बालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,३१०
९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेय । कश्यपगोत्रोत्पन्ने
विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ०
४२अ० यथा
"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ।
श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम् । तक्षकः
पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण
करिष्येऽहमपज्वरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति
विचिन्तयन् । तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत्
पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् । क्व भवांस्त्वरितो याति
किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । नृपं कुरु-
कुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्ते-
जसाद्य प्रधक्ष्यति । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमते-
जसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौम्य ! सद्यः कर्तुमपज्वरम् । तक्षक
उवाच । अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् । काश्य-
प उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्विता ।
तक्षक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्-
सितुम् । ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ परं
मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि
पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! ॥ काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र !
वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीव-
यिष्ये भुजङ्गम ! ॥ सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः
काश्यपेन महात्मना । अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्न-
गोत्तमः । स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स
नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ !

चुनेः। भाव नारायणी इव्या विविधेनवरलसम्। परिमिम्नान्तमन्त्र यत्र यत्र कोविर्निर्भिद्। [illegible] भान्त्रम यत्र यत्र भवति नरे। [illegible] इत्यर्था मदायते। [illegible] करा। [illegible] विष्णु एकविंश। [illegible] रचित काश्मीर काश्मीरायी सर्वावेत। [illegible] भागी तु कोटि [illegible] यत् यत्र। [illegible] नरे [illegible] मदायते। [illegible] राज-पत्ते दिवानरे। [illegible] काश्मीर मिवा यथा यदि। [illegible] विवश्। [illegible] इतिहास [illegible] विष्णुनिधा [illegible] है। [illegible] विशनो [illegible] वि देवम्। [illegible] तु [illegible] भार्य [illegible] निवा-नीलन [illegible]। [illegible] मतिमति। [illegible] चरा। [illegible] काश्मीरोऽस्ता"।

काश्मीसेतु पु॰ [illegible] काश्मीरादाराजायाविलि-[illegible]।

काश्मेय पु॰ [illegible] पा-[illegible] मने [illegible] दीव। "[illegible] कालेवीपुत्रैर्षे [illegible]"। [illegible] ११।

काश्मीय(रि) न॰ [illegible] (वीराव) [illegible] "काशीर(रं) [illegible] (रं) [illegible] काशोर(र) [illegible] (र) [illegible] काशीर(र) [illegible] वपा। [illegible] सू-[illegible] परिकीर्तितम्" [illegible] दोनि [illegible] काशा॰।

काश्मू(रू) स्त्री॰ [illegible] (र) [illegible] रात्रन्त्र [illegible] मा [illegible] [illegible] रोपे [illegible]।

काश्मु(र)भार पु॰ काश्म(रू)[illegible] कीटि [illegible] सू॰ [illegible] आधार [illegible] दधानम्।

काश्मु(र)तरी स्त्री॰ [illegible] काश्म (रु) [illegible] दीव। [illegible]।

काश्म(र)री स्त्री॰ [illegible] पा [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]।

काश्मर्य पु॰ काश्मरी+[illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] १४। [illegible] "[illegible]।" [illegible]।

काश्मीर न॰ काश्मीरे भवः [illegible]। [illegible] "काश्मीरोऽसौ [illegible] [illegible] "। "काश्मीरकुङ्कुम [illegible]" [illegible]। [illegible] काश्मीरे [illegible] "[illegible] काश्मीरेच [illegible]" [illegible]। [illegible] काश्मीरेच [illegible]। [illegible] "काश्मीरच [illegible] [illegible] राजन्या [illegible]" [illegible] ११। काश्मीरोऽपि [illegible] "काश्मीरा [illegible]" [illegible]। "[illegible] काश्मीरा [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible] काश्मीरे [illegible]" [illegible] "काश्मीरे [illegible]" [illegible]। काश्मीर [illegible] [illegible]। [illegible] काश्मीर [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]॥ [illegible]। [illegible] [illegible]॥

पार्श्वे । सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः । कश्चिन् सरसि मध्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । स्नात्वोपस्पृश्य तत्र सरसि यद्वानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः" ।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ता नदी सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप् । ५कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ६ अतिविषायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ् । काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च । "तत्र काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ" भा०स० २६अ० ।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन—ड ७त० । १कुष्ठे (कुड़) २कुङ्कुमभेदे च मेदि० । ३पुष्करमूले विश्व ।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे अमर ।

काश्मीर्य्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ण्य । १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न० ।

काश्य न० कं जलमाश्यं यस्य कुत्सितं वा आश्यं अश—ण्यत् काश्य+स्वार्थे ष्यञ् वा । १मद्ये हेमच० । काश्यां भव यत् । २काशिराजे पु० । स्वार्थे क । तत्रैव । "शलात्मजश्चार्ष्टिषेण स्तनयस्तस्य काश्यकः । काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ० ।

काश्यप न० काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा—घञर्थे क । १मांसे हेमच० । मांसस्य मद्यपानाद्यभिचारात्तथात्वम् । काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा—क । काश्यस्य नृपस्य २मुनिभेदे काश्यपश्च उदा० । कश्यपस्य गोत्रापत्यम् बिदा० अञ् । ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री । ४कणादे मुनौ पु० त्रिका० । ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कश्यपस्येदम् अण् । ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्" भाग०३,१५,११श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्यास्तत्सम्बन्धिता तत्सम्बन्धकथा भा० आनु०१५४अ० उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा । अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ । धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् । ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा । प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः । रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप । एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप ।। त्रिंशतं कश्यपो राजन् । भूमिरासीदतन्द्रिता । अथागम्य महाराज । नमस्कृत्य च कश्यपम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" । ८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् "काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,३१० ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः । कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् । श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् । तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः । तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् । क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति । तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् । गच्छामि त्वरितं सौम्य । सद्यः कर्त्तुमपज्वरम् । तक्षक उवाच । अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् । निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् । काश्यप उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम् । करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः" ।

तक्षक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम् । ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ।। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ।। काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र । वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम ।। सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना । अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः । स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना । आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ।

कोलमेन गमनाविम् । बौधिस्तान । दवीमूर्त नदो दर्श ददवेमूल तिवस्त । कौ भव बनाद्धम काम्यरो गाध्यममपीव । पियालवं मदीम् । यत्र मिल्य मम पडी । यर्व मझौमिमालेव मध्यादयो पुष्कुल । । मया च दक्षम् पिशाय् काम्यलो दिवसकत । मधरामी- क्षव दर्श तिपिवा बमवीरवाय् । बाद् र बदलाक्ष बलाः स्यौष्मामिवम् । पवाविम बाविमव हमा सिर्लिणं हमा । व दरा बौनिव दव काम्यदेन मशारमा । बनाव मबडी मझ्दैवस्त्वबुर्लं लावि । दिवेग् । वलिनं पमा मम मा चलिरस मा । वं मवर्वमामिपहूलों व मम दपोवम । । भवेतीवतिर्दं मातृ मर्व मवातुमोव- मात् । बस्मैन मदस्याधि बर्ने बदाये हर्वैवम् । सिम बाबामियूते च बीबाद्रुवि बरादिनि । बटवावन मै मिम् । विदिा बहविवा बमेन् । वदो दवा मदीधमो मिल बोधेव दिवुवम् । मिदेधरिव वर्धोपुरवरीयमिदो प्रवेन् । काम्यव बनाव । बवाडौं गाभ्वं मम दवी इति भवपुव । । वदोदन निविवर्तिनो काबोबं मवव मे । मवव वनाव । दावदनं दावबरी बवातुरवमतोतदिवम् । बाज्बैव मझवाधि सिवर्त वदिचोरव । । बीवियराव । दवशव मबा बमा काम्यरो दिवसवमा । मदवी बव- बादीवा रावार्ष बवि पुविवाम् । दिवावामत् व तिवभो बाला वं बसीं बदा । बीबाद्रुपं बावरोबव्यावाव व बाम्यवा" ।

काम्यपलम्यस्ति पुं॰ बबवाबावाम् बव बर्षेन तस्तदे स्वरवदे इदेवबाम च । "दबाति मिलिनीवादं बम्यद्रोमें दूदर्वेवा । । बर्षिम् हेवे वरिवाल बवाम् काम्यलाव बा: काम्याब ११४ । "मरौको बवारा प्रम बल- बाब दमा- बवा । प्रवमिरे बबुरावामा दबबमा- बबौदतं" इत्युवान "मवदिवा हादबावदिवा व- स्तूदा बवमेवरा:" इत्युदा बर्वौबा दुराद्रारावीबा बसबूदाव वो बबरादिन च । बवादाबवेत्वसं- मिति [बाबवबोधावां

काम्यमाषाव पुं॰ बलौ॰ बबारस बोलावत्वं मदा॰ वम ।

काम्यपि पुं॰ बव्यादे भव दत । स्वरवे स्वरवे च । वदो बस्तेन मिवदावाबूर्वमिबा व भा॰ वा रावस्वया मवविवेव बावे तु देवी रावाबबो दवा । विमा माव बमाबो प्रबवादा दुर्वामिनी । बवदा र बवदरा बाबा दबवे दृवि । बवबाव मबौर्द बदरावाव बध्यरवा । बारत्वा दबबी दैवि । बविा दवतोविर । बर्वाविवषि दुक्वो तो मौरी सिवतवेषरी । बवा वः विविबालबा बव बदूदवी तबा । बमिवदे बदात बी दवी म बोभयुधिवो । बपाव वैवा बवदृ व बद्रप दबरेन च । बावैवनमदोन बवोर्म बतो दबा । दबी बर्वं बवविवदावबूव बदोवबा । बी बरबादिबी बौदी बावदवविदृषी । बबाव- मोलाव भीमबव बबावि । बजुबाबी बदावीं बावरी मे भविदबा । बैबाबा बविय दोम बा- बावे दरबूट । देह मे बम । बवायवोबेबो बी- बवि । व बावेवं बबा पुबा वेवन बहार्बिन । व बाबाबा दवेव बवबा बतदोवबा । दवो बवावियो विविवद्विविदवम् । विवाद बमि विदावां बद्र बदवा तबा । बबदवाद दवी दवा- बं बवरं तबा । बिववावीदेवदव बवावव दव- दा । दवविवाद बबद्र दबाम बावविवद्र ।

काम्यपिद् पुं॰ मुनि । काम्यपेन मोक्षवीवो विवि । बाबदवोक्तवाबावाबेव ।

काम्यवेद पुं॰ बवरवबम् बव् काम्यरो बदरावा बाब मव दब । बावादवाबीबाते बदाबाते । "दवो इादवादिवा: काम्यवेवां मबीतिबा" बाबा: ।(.बबवबे च "बावबबवदव बाम्यवेबो बा- बवा" बाबवा:१बा । बबाम्यबेदोबावबवं बा- दूबावबा ।

काम्याद्रि पुं॰ बवबिदो दबवबो बबदिबो बाविबवे बवबवे व च बबा बावि वेदि (वेदि दवि तो) बोबादि वेबाव बबाव बोदबम बदुबार वीबाव दुबाबवृ विरबा बदव बोबावब बावद्री बवीबवृ बविव देवदव दबवाव बोबावबव दुवराव बवराव देवराव बोबव विव विव दवविव दुवाविव दोबवि बावबिव बवबिव (बावबादिर्भवदिबाबावाव) बावृ बावृ बदृ" । बावृबाविव ।

काम्यबाव पुं॰ बौ॰ काम्यव बादिपदव बोबावबव् बव- बव । बादिपदबोबावेबो

काम पुं॰ बबदीवीन बब-बदवे बव । (बबवायदे (ब- बोबादर) बवावे बबादवें बर्वाबि । बवि च

काबाब त्रि॰ बबावेव दब बव । बबावेव दब । दबवी "बवि बावादि बवोदवृ दबावि बवोदवृ बावर्व बाव-

वो, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः." आश्व०श्रौ० १,१९,९। "कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा" अमरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तार्थाभावत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यो कन्था यस्य काषायकन्थः

काषायण पु० अश्वा० गणे काषेत्यत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फक्। १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। "काषायणात् काषायण" शत ब्रा०१२,७,३,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्त्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। "सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक" सुश्रु०। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु० भूम्नि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न० काशत्यनेन काश–क्थन् नेट् शस्य ष १अग्न्यादेरिन्धनार्थे दारुणि "ससारमतिशुष्कं यत् सुप्तिमध्ये समेधति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्" इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। "काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत" शत०ब्रा०,२,२,१, "यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागम" भा०,शा०,८६४ श्लो० "तथाऽज्ञानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टवशे स्था मक्षति भक्षन्ति" भा०,आ०,८८अ०।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य मध्वादि० छ कुक् च विल्वकादि० समासस्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न मेद्मा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला कदलीभेदे राजनि०। [ङीप्।

काष्ठकीट पु स्त्री काष्ठे कीट। घुणाख्ये कीटे हेम०स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पु स्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट–अण् उप० स०। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि यथोगोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले अमर।

काष्ठकुद्दाल पु० काष्ठमय कुद्दाल। नौकाम्बुमलमार्जनार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बू। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

काष्ठतक्ष पु० काष्ठं तक्षति तक्ष–क्विप्। (छुतार) इति प्रसिद्धे जातिभेदे। ण्वुल्। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। काष्ठतक्षककर्त्तृ माले त्रि०। स्त्रियां टाप् इति भेद। [कृमिभेदे हारा०।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्य

काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारु। देवदारुवृक्षे राजनि०। तस्य शाखाकाण्डयोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।

काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि० तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलके राजनि०तत्फलाभ्यन्तरे स्पष्टे काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [छायाम् राजनि०

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट

काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठ मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव चितायाम् त्रिका०। तस्याः काष्ठनिर्म्मितक्षुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि०काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च। "दृश्यन्ते केचिदाभान्ति नरा काष्ठमया इव"। भा०,रा०,२४४,। [हारा

काष्ठमल्ल पु काष्ठं मल्ल इव यत्र। शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न० काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने शब्दचि०

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति ण्वुल्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलौहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य। लौहयुक्ते काष्ठमये मुद्गरे त्रिका०

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकाया (कट्की) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि०

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश–क्थन् नेट् शस्य ष। १दिशि। "स राजपत्नीवदनं श्याशु शक्रं द्योरिव। आपूर्वमाप्य पिष्टभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्"। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले "स मुहूर्त्तस्थितिस्त्वं च लवश्च त्वं पुनः क्षण "शुक्लस्य मण्डलस्य च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा" भा० आ०२५अ०।"कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि!" देवीमा०। ३सीमायाम् "परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन" कुमा०। ४स्थितौ "काष्ठा भगवतोध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकन" भाग० ३,१,२१, श्लो०। ५उत्कर्षे च अमर "काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्" कुमार०। काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां मेदि०। ७कश्यपपत्नीभेदे। "अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनि क्रोधवशा ताम्रा सुरभि सरमा तिमि" इत्युपक्रम्य "अरिष्टायास्तु गन्धर्वा काष्ठाया द्विशफेतराः" भाग० ६,६,२३, उक्तः

वोपदेव गणकमिव्। वीतिरताव। वसौभूतं वसो दर्प यथेनदृक तैयदा। यो भव वपानुष वाय्वो पाकपतनीद। विपार्श यबीन्। मध्र चैत्य गन्धको। वर्व पक्षीपकालेन वाहनको पुत्रात्म। तथा च भगव न विरात् वायवो विकचयः। ववरती- वव वर्ष विपया वकीतवत्। वाह्‌र ववर्णन वदा वर्षस्वामिनम्। वदाविव वाविषद ववा चिरलिन हुवा। न वदा वीतिव वय वायवैन वद्धामना। वदाव ववको महावेदस्वारूपं वाचि। दिशेन्। वर्वि यथा भव या वरिवह या। वं ववर्षवधिरेवहर्षं च वम वतोषन।। वनेवादिवर्वि भाव वर्ष वचानुषोच- भाव। वव्वेव महावादि वयो वचपि ईर्वयम्। वि- वावादिभूति च वीपावृति वरादिनि। वरवायह नै विर। विचित्र वर्वचित्र वमेद्। वथो वया प्रदीवन्ते शिशु वोवीय विहतम्। विरेवृतिय वर्वीपुरवायीमविरी प्रवेव। वायुर वयाव। ववार्वी भावर्व वय तयो दैवि भववृच।। वदीरच विनिवर्वेनी वातीव मवचवै। ववह वयाव। वानवूर्व मायवी प्रवाहाल्लामोऽदिवद्। वाहवैन महावादि विवर्व वदिवोवय।। वीतिरताव। ववचव वदा वमा वायवो द्विजवत्व। मधवी वृत- यातिवा राजानं नवि वुविताय। दिव्यवनमण्‌ व नैवजो वारवा न वर्ति वहा। वीतावृत वायवीवववायवं व वायवन"।

वाययमल्लन इ० ववावाहावद् वनु वर्वेन। वरदे २वरदे ११वमाव च। "तृवानि वैदिवीवाचं वनुरोधं दूरवैवा।। वविन् दैवे वरिवरवं वदाद् वावाववद्‌ वा वान्वाद ११७०। "वरीवो ववहा प्रव वव- वाव दवा प्रवा। प्रवरिरे वहावावा हवदवा- ववीदव" दव ववव "विविद्या हावववादिवा च वव वा ववेवरा" दव द्वा वर्वेति वुरावदावीवां वववृत्तवं वे १वववादिच च। ववववने।।वव८व विवरि [ववमवोतावव

वायवायव इ०स्त्री वब्वरव वीयावव वदाः वच।

वायवयि इ वरावे भर दव। ।वत्वे २वरव च। वयो वववेव विवावावनूर्तिवदा च भा० भा० १२वववा वदविवव वावे न दैवी दावावो युवा। विवा नाव वनाववो वववावा वर्ववित्री। ववनव। वतवरा वाया। इवरदे युवि। ववरवाव वयोर्‌ वायावाय

वायवा। वावतवा वयवो दैवि। वविवा ववोवविव। वववविवर्व इवो दी नीरी विववेवारी। ववा न विविवावाना वव ववकवी यथा। वविवादे ववाव भी इवी न वीववृविवरे। वयव वैवो ववन् व वयाव इवरेव च। वार्वानवयावेव वर्वेवं इवरे इवा। ववी वर्व ववविवावविपृव वादविवा। वै ववमातिवी वीरी वावववितवुवी। ववहवं वोवाव नैववाव वववादि। ववुवववी ववनीवं वावरी वै ववित्वा। वैवावं ववित्र वैवा वव वावे इववद्‌। वैवह वै ववा। ववववनैवो वि वावि। व वावेवं ववा वृन वैववा महावविन। न वावावावा दवीव ववदा ववीवेवा। ववाने ववावित्रो विविवविविवववम्। विवा वर्व विवावी ववृन वविवा यथा। वववावाव इवो ववर- वं ववदं यथा। विवावहोरवववव वावववव इरव रा। ववविवावृ ववव वृवव वावविवृव।

वायविवृ इ० वृचि। वायवैव वोववनीवरी विवि। वायववोवयाव्वाव वव।

वायवेव इ० ववाववनवमृ वव वायवी ववावववं वव ववा वव। ।ववावववीवावी वदववरो। "ववो वाववादिवाः वावदैवा ववोविवव वावावव १८०ववववे च "वावववववव वावदीवो ववा- ववा" वाववा०२१व०। "वावदैवीववायदो ववा- वृवावववा।

वायमादि इ० ववविवीः ववववो व्रवीवने वावविवं वबुववे व व ववाः वावि ४९ (विदि दवि वा) वोवादि वैवाव ववावन वीवयावव ववाव विचिवं वृवादव्‌ विववव ववव वीवावव वावहूी ववित्व ववित्र वैवव दववाव वीवावयान वृवाव ववाव वैवदाव वोदव विवृ विव दावविव वृवादिव वीवदिव वावविव ववदिव (ववववादिवृवैदवावावववम्) वान् वव वन्"। वनृवावविवा।

वायावन इ०स्त्री वावदव वाविदावव वोवावव वव- वव। वाविदावववोवावव

वाव इ० ववोतैव वव-ववरवे वव। ।ववववावे (इ० वीवावर) वावे ववावववे ववनिवः। २वविवने च वावाव विः ववीव रव वव। ववोव रव।ववावी "वरि ववावि ववीवम् दवावि ववीवम् वावनं वावृ-

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खौ ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफं कफेन। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्यताम्याह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्य सद्भेषज सत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासं वृद्धानां यः कासो भवति स जराकासस्तत्र स सर्व एव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत्। अन्त्योऽपि कास उभयोरपि न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचकहृच्छ्वासस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्”।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम्। कं जलमस्यतेऽनेन अस–क्षेपणे करणे घञ् ६त०। २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिःसारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन–हेत्वादौ टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १[illegible]भेदे। “प्रायोगिकं स्नेहमोर्वैरेषां कासघ्नं वामनीयञ्च” इत्युपक्रमे “बृहतीकण्टकारिकाति-कटुककासमर्द्दनेक्षुदीर्घवृन्तशिलाभ्रितरुहाकर्कटशृङ्गी-प्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्नैः” (सुश्रु०)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। “हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गौडसंयुतम्। कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः” भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० “येन तेन प्रकारेण यासकः कासनाशकः” वैद्यकम्। कासहरैश्चेति सुश्रुत

कासजित् स्त्री कासं जयति जि–क्विप्। १भार्ग्याम् (बामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। (कालकासेन्दा) वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा “कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रहृत्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु”। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः। कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद–कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टकणमिश्रितवस्त्रगालितवेशवार इति पाकराजेश्वर।

कासमर्द्दन पु० कासं मृद्नाति मृद–ल्यु ६त०। पटोले हारा०

कासर पु स्त्री० के जले आसरति आ+सृ–अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य जले सर्व्वदासरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीप्।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन–क्विप्। “कण्टकारीघृतं कास-घ्नम् सर्वकासहा” इत्युक्ते कासनाशके १कासभेदे

काशभार पु० [illegible] । (कशेरुक) [illegible] भिषिते मध्ये स्थितः ।

काशाम्ब [illegible] स्त्री [illegible] । (देशोपि) [illegible]

काशक [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

काशिक त्रि काशनशील तन् । [illegible] "[illegible]" [illegible]

काशिन् त्रि० काशनशील इनि । [illegible]

काशीश पु० काशिका [illegible] । [illegible] (काशका) [illegible]

काशेयु पु० काशिन [illegible] । [illegible]

काशोत्तरिका स्त्री [illegible] । [illegible]

काश्य [illegible] (तेनेन्द्रवद्भेदे) [illegible] । काशी [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

काश त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

वातिकस्य रूपमाह "हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्द्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव"। शङ्खौ ललाटैकदेश, शुष्कं श्लेष्मरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह "तनोर्विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः"। सपाण्डुः पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह "प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफं कफेन"। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः कण्डूः कण्ठे एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रुक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्"। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह "स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्"। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह "विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्"। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह "सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयश्चोपलभेत्तु स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति"। असाध्यसाध्यत्वमाह "इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः"। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवता साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतक्षयजौ कदाचित् चतुष्पादसम्पत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। "स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः"। स्थविराणां जराकासं वृद्धानां यः कासो भवति स जराकासस्तं स सर्व एव वातजादिरपि याप्य। "त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। सर्व्वोऽपि कास उपेक्षितो यो न भव-

ति। किन्तु शोषं प्रतिकरणीय इत्याह "स्वरारोचकश्वासस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत्"।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकग्रन्थे १७६४, पृ० उक्तम्। क जलमस्यतेऽनेन अस–क्षेपणे करणे घञ् ६त०। २शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतु कन्द। कासालौ राजनि०।

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन–हेत्वादौ टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। "प्रायोगिकं स्नेहनीयं वैरेचनं कासघ्नं वामनीयं च" इत्युपक्रमे "हरीतकीकण्टकारिकातिक्तकुकासमर्द्दनेहुदीपनभ्रन शिलाश्विमरुच्छाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्नं" (धूमं)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। "हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गौड़संयुतम्। कासघ्नीमोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः" भावप्र० उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० "येन तेन प्रकारेण यासक कासनाशक" वैद्यकम् कासहरश्चेति सुश्रुत

कासजित् स्त्री कासं जयति जि–क्विप्। १भार्ग्याम् (बामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्गीवृक्षे रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभ।

कासमर्द पु० कासं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०। (कालकासिन्दा) वृक्षे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषापहम्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु"। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे दृश्यम्। २कस्य जलस्यासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद–कर्म्मणि घञ् वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिश्रितशस्त्रगालितवेसवार इति पाकराजेश्वर।

कासमर्द्दन पु० कासं मृद्नाति मृद–ल्यु ६त०। पटोले हारा०।

कासर पु स्त्री० के जले आसरति आ+सृ–अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य कच्छे सर्वदासरणात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप्।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन–क्विप्। "कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा" इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

माणमाट न माणिभिर्निर्मितमात्रम्। (बाडेश्वर) माण-
भिर्मित पर्वे मिथा ।

माणस्य वाहिनी स्त्री माणिभिर्निर्मितस्य वाहिनी।
(पयोधि) भाते प्रोषीष्टो गौभाग्यैस्तवनभेदे बनार

माणवक न माणिक्य सदिनामुन्म्। वमवेदे।
"कम्पाक्ष वर्णं पक्षाणः विहारितम् ममा-स्त्री-पिंक-व
पाक-बद्दाक-वोरक-पिण्डामुल-भाकुल-चक्रामुल
माणमुक-वाहामुक-रक्षापविमूपिरोषक-कम्पापयोपि।
रक्षापितरायाः मौषापि अनुपपि च। इत्यपि
पक्षमपि बस्यादिगरीप चं कुल।

माठिक त्रि॰ माणवकाय मृ। मठकायवे बन्धे देवारी
'पुर' बाण चीत सपी वार्ये न मुका सान। मा-
मिता युवकामवयो स्त्री। "विभाति वाटिका" इत्यादौ

माठिन् त्रि॰ माणवकाय इप। मठकायवं खिला कोष्

माठीक इ॰ माठिमा मक्षते इक-वोपचे बर्थोचि बज।
रामार्य रामचि॰ देवलीषेव। शब्दरत्नावली (बम्बवा)
बहुवि॰

माठेष इ॰ माठमिक बहिनपायक बहुः। रबुमेदे बल॰
रबुमदे ८॰८ वर्णितिवि। मायक॰ माठेबुरिति बचा।

माठीकुमारिका स्त्री माणवाका कुमारिका। माथे-
इमारिकायाम् बहुवि॰।

माष इरविष बहु (तौलभेदमाषभेदे) मा॰ माष॰ माष॰
दिर। मापते बनादिक बाथम्-भद्र-मान-पयो यथा-
ते "माषोमीतस्य माषिको बन्धविदाक्षुका" गाहि।
"माषामासे इदविषमहमितितिवार्याम्" बमब।
"भाराऽर्प्र इमानि पूर्णोपयसाव्यम्। बर्धिति
भौति पावर्णपवाकवदि मापवी" "न पुन मारी
पापम्" इप॰। "मापमापय इवापिपूता" इप॰।
बद बपि पदार्थव्यतिविचमि। "मापमेवर बमी-
रवेन वानि पापं वावरेहुव "बहुपावास्थे बराम
हिर वा। "मम मौतौलीपदा बद बावा देवा"
माघ॰ १,११।२ वादि वस। वाच इदविमसा "मह
मोरवाप बच मावक्षम् माघ॰ ।।१९।।

माष त्रि॰ बद रिंबने मर्थेरि च। हिंसो। मापौतीव
माष-वारचे बज। बरोभने इ॰ "इवत बमार्थ
बापदुष्पम्" मघ॰ १,११।। इबुबधिपमापि
बची चर्ण बमा

"भाषाय मापमदिवेयवधाये माषाभाषा। वमा

वै देवानी मूर्धा रोचनो। माषशिरसोः। बसवती च
ते चोबाब बतोभ्यपिदेव। मखौतमयाइमपसो
भायावद्रायामुषिवेषकाय। पिबार्यमामदी येवस
वैतारीयाम् बसयोभवे। माषोद्र इवाइष्या मुहा
वविस्पर्वावुषयदामोर। बिरिष महायबा भौच
बाला य पिबदृबिराक्षुबम्। न वापिबामवा रबा
भवाववामा बबोरवरच। बहुबमा बीबो
विबबवितर्ग पदिवी बबवितावाप बाव। बस्मिबबत
इ बखबाहूबौचीतरोबी बबयुषेबा। बबकोब-
बरोबबीतमिबवद विकूबवि बबबूबि। इबद
मूर्धिबरबाव मूषी बामाबवा बौबतबरोबनः। बस-
बुवबय बबोरबोय बाविक बूब बाबोबाः। बबो
बिबबवबारबाबोबरै बोषि बविबबवबबवबबबरबै। बिबे
वीबारि वबोबूबि बाबिब बबूबा वरिबबबा।
बिबिबबाबोव बबेन बीबबू बिबबोबरबाबाः बबबीबा।
बबबबबब बौबबबबबबबा बाविबु बे बाबूबबा बबेब।
बबोबिबबाब बिबबबू बब बाबाबबारबबबर्बबा-
बो। बिबिबबबा ब बबा बबबे बीबबबबेब बब-
बाब बबा। बबिबाबबबारबिबूबाबबबबिबबा।
रबबोबबर्त बाबर्बबीबा बाबबबबोबु। ब ए
बाबी बाब बबा बीबु बबोबिबब। बबोब रब-
बाबबबे बिबिबबेब बोबबा। बबबीबिरिब बोबबबे-
बुबबबाबेब बूबिबा। इबबबबेब बबेब बबेबाबबि-
बाबिबा। बबे बबबबरोबबाबबीबब बीबिब। बा-
रबबबबाबबबबू बाबबीबाब बबोबबबबू। बिबबाबबाब
बीबाबिबबाबाबे बबिबबाबबू। बबिबो बोबबो बूबो
बाबबो बबी बबी बबा। बबिबा बबबे बबे
बबबूबबबबबबबू। ब बाबबबबबबबाबबबीबबबू
बाबबबबबीबबबेब बारबी। बबबु बिबिबिबबी बब
बबबु बबोबबबबो बबिब बबबबू। बे बबबिबु
बबबबिबिबबब बिबिबबबबबा बबब बबबि। बब-
बबाबाबु बबबबी बै बाबबबबाबबिबबबू बबबु।
बाबब॰ बबबिबबे बबा

बब बाबा बबा बाबिबबबबेबबबबबबबै। बबबबो-
बिबाब बबे बबिबबबेबबबबबबू। बबाब रबबबबे।
बब बूबबबबबबाब। बूबबबे बबीबबी बूबबूबबबब-
बबा। बबबे बबबब बौबबबबबबबबबबब बाबबे।
बौबाबाबबबबेब॰ बाबबबबबबे बबबबबबा। बब

न पतन्। कुत्सितच्छेदने तद्गणे किसेति पाठान्तरम् पृषो० अनुस्वारलोप । तदर्थे

किंसखि पु० कुत्सित सखा किम क्षेपार्थत्वात् न टच्समा०। कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०प्रश्नार्थे किम टच्समा०। किंसखइत्येव ।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्व । वितर्के गणर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्त्वम् । १नारिकेले राजनि० । किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्ण चातक) शब्दमा०।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क । चाषपक्षिणि । इनु । किकिदिविरप्यत्र शब्दमा० ।

किकिन् पु० किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य वीह्या० इनि । चाषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी।

किकिर त्रि० कृ-घञर्थे कर्म्मणि क वेदे पृषो० आदौ कागम । कीर्णे "आविष्य किकिरा कृणु पत्नीनाम्" ऋ०६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि" भा०सुपा सुलुगित्यादि ना आच् । एतेन किकिराशब्दकल्पन चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन् उणा०सू०किकीदिवीति निर्द्देशात् नि०दीर्घ । चाषे सि० कौ० अत्र पूर्व्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरित्यपि तत्रैव सि० कौ० । "साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना" ऋ०१०,९७,१३ ।

किक्किट त्रि० कुत्सिते । "किक्किटाकारेण ग्राम्याः पशवो रमन्ते "तैत्ति० सं०

किक्किश पु०सुश्रुतोक्ते देहिके कृमिभेदे ।"केशरोमनखादाश्च दन्तादा किक्किशास्तथा" कृमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमक किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (ख्याँक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण-शब्दे इन् ङीप्। क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच्। १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप्। २किङ्करी दासपत्न्याम स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्ते" रघु । "विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ।। सर्वेषां किङ्कराः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्कल पु०पाशुपतधर्म्मे व्रतभेदे ।"भसमानस्य मिथ्योऽपि किङ्कलो-
सुष्टिरेव च" भाग०८,२४,५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठ ततो गोत्रापत्ये फक् । काङ्किलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो०ह्रस्वम् । १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम० । तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना " भा०आ०२२०अ० "सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्धरे " विष्णु ध०पु० "भग्नं भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी० । ३अम्लरसायां द्राक्षायां "क्षुद्रभर जलजम्बू इच्चे" हलायुध "कट्फलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च" हारी०। कशब्द किण इव यस्याः स्तुतौ गौरा०ङीष् । तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "कि कि ड स सकलजननि । क्षीयते न स्तुतायाम्" इत्यादिस्तुति ।

किङ्किणीका स्त्री कण-शब्दे ईकन् प्रकृते किङ्किणादेश । क्षुद्रघण्टिकायाम् । "तनुवाह वाह सशब्दचामीर किङ्किणीक" कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् सानातिष्ठत् किङ्किणीकिन हरिव० २८ । अस्य पुंस्त्वमपि "किङ्किणीकैर्विभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैशाखिक उस्य यत्र किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते" भा०अनु०२५अ० ।

किङ्किर पु स्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा कृ-क । १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च सारस्वत स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ३कामे पु०४गजकुम्भे न०५रक्तवर्णे पु०६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पु० किङ्किर रक्तवर्णमतति अत-अण् । अशोकवृक्षे जटा०भरतमिताशिर "शेखरे किङ्किराते " रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्ततायै अलति कार्य्याप्नोति अल-अच् शत० । वर्वूरे वैद्य० तस्य नियासयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (वइचि)विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्व । "किङ्किलेति क्रोधाश्रद्धयो "गणरत्नोक्ते १क्रोधे २अश्रद्धायाञ्च। "न मर्षये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् वृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृक शूद्रयाजन क्रोधविषय अश्रद्धाविषयश्च । तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।

किञ्च अव्य० किञ्च च द्व०। १आरम्भे,२समुच्चये,३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अपान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यमेत्र। १अप्राकल्ये,

[illegible]

"[illegible] विनिविन [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] [निर्दिक ।

[illegible]

[illegible] (निरात्मत्)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विंराजम् [illegible]

विंदत् [illegible]

विंदवृत्ति(त्री) [illegible]

विंदा [illegible]

विंदाब [illegible]

विंदक [illegible]

विंशुलर्क [illegible] (समानसमयर्म)

विंशुबुधादि [illegible]

विंद [illegible]

न भवन् । कुत्सितरूपे किङ्के किमेति पाठान्तरम् इत्युत्तं अनुस्वारलोपः । तदर्थे

किंशुक पुं॰ कुत्सित यथा किम शेषार्थसाम न दृश्यमाणः कुत्सिते सखो "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा॰ तदर्थे किम टच्समा॰ किंशारस्वेद ।

किंस्वित् अव्य॰ द्वन्द्व । वितर्के गमरं॰ स्मापुरय किंस्वित् उक्त । स्मापुत्रकृत्प्रयोगमूला वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पुं॰ कक इन् दृष्टो॰ द्वित्वम् । नारिकेले राजनि॰ । किकीतिशब्दकारके चाषपक्षिणि (नीलकण्ठ चातक) शब्दमा॰।

किकिदिव पु॰ किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क । चाषपक्षिणि । इन् । दिकिदिविरप्यत्र शब्दमा॰ ।

किकिन् पुं॰ किकी तदव्यक्तशब्दम योन्न॰ इनि । कायस्थिति किकीदिविरिति पददयम् अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी।

किकिर स्त्रि॰ कृ-यङन्तं कर्मणि क भेदे दृष्टो॰ धातो स्यागमः । कोषे "स्वाविष्ट किकिरा कृणु पणीनाम्" ऋ॰६।५३।७ "किकिरा कोशाः" इति भा॰ तुला समु निपातादि वा स्यात् । एतेन किकिराशब्दकल्पम चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु॰ किकीतिशब्देन दीव्यति दिव-इन् उणा॰ सू॰ किकीदिवीति निर्देशात् नि॰ दीर्घ । चाषे सि॰ कौ॰ अत्र पूर्वोत्तरपदयोस्तु दीर्घविधिमिवदे किकिदीविरित्यपि तद्वेव सि॰ कौ॰ । "ध्याक वदत मयत चायेय किकिदीविना" ऋ॰१०,९७,१३ ।

किकिट त्रि॰ कुत्सिते । "किकिटाकारेण पाम्या प्रयोभवन्ति" तैत्ति॰ द॰

किक्किश पु॰ सुश्रुतोक्ते दैहिके कृमिभेदे ।"केशरोमनखादाश्च दन्तादा किक्किशास्तथा" कृमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु॰ "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमक किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि प॰स्त्री॰ (खेंक शेयालि) श्रृगालभेदे त्रिका॰

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण-शब्दे इन् ङीप् । क्षुद्रघण्टिकायां हेमच॰

किङ्कर त्रि॰ किञ्चित् करोति अच् । १दासे भेदके स्त्रियान्तु टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघु । "विमम्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप ।। सर्वेषां किङ्कर शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा॰। किङ्करस्य गोत्रापत्य मश्रा॰ फञ् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री ।

किङ्कल पु॰यादवराजे नृपभेदे ।"भयमानस्य मिश्रोऽपि किङ्कला- हरिवंशे च भाग॰९,२४,५, तदादेश किङ्कणेति वा पाठ तयो गोत्रापत्ये फक् । कैङ्किणायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो॰ह्रस्वम् । क्षुद्रघण्टिकायाम् अमर॰ । तदाकारत्वात् ३विकङ्कतवृक्षे राजनि॰ "स्येन माद्रयाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । कैरवधीरगुहेन किङ्किणीजालमालिना" भा॰आ॰२२०अ॰"भीमाशय पद-दाघोति किङ्किणी भनऽउरे" दिव्य॰ अ॰"भव भीमेन कृता भवतीयपोतेनम् । पालितं किङ्किणीजालम्' मेनी॰ । २भट्टनगरायां आपायां "कृपर आगलम्घ एवे १ भानुध "कृपन किङ्किणी आपा मधुर भोजमेव च" भाषो॰ । मन्द भिद इव यता लाती गौरा॰ङीष् । तद्गत्योपे ४देवीसुनियोदे वा च "ति कि दु ए कामजननि । क्षीयते न भव्रायाम् 'इत्यादिस्मृति ।

किङ्किणीका स्त्री कण-शब्दे ईकन् मतो किङ्किणादेश । क्षुद्रघण्टिकायाम् । "तनवाय मा गम्भीर किङ्किणीक' रत्ना॰ । पद्मभिमानात् भोगान् ध्याना-तिव्र किङ्किणीतिन' रत्ने॰ इम । अत्र पुस्त्रमपि "किङ्किणीकपङ्क्तिताम्"

किङ्किणीकाश्रम पु भ॰ भा॰ प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैतालिक उषित्वा किङ्किणीकाश्रमे तथा नियतोऽप्सरसा दिव्ये कामचारी महीयते" भा॰अनु॰२५अ॰ ।

किङ्किर पुस्त्री किञ्चित् किरति विक्षेपम रागाय वा कृ-क । १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च शब्दरत्ना॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४कामे पु॰४गात्रान्तरे न॰ रक्तवर्णे पुं॰ तत्रादित्रि॰

किङ्किरात पु॰ किङ्किर रक्तवर्णमतति अत-अण् । अशोक-वृक्षे जटा॰भरतासितगिर "भेदरैः किङ्किराते' रत्ना॰ ।

किङ्किरात पु॰ किङ्किराय रक्तताये स्मरति कार्योत्तिति अम-अट् रत्न॰ । केरे वैद्य॰ तस्य नियोगयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् । तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु॰ किङ्कर+इनि । (पर्वत)विकट्टतवृक्षे जटा॰

किङ्किल अव्य॰ किम्+किल+इच । "किङ्किलेति गोपा-नृद्धयो" गणरत्नोक्ते १क्रोधे २अप्रसन्नतायाम् । "न मर्षये न श्रद्धये किङ्किल भवान् एवमं यातयेत्" भयतृतीयक श्रुत्यापम कोपविषय पाणिनीयविषय । सदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।

किञ्च अव्य॰ किञ्च च द्व॰ । १आरम्भे, २समुच्चये, ३साकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि॰ ५प्रश्नान्तरे जटा॰

किञ्चन अव्य॰ किम्+चन समा॰ पददयमित्यन्ये । १साकल्ये,

तत्र कारणाभावात् अभावम् कारणाभावकार्ये नि
कासार इत्यत्र अवकाशाभावोऽत्र । कासारे किंवा एतच
दर्शितं कारणाभावेभ्ये च इव टी० । कार्याभावे
च भावः

"यतो यत्र निमित्तम् कारणे कार्यभावाय ।
ततश्च निमित्तम् कार्यं कारणं भवेत् । तत्कारण
तद् यान किंवा कारण दर्शयते । कारणीभवं सोऽप्
भवेत् कासारभवम् । कासारं दर्शितं भोः अतिकर्षं
कथितम् । पूर्वापरनियम निरुक्तौ दर्शितम् ।
प्रथिव कासारस्तरस्तुरेकवां इत्य इत्य । वापूर्व
च वर्तते कासारं कस्कर्षितः । [निरुक्ति ।

कासारि पु० इव । कासस्य अरि कास कासम् भवे

कासालु पु० कासारी भाव । कोषूदरेषमधि कास-
भवे रामनि

कासीस न० कासी पुष्पाणं कति वी०-च । (हिराकष)
कासाद्भवे एतदवतारमणि के कासीसकं निरुति ।
"कासीस किंवा एवो दरितार्थ हराकृता" सुश्रु० ।

कासृति स्त्री० कुत्सिता सृतिः सरणम् । कुत्सितसृती
"न कासृता मार्गं प्रविशेत्" नीति०

कास्तीर न० ईक्षीरोदकादि चीना नि पुर । ईक्षीर
तुल्ये मधुरसे निक्षौ ।

काश्मर्य न० कास्म्य+इणो भव वा । कास्मीरम्

काश्यका स्त्री काश्यका+इणो भव वा । काश्यकादो नि
कषयोः ।

काहल न० स्त्री कुत्सितं हलति निर्वति कस-हल, को का ।
१निर्वाचे शब्दे, निर्वाणे च एतद्वृत्तम् पु०शब्दाय
कासाम् स्त्री हाराणेदि० एतकूलाचारे वादकभेदे
१चमरतोरो स्त्री अव्यय० कृतमासाम्भे न० ऐवय० ।
पदान्त एव १त्वमो च नि मेदि० ।

काहलापुष्प काहलेव पुष्पम । धुस्तूरे अमरः०

काहलि पु० न० पुष्पफलान्ति दर्शादि का+हल+इन् इम० ।
१शिवे "काहलोऽस्यास्ति रैवत कासारिका कर्तव्यता
वा काहला०ऽर्थ १दरवातो पुष्पा स्त्री चीच मेदि० ।

काहो स्त्री रेवताहृति का+हल-इ गौरा० डीप् । पुराण
इति रामनि

कि ज्ञाने जुहो० पर० वस सनिट् । चिकेति अचैषीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंशु कि० किश्चिदिति सामान्यम् किसेर्याति मैदे स्यात् सम

स्मृति च । निरुक्तौ "निशुन्धिमोवदोवरोवदी
उ० १,११ । "निशुन्धि निशुन्धि । या०

किंरालक पु० कामनुविदि एवा चेतन्तेवात न हाननात
कृपलिते रामनि । किन कारणेव तु कथ । किं एक-
एतेन ततस्य किंरालक निशुन्धकतुल्य हैसाशे कि

किंवत् त्रि० किं विश्लीरक यस्य कारणात् यस वा । कि-
निचिदे निवर्ते चीय । कमोप वनिनिवा न तं ।
निशकार्ये कनूकार्ये कशुकार्ये च कला० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद-झिच वा डीप । अत्यां
वर्णे कथने वा लोकवादे अमरः । "इति प्रयान्
तवान् किंवदन्ती नृपते" रिवो । "अति निरेच
किंवदन्ती—कथार्थं पुर्वे कारणतिनका निशा तम्
रामो वसुदरतो" प्रवीयते

किंवा अव्य किम् वा च इव । निवर्ते एवकाराल
एवकारततोऽवधे च मेदि० वस्तवनिकल्पे

किंपाक पु० कुत्सितं फलानि किम्+पच-घञ् । ज्ञान-
कारवती यत "पूर्वचीतिलकलचिकारकलाकल सम
ववरहि प्रवाल" इत्यत्र स्याये एतदवविनिधि च मैदि०
"निशूरमे निव" अमरः० भ० "कृतिकार्यात् इव
कारवदतेऽस्य कारणतोऽस्य कसुख० एतलवराक
हारापरिवर्त्य । वनिकारचोदरस्य न अमर० महानिशा ।

किंपुरुष पु० निमित् पुरुष पुरुष्कारकायास
१वदाने कथ "ककशाक्कारितोऽस्य रानिकृतिं-
च काशकदरिविधुपमामायम्" मैल० "निसुनाशोवार
कथाशोभारितशिर्वे" इत्या मै (ऐरा) वैसनिका-
दरया कुसुमपुरुषनारिका । निशुरा मनुष्येच
इन्दिरा इव किंपुरुषा "कामदेवः" । कथव निर्
आवत् "निराशोना न सोऽस्त्रे निर्देशात्र निपुसा"
चारवमा । कशकोलकत्"अनिकार्य वर्षं नेति वर्षं
भोराहवनादि । व सोमेत् कलेवारो वस निपुरुष
वर्षा" रामा० १भविष्ये रामनि

किंपुरुषेश्वर पु० निपुरुष+निपुरुषानीनाम्" कानिकार्यकमल ।
१रुवाधने कुबेर । अत्र निरिक्त्यै वरे ईशा । कि-
पुरुषाधिप (रुवावधानस्य ब)

किंपुरुषादि पु० निरो वरे हीर्षशिल्पे पालक अश्वत्थ
च च कथा निपुरुष भार कब अतृप अतृप चोहित
पुराण ।

किंस त्रि० किं कति चीन-च कसादि० पूर्वकराननिकार

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन् । चिकित्सति अ अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सित । वासे अक० न सन् इच्छायां सक० न सन् । केतति अकेतीत् । केतन केतु'

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम् । चिकिन्ति अकेतीत् । "य नोऽश्वचिकेत् चित्रभानो" ऋ०१,०,५१,२,

कित पु० कित—क । १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री

कितव पु० कि—भावे—क्त कितेन वाति वा—क । १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमर ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चौरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना० । "यन्त्रा पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५ । द्यूतकारके "कितवानचैर्दिव्यासमप्रति" अथ० ७,५,१, "स्तेना' माहिषिकाधूर्त्ता कितवा योधकास्य ये । असाक्षिणय ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते" नारद । "कितवाद्यूतकराः" रघु० । द्यूते विशेष या०मिता० दर्शितोयथ "द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एवहि"या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्या न पुनःश्रुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्या न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतविशेषेन्दुत्तरमाह"मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्या' कूटाक्षोपधिदेविन " या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्त "कूटाक्षदेविन पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत"इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूत' समाह्वयञ्चैव य कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिन "इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि०किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । "यत्पूर्वोक्तं द्यूतन्तदेकं मुख प्रधान यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थं तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनाच्च प्रायश चौर्य्यार्जितधना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थं मेकमुखं कार्य्यम्" मिता० । "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या० । "यदाऽश्रौषं यासशा तत्र राजिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धि " भा० आ०१अ० । कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । कितवीय तच्चिह्नादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ् । कैतवायनि तदपत्ये पु स्त्री० तैकायनि शब्दे न द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवा , । धर्त्त्य व्याघ्रादि०उपमितसमास । कितवधूर्त्त । मौरव्या०उत० । धर्मकितव । वञ्चके "तव कितव ! किमाहितैर्वृ न " माघ ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे शिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य । (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु । बहूनां मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व० । १पूर्ववाक्यसङ्कोचकापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृति

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दत कूप मासाद्य तिलप्रस्थ प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणै र्मुक्त कुरुद्वह ।" भा०व०८३०अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हत' । तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम् । ततस्तांश्च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खै स पत्रिभि । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डु' पञ्चभिराशुगैः । स च राजन् ! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः' इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तत्क्रूरविद्धस्य तस्य शापदानमुक्त तत्रैव यथा "मृग उवाच । नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन् ! विगर्हे चात्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यान्यशंसतः । सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान् मृग हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने । यस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र ! हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदन्तव । नृशंसं कर्म्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम् । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठ

स्वर्गे च किमु+अच्–अप। स्वर्गिष्व नरके पु० अमरटीका० "नरकस्ते न किमुन" इत्यत्र टीका: चत्रेति किम पदद् चकार पक० चविकल्पतो निपातिता।

किङ्किद् अव्यमकिम्+किम् किम किम पत्र० वा। अवाक्ये स्वस्ते च शब्दवि०। अत्र ऋद्धवतत्वा। चविकित्सुपर प्रभावी पत्र इतीति वचन इति चोत्तम्। तद्रूप्या कि ह्रीं च कथमानीय किङ्किलम्। "पश्येन किङ्कि प्रति-क्रम भूः" रघु। "किङ्कि प्रत्यतिकिविकोपचार"। "चापवित्र वा किङ्किदिव सामान्याम्" कुमा०।

किम कुम इ० किं किम् कुत्सव च शोम कुत्सन–च संज्ञायां मम्। (के चो) चकीकवाक चोदवह पत्र प्रो किङ्किकिकोऽस्य चत्वर। [किम्बासवाद्ये इत्यम्।

किमपच न० किं किमव पन। पर० यदि हे दीर्घमें

किमच न किमिद् वचन। यहतो मैमरे यस्ट इत्यो० चतोमे किङ्कवयाम राजनि

किमावल इ० किमिद् बदति अन्-चतचारचे च इत्र मैलम्। इवारेः।मैरे।सम्मेचो स्यामोचरे च मेहि० चरक-नो मैताचारे नदार्दे ।"मैमिष किङ्कवकद्दाचा मैमिच चैवा। चवोवता" चाम०।भा० । "चलोदस्य चरक किङ्कवकार्थवा चदोः" चाम ।भा० "किङ्कपिकसी इदी चर्चिवाचावकावसङ्कचाम" मैचीथ। चनरे इन चतारे कौनतेम् चर्चकिङ्का अहुइचार्धिर्न चाम चाह "किङ्कवका चौचतेञ्चा चवावी चाप चोननि च। चचकिचहवाचाप्रचार्यो विवदोचकिम" तत्र इत्यमेचरे "किरनचचोवाचतेद्रा चर्कुकिङ्कवका चतुष्पादा चोह "चान्वी ...।"चतु चचकिङ्कवका चवकेचरा" मैचा चवाचावी चारा

किट चदी चच चते चच चान्तर० सेट्। केटति चकेटीत् किकेट चकिक्दति।

किटकिटाच किटकिटे इत्यव्यक्तशब्दस्य चाच–चव–चावताद्धा किटकिटायते चकिटकिटायीत् "दशान् किटकिटायते चाहति" इथ्या।

किटि इ० किट–क्की इन् किम। सूकरे चचरः किमा किरमाचाह् चा धीर्।

किटिम इ० किटिटि वाति चकवाद् चा–क। किचटे (छारा) मैथ०। स्वर्गे इत्यमोघव्रते म० इवः। "चतः चर्चिचाव च किरती. किरिमानि च। चेतरतीक ह दाती चमाकद्वाबकपा।"किरनीचनरोचवस्तिन्दि:। किरिमानि च। चर्च मेदोरचतोशोचितोज्वा च ब-चचात। हीर्णरूपमविनाचोऽत्यदुर्विकरूचम्। "स-इर्ले चवाचोञ्जमेद्र चावता चपु इव०। महावं चवोच चवा। चत् चाकि इन चवचकृत् म किचवात्र किरिम चदेर्ति"

किङ्क न० किट–क कि इवाता:। ।चकुर्वा चड़े, स्वयाप चोचायच्चे चड़े च"इत्य किङ्क इदकचवात् शौचादेर्न। "चाचाइप्ता इवा चातः चारचीको चवरान। किरति चत्व मीत चति चूपावदा चात्। वेव किङ्कि० च चवात्र चड़ुरीच मिमती" चाम।

किङ्कवजित न इत्। पूर्वं चरचत्ताती तथा च मो चाकि किङ्किद् चवतुचात चवोच चाच ३१ चकुचारचाद्ये १६न गतम।

किङ्कवाच इ० किङ्कवाचि चाति–चा–क। ।तावकवेति किङ्कतरेच चवति चवोतेति चव–चच। स्वयोवकचे मैडि०

किण इ० चच चवो चच इवो० चव इवम्। (घैरा)। (कड़ा)।प्राकावे इवावर्तयो, इवलचे किङ्क च। "चावादेचावकिचवाइतेन इवा चदवां किङ्काक्षांत चवदे चतातदा: चाच० ।।इवा०। [चवुर०

किणि स्त्री किवाच चक्रिमवे चवति चच इत्। चवाच्यर्थे

किणिको स्त्री किम–चचर्ये इव किमित्रे चरान् इति इच–इ गौ० डीप्। चवाचार्थे चवरा। "चतुरी–कि-किनी–दवी–चरचा–रिवालिनि" इच०

किण्व न० चवादि० मि०। ।इराचीवे स्वाने च मेदि० इतरीजवानेदव चवाचिका शौचाचचोवनमें चाचे० चाचचा० "इरावीचलु किण्वम्"इति चरिचाचा"इतरीच-चवीकृवचतुर्वारि" इति चाचचाचे इतरो न चलच चतुर्वाजिदो किङ्कमेव मिनों च इव चवा "मैरेचकिण्वचाव्यां चाचे चाचात् इवावीकाद्। इचीता चाचचाचेच चावोचाचावि चदुद्वात्। चवचर्ष्विचा किण्वाद् कावा चम्बाव् चट् किण्वाम्। चाकिण्व-चदेव चवाचाचोचचालिम्। चच किण्व चाचोचीव किण्वमारि म्वात्। चाडोचवार्चे चाचचचवावकम चाकिवा। मिराचाचवरे चाची इवा चावचवे किमी "किचारिचीववकिण्व" चाच० । चवं चव इ० च० इति चरचा। चवं किण्व चहुचा चद् ना किण्व किण्वेन चवावचे इवं मि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर०सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन् । चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सित । वासे भ्वा० न सन् इच्छायां सन्नः० स सन् । केतति अकेतीत् । केतन केत

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम् । चिकेत्ति अकेतीत् । "य नोऽम्यचिकेत् चिकित्वानो" ऋ०१०,५१,२,

कित पु० कित–क । १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री

कितव पु० कि–भावे–क्त कितेन वाति वा–क । १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमर ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये० पु० शब्दरत्ना० । "यन्मा चितेव कितवं ममाथ" ऋ० २,२९,५ । धूतकारके "कितवासनचौ दिव्यासमयति" अथ० ७,५०,१, "सोना माहेस्वका धूर्त्ता कितवा योधकाश्च ये । सत्याभिवाच ते दृष्टान्तेषु सत्य न विद्यते" नारद । "कितवाद्यूतकरा" रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथ "द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्या न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्या न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतविशेषमुद्दश्याहमाह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविन " या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्त "कूटाक्षदेविन पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव य कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि०किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । "तत्र मौक्तं द्यूतमेकं मुख प्रधान यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठित राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थ तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनाच्च प्रायश चौर्य्यार्जितधना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता० । "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या० । "यदाऽस्यैव वाससा तत्र राशिं समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धि" भा० स०,अ० । कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । कितवीय तन्निर्वृत्तादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ् । कैतवायनि तदपत्ये पुं स्त्री० तैकायनिशब्देन द्वन्द्वे फिञो लुक्, बहुत्वे । तैकायनयः कैतवायनयश्च तिककितवा, । अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमास । कितवधूर्त्तः । गौरवा०७त० । अक्षकितव । वञ्चके "तव कितव ! किमाहितैर्वृथा न" माघ ६रोचनगानगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु कः कुत्सिता तनुरस्य । (माकडसा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु । बहुषु मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व० । १पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किम्पुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृति

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दत्त कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह !" भा०व०८३०अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे स हि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः । तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् । ततस्तां च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः स पत्रिभि । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगै । स च राजन् ! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गत ' इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तच्छरविद्धस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा

"मृग उवाच । मामृ प्रन्तं मृगान् राजन् ! विगर्हे चात्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंस्यत' । सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान् मृग हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने । अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र ! हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदं तव । नृशंसं कर्म्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्मिष्ठञ्च

[illegible]

मात्र । । स्त्रीयोनावां विशेषाः प्राश्नमस्तोर्षमभिद् । मार्षेण सुरवड्डायान्त मधर्मद्रमीमवम् । तथा समीक्षीरा मामावाराय मामथा । मिथाद्धाः सार्विमघ । मिर्मयदित्यिर्वा । किं स्वं मैं मरणेच । मानिकस्तावं ब्रवा । यमि पूजमकार्यार्द समीक्षर । । मदयामवरखव मिथ मवारामवम् । स्मार्त मिमिमी मवाग्रवानामिषाय मये । इमीय मेदववीरमार्द मा स्मोविवम् । मौविवाम्बवरी माम सवेपामिमाति । ८ई विशिवमी माम श्रवा मातिको भुवि । माम मन्यमाताम बन्दी मैथुनमात्रम् । सभी मूला सवै मार्ष वदारि मदये यो । म हि ते मन्नुपमदेव मनिमवमिवानिवा । स मद्भवार्द कृष्णा मावेर्व सावमोपि यम यम हि में भवं पुर । माधुबवीम्यमेव मि । मिमवा यन् वैरार्ष मात्र मायविमोविवा । समवमामदवाया मेवमोव सविमवि । समवामे वि वैराम समा सवादि वामया । मेवराकार मात्र वर्षमूला रावम । मवहा वमिवती च म । मैव स्याद्मिवमति । मर्मामा सबै इदं समाइ सर्वमिस्वना । सदा स्याच वाच माम हायवमध्यायविम्मयि" । [मठराको इसी

श्रिव्रर्म ह० कायिरेरे सवायमवम् मिता० वम । वैम्पर्ध

श्रिव्राम म० विशिवदिम हायवामवर्ध वम । मारदायिवे मरवमीर्षण मीर्षमरे मरवमवाय "भिव्राये च मदा माता विशुचे च मदीयते । । समविवयमाधीति सम समाद मारस । माम० म० दाम० ।

श्रिव्रास ह ० च दुर्गविमोदाय । मिसिते सवी मदा समामी- साम् सावमो मिदा वम । मवाय मरवाने इसी ।

श्रिविध्र् ह युविमा मोरवमव मीदाध्यवि । समो मिवा मिवी मीव ।

श्रिवर इसी म० सम्भूदिवी मरा महवहवमवाम् । देव- यौनिमेदे च च इवमम इरवेवा । "हाववाय इव- सवव वाववा मिवराववा । स्वाव मडवमाव ! ववावमव च पौवमा" मा० मा० ११म० । "मिवराम् वामराम् मनुवाम् मिविवीय मिवद्भुवाम्" मह मिवो मौव । "स्वीव च यथा माता मानवाः मिवरीय च" रामा० । मिविवुवयमविवरावववाम" "मवुवाववा मिवर्मिवि मिवराववाम् भूमा० । "मिविव मिवर वदि । मुमी रम । रववावे च मिववमावें मिवमि मध्यदुरावववी मेवम ।

श्रिवरीश ह ० इम० । कुवेरे तद्य मदिवरावय मावी० च । देवयवार्यवर्द इत्यादि से मवव । मववाधेव योमिया मिवोमावमिवामवव मुववावामवीवरा । मवावो मिवरावाय् राजा राजाय् हवव । । वमि इवा- समावाय् स्वमैम मवदोमर" मिवरेवरादोयाम्

श्रिवु मव० मिव इ च इ० । इवी मविवर्वे स्याववी सवावे च मदावता मवद्गमिक से ।

श्रिम्य ह० मदुमाव हरीवमे समिवे । "सवदा मिवम मिवाद्भिवा मवदु मदाववा । मदीविवमाव च मम से हरीवमा " इच ।

श्रिग् मिवर्ड् मादिव । इवविवि रमिवाविते हरिवे- मिवे । इदुमावा रमवे इमिवें मदोद माववें (मवादि) इमदवे च मवव्यववि० । इवद्वें इमीवि मवे मवदावम् । इव मिविवुव वर्षमावा हि मव रवादि "मे मूर्व मव दव वावि वर्व इवोविवे- मावव" माव० । "स्वर्व माव । मवर्व मेरदुर्व मोवा- मवावमवे" मनुव० । "मैवो मैवा दवि मविव मामिवी मौदुमार्व इवदवा० । "मवि मिवमोदैवे मावदोमाव मिवा मविवदवि" मदुवववम् । "मविवु मव मिवादी मवे मिवार्व मववि" मवववमि । मिवविवाये मिवदवा मिवुवी इवादि । "मिवदवा मी म दवमि" "च मि- मवा मावु म मावि मौविवम्" मिवाः इवादि मव दुवदें म मिववदाविव । मिविवदि मावीवव सविवदे मिववेव मववदी वमिवविवे मववववे इवव । मववव मवें "मिविवें मिवदर्वाव इवदी दवा मम मिववमविवोवादिवदादो मवादेव वमिवदे दवीवो मव ।

"मिवदवा मिवादिवी मवि मवेव मौविमिवाववाव- माव मिवदवादिवववववं मदुववदे । इवोद् माव- मवविवदव मवमिवादुवदीववववववर्वे इवदो मविवर्मिवविवामिवर्विवोदे मदुवावव इवव म वद मि- मावितो मवी मवविविविव मववावववाव इवव- मववववववववदवव मावदीवे मववावम् । दवव च मवदीवव मववमिवववर्मिवविवदिवविवामिवर्विवोद् मदुवावव इवव च मिववविवो मो वर्व मदावुवदवी- मावारोविवदोवा मविवावदी मिविवदवर्मिवरोद मदुवमिवविववदवर्वमवमिववविवेववदविवाव म- वमिववादिवाव मिववावावववदोविववववा

किरात पु० स्त्री० किरमवस्करादेर्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप०स०। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय म्लेच्छादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तमृकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदे पु० भूम्नि। इदञ्च कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्तं ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्ये पशुपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दा इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशनृपे बहुषु अणो लुक्। किराता। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमापन्ना यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पु० स्त्री० "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिण्यां मनुष्यस्याप्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्तेः ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "मोक्षश्रया पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किरातीं चामरग्राहिणीं दासीम्" भट्टिः। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसना चौरसेनानमस्कृताम्। ध्वजपताकोमयासौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७८अ०दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यदायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा०। ८भूनिम्बे पु० राजनि०। ९घोटकरक्षके सारथौ। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशस्यस्य वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि०। किरात शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्कथा भा०व०३९अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हर। कैरात वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शराशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहो मया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसञ्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शराशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्व्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसञ्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

बु+टचि पृषो । बिम्बितामीषिकोन भट्टभीषे बिम्बे च्छी "एते बलबलवार्ड बिम्बीहिने" माघ०,१।११ "बिम्बीहिये विनिहानी चत्विवती बिम्बुनाव" भा० "बि बुवन्तु बन्धुबान्ना चलिबो वै बिम्बीहिना"भव । ७ १

बिम्बु बल० बे-बिव । ।मन्थे १मिबेते १पिठर्वे, १बिम्बा- नाव बैहि० "बिम्बु बीटटराव बे' बहि।

बिम्बुत बल० बिब बड च इ । ।मन्थे, १पिठर्वे १बिबतो १बलिबते च। बेलतिबबाव: नल बाह्यवाबभवने बब बातिहिबि बोध्दम् बाको बडाको बिबल बिलर्वे बि बिबुल च" बेल० बिबु-बव इति बेद: तेन बिबू- देशे बहबद्बबभव बिम्बम्

बिम्बव बि बि बबति बब-बव । हस्वे राबब । बरि बामीदरपूर्ववबर्वबास बबति बाबन्तुबातिबिम्बोरा बबबीबम् । इति तब बबाबम् ।

बिम्बवाम बि बिब्+बव-बाबब । बामीदरपूर्वबबब बौहुबावबर्बरि बबबे बबरा । [बबाबो रत्नबा०

बिम्बाब इ बुबुविब बाबोबब । (बाबाब) बबाबाब

बिम्बुगा बी बात्मविब बहीभेदे "बिबबा च विबबा च तथा वैतरणी नदी" भाग० ८ बदबबबाबब बे । 'बिब- बाब बबाबाब । बाबेरीब बबाबदेम् । बोबब बुबब- बाब । बिबबा बिब बाबबि" बा०बा०।८८बा०

बिम्बु(म्बू)बब इ बबबिबा इ(इ)बबा । देवबोबिबेदे देवबाबबे बबरा। च च बबबाबरबबब बराबाबरबबा । बिबरबु बबबबाबरबबब बराबाबरबबब इति बबोर्भेद । बबतब 'राबबाब बुबबबब बाबरा बिबरबबबा" इति बुबबबब बबबबा "बुबबब बबा राबबु । बबबाब बबोर्भेबा । बिबरा बिबबु बबा बबबा बबा- देवाबबाबबा" भा बा ८१८ बुबबबबे बिब बबब बोबंबम् । बबरब बाब ८,११,११ बेद्बबब- बबब बबबबोबबबब बिबबु बबबिबरबबु' । बबोर्भेदेन निर्देश । 'बबबबबबबबब च बिबबबोऽबबु बब बा ।१,१,८ बिबबबबाबी १बबबे । बुर्बबबरबबबाबबबु बबबबबबबाबिबाबेब बबबोरब बबबरबा बेन बबिबु बिबबरबबबिब बबी बबिब बिबबुबबर्बबु इति। बबबिबाबेब बब बबेबा ब बा'बिबुरबबबबो बबिबबिबि बिबबब" बाबब बबबर्बबबबाबि बबु बबु बाबबब (बबब बबबब- बबबु) बबुब बा"बि बिबबब बाबब १८ "बिबब बबे

बबे रबबबबु । बेबे बिबुरबबाबबे इबबब च रबि बबु बाबब०,०५ । 'इ बा: बिबुबबेब बबाबे बबबेबबबु बा० ब । ब० । 'बाबबोरबाबो बोबु' बबबाबिबबबिबबबा । इ,बा बिबबु बबब ब बबबबेब बाबबबा' बबिबे ८१बा० ।

"बिबाबबे बिबब रबब बबे" "बबबबा बिबबु बब बुबबबाबु"बुबब । [रबबि च ।

बिम्बुरबबेबर इ ८ब ।बुबेरे बिबब बबबेबरे बबुबबिबे

बिबबरा बी बिबिबु बिबबिब ब-बब । बबोबबबबबाब बबबब

बिबबु बि० बिबु+बरिबाबे रबब बिबा बबोबा बब बा। बिबरिबाबे"बबबबबबि बिबबिबबबु ब बाबब० बा० ८ 'बबबबबेबबबाबबबबरा बिबबिबबु बबबि बबोबि" "बबेबबबबि: बबबोबबा बिबबु" बेब० बिबबा० बोब"बिबिबबी बबि बबबबिबा बबे बबबि बा बिबबीबिब ब बबबबु"ब बा० ।

बिबदेबिबा बी बिबबु बबबु बाबबबाब बबोबि बिबि बिबबब बिबोबे बबबु। बबोबे बबबाबे बेब । बिबा० बिबेबबबेबि बबा बाबाबिब ।

बिबाबु बि बिबबबु,बब बेबे बबोबोबोबा । बिबबाबा- बबुबे "बिबबबाब रोबब बाबबुबबी बबुबबा बा० । १८।१८ ।

बिबाब इ रबबबे बबे बेबब ।

बिबेबाबु बबबबिबबबबबारे रबबे बिबबु १८'रबाब ब- बबीबाब। बिबेबा०,बा०।८।१८ "बिबेबा: बिबबा इति बा० ।

बिर इबो बु-ब। ।बबरे बबरा बिबबे बाबिबबु बोब बिबबबबाबु बिब बीबीबब बाबाबे बु-बबबे च। इबाबबारबिबेबेबे बबबबबुबे। । बिरबब

बिरब इ बबब बिरा बबे बबु।।राबबुबरे।बेबबे च बिबा०

बिरब इ बीब बि बरिबा बु-बबेबि बब । बबोबि रबी "बबिरबबरिबेबोबेबुबा बबोबा रबा "बबोबि रोबी बुबबबबबे बिबबबीबो। बिरबे बिबाबर' बुबा० । बबा बरोबबा बबबबबो बुब। रबब बबेबबारी बि [बाबा० ।

बिरबबाबबबु इ बिरबाबो बाबाबबबब इति । बबो

बिराबिबा बी बिरे बबब बबी बाबि बा ब । बबब बबिबाबिबबो बाबिबाब बबिबबु बबे

किरात पु० स्त्री० किरमवस्करादेर्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप० स०। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय चण्डालादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तमकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदेषु० भूम्नि। एतत् सं०कूर्म्मविभागे ३ऐशान्यदिक्स्थे देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दा" इत्युक्तम्। तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशन्यपे बहुषु अणोलुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदाध्ययनादिना वृषलत्वमापन्ना यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मत्स्यभेदे पु० स्त्री० "किरातस्तथा स्निग्धा चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्ते ५चामरवाहिन्यां स्त्री। "भोगिन्यां पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किरातीं—चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि०। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसना चौरसेनानमस्कृताम्। आज्यपां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७८अ० दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा०। ८भूनिम्बे पु० राजनि० ९घोटकरक्षके सारस्वत। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वानरभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाश्चोक्ता भावप्र० यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि०। किरातं शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्र्यकथा भा०व०३९अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसञ्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्णाभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

मृ+इनि धौ । शिमिदामीविका च सरस्वतीके शिखुवे वसौ । इयं शतजलजातन शिमीदिने" ऋग्० । ३ । "शिमीदिनी शिमिदाणी सशिवाने पिपृताष" वा० "शि-पुत्रक वातयामा सामिजी दे शिमीदिना" ऋग्० । ७ । २

शिमु अव्य० शै-डिन् । शर्मं । शिमेषे इशिते इशिम्ब वाडु वेदि "अरिन् मीरररता वे वहि।

शिम्त अव्य० शिव भव च इ । शर्मं, इशिमेइशिखरे, इवाशिवे च । वैनशिमगायः तद सन्नुवासमताते तद वासिदि धौम्यम् कात्यो यज्ञो शिवम शिमें शि शिवू च" भाष शिव—भव इति वेदा शि शिवू-केषो यन्वसूयत्वर्म शिमम्

शिम्बल त्रि० शि यवति यव—अच । वग्ने रायव । वदि कामीदरपृथि शवयान यजति नामसूचादिशिखोदर-मच्छीदम् । इति वदा ब्रवानम् ।

शिम्बदान त्रि० शिमु+वद—कानच । कामीदरपूर्वावतिक-मोद्यामवर्दारि शवये वचरा । [वनस्थां दशका०

शिम्पाल ह कुत्सित माकोवत । (नामाद) मन्दाराव

शिम्बुला स्त्री० वाग्भदिदे नदीविशे "शिव ना व शिखरा च तथा वैदरणी नदी मान्य सरस्वानामक मे । "शिव-माव यदानाम । कावेरीय नवानदोम् । मोमा द्वरन्-माम । शिवशा शिम्बुमानदि' मान्य ।१५५

शिम्बु(म्बू)दण इ० कुवति (ई)वता । दैवोतिमिमे दैवमनको पवरा । व च शकापारवान मरापारवच । शिवरशु शकापारदन मराहाहाक्षम इति सयोर्वेद । चवरा 'रामवाय इमनवा मानरा शिवराववा' इति इमनवा पंचदश "इवचव दुवा राजन् । ममताद मरीदिशेना । शिंगा शिव दवा जामा दवा-दैवाववामवा" वा वान्-११७० इमनगवे शिव दवच वौदमिद्म । चवरा कान० ८, ५,१ "योतृ वीज-मवत वजवीतहर्म शिव दृशिवुराजश' । मनोमिदेव निवेश । "च वं दुरवाघदन च शिव दरोमनम् नव जा १,२,३,४, मिदरवादे इवरादे । कुलिवरदरवराशम् वरवरवरदानिमिव वावतोरम मवरदा रीन ग्राम शिवरवरविशुम्ब कामेव शिमुहरवते इति, नदशिवनदेशदेव मर्वेशु च शिवदरवनो कविदोविमि शिवव "कारा-तनसनिदयाशी अत्र वनु माहरवे (तवेन कुनरा-म्बय) दमुर्मा"शिमशिव्व भारत,१४, "शिम्बुरवे

गर्वे इन्दु ब्रम् । 'देवं शिम्बुरनगार्ते कुन्तन च दति-मम्" भाग १०४ । 'दिवा शिशुलवद वादो वनदेवरन् मा व । का० । "कामोदरमो मेमा' मदुवाविपनिरावा । दृत्वा शिमुवल च वर्मदेमोद-मामवा" हारिते ८०म० ।

"शिमाद्दिव शिव रवत नवी" "वादमा" शिम्बुरा-कुमावाम् इव्या० । [पद्मनि च ।

शिम्बुपवीधर इ इत० । कुबेरे शिव रक्षोवर पुरवाकि

शिम्बरा स्त्री शिविल् शिमर्दि क—कप । मतौवासमताव

शिरद् त्रि० शिमु+वरिवाथे,मतुप शिवा ब्यादेवा वह का । शिवरियाये "वनवचदपि शिवशिवयड्ड व रावा, वा० इ "मदशेवरदेवावावमवारा शिवशिवड्डशिशि मनोदिरे "मविदवानि वनदोदरा शिवन्" वैद० शिवा० दोल "शिशिरी वदि सूर्यविदा मे इवामि वा शिवदीदिव च मवानु" च न० ।

शिरदेशिका स्त्री शिव वस् वारमवाये व्रतोनि शिवि शिवरते शिरोवी व्रत कु । कदोम्ने यवाबे वैव० । शिरा० शिवेशदेशि दवा ज्ञानादिक ।

शिरस्य त्रि० शिवरन्न ब्रम् वैदे इमोमोदोवा । शिरावा-सुराझे "शिवामवम रोदस रावमुयो वववा क० । १६ । ७ ।

शिराल इ रतवर्ष वर्ने वैवव ।

शिरोवास् अव्य०शिवदवाये रवर्वे निरा । च 'रमाव च-नुमीयान । शिरोदा,न० । ६१ । १२ "शिरोवा शिवा-इति वा ।

शिर इ स्त्री क—व । "मुदरे वनरा शिरो वाशिरामृ वीव इशिवेवमाम शिव वीदेदेम मातारं कु—वर्ने च । इवरामरविवोमीवे वर्वमनूवो । शिरा

शिरत्र इ वस शिर अवो यत् ॥ मानवूदरे वैदवे च शिरा

शिरण इ दीर्घते वरिवा कु—वन वि न्नु । कवदि रवो "वविरवदविशेमोबेवनून सरीवा रवा "वदोवि दोमो इववशिवादी शिवसमीदोन शिरदे शिवाहर" कुमा० । तथा बरीदवा० मडरदते कुल । रवन मीवर्दवारी शि [वाद० ।

शिरप्रवाकम् इ शिरदानो मावाचवाह इति । वर्व

शिरादिका स्त्री० शिरे रस च कुमी बदति कप—कप । रवन वरिवारिका वारियारे मचिवायु वदि०

किरात पु स्त्री किरमवस्करादेर्निक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप० स०। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रय एवाधादि। जातिशब्दे विवृतिः। "तमूकाण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽयतिष्ठते" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदे पु० भूम्नि। वृहत्सं० कूर्म्मविभागे ईशान्यामुक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्येत्युपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः" इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशन्यपे बहुषु अणो लुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमापन्ना यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मत्स्यभेदे पु स्त्री० "किरातस्तथा स्त्रियां चामरग्राहिण्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्तेः ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "नीचाश्रया पार्श्वगता किरातीम्" रघु "किरातीं—चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि०। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतस्यास्य ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती चीरवसनां चौरसेनासमावृताम्। चाम्बपां सोमपां सौम्यां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं०१७७अ०दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः" "यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः" कुमा०। ८भूमिनिम्बे पु० राजनि० ९घोटकरक्षके सारथौ। १०अल्पतनौ त्रि० मेदि०। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वामनप्रिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरणात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि०। किरात शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्कथा भा०व०३९अ० यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महार्चिष्मान् दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसञ्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसञ्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्व्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्णाभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

रिपरित्युवि । मर्थ्येन जनाय । वाल्मीकीयरामाय ज्ञानमारात्मानमितविभाग् । विराधाभि बहारता द्वितीय एव वाक्य । एव चापि यत्रात्मानुवर्णमानं यथाभिता । रामयो गतयो गोरौ तत्र चापि चायव । विराध उवाच । यदैव महर्षिर्मुखत्वा त्रिय पूर्वैव चि । वार्वेरभिरुचा येते भीतव बबता एवम् । यदेव बलाबूनो चि यव पूर्वरिपवा । यदेव च ह्यादिव वीर्यतात्प्रवरीमिता । रोषात् चावर्भ- पैत्यदे रघु जायवर्षिन । यायिवीरपि वन्नाहम् । न वे वीरम् पिबोत्पती । विरो मयच पोतवापि वायवायमनीति । यरच यत्या यबत्रा यत्र ययपि वायवम् । यत्र महयन चाना विराधबाल्यं मयदा । रौव्याहारवायव माहमावाय येतुचि । तदो पूवेव यवदा हविनपात चायवम् । भूयोवृत रवि मात बाबूनबोदवाव च । मरदव मरावेवावारायाव- वैभेहिना । रामुद्री वायवर्णं व तयोव चत्राय वयुन । ययवो तव यंदयो राजमानी वजुचुत्रा । वदेरावीविवावरैवदवाति चरवरम् । यदोत्यन्तुना वरतनं विराते यवायवम् । बतावदेव ययदा हवि- बपात बहुता । यत्पूर्वं बरवं यद् हविवच विना- यजव । यथैव बदोरेव यवो विरिरिताबाः । व दरा वायवर्वत् वोवीयद बबद्बा । यरव विय- बहव वानु वाविनि चायनीत् । चबोरव वरवा- रावो विवयविवरायवा । वाल्मीकिवज्ञावारायाणम् हविवत्रावविवृता । चीतव देवी बनेद् वायम् रहो बवा वारोहरा । विवरी चि विरिच वे विरवानां बबायवा । यदि बहावबावावावमुखलनां वजुवत्र । बबोत्या यविष्ठ देवयवो देव विनायिवम् । देवी वा यदि वा बवो रहावदो चरणिवा । चवदेव बरवैबोव मेवापि बचवादयम् । यदो वृवलना विरधू मौरताबाबवं वेदिना । अद्भुतचतवा राजन् । वयूवाविन वानरा । ताम् यबवेव बवदा बवनाम् वीववारव । मूबवाचा बयवत्रुमिह्यवार्वविरायव । चबेव चौरवावोरव वंदवा चायुतनवरा । वीर्यवन् वातिवचीवा व रत वरवंबवम् । विवरावाव वि- बाव् व बवन्वं बवायवम् । हरवावयवी हवो हवो देवाव वायवते । वि व वोबवापि बबवा यवो वायवा यव बदाः । यवद् हरवा वीरवि मायाम् यवति

वर्णेन तथा चैव महर्षीया पूयाय वेव हरत् । यथापि एवभारत बबव वर्णं यदि । व्यवा महर्षीया चाप्यमेवास्मत्र च । हविविवरी एव याम् यनूतव वजराखुवि । बंदवी महर्षीव चै- बेवा यरीरवा । यवरव वर्षिन चराप विवि बोवरा । ययोत्यव यो यवावह बरवाविरविव । गुरवावनवीवम् दे मेवाविबवाव वह । यव पूर्व विव बवरवत यरीतर्यवि । बवेव पुनदी- येव विवाव पुरवाबनः । यत्र पूर्वतनाय यथा- वाविवरो दि वा । यदो यदो विवानिव वीवायत वावुदवा । यदा दवावदावदा यवबुबरो विवा: । विराधवतो वमर्यावा रावौ यवाय । हविविर्मूवदारैर्वदमानरम् यवे । यवार हि रावर्णं विराधवदर्वविध । यथा यवाविवर्णैर्वदि- वे यदावदी । विराधवटी बवनावंबनाव वावनम् । यवयवनावबा वुवोदा बवदाव । वावव च हवीनां विराधव च कृवावा । वववर्णेव बघुव- बबोपवर्णवम् । पुबवहारवेवृत रवारयमीरि । बयावाव यवो विवा: विराधदया यवो । यवाव विवेवव विराधोमावरवयुबदी । यवोपुंववितिवेवव बहुवैवोरवीयवा । बयवावव बबोव बायवोतुर- रवूवात् । यद एव बववीव बीव बबी दबोदि- यत् । देवदा यववयोमयवेवव विवोवत् । यबोऽमिवीविद्वेर्वनि विवोतिव दवावदो । बबवी बामवंवदी देवैवेव वारव । । विरवूवो स्ववर बविरवो बवावदा । बवाव पूवों विववो बवव रवावण् । व ववर्णंवदा पूवा बवोवा हवाविवा । हविरेवायु मानुन्नुः वावरो बचावमविवा । बरव यरव बवा ववव विवाविवम् । बबुवव वविवय वचा वावववायुवबहुबम् । यव बावे बदा वावि विरावविर्णवि विवायम् । बरबाद वाववव तो पूर्वेव वयविवृत्ता । यबाव वादवीवव बवा गीबोर- बवहुवा । बवाय चैवं बवदा वेववभोर्वीरा । बावविवबवावीवव बरवीवाहूर्वविवृ । वर बवाव । बी बी बाववन । हरीतपि वर्षवा हविवेव है । बीवर्णवावेव यवा च बविवो वावि है बवा । वव हैबवि वीर्णव बवाय वर बवव । बीवबे रव बत- बबी । यवद वा बरवबब । । हराबि है विराधव ।

चक्षुः पूर्व्वं स्म पश्यतात् । विजेष्य स रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः । प्रोवाच च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः” ।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्ब इव तिक्तः (चिरता) इत्यते अमरः “किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः” भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः “इन्द्वाच्छः” पा०छ । भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश–णिनि ६त० । गरुडे शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा०आ०२८अ० यथा “इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः । अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः । गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः । एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात ! न हन्तव्यः सङ्क्रुद्धेनापि सर्व्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ ! । यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्व्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः । गरुड़ उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः । किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः ! पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिशं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र ! तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् । विप्रस्त्वया न हन्तव्यः सङ्क्रुद्धेनापि सर्व्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् । पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जानात्यप्रतिमं वीर्य्यमाशीर्भिर्मोदपरायणा । प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्विप्रकृता सती” । “सौतिरुवाच । ततः स मातुर्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशम्महत् । समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः । तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः । सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽनिलप्रचलितपादपे वने । ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत् परिचपलो महाबलः । निसूदयन् बहुविधमत्स्यभक्षिणो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा” ।

किराति स्त्री किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त० । १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम् । वा ङीप् । तत्रैव । २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरातवेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप् । जटामांस्यां शब्दर० ।

किरि पु स्त्री किरति भूमिम् कॄ–सर्वधात्वादि० इक् । भूविदारे १शूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप् । २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्व किरिक

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै–क । अजस्रमेघतुल्ये रुद्रभेदे । “नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः” यजु०१६,४६ । [टि । हिन्ताले अमरः २फले त्रिका० ।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते टल विक्लवे

किरीट पु न० कॄ–कीटन् किच्च । १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पागड़ि) च शब्दचि० दशाननकिरीटेभ्यः सा०द० । किरीटबद्धाञ्जलयोनिपेतु” रघु [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल–सम्बन्धे णिनि ६त० । अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि । अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ० । “पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः । किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्” उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च “ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः । हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् । बबन्ध चैव मे मूर्द्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव प्राटाटङ्गविभूषणम् ।

कोर्य सर्वं मेद कमकल्पतुल्यम्। नामटावमिता षि न काङ्क्षो सकलीमकत्" इति का न।(१५०। ५किरीटकुतमात मि। "किरीटिनं महित कल्पकम्" बोला किमा कीय

किरीटाट बोक्षो आकृतिमत्वात् मरुत चल न पैट् चल। किरीटामवि मकिरोला ति।

किर्मि को मू—कि किन्द। ।वचने (बोगाल) २क्ने रुक्ते सवविकाशाय मेदे। या कीय किर्मीमपि ममार्यं

किर्मीर मि किर्मीर+प्रयो० मदे कवा। चित्रक गुणे। "नवकभा निचिर च कृष्ण विमानम्" मनु० ६ ५१। इत्यभिधे

किर्मीर क० मू—समीरा टेरन् मि। माकरे (नारेङ्गी) स्वनोरसेदे। २राक्षसमेदे। ३चित्रवर्णे च पैटि ममदपि मि।

किर्मीरजित् पु० किर्मीरं राक्षसमेदं जितवान् जि—भूते क्विप्। भीमसेने महाभा० वन०११अ० यथा

"नवलवाचान सङ्गो मन्दरान दृष्टिरितम्। ××× ... किर्मीर इति विख्यातं"शकुनय"सतो बोधो महामाकाण्ठमन्त्र मरता हुतम्। एतमानयनो-हिम विक्रमणपरोत्तमः। नवार पर्वं मास्तीर मधुंनि मं पनीरतम्। निमिनामरमात् च तलेन विजयोऽस्तु मा। निराम्बं बीमो विमु ड मङ्गो मिगमिवान्तम्। चक्षि-दुमात्मीहाम किं सिने वि मारत।। एतत् ह ममिम् सा कवाक्कमीम मालुमा। मिनिम सविना वायि म रात्रिकी मनी। समवसाना बेन मीमो कचानुमकत्ता नवरक्तमवोवायं मतक तक भूर्षि। मामकावाय बेवेन कुलिनं नवगानि। सर्वमारस्तु मङ्गा क्वरे ममवाय। निवेद बोवस्य तीङ्ग्यानि स्वविकाचिन् मङ्गलवणावस्तु भीमा मङ्गलं मत। नदा सर्वेन निवेद मङ्गा उमरादमद। किर्मीरादि कञ्जरा पुतकल्पाव मान्वसम्। रक्षसानिविम न म वनरे ममवाय"। एतन्यान्न सतोर्मुवकनर्ग "सकेमनाविन मवाय स मर्गे द्यौवारा। पूर्वमान बेवेन माङ्गलक रव हुतम्। च भीमेन मराबरो इव वो नहिता रवे। मलमान समावार्यं किर्मीरं च मावमम्। अव रव परिनामहलवन्म द्रवोदरा। सौ भ्रातरम् माद्रमा रद्ध रवमता सदा। मिक्रम मद्याख़ं किकमेरोदम मदी। आवरावाव द्रविर

तिमारअवर तनम्। न विवीहत्याराव रावर स-धत नम्नः। मन्तु मरवा दोर्णं मकृवाररावाद। नामम च मरीबे मङ्गला रावरावम्। पैषा-नाय सविमो मद मङ्ग द्रवोदरा। सव सर्वट वर्ण्य हु मारिषममावत्। नूतने मावमार स-मार्गे दवाव दु। विद्वितकमो मान। न सनात नसु। मरिमाद नवमादि मवन मरन ममि। एव नवमा इत्वनीरस रावव मोनरोसव ता। कि-मासकावमें मनुरवद स्वपिव माकमनर्थं"। किमी रतादयोऽभव। [कु पचोरवे मिन्]

किर्मीरसूदन पु० किर्मीरस्य जित्वा मनाक। भाष

किल मोदने ओमावार दरानरनवर्त्ति। किनी नी-वीमु मिनेव मनिमिवनि [मामु ममवाव नवारवनें किन्

किल म्रेरवे मरावरा मेर। मैवानि ति कपीकिमर" किल

किल अव्य० किल—क। वार्ताम्बाम् १सम्भाव्यार्थे २मिथ्ये ३अलिकार्थप्रतीतो ४हेती ५अनुचिते पार्थ्ये ६निश्चये च। "रुवनो विजयमिव मिम" मेव। "स्मृ किल सा मिलिरिप्राधारः" माष। "सतु सा वर्जी"विशाखीरमि"नवमि म कि सत्र मकारेति" भाष० "सुन किलामानसनोऽपर म॰,, मड़।

।किलाम्माकृदिवमाररपवेलामाकेलर्भोन नवरा मक्षा मकिरने मरार्था मवा मानबे "पवे मरान किल माहेवा" अमवार व वंवरमतमानमतिविभितर्य। मवरी "एव किल मैमिरानि" केमाहितेर्य मम मह रवमिवित्र एवमा समवाने "स किल मेरानी" मक मोमवबिरामिवमोमाच किरमारोमली मन्यानमानाम् "नारो मिव निवेमी हुमम्" मम वर्णमपुदबिता मन्यानानिम्माउम्वं। हेतौ "स विवेराहमान" मदुलमनम्मान देवना रोमनी। म-नीतो "नमन विष मिव वां मर्व्वं "रम। किवम्बर्य मक्षिमीवर्य मद्गीरमेन मामनिवनाम। मनामविमे-मा मग मद्माचरवरामेव मनीमनिवेमो मिव मवापेव मिरवाहि वपा "किमेमिविकामनं" या किमेमवावि न मन मनेकामा वंमद्मारोवव नकिं-मम्। मव किवेसम्। यदि मवानमवं मवानम रवरे न किवेमनिति, आम् मवने हि मग किवेमनिति मलोम-मिनम रमार मद रम मचरोरदा मनमम र मोरवाकृवूर्व मचा च।

किलकिञ्चित न० किल गर्व्वीकृत रेण किञ्चित् चितम् । "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघ "रचित मीर । चिरालते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष० ।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १हर्षध्वनौ त्रिका० । "तत किलकिलाशब्दस्तस्मिन् वदति पार्थिवे" भा०आ०१३अ । "जितमालवदर्पस्य प्रतिप्रयूरपौरुष । वीरस्य गर्जित सिंहनादे किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च शब्द

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विच्छिन्नदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च । तक्रपिण्डश्च इमे ज्ञेया वलवर्द्धनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः । दीप्ताग्नौ च विनिद्रायां निरुपै वातिशूलिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृत "। तत स्वार्थे क । किलाटक तत्रार्थे । कूर्चिकाया क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीप् । [शब्दार्था०।

किलाटिन् पु किलति किल–क, अट–णिनि कर्म० । वंश

किलात पु किल–गौरुचे क किलमतति अत–अण् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री० "किलाताकुली इति हासुरब्रह्मावासतुः"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णे किलमस्यति अस+अण् । १सिध्मरोगे (छुली) तदस्यास्ति अच् । २तद्विशिष्टे त्रि० "चान्द्रमसे किलासम्" यजु० २०,२१, । "किलास सिध्मरोगयुतम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेद यथाह सुश्रुत "क्षुद्रकुष्ठगतान्यष्टौ यस्यास इत्युपक्रमे "कण्डूमत् श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्ध्वकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्त्वा "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव । तत्त्रिविध वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्त्वगृतमेव किलासमपरिस्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुण परुष परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाश सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेत स्निग्ध बहुलं कण्डूमञ्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तोजात रक्तरोम चाऽसाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु चक्रादिकु-

द्रोषच्चाप्यमन्द्गोपकोटकौष्ठवत्तरोपध्माता वातेन । पाकादत्वात्पुनिपताकर्षं नागभद्राधिरोगप्रयोगात्प्रवत्तं पित्तेन । कण्डूवर्णभेदयोकारस्तापगौरवाणि श्लेष्मणा" ।

किलासघ्न पु० किलास हन्ति हन्–टक् । (काकरोल) ख्याते रसे हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलास नाशयति नश–णिच्–ल्यु । सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेद किलासभेषजमिद किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि ।(छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्ज न० किल्य तेऽनेन किलि–इन् ततोजायते जन–ड षष्ठी०तत्पु० । १वीरणादिजाते कटे २सूक्ष्मदारुणि च जटा० त्रिका०शे० । तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क । कटे काष्ठादिरज्जौ च अमर । "कुणपान् दघान् निम्बूमान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान्""सपिंस किलिञ्जे गोपयेत् । आसक्तीर्थ किलिञ्जे ऽथवा त्री मा तांसमशिक्षयके शयान प्रादत्त मोटयेत्" सुश्रुत

किलिम न० किल–इमन् । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

किल्विन् पु० स्त्री किल–गौक्ल्यो भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

किल्विष न० किल–टिषच्–कुक् च । १पापे २अपराधे च अमर ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । "न किल्बिषादीवसे यत्र आकर "ऋ०१,७५,४,"घोर यदस्या पीयते तद्वै पितृषु किल्विषम्, अथ०५,१८५ । "अपराधे "कोऽपि लुब्धक । दोषोऽत्र विद्यते यदि पानिष । अत्यल्पमपि तत्सर्व विषय वदसूत्रतः। तस्यैव वचमाहतो न कोपेन न कास्यया । तस्य तत् किल्विष लुब्ध । विद्यते यदि किल्विषम्" इति लुब्धक प्रति सर्पोक्ति । पापे "यदन्ययशसेनेद कृत तु पन्नगाशुभम् । कारणं त्वमप्यत्र तथाप्यहमपि किल्विषी" सर्प प्रति लुब्धकोक्ति भा० आनु०१अ० । तत्र पूर्व्व वाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम् । उत्तरत्र स्वाशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम् । "एव सति न दोषो मे नास्ति बध्यो न किल्विषी । किल्विष समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम् "तत्रैव । कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । "अपावसप किल्विषम्" यजु० २५,११, "किल्विष कीर्त्तिभेदक कायिक पापम्" वेददी०। तत अस्त्यर्थे इनि । किल्विषिन् तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पु न०किस्+ऋ–(गा) अच् पृषो०। सुगन्धद्रव्यभेदे ।

[illegible] इति भा० व० [illegible]

किरीट [illegible]

किर्मि [illegible] (चोराच) [illegible]

किर्मिर [illegible] किर्मीर [illegible]

किर्मीर पु० [illegible] राक्षसभेदे। [illegible]

किर्मीरजित् पु० किर्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि—भूते क्विप्। भीमसेने महाभा० [illegible]

[illegible]

किर्मीरत्वच पु० किर्मीरा चित्रा त्वक् [illegible]

[illegible]

किलकिञ्चित न० किल गतौ क्विप् किल् चितं रचितम् । "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघ "त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष० ।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १हर्षध्वनौ त्रिका० । "तत किलकिलाशब्दमश्रौषीत् गर्जति फाल्गुने" भा० था० ६ अ । "जितमात्मपदर्शनम् प्रतिशत्रुरणयोधिनाम् । वीरस्य गर्जितं सिंहनादं किलकिला तथा' इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च शब्द०

किलाट पु० "महद्दुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तं किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते निर्मथितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे । तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशाकस्तथैव च । तक्रपिण्डश्च इमे प्रोक्ता वृष्या बलविवर्द्धनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः । दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदधौ वातिनूर्जिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः"। ततः स्वार्थे क । किलाटक तत्रार्थे । कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष् । [हृषीकारा०

किलाटिन पु किलति किल–क अट–णिनि कर्म० । वंश

किलात पु किल–गौरादि० क किलमतति अत–अण् । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री० "किलाताकुली इति हासुरब्रह्मावासतुः"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णे कं किलमस्यति अस+अण् । १सिध्मरोगे (छुली) तदस्यास्ति अच् । २तद्रोगिणि त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१, । "किलासं सिध्मरोगमल्लम्" वेददी० । सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेद यथाह सुश्रुत "क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम इत्युपक्रमे "कण्डूमत् श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्ध्वकाये' इति तस्य लक्षणादिकमुक्त्वा "किलासमपि कुष्ठविकल्प एव । तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरं त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च; पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्त्ये-जातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु दग्धनक-

गुह्योपस्थापरोष्ठोत्पन्नभेदकोगत्त्वगोपघाता वातेन । पाण्डुरत्वाद् निपतनमकण्डुं नाकाभद्राश्चिरोगकसोत्पन्नश्च पित्तेन । कष्टं पर्वभेदरोगाद्यादगौरपापि सेपणा" ।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्–टक् । (काकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । सिध्मरोगनाशके औषधादौ "असुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि । (छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्ज न० किल्यतेऽनेन किलि–इन् ततो जायते जन–ड पृषो० मुम् । १वीरणादिजाते कटे २सूक्ष्मदारुणि च जटा० त्रिका० पु० । तेन उभयलिङ्गता । स्वार्थे क । कटे चाणादिरक्तौ च चरक । "त्रपुसान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान्" "शरति किलिञ्जे शोषयेत् । चासीदेः किलिञ्जेऽभ्यवहिरं वा तत्पश्चादिष्टके शयानं मरिच्य च-टयेत्" सुश्रुत

किलिम न० किल–इमन् । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

किल्विन् पु० स्त्री किल–गौरादि भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे चा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रियां नामत्वात् ङीप् ।

किल्बिष न० किल–टिषच्–बुक् च । १पापे २अपराधे च अमर ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम् । "न किल्बिषादीपत्ते यस्य ध्यक्षम्" ऋ०५,३५,४, "घोरं वदध्या पीयते तद्दै पितृषु किल्बिषम्, अथ०५,१९५ । "अपराधे। "कोपे लुब्धक ! दोषोऽत्र विद्यते यदि पाविन ! । अश्नतश्च च मा रुष्ट विषमं वदपूरुषम् । तथैव पवनाहृतो न कोपेन न काम्यया । तस्य तत् किल्बिषं लुब्ध ! विद्यते यदि किल्बिषम्" इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः । पापे "यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् । कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ० । तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम् । "एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी । किल्बिषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्बिषम्" तत्रैव । कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । "अपावमप किल्बिषम्" यजु० २५,११, "किल्बिषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्" वेददी० । ततः अस्त्यर्थे इनि । किल्बिषिन् तद्युक्ते त्रि० ।

किश(स)र पुं न० किस्+ऋ–(शॄ)-अच् पृषो० । सुगन्धिद्रव्यभेदे ।

... बिच(व)र ... बिच(व)रि बिच- (व)रि ... [illegible]

बिमरा ... [illegible]

बिम(म)राधि ... "बिच(व)र ..." ... [illegible]

बिमस ... [illegible]

बिमतव ... [illegible]

बिमोर ... [illegible]

बिम्ब ... [illegible]

बिबिम्ब ... [illegible]

बिबिम्बा(म्बा) ... [illegible]

बिबिम्बो ... बिबिम्ब+ओष्ठ ... [illegible]

बिबिम्ब ... बिबिम्ब+ ... [illegible]

बिबिम्बा(म्बा)धिप ... [illegible]

बिम्बु ... [illegible]

बिम्बुफल ... [illegible]

बिसम ... [illegible]

बिससय ... [illegible]

बी ... [illegible]

बीघट ... [illegible]

बीज ... [illegible]

बीजक ... [illegible]

बीजाख्य ... [illegible]

स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सूक्ष्मत्वात्स्नो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकसमुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कीकि पुस्त्री० कीतिशब्दं कायति कै–क। ङीष्। चाषपक्षिणि

कीचक पु० कीत्यव्यक्तं चकति चक–तृप्त्यादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते यथा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतावाँश) अमरः। "यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा० "सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकवालेत्यादि" माघ विराटराजश्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्यामनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

"सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्य त्यक्षसि जीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षिताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः। अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्त्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेषां न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्" १४अ०। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तद्वश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तल्लोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचक उवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायन उवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वातन्त्र्यमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्वेगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम्। मद्याय विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। समप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत्। कीचक उवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्तीम्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री। चिक्षेप तं गाढमसृष्यमाणा प्रवेपमानाऽतिरुषा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा० वि०२२अ०। तत्रायं सङ्क्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ तत्रागतेन सह समेलनं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाऽवस्थाने तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

[illegible] किश(ष)रा॰ [illegible] । किश(ष)रि [illegible] (ष)रि [illegible] स्त्रियां ङीप् । [illegible]

[illegible]

किसरा स्त्री [illegible] । [illegible]

[illegible] किसराशब्दे [illegible]

किस(श)रादि [illegible]

[illegible] "किश(ष)र [illegible]

[illegible]" ।

किशल पु॰ [illegible] अच् [illegible]

[illegible] ।

किशलय [illegible] अच् [illegible]

[illegible] ।

किशोर पु॰ [illegible] किशोरः [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible] किशोरा [illegible] । [illegible] किशोरी । "[illegible]

[illegible]" [illegible] किशोर [illegible] ।

किष्क [illegible] ।

किष्किन्ध पु॰ [illegible] । [illegible]

"[illegible]

[illegible] किष्किन्ध [illegible] । [illegible] "[illegible] । किष्किन्धोपवने [illegible]" । "[illegible] किष्किन्धायां [illegible]" । किष्किन्धा- [illegible]" [illegible] ।

"[illegible] किष्किन्धां [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] । किष्किन्धा [illegible] । [illegible] किष्किन्धा- [illegible] स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न [illegible] किष्किन्धाधिकारेण [illegible] ।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा॰ ङीष् । किष्किन्धपर्व- [illegible] "[illegible] किष्किन्धम्" [illegible] ।

किष्किन्ध्य पु॰ किष्किन्ध+[illegible] । [illegible] [illegible] च स्त्री ।

किष्किन्ध्या(न्धा)धिप पु॰ [illegible] । [illegible]

किष्कु पु॰ स्त्री॰ [illegible] किम्+कै+कु [illegible] । [illegible] ।। [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] किष्कु [illegible]" [illegible] ।

किष्कुपर्वन् पु॰ [illegible] [illegible] (वंश) [illegible] (नल)च [illegible]

किसल पु॰ [illegible] अच् [illegible] । [illegible] ।

किसलय पु॰ न॰ [illegible] । [illegible] "किसलयो [illegible]" [illegible] । [illegible] । किसलय [illegible] ।

की [illegible] ।

कीकट पु॰ की+कट–अच् । "[illegible] । [illegible] ।। [illegible] । [illegible] "[illegible] कीकटा" [illegible] । [illegible] "[illegible] कीकटेषु [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] ।

कीकस पु॰ कीकि [illegible] । [illegible] ।

कीकस न॰ कीकि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । कीकसास्य [illegible]

कीकसास्य पु॰ स्त्री॰ कीकसमास्ये [illegible]

स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सुप्तस्याक्ष्णो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकस-मुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कौकि पु स्त्री° कीतिशब्दं कायति कै का°टि। चापपक्षिणि

कीचक पुं° कीत्यव्यक्तं चकति चक–दीप्तौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते यथा ये ह्यनन्यमित्राहृताः" इत्युक्ते २वेणुभेदे (नलतार्याश)अमर। "यः पूरयन् कीचक-रन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा° "सङ्कीर्ण-कीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि" माघ विराटराजस्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-मनुरागादिकथा भा°वि°अ° यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापति-र्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्र-पीडितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

"सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्य त्यक्ष्यसि जीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्नित्यं मामभिरक्षि-ताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः। अश-क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बा-लः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्त्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न वि-मोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं का-लरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य की-चक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षु-रिव मन्यसे हि माम्" १४अ°। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिन्याः सुदेष्णां प्रति तत्सावश्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अ-मर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचक उवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्स-स्व नो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायन उवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटम-हिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वमर्थमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्वेगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमभाषत। सुदेष्णोवाच। पर्व्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पा-यन उवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्त-दा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिस्रुताम्। भ-क्ष्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारया-मास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-चकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि "द्रौपद्युवाच। अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्ति-कम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत्। कीचक उवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्र-तिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदाद्वै-मनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभि-प्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-म्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च रा-जपुत्री। चिक्षेप तं गाढमसह्यमाना प्रवेपमानाऽतिरु-षा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृह्यमाणा विधमाना भूमावा-क्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधि-ष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः संनियोजितः। स कीचक-मपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ र-क्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा° वि° १५अ°

कीचकजित् पु° कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा° वि°२२अ°। तत्राय संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ त्वा गतेन सह समागमो भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाऽवस्थाने तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

शू गन्धद्रव्ये किश(स)रः अमु। किश(स)रिव किश-(स)रमित्यमरटीका किशरं किराद् ङीप्। [illegible]

किशरा स्त्री० किशिं वर्णं [illegible]—अच्। सर्वरस। [illegible] किशरावत् [illegible]

किश(स)लय पु० [illegible] "किश(स)र [illegible]" [illegible]

किशल पु० न० किञ्चित् शलति शल—गतौ अच् पृषो० पल्लवे अमरटीका।

किशलय पु० न० किञ्चिद्दलति शल—गतौ वा अच् पृषो० पल्लवे अमरटीका।

किशोर पु० कश—ओरच् पृषो०। [illegible] "किशोरः [illegible]" [illegible] किशोरी। "[illegible]" [illegible] किशोर इति [illegible]।

किष्क [illegible] हस्ते। [illegible]

किष्किन्ध पु० किं किं दधाति धा—क [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]"। "[illegible]" [illegible] किष्किन्धा [illegible]। [illegible] किष्किन्धा [illegible]।

किष्किन्ध्या(न्धा)काण्ड न० [illegible] किष्किन्धाधिकारेण [illegible] काण्डे।

किष्किन्धी स्त्री० किष्किन्ध+गौरा० ङीष्। [illegible] "[illegible] किष्किन्धाद्" [illegible]।

किष्किन्ध्य पु० किष्किन्ध+चातु० यत्। [illegible] च स्त्री।

किष्किन्ध्या(न्धा)धिप पु० ६त०। वालिनामके वानरराजे सुग्रीवे

किष्कु पुंस्त्री० किम्—कन्, किम्+कै—क पृषो० [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible] किष्कुपुराणं [illegible]" [illegible]।

किष्कुपर्वन् पु० [illegible] [illegible] (राम) [illegible]

किसल पु० न० किञ्चित् सलति सल—गतौ अच् पृषो० पल्लवे। अमरटीका।

किसलय पु० न० किञ्चित् सलति सल—गतौ कयन् पृषो०। अमरटीका "[illegible]" [illegible]। [illegible]।

की अव्य० कुत्सायाम्।

कीकट पु० कीं+कट—अच्। "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] कीकटे [illegible]" [illegible]। [illegible] [कलिङ्गे ।

कीकस पु० कीकि कसति कस—गतौ अच्। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]

कीकसास्य पु० ६ब०। पक्षिणि [illegible]

पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः । सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा । सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः । क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः । ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः । छर्द्यतीसारतृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भिका । वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम् । पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च । दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च । तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः । येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तांश्च तेषां समादिशेत् । दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् । लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः । प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरोगौरवशीतता । पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः । योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् । दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् । एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः । गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च । शतपदास्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च । मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् । विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति । अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते । पिपीलिका स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः । मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः । स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च । भवन्ति चात्र । गौधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे । भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु । शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् । स्युः कण्ठदाहकोठारुःपिडकातोदवेदनाः । प्रक्लेदश्च तथास्रावो भृशं सम्पाचयेत्त्वचम् । दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् । नावमन्येत कीटोत्थमतिसंरम्भवेदनम् । दशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम् । कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् । त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता । स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत् । अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात् । विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् शोधनानि च”। २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक् । गन्धके राजनि० ।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड । १लाक्षायाम् रत्नमाला० २कीटजातमात्रे त्रि० । [हंसपद्यां राजनि० ।

कीटपादिका स्त्री कीटा पादे मूलेऽस्याः कप् अत इत्त्वम् ।

मत्र यत्र चैत्र हि करपादप्रवेशनवृत्ति मविं सबा "कोटोऽयं भवन चला रात्रौ च्युत कपालितु । तत परिरिताम्बा कमाखाहुत कीचकम् । कीचकवासकाह न कमाखाकनवावनम् । तो वैता कर्मतामार्ग वाहुवाहोऽ- कुतयता । अन्यमान्य च बहुतमाचार प्राविमवत । प्रविम्न च च तद्दत्त वक्ता बात भवन् । पूर्वोक्त मनवान कीचमादिकीयचम् । रवान्यातस्मिन् च न बावचाद छुर्वीति । यमाय अवने मम बाहु रखः परायचम् । पतङ्गः चाच दीर्घ चिर्च तुसमृदेवा । आत्मकृताय कोचेन प्रचालवचनेन च । कर्तयाच पैरेन कीचका कायकीहित । कर्मोदामितविताका वायमानोऽस्ववाचन । नाविन है चना दिर्त मनदृचमन भवम् । तमुपती वनराजाय हाचीयतरिच्छदम् । एतमासाचयुक्ताविर्मुतोहितवद्र तम् । कर्च वाचा- हर्षे तम् । कीचारविविनिवमितन् । तत् यत तां यद हिम कचरा वतन मता । आवाचानां प्रवंचमि सर्वा कथनता निम । तयाता दुर्योधन बाचोऽसि मारचा पुमान् । भीम कमाय । दिवाचा तत दुर्योधनो ऽपि दिवाचायां प्रवंचति । दैवमत् तथा कर्मि च दूर्वो न कर्हिचित् । कर्मि वैतति पिरमता बाव बचाबिचमपा । कोचां कीचितरो मामकतृचन हरत मिम । वैशम्पायन उवाच ।
रचना स यथाचाकमो या कीचकवाचवा । ततकीचतूचक कीचकेवा मचकोदवाय च । यत्र तां नमिनी वाता उमवार्थ यथा भुवि । प्रवाचमितगीचार्य विजेतेव चचाहिवम् । विरावाचा तमि पते वैरिणी विरविम- ति । इचमेव चरित्राणि वैरिवाणा गमवाचा । यशो अपाय वैदेव नाकमाचदु ववावचा । च सैवाचु यत- वाचेर यदेन नवितां परः । चाचिम बैवाचु वैदेव वाहोर्वचाव चावचनम् । वाचदव करोतातिम तु कमीर्वरविरचति । सबनो चातिचारैतोभ नवचमनी- रित । कीचमाचान् यचम करवाचवमच च । माविकयीचवीचाविशीः इति अतिविरचितो" । अवमर्दोऽयमवनकीचम् तवमन् च ते तेन चविता पुरिहावनम् । कमाद्वीचन मद्दा वाचो कीचकावि न । न कीचकाम चिवाय कीचकैचो वकमरचा । ववमाचीव वैवेन सर्वं न मिच तवम् । कीवानिरो विनिचक वनचर्म दचोदरा । अभ्युत कमर्मा चव वैरे-

मेर्च यदा भवम् । कचोला कीचक कीचो मिरतोय महासाय । मातुलः विविनावाङ्गी कर्मितव महा- भवम् । यत यत्र परित्वाभ्यनवात् वृकोदरः । कीच चाचाच वाञ्चवन्त्री यदु रामवा यथा । गदवाह बहायर्थ निचभेदेचचमनम् । बाच्यावाच हरिरे निम रच- र्षे नचम् । अच्युत तरचा दोमच्रीं बहु बच दचोदरम कपीडवन बाचावाचत कोवेवमनाने । चत च अन- वर्गीह आविचमनावरद् । बाचम च कर्तीबे वाहमा कीचकावम् । कीचकद्य वाञ्चन्त्री वपुनार वचावयत् । स विवेकिनाचाच कीचकं वाञ्छुमम्बम् । भूतवे बामवायाय मध्यम दयनाय च । बहाराय चयो भूमा बाहुर्गाचेविरचितम् । साथि कमानि दर्शा यमा चैतिभिर्पुरवचम् । एवमचुत दरच मदीरचा कीचर्म बीचवावचैता । चाचयताचारवं चर एकभानुयचवैनं चहुवाञ्चम । निविनद् वाचिनः वर्षि वकृचोतही वनी । चचाचचद् च वैवसौ वचेन वचितां वरः । तच वाची च वार्तो च विरो पीचात् चच का । बावे प्रवेचवाचाच बचोति विवाच- भ्र । न वचनिततचाह वांचविन्यवेचं वत्तुम् । तदावे दर्मवावाच कीचकैचो यवावचाः" ।

कीच विशेषवाच वर्त्माच इति वा देखे । कच जैचा यदो चतो यदी वो वा कोवो विरवाच च्छ । ११ । १ । भीम दत्ता कवाच" वा ।

कीट वमो वर्गे च पुरा वच वच वैदां कीटवति इचनी- वित्र—न । कीटवान् भवन चाच वचार वनो कीटः ।

कीट इ" कीट—चथ । हरिष वद्रे चडवम्मेचे । कार्ते च । बचार्थे श्वामवकाली न वरचि । एवमिये निः वैविनिन् कीचमेदववाविर्म वद्दो हवित वच- भवाच कीटनाम बाचवाचाना । कर्मरी एचवि- चवुचवचवचवचमवा । वामव्याच मरवा कीटवाच् विविधाः स्मृता । चद्देवचानिविर्मुखाचारितावच कीटमेऽपि इचोताच वर्ग वर चदभिं वा । इवीव- चवुविवैरी चहुी मचवोरच । चविविद्गुविचाच च विविविद्गी वहूरिचा । चार्जमचचीरचवारितच- वचमेचो । वराचर्दोवीराची वरचविचीर्चा । च- वचाचर वदावि रचराचि चकोचिता । चरमचेचि वाचचा कीटा चरचवोचवा । वैरवमीच दर्चा रोचा वामविविवचा । कीटियवमा वचवचो वरवो

पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीतः क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः । सैरेयकः प्रचलको बलभः किटिभस्तथा । सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । ताश्चाश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः । क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः । ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः । छर्द्यतीसारतृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भिका । वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणः । पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च । दद्रुः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च । तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वं चाप्युपद्रवाः । येऽन्ये तेषां विषेणाशु तुल्यं तेषां समादिशेत् । दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् । त्रिविधं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः । प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरोगौरवशीतता । पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः । योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णैश्च गरमादिशेत् । दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् । एकजातीनतस्चोर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतो दष्टलिङ्गं साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः । शलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृत्पीडातिसारश्च । तत्रयम्

परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च । मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् । विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति । अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते । पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः । मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः । स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः । नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति । जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च । भवन्ति चात्र । गौधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे । भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु । गवां मूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्दनात् । स्युः कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदनाः । प्रक्लेदशस्त्रयाघातो भवेत् सम्याचयेपपम् । दिग्धविद्धक्रियाकल्पं यथावदवधारयेत् । नास्त्यत्र सर्पोत्पन्नमतिसंरम्भवेदनम् । दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुखावहम् । कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् । त्रिविधानान्तु सर्पाणां सन्निध्येन क्रिया हिता । प्रच्छानमाचेपन शीघ्रं शोणितमवचारयेत् । अन्यत्र मूर्च्छिताद्‌ गात् पाककोथप्रपीडितात् । विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् दर्शनानि च” । २कीटाख्येषु राशिषु

कीटगर्द्दभक पुं॰ कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः

कीटघ्न पुं॰ कीटं हन्ति हन–टक् । गन्धके राजनि॰ ।

कीटजा स्त्री॰ कीटेभ्यो जायते जन–ड । १लाक्षायाम् रत्नमाला॰ २कीटजातमात्रे त्रि॰ । [१मदन्तीके राजनि॰ ।

कीटपादिका स्त्री॰ कीटस्य पादे इवाकारो मूलेऽस्याः कप् अत इत्त्वम् ।

कीटमणि पु॰ कीटेन मणिरिव । खद्योते शब्दच॰ ।

कीटमाता स्त्री कीटस्य मातेव पूज्ये पञ्चमकीटमातम् । पंचमदीयके भावम ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति पैशेन अ-णिच-अण् कल्पकल्पोराज्ञीव हस्तन्ती मधु रैव । सस्वर्गीयके राजनि॰ [(कर्णजलिका) प्रसिद्धाति कीटमे शब्दचि॰।

कीटमेष पु॰ कीटोमेष इव । मद्यीरे विषयाकमे जातिरि

कीटसंज्ञ पु॰ कीटः संज्ञा यस्य । "कर्कटकवितकीया कक-राजार्दष कीटवता च ।" ज्यो॰ उक्ते कर्कटादिषु राशिषु कीटाकारत्वोत्पत्त । कर्कटादीनां कर्कटादीनां कीटसंज्ञा यद्यपि क्वचित् कीटसंज्ञ इतिवराहमि-ताजराद्या यथा "इति कीटसंज्ञेन च" यवनाभिमते इतिवत्स न विशुध्याभ्यां भेदाभ्य न पद्यम् ।

कीटेर पु॰ कीट-इरच् वक्ष च । मधुकीटमातृ-भाव ।

कीदृश त्रिलिङ्ग॰ दर्शनकृत किम्+दृश-कञ् आदेशे दीर्घः । विचारे । किम् । कीदृक् । कीदृश इत्यर्थे त्रि प्रश्नोत्तरि किंशदी कीदृ यदे ज्ञान इति चेद्। "कीदृ ! च कीदृश कविता इव भव " नैष॰ । "कथोपायि कथमि कम कविता मध्यायुकोत्पादि पि वृद्धा कीदृशी निर्-णयेन कीदृश मनोवीलक" नैषधा॰ ।

कीनाश पु॰ कृषिर्नि नाशयति कीनाशाति कष्ट क्लिश्नाति क्लिन्ना । रवी "विनेदिष कीनाशविरोधमानविन्दु" नाक॰ । यवने इन्ती ममर क्रिय्ता नाशिनाद कीय । ध्वाङ्क्षे । क्षुद्रे यमे च मि॰ मेदि॰ । "कीनाशो कीदृशो नाशयद्वार्यस्य भेद्य च । निम्नीकरिष्ट ईशकेशास्त प्रकाश "मह "कीनाशा कर्षका"हल॰ । "पूर्वं च कामा निवसन्तु भूमि पुनं कीनाशा कवि-मनु माने"सूत्र॰४,७८, "कीनाशा कर्षकोदरसा" माघ॰ "माङ्गिवार्यं प्रकाश्यं कीनाशायन कीनाशम्"भाग॰६, ९ ११ । क्षुद्रे "न कस्यचनमान कीनाशमविलासी । कीदृशी क्षयता कर्षं नाशयावश्या कम"भाग॰११,७,१४

कीर पुंस्त्री कीति रौति रव-इन-णिच-णच । स्त्री वरि-षेदे चमर । "कलभाषिविचित्रोऽपि किं न हर्षं का-नाति ? कीटकीरिव " नैष॰ जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । काश्मीरदेशे पु॰ भूम्नि मेदि॰ बहुवचने वलु । कीरदेश नृपभेदे च बलु । तद्देशे कामकी च वर्तिता

कीरवल्लभ प॰ कीरस्य वल्लभ यह । (कोषेयक) नाम इक्षुविशेषे राजनि ।

कीर्त्ति पु॰ कीर्त्तेः निवृत्ति कृ-णा थे स्त्रीम "कीर्तिना निराकुर्वेशविन्दु" कव॰१ च, "कीर्तिना कोणेन" भा॰ रघुनाथिर विशिष्ट मि । "कस्मा कृत कीर्तिना कव॰१" कव॰ ११ "कीर्तिना मनावीषु मिथितेन कृष्ण"भा रलोकादि मि॰ मिर "गह कामी कीर्त्ते" च ११८,१ "कीर्तिरिविनी भाव" भा॰ "कवल कीर्त्तिसोहमृ" भा॰ १,११,१८ कोरीवां कोब वा कीर्त्त मेरविकारम्" भा॰ ।

कीरेष्ट पु॰ कीरस्य इष्ट । आम्रवृक्षे १ काकोलाख्ये (अक-रोट) वृक्षविशेषे च राजनि ।

कीर्ण त्रि॰ कृ-क्त । आच्छादिते २ निक्षिप्ते ३ हिंसिते ४ विक्षिप्ते च मेदि॰ । "कलियुगलम्पि विलि कीर्ण कीर्ण" रघु॰ । "कीर्ण मनोरथकोणमनुपमम्" भाग ।

कीर्णि स्त्री॰ कृ-भावे क्तिन् नि॰ विस्तारे । हिंसायां शि-कये ह्याच्छादने च । [शब्दच॰ ।

कीर्तन न॰ कॄत-कीर्तिर-ल्युट् कीर्त-कीर्त्य-न भावे ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री॰ च अत् कीर्त्तिरेव भावे युच् । शब्दे । कथने इति युच् । शब्दमि शब्दर॰

कीर्त्ति स्त्री॰ कीर्त-भावे -क्तिन् । १ख्याते मेदि॰ २प्रसादे १ व्याकरणावेसे च शब्दरत्नाव॰ विस्तारे ६ कर्दमे च मेदि॰ । कल्लोलिनी वचनः । ख्यातिरेव यतीव कर्तुरि यश-स्त्वं दानेन नामादेशीय वचन नामिनि । कीर्त्ति च कीर्तिस्वतन्त्र भेदम विशेषेणाति । "यश कीर्ति ध्या-सोषि यस्य तस्य प्रकीर्तिताम्" कीर्त्तिक्रमे "अथानिन जातीर्षि नरत्वादिविरिक्ते नीरतायाः कीर्त्तेरुपि कीर्ति-रूपलोक । अत एवादिकथा कात्ति कीर्त्ति कीर्त्ता-दिनामा ख्यातिं च इति श्रीविद्यानामोऽविद्यका "कीर्तिं कर्मकलापकर्तारं वदा मिव" इत्येन कीर्त्ति बाणकलेन । कीर्तिवाचकाविता याव च्याति कीर्त्तिरिति विजानासु न वचन "एव कीर्ति मनोऽपि तेन चाहत्वं इत्यम् इति यहन इत्यादि इति कीर्तिप्रस तो । रघौ "यशो बाधन कीर्तिं च अवृत्तिकेन च" महाभाष्य "कीर्तिम् मना वक्ष्य कीर्तिरिति" इह्मल्पका विभक्ता मानसर्वैः स्वभुवामयविद्योतात् किन्तु कर्मीतत्व-मतनामिका बीन कीर्त्ति॰ कीर्तिविता नन तत्र यथार्थस्वभावेन महाभाष्य महाभाष्येति-ना "कथामिनीर्तिं प्रकीर्तिमित्यतम्" नैष॰ ।

कीर्त्तित त्रि० चु० कृत–कीर्त्तादेशे क्त। १कथिते–२ख्याते च।

कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज–ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना०। २कीर्त्तियुक्ते त्रि०

कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वेदेवाश्च भा० आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा

'विश्वे चाग्निसखा देवा सङ्ख्याता पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बल धृ-तिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा। पार्ष्णिक्षेमी समू-हश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च। जितात्मा मुनिवीर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽथांशुमांस्तथा। शैलाभ परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवा सनातना। विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामत। सोमप सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयक। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहर सुरेशश्च व्योमारि शङ्करो भवः। ईश कर्त्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणित पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्चाश्च विश्वकृत् क-विरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागा' कालस्यागतिगोचरा"।

३वसुदेवस्य पुत्रे "वसुदेवस्तु देवक्यामष्टौ पुत्रानजीज-नत्। कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग० ८,२१,२५।

कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिःशेषोयस्य। नामशेषे मृते शब्दचि०

कील बन्धे भ्वादि०पर० सक० सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकील कील। कीलित कीलनम्। प्रनिकीलति

कील पु० कील–बन्धे यथायथ भावकरणादौ घञ्। १वह्नि-शिखायां २शङ्कौ (गोँज) अमरः। ३स्तम्भे (खोँटा) ३लेशे ४कफोणौ मेदि०। ५कफोणिनिम्नदेशे विश्व।"परि-खाश्चापि कौरव्य। कीलैः सुनिचिता कृता" भा० १, ६५०श्लो० ६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयो" मातृस्था० भावे अ,७बन्धे स्त्री

कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे घञ् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोँटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठ-मयस्तम्भे सुभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदे३मन्त्रविशेषे न०। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौस्यदृष्टि भवेद्राजन्। कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त० सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न० स च "सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्रा-णामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तत्पाठं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहित ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीला- विधायैनां नित्य जपति सम्पुटाम्"। तत्रैव तत्पाठस्याभावे निष्कलत्वोक्तेश्च तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविध गुप्तवत्या विवृति"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यो नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितप्रदान तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यक तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव

कीलसम्पर्श पु० कील तद्रूपकार सस्पृशति सम्+स्पृश–अण् उप०स०। (गाय)वृक्षभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् ४त०। १पशौ२बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि०। 'कीला वह्नि-शिखा कील स्त्यबन्ध वाऽलति वारयति अल–अण् उप०स०। ३जले कीलां तद्दर्पमलति याति ४रुधिरे न० अमर ५अमृते ६मधुनि च शब्दर०। मधुन शीघ्रमधाहकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "ऊर्जं वहन्तीरमृत घृत पय कीलाल परिस्रुतम्" यजु० २,४,७। ७रसे पु०। "अयोध्याय कीलाल उपकूलो मथेषु" यजु० २,१२, तत्र रुधिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठ-विगलत्कीलालधारोज्ज्वलै"। जले "कीलालज न स्वादेय करिष्ये चाहरमतम्"। का०य०अ०"कीलालज सहजम्"।

कीलालधि पु० कीलाल धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि ६त०। समुद्रे शब्दच०

कीलालप पु स्त्री कीलाल रुधिर पिबति पा–क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीष् "स च कीलालोपयस्तु प-रास भोक्तुमिच्छति' भा०व०१२४१। [२बन्धे न०।

कीलित त्रि० कील–क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे–क्त।

कीयत् त्रि० कियत् +पृषो० वेदे नि० दीर्घ। कियदित्यर्थे "द्याः कीयत सलूक चकर्थ" ऋ० ९,२०,१७,

कीश पु स्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत–इञ् कि हनुमान् ईशो यस्य कुत्सित शेते शी–ड वा। वानरे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २सूर्य्ये कपिकमोत्तमस्यवर्ण स्यात् तस्य २पक्षिविशेष शब्दर०कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नग्ने मेदि०। कीशवद्वस्त्ररहितत्वात्तस्य तथात्वम्।

कोमपक्ष [illegible] | [illegible]

[illegible]

कु [illegible] [illegible]

कु [illegible]

कु [illegible]

कु [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible]

कुमा स्त्री [illegible]

कुम [illegible]

कुम [illegible]

कुमार [illegible]

कुमार [illegible]

कुमार [illegible]

कुमील [illegible]

कुमुट [illegible] (कुमुदि) [illegible]

कुमु(मु)द [illegible]

[illegible] | [illegible]

कुमुदिन् [illegible]

कुमुदा स्त्री [illegible]

कुमुद [illegible] "[illegible]" [illegible]

कुमुद्वती स्त्री [illegible]

कुमुद्वत् [illegible]

कुमोल [illegible]

कुमुद [illegible]

क । पक्षिभेदे चरणायुधे १ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य शुभाशुभलक्षणमुक्तम् वृह०सं० यथा—
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः । रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् । यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्द्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः । स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः । कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्य्यसम्पदः" ।

तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः । वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः" । अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २वृश्चोल्कायाम् (उक्तो) ३कुक्कुभखगे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम० । स्वार्थे क तत्रार्थेषु मेदि० । "शूद्रजातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः" मनूक्ते निषादीजाते शूद्रपुत्रे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं वेष्टयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूजयेत् तदा तस्या दुष्प्राप नैव विद्यते" ति०त० भवि०पु० । इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम कारणकथा च काशी० ८८ अ० दर्शिता यथा—
"कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे ! । लोके ख्यातिर्भविलीयमेष कुक्कुटमण्डपः" इति शिवेनोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथोपसिंहासो वर्णित । तत्र महाशास्त्र प्रतिपादकविप्रस्य सुतद्वयपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिरुपवर्ण्य तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्त तस्माद्दुष्टमतिप्रहात् । प्रान्ते कुटुम्बस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि । चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमापतुः । प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा । इत्य बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः । तस्मिन्नेवाध्वनि प्रामाश्चत्वारो यत्र कुक्कुटाः । नारायणस्य कथां मोदं कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथा समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः । जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः । तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः । तण्डुलादिपरिक्षेपैः प्रापिताश्चोत्तममुत्तमम् । ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान् । शृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान् । स्वर्धुनीस्नानसंक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान् । मन्नामोच्चारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन् । मद्भक्तचित्तसद्वृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः । मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । माक्रमाद्वासनायोगाव् संप्रधार्य्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो ! ते मदनुग्रहात् । विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम् । निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् । ततोऽत्र ज्ञानिनो भूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम् । ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः । मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः" । [(चड़) । राजनि०

कुक्कुटमस्तक पु० कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य । चव्ये

कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कुसुम्भवृक्षे शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानो गिरिः किंशुका० दीर्घः । कुक्कुटप्रधाने पर्वते

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः । कुक्कुट्याण्डे

कुक्कुटाभ पु स्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क । कुक्कुटवर्णतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुक्कुटासन न० "कुक्कुटासनमायम्य नाडीभिर्म्मध्यहेतुना । सत्कुण्डागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पद्मस्थो मन्त्रं यत् करोति कूर्परद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच० ।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तद्वर्णश्चाहिः । सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन् । दम्भचर्य्यायाम् हेमच० । वा ङीप् । तत्रैव । सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३क्ष्वेड्याम् (टिकटिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४शाल्मलीवृक्षे जटा०

कुक्कुभ पु० कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—मक् । वन

कुहरे। कुह बन्धं भावे भाव-भा० च। रन्ध्रे कर्णवि। (सारङ्गस्य) इति भावे रन्ध्रविशेषे भण्यते।

कुहक० इसी चौबे चित्र कृतिं मन्दावी कुह-पर्दे च अय। (वाचकाले पद्यौ) मन्तुमायमवयवका रूप बभ "तारा महावाक्यामापमवद्या। यद्विनिर्द्धविय-वाचोऽन्यमयो बहेश्चरविनिर्मितम् पुर्व भाति च। धातूर्थ वर्द्ध स्वचरावी कर्षी च बन्धी चतु मल बाल च वरोति चौरर्यिवात् इवो चित्र वा कर्मे। भारते यत महायावे गर्दे बहाः स्वयथा बल्लिकायाः। गर्त्त इव चित्रकायस्यवपा वा वा राद कुह री मति भोव:"। कित्वं वाविकास् चीव।

कुहरतुरवायाक्ल्योऽप्रा यथा "महामी महाकल्ल सम्पिः भीवदेवनः। मधुमाव भूरव वन्ते च पुरो-पुषा"। रमनिवर्णवेदे न मञ्चि।

कुहकगुरु पु० कुहकस्य गुरुः गरुड़ोऽपि च। (कुहकीड़ा) बचने "कुहकगुरु चादिकाओ अरराथवरावक। मनकुमारा निविष्ट महते सबवेषगुरु" मारन०।

कुहकस्वाम् स्त्रीकुहकरनेवी च रावना। वायुभावे रावनि।

कुहा पु० कुह-अच। कारे वस्यवस्या।

कुहि पु० कुह-वन्थि। (कदरे"विद्वेव वारवरहय कुहिका" मात "कुम्भीरकाव इनिव रत्ना। "बर कुम्भी स-काताने। बन्धिरम् प्रबलिकारी राजा० रखरव वायवसिवधार्मणीव(र्यां च) भण्यते। रवकवाले अम-कालवायामः कुम्भी तम बर्दौर्मिं च" वा सन्दरभ०। कुम्भी वत अथ। वाव वदरवे भावनी च मि विवार्ज भीव। कुम्भी महोरनि बवस। भीवबवोविद। कुहिकेवे मर कुमा० तय। भीवम बन्धरेवरवे मि।

कुहिचरि मि० कुहि विमर्दि अ-चि-अम् च। देवालिवि-महवेजमोवरयामदुर्गी सामर्थ।

कुहिरञ्ज पु० कुहा कालको रञ्जु मित्र बल मम रावनु।

कुहिमुख म० कुहा मम। रचबीबी भूवरीवने "कम-यदि बहा कुम्भी वहिमायल वावना। तदाल बोलम भव बोवलना च भवते। बच्चविवावकहवा भूवे-मानवती बहुः। भैवावते च भवते शिवम भवती कवम्। वविमूत इति भावीवाशवरामायहव" इव। अव ह्रोवमबवि "कुहुविमूर्त बवबवधोवः" वदवा।

कुहूम म० अमाये भावीनी कुह-धारावे-कवय मि० तत्। वाम्मीवालिदेवबे नवायकारी। अवाकमवेदे। देवदेव-तिमिवकावह बव बववादि भावबावे इतिव वया- "वाम्मीरदेवजे चेमे कुहूर्व महीवि मम। सम्मवेवरनावस मवर्दावि वद्ववम्। मानुविरे भवबार्व कुहूर्व मन्त्र रचनम्। वैवीविवाद-ववधर्व कुहुवेवरम्। कुहूर्व मारवीवे वववर्वाव तवीरितम्। देवबाव्कुरवर्वे मरवर्व वन्दवीवरम्। कुहूर्व बहुवं विवम विरोवमयवकर्तिम। विव वविवर मव वाहुवीववावरम्" [३ ३

ब कुमादि इ० कुह बवाकरोऽपि। वाम्मीरदेवचे वर्व कुहूमी वी इव मव्यौंउनवा ववगीत्ववोन। ववावोवि-ववोवमावाम् रावनि। यवेन्त्र मीवि ववावरवु मम वर्व कुह रोम बमवें देवबे च वव बीविवे भव० तुनरवीव कुवादि। कुवादि मनुवीव वयोव वम। वविमूर्वति

कुह इ० कुह-यन रि च। कवे। बीवा कुम्भवर्षों वने वबाव वददा"बीवा तु विंशतिवर्षिका इव वावो ल-बवोरेववविन्दु वव वव बीवने भावा वरिवहि" इति विवाद वत् भावा अवा-

"तमावा कुहके मवो मवा ववति मावती। वैवो वरेव मानवे वरवावविवेवि वि। वदवावा मवूवता ववा मानववेवाव। रोमराजाववा इवो-नारीवानि भीवने। वाववीराल च वो वेदी वोवी भावकलवा च च। भावकर्ता भवा इवो रोमराजीमकवायवा नारीवाल रोमरामीवावाववयवा"।

"वायवोवविवाले वावी मावदेवा"इति वावी कुवीव इवावाय् कुर्वे राम विविवम्। व च वावा कुवाव-रेति "च मदववी बवम् वबारबववावविवयवी-मि वव" वेन "ववविमवववववववोवम्" "वनुववलाय् कुववकवेन" "भीववा इवकवावा-वल्लिवाया" वाव० "वनि। वव कुवानोवी विवले पव-वनि वा" वहुव "विवावे वेव कुवववववा" वबोव रवव विवि मि

कुहवनी वी कुहविवा वर्ली विवावादिवम् बोवोव। कु-चीववायाय् मर्दिवन वार्ये च। कुविविवा वर्वेव।

कुहतट मि० कुवरतविव विवावमाव। विवाविवे इवव रकुवेवेवे च।

कुहवाहन व० कुहविवं मवावीनवाव वाहनम्। (स्वनवाव) वावववे मेवि रववावनवे भववा। वर्व वावी वी-वाविवे वावववादिवववे बीवम् वववाव विवरि

३कुङ्कुमे शब्दचिन्ता० । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्

कुचफल पु० कुचइव फलमस्य । दाडिम्बवृक्षे राजनि० ।

कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् । १परदोषकथनशीले । हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर–अच् । २दुर्गमदेशगन्तरि “न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः” ऋ० १, १५४,२, “कुचरः कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा” भा० कौ चरति चर–ट । ३भूमिचरे त्रि० । स्त्रियां ङीप्

कुचाग्र पु० ६त० । चूचुके कुचयोरग्रभागे अमर ।

कुचाङ्गेरी स्त्री–कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकपालङ्ग) चुक्रे शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि

कुचिक पुंस्त्री० कुच–वा० इकन् । (कुँचिया) मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । वृह०सं०कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्ते देशभेदे “भल्लापल्लोलजटासुरकुनठखसघोषकुचिकाख्याः” ।

कुचित त्रि० कुच–क्तिच् । परिमिते उज्ज्वलदत्तः ।

कुचेल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य । कुत्सितवस्त्रधरे । कुचाः सङ्कुचा इला यस्याः ५त०। २विद्धकर्ण्याम् ३पाठायाम् स्त्री मेदि० गौरा० ङीप् । (आकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा० ।

कुच्छ न कु+छो–क । कुमुदे शब्दच० ।

कुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज उदित् कुजित्वा कुक्त्वा । प्रनिकुजति

कुज पु० कौ पृथिव्यां जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे यथा च तस्य तज्जातत्वं तथा आग्नेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्या उत्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा “यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुर । रजस्वलाया गोनायागर्भे वीर्येण पोत्रिणः (वराहस्य) । यतोजातस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि, सोऽसुर” इत्युपक्रम्य “गर्भस्य महावीर्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ एव तदा देवशक्रा दधुश्चिरं दृढम् । यथाकालेऽपि सम्प्राप्ते नो गर्भान्निजायते स च । ततस्तद्यज्ञशरीरस्तु वराहतनयैः सह । कतीव शोकसन्तप्ता जगद्धात्र्यभवत् क्षिति. । शोकाकुला सा व्यथया चिरकाल मुहुर्मुहु । सन्नतिस्या क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । तत कालेऽपि सम्प्राप्ते देवशक्त्या यदा धृत । न गर्भं प्रसवं याति तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं न चाशकत् । यदा वोढु, तदा देवं माधवं शरणं गता शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह” । स्तवप्रसन्नमाधवोक्तिवराभ्युक्तिभ्यां त्रेतायुगार्द्धे तदुत्पत्तिकथा– “इति स्तुतो हृषीकेशोजगद्धात्र्या तदा हरिः । प्रादुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच । कथं दीनमना देवि । धरित्रि ! परिदेवसे । तव या किञ्चिता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । पश्यन्ते परिशुष्कन्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रू विभ्रमविवर्जितम् । ईदृगन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न । रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखे बीजञ्च भापय । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य माधवस्य जगत्पते । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह गद्गदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न शक्नोढुं माधवाह क्षमाऽधुना । अत्र नित्यं विषीदामि तस्मात्त्वं त्रातुमर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती) कामिता पुरा । तेन कालेन कुक्षौ मे तव गर्भोऽयमास्थितः । काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव ! । कठोरगर्भा तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मां देव ! गर्भदुःखाज्जगत्पते ! । न चिरादेव यास्यामि त्वत्तोर्व्विशमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव ! वै पुरा । योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्युवाच हरिस्तप्तां लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न धरे ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शृणु येन प्रकारेण चानुभूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भं संहृतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्त्वस्तु दुष्टे (वराहस्य) पुत्रस्तु दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य द्रुहिणादयः । देवैर्भिः शक्तिभिः शुभ्रूस्तव कुक्षौ सुतः स्थिरम् । सर्गादौ यदि जायेत भवत्यास्ताडशः सुतः । भ्रंशयेत् सकलांल्लोकान् क्षोणीमिमाम् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽपुर्णमवारयन् । ततो । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते चादिसर्गान्मनुर्युगे । त्रेतायुगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं याति त्रेतार्द्धं च परागमे । । तावदेव महागर्भं दुःसहमयाऽप्यय । न शापञ्जायते धात्रि ! गर्भस्ते ऽतिदारुणः । तावद्गर्भवती दुःख न त्वं प्राप्स्यसि भामिनि ।” “ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः” भाग० २ ७,३६ । “तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्” भाग०१,२,८श्लो० । “कुजमुक्तमुधे स्वर्कसौम्ययुक्तावमौमुयाम् “ज्यो०” मङ्गलग्रहस्य वारादिकमङ्गारकशब्दे ७८१पृ० उक्तम् । वले

एकादशे चायं शुभः। "विक्रमायरिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्यसुतधर्म्मगे खगे। चेन्न विद्ध इनसूनुरप्यसौ" ज्यो०त० उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्वामवेधेन शुभः "रक्तस्वर्णप्रवालास्त्रकर्म्म कुन्ततुरङ्गकार्य्यं विवादं रणं कुर्य्याद्दुर्गविधिं सुदुष्टगमनम् सेतुप्रभेदं तथा। वृक्षच्छेदनभेदनानि मृगया चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यग्निकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्नेऽह्नि वा" ज्यो०त०। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् पञ्चस्थानस्थस्य हर्षपदम् मूल नी०ता० दृश्यम्। अन्यदुपग्रहशब्दे वक्ष्यते

कुजप पु स्त्री० कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि० कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा०

कुजम्भ त्रि० कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु० "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिवं० २२६अ० "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भो नाम वीर्य्यवान्" हरिवं० २४२अ०।

कुजम्भल पु० को पृथिव्यां जम्भनमिवास्य। सन्धिचौरे हारा० तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽस्त्यस्य इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना०।

कुजा स्त्री को पृथिव्या जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतो जन्मकथा कालि० ३७अ०
"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौतमं समनिमन्त्रयत्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा तदा युक्तां सर्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां रक्षस्व सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभारं उद्धृतौ हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षाः कृतेऽस्या राक्षसाः परे। तस्य मोदं दुराधर्षं यद्धितं कुरु नृप!। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणामृणमोचनम्"। कुजा वृक्षा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि० "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मातः" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोऽत्र। ज्यो० उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्वगुणान् निहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते" ज्यो०।

कुञ्जिश पु स्त्री० मत्स्यभेदे "कुञ्जिशो मधुरो हृद्यः कषायो दीपनस्तथा। "बल्यः स्निग्धो गुरुर्ग्राही वातहृत् रोचनो मतः" राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकाराचलेनार्द्धेश्चरभक्तु साधनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह। "युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या१३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृता(३४३८) क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्रभागुणितापमज्या तद्द्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकाख्या भवतीश्वरं स्यात्" सि०शि०। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम् यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हि सम्पाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागा। अतस्तत्-

एकादशे चाय शुभः। "विक्रमायरिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदा-न्त्यसुतधर्म्मगे खगे। चेन्न विद्ध इनस्तनुरव्ययो" ज्यो॰त॰ उक्तस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्म्मस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैर्वामवेधेन शुद्ध "रक्तस्वार्णविषास्त्रकर्म्म कृततुक्कार्य्यं विवादं रणं कुर्य्याद्द्वन्दविधिं सुदुष्टदमनम् सैन्यप्रभेदं तथा। दृक्षच्छेदनभेदनानि मृगया चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽह्नि वा" ज्यो॰त॰। उक्तकर्म्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराधिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् षष्ठस्थानमस्य हर्षपदम् मूल नी॰ता॰ दृश्यम्। अन्यदुपरकशब्दे वक्ष्यते

कुजप पु लि॰ कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजपकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ कार्त्तेम सह इन्हे तस्य प्रकृतिस्वरः पा॰

कुजम्भ त्रि॰ कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु॰"प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिवं॰ २२६अ॰ "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिवं॰ २४२अ॰।

कुजम्भल पु॰ को पृथिव्यां जम्भनमिवास्य। सन्धिचौरे हारा॰ तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽस्त्यस्य इलच्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना॰।

कुजा स्त्री को पृथिव्यां जायते जन—ड। सीतादेव्यां तस्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि॰ ३७अ॰

"तत्कृत्या जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भार्य्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा महिषीप्रमुखैः स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्याभिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। तत्र पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ वरौ मृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप। हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभा कन्या समुत्थिताम्। लेभे राजा मुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम्। तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनोहरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभारं हर्त्तौ हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महावीरा कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षा हतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यद्विहितं कृतं नृप। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणाञ्चणशोधनम्"।

कुजा दृक्षा आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्यायनीदेव्यां मेदि॰ "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं भद्रे" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु॰ कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोऽयत्र। ज्यो॰ उक्ते जन्मलग्नाद्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व्वगुणान्निहन्त्याशु विलग्नादष्टमः कुजः। अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते" ज्यो॰।

कुञ्जिश पुंस्त्री॰ मत्स्यभेदे "कुञ्जिशोमधुरोहृद्यः कषायो दीपनस्तथा। "मत्स्य स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातहृत् रोचनो मतः" राजनि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुज्या स्त्री सि॰शि॰उक्ते वृत्ताकाराच्चेत्राद्दीर्घयवधनु साधनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह।"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या१३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो३४३८द्धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याहृते ११८१९८४४ प्रोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्रभासंगुणितापमज्या तद्द्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यकास्याश्च धनुश्चरं स्यात्" सि॰शि॰। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम् यस्मात् खेटाल्लग्नाद्वाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हि सम्पाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागा। अतस्तत्-

वंशाभावात्तथ त्वामि बाधा । वदाप तत्र एव । न तु वंशतो वैगारैः मानवर्णतगोऽस्मरे । यतः वाम- नांशान् चेतन् मालिनीरुमोचनाली चेत तत् । यदि भिन्नमुद्गलता भवगृहा विनोवकृतिमुत्ता मालिकुशा भवत्रो नरेश्वत्रा विविधि । यत मालिकुशा भिन्नकुटलात् विर्येणा भवति । मालिकुशा कुजाख्या यवनामांगलुवलोरमारत्मनार्थम् । वेव कुब्जा । वत कुब्जीयती । यदि वातदोषे वनमा कुबलदा मालिकुशावोढे विविधि । यत विविधा- मायकरवोरोग जोतामाचे व्याकूप बाम् । वेव कुब्जा । वा बहुवरथार्थे भिन्नत्वे गरिवात्मने । यदि कुब्जाभावार्थे वजतो वदा भिन्नाभावार्थे वि विधि । यत पदवा । मद्वरवतिम वचनम् ।” वति पदमोतमके ३१८० वर्षिते वि कि शान्ते वयम्

कुब्जभटि स्त्री कु-विद भट-तत् वर्णा न मीहार्ये(बोवावा) भिन्ना वा वीर कुब्जवतीरुमम । यार्थेन । कुब- वटिकापि मनार्थे वकुरता । “येवा कुब्जभटिका कृषा भवमाया च वा तथा । वकवितवरी वौवे विजमति हरितोतैला” वर्षते मनुष्या वद्राः ।

कुब्जक मष्टकुब्ज-वारले लुट् । “वाताका वत यद्वोम व वर्षति तदा यवम् । तदा कुट न बकोमि कुब्ज नाय वदि” दति भिदानोक्ते । वेवरोगभेदे । मार्वे व्यट । स्वद्वोप । “कुबाद विदावम कूबविवाकुव्जवलवम् वाग । [वमामताम् वाव । कुबानवाम् राजवि० ।

कुब्जयता स्त्री कुब्ज वन्धिवयुतरुवतत्र मालितोवि कुब्जि व बकुल तत् । “यवतविनैर् कुब्जि कुब्जोवरो च तमवम्” रघुः पद्मवितायां वृषि

कुब्जिका स्त्री कुब्ज-एव-टाप् । (कुब्जा(कुब)मगुर० (कपूमो) यवमावाताम् बता० ३४ वषारौ(वाविवादि) वचन । “बहुनिवो कुब्जिका”यवदता । वलोवसाताम् (वँको) “कुब्जिकेवत मावरति विवायवति वा” इत्य

कुब्जित कि कुब्ज-क्त । [व्ये । वमरदुजे च राजनि

कुब्ज व वा यो द वो मातो अन-व कृतो वन् । वंसारा भवार्थविदावार्थते बवन्त्यो । भावे निपुण मपरा । पवाम्बु कुब्जवरतविनवे वववम्”माव “वव वर्ष । कुब्ज वर्षविदायकम्” “भूविनवतुकतो वरे” वमोः “वाता तैव वर्षते वत्सावाकुर्द कवाव” वदा वर्षितम वर्षदत्वयी वविद० वर्षिने वदा नेता

दशे कुब्जा० वमव । बोवावन मोमावन कुबी कुब्जर कुबी०कुब्जत्वो वहुवो मातवैवावक । वर्णिनि विवतो मालिनान् वीच “कुब्जरव व वंवाव यदि वपादूनपरम्” भाग०१।१० “कलिकुब्जर कुब्जरवपवाय-न मामदानवदवीननादवम मावा । वव वर्षेण वाता वचनितवान रामा कुब्जर दम रामकुब्जर । “वववहा नविभनन् देवाव राम कुब्जरम् भा० व ११।४ । यत कुब्जरवात्मन रामा चोक्तम् भवति । वर्णानाचैत “वरवरवो मामतुकुलवकुब्जरता । विवमार्द नपामाचा कृषि वं वार्यवायका” दमनरोति । दविवे व दिवि । वमामवारे व्यवतव बवे कृतारे ३१। वयोवन । “विविविविविदिमिति मवामतो वर्णमवते । श्रमा मामीतिवामन दविवाचावनोरिति” दम नर्व्याचार कुब्जरच कुब्जरतिवाबतिम् । वत न वारूपुतं बहवो- वचविताम वरिते ३३१७ । “वायवा वविवन मीतवनवतिव । कुब्जरा वर्णवन पवामवनवै सुवम्” वरिते ३११ व । दकुतावन न बवे व विवराबावमावयावम् । कुब्जरविदवी यकृमाबतोवे दविवनान् मतवि । [वनवत । कुब्ज रामवि ।

कुब्जरदारमूल व कुब्जरक मवविकला दर वारवर्ष कुब्जरवाराम क० कुब्जरवायावम । वोमेवनावानो- दवो कुब्जरवारवविवम बोवनावो वंत न वविवर्ष वर्णक्विते” दकुव वोवचो । वदवीन् विवमवा “वरे कुवावो नकुल कार्य” । वरार्वम यम वेव बवावबोदवो कुब्जरवावविचवो बोवो वर्षि । कुब्जा- ववाचम दूव तर वमावतवोवोनर्विवविविवरा- दवनीरवीय ३१ । माव् । वचाविव कुब्जरवावदोय वर् विवो मज वजवारोति वाच कुब्जरवारक बक- वावादिवा वंवा वावा वज बीववावदेव वजवाया- वार्मि वर् विवमान् (कुब त वरवाइका) दविम् । मज वर्णविवामवो । वचारव वर्षेदवो वर्णविवा- वरे दवि । वता त्वा वजवाया बाते यम दवामवे । वव वार्य विविवामरोवानुकोलतोरदोय वनवा कुब्जरवावदोवा वर्णविवार्य दवसन् । वार नवम विवीवाई वमा वर्णति कुब्जरवान वोवे मात वन यर्पिति वारचवविवीय वेवम् ।” वकुल० कुब्जवार व दमत विवमावे इति वचन वजा

यथा “अपि न स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” मनुव्याख्यायाम् “मघायुतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्व्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। ननु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च”। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु “राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णातीति” श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायाः इति व्युत्पत्त्या ग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्म्मविभागे वृहत्सं॰ दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे “कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेया”।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच्। १धातकीवृक्षे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव तिका॰

कुञ्जराराति पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमर

कुञ्जराशन पु॰ कुञ्जरैरश्यते अश–भक्षे कर्म्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। “अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरस्कर” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुत्सितं जलं यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि)
अमर [राजनि॰।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु॰ गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः “कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्कम्भ”।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटित्वा कुटितव्यम्। कुटिलः प्रनिकुटति उद्+उत्थितौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटित कुत्सित।

कुट प्रतापने चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰ अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् “जोषन कुट्यतीव”। “भक्षयन्ति श्मशानानि प्रकुट्य विविधंस्तथा” भा॰ आ॰ २६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट–क। १कोटे (गड़) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गा हातुड़ी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्व्वते हारा॰ ५कलशे पु॰न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰ तत गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्व्वा॰ ण्य। कौट्य तदपत्ये पुंस्त्री॰ “त्वविषा जारो अपोसि पर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणि” ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्थदेशभेदे, “चङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने” भाग॰ ५,६,८, “यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कटकुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्त्तयिष्यति” तत्रैव १०श्लो॰,। तद्देशाधिपतिर्जिनाचार्य्यः। कुटकदेशस्थोऽचलः कुटकाचलः तत्रत्यपर्व्वतभेदे। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्क पु॰ कुटं गृहभूमिं टङ्क्यतेऽऽच्छाद्यतेऽनेन टकि–आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्गक पु॰ कुटस्याङ्गमिव शक॰ स्वार्थे क। १छदिषि पटले (चाल) हेमच॰ पत्रादिच्छादिते २लताभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰ कुटस्य ठीयते चि–ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्व्वते जायते जन–ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमर। “कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्” भावप्र॰ तद्गुणाद्युक्तम्। “कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः” इति भावप्र॰ तत्पर्य्याये इन्द्रयवफलस्योक्ते तत्फलस्य इन्द्रयवनामता “कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्” माघ “अलिरसौ नलिनीवनसद्म कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते” कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

ससारमद्दारम्भ माणिा वाच्या। च्द्वान तत एव। च तु संघातो भैषज्ये मानवमांसमध्येऽस्मिन्। यथा कास- मांसम् चेतात् माणिर्मुखमोच्चवार्थौ चेव तम्। यदि मिश्रमासका नवमाया विर्नामकाष्ठका मांसिका वात्री स्वेच्छया विविति। यच मांसिका रिक्तद्रव्यात् निर्मूला भवति। मांसिकाः गुर्विक- न्या सर्वकाली नरपदशोरामवताकार्येम्। येन यात्रा। यच कुमारोत्पत्ती। यदि हारवयेऽ सबला गुरुस्य मांसिकयोरे विविति। कर्त्तं चिकित्सा- च्चदवोर्मवे त्योरामत्ते व्याहृत यम्। येन कृष्णा। सा बहुवत्सार्थे मिश्रवर्ते वरिचार्क्ष्यते। यदि पुत्राभावार्थे यावयी यदा मिश्राभावार्थे वि विति। कर्त्तं भरत्र। तरवदविम रचयत्।" इति मनव म मम ८२८० दर्शिते चि चि मांसे चयम्

कुक्कुटि स्त्री कु-क्विप् कट-टन् यच। चीत्कारि(चोवाच) क्रियाः वा चीव कुक्कुटीवधम्। स्वार्थे। कुक- टिकापि स्वार्थे कप्रत्ययः। "च वा कुक्कुटिका कथा सवकारा च वा तथा। भवतिवत्तरी वीवे निवमपि वरिचीर्तिता" वैद्यपि तद्वत्ता भवा।

कुचल न०कुच-कलच् कुट्। 'वाकारा च वा चट्टोल क- नवति यदा यवम्। यदा यत न यत्रोपि कुचलं नाव वर्तिता" इति निदानोक्ते।भेषरोगभेदे। खर्वे कुच। स्वद्वीच। 'कुमलि विरामव कुवतिर्गणमूत्रत्वम्" सुश्रुतः [कलमलापादे रात। कुचादि-प्राप्तय राजनि।

कुचमाला स्त्री कुच शत्रु चिव सवमाला कालिमे।धि

कुचि पु० कुच-इन्। "कवहरिमेत्र कुचिः कुचवीरो च प्रधनम्" सुश्रुत कलकटिकाचे कुचि

कुचिका स्त्री कुच-स्व न-टाप। कुचकाम्(कुच)भवसः (कमुची)रोगविशेषाभाम् भवः तद्गुचिकायां(कालिकादि) वैद्यक:। "कद्दाविनी कुचिका"मवयवः कर्मचिकाद्याम् (कोंचो) "कुचिकेव वामवति मिमाववति वा" सुश्रु-

कुचित मि कुच-क्त। राजेरतयकीचे क० राजनि

कुच्च न० कर्त्रमीचर्य भी-वासो वच-क प्रो० तत्। संभ्रमादा कर्तामिरिज्ञाकाविदि मधमुखे।भावे मिश्र- भवतः। 'चतुर्धा कुच्चवदरीति प्रथमम्"चान्द- ृच्छय यवि। कुच्च नंविशिदाश्म" 'कुविश्चवदुवैरी' अवरे"कृष्णा वेव कविति वशवनकुच्च वमाव" यदा- स्नाविदन्ये दर्शिदयवी।मेदि कविते प्राचा योगा-

यते कुच्चा चकव। कौशाम्य मोतारव इति कुच्चर इ कौशुञ्जको कपूर्व मानवशोभावस्ता। [पर्णिलि कितवं मासिनात् चौव "कुच्चरवन्य बंधाने अवि- वनाद् मवयम्" वाल्मी०११स० "कापिलकुच्चर कुच्चरसंकुचान्-चमावदानववीवमवरादस्व" वाल। वदा बंधने सवा कर्वविवनाया राजा कुच्चर इत राजकुच्चरा। 'एवकुचा वरिकवन् वैवाव राव कुच्चरम्" वा० च २६१च। यच कुच्चरोत्तमन राजा कोसलस् भवती। वदविवादेव "कल्पवते मायकुच्चकुच्चरा। विव्याद् बनालाद्यान इति च कार्यवायवा" इत्यादौ रामायणे। ऐरावते च वेदि०। वामावतारे चट्युच्छवने कुच्चरे ५६। वयोपलन्न् "चिलोकितवदिविकिले भवानगी वर्णानवे। कवा माधीतिवाराम्य वदिवावालकोतिरिति" इत्यवर्णयवार कुच्चरवत्कुच्चरविवादिम्। ममत याचनाद् चयो- कविवन यम शरीरं ११६०। "चवन मीवस्व चीवनक्ववीविस। कुच्चरः मीवस्व वर्जामवस्व कुचन् शरीरं २६१ च। पद्मकवने च बच च- किवराधारभावनावत्। कुच्चरविराजी कवकवाकीवे इधिवलकाद वदवि। [कुचवद। कुचवे राजनि।

कुच्चरवारमूल इ कुच्चरवत् मवविवका वर वारवर्व कुच्चरधाय च कुच्चरवाचावम। "वोमीवरवनी- इवा कुच्चरचार्वचित्रम वनौवचारा वंबे च वविवर्वे सविकिते" सुश्रुते मोचवते। विवतवेगन् विवयाम "कदे एकावा नपुर कवें"। मवादेव चचे वेते चनानमेरदाव कुच्चरचारवर्विद्री मौवो भवति। कुचा- नवानम् वयन च वचारनामोचवनिविदविवया- दमयोदनाद १२१ चाक्। चमायेन कुच्चरचादवीन सर्वेविवो मतु वववानावेदि वान्य कुच्चरचावय चव- च्चावारिवा चंदा वाया चकतीयवाकवेन दवन्वया- वामान वर्द्व किंवनाद (कुच्च:एव चलवाचुका) इविव्। वाव सर्वावियमानवी। "चवयतो मवीरवा चवाविवार चरी इति। वद वदा वकदशा वार्वे इन शवाती। "दवव वार्वे विविचलमवेनानमुर्वारतात्रोवर्जवीव कलाजी कुच्चरचावेवीना चवारियवान्वें इन वम्। इवव मवाकवीदिवावदे इवा वदवे कुच्चरचार- वीवे नाद कर्माविवि नायवविवेवीम वेवन्।" वचाती कुच्च कुच्चन दवव कितवर्वे इति वचाव वचा

यथा"अपि न स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां माकच्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "मघतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिन पूर्वां दिश गतायां छायाया मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। नतु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चय यथाह विष्णुः "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तम। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहित। मधुसुतेन य श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिक सकलं वापि माकच्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पृथङ्निमित्तता। अन्ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं ग्रस्तातीति" श्रुते कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायाः इति व्युत्पत्त्याग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री॰ कूर्मविभागे बृहत्सं॰ दक्षिणस्याक्तो देशभेदे "अथ दक्षिणे मलङ्क्येत्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेया"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्ज रोपपदा पिप्पली शा॰ त॰। गजपिप्पल्याम् राजनि॰। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच्। १धातकीद्रुमे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्तशुभ्रपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि॰। अजादि॰ टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि॰। जातित्वात् ङीप्। कुञ्जरीत्येव त्रिका॰

कुञ्जराराति पु॰ ६त॰। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच॰। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न॰ हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच॰। [अमर

कुञ्जराशन पु॰कुञ्जरैरश्यते अश—भक्षे कर्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न॰ कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् गिरःकर" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न॰ कुत्सितं जलं यत्र पृषो॰। काञ्जिके। (आमानि) अमर [राजनि॰।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु॰गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभविपाश स्कन्द स्कम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटिष्य कुटितव्यम्। कुटिल मनिकुटति उद्+उत्थितौ अक॰ वि+कुत्सने सक॰। विकुटित कुत्सित।

कुट प्रतापने चुरा॰आत्म॰ सक॰ सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा॰ इदित् प॰अक॰ सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा॰ अक॰ सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जोषन कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति समांसानि प्रकुथ्य विधिवत्तथा" भा॰अा॰२६४२ श्लो॰

कुट पु॰ कुट—क। १कोटे (गड) मेदि॰ २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गा हातुडी) ३वृक्षे च हेम॰ ४पर्वते हारा॰५कलशे पु॰न॰ अम॰ ६ऋषिभेदे पु॰तत गोत्रापत्ये अश्वा॰ फञ्। कौटायन सङ्घोत्रापत्ये 'पु स्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्वा॰ण्य। कौट्य तदपत्ये पु स्त्री॰ "हविषा जारो अपांसि पर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ॰ १,४६,४

कुटक पु॰ दक्षिणस्थदेशभेदे, "चङ्क्रममाण कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने' भाग॰ ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्कुटकाना राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहित स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपापण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्द सम्प्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो॰, तद्देशाधिपति र्जिनाचार्य। कुटकदेशस्थोऽचल कुटकाचल तत्रत्यपर्यत भेद। २फाले न॰ शब्दचि॰

कुटङ्क पु॰ कुगृहभूमि टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि—आच्छादने करणे घञ् ६त॰। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा॰

कुटङ्गक पु॰ कुटस्याङ्गमिव शक॰ इवार्थे क। १छदिपि पटले (चाल) हेमच॰पत्राटिप्पन्यादिते २गृहभेदे (कुँडे) राय॰

कुटच पु॰कुटेऽय ठीयते चि—ड। कुटजवृक्षे (कुरची)शब्दचन्द्रि॰

कुटज पु॰ कुटे पर्वते जायते जन—ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमर। "कुटज कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरोहिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्" भावप्र॰ तत्पर्यायाद्युक्तम्। "कुटज कूटज कौटो वत्सकोगिरिमल्लिका। कालिङ्ग शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफल मोक्षो वत्सक पाण्डुरद्रुम' इति भावप्र॰ तत्पर्याये इन्द्रयवफलस्योक्ते तत्फलस्य इन्द्रयवनामता"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघ "अलिरसौ नलिनीवनवल्लभ कुमुदिनीकुलकेलिकलालस। विधिवशेन विदेशमुपागत कुटजपुष्परस बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्ये च मेदि॰ तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति [illegible] कुटजवृक्षे [illegible]

कुटजपुटपाक पु० भावप्रकाशोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे यथा "स्निग्धं घनं [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] पुटेन च [illegible]। [illegible] रसं [illegible] [illegible] मधुयुतं [illegible] [illegible] राजा"।

कुटजरस पु० [illegible] अतिसारनाशके रसभेदे यथा— "कुटजस्य [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"।

कुटजलेह पु० भावप्रकाशोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible]"।

[illegible] अतिसारनाशके [illegible] लेहभेदे च यथा— "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"।

[illegible] [illegible] वैद्यको [illegible]"।

कुटजबीज न० [illegible]। इन्द्रयवे [illegible]।

कुटजा स्त्री "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वृक्षे [illegible]

कुटजाद्यघृत न० [illegible] [illegible] रोगनाशके घृतभेदे यथा "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"।

कुटजाष्टक पु० [illegible] अतिसारादिरोगनाशके औषधभेदे यथा "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"।

कुटन्नट पु० कुटम् [illegible] नटति नट—अच्। [illegible] (सोना) [illegible] (केवट) [illegible] [illegible] [illegible]

कुटप पु० कुट—कप्। [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible]

कुटर पु० कुट—करट्। [illegible] [illegible]

कुटल न० कट—कल। [illegible] (चाचाल) [illegible] [illegible] [illegible]। [(छेचील) [illegible]

कुटहरा स्त्री कुट [illegible] [illegible]। [illegible]

कुटल पु० कुट—कलच। (चाक) [illegible] [illegible]।

कुटहारिका स्त्री कुटं [illegible] हरति ह—ण्वुल् [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]

कुटि स्त्री कुट—इन्। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] कुटीरः। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] (च छे) [illegible] "[illegible] [illegible]"। भा० [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

कुटिचर पुस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर—अच्। जलशूकरे (शुशुक)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट—इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्तः।

कुटिर न० कुट—इरन् किच्च। (कुँडे) खलगृहे भरतः

कुटिल त्रि० कुट—इलच्। १वक्रे अमरः "भ्रुकुटीकुटिलास्या" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिग्भिः कुटिलमिति मत फौ न्यौ गौ" इ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट—इन् ङीष्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि—कृ—क्त। स्तम्भीकृते वस्त्रे "कौर्यासु राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रश" भा०स० ४७ श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक—तृप्तौ अच्। सन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तम" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ० दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "शङ्कुकर्णमुखाः सर्व्वे देवाः पारिषदास्तथा। का० कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०,।

कुटीय कुटीमिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे सि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे र स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्तेः पुस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे०। तस्यावयवः बिल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर—ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग—इण्यो०। १पटले छदिषि भरत २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्म्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट—उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब इती चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्ब प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब—अच्। १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः। भागोयवीयस तस्य यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृतिः "तस्य भ्रातयवन भ्राता कुटुम्बाद्य मत्रीयपि। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्मेण प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यस्त्वयुधार्यपि मार्ग्ग कुटुम्बे ऽतिथिधर्म्मिणौ" मनुः स्वार्थे क। तत्रैव पुंन० "अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [व्यापृते।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृतः। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्यास्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "सनित्य स्यात् सदा विप्रो वेदार्थेव सदा जपेत्। कुटुम्बिकोधर्म्मकाम सदाऽस्वप्नश्च मानव" भा० आनु० ८३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्य कार्य्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। २कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्यास्ति इनि ङीप्। १भार्य्यायां पत्नीपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजनं कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां च राजनि०।

कुट्ट छेदने, भिन्दने च अद० चरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्ट शिलाकुट्ट

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट—ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वाश्मकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां सक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्योहारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं स। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधोनिवेश्य क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

कुटजगति [illegible] उक्तो वस्तोभेदे

कुटजपुटपाक पु० [illegible] यथा "[illegible] ।

कुटजरस पु० [illegible] यथा—
'[illegible]" ।

कुटजमिश्र पु० [illegible] यथा
"[illegible]" ।
[illegible] यथा—
"[illegible]

[illegible] ।

कुटजबीज न० (र०) इन्द्रयवे [illegible] ।

कुटजा स्त्री "[illegible]" इत्युक्ते [illegible] वस्तोभेदे

कुटजाष्टक न० [illegible] यथा "[illegible]" ।

कुटजावलेह पु० [illegible] यथा "[illegible] ।

कुटमट पु० कुटम् [illegible] (बोमा) [illegible] (केयर) [illegible]

कुटप पु० कुट—कप् । [illegible] [illegible]

कुटर पु० कुट—करन् । [illegible]

कुटल न० [illegible] (बाताम्) [illegible] । [(तिसोरि) [illegible]

कुटवा स्त्री [illegible] ।

कुटव पु० [illegible] । (पात) [illegible] ।

कुटहारिका स्त्री [illegible] ।

कुटि स्त्री कुट—इन् । [illegible] ।

कुटिचर पुस्त्री० कुटि कुटिल जले चरति चर–अच्। जलशूकरे (शुशुक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कुटित त्रि० कुट–इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्त।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च। (कुँडे) स्वल्पगृहे भरत

कुटिल त्रि० कुट–इलच्। १वक्रे अमर "भ्रुकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "युगदिगृभि' कुटिलमिति मत स्नौ न्यौ गौ" वृ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप्। १गृहे २कुटिन्यां ३सुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीक्षत न० कुटि+चि–क्त–क्त। गृहीक्षते वस्त्रे "क्षौर्यञ्च राङ्कवञ्चैव कौटज पट्टज तथा। कुटीक्षत तथैवात्र कमलाभ सहस्रश" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्नोति चक–तृप्तौ अच्। सन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंस परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तम" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ०दर्शितम् "न्यासे कुटीचक पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "गङ्कुकर्णमुखा सर्वे शैवा पारिषदास्तथा। काष्ठ कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०स०१०अ०,।

कुटीय कुट्यामिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट् कुटीयति प्रासादे सि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे र स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्ते पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० तस्यावयव बिल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर–ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्ग–ण्वु०। १पटले छदिषि भरत २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब छर्दौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्ब प्रनिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब–अच्। १पोष्यवर्गे अमर २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्ज्यो विद्यामधिगच्छत। भागोऽयवीयस तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० स्मृति "तस्य भृत्यजनं पारवा कुटुम्बाच्च महीपति। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रिय कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ" मनु स्वार्थे क। तत्रैव पुं०न० "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [वासके।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृत। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि०कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "धुनित्य स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिको धर्मकाम सदाऽस्वप्नश्च मानव" भा० आनु० ९३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आयासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्य कार्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। ३कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यास्या इनि ङीप्। १भार्यायां या पुत्रवत्याः २स्त्रियां "शौच तु च यावत् कुरुते भाजनं कुटम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां क्षुपे राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्ट शिलाकुट्ट

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिक कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां सक्षेपेणोक्त बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्य केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तन सः। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथोभजेत्तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्य क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

[illegible]

[illegible]

धनरूपगतं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४ । २ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव । परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धे ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सङ्गुणिता पञ्च त्रयोविंशतिसंयुता । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्रा स्युः स को गुणः । न्यास भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ । १ । २३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्या 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यत्र सप्तैव ग्राह्याइति जातौ लब्धिगुणौ ११ । २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे ६ । १इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावितीति द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यास भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १ । १ जातौ वियोगजौ । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धि शुद्धौ तु वर्ज्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्ज्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यास भा० हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । ० तक्षणाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातं पूर्ववत् गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याद्धतयुतोद्धृतादिति गुणः २ गुणितो भाज्यः १० क्षेप २३ युतो ३३ हरभक्तो लब्धिः सैव ११ । उदाहरणम् येन पञ्च गुणिता खसंयुता पञ्चषष्टिसहिता च तेऽथ वा । स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक ! कीर्त्तयाशु मे । न्यास भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ०। ५ वा १३ । १० इत्यादि । अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी । अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यास भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १० । ११ ते च एव सर्वत्र । अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोग । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्पग्रहविशुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् । एवं तदूर्द्ध्वं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः । ग्रहस्य विकलावशेषात् ग्रहाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्य । कुदिनानि हार । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिर्विकला स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं शुद्धि । षष्टिर्भाज्य । कुदिनानि हार फलं कला गुणोऽंशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्य । कुदिनानि हार । फलं भागा गुणो राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्य । कुदिनानि हार. । फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम् । एवं कल्पभगणा भाज्य । कुदिनानि हार । भगणशेषं शुद्धि फलं गतभगणा गुणोऽहर्गण स्यादिति । अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा भाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धि । फलं गताधिमासा, गुणो गतरविदिवसा । एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसाहारोऽवमशेषं शुद्धि । फलं गतावमानि । गुणो गतचन्द्रदिवसाइति ।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ । उदाहरणम् । कः पञ्चनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशि । दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रो वद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्य अग्रमेव राशि अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यास भा १५ हा ६३ क्षेप २१ पूर्ववज्जातो गुणः १ लब्धि २" ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप् । (कुट्टनी) परपुरुषेण सह परस्त्रिया समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम् । "तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूहतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो० । ङिनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । आहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा०द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

धनहरगत्वं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४। ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तत्क्षणात्स्युरिद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४। ३ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव। परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धे ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम्। उदाहरणम्। येन सङ्गुणिता पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः। वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः। न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १। १। २३। ०। पूर्ववज्जात राशिद्वयम् ४६। २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्या 'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यत सप्तैव ग्राह्या इति जातौ लब्धिगुणौ ११। २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे ६। १ इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावित्यादि द्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४। ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। अथ वा हरतष्टे धनक्षेपे इति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४। २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १। १ जातौ वियोगजौ। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४। ७। अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा२ हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २। २ तक्षणाज्जातं २। २। अत्रापि जातं पूर्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याहतयुतोद्धृतादिति गुणः २ गुणितो भाज्यः १० क्षेपः २३ युतो ३३ हरभक्तो लब्धिः सैव ११। उदाहरणम् येन पञ्च गुणिताः खसंयुताः पञ्चषष्टिसहिताः श्च तेऽथ वा। स्युस्त्रयोदशहृता निरग्रकास्तं गुणं गणक! कीर्त्तयाशु मे। न्यासः भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।०। एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ०। ५ वा १३। १० इत्यादि। अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम्। क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी। अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते। प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७। ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५। ६ ते एव। अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८। ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १०। ११ ते एव एव सर्वत्र। अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः। तदर्थं किञ्चिदुच्यते। कल्प्यात्र विशुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः। तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम्। एवं तदूर्द्ध्वं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः। ग्रहस्य विकलावशेषाद् ग्रहाहर्गणयोरानयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः। विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती। तत्र लब्धिर्विकलाः स्युः गुणस्तु कलावशेषम्। एवं कलावशेषं शुद्धिः। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः फलं कला गुणोऽशशेषम्। एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं भागा गुणो राशिशेषम्। एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम्। एवं कल्पभगणा भाज्यः। कुदिनानि हारः। भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणा गुणोऽहर्गणः स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये। एवं कल्पाधिमासा भाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः। फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः। एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसाः हारोऽवमशेषं शुद्धिः। फलं गतावमानि। गुणो गतचन्द्रदिवसा इति।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम्। एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम्। अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ। उदाहरणम्। कः पञ्चनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ स एव राशिः। दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रो वद राशिमेनम्। अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रैक्यमेव राशिः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा१५ हा६३ क्षेप २१ पूर्ववज्जातो गुणः १ लब्धिः ३"।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट–ल्युट् ङीप्। (कुट्नी) परपुरुषेण सह परस्त्रिया समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम्। "तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादियमेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो०। णिनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्। प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा० द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे। उदा० यथा

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।

[illegible] ।

कुहाक [illegible] ।

कुहापरास्त [illegible] ।

कुहार [illegible] ।

कुहित [illegible] ।

कुहिम [illegible] ।

कुहिमित [illegible] ।

कुहिकारिका [illegible] ।

कुहीर [illegible] ।

कुहीरक [illegible] ।

कुहमक [illegible] ।

[illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठ [illegible] ।

कुठर [illegible] । [illegible]

कुठाक [illegible] ।

कुठारक [illegible] ।

कुठार [illegible] ।

[illegible]

गुनागरीयशिंशपासमराजद्रुमेन्द्रद्रुमनिन्दकसोमवल्कश्वेतकार्जुनप्रभृतीनां सुखप्रमाणो दण्डपन्थिर्भवेत् । यस्तु तथापि परशु स यथाकामं प्रयोजयेत् ।
कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यम् । २वृक्षे पु० शब्द-रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अल्पार्थे क । कुठारक क्षुद्रकुठारे पुस्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।
कुठार पु० कुठ—आरन् । १वृक्षे २वानरे पुस्त्री०मेदि०। ३परशु-
कुठि पु० कुठि—इन् किच्च । १पर्वते २वृक्षे च उणा० कौ० ।
कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च । (कुड़) कुष्ठे हारा० ।
कुठेर पु० कुठि—एरन् वा० नुमभावः । १पर्णासे उज्ज्व० । २वह्नौ शब्दमा० । ३श्वेततुलस्याम् (बाबुइतुलसी) राजनि० ।
कुठेरक पु० कुठेर इव कायति कै—क । नान्दीवृक्षे राजनि० । स्वार्थे क । २श्वेततुलस्यां (बाबुइतुलसी) शब्दच० ।
कुठेरज पु० कुठेर इव जायते जन—ड "सप्त म्युपा" पा०सू० । श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना० ।
कुठेरु पु० कुठ—एरुक् । चामरवाते त्रिका० ।
कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट् । कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्ड । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।
कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डिष्ट
कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।
कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि । कुडति अकुडीत् चुकोड । प्रनिकुडति कुडप कुडव
कुडप (व) पु० कुड—कपन् (कवन्) वा । प्रस्थचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे अमरः अर्द्धर्चादि । कर्षशब्दे विवृति क्षीरस्वामिमते मानं । "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः । प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः" "लीला० तेन षोड़शकर्षमितः कुडवः आर्द्रद्रव्याणां तु द्विगुणितकर्षमितः इत्याह सुश्रुतः
"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः । तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः । ते षोड़श सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम् । तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः । तत्रोर्द्ध चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्त पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते तथा पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रवाणाञ्च द्विगुणमिति" ।
"अथ षष्ठे गते काले यवान्स्वमुपार्ज्जयन् । यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः । कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि । कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्त्वा प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ९०, ।
कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च । देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि—दाहे इति व्याख्यातम् । अत मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम् ।
कुडिश पुस्त्री० कुड्यते कुड—अदने वा० श इट् । (कुडची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । "कुडिशो मधुरोऽल्पः कषायो वह्निदीपनः । लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा । बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मतः" राजनि० ।
कुडिदुग्धी स्त्री० क्षुद्रकाञ्चनवृक्षे (छोट उच्छिया) राजनि० ।
कुड्मल कुड—बाल्ये वा० क्मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखे कुसुमे सि०कौ० । २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृतमनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटलकुड्मले" माघ तारका०इतच् । कुड्मलित जातमुकुले त्रि० ।
कुड्य न० कुड्ड कार्श्ये ण्यत् कौतेरभूरा० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः । १भित्तौ (भित) अमरः २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना० । "वैद्यः सम्भाषमाणोऽङ्ग कुड्यमास्तरणानि वा । "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु० । "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिश्च" माघ । स्वार्थे क । भित्तौ शब्दर० ।
कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त० । चौरभेदे येन गृहभित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।
कुड्यच्छेद्य पु० कुड्य च्छेद्यं यस्य । १खनके । कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त० । भित्तिनिर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका० ।
कुड्यमत्स्य पुस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव । स्टहगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः । कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर० । [कुणयति ते अचुकुणत् त । प्रनिकुणयति
कुण आमन्त्रणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट् । कुणति अकोणीत् । प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।
कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि मन्त्रार्थे क तत

[illegible]

सुनाशरीरशिवादासनराजहद्देन्द्रहद्दतिन्द्रकमोमशल्कन्दे-तकार्जुनप्रभृतीनां श्वप्रमाणो दण्डपन्थिर्भवेत्। यस्तु सर्पाषि परश्च स यथाकामं प्रयोजयेत्।

कुणपलक्षण तु कुणपशब्दे दृश्य। ३वृक्षे पु० शब्द-रत्ना०। तस्येदम् शिवा० अण्। कौठार ततसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। अल्पार्थे क। कुठारक क्षुद्रकुठारे पु स्त्री० स्त्रियां कुठारिका। [कारे पु० शब्दरत्ना०।

कुठारु पु० कुठ—आरु। १वृक्षे २वानरे पु स्त्री०मेदि०। ३शस्त्र-

कुठि पु०कुठि—इन् किच्च। १पर्वते २वृक्षे च उणा० को०।

कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च। (कुड) कुष्ठे हारा०।

कुठेर पु०कुठि—एरन् वा०नुमभाव। १पर्णासे उज्ज्वल०। २यज्ञौ शब्दमा०। ३श्वेततुलस्याम् (बाबुइतुलसी) राजनि०।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै—क। मान्द्रोवृक्षे राजनि०। स्वार्थे क। ४श्वेततुलस्यां (बाबुइतुलसी) शब्दच०।

कुठेरज पु० कठेरइव जायते जन—ड "सप्त म्यां" पा०सू०। श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना०।

कुठेरु पु० कुठ—एरुक्। चामरवाते त्रिका०।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्ड। [प्रनिकुण्डते। कुण्डम्।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट्। कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त। प्रनिकुण्डयति ते।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि। कुडति अकुडीत् चुकोड। प्रनिकुडति कुडप कुडव

कुडप (व) पु० कुड—कपन् (कवन्) वा। प्रस्थचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे अमर अर्द्धपादि। कर्षशब्दे विवृति क्षीरस्वामिमते पान। "द्रोणस्तु खार्य्यां खलु षोडशोऽश स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभाग। प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडव प्रदिष्ट" "लीला० तेन षोडशकर्षमित कुडव आर्द्रद्रव्याणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुत

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्याम। तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषक। ते षोडश सुवर्णम्। अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्ध-रणम्। तान्यर्द्धतृतीयानि कर्ष। ततश्चोर्द्ध चतु-र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनि-ष्पद्यन्ते तुला पलशत तानि विंशतिर्भार सुष्काणामिद मानमार्द्रद्रवाणाञ्च द्विगुणमिति"।

"अथ षष्ठे गते काले यवगस्यमुपार्ज्जयन्। यवप्रस्थ तु त सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विन। कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि। कुडव कुडवं सर्व्वे (चत्वार) व्यभजन्त तपस्विन" "इत्युक्त प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विज" भा० आश्व० ९०,।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च। टेहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि गतिप्रतिघाते इति व्याख्यानम् कौमुदीकृता तु कुडि—दाहे इति व्याख्यातम्। अत मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम्।

कुडिश पु स्त्री० कुड्यते कुड—अदने बा० श इट्। (कुडची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि०। "कुडिशो मधुरोबल्य कषायो वह्निदीपन। लघु स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा। बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मत" राजनि०।

कुडिहुञ्ची स्त्री० क्षुद्रकाञ्चनवृक्षे (छोट उच्छिया) राजनि०।

कुड्मल कुड—बाल्ये बा० क्मलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखे कुसुमे सि०कौ०। २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठ "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघ तारका०इतच्। कुड्मलित जातमुकुले त्रि०।

कुड्य न० कुड्ड कार्कश्ये ण्यत् कौतेरस्मा० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्त। १भित्तौ (भित) अमर २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना०। "वैद्य सम्भाष्यमाणोऽङ्ग कुड्य-मास्तरणानि वा। "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु०। "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिश्च" माघ। स्वार्थे क। भित्तौ शब्दर०।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त०। चौरभेदे येन गृह-भित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्न०।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्य च्छेद्य यस्य। १खनके। कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त०। भित्ति-निर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका०।

कुड्यमत्स्य पु स्त्री०कुड्ये मत्स्य इव। गृहगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोप। कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर०। [कुणयति ते अचुकुणत् त। प्रनिकुणयति

कुण आमन्त्रणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट्। कुणति अको-णीत्। प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम्।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि घञर्थे क तत

[illegible] । माघे [illegible] । "[illegible]" [illegible] भा० ६.८ ७.८.८. "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

रीर [illegible] । [illegible] (कुमारावलि) [illegible] भा० ७१ ८ "[illegible]" भा० ।

[illegible]

[illegible]

वा । वेदास्राण्येव तानि स्युर्व्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित् । वेदास्राणि, चतुरस्राणि । आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनालाकृतीनि वा । नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व्वेशानदिगन्तरे । विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्" । ज्ञानरत्नावल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे" । नारदीयेऽपि "यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा । कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डद्वये त्वन्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम् । पीठमध्यन्तु यत्कुण्डं समभावं सुगर्त्तकम्" । बह्वृचपरिशिष्टे "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ मोक्षोद्धारे विशेषतः । सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्" । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां-स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम् । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रमुच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमुक्तिदम्" । सर्व्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं क्षेत्रफलमुपकल्पनीयम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे "मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रिकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात्कुण्डं करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम् । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" । मुष्टिमानमिति, बद्धमुष्टिहस्तमात्रमित्यर्थः । इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामुद्धारक्रमोऽभिधीयते । चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक् सूत्रमर्द्धेन दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं तत्र कोणैरष्टभिश्चतुरस्रकम्" । पूर्व्वोक्तेनाप्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायतां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातमात् स्वस्तिकमध्याकृति शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैव कार्य्या । पूर्व्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्या एव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तु कुर्य्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्व्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निपात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिशः साधितास्तु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः—पूर्व्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्य्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्व्वदिक्स्थदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्य्यात् । योन्याकारादीनामुद्धारश्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरो न्यस्य मध्ये वेदांशमानतः । भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते" । क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरः प्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः । भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेयदिशि कुर्य्यादिति । तत्रायं निर्म्माणप्रकारः—पूर्व्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्व्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य वह्निवृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिक्स्थदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात् । "चतुरस्रे चतुर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ । मध्यस्थभागमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्" । चतुरस्रे क्षेत्रे अष्टभिर्विभक्ते आद्यान्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रमणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रैव कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्तिमश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखाग्रभेददेशे सूत्रादिं निधाय तत्रैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग्रभेददेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यविस्तारमात्रं वृत्तार्द्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । "त्रिभागवर्द्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्" । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयवृद्ध्या मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्ऋत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्य्यात् । इत्थायं सम्प्रदायः । पूर्व्ववत् समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्म्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्व्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्य्यात् ।

[illegible] पूर्व्व[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्व्वि[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पूर्व्वाह्ण [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्व्वा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] " [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

स्य गर्भदेशावधिर्यावान् कर्णस्तावता मानेन तद्भुजाद्वं तस्य कर्णस्य भुजाद्वं लाञ्छयेत्। अत्र बाह्यचतुरस्र-सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजार्द्धेनोच्यन्ते। अयमाशय —बाह्यचतुरस्रसम्बन्धि-न्येकस्मिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत्। एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्र-प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वय-करणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातमादष्टास्र-कुण्डं कुर्य्यादिति। अयमिह निर्म्माणप्रकार —पूर्व-वच्चतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिश्चतुर्द्दिक्षु द्वादशम भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात्। अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्रा-ष्टकनिपातमादष्टाग्रनिर्दिष्ट पूर्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात्। इदानीं दिग्नियममन्तरेणैव तत्तत्कर्म्मोपयोगि-तया विधानललितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते। “सप्तभाग-बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात्। चतुर्थभागन्यूनेन पूर्वक्षेत्रेण चाश्रितं। धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-स्रकुण्डकम्। होमे प्रशस्तं भूतशाकिनीग्रहनिग्रहे”। चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिः प्रदेशे चतुर्द्दिक्षु च सप्तमांशं वि न्यसेत्। तत क्षेत्रगर्भविन्यस्तादि बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वत परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पा दयेत्। पूर्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रत्वे-न आन्तरचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते। ततश्चायमर्थः आन्त-रचतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं तत स्वकीयचतुर्थभागन्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि वाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य सूत्र-सन्धौ कोणं कुर्य्यात्। तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसम्बद्धवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुरारूढमौ-र्वीसदृशानि स्युः। ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परित्यज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत्। तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयो-ज्यम्। “दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात्। भक्त्वा क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः। समा-नसूत्रं तादृशान् सप्तास्रं सूत्रसप्तकात्। अभिचारोपशा-न्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्’। इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्ववत् वृत्तं

कुर्य्यात्। अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतु-ष्षष्टिसङ्ख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यैर्भागैः परि-मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्तर्दि-गग्रस्थं सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात्। अत्रापि सूत्राणां धनु-र्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्म्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-रिमार्ज्जनं चेति पूर्ववदेव वेदितव्यम्। एतच्च कुण्डमभि-चारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम्। आह विश्वकर्म्मा “यावन्मात्रं कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम्। यादृक् कुण्डस्याकृतिः सा प्रदिष्टा तादृग्रूपं मे-खलायां विदध्यात्। स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजाय सर्व-सिद्धिदं”। सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्द्वाङ्गुलयवादि न्यू-नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजाय साधनीयं। विस्तारे दैर्घ्ये गुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकं परिशिष्यते तदा ध्व-जाय इति। “खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षय। वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं भिन्नमेखले। मेखलार-हिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षय। भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते। अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्ज्जितम्”। खातहीने भवेद्रोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादि-दानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते। तद्यथा मोह-चूडोत्तरशास्त्रे “चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु। चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत्। हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह”। इष्टमान-शताङ्गं स्यादित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम्। इयन्तु खातादिमान-कथनार्थं परिभाषा क्रियते। चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतु-र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतितमो भागस्तावत्-परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत्। ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्ध्वमानं विदध्यात्। प्रथमे इत्युक्तम् “कु-ण्डं जिनाङ्गुलम्। तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह” जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम्। प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि “पञ्च-त्रि-मेखलोच्छ्राया ज्ञात्वा शेषमध खनेत्”। विश्वकर्म्मप्राप्तम् “व्यासात् खातं करं प्रोक्तो निम्नस्त्र्यङ्गुलेन तु। तिर्य्यगङ्गुलानि–पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्न-त्वम्। “उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखला-यश्चैव नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेध इत्युभयोश्चतुर्वि-

[illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तदा दक्षिणे उत्तरे वा ऐशान्या वा स्यात् परन्तु चतुरस्रम्, वेदा षडंशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रियवाङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा मण्डपे नवकोष्ठकेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या” नारदीये “यत्नोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्म्मणि । वेदाशुमर्द्धचन्द्र च वृत्त पद्मनिभं तथा” । अत्र कुण्डचतुष्टये ख्यातानामप्युक्तं नारदीये “पीठमष्टदलं वेदे कुण्डं सुत्रमाणमण्डलकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षण । पञ्चम कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति” अथ मध्यम पक्ष । कैश्चित्पूर्व्वपश्चिमयोरिति लिखितमदसत् सोमशम्भौ “एव वा दिग्गतायां प्रतीच्यां द्वारयेद्वा” “आचार्य्या अपि “कुर्य्यादिदि कुण्डमुत्तरस्यां प्रदिष्टं चतुरस्रमेकमेव” इत्युक्तमिदं पक्ष । नवपञ्चाग्निकार्य्ये पश्चिमसंहितायाम् “कुण्डमध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । पितत्रिंशद्दशात तत् कुण्ड तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरस्थानि कुण्डानि नव पञ्च वेति ' । नारदीये “कुण्डमेकमथ वेदीव मध्यादरस्य मत- मिति” केचिन्मध्यादष्टाङ्गुलमध्यन्तरं प्रोक्तं तन्मण्डपानुसारेण व्यवस्था । अथ सर्व्वविशेषस्यापि स्रोतसि कुण्डविशेषमाह “विप्राणां चतुरस्रं च वृत्तं च क्षत्रियस्य च स्याद्वेदकोणानि चापि । सर्व्वाण्युक्तानि सर्व्वेषां योन्याकाराणि वा मतानि “विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुष्कोणवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादिवर्णेषु चतुष्कोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् “विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्र- मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिका” । पञ्चरात्रे “सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा” सनत्कुमारे “स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र । योन्याकाराणि कारयेदिति” । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह “सिद्धि पुत्राः शुभं शत्रुनाशः शान्तिर्म्मृतिच्छेदो वृष्टिरारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुण्डके” प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् “सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि च्छेदमारणयोः षडस्रम् पद्मसन्निभम् । वृष्टि रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी- रितम्' । कामिके तु मतान्तरम् “ऐन्द्र्या त्र्यस्रं चतु- ष्कोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैरृते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रन्तु उच्चाट- नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदमिति' अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । “शतार्द्धे रत्निः स्यात्तत- परिमितेऽरत्निविततं सहस्रे हस्तं स्यादयुतहवने हस्त- युगलम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमिभै ८ ककुभि- र्व्वा १० कोट्यां नृपकरमपि प्राहुरपरे” शतार्द्धमिते पञ्चाश- न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष- होमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्ढस्तमितं, कोटि- होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश- करमपि प्राहुरिति व्याख्या भविष्यपुराणे “हविर्माने शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वथ होतव्ये कुण्डं तु मुष्टिकरात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षमाने चतुष्करम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्” शार- दायाम् “दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते” स्कान्दे “कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं समन्ततः योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति” इदं प्राय- स्थूलहव्यविषयम् “अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानं “लघ्वैकरत्न्यादयुतलक्षान्तं हस्तैकवृद्ध्याऽष्टहस्तकस्य । कोट्यर्द्धे दिग्वि शतिलक्षदले मुनीषुभिर्वा कथानुहस्तम्” अयसैकवृद्ध्या दशलक्षाणामन्तं समाप्तिर्वाच्यादश लक्षान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्य्यन्त- मित्यर्थे करस्य एकवृद्ध्या दशहस्तकम्पर्य्यन्तं स्यात् दश- हस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं याव- त्कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्वेणान्वय कोट्यर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त- पञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या शारदायाम् “एक- हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्” सिद्धान्तशेखरे “लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् । कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दश- लक्षाद्यन्तं क्रमात् । षड्दश लक्षविंशत्या, कोट्यर्द्धे सप्त- हस्तकमिति” । इदमेव कुण्डमानद्वासिकादिमतं सिद्धान्त शेखरशारदाहेमाद्रिमतद्वैः प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपे- यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखित पुनर्भिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तद्ग्रन्थस्य-

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् वरन्तु चतुरस्रम्, वेदाः अष्टाशान्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिपदङ्गुलान्तरेण वा पादाभारेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेदाचतुर्थांशेन वा मण्डपे मध्यकोण-कतेऽष्टसु भागेषु सन्ति भवन्तीति व्याख्या" नारदीये "यथो-पदिष्टानि कुण्डान्यष्ट फलानि कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । अत्र कुण्डपक्षे सारातिलकोक्तमुक्तं नारदीये "षोडशहस्ते तु कुर्य्यात् सुप्रमाणमर्गलकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षण । पञ्चम कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति" अथ मध्यमं वा । केचित्पूर्व्वेशयोरिति लिखितवन्तः । सोमशम्भौ "एव वा विरचनीयं शान्तीच्छाद्वारदेशे च "आचार्य्यो अपि "इष्टा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां भविष्यत्याः चतुरस्रमेकमेव" इत्य भिहितं च । मण्डपाधिकारे वसिष्ठसंहितायाम् "कुण्डं मण्डपमध्ये तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्तिद्वयमात्रं तत् कुण्डं तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि भव-न्ति वेति" । नारदीये "कुण्डवेद्यान्तरं चैव सप्ताङ्गुलमता-मिति" केचित्तु त्रयोदशाङ्गुलमन्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसा-रेण व्यवस्था । अथ वर्णविशेषस्य कोणादि कुण्डविशेषमाह "विप्राच्छत्रियस्य च वृत्तं च वैश्यार्द्धं त्र्यस्रं स्यादष्टकोणानि यानि । सर्व्वेषामष्टरूपाणि चापि योन्याकाराण्युक्तमा-ना मतानि "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि वर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्या-द्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्र-मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः" । पञ्चरात्रे "सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारे "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र । योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धि पुत्रा शुभ शत्रुनाश शान्तिर्म्मृत्युच्छिदे वृष्टिमारोग्यमुक्त हि फल प्राच्या-दिकुण्डके" । प्राच्यादिकुण्डेष्वष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदा-हृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रु-क्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि छेदमारणयोः षड-स्रम् पद्मसन्निभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी-रितम्" । कामिके तु क्रमान्तरम् "ऐन्द्र्यां स्यात् चतु-रस्रमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैरृते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रन्तु उच्चाट-नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्निः स्यात् शत-परिमितेऽरत्निविततं सहस्रे हस्तं स्यादयुतहवने हस्त-युग्मम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमिदं ८ करमि-र्वा । कोट्यां नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाश-न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्ष-होमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्हस्तमितं, कोटि-होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडश-करमपि प्राहुरिति व्याख्या । भविष्यपुराणे "हस्तमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे तथा होतव्ये कुण्डं स्यात्करतालकम् । द्विहस्तमयुते तत्र लक्षमाने चतुःकरम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु शाश्वतम्" शार-दायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं समन्ततः । योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्राय स्थूलद्रव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम् "लक्षैकहस्तादशलक्षकान्तं तैरेकवृद्ध्या दशहस्तमाहुः । कोटौ दिशि शतिलक्षलक्षदले मुनीश्वरस्तथानुरूपम्" तथैवैकवृद्ध्या दशलक्षकाणामन्तः सशाशीत्यादश लक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्यन्त मित्यर्थं करस्य एकहस्ताद्दशहस्तकम्पर्य्यन्तमित्यादश-हस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्त याव-त्कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्ववान्वयः कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-पञ्चषट्त्रिकर कुण्डमिति व्याख्या शारदायाम् "एक-हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्वृद्धेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरमोक्तं दश-लक्षाहुतौ क्रमात् । षड्हस्तं सर्व्वविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्त-हस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानमग्निकादिमत सिद्धान्त शेखरशारदाक्रियासारे प्राचीनै राघवभट्टरामवाजपे-यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखित कुत्रचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरणे-

[illegible]

[illegible] महाप्राणत्वादीनि । तत्र वा [illegible] न्यून बाध्य । अव्यावृत्तिरिव । तत्र वा विशेषाख्या [illegible] । [illegible] पूर्व [illegible] । [illegible] विधान [illegible] । [illegible] " इत्यादि [illegible] नास्ति । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

अभिधाने [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] दर्शनेन दर्शिता [illegible] [illegible] व्याख्या । [illegible] "[illegible] कुर्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] योनिमध्ये [illegible] न । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] मध्ये [illegible]" [illegible] "[illegible] योनि [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" "[illegible] मध्ये [illegible] योनिलक्षण [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] योनि [illegible] व्याख्या । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] योनिं [illegible]"। केचित् योनिस्तु [illegible] [illegible] योनिम् [illegible]" । अधिक [illegible] ।

"[illegible] पिवेत् [illegible] [illegible] । [illegible] कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति [illegible] [illegible] । "[illegible] कुण्डे पिबति [illegible] । [illegible] कुण्डानि [illegible] पाण्डुनन्दन," भा० आ० १२८अ० । "[illegible] [illegible] विधीयते । तस्मात् गोरजसा [illegible] कुण्डे [illegible]" भा० आनु० १०१अ० । [illegible] [illegible] कुडि—दाहे करणे घञ् । [illegible] भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप् । "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-

[illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कुण्डगोलकौ । [illegible] [illegible]" भा० द० १८६अ० । "[illegible] कुण्डगोलकौ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पृथग्गोलकौ" [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] माता [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । कुडि—दाहे भावे घ । ६दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रसुतभेदे । "[illegible] [illegible]" भा० आ० ८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । ४कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पुंक० कुण्डे योनिकुण्डे कीटस्य विचारशून्यत्वात् । १पतितब्राह्मणसुते २जारजातब्राह्मणसुते ३दासीकामुके ४चार्वाकमताभिज्ञे पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डं गोलं गोलाकारं क जलमत्र । १काञ्जिके हेमच० । स० द्व० । २कुण्डगोलकयोः समाहारे च ।

कुण्डज पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम—वा० ड [illegible] । [illegible] हेम० तस्य [illegible] कुण्डा-कारत्वात्तथात्वम् [[illegible]]" भा० [illegible] ६७अ० ।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव [illegible]

कुण्डजठर पुं० कुण्डस्य जठरमस्य । १कुण्डाकारोदरे २स्स

[illegible]

यस्या वा पद्मनाभ्याकारत्वात्पद्मोक्ति । अर्गमध्ये षट्कोणगर्त्तं चतुर्दिक्षु एतत्कारणादि यद्वत्तेन रचिता सुन्दरा सा अश्वत्थपत्राकृति अग्न्यादीनि व्याख्या । पाद्मपीये "मखला मध्यत कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां मध्यतः किञ्चिन्निम्नामुन्मीलितां शनैरिति" योनिमिति शेष । सुवैकल्पसारे "दीर्घां कुर्याद्‌गुला योनिस्त्र्य' शोना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्ध स युक्ता चाश्वत्थदलवन्मता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये चाज्यधृतिर्यथेति" पञ्चरात्रे "एकाङ्गुलोच्छ्रिता योनि विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्राय कुत्रचिदुक्त अङ्गुल परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्राय अयन मायोमडकमतपक्ष अतोऽस्मदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षो बहुसम्मत कार्यं । शारदायाम्" "मूलादारभ्य नाल स्याद्योन्या मध्ये यदन्तरम् इति द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षण माह "अधार्धाङ्गुलपदे तु मेखलामान्दशाङ्गुले । विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्निरिष्यते ' मेखलानां दशाङ्गुले विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घां योनि स्यादिति व्याख्या । प्रयोगसारे "स्थिता प्रतीच्यामायाते सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारा षट्चतुर्द्व्यङ्गुला क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनि कुण्डस्य कारयेत्" । केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रस्य यत्फल तन्मूलमानीय तावत्समचतुरस्र संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याह" । अधिक कुण्डार्कादौ दृश्यम् ।

"रस पिबेत् कुमारोऽय त्वत्प्रसादात् महाबल । यत्र नागरसस्तस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति बालोऽय तावदस्मै प्रदीयताम्" । "एकोच्छ्वासात्तत कुण्ड पिबति स्म महाबल । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दन" भा०आ० १२८अ० । "साधुभिर्गर्हित कर्म चाण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरसभा ध्वस्तमपा कुण्डे निषिञ्चति" भा० आनु० १०१अ० । कण्ड्यते कुण्ड्यतेऽनेन कुडि–दाहे करणे घञ् । अमृते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप् । "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-

यिनाम्" मनु । "ब्राह्मणा एव सम्पृक्ता तुष्टस्वर्गमभीप्सता । श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिता । दुर्बला कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ । वर्जनीया प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिन" भा० द० १९९५० । "द्विजात् द्विजातिभार्य्याया सवर्णायामुत्पन्नकुण्डगोलकयो संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण स इति श्रुति । तस्माच्च वर्णजधिरकुब्जवामनपङ्गुषु । जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्कारा स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित् प्रचक्षते । कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्य नास्ति चैतयो । तदपत्यन्तु संस्कार्य्यमपरे त्वाहुरन्यथा । संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु । उपनेयाश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपत । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत् । कन्यास्वीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ" अतस्तयो ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेष । क्षत्रादेरपि बोध्यम् । "अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" इत्युक्ते शुल्कदान विना उपगतपरस्त्रिया जातस्य वोढुरेव पुत्रत्व शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति । अतएव "यस्मै माता प्रलोभयेत" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिणएव पिण्डदत्व भङ्ग्योक्तम् । अस्य प्रस्थेन सह समासे आद्युदात्तता । तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा० र । कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि० कुडि–दाहे भावे अ । ६दाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्च्चा कनकध्वज" भा०आ०१८६अ०, कुण्ड+स्वार्थे क । २कुण्डार्थे,

कुण्डकीट पु० कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव विचारशून्यत्वात् । १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि० ।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोल गोलाकार क जलमत्र । १काञ्जिके हेमच० । स०द्वन्द्व । २कुण्डगोलकयो समाहारे च ।

कुण्डग्न पु० कुण्ड तदाकार गच्छति गम–बा०ख डिच्च । निकुञ्जिकाख्ये हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम् [च शताधिका" भा० आ० ६७अ० ।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दु यना

कुण्डजठर पु० कुण्डमिव जठरमस्य । १कुण्डाकारोदरे २ऋ

[illegible] । "[illegible]" [illegible] १२७

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि-अण् [illegible] । [illegible] "[illegible] कुण्डधारस्य [illegible]" [illegible] ।

कुण्डपायिन् पु० [illegible] कुण्डाकारपात्रेण [illegible] । [illegible]

कुण्डपायिनामयन न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible]

ऽऽदनीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चर्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पयो न सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" वृ०। "अतिप्रणीतपर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुत? इति चेत, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यन्तयोर्योगादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनादेः पुरस्ताच्च कर्त्तव्यमित्यस्य विषयोऽन्येभ्य इत्युक्तम्" वृ०। "सदो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीयचयनानि पञ्चर्याणि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु च, स च सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम्। अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तदादित्युक्तम्। इदानीं येषां न सुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावस्य सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोऽद्देशादिसाधन इत्यकल्पनायां सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिद्दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत?" वृ०। "तत्कालार्थेव तद्गुणा" सू०। "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सुम्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालार्थेव तद्गुणाः' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव। तत्कालार्थेव तद्गुणा इति चकारोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणा कर्त्तव्या इत्यर्थं। सदआदीनामस्पष्टार्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पञ्चर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालार्थेव तद्गुणाः' इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा'अग्निमाहृतादूर्ध्वं मतुयाजैश्चरन्ति" इति तेषां पञ्चर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽनुयाजप्रभृतीनि कर्मान्तराणि सोमा-

ङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" वृ०। "सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा दृष्ट्राभिप्रययो" सू०। "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि पर व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्विनयनादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत। यथा दृष्ट्राभिप्रययोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त। यथा दृष्ट्रस्याभिप्रययस्य चान्यस्य वा सन्तते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानसरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा दृष्ट्रादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति। यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थं" वृ०। "सगुणानां त्वेव कर्मणामुद्धार उपजनो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतु। यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव धर्मोद्धारादिर्दृष्ट यथा स्नानभोजनविहाराणामहरह कार्याणामुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्ट, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनग्रन्निमित्तकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते। शिष्टव्यं प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ" वृ०। "सुब्रह्मण्या त्वत्यन्तम्" सू०। "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचार प्रकृतावुपवसथ्याकालत्वात्। सुब्रह्मण्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते। सुब्रह्मण्यायाः अयं विशेष। अत्यन्त-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयमङ्गास इति नोत्स्रष्टव्या। अनपहृते प्रकारावधयत्वात्। प्रकृतावुपवसथ्याकाला सती सुब्रह्मण्या

[illegible] ॥ [illegible]

कु[illegible] [illegible] । [illegible]

कु[illegible] [illegible] । [illegible]

कु[illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

श्वात्मीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चर्थमित्युक्तम् । अतोऽग्निप्रणयनस्य पयो श्व सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्” ष्ट० । “अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य” सू० “एव तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्धमेव कर्त्तव्यता प्रतिपादिदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाया दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्य भवतीति प्रतिपादयति । कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्योगादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्” ष्ट० । “अतो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीयप्रृत्यानि पञ्चर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके” सू० । “एवतावदौपवसथिकेषु य, स श्व सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् । अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रादीना वैगुण्यकरत्वात्तदित्युक्तम् । इदानीं येषां श्व सुत्याश्रयणं नास्ति श्वत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावेऽप्यस्यैव अङ्गभावस्य सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोऽहैयादिसाधन इत्यकल्परूपाणां सदयादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिद्दृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?” ष्ट० । “तत्कालत्वैव तद्गुणा” सू० । “यस्य प्रधानस्य यः काल स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सम्प्रकाल इत्यर्थः । तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालत्वैव तद्गुणाः’ इति । एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदयादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव । तत्कालत्वैव तद्गुणा इति चयम्ब्दोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणा कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदयादीनामग्न्यर्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदयादीनि पञ्चर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं ‘तत्कालत्वैव तद्गुणाः’ इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा‘अग्निमारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति” इति तेषां पञ्चर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽत्रुप्राप्तद्यानि कर्मान्तराणि सोमा-

ङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” वृ० । “सिद्धस्वभावाना न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो” सू० । “प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्व न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारस्य माङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि पर व्यवधानादन्यत्व भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्यानपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसङ्गेऽत्र । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा सत्त्रे रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्मापैति तद्वत्त्वापीति । यस्मादुव्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एकौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थ” वृ० । “सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा” सू० “अयमर्थाग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतु । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वत्रोद्धारादिर्दृष्ट यथा स्नानभोजनविहाराद्यामप्रस्थ कार्यायाङ्गसर्वचतुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्ट, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराये अनन्तरं नैमित्तिकमुपजायमान सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि नैमित्तिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौम्यं कर्म्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते । इयञ्च प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ” वृ० । “शुनक्षुप्या त्वत्वनम्” सू० । “मार्गशीर्षोऽय शुनश्चप्यावित्वाचारः प्रकृतावुपसत्सुत्याकालात् । शुनश्चपयाया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् शुनश्चप्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । शुनश्चप्या अय विशेष । अत्वन्तं-नित्य कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यङ्गत्व इति नोत्प्रष्टव्या । अनपहृते ऋकाशसंयत्वात् । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती शुनश्चप्या

निमेषे ह । "स्थानेन कुण्डपायिनः [illegible]" कात्या० १।१७

कुण्डधार पु० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि–अण् उप० स० । नागभेदे "[illegible] कुण्डधारस्य [illegible]" भा० व० ८४०

कुण्डपायिन् त्रि० पूर्णे कुण्डे न [illegible] सोमम् पा–णिनि । [illegible]

कुण्डपायिनामयन न० [illegible] । सत्रभेदे [illegible] "कुण्डपायिनामयनम्" [illegible]

[illegible]

मात्मीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनान्तत् सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्वर्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पशो श्च सुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" वृ०। "अतिप्रणीतचर्य्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनादेः पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्" वृ०। "अतो हविर्भिर्मान्याग्नीषोमीयाग्नीषोमप्रणयनपशतीयरीपरूपाणि पश्वर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु य, च श्च सुत्यार्थत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। अग्निप्रणयनश्च सुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम्। इदानीं येषां च सुत्यावचनं नास्ति स्तुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्म्मणो हेत्वादिसाधन इत्यकल्परूपाणां वत्सादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिद्दृष्टं अदृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?" वृ०। "तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः" सू०। "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सम्यक्काल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्य्यः 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा तस्मात् वत्सादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादक्रियैव। तत्कालास्त्वेव तद्गुणा इति चकारोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणा कर्त्तव्या इत्यर्थः। वत्सादीनामपश्वर्थतावचनम् अभ्युपगम्य वत्सादीनि पश्वर्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्व्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्राय। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति तेषां पश्वर्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽनुयाजप्रभृतीनि कर्म्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति भाष्ये उच्यते" वृ०। "सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो" सू०। "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वं नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्राधान्यामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तदनपगमादिति कर्म्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत। यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्त। यथा पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति। यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्व्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थ" वृ०। "सगुणानां त्वेव कर्म्मणामुद्धार उपकर्षो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतु। यस्मात् प्रधानकर्म्मणामुद्धारे उपकर्षे-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्व्वलोकाचारादिदृष्ट यथा ग्रामभोजनविवाहादावप्यरूढ कार्य्यावश्यसौपटुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्ट, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषा नित्यकार्य्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि वैशेषिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन उत्कृष्यते। द्वयव्च प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्व्वत्र उद्धारोपकर्षोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थ" वृ०। "सम्प्रख्या त्वसन्तम्" सू०। "भावप्रिकोऽयं सम्प्रख्याविचार प्रकृतावुपयुक्तत्वाकाङ्क्षत्वात्। सम्प्रख्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सत्योपचदभावात् सम्प्रख्याया अभाववत्ता स्यात्, तत इदमुच्यते। सम्प्रख्याया अयं विशेष। अत्यन्तं-नित्य कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयदाल इति मोत्प्रष्टव्या। अनवच्छिन्नकालावधयत्वात्। प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सम्प्रख्या

भिदे इ। "भक्षेण कुण्डपायिता नामनकथा बाल्मा० ११म

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाधारं धारयति धारि—अण् उ० स०। नागभेदे "नयनिमाम् कुण्डधारेण सर्वदेव वनमबी" भा० व० ८५०

कुण्डपायिन् इ० भूमि कुण्डेन कुण्डाधारेणापि पिबति सोमम् पा—णिनि। कुण्डेन सोमपायिन् यजमान सोमपीथिवाधकसम्बन्धादिषु

कुण्डपायिनामयन न० इत्यणुक न०। यज्ञभेदे सर्वित सर्वमसोदिवम् आश्व श्रौ ।१२ ।१०—पूमारी च यथा "कुण्डपायिनामयनम् सू०। "स्थानसचरिदं यानवि वत्र सैदिवम्" इत्य "भाविनीधिता भवति" सू०। "सर्व सायवत् स्वाहेविनस्मि ननभति। स्वाहेविनि-रन्तादिष मासपञ्चलोकमा" इ०। "ते मासि सीर्यं सोम नं" सू०। "सवर्य मचार स्व दीक्षाचा। मासमीते दीक्षिता सोम मीमयीवर्य" इ०। "तैना सायमयतो भवति" सूत्र "माश्विनामासीयाचायवादी दीक्षाविधि, मथा सामिनामासमचरानायादोस्यतय विधि इ०। "सोमकमल सस्म मासान् सुवायीनस्म मा मायमनियोम मवृति" सू०। मायवमासीमा मन्य मासान सुवायोमस्म मा मानि मानि ते मर्व मासम् अग्निष्टोम मुहुति मासं मासः इत्" मासस्थामा माम-भवार्य" सू० माव मासम मायमासमाव मवयमावे द्वादशाहमीसेऽग्नि सोमम मासदासमाव विधिवादग्नि-ष्टोमात् मर्वाहरसैवादिति मावमिमा प्रविशत्" इ०। "माये सर्वपूर्वमासाभ्या यजेन्ते" सू०। "अग्निष्टोम-मतीतोऽपि मम मयमदेव मायं सर्वपूर्वमासाभ्यां य-जेत इ०। समयेष्टिष्टया पौर्णमासा सुन्नयेऽन्य-रूपस्यामामसा विमानसयोरसमे यथा सप्तम् सू०। "स्वनम स्वादसीयम्—यथा सम्बवादो दीक्षणावाऽन्यः समासति सम दीक्षानमा वर म दीक्ष" इ०। "मासं वैश्वदेवेन" सू०। मवदयावैव सवस्म्। वैश्वमदयावेभा इ च भवति मासमा मासामसा, च मासमासम न स्वनासति इ०। "माये सवस्मासे मासं मासमेते स्वस्यायमवर्धेद्" अ० "इ मासेनावसम मर्देदुद्धवमासीसमादृत्येन मा कुमी न। मय मुमासमृमवासमिति विधि इ० "मासं प-मासीरोवेव" सू०। "मवैनामसदयदेव" इत्य "सदसमीता

पूर्वेते सदसदिति समासामिसमवमादिवर्षेदवासानि सोमसवनिर्य मन्यसमा सोमूने सदसद्" इत्य "मविसवनि मास: पूर्वेते नविसवनि पुनरसीमिमिति समान सन-मर मसिद् पूर्वेन मसम मासाम मुवादिमपि सर्वान-मसमसामोसमवस्थिर्य मर्ने मता सुमारम्भा" इ०। "मास मसमरा रसामसर कुर्मेत समासमात् सीमसमा मग्निष्टोममेषु मदमा" सू०। "मदिदमग्निसमस्थावीन-सवसिर्य मर्वे कुण्डपायिनामयने मग्निष्टोमादिमासेम मर्वे मविस यत् मम च माड्ा न्सम मासमायि माविमा मनुमवद्रोऽभवर सर्व मविमवि। मम मे- मासा मसमी समासमासादिति। म मग्निष्टोमादिमा-वेम मपदिवम् विसमार्य मा सोमयनिमी समानवर म विसमानमादिति। समासमावुगामारवमिति, मम-मदिसमासम अग्निष्टोमादिमामायु सीमादिवि। कथम् ? मम मसम ममासमामसीसमास्य संसमारिसमम् कुण्डपायिनामयने मिमसमा समसामा समा मम अग्निष्टोमादय ममसामा समरा मम दिव समसमामा। सर्व च ससमसम समाम रसे सोमसविमस समान मवित सदेव दिव मरमोऽग्निष्टोमादिमाव न मद मम्रा मर्व सोमसवनिम कुर्मति। समभाव मवति। अग्निष्टोमादिमायाम् समानिवि मम्समामा दिवं रसमासमम्र मर्व सोमसवनिम मर्व दिव कुर्मति मसमी समासमासादिति। मदिदग्निष्टोमादिमायाम् सो-मामिनि मदमि मदसमसम। कुरा ? सोमावसव समात् समासामुं अग्निष्टोमासोमा च मर्तिसमसर मादसममवि। मदुमरिदमम समासमसमर्वसमा-दग्निष्टोमादिमावे पूर्वमविविदिति। अतएवम् सोमवासामासेन समासमसमसीसम पूर्वमवसमसमम-सम वि। अग्निष्टोमादयोऽपि मम समामा मा-समसा सर्वविसेषाः समसाँ सासपुसामासमासवि न च मासवि। मासम सां सुमसम समावि। सुमासमम ते समासमासादिसम वैसेषाः मासासमासमासमसिम-वैसामिसासैसोऽम समसमावाभिसमसुसमसम् दवि" इ० "मसमे मविसमसममच सप्तमासिसिम्" "पूर्वेती-सम वैसेसोमासममा समस सर्वमवि। सोमसवेन सर्वदे मा मदुमामा च मनुमाविविमावि समर्य न् सी मम्सीसामासिमो समसम मासेमम मासु इ-मादिमा। मसी मसमात् मसी सुमासमर्वेव म-

मादनीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पश्चार्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पयो श्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" इ०। "अतिप्रणीतपर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयो तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्" इ०। "अतो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीपरिस्तरणानि पश्चार्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु य, स च सुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम्। अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तद्वदित्युक्तम्। इदानीं येषां च सुत्यासम्बन्धं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावेऽप्येव अङ्गभावस्य संनिपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोऽद्देशादिसाधन इत्यल्पस्वरूपाणां सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्ट दृष्ट वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुत ?" इ०। "तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः" सू०। "यस्य प्रधानस्य य कालः स एव कालस्तदङ्गानां प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः 'तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणास्तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव। तत्कालास्त्वेव तदङ्गा इति यमन्त्रोऽत्र पठित प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। सदस्यादीनामप्यर्थतावचनम् अभ्युपगम्य सदस्यादीनि पश्चार्थानि वा भवन्तु, सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्य पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तदङ्गाः' इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति तेषां पश्चार्थता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽन्तरायावसद्यानि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" इ०। "सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयो" सू०। "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रधानानामनुपकारकत्वमित्ययुक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तदङ्गा एव भवन्ति, तदनपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत। यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः। यथा पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते ऋतुविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति। यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्य पुरस्तात् क्रियायास्तन्निराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थं" इ०। "सगुणानां त्वेव कर्मणामुद्धार उपजनो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः। यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वलोकाचारादिदृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणामुद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि मध्ये विकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते। लिङ्गवद् प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षा सगुणानामेव दृष्टा तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" इ०। "सुब्रह्मण्या त्वन्तम्" सू०। "प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः प्रकृतावुपसत्सु त्याकालत्वात्। सुब्रह्मण्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते। सुब्रह्मण्याया अयं विशेषः। अत्यन्त-नित्य कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽप्यङ्गास इति नोत्कष्टव्या। अनयष्टौ हविर्भावसमयत्वात्। प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

[illegible]

[illegible]

एतत्? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मात् सोमा इति" सं०व्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदा निरुपपदाश्चैते मास दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" सं०व्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदा अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं पच्यमाना परिपूर्णा मासश्चात्र सर्वत्र प्रायणीयस्तु षडहात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्क। "इति शतयतोरयनं पूर्वपक्षेण षण्मासान्" सू०। "इति प्रातयतोरयणस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्क "उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" सं०व्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुषज्यते यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्क। "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्त्वात् अनुषङ्गश्रुतिस्तु अहीनत्वेन सन्नीति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथ योभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" सं०व्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० हविर्यज्ञेभ्योऽप्यसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवतीत्येके मन्येच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्क उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या 'हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः' परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् यदेतत् वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्देवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्ये त्वन्यतोऽत्र विशेषमाहुः' सं०व्या०। "अतूपरका कुण्डानिरूपाश्चमसा" सू०। अतूपरका अशृङ्गका कुण्डप्रतिरूपा इष्टकाकारा कर्क। "अत्र अतूपरका अशृङ्गा मृन्मयाः पक्वाः कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा इष्टका भवन्ति" सं०व्या०। "पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने सत्रयमाणाः पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति तत्र मुख्यस्यानृत्विजा कर्माणि एकैकः करोति" सं०व्या० "होताध्वर्य्युपोत्रीये च" सू०। "चशब्दादुन्नेत्रीयं च" कर्क। "उद्गाता नेष्ट्राच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता" सं०व्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे" सू०। "चकारः सर्वत्रानुवर्त्तते" कर्क। "मुख्यासनेभ्योऽनुसर्पमितराणि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृप्त्वा-सृप्त्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्त्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्क।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०, "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः? कालविधिरूप एव शब्दो मासमिति। कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वेति हुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यं तत्र मासविधिः। अथ उच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्ते—इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरन्तराम् अग्निहोत्रशब्दो न

[illegible]

[illegible]

एतत्? जुहोतिशब्दात् "सायमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मात् सोमा इति" सं०व्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादिषु सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदा निरुपपदाश्चैते मास दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" सं०व्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दोऽस्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चाग्निर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येव सोमोपपदा अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं पञ्चमासा परिमर्शा मासयात्र सर्वत्र सावमस्य गहिनात्मक अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्क। "इतिशातयतोरयनपूर्वपक्षेण पञ्चमासान्" सू०। "इतिपातयतोरयनस्य पूर्वपक्षेण पञ्चमासान् नयेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्क "उत्तमे त्र्योऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासि एतान्यहानि भवन्ति" सं०व्या०। "उपरिष्टादतिरात्रः भवति" सू०। "अनुपश्यते यदन्यतरतोऽतिरात्रत्वेनाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयोऽतिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्क, "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपश्यतिस्तु अहीनत्वेन शक्नोति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवच्छिन्नत्वात्" देव० "अथवोभयतोऽतिरात्रः भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" सं०व्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० "हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति एके तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोपक्रान्तता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्देव तस्मात् नात्र हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्क। उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् ए— एतन्नेच्छन्ति यत प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोपक्रान्तता दृष्टा इहापि च तद्देशानुष्ठानं युक्तम् तस्मात् [illegible] सर्वं एव प्रायणीयो भवति। अन्ये [illegible] विशेषमाह" सं०व्या०। "अनुप्रसक्ता कुण्डाभिरूपा [illegible]" सू०।

अनुप्रसक्ता अवान्तरा कुण्डप्रतिरूपा इत्याकारा" कर्क। "अत्र अनुप्रसक्ता अवान्तरा [illegible] कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा इत्याह भवन्ति" सं०व्या०। "पङ्क्तिस्त्रिरत्नीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणा पञ्चविंशत्यृत्विजस्त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति" सं०व्या० "होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाता च" सू०। "चशब्दाद्धोता च" कर्क। "उद्गाता नेष्टाच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मप्रतिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता" सं०व्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रीये" सू०। "चकारः सर्वत्रानुवर्त्तते" कर्क। "मुख्यासनेभ्योऽनुप्रसर्पमितराणि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्य अनुप्रसृप्य परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्त्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्क।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०, "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्दिह्यते,—किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः? कालविधिरूप एष शब्दो मासमिति। कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदितं, मासमित्यविदितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य बाधकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपलब्धिरित्येव [illegible] इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् अशक्यं तत्र मासविधिः। अथ उच्येत—उपसदोऽपि विधीयन्ते—इति। तदा गुणविज्ञानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। अस्मिन् पक्षे पुनरवक्तम् अग्निहोत्रशब्दो न

[illegible]

तथाचैतादृशवाक्यावष्टम्भितकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् मासाग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थं अतएव "देवश्राद्धादौ श्राद्धशब्दो गौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थं कौण्डपायिनामयने इवाग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेकः।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्—पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्य" ऋ० ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्डयते कुडि—दाहे कुडि—रक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा वृषा० कलच्, कुण्ड कुण्डाकारं लाति ला—क कुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वात् लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरिटी" विष्णुध्या० २वलये ३वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० गृ० "कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडङ्कचलत्कपालकुण्डला" रघु

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्—भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेडा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमलं तत्र पदनतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितपिङ्गलमण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकर्णे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पु स्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेष्टनं वा अस्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुस्त्री मेदि० ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः। प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत् क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्नपयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रभेदपर्य्यन्तस्थे देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्धिमकरोद्द्योता यावच्छ्वास दृढासनः। अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः" भा० आ०१७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। 'अस्तते जारजः कुण्डोऽस्तते भर्त्तरि गोलकः। सत्त्वायोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते" देवलोक्ते २कुण्डगोलकयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४२अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" भा० आ० ९४" अयञ्च धृतराष्ट्रः दुर्योधनपितुर्भिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि—ण्वुल्। १कमण्डलौ हेमच०। २पिठरे (कुँडि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि—णिनि—कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा० व० २७७अ० "दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजाना धारणस्तथा" भा०व०१४अ० इत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "सन्ति निष्कसह-

[illegible] कुत्रिमो [illegible]" [illegible] कृत्रि
[illegible] कृत्रिम इति [illegible]

कुत्रिम [illegible] । [illegible] "कुत्रिमे [illegible] ।
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कुत्रिम [illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।

कुतीर [illegible] । [illegible] ।
कुतुप [illegible] ।
[illegible] ।

कुतप [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

कुतस [illegible] ।
[illegible] ।

कुतुक [illegible] ।
[illegible]

कुतप [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

कुतस [illegible] ।
[illegible] ।

कुतुक [illegible] ।
[illegible] ।

कुतुप पु न० कुतू+टपोः। १पञ्चदशधा विभक्तदिवस्याष्टमांशे शब्दरत्ना०। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः, (छोटकुपा) चर्ममयस्नेहपात्रे २स्नेहपात्रे पु० अमरः
कुतुम्बुक न० कुगतिस०। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०
कुतू स्त्री कुत–बा० कू। चर्ममयस्नेहपात्रे (कुपो) अमरः
कुतू(कु)पक पु० "कुतू(कु)पकः नीरन्ध्राणिक्लिन्नमासेद वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। न शक्तो नार्कमभाद्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (गुहेया)
कुतूहल न० कुतं चर्ममयस्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल–अच्। अपूर्ववस्तुदर्शनातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया दिदृक्षिते १कौतुके अमरः "प्रिया-वियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष०। "कुतूहलाद्वार्दशिनोपवेशम्" भट्टि। "अथवा मे शकुन्तलादर्शने मनि कुतूहलम्" शकु० २प्र-शस्ते ३अद्भुते च लि०हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। तारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके लि०। भावे युवा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमरः।
कुतृण न०। कुगतिस०। (पाना) कुम्भिकायाम् शब्दर०।
कुतोनिमित्त लि० कुत किं निमित्तं यस्य किम्+पञ्चम्यर्थे तसिल् अव्य०। किंनिमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्तशोकस्ते" रामा०।
कुत्र अव्य० किम्+सप्तम्या त्रल् किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट० "कुत्राशिष श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः" भाग०७।६।२५। ततो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कस्मिन्भवे लि० "कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।
कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् द्वन्द्व०। कचिदित्यर्थे असाकल्येन कस्मिंश्चित् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् कचित्" भा० स०१४२अ०। कुत्रचित् देशे कचित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः। "विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनुः। चन। कुत्रचन तदर्थे अव्य०।
कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा व कुत्स्य। कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सनः कुत्सा कुत्सन। कुत्सनता। कर्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "यत्तत्कुत्सनमाक्षेपेन मतनाम्" म० १।६१।१। कुत्सायगुप्तमहम्" ऋ० ४।१६।१२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सक। "परिवित्ति परीवेत्ता मत्ताभोयश्च कुत्सकः" भा०शा०३४०अ०। "यदास्यैव क्रमं मासात्य मुक्तः नामधीभूभीम कुत्सयित्वा यथोक्तिः" भा० आ० अ०। "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। "भेतव्यतामद्य मया वेदु लब्धनिरोग कुत्सयन्" भा०आ० ५०८६श्लो०। अन परस्मैपदमार्षम्।
कुत्स प० कुत्सयते सकाम कुत्स–अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्स गर्भेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। स–बा० स इषो०। २कुर्वति लि०। "कुत्साय ते कार्य्यमाय" ऋ० ७,२५।५। "कुत्सा कुर्व्वाणा। करोते कुत्सशब्दनिष्पत्तिः" भा०। तत पक्षा० चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तन्निर्वृत्तादौ लि०।
कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगोत्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।
कुत्सन न० कुत्स–भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दासाधनधर्मे उपचारात् ३तद्युक्ते लि०। "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। वैयाकरणखसूचि। प्रश्नोपसरणार्थम् सूचित्वेन धर्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् शाटयधर्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च खसूचकस्य तथात्वम्।
कुत्सला स्त्री कुत्स–कर्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला–क वा। नीलीवृक्षे शब्दच०। तस्य क्रयविक्रययोर्निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः।
कुत्सा स्त्री कुत्स–भावे अ। निन्दायाम् अमरः। "गुरुकुत्सामतिश्च या" भा०अनु० ५५८६ श्लोक।
कुत्सित न० कुत्स–कर्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते लि०"कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न०। [अकुत्सीत् चुकुत्स कुत्स्यात्
कुथ क्लेशे (कौँथयाडा) इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति
कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०प०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रतिकुथ्यति णिचि कोथयति (पौँथा) मिश्रणे। तत्र

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दिन भपासरस्तु भध्यम" इति सिद्धान्तशिरोमणि ।
"द्युमोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम् । तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति" प्रमि० ।

तद्दिवसस्य कार्यविशेषे व्यादत्तव्यतामाह सू०सि०—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते' ।
"सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वरा । तथा—सत्राश्रये । ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सावनमानेन । एवकारादन्यमाननिरासः" प्रमि० ।
"प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येयं कर्म यात्रादिकं च । शास्त्रे तस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्" श्रीपति ॥
कुत्सरभूमिदिनादयोऽप्यत्र । २ज्योतिषमिसिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः शास्त्रम् । वेदबाह्यतार्किककल्पनायाम् । "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः" मनु ।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य । १कुवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि० । कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु० । कुदेहमानाहिवि दष्टदृष्टे" भाग०५।१२।२ ।

कुद्दार पु० कु पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो० । १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्राते २कोविदारवृक्षे अमरटीका ।

कुद्दाल पु० कु भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो० । १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि० ।
"समासाद्य बिलं तस्याथ खनन् सागरात्मजा । कुद्दालैर्हलैरुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिता" भा०व० १०७अ० ।
"कुद्दालं दात्रपिटकं प्रकोष्ठे कांस्यभाजनम्' भा०शा० २२८अ० । हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुद्दालपादः । स्वार्थे क । कुद्दालक तत्रार्थे ।

कुद्मल न०कुड्मल+पृषो० । विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०
कद्य न कुद—यत् । भित्तौ अमरटीका ।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट् । कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत् । प्रतिकुन्द्रयति शोभधकरणेनैव इति कुद्रि इदित्करणं स्वरार्थम् ।

कुद्रङ्क पु०कुत्सित रङ्कविश्वमस्य पृषो० । मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका० ।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितो रङ्गो यत्र पृषो० । मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कु भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच् । कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरत । [पु स्त्री० ।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्य शुभ्रा० ढञ् । कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस० । कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितो यथा
"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतीनपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः' ॥ उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः । श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः । कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः । कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः । कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः । मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः । रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः । बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः"

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क इत० । महीध्रे पर्वते हला० ।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा । "अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" । कुनखे विधिरप्येष" सुश्रु० । इय० । कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्यस्य इनि । कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तावशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीयमहापातकचिह्नं यथाह विष्णु
"अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्मा" ।
"कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तमस्यावहरेयाताम्" विष्णु । स्त्रियां ङीप् । स च रोगः गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते "दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टि स्नानानुलेपनात् दुःशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

एतिमारवाभनलाचयाानम् । मवतावे देवे योबवेव" नहर।

कुष ३ की कुष-तृतीयाते व कुम्-विभर्ते-च मवोवेता। 'कुषा ।मन्ता ववाक्षाला कुष वाप् स्वरितमवम्। कुषः स्कुषा कुष ३चीट्। मातव्यायी दिवा कुषः कुषे मर्वेवेन विकुम्बेरम् कुषेवाववे न। कुषेन मालेन विवकृष्णवम् । वावित्मेवकुचवैवमवत्वेन वाच। "वनवच कुवारम विकृषा ववपावरम् मा व २।७०। वनितवमवे ३ की ववरा। 'वरषा कुष नदीवां दर्विनीवषवाहमां' राचा। 'मम कुषे "वावेन वदाविमो वमाव वववोवरा। कुषावरव तव्र न वि वाल् कुषावरं तव" राचा।

कुषुम ह्स्वावन दवाचावेदे। व वेवि दवि। कुषुमित् वव वा। मीवष प्रचाचावाविवि। वावनेदवाद्दे विर्बिः। कुवनिवा मीतमनीवती वव मावम मिवीते वताह्- वाविविवर्वि बवाविकुवनीवाचि" मानदिवोव। वीषुव मनुवावाचाविन वर्वा वि।

कुषोदरी की कुषवव पौवरा विकुमा वववि। था च मर्वविवा कुशा ववाव वर्वविष ।१८

"कुषव वचा। वव तिम् वहाद्व। कुवववदोव वावावा। कुषोदरीवि विन्वाका मनमाव वववविवा। वीवनकुवव चविनी विकुद्दवनी च वा। विवाव वै विरः वमा मारी च विवावने। वेते वाव वाव- वमो विवष्ट व्रवववनी। तवा विवाववीन विवका ववमावका। देवेनव ववामीवा ग्रावप्तव वदा चवाकम्। तमवी रववीवाव रव व च विवाच च। दवि ववं वव कुषा ववधिः वदवच्च। विमावमे वविदवी मवाव दिवववि दिन"।

रव वनव दवा वव कुषे ववेषवववैवाददवेनवव- वन्न व 'वविव ववलवाला कुदारदाविविकुदवा। रा- वाविवे रवम वां वमववनीवहारवि'। मलावनीवर वर्वोवव ववराव ववाहै। विव वुवेव वकवा कृषि विविवता वम वि। वविविववी दवि वीवेदवा वचाववाववि। वविव वर वर्वोवा चविवा ववविविमावन। वकुवनी वधा दवुव च दवोवि वेविवा। चोविरव्रवनुववरवालुरवावाववरु वर्वद। मावि वावन्वदिवराम् व वि तवा विविनेवा। तेवि वा ववक्रवा वविवा वदंवरीविवा। तां विवाववि

विवकी तवा चरवी वरी। ववार वा विवदेता विवकुविविविरोववा"। [कुस। सोवणम।

कुस् विम्बोवी तु वव वर० वि। वोदयवि वै। वव- मुरवाव ह० क मूमि दयवि दव-वेदवे वव वक्र०। कुहावे (वोहाव) रवावावः।

कुट्टिम न वी: दविमा: वव्येव दिवम्। ।वाववदिवे। वदाव वद वि०। "वोदवावेमदवं वाव्नो वावन मव मवीविविवम्। वावनावि चतेन ववावविविवु दै "पूर्वं वोदवावदवेववावचारव्यावनादिवोदयवादवर्वेव मव वावावाव मनु वावन वावर्चे रवाम्। दवीवीववमा- वराववववाव ववववा वावनावि ववहावावोवा- दिवा ववववाविवावरीवावि ववयि। मदावववावेव। ववावर्वविविदिवि ववव वा वावववव ववया वो वावने। प्रवावरीवववावविरावावववावरवा रवानव विदवववदावविवेव वर्ववंववविवावदिवरवं हरे मनुववा व दव व दर्विवा ववा वोदवाहेवव वावोवं विवावववावरा"।

"वव वोदवा ववर्विवाचविवा पूर्वं वर्वं वा वावनवि ववा तवा रवाव वव वावावा रववा पूर्व वावव- दवववववववेवोववाव। वोदवादिवि। पूर्वं वोदव- वाववावरवावावदिवववदववाववर्वेव वा वावा व ववो दिवव। दवि वै दिववावे भूविवाववववरा। भूदिवचा दवदव भूववववाववावाद् वावविवा- पेवर्वं। ववा व विदवववदवावभूविवचाव पूर्ववा वावरा वर वावव वां वोववुववावादि वावा" रहुवर। वै विवव रववववववावचाव "वदाद्वविदिववाव ववादिविववेवुवे" वर्वेव।

ववविववववभूवीववववववभूविवा ।१.७४१.७५। वुरे वर्वंवावन्दिरवा रहुवाव विविविव्ववववीव वव "भूदिवाणि ववेवहूवोववववविववोदुवावववा ।१. ७४१.४९.७७"। ववववाडु ववर्वोव दर्विवा वव वव कुहिवावि मावि वा विर्विवः।

"ववावववावि प्रवेवोवा। ववविवु दविवं वावो ववववा कुवावव ववदोवा दविवावविवदवा ववयि। ववो दवि वावमवा वव ववेव ववा। ववो ववर्व ववोवा ववया वववा ववयि। वववव वववं व वावो वविवर्वं व दिव ववववम् दवि। "दवीदववदवावर वववववाव दिवमु। वोव वेदवी-

दिनं मध्यसरस्तु मध्यम” इति सिद्धान्तशिरोमणि । “इनोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं सत् तदर्कसावनं दिनम् । तदेव कुदिनमपि ज्ञेयम् । अतोऽपि पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । अथार्कपश्चपचपक्षया तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति”प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्यविशेषे व्यादर्शव्यतामाह सू०सि०— “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते” ।

“सूतक जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णय । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वरा । तथा—मध्यमसये । ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तुकारात् स्फुटगतेर्निरास तस्या मतिक्षण वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य चालन निरस्त स्फूटत्वादिति सूचितम् । सावनमानेन । एवकारादन्यमाननिरास” प्रमि० ।

“प्रायश्चित्तं व्रतकाद्य चिकित्सा यज्ञाद्यं कर्म यात्रादिकं च । यास्मे त्वस्मिन् खेचराणां च चारा विज्ञातव्या सावनात् भास्करीयात्” श्रीपति ॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र । २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टि ज्ञानम् । वेदबाह्यतार्किककल्पनायाम् ।“या वेदबाह्यः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टय”मनु ।

कुदेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य । १कुबेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि० । कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु० । कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे” भाग०५।१२।१२ ।

कुद्दार पु० कु पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् उपस०। १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्रे २कोविदारवृक्षे अमरटीका ।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो० । १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०। “समासाद्य बिल तत्राप्यखनन् सागरात्मजा । कुद्दालैर्ह्रेषुकैश्चैव समुद्र यत्नमास्थिता” भा०व० १०७अ० । “कुद्दाल दात्रपिटक प्रकोष्ठ कांस्यभाजनम्” भा०शा० २२८अ० । हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्वस्य पादस्य नान्त्यलोप कुद्दालपाद । स्वार्थे क । कुद्दालक तत्रार्थे ।

कुद्मल न०कुमल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुद्य न कुद्—क्यप् । मिथ्यो अमरटीका ।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट् । कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत् । मनिकुन्द्रयति नोमधकरणेनैव पृष्टिमौ इदित्करण सरार्थम ।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितं रङ्गविङ्गमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितोरङ्गोयत्र पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कु भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच् । कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरत । [पुस्त्री० ।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्य गृष्ट्या० ढञ् । कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्य कुगतिस० । कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितोयथा

“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोनमणीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतय कुधान्यविशेषा ॥ उष्णा कषायमधुरा रूक्षा कटुविपाकिन । श्लेष्मघ्ना वद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणा । कषायमधुरास्तेषा शीतपित्तापहा स्मृता । कोद्रवश्च सनीवार श्यामाकश्च सशान्तनु । कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गव । यथोत्तर प्रधाना स्यू रूक्षा कफहरा स्मृता । मधूली मधुरा शीता स्निग्धा मान्दीमुखी तथा । विशोषी तत्र भूयिष्ठ वरक सकुकुन्दक । रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णा कटुपाकिन । बद्धमूत्रा कफहरा कषाया वातकोपना”

कुध्र पु० कु पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क इत० । महीध्रे पर्वते हेमा०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षण तत्रैवोक्त यथा । “अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसित खर । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम्” । कुनखं चिप्परमेव” सुश्रु० । ३ब०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रिया स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि । कुनखरोगयुक्ते स च रोगो भुक्तप्रायश्चित्तस्य स्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्न यथाह विष्णु

“अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तक, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगोदुश्चर्मा” । “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्र चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्” विष्णु । स्त्रियां ङीप् । स च रोग गर्भावस्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्त सुश्रुते “दिवास्वपन्त्या स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टि स्नानानुलेपनात् दुःशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

सर्वदस्य यष्टो निन्दितो भवति। वैदूर्य्यनिभ चन्द्रभाम वर्णं कर्णिमतोऽनुपमधराश्वर्णं निर्मलाकाशसदृशं मरकत्पुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं सर्वदैदाति, मधुकोलक-श्यामवर्णं श्यामतैलवर्णं मलिनाधवर्णं निन्दितं भवति। … कुन्तफलाच्युतवर्णं … यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्म्मार्थकामाभवर्गविनाशिनः। पादुकान्तकपादपादसदृशाः … निन्दिता यदार्या दृश्यन्ते तद्वेषु ते रुदा श्रियं गपहरन्ति मनुष्येति जानन्ति। … सान्द्रं … धौतखाया-नरगताश्च … वक्रलाच्छितौ … निन्दितायदि कुन्ते व्युर्धौतफलके नस्त न कुन्तं श्रियं गुञ्जमागा-मपि दिनाग्रपेक्षमाणान्तःकुन्तं विदध्यात्। न यथ वस्त्र छद्दौनभेन तस्य महिंषो वा। भूमिस्यो … गुञ्जानि कृष्णानि समभागानि धारयेत्। तत् पूर्णं तं एता तेन चूर्णेन कृते यवोपयोगित कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तत्र गर्भकोषफलगितं समाप्तितं कारयेत् … सुदृढा यामेन … रजतमये वा सर्वथा रत्नानद्धं तैर्निमिता शिखा कर्त्तव्या। … तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं मणिका-मण्डलं वा। मणिका … शिखा कार्या शरीत-कोमल … विल्वफलाकारं … फलसदृशं वा … फलगामलकाकारं वा भवति सर्वोपस्करान्वितं कुन्तायुधं पश्चिमं … पञ्चाग्रमूलं मध्यम … निकृष्टमिति मयक्-रिपुविनाशकं क्रियान्वितं तु कुन्तं कारयेत्तत्र समभा-गादभिगौरव, यो हि कायसारस्य … कुन्तमा-युधमायच्छेत् … भुक्तमयं कुन्तायुधं विजीभवति। … कुन्तधरणम्" कुन्तां प्रविशन्तीय्यत्र कुन्ताविरिव … "शक्तिकुन्तध्वजस्यावाजिमारथगोदया" हरि०। "शक्ति कुन्ताद्यायुधानीति" सुश्रुत।

कुन्तल पु० कुन्त इव क्रीडति (ठकुय) माति ला–क। १केशे "क्वापि कुन्तलस व्याजस यमव्यपदेशत। चाक्रमन्

सार्ग नाभिपद्मस्थं दर्शयेत् स्फुटम्" सा० द०। तदाकारत्वात् २ह्रीवेरे च अमर। कुन्तलाकार केशाग्रा-कार भाति ला–क। ३उते ४चषके पानपात्रे ५मा-लूये च हेम०। ६मुदस्भेदे "वर्णं पोडयसि यायं कुन्तलो ऋषुगेयरे। … योऽस्य व्यानन्द-करदायक" इति सङ्गीतसा०। "कामगिरि … हारकान महेश्वरि।। श्रीकुन्तलाभिधो देश … पूर्व्वे … ७देशभेदे ३० भूमि-"कुन्ता शिरसि कुन्तलेश्वरगुरा … "सा० द०। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "शि-क्रिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना" भा० भी० ९ अ० दक्षिणाव्यजनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्दे-श्यमे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्। "आकर्ण कुन्तलपतैव मानपायानुरागया। द्राविडा नितमावैव राधा काश्मीरकन्यया" भा० न० १६ अ०। ते-ऽभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देश-वासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु। भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। तद्रससेचनेन हि केशानां वृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलाकारोऽस्त्यस्याः ठन् … सम्। दध्यादिश्लेष्मायां छुरिकाभेदे पाचिकायाम् हारा०। २काकमाचीयधौ (काला) स्त्री मुश्रुत। यथा "कुन्तलिकाकुरण्टस्नाम … "काकमा-करमा:शीता पक्कायातिविसमा। मदम्रा … वाराः कारका वरा। स्वादुतिक्ता कुन्त-लिका"। [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु०। वैदिके सूक्त पाठप्रकारभेदे तत्प्रकार आश्व० श्री० ८।३।७।८।८। सू० दर्शितो यथा

"तथाहुर्ध्वं कुन्तापम्" सू०

"तथाह पाकमेदुर्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तथाहुर्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने पृश्निकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-पं स्यादगति प्रयोगे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते" नारा०वृ०। "तस्यादितश्चतुर्दशपदिन्यास निगदं शंसेत" सू०। "तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश मन्त्रा निगदोऽयमपूर्व इति तस्य स्वरूपनिदर्शनमात्रं वृ०। "तृतीयेषु पादेषूदात्तमतदात्तपरं वत् प्रणवं तस्मिन्नर्हेत्" सू०

मत माल सुमदीमादि। कुमपी च मातमात्रे ... मौ-
म ... "कर्मापुष्पमयाः"। ...
... । "कुमपं ...
... कर्मगीता ...
१८८ । ...

कमट पु ... । ...
... । ...
... । ...

कमठिन् पु ... । ...
... ।

कमठ(ट) पु ... [illegible]

[illegible]

गर्भस्य गर्भो निरुद्धो भवति । पैतृर्गभिम प्राक्‌रन्धमान पदं कमलिनोमुकुलाकारमग्रं निर्वाह्यमग्रं मनसो पुष्पमिव वा कुन्तस्य शिरो भवेदिति, मधुकोशक- मानप्रं ग्राकरोद्गरस्थं भस्मिकाकारं निरुद्धं भवति । कमपुरुकमूलतास्य प्रदेशन वापरो गर्भमतुद पदितुमभावे च मनमगमिनं पदार्थो कुन्तापेद यदि दृष्यन्ते तदा ते धर्मरागार्गणवर्णदर्शिनिर्दिष्टा । पादुकोमूलदादपशादस्य दृष्टजन्मूलगमनकलापार्थे- क्षेत्र निरुद्धा पदार्था दृष्यन्ते तद्वेतु ते तदा भिद्य- मानदर्शिनि मतेति सम्पन्नवन्त् । तदा दृष्टे ध्वज- पताकाचामरच्छत्रतोरणाग्निशिखाशैलादू एवं मानप्रमा- एणजातरक्तादिकिन् कुन्तपद्मे दृश्यन्ते पीतच्छाया- नरगताभं कुन्तमुद्गालतोय नभसो मधुमक्षिक- मूफरमछियवायसोऽन्यरक्तोशादयो ये निरुद्धायदि कुन्ते ददृशेतयनि तदा स कुन्त भिद्य गुह्यभागा- मपि विगाद्येद्धानात्मेद्‌न निरुपात । स पथ पथ्य पञ्चोन्मेन तस्य मर्दितो वा । चूलिकयोर्धपूमस्तस्य गुणानि चूर्णानि समभागानि धारयेत् । तत् चूर्णितं लावा तेन चूर्णेन फडे पर्वोपचयितं कुन्तफल निर्मल भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा दम्भेन न भिद्यते । तस्य गर्भको- पशमयित समाहितं धारयेद्रामिकार्थमिति च मुक्ता यामेन घृतयन्त्रेन शुष्मिदे स्नाऽदर्शमलकं शुद्धमये एतत मशे या दर्भेषि एतामद्ध तैलमिश्रा शिटा कर्त्तव्या । स्कन्धे दर्पादिपदस्थ तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्य नलिका- सदृशं वा । नलिका पथ्य गमायस शिटा कार्या करीत- कोषरगन्तालमन्त्रमान बिल्वफलाकार कद्मलकमित्य- फलघटस वा दन्तमदाष्ट वा कलगामलकाकार वा भवति सर्वोक्त रागित कुन्तायुध पटिपमं श्वेत- पद्मागमूलस मध्यम दावाग्निगतमूल निखटमिति गयम- रिपुविनाशक क्रियान्वितस्य कुन्त कारयेतस्य समा- चारधिगोरव, यो हि कायसारस्य मत्तमपिदित्वा कुन्तमा- युधमायुधेत् वादिकाजलस्यालोपमजामत पुरुषस्यैवाति भुक्तमयम कुन्तायुध विपीभवति । इत्योदमपि कुन्तकचयम्” कुन्ता प्रविगन्तीत्यत्र कुन्तवारिधि मध्वस्त्यावद्धारिका । “शक्तिकुन्तध्वजरथायातिवारणगोदया ” सुश्रु० । “शक्ति कुन्ताद्यायुधानीति” सुश्रुत ।

कुन्तल पु० कुन्त कुटकीट (उकुण) लाति ला—क । १केशे “कापि कुन्तलस्य व्यामस यमव्यपदेशत । काङ्कमूल” गावी माभिपद्धज दर्शयेत् स्फुटम्” सा० द० । तदाद कारत्वात् २ह्रीबेरे च अमर । कुन्तलाकार केशाग्रा- कार लाति ला—क । ३ हले ४पानपात्रे चषकादौ ५मा- तृगे च मेदि । ६पुंदकभेदे “दर्भे पोलुगभि पात्रं कुन्तलो लघुगन्धं । तद्धारे च स्से मोदक पावनन्द- कदायक ” इति सगीतदामो० । “कामगिरि समारभ्य द्वारकान्त महेश्वरि ।। श्रीकुन्तलाभिधो देश कथित दुर्भगर्दिनि ” शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि- “कुन्ता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु ’सा०द०। “दक्षायरे अगपदा दक्षिणा भरतर्षभ” इत्युपक्रमे “ति- लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नमधारका ” भा०भी०९ अ० दक्षिणस्य जनपदोक्तौ । तेषां राजा अण् । कौन्तल तद्दे- शनृपे । बहुषु तस्य लुक् । क्वचित् एकत्वेऽपि लुक् । “कारूपः कुन्तलश्चैव वानवासान्ध्रकास्तथा । शाविडा सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा” भा०स०७१अ० । ते अभिजनोऽस्य अण् । कौन्तल पितादिक्रमेण तद्देश- वासिनि । बहुषु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्रसेनेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलमिवाकारो विद्यतेऽस्या ठन् पृषो० ह्रस्वम् । दध्यादिमन्थदर्व्यां १छुरिकाभेदे पालिकायाम् हारा० । २बालामोटायां (बाला) स्त्री शब्दच । यथा “कुन्तलिकासुरभिरुष्ट्रिकागजगामीत्युपक्रमे “लादधा- करसा शीता कफपित्तातिपित्तला । मदयादिक्र- पारुसा बलारा पाचला परा । स्वादुतिक्ता कुन्त- लिका”] [राजनि० ।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम् । (बाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु० ।वैदिके स्तव पाठप्रकारभेदे शतुप्रकार आश्व० श्रौ० ८।३।७।८।९। सू० दर्शितोयथा

“तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्माद् पाकमेद्दूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तस्मादूर्ध्वमिति पवमानात् माध्यन्दिने एवाकपौ प्रविष्टे तदनन्तर कुन्ता- प स्तादयति प्रयोगे तसोयसवनेऽपि तस्य प्रयोगो मास्तीति गम्यते” नारा०वृ० । “तस्यादितस्तदर्शयिष्याह निवर्त्य गमेत” सू० । “तत्र कुन्तापस्यादितस्तदर्शन मन्त्रो विरुद्धा नियन्तोऽयमपूर्वं इति तस्य स्वरूपमिदर्शनमाह” वृ० । “तसोयेषु पादेषूदात्ततदात्तपर तद प्रथमं तस्मिन्प्रोतेत्” सू०

[illegible]

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् । गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्" ।

युधिष्ठिराद्युत्पत्तिकथा तत्रैव १२२।१२३ अ॰ यथा

"एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्व्वाससं विदुः । तमहं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् । स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ! । ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवताम्बर ! । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते । धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममावाहयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत" । "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय ! । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् । प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल । नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स वज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! । जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः । तन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना । आरिराधयिषुर्द्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

"ससीमेव नारीमाशित्य सदबर्र सदहदावभित्र न याव । यवद्यत्र' सदसि मलोसेव मयवमादिन शकर्म । आदि- नी मे हे चमरे मोम: पूर्णमहरात्र स्थाव मर द्वितीयम् करार्ध सदा ममेद् तदा निमर्देत् मितरी मृमादित्रात: । महेरूपारर्ध मिमर्देमद्देशोपात्र सममा" भारतसंहिता ।

उदराशयमरसिते रमनभेदे मध् "मदरवेसर्वि मित- बिनो मममररे कुमाराम्हरवेवतिय मसाहदरवेम- रिव: महन्मा० १२।४।३।११। 'मव मनुकुमारनमवीन् मो सम्मा म वादे ममनम्' सम न १२।३।७।प

कुन्ति स्त्री भूमि सम-मिश हमो । शेषमते "कुन्तीउत्तम मदन नमीमारसमन मा भी रम समपदोनी नैनां राजा मम् । मीन तद् बचरी इ० यज्ञन तत्र मम । कुमना मम नेव भूमि । "तत्रमान गंड्राव कुन्तिना कुन्तिनि मव । कामासमाव राजान " भाग १६७० । निर्माणमव्रते मनव हमे रमनभेदे 'सदा निर्माणम- नद्ध्मी भाया मलस्वी" रम यज्ञव मन्त्र मनि समोभूत् विसलाप निर्मित" भाग०१।१२ । "मन्दे मन्तु निया नदीक्षमव इरावदान सम म २३ १८थी० । मावर्मी कुराहेत मयह० ममविमारा

कुन्तिभोज इ० मनिर्भवने भोज भोजनीमविस । कुरा- मिरादि कुम्तिर्भवने भेजराने मवभेरे "पुरा हरिवद मद्दे मनिरस्ता पुरमन्दन । । "पूतसूमाव हरान मनि- भोजाम मां दरी" हरिवं०१२०।

कुन्तिसुता स्त्री १६० । मद्दीहमविमरी मनिनभोजाय दिता मुरेव दवमन्त्र इसरामी कुमाराम् । मनीमने मिमदि कुन्तिभमाहदोत्रम स्त्री ।

कुन्ती स्त्री मदुदेवमविमरी कुन्तिभोजदनयमवानी हमा मानु कुन्तिदिरादियावदि मदुबरा भवा "मविमत्ता मविरो नूराह्रीमाबमी हवम हम" रम् यज्ञवे मदुदेवपुत्रमवि- मंसा मम माव मराहुम्मा । इदुमीर्मि हवा च व मसेनी मक्षमा । दात्यामिदेदी च तथा मम मा भीष- माभरा । इमा हरिवदं मदे कुन्तिमां पुरमन्दन । । मदूर पृथाम दवसर मनिभोजाम मां दरी । दवाव पृथानि निमारा कुन्तिभोजमन्या दवा" हरिवं ३५ । रम तरा "इन्दा हरिवदं मद मनिमा भाम राहत" हरिवं ११८० विमम् ।

कुन्तीतनय इ० ६त० । मनमी मवाविनो नमीनु राहि- निरदिय निम पूर्वा नाले तथाँ च । दरवर एव "मद्दो (कुमाय) न मर्यनिदात्रा समर्थाम्य इमि- मिरा । मीनविवय माताविन्दरादि मवस्त्र" इति- हत्र । मद्दोवरमिरवय मान्मा० ११।५० तथा "पूरो भाव मदुधेतो मद्देवमिशावरम । तत्र तम वृथा भाव मदीवारावि भूमि । मिरवाथीवम पुत्र- मनरमाय माता । । मद्द्रवम मविमाम यवासर्व वनवास । मपमानमा मां मयां पूरोहवासर्व चे । मदरी कुन्तिभोजाव मदा मम मरवमे। मिशुशा मा निहर्देषे माह्वाशिमिदवे । एप स मंमदलम माद्धर्य मविकारम् । मिर्दुन्तिन रव च मे कुवीनेव तिता । मदव मविमामां यमभी एनीमवर । मर्दी च मदरी समानामर्थमलोभव । म- मिमारादिमिर्दु प्रसमरीमेव मां दमि । स मे मनीतेन मनोभावावदिमय। मम नस मत्रो मा इता । मनिमदि । मदेहरा मा द सिव मर्दी मीदादमामिया । मना मदी दैवर्तमानव्याम सर मिनी । मा दवदें मदोमाम माथर मेवमम्। मिविना भावमायाहूरी रमा समवरद मम् । तां मना माया दैवम्र मिमावादिवस्मनीमे । ममवस्मविमामी । मूर्ति मि मरदामि है । कुमकुमर । मनिम म कुमा मारादर दिवाव मम प्रभु । मदिमम मादानां दरमामि है दिवे । । मदविवारते मं मिरवाई मवारदे । मेमिदो मि मदा एकान मरावेती दिवादा । पूर्व भवाम । मैरम मर्दी मैवम् मदमोवा मर सरी । दवमव मवाव मिमवती मभुवो मम । मनीम दर्मि मदमा मामि है पुमि । । दवहामेदमि है मीर । मैम मरमा मैव । मैमानन मवान । दवहमा मदमि म मादर्ण मिमवमा । मा द मेमाररोरा मरात मिमि भारत । । ममुदमवसानीसा मममा च मा मिनी । आवमा इनमिदमसमोहदवम । । मद्यम दार हैं रामि । मनिमा हैम समुद्र । रामता । समावान् कुन्तिरामहवां सदा । प्रमावस्मां यमा म मादूम मम मव । मम भीष- ममवन् मनिमा मममिता । माद्वममाम भीयाम् दैववे मिमर्बिन । मधमां मवर्म मिमन् कुमवीमोशिमिराम । मममा दवा ममां मदीरमैव मिमम । मारान मम मममा

कुप आच्छादने इदित् या चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार–चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोषु प्राञ्जलयो विप्रा प्रहृष्टा कुपितत्वच" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् प्रार्ता ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुष्य रुचाचर यक्ष। चुकोप बलिना श्रेष्ठ" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "कृष्ण कुप्यसि याचकै" भा०आ०७८अ०" अस्य अर्थे पदद्वयोरपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७८अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप सकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां य प्रति कोप" पा०कर्मण सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सित पन्था कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् पिहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जस सप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यसेमास्य वर्गा०अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोऽयपीशिव वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भ कुपथश्च दानव" हरि०२४१अ०। सएव सुपार्श्वरूपकृमेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महावीर्य्य श्रीमान् राजन्। महासुर। सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप–क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभ शलभश्चैव कुपन कोपनः क्रथ" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप–क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्य कुपयं वर्द्धन पितु" ऋ०१,१४०,२,"कुपय गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। मक्रहस्ते बाहुकुण्ठे (कोपा)। जटा०

कुपिञ्जल पु स्त्री कुत्सित पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् तत शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पु स्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य मीना० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप–बा० इनि कित्त्व ङीप् पृषो०। (माछेरखालुइ)मत्स्याधारे जालभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पु स्त्री कुप–किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सित पीलु कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्त यथा
"तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रक। कुपीलु कुलक कालस्तिन्दुक कालपीलुक। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुक। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। वातव्ययाहरं प्राहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितं पुत्र: कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रै सन्तरंस्तम" मनु। ब०व्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। को पृथिव्या पुत्र। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [द्विमिन्द्रिते अमर

कुपूय त्रि०कुत्सित पूयते पूय–विशरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप–क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमर (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री–क। अवन्धे इला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृग फलमाप्नोति कुप्लवै सन्तरन् जलम्" मनु:

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् या चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्–बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारसंज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्य परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्याया नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायाद ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थ पृथुवानेनस सुत। विष्वगश्व पृथो पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोबोध्य श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबल। बृहदश्वस्य दायाद कुबलाश्व इति

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। इमि कुम्प्यात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कपित्वा प्रकुप्य। "कोपु प्राञ्जलयो विमा प्रहृष्टा कुपितत्वच" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० अक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचन श्रुत्वा कृष्ण कृष्णासर बच्च। चुकोप बलिनां श्रेष्ठ" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "दृष्य कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" आत्य आर्षे परस्म-त्वयोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा कुहार-यत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महासर्प। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७९अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप संकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप" पा०कर्मण सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सित' पन्था प्रागतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "अशर्म पथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जस समपर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। य सेव्यते मास्यस्य वर्ण०अच्। २असुरभेदे "प्र-मदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भ कुपथश्च दानव" हरि०२४१अ०। सएव सुपार्श्वनृपरूपेण द्वापरे काविर्भूत "कुपथस्तु महा-वीर्य श्रीमान् राजन्। महासुर। सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभ शलभश्चैव कुपन' कोपन: क्रथ" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्य' कु-पय महिंम पितु" ऋ०१,१४०,२,"कुपय गोपनीयम्"भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। वक्रहस्ते वाहुकुण्ठे (कोण)। जटा०

कुपिञ्जल पु स्त्री कुत्सित' पिञ्जल एव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् तत वियो०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पु स्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—बा० इनि किच्च ङीप् पृषो०। (माछेरगालुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पु स्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सित पीलु कुगतिस०। (माकडातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फल (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्यायगुणादि भावप्र० उक्त यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रक। कुपीलु कुलक काकतिन्दुक कालपीलुक। काकेन्दुर्विष-तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुक। कुपीलु शीतल तिक्त वातलं मदकृल्लघु। मादव्यथाहरं ग्राहि कफ-पित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सित' पुत्र' कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रै सन्तरंस्तम "मनु। ष०बी०। २कुत्सित पुत्रयुक्ते त्रि०। नाम्नि कर्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। को पृथिव्या पुत्र। ३मङ्ग-लग्रहे ४नरकासुरे च। [द्विनिन्दिते अमर:

कपूय त्रि०कुत्सित पूयते पूय—विसरणे अच्। जाल्मापाराकुप्य न० गुप—क्यप नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमर: (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री—क। अधमे हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृश फलमाप्नोति कुप्लवै, सन्तरन् जलम्" मनु:

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्—बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारत्वप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राज-न्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्त परमधर्म्मात्मा सोऽयो-ध्याया नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायाद' ककुत्स्थो नाम वीर्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थ पृथुरानेनस सुत। विश्वगश्च पृथो पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तको ज्ञेय श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महाबल। वृहदश्वस्य दायाद कुबलाश्व इति

[illegible]

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयति

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपित कोप कोपनम् कुपित्वा गम्य। "प्रोषु प्राञ्जलयो दिमा प्रहृष्टा कुपितत्वचः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० अक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् भर्त्ता ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण इ-त्याकार यस्तु। चुकोप बलिना श्रेष्ठ" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भट "कृष्ण कुप्यसि याचकं" भा०आ०७८अ०" अस्य अर्थे पदद्वयोरपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा शृङ्गार-यत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महाबाहो। न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७८अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोप संकोप अतिकोप इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप" पा०कर्मणि सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सित पन्थाः प्रागतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं सम्प्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स सेव्यत्वेनास्य चार्वा०श्च। २असुरभेदे "प्रमदो मयश्च कुपथोहयग्रीवश्च वीर्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भ कुपथस्य दानव" हरि०२४१अ०। सप्तस्य सुपार्श्वस्वरूपेण द्वापरे आविर्भूत "कुपथस्तु महावीर्य श्रीमान् राजन्। महासुर। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभ शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथ" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ काव्य कुपय वर्द्धन पितु" ऋ०१,१४०,२,"कुपय गोपनीयम्"भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सित पाणिरस्य। वक्रहस्ते खञ्जकुण्ठे (कोंपा)। जटा०

कुपिञ्जल पु स्त्री कुत्सित पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् तस्य विधा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पु स्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य मीक्षा० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—आ० इनि किच्च ङीप् पृषो०। (माछेरसाजुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पु स्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सित पीलु प्रागतिस०। (माकडातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्यायगुणादि भावप्र० उक्त यथा "तिन्दुकी यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रक। कुपीलु कुलक काकतिन्दुक काकपीलुक। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुक। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। परंव्यवायहृद्याहि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सित पुत्रः प्रागतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः" मनु। ब०व्री०। २कुत्सित पुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। को पृथिव्या पुत्र। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [टिनिन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सित पूयते पूय—विशरणे अच्। जात्याचारा-

कुप्य न० गुप—क्यप् नि०। सर्वरूप्याभ्यामन्यस्मिन् १तैजसादौ धातौ, अमरः (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री—क। जघन्ये हला०।

कुप्लव पु० प्रागतिस०। तृणादिनिर्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृश फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्—बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सित बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुवलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारसंज्ञाप्राप्ति भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्। शशाद पृथिवीमिमाम्। प्राप्त परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायाद ककुत्स्थो नाम वीर्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थ पृथुश्चानेनस सुत। विष्वगश्व पृथो पुत्रस्तस्मादद्रिश्च जज्ञिवान्। अद्रेश्च युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोऽप्येव श्रावस्ती येन निर्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महाबल। वृहदश्वस्य दायाद कुवलाश्व इति

खत । कुबनाभस्तु ब्रह्मा नकुलाख्येषु बलि । सर्वे विप्राश्च निम्नाता सवाणां समागता । कुबनाभस्य पितरौ पुत्रस्य निर्मोऽभवत् । यतो व पिता राजा तपस्योऽभ्यवेपतत् । कुबनाभ महाराज । न्यूरतक्षत्रामि वत् । इतश्च आश्रमिणीष्ठ तपस्वी महीपतिः । अवाप सर्वे भौमाङ्गतोऽनयमिषत्" । हरिवंशे ५८ अध्यायः ।

[illegible] १०१७०

"भाव पु मन्दाय । कुबुपीय महाराज । यथा ब्रह्मणाऽपुत्रि । व महीजनक नकुल महामो-र्वराज । पतिनिवृत्ताय सर्वे कमिमिषता । तव सहा दती ब्रीडी वर यमी व न प्रभुत् । देवदानवयोर्वाणी परमार्दरवाह । चपलोऽर्थ मर्वे वै वर वर दती यथा । वर्ग मत्तु मकोडिदि महराज कि-माबव । व दशकाशतादी सुराऽस्य मद्र बमान च । व तु पुत्र्रार्दे सदा महाबीर्वैरराजमः । असुरदत् विश्रव पुत्र विश्व द्वयामन् । व तु देवान् अमरादीन् विश्व पुत्र दर्पिता । ततो वर्षाणत्वित्त देवान्वै अवत् । सवते माधुष्ठपूर्व कस्याचव इति यतौ । वाचक च च प्रकाशा न देव वरवजम । । याचती च वर कद्रा प्रश्नमाश्रम विषी । । कालभ्रू विश्वमुखा मानुषावर्तिनया । अवर्दप्नी शनी सत् मौ वराजन । देतो चौतविनायाब नरीवनबा-विता । वलङ्कावमवाश्रि विभवत बाबार्थिना । वलविदेव बाते व राजा वरवणाजा । देवकुलिस-द्विता कुबनामी महीपतिः । इस वर महीपाल । बवरी बरजम । । वद्द दैवमिका उमावानप्ति-हन । कुबनाभो वरजतिरमिती बलाविषायुः । बला-निवती विष्णु मैव्याली बस्ता अस । ततश्च विधी मेव मोषामंं पितमालया । वविनु भवाति हर्वै दिवि बद्वी वरानमृत । वब बोव बरबीऽस्य वसु-मासी वनिर्वले । दिव व दर्भव देवा वमवत् वर्ष वाविनु । देवतृव्याभि येडा बलवीरिता । वीरव बाबु अवरो बवाले वय वीव । विवा गुणो बद्दी वर्णु वर्षे व पुरोवर । अमरीते विवा मावि देवानां युधिष्ठिर । । अथैव वदवाला बल वेव वङ्गावर । कुबनाथेव वबीव गुह बौद्धनयाविनाः । दैवअभ्यविष्या बलैववरवणाः वाराक्षवव बौरव । वैश्रवाधिनवरा । व मदो वमति बिव अनेव

बलो दिवम् । कर्ण ग्रामयमानाव कुबनाभोदरीविती बनवाटस्य ग्रम व मदिद् न बाबवाचे । वाधिविद्यवेः बाला दतो पुत्र च जावतः । वाचीहीर बाबक न-रबर्त्यावित त वाहू । दीपवाचो यथा सूर्यं स बदा बरवर्वेत । । ततो वर्मुर्वजापज । दिवचाम बचिनाम् । तद्धोऽस्यावमान्न । बाबमवरव-या मि । बारवायस्य रमसु वबका वरितादिता । वविनुत बरैवीष्य वैदाविवां बलैरति । रद्धैः वरैो मार्वे पदमैव विमवैः विता । व बलवान व म हा वववल्ली बबाबव । ब बवामवतवर्त च-बापि विविवावि च । व्यवाबवु बाबव व दव-वैवबव बदा । बाम व विवक्तो प्रमावयन् बैव तैवरा । बबकेवासिना भ तो बोवाहुरवैवविर । बपेन राजबाहू व । इति बविता वन । बबरवाक-बाम् म बबरवद्ववियावव । देन बौत्वामित्रवेव तदा बरवबवा । । गुह बबाबच पुधवर्व विवायत् । बाबवाय धातबवा बबवाबो महीपतिः । तव बादि बहाराज । युवाव बहा देवता । अवीबव बलेबी राजा वातिवव वव । । बोबी बोवैव बविष्ठ बवबावाय वारिवा । वज्ञाव व व राजेन्द्र । देव कुन्दरदाबवन् । दतान बरवेव व । वर्षबोवावनाव वै । वीरवर्च व दम व राजन् वै बरवावो बवावतन् । वर बबु व बाव । बैबोवरवाबवः । वबीर्वबाबवा राजा कुबनाभो बवावबा । बबुधार इति खातो बाबावव्रविषीऽभवत्" ।

कुबे(बे)र इ० कुबति वमन् इति-एरन् किञ्च बवीन कुत्सितं बेरमस्य इति वा । तस्मै बरावे कमरः कुत्सितं विविधवरीरं शरीरं वेरवाय । कुवेरः कुत्सितशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः । "कुवेरोऽस्य नाम्ना स च वदीर्वा वस ।" वाचीव देवीभागवते बवावम् । "कुवेरः बलवाक व-वदीन बरावनम्" बुधाः वेव दव । प्रकृतबलिमिति वि-विधा दीव "बौवेदिवलबाबाय वार्वत्र" बावा । बवा बावान कुवेरबबिबाबी व बवस् बबव । कुवे-रबोऽस्थार्थ वृत्तबवन धनिस्विदेवे न० ।

कुबेरांशो कवी कुवेरस्वाचेर विद्युतं इदवबा वव बवा-बौव । बाड़वती वे बबालबो व राजनि ।

कुबे(बे)राचत पु० १न० । वैवावती तातर बव इने

रावासस्तत्तथाख्यम् । कुब्ज(ब्ज) शब्दद्वयमप्यत्र ।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्जवं यत्र शक० । १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा० । (कुज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि० । "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किन" रत्ना० । सच राजामन्त:-पुरसञ्चायभेदो यथाह सा०द० तद्दयरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्डकिरातम्लेच्छाभीरा शकारकुब्जाद्या" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं वृ०सं० ६८ अ० "पश्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ शाली । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञा शृणु लक्षणैस्तान्" । "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ऽधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः । कला-स्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रहसन् कथात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च" ।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल् शक० । अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् । अशो-कपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाह-स्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि० । नरसिं० पुरा० "कुब्जकं सुरभि स्वादु कषायानुरसं सरम् । त्रिदोष-शमनो वृष्यं शीतहृर्त्ता च स स्मृत" इति भावप्र० ।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरे राजनि०

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे या सङ्कर्षणानुजस्य कृष्णस्य सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविले-पभाजनाम् । विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः । का त्वं वरोरु! तदुहानुलेपनं कस्याङ्गने । वा कथयस्व साधु नः । देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेय-स्ततस्ते नचिराद्भविष्यति । सैरिन्ध्र्युवाच । दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि । मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तद-र्हति । रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षितैः । धर्षि-तात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना । सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितौ । प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् । ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुद-नीनमदच्युतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयो-धरा । मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा" ।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप! । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ० । तच्च तीर्थं ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः ।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम् । "अष्टवर्षा च कुब्जिका" अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षाशब्दे २००४पृ०विवृतिः । २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिका तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुब्र न० कुवि—आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि० । १अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५शरणे ६शकटे च सं०क्षिप्तसारवृत्तिः ।

कुब्र(ब्र)ह्म पु० कुत्सितो ब्र(ब्र)ह्मा वा टच् । कुत्सिते ब्र(ब्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(ब्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र ।

कुभ उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ । क्षु०भा०माधवसम्मतोऽयम् । [विवृतिः ।

कुभ न० कुभ—क । उदके क्षु०भा० माधव । कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ—कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् भा० अनङ् छन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यव ऋ० ५, ५२,१२, कुभ-न्यव कुभिरन्दनकर्म्मा" भा० ।

कुभा स्त्री कौ पृथिव्यां भा । पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति० । उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः । कुगतिस० । २कुत्सितदीप्तौ । "मा वोरसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्रेखिकः सप्तशलाकाचक्रम् ज्योति० ।

कुमार क्रीडायाम् अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कुमारयति ते अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौ-मारयति इष्टान् मृ—णिच्—अच् वा । १कार्त्तिकेये, नाथोक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणद्रुमे ६सङ्कर्षणीये, बालके च मेदि० । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०स्कन्धीयटी०

म्यात । कुबकाद्य प्रभावो यक्ष्याक्ष कवि गति । सर्वे विद्याद निधाता ववक्ता सुरारक्ता । कुबकाद्य विवसी सुबत्यभिवोऽवत् । ववसे च विमा रात्रौ दाइदोऽधपेयवम् । कुबकाय महाराज । महत्तम वाधि यम् । प्रमत मानिनीषु दक्षो यदीयति । जवाय ववर्षे भौमान्तरोपमभिद्रा । राजराज यत्र दवयोऽन्यथाविरवयाने २ १८०

"भाव दृ मस्याव । सुमुचीव महाराज । मोह प्रमोम्भवागुवि । व यशोऽतमत मगत सदारी-वैपराजन । वविरेवमाणेन वर्षे ववधिरनकः । तच यक्षा हरी मौलो वर यर्वे च च प्रतम् । देवदानवरवायां सर्वेतमाररक्षवाम् । यववोऽर्थ यरेव वै यर यच हरी यवा । वर्ग नयम् अच्छेवि महत्तय वि-मावद् । च दरवदतनुयाती महाऽस्य च प्रवाय च । च तु कुबोर वभा नयारीवरराजव । वानुचरत् विवक्ष इत्र दिव्यपाभक् । च तु देवाद् च यवावीर् विवा यत् वर्णकः । ववधि वर्जितवर्विय देवीय वै यवम् । ववरे मातुमायूर्वे कवावय इति वपी । वावव च च इदाचा व देवं वरदव ।। रावती च वर वक्षा यवप्रावय विषो ।। यवर्धं विमतवत वानुगामर्विवरता । यवदेवयो प्रमो सम भौ वदराजव । मौवी वोर्वविवाद्य यसोववता-विव । यवकुबायवादो विमवय मानवार्विव । यवविदेव वाव द राजा वरवववा । तथानुविवा-दिव कुबवावी यहीपति । प्रत यच यदीप्ता । समवो मरवय ।। दशवदैवविवदा प्रवाजावति-इव । कुबवावो मरवविरविनो यववविवाद् । प्रवा-विवयी विष भैवदोविता यव । रामदूत विवो वेव योवावो विवकवा । नविन् प्रवाहि दर्वे इति मद्दी यहावपूत । दव योक्तयवौया यनु-याते यविवति । दिव च प्रवेत वेय यवयनु यर्व यादिवद् । वेवलवववावि मेवा यवयवीविता । यौवद वावा ववरी यवाये वम यौवका । वित-युवा यर्दी वर्वेत् यवे च पुरेवर । यवरीवे विवा मवि देवताना युविवित ।। यवेव ववताव युक्त वेव मदावरा । वरवाक्ष यवीय युद्ध यौदूरवाविवा । वेववयवविदा यवेवयवर्वव । नारायवयवीरवा । वेववाविववता । च ववीवति [illegible]

यर्नेतो दिवम् । यः । राजयावाय कुबावोयदोवेवि यववादय प्रयतर्विद् न मावयावयते । यातिविद् यदे वावा दशो पुत्र स्त ज्ञायवः । यावोहीरं मशक ग-न्धाववि त यवन् । दीवयावो यथा सूर्व य यथा मरवैव ।। यवी वमुर्व यराय । विवयाव यविवाम् । तयोऽभ्यद्यवयान् व । यावावयव-यति । यवायाव रात्रु यवा यरियातिका । यविदुव यरेयोत्र मैदाभिर्व यवरीव । यतिभ यरेवैः मार्वः यरवय विवने विवा । च यवयाया च मद यद्युवर्तो नदारवा । म दरायवरवर्ग च-व्याधि विविवावि च । आवायव्र यरव च दर पेवयव तदा । ताम् यदीव यते प्रावादवत् यदेव तैववा । तवयेयाविवा म दो योवाद्वर्यवाव । यवेव राजयार्धू च । इदेव यविवा यव । यवदवाम-याद् म दवदद्याविवायद् । तैव मौवाविवव्र च यदा यरववव ।। पयुव महाराज कुबवर्व विवावदत् । यावयात भदावआ कुबवावो यहीपति । तद्य वादि महाराज ह्याय यवा देवत । महीवव दवेवो राजा यादिवव यव ।। मौवी योवेव यविश्व यवयाधाय यादिवा । नद्यापा च च रावेन्द्र । देव मूदवराजयन् । दवाद यराव्व । यववोयवावाय वै । वीरक्ष च दया राज वा ववयावो यदावरम् । इद यनुयथवार मौवीवेदवायराः । कुबोर्वयावदा राजा कुबवावो यदावदा । यमुवार इति यवयी मावावयतिवोऽवमन्" ।

कुबि(वे)र इ० कुबर्वि यवम् इवि-वरवृ मि० यवोराव कुर्विवि मेरवव इति वा । ।यवरे यवराये यवरः "कुरवावो विविवावोऽर्थे वरीरं वेरवाम्य । कुवेरा कुबरीयाव यावा वमेव चोऽविदा" यातु० । 'कुवेरोय यावा च यव यवेर्व या युत ।" यादीय देवीयायोविदय यवावव । "कुवेरव यवयाव सं-यदीय वरामयम्"कुवाय। यद्येवय । अपुयववावि वि० विवादा वीव "श्वेवेरविवयववाव यावद्" याव । कुवा यादाव कुवेरवविवादी न यववम् यादव । इवि-दयोऽव्यावर्धं कुवंवव रविविदुदयेदे व० ।

कुबेराक्षी स्त्री कुवेरस्याक्षीव विदुर्व व्यववदा । यव यदा- वीव । ।प्रावमतिवे रववावरवे च रावति ।

कुबे(वि)राचव ४० ६४० । वेदायवर्वेदे यदाः यव इते

रामानन्दस्यात्मजस्य तत्त्वम् । कुब्जे(दे) रादिमध्यतयोऽप्यत्र ।

कुब्ज पु॰ ईषत् उब्जमार्जवं यत्र शक॰ । १अपामार्गे राजनि॰ २खड्गे शब्दमा॰ । (कुंज) ३हृदयपृष्ठरोगे पु॰ "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुब्जे) त्रि॰ । "कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना॰ । ५अथ राजान्तःपुरस्थकायभेदो यथाह सा॰द॰ तदवरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं वृ॰सं॰ ६८ अ॰ "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्" । "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो भमस्मात् क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैः समेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः । कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रव्रजत्यकस्मात् कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्धतश्च" ।

कुब्जक पु॰ कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल् शक॰ । अतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि॰ । नरसिं॰ पुरा॰ "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः । त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः" इति भावप्र॰ ।

कुब्जकण्टक पु॰ कुब्जः कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरे राजनि॰

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे या पद्मनाभकृष्णस्य कृपया सुरूपां चकार तत्कथा भाग॰१०स्क॰४१अ॰ यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् । विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः । का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्याङ्गने । वा कथयस्व साधु नः । देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चिराद्भविष्यति । सैरिन्ध्र्युवाच । दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि । मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति । रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः । धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना । सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ । प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् । ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा । मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा" ।

कुब्जाम्रक न॰ भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप! । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा॰ व॰ ८४ अ॰ । तच्च तीर्थं गङ्गावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः ।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम् । "अष्टवर्षा च कुब्जिका" इत्युक्तेः कन्याशब्दे २००४पृ॰ विवृतिः । २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिकातन्त्रं तेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुब्र न॰ कुवि—आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि॰ । १अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः ।

कुम्र(ब्र)श्च पु॰ कुत्सितो म्र(ब्र)श्चः वा टच् । कुत्सिते म्र(ब्र)श्चे । टजभावपक्षे कुम्र(ब्र)श्चनृपत्वोऽप्यत्र ।

कुभ शब्दे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ । क्ष॰भा॰माधवसम्मतोऽयम् । [विवृतिः ।

कुभ न॰ कुभ—क । उदके क्ष॰भा॰ माधव । कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि॰कुभ—कर्मणि यज्ञार्थं क कुभमुदकमिच्छति क्यच् मा॰ ष्वनट् छन्दसि उ । आत्मन उदकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यव ऋ॰ ५, ५२, १२, कुभन्यव कुभिरुदककर्माः" भा॰ ।

कुभा स्त्री कौ पृथिव्यां भा । पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति॰ । उपरागशब्दे १२८५पृ॰ विवृतिः । कुगतिस॰ । २कुत्सितदीप्तौ । "मा वो रसानितभा कुभा" ऋ॰ ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा॰ । ३तद्युक्ते त्रि॰ ।

कुभृत् पु॰ कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८पृ॰ विवृतिः कुष्टेष्विव सप्तसंख्याकपक्षम् ज्योति॰ ।

कुमार क्रीडायाम् अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । कुमारयति ते अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु॰कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् कृ—णिच्—अच् वा । १कार्त्तिकेये, नाट्योक्तौ २युवराजे, अम॰ ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि॰ । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग॰ १०श्रीधर

ष्टता। कुबेरस्य प्रभावो यस्यावाप्तेऽपि भक्ति। अर्थं विधात् निधाना धनस्य दुराचरा। कुबेरस्य पितरो कुबरस्याविशोऽभवत्। समरे त पिता रावणे रुष्टरोऽभ्येषयत्। कुबेरान महाराज। न्यूरत्तम-वापि यत्। इमत माचिनभीष्ठ रुदसो यज्ञीयर्ति। भ्रमान समरे भीमाक्तरोऽरुपमिहरा"। ततस्तस्य वशमैश्रमोऽवचपर्वाविरुपतार्थे २ १म

"कार्तस्य भगवान्। कुम्भूरीन महारत्न। मरो प्रभोत्तरापुकि। व मनोऽभयम महत् मयादी-र्धवरामन। बलिष्ठेयनोन तयो वसधिदयका। तथ मह्ना एदी मीको वर मत्रे य च मनम्। देवतामवचाभ्यो वर्वमन्मर्दरत्नचान्। मन्मोऽयं यर्थे वै वर तम ततो यथा। एवं मच्छ मच्छेति प्रहमान वि-मानव। व रावणापक्तमारी पूर्वोऽस्य च यथान च। य तु युक्तुरं तथा महायोवैरराजन। महत्यरम् पितरम तु न विश्व करावलम्। च तु देवान् च भजयीन् जिला पुष्प् रथकम्। समान कर्योश्वर्वाइच देशम वै भजन्। महर्षे वायुवर्दे भ्रष्टातन रवि घ्रति। बालस्य च च कुमारा त वेवे वरलमव॥ रावती च वर भ्राता लङ्कलायन विषो॥ कन्या-विभवस्य वायुवाणविक्रमा। यथैश्वमतीः प्रभो भक्तु र्वी वरराजक। वेती बीवविभाजन मबोक्तदया-विवा। रतङ्कावरनाधारि विलयन वाययामिंद्रिवा। बलविवेर यामे तु राजा वरवरान्तरा। तस्त्वमिदव-द्धिता कुबेरो यथीनमि। तम यत् वहीराजा। स्वयो वरलवव॥ यक्ष्मदेवविभवा प्रसाधादित-कुम। कुबेरो मदहतिरन्तो ययातिविभावात्। तथा-विबको विष्णु वर्णाहेमा मव। तवहुतू विबो देव योषायां विवलालता। त भवत् तथाते कुर्ये इति तको भवानयू। इव योक्तवय्यथीरया यज्ञ-भारा वर्ति थति। हित च प्रमील देवा यवकान् सर्व्वं भाविरम्। देवदन्दरवाधि वेगा यज्ञयीरिया। वीतव यात्रु तको प्रभावे तत्र चीयव। विवी-गुणा तती कुर्वेन् यज्ञं च पुरेदर। वरारीवे विवा मानि देवानां युधिष्ठिर॥ तथैव तथावान कुन्भर्य महाबल। कुबनायत भवीत पुत्र योद्धृयवाविवा। देववरत्वविरुदा वसीवतकर्तम्। नारायणावतीरम्। तैलस्यादिवल्लरा। त सोऽभवति यव धनेष।

बर्बतो दिवम्। कार्य प्रावश्यमाव तनयायोक्रतौविरिन कुबेरस्य प्रभवर्णितम् व वायवारवे। यद्यपि यव बाला तयो युद्ध च यावत। नावीहोर पावक ना-गुरूपार्थि व महत्। रीयवाला तथा सर्ववर्ण्णतवा वरदर्शन॥ ततो मनुर्वा रावण। दिव्यान्नम रविनाम्। प्रभोऽलत्वारवाद न। बालावयव-या वि। बरहावर रम तु यथा वरिवारिता। बनिहुता मरेशीयू मेहाधिर्थं यहतेः। वहिरे मरीते मार्ग भजमैव विवर्द्ध विता। व नवला व भूत वसुराको नवालता। म इदावनस्तर्ग म-आपि विविधायि च। आवायम् गायन य ईर गैवल नहा। यानु च विमते ह्यानरत् च न तैलया। यवयेयाविना न तो योचाद्वतविधि। बचेन रावणाय् य। इति वाविश्वा प्रभा। वरदक्षा-काम् न ववाह वविभायत्। तैन प्रोवाधिरस्य न प्रहा वरवस्त॥ मथ वहावान कुवर्णर्वि विवारयत्। बालवाय भूतावाः यवराको यक्षीयति। तद मादि यहाराज। तथाय यह देवान। प्रतीमय यथोवो राजा यारिवन मव॥ मीमी दोषेन मचीव भवताप्रमव यारिता। भवाप्य च च रार्येन्। तैव यु रवराजवम्। इरार यरवाडेव। वर्वतोपायरान वै। योराज्येन तथा राज वै। बरवामो भजारत्। वर मनुवरस्य तैवाप्रवेरवारः। यमोर्वाचनी राजा कुबेरो यहावना। मनुवार इति वासो नावायमविरवोऽभवत्"।

कुबि(वे)र न कुबति व्याप्त् इति-रक्षण किर् मतोऽस्य कुवेरिते वैरवव इति वा। तवावे कुबेरके यमरः "कुमायां विविधरम्यं वरीरं वेदवाय। कुबेरः कुबेरेतमाद वाया तमैव योजितः" वाकुत। "कुबेरीव मावत समय बनीमवं यु !" वायोव-देशीवायेम्प्रोक्त प्रमाणम्। "कुबेरः इत्यायेन र्थ बद्धीच मरायम् "कुबेरः" यज्ञ इत्य। मनुस्मृतिपि वि-विलवा वीर "कौबेरनिभारपरत्नवायद् मानम्" वाया। बुधा: वाराय तदेयव्यविभाद्रौ न भजम् मायन। इति-यत्तोऽवमार्थे कुर्वप्नन रत्नविक्रवेवे मय।

कुबेराक्षी स्त्री कुबेरस्याक्षीव निबुवं प्रम्लव्वा यम यथा-गैप। इस्यावती अव्यमावह च रायनि।

कुबे(वि)रावन न इस। वैवावर्यंसे अवा यम युत

शावासत्वाच्चयात्वम् । कुब्जे (द्वे) रात्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कुब्ज पु० ईषत् उब्जमार्ज्जवं यत्र शक० । १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा० । (कुज) ३हृदयरुग्रोगे सु० "हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्" माधवोक्त लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुजो) त्रि० । "कुब्जा भीषणतयैव यान्ति शनकैरात्मेच्छयाशङ्किन" रत्ना० । स च राजान्तःपुरसहायभेदो यथाह सा०द० तद्वदवरोधे इत्युपक्रमे "वामनषण्डकिरातम्लेच्छाभीरा शकारकुब्जाद्याः" अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं बृ०सं० ६८ अ० "पश्चापरे वामनको जघन्य कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्" । "कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्व्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः । कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रवसत्ययं कुब्जो ह्ययमुक्तः सततोद्यतश्च" ।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज—ण्वुल् शक० । श्वेतकुब्जपुष्पे वृक्षभेदे "चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्" शब्दचि० । नरसिं० पुरा० "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः । त्रिदोषशमनो हृद्यः शीतस्पर्शश्च स स्मृतः" इति भावप्र० ।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य । श्वेतखदिरे राजनि० ।

कुब्जा स्त्री मथुरावासिन्यां सैरिन्ध्रीभेदे या श्रीकृष्णस्य प्रिया बभूव तत्कथा भाग०१०स्क०४२अ० यथा "अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् । विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः । का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः । देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति । सैरिन्ध्र्युवाच । दास्यस्म्यहं सुन्दर कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्म्मणि । मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति । रूपपेशलमाधुर्य्यहसितालापवीक्षितैः । धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना । सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितौ । प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् । ऋज्वीं कर्त्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना । प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युत । सा तदर्ज्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा । मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योऽभवत् प्रमदोत्तमा" ।

कुब्जाम्रक न० भारतवर्षस्थे तीर्थभेदे "ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप ! । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति" भा० व० ८४ अ० । तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसमीपस्थं तत्रैव विवृतम् ।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षायां कन्यायाम् । "अष्टवर्षा च कुब्जिका" अस्याः कालसङ्ख्या शब्दे २००४पृ० विवृतम् । २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायके तन्त्रे, कुब्जिकातन्त्रं तेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुब्र न० कुवि—आच्छादने रन् अर्ज्जेन्द्रेत्यादिना नि० । अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५गर्त्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः ।

कुब्र(ब्र)ह्म पु० कुत्सितो ब्र(ब्र)ह्मा वा टच् । कुत्सिते ब्र(ब्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुब्र(ब्र)ह्मन्शब्दोऽप्यत्र ।

कुभ चन्दने भ्वा०पर०सक०सेट् । कोभति अकोभीत् चुकोभ । क्ष०भा०माधवसम्मतोऽयम् । [विवृतिः ।

कुभ न० कुभ—क । उदके क्ष०भा० माधव । कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ—कर्माणि यजर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् सा० अनट् छन्दसि उ । आत्मन उदकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि "छन्दस्तुभः कुभन्यव ऋ० ५, ५२, १२, कुभन्यव कुभिच्छन्दनकर्माः" भा० ।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्या भा । पृथिवीच्छायायाम् "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्" ज्योति० । उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः । कुगतिस० । २कुत्सितदीप्तौ । "मा वोरसानितभा कुभा" ऋ० ५,५३,९, "कुभा कुत्सित दीप्तिः" भा० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १भूधरे शैले २सप्तसङ्ख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्रेखिक सप्तशलाकचक्रम् ज्योति० ।

कुमार क्रीडे अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति इष्टान् मृ—णिच्—अच् वा । १कार्त्तिकेये, नाथीन्तो २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६सङ्कवर्षीये, बालके च मेदि० । "कौमार प्रथमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि" भाग० १०स्क० श्रीधर

हवनमप्। क्रियां यमोपाचितात् चीव। "मीषि नवीन दीषेन कुमार्नु दमती वर्षी" यहा। चरिमनरे मतदन प्लवंइतावमों वेवयन् टथायीयेवरम्यमे ।मदीवर्तवेरे च विमु। "यावहोमैवरमाणि यवया उपवायम। यात्र यमयातोर्था दृदी वर्तथि यत्र च। यवदय कुमारय वहयारी यवीत्या। कुमरोड वनी- शाविा यात्रय यहाइ या। यमुर्यप्रायति माथेन यम- यमीद्याहतमय"। ।।पविवयतुर्ण मोहये वाचित्वा- येरे "वनिपुत्राः कुमारायाः पविव्रपुत्रादवयाः" वि- पुत्रेन ।।तवरेकिन ।।रवतिर्णाहितात्मावायावदवारात्। "योवारा पूर्ववनी याः। "यमेभानि ययवर्षि कुमारवपुत्रायित्वात्। दिन यहांनि विवायामात्ता हयवमति" यहा। चतव यवरामते "यवनी मयेतुष्मा पवादिवा गौपवर्तमाता चवि कुमारीव ययम्। यम यावये 'कुमार यावा विवर्षि" ७ ६.२.१ कुमारया देवा विर्द्र च रथवनि" "ववना- ।।६.७. यमाना वंमदायव कुमारायाम् रवावम्" यहा यायोजि विवानि यावे रावदारवे कुमारवदा यद्यते। "याया कुमारावमयेदृवेन योवेन कुमी- रवी विह्वा"। "कुमारीव यदि विर्वं च यत् रवा "यतावमया यायु कुमारविव रामवी" रावा। विवायारो ।।ममनेरे इ ।।विवायां वी चीव। यमविवेषायां पंवावेदाव अमयावे दर्षिता यथा

विषयारे विषये च। विरोधवा वहिनीवा वरावयव वदीरिता। यदिरोमेनदीवव योविता यद्विमयवा। दमा यवाव वीतव यनिवय विरववा। वेदिवव उमवव यदोवव पूर्विता। कुतीर्थ च योमव यमदीवायवा इव। कुमारव कुवा गौवीदी विनिवव यवयवा। निर्मीवा विविश्वमीवय यथा कु- दववा इवः। विर यथा यमवीवा वैवरेवीवदी- यवा। पूर्विमादविवृवी वावा योविदव कुमारवा। वविवीवोगु हीवा वायवित्व वर्वीयवा। यवि- व्र रय वमीड यावयावय दर च। यावयवव विव- वीविवों एः वविवीविवा। यविद्दा योविवाव व- वावेदाव यवयवम्। ययोविवादिवयाव यायिव योवा- यमनी। वंदुव वा विवृत्र वा हरावायविवा एवा। यहारी वविवा वावि च येमयविवव यवा। यायिवया- यवावेद् पूर्वीयवयायिवा। यमयवव च विव योव-

विवर्वविविर्विव। यायाविवमनीवीवदायावीवपु योवहा। वदिवीना च वविवो वय वय न विपावे। वायवीवां वदे याया विरवपुवयेन च। वयी यदा- यवया मोदोवयारी विनुवाविवा। यायवनय विवयां न वमेद्वविवा यवा। यहुवीवदवं यावेम- वेवनिवविवा। वेवहीया च विवेदा दुवयो- मावबहु। यादिवभावयावेन वेवयवायवयवी। रवारोविन् यन् वीवो यायवावि पहुवया। याया ववावि च यद यावि वविवु च वाविवा। वर्व च- यो वर्व पूर्वि वविववयवरवरी। न विवेवे च यमव वविवा विविर्वविवा। वविवीपुवयवयो यव च- यव पूर्वि। यावा दयमी यन्तु एवयव यवनी। यव हावा विविः यवविरविव यनेवयवो। यवा योगविविनी यव दवे न यवय यवा। विवी- वा यविवव वा वीवावद च यवीविवा। यादी यवो यवा यावे यव याव यदवयव। यवव यवि- यो यव वीविवयवविवा। यव यवों इवारोवि यवय पूर्वावि विवा। यवा विवदि यवा च विर याव यवाइवा। योवव कुवये वीवि यवपवीपृ इ यवावि। यवप वेदिवोवया यवीयावविवविवा। वि- यवीं वंवयोमेवा च कुमारवाइवा। यमीयादय दा विवा यवाविदयावयवा। यवावयवुयाविवीवदोव- वा यदाइया। यादव विवं यवो यव यवा च पूर्वविवा। विवाविवद्धव यो यमी कुवावीव च यवाती। यादी यवो यवा यावे यदारवहुवायद। यावयोवीव दवेव यवायादययवायवा। यवीवयि यवयां वा योवयवायवदुवा। यव याद्युयीवयद यवयवय च यवयवी। यायवां यवेहाव कुमारोवा यदवहा। योवयावीं कुवा गौवयमावि वविविव इः। वि यवयवायाविवविवायद यवायद। यहायावाद- यावि यवा च यविवीवि वा। यवावदो व यवयो च- पूर्वीविवा च दिवा। यदावयवावे कुवर्व विवीयवी च यवया। विवा यवाँ च न यावां वीवव च दुवारवव वा। विवयद्यार्थवीवे वा च विर्वीवा दवावुवा। यव यावेय यवयाद योवा यविवु दायावे। च यवा विविवीयवा यमवयदुयवावीवहा। कुव यवा- यवो यवद च दवोवोविर वदः। विवयें यवदोय- वायु वर्ग वंव विवरः। यमवयोवमेवीय वार्वयाः-

घरोमनु। सार्द्धद्वादशवर्षो वा भूमित स तु निन्दितः। सार्द्धबीजत्रयमारभ्यैकविंशतिवर्णक। विंशद्वर्णांत्रिंशद्वर्णांश्च यावत्तिष्ठति यत्नतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोदित परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशद्वर्णो मन्त्रोऽथ चत्वारिंशतिपर्यन्तः। वृद्धस्तु स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशति-पर्यन्तः। एकाद्यशाक्षरोत्थोऽपि पञ्चविंशतिसंज्ञकः। त्र-योविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽसितवीतवर्णितः। षट्‌विंश-त्यक्षरो मन्त्र सप्तविंशद्वर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा स्तद्रौव स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोऽयमेकत्रिंशद्वर्णा-पि वा। अतिक्रुद्ध स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशद्द्व्यक्षरोमन्त्रस्त्वयस्त्रिंशद्वर्णापि वा। अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा वि-द्या त्रिपष्ट्यर्णैस्ता भवेत्। तावत्संख्या निगदिता म न्त्रा सर्वेऽष्टसंयकाः। पञ्चाक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शा-न्तसाधकाः। एकोनशतपर्यन्त पञ्चषष्ट्यक्षरादिति। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्वाभ्यन्तरे न शोभना। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्रा पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शत-सार्द्ध शत तथा। शतद्वयदिनयमितैकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निस्त्रिंशास्ते प्रकीर्त्तिता। चतु-शतमयारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। अतिरुद्ध स मन्त्र-स्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्राणांधिका मन्त्रा द-ण्डका पीड़िताश्रया। द्विसहस्राक्षरामन्त्राः खण्डश-तप्रधा कृता। व्रातव्यास्तोलरूपास्ते मन्त्रास्ते यथा-स्थिता। तथा विज्ञाय बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुध। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोष-शान्ति तदुक्त तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाये मन्त्रास्तान्त्रे-तन्त्रे निरूपिता। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभा-वत। मातृकार्णं पुटीकृत्य मन्त्रं विद्या वि-शेषत। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च। मन्त्रवर्णास्तत कुर्य्याच्छो-धनत्वं सम्मतम्। वज्रा तु योनिमुद्रां तां च छोधप्राभा-रपद्धतम्। तत्मूलान् मन्त्रवर्णान् कुर्वतश्च गमागतान्। मस्तरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सहस्र प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये"। तथा। "एषु दोषेषु मन्त्रेषु मायां काममथापि वा। श्रियं वादौ श्रियं चैव सह्यपणविशुद्धये"। तथा। "मातृकापुटितोपापि दुष्टम न्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा। "प्रणवोमातृका देवी हृत्स्वेत्यक्षर-त्रयम्। अक्षरत्रययोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विशेषो "कुमारी या च विद्या च स्वयं शम्भु-र्भाषते। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा०। १७स्वरोदयोक्ते वामादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु०चक्रशब्दस्वयालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कान्दे "स्थाने एव कुमारस्तु धीमान् शरवणालय" भा० व्या० ६६अ०। "कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो मासवन्न न ०यय" भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पविजयाभिकर्षीकुमार्य्यास्तथास्यम्। १८घालोपद्रावकग्रहभेदे "स्कन्द सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रह" सुश्रुत। १६शुद्धसुवर्णे न०मेदि०। स्वार्थे क्न् कुमारक। तत्राप्रार्थे शब्दरत्नाकरः०। कुमारी क्वचिद्वयस्त्वे त्रिकाण्डशे०। ७स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्याद्यवस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा स-शर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शठी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसं स्थिरा। मुस्तं पुष्करमूलञ्च सू-क्ष्मैला गजपिप्पली। एषा कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपा-चयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे। ए-तत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं ध-न्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीकृमिदन्त-गदापहम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः"।

कुमारघातिन् त्रि०कुमार हन्ति हन-णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव-णिच् अण् उप० स०। (जियापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु०कुमाराणां दाता दा—बा० दृष्णच्। कुमार दातरि "कुमारदेष्णा जयत पुनर्हणः" "ऋ० १०,३४. ७,कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। "पितामहसरो-गत्वा शैलराजसमीपत। तत्राभिषेकं कुर्वाणोऽग्नि-ष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरस गङ्गा लोक-पावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

[illegible]

[illegible]

वरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूमितः स तु निन्दितः । सार्द्धबीजत्रयमाद्यदेकविंशतिवर्णकः । विंशद्वर्णचि-गद्वर्णोऽर्द्धः स्याद्यानिक्षिप्त एव सः । द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोहित परिकीर्त्तितः । द्वात्रिंशद्वर्णो मन्त्रोऽय स-प्तविंशतिवर्णकः । क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशति-वर्णकः । एकादशाक्षरोनोऽपि पञ्चविंशतिवर्णकः । त-योविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीर्घदरितः । षड्विंश-त्यक्षरो मन्त्र षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा । त्रिंशदेकोनवर्णो वा सङ्गहीन स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोऽय एकत्रिंशदथा-पि वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु । त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु । चत्वारिंशत्तमा वि-द्या त्रिषष्टिर्याऽस्ता भवेत् । तावत्पङ्क्त्या निगदिता म न्त्रा सर्वेऽत्र शक्ताः । पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शा-न्तमानसाः । एकोनशतपर्य्यन्त पञ्चषष्ट्यक्षरादिति । ते सर्वे कथितामन्त्रा स्तामसा न शोभनाः । त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्रा पञ्चदशाक्षराः । विकलास्तेऽभिधीयन्ते शत-सार्द्धगत तथा । शतद्वयादिनवतिरेकहीना स्तथापि वा । यावच्छतत्रय संख्या निस्त्रेशाः प्रकीर्त्तिताः । चतुः-शतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् । अतिरुद्ध स मन्त्र-स्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः । सहस्रार्णाधिका मन्त्रा द-ण्डका पीडिताशया । द्विसहस्राक्षरामन्त्रा खण्डश-स्सप्तधा कृता । ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्राएते यथा-स्थिता । तथा विज्ञाय ग्रोक्त्या मन्त्रिभिः सर्वकर्म्मसु । दोषानिमानविज्ञाय योजयन् भजते बुधः । सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि" अथ मन्त्राणां दोष-शान्ति तदुक्तं तत्रैव "छिन्नादिदुष्टाश्च मन्त्रास्तन्त्रे-तन्त्रे निरूपिताः । ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभा-वतः । मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां वि-शेषतः । शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये । तदा मन्त्रो महाविद्या यथोक्तफलदा भवेत् । मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्निधाय च । मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्याच्छो-धनन्तत्र सम्मतम् । ब्रह्मा तु योनिमुद्रा वा स च्छोचप्राधा-रपङ्कजम् । तन्तुमध्यान् मन्त्रवर्णान् कृत्वा तत्र शताशतान् । ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत् । सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये" । तथा । "एषु दोषेषु प्राप्तेषु मायां कामथवापि वा । श्रियं वादौ श्रियं चैव मद्यं चापि सिद्धये" । तथा । "मारसंपुटितोवापि दुष्ट-

मन्त्रोऽपि सिध्यति । यस्य यत्र भवेच्छक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति" तथा । "प्रणवो मारका देवी हृल्लेखेत्यक्षर-त्रयम् । अक्षरत्रयसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति" तत्र विशेषः "कुमारे वा च विद्येय स्पर्शा मन्त्रा प्रतिष्ठते । । केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्" मुण्डमा० । १७स्वरे दशेक्ते यानादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु०चक्रशब्दस्य यानादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कान्दे "अग्ने पुत्र कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः" भा० आ० ६६अ० । "कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् । अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः" भा० व० ८४अ० । तस्य कन्दर्पविजयाधिकसौकुमार्य्यात्तथात्वम् । १८वालोपद्रावकग्रहभेदे "स्कन्द सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" सुश्रुत । १९शुकवर्णे न०मेदि०। संज्ञायां कन् । वरुणवृक्षे त्रिकाण्डशे० । स्वार्थे क । वालके हेमच० । तस्येदं तस्य भावो वा अण् । कौमार शिशुत्वे बाल्या-वस्थायां "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता ।

कुमारकल्याण न० । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा "शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा स-शर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसं स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सू-क्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपा-चयेत् । कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे । ए-तत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् । बलवर्णकरं ध-न्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम् । छायासर्व्वग्रहालक्ष्मीक्षिमिदन्त-गदापहम् । सर्व्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः" ।

कुमारघातिन् त्रि०कुमारं हन्ति हन–णिनि । शिशुमारके ।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स० । (जियापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा० ।

कुमारदेष्ण पु०कुमारेभ्यो दाता दा–बा० दे ष्णच् । कुमार दातरि "कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणः" ऋ० १०,३४. ७,कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे । "पितामहसरो-गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणोऽग्निष्टोमफलमाप्नुयात् । पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोक पावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठकालो-

[illegible] ॥

कुमारपालनम्, क्ली, [illegible] ।

कुमारभृत्या, स्त्री, [illegible] । [illegible] कौमारभृत्य [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

शालिनीम् । अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः । तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा । निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु । ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः । देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः । देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः । गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु । रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः” १ ।

“अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः । परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये । सर्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् । क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा । विपक्तव्यं घृतं चापि पानीयं पयसान्वितम् । उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम् । गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् । वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च । अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् । पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नां रुधिरं पयः । घृतोदनं निवेद्यञ्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे । चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः” २ ।

“अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता । वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने । कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः । मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः । लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् । व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च । स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् । शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः । लक्ष्मणां सहदेवाञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत् । तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला । बलिरेष चतुष्केषु निवेद्यो नियतात्मना । निकुम्भे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि । स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम् । कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः । अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता । अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु । दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना । लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु” ३ ।

“अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्नवा । सहे विदारी च तथा कषाया सेचने हिता । तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा । धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च । काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते । कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सर्वगन्धिकः । गृध्रोलूकपुरीषाणि यवाः यवफलो घृतम् । सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः । वरुणारिष्टकमयं रूपकं सैन्दुकं तथा । सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम् । शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा । बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना । सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः । नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु । लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका । रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु” ४ ।

“अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभद्रकः । आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने । वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला । कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते । हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च । कुष्ठतालीशखदिरचन्दनस्यन्दने तथा । देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकम् । एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा । गन्धनाकुलिकुम्भीकामल्लातो वदरस्य । कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह । काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् । मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत कृशरं पललं तथा । शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् । उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते । पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः । मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा । शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना । दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका । भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना” ५ ।

“अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने । सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला । तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते । पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु । शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते । सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वस्याथ शीतलैः । पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा । जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत् । कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत् । मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे । निवेद्यमन्तः सूते

सादीन दृष्टो मूनत्नसा" वा बन्दा कामाये विनम्
कुमारपालन इ । सदेव मानो वर्मधि मोक्षि-मृदु ।
माविनाश्ने । मवे वैभव कुमार यावति माविमु
तव च । स्मयकमात्मे भि ।
कुमारभृत्या स्त्री क्न-मान धात्रा वरत्वम् इत्य । कुमार
रक्षोपायभूते तन्त्रीय कौमारस्य शाखे कौमारभृत्ये ।
धनारत्वमा पवित्रम् प्रतं सम्यक् यत्र । कौमारस्य च
कुमारस्यपोषनकारी तत्साकार्ये । "यस्मै भावम
भार्यविभिन्नमा मूलविस्त । कौमारस्य न वा दृश्य वस्त्रा
बास विमल महत्त्वतः [illegible] यथा
"कौमारस्य च नाम कुमारस्यपसमीपोरोपोषणेषु
मार्गे हृदयमध्यवर्त्तमानाम् आचीनाम् स्वस्तमानम् ।
विषयस्त्रम शरीर यथा
"अपदशवाविभाग स्मस्य च निबन्धम् । यमार
प्रत्ये च दैवात् इत्यादि । पूजाबालबालाया
संस्कृता पोषणतया । जैमेयविशिष्टा च मध्येऽपि
प्रसोविता । कौमारचर्यासिन्धुशरीरेण च जीवि-
तम्" ।
प्रमुखारत्वमन्त च वार्ताः [illegible] यथा
"सवाते मध्यवान निश्चितान्यमार्ग आसाग्राय ।
माथप्रधानां विभाग शासनप्रधानधरम् । समर्थि
वारत्वान्त तत्वेन यत्र । प्रशस्तपत्रस्य सम्मा
रक्षणकार्याय वरण । प्रस्तुतो दरीयो वन रङ्गस्ता चा-
मपूजया इ । दूतरा मन्त्रविभाग च मनेव तस्थयनिर्
वा । नमो तमोवैभव च निरस्तपदर्शिता । वातोया-
नोष्णाव अविशतवाहनोपकरणप्रसवारागौणाम् ।
सम्याग् वृत्तान्त चाये च स्वदात्मा पुत्रादेशोऽग्रोतरे
कुमारान् । च वर्षेस्ताव च सदा निम्नो दैवं इव
वायुवेगेन । वात वाचां मलपोतादिविधवे नि-
प्राव्ये । सर्वाणि देवे भवति । मूल्याय सवसर्व्वस्व
कार्यविशेषाणी वरण्यमिव वसन्तेन । कौशल्या इव
विद्याचारवारीशे सम्यग्याती भवति च तापदानियों ।।
निरंशो भवति पूर्णवैदिशांश च स्वाः पारचरोपम च
तीर । विवस्ते मापनि नियम पूर्वाचारा वेगद इव
भवति प्रावराविधया । । सम्राट् गतशविशा विगत
भवि च मार्गस्थपरीतोशिता सम्मानात् । सदोत्र तु प्र-
स्तुता परसमान पितो भवति दिन सदा सम्यक् । ।
प्रवाहो भरिसम्पोषितासन दैव । सदी वा वातस्त

वायव्यानर्थे । देवता च वारेदुव सर्वार्थ सहादि
प्रशस्तविशी यत्र वदार । संतापा भावति इव हित
च रक्षो विद्यमित्र वायति च वाचानुसमन्ता । सदी
यो वृत्तिसमृद्ध सम्पत्त्या आयुर्वर्धनि च वृत्ताश
वीतः । । सी इति समर्पितानामार्थ प्रशस्त्येति
सर्वदेवविधादिदर्शनाय । अतो वातदायत्वोऽवस्थ-
जिन मनुप दीक्षितो न्यायप्रवर्त्तेयुः । तासा वस्तु
च तस्ती दद्यात् शीघ्र भवति च सम वाच्यमान
विधाप्तो वाचनिताव तै च वस वायोवादिनि
मोदयमान प्र । आनन्दपूर्वकं दिवारात्रि विचारयों प्र-
ज्ञानी वातुनावनार्थे वा । शोभो भवति च म
सम्मानसि न च वा निरूपणपूर्वकविवाय दः वा
श्रेष्ठं भवति निरसने च सदी शोभं निवसति चा
कीर्तनाय । कौशेषे गतस्तो स्वार्थमिव विन यो
भवति हि वैकेयम्ब । मलसो वा सम्बन्धी
सदी चानिरक्षा । न वास च विराजति तदा च
मूल्यस्वभाव । विरोधमयाय विद्यार्यविराजित ।
सदे इदानीनिवासस्य मात्र पूर्वो पूर्वि । सर्वेषाम्
अधिदैवतं दैवरी तत्र मारुतेः । यदा वर्धितिसमापि
सर्वत्रानुसारनम् । वर्धितो वातोऽविशेषनाम
व इ स्थुः । सत्य अधिपालन बाला वारेसि इ च-
रत् । सदा यच्छात्र दैवात मध्यादिवसे सदा । वि-
रक्षा भार्यविश्ये तत्र सविधानेन वै प्रविष्य । पीत-
को विनिवासत विद्युत्प्रति वासतो म वस् ।
प्रमाण कायप्रवर्तितेन आश्रयार्थम् । वायुपत्री
रक्षक पो कुमारावाह सती । सामान्यत्वादि विचार
परिमेयते । तिसं भूतेषु विशेष तैवस्थापने विशव ।
सर्वजनवृत्तस्वभावैर्व्याप्तायविनी । निरूपति तथा
त्याग वस्ते च वैव च । विश वर्षाय सदोर सम-
सर्वत्र सन्निधावे । अथवा पर्वतोपरि यदा वानावसी
सन्तु । सहायादिविचाराय च दीक्षास्वरूप । विभो ।
कौमारादिविवृत्तौ सर्वो विश्वत सम्प्रदाय । कुमार-
स्वाप भवति पतिनापि च वादेत । तस्मात वाञ्छति
सदा वाराहा रहाय समा निविदान यथार्थ । सदा
च दैवात अविशेषेषा शत्रु हत्या आश्रयते विराग ।
प्राण विरायते निषि यदि तैर्व्यावीनु च सादिवर्त
वैद्य । न इव मात्रवतीवनिर्गतानि प्रशासन बाह
विविध सो । रक्षायता प्रवर्त्तन वापार्थ सम

क्षाभिमीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्तव्यं घृतं चापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः। घृतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीवेरशारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्व्वारुनागदन्तीनिदिग्धिका। लक्ष्मणां सहदेवाञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करम्भेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुम्भे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तस्येह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्द्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवा सपुनर्नवा। सहे विदारी च तथा कषाया सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सर्व्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यवफली घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। वरुणारिष्टकमयं रूचकं सैन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि क्रमं वा पौत्रजीविकम्। शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने। वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरचन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकम्। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकाजम्बुकानो वदरस्य। कर्कटास्थि घृतस्यैव धूपनं सर्षपं सह। काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरः स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकटुकषायाणां कार्य्यं क्वाथोऽवसेचने। सुराशौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः। पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे। निवेद्यमन्धाय मध्ये

[illegible]

पश्चात् पातः कर्णेनैव यत स्तुत। अन्योदा सवर्णद-स्तु न साध्वो घट उच्यते"। "कुमारस्याकुमार्-रसुज्ञिते भिन्नवर्णेऽस्य गर्भभर्मापि रघु।

कुमारयु पु० कुमार कौमार याति या–कु मितद्र्वादि० मि०। युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सगाः" छन्दोर० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे। कुमार इव ललित चेष्टित, तादृश ललित, वा यस्य। २कुमार-चेष्टायां न०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुमारवाहिन् पु० कुमार स्कन्द वहति वह–णिनि। मयूरे शब्दरत्ना०। कुमारवाहनमप्यत्र मयूरे। वह–करणे ल्युट् ६त०। कुमारवाहनमप्यत्र न०।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदास-प्रणीते महाकाव्यभेदे।

कुमारसू स्त्री कुमार स्कन्द सूते सू–क्विप् ६त०। १गङ्गा-याम् २पार्वत्याञ्च हेमच०। तयोस्तद्गर्भधारणात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदवंशप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारित" शत०ब्रा० १४.५.५.२२.

कुमारिका स्त्री कुमारी–स्वार्थे क ह्रस्वः यद्वा कन् कुमार-स्त्रियां वा। १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३श्यामा-पक्षिण्यां रत्नमा०। ४स्त्रीकुमार्यां ५कुमारीगन्धार्ये। भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि०। "ऐन्द्रं कसेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्णव्यवस्थितिरि-हैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे" कसेरुशब्दे १८५५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि। कुमारयुक्ते "पुत्रि-णा ता कुमारिणा" ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थे सुपां सुलुगित्यादिना पा० औकारस्थाने आत्।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन्। साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप्। १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदा कालोत्तरतन्त्रे उक्ता तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना। परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्र भवेत्तु यत्। कुमारीभो-जनात् देवि! फलं कोटिगुणं भवेत्। पुष्पं कुमार्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत्। कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्"। तत्र कुमारीनिर्णय आगमे "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्ति-श्चतुर्वर्षा च कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा तु। षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसन्दर्भा दशभिश्चापराजिता। एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मी द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चा-म्बिका मता। एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत्पुष्पं न जायते। प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत्। महापर्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके। महानवम्यां देवेशि! कुमारीश्च प्रपूजयेत्। "कुमारिका [illegible]। सदा [illegible] कुमारिका। अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत्। पूजिता प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानि-ता। कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता। असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि। भूतवे-तालगन्धर्वा डाकिनीयक्षराक्षसाः। यास्तास्तु देवता सर्वा भूर्भुवःस्वश्च भैरवाः। पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। ते तुष्टा सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत्। विधियुक्तं कुमारीञ्च भोजयेच्चैव भैरवीम्। पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमं चन्दनं शुभम्। भक्तिभावेन सम्पूज्य कुमारी-भ्यो निवेदयेत्। प्रदक्षिणीकृत्य कुमार्याद्या मध्ये तथा-न्तत। यथाशक्त्या दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकैः। द-क्षिणाय कुमारीभ्यो दद्यात् समागतान्। [illegible]-स्तु कन्यां ब्रह्महत्या विनश्यति। गोहत्या च स्त्रीह-त्या च सर्वपापं प्रणश्यति। यो यत्र पुष्पकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत्। बालुकासागरं तोयं तावद्वर्ष-सहस्रकम्। वर्षैश्च कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" क-न्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु तन्नाम्नीया कन्यायामत्तद्देवताबुद्ध्या [illegible] सम्प्रदा-नीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्द। "दशवर्षे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्याम् तत्पर्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

[illegible]

[illegible]

पञ्चोत्पतम सर्वेष्वेव यतः स्मृतः । अन्योपायः स्वरूप-स्तु न साध्यो यश उच्यते"। "कुमारभृत्याकुशलै-रनुष्ठिते भिषग्वरैराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघु ।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या—कु मित्युणादि० नि० । युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सुगा" वृत्त०र० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे । कुमारं सुन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य । २सुकुमार-चेष्टायां न० । ३तद्युक्ते त्रि० ।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह—णिनि । मयूरे शब्दरत्ना० । कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम् । वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ६त० । कुमारवाहनमप्यत्र न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदास प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू—क्विप् ६त० । १गङ्गा-याम् २हैमवत्याञ्च हेमच० । तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४,५,५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमार—ण्वुल् वा । १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थू-लैलायां रत्नमा० । ४घृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे । भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि० । "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसञ्ज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । वर्णव्यवस्थितिरि-हैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८३५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते "पुनि-र्वा ता कुमारिणा" ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुलुगित्यादिना पा० औस्थाने आच् ।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन् । साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । १अमूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदा कालचतुर्थशब्दे उक्ता॰ तदनुसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना । परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्तद्भवेद्ध्रुवम् । कुमारीपू-जया देवि । फलं कोटिगुणं भवेत् । पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्" । तत्र कुमारीनिर्णय नामक्ते "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती । त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्ति-श्चतुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु । षड्वर्षा च उमा भवेत् । सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका । नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मी द्विसप्ता पीठनायिका । क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चा-म्बिका स्मृता । एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत्पुष्पं न दृश्यते । प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत् । महापर्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानवम्यां देवेशि ! कुमारीञ्च प्रपूजयेत् । "कुमारिका त्वाह नाथ । सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवमानि-ता । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता । असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि । भूतवे-तालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः । याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःस्वःस्वभैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । ते तुष्टाः सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं कुमारीश्च भोजयेच्चैव भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमं चन्दनं शुभम् । भक्तिभावेन सम्पूज्य कुमारी-भ्योनिवेदयेत् । प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यादादौ मध्ये तथा-न्ततः । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकम् । द-क्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् सम्यगतन्द्रितः । विवाहयेद्य-स्तु कन्यां ब्रह्महत्या विनश्यति । गोहत्या च स्त्रीह-त्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यस्तु पुण्यकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत् । वालुकासागरं यावत् तावद्वर्ष सहस्रकम् । एकैकं कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" क-न्यादानन्तु तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु तन्नाम्नीयां कन्यायामत्तद्देवताबुद्ध्या शिवरूपत्व सम्प्रदा-नीते विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः ।
"या मासे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

कुमारी मेदिनी सीता [illegible] रावमनो। मधुरा [illegible] मार्कण्डेयम्। [illegible] करोत्। [illegible]”।

[illegible] कुमारिकाखण्डे [illegible] भेदि०। १ सीतायां हेमच०। [illegible] राजनि०

कुमारीक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीडार्थम् [illegible] ६त०। [illegible] भारतादिप्रसिद्धे [illegible]

कुमारीपुत्र पु०। [illegible] गिरिता। [illegible] कुमारीपुत्र [illegible] मि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त०। [illegible] पतिः। [illegible] मि०

कुमाल [illegible]। कुमालवति [illegible]

कुमालक पु० कुमाल-स्वार्थे क। सौवीरदेशे हेमच०।

कुमुद् न० स्त्री मोदते कु-मुद् क्विप् [illegible] मेदि०। [illegible] मि० मेदि०। [illegible]

कुमुद न० स्त्री मोदते कु-मुद क। (सु नि) श्वेते कमले। “[illegible]” [illegible]। “[illegible]” [illegible]। २ रक्तपद्मे मेदि०। [illegible] हेमच०। ४ कर्पूरे ५ राजनि०। [illegible] [illegible]। [illegible]। ६ [illegible]। [illegible] “[illegible]” [illegible]। “[illegible]” [illegible]। “[illegible]” [illegible] [illegible]। “[illegible]” भा० [illegible]। [illegible]। “[illegible]” [illegible] ८,११। ।

[illegible] “[illegible]” भा० ६,१६। “[illegible]” [illegible]। “[illegible]” [illegible] मि०। [illegible] मि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः [illegible]। [illegible]। [illegible]

कुमुदगन्धा स्त्री कुमुदस्येव गन्धोऽस्य अच्। [illegible]

कुमुदघ्नी स्त्री [illegible]। यथा “[illegible]”।

कुमुदनाथ पु० ६त०। [illegible] कुमुद [illegible]

कुमुदबन्धु पु० ६त०। [illegible]। [illegible]

कुमुदवती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य व। कुमुदिनी [illegible]

कुमुदा स्त्री कुमुदिव मोदते [illegible]। कुम्भिकायां [illegible] मेदि०। [illegible] राजनि०। [illegible]। कटुरी [illegible]।

कुमुदाकर पु० ६त०। कुमुदबहुले सरसि “कुमुदाकर [illegible]” माघः

कुमुदाक्ष पु० [illegible]

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते [illegible] “[illegible]”। [illegible] “[illegible]”। [illegible] मि० [illegible]

मुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते धातौ शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

मुदावास पु० कुमुदानामावास । १कुमुदमाये देशे हेमच०

मुदिका स्त्री कौ मोदते मुद–कर्त्तरि क ७त०। कट्फले अमर

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि । १कुमुद-युक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरत । "कुमु-दिनीकुलकेलिकलालस" भ्रमराष्टकम् । "पद्मिन्यां ये गुणा प्रोक्ता कुमुदिन्याञ्च ते स्मृता । सा तु मूलादि सर्वाङ्गै रक्ता समुदिता बुधै" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः कुमुदानां समूहः–खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमु दसमूहे च। "वीक्षन्तेऽन्यमित स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो ल्लसल्लोचना" पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदस्य प्रस काशात्तस्य तथात्व कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् मस्य व इति मस्य व । १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघु स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम् । "गणयति यथा शशाङ्क कुमुद्वतीं न तथाहि दिवस" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघु "वाम्ये वैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वती" भा० ४।६।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। २कुमोतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति कुमुद्वतीरेणुपिशङ्ग विग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीश सहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टि मानिनीपक्षे कुमुद्वत् स्त्रोपरत्वम्। ३कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमा स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि मातुमन्तुम्। इत्यु प क्रमे "संयोजया विधिवदास समेतवन्धु कन्यामयेन कुमुद कुलभूषणेन"। "अतिथि नाम काकुत्स्थात् पुत्रमा प कुमुद्वती"रघु

मुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

मुद्वतीबीज न० ६त०। (बेरा) इतिख्याते कुमुदिनीबीजे "भवेत् कुमुद्वतीबीज स्वादु रूक्षहिम गुरु"भावप्र०

मोदक पु० मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सहि तायेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्-गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि–अच्। वाङ्कुशाद्ये (कोपा) जटा० "कुरीर मस्य शीर्षणि कुम्ब चाधिनिदध्मसि" अथ० ६,१३८,२

कुम्बा स्त्री कुबि–भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ हट रोहने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शस्या निदधाति" लौ०स्त्रि०। कुम्ब-यति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि–यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादा-त्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधव। "तस्मादृच मो यजुर्वो साम वा गाथा वा कुम्ब्या वाऽभिव्याहारेद् व्रतस्याध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु०कुं भूमिं कुत्सित वा उम्भति उम्भ–पूरणे अच् शक०। १घटे, २रुद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "मै कि मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे मारोपणीया करा" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्य दशभ्य कुम्भेभ्योऽहरतोऽभ्यधिक वध" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च म०।

तत्वघटार्थककुम्भलक्षणादयुक्ता हेमा० दा० परिभाषाप्र०"

"विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मया ल-क्षणान्विता। वालोढाद्यप्रतिष्ठादौ कुम्भा सुरभिषे-चने। पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः। द्वाद-शाङ्गुलकं मूल कण्ठमष्टाङ्गुल भवेत्"। "पञ्चाशाङ्गुलेति पञ्चाशा दिश, तास, दशस्थावाचकत्वेन ज्योति-शास्त्रादौ प्रसिद्धा पञ्च च व्याप्ताश्च पञ्चाशा ता-वन्ति अङ्गुलानि वैपुल्य येषां ते तथाभूता। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थ। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना कण्ठस्थाने पञ्चाशद-ङ्गुला इत्यर्थ। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दस प्रयोग" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। पट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भ विस्तारो म्रतियाक्षिनम्। षोडश द्वादश वापि ततोन्यून न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विष्णु० पा० उक्तो-यथा "कुम्भक पूरकोरेच प्राणायामस्त्रिलक्षण।

[illegible] ।

[illegible]

कुमारीपुत्र पु० । [illegible]

कुमारीश्वशुर पु० । [illegible]

कुमाल [illegible]

कुमुद न० [illegible]

[illegible]

कुमुदगन्धा स्त्री [illegible]

कुमुदघ्नी स्त्री [illegible]

कुमुदनाथ पु० [illegible]

कुमुदबन्धु पु० [illegible]

कुमुदवती स्त्री [illegible]

कुमुदा स्त्री [illegible]

कुमुदाकर पु० [illegible]

कुमुदादि [illegible]

कुमुदाक्ष पु० [illegible]

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते भाग्नौ शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद–क्षर्थे क ७त०। कट्फले अमर

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्य देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरत। “कुमुदिनीकुलकेलिकलालस” भ्रमराष्टकम्। “पद्मिन्या ये गुणा प्रोक्ता कुमुदिन्याश्च ते स्मृता। सा तु मूलादि सर्वाङ्गे रक्ता समुदिता बुधै” भावप्र०तद्गुणा उक्ता कुमुदानां समूहः-खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। “पौषन्त्यस्यमित स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो लसल्लोचना” पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् झय इति मस्य व। १कुमुदयुक्तदेशादौ “हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु” रघु स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। “गमयति यथा शशाङ्कः कुमुद्वतीं न तथाऽपि दिवस” शकु० “कुमुद्वती भानुमतीव भावम्” रघु “वाप्ये वैदूर्य्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वती” भा० ४।८।६१ कुमुदस्यास्ति मतुप्। २कुमोतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् “प्रभातवाताहतिकम्पिताकृति कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्” भट्टि मानिनीपक्षे कुमुदुल्लासोपरत्वम्। ३कुमुदनागस्य भगिन्याः “इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि मानुमन्तुम्। इत्युपक्रमे “सयोजया विधिवदास समेतबन्धु कन्यामयेन कुमुद कुलभूषणेन”। “अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती” रघु

कुमुद्वतीश पु०६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीबीज न० ६त०। (बेरा) इतिख्याते कुमुदिनीबीजे “भवेत् कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु” भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० सहि त्राणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि–अच्। बाहुमूले (कोषा) जटा० “कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि” अथ० ६,१३८,३

कुम्बा स्त्री कुबि–भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ हट वेष्टने अग्न्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च “नयिनुदीर्घीनकुम्बां शम्या निदधाति” तैत्ति०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि–यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्यभेदे माधव०। “तस्मादप्यृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहरेद् व्रतस्याध्यायाव्यवच्छेदाय” शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उम्भ–पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, “तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे भारोपणीया कराः” प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, “दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः” मनु.। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके ८एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्रघटार्थककुम्भलक्षणादिकं हेमा० दा० परिभाषाप्र०”

“विष्णुधर्मोत्तरे “हैमराजतताम्रा वा मृण्मया वा सुलक्षणाऽन्विताः। यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः सुरभिषेचने। पञ्चाशदङ्गुलवैपुल्या उत्सेधयोडशाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्”। “पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा पञ्च च आशाश्च पञ्चाशा तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः” हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये “हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिकं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्”।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो यथा “कुम्भक. पूरकोरेच [illegible]

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति”।
“ननूभयोर्गत्यभावस्तत्सहत्तावप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति पर्यालोचनपूर्वं महत्तमय-त्ननिर्वर्त्तितस्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वोऽल्पप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः। तयोः पूरकरेचकयोर्विषयौ नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः” विवरणम्
“ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू०
“प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानाव-रणीयं कर्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्र-जालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामा-भ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा-चोक्तम् “तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति” किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। “प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्रा-णस्येति” वचनात्” भाष्यम्
“प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह तत इति। आ-व्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च। व्याचष्टे प्राणायाममिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः। कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति आगमिमामनुमति-माह यत्तदाचक्षत इति। महामोहोरागः तदवि-निर्भागवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते। अका-र्य्यमधर्मः। ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तदुपचयाय तपोऽपेक्ष्यत इति अत्रागम-मिमामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह “प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति” प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता “प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः। प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्स-द्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः” इति किञ्च व्यासः “प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति” विवरणम् प्राणायामशब्दे विवृतिः
कुम्भमानञ्च हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे

भविष्यपुराणे “पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणः कुडवो मतः। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तै-श्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश”। विष्णुधर्म्मोत्तरे “पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बो-द्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यस-ङ्ख्या प्रकीर्त्तिता”।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं “चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोन्मनपोऽर्मणः। उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्य्याय-संज्ञितः। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः” भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्व-भाद्रपदात्रिपादात्मकः स च२६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः। तस्य स्वरूपादिकमुक्तं नीलं०ता० “कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यसङ्गः स्थिरः कर्वूरवर्णो वायुः। शिरोदयः मध्यतनुः स्वरतुल्यघातः शूद्रः प्रतीची विपिनोदयश्च”। तस्य स्वामी शनिः। स च स्थिरराशिः “चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः” इत्युक्तेः। स च पुरुषराशिः “पुरुषश्च पुरुषा-श्चैव आधामाख्यस्तथैव च। गुल्माश्चत्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः” ज्यो०त०। स च द्विपदराशिः। “मिथुनतुला-घटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च” तत्रोक्तेः “द्विपद-पशवः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, चलितनिलयाः पश्वा भक्षाः सरीसृपजातयः” तत्रैवोक्ते तद्राशेः सिंहं विना सर्वे राशयोवश्या जलचरा भक्ष्याः। स च राहो-र्मूलत्रिकोणम्। “उच्चं मयुग्मं घटभं त्रिकोणम्” इत्यु-क्तेः। तत्र तुलादिगो नवांशो ग्राह्यः “चराणां त्रिकोणानां तच्चराद्याः नवांशकाः” इत्युक्ते कुम्भापे-क्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम्। तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः।
११प्रह्लादपुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत।। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति नामतः” भा० आ० ६५अ० “प्रह्लादोऽश्मशिराः कुम्भः संह्रादोग-गनप्रियः” हरिव० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क. कुम्भ इव आयति प्रकाशते निश्च-लत्वात् कै—क वा। प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः। “कुम्भकोनियतः श्वास” या०स्मृ०।

मूलं मूलं गतो मध्यम। कार्य कथित्। कविर्नि-
रत्न यह देवम चरित्रीर्थिः। दधिचे देवेशमु
नाथेन प्रतिपोदर। यथेन बारेर्थिम माषाण्य
विवृताः। अनन्न प्रई मान मानानामविचं कृतः।
वनिकार्वविकामायु माण मायक संपन्ने। अत्र प्र-
कर्णीयान्तु मम हो बाणभावम। प्रभृत्यादिकाभ्यां
तु पावर सर्वेरमनि नाम्न 'दधिचे देवं
कुर्यात् मधिमापूर्व मोदरम्। कुम्भेन सर्व कुर्यात्
मायामायस वचनम् यज्ञः। विशेषेण यान्न प्र
नामविरत्वेन यथा
"नविनु सनि नारायणवीर्यविनिष्णोर माषामान।" इत्य-
"मनाममने मायक मादोराबम माया। बोधक
मातीर्थं कार्य यथा प्रवीर्यविनिष्णेद तदनामार
मायामाय नामम
'मायामयार प्रभृतैर्क्त मायामायस दर्शयत्
तद्यथयाय देवपुरमहामीनमि मायामाय-
वीर्यविनिष्णा र इति मायामायमामामायमचेदिदि
तथापि तत्र मायामाधुराणमामर्थ्य मे दूरके। तथापि
मायामायवीर्यविनिष्णेद्रा तथापि मानीयायुर्देव
वचितव्यैर्य देवमे तथापि मायामायवीर्यविनिष्णा र
इव कुम्भेऽपि इति मोनवुमाम पीयते। यथाय
मेमि" मायमविरवम्

'मायामयरमायर्द्वेयमायस पुराणानि चरित
रोदीनच्छ" रह

"इम मायामयूर्वी ममाय न मायामयः प्रती-
ममायर्वत्रीराममाता मायममाय् भवति यथा मे
ममायमपि सर्व तथ चलुरिपमायाते। तथा कुम्भेऽपि
ममायमाममदपि मनोरम्मे देवेन चरित्रा। प्रमाणेन
मिमो देव इति मायेन चरित्रा मामामाविमाय
मारलेनामविद्या दर्शे। वनुरामि चरित्र
माममत्रि मायमायं मनम मनुमाम मामाविमायेम
मामाहि विदीय मनुमाय" इव ममीय वर्त मायुर्वे तथा
एव मोद इति मद्यार्वमितः न माममवेनममनी दी-
वंकल्प" मामम

मायामायमोबेममायमायर ममायमामतमि
मवेति। दधिमत्र सर्वेव संपद्यते। दे
मवमाय् मम भवतीति। पूर्ववद् मम मारीति।
कुम्भमयात् मुनीय इति। मदेव मनुमेति मनोमनो
मायमायमो मनदेव मिमायमम् मायामायमो मनि
न कुमा मूर्वमदामुमायमायीदमविमारमायमो मामि
देवमायमीनविमायमायमोपिमाते किन्तु मम मो
मनो मिविम मम चरिपमम् दर्शने मंदोदमायमे
एतवदपि मायमो मयमयो मायमिमारमयमयमि-
मवविमा मरीरवर मनमोममोनमिवो न तु पूरवि
मेव पूरवा, न तु देववपि मेव देवम इति। प्रमाण
देवो मिवम प्रदेश। विमलिमद्रमाणिविमो विमते
मदेमे देवीमयमाविमिमायविमो माम इव मम
रोमामायदेमयमायम मिवीविमामयेमायेमायवि
मायमविमेवमिमायमिमम मायम मदूर्वी मामा मम-
म मामिममामायवेदामिमा मनामुनयाय मादिमा
मिः मरामयम मोहिमायमिमा मायमेमामा। मादि
मम मि ममामामि चरिमिमा मम मनुमातो मम। म
मम मिमुमीमवो छितीमेमयाय म मम मिमुमीमयम
मीय मीमा मर्वावि मनुमाम्मरिवं मायामायमाय
मनुमामिरिति। मम्मम नि मम मायमायमविमा-
मविमय म मामेव मनोम मोविमायायमनिमा मयमेतु
मायमम मो मीमा मनुमामो मिविमो मदिमो मिमनीमा
मामामाविमयमायो विमवित माय मदामिमाय मोमि
मामिमु र। म मायम ममायममतो दिवमायमाय-
विमवेव देवामायमयमायिमया दीवा मयमेमम
मनविमममेव मया न मनमो मह मनुमया मि
"मायामायमविमायेपी मयम " पूरिम्
देवामायमुविमोदुपिमा चरित्र मामिमा मयाम-
मरविमा चरित्र मामिमा। ममममा दीर्घमम म-
पूर्वमो मविममम्। प्रमेमोमेमोरमिमयामर्थ
मायामाय। मुमोमय मिमोमायामोपिमी ममामा
ममामरमेमाय देवमायमामि मदिमो दीर्घप्रमम-
पूर्वम मायमायमदोर्विमायमायमायम् मतेव मदिम-
मायमायमेवमूमो मममायमयमा दीमायमः इमम
मिमेवदीमि" मायम्
"मदे मतेविमेमा मविमा मदुर्व मममी ममोति
मामदे देवमा मदुरामिरिति मामिमेमायमो-
मनायमायमोविमा मीमपि दीवमम इव ममूर्मो
मायामायमविमा मायामायो देवमायमिमर्थ
मम म न मायो मदुम मतीमम मदुमायमायम
ममो विमायवमायमी मायमायमायद मदमयम

विजयात्तत्क्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति" ।
"ननूभयोर्गत्यभावस्तम्भवृत्तावप्यस्तीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति अनालोचनपूर्व्वं सकृत्प्रयत्ननिर्व्वर्त्तितस्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्व्वो बहुप्रयत्ननिर्व्वर्त्तनीय इति विशेषः । तयोः प्रकरणेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः" विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते । महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्ब्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा-चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह तत इति । आ-व्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाशइत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् क्वापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः । कर्म्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्र पागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षत इति । महामोहेराग तदधिमिर्भोगवर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते । अकार्य्यमधर्म्मः । ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्ब्बलं भवतीति न तु सर्व्वथा क्षीयते अतस्तत्समुच्चयाय तपोऽपेक्ष्यत इति अत्रागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीजएव च । परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः" इति किञ्च व्यासः "प्राणायामोऽपि मनः स्थिरीकुर्व्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम् प्राणायामशब्दे विवृतिः ।
कुम्भमानञ्च हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः । आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसङ्ख्या प्रकीर्त्तिता" ।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसोनल्वणोऽर्म्मणः । उन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः । तस्य स्वरूपादिकञ्च नील०ता० "कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यशब्दप्रसूः स्थिरः कर्ब्बुरवर्णवायुः । शिखोष्णरूक्षः स्वरतुल्यभावः शूद्रः प्रतीची विपिनोदयश्च" । तस्य स्वामी शनिः । स च स्थिरराशिः "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" इत्युक्तेः । स च पुष्कराख्यः "पुरस्य पुष्करस्यैव आघातस्य तथैव च । शूयाश्रया भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त० । स च द्विपदराशिः । "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तत्रोक्तेः "द्विपदगणाः सर्व्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः, सलिलविलग्ना यस्या मत्स्याः सरीसृपजाताः" तत्रैवोक्तेः तद्राशेः सिंहं विना सर्व्वे राशयोऽवश्या जलचरा भक्ष्याः । स च राहोर्मूलत्रिकोणम् । "उच्चं त्वयुग्मं घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः । तत्र तुलादितो नवांशा ग्राह्याः "चराणां सत्रिकोणानां तद्राद्या नवांशकाः" इत्युक्तेः कुम्भापेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वाच्च तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२०पृ० दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः ।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति नामतः" भा० आ० ६५ अ० "प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्रादो गगनप्रियः" हरिव० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क. कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् कै—क वा । प्राणायामाङ्गे वायुरोधनव्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः । "कुम्भकोनिश्चलः श्वासः" या०स्मृ० ।

पथा मता" तत्र कोष्ठाश्रया कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे १८६८पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वमित्युक्तं यथा "सकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदास्तु तस्याः शृणु कुम्भसाह्वः शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः" तेन कुम्भ इत्येव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ—अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" इति "पट्टिकारात् तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरे तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते षणप्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कारः आकारोयस्याः कप् अत इत्वम्। १कुलत्थायाम् (कुरथि कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ—ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कारः आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतु रुद्र इव केशिरित्येवमादयः" हरि० १६७अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन—ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्माकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रस्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासक्षयापहृत्"

[illegible]टाकी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० २अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीष्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः
"कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीष् च। कुम्भपदी इतिभेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्।

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलशमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः। २वशिष्ठे मुनौ। तयोर्यथा च तदुत्पत्तिस्तथाह रामा० उ०का० ५६अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्म्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतमिदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!।। सर्व्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्व्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!।। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः। मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशः!।। अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम!।। धर्म्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्व्वशी परमा[illegible] यद-

[illegible]

रया मता" तत्र कोष्ठाश्रया कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे १८८६पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "मकामलापानकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्य" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि चिह्नान्यथ कामलायाः" इत्युक्ता कामलालाघरकादिकमुक्ता च "भेदास्तु तस्याः, कथितु कुम्भाख्य शोफो महान्सन्न च पर्वभेदे" तेन कुम्भाह्वयेति तस्या नामान्तरम् ।

कुम्भकार पुस्त्री कुम्भं करोति कृ—अण् उप० स० । (कुमार) १जातिभेदे अमरः । सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारोऽव्यजायत" इति "पट्टिकारात्त तैलिन्यां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरे तेन उत्तमाधमवर्ण्णसङ्करायात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्य । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते ततोऽपि ईप् तन्मते पचप्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भकारचक्रमोपरिचङ्क्रमणयापाय तैलमपि न च तापयान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभपक्षिणि पुस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः कप् अतइत्वम् । १कुलत्थायाम् (कुर्त्थि कलार) राजनि० तद्वीजस्य तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भं करोति कृ—ण्वुल् । कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्वम् ।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च ।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य । शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतु मद इव केशिरित्येवमादय" हरि० १६२अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रशब्दे विवृतिः ।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन—ड ५त० । १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः । २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । अलावूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता । रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफास्रजित्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अच्समा० । बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप ।। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः । कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० २अ०

कुम्भपद्यादि अष्टाध्यायी पादशब्दान्त्यलोपङीप्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन निर्देशोक्तेर्नान्त्यलोपः । घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपदी० अन्त्यलोपः ङीप् च। कुम्भपदी इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भमात्रगम्यदेशतया निन्द्ये । पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता । युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु । साधकाग्रामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" इत्युक्तिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघु । २वशिष्ठे मुनौ । तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा० उ०का० ६१अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः । वशिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितरन्तिकम् । सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्म्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूतमिदं वच । भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव ! महादेव ! वायुभूतोऽहमण्डज ।। सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ।। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः । मित्रावरुणजन्तेज आविश त्वं महायश ।। अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ।। धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् । तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः । एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । यदृ-

[illegible]

रेजाते तृणभेदे अमर। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्त यथा "वारिपर्णी कुम्भिका खाच्छैवाल शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः। दोषत्रयहरी रूक्षा शोणित ज्वरशोषहृत्"। २पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्प्याञ्च राजनि०। "पत्रान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च। कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठित यथा "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांस रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडका वर्त्मजो। आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीकपिडकेत्यस्य पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा—स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमाला ६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पु स्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कलसधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदकं कुम्भिनीरिव" ऋ० १। १६१। १४। टीवलः। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीज जयपालबीजमित्युक्ते ६पृथिव्यां "गौरिवाकुम्भिनी चमेति" भा० २०,५४ श्लो० व्या० मल्लिम० यष्टकोपात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्याः गौरा० ङीष्। कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुम भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपि चेत्येव पाठ क्वचित् कुम्भिपाक्यपीति पाठ सनूक्त ग्राह्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिन गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उभ—इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३शालमत्स्ये ५श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकारित्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वरिपर्णाम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०। तत्र जातादि कत्र्याः० ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। सख्यादि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ५कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमाः" सुश्रुत सुश्रुते अस्य प्रियङ्ग्वादिगणे उक्त यथा "प्रियङ्ग्वनन्ताधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। ३, सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा "अथात शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति,, इति विभज्य तल्लक्षणमुक्त यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"

"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः सप्रूहे खचादि० इनि। तद्रोगसमूहे स्त्री "कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीबभेदे पु० "स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद्य स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेय। इत्युक्त्वा" "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः' सेर्ष्यकस्तथा। अरेतसस्त्वमे ज्ञेया अशुक्राः ध्वजसञ्ज्ञिताः" तल्लक्षण तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे "कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनु "वर्षमिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः" "प्राक्सोमिकी क्रिया कुर्य्याद् यस्यान्न वार्षिक भवेदिति" याज्ञवल्क्ये न गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा यानमस्यस्यैव "समाभिचयएव वा" इत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चय" कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमत त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्याद्यादिनिचय कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक

[illegible]

[illegible]

दौरात्म्यानयम् । शूलं निवेश्य लवणे परं गर्भे न्यवेष्टयत् । स गर्भादेव शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्" । सप्तहर शत्रुघ्नेन हत तत्कथा रामा॰उत्त॰ ६२अ॰ । स (शत्रुघ्न) सभोम महायाय लवणस्य महीरपि । उरसाप "न्यायौ सदिवेश रसातलम्" ।

कुम्भीनसि पु॰ बलिदाने "शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि । बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योजितोऽविद" भा॰ व्या॰ २२२अ॰

कुम्भीपाक पु॰ नरकभेदे कारणसहित तत्स्वरूपमुक्तं भाग॰ ५ २६ ।६ "महारौरव कुम्भीपाक कालसूत्र" इत्यादिना नरकान् विभज्य "यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरुण पुरुषादैरपि गर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति" "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः । "स्तुतिवादमपि मत्वा कुम्भीपाके महीयते" मा॰त॰ ।

कुम्भीर पुंस्त्री॰ कुम्भिन हस्तिनमपीरयति ईर–अण् । जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीप् । "सद्यस्मग्नस्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानव" भा॰अनु॰ १११अ॰ । कर्मविपाकशब्दे विवृतिः । [(कुमीरे पोका) कीटभेदे हारा॰ ।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक॰ त॰ ।

कुम्भीरासन न॰ "अथ वक्ष्ये महादेव ! कुम्भीरासनमुत्तमम् । पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम् । तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते" रुद्रया॰ उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रस्य लः । कुम्भीरे अमरः वा स्त्रियां ङीप् । संज्ञायां क । चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीबीज न॰ ६त॰ । जयपालवृक्षबीजे राजनि॰ ।

कुम्भोदर पु॰ शिवपारिषदभेदे । "कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघु । कुम्भ इवोदरमस्य । तथोदरे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्

कुयव पु॰ कुत्सितेन यौति यु–अच् ।" असुरभेदे "कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा" ऋ॰४।१६।१२। "कुयव कुयवनामासुरम्" भा॰ "शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र। यदावधी" ऋ॰ १,१०३,८। कुगतिस॰ । २ कुत्सिते धान्ये "क्षीरेण स्नात कुयवस्य योषे" ऋ॰ १। १०४।३ । "भूयस्तरश्च मे कुयवश्च मे" "यजु॰ १८। ११ "कुयवं कुधान्यम्" वेददी प॰

कुयवाच् पु॰ असुरभेदे "नि दुर्योणे कुयवाचम्मृधि श्रेत्" ऋ॰ १। १७४ ।७ । "कुयवाचिमेतन्नामानमसुरम्" भा॰

कुर शब्दे तुदा॰पर॰अक॰सेट् । कुरति अकोरीत् । चुकोर कुरट । [राजनि॰ ।

कुरका स्त्री कुर–क सन् कायति कै–क । सल्लकीवृक्षे

कुरङ्कर पुंस्त्री कुर शब्दं करोति कृ–अच् मुमागमः । सारसपक्षिणि हेमच॰ स्त्रियां ङीष्

कुरङ्कर पुंस्त्री॰ कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर–क । सारसपक्षे हारा॰ स्त्रियां ङीष् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री॰ कौ रङ्गति–अच् । "कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्" इत्युक्तचिह्ने १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीप् । "कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च" भाग॰ व्या॰ श्रीधर तन्मांसगुणा भावप्र॰ यथा "कुरङ्गो च हरिणोवल्य शीतलः पित्तहृद्गुरुः । मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित् कफकरो मतः । हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितो बुधैः" ३सारलोहे ४तीर्थभेदे न॰ "करतोया कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति विराजश्च भवेत् शुचिः" भा॰ आनु॰ २५अ॰ । स्वार्थे क । कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः । सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां "किन्त्वेका यवना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" उद्भट । कुरङ्गाक्ष्यादयोऽप्यत्र "कुरङ्गाक्षीवृन्दं समनुसरति प्रेम सरलम्" कर्पूरस्तव ।

कुरङ्गनाभि पु॰६त॰। मृगमदे गन्धद्रव्ये राजनि॰तस्य तन्नाभौ जाततयाऽभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्ताः।

कुरङ्गम पुंस्त्री॰ कौ रङ्गं मिमीते मा–ड । हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप् । [राजनि॰

कुरङ्गिका स्त्री कौ–रङ्गोऽस्त्यस्य ठन् । मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री॰ कुरे शब्दे चिल्लति चिल्ल–शैथिल्ये अच् । कर्कटे हेमच॰ स्त्रियां टाप् । [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुंस्त्री॰कुर–अटन् किच्च । चर्मकारे त्रिका॰ स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु॰ कुर्य्यते शब्द्यते कुर–कर्मणि अण्टक् । पीतझिण्टाम् स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

कुरण्ड पु॰ कुर–अण्डक् । १शाकैरण्डवृक्षे राजनि॰ । २अण्डवृद्धिरोगे हेमच॰ तन्निदानादि माधवनिदानोक्तं यथा–

"क्रुद्धोऽर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ

[illegible]

जान् स राजवर आग्नीध्रोनाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत" भाग० ५स्क० २अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन उत्तरकुरुनामको तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ०दर्शितम्। पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु० "नाभेस्तु प्रथमं वर्षं तत्र किम्पुरुषः स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तमः" इति। भारतात् पूर्वनवकनाम्ना नवानां वर्षाणां स्थितिरिति। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरेरुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने।। वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्त्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः। जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्व्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्व्वतौ। पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्व्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्द्दिशम्। मेरोश्चतुर्द्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने। तेषामतीवेह मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादि देवानां मुनिसत्तम।। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने।। नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज।। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातन। विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः। सर्व्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने।। न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै। कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम।।"। "विजित्य च मानुषवर्षादुत्तरान् कुरून् कृत्य वसु वाहयोपनयत्" किरा० वयस्यादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रवणशब्दे उदा०। [मूलके (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकन्दक पुन० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा कृष्यमाणक्षेत्रभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे तद्विवृतिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः।। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तसे राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे! किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो।। ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्ज्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृप। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप।। ते स्वर्गभाजो

—पहुपमा नाम कपकोमाविनादिनी । यमीच पक्षी इति यदि इ पक्षोपयो । रोमापकैरोमाकोमिर्दः चमपा मदः । भूमामृआनापनिवादेठभेरच भेनमम् । नापूर्वाम् मकर्मे दयोगमादेवरच । मयोचमरवहाय पिवाद्रोपपायपाम् । पका-चीयी इत विनः मपद्मपाम् चडिमोऽस्तरय । मप-भोटगत। पिवादिविकृत रक्षय । पपपमद्या दर्शिर्दुस्वापपौयच । मपारपमौयद मूमयः च इ मचात् । पमोमि पूर्वविगत पौपं यादि पर पपद्य । मूमयवनयः याद पापपम् पपौपपो । पापपोमिभिरापाई मौयोपापपापपे। । पारपे रप पारापविपपाकृपर्दवे । चोपपे। सुविपपाम भुपापमापप वदा। पपदे पिवृपीकृम पनिवैपादपो गेद् । कुर्वोद्वपपपपविपो पमपार्य मपम पपा । उमेदपापप च दपपादिपापुरापप पापपमर्मी व पाद् । मपीविपोरपापपपाम् पपादि मप्रापपयोवि दरप पपा । पपादिरपापौयप मापादिपपादिप"

कुरव्याम पु० कुरव्याम+पुंसो । कुरव्याभपेरे राववकुरः

कुरर ई० क्ली० कुर मम् अरन । (कुरव) विपपे पपरा विमा मादिमाम कीम । "पम पापपपद्मपा क्रौच कौं कुररोगिप" मा च पय१०८ "दैवी रौदप-माचां कुररीमिवाकीम् मा पय२११ कीपपा १वैवा दैवप० ।

कुररादि पु० कुररकादि रिव । दैवपमै रापवि

कुररीगता को "कुररीगता यमपमैर्वपपूप" पपर पपपे पमई पापपपादे पपईवपपेदे "पमविपिरी-अपिमाम पपदेप पिर स्मिपवकपुकुद्दम पपपोद् पविम्' पाप ।

कुरम ३ क्ली मरर+पद क । मपामपादे मदिमौदे विपा मादिमान कौप । पूपकपपे इ पपदि ।

कुरम ३ पपमपरमपरपापमौमापोयद् पपो पम । ।एक-पिपपाप् १ कुररपे पपर अपिमपमादे च । कुप पिप । १कुपपिपपदे । मड । १पपापपपद्दम मि । मपा पार्थे व । पेम पार्थे (कुरपि) पवि पपाये १पुप-पपे । "कुरपपपापपपमविमईकोपि पापा ।

कुरम १कृपदिपेरपीपप । १पपाम पपा० । १कुपदिमपप पुम मि० । १मौविकुापपापा पमौ हाप । कुपदिपर्थ । १कुपदिवे पपे इ ।

कुराइ १ क्ली कुपाप+पम ८ । पेपपापप पर्म पपर्म पपपौ देवप० । [मे रापवि० ।

कुरी को इ कुवि राति रा—म गौरा० डीप । कुपाप

कुरीर व "कुम दत पपा- पौरम् पम । ।वैपुरे पपय दपा । १पौविरादपे च ।"कुरीरम पौयि" पप ६ १२०७ "पोपा पापप पपिपपा कुरी पम् पौ पम। पम १०७५८,

कुरु इम—न पम । १पपुपिदृ पापपौपपापमै राप-मेरे "भौप्पविमद्यपपम पाठ व पपपपा । पपा पुप पपावौ कुरपेमपति कुरा । पपौपिर पप-इदिमुपि पपप कुरोः कुमा" पाप० ८,११,८ पपा च राम पपापापुम पयौ पा पा ११२७०

"कुरवादीम् पङापापा पपौ पाप पौनि पौ । ग पैपपते पार्थे । सापपपप पपा पपा । पपौ पपुपपापप र पपपपो पपा । पपपां पपर्मे चेप । पापपप औपपृष्म ।" कुरविपापा पपपे पपोपुप कुरि पविपदपपमा । १पपौपपपपपवमे इ० कुरि । "कु पम् पविदि" पि पौ । व च देवा इपप ।। इप कुम विपापे "पाविपपरपपमोविकुरपाय पपि पाप्रपमा । पौकुपपापिपपपपापुपदपैपि पपपि-पम्" पपमपपदौप पपुपौपादि च "कुविपापुरपा-रप कुरपेमक रवियै। पपापुप पापै इ कुरपे पदोलि प पवि पविपपुपपपे पपम् । 'पापपेप कुरप पुपवेपाप" पा च १०७ढोप्प पैपौ रापनि पप पपप पप पप । १पपि पपापे इ । पवि "कुपपा पड पापाप कुरौविय पाप"पपपा० ८, "पपाप पाप । पपपाम पपोयाप कुपपिवि पौपा । "पिय कुपपाप-पिपद पापपोप्"पिरा पप दम् पप । "रप पपप १ क्ली पपपम् पपपपो पप कुपा पपपपपप । व पपापपविपद कुरपेपदपार च । १पपप रपपो पप कुपपदिवि' पिपम् । पपापपाप पपपाप पप पापा पप पौरपा" कृतिपे१५पाकुपौपपापौ पप । पौरप पपपपे १ पौ पपप पप कुप । पविप "पौरपा पपप पिवापपिपद पोपपापपि पपप्" पैवपि० । पौरपम पापपा पप । पौरपा पपि इ पापप । "वि-पपपपिकृषिपुरपा' पवि विपा पवि पपौपापुप पपा पपौपवि पैपि० । १पपपपा रिपापां पपप० पिप पपापौय १पापौपपापपपपे "पपापद् प पापर्म

नाम् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-
रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजन-
यत' भाग० ५स्क० २अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्य-
त्वेन उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तर-
कुरुशब्दे १०६४पृ०दर्शितम्। पुराणसर्वस्वे विष्णु पु० "ना-
भिश्च प्रथमं वर्षं तत किंपुरुषं स्थितम्। हरिवर्षं तथैवा-
न्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु
हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा।
इलावृतञ्च मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तम" इति। अतस्तत्पुत्र-
नवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति। तत्रत्य-
वैशेष्यादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तर-
मम्भोधिं समभ्येति महामुने।। वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीन-
तीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति
सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम्।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने। आनील
निषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः
कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः
कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः।
जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरा-
यामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा-
पूर्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते
मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता
मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु
प्रोक्ताः केसरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीवेह
मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः।
सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीवि-
ष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम!। तान्यायतनरम्याणि
जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदा-
नवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्।
भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने!। नैतेषु
पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् वि-
ष्णुरास्ते हयशिरा द्विज!। वराहः केतुमाले तु भारते
कूर्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः।
विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः। सर्वस्याधार-
भूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किंपुरुषा-
द्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने!। न तेषु शोको नायासो

नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःख-
विवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरा-
युषः। न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै।
कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्वेष्वेतेषु
वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता
या द्विजोत्तम!"। "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० दयादादिकर्त्तरि त्रि०
कुरुश्रवणशब्दे उदा०। [मूलको (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकान्दक पु न० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला
कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरूणां चन्द्रवंश्यन्यपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरु-
देशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे
तद्विवृतिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम!
समन्तपञ्चकम्। समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण
सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महा-
त्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच।
किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं
श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः!। ऋषय ऊचुः। पुरा किल
कुरुं राम! कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्
पर्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तते
राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे! किमभिप्रेतं येनेयं
कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरि-
ष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृताँल्लोकान् पाप-
विवर्ज्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं
पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगा-
म्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णं
पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां
नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एत-
च्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां
शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं
गच्छन्ति मानवाः। अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न
भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिम-
ब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम।
मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा
निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!। ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! वसिष्ठमपि महामते ॥ तस्मात्सिंहि ततो राजा कुरुः संवरणात्मज । तपनस्य सुता तस्य तपतीति प्रकीर्तिता । तया सह विहृत्य पूर्वं राजा संवरणो नृपः । कुरुं जनयामास सुतं । तत्र राजर्षिणा कृता । कुरुक्षेत्रं महात्मना । महाप्रस्थाने कुरुक्षेत्रं यत्र कृष्टं कुरुणा पुरा । तस्मात्कुरुक्षेत्रमिति ख्यातम् । तत्र तपांसि ये कुर्वन्ति ते सर्वे स्वर्गलोकं व्रजन्ति । ये पुण्यकर्माणो ये तत्र प्राणान् त्यजन्ति । तेषां स्वर्गवासः । वसिष्ठ उवाच ये ये तत्र मियन्ते सर्वे ते स्वर्गं यान्ति । यथा पितरः तर्पयन्ति । तथा पितॄन् ये च श्राद्धं कुर्वन्ति । तेषां पितरः तृप्ता भवन्ति । सर्वे पापात् विमुच्यन्ते । कुरुक्षेत्रे सर्वं तीर्थं प्रतिष्ठितम् । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं कुरुक्षेत्रे तपस्विनः । वसिष्ठ उवाच । तत्रैव प्राणानुत्सृज्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति । तथा तत्रैव तीर्थानि । तीर्थराजस्य समीपे राजर्षिगणसेविते । सर्वे देवाः समागत्य कुरुक्षेत्रे वसन्ति । कुरुक्षेत्रं समासाद्य यः स्नाति स पापात् मुच्यते । ब्रह्मलोकं स गच्छति । तत्र स्नात्वा गच्छति ब्रह्मसदनम् । कुरुक्षेत्रे तपः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । एवमुक्तो वसिष्ठेन राजा सर्वं चकार ह । तत्र सर्वे महर्षिगणाः । कुरुक्षेत्रे सर्वं महादेवस्य प्रसादात् सिद्ध्यन्ति ।

कुरुक्षेत्रे यज्ञपूर्वं कुरुक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनम् भवति" वामन २३।१।१३।

कुरुक्षेत्र न महापुण्ये "कुरुक्षेत्रं महापुण्यं महात्मना कुरुणा । यत्र महर्षयो न महाप्रलयेऽपि" इति । इदं वनपर्वणि कुरुक्षेत्रमाहात्म्ये । कुरुक्षेत्रमिति नाम्ना ख्यातं कुरुणा कृष्टत्वात् । स्कन्दे "पृथिव्यां सर्वतीर्थानि कुरुक्षेत्रे वसन्ति च । राजन् मया कृता सर्वतीर्थानां समागमः । यत्र कुरुक्षेत्रं" इति ।

कुरुक्षेत्रतीर्थस्नानमाहात्म्यं तत्र "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमनुत्तमम् । यत्र स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । कुरुक्षेत्रे

कुरुक्षेत्रे गच्छेत् । तत्र स्नात्वा नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते । कुरुक्षेत्रं गत्वा कुरुक्षेत्रमिति ख्यातम् । तत्र पञ्चहृदास्तत्र ब्रह्मवेदिः । एतस्मिन् कुरुक्षेत्रे समन्तपञ्चकं तीर्थम् । तत्र रामहृदाः । तत्र स्नात्वा पितॄन् तर्पयेत् । तत्र महाघोरं जलं तपस्विनाम् । महापुण्यं पवित्रं । तत्र सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति महात्मनाम् । तत्र दृष्ट्वा महात्मानं विष्णुं । सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं परमदुर्लभम् । कुरुक्षेत्रे महाराज ! वाजपेयफलं लभेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तत्र दृष्ट्वा महेश्वरम् । अश्वमेधमवाप्नोति । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तत्र स्नात्वा नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्निष्टोममवाप्नोति । सर्वतीर्थेषु यत् पुण्यं तत्पुण्यं लभते नरः । तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च पितॄन् तर्पयते । तत्र दानं कृत्वा राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं परमशोभनम् । तत्र स्नात्वा दिवं याति । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! सर्वतीर्थं महात्मनाम् । अश्वमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं पुण्यतमं महत् । तत्र स्नात्वा पितॄन् देवान् पूजयेत् । अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं देवनिषेवितम् । तत्र स्नात्वा नरः । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमनुत्तमम् । तत्रैव च महाराज ! सर्वपापप्रमोचनम् । सर्वदेवनिषेवितम् । कुरुक्षेत्रे महातीर्थे वाजपेयफलं लभेत् । कुरुक्षेत्रं गत्वा सर्वतीर्थं महात्मनाम् । आश्रमं च राजेन्द्र ।

चेण सततन्तु सुमहात्मना। अत्रस्थो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति। ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः। तत्र रामेण राजेन्द्र! तरसा दीप्ततेजसा। क्षत्त्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः। पूरयित्वा नरव्याघ्र! रुधिरेणेति विश्रुतम्। पितरस्तर्पितास्तेन तथैव प्रपितामहाः। ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप!। पितर ऊचुः। राम! राम! महाभाग! प्रीताः स्म तव भार्गव!। अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो!। वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते!। एवमुक्तः स राजेन्द्र! रामः प्रहरतां वरः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगनेस्थितान्। भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। पितृप्रसादमिच्छेयं तपआप्यायनं पुनः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं मया। ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम्। ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः। एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा। प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः। तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्त्रमुत्सादितं त्वया। ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्मभिः। ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः। ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति। पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम्। ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम्। एवं दत्त्वा वरान् राजन्! रामस्य पितरस्तदा। आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः। एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः। स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः। राममभ्यर्च्य राजेन्द्र! लभेद्बहुसुवर्णकम्। वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। स्ववंशमुद्धरेद्राजन्! स्नात्वा वै वंशमूलके। कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम!। शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः। शुद्धदेहश्च संयाति शुभाँल्लोकाननुत्तमान्। ततो गच्छेत धर्मज्ञ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना। लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। स्नात्वा तीर्थवरे राजन्! लोकानुद्धरते स्वकान्। श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्। कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः। सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः। अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः। अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति। गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम्। तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्। शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह!। देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम्। ततो गच्छेत राजेन्द्र! द्वारपालं करन्तुकम्। तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्॥" "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे द्वादशयोजनावधि" हारा०। २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१३। "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतक्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति मन्तव्यम्। ३अविमुक्ते क्षेत्रे च। देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनमपवर्गकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रीयोग पु० एकस्मिन् सावने तिथिनक्षत्रयोगानां क्षयरूपे ज्यो० उक्ते १योगभेदे। २कुरुक्षेत्रे मृत्युसूचके पङ्कयोगभेदे च। "पञ्चपङ्कयुते मृत्यौ लग्नकण्टे ग्रहस्सतौ। सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकास्तते योगाध्याय।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम्। १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम्। कुरुक्षेत्रं स(कुरु) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०आ०६४ अ०। "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व०। "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पु भूम्नि "कथमाचक्षित पौरै

राजेन्द्र । वरिन्द्रमपि महामते ।। पञ्चाशदपि यो राजा
कुरु सत्रमयाज च । ततस्तत्प्रभृत्येव महर्षेराभरा-
श्रमा । समाज त्रिदिवं सूत दिवं सुवर्णभूषणा । रत्न-
वैदूर्य्यभूषणैः । तत्र राजर्षयो हरा । यज्ञैर्य यजन्त
सार्व्व महार्घेण यदैसता । तासां सततं सम भूमि
कालं यविन्द्रपि । एवं तपांसि वै किञ्चित् तथा यत्
सर्व्वं मता । देवमानेन ते सर्व्वे यावन्ति अक्षया चयम् ।
ते इत्थं सततमासौ वै साम दाक्षिणि चावना । तैर्न
यज्ञमुखैर्व यविन्द्रसमिरैव वै ये येन मिल
सहसा निसृष्टानि पुरोहिताः । सबल मिल ते तु न
पूर्वाणि चरान्त । यजति ये च महर्षिदत्त्वैर्वे
सेवताः । तैर्न त्रिदिवे यातो यावद् विमेदिनीयपि ।
अपि चात्र सर्व्वे ततो यमी मातां सुरापिता । कुरु-
क्षेत्रमिदं ये वै अमुत्र कृतपुण्य ।। पांशवोऽपि कुरु
क्षेत्रस्य वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति
परमां गतिम् । सर्व्वैस्ता ब्राह्मणसमाज तथा समासाद्य
सरस्वतीक्षेत्राः । तथा यत्रापि महर्षिभिर्यदि । यज्ञेष्व
देवान् यजन्ति ततः । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं राम-
ह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजा-
पतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां
सुसम्मतं सर्व्वगुणैः समन्वितम् । अतश्च सर्व्वे निहता नृपा
रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं
शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तदा । तच्चानुमोदितं सर्व्वं ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वरैः ।

कुरुक्षेत्र सर्व्वेषु तीर्थेष्वपि मध्यवर्त्तितीर्थमध्यवर्त्तितीर्थं
भवति यस्मात् ५३।१।२४।

कुरुक्षेत्रं च महर्षिभिः "कुरुक्षेत्रं तद् समन्तपञ्चकं महाभाग
पूर्व्वमभवत् । तत महर्षिभिर्वै महापुण्यमिदमभवत्"
इत्युक्ते । एवं चैतत्कुरुक्षेत्रमपरामृतमर्थमवाप्य महात्मा
सर्व्वमिदम् वामन कुरुक्षेत्रमिति नाम्नाख्यं "कुरुक्षे
त्रमिति कुरुक्षेत्रम् । वा वामनपुराणे । "यथा
च सरस्वत्यामौ तथा कुरुक्षेत्रम् । राजन च यथा
सर्व्वे सर्व्वेषु इति वेदिरे । तत्र मासान्तरमपि त्रिकालं
पूर्णिमां कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रं च सततं तत्र
तत्र चतुर्युगात्" इति ।

कुरुक्षेत्रस्य तीर्थविशेषाणि वामनपुराणे यथा "ततो
गच्छेत राजेन्द्र । कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो
विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्व्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि

कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि
पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदी-
रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति त्रिविष्टपे । तत्र मासं वसेद्धीरः । सरस्वत्यां
युधिष्ठिर ।। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।। ब्रह्मक्षेत्रं
महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ।। मनसाप्यभिकामस्य कुरु-
क्षेत्रं युधिष्ठिर ।। पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं
च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।।
फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः । ततो मच-
क्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यक्षं समभिवाद्यैव
गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ विष्णोः
स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र । यत्र सन्निहितो
हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति । ततः पारिप्लवं
गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां
फलं प्राप्नोति भारत ।। पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं
लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।।
दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव लभते फलम् । सर्पदर्व्वीं
समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति
नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ द्वारपालं
तरन्तुकम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थ-
मुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोस्तीर्थमासाद्य
रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ वाराहं तीर्थ-
मुत्तमम् । विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्व्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो
जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फल-
मवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी
नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ।
ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः । तत्रोष्य
रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ।
यक्षिणी लोकविश्रुता । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र । सर्व्वान्
कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरत-
र्षभ ।। प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः । सम्मितं
पुष्कराणाञ्च स्नात्वाभ्यर्च्य पितॄन् । जामदग्न्येन रा-

कञ्चुलिकायां (काचुली) स्वार्थे क । तत्रैवार्थे । "प्रागे-न्यारिसविशेषविषमभङ्गे कु(कू)र्पासकं शताम्बरणगलु-लिपत्नी" माघ । "मनोभव(कू)र्पासकमीर्ष्यतत्सना" रत्ना०   [१कर्त्तरि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्वत् पुंस्त्री कृ—शतृ । १चर्मकारे २शिल्पे त्रि० नित्य

कुर्वद्रूप पु० कुर्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । मतुमासिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । तच्च बौद्धमते स्वातिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-प्रपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्त अ-न्यस्यातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्वाण त्रि० कृ—शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्वादि पु० अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "कुरु गर्ग कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक (सम्राज क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वाम-रथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गण-कारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे सङ्ख्याने च भ्वा०पर०अक० सेट् । कोलति अको-लीत् चुकोल । कुलम् । पर्ण्यस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादास व्याकुल सङ्कुलत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः । आ+व्याप्ततायाम् सङ्कुलतायाम् । आकोलति "किन्ने-मदियाकुलमीक्षित तने" माघ "उदपातदिवसाकुल बोधये" भट्टिः ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युद्धम् भा०द्रो०प० । "अलि-कुलसङ्कुलकुसुमनिराकुलेत्यादि" जयदेव । "शकुन्तकुला-कुलेन" माघ ।

कुल न० कुल—क, वाहु शब्दे मार्ग्गणे वा० मक्, कु भूमि लाति ला—क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वपि" पा०ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिं कृष्यते तावत्यां भूमौ "दशौ कुलन्तु भुञ्जीत" मनुः । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवि-तार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-हलद्वयेन यावती भूमिं कृष्यते तावद्भूमिं कुल-मित्युच्यते" कुल्लू० । ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातिगणे विप्र कुलम् पक्षिकुलम् । शिष्टकुलाय कुलानि ज्ञात्वा माघ तत्र मनुक्तधर्म्मः "अयाजो विवाहो क्रिया परिहा-नोर्वेदनम्रु । विना ह्याज्ञापीडा कन्या कुलसम्पादनम् । अभियुक्तोक्ता' तत्र माघभवाः "तान्यं पुं०।मू० ज०उक्ता यथा "गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । कुलान्य-कुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । कुविवाहैः क्रिया लोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणा-तिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यभक्ष-णात् । अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां दानेषु वृषलेषु च । विहिताचार-हीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

मनुना तु कुलनाशकान्यो न्यारव्यक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणा-च्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मि-न्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ।

कुलस्त्रार्थविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-न्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पु-रुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च" । ६समूहे ७देहे च पुंक्लीबे लिं० मेदि० । "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो-वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्ते ८जीवादिषु ।९कु-

[illegible] "मीनरा" । [illegible]

[illegible]

[illegible] "मीता ।

[illegible]

कर्णुनिकायां (कांचुली) स्वार्थे क । ततः स्वार्थे । "सर्वे-तरवारिदविशेषविपक्षमस्ते कु(कू)र्पासकं घनतरघनकुचस्तु-चिपन्ती" माघ । "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तनाः" रत्ना० [२कर्णीर लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कुर्व्वत् पुस्त्री कृ—शतृ । १कर्म्मकारे २भृत्ये त्रि० त्रिका० ।

कुर्व्वद्रूप पु० कुर्व्वत् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ मा भूदभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-पगम्यते तर्हि प्राचीनस्यातिशयात्मा निवृत्त अन्यस्यातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं० । क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण त्रि० कृ—शानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।

कुर्व्वादि पु० अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "कुरु गर्ग मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वाम-रथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गण-कारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे सङ्ख्याने च भ्वा०पर०अक० सेट् । कोलति अकोलीत् चुकोल । कुलम् । यद्यप्यस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादास आकुल सङ्कुलत्यादिप्रयोगमपपन्नम् परास्त । आ+व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति "किमि-तदियाकुलमीक्षितं जनैः" माघः "उटयतादिममाकुलं लोचनैः" भट्टि ।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युक्तम् भा०द्रो०प०। "अलि-कुलसङ्कुलकुसुमसमूहनिराकुलेत्यादि" जयदेव । "गजकुला-कुलेन" माघ ।

कुल न० कुल—क, कुल् शब्दे पाणिनि मा० नम्, कु भूमिं लाति ला—क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वपि" पा०ड० यथायथम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिं कृष्यते तावत्या २भूमौ "दशी कुलन्तु भुञ्जीत" मनु । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवि-तार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतवचनात् "षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमि कुल-मित्युच्यते कुल्लू० । ३गोत्रे ४वंशे । ५सजातीयगणे यथा कुलम् पक्षिकुलम् । ६सत्कुलाय कुलाचारविशिष्टान् गाथ तत्र सत्कुलधर्म्माः "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्' । अभियुक्तोक्ता' तस्य नाशकधर्म्मश्च कूर्म्म पु०१५ अ०उक्ता यथा "गोभिश्च घोटकैर्याभि । कृष्या राजोपसेवया । कुलान्य-कुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तम । कुविवाहैः क्रिया लोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणा-तिक्रमेण वै । अनृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्ष-णात् । अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् । अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचार-हीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ।

मनुना च कुलनाशवृद्ध्योः कारणमुक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणा-च्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मि-न्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ।

कुलरक्षार्थविवाहविषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-न्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पु-रुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च"। ६गृहे ७देहे च स्त्रीचे त्रि० मेदि० । "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते' तन्त्रोक्तेषु ८जीवादिषु ९कु-

[illegible]

विग्रत" इति नित्यक्रियाम्नायेऽपि "सर्व्वं तावच्छिवा-ख्येया कामिनीषु विशेषत । महामते तत्रजायामतिर्हीन न कारयेदिति" एकया तत्त्व न योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्तीत्यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थ । "इयन्ना तैरेव सा देवी सदा देवकदेवितैरित्युक्तो सर्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृति-रित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाह "तडित्कोटिमहच्चं स्वरुचि-जितकामानलरुचिमिति" एव चानेन अनेकधा ज्योत्-पत्तिपक्षयेनानेकधा भवतीत्यु हृन्मध्ये च व्याप्ते स यथा शङ्खमध्यगाद्यत्व तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थ. । इदमवान्तरवाक्य मिदमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्द्वे तत्रैवमन्वये योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । योषन कुण्डलीति भिन्न पद सर्पयन्ति भूतानि सर्पास्ते यथा कुटिलगतयश्चादिस-मर्पीत्यर्थ इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्ति । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थं यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व-तत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्ति । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोध परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपत सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना यद्वा सूक्ष्मात् लघरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेना-स्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "वालाग्रस्य शतधा वि-दलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मात्वात् सूक्ष्मो लिङ्गो सन नीति" विभु व्यापकतया व्यापकस्वभावा । त्रिधामेति सूर्यसो-माग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रय पाताल भूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा मूर्त्तिः विमन्त्रमयो पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी" ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

"मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा सम्पूजयेत्तर । ध्यान तस्या प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुज-गाकारा स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभा देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शृङ्गारादिरसोल्लासां सर्व्व-दा कारणप्रियाम् । एव ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयत्नेन समाहितः । प्रणवा गन्धपुष्पाद्यै सम्पूज्य वाग्भव जपेत् । ततोपि तोषयेत्तान्तु स्तवेनानेन साधक । "रुद्रयामले" च-य प्रात समुत्थाय पद्मरुत्तमपण्डित । गुरूणां चरणा-म्भोज मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेव हि श्रीपद भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः ।

त्तैलोक्यं तेजसा व्याप्तां महाकुलस्या सहायकम् । तडि-त्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलया-कारा स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं प्र णामपूर्वं मनोन्मनीम् । स्वाधिष्ठानादुद्गच्छन्तीं षट्-चक्रारूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बु-जस्थिताम् । चतुर्व्वर्णस्वरूपां तां वकारादिक्षसान्तकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्कफिरणोज्ज्वलसोभिनीम् । महासू-क्ष्मपथमान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । त्रैलोक्यरचिता साक्ष देवतां शब्दरूपिणीम् । षडाम्बुजिमदां देवीं शङ्खमुद्रा गामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं सत्युसर्वरूपिणीम् । कामरूपां महारूपां सर्व्वत्र सर्वविषमयीम् । ध्यात्वा पुन पुन शीर्षे सुधाब्धौ शिवनिर्मिताम् । सुधापान कारयित्वा पुन स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्णामध्य-मध्यकैः । पञ्चाशाभिस्तु ता कृत्वा पुन स्थानेषु पूजयेत् । अहोऽदृगमनकाले तु महातेजोमयी चरेत् । प्रतिमयाण काले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं सहतामन्तर्विग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यमना पुनर्ध्यात्वा सर्व्व-सिद्धीश्वरोभवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अस्रतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां सदा । मानसोश्वारबीजेन मायां वा कामबीज-कम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्वापि नुलोमतस्तथा । विलोमेन पुनर्जपेति"

कुलक पु० कु+लक-याप्तौ भावे घञ् । करतालयाम् ङारा० ।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्मा । १मूकविम्बया शब्द-चि० इत० । २कुलनाशे पु० । "कुलक्षयकृत दोष मित्रद्रोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुल-धर्मा सनातना" गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुल हन्ति हन–टक् । वंशघातके । "सङ्करो-नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रिया । दोषैरेत कुलघ्नानां वर्णसङ्कर कारकै । उत्सादान्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वता । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन । नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम " गीता । तत्र यथोत्तर कार्य्य यथा तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्मा सनातना. । धर्म्मे नष्टे कुल कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभि भवात् कृष्ण । प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रिय । स्त्रीषु दुष्टासु वा-र्ष्णेय । जायते वर्णसङ्कर । सङ्करोनरकायैव कुल-घ्नानां कुलस्य च" एतदुत्तर कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि कुले जायते जन–ड । सत्कुलोद्भवे । स्त्रियां टाप् ।

कुलजा स्त्री कुलजात् रजस्वति रज–विप् । कुलजनसे रामविभ्रमस्ता स । कुलजनोऽयम् "कुलजम्" कथिता अन्यत दोषवता । भूमरोऽपि वाणी च रामनि मधुपका उदाः

कुलटा स्त्री कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थं अटति अट–अच् । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । सा तु भिक्षार्थं कुलं भवति या कुलाटा इति अत च अक । इति भरतः

कुलटी स्त्री कुलमिव रमते रम–बाधने बर्ब्बरे च गौरा डीप् स्था वा । मनःशिलायां राजनि०

कुलतन्तु पु कुलस्य तन्तुरिव । कुलावलम्बनेऽपत्ये च कुलं तनोति च तन्तुः । धृतराष्ट्रेण कुलौ कुलतन्तुः ख्याता ॥

कुलतिथि स्त्री तिथितत्त्वोक्तायां तिथिविशेषे कर्तव्यतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीषु यथोक्त तन्त्रसारे "द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमा अकुला ज्ञेया शेषास्तु कुलसंज्ञिता ॥"

कुलत्थ पु कुलं तिष्ठति स्था–क पृषो । स्वनामख्याते (कुलथकलाइ) शस्यभेदे स्त्री टाप् राजनि० । तद्गुणादि भावप्र० उक्तं

"कुलत्थिका कुलत्थश्च ताम्रवृन्तो सितश्च सः । कुलत्थः कटुकः पाके कषायो रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः । " राजनि० कुलत्थिकेति मिहिरः कुलत्थवत् तु वनजातत् स्वल्पकुलत्थकायां च स्त्री राजनि० कुलाली श्रोत्रवर्द्धिनी चक्षुष्या कुलत्थिका अत्यविषेति राजनि० चक्षुष्यकुलत्थायां कर्ब्बरे च । तत्रैव कुलाली श्रोत्रवर्द्धिनी । राजनि० कुलत्थ । कुलालाञ्जनाकारत्वात् तथात्वम् ।

कुलदर्शन न० कुलस्य दर्शनम् । कुलाचारे "कुलाचारादि चतुर्थ प्रयोगं कुर्यात् विधिवत् । निर्विशिष्टं नाम वर्णयेद्गुरुः" राजन कद्रुका कथा ।

कुलदीप पु० कुले दीप इव विशिष्टे कुलदीपक इत्यपरे "कुलदीपिकाकुलवाचक नित्यं वर्णितम् । महोर्धं यस्य चेष्टाये कलयतु । यो वदितुं कुलदीपे विशेष परिपूर्णो । सदभावात्मकम् नित्यतया कुलदीपकम् कुल दीपकं इति वचन । अतिप्रवाचकं कुलस्य हि

कुलदेवता स्त्री कुले पूज्या देवता । कुलस्वामिनीदेवतायाम् गौर्यादिष दिवस ताम्बूल इत्ये च । तथा तन्त्रसारोक्ते कुलाचरा "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ॥ मता । स्वाहा कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुले कुलाचारेणाराध्या देवी । तत्रोक्त देवीभेदे कुलदेवताः तन्त्रसारे उक्तायथा

"त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । भीमाक्षिणी च त्रिपुरा महात्रिपुरसुन्दरी । तन्त्रोक्ता यत्र सुप्ता देवा सुप्तदा परा । श्यामतारासवा योगा एकजटा एकवला । उग्रताररवेदा च तथा कामेश्वरी पुनः । कमलावी विशालिका भैरवी त्रिपुरसुन्दरी । महात्रिपुरसुन्दरी कुली ललिता कुलसुन्दरी । विद्या चण्डकाली च चिता तथा वज्रवैरोचनी । भावावागवादिनी विद्या नित्यो दूतवाहना । धूमावती च तथा बगला मातङ्गी मोहिनी तथा । विलासा घरदा देवी भगिनी चक्रदेवी । धनदेवी तथा योगी भामिनी कर्णकाल्पिका । विद्येशी तथा योगा दुर्गा महिषमर्दिनी । बालादेवी भुवनेशी च मातङ्गी सुरसुन्दरी । सरस्वती महीयता चित्ता कालहेरुदेवी । भावविद्या अन्नेकाली भैरवक्षारूपा । तथा चित्रा तथा च दुतिका मातङ्गकिनी । त्रिपुरा त्रिपुरा गौरी विज्ञानाधिकारिणी । भोगिनी चोदिनी प्रज्ञा कविता सप्तमाचिका । वर्णवल्लभुकरी तारा अपानी त्रिपुरारिणी । कमेश्वरी सुचारिता कविता तत्र भैरव !" । एवं कुलवाचका देवी नवविद्यापूरका उक्ता देवीभेदे च

कुलद्रुम पु "कुलद्रुमा अश्वत्थ बिल्वाश्वत्थन्यग्रोधा । निम्बो वटोऽश्वत्थो च आम्रो निम्बा तन्त्रभवा अ–शेषु तु वानस्पतिं स्मृत [तंत्रसारे तत निम्बः

कुलधारक पु० कुलं धारयति धृ–णिच्–ण्वुल्

कुलधुर्य त्रि कुलेषु धुर्य अपत्यः । कुलधुर्य

कुलनायक न० "कालाचाराविशिष्टं कुलाङ्कवासकम् । कुलानि वर्णसम्पातानि देवानि चाक्षुषाणि वै कथयन् कद्रूषु आचिन्तिमुखासंगितकुलानन्दकम् कार्यादि सर्वकर्मणि मधवे अनुचरत्व कौल गतिविधारे च

नक्तं चक्रुवे स्थायिनीभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम् साम्यञ्चैव कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री॰ तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे । शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा
"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुता सर्व्वा एव कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी । पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा" । अत्र विशेषयति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले । "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्य्यविभेदतः । चतुर्व्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य वेश्याचरणमिच्छति । चतुर्व्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत् । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । सत्यक्त्वा पशुभर्त्तारं कर्म्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता पत्यौ पात्रं या परिपृच्छति । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता । सर्व्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते । भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्व्ववर्णोद्भवा प्रिये ! । आत्मानं गोपयेद्या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या माला परिकीर्त्तयेत् । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता" । वेश्याया विशेषस्तत्रैवोक्तः । "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा । कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पशुभर्त्तृरता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता । कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता । नागविद्धफलाभिश्च चुम्बयेच्च पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता । दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्तासां वश्या प्रकीर्त्तिता । चक्रवर्णोद्भवानाञ्च शक्तिता परिभाषिता । वेश्याव्रतं भ्रमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता । वर्णसङ्करतो जाता सर्व्ववेश्या प्रकीर्त्तिता" । कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पु॰ ६त॰ । कुलस्य वंशे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च "यावच्च वेदधर्म्माः स्युर्यावत् स्याच्छास्त्रदर्शनम् । यावत् स्याच्छुचि सत्यञ्च तावन्न कुलनाशनम् ।

कुलं भूलग्नं नाशयति न+श्+अच् अच् शक् कृमेति समासः । १उष्ट्रे पुंस्त्री॰ हेमच॰ तस्योच्चतरकन्धरतया उन्नतप्रदेशस्य कण्टकादेः भूलग्नलग्नादेरपघातकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुलनाशन न॰ कुलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे ल्युट् । वंशध्वंससाधने । "कुलस्य नाशनम् । यथा च मुषलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा॰मौ॰१अ॰उक्तं यथा "विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम् । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् । ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप । वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुषलं घोरमायसम् । वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति । येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्द्दनौ । समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः । जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवन्त ते राजन् ! प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् । तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः । अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनस्तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः । श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुषलं तदसूत वै । येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् । असूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् । विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ।"
चूर्णीकृतस्य तस्य समुद्रे एरकाभावमुक्ता एरकाभूतेन मुषलेन ३अ॰ परस्परनाशो वर्णितः यथा
"ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्म्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोचयिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकाणान्तदा मुष्टिं

[illegible] । [illegible] ॥

कुशध्वज [illegible]

कुशपति [illegible]

कुशपत्र(क) [illegible]

[illegible]

कुशपाणि [illegible]

कुशपुर [illegible]

कुशप्रसू [illegible]

[illegible]

समाये" उद्भट कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनु

कुलभृत्या स्त्री कुले वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ—भावे क्यप् इत०। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् जटा०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न०कुलं पुनाति पू—बा०खश् मुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यापारे लीयते व्यासक्तः ली—बा० ड लस्य र अन्तस्य तु वा र। चौरे हारा०। [देशादौ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कुलसन्निकृष्ट

कुलवत् त्रि० कुलं महत्सत्कुलमस्त्यस्य वला० वा मतुप् मस्य व। प्रशस्तकुलके स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रियां गृहमात्रावस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्णा स्त्री० कुले वंशकुले वर्णो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्ण—भावे घञ् ३त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवार कुलाकुल" तन्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्यायाम्। कुले स्वकुले शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षिकीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वर" रघु [क्षीरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्' रघु।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमर

कुलसङ्ख्या स्त्री कुले सङ्ख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणनायाम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च। कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" मनु

कुलसत्र न० कुले कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम्। पित्रादिक्रमेणानुष्ठेये सहस्रवर्षसाध्ये कार्ष्णाजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२२, दर्शितं यथा

"कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनि"सू०। "कार्ष्णाजिनिर्मुनिरित्याह एव कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य गम्येतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनुष्याधिकार एतत् प्रारभ्य यावदग्रं समापनीयं न चैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीयमिति गम्यमाने ये यद्वयस्ते शक्नुयन्ति तेन तत्कुलीना म ।ेच कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं केचित् समापयिष्यन्तीत्येव कुलसत्रं कार्ष्णाजिनिर्मन्यते" कर्क वर्षशब्दस्य दिनपरत्वकल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम्।

कुलसम्भवः कुलं सम्भवोऽस्य। यौज्ये कुलजाते अमर।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु ते च तन्त्रसारे दर्शिता यथा 'उपासकान्महाप्राज्ञ! शृणु चैकमनाः स्वयम्। मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो रुरुश्चैव पद्मभव प्रकीर्त्तितः। दुर्वासा व्याससूर्य्यौ च वशिष्ठश्च पराशरः। और्व्वौविश्वर्षिश्चैव निर्ऋतिर्वरुणस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपा कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रातीदेव प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दक्षो गरुड एव च। काश्यपः कौशकुत्सौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदुश्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रोणाचार्य्यो ह्युपाकपिः। दुर्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलोत्तमा। पुष्पदन्तो महावुद्धो बाणः कालश्च मन्दरः। कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीरा कामतो वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन सम्यक्कर्मसमन्विताः। एतेषां वत्स! नामानि विद्याविद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रयतात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा सर्व्वदापि कुलात्मवे। अशुचिर्वानिरालम्बप्रमादस्त्र च कुलान्विते। नित्यपूजाफलं तस्य ददामि परमीप्सितम्।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न०कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दमा०

कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमर

कुलहुण्डक पु० कुलाय स घाय हुण्डते हुडि—सघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० उणा०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु नक्षत्रतिथिवारनक्षत्रेषु। कुलाचारतन्त्रे विवृति

कुशाकुशलम न० कुशलं अकुशलं कुशाकुशलम् [illegible]
[illegible] समासभेदे [illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible]

कुशागार न० [illegible]

कुशाधार [illegible]

[illegible]

वेद्देमीमसात, इतभोजन । महाविष्णुपूर्व देवे यलि मन्त्रेण दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या- वीरन्द्रियते। । न दिने सर्व्वथा कार्य्या शासनाम्मम सम्मते" । तत् पुन कुलदेवताविषये। महानिशा तु तत्रैव "अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयन्तु वै" गान्धर्व्वे, "दृष्ट्वोमृतुमतीं योनिं सहस्रं यदि नित्यश । तदा वादी स्वसिद्धान्तहत क्षितितलं विशेत्" । "पर्व्वते वृक्षमारोप्य निर्भयोयत- मानस । कवितां लभते सोऽपि स्वस्तत्त्वश्च गच्छति" । अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्ध । दृष्ट्वा स्त्रियं, नित्यश इति षोडशदिन यावत् । पर्वत स्तनम् । अन्यच्च नीलतन्त्रे "पद्मं दृष्ट्वा तथा बिम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जनो च साधकः शुद्धभावनः । सहस्रं प्रजपेद्धीमान् सुलोचने सुहासकम् । सुवेश सुगन्ति गन्धं सुगन्धं सुलमे व च । लभते च यथासख्यं शृणु पार्वति ! सादरम्" । पद्मं मुखं,बिम्बमधर, खञ्जनमक्षिणु ,शिखर मस्तक,चामर केश,रविबिम्ब सिन्दूर,तिलपुष्प नासिका,सरोरुह नाभि, त्रिशूल त्रिवेणीम्,साहचर्य्यात् । भावचूडामणौ "एकाकी निर्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे ऽपि यत्नोविहरेत् सदा । महापीठस्थे मे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तद्गुग्मोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । स भवेत् कुलदेवश्च कुलदृ भगत शुचि । मञ्जातरोर्म्महा- पीठे देवी ध्यात्वा यथाविधि । तत्तद्धारसधारेण सर्व- वेश्मारक्षामनम् । महापीठस्थमलतावेष्टितः साधको- त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्वे कल्पद्रुमोपमे ! । ति- थिक्रमेण सख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धि स्यात् सहस्रजपमात्रत' । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुण यदि लभ्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्द्देवतानां सुदुर्लभा"। कुलचूडामणौ "शृणु पुत्र ! रहस्यं मे सम- याचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटि- शतैरपि ।मानवः कुलशास्त्राणां कुलचर्य्यानुचारिणाम् । सदारचित्त सर्वत्र वैष्णवाचारतत्पर । परनिन्दासहिष्णु स्यादुपकाररत सदा । पर्वते विपिने वापि निर्ज्जने शू- न्यमण्डपे। चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भ- वेत् । तत्र स्थित्वा मन्त्र जप्त्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् । अत्र वीक्ष्य महाकालीं नमस्कुर्य्यादलक्षितम् । क्षेमङ्करीं तथा वीक्ष्य जम्बुकीं यमदूतिकाम् । कुररश्येनभूकाकी

कृष्णमार्जारमेव च"। दृष्ट्वा नमस्कुर्य्यादिति शेष । मन्त्रस्तु "कृशोदरि ! महाचण्डे । मुक्तकेशि । बलिप्रिये । । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये । । श्मशानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे । करालास्ये । किटिवर्ज्जनि- नादिनि । ।घोरघोररवास्फाले। नमस्ते। चितिवासिनि । । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इम मन्त्रं पठेन्नर' । बन्धू- कपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे । भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्- पन्ने ! नमस्ते वरवर्ण्णिनि । । सम्पूर्णं तथा पुष्पं राजानं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथशस्त्राणि फलकान् वी- रपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि। त्रिपुराद्ये। त्रिदैवते । भक्तेभ्योवरदे । देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं परस्त्रियम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विक्टपेन्मनुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमृद्धये । नमामि । वरदे । देवि । कुण्डलाभ्यां विभूषिते। । रक्तधारासमाकीर्ण्णवदने । त्वां नमाम्यहम् । सर्वविघ्नहरे ! देवि । नमस्ते हरवल्लभे । । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कालचूडामणौ "कुलवारे कुला- ष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषत । योगिनीपूजनन्तत्र प्रधान कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णु पूजितो मा- ष्टमाप्रद । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमोजामले "वरियन्द्रो गुरुः सौरिश्च- स्वारथाकुलाह्वमे । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलउदाहृतम् । विषमा चाकुलाः सर्व्वा शेषाश्च तिथय कुला" विषमा प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका- दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चाकुलाख्या तद्भिन्ना सर्व्वाः शेषाश्च तिथय कुलाः । "वारुणार्द्राभिजिन्मूल कुला- कुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "तिथिवारे च नक्षत्रे चाकुले स्वायिनो जयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्य साम्यञ्चैव कुलाकुले"। एव कुलवारादिक' ज्ञात्वा साधक कर्मकुर्य्यात्" । विस्तृतिस्तु आगमे दृश्या ।

कुलाचार्य्य पु० कुलक्रमागत आचार्य्य । १कुलगुरौ कुलस्य

तैत्तप श्रावकाचार्याः । शालुकिरुच्चकाले सि- बेरे। (गरुड) [वि स्वयं क्रियां शाकिनाम् शीप् शसाद इत्यो स्वेन संयोगाद्दि मद—वत इत्यः । कुशमद कुशासन इ कुर्व नविसंयोगोत्पत्तिज मत—यत ।।शविगत है वोडे चमन 'कमकुशाग्र कुशानियाविशाम् पाता देरे लघ ओषमपि कुशाकिनीमध्ये मा—प्रा० सामो बहा० स्यात् । रत्नाकरमें मैत्रि वो सामो पतिरथान् । ६ देवेम० ।

कुशापत्र इ स्त्री कुशाये मोघे विलभि मा—प स्या० । पी ५र्वो पविमानों बम्बू०किया शाकिने इति संयोगेन रमात् रात । कुशासपाहीमाद्वोऽत्यन्त क्रिया शीघ

कुशाश्विका स्त्री कुशाया पविमायसार्थं नियतेन्द्राम् हनु । पविभागार्थं (पिपिलिकायामा) । सिद्धा ।

कुशाग्निनी स्त्री मनु कुमति धान्याशीला । सिद्धशोभन इ त्रिपिते उपसन्धारादियोगतन्त्रा एष० दर्शितं यथा । "मत कुशाग्निनी सिद्ध सिद्धयति" आवयोधम् "'त्रिविधो विपरीति च शरारीरविभाजनो विपरीति वा अनन्ता वा अनन्ता योजना वा अनन्ता, वा इ यथा योजना त्रिविधो विपरीति योजना वा अ यथा वा मध्यम वा अनन्ता वा अनन्ता योजना कुशाग्नि त्रिविधो सिद्ध सिद्धि'' मा०

"नरिविपि भारत उदय अर्थात् शरारीरि । त्रि तीये पर्वणि अनन्त वा अनन्ता वा वा अनन्ता वामी । योजना वा अनन्ता वामी । वा अनन्ता योजना वामी । तृतीया पर्वणिः विभाजिता । कुशाग्नि कुशाग्नी भीष पविमात विभाजनार्थ च- पाया बालगुपादिनिर्मित एव अवामरकुशा पत्र अनन्तरेकयात्री पद्मासिनी प्रयत्न वा सिद्ध- योजना सिद्धविरलम्"

"मत्रा सिद्धी योजनायोजित साधु" मा० "अनन्तरी वा नपुंसको वा तृतीय इवा वे अचार अनन्ता कुशाग्निनामोपेत वर्तत" मा०

श्यामावनतुल्य अवायदर्शनविरोधजम् कुशाय- स्वेन भूमि । अवाविषया त्रुपायोगीनि अवाला मत्र मातृ प्रकाशेन भागवचूड़ी अत्यवे" ।

"उपरतांशनादिविशेष दर्शनति" मा

"प्रयोगसारावयव कुशारित ज्ञातावेदम्य पविषु- ज्ञानी प्रकाशवपवशनेति" मा०

"बहु पदाभ्यासे समाहसः कमीयान् इति त्रिवार अवावदमारो विश्वा अनुनासिकलायात तम्बा- मानेति। यत परिवर्तनी योगे वा यथा यत पदोपादानादि योगस्य परिवर्ति यदितो सम्मि समाप्तावेन च तु परिवर्तनानीर्य समानायेन च न- मणाय। यत योग हृद मवीनि च समर्पनि यवी- गृहो भवतीमर्थः"

"ममे मध्यमेन च अपूर्णो अवयवानी अवसानम् कुशाग्निनी विक्षो" मा

"अमानेव समाप्ती समानेवा कुशाग्रे अवशी पविता भवति पर्व वर्णा वर्णा अवया। अवनिर्वचनम् अवयव- द्वारा भवति नानानेवारमी वर्णे समापदिशया भवति" मा०

"अमानेव कुशाग्निनीमिवनी गिर सि अमानी सम- पादेश पादाव अवांत् तम् अवारेणो कुशला वर्णा यथा पविता अवावा उक्ता अवनि वर्णा बचो वर्णानामा भवनि प्रयोगेण भवति अपवा प्रथमे पदांति मध्ये अवया भवति । मध्यमे इ अवया प्रथमा भवति । अपरे पवया प्रथमा भवति । इत वर्णानां नावक सावत् । तथा प्रथमयाति पदमैव अवया द्वितीये पवारि पदमैव अवया तृतीये पदमैव प्रथमैव अवया । इत यदि द्वितीयोति अवसाना च- आयात । तथा प्रथमे पदानि पदमेवना भवति । द्वितीये पदांते प्रथमैवया भवति । तृतीये पदांते अवरोत्तमा भवति । इत वर्णा अनुपमा अवसान । अवारेया वर्णा प्रथा अवसानका तथी तैरेवरता सिद्धा वर्णानैवमतु अवसानादुसारा अवसानाः समानाकार अवशानीयं वव तत सतत इति प्रया- वदाया सत्येन पदायात परोति । मातृत सामी- समानी परयाता त्रिपवि । अवा वर्ण अवसाना समापदिशया अवसानीर्य अवमवायस्थ भवति । "अवामवायार" मा०

"पदुका वर्णानो भवति त्रि योगाय अवाय त्रिपादीय अविमर्शवति" मा०

"योजनामिताना विपुलावयवानामपि राजा मै- मेन विद्याराय आविसृत्राय अवायात अवायां योजना परस्परवयवीनिवादययो न यतित इति वर्णानो वर्णवतीयो भवतीमर्थः ।

"अस्यामपि विहृतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा॰

"पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा॰

"तृगव्द फलवैलक्षण्यद्योतनार्थं । पाप प्रसिद्ध व-सीय पुण्य तदुभयमेकाश्रय भवति । इतरत् उद्य-तीमाद्यग्रयवत् व्याख्येयम् । नञ' भावोत्र विशेष । इत्थं विहृतयस्तिस्रो विहिता, तिसृष्वपि तासु फल-विशेषश्रवणाच्चिन्द्रादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वा नित्या, यत्र विशेषादेश क्रियते निमित्त वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्य नित्य । प्रयोगे चाद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभि स्तोमसम्पादन कार्य्य, तदाह सूत्रकृत् । "प्रथमाभिर्वि-हृतिभि स्तोमविधानमनादेशे ता यथा सर्वासु ता-यास्वेति" । पुनरपि यथाशिष वा विदध्यादित्यादिना स्वगृह्येष्व प्रकृयः यथा स्तत्वकृतोऽप्यन्यस्ता' ते तत्रैव बोद्धव्या' । नन्वेतास्वपि प्रत्येक मिन्द्रादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम् । नैष दोषः, उद्यत्यान्नायत् यो दोष उक्त अपर्युक्तः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिग्रहे परिह्रियते । यत्र हि पर्युक्तः पर्ज्जन्यो भवतीत्या-म्नातम् । यत्तु कुलायिन्या दोषदर्शन पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेष विहृत तत्र हि पापवसीयसी विहृतिरिति सा श्रूयते ज्यत्स्वेव तु पापवसीयसन्तु भवति" ।

"अधरोत्तरमप्रावगतो दृश्यतेवगच्छत्यपरुद्धः पापीया श्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामध्ये त्यन्योन्यस्य प्रजा आददते न यथा क्षेत्र कल्पन्ते" ब्रा॰

"प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-तदधरोत्तरमनुगाम यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-श्वरा पर्युत्क्षिप्तेत इति, परिवर्त्तिन्यां यदप्रशस्तत्व दोषदर्शन तदुद्यत्या परिहृत भवति । एषा वै प्रति-ष्ठिता विहृतिर्यत्, तत्र हि वाक्यशेष प्रजापशु-सम्बद्धा हि प्रतिष्ठितो भवतीति" ।

एतत्प्रामयोनि सूक्तविशेष । तत्पाठप्रकार ग्राम स हितामाध्ये सक्तोयथा "ग्रामगामान्तरायणे मृषात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्त "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीय "पवमानस्य ते कव" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीयत्वे ११८४पृ॰ दर्शितम् । एवमुद्यतौ विहृतिरुक्ता "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विहृती भवतः "इति इत्युक्ता परिवर्त्तिन्या विहृते प्रकारमाह कुलायिन्या प्रकारकथनाय मायुक्तं मा॰ ब्रा॰ वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-तम् । अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभि ॰अनुक्रमेणाम्ना-तानि' । तेन पाठक्रमएव । द्वितीये पर्य्याये मध्यमो-त्तमप्रथमा' । तृतीयेतूत्तमाद्यमामध्यमा इत्येव व्य-त्यासेन" मन्त्रा: (पूर्वोक्ता) योध्या'

२कुलाययुक्ते त्रि॰ "कर्णोर्वत्न प्रथम सीद योनिम् । कुलायिन घृतवन्तम् सवित्रे"ऋ॰ ६।१५।१६। "कुलायिन गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारवा परिधयो गुग्गुलूर्णा-स्तुकासुगन्धितेजनानि" ऐत॰ब्रा॰" भा॰ ।

कुलाल पु॰स्त्री कुल—कालन, कुल्वमलति अल—अण्,कुलमा-लाति आ+ला—क—वा । १कुम्भकारे, (कुमार) अमर "कुलालजनकोऽपर माघा॰ "नमः कुलालेभ्य कर्मारे-भ्यश्च" यजु॰ १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि॰ जाति-त्वात् स्त्रियां ङीप् । तत्र तेन कृतमित्यर्थे सज्ञायां कुलाला॰ वुञ् । कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि॰

कुलालादि पु॰ सज्ञाया तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गण "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालक वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल—अण् ङीप् । १नीलोपलभेदे, कपित्थाञ्जनमसूरभेदे, अमर २आरण्यकुलत्थिकायाम्, राजनि॰ ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च । स्वार्थे क ह्रस्व । कुलालिकाप्यत्र हेमच॰

कुलाह पु स्त्री॰ कुलमाहन्ति आ+हन—ड । ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच॰ तत्र सज्ञायां कन् । २सक-लासे, (राङ्गाकुलेखाड़ा) इति ख्याते ३शाकभेदे शब्द-माला । "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहक" राजवल्लभ [शब्दभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु॰ कुलमाहलति सल ते अच् । (कुकुरसोङ्गा)

कुलि पु॰ कुल—इन् किच्च । १हस्ते त्रिका॰ । २कण्टकारि कायां स्त्री शब्दरत्ना॰ कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।

कुलिक त्रि॰कुलमधीमत्त्वेन नामस्त्येन वाऽस्य ठन् । १कुल-श्रेष्ठे मेदि॰२शिल्पिकुल,प्रधाने अमर' । (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु॰ मेदि॰ अष्टनागान्तर्गते ४नागभेदे पु॰"शेष पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-किस्तक्षकश्चैव कालियोमणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्रः

[illegible]

"अपेदनाग कुलिशक्षतानाम्" कुमा० ३समुद्रभेदे पु० त्रिका०। ४अस्थिसंहारवृक्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिशम् इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दचि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ–अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीनाभ्यूर्ध्वमाक्रम्य त्रिकुलिशानिन्द्रकः। योनिञ्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्य्युक्ते रतिबन्धभेदे। कुलिशनायक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढमासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल–क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २वृहत्यां राजनि०। ३पत्नीज्येष्ठभगिन्याम् (बडशाली) हेमच०

कुलीक पुस्त्री० कुल–वा० ईकन् किच्च। पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लबानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु० २४ २४ कुलीक+स्वार्थे अण् "कौलीकान् पक्षिणः" तिष्ठ कुलीका पक्षिणीर्देवजामिभ्य देवपत्नीभ्य" वेद दी०।

कुलीन पुस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे हये स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिमग्ने त्रि०। स्वार्थे कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। त्वक्ते हेम०।

कुलीनस न० कुलिं लीनं भूमग्नं स्यति सो–अन्तकर्म्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलजान् मित्राय" वेददी०। "नाक्रो मकरः कुलीपयस्ते ऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्र मकर कुलीपयस्ते त्रयः जलचर विशेषा" वेददी०

कुलीर पुस्त्री० कुल–संस्त्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे (कँकडा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीर कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकडा शिङ्गा) वृक्षे रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद पु० कुलीरमत्ति अद्–क्विप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पन्नस्यैव स्वमातृगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्

कुलीश पु न० कुलिश+पृषो०। वज्रे–शारसुन्दरी

कुलुक न० कुल–वा० उकञ् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुञ्चगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुञ्चा गुञ्जा गुञ्जेव। उल्कायां त्रिका०।

कुलुङ्ग पुस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका" यजु० २४ २७। "कुलुङ्ग कुरङ्गः हरिण" वेददी० "वायवे कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चति हरति, कुत्सितं लुञ्चति वा लुञ्च–अण्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे वायव्यामैशान्याञ्च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थ" "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यमित्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्रा"; तेन प्रत्यन्तदेशोद्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूताः तद्राजाः।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर–ट् अलुक्स०। उद्भिदे शाकभेदे "यवककुलेचरपत्रकरीरप्रभृतीनि कफहराणि स्वल्पमूत्रपुरीषाणि" सुश्रुत।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ढ। कुलजाते "बभूव तत् कुलेयानां दुःखकार्य्यमुपस्थितम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कृष्टकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलस्य भारं रक्षणादिरूपं वहति उद्+वह–अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वह" भा०वि०३५अ०

कुल्फ पु न०। कल–संस्त्याने फक् अस्य उत्त्वम्। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "अष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" ऋ०७,५०,२, "अथमेव दक्षिण ऊरुमुपमाधाय" इत्युपक्रमे "कुल्फायेन्द्राग्ने इति" शत०ब्रा० ११।५।२।१। "अथमेवोत्तरमूरुमित्युपक्रमे "कुल्फायेन्द्राग्न इति तयादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "जानुदघ्नोद्वितीय कुल्फदघ्नस्तृतीय" शत०ब्रा० १२।०।१।२०।

कुल्मल न० कुश–कलच् लस्यान्तादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्धव शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० २०

[illegible] "[illegible]" [illegible]

कुष्माण्ड [illegible]

"[illegible]" [illegible] (काशीखण्ड) । [illegible]

[illegible]

कुष्माण्डमित्र [illegible]

कुष्माण्ड [illegible]

कुष्मा [illegible]

कुष्मा [illegible]

कुष [illegible]

[illegible]

कुष [illegible] (शब्द) [illegible] मनु [illegible]

कुष [illegible]

[illegible] । राजनि०

कुषलु [illegible] । [illegible] राजनि० ।

कुष [illegible]

कुष [illegible] । राजनि ।

कुसुम [illegible]

[illegible]

कुसर [illegible]

कुसुम [illegible]

कुसुमाकर [illegible]

कुसुमायुध [illegible]

उप०स०। चन्द्रालोकस्थालङ्कारमयूखव्याख्याने अप्पय-दीक्षितकृते ग्रन्थभेदे ६त०। २कुमुदस्यानन्दे च।
"अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः। नियोगाद्वेङ्कटपते-र्निरुपाधिकृपानिधेः। चन्द्रालोकोऽविजयतां शरदागम-सम्भवः। हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयम्"। तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्माच्च कुवलयानन्द इत्यन्योऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्द इति च श्लेषः" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि० कुवलयमापीडं भूषणं यस्य। नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु०। "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। कंसञ्च बलिना सार्द्धं सगणं देवकीसुतः। अवधीत् गोपवेशेन क्रीडासक्तोऽपि केशव" हरिवं० १०६अ०। "राजा कुवलयापीडं समाजद्वारि कुञ्जरम्। तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(व)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे। स्वार्थे क तत्रार्थे "बृहदश्वस्तु श्रावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः। य इयार्थसुतद्वस्य धुन्धुनामासुरं बली। सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः। धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः। धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः" भाग० ९।६।१८।१९। कुवलाश्वशब्दे तच्चरितादि। [पद्मिन्याम् राजनि०।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां सङ्घः खलादि० इनि। अत्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य। कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी—अच् ७त० अलुक्स०। विष्णौ "कुमुदः कुवलेशयः" विष्णुस०। "क्षितौ वलनात् संवलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं बदरीफलं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तक्षकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः। कौ भूमौ वलति संवीयते सर्पोणाऽऽदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम्।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अण्। अपरदोषकथनशीले। अमरः। भावे घञ् कुगतिस०। २कुत्सितवादे।

कुवाहुल पु स्त्री वहति कु+वह—बा० उलच्। उष्ट्रे शब्दचन्द्र०। स्त्रियां ङीप्।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे तत्रस्थे देशे बृह०स० कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्तः। "ऐशान्यामित्युपक्रमे कुनटवनधोषकुचि(वि)काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात् विद—भावे क्विप् ६त०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च। चादि-गण व्याख्याने मनोरमा। अस्यैव ३तद्भिन्ने च "कुवित्सस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्ग इति क्विनक्ति" भा० "कुविन्नो अस्य वचसः" ऋ०२।१६।७ कुविदङ्ग" भा०। 'स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमवधीत्' शत० ब्रा० १।६ ३।६। "कुविदङ्ग नमसा वृधासः" ऋ० ७।९१।१। कुविदिति बहुनाम। अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविदङ्गोऽङ्ग क्षिप्रं शतेन नमसा" भा०। "कुविद् अङ्ग" इति पदग्रन्थे पदद्वयतया विभागः। एतेन कुविदङ्गेति पकारान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम्। कुत्सितं वेत्ति विद—ज्ञाने कर्त्तरि क्विप्। ४कुज्ञानवति त्रि०।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम्। स०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्या अस्ति छिमध्ये सो—क। कुविद्यानिरायके। तत्र छशाश्वादिषु विकुश्वासेत्यत्र पाठान्तरेऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां अण्। कौविद्यासीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुविन्द पु स्त्री कु भू कतुविग या विन्दति विद—श। तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु०न०। कोर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा। १भूमण्डले

कुविवाह पु०। कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्माद्यष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा,

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनु०

"चतुर्णामिति। चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् क्रमात् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकटीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनु०

"य एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति। ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ व्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च। ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः रक्षस इवायं राक्षसः तत्र ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति। पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।

तथा धर्मे प्रसक्तानि सर्वे च कुलाङ्गनाम्" इ
त्य इति। अथोदनोदेरो धर्मज्ञ को निवारो यस्य वर्षस्य स्पष्टींकृत निवारण भी कुवदोनी दृशानि वने सर्वाङ्गरामीपुत्रभावस्य च इ कुलाङ्गनाम् सर्वं मुसार्थ सर्वेवाविभागानि। पञ्चपाचादयार्थपति दिमायाां तपपदवाचम्" इति

"कराङ्गनायां निम्न पाप्यस्य नहरोऽपरामृ । नि-स्रयोषु वाचेन निवारकयोस राजवाम्" इ-
तदिति। माङ्गलस माहाविधिमैव प्रह्र। वनि-पक्ष वाराङ्गमिमातामाहुरारीवदरा निरुपमीलह मनेन राजवंशितनामाहरणात्मन मेदाभ्यान् प्रमोदन मैथास कामीदान् इति

"चतुरो माङ्गलमाताय प्रपकाम् वयसो विद्या। राजस वनिवर्वविधावर वैश्चायुगको" इ
"चतुर इति। माङ्गलस प्रभवद्विवास माङ्गल्लीनवरा, वनिवस्य राजसवेदवैव वैश्चायुदवीराजवैयाम् चो वास पावारो कार्यसि। यवदप माङ्गलादिमाहरा-होवां पूर्व विनिरिवासनमाङ्गताम वश्यवादाय वार्य निव प्रवावितातारमवे वामवदादि प्रदिपद इति दर्शितम्। वदवदपाणि निवर्चितवंनिमारो मेषस्य इति"

"पङ्गलाङ्गु सनो दमरो प्रायपारि वाद्यातिष्य। प्रवासपादारपप न यस सो प्रदाप्य" इ
पहालाविति। एव वैदामाविमैवाङ्गपरिरामा बाबावाबारीना पप्रयद्। तेरु यम्भे आबारयवा-चार्य राजसावामो प्रयांदनवीया। तम् आबारवा च ज्ञिवादीसामवाम्मो विधीयते माङ्गलस विधिवाग्रह्म् इति। आचल्ल च पदवलिव प्राचलागुरवाद्। राजवोषति वैद्यायुवीर्विभीयते माङ्गलस पनिव-रमार्थविषयादि वाङ्गरोवामो च धर्मसी। यथा पवेमविधेवाङ्गुवाँसिम विधिमति। याम वै वर्षे प्रवि यस निवारक विविधिवेदो प्रस्त च प्रसि निवधा वच दिविदावयवे मैथमा:" इति

"रक्ष वरणा विमी या विवाही पूर्वशोधिरी। प्रायर्वो राजसा च यमरौं वाराय इति गजी" इ
"पुविविधि। इवादवगिविधि माङ्गलायनुपाती। निवा-सिदि विहोवति। इवदरय विमौ या पूर्वविविरी

यदा चौहृ वषारमोलाहुरासन् वस नीन परिवार इुराहिता विविध नागदेवमा मध्यांतरावी विवी प्रभवा इति

"वनिवारे विवारोगैरैरामसवेन च। सवाम वयमी वादि माङ्गलादिसवेव च" यह: इतिवाय स्पोऽस्मत "माममे इतिवारीन मङ्गलवोहित प्रात। वविनिवद्ये कीविवायविष्ट्रा मन्थि प्रवा" वह।
कुवतिः स्त्री वर्णविक्षा। ।विविधदावदवे २देवादवे च
च म०। दवहुशे दि
कुवतिमित् प्रव्यवतिमीवह्रारवनस्य वदर्य वदीति इ-वि (वादावदकृता)। वदवमेवे वहृति। इतिविभ-
मेदामादवे नि नहृति
कुविचि(वी) स्त्री देश्य मेवम वद्या याकाम् परनद
ना पीत) आयुवाचारम् (आयुद) सबरा
कुवेर च पदविदे वेदवस्य। यथे वदरविदारे देवे वनेरवस विदाति कुवेरोपत्रमादिव राजा० ७० स०
१ च वर्षिदं स यथा
"यामा देव तु वहृय वराको पवतानि। दरी विनवदे वायां वादहां देववनिनीव। प्रनिवा इ वर्षेव वरदावदनावरा। सतानी यथा ता प वोसस विविधनम्। तथा वरवसा तुमोविना इति इतुव। च तथां वीवैरवनवास वदादृहम्। प्रवादाप वर्णेश वैरंसुन्दरैदम्। वविद् वानै तु वैदवा च वदन विवाकरा। यस च वसरी कुवि वनदवो वरिवजि। वान वावादरोव तीवा वावैं वैर्भिविवरा। पवानिवलोवस वादको विवया दव। वसाय वस्वो वाय वनिवमेव निवा। क तु वैद्यवदान प्रयोगवदनरा। वर्षवादि वानी पदातेवा वनालावा। तवावनस्वदार वरि-वाय यदादव। वदिषे पदच वर्ष वनी दि दर वा वनि। च तु वर्षवदवादि वरवदा वदादवे। वविती विवमैवद वाद दवदवा। पूर्व वर वान च च विविवक्षवनम्। वदादी वदवारादो विवादाददवि च। वद दवदवादि वदवा- वि वदवदम्। वव वादो पदादेवा वैदि वदवी वद। ववा यवादवदं सहर्द वादवदीद। पवितृदोदवि तै ववद। वरीवादोव वपर। दर दवी-
...

तामहमुपस्थितम्। भगवन्! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम्। अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा। ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धं बाढमित्येव हृष्टवत्। अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः। यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम्। तद्गच्छ बत! धर्मज्ञ! निधीशत्वमवाप्नुहि। शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि। एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम्। प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम्। कृतकृत्या वयं तात! दत्त्वा तव वरद्वयम्। इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह। गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम्। धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान्। भगवन्! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात्। निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः। तं पश्य भगवन्! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो!। न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित्। एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः। वचनं प्राह धर्मज्ञ! श्रूयतामिति सत्तम!। दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः। तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा। लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा। राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती। तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः। हेमप्राकारपरिखा यन्त्रशस्त्रसमावृता। रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्य्यतोरणा। राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः। शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलङ्गतैः। शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते। स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र! यथासुखम्। निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्यचित्। एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः। निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्द्धनि। नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा। अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात्। स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः। समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः। काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः। अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह।"

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै—क। १नन्दीवृक्षे अमरः स्वार्थे क। २वङ्गदेशनन्दीवृक्षे मेदि० ३अर्हदुपासकभेदे हेम०

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गपुष्पत्वात् षच् समा० ङीष्। १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त०। कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु०

कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ई शोभां लाति—[ला—क। उत्पले हेमच०

कुवैद्य पु० कुगतिस०। सुश्रुतादुक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम्। यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः। स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः। उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि। अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ। ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः। भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत्। छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु। स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः। यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने। आहवे कर्म्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा" "कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः

कुश दीप्तौ इदित् वा चुरा० पक्षे भ्वादि०पर०सक०सेट्। कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्—त अकुंशीत्। कुंशया बभूव आस चकार चक्रे चकुंश। प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर०सक० सेट्। कुश्यति। अकुशत्—अकोशीत्। चुकोश। कुशि कोश

कुश पु०न० कौ शेते शी—ड, कु पापं श्यति शो—ड वा। १स्वनामख्याते तृणे अमरः। "कुशोनुष्टुब्गर्भक्षेद्रवति २रामसुते "रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघुः। ३योक्त्रे, च पु० मेदि० हलप्रसङ्गे पाशते ४द्वीपभेदे पु०। ५जले न० मेदि०। कुशेशय। ६सर्पोदरे शङ्कराचार्य्य "कौशं बर्हिः" कात्या० १।२।१० तस्यासंस्कृतकुशार्थतामाह "बर्हिः कौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्कारः, कुतः? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेः लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः। असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः। प्रयोजनं बर्हिषि प्रास्तरदृष्टिश्च प्राप्तौ

तत्र यच्च प्रवक्तारि प्रवो न हुवाप्नुवान्" कू
"न दति। भवोद्योतेवो वर्णः वो विवाचो यव
वर्णेन वन्तौवन पिनाहक वो हवदोवो स्वाभि-
वो वर्णादिवाचोहुवावाच्ये वे हुवाहुवावम् वच
हुवावं प्रदर्शेवाभिवाहापि। वजवावाहवार्वर्वादि
विवावां हुवमवनवावम्" टी
"वहाहमूल्यो विव वचन चाहरोऽमरान्। वि-
नूहनोमु नावेव निपाहन्तोव रावनाम्" कू
वर्ति। नाडनव नाडादिवियेव च। वति-
दव वरराहवविमानाहरादीव्यर: विप्रनूवोव
नावेव राववर्षवानाहवोवार्व मेवावान् भवोव
वेवाव वावीवाम्" टी
"वहरी वाडववावाव प्रवनाव वनवी विहा।
रावन बवित्रवेवाहर वैवहूरवो" कू
"वहर रवि। नावनव प्रवनविवाव नाडारीवहर,
नवित्रव रावनेवेव वैवमूहबोरावरुवेवान् च
वाव वावारो वार्यमि। वाहर नाहवाविवाहरा
दीनां पूर्वविहिवावावनाहवमाव वववववाव-
वार्व वैव प्रववाविवाहवाचे वववचावि वरिदव
दवि दर्शितम्। परवहवावि विवर्वविवरिवावो
वीहवा टी
"वहावान् नवी ववजी हावकवीं वहाविव।
ववाववहारव व व वव वी वहावन" कू
"वहावानिति। वव प्रवाववविवेवाहवरिववानां
नावावनारीनां ववेवव। तेन ववो नावावनवा
वार्व राववावनवो ववोवदवीया। वन नावावनवा च
विवारीवावनवो विवीवो नावनव विविवमवाहन्
वावि। वावनव च च वहवोवेव नावनवाहवरान्।
रावनोऽपि ववानूदवीर्वं वीवती नावनव वविव-
ववववाविवारि चाहरवेवावो च वर्षवो। वहा
ववेवविवेवाहवर्वाव विविवावे। वाव वें वर्वे प्रवि
वव विवाहव विविविवेवी वव वें प्रवि विववा वव
विविववनवावे वीहवा" टी
"इवव हववा विवी वा विवाही कृव वोदिवी।
नाववी राववव च ववजीं ववाव तो वहवीं" कू
"इविविवि। इववद्दववि वावववहूनावे। विवा-
विति विवोवे। इववहव विवी वा पूर्वविविती
वाववरावनो वविव ववजीं वववदिवि ववी।

वस वोहु ववोरवोवाहराववव वव वाहेन वरिववा
हवादिवा विविव वावववेवहा ववर्वरावनी विवी
ववा टी
"ववविवावे विवावोवैर्वदावववेन च। ववाव
ववर्वा वावि नाहूवाविवाहेव च वहा इविवावा
दवोऽववव "वावनो इविवावेन वहावर्वविव ववः।
वविविवी ववीविवाहवविवहा ववि ववा वहः।
कुहति वविः ववविवाः। (विविवावववे २विवववे च
ववः। ववहूवो ति॰
कुहतिव्रव् ऽवववितोववराववववव वववं वरोति व-विप
(वारावववृषा)। वरवेवे वहवि। वविवव-
वेवावावे ति ववषि॰
कुवेवि(वी) वी दैवत् वेवव वाहवा ववात् वव-रन्
वा वोव) वनुववावात् (वाहुव) ववर
कुबेर न कुवविवं वेरवव। वववे ववरविवावे वेवं
ववेरवव विवति कुवेरोकुवादिव रावा॰ व॰ वा॰
१ व॰ ववीर्व वधा
"ववावा वव तु वहुवव ववराजो वहावनिः। दतो
विवरो वार्वा वहर्वां देववर्विनिम्। वविवव व
वर्वेन वरववहवावदा। प्रवावीवववा वहा
ववेवोवव विविवववम्। वदा वववा इडो विवा वव
वहूना। व ववा वीर्वववववव वरवाहवम्।
वववावाव वर्वेव वर्वेवहूवरेवम्। ववित् वावे
त वंहवा च वहूव विवाववा। वदा ववववी
हुवि ववावहवो ववितविः। वाव चवाववेतु वीवा
वावे देववेविववा। ववादिववावोवव वावव
विववा दव। तवाव ववनो वाव वविवव विहुवा।
च तु वैववववव ववोववववववा। ववीवाहवि
हवो ववववेवा ववाववा। वहावववववव वहि-
ववो वहावना। चरिवो ववव वर्वं वर्वो वि वर
वा वति। च तु वर्वववववाव वववावा वववावे।
ववविवो विववहववववार हववेववा। पूर्वं व वर-
वाव व व विविववववववू। ववावी वावववावो
विवराववव्येव च। दव वर्ववववाव ववत-
व्येववववू। वव प्रवा ववदीवा, वैवं ववनवं
वव। ववा ववावववव वहूव वाववववीय।
वरिवोवोवविनी ववव। वर्वेववेव ववव। वा ववो
व ववने वरर्वव ववाववे।। ववाचीर्ववाव वि-

दर्भोऽश्मवो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ॥

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया । कुशकार्य्यकरं यस्मात्तु वन्या कुशाः कुशाः । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” तदुपायास्तत्कारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च सभया तु कथञ्चन” ॥

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम् । ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते लूनशिखास्तस्य दशभैरविरोहते । कुशकाशाविराजन्ते वटवः सामगा इव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा० उत्त० का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्व्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्त्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “ययाच रामस्य कुशलवसुता नववियता” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ॥

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवाय वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् । वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनामदेवनामभ्रः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव । बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” ॥ कल्पभेदाद्वाक्यभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूश्चितिमर्हति” । कुशिते व्याकरणे ‘भेते यी—इ । उमापित्रे दमत्ते च त्रि० मेदि० ।

मारी दक्षाण न चर्मना । मती कुमाराणे तु मा- भा मः मामा कुमरमा च मा। मामामाते पत्नीमा पत्नो एषां मगोचिता । एर्षामाणे चर्यकुमाराणे चर्थं मिथा यदा । कुमरामपरा दुर्षामगोभूमानस्तमा। तमचे एमई माप इम एषां मनीर्षिता । मागे गोभे मभा एषि माल्माणे मिलनमचे। मरतिमो मद्‌भीं मा मरी दुर्मीव मामवा । वैदि मा मगेहाभ्यां पतिम पतिम म मा । मगमिना मद्‌भीं मा मद्‌वीक्षामथमं चरेद्। मो- भिव मम् मद्‌र्थं च एमौंचिव तु मर्मोरेदि"चर्ये मत्ती दुम ममचर्यादिम मा त माद मदा

'मह्यराचे 'चमिह्नाय चरिमा इमा मिश्मा चमाहिमा । मोचर्यमानाय कुमा मद्‌यिचमा दमूक- मा । मिरतीर्थेन देमा मुद्‌ मा मह्मचाय एम च। मामा मचा मस्माय तमाचे मीमदरीमिवा । मौदा च माइमाय म महदमौ मरिकीर्तिता" । मीमहरीमिवा इति दस्मानो मिमेचर्य हैम हैमाचमाचे "मूलमचर मोर्युमालमोचरामस्मचर्यो चर्य दयानीनि मोचिके मद्रविशिष्मलरागो मिचेमोचेष्व । चमिह्नमा मा- पा मिमा मर्थयोः इश च दस्मारा दमाचिमा मिर्धेमा मामवा एवि मौद्रमद्‌ मिचेचम्। मूलादि च- लामदद्‌भं व्याचेनो प्रयागो चमि हामि मूलचमागी तु मानुमारायचमरचा । मोचर्य माया मिम माकृमादि- मामरिविमा । मिन्दु 'मुचमाणे मार्य दुर्गेरा मा दमादिति' मममरिचनापरिविमा मुमा मचर मामोः तमाम मानुमरामम् 'रमिमामामा मचा मे मिचनीर्थेन मनमा । मममचे तमा मुमा दमराचो मगोमरा" । मममचमाय मारीमा "मिवी एर्षा मवि एर्षा मे एर्षा ममहूमिम । मरमाचमनिमह्य च मर एमोम्‌ परिवर्जयेत् । मिमहाणे मे माना एर्षा च मर्थ मिमर्थमम् । मूलोचिमतमौ तु मामामो मिमीच- मे । मच्मोममरिमित्र "मुमो मटे च मिमलूनो माममा मा मिमीमी । मौरीचमो च मे एर्षा मह्य- मजे च मे मम । चमिमौमाम मिमामोमानृमा माम माया मुमा । मामम दमगो मिम चमिमेच मिमी- मम । मौचिमम्‌ मचिमम मदमेच मिमर्जयेत् । मम मिसेम मिमर्थमिमो दमीममामूदेने महुमामचयाय दमा "चमिरुद्य मुमादीनां मिमीता मरिकीर्तिता । मथमा मिमामिमम

हितीयोपाम एमाय । मम च मवा "मूलमम मचेव मिमू्मो मामद्‌मर्थिं । मूमेव मौमाय् मामि मममा मुमरामनं" माय । "मर्षमारीमि मामदि मिमू्मो मामि मामि मिम् । मामि मुर्दहमरैर्दि ममम मिमिम " मामहामा "मामिमीमराद मामरमहूर्थी मिमृमिमा । मामिमीमचादृम मिहमामिमिरदृत्" मम "मममचर्ये माममौमि मिर ममेम च । मारेचमाम मिम मे मचिम मम मुमचिद्" मारीमा "चमिम माहुमचे च मार्गिरिमिमी। एमच मूमर्थात्‌ मर्थे मर्थ ममामचम् । मामर्थमारे "मैर्दो मा ममेहामो मचिम मचिम ममम्"रमामचम् "मगोम् मर्थेचोर्मचे मचिम मारोदु मा"वैमामी मामे "मामामिमामा एर्षाम मामामिमामि मा । मामा- ममामिमामी तु मामौ एर्षमचिमी" चमिमामे तु मम्य मममम्‌ "मपूमामी मिमी तु मुमी दी एमिमे मरे । ममी मेम ममा मौम मिमममुद् मम ममम । मौमामा "मिम- मोचमचो ऐमामत्रैदि मयम च" एर्षमहुमे ममामा मह्य "मिरिछिमा मचोमम । मरमीमिमिमम ।। मम मामीमि मामामि एर्षा । मामिमरीमम । मामर्थमारे "मममरामेम मम्मो च मामिमामा मरमीदे" मरामा "मैममिमामे मिमर्थमनिमामामेम च । एमिमामि- ममामिमाहृ मामीमामोमिमोमिमा" । ममामे मम एमे ममम "मुमा मामामदो ममूमेमा मूर्ण । म दममा । मोमैममममुमाम मूर्गामे मरा मरा । मामापी मिमेमाम मम "मामहमम् मामामैममा- मिमिमिमामा । मामिमेम एम म मुर्भेरमसदैम च" मुमौमरामोदे मम मामि माम मुमा एर्षा मामि मा- म म मौदिमा । ममूमि ममवे "मामिमानिमामादो एर्षा मामोमेमा मा मा ममार्मादिम "मे च मिमा मिमा एर्षा मो मर्षा मिमूर्थमम्। मचिमामार्मिमामा मे हैमी मामो मिमीमी" ममुमारीमा मचि एर्षोमिमी एमीमे एर्षामलूमिम । मारमामामिम म ममाम्‌ मरिमायेत् । मह्यमचे च मे एर्षा मे एर्षा मिमर्थमे । ममामूमदरीमामामोहा मामो मिमीमी" मैमामी "मामामि च मचिमामि मामूर्मामामि च । मैमामम मचिमम मामा मार्थमि दे मचाय् [illegible] मैमा मा मम मारीमा "मामे मममममामा मह्यो [illegible]

दर्भास्त्वयो मताः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः । कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प० “पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः । तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया । कुशकार्यकरं यस्मात्तु मन्या कुशा कुशा । कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” सभयायास्तद्धारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्वस्वे स्मृतिः । “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च सभया तु कथञ्चन” ।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम् । ततोऽन्यो दीर्घपत्रःस्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्” । “एते लूनशिखास्तस्य दग्धैरविरोहते । कुशकाशाविरास्तन्ते वटवः सामगा इव” । रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् । ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः ! कुरु भूतविनाशिनीम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ । जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् । कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्याञ्च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः । तां रक्षाङ्गृह्य तां चापि मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्वंश्च ततो रक्षान्तयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणाञ्च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ” । “भयाप्त रामस्य कुशलवसुता नत्वविगताः” सा०द० । कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव सुरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षविस्तृतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ! । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः” ।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवाय वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति । तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत् । वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव । बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजन्ते” । कल्पभेदात्तत्रभेदः समाधेयः । कुशद्वीपोऽन्यत्र पु० “कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूश्चितमर्हति” । कुत्सिते त्रापरणे मेते यो-ह । उपाधिह्रस्वते च त्रि० मेदि० ।

स्कन्धे इ० "कमलक इव रामादो कमाकानी मध्ये" … कृत० १०७

कुमुदिका स्त्री कुमुदै … । …

कुमुदाक्ष न० … । …

कुमुदादि … स्त्री …

कुमुदाकर पु० … । …

कुमुदनाभ पु० … । …

कुमुदेश पु० … "…" …

कुमुद्वत् … । …

कुमुद्वती … । …

कुमेरु पु० … । …

कुम्भ पु० कुम–अच् । …

पर्य्यवसाने यौगिकता तत्राश्रयपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघु । "अथास्य रामस्य कुशलपट्टता न लब्धि-गता" सा०द० । "प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां माघ पटीमिव" माघ । "तदनुप्रवेशनाय वा कुशल" माघ । कुश+अस्त्यर्थे सिध्मा० लच् । ५कुशयुक्ते त्रि० । तत अस्त्यर्थे इनि । कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कुशलिनी यदुकस्य वार्त्तापि न" सा० द० । "मातृ कुशलिनी भूयाः" भा० व० २६१अ० । शौण्डा० एतस्य ७त० । कर्म्मकुशल । श्रेण्यादि०भूतार्द्वायामर्थे समा० । कुशलकृत कुशलभूत । अत्र कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपात । कुमार कुशल । ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ् । कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अण् । कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता ।

कुशलव पु०द्वि०। पुत्रपौत्रेपि एकयत्नजा रामसुतयो हेमच०

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि । कल्याणवति । "कुशलिनी यतस्य वार्त्तापि न" सा०द० । [न्यकारघे वैद्य० ।

कुशली स्त्री कुशमिव शीयते शी—ड गौरा० ङीप् । अश्म-

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे । "वातायना दशार्णाश्च रोमका कुशविन्दव" भा० भी० ९अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधान स्थलम् । १कान्यकुब्जदेशे हेमच० । "कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्' वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधर सा च प्राक् रैवतकेन निर्म्मिता पश्चात् यदुभि सङ्गता यथा हरिवं० १२२ अ०

"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् "विहाय मथुरां रम्यां मानयन्त पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सव" हरिवं० ९६अ० ।

"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली" हरिवं०१०अ०।

कुशा स्त्री कुश—क । १रज्जौ मेदि० २मधुकर्कटयाम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच० । कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम् अयस्कृता कुशा अयस्कुशा सि० कौ० । नाममाला त्सोलीयशणमार्थे औडुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादस्मेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र आ+कॄ—आधारे अप् । यज्ञाग्नौ । स हि कुशकण्डिकायां कुशैराकीर्य्यते । [यामरे शब्दमाला

कुशाक्ष पु०स्त्री कुशस्य सूक्ष्माग्रमक्षि अस्य षच् समा० ।

कुशाग्र न० ६त० । कुशस्याग्रे । "कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! न स्प्रष्टव्यो महोदधि" भा० व० ११०२श्लो० । कुशस्याग्रमिव सूक्ष्मत्वात् । २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोध-ग्राहके "कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते" रघु । कुशाग्रमिव इवार्थे छ । कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज" भट्टि ।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

'कुशाग्निमन्थयष्टीयवनलदर्भाश्च गोक्षुराः । कपोतवङ्कायष्टय-मगिरिन्द्रीवरीगरा । धातकुरत्नपन्त्रौका स्वर्णपुराश्म-भेदकाः । एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् । पानाभ्यङ्गप्रयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना । शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे । प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च । वन्ध्यागर्भकर प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्' ।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशस्य सुते । "कुशनाभ-शब्दे हरिवं० पाठम्" रामा० ७०२१स० 'ब्रह्मयोनि-र्महानासीत् कुशोनाम महातपाः' इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् । वैदर्भ्यां जनयामास चतुर सदृशान् सुतान्। कुशाम्बं कुशनाभञ्च अमूर्त्तरजसं वसुम्" नामभेदः कल्पभेदात् अविरुद्ध । "प्रत्यग्रह कुशाम्बञ्च यमाहुर्मणिवाहनम्" भा०आ०६२अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप् । तत्कृतपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा० ७०३२स० निर्गत कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि सि०कौ०। कुशाम्बस्यापत्य शुभ्रा०ढक् । कौशाम्बेय तदपत्ये पुस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुश जलं शापार्थ उदकमरणिरिवास्य । दुर्वा-सप्ति मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम् । [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सित शाल्मलि: । रोहितकवृक्षे ।

कुशावती स्त्री कुश—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व संज्ञायां दीर्घ । रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम् । "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्"। "कुशावतीं श्रोत्रिय-सात् स कृत्वा" रघु । रामा०उ०का० तु कोशलेष्वे वैतद्-भिषेकोवर्णित । "कोशलेषु कुश वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" । अतोरघुवाक्य पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम् ।

कुशावर्त्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोऽत्र । गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गा-द्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा

ममायमस्य हिर्य प्रमेय" मा० मात् ।७०ल्लो। "तरमस्य कुमारस्य भाटीय मन्त्रितवम्" भाव ११।१५। "कुमारवे मकुराहरें" कोमार। २४२८अकस्मामेरे। "मनस कुमारिर्व दवायमौ मकुरायमौ मतवा मैहलएसि रकुल नरिहुं। मीलड एति मम ममहितमाम मास० ११०१२। महाजलमाम् कुमारलेन मदुमकलम्।

कुमाराभ्र पु० कर्मधा० मत्वेर् "भवकुमारस तत मीमाम् मत्तेन मानममाम्। कुमारा मतरेश म० मरवतामिंश" रामा० मा०

कुमारस्य न० कुमारीमि मवासनम्। कुमनिर्मितेि मायवे "कुमाररममाएम्" भारतम०। तत्सदृमादि माल "मव कुमारलम् मा मोमिका मिल्वे मिहुमाह्र दधीन् मभिमामिर्द मातवीन धर्मम मत्रेव मुर्तुम्रूर्य मन् इन्मीय मसीम् मा दरलापमेव एवीमायोमेहि" मिल २ मिर्मेदामे मवारी मदमवकूममदेन। ममोसि एमपुन्मुममदमवे मिहुमाममामी एवाम् मलत मादी मिवतेममे मम्म मिवम्य वर्मम मया न मामनलत्र। भाविममाम दनमा तमनवेम मा मिहुम्"। मममलारेमोमेदि मवामन मन तैम द्रव्यो माद्रव मायी मवे दन्मा मिददामेमावमामेमिनि दीमम- मिया। कुमाम् मधूम दवाम। माकमामामामामा मम मदाम दवीन् गिहुमममामामाम मदाम" इति मायममिमवैमोमहेमनीममाखीति मम मदाम मवो- मवी। मयाम मावीमिमि 'दर्भ' मामवे दयाम म मायी मदा मन। मिहदैममनुमालावेन मानिर्दे मामवी"। मम मिहदेममहमेमोऽपि कुमारममान म मीयते। मम दैमिमम म कुमारां मजुमयिति मिनेम। दैमिमिमिमोर्देमिमममेमो कुमारममायममाय मा दमममामान्रारममनम्। 'मिहुमाम्मम ,दमाराम- मार्द' कुमान् दयी। एमिमे मैम देमामां मर्देम माम- मर्वम'। मो मुमिमामामवे च। ममामहमोऽपि कुमारममविमा"

कुमियपा स्त्रीकुमविमा मिहला। मदिवमीमेमदामां रामपि

कुमिल इन्यवा कुमलामा मवा मनमनेमामलमम्। मामि ममलमेि मिमामिमिमिमलवे मामेरे मत मया मया "ध्यामकुमे मदलामदेम् मामिंमो मरतवेम ।।" मामो- मि मिहमो मोमे मदिमहामारवम। तम ममीयम

मम। मममममामेमा। मिमाथिम दवि मामो ममू रिमनहम। मा मा ।७।७०

"कुमीममहयोऽपि मीविमो एकुमम्न।" राजा० मा० "कुमिममामका मीमामु मामिमीम मनेमात्र मामामम "कुमाममा ममुर्मि ममारेमेमम म०। मनिम मला- मम कुमालो मर्दिमामना कुमिमह मरहोमे" रघु० एमपे "म मामिमममामा ममाम मीमिम मामु" मरिम १७।७० मविमर्दिम म माम्मामम्(माम- मामिम ११८ सर्गेम

"ममामदोहदवीमिविमिहर्न हरामम्। ममम म मेमाद कुमिमम न मामल।। दर्म दोर्म दश कुम मामेमम्रममम्मा। मामामिन मनमुमि मनेी म- मिमदमः। मिमिम ममता मर्म कुमदेम ममामम्। इन्म माया कुर्म मर्म मविमामो दवीयमा। ममा ममहमाम कुमिम मामममर्मा। महूमिमा दमायमा ममा मम ममामम।।

कुमिम राजाम। ममम मम मर्मामव मविमहीरिम मामेदि। महामामे मामामममले न मदा कुमे। मम मामदुमिमाम मर्मेहारे ममोमम्। मम मर्म मवरिमामि मदहमामममरिम। मोम ममाम। मम- ममममामाम मामम्ममा ममामरे।। कुमिमो मम म मार्मामामाम ममो ममि। ममम रामा कुमारे मारामम ममेमेमम्। मायामाम दमीम मिवामम मवामना। दम म रामा मामर्म ममामर्ने ममामिमि। ममामामाम मामयी ममाम मिममामा। ममामम र्म दमा मिमर्मेि कुमरमामाम। ममामा मरममी मो मूमि मि मरमामरे। मदि राजा मदि मम मदि मा मीमिमम।। ममामामि न दम मूमि मर्म" दयमि है। एर्द कुमर्मिद रामर्मिर्म मर्मामम है। रामा मममि मामर्म मोमर्म म म- दर्मामामि। एममम मभो मामर्म म्यामो मामेमामा। ममिर्म मम मामर्म ममा मरमा ममा। म रामा मामले रामम मम म म मोमिमा। म म मा म म है देमाम मम मूममामिमम्। मिमम ममिमामुर्म कुमर्मीमहि दीमते। मरिमर्मोमिम ममामां कुमाम- ममिमहमा। ममर्मी मदा मिम दमाी मी मर्मामा। ममाम माम्म ममिमिमममिमि मारम।।

मम र्म कुमिमो मम मामेममदमम्। कुमेहिम

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन ॥ अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च । तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम् । औपपत्तिकमाहार प्रयच्छस्वेति भारत ॥ तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित् । स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तम । संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् । न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः । संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम् । अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित् । न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये । यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरणौ तदा । बभूवतुर्म्महाराज । प्रयतावथ दम्पती । ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम् । सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन ॥ पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः । भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः । अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः । तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठ न चावैक्षत तावुभौ । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र । ततो राजाऽपतत् क्षितौ । स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा’ ५२ अ०

युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा । भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उवाच । अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया । परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः । ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम् । विस्मितौ तावपि दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः । यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः । अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्य्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ । प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते ॥ तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ । शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः । ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः । न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः स महातपाः । यदा तौ निर्व्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह । क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम् । असत्कृत्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत । स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन ॥ स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम् । सिद्धमन्नमिति प्रीतो निर्व्विकारो न्यवेदयत् । आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम् । स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया । मांसप्रकारान् विविधान् शाकानि विविधानि च । रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् । रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः । बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च । गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् । सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् । ततः सर्व्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् । तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा । सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान्न कोपं स समाविशत् । नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि । शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः । वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम् । न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् । सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्व्विशङ्कस्तपोधनम् । क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः । इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः । च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय ॥ सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

कृतागमा इव प्रवेशु" वा भाद १७०श्लो । 'तत्कल कृमाणु कारीत' मत्सिकम्" भाग ११ १७। "कृमायें महाघारे"भोवग । १भरतमत-प्रमेदे । 'मतद कृमीर्थं दशापतीं महाघयौं मथवा वैश्यदूषित हृदय मनिद्र्धे। धीमद इति भव मनसिज-वाना भाग० ६।११ । मद्राभ्यातम् कृमापेक्ष मनुर्वमनपु ।

कृमाम्र पु० कर्णस्य नगभेदे "दशद्वयश तुन। मीनाम् वक्षैण मनसपाम् । कृमाला वक्षैणत तन: परमा-र्षितः" राजा० का०

कृमायन न कृमीर्षिः तमायनम् । कृमीर्षिमिति मावते "कृमायनमनरद्" माइमता । तद्वक्तादि भाग० "मन कृमायनम् हत भोविका 'शिवो विमुखाम् दर्शम् वर्जिमावर्दे माहारीय। भन्न नमेषु वर्तुलम्' च प्राधरि वर्तेम् वा वरवायेनु दर्शवासीमेंति" विम्र विवर्णदामे कमारी कवनम्यूलमधेश। मनोति दगमुखायुनकमर्थ विमुखावामर्थ दवातु मनम कारी शिवरेयवे कला विमाप मर्जन तवा च वायस्काम "मानिकावाम दत्ता दशमणीम वा विमुम्" । प्रवाणतेलोमोर्गि वामान वा तैव कमी शाक्य बाबो बर्द दत्ता विवरार्थवामनामेनिर्न दीयत-विना । कृमाम् कवूल दवाम् । माझमावमनावन "मन: प्रदाय दर्शम् विहमनामावन प्रदाय" इति कायनिमावमेनेशनीदामहतीती दर्श प्रदाय दती-यते। कृमाव मान्योमिवि 'दर्शन'च पावकै दयाद्य ठ मानो बहा मन । विवरेम्पवशायाचोन करिर्षि बानवी" । मम विवरेषवश्यमोऽपि कृमायनदाम न दीयते । मम दैविकामेन कृमाणां समुत्पतिशि विरोध। दैविकविर्वोर्दविवामम्बो कृमायनमालनाव का बदनमवाणुकमायनम् । "विमुमाकरम् दरातान-मर्ने कृमाणु दशो । दवितो मैव दैवाणां मर्तेन कृमा-मर्मेषु" । यो पविवा:सावते च । बहाणुमायोऽपि कृमायनविक"

कृमिंदमा कोषकरिका विशेषा । कवितर्मिवक्ता राजनि

कृमिम बन्धुगा कुमकाला मला समनल नामकम् । मादि मनमनी दिवाविजविमावी मनेषे इत मला मदा "मामानुवो मदावादीम् मार्विमो मरहर्ष ।। । मानी-ति विकी भोवे मणिकामायनम" । मना मर्माविम

प्रमा मध्यदमनापना । पितावित इति कावे मूर रिवहम । माम्बा १०।५ 'मर्मानावतोऽपि भौभिको दशुमद्ग !" राजा० का० "मविमक्षमाव मावानु मानिर्वेश कचेदा मान्यामक "कुमला मनुरूपी मनारोदेवर्ण व । मविका कुमा-मन कुमाको मर्षिवामना" कृमिमनु मव्योर्थ प्रणु मम्बि "व मामिरकमुाला ममाम वौविका मतम्" चरिते १०।५ मरिवपरिवे च माम्यानु०२।मवा-वामवि ११८० मर्षमे

"कमानुदोशरम्मीपचिकिमार्थ हरायमनु । मनाव च संवाद कृमिमव च मारत ।। दर्ध दीर्य हता कृमि मार्शमलप्रमत्सदा । मामानिम कराणिर मर्मे च-मितरमा । विकिम मनमा मर्षे कृमिवीर्थ वदालनु । दैवमाम कृमं मर्मे मनिवालां भवेमा । मना मनमान कृमिमं मानमनमीयु । मनुष्मिमा वलना मना मव भवायम ।।

मनिम उवाम । मनमव तव मर्मोनार्थ मविकोरिव मार्मेंवे । मदावमाले मन्यानामद्वे च मदा कुमी। मन वावप्रजिवाम मर्थेदार मनोवमन । मम मर्म मवर्जिवानि मदवामपुमर्षवि । भीत मवाम । मन-मवमावाम मानमय मवामने ।। कृमिको मम मा मार्थमानमान मनो कृमि । मनम राजा कृमार्थ माराजाव मानेवमनु । मामवमाव मर्षम क्रियामान मवमनमा। मवा च राजा मान्य मनुर्न मनामिति । मानवामाव मामवो मदमा विववमान । मामवम तं मवा विमर्षि मरवावमि। मनमनु मरवमी मो मूरि विं मरवताते।मवि राजा मदि मव मदि मा वविमव ।। ममदवावि च मम मूरि मर्थ दवावि वै । एवं कृमार्षि राजार्थ मवाविमनु वै । राजा मवि मावृर्दी मोवं च न-दर्वमाव । दवमुवे मवी मावा मावमी मार्वकमा। मविनं प्रमु मावेद कृता मरमा इवा । न राजा मावमे राजव मम न च मोविका । न च मा न च वै दैवाव मम ववमाविवम् । मिवव मविवरदुर्व कृमभीवेवि दोवमे । मरिव्मोऽपि मवावा कृमार्थ-मविवमा । दरवाले मवा तैव दमवी वी मर्मवा । प्रमानु मानु ममुविभमविभि मारव ।। मन तं कृमिको मव मावेवमवदवन्नु । मनोहेन

न ।। शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपदिका लताः । तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः । वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणास्तृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादांश्छुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ।। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृप । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव । तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रमः उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथवाऽप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं सम्पश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।। कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे ! यथा भावा दिव्या दृष्टा सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कस्त्वेवं कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयामास विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिव । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ।। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ।। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ।। राजन् ! सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चस्वयं त्वया । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्र ! त्वया प्रवदतां वर ! ।। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् ! गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र ! वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल ! यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् ! कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ! ।। एष मेऽनुग्रहो विप्र ! जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृगुनन्दन ! ।। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

"च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ ! सर्व्वं सम्पादयामि ते । कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।। कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ।। अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा । निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ।। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

वांपार्थिवो एवा। कालुषः वरदावत महीशमकर्वाद भावम्। विद्युद्धीकमनिर्वीणो कृतक्लोश्वकवलैः। कास्मृत्तनिवह च वरेनिकठाभित। तदा च तव-षेव क्षा कमर्पविना वकारेवम्। वाक्षा नाम कुदि यदा भाक्षान ईषये यथा। निरपत्र वनक्रमय मदीर्द कत वाद्वम्। वर्वेकिलवो दत्वा कुरो नाकमपाशनीव भमनम्। न रथीनाद मनीव अनुमक्षन॥ तत्र मकादि विवर्वे। तत वाखवि तै रवा। एववकास मनवान् प्रमु वाचाप व कृतम्। एवा मन्दिर वालक मदर्थ मदर्थ मवैः। पयो नन यथा च वाकयना वै चान्द्रभारिवी। एतद्वत् च मीठको यथा मनव यद्यात। मीनृपाशौ च-विता वैवर्णिको दावो मत प्राप्रम्। मानुषेभाव वै वावानवं विक्रमित वो यदि। वरमाकाशपनेवेच भव द क्षामि चच दि। निवर्ता निविवेवैतवा विवारव वा-र्विव॥ तत्र महस्य चस्य राजा ककानमवानयेत्। च दादृत्र वाव मिवानन् वर्ष वै समवर्द्धितो। मधीरकास्यजैवा-नि विवो कुमयकालियम्। क्षयावक्षव चमव मकोमृताहा-चकोदया। चन्दवक्षव तवमि राजानामाव वर्वेव। शादानतव् तद् वरवाकैवकरवावेतदम्। मी मीवक्षा-न च वड्वा महोदेव महोदिवी। पूर्वे विष्टौ कक्षे चैव निर्विकारी वनूदह। वेवमानी विराहारी वद्यावका-निवर्तिनी। कर्मविद्युत्त्वनी ऐ दम्पती मी रथोत्तमम्। चक्रमो नवदिवी च नवभीष वसोहूतम्। एतवाने मधा-राज। कुमिवानिन विदुषो। मी वदा मीरवर्कन्नु मय बी-चकवानुका। चविवावनवतलीव च विविदुराच च। दशवदावनदु वर्षे वजाव सवदी तवम्। व दा वाचि चनिक च मीविव मैव नवक्ष। वको कमवनो वीर्य नवर्षं वनिवाइना। रावपापि नवाव वा वैर्न नवाव वावक्षम्। चावायनि दि वक्षेव रथवैव वनदहा। न चेतवोविकार वे दर्ष नवक्षयुका।

"मीव क्याव। वत च निर्विकारी व वन चडुवो कृत। वह विवावलाचाव वत वनववचवा। च-नादि राजा मीवावा वचादिवनवकरोत्। मकोव्य वचवातु नीवी वधुव कचिवरवा। वकोर्वां रक्षोजाव दम्पती मी वचोव च। विवोव्य चैवी विविवक्षो नावाववच च। विभवकोरवा यावा कार्येव कुम-ववा। दवाति वो दर चेव वं मृवानिति वार-द॥ वृद्धशरी च मी विष्टी वराजं वनिवववा।

मवदोवववकान्नां चे शत्रुरकवव॥ दवावनीपुरो नाम्ना नमो नावानवोर्दिव। निवावो च वधावे वयवदको च नावमम्। वव मी वनवानु हव भ-च वानवधरा। न हन वाकुर्ण पूर्व वक्षा मा-विनुवि। रथवीवा वहुवो मवायोरपिर दवम्। विविदुवार्व प्रववरो निवयवावीव मार्विव॥ वक्षर्ष वारर हत। विवक्षः हलवैनुवि। दवक्ष वा वना-र्वल हुवादि मी मदाचिव॥ व च वक्षक्षमा वाव चेववो वनुवनिवनु। वनु वावचिव कृतिवं वै व वर्षे दि धविवुवि। एव वदक कुविवा महरना-मरएक्षवा। मोनाव कुविवाद् वदिव चवचर्ददा। व मे नवर्ण वावाव। पूतो वो कर्वलाक्षा। वीवो मीनवको यो नवको वकानिवो। मोदेव क्षवा वै मे वधाव वा चदा वा। वाव वदामि वायेषु कक्षोअविव वव वाक्षवा। दर्प च हेदि मक्षावि वसवानवरवोक्ष्याव्। निवा वरक्षा हुर्वा वया वदा दरा वया। वद वदाराचु दर्शनं वर्ष वक्षालवे॥ मैवविवाव वनवनवि वमरयक्ष॥ एव व मन् पार्वेव कृषिव चावचचा। वारव वाः वदाव च नविवेवि मदावि। एव दा वनवुवादो राजाविरविवाव वन्। नवयी वदा वुको वनदी वैरावणि। वव रवनावव रवाका वादो-प्रदाव। वदवा ननिवाकुवा वदो हववाना। वैदवा कृषिवो राजा विवा वरवचा चावव। वदि-वेद दर कृता दृवनवावीव वविवि वत मतिव वनर्द चवा पूर्व कृषी विवा। वक्षा वचावों रव-मीकुराव च वराय दि। वकदा मी कर्मवदिव मी नव दरवाद विवदनावितवदी। नवमुदा वचवदी महवदी विवा कृषी दिवावदुक्षा वदा।

नमानुविव हुवकवोति वा नवकोवदी वरदीवाव-क्षविवर। चनीका नवदिवरवकुवि वदर्व चनो कवरे वदववो" इति ११४०

"मीव दवाव। वता च राजा राजान्व वविवुवो च-चनाचा। वनुवांनुवा नावन् वदरवनवर नृवि। वतो दवर्व वदादि वादार्व वर्षवादुवद्। वविववक-वचाव वदावववरोवनव्। वव दिवानविवाताव दवर्व कृविवचदा। वनवाद् वनवादृव वविवीव चनुवदा। वत वावाव विविवाबोरचावि च वाद-

न ॥ शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् । सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् । चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लता । तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः । रम्यान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान् । शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ॥ आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च । पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणास्तृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् । वाणीवादांश्छुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान् । कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान् । मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसान् चक्रसाह्वयान् । समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ॥ कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृप । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव । तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रमो वा उताहो सत्यमेव तु । अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम् । किन्त्विदं महदाश्चर्यं सम्पश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां बृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् । एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः । गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ॥ कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् । ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे । यथा भावा दृष्टा दृष्टा सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत् । इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै । सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिव । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् । निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ राजन् । सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चस्वय त्वया । मन षष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्त्र । त्वया प्रवदतां वर ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मा राजन् । गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र । वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्द्दूल । यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु । एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ॥ यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् । कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र । जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र । मयि वै भृगुनन्दन ॥ अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । ५४ अ०

"च्यवन उवाच । वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि । तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ । सर्वं सम्पादयामि ते ।

कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ॥ कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् । शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ॥ अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र । दिवसानेकविंशतिम् । तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा । निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् । प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महामुने ॥ मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य

चोदनिव्याभि वारणम् । यमीप यन्न पयामि चिन्तयन्तो चनूरष ।। चपैतामानि मन्त्राविमल वाच चिचिन्तम् । चलरिचाचि चातुवर्ण्ये न यत्र चोद मनोरम । चावन वचाच । तत्र चौमवेषव मदिरं तेन चेतसा । न चि चमनमवावानेन पृष्टेन वाचिव ।। पितामहस्य चद्रन पुरा देवमानसे । पुनमानचि चतुरन चन्दे नि मदन चव । मद्भवमाविप्रेव न मविता पुनवहूरा । पौचमल मविता राम स चोपीर्यवचचित । चवर्ता पुनमावाव वर्ष मां वहवावन्त । चितीवम् पुनिचोच ई वम्दिरवु: पुनचम । चदोऽनुवामन्न पुरे लामपोच नहीपते ।। चिचर्व मदिरारचर्ची पचूम मियमाचिनि । म च तै रमाव चिमिचिरचचाचारम चचे । तेन चौवचि रामर्वे । न मवेचाच्चनमन्त्रया । एवं पुनि चमान्याव रिम- चालेचर्चिमतिच । च्चोऽपि यदि यां चविष्योपर्वेदिति वाचिंत । । यदा नयन चमार्गे च चद्मो न च तं चन । चाहमदन तै मीठो ममचा राचवसव ।। चचाच चाचि चिन्मानो यदि मां नं मचीपते ।। पृष्टो च चाचद्रवी- चन मचेच चाचिचि चवो । चमार्थिन पुनराचि पुनरेच च है चवे । चोचमाचाव चेवनो दिनवाचेचर्चिमिचम् । चुचिचो चाचच्चेचल चनाच है चराचिन ।। एव पुनि चचाचाव चर्चिचो मां चचा चचा । न च तेऽभत् च चाच्चोऽपि चम च चचि चाचिन । । चचाचं चत्र चरच च । तेन तै मोचिमाम चप् । मौचमन् चचामाचत्र चचदा दीपित चचा । न च चा यदि चाचचोरिति चचापि चन्न चै । चचोऽप रचचाचरत्र चाचनोच चराचिन ।। चचार्चो मां चच्च नि चन्न म चचनोचचा । चचिचदो चराचे । चीचेऽचचानि तेन च । चचोचम् अपि च चतो च मां चोचा चचनेच । मना चचेन तै राचसु । इचरेच चन चन । चमार्थम्न चर्न पूचचादिरि चद्माचिन । चीचार्च चन चैवचे चाच चच्चीच चचप् । चच मचेऽ चिचचते । चन दिन चिद्र्धनम् । चर्चाद् चचना राचम् चचाद्रेचि चाचिंच । । चचर्चचदुपुनीऽचो चचर्चे च चचोरण ।। चिचर्चमर्व चचचो चर्च्च च चराचिन । चचराचेद् च च रान चचाचि चिचित चचा । च चुन चाद्रचे चि न दचच द्रचिचेचे ।। चचमत्र चरे चान रेमुन्ने चराचिन ।। चचिचचयाचन चं माहमत्र चाच । दर्शनम् । माद्रचे चनि चर्चिच चाचिन च चर्- चिचा । चचिचमचं तै चाच चोचिचाच चोचिचो चि

चा । चचोच दर्व द्रचत्र माहुपान मचिनी । चैन चन चार्चिचन ह । चन चाचेच तेचचा । चोचन चचि चिचचपचो चावच्चुचि । चा चरेचचुचनो चचन् तुचाचचित्रचि । चचाचाचेच चोचाचा चचमिचुचीचि तै । चर चचाच राचर्वे । चच चचचि चचै । चोर चर्चा चचिम्राचि पुरा चाचोऽचिचचो ।
च चित्र चचाच । चच एव चरो चैचा चच चोचो चचा- चचे ।। चचतेऽचद् चचाच च चचेत् चोचो चचाच ।। माहमत्र चि च चचाच चचच चै चर । इचा- चचानिचनाचि चचचु । चित्रोच चै । चचेचचि चिचच चु च चि चचनवन । चचाचो चचिचा चचुचेच चचांच चचाचा । ११७
चचम चचाच । चाच्र चचनोच चे चच्चचराज्ञ ।। चरम माहचच च चौराहो चहुचचिन ।। चचूनां चचिचा चाच्चा चिचचेचचचाचिन ।। तै च भेदं चचि- चत्रचि देचद्रांन चेचचा । चचिचाच चचनु चर्चु चरिन्त्रचि चराचिन ।। चा चऽरिचचचचो दंचचचचि- चीतिचा । चन चद्रचचचमेऽचाचं पुचचेचचिच चा । चर्चे नाम चचातेचा चचचाचचचचचि । च च चो- चचिचाचाच चोचाचि चचचिन्त्रचि । चर्ची चचच- चचा च: चरिन्त्रचि चचचाच । चचित् चाचच चचिच च एच चचचिम्राचि । चचच चचाच्चे चचिच चचि- चचच । दर्चे चचत्र चचाराच । चचीचे चचुचचचम् । चाचान् चद्रचो चचुर्वेच चचचचाचाचचोऽच ।। चचिचा- चाचाचिचाचाच दचहुच च चेचचा । च च ई चचिच चत्र च चचे चंचाचचिचाचि । चचराचो चचाचाचे चचचा चाचिचाचचि । च चाचि चचचाद् चच चे चारचिन्नचि । चुचाच चच चचोचनु चच्चे चोचिचचिचचि । चहराचचाचं चचो च चच चचचीच ।। चाचेचिचर चाच चोची चच चचाचचा । चाहुचे चचचचोच चचचाचिचिन्त्रचि । चचिच चिचचचोच चचचचिचचो चचा । चिचाचिच चच चच चाचे दच चचाचिचनु । चचचा चचचा पुच चचाचचि चचाच है ।। चिचौ च चाचच चच चरिचचे चचिचचा । चिचाचचचिचो- चच चाचचेचचाचिन्त्रचि । चचोचे दचन चच माहच- चचचेच्रचि ।
ऽचीच चचाच । चचिचच्च दचेचोच चचचच चचा- चच । चुचचा पुचोऽचचच्रचा चचचाच दचचान च

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ च्यवनस्तु महातेजा पुनरेव नराधिपम्। वरार्थं नोदयामास तच्छ्रुत्वा स पार्थिवः। वाढमेव करिष्यामि काम त्वत्तो महात्मने ॥ ब्रह्मभूत कुले मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत्। एवमुक्तस्तथेत्येव प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः। अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा। एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ॥ भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणम्। यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप।" ५६अ०। कुशिकस्यापत्यम् अण्। कौशिक तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० ऋषिभेदार्थकता-मालोक्य जमदग्निःपितृपक्षतोऽक्षि कल्पद्रुमे तन्मूला-न्यत्तोक्तिश्च चिन्त्या। २सर्ज्जवृक्षे हेमच०। ३विभीतकवृक्षे पु० विश्व ४क्षेकरे त्रि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलपर्णे पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क। कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश-इतच्। जलमिश्रिते उणा०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि। कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽस्य यथाविधि। दण्डी छत्री कुशी चीरी सूताक्तोमेखलीतत" भा०आनु०१४अ० २वाल्मीके मुनौ हेमच०।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः। शिम्बीभेदे सुश्रु०। "सर्वाश्चैव पूतिकजाश्च शिम्बा कुशिम्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बा। ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदा पित्तनिबर्हणाश्च सुश्रु। [फाले मेदि०।

कुशी स्त्री कुश-अयोविकारेऽर्थे ङीप् नि०। लौहविकारे

कुशी(सी)द न० कु+सद-अ पृषो० वा सस्य शः। वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे अमर "कुशी(सी)दवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृति। २रक्तचन्दने तन्त्रसा०। "लाक्षा कुशी(सी)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम्। विलोड्य गुटिकां कृत्वा सप्तकेष्वाशु कारयेत्"

कुशी(सी)रक पु० कुत्सित शी(सी)रोयत्र कर्षणे वा कप्। कर्षणेन कुत्सितहलके क्षेत्रादौ। तत चतुरर्थ्यां ऋश्या० ठञ्। कौशी(सी)रकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुगति०अत्यर्थे व, कुशीलं वाति वा-क-वा। १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च। कुशीलवशब्दस्यार्थं नाट्यप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ। अन्दषि० ५नटमात्रे अमर। "यस्माद्वधस्तु न पूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवा प्रकुर्व्वन्ति सा०द०। कुशस्य लवस्य पृषो०। ६कुशलवयो द्वि० हेमच०। "अभि-षिञ्च महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" रामा० उ० १०७स०। त्रिकाण्डशेषे कुशीलव इति वाल्मीकयर्थे पाठ लिपिकरप्रमादकृत।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच्। कुसुम्भशब्दार्थे शब्दार०

कुशूल पु० कुश-ऊलच्। १तुषाग्नौ, जटाधरः २शस्यकोष्ठके, इष्टकादिनिर्म्मिते धान्यादिस्थापनार्थे ३स्थाने च। हेमच० "कुसूलापूरणाढके" स्मृति

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य। यावता धान्येन वर्षत्रयं स्वस्य सकुटुम्बस्य सभृत्यस्य निर्वाहो भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये १विप्रे। कुम्भीधान्यशब्दे विवृतिः।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी-अच् अलुक् स०। १पद्मे, "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताम्" माघ। २सारसपक्षि-णि, अमर। ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता०। कुशद्वीपस्थे ४पर्व्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशयुक्तमुदकम् शाकत०। दानार्थे कुशसहिते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट्। कुष्णाति अकोषीत्। निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत्। चुकोष। निष्कर्षश्चेह व्यक्तावरिच्छेद, मध्यस्थितस्य, वस्तुनो बहिर्निःसारणञ्च। "शिवा कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दशग्रीव क्रुद्ध मायाम् वनौकसाम्" भट्टि। क्त्वा सेट् कित्। "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टि कर्म्मकर्त्तरि सार्वधातुके श्यन् वा प०। कुष्यति ते वा पाठ। आर्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्सन्नियोगशिष्टत्वात् कोषिषीष्ट पादः।

अनु+साहाय्येन बहिर्निःसारणे तुलेनानुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न नाकस्य नासास्रोतो दशनविवराण्यभिकुष्णीयात्" सुश्रुत

अव+अधोनिःसारणे तुलैरवकुष्णाति सि०कौ०।

निर्+निष्कासने। निरकुक्षत् निरकोषीत् 'निष्कोष्टा निष्कोषिता। "निष्कोषितव्याञ्जिनिष्कोष्टु प्राणान् दशमुखात्मनात्। आदाय परिघं तस्थौ वनाभिनिष्कुषितद्रुम" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं वत्" भट्टि "उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गै" रघु। आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा अयस्मयैरग्नितप्तैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१९।

कुषल त्रि० कुष-बा० कलच्। दक्षे पटौ भरत [कोष

कुषाकु पु० कुष-आकु। १अग्नौ २वह्नौ ३सूर्ये च उणा०

कपित् वसन्तुणिद्+प्रमोध । णाज्ञको शर्वाचाह वनोत्मा कपित मि कुम-ड । कर्वाणिति कारि ।

कपीद् न० कु+पद-च इगो अलम् । स्यर्थ धनप्रयोगे वरव

कुपीतक ह कामिते । महामयम् वाक्य वन । पीवी दचैव मदनम्ने चायते । यवनायै वद एक । पीवी- इति मदनमेवापाप्रये । यदा उपचारि इत्ये तत्ने च गौतमवय्य पुष ।

कुप्रुम वचे चनाभ्यनब इइ । कुणमाति चाव(नी)नीम । विगदि ते कुप्रुम वचे विवतम " वव १।१८।१।

कुमवन ह खो वन्न—लव वेदे इगो एम् वडोमच । यदो 'वनमवनकदमयीतृचिरे प्रवर्तमानव च १८।११।१ "कुमवदोवक " रा

कुङ ह वम्बचारि दौशम् वन—वयन् । (कुङ) इवि इपवेदे "वतच्चं चर वाइ एावचं निचंचं वदु । इवि यासा वसीवनावनुवयनदनान"वाचत । तह दासवनौवा यथा "वन इतदनूनं त नीनदं इतर च तत । वड गतव चारीर वचमेदनिनं चइ " । वनव ददती व वारिदवने दवानवरके वारिना दचायादिवाने च दवाच्हरिव कुङवने विनेतवपृके वारिवा ब्ना । दोव मेदे तनुवदनिदवादेरादि चावत दर्शितं वथा "गिरोनीलवदनानि इवविनावन्दनि च । नवयवा वदाम्बदि वैनांचाचाम् अनिवाम् । वावावयनिता महाविजन्नानिनेनिवाम् । वीतोव्यवकुला दाराम् प्रवं वन्ना मिवेनिवाम् । वव बववयारीवां इव पीवाम पीनिवाम् । वमीर्वानिदिनां चापि वह वर्षाणवादि वाम् । वनावदविवदवादिदवचायनिवेनिवाम् । वाम्मवरिवाविनिवरेदनूदिमाम् । वनाव चाव वीर्दिवं दिना निमानिनेनिवाम् । विनाम् वृवन् वव- ववो वादं वन्य च दर्शनाम् । वासावजवो दौशाक- मरक वांचनम च । वृनवनि च कुरानां ववो कुङ चनाह । वन कुङाने वाचनो वदवेवावच च" । विरोनीमवदनानि वीरवहुनादीनि वाचा वतिवारि । ववितन्ना वावावम् वनिववावम् वनिरवववर्ष प्रयौरिचनावह निनेविनवनिति । वरवम वाने वनी वाना दिवीना त इनिवयनाम् । वयनदीवि "गोनोम वहुवाकुराविवादिवयवि दि वीवा । वव गिरि वर्षेवादि । वनी नी ववि कुङवनिवान वाते वने वोवाव पीनिवाम् ।

वमीवांवानिनां मञ्चेत्योवें वहावाह् । वद वमांदवादिवां वहवनीवि ववनीदवनवीर वाहवावनादि तैव वनेवु ववकादिवाम् । ववचदी वनुवादि चाचारादि पीनिवाम् । वरावनिवादि । वदे वमीवं विरवादिवते वनि । ववावं वेवुवं निवेदिवाम् । दिवानिवादिवेनिवादिवि विवो वेद । ववनांवु च- भिववताम् । दोवुमववदावेनाव । वावावव दवादि वम्द् न भिवनि वनीनेवु वव वदि वदे वदें वव मदावावनि गवादोवां इनलदोवनार्षम् । वव दव वव ववीवा । वव ववावाव । यथा इवनाविवा- दि । वया पूर्वेनदोववृमव्दवावाव । वादेवनव- चेवि वेवचनिव दवावेव ववावां वनामुवनवेवाहवा वाइवम दौववति । वव ववावुवावाव "पूर्वं विव यथा विदा वदा वावनव यथा । इवतीवर्वविवादि वदावनावि वन च" । पूर्वेवव ववावीतुमदवनुदा- वाम् । विदुवमोवारावो नदवव । नइ वदं विदुव ववावव प्रयदा वनीवव कुङव वववव वाहवदिव विदु त वावववावदनेव च । वरोविव विदुव वदवीव ववावव तु दर्शिवताम् । दवां ववाव वमावु भीवहवदीववावावनावान् प्रवववदोववमावम् विविदुवावावहाव । वव वाइवावाव "दवुव वर्ष दूर ववावच वव च वव । ववर्वदूवं मोव वन- वादि विववंवा । विवादिवावनिवा वैव वावावव वदा वदव । वदु विववोऽववितिवादववानि च बैविवम् । पूर- इवादि चवानि ववितानि विवरते " । वव वदु वव कुङदव वविदा । इतेव ववावव वमान । वनो वविवादवनावूवा वदु इतेव ववावव तु वहा । वनि वैवादावनादवा वदु ववदवनेव । वव विवदा वादावदवीव वादव दर्शिवताह । इवानां विरो- वद्बेव वर्वेऽदि दोवहोववादा वावावव । "कुङानि वदवा दौनैः वववदेव । ववावदैः वर्वे च विरीदेव वारेवोऽविवववा" । वरोनां विदोव वादेव ववावादिवंवाव वावावद वदव वदविवव वदा ववादि वदवा, दौव च वनी ववनवव ववावांवियुर्वे च विविवेदिनि वा- वह । ववाववव । विवदि वव वादीववं विवदि विवेविवव विवदि ववीवाव विवदि वावव दोववं विवदि विववेदौववदु विवदि वावी वेवव विवदि

त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्वरूपमाह "अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" । अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणं । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । "दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चलत्वादितस्ततः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्" । येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्चीं च ऋष्याख्यं वातपित्तजम् । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैराह काकणकं बुधाः" । विचर्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्" । किञ्चित्कृष्णा किञ्चिदरुणा' ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालम् कपालसमं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्" । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम् । उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कृच्छ्रं कष्टसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्ममाह "श्वेतताम्रं तनु यत् रजो घृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्" । श्वेतताम्रं श्वेतताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायग्रहणादन्यत्रापि बोद्धव्यम् । काकणमाह "यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं प्रान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम्—सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह "सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्बणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं अन्ते रक्तम् । सरागमिति अन्ते लौहित्याधिक्यबोधनार्थम् । सोत्सेधम् उन्नतम् । ऋष्यजिह्वमाह "कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् । यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते" । रक्तपर्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तः श्यावं मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो मृगविशेषः तस्य जिह्वाकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्मणोर्लक्षणमाह "अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मवत्" । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमत्स्यत्वक्सदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्माख्यं गजचर्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलत्यपि । तच्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शमात्रकरञ्च यत्" । दलत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका" । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन स्थानविशेषः । अत एव भोजः "दाल्यते त्वक् यदा हस्तपादयोर्या विचर्चिका । पादे विपादिका सैवा स्याद्भेदाद्विचर्चिका" । दाल्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिका भिन्नामाहुः । विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह "सूक्ष्मा बह्व्यः स्रावयन्त्यः सदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः" । पिडका पीडयन्तीति पिडका इति क्विपकादित्वात् निपात्यते । कच्छूमाह "सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ श्रोणी । दद्रूमाह "सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" । दद्रूमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः" । किटिभमाह 'श्यामं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

[illegible] विना [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible] कुठे [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] कुठे [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] कुठे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]

नम्। वर्ज्जनीय विशेषेण किलास शिखिमिश्रता"। कुष्ठ' मेहनम् अगम्य गमनजं पदत्रय, तत्र जात इत्युते-नाल्लेजातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। सार्यचिरन-नम् नरमपि। कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रदर्शनमान्यामपि संसर्ग-जात् रोगागाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सह भोजनात्"। प्रसङ्गोमैथुनम्। "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्र-माल्यानुलेपनात्। कुष्ठ ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च। औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्। म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य सम्भवेत्। अतो निन्दिततरोगोऽयं कुष्ठं कष्ट प्रकीर्त्तितम्"। एतावता कुष्ठिना सह सर्वथा सतीं कर्त्तव्या न तु उपेक्षणीयम्"।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चि-दतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदुपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम्। अष्टादशानां मध्ये षट्कानामेव पापरोगतया गणना तद्युक्तप्रायश्चित्तादिकस्य तत्र गुरुतरनिर्णीतं यथा भविष्यपुराणोदयसप्तकस्य पञ्चाध्याये "रस्तु कुष्ठगण विप्र। उत्तरोत्तरतोगुरुम्। विचर्च्चिका तु दद्रुर्भा चर्म्म-रीवदका तीयक। विकर्चनं गतानां च कथ्यते तेतयाह-षम्। एषां मध्ये तु य कुष्ठी गर्हित सर्वकर्म्मसु। मण्ड-लं सर्वगात्रेषु शरत्प्रभाते तथा नदि"। तथा 'स्ते च मोक्षवेतीर्थं यथा तस्मूल्के। न विप्र नोदक कुर्य्या-श्च दाहक्रियाकरेत्। पद्मस्नानीयस्त्रिमार्गीयोस्त कुष्ठी कदा चन। यदि स्नेहादग्रादितं प्रतिचान्द्रायणं चरेत्"। प्रतिचान्द्रायणाण्मे पादोनधेनुत्रयं देयम्। अतिपा-तकपापपत्रतादग्नेव गुरु यथाह विष्णुः "अथ न-रकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुषेषु लक्ष-णानि भवन्ति महापातकी, जघन्य कुष्ठी, ब्रह्मघ्न पाण्डुरोगी, स्वर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा, इत्यादि। प्रायश्चित्तवत्त्व समानत्वाद्धनत्व प्रधानदत्तादय-मध्यवर्त्ति कुष्ठेन। प्रधानदत्तोपरि दत्तान्तरमिति केचित। कुनखी दद्रुचित्तनस, दुश्चर्म्मा समावत य-नादृतमेद्, । अत एव महारोगिगणोयायश्चीवमगोप-माह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम्"। क्रि-याहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिन। मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य। सार्थगायत्रीरहितस्येति कल्पतरु। महारोगिण पापरोगाष्टकान्यतमरोगवत ते च उ-न्मादत्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहोभगन्दरः उद-रोगश्चरी इत्यष्टौ पापरोगानामरोगाः। यथेष्टाचरणस्य स्वतन्त्रवेगप्रायश्चित्तकस्य। एतत्स्वाभिप्रायपुराणोक्तं यति-चान्द्रायणप्रायश्चित्तमस्ततप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे मोऽप्यम् अन्यथैवं प्रायश्चित्तोपदेशो विफल स्यात्। यथाह विष्णुः 'कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्र चरेत्पश्चात्तयो-रदेशातां तदन्नानश्नी' इति अत्र द्वादशरात्र पराकव्रत तत्र यन्न भेन गत गाजापत्य तद्यागस्त्ययतिचान्द्रा-यणेन विषमशिष्टत्वात् अत तन्नाभिकाधर्माणामिति वच-नादाकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम्। अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेव इत्यादिकृच्छ्रमिति। महा-पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्चह्वेऽपि प्रायश्चित्त द्विगु-णम्। कर्म्मविपाके शातातप "महापातकज चिह्न सप्तजन्मसु जायते। बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रा-दिभि शमः। कुष्ठं च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा"। अत्र कुष्ठपदमलकुष्ठपरमिति पूर्व्वापरविरोध"।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठ तन्नाशने केतुचिह्नं यस्य। मार्कविकाया (भृङ्गराजसमा) इत्यें राजनि०

कुष्ठगन्ध पु० ६त०। गुडत्वच्मादिशब्दे दर्शिते यदाह्वयादि प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादश-विधो दर्शित स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इत् समा०। एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप्। अश्व-गन्धायां शब्दचि०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन-टक्। कुष्ठनाशके औषधे "सदसरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु०। २हितावल्ला पु० राजनि० ३काकोदुम्बरिकायां ४दाकुष्ठ्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। १वाराही-कन्दे २ श्वेतसर्षपे च राजनि० ३क्षीरीशवृक्षे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-णिनि। कुष्ठ-नाशके स्त्रियां ङीप्। सा च १सोमराज्यां रत्नमा०

कुष्ठल न०कुत्सित स्थलम् अम्बष्ठादित्वात् षत्वम्। कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद्-सम्प० भावे क्विप्। कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधु कथादि० ठक्। कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि०कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप्। १कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि०। [राजनि०। २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु०कुष्ठं सूदयति सूदि-ल्यु। १आरग्वधे(सोन्दाल

विचचरत्मर्वम् विना पुम्ममवक्तार्थं तद्य वन वमनम् । ददर्श रूपम् । चतचवाह "चक्र मङ्गि वतमैव मक्त एवम विषम्" मक्त : मनाति वनाभिः चिर्त नविनम् । वतावराह "एकम्रान च ताशार्थि मवारा वाद नक्रमपम्" । वम वाम्भावमवानी इनामी वचमाम्याह तम एवमवद ववचवाह 'ममक्ते वैमल नहूंन कुले रोवाह व्यावते । मम्हामो रोवन्म च बोदवाविमर्ववम्" । ममवद्देवात एव वयते वाघवच्चावात् । मबचमाद मम्हाया च मीवनम् । मवचाव एवाहिव वैविहृत्रमवद विद्धे वचमो । वरिमवचाह 'चक्रविंदूतवन्न कुले यो- विवचमाने" । विपुचका विशेषेच पूर्व । मम यौव वतमाच "माक्षर्ष मक्रुषीवव वार्षवेषु विदकोदस" । बोध स्फोटः विरमव कुले वांवचमाविते" । माक्षर्व कुरब इवि । विदकोदमः वुद्रविदकोदमः स्फोटः एवयुविदवा । विरमव् ववद्यारित्वम् । विदोवंत- वाह "वौवन्युविदवोऽद्यागी यथोह वनवयवम् । वाववारी विद्वानि दूर्वस्थानि वानि च । वेदमान वर्ने विद्व मतावानि वर्नेव च" । यौवम प्रवापाया । वद्वत्नी वन दा वद्रवद्वः ववव्यर्व ववनदरवं द- वैवानि एवावावमविह्नानि । वविषत्रावमवाह "वावावद्रोऽविरावव वरीव विविवर्वया । वरीव- माला मीवा च वनेद कुलेऽमिममवते" । एवमवाह 'द्वमयोः कुमवावाह इमयोविवयमयो । ववमा मबोवार्ष चोव मदर्ष ड्रविवम्" । मनु एवयोविम- नुमयोरेव एवयोर्मवचर इमयोविवयनयो बवम् चरमोभिर्वात ? मम वाह एवव "वा- चाविवचर्वयोमे इदयोविवयमवाः । वर्दे वदावते मावो च मावो वाव एवमो ववामव "वावादि इदरेमधीनमोद्वादवैववमो " इति । मनो । वर्वो- इम पुरो मोवचा । वमुदमर्वोऽपि इदयोविवयम मौरवि वर्वति मतवर्वाभर्वविराहीनां वनवाद । मौविवमार्वचम् । इविव कुर्व चद्रावयोऽपि वार वाविवाविम्म । एवावचमव कुरववन्देव वाचवी इति वातमव म् । कुर वमचवारादिदोषैरिमुच च "वर्व चावाद्य कृत्वं माधात कुर्व वरेदनम् । विचाव वर्णवर्व वादरामचावाविव नवम् । वचात् होर्द वर्ष प्रिया- वचर्व मैवमीरवम् । दिविष इवर्व कुर विवि-

चिद्ध वाविमातिषम्" । वर्द वर्णम् । बनर्त मवाप वा वरर्व वा । मत्रुविर्व एविद्रवम् । होरम् वार्द वानुमम् वर्व इदम् । वावमोज्ना "वाम मवचमोवव वाचवेदावित्व वा । वेर्व इनर्व वाम मवर्वे वच्चाविचविनिवम् । विविपुराम्" मिर्वद्रुव मव मिदीयमम् । वायवेतानिन च एतेन विन वद्रवमवचन विदादिवानिनिमवाव वाभ्यामि । वक्षामत् एवववचमावम् । ती- मीद्रोऽपि वव एवमवः । वर्वारवाह "वैव द्रव्यावुव एवमेन वववरम् । वदमर्ववर्षे कुर्व वमीच कुविषम्" । वविव विदोवेतु । वर्व ववरचारम् । वद्भव इवातौवम् ववद्रामवर्वाति वव इवम् । वव ववदुविवामम् इम्येवावाव । ति तवाद "कुर्व वरवाव विव विवाद वादवं वा । विदि इवचरिवावि मियद्रवरव वयम् । इत्यत कुर्व वद्रवा ववाना वचमो विवाद वद भ । विवाद वेदवाव विवावद्राव वरेद । विवेर एव वाचमाविवावनदवाद वोदिवम । वद इव ति वा च यो वेद एवव वाद विदि इमवदिवानीनि नि वरिवावि वववि इवम पावि वव च विवाद्र वववाविव । मवोवामरी वार्वविवयमर्वकाम रैव वद्वरी वदा तव् विचम् । वव वा मवोवाचो व्रवांवबैदाविव वमवोविवार्व वद वद । इवा विचाविव वर्वेवामव वरवीति वेदा । रोवोमेव चवेदाचाह वातापूवावच विवाद वाव एवव वत् । इदाह रोवविवाविवाव वव व मव इद वचपूर्व च ब्रवातद्रवावविदव वादिवेव । रवतोन कुम मवोवरोवरम्" । चरवचीवाविषम् । वम तवरिवाविन वर्वा नवम वोविव रोवर्व । च वमम् । व्रवाद्रवावविदव वादिदेव । वदा च वर वचरर्व एवदेवावे वाव विदे वचहृते । वर्व वर्वे वैदवो विम कुव वरावर्वाविं वव विवार्व विव वर्वेन देहवेद । वदव वाव वेवव रोवेवा दिविवं दोषव वयव च । वचा च मोवा "विव इ विव दिवाविवद्र वदव वर्वेति । विवा वावराव वाह "वयवरोवचटचचवरवुव्रवी वम् । वर्व एवव वाव्य विव वव वरोववा" । वदर वद । वचाह "इदवविवयोर इवववर्वोव

[illegible] । [illegible] ॥ सर्वाणीह निर्देष्टुं [illegible] विशिष्यते ॥" [illegible] मासाभ्यन्तरे [illegible] । [illegible] । [illegible] कुष्ठानि [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] सर्वाणि [illegible] ॥ [illegible] कुष्ठं [illegible] ।

[illegible] । [illegible] कुष्ठ [illegible] । [illegible] विधाय [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] कुष्ठी [illegible] । [illegible] मध्यमादिनीक्ष्य [illegible] । [illegible] कुष्ठिनः [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] । [illegible] पापरोगाः [illegible] कुष्ठ [illegible] ॥" [illegible] । [illegible] महारोगिणः पापरोगादिकान्यग्रमरोगवत् तेषु [illegible] । [illegible] राजयक्ष्मा [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥" [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] । [illegible] ।

कुष्ठकेतु पुं० [illegible] । [illegible] (कृष्णपाला) इति राजनि०

कुष्ठगन्धि पुं० [illegible] । [illegible] । [illegible] शब्दार्थचि०

कुष्ठघ्न त्रि० [illegible] । [illegible] भावप्रका० "[illegible] कुष्ठघ्न [illegible]" [illegible] । [illegible] ० राजनि० [illegible] च इति टीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पुं० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । [illegible] २ [illegible] च राजनि० ४ [illegible] रत्नमा० [illegible] त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-णिनि । कुष्ठनाशके स्त्रियां ङीप् । सा च [illegible] रत्नमा०

कुष्ठल न० [illegible] । [illegible]

कुष्ठविट् स्त्री० कुष्ठस्य [illegible] विट् [illegible] विट-[illegible] क्विप् । कुष्ठ[illegible] ठक् । [illegible] कर्त्तरि क्विप् । [illegible] त्रि० । [राजनि०] कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पुं० कुष्ठं सूदयति सूद-ल्यु । [illegible] (

विवचरन्तर्भम् विना पञ्चमवन्तार्थं यहर यत्र मन्तर्भम् । दर्पं दृष्टम् । यतदवनाद "यत्र् यद्गि वरार्धेन मत्त रजत्व विरम्" मत्र । यत्रापि ह्रमापि विर्व परिवम् । यदारदाद "राजपान' व दानापि मवारा यात् मत्रमनम्" । यत यावात्रिमवानी कुराणां यवयामाद दन रयमत्व यवयवाद "मनुष्ये दैवल यद्गे न कुष्ठे दीयार्ह पायती । मनुष्यो दीवधर च चौरत्वाविषर्यं मम्" । मनमहं नाम रव वच्यति यात्ययानात् । मयन्नमात्र मनुष्यात: च मौचनम् । मयवान रजादिय विविधत्रमयत्व विदुं मनमवे । यविरवदवाद 'यत्र् मेंदूरवत्र न कुष्ठे मौ- चितवयते" । पित्रमा पितैवेन पुर' । यत वांच ववना द "याकर्वं धमानीय यावेंद् विदधीत" । योद् यांदा विरत्नद कुष्ठे यांववयाधिति" । याकर्व कृष्य इति । विदधीतया याहविधीतया यांद। दकवुविधा । विरवनम् याववादिनम् । येदोमंत- याद "मीमत्कुविमधीउन्मां यच्चेद यवकपयम् । लधमवादी विद्वापि पूर्वशापि यापि च । मैत्रलाग मये विदु मरात्मापि यवेत व" । पीवा वनयाया । यद्गन्तो यच्छेद यद्गमद्ग' यवरवं यतवरत्वं द- वैवापि रजावन्तर्विधवानि । यतितश्चावयवाद "वाचाकवीऽविरावद यदीव विविवयंगा । वादीव वाता पौड़ा च यदेद कुष्ठेविसयते" । पञ्चवयवाद "कृष्णो कृष्णाकवाद कुष्ठोविवमध्यो । यदवा यमीमीर्यं पौद यदति कुविवम्" । यत्र पश्ववीविम- यवीरै रववीर्मनवा: कुष्ठोविवमखी यत्र वावमीतूर्वि ? यत याद पुत्रवा "या- यानिवयवीने पुत्रदीविदवत्वा । वर्षे यवावते याजौ च वाजो वाच रजको" यवावद "यादापि कुष्ठेयीतयवोद्वादमेतवतो" इति । यज्ञे । यवीं- इन यथी मेदया । यपुत्रयोजि कुष्ठोविवयत वीरवि यवन्ति यवर्यावर्वविरादीनां वनायात् । मौचितवार्यं मम् । कृषि कुर्ते कुहालमदोनि दात यादिवाविन । पृथावयदं कुष्ठवदेन याचति यति वाद्दर्यम् । कुर्ते यवरावादिदो विदुपाद 'यर्ते याकायव कृष्टं पावाय कुष्ठं यवेदम् । विवान् यद्गविदे रादरामयागानिम मतम् । यवान् इदेद यर्ं

विदु यादिवाविनम्" । यर्ते यवेयन्तु । याम वृयाम वा यदयं वा । यवविदं पुत्रियमाव जोदम् याद याद्रम् यर्ं इयम् । याजनायेवा "याय जयवायविम याजयोदाविद यत् । यै इनवे नाम यवाँ यव्याविवरविनम् । विविधाघ्न विवर्धत यत विदोवयम्" । याचदेवाविद यदीन विदु यवकवायवर्ग वियादियाविविधावच वावापि । यवावर्ग पुत्रवयवायव्यम् । य वीदगोदवि यथ रजनया । यवाविदयाद "यवि दच याद्य रजवेत' यवावत् । यद्गवर्ं इवाय कुष "यवीय कुविन्म्" । यविव विदीयेद । यव यर्वरवाम् । यवयव कुवावीवम् यववामवनादि यव कुवम् । यव मनुविवायाम् कुष्ठेयावायाम् । यवाद "कुर्यं यवयम विन विवाद यायर्वं यत विदिं रमनविवापि विरयावपुवव यवम् । इत यवन कुष्ठेन यद्गेन यवात् यवगो विषायं यव यद् । य विवय मेदवाद विवावदायव यतेद । विवेव रजं यामयायिवायवरवद यवेदिया । यद इन विन च य वो वेद इवत याय विदि यमर्दमेवीवि विन यरिवापि यवरि कृष्य पापि यत व विवयपुराण यववियि । यवोयायरो यादविवयावर्ंयवरत्न तैत्र यदुत्रो वदा यन् विवम् । यत वा यवेयायोर वयावेवैवापि य'यमोऽविवायं यवा यद् । कुष्ठ या विवादित यवेयावव यवमीति मेदा । दीव्येव यव यवेदाबाद रावयुजायव विवान् याव यवदा यत् । दतार' रोयविवापि यवाव यत यत इति । काववूत यवावयवायवेदव यादिवेद । यवेवियम कुव यवेयारोवरम् । यवयवीयपोविवम् । यवे यतरविवेन यन्त्रं यवये यौविव' योवयवि । यव यवम् । यवायवावयोवेदव याविवेव । यथा च यया "यवयं रववैयाने याय विवे यदुद्रो । यवं योदवि वैदन्यो विन कुव यरारविदि यवव विविवद्धि विन यवेन वैद्येन । यदव याव यव वोवेयरा । दिविदं दोदवं कवयं च । यवा च यौवा "विन इवि विवं विवादिविव कवयं यवेदि । विन याववाय याद "यवराइयोदयववयवपुदवो यत् । यपि- तवन यायम विन यत्र यवीऽयथा" । यपुव यावावयविवय-

उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम्। अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्। शारङ्गधर-क्रमानानुसारात् कुष्माण्डकल्पनात्। पात्रं पाकाय दा-तव्यं यावान् पात्रे रसो भवेत्। अत्रापि वृद्धया पाको मिलित निष्कुलीकृतम्"।

कुष्माण्डखण्ड पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

'पञ्चाशत्पलमितं कुष्माण्डात् सुस्विन्नकम्। आज्यं पलशतं गव्यधात्रीकाथाढके पचेत्। सुखाधात्री शुभा भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिके। जीरकविश्वधन्याकम-रिचैश्च पलांशके। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदा-पयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि० प० सक० सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अ-कोसीत् चुकोस। कुसः

कुसल न० कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमरटीका

कुसित पु० कुस—इत नि० गुणाभावः। १जनपदे उणादि-कोषः। २वृद्धिजीविनि त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेशः। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि०कौ०। कु+सि बन्धने क्त। ३ईषद्बद्धे त्रि०।

कुसिद त्रि० कुस—इद नि० न गुणः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि०। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेशः। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्ध न० कबन्धे। "या वैता श्रियः एतानि तानि प-शुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येताश्चा पञ्च चित-यः" शत० ब्रा० ७,५,२,१, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भा०। "याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बबन्ध"। "तद्देव कु-सिन्धे अध्यादधौ" अथ० १०,२,१,५, [राजनि०।

कुसिम्बी स्त्री कशिम्बी+पृषो०। शिम्बाम् (सिम)

कुसीद त्रि०कुस—ईद नि० न गुणः "कुसेरुम्भोमेदेताः" उणा० इति ईदप्रत्ययः कुम्भादिदीर्घादिश्चेति वृत्तिकारहर-दत्तादयः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखायोरा) २पुनर्ग्रा-ह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा "स्थानलाभनिमित्तं यद्दानमुपगृह्यते। तत् कुसीद-मिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" अस्यार्थः स्थानं मूलधनाऽवस्थानम् लाभो वृद्धिः दानमुपगृह्यते अ-र्थे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम् अधमर्णेन च यद्ग्रहणं तयाश्चोलाभाय गृह्यमाणं यत् तदव-मिति अवस्थापकरणीयत्वरूपगुणयोगात् गौणप्र-योग। अतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न कुसीदत्वम् इति मिश्राः। तस्यावधमर्णमाह वृहस्पतिः "कृतानुसारात् सीदतश्चैव निर्दिष्टं मन्वादिभिः। चतुर्गुणं चाष्टगुणं कु-सीदाख्यमधर्मजात" इति अस्यार्थः कुसीदात् सीद-तोऽधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्दि-ष्टं तद्धनं चतुर्गुणं चेति अकारोऽनास्थायाम् तेन-ष्टगुणादिलाभ इति। कुसीदे विशेषो नारदे २१५ अध्याये उक्तो यथा "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीता-स्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज। बहुयोवर्त्तभोपाया वृत्तिविधि परिकीर्त्तिता। सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं स्थितम्। अनावृष्ट्या-राजभयान्मूषिकाद्युपद्रवैः। कृष्यादिके भयं ह्यत्र सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दि-वसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धते न निवर्त्तते। देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीद सर्वतः सम्यक् स्थितस्यैव जायते। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं श-मयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गो-काञ्चनादिकम्। कर्षकोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। यज्ञेभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पा-देनापस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्म-भरणं नित्यं नैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च प्रार्थमानस्य मूल-भूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा वि-पणिः कृषिः। वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः"। तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि-त० तत्र गौतमः

'कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयंकृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगुपादानं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीद-वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः। वृह-स्पतिः "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। लब्ध-लाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्ता-स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कर्षकोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। यज्ञेभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णा-दिकं शतम्। वणिक्कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कुष्ठघ्नम् न० कुष्ठं हन्ति हन-टक् । [illegible] (हाकि-बाम्हा) राजनि० २ कुष्माण्डी स्त्री० [illegible] राजनि० [स्त्रियां० २ कुष्माण्डी स्त्री०

कुष्ठहृत् पु० कुष्ठं हरति हृ-क्विप् तुक् च । [illegible]

कुष्ठारि पु० ८००। [illegible] । [illegible] २ [illegible] च राजनि० [illegible]

कुष्ठिका स्त्री० कुष्ठीव भावति [illegible] । [illegible] "[illegible] कुष्ठिका [illegible]" [illegible]

कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । [illegible] स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठ [illegible] । [illegible] "[illegible] कुष्ठरोगाद् [illegible]" । [illegible] [illegible] [स्त्र्या०

कुष्मल न० कुष-कलच् । [illegible] च

कुष्माण्ड पु० ईषत् उष्मा [illegible] यस्य । [illegible] (कुमड़ा) ख्याते । २ [illegible] च । [illegible] कुष्माण्ड[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] कुष्माण्ड[illegible] [illegible] । [illegible] ॥०॥ [illegible] "[illegible]" मनु० २ ॥१॥ [illegible]" ।८ । [illegible]" ।९ । [illegible]" ।० । [illegible]" ।०। "[illegible] कुष्माण्डी [illegible]" [illegible] [illegible]

[illegible]" इति । [illegible] कुष्माण्ड[illegible] इति [illegible] । [illegible] (कुमड़ा) [illegible], [illegible] (बड़ि) [illegible] च । कुष्माण्डस्य [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] कुष्माण्ड[illegible] । [illegible] । [illegible] कुष्माण्ड[illegible] । "[illegible] कुष्माण्डक[illegible]" [illegible]" "[illegible] कुष्माण्डं [illegible]" [illegible] "कुष्माण्डं [illegible]" [illegible] । [illegible] कुष्माण्ड [illegible] [illegible]

कुष्माण्डरसायन न० चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य रसायन[illegible] [illegible] यथा "कुष्माण्डकात् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

उर सम्बानकरणं प्रकृत्य स्वरमोचनम्। अश्विस्था निर्म्मित सिद्धं कुष्माण्डकर रम्। खण्डामल-कमामानुसारात् कुष्माण्डकद्वयात्। पात्र पाकाय दातव्य याथान् पात्र रसो भवेत्। अत्रापि दृश्या पाको निस्तच निष्कुलीकृतम्"।

कुष्माण्डखण्ड पु न॰ चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

'पञ्चाशतृक पल स्विन्न कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत। आद्य पलशत खण्डयामलकाद्यादके पचेत्। सत्ताधात्री शुभाभागी विसगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलायके। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कास श्वासं क्षय हिक्का रक्तपित्त हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"।

कुस श्लेषे दि॰ प्र॰ सक॰ सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अकोसीत् चुकोस। कुसन

कुसल न कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि॰ अमरटीका

कुसित पु॰ कुस—इत नि॰ गुणाभाव। १जनपदे उणादिकोष। २वृद्धिजीविनि त्रि॰ तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेश। कुसितायी तत्पत्न्या स्त्री सि॰कौ॰। कु+सि बन्धने क्त। १ ईषद्बद्धे त्रि॰।

कुसिद त्रि॰ कुस—इद नि॰ न गुण। १वृद्ध्यर्थ धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि॰। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेश। कुसिदायी तत्पत्न्या स्त्री सि॰ कौ॰

कुसिन्ध न॰ कबन्धे। "या वेता श्रिय' एतानि नानि पगुरीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितन" शत॰ ब्रा॰ ७,५,२,२, "कुसिन्धानि कबन्धानि" भा॰। "याभ्या कुसिन्ध सुदृढ बमन्थ"। "तद्देव कुसिन्धे अध्यादधौ" अथ॰ १०,२,३,५, [राजनि॰।

कुसिन्धी स्त्री कुभिन्धी+पृषो॰। शिम्ब्याम् (सिम)

कुसीद त्रि॰कुस—ईद नि॰ न गुण "कुसिकसीमेदेता"उणा॰ सूत्रे ५तीयप्रत्यय कुस्तादिर्दीर्घादिर्वेति वृत्तिकारकृदत्तादय। १वृद्ध्यर्थ धनप्रयोगे (सुदखाञ्चोया) २पुनर्ग्राह्यत्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूप नारदेनोक्त यथा "स्थानलाभनिमित्त यद्दानमुत्तमर्णमिष्यते। तत् कुसीदमिति प्रोक्तम् तेन वृद्धि कुसीदिनाम्" अस्यार्थ स्थान मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धि दानपदृष्यपदे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्यम योलाभस्तदर्थ यद्दान धनिकेन दीयमान मूल तम्म अधमर्णेन च यद्दर्श तयाऽभोलब्ध तत्स्नमाय यत् तदपमिति अवश्याधाकरणीयत्वरूपगुणयोगात् गौणप्रयोग। अतएव याणिज्यार्थमयुक्तास्य न प्रयत्नम् इति मिश्रा। तस्यावयवार्थमाह बृहस्पति "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कं प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतस्तत:" इति अस्यार्थ कुत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलधन यत् गृह्यते निर्विशङ्कं स्त्वर्णे चतुर्गुणं नेति आकारोऽनास्वायाम् तेन ईषगुण्यादिलाभ: इति। कुसीदे विशेषो नारदे २१५ अध्याये उक्त यथा "कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीतास्वय कृतम्। आपत्काले स्वय कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज। मग्धोपार्जनोपाया मत्पिपि परिकीर्त्तिता। सर्वेषामपि चैवैषा कुसीदमधिक मित। धनाद्युद्वाराजभटानुसूधिकाद्यैरुपद्रवैः। लब्धादिकौ मत्स्याधा या कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धन न निवर्त्तते। देशगताना या दृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीद सर्वत सम्यक् स्थितस्यैव जायते। लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दोष शमयन्ति न सशय। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशति दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम्। पादेनायस्य पारक्य कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्म भरण नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च प्रार्थमानस्य मूलभूत विवर्द्धयेत्। विद्यादिजल्मं भूति' सैषा गोरक्षा विपणि कृषि। इत्यनेनैव कुसीदञ्च इव जोधमन्द्रेतव"। तत्र विप्रादिभि स्वयकर्त्तव्यता निर्णीता आह्नि॰ त॰ तत्र गौतम

'कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयकृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगयहण स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थ कुसीद वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरु। बृहस्पति "कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीतास्वय कृतम्। आपत्काले स्वय कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विज लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्ता स्तस्य त दोष शमयन्ति न सशय। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पण्येभ्यो विंशक दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम्। वणिक् कुसीदादोष: स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भाग देवतानाञ्च विंश-

कम् । नि मन्नाभङ्ग निम्नायाँ यदि क्षमा न होस्यतः" । इति मेद कमारादामवर्ष १११८ ३ एक । २०यादि नि मक्ष मनी छीन रैरम वम्यतीम । कुसीदानी प्रयाणी निम्नाम् । वा बिख्यादिनी कुसिकुसिरसकालां कुस- भण्डाकालेन गीत दैव इति भट्ट । कुसीदवर्द्धन समवर्ति वसुवनी । कुसीदिय यद्यवचनदादिनि नि मिनाकमवाल नियनात् कीन । कार्य च । कुसीदम सार्थे यकार्ये इति । कुसीदि यदर्थं समयोत्पादि वसन्तर्थं नि॰ क्रिया कीन

कुसोदकवि पी कुसीदकृता इति । कुसीदवान्य वसी (दप) "कुसीदवर्द्धि पुत्र नाभोति वसराकृता" मा स्मृति । मनौ । कुसीदवयवदियके नि॰

कुसुम न कुस-उम नि॰ उणादिः । १पुष्पे "कुसुमकल्प विमनवतिनि पाता । "कुसुमायोजितकार्मुकोऽपि" कुमा । "निर्गनिमारे कुसुमविनिका कमोर । २फले स्त्रीरजसि "मदा मासी स्त्रिया कुसुमपुरस्य" वो ३नेत्ररोगभेदे च मेदिनि । मदनागसकारे । ८ । वर्जे ५फलेदे । कचकुसुमविभेदाशां कुमार्यकुसुमादि- सूचनप्र १ च २४३ दर्शितं यथा

"अम्रकुसुमवतापि समदतीयो निराकम निवृम्यम् । कुसुमकुसुमायां विकसितादि प्रथाणाम् । चाणे कनकवाणी रत्नाकीन रत्नाकिय । वामकृत वीरि यथा नीकाशोकेन वचस्य । चमोदेव यु मवति न्यूसहा च धरित्री भवति । कुसुम चैत्रा विक- सि कर्मिकानाम् । अन्नविशिखाशा विरोचसा च वहु मवति । चोरमाय अवनचकाः समन्ते । यां रक्तकुसुमानां वर्ष परस्परात् मीस्वनी । वदर विव कुसुमार्थवर्षस्य नादिवेन्द्र हलम् । वचवो नेत्रमुखे नामकुसुमैव वाद्य या वा । निमन्त्र वसुनीमार रक्ताकाय वाहूने यथा । वर्ष कुसुमै रोगा शालिनी उद्वर्णेन । चाय चादत्रानि वयीनि राभिय वर्णि । कामरुसुवे वर्ष निर वचनम् समुत्पन । कुसुमकाता वर्ष वैकृत नक्षिदाणी । निमाद विकासेन पौष्टिक कुसुम कुमयेन । पार्जनेन राजा सभौ नीमभृतकेशाय । कभी कुसु- कम वदविना हरीकृता यदि । वार्मविचेष समिरैर्थ निरनवरिदरि । पात्र वव महामदी मेव शीघविनाशोऽप्यम् । चर्दनकीया हि वचस्य

वोयमा इति । निपुणद्भावयुक्ते इतिवचन वारद वटिवेन । निम्नौ रविवचन कारिकाय वर्ष कुह केन । कूर्मपुराणस्थायां निपुण त्रिव योनिदैव । माकाकवादिकाया भवत्या इविवादानि ।

कुसुमनिमेचकवने होमश्चेत । "कारदरस की- पर्यन्तावियरम् । होतर वसवोरुम मद इमो- दमोवर्षि । वसुनी उपवीतिनिकाः । चाणोल्कम कुसुम कुसुमै नियमनायोतिर्दालिकाप उपवेशो नि- पाति" कुमा॰ टी॰ वधि । वहव संस्कार चार॰ रक्त । कुसुमित संस्कारकृत नि॰ ।

कासुमचाप ग इ॰ कुसुमं चापं यस्य । कन्दर्पे "कुसुम- म चापोधनवितिमादि पाता । कुसुमचापादयोऽपि इ "वड नोरवतीतवसदागति" माया ।

कुसुमपतत्र न॰ कुसुमानां पत्तनम् । कामदेवस्थाने पर निवृत्तिदिवसे "कथविनववदाल मधाराणी न इच्छ- मकुमाम निरोद्धम्" माया । कुसुमपत्तनम् निर्दि ।

कुसुमपुर न॰(पाटम) इति प्रसिद्धे राजधानीनगरे "वास विशवपरिवादनम्ये कुसुमपुरात् कुमार वर- मकोनी" "पाचाकप्तलीन चाणक्यादिविदा कुसुम इत्- पादिवाः" इति च हारा । कुसुमाकर कुसुमपुर योवना न । कामयोगे कुसुमकाल ।

कुसुममध्य इ॰ कुसुमं मध्ये यस्य वृक्ष । (पाटल) रक्तवर्णे । मह्य॰

कुसुममय नि॰ कुसुमानां प्रचुरः तद्वत्-मयट् । २कुसुमरचिते च त्रिषा डीप ।

कुसुमबाण इ॰ कुसुमानि बाणाः यस्य इति इत्र्यर्थे मायाः सम । कन्दर्पे । "मारविप्रयोगेन काव्य नर- विना । गीतोत्पत्तय वहनि मधुराक्षर वाचा वाचकः नाम । इत्यादि उद्धृतकारमेव इ॰ ।

कुसुमविशिखा पी "कर्णिको पी कर्णिकिमा कम॰ एवं २कामयवसादे वसन्तमेवे । कदर्प विशिखा । २पुष्पविशिख नि । "निर्गनिशारे क करिविका" (हर्षचरित) कन्दर्पकरी ।

कुसुमाकर ३ इत्यत वसन्त ऋतौ । "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीता । कुसुमाकरयोगम इ॰ ।

कुसुमायुध इ॰ कुसुमानि आयुधानि यस्य । कन्दर्पे ।

कुसुमाञ्जन कुसुमाञ्जनमार्जं ग्राह । रजस्वकार्ये कुमारी कारण ३ मवन्ति ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलिः । १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव । उदयनाचार्यप्रणीते भक्तिरसात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे “इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री ” इति तद्ग्रन्थोपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति । पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । १कुङ्कुमे हारा० तस्य सर्व्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः सुगन्धित्वात् । चम्पकवृक्षे शब्दर० ।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज–क्विप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे “कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभः” “तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि” कुमा० पुष्पास्त्रकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कौ पृथिव्याः सुमालः सम्यग्वनभेदोऽस्य । चौरे हारा० । तस्य भूमिसन्धिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम् ।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम् । १ पौष्पे मधुनि, तज्जाते, २ मद्ये च राजनि० । आसवशब्दे विवृतिः ।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य । कामदेवे अमरः कुसुमबाणशब्दे विवृतिः । [६त० । २ पुष्पशरे ।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र । १ स्तबके ।

कुसुम्भ पु० कुस–उम्भ नि० गुणाभावः । (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः । पुष्पादिप्रसवपरत्वे न० । ‘कुसुम्भमालिकामाला इन्नाक पूतिका तथा । भक्षयन् पतितस्तस्मादपि वेदान्तगोऽद्विज ’’तिथित०वचनम् ।“कुसुम्भ वातलं कृच्छ्र रक्तपित्तकफापहम्” भावप्र० । “कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नोविदाहिभावादहितः कुसुम्भः ” सुश्रु० । तस्य तैलगुणा “कुसुम्भतैलमत्युष्णं गुरु स्वादु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्’ भावप्र० । सुश्रुते तु तत्तैलगुणा सामान्यत उक्ता यथा ‘निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षकफलकतवेधनार्क्ककम्पिल्लककहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” । “कुसुम्भशाकस्य सर्पिः” (त्रिफलासव) सुश्रुते तत्रानुपानसङ्क्रमम् । २कमण्डलौ अमर । “क्षामकेशप्रसन्नो’ माली दण्डी कुसुम्भवान्” मनु । ३ स्वर्णे न० मेदि० ।

कुसुम्भराग पु० ६त० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्तम्भस्य इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य १क्षायनरागे २दम्पत्योः रागभेदे च । स च सा०द ३प०दर्शित यथा “नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भराग तत् यात्स्यर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्त यन्नापैत्यतिशोभते” ।

कुसुम्भबीज न० ६त० । (वरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे । यस्य तैलं कुसुम्भतैलम् ।

कुसुरुविन्द पु० ऋषिभेदे येन “आजिघ्र कलशम्” इत्यादि मन्त्रो दृष्टः । यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः ।

कुसू पु० कुस–ऊ । गण्डूपदे (केंचो) हेमच० ।

कुसूल पु० कुस बा० ऊलच् । कुशूलशब्दार्थे भरत ।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ–गतौ भावे क्तिन् । १शाठ्ये अमर २ इन्द्रजाले हेमच० । कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य । ३दुष्टे त्रि० “कामादमी कुसृमय खलयोनयस्ते” भाग० ८।२३।६

कुस्तुभ पु० कु पृथिवीं स्तुभ्नोति स्तुभ मूल० क । १विष्णौ भरत । २समुद्रे च शब्दचि० । तस्येदम् अण् । कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम् । कौस्तुभशब्दे विवृतिः ।

कुस्तुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तुम्बरी पृषो० । धन्याके भरत

कुस्तुम्बुरु न० कुत्सित तुम्बरु तुवि–मर्द्दने बा० उरु । जातित्वे सुट् । धन्याके सि० कौ० ।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस० । कुत्सितायां स्त्रियां । तस्या भावः कर्म वा युवा० अण् । कौस्त्र तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कुस्म मुद्रिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषद्धास्ये अक० सेट् । कुस्मयते अचुकुस्मत मूर्द्धन्यमध्य इत्येके ।

कुह विस्मायने अद० आत्म० सक०सेट् । कुहयते अचुकुहत, कुहया बभूव आस चक्रे कुहकम् कुहनम् ।

कुह अव्य० किम्+अन्द्रमि ह किमः कु । कस्मिन्नित्यर्थे “यथा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्” ऋ० २।१२।५। “स वह्नि कुह चित्सथ” ऋ०१।५६।८।सन्द्रसे-

गाहा मयीलः न वोधे। कश्यनि विचारमपि एकवचन कुक्— कम। श्लोके इ सेवन। एविकाले त्रि।
कुकुम न० कुक—काल म तु। एतद्भावे बलदशुना एवम मोहवी आचारभेदे। इन रणभेदविशेष तम विषय मिश्र कुकमोपवेश भा न २११म। 'भाषा योग तथा भिरक्षुमर्त वम मर्द योगवि' नाम ॥१॥ श्लहनाना की विषया मेलन। एतद्भावे न नाना न बहवा नानि भोजना' कान्त ५०५॥ वी। एकाभेदे इ। 'स्तोऽभवाकाराक्ते बाहुमेनायों व योनो मैथविवर्त मोयमयोगाव यथा बशवनाव कालिकदोषाविरिमाना बहाभोजनार्' काल० ५।१३। १५ हिंसोपक्रम कुकमकालो ना (का) एतमव भवत विष्वमाया' काम ॥१८॥४॥ वदीतिवृत्ति।
कुकुमसम इकी बचना विचारमा बयोतम। बहुर विवृते सेवन विमानी बीव। [बीव।
कालकसार इकी बकबकसमद। कुकुरे फारा विमानी
कालक इ० 'दृष्टान बयान तवे कुकमवंशवे दति बहुी तहायोदरोम बाबमेदे।
कुहन न देश मकोन वृणाति वृत—मावेवि वा कम। भवहापने श्लावयाम न मेदि तयोरीवाकामवन्न व कामापरमालावाल बालविनायाविव वनि वृत—कम। एरंबलो त्रि मेदि। न इली वनि वृत—कम। अनविवे इन्द्रे न इकी विमानी वीव।
कुहना की कुहू—वृत। एकमयमर्दा मेदि एकोभाव विलोमायलवलनायाम् कमरा (एकम बहुधान बोमारी बहरीविषा) मावे बहुर विचारमी न काये व कान एतम्। कुहनिका मवाने मबरमा।
कु हुर इ कु वरति मृ—कम कव—विवाक्वे न मं दाति रा—व वा। ।माकवे मेदि। एतहुरे विश्व न मेदि० एवं वि ववरीमहकाहुरे कारोवचीया बरा बहुरा। एवहे एकवावहे मुखे व्यायोभे व न बाबबाव।
कुहरित न बकरवति बहुराव वरोति कुहुर+वसी विव—कते म। ।विवाकी मेदि एरवकी न मेदि एकम्पमा विष
कुहलि इ न+वति—दम्। ।कुमलविवाको (बान) विवाक
कुहा की कुह—न। ।कमर्तिवाम एरबकी न (कम बी) बकव।

कुहू की कुह—कम कू। बहुबकारे पंचम। 'स्यो विवानी बहुरवे तकी बालिकोशरा जा वाम ७२१ वो। कुहूकारावि कुहूकवे बकाम कारक यावक कुहू+काम् विव कुहूकारावी।
कुहू की कह—कू। मव कुहूकाकलकालवाम्। 'न न भा बमावाया वा कूर्वाबाराया वा विनीवाली योयर वा बुढरिषि वाति। बहुका बालाम काम "दल चमू विनीवाली मदचमू बहुर्मम" काबवे "विविबवे विनीवाली मदचमू बहुर्मेवा। मकलोसि बहुर्वा वेदेवकुर्मेवित" । बम बादोनि बाधिवेदवाम् तबेव वालाथि। वयाराबुकाबानी बरि हर्बविवावे। बालिनाय विनीवाली विर बवारे बहुर्बेवा" । बादिवमात् वोवहरबेरवि पम चम् वमाम् कवे बोवावि। "विनीवाली हिवो बाबो बालिका विवर्बवि। वीवि मह बहावायों तवा बालविवेवि वा"। बम विवेबाविवाबबाबाबीबा बी म व। एवविबवाहूर्त देवबाबाम् "विनीवाली हव दिवि देवबालाविवि" वैबदा। वा न बकुरिवा बम बवाम बाम ५।२८। 'बहा वर्विवरा वह बाबो इन्द्र बनाया। विनीवाली बहुराबा बहाब इवविबया' बा न ॥५॥ ए बम्बा बावि बहुवा बाब बबा 'वेषी बाबबी बाब बब्बाकुरिवा तवा। बबाबा वेव वर्वर्न बबो राबबहायबम्। राबाबमेवि बाबाकृति वीवाकुरिवा तवा। बी बार्वेबबायबार्व बाबबम् बि देविना। बहुबान् वा विनीवाली बवी बाकुरिवा तवा। बबबर्विबाबी बालिवेविर्विब बन बुबी। बरीबविरबा बबा बबाबाबर्विवबीवु। बदाबबेबाविरबीवीविबुह बबावी। बबाबवीबि विवबाबा बाबो बबावे तवा। बी व बब बबावी बबा बुबबुरावबे। बवार्विवि बावबा हर्बवि दबा तबाम्। विवबबेबम् वीवबदा न 'वायुवनी बूबबुवा हिरवाी मानिनीकबे। दारिव बाब बबाबावि बबाबिवाबब बबाबबबबबबबी राबोबबन् राबाब राबवेबबाम् बबाबवे रावेबे बबार। बबाबिवो बहबा इववावि बुवो बबूबबी बबाबे बबावाम् बबाबबबबी बम वेबा बहुवार्देवि वैव बुबबावबुबावी बबबी बबर्वबोबबाबबबा वि वेबबी "वा बवीबावबा वा विनीवाली वीवबा

सा कुहूरिति" श्रुते । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेणेता शुक्ल-पौर्णमासी यस्यां भाभिर्भासोरादायपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यन्ते सा हविष्मती । प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी । पुण्या मताशा सिनीवाली नाम चतुर्दशीयुक्ता पौर्णमासीम् अनुमतिं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुते । सुखाममावास्यामाह सङ्गामचेतिनिति होमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्या हि दीप्यार्कवृधमानचन्द्रोऽपि दृश्यते पौर्णमास्यां तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु एषा महागर्भीत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महत्त्वान् स चन्द्रः स्थितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोऽन्तादेश आर्ष । कुहूर्ज्योत्स्यते विरहितो भवति एका कला अमया अस्त्रीगवती सा जपया यथागूरिति यदुत्सार्थे मन्त्र । "योत्तरा सा कुहूरिति' श्रुते प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धम् ।"

"कुहू देवी चलत विग्रगा" अथ०७।४७।१। "कुहूर्देवानाम-मृतस्य पत्नी" अथ०७।४७।२। "स सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभावसुः । कीर्तिर्धृतिस्तथा लक्ष्मीः नव देव्या विजज्ञिरे" हरि०ध० २५ अ० । "असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं, करगतैव गता यदियं कुहूः" "कुहूः कथाऽऽह्वयत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विधायकमात्तत्वात्तत्तम् । "उच्चरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव" उद्भट ।

कुहूकण्ठ पुस्त्री कुहूरिति शब्दः कण्ठे यस्य । कोकिले । शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कुहूमुख पुस्त्री कुहूरिति शब्दोमुखे यस्य । कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीप् । ६त० । प्रतिपद्युक्तामावास्याया मुखे न० ।

कुहूरव पुंस्त्री कुहूरिति रवो यस्य, १कोकिले । कुहूशब्दादयोऽप्यत्र राजनि० स्त्रियां ङीप् । कर्म० २कुहूरूपे शब्दे पु० ।

कुहूल न० कुह–ऊलच् । सगर्तभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडी(लो) स्त्री ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽत्र हेड–बेष्टे इन् ङीप् । कुज्झटिकायां शब्दमाला स्वार्थे क । कुहेलीत्यप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क । कुहेडि(लि)काऽपि तत्रार्थे ।

कुह्वान न० ह्वे–भावे ल्युट् कुगतिस० । कुत्सितशब्दे "स-त्यमूचुः कुह्वामेवैव वै सूर्याभिकाः" भाग०१.११.१०.

कू आर्तस्वरे तुदा०आत्म०सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट चुकुवे ।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० सक० सेट् प्वादि० । कुनाति कुनीते अकावीत् अकविष्ट । चुकाव चुकुवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कु–क्विप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद् पु० कू शब्दे भावे क्विप् तस्याः कीर्त्ये कु भूमि ददाति दा–क । "सालङ्कृत्य सुतां कन्यां योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमर. । कुकुदशब्दे विवृतिः

कूच पु० कु–चट् दीर्घश्च । १स्तने टित्वात् ङीप् । कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० । स्वार्थे क । कूचिकाप्यत्र स्त्री ।

कूचवार पु० कूपं तज्जीवनं देशे वृ–आधारे घञ् । १ग्राम-भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य दक् । कौचवार्य्य पित्रादि क्रमेण तत्र वासिनि । २ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यं विदा० अञ् । कौचवार तदपत्ये पुस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् । "कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुंस्कोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूले कलहंस-मण्डली" नैष० । "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरसिञ्जितम्" विक्र० । "समोऽकूजने" पा० ।

कूजित न० कूज–क्त । १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधु-करनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः ।

कूट अपदाने दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट् । कूटयते अचुकूटत–त । कूटयां–बभूव आस चकार चक्रे ।

कूट दाहे गन्तव्ये सम्पादने च अट० चुरा० उभय० सक०सेट् । कूटयति ते अचुकूटत्–त । कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट–अच् यथायथ कर्मादौ घञ् वा । १अगस्त्यमुनौ शब्दरत्ना० । २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निघ्ने राशौ (ढेरी) "अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते दश्च पर्वतोपमाः" रामा० ।४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "सैष धर्मो च तद्राज्यं मार्जयेन तपोजसा । असत्कूटाभिधाय इतं दुर्योधनेन मे" भा० व०१२६१ । ७पर्वतशृङ्गे चित-कूटं त्रिकूट । "पर्वतानामिव शृङ्गाणि भास्वरन्नाणि शेरते" भा०द्रो०१८अ० । ८ताके ९हलावयवभेदे फाला-धारे १०यन्त्रभेदे (फाँद) "वागुरामिश्च पाशैश्च कूटैश्च वि-विधैस्तथा" रामा० । ११मायायां छद्मनि च पु न० मेदि० । "तुलामानप्रमाणानां कूटकृत्ताबनायेश्च" मनु । १२कैतवे "घाग कूटस्त देवर्षे स्वय विभक्तमुर्धिया" भाग०६.५.१०.

...वाक्यगम् इति ... "न कूटैरायुधैर्हन्यात्..." ... [illegible] ... "दर्भ कूटे ..." ... [illegible] ... "... कूटं ..." ... [illegible]

कूटक न० कूट—स्वार्थे क। [illegible] ... "...कूटकाः ..." [illegible]

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ—क्विप्। [illegible] ... [राजनि०

कूटज पु० कूटे पर्वतशिखरे जायते जन—ड। कूटज वृक्षे (कुडची)

कूटतापस पु० कर्म०। [illegible]

कूटपूर्व पु० [illegible] ज्वरे [illegible]।

कूटपाकल पु० कूटं ... पाकयति ... [illegible] (ज्वरभेदे)

कूटबद्ध न० कर्म०। (फाँद) [illegible]

कूटशाल्मलि स्त्री० कर्म०। [illegible] ... [illegible]

कूटस्थ त्रि० कूटे तिष्ठति स्था—क। [illegible] ... "... कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ... [illegible]

कूटशासन न० कर्म०। [illegible]

"न ददाति ... [illegible] ... कूटसाक्षी ..." [illegible]

कूटस्थ त्रि० कूटे ... [illegible] ... "... कूटस्थमचलं ध्रुवम्" ... [illegible]

कूटागार न० कर्म०। [illegible] ... (चिलेकोठा) [illegible]

कूटागुल कूटाकुलक। [illegible]

कूटायुध न० कर्म०। [illegible]

कूटार्थभाषिका स्त्री० कूटार्थ ... [illegible]। ... [illegible]

कूड [illegible] ... कूडति [illegible]

कूण न० कूण—अच्। [illegible]

कूण [illegible] ... कूणति ... [illegible]

कूणि त्रि० कूण—इन्। [illegible]

कूणिका स्त्री० कूण—ण्वुल्। [illegible]

कूदर ... [illegible] ... "... कूदरक ..." [illegible]

कूपाद्य पु० कूप+अद्य। [illegible]

कू(कु)प दीप्तौ ... [illegible] ... कू(कु)पति ... [illegible]

कूप पु० ईषत् आपो ... [illegible] ... कु—पक् दीर्घश्च ... [illegible]

जलाधार, अमर' तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा। "भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते। कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु। तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्"। कूपस्येदम् अण्। कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रायेणास्य गिरो पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति" सा०द०। कूपादिकरणफलादिकम् जलाशा०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" आदित्य पु०। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णु। तत्प्रवृत्ते जलकूपादुत्थिते। "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" विष्णु ध०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" नन्दि पु० "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णु "संस्कारविधौ "अजले जलमुत्पाद्य इति वचनात् जलशून्यदेशखननमेव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु गम्यते" जलाश० त० एतद्वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्य्यः। तज्जलञ्च "शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम्। वसन्ते तु प्रशस्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभ "मेघादि० चातुरर्थ्याम् इनि। कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २गर्त्ते उणादिकोष ।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै—क। १नौकायाम् गुणाकर्षणयन्त्ररूपे वृक्षे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथा भूतपर्वते च उज्ज्व०। कूप+स्वार्थे क। ४कूपे गर्त्ते मेदि०। ५तैलादिस्नेहाधारपात्रभेदे (कुपा) ६कुकुन्दरे ७उदपाने दर्चितायाञ्च मेदि०। तत्र मेघादि० चातुरर्थ्याम् इनि। कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्

कूपकच्छप पु० कूपे एवाभ्यन्तः सञ्चारशून्यः कच्छप इव मात्रेसग० स०। अल्पविषयाभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकवदर्थे रायमुकुट। युक्तारोह्या० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "यद्यसौ कूपमण्डूकि। तवैतावति क श्रय" भट्टि।

कूपच्छा त्रि० कूप ज्वलति ज्वल—भेदे विट्, डा च। कूपच्छलने।

कूपज पु० कूपस्य जायते जन—ड। रोमकूपे शब्दचि०

कूपदघ्न अव्य० कूप—मा० अदि। मग्ने मानसायाञ्च मनो०

कूपाङ्क(ङ्ग) पु० कूपाकारोऽङ्कश्चिह्नं कूपाकारमङ्गं वाऽस्मिन्। रोमाञ्चे शब्दरत्ना०।

कूपार पु० कु पृथिवीं पिपर्त्ति पारयति अण् पूर्व्वदीर्घः। समुद्रे अमरटीका पृषो० कूपारोऽप्यत्र।

कूपी स्त्री कुप—इन् ङीप्। (कुपो) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत्। कूपभवादौ। "शन्नः सन्तु कूप्या आपः शमन सन्तु कूप्या" स्नानमन्त्र। "कूप्या" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कौ पृथ्व्यामुमा कान्तिः यत्र। सरोवरे जटाधर।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "ऋचि तुनुघेत्यादिना" पा० ऋचि पूर्व्वदीर्घः। कुत्सितमनस्के। लोके तु ह्रस्वादि कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेञ—भावे क्विप् ऊः कौ भूमौ ऊयं वयनं ज्ञाति ज्ञा—क तस्य रः। अन्ने हलायुध

कूर्च पुन० कूर्य्यते कुर—चट्, नि० दीर्घः। १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोच्चये, अमरः २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि० ४दम्भे ५मयूरपुच्छे ६कुशमुष्टौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे दर्गीये, शब्दचि० ८आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हूँ) च। कूर्च्चबीजन्तु हूमित्येव। "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि। द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धारः। "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्च्चयुग्मम्" तत्रैव। भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि। दीर्घहूङ्कारमेव च। त्र्यक्षरी सा महाविद्या चासुण्डा कालिका स्मृता"। ११कठिने त्रि०। १२विकत्थने हेमच०। १३मलापकर्षणार्थे (कूँचि) ख्याते पदार्थे "तत्र समर्पयेत् कूर्च्चं उशीरादिविनिर्म्मितम्। मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमत्कूर्च्चं समन्वितम्" "उशीरकूर्च्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वान् तापान् व्यपोहति। दत्त्वा चामरकं कूर्चं म्रियमाणोऽप्यनुत्तमाम्" नरसिं० पु०। तत्रासनभेदे "किं नु च परिहृत्य कूर्चं न्यमार्जीत्" शत०ब्रा० 'अद्यतु च परित्यज्य कूर्चं न्यमार्जिषम्' शत०ब्रा० ११ २,५,२, उद्गातारश्च कूर्चमध्वर्य्यवे सम्प्रयच्छन्ति' शाङ्खा०श्रौ०सू० "एकाग्रं कूर्चं धौयर्व्यः" भा० आश्व० २०८२श्लो० स्वार्थे क। तत्रार्थे "स्पृश्य वा दन्तधावनं कूर्च्चकेनापनयेत्" सुश्रु० अस्त्यर्थे इनि। कूर्चकिन्

प्रत्ययावापत्तौ मि । "कूर्चशिरोऽस्यवस्तकशिरसः" उपभूता च कूर्चः । प्रकृतौ मि । ... कर्मकर्मके निर्दिः

कूर्चशिरस् न० ६त० । मारकर्म (हनन) "माकर्षणीयं च विष्वकृत्स्यकूर्चशिरोविषकृद्धोकूर्चशिरसि" यथ ।

कूर्चशीर्ष पु० कूर्चं शीर्षे यस्य वत्सीर्षक वा कप् । जीवकौषधे वर्णिन ... जीवकविशेषे राजनि०

कूर्चशेखर पु० कूर्चं शेखर इव यस्य । नारिकेले राजनि०

कूर्चांसुक इ० मिश्रामिश्रणीय कर्मिणि । "जीवाको मारदं च च यथा कूर्चांसुक ..." ... । ...

कूर्चिका स्त्री कूर्चकाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । क्षीरविकारविशेषे दा च क्षिप्ता दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च । "दिधा पय च मधु दध क्षीर वा दधिकु यथा । तक्रेण यस्य च क्षीर वा वनेन् तक्रकूर्चिका" भरतः । दधितक्रकूर्चिकाऽ- स्य क्षीरविकारादि । "क्षीरिकी तथाया यथा कूर्चिका तक्रकूर्चिका । तक्रादयुतरीपकाः कूर्चिका दधिकाय" कूर्ची तद्रूपा यथा । "कूर्चिका विक्रा यथा हस्तो पारिक्षिताः । निरायोऽन्न यथना यथा मधि म दृष्टा" यम ।

कूर्च औषधी कूर्चम् ।

कूर्द न० कूर्द—भावे घञ् अच्यागम् (वो दा) यथाः

कूर्दनी स्त्री कूर्दनेन भावरे कूर्द नीव । चैत्रपूर्णिं मायां क्रिया । तन्त्रि यथा कूर्दनोत्सवं कुर्वन्ति

कूर्प पु० कुर शाने मा—च दीपः । भ्रूमध्ये चैत्र-

कूर्पर पु० कर्परम् । प्रदर्शं ।

कूर्पास इ० कूर्पास । प्रदर्शं । कार्यं च । प्रकार्य

कूर्म इ० की कुत्सित अो वा जर्यते मो यस्य प्राणे । (कच्छ) इ० चचर क्रियो दान । कच्छप इत्यर्थं (कच्छपः "कच्छपरूपमेकौ नीलकण्ठोपाधिकाः चतुरपादवपूर्कि- वारं यत कूर्मः । चतुर्वकरणी वर्णावारदविका चतुरचतुष्पद वर्षिशतः करोति । मध्यमपदग्रन्थ- वतो विग्रविपितो उपक्रवरीराः । कर्मणिमा दा चक्रमयो व वोरति कयाच्छ दाकुमिका । कूर्म निरम चकर्मावयोमो कूर्मशिलाकार यत यथा । मोक्षिणाथो योवाकूर्मे यथो मा यावः कूर्मो यच्छा वे नोक्त "।

"कूर्मीपरे यदा कूर्मी निश्चालनमयाः" पाणिनीय-

यत्रे (दिले) यावेरे । स्वमस्थानतो यत्ने ...कृत निर्दिः । अथवेरे मनकस्य स्थानात यन्त्रैवानन्तरम् यस्य हविषा चरिता । यथा हवि- र्भवनीयां नाभ्यात्मेन योजयेत् । यथा हविषाकूर्म नाभ च यत्रायिका । कूर्मो वाचयेत् दा हविषा मरम च । नाभ विशेषेण यजमानाधिके यथा । कामोत्थे च तं कूर्माकृतिमथ यन्त्र च । कूर्म इम- यच कूर्माकृतनाविन वर्णितः । कूर्म इहैवाकामा हैमावाप्रक्रमीयं" ।

कूर्मचक्र न० कूर्माकारं चक्रम् । तन्त्रोक्ते पातकन गृहादिस्थाने कूर्माकारे चक्रे । मन्त्रकरादि पा- वाकी यथा यथा

"कूर्मचक्र प्रवक्ष्यामि प्रथाग्रथमाकारम् । यत्र ज्ञात्वा सर्वगात्रार्थं कामानि यच्छिलोत्तमा । चर्त्मं मेरुं च्छ यथावारदकर्मकम् । कूर्माकार यथाय मध- यादत्त्वाकरम् । प्रथमे यत्राम् दवाते सर्वे यावा- दवे । यावं शोरितं यथाय यकारे दरविंदम् । यद- यस्य सर्वं साङ्गदे च सर्वैरवम् । यावत् पूर्वे मौक- मध्याम हस्तमध्ये । याङ्गे वसतीच(वं) चमारं विकृतयाकै । विकिता यत्नेकचमी यत्राय यकार- म् । यते याचा यत्नं जीवतर्थ निवेशयम् । यत्रै राग- यती दरयं यत्नानु यतेन । यहरे यर्थनाना वाक कूर्मे महादरम् । कुरे च सर्वस्वान् वाकुवे वरर्थ कृत्स्नम् । मध्ये दहने हृ हृदय मावयते । विदवयनाके तु च कूर्माकृतिवनम् । विदवे यर्थ- नावो कुम्भेरो च चरणम् । अत इदाररवादम यम जिवसमयक्रम् । निरवत् प्रमेयानाका निवारेत् । इदं यो मैं नदि दनेन् दर्शनाया चनेरर । । अवि मन् चौकाया यद मह दीयर्थ नादि यवकेत् । विकिते दीयते सुदन्नामु यत्नमेत् । यदि तं यसिं देर । एवा इवयमरम् । तं बीजादि यर्थम् पत्तिविच पावम् ।

इत्याद्युदयाम्येदवातो यज्ञानी यायकर चमारे कूर्म यथा "दीयमान यथा यम यर दर्व यययम् । दीयते दमने यम दोयमान यान्ये । यादृशी अर [ला कोकानां वार्षं विचार । कूर्मे ? यादि विधिवेत् यत्नमतिष्ठायम् । अपानीत यत्नोर यराम् कृत्यमाहित्रेन । विधु पूर्णेयो यम यक्ष-

द्यक्षरसंस्थिति । मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयत स्थितौ । क्रोडे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागत । मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थ स्वल्पजीवन । उदासीन कुक्षिसंस्थ पादस्थो दु खमाप्नुयात् । पुच्छस्थ पीड्यते मन्त्री मन्त्रिणोच्चाटनादिभि । कूर्म्मचक्रमिद प्रोक्त मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्म्मचक्रमविज्ञाय य कुर्य्याज्जपयज्ञकम् । तस्य यज्ञफल नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"।

२ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तन्निरूपस् ज्यो० त०यथा "प्राङ्मुखो भगवान् देव कूर्म्मरूपी व्यवस्थित । आक्रम्य भारत वर्ष नवभेद यथाक्रमम्"। तत्र नक्षत्रन्यासक्रम "मध्यप्राग्नेयाम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रये । क्रूरखेचरयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिन"। तत्र वेधो यथा "पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते । तारात्रयान्वित तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"। तत्र वेधादिजन्यदोषा "अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगा । स्वचक्र परचक्रञ्च मन्यते स भवन्ति च । एव देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् । तत्राच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसा । दृश्यन्ते सुमहोत्पाता स्वां दिश तत्र पीडयेत् । सौरिर्वैशाखिको दुष्ट, स्वल्पवीर्य्य शुभावह । एकदा पीडयेद्यत्र भानुन कूर्म्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र सशय । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्य शान्तिपौष्टिकम्। द्रव्यदेशभेदाश्च कूर्म्मविभागशब्दे दृश्या

कूर्म्मपुराण न० कूर्म्मेण भाषित पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्ना० दर्शिता यथा

"श्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स । मरीचे । ऽद्य पुराण कूर्म्मसञ्ज्ञितम् । लक्ष्मीकल्पानुचरित यत्र कूर्म्मवपुर्हरि । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् सप्तदशसाहस्र सचतु संहित शुभम् । यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने ।। नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायका"। तत्पूर्व्वभागे "तत्र पूर्व्वविभागे तु पुराणोपक्रम पुरा । लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवाद कूर्म्मर्षिगणसङ्कथा । वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवन विभो । तत सङ्क्षेपत सर्ग शाङ्कर चरित तथा । सहस्रनाम पार्व्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यान तत स्वायम्भुवस्य च । देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्तत । दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् । आत्रेयवंशकथन कृष्णस्य चरित शुभम् । मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसत्कथा । युगधर्म्मानुकथन व्यासजैमिनिकी कथा । वाराणस्याश्च माहात्म्य प्रयागस्य तत परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी तत । व्यासगीता तत प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधिनी । नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् तत । नानाधर्म्मप्रकथन १ब्राह्मीय संहिता स्मृता । अत पर २भागवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता"। तदुत्तरभागे भागवत्याख्यद्वितीयसंहिताया पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्या प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थिति । सदाचारात्मिका वत्स । भोगसौख्यविवर्द्धिनी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्ति सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यया ह्याश्रितया पाप विधूयेह व्रजेद्दिवम् । तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा । यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता । यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धन । पञ्चमेऽस्यास्तत पादे वृत्ति सङ्करजन्मनाम् । यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने । । तृतीयाऽत्रोदिता ३सौरी नृणां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्म्मसिद्धि सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ता क्रमात् षट्चतुर्द्वी पुसाहस्रा परिकीर्त्तिता"। तत्फलश्रुति "एतत् कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्" । तच्च पुराणम् तामस "मात्स्य कौर्म्म तथा लैङ्ग शैव स्कान्द तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख० ४२अ० ।

कूर्म्मविभाग पु० कूर्म्मस्य तद्रूप [illegible]दवयवस्य विभागोऽत्र ।

[illegible] मनोरथे ... ॥ [illegible] । तथा

"[illegible] । [illegible] ... [illegible] ॥१॥ तत्र [illegible] ... [illegible] ॥२॥ [illegible] ... [illegible] ॥३॥ [illegible] ... [illegible] ॥४॥ [illegible] ...

[illegible] । [illegible] ... [illegible] ॥५॥ [illegible] ... [illegible] ५।११२ । [illegible] ... [illegible] १५,१६,१८ । [illegible] ... [illegible] १७॥१॥ [illegible] ...

धूमोद्गम [illegible] ।

धूमोर्णा [illegible] ...

धूम्र [illegible] ...

धूम्र [illegible] ...

६अनिले"कुलायकूलेषु विलुठ्य ते हता "नैष०। "कूलाय कुलेषु नीडाल्निलेषु"मल्लि०। बलादि० त्वसत्रर्थे वा मतुप् मस्य व। कूलवत् पक्षे इनि कूलिन् । तद्युक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। ततः प्रेक्षा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे वुञ् । कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि०। [२स्तूपे मेदि० ।

कूलक न० कूल+ण्वुल् । १तीरे विश्व । कूल+स्वार्थे क ।

कूलङ्कष त्रि० कूलं कषति व्याप्नोति कष—खश् मुम् च । कूलव्यापके । "कूलङ्कषौघा सरितस्तथाऽपरा " माघ । "कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च" शकुन्तला ।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य व । ङीप्। नद्यां राजनि० ।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर—ट । गजादिजन्तुषु । कूलचराख जन्तव समांसगुणा सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरङ्कुगवयप्रभृतय कूलचरा पशव । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो । शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना" ।

कूलन्धय त्रि० कूल धयति धे—खश् मुम् च मुग्धबो०। कूल स्पर्शिनि पचादौ स्त्रियां ङीप् ।

कूलभू स्त्री ६त०। तीरभूमौ हेमच०। कूलभूमितीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्त सुक्तावशिष्टः । (वायु) उज्ज्वल ।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च । कूलभेदके । "आसादितौ कथं मूत न गजे कूलमुद्रुजे " भट्टि । "मदोदया ककुद्मान् सरिता कूलमुद्रुजा "रघु

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य वहति उद्+वह—खश् मुम् च । कूलमापूर्य वाहिनद्यादौ "उर्वीभि वा कथ भीमा सरित कूलमुद्वहाः" भट्टि ।

कूलहु(ह्)ण्डक पु० कूले हुण्डते संघीभवति हुडि—संघे ण्वुल् पृषो० वा उलोप । जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस—अण् । कूलभेदके तत सङ्कला० चतुरर्थ्याम् अण् । कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स० । नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु । ते च "चमरीवारणाद्य । एते कूलेचराः प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ता आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता ग्राह्या । "कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहा । मधुरा शीतला स्निग्धा मूत्रला श्लेष्मवर्द्धना " तद्गुणा सत्रोक्ता ।

कूल्य त्रि० कूले भव यत् । १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६,४२, रुद्राध्याय ।

कूवर पु० कू—शब्दे कुटादि—वरच् । १कुब्जके वृषभेदे (कुंजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दचि०४युगन्धरे यत्र युगकाष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमर "वैदूर्य्यमणिकूवरम्" रामा० । "रथ चामितकूवरम्" भा० आनु० ४२६६श्लो० । "पादे पुर कूवरिणा विदारिता " माघ । ५रथिकस्थाने गोयुक्त रथमुपक्रम्य "प्रत्यञ्चौ कूवरवाकूराभिस्पृशेत्" गोभि०सू० । कूवर रथिकस्थानम्" म० त० रघुनन्दन ।

६कम्बलाच्छादितरथे स्त्री कृला० गौरा० ङीप् ।

कूवार पु० कु तीरभूमि वृणोति वृ—अण् उप०स० पृषो० दीर्घ । कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे ।"मदरान् पायुना कूश्माञ्छकपिण्डै " यजु० २५,७ "कूश्माम् देवान् प्रीणयामि"वेददी० ।

कूष्माण्ड पु० ईषदूष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य । १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशा "भाग०२,६,४५।३ग्रहविभेदे पु० "कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितै " या०स्मृ० तद्,दृश्यात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यासु ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचि । सुराप स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थित "याज्ञ०स्मृ० । "त्रिरात्रमुपोषित कूष्माण्डीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्याद्याभि कूष्माण्डदृष्टाभिरष्टाभिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिर्घृतपरिशुद्धाज्यहुतीकृत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मान मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेत सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । मिता० "सर्व्व वेदयितव्यं तद्धव्यान्यहमतः परम् । येनाज्यैव होमैश्च पूयन्ते नात्र संशय । अघमर्षणमन्त्रैश्च शुद्धवत्यस्तरत्समा । कूष्माण्ड्य पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृ । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कुष्माण्डखण्डमिश्रिता माषादि वटिका शा०त०। (कुमड़ावड़ी)ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात् रक्तपित्तघ्नी सर्व्वं न कथिता बुधै " भावप्र० । पूर्व्वोक्तवटिका माषवटिका

कूष्माण्डी स्त्री ईषदूष्मा अण्डे यस्याः गौरा० ङीप् । १घोष

[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । करोति [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
"[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible] ।
"[illegible]" [illegible]
"[illegible]" [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

अति+अतिशये [illegible] अतिकरोति [illegible]
अनु+[illegible] अनुकरोति ।"[illegible]"
अप+अपकारे [illegible] अपकरोति "[illegible]" [illegible]
अव+[illegible] ।
आ+[illegible] ।
उप+आ+[illegible] "[illegible]" ।
उप+उपकारे [illegible] उपकरोति "[illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] ।
तिरस्+[illegible] तिरस्करोति "[illegible]" ।
नि+[illegible] निकरोति ([illegible])
निस्+[illegible] निष्करोति [illegible] ([illegible])
[illegible] "[illegible]" [illegible]
परा+[illegible] । पराकरोति [[illegible]
परि+परिष्कारे [illegible] ।
प्र+प्रकारे [illegible] प्रकरोति [illegible] । "[illegible]"
प्रति+प्रतिकारे [illegible] प्रतिकरोति [illegible] ।
वि+विकारे विकरोति "[illegible]"
"[illegible]" [illegible] ([illegible]) [illegible] "[illegible]" ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" श्रुतिः। व्याख्याने व्याकृतम्। पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वबोधकसंस्कारभेदे च 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्याक्रियाव्यञ्जनीया या जातिः कापीह सा धुता" भर्त्तृहरिः।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृताः काले" कुमा०। "कामपरवशं न विप्रकुर्य्युः" कुमा०।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक० सुट् च। संस्करोति पात्रम्।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट्। संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः। तत्पूर्वकः समवायेऽर्थे च अक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति सम्भवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट्। उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते' सि०कौ०।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" मू०।

'पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणाद्द्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम्। अतएव पचतीत्यत्राधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। न चैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या शक्तित्वेनैव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारस्यादिप्रकारकबोधोपपत्तयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात्। न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः। किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् भवातेः घटस्य कर्त्तृत्वेन तत्राश्रयाकर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्त्तृत्वस्य दुर्वचत्वेन घटस्याकर्त्तृत्वात्। तथाश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च आकाशादावतिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्म्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तद्धर्म्म इति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्म्मकत्वसकर्म्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति। अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम्। तथा च यती प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्म्मकतापत्तिरुद्धरणीया दुर्वारेति। तथा च नहि यत्न इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्म्मकता वा न स्यादिति भावः। अथ वा व्यापारो भावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तल्लाभयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञ इति। अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्म्मकत्वोच्छेदापत्तिः। न च कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्म्मणि लकारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्य्यं कर्त्तुं शक्यम्। एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः। अतएवाह।

"किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्यात् यगाद्यपि।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव" मू०।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितयत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अत इत्यादि। यत कृञो यत्नमात्रार्थो नेष्यते अतः कर्म्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्म्मवत्कर्म्मणा तुल्यक्रियः" इति(पा०)सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यतएवास्योत्पादनार्थकता अत पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्म्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति"।

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथा [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] तथा । न च [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
तेन [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible] १।१।७ [illegible] । [illegible]
"[illegible] इति [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] तेन [illegible] इति [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
न [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] न [illegible]

इति भाष्य । तेन [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] नापि [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । नापि [illegible] न [illegible]
[illegible] नापि [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

तथाहि । अथ चैत्र पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्र पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत् । अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किन्तु । व्यापारस्य याचत्वस्य तल्लिङ्गकस्य वर्त्तमानयत्नानुमानमिति फल्य माद्यवयवपेक्ष्य यत्न याचत्वे न्याय्यात् । नचाचेतने व्याख्या तस्य व्यापारव्यापकत्वावधारणादेव फलनेति युक्त गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्यातादृव्यापाराचगमोप पत्ते । यत्रयिगमटगाया तज्जन्यव्यापारकाले पचती त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया । यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन व्यापारे शक्ति । अन्यथा तथापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् तथात्र तद्‌व्याख्यात यत्नवाचक व्याख्यातत्वात् सिद्धा ख्यातवत् तर्कयोक्त एव । एतेन फलानुकूलोव्यापा रोधात्वर्थं आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्र पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व प्रतीते मुख्य एव प्रयोग. । पचतीत्यत्र यत्नाभोभात्वेना क्षेपात् सिद्धत्वन्यकृलव्यापारस्य यत्न विनानुपपत्ते रिति गुरुमतमपास्त पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान इत्या- येपादलाभेनाख्यातार्थत्वात्" । रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापार आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवर णात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व- त्राख्यातप्रयोगो मुख्यएव । यतते जानातीत्यादावपि यत्न ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् ननु व्यापारे यत्नोवाख्या- तार्थं यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् व्याख्यातार्थं विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाक करो- तीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घट करोतीत्यादौ कञर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव कि करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्- पादनाविशेषेणोत्तरमात्मकमपि समञ्जसम् । चैत्र उत्पाद- यतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति आख्या- तार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्ते रुत्पत्त्यभावात् । वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतान्तुत्पा- दनार्थ धातूत्तरवर्त्तिन व्याख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाचत्वा" तन्मतन्तु शब्दचि० दूषित विस्तरभयान्नोद्धृतम् ।

एव दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम् । तत्र स्वार्थे—णिच् कारयति करोतीत्यर्थ. । "एवं यद- कृत्स्नापि रामो राज्यमकारयदित्यादि" रामा०

कृण वधे भ्वादि उभ० सक० सेट् । कणोति कणुते अक्षा- षीत् अक्षत । चकार । अस्य न इट् गुड्विधौ तना- दिकार्यैव ग्रहणात् ।

ककः पु० क—कक् । गले कण्ठे हेमच०

ककाण पु०क इति कणति कण—शब्दे अच् । (कयार) ककर पक्षिणि, अमर स्त्रियां ङीप् । द्युतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् ककरौ ह्यरा०।

ककर पु०क इति शब्द करोति । द्युतकारके देहस्थे वायौ । "ककर(ण)स्तु द्युते चैव जवाकुसुमसन्निभ ' पदार्थादर्शे योगार्णव । २भिये त्रिका० ३ककणविहगे शब्दरत्ना० ४चक्रे (चक) ५करवीरेऽधे च राजनि० । [राजनि०

ककला स्त्री कक ककाकार जाति ला—क । पिप्पल्याम्

ककलास पुस्त्री कक कण्ठ लासयति लस—णिच् अच् । सरटे (कँकलास) पक्षिणि अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ककलासस्यानिष्टसूचकत्व तच्छान्तिश्च शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका० तालव्यान्त पाठ इति मेदि० । "ददृशुस्ते महाकायं ककलासमवस्थितम्" । "सधाद्व्योदपानस्य ककलास स्थितोमहान्" भा०अनु० ७०अ० । स्वार्थे क तत्रार्थे । स्त्रियां ङीप् । एतेन ककलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

ककवाकु पुस्त्री ककेण वक्ति वच—परिभाषणे उण् कच । १कुक्कुटे अमर । २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी । "ककवाकोर्ध्वनिमाकर्णयन् कल्ये" माघ । [त्रिका० ।

ककवाकुध्वज पु० ककवाकुर्मयूर ध्वजोऽस्य । कार्त्तिकेये

ककाट न० कक कण्ठमटति अण् उप० स० । घाटायाम् "इन्द्र गिरो,ऽग्निर्ललाट,यम ककाटम्"यजु० ८,७,१,

ककाटिका स्त्री कक कण्ठमटति अट—ण्वुल् टाप् कापि- सत इत्वम् । ग्रीवायामुन्नतदेशे अमर "ककुन्द्रे मर्मा- णि चतस्रोऽधमन्योर्द्वौ मात्रिका द्वे ककाटिके" । "जातु कूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धकुकुन्दरावर्त्त ककाटिका- येति सन्धिमर्माणि । "कुकुन्दरे कशधरे विधुरे सककाटिके" इति च सुश्रु० । "शिरोग्रीवयो सन्धाने ककाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता" सुश्रुत तत्स्थानकृतम् । "ककाटिकाने छिन्ने तु गच्छन्त्यपि सभीरणे" सुश्रु० ।

ककुद पु०न०क्षत—रक् कोऽन्तादेश उणा० । १सान्तापनादिनां ककुद्य मानादिषु मिताऽदर्शित यथा

[illegible]

एवं त्रिपलन्तु पयः पिबेत्। पलमेकम्पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति"। त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमात्रपूरणपर्य्याप्तोदकवाष्पं पिबेदित्यर्थः। यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रं "त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयन्त्र्यहं शीतं पयः पिबेत्। त्र्यहं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्षः परन्त्र्यहमिति" यमस्मरणात्। इति तप्तकृच्छ्रश्चतुर्विधः। पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" या०। एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात्। अतश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैवैकभक्तव्रतमनिवाहयेदिति। तत्र दिवेति रात्रिव्युदास एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः। भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः। एतच्च लघ्वादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्य्युदासेन लघ्वङ्गभूतभोजनं विधीयते। तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम्। त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति"। अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितत्वाभिप्रायेण नक्तपर्य्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति। गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति"। एवं नक्तभोजनविधावपि। न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवारात्रौ वा सकृदन्यैव तपोरूपत्वात् कृच्छ्राणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः। अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्य्यादिभ्यो न याचितव्यम् प्रेषणाध्येषणयोः साधारणत्वाद्याच्ञायाः। अत एव स्वगृहेऽपि सूदभार्य्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा। अमुमेवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन "अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेतेति"। अत्र च ग्रासस्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतमिति"। आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम्। कुक्कुटाण्डप्रमाणाश्च यथा वा सुविशेन्मुखमिति"। अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः। आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्द्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्त्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्। सायं त्र्यहन्तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम्। प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्तु दापयेत्। अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति"। यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रं सायव्यतिरिक्तापरत्र्यहत्रयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विशेषः "सायंप्रातर्विनार्द्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात्। अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायं प्रातस्तथैकैकन्दिनद्वयमयाचितम्। दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते"। प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते" या०। अयमेव पादकृच्छ्रः। यथाकथञ्चिद्दण्डकलितपदावृत्त्या स्वस्थानविवृत्त्या वा। तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा। तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते। तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम्। अहः पराकन्तत्रैकमेवं चतुरहोऽपरः। अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः। बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति"। आनुलोम्येन स्वस्थानविवृत्तिपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहम्परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" इति। प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वशिष्ठेन दर्शिता। "प्रतिलोमञ्चरेत्तु ए कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति"। जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तथा स्त्रीशूद्र समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति"। जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः। "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तम्भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेताथापरं त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्य्यैर्न सम्भाषेत रौरवयौधाजपे नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमोहमाय नमोमोहनाय नमोधन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः। मौञ्ज्यायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः। पाराय सुपाराय महापाराय पारयिष्णवे नमः। रुद्राय पशुपतये म-

ह्रौ हेताय सप्तमवायवमनताभासितमवो करताय नमोंक-
रणायायोपाय नमिये हृदिये मर्तदिमे नम । कुमीना
हिमाय नमः । मौनपीनाय पिनिकाय नमः । नमा
वाभिकुपाय नमः । नम राय च नाय हृदयेकाय च-
रिकेवायोर्दैनी नमः । वकाय नामकाय वाकमस्यौवै
कर्मावि ममाय वामकपिवे नमः । दौवाय दौवदपि
षे नम । नीमाय नीमाकपिवे नमः । वरिमाय च
कुपाय मतायुपाय मध्यमुखायोमनत्पाय मद्य-
चारम्भे नमः । मभ्रूमवायय मन्त्रिवाये नमः इति
स्थरेपीदियोरस्तायनेना भगान्यापुरुषो हारवरा
मवाम चर भयविन वामो देवाभो वकवार
मदे वाचा । वोनाम वाचा । ममीनेनाम्बामिमूाय
पिनमो देवभो मकुपे मनायमोऽस्मरे पिरकव
इति । वर्मे माकुपयोमयपि । तम "पिन हृदपि
रमायाचीन पिनवाभ्य रमवावयन वकुमवबोऽस्य
मन पिनमेवेनर वर्णोन कुम मरिकर्म वामवते च
वारकुपि वमोंपिरव म वावेन विर्मप्रमायवीय ।
मन रोरमवीयाममवामवयी मयोकुमायेवारिदविम
मनादियोपमानादिवकुपमयायरिवकु मोमीयराय-
कुम पिरवाय कुर्वीत । वयव मोमीयरापुद्रमा-
नायमहवनादि मीमबोपममेवेविकर्मनरामपिम-
मरमम् । परमनमप्रापि च च ममनरमो पिरेवा-
मरामन्मेमबोमापि । वरिवायनाय अमबेवापि
मम स्वामाभिपूरवमीमन:" मा० । एतदर्थम मर
मरमनादिमावामवमर्मकुबोऽमिकम स्वाम् । तयो
मु पिरेम माव मावमरे वाभिपूरवमामनम च-
वीम च हम्दोवैमतिमावाम् । मम च मानभोममाय-
मारेम माभिपूरवमोमपिमामामस्मवारेतनिवेशाय
एम ोऽमविकमनम । मयापि मावमो मामनार्यन-
देव कुमना । मन मह ।मु मवर्ग मामनमीमकुमय
वारिम मीचिम वर्गम् । मदर्ग मोमवदिममविवाय च-
रम पिम इति ममामिपूरमवरिविमामनमामनाभिम-
मम् । मनामिमनमाय "मनामिमय ममाय
पिरमामेवतिमाषिम् मा० मनमिमपिराम ममता वर्मय
मनामिरममामम मम पिम मम् । मीमवेन तु मायम-
रामममवेम मर्मम ममामिमक मत्ता "मनमनम मीम
म रममामिमच इति । मरम मदमोमेममामवीम
मेना । मरामनाय "मामनामीममाबीम मराय मदि

मीचि मा मा मनुमर्गौऽमर्गमोम । मौमानुमाम
"पिमाममामनमाम मम मा मविमासनम् । एमसो-
ममायम मम । मीमोऽममनी । पिमानोपिनुमाय
पिमममनीवममिमानोविमृरमनम माय रत्नामेवेर्व
मनि दिमनरमनम मर्न मगि मममीर्म मीममम मयो-
मविमीमनी । मुममपिमनम् मानममानामविमनम-
पिमममम् । मामावेम मवरममानी मौममममम
"पिमानर्म ममनममनर्म रमममोनमम् । मामौ दवि-
मा हमानी भौतर्ग मम नमाम" इति । मयाममाय
मम नाह "मवामिनाममावायोपि मम मर्मापि ।
मुमायम रमम मोम मायुरमापिमा" म० "मामि-
ममवारेनामकुमान मीवैम मम पिरमामामि म-
हमामनामी कुमायरमामा रमामौपिना । मम मपि
दमामिममपिमामाकुमायम पिमपि । मदिम मम
पिमपिरतपिमनुमायरमना "मामायम पिमाम
रमनौरमनमुमाम् । मायमनमरमनमामोनुमनम-
मरमम् । मर्मिमपिरामम मुमायम रमनौ" इति ।
मम मारीमाय म पिमम ममा मममोरमामाय पि-
मामे पिमा । मामुमामनमाम मामुमानाम च
ममी । १०० तु मे "मनमामम ममय मम मदि
ममरमम रामा । ममम मम ममनमम मामि
मा" मानमा । दहमामे मममुम च पि च
मर "मनम देवाममुमवराम मामि मममर्म च म
मामनम:" मा० म०१ म० । "मममा मान म मामम
रामा । रमनमाम पि ममनपिमा मविमो मीम-
मे मर्म मममरेम्" रामा० । "मनोऽममा ममाम मम
रमनोमर्म पिममनम मम० । रमामनमी "पिम
मनोरामे रममर्मिमम पिमानेम" मम० । "मामर्मिम
मीमु मममम मनापिम ममनमेम" मम० । "मर्मे
ममि मनो मममरामोमीमनी । मर्मिमे रम मार
पिमामम पिमामनी । पिमामने पिमामम रामाम
ममना मरम ममम रमामेमा । "मनर्मनार्म
मामायमरपिमायमम् ममर्म मामामनारम् मम म
रमम । ममाम म मेदि मनममम मेनै म रममि
मम मेदनी मुमा मम मामनमीमिमाम् । म
म मनी मार्म पिमीम पि । मुमा० ममर्म मा ममर म
मा । ममममम् ममे इति । पिमिमम् ममुर्म पि "मम
ममो ममूर्म" मा० म० । पिमी मीम । मममाने

ततोऽष्टौ पञ्चमी कृच्छ्रात्मुक्त अत्यपरस्मे तृतीया कृच्छ्रेण विशेष युक्त। एततपञ्चम्या अलुक्स०।

कृच्छ्रसान्तपन पु०न० सम्यक् तपनमत्र प्रशान्तयण् कर्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु० ६त०। विल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्ध पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृति।

कृणञ्ज पु० कृषस्+पृषो०। कृषञ्जयशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ-बा०नु चारम्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत स शब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्त्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तया बभूव आस चकार चक्रे। कीर्त्तिः कीर्त्तनम् कीर्त्तित, कीर्त्तयन्। कीर्त्यते कीर्त्यमान

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् मुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति-कर्त्स्यति ईदित् कृत्त कृत्ति। "न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्-त अचकर्त्तत्-त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकीर्त्तिषु" माघः। कर्त्तनं कर्त्तरी कृन्तनम्। [अकर्त्तीत्

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्त अकर्त्तीत्।

कृत् पु० करोति प्रातिपदिकसंज्ञा कृ-क्विप्। १प्रत्ययभेदे तस्य च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानम्। अतएवोक्तमभियुक्तैः "सनाद्यन्ता कृदन्ताश्च तद्धितान्ताः समासजाः। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ्व्युदासाय प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्"पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०।"कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः"पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २अमिते३अभ्यस्ते च। "कृतमोदमसह्यादि तस्कृत्यादि कृताकृतम्। मोक्षादि चाकृतं मोक्षमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः" कात्या० उक्ते ४ओदनादौ हविषि न०। "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७सत्ययुगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः"। तेन ४८०० दिव्यवर्षात्मकमानम् व्यक्तमुक्तं सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्म्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः"। ततश्च मानुषमानेन, ४३२०००० वर्षात्मकमान। तदेतदुक्तं सि०शि०"खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाङ्घ्रयो युगघ्नगुणैः। क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। सखसन्ध्यकास्तदशकैर्निजार्क १२भागसम्मितैः। युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहता" मू० 'खखाभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां खखखदन्तसागरपरिमितेन १७२८००० चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरण १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेताख्यो द्वितीयो युगचरण १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४०००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणाः। सखसन्ध्यकास्तदशकैर्निजार्कभागसम्मितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावांश्च सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एवं खसन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः। तत्र कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि१४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांश १४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांशः १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००, कलेरादौ ३६०००सन्ध्या तदन्ते ३६००० सन्ध्यांश" प्रमि० "पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे" नैष०। ३०४ पृ० अयशब्ददर्शिते ८चतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०सोमभेदे च तत्रैवोदा०। ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त। १२क्रियायां न० कृतपूर्व्वी कटम् कृतपूर्व्विशब्दे विवृतिः। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः १४चतुःसंख्यायां "युगाग्नी कृतभूतानि" ति०त० जिगमः। १५साधिते पक्वे त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृत करणे भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूप कृत-क्नु वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूप।श्लादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतकं तदनित्यमिति न्याय। "शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्" सुश्रा० "एतेन विधिना कृत्वा कृतकेन

न्ते दैवाय [illegible] [illegible] नमः [illegible]। [illegible] दिव्याय नम । [illegible] शिखिन्याय नमः । [illegible] नमः । [illegible] [illegible] नम । [illegible] [illegible] नमः । [illegible] नमः । [illegible] नमः । [illegible] [illegible] नमः । [illegible] नमः । [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वाहा । [illegible] स्वाहा । [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible]

'गृहे दास्यां जातो गृहजातः १ क्रीतो मूल्येन२ । लब्धः ३ प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः ४ । अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय भरणाद्रक्षितः ५ । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः ६ । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः ७ । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः ८ । पणेजितः यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः ९ । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयमुपगतः १० । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः ११ । कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः १२ । भक्तदासः सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य प्रविष्टः १३ । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया कृतसङ्क्षोभेन तासद्दास्या दासत्वेन प्रविष्टः १४ । य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता" १५ । इत्थं पञ्चदश प्रकाराः" ।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन । शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता ।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोनृप धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग० ९,१०,१२,

कृतपुङ्ख पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोवाणो येन । शराभ्यासनिपुणे अमर ।

कृतपूर्व्विन् त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा० इनि । कृतपूर्व्वकर्मके तद्बोधप्रकारः सरलायामस्माभिर्निर्द्दिष्टो यथा "कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिप्रकाराभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा० समासे पूर्व्वादिनिरितीनेरनुशासनात "सपूर्व्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्त स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वोटिमदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिसम्भवः । भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेवा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य "सह सुपेति" पा० समासे कृतं तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकर्तक्रियाया कर्माकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वय एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा । अविवक्षा गमादिस्था यथा प्रासादिकर्म्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति" । गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविवक्षा अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः" ।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः । कृतहानौ दोषभेदे । स च दोषविशेषः "कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ

कृतफल न० कृतं फलमस्य । १कङ्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप् स्त्री राजनि०

कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन । कृतस्तोत्रे "यत्र ब्रह्मणस्पतं कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत—भा० क्त । अलमर्थे, निषेधे च ।

कृतमाल पु० कृता माला अस्य । १आरग्वधे, (सोन्दाल) २कर्णिकारे च अमर । ३कर्णिकारवृक्षे ४नदीभेदे स्त्री राजनि० । ५कृतमाल्ये मालाकारे त्रि० ।

कृतमुख त्रि० कृतं सत्कृतं मुखं यस्य । पण्डिते अमर

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरोः प्रतीपस्तस्मात् जातः कृतरथो यतः" भाग० ९,१३,१, स्तो० । २सम्पादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतम् लक्षणमस्य । १गुणैर्लक्षिते अमर । २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्याज्याः कृतलक्षणाः" मनु ।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकनृपात्मजे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुनः" हरिव ३३अ० । यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः । स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद् हृदिकः सम्बभूव ह । तस्य पुत्रा बभूवुर्हि दश भीमपराक्रमाः । कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि०व०३९अ० "रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिव० ११२अ०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन । अभ्यस्तविद्ये त्रिका०

कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन । १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुनः" हरिव०

[illegible]

[illegible]

'गृहे दास्यां जातो गृहजातः १ क्रीतो मूल्येन२। लब्ध ३ प्रतिग्रहादिना। दायादुपागत पित्रादिदासः ४। अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्रक्षितः५। आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितो नीतः ६। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः ७। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः ८। पणाजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहन्तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः ९। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयम्प्रतिपन्नः१०। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः ११। कृतः एतावत्काल त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः १२। भक्तदासः सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३। वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः १४। य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता"१५। इत्थं पञ्चदश प्रकाराः"।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन। शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोनृपः धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग० ९।१३।१९, [व्यासनिपुणे अमर।

कृतपुङ्ख पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोवाणो येन। शरा-

कृतपूर्व्वी त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा० इनि। कृतपूर्व्वकर्मके तद्बोधप्रकारः सप्तम्यामकार्मिनिर्द्दिष्टः यथा "कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिप्रभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा० समासे पूर्व्वादिनिरितीनेरनुवृत्तिमता "सपूर्व्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेष्यतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेष्यतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न इनिसम्भवः। भाष्यप्रामाण्यात्तु तत्र कृतौ भत्वाभिधारीतिराकलनीया तत्राहि प्रथमं कर्म्मविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य "सह सुपेति" पा० समासे कृतं तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वपदादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चात्तु कर्त्तृकृतक्रियाया कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वय एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा। अविवक्षा गमादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति"। गमनकर्तृग्रामकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया। कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविवक्षा अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः"।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः। कृतहानौ दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य। १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन। कृतस्तोत्रे "यत्र ब्रह्मणस्पत कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत—भा० क्त। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु० कृता माला यस्य। १आरग्वधे, (सोन्दाल)२कर्णिकारे च अमरः। ३कर्णिकारवृक्षे४नदीभेदे स्त्री राजनि०। ५कृतमाल्ये मालाकारे त्रि०।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य। पाण्डिते अमरः

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरो प्रतीपस्तस्माज्जातः कृतरथो यतः" भाग० ९,१३,१, श्लो०। २सम्पादितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतं लक्षणमस्य। १गुणैर्विदिते अमरः। २कृतचिह्ने च "ब्राह्मिसम्बन्धिभिस्ते त्यक्तव्या कृतलक्षणाः" मनु।

कृतवर्म्मन् पु० कृतयोर्भ्रातरि कनकवंश्यात्मजे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादर्जुनः" हरिव० ३३अ०। यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः। स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद् हृदिकः सम्बभूव ह। तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्व्वे भीमपराक्रमाः। कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि०व०३८अ०"रामे भारः समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिव०११२अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन। १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे। "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः। कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुनः" हरिव०

[illegible]

घृतवितम त्रि॰ [illegible] "[illegible]" [illegible]

घृतवैदिन् त्रि॰ [illegible] [इत्यमा

घृतवेष(स) पु॰ [illegible]

घृतधेनु स्त्री॰ घृतस्य धेनुः [illegible]

घृतसम त्रि॰ [illegible]

घृतसंज्ञ त्रि॰ [illegible]

घृतस्रापविका स्त्री॰ [illegible]

घृताक्त पु॰ [illegible]

घृतवत्स त्रि॰ [illegible]

घृताघृत न॰ [illegible]

[illegible]

घृताग्रम पु॰ [illegible]

घृताब्धि पु॰ [illegible]

घृताद पु॰ [illegible]

घृताञ्जलि पु॰ [illegible]

घृतान्न पु॰ [illegible]

घृतायत पु॰ [illegible]

घृतानुक न॰ [illegible]

घृताम्र पु॰ [illegible]

घृताव न॰ [illegible]

भाषानामकाः कृतान्नभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

अथ कृतान्नवर्गः तत्रान्नानां साधनप्रकारं सिद्धानां गुणांश्च तत्र परिभाषा। समवायिनि हेतौ ये गुणिभिर्भाषिता गुणाः। कार्य्येऽपि तेऽखिला ज्ञेया परिभाषेति भाषिता। क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तत्पिष्टको गुरुः। क्वचिद्दोषप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघु-क्तं तृप्तिकृत भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा-दीदिवः पुंसि भाषितः। सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्रुतं चोष्णं विशदं गुण-वन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमप्रस्रुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः। निस्तुषो भृष्टसिद्धः लाघव सुतरां भजेत्।

अथ (खिचिडी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहि-ङ्गुभिः। संयुक्ताः सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः। कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्ज्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (तातापहरीति) लोके। घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजान्भर्जयेद्वटीम्। तण्डुलाश्चापि निर्धौतान् तस्मिन्नेव परिभर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिः समाख्याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा ता-पहरी बल्या रुच्या श्लेष्माणमाहरेत्। हृद्या तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता दर्शिताज्ययुतोत्तमा। क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृंहणी बलवर्द्धिनी। नारिकेलस्तनूकृत्य क्षिप्तं पयसि गोः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचे-न्मृदुनाऽग्निना। नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिशुक्रदा। गुर्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवइ)। समिता वर्त्तिका कृत्वा सूक्ष्मा तु यवसन्नि-भाम्। शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शोषितास्ततः। पोषिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिता समिता (मयदा) स्मृता। वारिणा कोमला कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्तला-घवतस्तस्या लोपश्रीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुख-घटस्यैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्बहिः। मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते। लोपश्री (लाइ)। दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथ वा सिद्धमांसेन सतप्तवटकेन वा। मण्डको वृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम्। पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघु-र्दोषत्रयापहः।

अथ (पोरी) सुत्रापि (दुनौरी) इति च। "कुर्य्यात्समितयाऽ-तीव तन्वीं पर्प्पटिकां ततः। स्वेदयेत्तप्तके (ताथोया) तान्तु पोलिका जगदुर्बुधाः। तां खादेत्सूपिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः।

अथ मधुक्रोडपूपी। समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षि-पेत्। तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्ग मरिचादिकम्। लपूसिका तु वृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। स्वेदयेत्कृत्वा भूर्य्यङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणा तस्याः प्रचक्ष्महे। रो-टिका बलकृद्रुच्या वृंहणी धातुवर्द्धनी। वातघ्नी कफ-कृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत्। अङ्गार-कर्कटी ज्ञेया सा वृंहणी शुक्रला लघुः। दीपनी कफ-कृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।

अथ माषरोटिका। माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तक-ञ्चुकाः। आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः। झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चणकरोटिका। चणकस्य रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रज-

वृष्टिकरी मता । एवमन्येऽपि वेशनभवाः प्रकाराः खण्डमण्डकप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं शुचम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत्ततः । सिद्धे जलेन तस्मिंश्च वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवार (वेशन) इति लोके । द्रव्याणि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समानतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।

अथ सहार्द्रकम् (सहरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमूर्वीरे कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहार्द्रकम् । सहार्द्रकं गुणाढ्यं शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (खचमी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः पक्वस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकाद्युते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (ह्यास) । पाकपात्रे तु बहूनि मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् मृदून् । यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत् स निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीख) कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधासमं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टित्वेनोच्यते)

मांसशृङ्गाटकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । सपक्वं हिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते दग्धे तत्तु च मांसशृङ्गाटकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं बल्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सुश्रुतोक्तगुणकथनाऽनुपदे द्रष्टव्याः)

शाकपाकविधि । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं धान्यचूर्णादि सिद्धे हिङ्ग्वादिकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितां मर्द्दयेदम्बुस्नेहेनापि च यत्नयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते । सन्नयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्म्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा बहवस्तस्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्पाव (पेराकी) घर्षं घृतसमिता निर्मिता घृतमर्द्दिता । कुट्टिता याः सिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिता । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलं सकर्पूरं खारवीजान्यनेकधा । घृताक्तसमिता पूररोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारश्च प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समिताया घृताढ्याया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तान्तु सन्निहितां दीर्घां पीठस्योपरि धारयेत्

[illegible]

पुष्टिकरी स्मृता । एवमन्येऽपि वेसनभवाः प्रकाराः पक्वान्नखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं शुभम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत्ततः । सिद्धे सतेन सम्मिश्र्य वेसवारं परिक्षिपेत् । वेसवारः (वेसन) इति लोके । द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च । तथा चाय लवङ्गानि मरीचानि समाहृत । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।

अथ सहार्द्रकम् (सकरमास) इति लोके । छागादेर्मांसमार्द्रे कुट्टितं खण्डितं शुभम् । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहार्द्रकम् । सहार्द्रकं गुणाढ्यं शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः खण्डशोऽपि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तदं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (खास) । पाकपात्रे तु उज्ज्वलि मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलानपि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् । यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि । तथा पचेत्तु निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीख) छागखण्डादिमांसानि प्रथितानि शलाकया । तैलं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव न्यूनाकृतं भड्तिमेव उच्यते)

मांसशृङ्गाटकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजिरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । एते द्रव्ये तद्गुरु मांसशृङ्गाटकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं वृष्यं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं पथ्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च शब्दतेषामुपयोगानऽनुपद वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् । इत्येव सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितामर्द्दयेदम्बुसमेनापि च सम्नयेत् । तस्यास्तु वटिका कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते । सम्नयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः समधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा बहवस्तस्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्याव (मेराफी) पर्यायः साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्ज्जिता । कुट्टिताचाकिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिता । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलकर्पूरक्षारवीजान्यनेकशः । घृताक्तसमिता पुष्टरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारस्तु प्रकारोऽयं सम्याव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्लणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्यावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेणिका (फेनी) समितायाः घृताढ्याया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्

मैहमेहसुरैमैता मयैता मर्दंडी भवेत्। मसन्न रिवता तावत् समस्तानेन मर्दयेत्। तत्र महभेदू वा महीन च वैमयेत्। मासिसूप तव गोर्व पिण्डं मधुरं भरेत्। तथा दंडम महोपली विदलीव ग्रथ्य् एक्य। हलसी वैद्यमेहोसली मया मात्यपुष्पप्रासिः। तवसी वारसेशान्ये मरेवत यथा यदा। तत्सत्ता यत एवा प्रयुक्तसमायरेत्। विवैरा वेमिका मात्रा मत्स्यौद पुर्ना पुरा। यत विहितमुपिर विवेषोसमहाकूत। मैहमेत् मतारैहु मेहनम् (मैमन) इति मोबे। कर्दंडी रोदी। वोपमी (वात) इति बोबे।

अथ यस्य वो(वोपवो) इति बोबे। पविताया यवाग्रामा वोपमी सता च मेहमेत। यास्ते वा पर्नवेमिहा यम वो वेविकापुमा

अथ वोदण (वात्)। मसत्त्वया दर्पितवा सता तस्मान्चिमाणि च। निमुनो मथमेदाचे वयकमावेन मौनमेत्। पुष्पेन वोदनाम् कुर्यात् ते सर्वेसन्तमा यथा।

अथ सप्तोदयः (वोविपुलतार्)। सहामो भूमयी यत्र वोगयोमिविंतास्यू मा। यसायन हीतर्ं पर्यंद भाग मेथता। भूमयीसु स्पीडूता मदितेत् पत्रकोपरि। ततम्नि पिन्दपकाव् तावु पयतात् वनकरेत्। विवासाविन यैयोम्न कुर्यात् शकेन पीदनाम। अथ ए (बाषता) इति मोबे। सम्पोधी मिदोदुषा माणु भीमो दर्पितः। यमुभ्री स्वदहायसमोभो छामीरयः।

अथ वैस्त्नोदयः(वैचोयावह या)। एवमेव प्रकारेण यात्रा वैसमोदयाः। ते सत्ता यत्र मीता विहितासया मता। विजविभी सारयुक्त विदलहलकात्तुपा।

इत्युवृत्तिका। इदं अथ विविधिनसवपरीरेव यानुवर्तिते। सद्दुषियो विदम्याताव् वर्णेज्ञमिता पत्रव। अथ वा सूरियवसा ममवता सुर्वमवरेत्। यदूषसदिनसला वर्षिणि सुरवदरताव्। अथ वारार् वसदमावेत्र भावमेत् कर्पूरादिभिः पूरय। अथ इत्यवूरिका या वस्त्रा विवाविवार्यका वर्णिता। वस्त्रा वीमा सुर्षि सुमसरी द रम्यी रचता। सितावि मावशिह रहिं इतरमान्त्रियो रचितम्।

कुसुमिनी (विवेनी) पूर्वं यसमानीव सहामा ययतो मम। सवावपूत रसतेन सप्तमेन सवेवेत। ति-सर्वा पविता सत पुषय स्रवन्तिस्तम्। तत्रार्ं प्रदातृ भोवविला इते विवेत्। याके सारमेया

मद्यावद्या वि सदसताम्। तदसत्यविजेमाव वीर्णोयावते इ तत्। परिवाज पविसाज महन्त वो विलेत्। इह सभतप्रयाला विस्ताभातपयूविम्। सेवतां वसाधीसा विवाजी सहहुर। कर्पूरादि सम्बन्ध पाणविशोधयेत्। यसा पुरावहितो मावा इति वसि समाप्ता। भावतरितवती इव्या इच्या च विरानवी।

अथ वतमरिन्द्रका रचना। (विपरीता) याली बाण-मवकतय रचित। इत्यावर्त मर्दती पुर्वो सम्बन्धो-विता परिवरे। विविध विविधं वितेत्। इत्यार्ं दोन समबस्तमयोवायुत्रा इह वासनेत् देवीकवर्त्त वसुवरिपूर्वोजित वतोवमेत्। मीलेन विवमेवले रविता माला रचना बनत्। पीतच च इत्यत इपरिवि भीसा वसावादिता। तत पेय सत्सर्तीसहित व देवते निजम। वह सारविर्मावतिविर्ते वर्णयिताया समम्। पीत सता यहरि में इति बोविताया में च मसवनविवायुतार्मिता। मे-पावि यावरतिवसर्वीर्मतापत मावित महर्ष वीनमाव इच्छेत्। एतान्त पुलवा यवरा रीवमी महर्षि-साविर। रौनमी च पयी विस्वा चवरा विविदा वरा। रमाविल मवादाप मविजाव विवामेत्।

अथ वर्षेरोदयम् (वरत्) सवैव वौतवैव मौविना पुवर-वेदा। यदा वसदायु दयरिवेव वर्णिता। म-र्ं रोवस्यापा मम् इति विहर्ं इयेत्। सररो-इवायासार्ं पुतव विविर भरम्। यही एवं अथ वासु सायनिमप्रावाहम्। पुष्पाच दैवसपाद स्वहस्ताम्बिर भरम्।

अथ इत्यावलम् (वता)। अथ बाजावसरावलम्। वालमाने तत्रे विज मधूर्णं इवनाविता। विहारीवात च सह वर्पूरर्पराभिनतम्। ववावनर्मिदं भेद वौनवैन बिविवेत्। सयी वविवर्ं वर्णं वौसमिन्नियवर्दवेत्। मावविवाववातायवम्। वविवायाः वर्ण पत वर्षे वादिता सवम्। वर्षैरावलिवे विव वाहनुत वाविवम्। वमिमावयसवा भावत वाजवावन्। विवर्णं ववर्ं विविव वववपु मधिनीवनम्।

विनु ववमवावम्। वासेव विवर्णं वोव ववमार्ं मर्ं रोदनम्। ववमुमादिभिमिश्च वाम वावसवम्। विनु वववर वावसम् ववमावनम्। मस्तियैव यर्पुं मसवावरावम्

धान्याकपानकम्। शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम्। शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम्। नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्।

अथ काञ्जी। काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः। काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम्। शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्। न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र शालि प्रदीयते।

अथ शालिः। आमलाम्लफलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम्। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं कथितं शालिरुच्यते। शालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी। मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निवर्धिनी।

अथ तक्रम्। तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि मथ्यो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने वासयेत्। भृष्टहिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टान्तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम्। तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम्। उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम्।

अथ दुग्धम्। विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः। तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्। दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे।

अथ सक्तवः। धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः।

तत्र यवसक्तवः। यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः। कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः। ते पीता बलदा वृष्या हृद्या भेदनास्तथा। तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः। कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः। प्रशस्ता घर्मदाहाढ्यव्यायामार्त्तशरीरिणाम्।

चणकयवसक्तवः। विस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवैः कृताः। सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः।

शालिसक्तवः। सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः। मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः। न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून्। न जलान्तरितान् तद्वत् सक्तूनद्यान्न केवलान्। पृथक् पानं पुनर्दद्यान्नामिषं पयसा निशि। दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्।

अथ धाना (बहुरी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम्। धाना स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः। तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः।

अथ लाजा। येषां स्युस्तण्डुलाः शालिधान्यानि सतुषाणि च। भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः। लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते। स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः। छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः।

अथ पृथुका (चिउडा)। शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि। पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि। सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते।

अथ होलक (होरहा)। अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः। होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः। भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्।

अथ उम्बी। मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत्। तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता। (उमिया) इति लोके। उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा।

अथ कुल्माषा (घुघनी) अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः। कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः। कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सगुडं तिलपिष्टकम्। पललं मललं वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम्।

अथ पिण्याकं (पीना)। तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलं स्मृतम्। पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्न स भक्तस्तद्विदुर्बुधैः”।

अन्येऽपि कृतान्नप्रकारा पाकशास्त्रे द्रष्टव्या
कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम्। लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः। वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः। स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी। क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी। विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी। पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा। हृद्या सन्तर्पणी वृष्या बृंहणी बलवर्द्धनी। शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वम्लाश्च दुर्जराः। सिक्थैर्विरहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता। विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा। विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः। कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी। धौतस्तु विमलः शुक्लो मनोज्ञः सुरभिः समः। स्विन्नः प्रस्रुत

मद्भवेद्भूमेनैव वर्धेत वर्धते भवेत् । तत्स्य दिवसा तान्तु वचनाभेन वर्धयेत् । ततस्तु नद्भवेद्भवा नद्भवेन च वैवयेत् । पावितूर्वे तत मौर्य विविधं बहुधं भवेत् । ततः वंदन नद्योगकौ विद्यीव पुनव पुनव । तमसौ वैद्युवेद्योगसौ तथा वालववक्वसि । नमसौ तमसे दाम्बे भवेत्त इतः च तत् । तमसता यत्र एवा बहुद्वचनाचरेत् । विदैवा वेविता माना वद्धवैन वृषा इते । ततः विविवपुरिदं विवमोवधदराद्भुतः । वैद्युवेत् तथारोवेत् वैवमम् (वैवम) इति भोवे । वर्षदी रौटी । चोवमी (चार) इति चोवे ।

अथ वन्य वी(कोइावो) इति चोवे । वविताका वनाज्ञाका चोवमी कला च वैद्युवेत । वाव्वे वा वर्णवेविता वन्य वो भेदिवाद्भवा

अथ चौदव (चाइ) । ववाचवा वविवता कला वनवा- वि तावि इ । विदयौ वर्णवेदाव्वे ववववाविव चोववेत् । वृक्षेण चोदवात् कुर्यात् तै कुर्वेतव्वथा वथा ।

अथ वहचोदवा (चोविपुरवाइ) । वहावां भूमौ वमवद् चौववेविर्मिता वृता । वहावव वतेवद्वं चर्मदं वात वेवनः । भूवौव्र वणोवुको प्रविवेत् वर्मदैवादि । वर्तांव विवृतवावाव्र भातु वरवाव्र वन्वदेत् । विवावाविन वंवोव्य कुर्यात्वेव चोदवाव । अथ र (चावरा) इति भोवे । वववर्षी मिदोवपुः वाइ भौमो दविवत । वचुप्री वादवृकववर्तवी चवयोदव ।

अथ वैववोदवा(वैवोकामव चा) । ववनैव यवादैव वावा वैववोदवा । तै भवा भवन भौवा विविवावदा वथा । विवविवी वादतुाव विवदव्वववावया

इल्वकृविवा । वदत वचव विविविवतवदवौवैव वावृविवेव । दवदु वैवा विवव्वावाव ववद्दविवा वमद । वच नां वृविववक्षी वमवदवा पूर्ववनीव । वहदवदिववदवां वर्दिवि दमबहदवाव । वच वावव वववावावि वावदेत वद्दतवाविवि कुमव । वच इल्वकृविवा वा वव्वा विवाविववावदा ववविवा । दव्ड्रा भौवा पुर्वी दववदौ व वची दचा । विदवावि वावदवि वदि वृदववा दिवौं वविवदम् ।

इल्वाविवो (विविवी) पूर्वं वदवावीन वव्वाव ववदो वच । वव्वावृपूर्व दवाबैन वाइक्षव वविवदेत् । वि वववं वविवा वव दृव्वव ववदविववम् । ववमु वदावइ भौवविवा इतौ विवेत् । वावै वावववेदा

वद्राववा न नदववाम् । ववकृमविवेनाव वविदे वावजे इ वत् । वदिवाव वविवाव वव्वा वी विवेत् । इवा पुवभावावा विदवावववृवार्विव् । वो ववलां दवावीवा विवावाबै वहूवे । वर्दुवादि इवव वावविवोऽवत्तन । दवा कुवृविवौ भावा दविवाव वववदा । वावदविवदी इव्वा दव्वा व विवर्षंवी ।

अथ ववावविवैवा दवावा । (विवादिवी) वादी वावि- ववववव दविव दवावव वर्वदी पृवां ववनुवो- विवां पविवडे विविव विविवृ विवेत् । इववां वठेव ववववववदवाव्रा वव दावयेत् दवाविववद ववूर्वविवैवौर्वैव ववोववेत् । भौवैव विवोववैव दविवा भावा दवाचा ववव् भौवृवव इव इव इवदिवं भौवा ववावादिवा । वथा वैव ववववौ- इदिवे व वैवावे विवावे वव वादविवौवदिविव वे वर्वेवुववावां वववृ । भौव वथा ववदि वे दवि- भोविवावा वे व इववदविवावदवाविविवा । वे वादि वावविविवववौर्विवावाव वाविव वदवि वौवव- वाद्व कुर्यात् । दवा । इववा वव्वा दौववी वावदि- वविवत् । दौववी इ वृवी विव्वा ववदा विविदवता । दवाविव ववादाव वविवाव विवावयेत् ।

अथ वर्वदौववम् (वदवम्) ववैव भौववैव भौविवा इवव- वैदा । दवा ववहुवदुवर्विवैव वर्वविवा । व- वर्दोववावा वव वविव विदुवं इवे । वव दे- इववावावदे इवव विविदं वदवृ । ववदु दवद ववृ वाइ वावविवावावदवृ । वृववैव दैववाव- वादवाविवाद वदवृ ।

अथ इवावदम् (वदा) । वथ वावववववावदवृ । वावववां ववै विव वदि वे दवावाविवा । विवावोवाव व वव वर्दवाविवाविववम् । इववावविवे भोव भौवौ निर्विवम् । ववो वविवदं वव भौवावैवुववरवा ववाविवावववावदम् । वविवावा वव वव वइ वादिवा इवम् । वर्दवावदिवै विव ववाव वादिवम् । वविवावववववं वावव वावावदम् विवाव इवदं विविव् इवव्व वविवेववम् ।

विवृवववावववम् । वावैव विव्व वे दोव वव वावं वव दोववम् । ववववादिवैविव वाव वाववववम् । विवुववव वावववृ वावावव्वम् । वविवौवि वव्वेद वववावावदावदम्

पायकभेदे "कृतार्ये त्रेतादयश्चोऽन्तर्भवन्ति" आयशब्दे २३५पृ० दर्शिते आमन्त्रिरि'

कृतार्थ त्रि० कृत अर्थं प्रयोजनं येन । कृतकार्ये । "प्रद कृतार्थताम्" किरा० 'कृत कृतार्थोऽपि निवर्त्तितास्पृहा" माघ

कृतालय त्रि० कृत आलयोयेन । १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालया" रामा० । २भेके पु स्त्री० त्रिका०। स्त्रियां चोपधत्वात् टाप् । [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन । विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन । वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठसम्बयुक्ते "प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिक कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध "व्या० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृत शिक्षितमस्त्रं येन । शिक्षितास्त्रे । "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्र" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ—क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "तथा जातिकृतादायुष्मन् । कृतिर्यत्र न विद्यते" भा०व०१२४८श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृति प्रकृतिराकृति" वृ०र०। ३क्रियायाम् मेदि०"श्रीश्रीहर्षकवे कृति कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नै०। ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिव । कृतिर्नामाऽभ्ययत् स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु० । स च जनकवंश्य "बहुलाश्वोऽहतेस्तस्य कृतिरस्य महावश 'भाग०६।१३।१६ मैथिलवंश्यनृपोक्तौ । कृ वधे—क्तिन् । ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकर । कृत—भा० करणे इक् । ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृन्तेषु खादिष्ठ कृतय स दधे" ऋ० ११६४।२ "कृति कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्याबद्धा विंशतिसंख्या करा यस्य । रावणे शब्दमा० । तस्य विंशतिकरत्वात् तथात्व कृति हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत—इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमर, २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टि "न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान्' रघु । 'तथैव नामास्त्वगति कृती त्वम्" "यस्य चेतसि वर्त्तेथा स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तवक्त्रसदृशाकृति कृती माघ "कृति कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "महाबाहो धृतेस्तस्य कृतिराती महा-

यश " भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [व्यर्थनकृते' वा

कृते अव्य० कृ—क्विप् नि० एदन्तत्वम् । निमित्तार्थे "दैयाति

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे । "ऋतेयुस्तस्य कक्षेयु स्थण्डिलेयु' कृतेयुक " भाग०९।२०१ रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन । कृतस्नानादौ । "एव कृतोदका भार्य्या प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ ख०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृति । कृतमोजोयेन । २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त । १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत—कर्म्मणि—क्तिन् । १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासा । २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उष्णत्वात् कृत—तिकन् किच्च । अश्विन्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्या क्षुरतुल्याकारत्व घटता ताम्रफलत्व अश्विनीशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्ये तु शकटाकारत्वमाहु । सा च १६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका । तथा च तस्या आद्यचरण मेष राशिघटक अन्त्यचरणत्रय वृषराशिघटकम् । अश्विन्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्न्य । तत्र भरणी कृत्तिकाद्या २।३।६।९।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यका सपत्नी रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्रस्य भर्त्सना कृतवत्य । तत चन्द्रेण ता प्रति शशमामनसतादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम् । दक्षसुतानां च चेतनत्वात् कृत्तिकाभि षड्भि कार्त्तिकेयस्य पोषणं कृत कार्त्तिकेयशब्दे विवृति । तस्या अग्निरधिष्ठातृदेव सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्नि सविशाखभ, शुभकरा सर्व्वे स्वकृत्ये गणा" ज्यो०त० । कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे पुनरण् । कार्त्तिक कार्त्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्वभेदे "त्रिकप रणोऽश्व इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जि पुरस्तात्' शत० ब्रा० ।१२।४ "शकृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य' भा०

कृष्णो विमलश्लोको वन । कालीयोऽपि नौवित्त नीत्वामोदनो हरः । वन : हमविता कमला विष नो नदनन्दन: । गोर्विन्दो कंस: नन्दसुत इति च तं मुना । पुत्रो इ कथा क्षत्रा ये च गोरोचनाविता । वशिष्ठो मित्रघ्नो नव देवत्वको कृष्णर्षिः । विष विनीपित मार्ग विष शास गोवर्धनम् । वसितं गोवर्धनगिरिपृष्ठचारोऽप्यथ । मांच कामाधो इन्द्र गोपन मदमर्दनम् । गोपगोपीरक्षणात्मकमहाव्रतधरौ नव । विद्वं मांच विष सर्व रोचन ह स्वयं हर । तदेव गोरचनार्थं सर्वविहङ्गाय चनम् । मित्रामित्रवधोऽपि मनवाविभव नम् । परिपूर्ण विर विषम कर्मव जीवन हर । रोचन नवमेषा विश्वादीवासुकर्षनम् । अनेकीय सर्वधनाइहरविति नाथवा । नरएन्नवपुरुषः मत्तो नमस्तो नम् । अनेन नाविकानोदनकारे परिवर्तितम् । नवं हनन विविध मविस्र इत्याख्यायः । नह प्र वर्जित विष नह प्रमत्त्यजितम् । परिपूर्ण नवमह महत नवा-नदीतनम् । मांच नतवर्तितम् गौर्जीने विनतानूच । ननामिदीतन कृष्ण वन्द हरिवचनम् । नहपतिर्नी विमान कमोने वनवासितम् । जीवन नामवनना वा-ववानवताच । नामविषयहारी कृष्णो नावरता च न । च ज्ञोगानवरनीनामा नमदीचनगोरताम् । ननर्मिविकहनीनां नवानावहरेवनाम् । नावावन वहनवा नृत्यीगोचनहर्षेन । नरासिनपुतो हन्ता वक्तो दोलायन । नर्मावहननरव न नन्दविनवानम् । विनाथि दुर्गन नन विरत नारवानवम् । रीत्राग्नीनो नदा नन्दा नाविनवत् नर हर: । मांचं विरविन जीवन इन नदि पूर्विवम् । विरनी-शविहर्निरनहयवर्जनननिवम् । रनवा नावीनानन् नेननार नवि नन । नेननारो कृष्ण विष्णो नन्दो नामरनावन । जीवन नर्वनाश्चनां विवेनाव नगो-विनाम् । कुकुरनावहन गोना वीरता: नावनीवना । कनोरो दीननो कृष्ण गुहानां नाविनामपि । गोना नवनुननावि नहपूना नानावा । न तु हावितवादी नावुना नार ननावन । नविननी नन नावन दोनाथा-नविरोनवम् । नवनपुनोपनपनननननचे: नना । नन-विनानिरोधी नानानवानो च परनो । नदीनाना-दिरेनुन न दयाकोऽतिनानिरेति । रोचनो दीननो

कृष्णो नव रामुपदिनः । नरोवनिवनी इ नव-विरोधिनोविनो । विनघ्नो दीननो कृष्णो दविताम-रागवी । नावनावर्नाविमनानवितारोचननाद् । इनि कृष्णवनरनु ननवेदोपनानवाम् । इनननुगे-विनहा नावतीनवनाना । दुर्गीनहतीननावेंहनो-दानन नामना । दानितावनर्जेशेनो कृष्ण रेननो नन । नानानिननगो कृष्णनेहेपु विनानविन् । ननानवनूननु नान्दी विवहनो विष । नानेननननानां नृप नननीनानिनानन । नर्मे रानननना कृष्ण नावनर्हना । ननननाविनी कृष्णी नव नान-नन्दे पिनी । नना ननानिनो कृषि दानिनानुर्गोपि-दीनना । इनन्तु ननननन पृथ्वी नावरो हद । ननानुवितनन् गौवो विनरननुपना । नना नर ननानन नानरा नानवानि च । इनवारेति नावती निननो वैदानानता । नन इनरनं वर्णनवर्ण मूर्ख विना । विन न नानवन ननपुनीर्ति पूर्व ननन् । नव गोरचनानानननाचरितनन नन । ननोनर नन विन नंननानवन इनी । दुर्विनननिवानन ननानावित वा । विनविनावित्रनानि इन्नानर विनननन् । विननानी च हुर्गनि न ननविन-नावि च । नहन ननानानदीनेनाचीनि हर्षनि च । ननी इ कृष्ण इनना कृष्णा रोचनहीनना । इनान-नाविननानीननना रानवावना । रनाना इ कृष्णी नना विननना इनना च रोचनी । गोपन इनवेनु कृष्ण नननिवानवनु । ननना वर्षितनना वीन-नाविविरिननना । नाविनूना नाविननाना नन इनन विननी । नना नदीननवरा दिवानानननान । नानुनो नहनो नूतननोदानवनानान । नरीनिवना-नानना विनवितानदन । प्राणानननवनेना ननरी नविनदेना । नर्मानोपोननिनो ननदीननुरोनना । नीननुनननु ना नानवं हुर नननन् । नीर ननन-नदीनानननवानिन इन । नान दुर्गीनन हर्षित नानन नानिरानवनु । नानीनि न ननवन नना दाननुनानवम् । ननानानां नीनानां कृष्णं विननि नानननु । प्रनननीननेनार नानना ननान वर्दा । नानननानां ननानोर्न हुननानानर्दितेषु" ।

कृष्णं नानिनवन वेन । नानिनान नाननो विन-ननाननन ननननोना । ननननीनानिनि नहनननि

पाशकभेदे "कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे ३३५पृ० दर्शिते श्रानन्दगिरि

कृतार्थ त्रि० कृत अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्य्ये । "अ-रद कृतार्थताम्" किरा० "कृत कृतार्थोऽस्मि निबर्हितां-हसा" माघ

कृतालय त्रि० कृत आलयो येन । १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालया" रामा० । २भेके पुस्त्री० त्रिका०। स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन । विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन । वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठमन्वयुक्ते "प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृत शिक्षितमस्त्रं येन । शिक्षितास्त्रे । "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ-क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "इष्या आसिक्तादायुष्मन् । कृतिर्यस्य न विद्यते" भा०व०१२४८३श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृति प्रकृतिराकृति" छ०र०। ४क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नै० ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधा-नाहृत्य राजसूयं च पार्थिव । कृतिर्नामाऽभ्यगात् स्वर्गं दमत्ववचमात् सकृत्" मार्क० पु० । स च जनकवंश्य "बहुलाश्वोऽस्ततेस्तस्य कृतिरस्य महावल" भाग०९।१३।१६ मैथिलवंशन्तपोक्तौ । कृ वधे-क्तिन् । ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकर' । कृत-भा० करणे इक् । ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृन्तेषु खादिय कृतय स दवे" ऋ० १।१६४।२ "कृति कर्त्तनी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य । रावणे शब्दमा० । तस्य विंशतिसंख्यत्वात् तथात्व कृति इत्साटयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत-इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमरः २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टि "न सज्जनिर्जित्य रघु कृती भवान्" रघु । 'तथैव नामास्तु गति कृती त्वम्' "यस्य चेतसि वर्त्तेथा स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तवक्त्रसह-शाकृति कृती" माघ "कृति कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

यशः" भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [व्यर्थनकृते' या

कृते अव्य० कृ-क्विप् नि० एदन्तत्वम् । निमित्तार्थे "दैयाति

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे । "ऋतेयुस्तस्य कक्षेयु स्थण्डिलेयु कृतेयुक" भाग०९।२०। रौद्राश्वस्य घृताच्याम् सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन । कृतस्नानादौ । "एवं कृतोदका भार्य्या प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृति । कृतमोजो येन । २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त । १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्म्मणि-क्तिन् । १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासा । २त्वचि भूर्ज्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे त्रिका०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उपरतात् कृत-तिकन् किच्च । अश्विन्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्या क्षुरतल्याकारत्वं घटता राशिकस्य श्रश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्येतु शकटाकारत्वमाहुः । सा च ३६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष इषोभयराशिघटिका । तथा च तस्या आद्यचरण मेष-राशिघटक अन्त्यचरणत्रय इषराशिघटकम् । अश्विन्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्न्य । तत्र भरणी कृत्तिकाद्या २।३।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यका सपत्नीं रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्रस्य भर्त्तृमा कृतवत्य । तत चन्द्रेण ता प्रति गमना-भावस्तताद्विशापदान कालिकापु० २० अध्याये उक्त तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम् । दक्षसुताना च चेतनत्वात् कृत्तिकाभि' षड्भि कार्त्तिकेयस्य पोषण कृत कार्त्तिकेयशब्दे विवृति । तस्या अग्निरधिष्ठातृदेव सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्नि सविशाखभ, शुभकरा सर्व्वे स्वकृत्ये गणा" ज्यो०त० । कृत्तिकान-क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे पुनरण् । कार्त्तिक कृत्तिकायुक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-भेदे "त्रिकृप एणोऽश्व इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जि पुरस्तात्" शत० ब्रा० ।१२।४ "२कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य' भा०

कृत्तिकातनयः [illegible]

कृत्तिकाभवः [illegible]

कृत्तिवासः [illegible]

कृत्तिवासस् [illegible]

कृत्तिवासेश्वरः [illegible]

कृत्तिकातनयः पुं, [illegible] कार्त्तिकेयः [illegible]

कृत्तिकाभवः [illegible]

कृत्तिवासः [illegible]

कृत्तिवासाः [illegible]

[illegible]

कृत्तिवासेश्वरः [illegible]

[illegible]

श्वासोपद्रवयुक्ता । भिन्ने या शिर कपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भाव· कासश्वासौ या यत्रेति ।

भवन्ति चात्र। यथा मेदोऽथ मज्जाम मस्तुलुङ्गश्च य स्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रण सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भव । स मर्म्मोपस्थिते देशे सिरासन्ध्यस्थिवर्जिते । विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । कर्मणोपचय प्राप्य धातूननुगतः शनै । न शक्यउन्मूलयितु वृद्धो वृक्ष इवामय । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्य्याणि मन्त्राम् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो विपरीत स्यात् सुखसाध्य स उच्यते । अमर्ममूल·त्वपको यद्दत्पाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्त श्यावौष्ठपिडकीसम । अवेदनो निरास्रावो व्रण शुद्ध इहोच्यते । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ता क्लेदवर्जिता । स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुज व्रणम् । त्वक्सवर्णं समतल सम्यग्रूढ विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णत । हर्षात्क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति" ।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि—ल्युट् ङीप् । १ओषधिभेदे । "अयो यज्ञासनाशना कृत्यादूषणीश्च याश्चा इहायान्त्वोषधी" अथ०८,७,१०, "अमयाऽहमोषध्या सर्वा कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४, । आङ्गिरसे २जङ्गिडे ऋषिभेदे पु० । "अङ्गिरा ऋषि जङ्गिड । रक्षिताचि जङ्गिड ।" इत्युपक्रमे "त्वच्चकृत्यास्तिस्रपञ्चाशी यास्त्वाकृतस्य ये । सर्वान् विनक्तेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "कृत्यादूषण एवायमतो अरातिदूषण" इत्युक्तम् । अथ० १९,३४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजा दूषयति दूषि—इन् । कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे । "अरण्यादन्य आभृत कृष्या अन्योरसेभ्य । कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषि" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ—क्त्रि त्रेर्मप् च । १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि० । ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि० । "यथा गरीयान् गद्गुरु कृत्रिमकृतौ हि कार्य्येत" "चित्रकृषया कृत्रिमपत्त्रिपङ्क्ते कपोतपालीषु निकेतानाम् । मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्ग यस्यां जन कृत्रिममेव मेने" माघ ।"कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य-सम्प्रत्यय" व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्र पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिम" इति मनूक्ते पुत्रभेदे पु० । सदृशं सजातीय "सजातीयेष्वय प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि" उपसंहारात् । "कृत्रिम स्यात् स्वय कृत" या०" । "कृत्रिमस्तु पुत्र स्वय पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृत मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता० । कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रह" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नाना पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादक पराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्व कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्व कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयाना तथाचारश्च । पराशरवचनस्थकृत्रिमपद न यौगिक किन्तु पारिभाषिकस्वयकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषण व्यर्थ स्यात् अत आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादय । पाश्चात्यादिदेशेष्वस्य प्रचार । अनयोर्युक्तायुक्तत्वज्ञानेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था । अयञ्च "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्त । स्वार्थे क । तत्रार्थे । सिल्हके पु० जटाधरः, । तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गधूपादौ धूमे अमर ।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म० । १कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र । स्वार्थे क । २तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च । "सा कन्दुके कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ—क्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश । "महाभिवेन्न सुष्टुकृत्वरी वडम्—यग-पट मङ्गटचातुरीतुरी" नैष० ।

कृत्वा अव्य०कृ—कृतौ हिंसायां वा क्त्वा । १विधायेत्यर्थे "कृत्वावकाशे हविषस्मभक्त्,प्रम्" भट्टि । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । "पराशरकुलोद्भूत शुकोनाम महातपा । भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभ । व्यासादरण्यां सम्भूतो

[illegible]

[illegible]

पथ्यासोपद्रवयुक्ता । भिन्ने या शिर कपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भाव· कासश्वासौ यत्रेति ।

भवन्ति चात्र। यथा मेदोऽथ मज्जाम मस्तुलुङ्गञ्च य स्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रण सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भव । स मर्मोपस्थिते देशे सिरासन्ध्यस्थिवर्जिते । विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचय प्राप्य धातूननुगत शनै । न शक्यउन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामय । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च । निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा । अतो यो विपरीत स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते । अमर्मगूल·सुपको यद्दत्पाटने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्त श्यावौष्ठ पिडकीसम । अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ता क्लेदवर्जिता । स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् । रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुज व्रणम् । त्वक्सवर्णं समतल सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघाताद्जीर्णत । हर्षात्क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यति" ।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि—ल्युट् ङीप् । १ओषधिभेदे । "अयो यत्वासनाशना कृत्यादूषणीश्च यास्त्वा इहायान्त्वोषधीः" अथ० ८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्वां कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४, । आङ्गिरसे २जङ्गिडे ऋषिभेदे पु० । "आङ्गिरा ऋषि जङ्गिड । रक्षितासि जङ्गिड !" इत्युपक्रमे "कृत्याकृत्यास्त्रिपञ्चाशी शतं कृत्याकृतस्य ये । सर्वान् विनक्तेजसोऽरसा जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्ता "कृत्यादूषण एवायमतो अरातिदूषण" इत्युक्तम् । अथ० १९,३४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारजा दूषयति दूषि—इन् । कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे ।' अरणगादस्य आश्मत कृत्या अन्योरसेभ्य ' कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषि " अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ—क्त्रि त्रिमप् च । १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि० । ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि० । "सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यत " "चित्रकृता कृत्रिमपत्रिपङ्क्ते कपोतपालीषु निकेतानाम् । मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्ग यस्यां जन कृत्रिममेव मेने" माघ ।"कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य-

संप्रत्ययः" व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयकृते "सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्र पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिम " इति मनूक्ते ६पुत्रभेदे पु० । सदृशं स्वजातीय "सजातीयेष्वय प्रोक्तास्तनयेषु मया विधि " उपसंहारात् । "कृत्रिम स्यात् स्वय कृत" या०" । "कृत्रिमस्तु पुत्र स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृत मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे ततपरतन्त्रत्वात्" मिता० । कलौ तु "दत्तौरसेतरेषा च पुत्रत्वेन परिग्रह " इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नाना पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्मप्रतिपादक पराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्व कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्व कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्थकृत्रिमपद न यौगिक किन्तु परिभाषिकस्वयकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यथ स्यात् अत आदित्यपुराणवचनस्यदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादय । पाश्चात्यादिदेशेष्वस्य प्रचार । अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसद्भावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था । अयञ्च"औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त: कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्ध श्च दायादाबान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्त । स्वार्थे क । तत्रार्थे । विष्णौ पु० जटाधर, । तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कृत्रिमधूप पु० कर्म० । नानासुगन्धिद्रव्यसयोगजाते दशाङ्गधूपाद्यौ धूमे अमर ।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म० । १कृत्रिमे पुत्रभेदे । कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च । "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ—क्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने"ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश । "महाभिषेकत्र कृत्वरी स्वडम्—यग-पट समुदचामरीतरी" नैष० ।

कृत्वा अव्य०कृ—क्त्वा हिंसायां वा क्ता । १विधायेत्यर्थे"कृत्वाप्रकाशे रुचिसंसक्तप्रम्" भट्टि । २हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम् । "पराशर कुलोद्भूत शुकोनाम महातपा । भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभ । व्यासादरण्यां सम्भूतो

मिव पुष्कराद पुष्पा पुष्पावत इमा। कर्णिकायाः प्रति पुष्पदपुष्पनिर्मोक्तम्। तस्मो एव इव मनसां पुष्पा पुष्पापूर्वं इमाः"।

तस्मो चाम्बुजमाराेत्रम वासाम्बो दर्शिता कथा अमानां प्रतिपादनं यथा एवोपरत च। एवमेवं परिमाणिं ब्रह्मा सदसत्कम्बलाम्। नामाः विमाना कमलो विराटो समवायकः। कर्णिकायाम् येये तत्र महाद्या पुन्न बाम् यदा। प्रतिमामन्त्रमरोचे च ये चतस्रि विमानराः। किन्तु नामनिपानाच नान्तु तत्रै समनकता। नान्तु तत्रो तस्मो नाभ्राना दिमा तात्र येमनक्षा। यर्मानाम नयाच यस्मो यर्वोऽपि वामनाः। अम्मोदयाद् ते विप्रो नाभाद् पातुनवेन च। पाको माय सर्वानैरे रक्षमा परिरक्षत। प्रधान विमुक्ता नान्तु समान सर्वविमान। कर्णिका रूपरवि मैतुर्मेदो यदि तदा। नामानि नान्तु नमस्यो सर्वमिष्टोऽभिरवाद। इन्द्रो ते यदवो राजा यदो नानिवपद्मकम्। सम वर्णों दिव गौमे पाकृता नामु ते मनः। महमामि यदा दर्शं नानां नान्तु मिमानात। देवमाताभनमाको दीवाम्बोरूपमवता। नामानां मानि ते नाद देवं तत्र महमारा। देवानरा दिए नाद विष्णु तत्र मरामवम्। पीटनं इतरत्र मो महानामं भूमी भूमी। एता देवे विमय च सब निमा दि दृढ़ना। समाक्षो नमम ना नु पोर्णमाइरमामृपि। कर्णि ते मनराम महा कर्णि देवाय दर्शमाम्। कति ते चनुष्कनो च कति मारदमाणो। समामिव न नाद्य कर्णि देवा पर्वमूर्ताः। विमानपक्षका रखा सहमायुर्वर्षा सव। देवमयो समानन्नु तदा सब समव। इति नाया। यते मेदानवेर्गम समानानिर्मिमानमे। यतेन मदरम सम दीवनावृत्तार चि"।

नतीवरूप तत्र सौभि ब्रह्मो मरमाद्विरच्य् यतेन चिद् रामनिवमीमीति "यदे देवा यन्न स्तद। यदमो ब्रह्मा समनादरूनम्,यदा ने ब्रह्मानरूपमाम्" यम वर्णिति न भावना ब्रह्मा मरमाद्विरमनि" इति च मरम्बा ११.१२ मानवो मानि मैतानि समजामविमृक्ति- ना। मानि समवाप्तानीव निमशनि न चेतद" यह। ब्रह्मासमस च दि। इन्द्र। सर्वमायत यदो। तत्रोन समर्थनिविमृताइ यन सार्वभौमदेव च ते च समावस्थ तत्रैव दर्शितं यन

"यवाना ब्रह्मावयविनिमाणं माहात्म्य। तत्र नवकानां दानानां ग्रावस्तां समवाय इति विना ब्रह्मा ददात्रिम् वा इतदे यन नद्युपयन्ततं यज यवसामी- मतता। यत्र नवकानां समयपाण्मानाद प्रवारो- पणि। दानानं विराजप्रमाविवाभव्यवस्तानां विरामनानाहिविमेवाद प्रायेति। प्राचार्ता देमाविवा माहात्म्यमानाधिकं व्यानिनमयति। एतमयं तदयं- दवि विमानविमेर्वे यथा भवति। एनाहैयं दपाद- भीतवना। तदा विपरीतनुषा दर्शनमानामाचीत दवाना। विमानानुवासभवनवानसनमहोत्रजनवंश- योमोदराम तपायामरवमा तदरीनचीमा प्रवा। चविवनमायानामोयमानिचारदेवनीनिवनयात ए- विनयावचायदनविवानमनमा चवेनपुरस्नमिवा दिनोत्मानमदाय इति लिखा'। कनोमायामोइ या भनिर्वाचिनो दीवानोयनवनय मनुषाविवेविनाम। मननुदवि नामवैष्णं वैरमीयदवाविचविंनम्।

भवति नाम। इतिना विमुमनां योधियां वन- वेदिवाय। यथा नाम च विधानि देवा चानि यवे यथा। दवनारिपानिरदनानावियरनुत्तमरमानि- वमनिवद। प्रविमामना योयात मनदोविया यवे- दिमां या से चरितनीव इसम सर्वरानिवमानिवरानि कुवचिचारीनाचमवरीचनमनवाचानुनविनोदयनु- विनाय इमनीवावियवीनिवनीयावाचमनवर्चनावक यन नामा'। नामा नामनवाराननि नानानानाभनं यथा। पुनि नामावनानानु मरानामनिनानानु। नानतीयं विनानीयमु निना नारवती न यनु। विना- नान्नु निरलानां वदा दर निननाति। गाना विना नारवति नामनानावतरन्। सर्वनिर्वविनानारं नि नानाः नामुनोनिमा। ननवयनामायनमान। नोरविवायनदृष्यन्ट यदीविनोऽमान्नुनेमानामोनाना- मनुय तीवा। येविननिना योनवुमनवामुवनी- वनरोमा। यवदे पूरवविनारानिचनविविनवना नानियो वा यभीमना। वैविनवयवमनिर्वनमा। ववद्यनमृधानुमामानो इवी नानीदोनमनमनृ- दुःखनिचव दोवनमा। योनादिनमात्रीवानाना- दिनमव योवना। योवनानानाव नर्वोवयमवानवना नोवयुद दवना। नमयमाननायिवन विरानदानना। योवनानानाय पूरवदिवीनियोरावीवनाविनावन-

उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महाराज! जातः सह शरैर्विभो!। न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप!। अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्व्वाण्यस्त्राण्यवाप ह। धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः। ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव!। सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्। तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्। धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत। स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत। धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमं तञ्च तां चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च। शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप!। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः। मृगयां चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत। धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह। स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः। आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्। प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्। कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्व्वमाख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा। सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः। वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः"।

"अहल्या कन्यका यस्मै शतानन्दस्तु गौतमात्। तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः। शरद्वांस्तत्सुतो-यस्मादुर्वशीदर्शनात् किल। शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम्। तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन्। स कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१। स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन्! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ०। स च चिरजीवी। "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा०। "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत्" ति० त० गर्ग। ४कर्म्मणि च "यमासो कृपनीळं भासा केतुं वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,७, "कृपनीळं कर्म्मस्थानम्" भा०।

कृपण त्रि० कृप—क्युन् न लत्वम्। १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिदपि विद्यते। अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः। "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः। २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता। ३महाव्यसनप्राप्ते दीने। "महद्व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"। रामा०, अयो०। अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणकृत। कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। तल्। कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे। ४दैन्ये न०। "वत्स! न स्पृहयत्युरो मम कृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश०। सुखा० वेदनायाम् क्यङ्। कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः। उभा० चक्ष्वर्थे इनि। कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ५क्रिमौ पु० मेदि०। कृत० पणोऽस्य भेदे त्रि० तल्लोप। ६ब्रह्मपणे पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" छा० उ०। "कृपणः पणक्रीत इव दासादिः"। भा०

कृपा स्त्री कृप—भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू०। संम०। स्वार्थानपेक्ष्यायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपायती" कुमा०।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद—ड पृषो० णत्वम्। १खड्गे अमरः। गौरा० ङीष्। २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः। ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। कृपाणक। खड्गे पु०। टाप् अत इत्त्वम्। कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०।

कृपाद्वैत पु० मौनभेदे त्रिका०। [कृपायुक्ते अमरः।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला—आदाने मित० डु। दयालौ

[illegible]

उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महाराज! जातः सह शरैर्विभो!। न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप!। अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्व्वाण्यस्त्राण्यवाप ह। धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः। ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव!। सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम्। तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत्। धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत। स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह। यस्तस्य सहसा राजन्! विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत। धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमन्तञ्च तांश्चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च। शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप!। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः। मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत। धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह। स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः। आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत्। प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत्। कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः। गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा। चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा। सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः। धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः। वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः"।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात्। तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः। शरद्वांस्तत्सुतो यस्योर्वश्या दर्शनात् किल। शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम्। तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन्। कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१। स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन्! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणां तं गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ०। स च चिरजीवी। "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा०। "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्गः। ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीळं भासाकेतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,३, "कृपनीळं कम्प्रस्थानम्" भा०।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम्। १अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिद्भुवि विद्यते। अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः। "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः। २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता। ३महाव्यसनप्राप्ते दीने। "महद्वा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"। रामा०, च्व्या० अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य भूतादिभिः स०। कृपणकृत। कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता। तल्। कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे। ४दैन्ये न०। "वक्तुं न शक्यमुपकृत् सकृपणं देहीति दीनं वच" शान्तिश०। सुखा० वेदनायाम् क्यङ्। कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः। सुखा० अस्त्यर्थे इनि। कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ५क्रिमौ पु० मेदि०। कृतः मणीयस्य भेदे नि० तलोपः। ६अतपस्वे पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" वृ०उ०। "कृपणः पणक्रीत इव दासादि"। भा०

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपे सम्प्रसारणञ्च" गणसू० सम्प्र०। स्वानुपकार्य्यां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपायती" कुमा०।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम्। १खड्गे अमरः। गौरा० ङीष्। २कर्त्तर्य्याम् स्त्री अमरः। ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। कृपाणक। खड्गे पु० टाप् अत इत्वम्। कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०।

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे त्रिका०।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु। दयालौ [कृपायुक्ते अमर।

[illegible] भयम् । [illegible] (उपमानस्थानात्) [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] १८ । "[illegible] [illegible] ।" [illegible] ११ [illegible]

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] (क्षिप) [illegible] । [illegible] ।

क्षुप [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

क्षुप [illegible] ।

क्षुप [illegible] ।

क्षुप [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः । पुत्रः किल महाराज ! जातः सह शरैर्विभो ! । न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ! । अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च । भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः । ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् । धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन् भुवि । वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् । अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह । यस्तस्य सहसा राजन् ! विकारः समदृश्यत । तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमं तञ्च तां चैवाप्सरसं मुनिः । जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ! । तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयां चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् । प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगम्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः । ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः । धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः" ।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वांस्तस्य तस्मात् रेतः स्कन्नं शरस्तम्बे पेतमाज्ञाय किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूत् शुभम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१ । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन् ! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ० । स च चिरजीवी । "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा० । "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्ग । ४कर्मणि च "यमासो कृपनीळं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,३, "कृपनीळं कर्मस्थानम्" भा० ।

कृपण त्रि० कृप—क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समो दाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः । "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः । २मन्दे त्रि० मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता । ३महाव्यसनप्राप्ते दीने । "महद्वा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" । रामा०, श्रेण्या०ग्रभूतत्वाविर्यैऽस्य कृतादिभिः स०। कृपणत्व । कृपणस्य भावः ष्यञ्। कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । तल् । कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे । ४दैन्ये न० । "यत्र न स्वच्छतृष्णे सकृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्यर्थे इनि । कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५क्रिमौ पु० मेदि० । अतः मत्वोयस्य वेदे त्रि० तल्लोपः । ६आत्मज्ञानपण्यक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" छा०उ० । "कृपणः पण्यक्रीत इव दासादि" । भा० ।

कृपा स्त्री कृप—भिदा० अङ् "कृपे संप्रसारणञ्च" गणसू० उप० । अनुपदेच्छायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपायती" कुमा० ।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद—ड संज्ञायां णत्वम् । १खड्गे अमरः । गौरा० ङीष् । २कर्त्त्र्याम् स्त्री अमरः । ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि०। स्वार्थे क । कृपाणक । स्वल्पे पु. टाप् अत इत्वम् । कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच० ।

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला—आदाने मित० डु । दयालौ

कृमीट [illegible] । [illegible] । कृमियोनि ।

कृमीटपाल [illegible] ।

कृमियोनि [illegible] ।

कृमिपति [illegible] ।

कृमिसुत [illegible] ।

कृ(मि)सि [illegible] ।

[illegible]

कृमिकण्टक [illegible] ।

कृमिकर [illegible] ।

कृमिकर्ण(क) [illegible] ।

कृमिकोष [illegible] ।

कृमिग्रन्थि [illegible] ।

कृमिघ्न [illegible] ।

तथा तथात्वम् ७हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० स्त्रजा० टाप्। ८विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन–ड। १अगुरुणि अमर। २कृमिजातमात्रे त्रि० ३लाक्षायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम्। उपचारात् तज्जाते अगुरु चन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि० कृमिरस्त्यस्य पामा० न णत्वञ्च। कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽत्र। दन्तरोगभेदे "कृष्ण-च्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः। अनिमित्त-रुजोवाताद् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः" तल्लक्षणम् "शीतिरो गजगाल्क कण्डूमा कृमिदन्तकः" क्षुद्ररोगगणना-याम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य। उडुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽत्र भुज–आधारे ल्युट् ६त०। नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे "अन्धकूपकृमिभो-जन इत्यादिना विभज्य भाग०५।२६।२४ तत्स्वरूपा-द्युक्तं यथा

"यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमत-मनिर्मितपञ्चयज्ञोवायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नर-काधमे निपतति। तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयाव-त्तदप्रत्तापहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते"। कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णुपु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि० न मस्य वः। कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

कृमिरिपु ६त०। विडङ्गे शब्दरत्ना०। कृमिशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमि लाति ला–क। कृमियुक्ते बहुप्रसवायां स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढात्तु नीलि-न्यां सुशान्तिरुदपद्यत। पुरुजातिः सुशान्तेश्च बाह्याश्वः पुरुजातितः। बाह्याश्वतनया पञ्च बभूवुरमरोपमाः। मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा। यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः" हरिव० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला–क तादृशमुदरमस्य। कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते। "भुक्ताऽस्य मृद्भक्षणतोजा-यते कृमिलोदरः" भावप्र०।

कृमिवारिरुह पु० कृमिरिव वारिरुहः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन–टक्। कोलकन्दे भावप्र०।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः। शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री० कृमिरिव शुक्तिः। जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव। वल्मीके। कृमिपर्व-तादयोऽप्यत्र पु० [समुद्रे राजनि०।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर–ण्वुल् रस्य लः।

कृमुक पु० क्रमुक+पृषो०। गुवाकवृक्षे तन्नोत्पत्तिकथा शत० ब्रा०६।६।२।११

"स कार्मुकी स्यात्। देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा असुरानभ्यायन्स्तस्या-र्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अप्र॥ हत्य भद्रस्या तत्यतिष्ठ-त्स कृमुकोऽभवत्तस्मात् स स्वादुः रसो हि तस्माद् लोहितो र्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेतत् सम्भृतिं दधाति"। कृमुकस्येदम् अण् ङीप्। कार्मुकी कृमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कृतौ हिंसे च इदित् भ्वा० प० सक० सेट् ओ कृ इत्यादेशः। कृणोति–अकृणोत् अकृणवीत्। इदित्त्वात् कृण्व्यते इत्यत्र न नलोपः। [(तात) सि०कौ०।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ–वि किञ्च। तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर०सक० सेट्। कृश्यति इरित् अकृशत् अकशीत्। णिचि कर्शयति अचीकृशत्–त अचकर्श-त्–त। कर्शयाम् बभूव आस चकार चकर्श। कृशः।

कृश त्रि० कृश–क्त नि०। १अल्पे, २सूक्ष्मे च। "आकाशे-शास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" इत्यादायुक्तेः तनुः "अतिथयश्च सर्वस्मात्माब्राह्मणः शा यह्वतरम्। नायमन्ये न वै भूयः कृशानपि कदाचन" मनुः "ब्राह्मणस्य हरस्येव। कृशा इति कदाचन" भा० आनु० ६०अ०। ३तन्व्यां कृशो-दरी। कृशस्य भावः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु०। ष्यञ्। कार्श्यं न०। तल्। कृशता स्त्री, त्व कृशत्व न० तद्भावे "त्वय्येव कृशता युता" सा० द०। अतिशयेन कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस्। अतिशयकृशे त्रि० ईयसी स्त्रियां ङीप्।

कृशर पु० कृशमल्पमाला राति रा–क। "तिलतण्डुल-सम्मिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १पक्वान्नभेदे हेमच०। (खिचड़ी) ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र० कृताघगब्दे लक्षणादि दृश्यम्। कृशरस्य शनैश्चराय उत्पत्त्यर्थं बलित्वेन देयं यथाह मत्स्यपुरा० 'गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्। अङ्गारके दद्यात्

कृपीट न० कृप–कीटन्। [illegible] जले च मेदि । [illegible] च [illegible] । कृपीटयोनिः ।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि–अण् [illegible] । [illegible] मेदि [illegible] ।

कृपीटयोनि पु० कृपीटस्य [illegible] योनिः [illegible] योनि [illegible] । [illegible] ।

कृपीपति पु० ६त० । द्रोणाचार्ये [illegible] । [illegible] [कृपीशब्दे [illegible]

कृपीसुत पु० ६त० । [illegible]

कृ(क्रि)मि पु० [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] च मेदि । [illegible] । [illegible]

[illegible]

कृमिकण्टक न० [illegible] (चिता) [illegible] ।

कृमिकर पु० कृमिं करोति कृ–[illegible] । [illegible] कृ(क्रि)मि[illegible]

कृमिकर्ण(क) पु० [illegible] । [illegible]

कृमिकोशोत्थ न० कृमेः कोशात् [illegible] (रेशमी कापड़) [illegible] ।

कृमिग्रन्थि पु० [illegible] । [illegible]

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन–[illegible] । [illegible] (विडङ्ग) [illegible] (भेला) च [illegible]

प्रकर्ष प्राधान्यभवने सक० "इदं तु मम दीनस्य मनोभूय प्रकर्षति" रामा० सु० १,१।

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम् । [समाकर्षी ।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्यन्तनयने सक० । समाकर्षति

कृष(आ)दुहाद्यादिपाठात् द्विकर्मक । कर्षणस्य भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार' तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वम् । ग्राम-मजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादे कर्मत्वम् । अत्र प्रधाने कर्मण्येव वाच्ये लकारादय । "प्रधाने नीहृकृष्वहाम् अर्त्तृद्व्यर्थकृते । अजा ग्राम कृष्यते। विवेचनस्य विदारण तदर्थे न द्विकर्मकतेति भेद

कृषक त्रि० कृष-क्वुन् । १ कर्षके कृषिकर्त्तरि उदा० । २ फाले न० मेदि० । ३ वृषे पु० हेम० ।

कृषर न० कृष-करन् । तगरशब्दार्थे पृषो०कृसरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष-वा० आनक् । कर्षके कृषिकर्त्तरि उदा०

कृषि स्त्री कृष-इक् । शस्योत्पादनार्थे भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमर कर्षणस्य प्रकारादि कृषिपराशरे दर्शित यथा "आदौ कृषिप्रशंसा "चतुर्वेदान्तगो विप्र शास्त्रवादी विचक्षण । अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वित । कृष्यैव पुन कृष्या प्रार्थको नैव जायते । कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपति । सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिता । तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया । कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्ण यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम् । अन्न प्राणा बलञ्चान्न सर्वार्थसाधकम् । देवासुरमनुष्याश्च सर्वेऽन्नोपजीविन । अन्न तु धान्यसम्भूत धान्य कृष्या विना न च । तस्मात् सर्व परित्यज्य कृषि यत्नेन कारयेत् । कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूना जीवन कृषि । हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनार्जित जगत् सर्वमतिथिर्येन पूजित । अर्जितानेन देवाय यदन्नं दुर्ल्लभम्' ।

अथ कृषेः परमवेक्षणोक्ति "फलत्यवेक्षिता सर्वा, दैन्य सैवानवेक्षिता । कृषि कृषिपराशरेण दृश्यतां परिहरन्" ।

...कार्ये स्वयमागत्य "पितरं तत्पुर दृष्ट्वान्तरं देशान्तरगमनम् । गोषु यात्मसम दद्यात् स्वयमेव कृषि व्रजेत् । सार्द्धाङ्गौ पादमितौ शिष्यौ राजपदाति च । परदेशेषु तस्थौ निमित्तं मनवेदाय । कर्मैव कृषि कार्या लोकानां हितकाम्यया कृषकर्म्मा हि कृषकोऽभिवृद्धिं मोचयेत् । गोभिश्च हैलिमात्रो च पालको बीजततृप्त । विनश्य सर्व नश्याद्य कृषको भावसीदति" ।

अथ वाहपोषणादिप्रकार । "कृषिश्च तादृशीं कुर्यात् यथा वाहान् न पीडयेत् । वाहपीडान्वित शस्य गर्हित सर्वकर्मसु । वाहपीडान्वित शस्य फलितञ्च चतुर्गुणम् । वाहविश्वासविमुख कृषको नि स्वता व्रजेत् । गुडखण्डैर्यवैर्धान्यै सामान्यैरपि पोषणम् । वाहा कर्षिता सीदन्ति याय मातरं पारणात्" ।

अथ गोशालाविधानम् । "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता । तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिता । शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने । निःसरन्ति गवा स्थानात् तत्र किं पोषणादिभि । पञ्चहस्तायता शाला गवां वृद्धिकरी मता । विप्रस्थाने कृता सैव गोनाश कुरुते ध्रुवम् । त्रिहस्तेरर्पिता चेव गोशाला कुरुते यदि । प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् तदा नाशो भवेत्तदा । तद्गृहे लाना जनस्यैव तत्रस्थ सर्वोदकम् । कार्पासास्थितुषश्चैव गोस्थाने गोधिनाशनम् । सम्मार्ज्जनीश्च मुसलमुच्छिष्टं गोनिकेतने । तदा गोनाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने । गोशालामध्ये तत्रास्थिकरपोषणम् । कुर्वन्ति स्वकर्मविधिसतत वाहनमना । विलम्बिते गोवस्यापि ग्रनिभोमवनेऽहनि । न कारयेत् भवनेषापि गोहृदि यदि वा स्यात् । वारत्रय परित्यज्य दण्डादन्येषु गोगमम् । विरथ्य शनिभौमौ च यथा फानिकर शुभम् । अधमाना रोगाश्च पशवश्च च नसा च । न यतन्ति यदा यत्र तत्र लक्ष्मी स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते । स्थान तत् कमलाहीन वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणा । दशमदर्शन धर्मो रसाय पञ्चामयिनाम् । पञ्चमेन समाना विगतं गवादिनाम् । नित्यं दशमे स्त्रीणां नित्यं पञ्चमे नित्यम् । नित्यं विषमे भव नित्यमेवाह्ने तत्रास्य । परन्वेषणम् तु विशेषेण न सर्वदा । दिनदशतिथौ नाम उत्तम नाश भवेत् ।

अथ गोपर्वकथनम् "गोपर्व कार्त्तिके कुर्यात् [illegible]

पतितौ । बहु स्नापना [illegible]

तद्भवेदन्नदेवपि [illegible]

मधुर रसो गोपाले [illegible]

प्रकर्षं प्राधान्यं नयने अक॰ "इदं तु मम दीनस्य मनोभूय प्रकर्षति" रामा॰ सु॰ १,१।

सम्+ सम्यक्कर्षणे सक॰ सङ्कर्षणम् । [समाकर्षी ।

सम्+आ+सम्यक्तया दूरपर्य्यन्तनयने सक॰ । समाकर्षति कृषधातुर्ण्यादिपाठात् द्विकर्म्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम् । ग्राममजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा॰ अजादेः कर्म्मत्वम् । अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः । "प्रधाने नीहृकृष्वहाम् भर्त्तृदृर्य्युक्ते । अजा ग्रामं कृष्यते । विलेखनस्य विदारणं तदर्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः

कृषक त्रि॰ कृष–क्वुन् । १कर्षके कृषिशब्दे उदा॰ । २फाले न॰ वैदि॰ । ३वृषे पु॰ हेम॰ ।

कृषर न॰ कृष–करन् । नगरशब्दार्थे उणा॰ [illegible] केचित्

कृषाण त्रि॰ कृष–चा॰ आनक् । कर्षके कृषिशब्दे उदा॰

कृषि स्त्री कृष–इक् । शस्योत्पादनार्थे भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमरः तत्प्रकारप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा आदौ कृषिप्रशंसा "चतुर्व्वेदान्तगो [illegible] कृपणश्च । अलक्ष्म्या युज्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः । एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते । कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः । सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः । तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया । कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम् । अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम् । देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः । अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च । तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् । कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः । हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनार्जितं जगत् सर्व्वमतिथि येन पूजितः । [illegible] पुरोक्तम्' ।

अत्र कृषेः [illegible] "फल्गुनवैशिता [illegible], दैन्य मैत्रानवेक्षिता । इयं कृषिपराशरेण स्तुता [illegible] पराशरः' । अथ वाटे [illegible] 'विहन्तपुर [illegible]गमनम् । गोषु वात्सल्यं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् । [illegible] राजकवाति न । [illegible] मननेषदम् । [illegible] कृषि [illegible] लोकानां [illegible] कृषको भिक्षामटति सोपदत् । गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः । वितन्द्रः सर्व्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति" ।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः । "कृषिश्च तादृशीं कुर्य्यात् यथा वाहान्न पीडयेत् । वाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु । वाहपीडान्वितं शस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम् । वाहनिन्दाविशिष्टस्तु कृषको निःस्वतां व्रजेत् । गुडकैश्चैवसंयुक्तैः भाषान्यैरपि पोषणं । वाहाः कश्चिन्न सीदन्ति वाह्य प्रातश्च चारणात्' ।

अथ गोशालाविधानम् । "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता । तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः । शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने । निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः । पञ्चहस्तायता शाला गवां वृद्धिकरी मता । सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् । [illegible] चैव गोशाला कुरुते यदि । प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां नाशो भवेत्तदा । तदुत्थाना जलश्चैव [illegible] दकम् । कार्त्तिकादिपञ्चमीषु गोस्थाने गोविधानकम् । सम्मार्ज्जनीश्च मुसलमुच्छिष्टं गोनिकेतने । [illegible] नाशमाप्नोति तथा [illegible] । गोशाला [illegible] तमावश्यकमोचनम् । कुर्व्वन्ति [illegible] । विशेषेण गोमयस्यापि [illegible] दिने । न कारयेत् भ्रमेणापि गोवृद्धि यदि वाञ्छति । वारत्रय परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम् । [illegible] गवां हानिस्तत्र [illegible] । [illegible] रीयाणि पक्षाणि च रजांसि च । न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते । स्थानं तत् कमलाहीनं [illegible] क्रन्दन्ति गोगणाः । [illegible] शायिनाम् । चतुर्थे [illegible] । नित्यं [illegible] । [illegible] । [illegible] मर्दना । [illegible] गोषु [illegible] भवेत् ।

अथ गोपर्व्ववचनम् "गोपूजा कार्त्तिके कुर्य्यात् [illegible] प्रतिपदि । [illegible] । [illegible] । मधुरं रक्षो गोपानां [illegible]

[illegible]

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु वृषो धावन् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमाणन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नाशालीढं प्रकुर्व्वीत तदा शस्यं चतुर्गुणम् । प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु गौरेकः स्वनते यदि । अन्यस्य खेदनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु फलकं भूतले यदा स्रवेत् । शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्ध्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । मृत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढ़े कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या" । तथाच पराशरः । "हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे" ।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजमत्र सङ्गृह्य । शोषयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधाय तत्र शोधयेत् । बीजं मिश्रणसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । अच्छिन्नतृणकं यस्य कृषिः स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यावृते गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टं संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्ग्यः । "दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निधापितम् । शोधितं बीजसंमिश्रं भ्रान्त्या न निर्व्वपेत् क्वचित् । निधानं गुप्तसंमिश्रं सद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । कृपाणसारकेदारशालाङ्कुलकादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति वाले वन्ध्यत्वमागते । तिलधान्ययवादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूलाः फलादयः" ।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढ़े चाधमं प्राहुः श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुभौ वपनसत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुवायुषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुपूर्व्वविशाखासु यमरौद्राग्निसार्पेषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच वराहः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणव्यालकालः । हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषकाः हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्मन्त्रमुत्तमम् । ओँ वसुधे । हेमगर्भासि वरशस्यफलप्रदे ॥ वसुपूज्ये । नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां सर्व्वबीजानि माधवि । सुस्था भवन्तु कृषकाः धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्याच्चिरवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्व्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा स कृषी भूरि निर्व्विघ्ना कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिकादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन शस्यजन्म न जायते" ।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादुभयात्मकम् । वपनं गर्दनिर्मुक्तं रोपणं सगर्दं विदुः । न हलरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति हृतबीजा वृक्षा केदारसंस्थिताः । हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे करार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्" ।

अथ धान्यकर्त्तनम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्त्तयेद्बुधः । अगाहन्तु यत्नायं यथा बीजं तथैव हि । भाद्रे च कर्त्तयेद्धान्यमष्टौ क्षपितत्परः । भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने । न विलभूमौ धा-

[illegible]

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु हयो यावत् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्द्दते यदि । नाशाशीद प्रकरोति तदा शस्य चतुर्गुणम् । प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु गौरेकः स्रवते यदि । अन्यस्य क्षेत्रं कुर्य्यात् तदा शस्य चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु शकृन्मूत्रं यदा त्यजेत् । शस्यवृद्धि महालाभो मूत्रे यस्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैव कृत्वा य कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । स्यात् सुवर्णसमा माघे फाल्गुने रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढे कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैस्ताडिता तु या"। तथाच पराशरः । "हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे" ।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजस्य सङ्ग्रहः । शोषयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिका कृत्वा निधाय तत्र शोधयेत् । बीजं निधानस्य मिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । अच्छिन्नतृणकं चापि कृषि स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टं संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । एतत् तैलस्य तक्रस्य प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्गः "दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निधापितम् । बीजितं बीजसम्मिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुडसम्मिश्रं सद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । कृषाणसार वोप्तारहस्तात् तकादय । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बीजे वन्ध्यत्वमागते । तिलधान्ययवादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूला फलादयः"।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढे चाधमं प्रोक्तं श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तराश्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुभाश्विषु । कृत्वा याम्यं च रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुपूर्व्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्ज्जयेत् । भूमिकाया भय भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं चार्द्रमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच वराहः "ज्यैष्ठान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति । मृगशिरोवधि निष्कृते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती स्त्री भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वर्षति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणस्यात्र काले । हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं मानसमाः शुचि । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषकः हृष्टमानसः । प्राङ्मुखो कलसं कृत्वा पठेन्मन्त्रमनुत्तमम् । ओं वसुधे । हेमगर्भासि वसुपूज्ये फलप्रदे । । वसुपूज्ये । नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां शस्यबीजानि माधवि । सुस्था भवन्तु कृषकाः धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यादविघ्नवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तय सर्व्वे सफला सन्तु नीरुजः । इति प्रपठ्य यत्नेन सुधीः कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा लक्ष्मीः भूरि निर्विघ्नां कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिरादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिरां तत्र दापयेत् । विना मदि(मद)प्रदानेन सस्यजन्म न जायते"।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादुभयात्मकम् । वपनं शरदिम्युक्तं रोपणं सगर्द्द विद्ध । न हयरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति हतबीजा दृष्टा केदारसंस्थिता । हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्" ।

अथ धान्यकर्षणम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्षयेद्बुधः । अनाकृष्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि । भाद्रे च कर्षयेद्धान्यमष्टौ कृषिततत्पर । भाद्रे चार्द्धफलमाप्ति फलाशा नैव चाश्विने । न विलभूमौ धा-

मार्गे धननाशमाप्नुयात् । सार्द्धं मुष्टिद्वयं मार्गे बीज-स्थिरया लवनमुरेत् । पदे पदे विफलता तस्य भाव्य-युतो भवेत् । रविं भवे तथा सौम्ये शुभे शुभानि-क्षेत्रे । धान्यच्छेदे प्रशस्तानि मूलश्रवणयोरपि । व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां वैधृतौ तथा । भौमार्कि-बुधवारेषु धान्यच्छेदं त्यजेत्" ।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् 'कृत्वा तु खलकं मार्गे शुभं गोम-यलेपितम् । रोपयेत्तत्र यत्नेन तत्र मेधिं शुभेऽहनि । स्त्रीनाम्ना तरुणे कार्या मेधिर्विष्कम्भकर्णके । मेधेर्मु-खेन खलकं गत्वा दक्षिणावर्त्तयात् । स्त्रीयोगे सम्प्रदत्ता या नामाभावे नामवर्जिता । औदुम्बरी विल्वैर्वा पद्मोत्थ क्षीरवृक्षजा । वटादीनाम तारे तु कार्या रत्ना नामधारिका । वैजयन्तीयुता नेमिभिर्गर्भस्वर्णपरिधिता । धान्यकैदारगयुता रत्नगर्भा प्रचिता । अग्निं ता गन्ध-पुष्पाद्यैर्मेधिं सम्यक्प्रपूजयेत् । पौषे मेधिर्न चारोप्या क्रूराङ्के श्रवणे तथा । गन्धशुक्लारी मार्गे पौषे गन्ध-घातकी । कपित्थनिम्बसामाजो तथैव च । मेधिः कार्या नरैर्नित्यं यदीच्छेच्छस्य शुभम्" ।

अथ पौषे पुष्पयात्राकथनम् "अपरिच्छेदे तथो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने । पुष्पयात्रां जना कुर्युरन्योन्य प्रेमहर्षिताः । परमान्नम तत्रैव व्यञ्जनैर्ब्बहुभिर्मासजैः । मिष्टान्नैस्तथा दिव्यैरिक्षुसारोपसंयुतैः । दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः । नानाफलैश्च मू-लैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः । एभिः सुभोजितं कृत्वा तदन्न कदलीदले । भोजयेयुर्जना सर्वे यथाशक्तिपुरःसरा । आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च बहु समैः । अन्योन्य लेपनं कुर्युस्तैलैः पङ्कैः सुगन्धिभिः । कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धभूषितम् । अङ्गेषु सर्व्वाङ्गे परिधाय नवाम्बरम् । पुष्पैराभरणं कृत्वा नानाकाव्य प्रपीणनम् । गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कार्य्युस्तत्र महोत्सवम् । ततस्तु कर्षिताः सर्वे मन्त्रं प्रोच्चमहादयम् । हस्तसंपुटकं कृत्वा पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम् । क्षेत्रे धान्यपरिच्छेदे धान्ये तप देव । नमस्ते । पुष्पयात्रां ते भोज्ञ्यं सर्वे शस्यानि शुभका-रकाः । सकलाः कर्म्मणा मार्गा ये चायाताः विरोधिनः । ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्पयात्राप्रभावतः । धान्यवृद्धिर्य-थोदधि सर्वत्र पुत्रदारयोः । राजसम्मानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च । सर्वग्रामसमृद्धिश्च लक्ष्मीवृद्धिरनुत्तमा । अनाकामस्तु सतत यावत् पूषा न वत्सर । ततः प्रभृति सर्वे पूजयेत् भागिकोत्तमम् । न भोजनं पुरा कुर्य्युर्नाभिचरणि मानवा । क्रियतां सर्वलोकानां पुष्पयात्रा मनोहरा । इत्थं पराशरेणेव कृता सर्वाननु-धिनी । तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्पयात्रा विधानतः । सर्व-विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य वृद्धये । पुष्पयात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विता । न सिद्धिमन्नमन्यां कृत-स्नानं शुभम् । पौषे मासि तत कुशाङ्कुरपरिष्ट-विपश्चितः । मर्दनं तथा यथायोग्यकालेन प्रपादनेत् । शुद्धसारं च सम्पाद्य सरीराय प्रवर्धयेत् । समारोपापि पौषे न पय तत्र न धारयेत् । भाद्र सर्वगणाणां पा-ठावसरेण कीर्तितम् । धान्यका दक्षिणावर्त्तं भादन धनकारणम् । वामावर्त्तेन शस्यं धान्यवृद्धिकरं परम् । स्वल्पकरादाम 'हाटकाद्यर्कैश्च मेरटक' परिकीर्तित । ऐ धान्यकाम्यपुञ्जारा नानाटकोत्तमम् । कपित्थपर्कटीमि-श्रवणित दैमृषट्ट नम्" ।

अथ धान्यस्थापनम् । पूर्वे भाती च पुष्पायां रेवत्याश्च प्रजापतौ । यममूलोत्तरे सौम्येऽमघायां तु पुनर्वसौ । जीवे सोमे भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे भद्रे धान्यस्थापनमुत्तमम्" ।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो वृहत्पराशरेण दर्शितो यथा "अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं शक्यं चातुर्वर्ण्यक्रमागतम् । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि पाराश-रमचोदितम् । षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् । क्षीणाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनं च दुर्बलम् । क्षुधितं तृषितं श्रान्तं वृषं नैव तु वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं वृषं षण्डविवर्जितम् । वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् । जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैव सर्वदा । कृषिं च कार्यार्थं तु वेदस्य धारणम् । स्वयं पालनं रक्षा द्विज कुर्यात्तु त्वष्टीर्गवाम् । पञ्चगव्यं रक्षापर्यन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु गो-प्रचारणाय यादाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो या न भवन्ति शुभायमा । शान्तस्य हि दोग्धव्या दुग्धा गाय तथा रक्षी । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ता कदाचन । अ-नादेयत्व भुक्ता स्रवन्त्यतुदिन पय । तस्मिन्देवतादीनां पूज्या गाव कथं न ता । यस्या शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-न्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्च-रणेषु तु । या अन्या देवता कायिस्तस्या लोमसु ता स्थिता । सर्वदेवमयी गौस्तु तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः ।

[illegible]

वा शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्र । याम्यामुखा नैव तु उत्तरादिङ्मुखांश्चकाले खलु बन्धनीया । शालाप्रवेशे वृषगोपसूना राजापि यत्नाद्धयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सप्तार्च्चिषि शास्त्रयुक्त कार्य्योद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । हलाङ्गल तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठ रत्नप्रमाणत । हलीषाया-स्तथा मान प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-ङ्गुलानि कुट (हल) स्मृत । अथ शालोऽङ्गुलैर्यो हलीषावेधतश्च य । षोडशैव तु तस्याश्च पञ्चविंशति रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्य प्रमाणेन षडङ्गुल । अष्टाङ्गुलस्तुरस्तस्य वेधादूर्द्ध्वं प्रकल्पयेत् । मीया दशाङ्गुला वोढं हलपाशो तत स्मृत । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्याद्देव स्यात् प्रतिहारक । तस्यावस्था-श्चत्वारि च वेधश्चतुरङ्गुल । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलमरस्तस्या सी-रस्येति विधानकम् । पृष्ठस्य शिरसो धार्य्य हस्ततल-प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरस पृथुता स्मृता । मध्ये द्वाभ्यां प्रतीहारी षट्त्रिंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णा लोहफालस्य उक्ता दामादिदारकत् । न सीर चौरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्दयो । इत्यादीना हि कुर्वाणो न नन्दति चिर गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीषा विदुषा मता । तस्या (ईषाया) वेध चत्वारो कार्य्यो नव-वितस्तिभि । भ्रष्टाचयोर्न तत्कुर्य्यात् कीर्त्तिघ्नौ तौ प्रकी-र्त्तितौ । प्रमादतस्तु ता कुर्वन् मृगस्यो नश्यते गृही । नीषोऽद्दृष्टप्रमानेन तज्जास्ता प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्त युग कार्य्य स्कन्धस्थामेऽर्धचन्द्रवत् । मेषशृङ्गा कद-म्बस्य शाल्मलदुमस्य च । तस्या (सापि) वेधाश्च हि कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवान्ते च तदन्तरदशा-ङ्गुलम् । प्रतोदविषमपञ्चि वैणवश्च चत्र कर । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । हीनातिरिक्त कर्त्तव्य नैव किञ्चित्प्रमाणत । कुर्य्यादनङ्हो दैन्या-दैन्यासरक्ष प्रजेत् । यथाऽभीष्ट यथाशोभ चाहकस्य प्रमाणत । भूमेश्च कर्षणायास तज्ज्ञा संवदन्ति हि । योजन तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । शेषमघात्वयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु बुध्येत तत्र कार्य्य विजानता । यत्र कृत्य हित चापि पुण्य वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठ पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । माहेन्द्राख्ये द्विज क्षिप्रा ययो-

कृषिविना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म्म-त कृषिम् । मोल्लिखन् मण्डल पुष्पधूपदीपैः समर्च्चयेत् । इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विज । कुर्य्या-द्बलिकृति विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कुमार्य्यै सीतायै अनुमत्यै तथा वलिम् । नम स्वाहेति मन्त्रेण सवाङ्क्षमाल्मन शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-स्तिलैस्तथा । दत्त्वाद्वाल वृषाणाञ्च तथान्यप्राशन तत । मधुपत्र सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्य्याद्वैव प्रदक्षिणम् । अग्न्युल्लोर्मण्डल कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्प साङ्गलकल्याण कलत्राणाय नमोऽस्त्विति । सीताया स्थापन कुर्य्यात् पाराशरस्यापि स्मरन् । सीता युञ्जत इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीर प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदे । सीता पूज्य यशो भक्तैरन्नायस्तैर्विपाणके । सप्त धा-न्यानि चादाय प्रोक्षय पूर्णहस्तो हली । तानि दत्त्वो-क्षण क्षेत्रे किरन् भूमौ कृषेद्विज । न वर्षैर्न तिलैर्हीन द्विज कुर्य्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्वाण न प्रशसन्ति देवता । तिलमात्रमच्युत तोय दक्षिणस्यां प्रतीदिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो या-वच्च निशविक्रय । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-त्पितृदेवता । विशुष्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव तिलै सह । कपालस्य यवस्त्वपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-दधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्व्वदेवता । देवपत्न्यभ्यभू-सीरयोगात् कृषि प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्प्रोद्यतो भवेत् । शालीन् सशणकार्पास यार्त्ता-कुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्व्वबीजानि सर्षपाणि न सी-दति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युनक्ति वृषान् क्वचित् । तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासा-र्जित पुण्य भवेदशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु सयोगे कुर्य्याद्य स्त्रीनिषेवणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य षण्मास पितरोऽशिता । चन्द्रक्षये च य कुर्य्यात्मरस्तर्पनहन्त-नम् । तत्पर्णसञ्ज्ञया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यका । यमसतिगते सोमे योऽध्वध्वान प्रकेदर । प्रभ्रष्टद्विज-कर्म्माणि त्यजन्त्यमरादय । वासकीन्दुप्रणाशे यो रजकस्याप्रति छिन्देत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं स-क्तजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु हुता-शनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

करोति यथयाकार्य यथवा मोयवति वा। मिवयति दिव दत्त: कृष्मा माथा वयप वा। बकावापनमूकेषु वदत्र मोदुवयवा। मोववेदु इववव मी बल्दा माय वयवु वा। यवकूलं हि यवारु मिदः इत्यादि मातवम्। विपद्म्व हि यदा मोदितिव मारावरोः भवीत्। मोरवद्ग न दोम्यवा यचेव मर्वेवाव्मी। मयवा च दमाचारादिदोम्या वेयदय मवत्। दूर्वेवा मातिवंयुक्ता इविमा वा विपदपू। वा वायवित दो यवमा यविवि: कुयवीयदवि। कुवाव यतिका माय कृवान्ये मदवलिवा। कुवान्ये यवयिला मी कुवाय वर्जुवियव। वयवा इवियी वर्ग वयवयवयाम्या। तवा मोमालयी वामारेव्यीयवलोदवी। यवोवारि विवा मवा वर्वे वावाद्य मुविता। मायवेत् दवय घेवा च न मोदव च मोदते। दविवाविवया मार तत्त्व-रावियवा मवि। ययमीवावयवाद्य न च वावयवि-मायया। मोदवाविमावावा वृतीवा मोदयव-यवु। मायवु वर्दा तथा मति मुप्तिवोययवात्। मायो देवा वदा दशा मोयाः वावाव वर्दा। माय वाति च ते माया वे मायवति वा यरा। यदवे यव-मर इति मायेव च मवीविद्या। दिवर्वमो न दवय मायवयवा विदर्वेदु। यथा यवव वि मां न वाया मा-मेदिदि मादवेत्। यव यव वा यवय म कुर्वीवातु म-दवियम्। मदविवोवमा देव वावीवा यहुयरा। तयो दवादियुक्त न मददावयावियपु। मोयवीययम इव्य मयती वाय म यव। कृविमां वादि मीवीवि वदाव वदावि च। मां मदीनयाये वयां मार्केवि मोदुवोव्। दृतव मो वि वावावि वेवो यदवदयात्यवदमु। यवत मायवया मोवि यमिविरिव यवम्। वावायव मायव दुवमेवं दिवा मवमु। विदय्व यत मावि वविवेवय विवति। योविवया मयव्य यो विदेव यविदिमा। मोविवेदः यवतोवो वयपृ यवयवा। मोरमेवामु यमाय मुवयोत्मवम वा निम्ना। ववति मुदद विवमावो यव्य ववति ते। ते अदवाववा मीयवो विवदि दवयाव ते। माद्य यये लियी मद्या यवुयवो त विवयः मयुवाय बहुद दिवाम्मवंविवा मविदिमा। उपवार्ये वर्वेवीयवि मायराति वरावि च। मर्दे देवा विया वेदु मरवे-मवो हि यो। यमावाय विया देवो मावायवो त

यवमृत्य। यमवायवयो मायो रमवे त मवि-तो। विदो मवाव मोरव्मायचुमो यविवायवो। दव वदवायो विवावां वदया विवा। यावमो च कुहारे यवमयी च यदवमो। यवमो रोगवृत्व मवावे यावमोयवम्। मावित्री मावये यवा याग दितावया। यवाविवविदेवावां यौवा योवह मा वितना। यदुदे मावयवोद्विवृ दूवे दविवयवा। तवे मावयवीवदु मावयवदु च दुवि। दा दो यव ते योम मावये मोयवविंय। यवयो विदवायो-वि यमयोव यवोयते। दुव तथा न नदू न यवि-य न यर्वेदेदु। मायवियवति दवर्य मायुवम यय-मते। यो मां दयविवो दवायवयो मवर्वयुमात्। विरयायवय दव दवय न च दिवयदु। यवा यो-मेयवा कृषा तव कमायवाय च। यदवादियवयेन यर्वेदि वाय ते। यव वादु मायवेदु मयाव वर्वयव मवमः। यमाव देव मर्वेव वावादु च वादियावि च। वावयोवावदे दवयवडु दव यवीविवि। य-योदवि वायते देवो यव दवतुवं यदेदु। यवोदु दूव यवयवदुविवरावयम्। दव दव यवोदवा वाय-मीयवु यदा। यवोदवे मूयवे मायाव कृषा विवया-रिवा। मयोयवायवायावयवायाव यवायवे। य-माहेयावि वायावि विय यवि यवायवा। यविवा मवय दूरवयायवा न यवयेदु। यवायवति यवावि मवेयवि यदावि च। वायवावि दवीवायवयोवा योदवियो दृवि। यवयोव दूवाद यवयवि मारवयादि वावां न च यवायवि। योवेव योवेव यवय मोरं यवावि दूर्वावि विवयवि। दवायादु मावी यवयावो यां ते यवायवं दुवयवयवायदु। याता इविवा दवायादिमवा यवव मायवो यादि वायुमाय:। यदेव दूव न दवे मेव दवा यवेवृद व योरव्याः। दावे दूवीव यवो यवा ते तवाव याव कृविवयति यायव। दवाय य-यावि तवयुदवि तवोर यव यवय यर्दवि। न तत-विवाया वायवि विविदयोवयायवयावि योवोव। कुर्वीयावि यतुर्वे वा यदेवामा दवीयवेदु। यदा वा न यवया यव वाय दर्वयव च। मावाविवयोवावु या-दिर वाय न यवयु। दारवादुमवयावमवयवोवि यवे च वा। वावा दिवावां दवयोदवावां वो मामीय-दावयो दिदवावृ। योवां मयुवावायवो दुवोवावं

सप्तम पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणा ध्रुवम् । अस्यार्थं द्यूतधर्मौ च विट्पतिः क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकाशापकर्म्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य न्टपस्यापि वणिग्भिः कृषिजीविभिः । स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढौ त्वश्वत्थमालाया देयोऽगः स्याच्चतुर्द्दश । एकैकाशापकर्म्म स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्व्वन्नाहयेदिच्छया वराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात् सर्व्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात् प्रभुस्त्वसृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय परणाय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोऽस्य भूगेहाय गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च ह्यधर्म्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्म्मेण रक्षयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो दद्यात् कुर्व्वाणो धर्म्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य न्टपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छ्रविकारणम् । सम्यक् कर्म्मकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्व्वस्योपकाराय सर्व्वत्र कृषिकृन्नरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्व्वस्योपजीव्यकृत् । सर्व्वस्य स्थितिकारुण्यात्स देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु पोष्याय कृषिं कुर्य्यात् कृषीवलः । वयांसि धान्यसस्यानि क्षुत्तृष्णार्त्तो विमोचयन् । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स्वर्लोकमवाप्नुयात् । चतुर्द्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृतिम् । एकद्वारविधानञ्च पिटध्वाञ्चैव सर्व्वतः । खरोष्ट्राजोरणादींस्तु विघ्नतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वशृगालादिकाकोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यञ्च प्रोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः । रक्षां च भस्मना कुर्य्याज्जलधाराभिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्च्चयेत्सीतां पराशरस्मृतिं स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेत्तु तदग्रतः । स्तुतिमात्रकृत्यतन्त्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्व्वमेव हि । प्रशस्तेऽहनि पूर्व्वाह्णे नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्य्यात्सीतापूजनपूर्व्वकम् । यजेत मलभिक्षाभिः खलेरोहिरयाग्न हि । भक्त्या सर्व्वं प्रदत्तं हि तत्प्रमस्तभिक्षाच्चयम् । खलयज्ञा पक्षिणा वै ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा । भागधेयमथो लब्ध्वा तां ल्पक्षलीह मातिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-चान्ये दक्षिणाग्रनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हली । विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुत्सरीरिणाम् । क्लीवान्धबधिरादीनां सर्व्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च वृद्धभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां प्रीत्यात्मुच्चावचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । लोकाश सीरिभिः सर्व्वे वर्णिभिर्गृहमेधिभिः । दत्त्वा स्पष्टतया वाचा क्रमेणाथ विसर्ज्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरद्धेमन्तवसन्तवान्न श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदन्नीयाद्यश्च तदघमश्नुते । कृष्वा ह्युत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्व्वसत्त्वस्थितोद्युक्तः कृषकस्तत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्तमं धर्म्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्म्मेण कर्षति । ध्वस्तस्य निरन्नस्य कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसभ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्वामित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कवयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये । लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्व्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतुर्थांशं वणिग्लाभे तृतीयकम् । कृषितो विंशतिश्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशच्च विप्राणां कृषिकर्म्मा न लिप्यते । कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मखं विधाय । यज्ञो ग्टहेभ्योऽपि पराशरेण नस्यास्य कश्चिद्यदि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्व्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्व्वसत्त्वैः क्षुधार्त्ता न तृणानि मनाग् हरेति । यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूसवैश्च । सीरेण यस्यापि विदारितापि स्याद्भूतवाली वरदानदात्री । षट् कर्म्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरप्राप्ता स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्म्मभिः कृषिं प्रोक्तो द्विजानां ग्टहमेधिनाम्" ।

कृषिकार्म्मारम्भशुभकालादि ज्यो॰ चि॰ पी॰धा॰ दर्शितं यथा "मूलद्वीशमघाचरध्रुवस्तुधिर्मैर्विनार्के शनि पापैर्हीनबलैर्विधौ जलभस्थे शुक्रे विधौ मांसले । लग्ने देवगुरौ-दृलमयहग्रा भस्ते न षिटे घटे कर्कोजैणघटे ततो क्षय-

कपिली वाचमीमेन यो मनोकभीमवा। कम्मस्तु स्न-
कान न दिवस्यायमुव शुकम्। वन्द्रायनोनी। इदमस्तु
देवारपादमवा यदि इयवाणम्। चरावितराम। यदि
मस्तु तैन याता सदा वाधितदैवधानाम्। तथाभव्य
निमावावि नाश्येव दशासया। चरवाव दिवृत्तानो
व्यानवादिवि भोजयेत्। न वनायैव बनावि यदी
वि मुमवारित्वा। तमवर्व धर्म न तु पुनाव विय
ति इवा। वैवेदेन मदसेन इन नाद्मनपयेत्। न
इ नैव ज्ञातो भर्व। पुन्नमं विच नै इवा। वान्या
वि बन्नमतो वै वाचनीवा ययाविधि। न यानि वाच
योरं वो वाचननाचव। नाधिवाहो न चौनाक्रः
वर्मिनाको न दूषित। वाचनीयो हि न्नह न माव
नम् बवनाचवाम्। बकनेदुवहयोनेव वाची वै योक्ने
नर। वाचा न बनसः बर्वे गावनम् पुनवाव
वाम्। बचार्वनैनाद्यवाच। ववर्ज नरमेवरा। बचो
नानावने बर्वे स बीता बवरावरम्। न वान्त यदि
चावान यावि चावाव वायत। यह्मावि चान्यशो
युक्तौ दवावनाव यविवि। बद वानो वर्व वाव
बहात्मीविनम्यवे। वव बनस्तु चाकेरा वर्व
वव मविचिन्। पुरावीनां हि बर्वगवव चीवे
वर विचम्। वनावचामदं बाव न बुर्व न वविन्तु न।
यो। इदान् बरबी बारी बचोवीबदिवनुप्रम्। सु
वानीयोवबंवीवाबवादीनां हि बनका। चावीयूनं
हि वर्वग्रावीवव न बविनिम्। बवोत्वबरया बाव
वाचा पुष्व वव बचा। बचस्तु वीयबावो वै बर्व
वहि वनावतम्। बदा वावावचा चन्नावा बावो
वर्वतरा पुनव। विविवावं विनाराबावोनि
वनुबादन। न बीवदि विना बाह्य वबावरावोवार्व
चलम्। इवावि चाविरिवेत्वा विन दवं विदो भवेत्।
ववावन मदवन वर्व इन बवेदिव। बवोत्ववाव
वावेन वर्वन वायवं हिवा। बवोन न विवादेन वा
पुनाविन्नोवन्नम्। बीते। बोन्न। कुमार्ति। स्व
वेवि। वैवायिवे। विवे। वद्दवा हि बवा विवा वबा
व्रे विविवा भव। बवदुवनोर्मिवा बाचा वीवावा
बावबं विवा। विवाञ्चबवबाचे वर्व पदवि रा-
वबा। बावने बबवे बेवे बवे बनीवबावबे। वव
वव विवियो वाबावाव बवेबवे। दैवावबनी-
वावविवावबावनीवबाम्। वीवावुबावमूवित बब-

बावावीवि बवा। मूर्वि विवावबाद् बब-
वावनेव च। बबावावि हि बावाबूवां न व दु
बविवात् भवान। बोबरो बाचवेदूवीं बबोवब
न दीवतान्। बाचवबबवव न बदौविव इवा।
बबबी बाचवदोवात् दैवावाद हि बवा। वौबीवा
विदावावाद् बवुवबबुवावा। बदव वीबवदिव
वावीवाद् वावि वेबवा। बदवोवा वोवबुव बवि-
बदाचबेवराम्। न भूवित न बावेव पुनवबबव
बवेत्। न बूरे बाचवेत बब बबावविते बवा।
बाचवेव यदि बोव बाचवबुवबा बवेत्। वेवबब
हवि बुबाबत् वाचवो बावबोवबेत्। न बबुवेव
वे बा बावीवाबाद बुवरा। बबब बबा बाबी
बबबुबाबवाव च। बबावबवद बावबबावि
बबबुवबु। वरवेवा वो बबाबावाद् बबावबो च
बात्। बविवावावबदवं बवा वर्व बोवबम्।
बवबा पुवा धिवो बबावाबवबवाम्। विवा
हि बाचवेदूवि बन विवबवे बबम्। बाचेदु
बवावबे पुन बवेवबवे। बारदवाव बव च-
बव बावेवबी। बवीवाद बावीवं बदबन्त
पुवबम्। बबबवीवबावीविवव विवव पु बवि।
विवरेव बवा बावीत् बवोवाव बवा। इवाबबा-
बबुवावि बबावि च बबाविवे। हविवावाबवीवि
बब च बबादिवाद्। बौवबाव बवुराव बवबव
बाबु बुवबवा। बबवबव न योवावि बुवीवीवाद्
विवावबा। विवा बबविवावीवा बबीवबवीव
च। बदवतु बवबो बाचवेवविवबा। वेव-
बबुवता बवीन् बोवबावीन् बबबु बी। विनवेव-
वैवाबान बबवेव हवि बवेद। बबब बविवाविव
हितीव बोवबीवबम्। दूबीवं विवबा बोबबवं
बावबैवबम्। बबा विबवे बबा बबुवेव च-
बीबिब। बबा बौरवबावेव विव बाव विवेवेत्।
बुबवबब दबावब च बौबावि बबबाबुव। बबबा-
बबविबीवावबवुवावबवेवबम्। बबुवेबवाव येवव
बावा बवबबावेव। बेवा बबुवबवबाव बदवा च-
विबीविवाद्। बबबावाद् बबाव बबाव बबबो-
दवि। बबबीवाद् बबाव बबाव बविबीविवाद्।
बबीवाद बबबवावां बविवब बबीविवाद्। बौबबी
विवाबवं बाव बबाबवोवदि। इवबवी बबबो बवि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनं क्षेत्रिणा ध्रुवम् । असमर्थद्यूतधर्म्मौ च विट्पतिः क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशापकर्म्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेशस्य नृपस्यापि वणिग्भिः कृषिजीविभिः । स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढो त्वग्र्यमालाया देयोऽग्र्यस्याब्दतुर्द्दश । एकैकांशापकर्म्म स्यात् यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्व्वन्नाकर्षयेदिच्छया वराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्व्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्तत्सृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्यागमोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतीसम्यभूगेहाद्य गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्म्मेण रक्षयेत् । तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्व्वाणो धर्म्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकर्म्मद्धिकारणम् । सशुद्धकर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्व्वसत्त्वोपकाराय सर्व्वत्र कृषिकृन्नरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्व्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्व्वस्य स्थितिकारुण्यात्म देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु मोक्षाय कृषिं कुर्य्यात् कृषीवलः । वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णार्त्तो विमोचयन् । विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः स्वर्लोकमवाप्नुयात् । चतुर्द्दिक्षु खले कुर्य्यात्प्राच्यामतिघनावृतिम्। एकद्वारविधानञ्च पिष्ठ्याञ्चैव प्रवर्त्तत । खरोष्ट्राजोरणादींस्तु विशतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वशृगालादिकाकोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यं मोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः । रक्षा च भस्मना कुर्य्याज्जलधाराभिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्च्चयेत्सीतां पराशरमपि स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । सूतिकागेहवत्तत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्व्वमेव हि । प्रशस्तेऽह्नि पूर्व्वाह्णे नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्यान्मानं सदा कुर्य्यात्सीतापूजनपूर्व्वकम् । यजेत खलभिक्षाभिः खलेरोच्छिरवण्य हि । भक्त्या सर्व्वं प्रदत्तं हि तत्सर्व्वमक्षयम्। खलयज्ञः पवित्रो वै ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा । भागधेयमथो तस्मात्तां गच्छन्तीह मातिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-चान्ये दक्षिणाशनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हली । विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् । क्लीबान्धबधिरादीनां सर्व्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च वृहद्भूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां मौन्यात्(?) श्वापचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिभिः सर्व्वे वर्णिभिर्गृहमेधिभिः । दत्त्वा स्पष्टतया वाचा क्रमेणाथ विसर्ज्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरत्से मन्ववसन्तनवान्ने श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदश्नीयादश्नन् स्तेयमश्नुते । कृष्या ठत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्व्वसत्त्वहितोद्युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्त धर्म्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्म्मेण कर्षति । अभक्तस्य निरन्नस्य कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं दुर्म्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसत्यत्व विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्याभिवादनभाग्यत्व न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कथय केचित् कृषकादीनां विशुद्धये । लाभस्याग्रप्रदानञ्च सर्व्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिग्रहचतुर्थांश वणिग्लाभ तृतीयकम् । कृषितो विंशनिश्चैव दत्तो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशश्च विप्राणां कृषिकर्म्मा न लिप्यते । कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मखं विधाय । शक्तो गृहस्थोऽपि पराशरेण नतामयं कश्चिदवादि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्व्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्व्वसत्त्वैः कृषौ न तृप्तानि मनाग् दुरेति । यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूसवैश्च। सीरेण नस्यापि विदारितापि स्याद्भूतवात्सी वरदानदात्री। षट् कर्म्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्म्मभिः कृषिर्मोक्षो द्विजानां गृहमेधिनाम्” ।

कृषिकार्य्यारम्भमुहूर्त्तादि कृ० चि० पी०धा० दर्शितं यथा “मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्व्विनार्क्के शनिं पापैर्हीनबलैर्विधौ जलगृहे शुक्रे विधौ मांसले । लग्ने देवगुरौ-दन्नमयहृग गस्त न विदे घटे कर्कोजैणघटे तनौ क्षय-

[illegible]

[illegible]

मालायामपि “मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे विष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं वहिरतोमाना स्थितं पञ्चकम्। स्वेदं कज्जलमन्दमृद्विरविका निस्तण्डुलत्व क्रमात् स्यादीतिमभय भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्”। अत्रकेचित्। फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचख्युस्तत्र युक्तिः “सूर्यभादुरग स्याच्च” इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यत्वात्, तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् “राहोर्धिष्ण्यात्समारभ्य धिष्ण्यं त्र्यष्टम निष्फलमिति” कश्यपोक्तेश्च। “सूर्यभादुरग स्याच्च” इति तु स्वरोदयवचनं बीजरोपणविषयम्। तत्र लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठ “भपरिपुसहजे च पञ्चिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः। कथितेषु च धिष्ण्येषु त्र्यपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति” अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते हलेऽति हले हलचक्रेऽर्कोज्झितात्र्यर्यभुक्तात् त्र्यक्षात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि अशुभफलानि। ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्ये आर्द्रायां भुक्तभरणग, तत आरभ्य त्रीणि रुगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि। तत पुष्याश्लेषामघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि। ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि। ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि। एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वशिष्ठ “अर्कगतागतसस्यभत्रितयं नेष्टमथयतस्त्विष्टम्। षोडश धिष्ण्य त्र्यनवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे” इति। अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं सस्यमाक्रान्तम् एतद्भत्रितयं नेष्टं तत उभयतः षोडशधिष्ण्यं त्र्यष्ट यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः। शिष्टमुर्वरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एवमष्टाविंशतिर्भानि। नारदोऽपि “हलादौ वृषनाशाय भत्रयं सूर्यभुक्तभात्। अग्रे भत्रयं लक्ष्म्यै सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम्। शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम्। श्रियै पुच्छे त्रयं श्रेष्ठं लाङ्गले शुभम्” इति। अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यमुक्तनक्षत्रादिनक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्यात्। तदग्रे नक्षत्रत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगतनक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलमिति। अनेनापि प्रकारेण रुगादीनि तान्येवाशुभाशुभानि सम्भवन्ति। तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र कश्यप “त्रिषट्त्र नवर्क्षेषु सप्तर्क्षकं विमुक्तभात्। हानिर्वृद्धिः कर्तृस्त्वमुलक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रोक्तप्रनन्तरमुक्तमार्गात् अस्यायमर्थः अर्कविमुक्तभात्रिषु भेषु हानि ततोऽष्टसु भेषु वृद्धिः ततो नवसु भेषु कर्तुर्नाश, तत सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम्। अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्गणना नास्ति। ननु तत्र पञ्चनक्षत्रयोगे कोऽस्तुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डशूलोर्द्धदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके श्रियै स्याच्च नक्षत्रपञ्चकमिति यावत् तत्रान्यद्भत्रितयं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं ज्ञेयम्” पी॰धा॰

अत्र विशेष ज्यो॰ त॰ तत्र

कूर्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो॰त॰ वाक्यात् परस्मिन्यो यथा “कूर्माङ्गस्वदेशानाह। “मध्ये सारस्वतामत्स्या शूरसेना समाथुरा। पञ्चालशाल्वमाण्डव्य कुरुक्षेत्रगजाह्वया। मरुनैमिषविन्ध्याद्रिमाण्डव्यघोषा सयामुना। काम्यघोषा प्रयागश्च गयावैदेहकादयः। प्राच्या मागधघोषौ च वारेन्द्रोगौडराढका। वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशला। कलिङ्गोड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशबरादयः। दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणा। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः। नैरृते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवत। यवनपह्लव सिन्धु पारसिकादयो मता। पश्चिमे हैहयाख्याश्चाङ्गिम्लेच्छसशकादय। वायव्ये गुर्जराट्यनाटजाम्बरादयः। उत्तरे चीननेपालहूनकैकयनन्दरा। गान्धारश्चित्रकूटकौश्चगन्धमादनमानवा। कैलासभद्रकाश्मीरस्लेच्छदेशा खसादयः। ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्गम। काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादय”। देवल। “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिन। अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” तीर्थयात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यास “उर्वरा बहुला भूमिर्धान्यामन्यकारान्विता। सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे। सस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धशालिनः। अभिष्यन्दफलोदर्भ क्रोधश्च सफलोऽन्यथाम्। पुरुभाश्च बहुस्त्रीकों

अनुगुणानघ वचनम् । मम पामादीन पमानमनम् । अवोतिम "धार्मेशानिम कै च मद वे मेदा इयते । यं तै वद वै पर्मे मे इव वे च वङ्गर । एतमवत्र गर्मेषु मा वंशा कथिता वचात् । नास्ति वनीत् म-गात्र च मवेत तो वचवोन । पद्मीख्यादमिर्मञ्चे येव बंशाधनादन । भगोभूतव विज ना दयोतावयो मम । भाद्गुव मनयो च म पर्व तम वमनमात् । बाहुमानमाववानमा विशेषिताः पदा । कपोवर वधा एते बालका मानतरेम । मवो बोधे इरे दैवे बिहारीकषेष च । वद्यात् पावोमवैद्यापी म बावो-ववामिन तान् । च मदव च पाबोरेव विव ३ पुनो-इव ८ पमञ्जा च बाव प्यात् ब वर्षमा च सेव्या । मावाद्गिवतो वा मदी मवी प्रमादयो । मदर्ममयो वा शोचनावात भवेत् यथा । पावभम वे यथा वमानमानुपानयाचिता । वर्ष दुर्ये एवे मत्ता न अवमा वधुविता । वामीदाम च म प्रामाशाद दिवा प्रमात् । यवर्धा मवेवे मामे पाववमक्रप जायते" । अथ कपिमा चोनिमोराजा मदी मैद्याव पतव । वव् मम च विषाम तम च दिवर्ष मवेत्" । अनुचरराके "पावकव मधा देवे वर ते-जानि रोचवेत् । मिवद्वयरावेन वम रौनमि ताम-पि । वमा तथा कपिमा सुवव मीमेना यथा" । अथ वाहुवावश्च वरोदो "बाहुवं दरिद्रवाहु बाहुद्रवमनिनम् । दरिद्रमारि यचेज्ञानि विवेचावाव वाहिव । दरिद्रवाहमनुवानं दिदिवाने मिवं विशम् । चोडवोव मिलव न बजो बचावयो इयम् । एतद्व च पर्व चामिर्भूम्बं चामिनोववम् । वजीवीवृष-चोद्वारी चेमाराव एतवे" ।
अथ मीवोमियनम् । "अव वाहुवा वामविनाम वावावावाव । दवे मोचि मवे मौचि मामि वावव-प्रदे । इच्च भवर्षवि वद दिनवाव वर्वं भवेत् । मद्वे बाधवे विषाम् मवोद्भुनावरावा । एवदे वाय-माहि याम् इच्च मावचवी भवेत् । दैविरोवमर्व रावा चाव मीवोमिरावचे । दय वात् दयव मवव-मावमनाव मिवारोवामरावादिवि वदामिवा दविवा मावावा वचेत् । मिनावोव वानिनोच-दमीवृविवा दया दोविवी मवि वावी मवाई इवर्णवर्षामि मिवावोव दयवा इयोचवि: वार्ण मव

प्रतेवाथा वैदता । चोचव मचाद्भवाम् । देवता । "कविविहितावृति मवमा कविता चवा । प्रवा-वदाव राजाव मवेते देवता च मा मीवोवि: मवाय माववमवाति अनुवदिवाविव चोबारोवनिवचविचे पीत्वा विवान् ।
"इयवाव इवावां वर्वावववंवुवम् । विधिवा विवाहेडापि इवनावहूम वम् । बुवामिवर्ववैरि वङ्गे व्याम दिवं दिवम् । मीवि इव वर्व दयातो मावे द्वदे विवम् । दवचावाधवीवोद्धिवावचादिदिव वाचम् । वहव विव दवावचा वर्वं पुनावान । वावा वाचि वर्व मेवो कर्वं विवाहव यथा । यौवें भूवियावा मद वौवे चावे च भद्भवन् । इव वद पूर्व इवे वाव मावे इव वृद्धि । चाबुवीचादिर्व मोब इयमावर्ष मे" ।
दीविवावाम् दवाविवावावविवीवविमनावे विवाववीविवववविति विचाय । इवद्राविनोवकवं दिवावाविवारे मव मुवोववचेषु इवप्रावा । इव च वावतीवनवव विकि च मा । विवावाव पुमे वैवं विवाववधुवादे । मीवदरावे "मावे वव बमीवं दवचे बीवितं भवेत् । चतवाविवयोगवा वाच वविवावमेत् । दवे इ बोविवि वम चेमे वार्व मरोवि वी । वम चाबुविवं चवचवव वर्वचानिव-न् । अवविवाववी ममव "इवदा वविवद भियोवा वाव वाविनी । चारोववदा पुवोवा च वद्धवीं मोद प्रदाम । च दवी भीवा वृव वमी च वववविवा । ववी व्यावदा भोव्या वर्व दृवि दवाववी । वमी वचनावाव एववी मूविवा वदा । इवादवा वदा पुवां इवं वाय मवोरवम् । दावयो मावववे दा चव विवा मवोदवी । वाद्य वी वर्वि वृवि वद इ-न्नु च विवावा । चवाववावी वी दिवां च वरि मवेत् । वीदिवीवादिवे वैच वन्प्रावयो वचव । बावेवविव्य मवेच विववरोवेद्ध च । वदिवी वावदीवा च पुवादिवीकुवे वचा । वारे चावचव च वीवे वौवदे वचा । वचे वीवोवीव-दृचो च इमावव पूर्व विद्व । दैवाव इववैवी चेवावाव दृवनेत् । वावद्धारोववाव वजाविव वृविव इवम् इवावावविवि चोव वा वावव भवेवित् । वर्वं आवर्तेद्धु वावो वमेव —

ण च । हस्ताश्विनितिष्यचन्द्रेषु ब्राह्मेन्द्रविष्णुवारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे वृषतिगोमीने शस्तं स्याद्वीजवापनम्" । राजमार्त्तण्डे "प्राजेशाम्बुपपोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनीपौष्णानुष्णमरीचय शतभिषास्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे" । देवज्ञ "गुरुसोमसूर्य्यशुक्रा क्षेत्रा सम्पत्करा शुभा । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदा । हन्ति मेष पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिक । कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति । वैशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रव धनु । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् । गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्य सम्पद्यते महत् । प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचि शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानत । पृथ्वीञ्च चहुसशुक्रा पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा । कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतं घृतेन वा । सुखपार्श्वं तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कमके स्पृशेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । तत शुभकर श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च कुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा । कृशप्रयाहणं कार्य्यं नीरुग्भि कृषिकर्म्मके । हलादिभिर्दृढै क्षेम कुद्दालैर्शुभं वदेत् । वृषभायदि भुञ्जन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत्" । कृषिरिति शेष । "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका । पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा । अतऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महाटोपस्ततोभवेत् । सम्पूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् । हेमनिर्हष्टफालाग्र छिन्नरेखा न कारयेत् । स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्र पृथुराम सचन्द्रमा । पराशरोबलभद्र सर्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्रवाहप्रमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽन्यच्च भयं भवेत् । लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति । ईशाभङ्गोयदा कर्त्तु सगवोर्जीवितस्य च । सुतनाशोयुगाभङ्गे समीने म्रियते सुत" । समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठद्वये । "योक्त्रच्छेदे तु व्याधि स्यात् शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाहप्रमाणे तु गौरेक प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं न प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् । प्रवाहमुक्तमात्रस्तु ततोगौ प्रपतेत् यदि । बलमानीतेन नर्दन्त तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योद्वपत शुचि । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा चान्योन्यमोत्साह कर्षकोद्धृष्टमानस । प्राङ्मुखं कलसं स्कन्ध इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधाशुभे । कुरु । रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च स्वाहा" । कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपक्षस्य काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तत्रात्ता कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यै पूजयेच्च दिनत्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च" । काश्मीरा पृथ्वी । "अष्टमप्राप्ते तत्र स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्नाताभि प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च । अनन्तरं द्विजै स्नाप्य सर्व्वौषधियुतैर्जलै । गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नै फलै सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदितशिष्टन्तु भाषितव्यं गृहे गृहे । अत परं स्नाता गर्भं गृह्णाति वसुमेदिनी" । तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यप सुरभी गृहे । इन्द्र प्रचेता पर्जन्य शेषचन्द्रार्कवह्नय । वसुदेवो हल भूमिर्वृषभो रामलक्ष्मणौ । रघोघ्नौ जानकी सीता युगं नागमेव च" सीता लाङ्गलपद्धति । युगं युगकाष्ठम् । "एते द्वाविंशति प्रोक्ता प्रजापतय शुभा । गोमङ्गले तु सम्पूज्या कृष्यारम्भे महोत्सवे । अर्घ्यैं पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नै पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नात स्वलङ्कृत" । तथा । "दत्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवै सह" । बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीत "कनिष्ठाया पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति । होमतर्पणे लाजहोमप्रजापतितर्पणे । राजमार्त्तण्डे पराशर "नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्" । "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अत परं प्रवपनं न जातु श्रावणे शुभम्" । ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वा चा

चार्वा रोमन सरा। करोता रक्ती मीठी छत रिम रिदुमती। नव भारे इमवो इ नावबद्द इमति। भारतमे मृगनाम वा मोवात् वनवस्वावत्। नराभर त्रिवोर्धा बलावमानवत्। मिया मीठी नवावच विमा चेतावठविता। चोनिदारव वर्तन वर्ष मिश्रमि वाहुवम्। मिया वनिता। कोनिदा रकोटकवाइम। वैवास्वरा इवतीय चाणोव मोच रोचतेत्। वहवेमि कवीर्तमि इवदरीमि वतीम च। नवच मुचमे। निम कुमोरवं मनमानिवि। च- रिवामोववतावडवानमविदुन। चाकूवका पूर्व मारतमे रोवमोता मुखेन च। कराकरोव निवदहीव ही चवको मोवन वैवरामि। वावाउम मोवकर इवद वहामवासी नरव न पवन्। दामरवाउटे हैरीहरायम् वै च माता इराचारा। मीवरवा द्वा रिवा। रैजनीचादिरवै वचर्म जहवोरिवम्। नवावो मीवनामाय तद्रका मीति ना वृत्ति। कविग् हैव नव विमा राजतोम विरायुका। नव वम् अव बोथो मम चीवकरिता। मोवरविका। "विवाचमा बहुवैमादि वका महेदु रवावेत्। न का- विमोटर्वियावा वच तम नरेत् कथित्। विरित वचनद्वमरविवचतुरवचीरचानोरु वे मीवहावन- इवादा इवविन वडहतो नामामाददकावरावाह वचा चारवचरवावारं कादू वं वनसतं वापुरेव वर चवावनर्क मीवहूवनवायारवदि चतवराचवाद च ले वावावीवीवाबोरवीवाउदवचीहुवीमहार हवाचवदाउवायविहवावामरावनवाकडूवावविवावि रोवम् चवहम वचवदि निवम वा वरव हदि निवच चारवन वहा नुहावणदवावडु चारवावीति। वां वीं वों मीतमाद नव। रवि चवाड्ड वमावेत् "चवेनिवमावीदाम् इवहम चवावदव" एपनन्द। ना वीर वरीवनम। चार्वे च वहिवाचाव वन। चावादे वि। भमि व कविभूपचव चम" वा। वनमवद् इवम्

कविका य स्त्र विश्व। चाचि वच काचे वि।

कविमोविम मि वथा मीवति कोच-मिनि। चवनवाय वा वरवा वधिवस्य मीनिमि दिमावं वीव।

कविपरामर य कवीकर्म वमादिवावचराचकवाह मारिविमवेरे।

कपीवक्त मि कविरचाद दवित्व न वचम होवा। चवे कवित्रीतिनि। कविदुरा कवीवका" वा वनवा

कप्पद इ वाम मव मातिविदिम्। विवे निवाचकान

कट मि वम-वर्मथि च। (कवचवे वमारी "कवचा- वाभोमिनीतो चावाणां च दर्व वने वड कवचा वावे च। २वचे न "च द्राम इवकां वेवनचन चारवेत् वा। वता दवा चावे दर्मविद् चवोटा। कविवम् वरल चर्वेचे इ

कटपथ मि० वट चंवे वावेव चवते वव-चर्मवर्ति चाच। वेरचन-चावेव चवचामे वावारी न दव- वचनमीवावदहायववादव वाच ७।२।१४। वावचवरवीवी। दवचन विव चवेद "चरवाम रवि वि वी

कटि इ वच-वर्वादि विषु वाने विषु वा। (कविते चवर' १२वयाय विव "चाइवीवामवा कवीववमय वरा- वा" च ६।१।३४ "विचावचन चरव च ५।१।३ द वरव प्रवा " वा "कवीवां विवर्विवां" चन्।१२।१६। १३वचे वी विवा। हचावंवे च

कटोम मि वरे चेमे चहा। हमवंचवेवो-वववम चोवचादो "चवा चावाद व तवा हरोवा चवाच- चा। चवचवा चवहिनी वमवदरवावीवा" वा चा० ८९५

कण्व इ चम-वव। वमतोरवमाएवेदे वादेहे ३वीचो वड्के। कविवृाचन चदा चव मिहविवाचन। कबोरैवा वर्ष वद्व इवाविवमोहरी दव व वरव दूवि ३वेदमाहे ३चच वे वावनवावये च। चव- दवाताप् रचोविते निव इवावे मिरि वरचट्टे (करचवा) चवे वमर दवीव वर्षे ८वदिवि वचर। वावावृत्वि राज ४०। १।वदुवचव वि च वम इवारवा चवरा १३बीरवां १२चोवेवन ।वि भव्वां १२वावावा वी वेरे १३वोबदु वावाव १०वदवरीवे ।दवावावां'। १६ रवावाव, वारि रावेदे १९वावचरीहे रावां वरवों चोचव १२वापावा वचो रावचाद वी दाव चरवाचनाद चाहुवावारवावाव ५४ वे१ चववरवदरोरिवति। २दीवादवे ४० रैहे दवरिवे च ३ वहावत। वन वववरवावादि च वच वाचवो वारि चवा वचा वद्यो यूवे। चाराविवितिवे वाव वचोवी वेच

कीड़त" ब्रह्मपु० । वसुदेवदेवक्यौ च कश्यपादिती । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मण शापेन गोपालत्वमापतु । यथाह हरिवं० ५६अ०

"इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ।। गावां का-रणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजन्। येनांशेन हृता गाव कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्व-मेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यत । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यां-शस्तेजसा कश्यपोपम । वसुदेव इति ख्यातो गोषु ति-ष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरत । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायक । तस्य भार्य्या-द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमत । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसू-दन ।। जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकस । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रो-हिण्योश्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षण । वर्द्धयस्व महाबाहो । पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मान मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गाश्च ते र-क्षिता विष्णो । वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णौ । पद्मपलाशाक्ष । गोपाल-वसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो । लोको बालत्व-मेष्यति । त्वद्भक्ता पुण्डरीकाक्ष । तव चित्तवशानुगा । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहाया सततन्तव । वने चार-यतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावत । मज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्य-ति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । का वा धारयितुं शक्ता विष्णो । त्वामदितिं विना । यो-गेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै" इति विष्णु प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६०अ० यथा "यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वस-त्यात्मेच्छया हरि । यशोदाऽपि गर्भं तदह-रेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारि-णीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते सम तदा । यामेव र-जन्यां विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुल प्रभु । तामेव रजन्यां कन्या यशोदातो व्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकाल हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधरा । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः सम्प्रववुर्वाता प्रशान्तम-भवद्रज । ज्योतींषि व्यत्यकाशन्त जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्र जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वत कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नय-नैर्मोहयन् जगत्" । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु त रात्रौ जात पुत्रमधोक्षजम् । श्रीवत्स-लक्षण दृष्ट्वा युत दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ।। भीतोऽहं देव । कंसस्य तस्मादेव वदाम्यहम् । मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजे-क्षण ।। वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूप संहरदच्युत । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृह नय। वसुदेवस्तु संगृह्य दारक क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृह रात्रौ विवेश सुतवत्सल । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र नि-क्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां तान्तु देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लव । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्" ।

यथा रूपेण तस्याविर्भावस्तथा रूपं भाग०१०स्क०वर्णितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णु सर्वगुहाशय । आवि-रासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल' । तमद्भुत बाल-कमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सल-क्ष्मं गलशोभिकौस्तुभ पीताम्बर सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरि सुत विलोक्यानकदु-न्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्" । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ।। स-मुद्विजे भवद्धेतो कंसादहमधीरधी । उपसंहर विश्वात्म-न्नदोरूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्ट चतुर्भुजम् । विश्व यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावका-शं पुरुष परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽय मम गर्भगोऽभू

दत्तो मनीषा सिरस्तम सम्" । तत्र देवमाता शाखे वा वाञ्छिता मध्ये भाग्ययुक्तार्थे उपनीत यथा "एतत्तु वा पूरितन्वी भवतामाममाधवा । पितो वसमृतीरेव वस्तु माधवा प्रिया । "यत्र यत्र दुःखदैवोदृश्यमानापि भाग्यमुक्तोऽपि यथाप्रसमर हिमवत्पिवि देवता मध्ये । सोमामान् तैर्व व्रतेन चतुर्मुखेन वरवर्णाढी । वर पितृपूर्व !" इति वारवडुहवाते तत्र चतुर्थ मात्रोर्तनाम् स्थान वल पिवादीन् महद्भ्यामाधातुमन्नत्रतेन शाषमतविति स हव्यमस्पाव । तस्तेदानी अवयवोपनिष्वनी माधवमहः वसौ आत्मामिनामात् वनितुमपात्र माधवीत । यदि च एवैवमनवरे नहवा यथा ववनानि तमापि तत्र वानैरवाननवरे नत्रार्थेविनि वनादुपे च प्रतिवस्त मान्नियुतः तमापि ज्योतिविनमे "कदम्बाः प्रविशीमवानिवृन्मो श्व द्वयोमावनो शीव विंशतुमावित अवतवात् पूर्वोक्तोरादवः । वेदोऽपि तच दर्शी पुरविन माजृमण्य वसे शीव व्यापितमनसेवनमतृदादि वर महत्तम्" यत्रार्था वितेवराज्यवत्तान्यावे मनापितोतो वादवनव च च वसे १३०वेव मदम वदवा वसी तदा पूर्व वाहववयवास्वावात् राजातोरुपायों च नीव मध्ये वार्षेच तत्प्रविष्टु च मूढे । वनैवीव वर्षावाव वरम् पुनरावृत्ता' इत्यनेन वसौ ११२ वर्षेव नीव कृत्वमवाचीयसौ कृपावादृरवीत्पूर्वविद्या वदव- आदि वदुवाचतुर्विनस्तम् ।

महदवारचरितं च चरित ३१७ वर्षितं यथा

क्वचः वैववार्थे माधवीसे नहवामनः । तिच्ता सो वान्ये वसे वर्षवीर्यविहार वै । तत्र वाववा वैवदुप वर्ष हिरिदेवन च । नरित वर्ष वैवि मुखनी देवाधिदेवम् । नार्थ जुवनवावीव चावर वर्षितं यथा । देवाधाहुपदेशाम् यदवावाच मार्जवाम् । विच वाह्मवपवह वावराव्रहवर्ष च । नरवन च च मदो वसव वराववा । चूत्रानि च वर्णीवानी वर्णरवात्रानि तैवता । इराचारव मिथुना यर्णिता वे वर्णीवे" ।

तत्र च वसुमायवा वर्षेच तत्र मातवरचात् वचाव नाम्ना१२ "वावन् वचावनमीतव पथुबतीरावव सम् । मुहोरमपयात्तीव दशी वसवा महः यदि

अपीता मज्ञाव एवम वान । च सुभाननारे १११ व्यापकृति लोके यथा "तदे गहनवनोद्गतिसे वनवचावरः । यथाविनिवेशवानाम् विवश्रव मनरम् । नेवावी रत्नपीतौ वहवावित्रिवेचनः । हिरवर्णे वनवावा पुनर्नवापुणवना । अतो मनाम् मनाम पीतवावा मिताषुत्र । नीलवाि विरह च वनवर्णैरपर्णविता । मावावर्णवितावेन वना- मपि वथा मनु । पृथाव विषानृत्व वातोवचु- वनावदः । यथा वर्षोवर्णमतावेवन्नीव हवैरव । वचन महाभिर्वर्षचे च मा ६- १९८०

"पूर्विकृत्यवा पश्चोपय विदिवावा । विव वाह्मवशेषान् पृथोषवित शालव"

वनवनेऽपि वावनवनीरवार्षिकविते युवे बवे वनावि वीवः वनव वावव वनवनेदावितावैवैव महम् गोव वावितवः अवाव देवीवृत्वावोद्दीवाव" एवं वम् । ववृववन अवरवाराम् मिथुनवेव तत्र गोवा- हिरवविसमतीव । यदैवरव मवागावचम् । वावस्वावि ६८वनविव व अवयवमव इति । "अन्य वि महवं वाव अम वाचि अवव है । यवीवर्णव राजेन्द्र वदावावमवोऽवा" इति । वनम् वह नवाम विवर्ष वा विवशव । अव वर्षव हवं वाव वम विवा वव । अवावदावव यथा विवनान् वावव वृ" च आवव वावद्रावमवानम् "सोमक वैरांव- दरवावत्रा नवरावि । सोमे आवनवावे वाचातिं अन्यमेव च" वा० वाव०५व० । अववसेन् वव वाव्य अदुवचमिवि तिः "वाल्य वैववि विवात् मोरविवावयच है" वा वाव०५० । यवम हुरव । वार्वि अदव्वे इती । अनुद्धावयवववादिरवह वववाविवावदे मविवदावितवानावयवयुत्तिवावारे इन्द्रावयेरे वर्षवार्षि व्यव वैवरा एवा अन्यवन्नुवया- अव-" विवानवविम । एतुवचावववचार' इत्यम ६११७ वचा । मणुर्णविते ३।विवावे "पुवराव्यं चयो वोरे वनवो वावते वरी । ववा वावव- वाववववा वदीइव" गीता । विवावे च यथा अवनवव पुवववा वाविवावविवावे ६११२ वर्ष- वम् । "पूर्वोरावनिवाव आव व्यवावा दविवावन" गीता । अववनविवावविवि विवदावद यवि वार्णव वाडवे देवदिवोविवेवे २।हैवे वाविवावनयम्

विवृतिः । २३दूताद्युपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः । कृष्णस्य भावः ष्यञ् । कार्ष्ण्य तद्भावे न० "कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमिव च" भा०आ० १०५अ० । इमनिच् । कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन" । तल्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णत्वं "कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधातुम्" माघ । "अभिहत्य महत्कृष्णान् कृष्णमेघनिरोधे" रघु । २४नीलगतेः गभेदे अधिगशब्दे विवृतिः । २५कृष्णसारमृगे पुस्त्री० "यत्र कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारे स्थूला० कन् । २कृष्णसर्पे चतुरर्थ्यां कृष्णाजिनम् कर्म० अजिनान्तत्वादसरपदलोपः । चतुरर्थ्यां २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुस्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुश्रुतः । "कूर्मकुम्भीरकर्कटककृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १हिंसादिनिषिद्धकर्मणि । श०च० । २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३व्रणस्य कृष्णताप-आदके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमामनीयुपक्रमे "दारुणकर्म क्षारकर्माग्निकर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म" इत्याद्युक्त्वा । "दुरूढत्वात् शुक्लानां कृष्णकर्म हितं पुन इति" तस्योपयोगो दर्शितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । २परमेश्वरार्पिते कर्मणि न०।श०च० ४तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा टाप् ।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलि कलिकाऽस्य । स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णकाक पुस्त्री नित्यकर्म० । (दाँड़काक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु० । "अथौषधीर्व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "श्वेतकापोती कृष्णकापोती" इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा । "गोनसाजगरो-कृष्णकापोतीनां कृनमष्टि सवहयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिषुत्य" इत्याद्युक्त सुश्रु० तथा नवयमोषधिशब्दे १५६८ पृ० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुस्त्री कृष्णः कायोऽस्य महिषे शब्दचि० । जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य । कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकोहल पु० कृष्णस्य कृष्णकर्मणः छद्म वितर्कं ददाति दा-क । द्यूतकारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेण्याया नदीभेदे राजनि० ।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विभागादि सुश्रुते उक्त यथा ।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यत्सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रया संग्रहतः पुरस्तात् । निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै । स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्रमुदाहरन्ति । दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि । अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । स्थितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्निग्धात्मकं नातिरुगश्रु शुक्रम् । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च । द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् । उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् । सञ्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः । विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्"।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य । कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य तद्वर्त्मा कृष्णतामापत्तेस्तथात्वम् । "अग्ने स तदा गर्भं कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५अ० ।

कृष्णगन्धा पु० कृष्णा उग्रो गन्धोऽस्य । शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य । कट्फले राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णा गोधेव । कीटभेदे । "दूषीविषा कृष्णा गोधा यस्य कायाययासिक" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः ।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य । कृष्णवर्णगलेऽजादौ "कृष्णग्रीव आग्नेयः" यजु० २४,२, "कृष्णग्रीव शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्ते ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविधेयोक्तौ । "श्वेतलोहितपर्य्यन्त कृष्णग्रीवस्तडिद्द्युत । विवर्णपरिमोभाति सन्ध्यारागमयाद्दयोत्" हरि० १७५अ० । २नीलकण्ठे महादेवे पु० ।

कृष्णचञ्चुक पु० कृष्णा चञ्चुरस्य कप् । चणके राजनि० ।

कुष्णचन्दन न कषामिर्च चन्दनम् मा० द । हरिचन्दन वोरचन्दने बर्हिष [माङ्गाहरनाकलामम् ।
कुष्णचन्द्र पु० कुष्णचन्द्र इव । बाहुले तस्य चन्द्रस्य मङ्गला
कुष्णचर पु० पूषक सूर्यम्ः चरः । सूर्यं पृथक जिवि मनाधी
कुष्णचूड़ा स्त्री पृथक चूड़ा इव चूड़ाम्ब । कणमचली इषाम । नाड़ी न चह रत्नम् ।मन्दी राजनि० ।
कुष्णचू सिका स्त्री कुष्णा चूडार्य यस्याः वन बल रत्नम् । बुझावो राजनि० । [राजनि० ।
कुष्णचूर्ण न० कुष्ण मन्दं चूर्णम् । लौहकले (लौहार इ)
कुष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः । जटामांसाम् राजना०
कुष्णजीरक पु० निजवर्ण । कालवर्ण जीरके (कालजीरे) अमरः "सूक्ष्मः कलजीरकौ जीर्णज्वरविनाशनः । पहुरुजी रुचिवर्धनाष्टी कृष्णजीरक ईरितः" राजनि
कुष्णजलुका स्त्री कृष्णस्य जीवकाय । कृष्ण जीरक- नार्मी राजनि । [चक्रपा० ।
कुष्णताम्र न० "कृष्णगिरेन्द" भा० वर्णं । जोर्णधवले
कुष्णतार पु० स्त्री कृष्णताराविहा कः—अथ कृष्ण० । (कृष्ण- सारहेरिके)हरिचन्दने च राजनि० स्त्रियां ङाविशम् ङीष ।
कुष्णतिलका स्त्री तिलवर्णं । (कालतिलोडी) तिलका भेदे भाव० । [हरीतके स्त्री राजनि डाप ।
कुष्णदन्ता स्त्रि कृष्णा दन्ताश्च । वाकवर्ण दन्तयुक्ते स्त्रा
कुष्णदेह पुं स्त्री कृष्णदेहोऽस्य । भ्रमरे भावप्र० तिलकाधीन कालवर्णदेहविशिष्टे त्रि । वर्ण । कालवर्णे देहे पु०
कुष्णद्वैपायन पु० द्वीपे अयनमस्ति अथ द्वीपस्य कृष्णवर्णत्वात् महामुनि वर्ण । देवाती तस्य पराशरीरस्युत्पत्तिकथा भारता० ।जन्म० ।
"कर्षदुरज्ञ कर्षोर्ष विहराहीकरी चत । सा सद्- तिरूपं रूप यस्य पूजयोगतः । तत्र तयोर्षिष्ट चेष्टः पराशरः पराशरः । कालवान मर्वी धीवरात्मजम् । वाग्मी चैष्टु । स कर्बवाचो मर्हषी वाममेवासरी- नदा । कल्यापूर्व दधिवोऽ नवाही मधुरं यन। तत्र वाचनीया च तिरधीता च नारद । । मरेद्वहमीदद्वा स पहा कल्पाद्देवर्षी । सविमूव च सा चासी हिरदा तत्र- कालकर । कथा (कृष्णद्वैपायना) योजनाध्यायतीवता- देव वारत । । आद्यवनी कहावालीत् दा तत्र मुदत् मित । तथास्तर्म ह्यामिर्न वारत् चे चे हामि । मतो नागाय च सविवत्सरपुत्र भावमन् । हीरेस्रा
एव हरितः कस्य च स नविताबि । पराशरों यज्ञा बौवी च तद्वत् पराशरि । नवापुत्री यय हरान राजन हवि भूत । वोत्थस्य वेदांस्तहदरालत्ता तमज्जावी । वोते आवासवासिके वाचनीद कृष्णद्वैपेन च । वचनी जन- दरकाचकी हत्वाविजिव । महर्षिया ज्ञ तु वरम् दर मिता नमो नय "। "कृष्णा तु वाचनाय दीक्षि वत विद्यम् । कालवतदार्विहाम् कृष्णद्वैपायनम् । अथवानाय च वाणी घडु प्रामसरावरम् । वस च मवनादीय वाघरवाया विवावन्य । कालवान या कथा दर देववक्रियम् । वेदांनाविवादे वाहुम् वैनि- कालाकलायाया । महर्षि नवा वर्षित वेदावमेन च । न महर्षीपारांथ च ददृष्टा च वर्षुका । मिन- वेवं चतुरां लो वेदं वेदमिसंनरा । परागरो महर्षिः बवि: कथनदः पुचिः । का साक्ष समय विदुर्द वामवीबवद । वामनोः ववहि रुम्‌ हवनीर्विदवलवाः" ।
"वाक्षर्मवीवाहुवीव वाह्नेवय च जीवना । येन मिर्य मरीचं च कृष्णहैवन्य हरा । लीवनीति वीरव्याम् कालवालाय वोर्वनाय । मदुमाय हरताजय वाराह् नि- हरवि च । वचन मनी तीयाम् वरवीयावी मवि । "कालवैवालकामो हराडो ववेवर । विदेहीय वेते च वाचक च च वदावव । । सर्वार्थकृतो वीवा- श्वेनाची पूलवत्पवः । पिहर । कुड़ौवी च तर च वावमाहिब । मादी वावालाय
"काद्देवावर्थं आवं विर्ति वारावर्थ विनम् । योहया हरहरीवाद वथावरद्ध विष्णु" निदुधा । यह त्रिवी रचानारवजवा वाक "नवा वाहवे वाक वर्ष- वरो वदावरम् । वज्रे विदवी वाचा हार्दी हीवा- विवरा"। वयादतवह १२११३० निदिर । हार्वशि हार्वि- वनीव च वह वावदवम् यथा ववितिवयावयारि । "हवावमेव वचव नवदि वारवाकवी" वावनवन्चव । "वाव्यादि हव्यवनीव च" "वार्य वैदवि वदु हरि च महावरोगा । ववदवावदवचं कृषा वाचन रामृ" दैवीन० । वाहुवारी च वचवहमीव
कृष्णधतृ (कृष्णह) र पु० वर्ण (कवहवार) हवर्ती । "विवीवजवबोयिवरीमिवरुमदाय वति वतुरा । वावाबरचोचिवाक च कुवाडवत मवहवा वचं" राजनि० । कृष्णवहे कहवाबावदवा वारवनह्यावया

"कम्बूरो मद्गुर्वाग्निभागस्त्वरक्तज्वरः। कषायो मधुरस्तिक्तो मूत्रातिसारनाशकः। वृष्यो गुरुर्वेगमश्च कफकृन्मि विनाशकः"।

कृष्णधन न० कर्म०। कूटादिभिरर्जिते धने, व्यवहारे २६७पृ०विवृतिः। "पार्श्विकद्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम्" विष्णुध०।"पार्श्विक० व्यापादस्य पापताल्यापनम्"मा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म०। चन्द्रस्य कलाक्षयकरे प्रतिपदादिदर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काले। तत्र (चान्द्रे) पक्षौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः। प्रतिपदाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ता पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ति०त० षट्त्रिं शन्मतम्। "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" पद्मपु०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० ङीष् अन्त्यलोपश्च। कृष्णपादयुक्तायां स्त्रियाम्। [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः। कालतुलस्याम्।

कृष्णपवि पु० पूयते पू–शोधे इन् पविः पन्थाः "पन्था यातेन गच्छति" इत्युक्ते पथो यातमित्युक्ति हेतुत्वमपेक्षणात् तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य वह्नौ "पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे" ऋ० ७,८,२। "कृष्णपवि कृष्णवर्त्माऽग्निः भा० [फलमस्य। करमर्द्दे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाक

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य। करमर्द्दे अमर

कृष्णपिङ्गल त्रि० "वर्णोवर्णेन" पा० कर्म०। कालपिङ्गलवर्णे युक्ते "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्" रुद्रोपस्थानमन्त्र। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णपिङ्गलि तदपत्ये बहुत्वे उपका०चन्यमन्द्रेण द्वन्द्वे घाहन्ते च वा तस्य लुक्। कृष्णपिङ्गलास्तदपत्य पु। २दुर्गायां स्त्री० त्रिका०

कृष्णपिण्डीतक पु० नित्यकर्म०। कृष्णपिण्डीरभेदे रत्नमाला कृष्णपिण्डीरोऽप्यत्र।

कृष्णपिप्पली स्त्री नित्यकर्म०। पिप्पलिकाभेदे कृष्णारोहिण्यर्थं त्रिकायां (काठपिपुल) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य। १कृष्णधत्तूरे राजनि० २प्रियङ्गौ स्त्री ङीप् शब्दच०

कृष्णफल पु०कृष्णं फलमस्य।१करमर्द्दे(करमचा)इत्य २सोमराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायां भरत [द्विरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णं फलरूपः पाकोऽस्य। करमर्द्दे

कृष्ण(ष्ण)वलक्ष पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १कालश्वेतवर्णे २तद्युक्ते त्रि० "अजिने पार्श्वमहिते कृष्णव(ब)लक्षे व्याविद्धे" कात्या० २२,४,१७, कृष्णधवलादयोऽप्यत्र।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा०। कालवर्णमृत्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन–ड १कालवर्णमृत्तिकाया उत्पन्ने २गोमूत्रिकाख्ये स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेदः। पचाद्यच् ङीप् कटुकायां (कटकी) शब्दे राजनि० वा गौरा० ङीष्। तत्रार्थे अमर

कृष्णमण्डल न० कर्म०। "नेत्रावयवभेदे। नेत्रायामत्रिभागस्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तमभागन्तु दृष्टिं दृष्टिविशारदाः" सुश्रु०। भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णमिया मल्लिकेव। कृष्णार्जके (कालतुलसी) शब्दे राजनि०।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म० (कालवम) इति ख्याते मत्स्यभेदे "पाठीनपाटलराजीववर्मि गोमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुञ्जारत्नस कफदृढ़ प्रभृतयो मरेयाः" सुश्रुत स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमास्यमग्रं वा यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्णमुखयुक्ते २कालाग्रे च "स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा" गर्भलक्षणे सुश्रुत ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४दानवभेदे "सहस्रपात् कृष्णमुख कृष्णश्चैव महोदर" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कृष्णवदनादयोऽपि पूर्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म०। मुद्गभेदे तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"हरितपूरयोराभानाकारित्वमन्यवैदेशापेक्षया नतु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् तत्र मुद्गस्य गुणा मुद्गोरूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम। स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा। मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वं पूर्वो लघुः स्मृतः। सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरित प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिक"।

माधवपासन्तसुराष्ट्जेति राजनि०तस्य पर्यायदर्शनात् वसन्तकाले चैत्रमासे सुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया ततोदेशाटात्तीयाम्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि।

कृष्णमूली स्त्री०कृष्णं मूलमस्याः ङीष्। सारिवाभेदे। राजनि

कृष्णमृग: पुं [illegible] । [illegible]

कृष्णगन्ध[illegible] [illegible]

कृष्णयजुर्वेद: पुं तैत्तिरीय[illegible] । [illegible]

[illegible]

रिष्ये इह उदयरम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोयाज्ञवल्क्यं यथा । विप्रावमन्ता शिष्येण मदीत त्यक्तव्यमिति । दे हात द्युत मोऽपि सर्द्दिखा यजुर्गणम् । ततोऽगतोऽथ अनयो दर्ग्धुमात् यजुर्गणान् । यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तद्धोलुपतयाऽऽदद् । तैत्तिरीया इति यजु शाखा ह्यासन् सुपेशला "। याज्ञवल्क्य "ओं नमो भगवते" इत्यादिना सूर्यं तुष्टाव । "एवम्स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः " (अजीर्णभुक्तोच्छिष्टमात्रे यातयामशब्द इति मिथवट्, तदन्यत् अयातयामम्)"यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वा माध्यन्दिनादय " इत्यादि अस्यार्थोऽनोऽथवा यजुर्वेदस्यागमनन्तर देवरात सुतेनाम्नाय प्रभिया प्रसादित सूर्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्य केसरेभ्य पाठेन वेगेन वा वन्यस्ता शाखा वाजसनेय कथा । तस्य शाखारहस्यपरिहारार्थ चातुर्वैद्यलक्षणपार्थं च वाजिरूपेण सूर्यं अयातयामानि यानि यजूंषि सूनवे दत्तानि तैर्यजुभिरकोपितै स उनिला याज्ञवल्क्य पञ्चदश शाखा अकरोत् । तथाच कन्वे काण्वमाध्यन्दिनादय अध्ययन चक्रु । ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरो शाखा सप्तविंशन्महामुने । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्य प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरात सुतोद्विज । शिष्य परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरत सदा । ऋषिर्यश्च महामेरौ समाजे नागमिष्यति । तस्य वै सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा । स्वस्रीय त च दृष्टोऽथ पदस्पृष्टमघातयत् । शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापह व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा । अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजै । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । तत क्रुद्धो गुरु प्राह याज्ञवल्क्य महामुनिम् । मुच्यता यत् त्वयाऽधीत यतो विप्रावमानक । निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा । याज्ञवल्क्यस्तत प्राह भक्त्या तत्ते मयोदितम् । ममाप्यलन्त्वया त्यक्तोयदधीत द्विज । स्थितम् । सोऽपरागत्य उवाच इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि

यजूंष्यथ । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनि । यजूंष्यथ विसृष्टानि य सायन्नवेन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरीभूता तैत्तिरीयास्तु ते तत । ब्रह्महत्याव्रत चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यै । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय । प्राणायामपरायण । तुष्टाव प्रयत सूर्य यजूंष्यभिलषं स्तत । याज्ञवल्क्य उवाच । नम सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजु सामरूपाय त्रयीधामात्मने नम " इत्यादि । पराशर उवाच । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमान स वै रवि । वाजिरूपधर प्राह व्रीयमाणोऽभिवाञ्छितम् । याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराशर उवाच । एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रवि । अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरु । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याता सूर्योऽप्यश्वोऽभवद्यत । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । काण्वाद्यास्तु महाभाग । याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिता " काण्वा माध्यन्दिनाः शापीया श्यामायनीया कापोला पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका, पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा वैजपा कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा , इत्यर्थ । प्रतिपदमनुपदम् प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपद कर्त्तव्यमित्यर्थ । छन्द छन्दोरत्नाकरादि । भाषा शब्दपरिभाषा, धर्मा धर्मशास्त्र मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्याय तर्क इति षड्ङ्गानि । उपज्योतिष ज्योतिःशास्त्रम् सामुद्रलक्षण सामुद्रिकादि प्रतिशाखानुवाक्य अनेन वाक्येन धर्म विज्ञान । परिसंख्या भूगोलादि । अथ रथव्यूह । आङ्कल्य प्रवराध्यायश्च शास्त्र क्रतुसंख्याकल्पादिषु ज्ञातव्यम् । अनुगमयता यज्ञक्रियापार्श्वानि श्रौतिकभेदा , श्रौत यज्ञक्रिया । पाणयोक्यानि पद्मव्यूह कूर्मलक्षण यच्च प्रसिद्धम् । इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्त सकल सशुक्रिय सर्वाध परिसंख्यात मित्यर्थ । वाजसनेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थ । एतत्कर्त्ते सशुक्रिय मध्याह्ने शुक्लपर्वेन सूर्येण दत्त सशुक्रिय सर्व परिसंख्यात मित्यर्थ । वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमायहणात् शुक्लयजु प्रथितमित्यर्थ । प्रतिपदायुक्तपूर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुरिति च । ब्राह्मणस्य च

[illegible] । ([illegible]) [illegible] [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] यथा

[illegible] भवति । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] भवति [illegible] इति । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] यथा [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] इति । [illegible]

वत जरेव हिमानी सेव्यता सुरतरङ्गिणी” उद्भट । कृष्णवर्त्मन्यादयोऽपि वह्नौ । “पावक कृष्णवर्त्मनिम्” ऋ० ८,२३,१९, चित्रकवृक्षे च

कृष्णवर्वर पु० नि०कर्म्म०। वर्वरभेदे (कालतुलसी) राजनि० ।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म्म० । जतुकालतायाम् राजनि०

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म्म०। १कृष्णतुलस्याम्, २कार्कव्याञ्च शब्दच० ३शारिवाभेदे राजनि० । [नि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कृष्णवानर पु स्त्री नित्यकर्म्म०। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता । यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या० ७,२,उक्त यथा “कृष्णविषाणा त्रिवलि पञ्चवलि वो-त्तानां दशाया बध्नीत”२९स्त्र० “कृष्णस्य मृगस्य विषाण-युक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं व-न्धित्रययुक्ता पञ्चवलि पञ्चग्रन्थियुक्ता वा। सा च मादे-शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्मादक्षिणावर्त्तेन ग्रन्थनमा-म्नातमारभ्य न “त्रिवलि पञ्चवलिर्वा दक्षिणावृत्त्यति मध्यादित्येक इति”कर्क । “तया कण्डूयनम्” स्त्र०३० “दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्क । कृष्णोमृग विषाणं योनिर्यस्य। दीक्षितधार्य्ये मृगचर्म्मभेदे स्त्री । यज्ञो हि कृष्ण (कृष्णमृग) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिन या सा योनि सा कृष्णविषाणा” शत० ब्रा० ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य । १रक्तशिग्रौ, जटाधर २कालिङ्गे वृक्षे न० राजनि० ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि० २माष-पर्ण्याम् अमर । स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् । कृष्णवृन्तिका गाम्भार्य्याम् । रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-देवह्रदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिस्मरह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नर” भा० व० ८५अ० । “सुवेणां कृष्ण-वेणाञ्च इरामाञ्च महारसाम्” भा० व० १८८ अ० । कृष्णवेण्याप्यत्र “गोदावरी कृष्णवेण्या कावेरी च सरि-द्वरा” भा० स० ९अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म्म० । (केलेधान) व्रीहिभेदे । कृष्णव्रीहिशालाम्रुस्वेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा “कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषाया-नुरसो लघु” । “नैर्ऋत परिहृत्य कृष्णव्रीहीणा नखनिर्भिन्नानाम्” कात्या० १५,२,१४,

कृष्णश न० कृष्णदश+पृषो० । स्वयमकृष्णे कृष्णदशायुक्ते वा-सपि । “वास कृष्णश कद्रु” “अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्” कात्या०२२, ४,१२,१३, । “स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदश वास तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थ” स० व्या०

कृष्णशकुनि पु स्त्री नित्यकर्म्म० । काके । “स्त्रीशूद्रशवकृ-ष्णशकुनिशुनकादर्शनम्” पार० स्ट० ।

कृष्णशा(सा)र पु स्त्री कृष्णश्चासौ शार (सार) शबलश्च “शर्वो वर्णेनेति पा०स० । (कालसार)मृगभेदे रमानाथ “कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावत ” मनुः । “कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके” शकु० । स्त्रियां ङीष्

कृष्णशालि पु० कर्म्म० । (केलेधान) धान्यभेदे । राजनि० । “कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो दृष्टिकृद्धित । पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनश्च वर्ण्यकान्तिबलप्रद ” राजनि०

कृष्णशिग्रु पु०कर्म्म०। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना)। राजनि०

कृष्णशिम्बिका स्त्री० कर्म्म० । काकाण्ड्याम् । (कालशिम्) रत्नमा० [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।

कृष्णशृङ्ग पु स्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य । १महिषे हेमच० ।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच् समा०। १अर्ज्जुने तन्नामके २अर्ज्जुनवृक्षे च शब्दचि० । मातृदेवतुल्यपर्ण्णत्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू-अच् । कृष्णगङ्गायाम् । कृष्ण समुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पु स्त्री० नित्यक० । सुश्रुतोक्ते कृष्णकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृति “आशीविषैः कृष्ण-सर्पैः सर्पं चैनमदंशयत्” भा० आ० ६१अ० स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् टाप् । २ओषधिभेदे स्त्री “वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते क्वचित्” सुश्रु०

कृष्णसर्षप पु स्त्री० नित्यकर्म्म० । कालसर्षपे (गाढसरिषा) राजनि० ।

कृष्णसार पु०कृष्णशारवद् विपक्षादि। १मृगभेदे“एष कृष्ण प्रकीर्त्तित इति” भावप्र० मृगभेदानभिधाय “जाङ्गला प्रायश सर्व्वे पित्तश्लेष्मकरा स्मृता । किञ्चिद्वातकरा श्चापि लघवोबलवर्द्धना ” इति तन्मागुणाद्युक्ता “एष कृष्णमृग स्मृत ” कृन्दो०प० । स्त्रियां ङीष् । कृष्ण सा-रोऽस्य । २स्नुहीवृक्षे ३शिंशपावृक्षे च मेदि० । ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना० । शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म्म० । मृगभेदे “कृष्णसारङ्ग मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” कात्या० श्रौ० ७।९।२१। ‘कृष्ण श्याम

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्त्वा जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ॥ त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः । कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यव्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा । वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्राज्ञ । व्याली भवति कानने" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ ! व्याला व्याघ्राश्च कानने । रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने ॥ अतीतानागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति । जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रक्रम्य पठ्यते "यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति" । वह्निपुराणेऽपि "सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं स्मृतम् । तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः । जयन्त्यां जगतीपाल ! विधिना नात्र संशयः" इति । पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ । धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव ॥ ददाति वाञ्छितानर्थानन्यांश्चातिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥ इह सौभाग्यमारोग्यं धनौघमतुलं लभेत् । इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति" । एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्या फलविशेषश्रवणात् क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैव गुणफलाधिकस्याभ्युपगमेऽपि जयन्त्या फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम्। "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अस्मादिपदात् "खादिरं वीर्यकामस्य" इत्युदाहार्यम् । एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामको रोहिणीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि तदनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतत्वात्तदनुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्रादि सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम् । तानि च वाक्यान्युदाहराम "विष्णुधर्मे" "रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ॥ जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणु त्वावहितो राजन् । कथ्यमानं मयानघ ॥ श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ॥ रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति" । विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता । भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रौष्ठपद इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति" । वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता । "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम् । तयोरभावे योगस्य तत्परेऽब्दे न संशय" इति । अत्र श्रावण इति मुख्यकल्पः । नभस्य इत्यनुकल्पः । यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्यत्र तदविवादम् । पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ॥ जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" । तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] [[illegible]

[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] [[illegible]] [illegible]

[illegible] (दाक्षायणी) [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्त्वा जन्माष्टमी दिने। जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम!। त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यत्पुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा। वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्राज्ञ!। व्याली भवति कानने"इति। स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। ते भवन्ति नरा प्राज्ञ!। व्याला व्याघ्राश्च कानने। रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने!। अतीतानागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम्। पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति। जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते "यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति"। वह्निपुराणेऽपि "सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं नृणाम्। तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः। उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः। जयन्त्यां जगतीपाल!। विधिना नात्र संशयः" इति। पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः"इति। स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ!। धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव!। ददाति वाञ्छितानर्थानन्यांश्चातिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन!। नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात्। पुत्र सौभाग्यमारोग्यमतुलां भक्तिमद्भुतां लभेत्। इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति"। एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्या फलविशेषाच्चोभयोः क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैव गुणफलाधिकाराभ्युपगमेऽपि जयन्त्या फलविशेषोपपत्तेर्गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम्। "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते। आदिपदात् "खादिरं वीर्यकामस्य"इत्युदाहार्य्यम्। एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामको रोहिणीयोगो विधीयताम्। न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम्। कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं शास्त्रेणावगतं तत्रानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात्। अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिः सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत। रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकस्य जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम्। तानि च वाक्यान्युदाहराम "विष्णुधर्मे"रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणुष्वावहितो राजन्! कथ्यमानं मयानघ!। श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप!। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति"। विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता। भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम्। विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति"। वशिष्ठसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी। यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता। "श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम्। तयोरभावे योगस्य तद्विमर्षे न सम्भवः"इति। अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः। नभस्य इत्यनुकल्पः। यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्यत्राविवादः। पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति"। तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते। काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः। अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्यात् गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते। तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां

यथा कपित्थमध्यगो मोदोदनमध्यगो मार्गोऽपि किन्तु इत्यस्य वैवर्णं मोदोदनम् । यथा च कथा-द्यौमध्यगत्पच्यमानीय किन्तु मध्यस्य मतैव मध्याय इत्यभिविदितमेव मध्ये मूल । प्रतदर्यादि कथिद्वर्णीति इता ? नायमेदात् भिन्निच्छेदात् इत्यभेदात् पुत्रविभिन्नभेदात् भिन्नभेदात् तथापि पूर्वोदाहृतिमध्यये तत्रायमपि भावत्वनुविधाय च कथात्वमिवहविशेष नाम मध्यकुम् । यथा पूर्वोदाहृतेषु मध्यमीपवर्थादि नाम मध्यार । नाम भेदात् मार्गे च दोषोऽविदिविधये कथिप । तथ चाविनरवद्ध संप्रायमतौ यो ? इत्य । "यथा ज्योतिरिव इयो या मध्य या इदम । इदा यहव समाना ज्योतिरोपे प्रदृहि । यथादि प्रती चित्र एतमन्तोऽप्यर्थ भवेत् । तत्त्वमेवान्यथ लक्षणमितरं प्रोक्तं" । यदपदा मर्यव ज्योतिरेव विश्वज्योति रचैव सर्वज्योति इति तत्रदर्शयेव मनोति प्र-सत् । तथ संचय । किं प्रतदव ज्योतिरोपे मध्य इविवादावसिद्धि । तत्र मानापरविदितिहिं । तत्र ज्योति देदेव नामां एतदन्यायां प्रहत ज्योतिष्टोमवत् वा तत्र इत्यविदितिरि इत्य । तथ । यर्माणरयोमते नामवद्धेन प्रवाद स्वाविद्धोयद्व विवदेत विवदो । तदवतरन्य प्रवादस मृते प्रमाणविप त्रिविधा यवीता नामाविनी चेति । प्रमाणेनामा प्रमाणरोधिनो वति मामाविद्धमादिविपत्त नैव्यवद्धायन्यतो । यथा चेतवत त या मृत यथ मेदे य किं प्रमाणविति चेत् । भर्तृभेदेऽपि वदन्त । तत्र ज्योतिरिव्याविद् पविनायो पूर्व प्रमदत्वं विवावा ज्योतिरोपव प्रावा यथा ज्योति-रिमेव संज्ञा च यती । तत्र यथा पूर्वोविवदये "यद्यन पावायनात् यदृशायां तद्योमदिनावावनया संज्ञया च संयोगी विदृविवा तथावाद् प्रविनवा मृत वर्षसवा वर्षमेदोऽन्यदन्यान इति एन च यदि प्रवीत्यमेन ज्योतिरिदर्विवाप्यमयाम्यां प्रयात्वीव्य प्रवर्तीयवर्षतायां पुष्प हीत्य मध्यमाः ।।" यथा विविवामेदार्थ नवद्दा । प्रयात्वीयुते विविदेव विविनं प्रवर्थोदते त रौहिणीयोवा । ननु प्रयात्वी अविवय्य प्रवदारे मोव दर निर्विवाद मध्य इत्यवयोय विवो देवीविनप्रयोगस नैव्य प्रयावतव्यावर प्रयामयोगवत्यात् रोहिणी ज्योतिर्माविनीयामयोगि पुरस्तादिन्दूतवयवनम् । यदयत प्रावेशु प्रयात्वोभेव प्रयायावते । यथा प्रयारोहिणीति प्रयमोव इति वा प्रयाज्ञमेव प्रविदद्वाप्रमाणे प्रयोयवते नयारोऽपि प्रयोजय-त्वात् । प्रविवादि चेत् प्रविदयाद । प्रयायथ हादरायवानव संवत्सरविशेषक च पद्धवेव प्रयोग प्रयोयवामं हित यावे न । तथात्ववायमप्याद ता-त्पर्यम् । प्रमाणाभावो च पूर्वमिदप्रारिव यह प्रयो-चादन यत प्रमाणमन्यथ मेदिवम् । यथा तव चाविदु प्रयाविदाय मध्य प्रयावेमेविदहवाव वर्षे वा प्रयावता भवति । नतु निरवयोय प्रयार प्रयवा सोपायत । यदोव मतं यदि नाम प्रयार्थ न नाम्यवतयवे योतिवेत स्यात् । यथा च यदविवय । यथित् संचतवे नारयनवायवी दतिप्रयायविन-मयादी रोहिणी भवति तविन् संवत्सरे प्रयमीयवत नैव नाति यतो प्रयमीयवय तम पुत्राभावते प्रया पीयुतव भवति न मा यतम् । मेदपूर्व प्रयावादि प्रयवतो प्रयात्मीयत तत्र तत्वमेव एवतत्वप्रयामेति प्रत । प्रयो मदयादि मोरवतो निवित्तव दो य च दयावयति । पर्व च दृतेहव महाभारतायर्व प्रावयवाविनायावतेषु यूत प्रयाविन निचित्तवा-भवतोत्यादिहि चेत् मैवम् यादि पूर्णोहर्यता भयद वर्णादित प्रमदे द निवित्त द प्रयोगवयति । तथाहृत निवित्तव हाइपुराण हार

"यथा प्रयमेदादपि यस्व दोषयवयता । प्रयय यह वर्षे च दोषवाविदावितये निवविवत् यह पार्थि-वरवच्च संप्राप्ता मैती चोदी मया "इया यथावार या प्रावाविवो पाविनिवविवेत । पुरोदेयाय पूर्णा वदवविवतये । प्राविवेष्णविनिवताम् प्रयया यत्-विनय । पुरोऽवविनि यदेवान् वनमवाविदेवर्धाति" तत वदवि इयवनवि यो देवदेवानिवा याविवो रा-विवविविति" प्रत्म । यवदवित्तवयात् पीतमीतयोर्मिदे यदि सोपमीयुता योरमाना वारविवा प्रवार निविं देवा देवता यत प्रय वनपुत मोर वदावितम् त्या च प्राविवो देवता । यदाविपवाहवर्थ निवेद देवयावेदं दर्श यथा यदि निवर्तितवेन प्राविनो प्राविनविवदेन पावप्त पूरविव च वर्षमिति ताम वयोतिषीवी यत प्रयाविवदिति यथा । तम यादो

स्वमामिक्षा सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनगुणो विधीयते स चामिक्षया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व्वपक्षः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपत्त्या वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतारूपत्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तः । अत्र यथा द्रव्यदेवतात्मकरूपस्य यागस्य भेदात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्य्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, वाढम् । तथाप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणान्यथानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरुन्नयने हेतुप्रकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रस्मरणात् । न हि तत्र निद्राया दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दः उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति । तथाच जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैर्व्रतस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु माभिमतमुपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् । तथा च वह्निपुराणे "तदर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति" । भविष्योत्तरेऽपि "मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे । शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाश्च वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति" । भविष्यद्विष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । सर्व्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति । वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः" इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति । नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते "उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः । अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति" । एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्व्रतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे फलविशेषश्रवणादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वमेव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्व्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दशेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः" । "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशार्द्दूल जयन्तीविमुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा । न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । पीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः । काकोला आयसैस्तुण्डैः कुथन्त्यस्य कलेवरम् । यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरेऽधमेति" । तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अत सत्यपि पापक्षये फलान्तराश्रवणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम् । अतः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्द्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्द्देशभेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन् वाक्ये निर्द्दिष्टयोः पूर्व्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि निर्द्देशभेदो नोपपद्यते । [illegible] व्रतभेदेऽप्यस्ति

[illegible]

परगा जयन्ती कलयापि चेति"। पूर्वं चाप-रञ्च पूर्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्द्धे पूर्वापरे तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा। घटिका-या षष्टीत्वधिकशततमोभागः १८० कला तावता परिमाणेन पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्राह्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रि-पूर्वार्द्धावसाने कलासद्भावो विधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वत सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायामुत्तरा-र्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्वार्द्धावसाने स्वत सिद्धत्वादनुवाद पूर्वार्द्धावसानकलाया सप्तमीयुत विषयत्व, विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् "रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्धरा-त्राध कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथ कौस्तुभी हरिरीश्वर। तमेवोपवसेत् काल कुर्यात्तत्रैव जागरमिति"। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वर "रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं क-लयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशिनीति"। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। "अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघ-टिकान्विता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रता-दिष्विति"। एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामा-न्विता। कलापेक्षयार्धघटिका स्थूला। तदपेक्षया घ-टिका स्थूला। तत्रायमर्थ सम्पद्यते पूर्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथव-र्त्त्याख्य मुहूर्त्त तावत्परिमाण सर्वैरपि सुलक्ष्यत्वा-न्मुख्य. कल्प। तदसम्भवेऽर्धघटिकान्वेष्या। तस्याप्य-सम्भवे कलेति तत्र मुख्य पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे "नि-शीथे कृष्णपक्षगे" इत्युक्त तस्य वचन साकल्येन पूर्वमुदा-हृतम्। अत्र जयन्त्या चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वा-त्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योग प्रशस्त। एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-न्तारापत्युदये तथा। नियतात्मा शुचि स्नात, पूजा तत्र प्रवर्त्तयेदिति"। सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्य कल्प। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोग सोऽयं मुख्यतर। यस्तु यदा कदाचिदीषद्योग सोऽनुकल्प। स च वक्ष्यते हि-

तायया दर्शित "अहोरात्र तयोर्योगोऽसम्पूर्णोभवेद्यदि मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेदिति"। सोऽयं जयन्तीव्रते योगनिर्णय। स एव जन्माष्टमीव्रते-ऽपि द्रष्टव्य। यस्मिन्वर्षे योगोनास्ति तस्मि-न्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-ष्टमीवद्दिवसवेध किं त्वर्द्धरात्रवेध। तथा च पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुस-युताम्"। अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्राद-धोयदि। दृश्यते घटिकाप्येका सा पूर्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति"। इति वेधोनिरूपित। अथ प्राप्ततिथिर्निरूप्यते सा च तत्स्वरूपभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-युक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी साऽपि द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथादर्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विवि-धा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते उपग्रा। "विशेषेणेन्दुसयुतामिति" वचनात्। निशीथव्याप्तिर-हितापि "रात्रियुक्ता प्रकुर्वीतेति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। ननु पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्नि-शीथादर्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसबन्ध-त्वात् कुतोग्रमाय इति चेत् परेद्युरिति ब्रूम। उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्य-त्वेऽपि परेद्यु प्रात संकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-तया प्राशस्त्य द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययो पक्षयो निशीथव्याप्ते प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-पिनी सा "विशेषेणेन्दुसयुतामिति" वचनेन ग्रही-तव्या भवति। या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वात्तेन वचनेन निर्णय सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्या-दिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तै निर्णेतु शक्यते तेषाम-पूर्वेऽर्थविषयत्वात्। अन्यथा व्रतान्तरेष्वपि निशीथवेध प्रसज्येत तस्मादन्याय परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुप-वास प्रापयति, सकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वेद्युरपि स कलस्काले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यास्त्वतिथित्वाभावात्।

मित्र "या विधिः वक्षा च या वक्तामनर्विनोदति
रिति" भवन निशीथकार्यिनीयत्यौ न दिवसो
रोहि नक्षत्रेण्वेव सोमपाय। अतेन चन्द्रिका रोहि
णीदक्षिणस्थी निर्णीता। अथ रोहिणीदक्षिणस्थी
निर्णीते यदि चन्द्रिका पक्षा पितृ सुवासिना दिवा
दिवा भवति। अत पक्षात् पूर्वयोगे निशीथयोगेन
विशिष्टपूर्वयोगः हि न नियम भवति। एवं दिवा
चापि द्रष्टव्यम्। पतेन पक्ष भेदे दिवामवे योगा-
भावपूर्वापरे च हो यदि विद्र मेवं योगमन्तरारम्भ
माससमाप्तमन्तरारम्भ भवति। वसिष्ठेन पूर्वे योग
मयना। पर्वेतस्मयोग। प्रत्ययान। तत्र च योग- प्रवल-
तया। सर्वेष्टि योगेन योगप्रयोग अपराह्णे नि
शि निश् पक्षौरन्ते "भावसम्बन्धयुता जन्मा भवति
चाटमी। तदन्तर्वति चन्द्रेण योगमा सबदायका।
सप्तम अप्तयोरस वर्जित् मत हि दत्ते। अत्रमी
रोहिणीकर्ष सां दृष्टा वदनत्वैदिति"। पुराविता त
पूर्वेद्यु कर्मौदयव्यापक प्रकटा परेद्यु कर्मौ-
दिवसविषय यद्यन्ते वा च निशिथा पूर्वद्युरेव रो-
हिणीयुता परेद्युरेव रोहिणीयुता दिवसेऽपि
रोहिणीयुता चेदि तदा पूर्वेद्यो भवन्तीक्ष भवात
तत्र च रोहिणीयुतायां द्वितीयायां योगेऽभावात्।
प्रतीयते त रोहिणीयोगेऽप्योगे समासेऽपि
पुराविवेकात् पूर्वयोगस्या पुराविदा च पूर्वदि
ने। वेदवाक्येऽपि योगे पूर्वा निशि यदि
रोहिणीयोगेऽधिकारं निशीथे चन्द्रीयुतयोगेन
वारक प्रवक्ता रोहिणी पराविष्णवे पूर्वति वि
तथौ पर्वति परादिपूर्वेद्यु निशीथव्याप्ता रोहिणी
प्रवर्तते। परादिवितीयादुक्तं प्रवर्तते। अत
प्रयत्नेन पदच्युतैवेदकः। वंशकवाचकस्य न
मुख्यस्य वाक्यादिनिपदोपत्र। निशीथव्यापित
योगोपत्र। पर्वते तनीयुता परेद्यु यदवति।
द्वितीयकदे निशीथे अथमीयुक्तावेषु। न च परेद्यु
नीतिः। प्रतीयते दिवसेऽपि निशीथयोगो यदि
पूर्वेद्यु च चाटमी परेद्यु केवला रोहिणी। तदा
दृष्टा भावावत्समावसमवाच्यम्। यदि हि तत्र
भावाश्र रोहिणीदिवसस्तीति भावाराधनयोग
दिवसा रोहिणीति भावाराधनाय तिथिनक्षत्रयो
प्रमेय व्यवायोजनस्यायोजनयथा। यदो पुराविदा
च रागिता पूर्वैयोगा। निशीथादर्शेन वृद्धा वृत्रा
परेद्युरेव निःशक्य निशाविता। कृष्ण निशीथ
वेदे पाद्य च प्रमम्। यद वेदाया यक्ष्मा निशीथ
वृद्धायोग निशीथयोग। न तु वेदिका यक्षा
निशीथव्याप्तो वदान। विशाविताद्यादि यवसम्।
अतो वदयोग वन्दे वाचारः। पूर्ववद्योगमीयः। अत
या पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुता विशाविता वदावरस्य
चादिसयुताये कार्ये "विशाखा न यद या यथो
संयुताष्टमी। कार्ये विशावि यदया रोहिणीयविता-
यतीति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी विशावितयार्थ
वदावमानिते। प्रतीयवाचे निशाने ताद प्रयोग
वारयविति"। नारदपुराणेऽपि "अष्टमी पूर्वविशा-
चावस्थायां यावदैव। विशाने योगाव्ये वा यदी
तु "ति नारवविधि"। या परेद्युरेव रोहिणीयुता वि-
शाविता प्रयोगवाचा पूर्वविधी न युता। रोहिणीयोग
आयात् परेद्यु तदुद्यावाप्नुवन्तिरात्रेण प्रासारुयोगस्य
विवृद्धययसमयोगवादीविशेषेते। या प्रथम रोहि
णीयुता विशाविता यदि निशीथे अष्टमीयोगयोग
वाहुर्यं विशते। पूर्वेद्युरेव निशीथयोगमी। परेद्यु
रेव तादपी यथभावि निशीथयोगविता यद
दिवा चेदि। यत या पूर्वेद्युरेव निशीथयोगाते या
पूर्वे योगा तद्युत वयपुराणे "भावी विशावि यक्षा
रोहिणी यविशाल्यी। प्रवोयवार्य पूर्वीर दिविशार्य
या वारयविति भाविविवय विवि यवेन यदीय
दयोयता। अत दिवसे निशीथयोगयुक्त मह
वैदार्ये यवते अष्टमीयो प्रसङ्गेन चावीयपुतासी।
या प्रवौति न यवां या यवीयविशावमी। "यविता-
याम प्रवौयां यावो दैवविमृत्य" इति। यत दिवा-
वेदि निशीथयोगे प्रयोगवायवारा विद्व यद्यम परे
द्युरेव निशीथयोगे। दिवसेऽपि निशीथयोगादिव
वक्षा यावसे। तथा पूर्वेद्यु निशीथादुर्गं विधि-
प्रवनार्य यवम यद परेद्यु निशीथादरीव वयाविं-
त न यवाट। पूर्वेद्यु निशीथादर्शेन मवम यास्य
यावो तु निशीथादुर्गं यवया परेद्यु निशीथादर्शे
यवर्य निष्पविवाद। यावो निशीथादर्शेन यवया
यावे च निशीथादुर्गं यद्यम् यावव्यापरेद्युरेवीयादि।
यवादिविदिति प्रतीया। निवम वेव यवावे परेद्यो-
र्ग्रा दिवसेऽवधारणविवादिव्ये पूर्वोत्तरयाक "अष्टमी

प्रयत्नेन" इत्यादिवचनस्तोमात् व्रत धारयितुं शक्यत्वात्। किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युक्तो भवति। शङ्खल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्व द्रष्टव्यम्। द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीसाकल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वाशङ्का न कर्त्तव्या। अतएव स्कन्दपुराणे वचने "सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि। तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति"। तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रसाकल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निरस्यते "पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने। मुहूर्त्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत्। कला काष्ठा मुहूर्त्तोऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः। नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति"। तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः। तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः सोमवारो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः। किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति"। स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि। भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता। अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा। भवेत्तु मुनिशार्दूल किं व्रतकोटिभिरिति"।

यथोक्तरीत्या निर्णीततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीरकर्म्मसमाप्तावित्यस्माद्धातो निष्पन्नः पारणशब्दः। यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढो द्रष्टव्यः। तथा च योगरूढ्योपवासस्य समाप्त्यै भोजनमभिधत्ते। अतएव शुद्धोपवासविधिवाक्येषु "तिथिभान्ते च पारणमिति" विधानादवगन्तव्यम्। न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथि नक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामक किञ्चिदङ्ग विधीयत इति शङ्कनीयम् तथात्वे पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः। तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां लक्षणापत्तिः स्यात्। किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत। तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन स्मर्यते "संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्। अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। अत पारणस्याङ्गत्वात् प्रतिनिधिविधानाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम्। अतएवादित्यपुराणे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते न द्विभोजनम्। असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति" तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति" देवलवचनात्। एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ क्वचिदपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते। शुद्धाधिकायां पूर्व्वेद्युरेव जयन्तीयोग उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्व्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सद्भावात्तदन्ते पारणविधिः। तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रानुवृत्तिसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वा शेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते। "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित्। हन्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासार्ज्जितं फलम्। तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम्। तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम्। अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति"।

तिथिभान्तञ्च द्विविधम् उभयान्तमेकतरान्तञ्चेति। दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तमपि नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत। तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तत्समाप्तावेव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य सुलभत्वात्। यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तौ न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात्। तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते "सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति। अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसं तामसो दिवा। तामसे पारणं कुर्वन् तामसीं गतिमश्नुते" इति। दिवापारणं कुर्व्वतापि नाष्टमीवेलायां कुर्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीतिथ्यास्तु रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कार्यम्। अतएव नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः"। संयोगिनो मृते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते। तत्रैव पारणं कुर्यादेव

[illegible] । [illegible] निशीथे [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] दिशम्' ।

[illegible] ।

[illegible] ।

अकारिषाम् अकार चकरतुः चकरिय । करीता । क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्य कार्य्य । कर्म्मणि कीर्य्यते अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) षत्वाम् किरन् कीर्य्यमाण । कीर्ण कीर्णि करी(रि)तृभ्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्ण

अप+हर्षशास्त्रभक्षणार्थतया खनने तत्र चतुष्पाजन्तु-पक्षि कर्त्तृके वा० सुट् च । अपस्किरते वृषो हृष्टः भक्षार्थी कुक्कुट' वासार्थी श्वा वा । हर्षाभावे तु न सुट् न वा तङ । अपकिरति कुसुमम् ।

अव+अध क्षेपणे दूरत प्रक्षेपे च सक० अवकिरति मलार्थे सुट् अवस्कर । व्रतात् पतने अक० । अवकीर्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० "आकीर्णमृषिपत्नीना मुटजद्वाररोधिभि " रघु

उद्+उत्खनने (गाढ़ा) उत्कीर्ण शब्दे उदा० [उत्कीर्ण"रघु

सम्+उद्+छेदने विदारणे हिंसाया च सक०"मयो मत्समु-

उप+छेदने सुट् च । उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक० पराकीर्ण

प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने । प्रकीर्णम्

प्रति+हिंसायाम् सुट् च ।"उरोविदार प्रतिचस्करे नखै "माघ

वि+विक्षेपे सक० "व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले, कुमा०

सम्+मिश्रणे । सङ्कर सङ्कीर्ण

कॄ हिंसने क्र्यादि० उभ० सक० सेट् । तृणानि अकारीत् । चकार चकरे करीता करी(रि)ष्यति ते । कीर्ण कीर्णि

कॄ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचीकरत ।

कॄत संशब्दे सम्यक्शब्दे चु० उभ० सक० सेट् । कीर्त्तयति-ते अचकीर्त्तत्-त कविकल्पद्रुम ।

क्लृप्त लि० क्लृप-क्त । १रचिते, २नियते, 'क्लृप्तेन सोपानपथेनेति" रघु । ३छिन्ने च । "क्लृप्तकेशनखश्मश्रु ' मनु

क्लृप्तकील स्त्री क्लृप्त कीलयति कीलि-अण् । व्यवस्थापत्री लिका०

क्लृप्तधूप पु० क्लृप्तोधूपोयेन । सिल्हके जटा०

क्लृप्ति स्त्री क्लृप-भावे क्तिन् । १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च । "तेषा क्लृप्तिमन्वितरे फलन्ते" शत० ब्रा० १२।१।१।७ "सम्यग्मूर्त्तिक्लृप्तिर्भिर्चितत्कुर्य्यत ' शा० सू०

क्लृप्तिक लि० क्लृप्त मूल्यदानेन स्वत्व देयत्वेनास्त्यस्य ठन् तत आगत कन् वा । २क्रीते छला० तस्य मूल्यदानेन स्वत्वैयत्यापादकतया तथात्वम् ।

कीकट पु० ब० व० देशभेदे । "अथकर्ष्ण जनपदाविशेष

गद्भो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तानुपावृत्ता' मराष्ट्रा' केकयास्तथा" भा० उ० ६अ० । "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा०अ० ६७अ० "केकयांस्ते गमिष्यन्तोह्यमारुह्य सम्मतान्" रामा० अ० ६०अ० "तथा केकयराजान दृढ परमधार्म्मिकम् । श्वशुर राजसिंहस्य सपुत्र तमिहानय" रामा० बा०१३।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक । त्वा नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा०११।६।

स च देश इ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त । "उत्तरत कैलास इत्युपक्रमे "केकयवसातियामुनभोग प्रस्थार्जुनायनाग्नीध्रा " इति । केकयाना राजा अण् यादेरियादेश । कैकेय तद्देशनृपे । बहुषु तस्य लुक् । केकया तद्देशनृपेषु ब०व० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् । उपचारात् २केकयनृपे पु० "समुत्पत्य केकयीपुत्र केकयोधममादिशत्" "समुत्पत्य केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्"रा० अ० ७।२१।१८ । तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुस्त्री० स्त्रिया तु भर्गा० न लुक् । कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वा कैकेयी कुमजाम्बया" रामा०अ०७०।१७।केकयात् जन्यजनकभावसम्बन्धयोगे ङीप् केकयी । १केकयनृपकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४नृपभेदे पु० "यदा तु पञ्चालपतिर्म्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिः सयत्न" भा०भी० १२०अ० युधिष्ठिर प्रति भीष्मोक्ति

केकर लि० के मूर्द्धि करोति नेत्रतारा शीर्षमस्य कृ-अच् अलुक् स० । निम्नोन्नतताराचियुक्ते पुरुषे (टेंग़ा) अमर "पित्राधिवदमानस्य केकरो मद्यपस्तथा 'मनु पाठान्तरे । उपचारात्२तयाचक्षुषि न० "तस्यौ निहते चैव जायते केकरेक्षण " शाता० । तत्तेतुतया तद्गुणयुक्त "चतुर्वर्णस्तु केकर " विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुवर्णात्मके १मन्त्रे पु० ककारशब्दे२१०६पृ० विवृति

केका स्त्री के मूर्द्धि कायते काम्यणि ड अलुक्स० । मयूररवे अमर "षड्जसवादिनी केका ' रघु । तत' अस्त्यर्थे इनिठनौ । केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पुस्त्री इनौ स्त्रिया ङीप् ठनि टाप्

केकावल पुस्त्री० केका रवभेद यत्नते लाति वल-अच् केका+वा० अस्त्यर्थे वलच् वा ।' मयूरे शब्दच० स्त्रिया जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य० किम +पु द्विजसिरूप ततश्चन प्रत्य० । केचिदित्यर्थे एव चित्-केचिदिव्यत्र । "ये नाम केचिदिह

…द्विरोपि दृष्टमिति" । पूर्वं … [illegible]

[illegible]

… राज्ञोऽपि वा कुर्यात् … [illegible]

[illegible]

… सुखान् [illegible]

[illegible]

… तिथिम् । … [illegible]

[illegible]

रतनमत्यजी …

[illegible]

मत्य [illegible] कर्तव्य … [illegible]

[illegible]

(राजनीति) राज्ञकर्मे …

[illegible]

सू [illegible]

उदयास्तमये स्थानं स्पर्शैराघ्रातैर्वर्णैः । यावन्त्यहानि
दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत्
प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । ह्रस्वस्तनुः प्रसन्नः स्निग्ध-
स्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितोऽथवाभिवृष्टः सुभि-
क्षसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो
धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो
वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशि-
खाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः ।
शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः । आ-
ग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । वक्रशिखा
मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते या-
म्यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणवृत्ताकारा
विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वावि-
शतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकु-
मुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते
त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रि-
शिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः । अनियतदिक्सम्प्रभवो
विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन
विरहितान्यस्मात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव ल-
क्षणैः स्पष्टैः । सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यान्ति चतु-
रशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति
तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनै-
श्चराङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः । विकचा नाम गुरुसुताः सिततारकाः शिखाप-
रित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पा-
पाः । नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभ-
वाः । बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत् ।
क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः ।
नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः ।
त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम् । वि-
शत्याधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् । तीव्रानल-
भयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वि-
तारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायो-
स्ते सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जनिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा
ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्म-
संस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।
षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः ।
पुण्ड्रभयदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्ल-
विपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः । एवं के-
तुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान्
स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसाकेतुः । सद्यः करोति मरकं
सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः
क्षुद्भयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डम-
रमरकाय । दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मि-
शिखः । प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोग-
करः । प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रि-
तया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ।
सप्त मुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रति-
निवृत्तः । नभसोऽर्द्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुप-
याति । हन्यात् प्रयागकूलाद् यावदवन्तीं च पुष्करार-
ण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ।
अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदु-
र्भिक्षैः । दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश
प्रोक्तः । प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च । क
इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ
सुभिक्षशिवदावथाधिको दृश्यते कनामा यः । दश वर्षा-
ण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् । श्वेत इति जटा-
कारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतः । विनिवर्त्ततेऽप-
सव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूम्रया तु शि-
खया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मि-
केतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगति-
प्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भव-
त्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैले-
ष्वपि देशानाम् । गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं
याति । कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो नि-
शामेकाम् । दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करो-
ति । सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः ।
ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव ।
उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान् ।
प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम् । जलकेतुरपि
च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान्
स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य । भवकेतुरेकरात्रं

ना इमवस्माददाम् मालनीना । वार्तिवमती हितम् मतदा विद्यमानसूत्रं ठानस्मान मदमाता हितलकादि।
केतुक न कन+ध्यायें व इगो । कन्यदार्थ निशा ।
केतिका की के नहिं कुसुमित करत स्तोत्र बोधाम् ।
बहुनाम् (बाद) बदवाउपे केवल ।
केत कनक निवासचे (दर्भोपितावाच) च मद का प
कव पि। केतवति ते मानिकेतम् व केतवाम् मधुर माय चचार पश । मतिः कहु ग 'कलवलोप चमाने केतोः पूर्वं हितम् मा माप १८२१ "मतिमान् यथामार्यं ममवर्ने हितोलम " मनुः । वसु+कमाचे मदमतवरोपवमाचारे । "बहूनो मानते माथो पुष्पदमवितान् च" माघम "मायाम् बहुचिनं मौरवम्" मा० ए० मतिवामपरके बधा ए (कमाप) मय "मागवतीर्म हनवहकम्" मय "मामार्थवती तु का मानि बहुत मार्तिवदादिमा मनदः
केत इ निज–वाचारे मन । निवादि "मनमदविमाइम केतेन" मार १ १९२१ मावे मन । मावे च ममाप तमाद यविमता विशति केवावितान् हतम् मा म १२१८ । एकावाचित्र हर्पवर्न 'केतो मतु केतवायम्" म १२६.१ । केव मतकम्" मा । एचमावे च । "मानिदना वौकम्तक केतम्" मा ७.१२०.२१ "केतं मनमकम्" मा० इमावादि मि । मवेतोऽपि रत्नो" लाववार माम १८.१ मवेता मवार मानाति" मा । कमान इ०
केतक इ०निज-निवादे मनुच । केतक मदमितादमोकम म अवगमता" रमु इमवचे । इचे । एकतुम्ने च । "वाद्विम मूबवमादि केवलम्" मा० । मौरादि पीम । एकेनवोमादि तदुलव मती । "तस्य केत को हता बनवाना नवजिनो" माम । "केतम नदुम लाइवम्मिव मयमावतः" मादम । केतमा इमम् मय एव महत मत मादि पीपवतमाति मय । केतक हमदुवेमन मडवमपगुवान् वादवाविमम् पीपुतमत मवित् न मुक। "केमकोतम्तमनौ वर्षमेदिमदुदती"न केतका मदाधिवम्" केतक टी० मतिवावकणामाम् । माम्म० विरदुसाकिवारे मविवद "केतकी मानि बहुड इन्तो मुखी नदहिका । विदोवमानंवम् बहुत मानि विवर्मितेन्" । कर्म दिनमूने मनुवमम निवेनार राजनि० विवादिवादि बदुवाने वदम । मदन
केतो "दिनिद्दमानिमतार्निकेतनपुष्पमावनादिव चतणाविमम् । इदमवाचाद यतिमा दुमया दधौहं वम दम केतम्" मा० वविमम् वर्विमु मना मवचावाएकमाननतादि यथा "दिमेवकाली पवि मखय: पदिभीवते वविकरा परव मन। मकोप राजनाना ताम्बविमीवत मवनोदशविना । मादप पुत्रीविनदा च मा मवो मोमा: वोमपि दुर्वमती । मारड मन मरदनपुरिविदिकोविदुदाति एर मावती। मदुर्ग मनतपरोविर भीवनासर मरातमा मविदनमदु । मवदनामा मदतामदोदि मविधि प्र मादरम मनुव केत समदम्"। केतकवितम नवो न कर । दमववाचेद तु मादो मव । "मन्वम् वस्र रव रमा । केत+मार्ने च । एमावे इ । "मावोनामावेकम् "भाग ६१मन्मत मद्भोतोमत दवि न मायाा
केतन न नित-मार्वावरणपत्वदेव मव मर तर। निकमापे रवाव रवमन्। दिवेद्वावे वेवनप्(मार्ग मनदमा० । मनावे केदि । इब निकतम "मविमय हिवोतिसामेकोदिल्य केतनम्" मद । "मारमा दवि मानिका माको मवतापदाव च। देवे मावम मा दिन मावता "दवि केतनम्"। बहु मविन्न मम इवमतमा मा माकोव केतनादि च" मा व १२११८ । मवे । "मदम मीवेन मदना मवो रमकेतनम्" केवो "न मादवर्म दरवादवेनमा" इमा० "मदुराम रवे मीवा विवोवानुववेमा" मादय० ११२०० ।
केतु इ काय-तु मादेश । एकामार्न निद रदाकेतन देवादवे पदादे भवी रवेदी देवव० मरतनायाँ निज एकोविने मविदे इवनदनाव के च म म च मेदि तदइव इ वं ११म मवो मवा
"मार्गेदि विविकार वादावरनविदेवरकाम च । म० मांव मदम्य तो विवदेतदमयनायुकमता। दवेरवमको मा न मतिनादिविरोम मनाति मदम्। हिवाननिवि मौमादिविमा नु, केवो मवम्। मदुतावेतम मर मनिलाम् केतवरकेतोयम्। मयोनिवायाम्य मविरनादीन् मतिमय । मावनमामवदमनद्रहान राजेनामादिवावे । दिवा मकोमा मौवार मर मौमामा विविन । मवेवानिवेके वदवनमरे मर मि केतनाम् । मरमरवेवमवेद मार मविवादरा केवम् मदोमो मवि वचरा विमरोन मर्म तु मनवा माप्यम्

कुर्य्यात् । तथैव शुक्लवर्णयुक्तो क्षेमारोग्यसुभिक्षदो भवेत्" पराश० ।

काश्यपश्वेतकेतुः "अथ काश्यप श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोष्योद्दालकस्य पद्मकेतोश्चारान्ते प्रागवलम्बी नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति । मध्यदेशे चार्य्यगणानामपदोनामौदीच्यैर्भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" पराश० ।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतुः । अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः प्रशस्तविपर्य्यस्तो देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च एष परपर्वततरुध्वजपताकागृहस्वर्ग्यायुधावरणशयनासनगोपुर-शयनासनभाण्डेषु च दृश्यते । स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गगनाग्रवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति । दशैकविंशतिद्विषष्टि-शतधा या दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयाद्विमित्तान्यवाचीनचलनमात्रे प्रभा मत्स्यधूपक-दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति व्यक्तिमात्रमभयम्" पराश० ।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः यश्चलकेतोर्नवमासाव-शिष्टे कर्म्मणि स्वे प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजानां करोति चान्यग्रहकृता-नां चाशुभानां व्याघातायेति" । पराश०

भवकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ ध्रुवादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशाष्टादश वर्षान्तात् दृश्य-न्ते सुभिक्षायेष्याविपर्य्ययात् विपरीताः शुद्धान्न ना-श वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रभा-चया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रद-क्षिणताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्य-ते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय । रूक्ष प्राणह-रांश्च रोगान् प्रादुर्भावयेति" पराश०

आवर्त्तकेतुः "अथ वर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते अप-रेऽर्द्धरात्रेऽपश्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यशोत्सवं जगत्" पराश०

संवर्त्तकेतुः "अथ संवर्त्तको दर्शसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्त-गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूला-ग्रां धूम्रविसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभाग-माक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघैरपि पार्थिवान् । यानि नक्षत्राणि स-माश्रयति यत्र यो देशः तानि दारुणतरं पीडयति तदा-श्रितांश्च देशानिति" । पराश० । तथा गर्गः "येषां नक्षत्र-विषये रूक्षः सज्वाललोहितः । दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् । चतुरंशस्त्रपारुष्यक्रोधं दुर्भिक्षमेव च । कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः । यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रयाति यत्र गच्छति । नृपगेहा स्वगे-हाणि हन्याद्देशास्तदाश्रयान् । यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा । देशं च पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् । स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा । दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" पराश०

सर्व्वेषु । "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभि-योजयेत् । यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधि-प । प्रतिलोमोऽयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिव । सामान्यया हनवलस्त्वमाशमभिगच्छति" पराश०

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयान्तरे "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् । उ-च्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः । हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा । ज्यैष्ठे चैव तथाषा-ढे वायुपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । वान्ति चैव तथा वाता म-हायुद्धं महाभयम् । श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु वि-निर्द्दिशेत् । आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसु-न्धराम् । धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च । आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दि-शेत् । ततो दहति तीक्ष्णांशुः सर्व्वाण्यानि दिवाकरः । म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः । मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् । छर्द्दिश्वासातिसारश्च ग्लानि-श्चैवाक्षिवेदना" ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते । केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च । आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सम्भयो भवेत् । नित्योद्विग्ना प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः । पुनर्व्वसुस्तथा, पुष्यः

कुर्य्यात्। तथैव स्निग्धवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवत" परा०।

काश्यपश्वेतकेतुः "अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोष्य प्रोष्य सोमसुतस्य चलकेतोश्चारान्ते शङ्खाभस्तीक्ष्णो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे चार्य्यगणानामुदीच्यांश्च भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" परा०।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूम्रकेतुः। अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च हस्त्यश्वरथपदातिध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागेन्द्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यञ्चावहति। दशैकविंशतिद्विषष्टिशतधा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयाभिभित्ताम्यवाचीमचलनमग्ने प्रभा मत्स्यप्रधूपक दिशां शीतोष्णाविपर्य्यय इति व्यभिचाराङ्गसम्भवश्च" परा०।

जलकेतुः "अथ जलकेतुर्वैतामहः यश्चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि क्षते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति"। परा०

भवकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ धूम्रादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशाष्टादश वर्षान्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षक्षेमाविपर्य्यया विपरीता ऋतुस्वरूपनाशस्य वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वस्यामेकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रभावया स्निग्धयारुणप्रभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" परा०

आवर्त्तकेतुः "अथ वर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षमित्यभयोत्सवं जगत्" परा०

संवर्त्तककेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तगते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वी ताम्ररूपा शूलाभा धूम्रविसृष्टा दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघैरपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र योदेशे तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति"। परा०। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वाललोहितः। दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। शस्त्रकोपं महारोगं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रयाति यत्र गच्छति। धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा०

सर्व्वशेषः। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः। प्रतिलोमोद्यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः। सामात्यवाहनबलस्तमाशमभिगच्छति" परा०

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलान्याह समयामृते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। वान्ति चैव तथा वाताः सहायुक्त महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्वसुन्धराम्। धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीक्ष्णांशुः सर्व्वाणि दिवाकरः। म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाविशेदमा"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सङ्क्षयो भवेत्। नित्योद्विग्ना प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः। पुनर्व्वसुस्तथा, पुष्य

प्रविशन्ति पूर्व [illegible] । केतवो दश स्वनाम रौद्रा [illegible] । यदा रौद्राः [illegible] दुर्भिक्ष [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] सौम्या [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । केतवो दश स्वनाम [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । केतवो दश स्वनाम [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । केतवो दश स्वनाम [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] सौम्या यथा

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

"[illegible] केतवे" इत्यादिना [illegible] । '[illegible]' [illegible] केतुचारोऽस्ति [illegible]

[illegible] राहुकेत्वोर्ग्रहणाभावात् [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] केतु । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि चोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यानिष्टमशुभफलजनकं भवन्नपि निरर्थकमापद्येत। ननु "षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमरणाय पापसदृष्टः। अष्टाभिः शुभदृष्टोमिश्रैर्वर्षैः सदर्द्धेनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् तत्रापि "स्वच्छन्दत्व कष्टमवर्त्तितर्क्षभस्य विशीर्य व्याधि कथ्योमेतित्य सूत्र गर्भपातनहन्ति। दूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे वक्त्ररोग स्वर्भानौ वाच्यच शिखिनि वा लग्नभावादिमस्थे इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वो शुभाशुभफलदातृत्वश्रवण किं वाचकैर्भावितम्। सारावल्यान्तु "राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापे। वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः। अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः। पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति। ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न "सोपप्लवे शशाङ्के सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे। माता सार्द्धं म्रियते चन्द्रवदर्केण शस्त्रेणेति" वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति। तथा हि किमिद चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति तत्र ग्रहणेऽव, चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे क्रूरसाहित्यमभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात्। भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति। पारिशेष्याच्छनेरेव योगोवाच्य। तत्र सत्त्वार्थं शनिग्रहणमेव कर्त्तव्याकारि। अत सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात्। योग एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एव ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्थसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येय। अतएव "राहुस्तमोऽसुरश्चस्वर्भानोरिति केतुरिति पर्यायाभिधानं कृतम्। विवाहपटलेऽपि "मरणं सदा राहोः कार्यविनाशं च गोचरेऽन्तीति" कथयतो राहुफलताऽप्युक्ता। समाहरासमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव। एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदातृत्व वचनादुन्नीयते। तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्तरीदोषे सत्यपदस्थत्वे फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव। ननु "पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः। यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपादुक्तेरस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत् भ्रान्तोऽसि शृणु। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति" न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव सम्भवति न सम्भवति च। सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति व्यभिचाराभावाच्चत्रयाणामेव विशेषणम्। किञ्च किमस्तङ्गत्व क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृतं वेति। तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम्। तथा चास्तङ्गतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात्। राहोस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगते "इन्दुकमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने" इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपात्तुपलब्धेरगोचरत्वपरम्। स्थानमध्यस्य चन्द्रबिम्बमण्डलाकान्तिमण्डलमस्तित्वे, यदाह केशवार्कः "वेदस चास्य शशभृद्विमण्डलक्रान्तिमण्डलमिलस्तु पद" इति। अतएव न विद्यन्ते गाव किरणायस्येत्यगुरन्वर्थताप्यवसीयते। अथ यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्यतेति चेत् न इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रसिद्ध्यभावात्। किञ्च कालागानभिधानात् कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एव केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयोत्पातादौ प्रत्यक्षतोऽदृष्टत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभावत्वात् अनियतमासप्रभवत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरदृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत्। सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्य"

केतुधर्मादिकं ज्यो० त० उक्तम् "सिंहस्त्रिकोण धनुरस्तं च मीनोऽस्य शुक्रशनी विपक्षौ। सूर्यारचन्द्राश्चहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिन पराशा"। तद्वामवर्णगोत्रदेशादि ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते। विंशोत्तरीय दशायां तद्दशामान ७वर्षाः तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते। तस्य राशिभोगकालश्च १८मासाः। "केतुपगुभौमन्दगतय षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त०। ७दानवभेदे पु० केतुवीर्य्यशब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चस्वरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्मावध्येकैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"रविचन्द्र कुज सौम्य शनिर्जीवभार्गवभृगु । इन्द्रे-
णाद्यर्क्षेषाम मध्ये केतुरिमेऽवस्थिताः । कृत्तिकादि त्रिरा
वृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत्" यथा १र०।४च०।५म०।६बु०।
७ग०।८शु०।९रा०।१०केतु ।११सू० १२र०। १२च०।१४म०
१५बु० १६ग० १७शु० १८रा० १९केतु' २०सू०। २१र०
२२च० २३म० २४बु० २५ग० २६शु० २७रा० •केतु २सू०।
एवं नक्षत्रक्रमानुसारेण मघादिपर्य्यन्ता रव्यादयः शुक्रान्ता
दशमादिपु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः । एवं चन्द्रस्य मघ-
मायराधीशादे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्
"पताका कृत्तिकानौ केतौ कुण्डली च दृश्यते ।
सर्व्वत्र पापयोगे शनयो जायते महान्" पद्मस्वरा
केतुमत् त्रि० केतुरस्त्यस्य मतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते
"केतुमद्भिर्वृषभिर्वायदीति" ऋ० ६,४०,३०,"केतुमत् प्रज्ञा-
नवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदास-
वंश्ये नृपभेदे पु० । "धर्मस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुरस्य
चात्मजः" हरिव० ३२अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासु-
देवमहिष्याः सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु०
"सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रयतः सर्व्वदेवतैः । महिष्या
वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुत" हरिव० १५७अ०
५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।
यज्ञभुग्वासुदेवांश स्मृतिमात्रार्त्तिनाशकः । तत्पुत्रः
केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ९।१७।५
६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च"
भा० आ० ७दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्य्यायां स्त्री
"सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना ।
नाम्ना केतुमती राम ।" रामा० उ० ५स० ।
"प्रथमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाद्गः"
वृ० र० उक्तलक्षणे दर्षिपमञ्जके छन्दोभेदे स्त्री ।
केतुमाल पु० । १आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीप-
स्थे वर्षभेदे । तद्विवृतिः उत्तरकुरुशब्दे १०९४पृ० ।
कुरुशब्दे च २१२२पृ० दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे
केतुमालो महीपते । । जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन
पदोऽस्मिन्" भा० भी० ६अ० । ३पश्चिमदिग्स्थे नदीभेदे
स्त्री "प्रयान्तु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः"
इत्युपक्रमे 'केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारस्य भूमि-
प ।" भा० व० ८९ अ० ।
केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे । "दुर्द्धर
केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः" इत्युपक्रमे "एते

परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा" । "तेनैव शम्ब
मिन्द्रेण केतुमालेः शिरस्तदा" हरिव० १६४अ० ।
केतुरत्न न० केतौ रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लसुनिया) राजनि०
तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।
केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "विरोचनश्च केतुश्च केतुवीर्य्यं
शतह्रदः" हरिव० ३अ० दानवोक्तौ ।
केतुवृक्ष पु० केतुभूतो वृक्षः । मेरोश्चतुर्द्दिक्षु वर्त्तमानविष्क-
म्भपर्व्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैला
स्तिन मन्दरोऽस्य (मेरोः) प्राक्पूर्व्वे (गन्धमादनः)
विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब
जम्बूवटपिप्पलाख्याः" सि० शि० । "विष्कम्भाश्चिता
मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे
गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ।
कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव च । एकादशशता-
यामाः पादपा गिरिकेतवः" विष्णुपु० ।
केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "धनयन्तुर्निरामर्द्द केतुशृ-
ङ्गो वृहद्वसुः" भा० आ० १अ०
केदर पु० के शिरसि दर—अच् केऽपि दीर्य्यते दॄ—अप् वा । १वृक्ष-
भेदे अमरटीकायां भानुदीक्षितः । २केरके केकरे शब्दचि०
केदार पु० के शिरसि दारोऽस्य येन जलेन दारोऽस्य वा नि०
पातनम् । हिमालयस्थे पर्व्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे
न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तथैव
काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न०
तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा
"श्रीपार्व्वत्युवाच । "नमस्ते देवदेवेश ! भक्तानुकम्पना-
निधे ! । यत् केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव कारणमनुत्तमा । तद्भक्तास्त्व
जना नित्यं देवदेव ! महाधिप । श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणु पर्णे । अभिवाञ्छामि केदारेश्वरसत्कथाम् । समाक-
र्ण्यापि या पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् । केदारं यातु-
कामस्य पुंसो निश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं
तत्क्षणादेव नश्यति । गृहादभिनिर्गते पुंसि केदारगति-
निश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ।
मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गेहादपि
स्वतस्तोऽपि निराशं याति निश्चयत् । गत्वा केदारकेदार
केदारेति त्रिरुच्चरन् । गेहेऽपि नियमस्थेन यात्राफलमवा
प्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशय हरम्भा ।

नक्षत्रे यदा हृष्येकोपः केता मुमरुभेव च। राहु-
मनरत्न व नानमा केतुरुदये। भर्वदीस्मानरे केतु
कृतबीमानरेऽपि च। योगप्रमानरे केतुरनष्टोत्तरे
तथा। रघाद्युवरणाहादि यदादिविशेषितम्।
मोचि मीचि च रमारी रचेयम् केवन प्रभम्।
नक्षत्रोद् प्रतिपदन नक्षत्रारे रमौर्दिका"। वस्य-
का यदि २१।२०॥ नवमेन मम तदा सर्वा। मने
मोन। मानदं केतुरम्भका नवमागः। मरस्यो नवमि
केतु मर्म सदैवम्। पुसदृन कमानिका ।।२।१८ मन्त्र
मया नवमयोषा नदा हुमाद्रमः केतवा।।१२०८ कृष
मर्म मम केमाद्रः वनावा। इतथे केन स्कोकी
मादवा कृमाका १२।।११कमेव वीयः तदा यो-
मादः केतवः। ११।१७।।१८ वीया मम केमादवा
कोपम्या। ११ह्ये केतु तदा रामादवा पीयावा।
१४।।२।।२वावेनु एत मम राहुमातवः केतवा।
।१।। ।११ मन्येव राहु मन केमाद्रवा रामावा।
११४ दा तदा नक्षत्रवाद्यनामा११२४।११नमेनु वनि
मय समीदवा केतवा। वचन बादीपवसमवार
मयदोषकथो वादा। एवं द्वादश मयैव तैव
इव समन्वितोमा वर्गे। पवाथा कर्वदिषस्तु केतु
मधाराप्रयोजयिनोवेव। ममन च महत यानेव
बनोदरस्याने केतुवाधायन् केतुप्रभवीयम्।

केतुवर्मन् ए० त्रिगर्तराजाद्वात्तमे अर्जुनेन केतुवर्मा
इ तैतवी वयुतारदयोगुता। युद्धे आत्मवीय वा-
युक्तेन वर्ताबिवा" भा० माश्व० पवा०

केतुपताका केतोः पताकेव। जन्मपत्रके नक्षत्रभ
कवैकेसर्वपरिवेशनात् फलमेवं वा च महुश्वरानां
दर्शिका यथा

"कर्वेनु कुमरीमादिंशहरा सर्वकालकम्। राहु वर्षो
अनुवि वदावदवा पया। सर्व केतुदशानां क-
विवर्दितमिनवम्। वर्गमे केन्द्रे कम नमायामताः
प्रमात्। पादिवनौरलौषेभो केतुबहुरेखयो। मु
वराहीव मनौप बद विविवर्तिनवि बदवाव।
"तौरदुं बहवगावां कौव बनव विवदवम्। विराम्यु
क्षरौवेद्भ्रापो विषाः बंवे"। एवं "बनूदारे वनै
वौव दावविदवादि वन नदि। कवनो विविदा वन-
मानेव वयतौ व। "दंवदुरे प्रदीक्ष वावा-
दिर विर्वेदि व। मदवारोर्ध्ववादिव मारको दा

कमीदवि दा" च। "बदवाने कृतवा कावादोवे-
विदो बदेत्। व बादरौवत दावे दववर्वेव वस-
वदु"। "दनेरवाने वहेदुरो ववनादि रसौदवद्।
वर्नादावि प्रदारत वदि वावनदुदि व। "वा
बावाहदौदृदे वहतौदवविद्वनमः। बद्वदौविदमद्व
मानो बबदि दुदवे"। इ०। राहुकेतौ यदा यवौ
वौमा मिरदते वदे। बवे दवौ वर्दे देवे वान वर्व
वेवौव च। दा वे। रावैनुरहरौदवे वदुविरि-
र द दा। बनवातवर्देत्र ववुवाद दिवे दिवे दव
वनवेन बवि दवविवाद देवे वर दुदवद-
विवद् बदादरोवं बोवदु वरोदि बवरं वमौ
ए० "बदुविवतुद विवं बदुविवववावयम्। बवबावहं
दूवं बनवा कुबौव दिवेदिवे" व०। "बवुवौदवि दद्
बार बूदवद वि बौववे। बवं दौवद दावाद बवा-
वद बदुवेदा" व। "बवदानं वर्वं बौवदं रावदवाद
बनदवम् दवादि विद्दौ वनदौ दुवो विदो वदवि
वदु"। दुध"दौववावविवादव ववदं वववादवद्।
वानवान बदिः कुवौ वरदौवन दवि वदवदु"दव इद
बदविवाविवन्नवादिदिवद् बवद्। बनावनवताव
दुवा कुवादु दिवे दिवे" इ। "राहुवोविवदवां
रौवदौवादिवदवद्। विदेवनव कुवौद् वविदादिव
वादिवदु"दा०। "विबद दवदि दाब" दौवदौवादि
वदबद्। बादिवौदा वरोव व। बदाविदवि-
वव वै। "बवावादवदंदु बवदिदिवेदवद्।
वदाहुवावदावदं बदा दुवौदिवे दिवे"दा०"बदुब
नूबवावो १, व बवुबवव १८ वदवदे ११। दावदौ
११दावमवे ११ व विवव बादिवदा। विवदे
दवादिवदा। बैदावौदिव बवाद। दुवावौ
बोववा व वा बदुवावावबोवदा। दुवावादव-
वानाव बव् बव वदवदे वबाद्। वदुवव विदिवेदु
वर्वे देववावदेवैवदि। वदें वदें दवे बौवदं बवव
दिवदि बववु। बववदुव वदावदे० दुवावावदादेव।
विवोद" दिवो बौव बवव वदवदे दिवदु। बदौ
वैवड वदवि दव दवववादिवेद। दुववावे
दुववावादवादिव विव दिवदु। बवो ववव दद
वदावदे वदावादिवेदु। ववादीवाव वं दावेवेव
बवेव इ। दुवादवदवावां बोववा दिववंवदा"।
वदौवः बव कवववादो दर्शको यथा

मेव मर्त्यानामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्तदुप-
सर्गेण मोक्षं दास्यसि मा यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति
च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात्, केदारकु-
ण्डत। समर्च्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि। नै-
श्रेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे च
स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चाम्बरं। एकोत्तरशतं व-
ंश्यांस्तारयिष्यति मानवः। भौमवारे यदा दर्शस्तदा च
श्राद्धतो नरः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं?
ततः। केदारं गच्छतामस्य मुक्तिर्देया नरैरियम्। कान्त्या
स्पृष्टस्त्व केदार ममत्वो भविष्यसि। चैत्रकृष्णच-
तुर्दश्यामुपवासं विधाय च। लिङ्गोर्द्धे पिवन् नात-
मेक्षिप्रमधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं
भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः।
केदारभक्तं सञ्चद्य पाशोऽस्मद्विषयादिभिः। व्यालरन्ध्र-
जनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। श्रावणमासि
त्रिकालं च केदारेशं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं
लोकपाला यमादयः। कश्चिदेतत् केदारमाहात्म्यं योऽपि
कोऽपि न वेत्स्यति। योवेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं
वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं महत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनु-
चरो भवेत्। तस्मात् कान्त्या प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्।
चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्च्चनाच्च-
रोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नी-
लकण्ठविलोकनात्। ससारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति
विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरकाद्यवलोकनात्।
गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरं
लिङ्गं तत्समीपे समर्च्च्य च। तेजोमयेन यानेन स्वर्गभु-
वि मोदते। तद्दक्षिणे नरोदृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्।
जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा क्षेमे-
श्वरं लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्व्वत्र क्षेममाप्नोति
लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन।
शिम्भ्वारे। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽ-
स्मायै मया तेऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य
ह्युत्पत्तिः श्रुतो नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
पोजायते क्षणात्’। लिङ्गपरत्वे न० केदारं नकेदारे-
श्वरादयोऽप्यत्र पु०। ३दर्शाग्नमस्याऽन्तिकस्थे ३शैलभेदे
“केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी” देवी-
गीता ४भूमिप्रदेशभेदे च्यमर “मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव
कुरुनन्दन।” भा०व० ८४अ०। “केदारे चैव राजेन्द्र!
कपिलस्य महात्मनः” भा०८४अ०। जलनियारणार्थे चतु-
पार्श्वे सेतुसम्बन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० “यथा
“तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० प०। “भूमा-
वप्ये कक्केदारे कालोप्तानि क्षपीवले। नानारूपाणि
जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” मनु “स्थानच्छेदस्य के-
दारभाक् शल्यवतोऽन्नग ’ मनु। केदाराणां समूहः
“केदाराद्यञ् च” “ठञ् कवचिनश्च” पा०यञ् बुञ् ठञ्
च। केदार्यं केदारकं कैदारिकं तत् समूहे न० “कैदा-
रिकाणामभितः समाकुला” माघ। स्थत केदारादिति
निर्द्देशात् नि०एत्वम्। तस्येदमण्। कैदारं तत्सम्बन्धि-
जलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः “कैदारं कलमाद्दिष्ट
कैदारं तण्डुलं स्मृतम्। कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु
दोषलत्” भावप्र०। “कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः
कफशुक्रला। कषाया ह्यल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बला-
वहा” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन्। क्षेत्रजाते व्रीहि-
भेदे षष्टिककङ्गुकेत्युपक्रमे “हारयककेदारकमहाव्रीहयः
षष्टिकाः” सुश्रुत। केदारशब्दे गुणाउक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कान्दपुराणान्तर्गते अवन्ति-
खण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १क्षेत्रभूमिजाते
व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे
न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपक्रमस्य प्रवृत्तम्। तलवकारोपनिषद्रूपे के-
नेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “ईशा केन कठ प्रश्न मुण्ड-
माण्डूक्य तित्तिरि” मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नति वा० ङीप् अलुक्स०। स्मर-
लीलायां त्रिका०।

केनार पु० के मूर्द्ध्नि नारः न्ट–वञ् अलुक्स०। १कुम्भिनाम-
नरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधा-
विनि निघण्टु “यथा केनिपानामिनो वृधे” ऋ०१०,४४,४,
“केनिपानां मेधाविनाम्” भा०। निघण्टौ वर्केनिप
इति वा पाठः। तत्रार्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्म्मणि
घञ्। (हाल)नौकाचालने काष्ठनिर्म्मिते पदार्थे अरित्र

[illegible]

[illegible]

मेव वर्णानामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्तदपि-वर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात् केदारकुण्डत। सम्बन्नाश भक्त्या ये मम नामजपादपि। मै-श्वर्यं प्रिय दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे य स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चास्वर। एकोत्तरशत य-गयाश्राद्ध तीर्णा भवाम्बुधे। भौमवारे यदा दर्शस्तस्य य श्राद्धदो नर। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं? तत। केदार गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम्। काशया-मृग त्व केदार स्नातको भविष्यसि। चैत्रकृष्णच-तुर्दश्यामुपवास विधाय च। त्रिगण्डूषं पिबन् मर्त्त-स्तल्लिङ्गनधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशय। केदारभक्त सम्पूज्य वासोऽन्नद्रविणादिभिः। श्रावन्म-अनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। श्रावणमास त्रिकाल य केदारं नमस्यति। त नमस्यन्ति सतत लोकपाला यमादय। कस्मै केदारमाहात्म्य योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। यो वेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्व वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृत् दृष्ट्वा देवि! मेऽनु-चरो भवेत्। तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वर लिङ्ग केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्चनाम्न-रोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नी-लकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तदवलोकनात्। गर्भवास न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वर लिङ्ग तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन सत्स्वर्गभु-वि मोदते। तद्दक्षिणे नरोद्रष्टा लिङ्ग कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा कामे-श्वर लिङ्गमुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्व्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन। पिन्याकि। केदारमहिमा महान्। इत्याख्यायि पुराऽ-म्बायै मया तेऽपि निरूपित। केदारेश्वरलिङ्गस्य शुत्वोत्पत्तिं कृती नर। शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-पो जायते क्षणात्’। लिङ्गपरत्वे न० केदार नकेदारे-श्वरादयोऽप्यत्र पु०। ३पर्व्वतभेदे २शैलभेदे “केदाराख्ये महाशैले देवी सा मार्गदायिनी” देवी-गीता ४भूमिप्रदेशभेदे चमर “मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव पुरुनन्दन।” भा॰व॰ ८४अ॰। “केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मन” भा॰८४अ॰। जलनिसारणार्थे चतु-पार्श्वे सेतुबन्धयुक्ते ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि॰ “यथा “तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकार भवति” वेदा॰ प॰। “भूमा-वप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलै। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावत” मनु “स्वामक्षेत्रस्य के-दारमाक्ष शल्यवतोऽन्तग” मनु। केदाराणां समूह “केदाराद्यञ् च” “ठञ् कवचिनश्च” पा॰यञ् वुञ् ठञ् च। केदार्य्य कैदारक कैदारिक तत् समूहे न॰ “कैदा-रिकाणामभित समाकुला” माघ। अत्र केदारादिति निर्द्देशात् नि॰एत्वम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धि-जलतण्डुलादौ त्रि॰ तद्गुणा “कैदार क्षेत्रमुद्दिष्ट कैदार तज्जल स्मृतम्। कैदार वार्य्यभिष्यन्दि मधुर गुरु दोषकृत्” भावप्र॰। “केदारा वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला। कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बला-वहा” भावप्र॰ केदारशाल्यादिगुणा उक्ता

केदारक पु॰ केदारे भव कन्। क्षेत्रजाते व्रीहि-भेदे वरिवाकद्बुकोल्युपक्रमे “कुरवककेदारकप्रभृतय वटिका” सुश्रुत। केदारशब्दे गुणाद्युक्ता

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि॰

केदारखण्ड पु॰ व्यासप्रणीते स्कान्दपुराणान्तर्गते श्रवन्ति-खण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि॰ केदारात् जायते जन-ड। १क्षेत्रभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ता। २पद्मकाष्ठे न॰ राजनि॰ केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न॰ केनेत्युपक्रमस्य प्रवृत्तम्। तलवकारोपनिषद्रूपे के-नेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “ईशा केन कठ प्रश्न मुण्ड-माण्डूक्य तित्तिरि” मुक्तिको॰ उपनिषच्छब्दे विवृति

केनती स्त्री के सुखार्थं नति बा॰ ङीप् अलुक्स॰। सर-लीलायां त्रिका॰।

केनार पु॰ के मूर्द्धि नार ऋ-वञ् अलुक्स॰। १कुम्भिनाम-नरके हेम॰। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि॰।

केनिप पु॰ के सुखे निपतति नि+पत-ड अलुक्स॰। मेधा-विनि निघण्टु “यथा केनिपानामिनो वृधे ऋ॰१०,४४,४, ‘केनिपाना मेधाविनाम्’ भा॰। निघण्टौ व्यकेनिप इति वा पाठ। तत्रार्थे,

केनिपात पु॰ के जले निपात्यते नि+पत-णिच्-कर्म्मणि घञ्। (हाल) नौकाचालन काष्ठनिर्मिते पदार्थे अरित्र

[illegible] ।

हिम् [illegible] । [illegible] । (नाम) [illegible] ।

[illegible]

हिमवान् [illegible] ।

[illegible] ।

हिम [illegible] (व न्द भी) [illegible] ।

हिम [illegible] ।

[illegible]

हिमसंहति [illegible] ।

[illegible]

हिमद्रुम [illegible] ।

[illegible]

हिमाद्र [illegible] ।

[illegible]

हिमाद्रि [illegible] ।

[illegible]

स्पीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम्। कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः" स्मरदीपिका। "रतौ या अङ्कान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम्। कामयेदिह तत् कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः"। रतिमञ्जरी।

केरक पुं० ब० व०। देशभेदे। "एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनपांस्तथा" भा० सभा० ३०अ०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये। अत्र तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम्।

केरल पुं० सगरेण च्युतवर्णतां प्रापिते क्षत्रियभेदे। तत्कथा हरिवं०१४अ०

"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा। पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल। ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना। वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम्। वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः। सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा। सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च। धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह। अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्। यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च। पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः। निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना। शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा। कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः। सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः। वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना"।

२ तदधिष्ठानदेशभेदे ब०व०। स च दक्षिणस्य वृ० स० कूर्म्मविभागे १४अ०। "दशपुरगोनर्द्दकेरलका" दक्षिणस्यामुक्तम्। तत्रत्य पर्व्वतनद्यादि रघौ वर्णितं यथा "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः। रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः। भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्। अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः। मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः"।

३ होरायां ४ज्योतिःशास्त्रविशेषे च स्त्री गौरा० ङीष्। शब्दरत्ना०। केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोऽदिस्मात् दर्श्यते। "वर्गवर्णप्रमाणञ्च स्वरं ताडितं मिथः। पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" गर्गसंहिता। अयमर्थः। अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १। कवर्गे २। चवर्गे ३। टवर्गे ४। तवर्गे ५। पवर्गे ६। यवर्गे ७। शवर्गे ८। वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्णाः यथा अ १ आ २ इ ३ ई ४ उ ५ ऊ ६ इत्यादि। कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या। यवर्गे ४ शवर्गे च ४। एवञ्च दाडिमफलनामाग्रे दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८। डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७। मस्य वर्गसंख्या ६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६। दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आद्यवर्णसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ २। मिलित्वा स्वरसंख्या तथा समष्टौ ३५। पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या। अग्रग्रन्थे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते। क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा। "कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः पञ्च तथा मताः। याद्योऽष्टौ ङञौ शून्यं गणके परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तिमनुरुध्य कालमा० "सौरचान्द्रस्त्वथ सावनगणभरनार्धत्रिका क्रमेण। मातुलपातालातुलवितुलविमलवरदाश्च सवत्सरा पञ्च" आयुर्वेदवाक्ये "गणकगविश्चयाक्षरसंख्यया मातुलशब्दपञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं कालं सौरः। पातालशब्द एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं चान्द्रः (?)। अतुलशब्दः षष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितं सावनं। विमलशब्दश्च चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः, वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः" इत्युक्तम्। अस्यायमर्थः। मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे मस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५संख्या लभ्यते। तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे ३६५संख्या निष्पद्यते। एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६संख्या लस्य मान्तत् ३संख्या। तेन पातालशब्दे ३६१संख्या। अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्यत्वाचितत्वात् ०। तकारस्य ६संख्या लस्य ३संख्या। तेन ३६०संख्या। विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या मस्य मान्तत्वात् ५संख्या लस्य ३संख्या यथास्थानयोजने ३५४संख्या। वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४संख्या। ईदृशकेरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने करणासामर्थ्ये ७२माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनावधयेषु माहात्म्यासंख्याविशेषपाठार्थं कदीकायां नागोजी

सदन र्थाकीर्तं विस्तारः एवं प्राग् । मत्तानमानव
यत नाइत्रेबलात् र्धच्चा तैन समर्वादि ।ावडा
मन पामस । इत डाहित द्विमीवनात् र्धच्चा तन
द्विमीवहिये द्वे वाहमे । यत्र वाहनायनम् ।र्धच्चा
तैन द्वमीवहिये ।पाइाम पाइम् । मध्याह्न मात्री च
तुर्धीनाम् ३र्धच्चा तैन भतृथहिये ३भाषाह्मानि । यत्र
मात्री द्विमीवनात् र्धच्चा तैन यथुमहिमे १६ भाषाह्म ।
यत्र भाइनाइर्धनानात् ।र्धच्चा तैन च द्विमे यत्र
भाषाह्मम् एव मात्री द्विमीवनात् र्धच्चा तैन यत्र
द्विमे भाषार्थैद्र भाव । एवं यद्विमहिमे।तमोदम भाषा
मर्हाणि मयाभीमि । चतुर्थीक्षमा तु दमामम् मतो
किरम पुंस्त्री चंदे मर्दाच । चैत्यमये कमुदाने मा ।
किम भावने भा पर यह चैत् । शैमदि नोमोत् ।
निवेम । किनि । क्रमित् किनि भविवैवत् म ।
किमक पु० ख-न्मत् । पञ्चमाशातिदिवसे लिखा ।
किमा निमाने मत्तरा भा च चैत् । चैमाले सत्ताम्-
विध चमामी तमय पाव चक्र । चमामानमः
किमायाम पु० चमा निमाय मीनमिन् यत नामाने भा च ।
यत्र्यान्देवे मप्रचि तमन्यतञ्जसम् । चमाय
किसि पु०स्त्री० चमा इम् । पटीयाले मतर चकोरा
भी उर्दिनती चक्रनामा । निचाहे नम यामय
भीदित चवियमा । इ । चक्रपमपे कोमी
वानम यत्र उत्तितमीनमवे कोशतामाहारे ।
यत्र तृतीय वानमा यत्र उत्तितमीनूमे च । यत्र-
वाह लिखा केमि भी मम्यनातमाम् । पसपमाह
बधीर तम पंडम चमम् यत्र चीने मा कोच ।
मत्र इक्त भावामात्मयात् वमीत् उत्तमी
नीम मावनाः तृतीयन्तु तैन सर्वा मनी मना
दमाम मत्ता "भाइन यममत् सूत्रीयाते नमो
निवा तद्वत् मा इ । समय उपदिष्टोदय
भर् धयामना मत्ता
किसिक पु० च हि प्रतीमाल्य मत् । मर्नीयत्र रात्रि
किसिकन्द चेत क्रेमल भदम । पद्मावत्ती
पद्मावम पे ।
किसिकता मा०स्त्री० दमा नमा । निमानी चमानी
लिखा च । तम । च मर्दीतिमार्थी चहचम्
किसिक्षिम पु० च निमा निमाय निम-भाह्मामी च ।
दंयुमप्रते माध मप्तमाणम् । दमेसतादृमर रे

कुमारतुल च चपयल । यामपितमा दमी भा
निया दंदितमामामर्द कि यह च किमो नित-
भेदमीमव माइद्य चारित ११७८ोती
किसिकिमामती स्त्री० भामामीत मिलाय [किमी नाम
किमिक्षीम पुंस्त्री० चमिमा मीनीमिनि । ।यद चैन
किसिकुप्तिमापो चैलोम कविमेन । मनाकिमाना मावी
भावेमा निमा नमा चम च किमागुडीयत् मामम्
किसिक्राय पु० चमीम चैमद। मर चमरमा०
किसिमदा पु० (च । ।च निमाहिरे रतामिमे च चनिम
निदादमोगम । [मनाहे मामदे नायमदे ममाम
कीसिनायद पु० चनिमायी मानरा भा च । चोन
केसिगुप्त पु० च हि चमम । पटीवाले निमा
कोसिरतम च चदीमनमपूर्मे माइममे । यदो
ममकमा "किनिरमम्" मा इ उदाहरण
केसिमय न च केमोडा़ी दमा । ।च चिवमाम
मरामा । च तैन मातामामात् । चतुरूप समना०
केसिद्युति पु० च निमा तृप्ति पुर मार्न । भनिती
यथुमा
केसिसचिव पु० चेमो नदिमा मचामा । सर्वेमिमे
भीमादिये भामदि निदुमाही यशुमा ।
कीच पैने भा नाम पम चैतु । चमे चहिय निमे
मद्दिनु निमि भविम म्तु च ।
कीचट पु० च चमाममरा यममप यमाहाजे कर्मदी
मुखे नित भाती म मादि च मे म (१०)
च यह मुखे मा
कीचर्त पु०स्त्री० च मने नमीन इम-मन् चममर । मं
मादिमने निर्मी नाम निवृतमोन "सामराह च नमत्
पम १ । ११ दमतीये चमचमने
कीचम ति० च-सैने इमा यम निराहि मदि भरा
मम-मामने भय तो । ।काइटीये मराठी दयाम
निवा मामानगोदेय (ममू" चोन । मनमोह रमा
चमीमिनी पविलम्मात् च । ।।०११ वये
मा दुरा यम्तेदर्तिमाविन चमोमा तिमेत
भोमानिय नमी इय च समा।।।००११ "मना दुरा
मनामाणाहु मुनिदेमी माना च मनीतनामादेदरीव
मा भोजनीदेमनामर्ग माना च मर्द मनदहिदेते च ?
यदु इतमे भार मनी मनीनारी च नान । दा मना
मनमन न समान्' इम निदि मना लिखे मनमा

[illegible] स्फुरति केवला” रघु० “मणिरिव शुद्धे [illegible] शुद्धे केवलकर्म” कुमा० “[illegible] [illegible] [illegible]” कुमा० “[illegible] केवलमनस्यताति [illegible]” भाग० ३.७, [illegible] “[illegible] केवलमन्यम्” भाग ६[illegible] [illegible] [illegible] भावे न० [illegible] “न केवलं यद्धि [illegible]” रघु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केवलज्ञानिन्[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पु० वेदि० [जार्हद्दिनी देव०

केवलज्ञानिन् पु० केवल युक्त [illegible] भूमि इति ।

केवलद्रव्य न० नि० क० । मरिचे त्रिका० [विशेष

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिन् शब्दे

केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्त्यस्य इति । [illegible] [illegible] वर्त्तते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमेयत्वादि तस्य न कुत्राप्यभावोऽस्ति । तथाच “[illegible] वदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्वयित्वमाधारत्” अनुमा० चिन्ता० “तदेवानुव्यवहारो केवलान्वयिपदार्थ” भाष० “केवलान्वयिधर्मोऽस्ति द्रव्यत्वं [illegible] । सर्वधर्मप्रमेयत्वादिधर्मो वर्त्तत एव कथ्यताम् आत्माभाविप्रत्यक्षत्वात्यन्ताभावाभावानुमिति,” “केवलान्वयिसाध्यकत्व तथाविधत्व तु गुणत्विति” चन्द्रा० । केवलोऽन्वयव्याप्तिरस्त्यस्य इति । अनुमानभेदे । तद्विवरणं अनु० चि० यथा “अत्रानुमान त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रावच्छिन्नं केवलान्वयि तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा व्यावृत्तत्वाव्यावृत्ता-त्वयोरभिधेयमध्य प्रतिष्ठते तथाभिधेयमध्य प्रतिष्ठते तथा अभिधेयत्वविपक्षत्वाभिधेयत्वेऽपि भवतीत्युपपत्तिरिति स्यात् एकस्याभिधेयत्व वृत्तौऽपि व्यावृत्त धर्म्मत्वात् गोत्वव-दिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्व-यि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्त व्यावृत्तत्व तदेव केवलान्व-यीति धर्म्मत्वस्यासैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियो-गित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व तदेव केवलान्वयि । अथात्यन्ताभावप्रतियोगित्व व्यावृत्तत्वञ्च नानेति साध्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयो सिद्धे । तत्र न तावद् व्याप्यत्यन्ताभाव अप्रमाण्यं तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्ने [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमि-त्यात् भावाद्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या [illegible], तत्र भाव-स्य प्रतियोग्यत्यन्ताभावादेरिति वाच्यं तत्र हि प्रतियोगि-प्रागभावो ध्वंस तत्र भावप्रतियोगिप्रागभावे ध्वंसे तत्र न [illegible]त्यन्ताभावो ध्वंस तदाच भावस्य प्रागभावा-दय भावप्रतियोगिप्रागभावे ध्वंसे तत्र च भावात्य-न्ताभाव ध्वंसो नहि भावस्य तत्र वर्त्तत इति चेन्न [illegible] तद् भावाभावमात्रैव प्रमाणसत्त्वकाले तत्प्रागभा-भावात् । भावात्यन्ताभाव केवलान्वयी तत्रापि प्र-तियोगिमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावात् । अत्यन्ताभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगितद्वयम्-[illegible] [illegible] प्रतियोगित्व इति प्रतियो-गिमात्र[illegible]त्यन्ताभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-भावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वाभावात् प्रमेयेति । [illegible] वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-शात्यन्ताभावो न्यायेऽपि प्रतियोगिवदत्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमन्निष्ठात्यन्ताभावस्य केवलान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिम-तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्व प्रमावि-षयत्व तच्च न केवलान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुग-मादिति वाच्यं प्रमात्वेन हि परम्परासम्बन्धात् घ-टादौ प्रमेयत्वमनुगत प्रमाज्ञानीयविषयत्वं वा । तथापि केवलान्वयिनि व्यतिरेकाभावात् कथमनुमिति प्रमेयत्ववान् घटोऽस्ति न वेति संशयस्य न प्रमेयपक्षक किन्तु प्रमेयत्वप-क्षको भिन्नविषयक प्रमेयत्वपक्षके चाभिमतसाध्यस्यान्-वयव्यतिरेकित्व तथाच घट प्रमेयो न वेति संशयो न स्यात् स च नाऽस्त्येव । अत्र पक्षे साध्यवत्त्व वा पक्षे साध्यवत्त्व न वेति संशयो समानविषयकत्वेन तदनुमानस्य विशिष्टत मनुमितिवैशिष्ट्यादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-वभेदेनार्थभेदात्, नैव य एव हि संशय पक्षे साध्यसि-द्धिविरोधी स एवानुमानानुमापकत्वात् नापवाश्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तस्य गौरवात् प्रमेयत्व घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशय घट प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यदा न संशयोऽस्ति तदानुमानाद्य स संशयस्य तदानीं विनाशात् न च साधि-साधकबाधकप्रमाणाभाव प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमा-णासिद्धे तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभा-वाप्रतियोगित्वस्यानवस्येव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्येव

[illegible]

च। अस्थिशाखजातोपधातुविशेषोऽयं केशः। चपलात् शरदर्शिन्, पाशादिशब्दा केशभूयस्त्ववाचिनः। "पाशस्तु तत्परः पक्षो रचना भारउच्चय। हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" हेमचन्द्रोक्तेः। केशस्तु पितृतो जायते यथाह सुश्रुतः "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" "केशाः श्मश्रूणि च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा। धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि" भावप्र०। तस्य सर्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धेते द्वाविमौ सदा। स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" "चेतनावानधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः केशलोमनखाग्रान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" तयोरुत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानं पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धं दण्डश्च यावत् स्वत्वेव तिष्ठति। तत पच्यमानात् तस्मात् मलो निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिः मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखाः तनौ लोमानि च भवन्तीति" तत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादस्थिमलजत्वमुन्नेयम्। एव गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भावः "षष्ठे चक्षुः पर्वं च नखलोम्नां च सम्भवः" या० उक्तेः। जनानां केशपक्वे कारणम् शब्दार्थ० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते। केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशकौशल्यविज्ञस्तु "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" सुश्रुतेनोक्तं "जरामतामोदुपचयितैः स केशैः"। रघु० "अनक्षकाङ्क्षानि पदानि पादशो" "विकीर्णकेशास्तु परेत भूमिषु" कुमा० "केश कापारूपककविकाश" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" सि०कौ०। "हा प्रकेशनखश्मश्रु" मनुः "केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्ततिः" सु० स०दानधर्मे। केशाश्च इत्यत्र श्मश्रुशब्दस्य व्यन्तत्वेऽपि शब्दद० परनिपातः। तस्य मूल कर्णा० जाहच्। केशजाहः तन्मूले न०। अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप्। केशेषु प्रसित (तत्पर) कन्। केशक तद्रचनातत्परे त्रि०।

केशकर्मन् न० केशानां कर्म रचनादि। केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे। "साहं प्रयाता सैरिन्ध्री कृष्णा केशकर्माणि" भा० वि०१४अ०। २केशान्तकर्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः

केशकलाप पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०।

केशकार पु० केश केशाकारं करोति कृ-अण् उप०स०। इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदशुद्धम् केशकृत इत्येव शुद्धम्

केशकारिन् त्रि० केश तद्रचनां करोति कृ-णिनि। केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप्। "निर्ह्रीमवर्णां सैरिन्ध्रीं वीभत्सां केशकारिणीम्" भा०वि०१४अ०।

केशकीट पु० ६त०। यूकाख्ये १केशकीटे। (उकुण) शब्दर्थ०। तद्वेतुश्च "अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्" सुश्रुतोक्तः। केशश्च कीटश्च द्व०। २केशे कीटे च। "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः [त्रिका०

केशगर्भ(क) पु० केशः गर्भेऽस्य वा कप्। कबरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त०। १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च। "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत्" मनुः "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रतिषेधः। अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः" कुल्लू०। "रतेषु केशग्रहाः" कादम्बरी "सुरतेषु न तु युद्धेषु इत्यर्थः। कचग्रहादयोऽप्यत्र। ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न०। "भीमो केशग्रहणमकरोत्" वेणीसंहारम्

केशग्राहम् अव्य०। केशान् गृहीत्वा "स्वाङ्गेऽध्रुवे" पा० ग्रह-णमुल् उप० स०। केशान् गृहीत्वेत्यर्थं येन विना न जीवनं तद्ध्रुवं शरीरे इत्यर्थः। केश विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल्।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-छेयादौ टक्। इन्द्रलुप्तकरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ९५०पृ० विवृतिः

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद्-क्विप् ६त०। १केशच्छेदके २नापिते पु० शब्दमा० च। केशच्छेदोऽप्यत्र

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट-अच् शक०।(उकुण) १मत्कुणे। २विष्णौ ३छागे च मेदि०। ४भ्रातरि शब्दर०। ५ कामदेवस्य शोषणाख्य बाणे विश्व। ६लोमकरञ्ज (शोमा) त्रिका०।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ-अच्। १केशवपनाकर्त्तरि वसुमाये २देशभेदे पु० ब० व०। स च देशः ह०स० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानाः"

क्षेमवृत् ३ क्षेमवित् करोति कृ–क्विप् । भूतक्षेमकारके समभेदे मनुभि [मत्स्यभेदे चौरेदे नचर।

क्षेमधामन् न क्षेमस्य धामेव धाम यस्य । (काका) राज ।

क्षेमपथ पु क्षेमाणां सनुष्यः वा समाहेतः क्षेमः पथ इव वा । क्षेमधूर्ते नचर। "क्षेमक्ष नरापता पतोभ कमरिणा भा भा ।०७ वसिष्ठम राजर्षि क्षेमस्त नरायतनं भा वि ११७ म भवारोऽस्मात् ।

क्षेमपर्व्वी स्त्री क्षेम इव पत्त्राः अतिकान् कीन, ववानार्थ ममरको

क्षेमपाम ३ क्षेमाणां सनुष्यः वा वामाद्वैः क्षेमः पानम वा । कमलूते नचरः "वरेव पशोर्ति च क्षेमा म कृषा लुप । "भो याचम महात्मी कमराज नरायतम् भा व ३१। ८।

क्षेमप्रमायमी स्त्री क्षेमः वमाभते वीभक्षोऽनचा म+ याम–घस्मे लुङ् ङीप् । (वीपुर) (चिरवि) स्वाते नराने क्षेमनाम ? क्षेमा रमाकनुचकारकां एचात अनुवेनयुचा उक्ता ।

क्षेमसु स्त्री क्षमाना भूतनपत्त्यामम् । विदेव राजनि क्षेमभूलाकोऽस्मन क्वो राकमा ममन दा चचा क्षेम भूमि ममावते । बचमानयोमिन धन्

क्षेमसाभी स्त्री क्षेमाचमलोऽत्मक बन–चस्मे लुङ् ङी । ममीरच राजनि मक्ता समृच्चेन महाविमाता घेम ववेभामभानम्

क्षेममाजाभ न क्षेमानु भाति भाम–स्त न । (काकर) (चिरवि) भासाली ममममायम्मा बहुविधाता भवा

क्षेममाजन न न वस्त्रो धम्मतोऽनेन धम–प्रत्ये लुङ् इविः ३न । ।बहुविवाना (चिरवि) क्षेमच । मात लुङ् । रवेणभावरक्ते (पुम माधवान)

क्षेममुष्टि ३ क्षेमाना सविरिच । भवानिवदम राजनि

क्षेम(म)ट इ न वे यो निरविता बोधिं इम नाम नरनि म–नच बनुचवस्मेनकोधाचाटीहमन्द न मा । तिवहके नर्तापिनामधम ममावकमवार्यमते (चर्वार) नचर। ममेष(म)रयावस्ताल वाकजेते रमकवस्म इत्याक– वर्ष इविताविकमभमदाता इ वेरि हविद्य इम न वरा असमलिरिच भवासमविचेनेरचाता" भाव नामोर्थ मरवरामकमा वतेश्रुत मदम– हमा इमा क्षेमरदायकातीम् कुमार भीर्य हरा पदि नवविर्य दोनेरदेहवेत्र" केम "दचमाप्रवेदकने न

रिता" भाव। "इमुवालिमा कम्मात् वर्भीयं य– मरम्" एवा मनुचे उर्दविमममाकविनमवत् एव रमाणोचमकविचवा क्षेमरदान वाचा मनन्य– र ने च मम विमममाकरमम न भाचमानाम् भास मे नराहरक्ष दक्षमभारदि वा वम दक्षमभाम् मरकक्षमममचोवदव्रहवचरमां चेय भागीचे चीवनुखे ३ वर्ष न राजनि० भवाता ३०० मनमदवृद्धेनं वर्ष मनवनु इन वर्ष कम्होधेदे न ।

क्षेमधनमा स्त्री ६म । क्षेमाणां वयविविमायर्दे "कुम वि म मरचभाववदावदस्तः रचाव । ४० ममपूरे क्षेमम [भवम (बीमराय) राजनि।

क्षेमधम्मन इन्न भाम रमति रपुष–विक्कृ । भवृत–

क्षेमराज ३ मनो राजम स्वेन राज–प्रत्ये नम । अनुराजे (बीभराय) "अनुराजा वंनरतो अनुराः म मरज्ञन। । अनुराजा भवविको दकोषो यजा– मह् । न मरामा भविमाकमानकोषाकमाम्ह । हक्षोरमायमेषम कृष्णेमविरोनचि तु" भवत० ।

क्षेम(म)राशा इ० न भ(म)रे मरका देव्या । पुन रे भवा

क्षेम(उ)रिम् इ स्त्री न भ(न)ता मनक रवि । ।वि वे ।नाचे न भमदा विन्नां कीप । रयुवायसे भवाय मरमे। इत्येवि० प्रतीतरकम्ये इ० भवारदा । ४ए यथिनादि वामरवेदे इ० । विता बहुमा भीमाद् न म(न)री प्रभावमत राजा

क्षेम(म)रिवत इ० ६म० । वहवर्षि क्षेमविरेषेन पहुणाते वरमात् मधोद्गर्ते कमालद् मना वर्ष वं(म)न– रिवः भन भानुना भानवानुरा । वाव। मवकमाय। चर्चमायाय रामराः मा० न ३००५ ।

एवं इत्तरायणे। इतरेवरमोन वर्षेन । सम राजा सम भाग न म(म)ारी भाव केरिवत । सम मता मतुवेन बाहुमेरि वरिवना । भवभावाम भवा के पातुराज– भवामकम् । भाविभूषविभावाम प्रभुवित्रमवादाभा राजा च ३व० [इव राजनि०

क्षेमवृद्धा स्त्री न न वव रोपति ए०–न । वहर्गिका–

क्षेमवृता स्त्री न नक न दवरका। । रमारावम (वर माता) राजनि ।

क्षेमवृच इन्त्र नाम् भुवति मुख–भावमती वन वन न । क्षेमाभावमेवादि दक्षिक्षवत्ते भौमदिवे क्षीर पका–

ज्यत्र "आः पाप पापखण्डापसद । चण्डालवेश । क शोऽस्तु स्वक" प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" पा०व० । १प्रशस्तकेशयुक्ते । केशी—केशिनं वाति हन्ति वा-क । २विष्णौ "यस्मात् त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि" हरिवं०८१अ० । कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रत्वेन स्तोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति तथात्वेन वा-क वा । ३परमेश्वरे । "शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः" इति पाद्मे तस्य तथात्वोक्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव विष्णुस० "नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये "अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशिवधाद्वा केशवः "यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति" विष्णु पु०" भा० । द्वितीयवाक्ये "केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवस्तद्वत्तया केशवः "अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः सर्व्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राहुर्मां द्विजसत्तमाः" भारतम् । "त्वंय केशिन" इतिश्रुते ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः । मत्कृता वसुधातले" इति स्मृतेश्च । आदौ केशवशब्दः शक्तिपर्य्यायत्वेन प्रयुक्तः । "कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" हरिवंशोक्तेः" भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः । ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना मानयन्त्राः सन्ति । चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुक्स० । ६जलस्थे शवे च "केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षसमागतः । रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हाहा केशव केशव" विदग्धमु०(भेदे यथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास "अं केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे । आं नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः सर्व्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे । ॠं वामनाय दयायै वामनासापुटे । ऌं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे । ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे । एं पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे । ओं वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । कं चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं खड्गिने सत्यायै । ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । चं हलिने वाण्यै । छं मुसलिने विलासिन्यै । जं शूलिने विजयायै । झं पाशिने विरजायै । ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । टं मुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै । डं नन्दिने स्मृत्यै । ढं नराय ऋद्ध्यै । णं नरकजिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु । तं हरये शुद्ध्यै । थं कृष्णाय बुद्ध्यै । दं सत्याय भुक्त्यै । धं सात्वताय मत्यै । नं शौरये क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे । फं जनार्दनाय उमायै वामपार्श्वे । बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांसे । लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदात्मने बालाय सूक्ष्मायै वामांसे । शं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । षं मज्जात्मने वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । ळं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये "केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न संशयः" । मातृकार्णं समुच्चार्य्य केशवाय इति चरेत् । कीर्त्त्यै च नमसा युक्तमित्यादिन्यासमाचरेत् । केशवाय ततः कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च" इत्यागमस्य द्वितावचनाश्रयं क्रमः । मन्त्रं तु केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति । तथा भक्तिफक्ति निष्कमाद्यं न्यासं श्रीबीजादि कर्त्तव्यं । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नम इत्यादि । तथा च "एवं मयिस्य चेन्न्यासं लक्ष्मीबीजपुरः-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

केशवर्द्धिनी स्त्री केशान् वर्द्धयति वृध–णिच्–णिनि। सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अत परं शृणु मुने। केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सप्ताश्वेनादिकेशवः। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् लिङ्गमीश्वरम्। कौतुकाद्दिव उत्तीर्य हरेरविरुपाविशत्। विलम्बेनाप्यलं सुस्थो महाश्चर्य्यसमन्वितः। प्रतीक्ष्य माणोऽवसरं किञ्चित् प्रहृष्टमना रविः। हरिं विसर्जितार्घश्च प्रणनाम कृताञ्जलिः। स्वागतन्ते हरि प्राह वद्धमानपुरःसरम्। स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तमसकन्धरम्। अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम्। मत्वा विज्ञापयामास कृताञ्जलिरुदारधीः। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वभार! जगत्पते!। तथापि पूज्यः कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव!॥ त्वत्तः प्रादुर्भवेदेतत्त्वय्येव सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतो जगतांनिधे!॥ इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोऽस्म्यद्य तवान्तिकम्। किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत्!॥ इति श्रुत्वा हृषीकेशः सहस्रांशोरुदीरितम्। उच्चैर्मौल्यं च सम्प्राप्य वारयन् करुणया। विष्णुरुवाच। देवदेवो महादेवो नीलकण्ठ उमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्वेषां सर्व्वकारणम्। अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्च्चयति मोहधीः। मत्तोऽमरोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जित। एकोऽत्र मृत्युञ्जय पूज्यो जन्ममृत्युजराहरः। मृत्युञ्जयं किलाभ्यर्च्य श्वेतो मृत्युञ्जयोऽभवत्। कालकाल समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै। शिलादिमपि तत्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्च्चकम्। विजिग्ये त्रिपुरं यस्तु ह्येतस्यैवेप्समोक्षणात्। तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमोभवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तावद्यञ्चश्चाराधनं परम्। को नाराधयति हर! हरस्य चरविद्विष। यस्याश्चिपक्ष्मसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यदः। विकस्वर विकासाच्च कथं पूज्यतमोन स। शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्यो नात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्य शाम्भवं लिङ्गमपि जन्मशतार्ज्जितम्। पापपुञ्जं क्षणात्येव पुमानत्र क्षणाद्भुतम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्राः कलत्र क्षेत्राणि स्वर्गमोक्षोऽप्यसंशयम्। त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो!॥ शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परो योगस्त्विदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते। यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्व्वतीपतेः। कुतो जन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्वं परित्यज्य रवे!। तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि वाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर!॥ लिङ्गार्च्चने भवेच्छुद्धिस्ते पापेयात्र भास्कर!। येषां पुनर्मनश्छेद चिकीर्षति महेश्वर। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तथा लिङ्गं समभ्यर्च्य। समर्च्चय महेशितुः। समाप्नु परमां लक्ष्मीं महातेजो विजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्य तदारभ्य सहस्रगुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं सुनेऽद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वं तदाकल्प्य शिवस्नानादिकेशवम्। तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अत स केशवादित्य काश्यां भक्ततमोनुद। समर्च्चित सदा देयान्मनसोवाञ्छितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसर्वोदकक्रियः। विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः। अगस्ते! रथसप्तम्या रविवारो यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ। स्नात्वोपस्नि नरो मौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् छुट्ते भवति तत्क्षणात्। यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके!। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!॥ एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत्। केशवादित्यमहात्म्यं शृण्वन् श्रद्धासमन्वितः। नरो न लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिर्निबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु० ६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०अश्वत्थशब्दे विवृतिः। २तस्य मन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु० जटा०

केशवेश पु० केशस्य वेशः। १कबरीबन्धने अमरः। २केशानां

परम्। [illegible] भवेत्"। [illegible] नी १।१४।१५ इति। यथा "[illegible] ४ । १ । १ [illegible] "एतौ [illegible]

"[illegible]। वैराग्य [illegible] सत्वपुरुषान्यताख्याति [illegible]। [illegible] वैराग्य [illegible]। [illegible] इति। [illegible]

[illegible] इति। [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

वैराग्य [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]।

केशमर्द्दिनी स्त्री केशान् मर्द्दयति इम-णिच्-णिनि । सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अत परं शृणु मुने । केशवादित्यमुत्तमम् । यथा तु केशवं शम्भुं सविता ज्ञानमाप्तवान् । व्योम्नि सञ्चरमाणेन सूर्य्येणादिकेशव । एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम् । कौतुकाद्दिव उत्तीर्य्य हरेरविदुपाविशत् । मि मब्जोनिवह सुस्मीमहाश्चर्य्यसमन्वित । प्रतीक्ष्य माणोऽवसर किञ्चित् प्रह्वमना रवि । हरि विसर्जि-तार्घश्च प्रणनाम कृताञ्जलि । स्वागतन्ते हरि प्राह महमानपुरःसरम् । स्वाभ्यासमासयामास भास्वन्तञ्च तम्बरम् । अथावसरमालोक्य लोकबन्धुरधोक्षजम् । मत्वा विज्ञापयामास कृतानुज्ञो मुरारिणा । रविरुवाच । अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जयतूपते ॥ तथापि पूज्य कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव ॥ त्वत्तपापि र्भवेद्देवात्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतोऽस्य जगता निधे ॥ इत्याश्चर्य्यं समालोक्य माप्नोत्यत्र नवान्तिकम् । किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत् ॥ इति श्रुत्वा हृषीकेश सहस्रांशोरुदीरितम् । उच्चैर्मौल्य च सम्प्राश्य पार-यन् करुणया । विष्णुरुवाच । देवदेवो महादेवो नील-कण्ठ उमापतिः । एक एव हि पूज्योऽत्र सर्व्वेषां सर्व्वकार-णम् । अत्र त्रिलोचनादन्य समर्च्चयति मोहधी । सलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जित । एको मृत्युञ्जय पूज्यो जन्ममृत्युजराहरः । मृत्युञ्जय किलाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयो भवेत् । कालकाल स-माराध्य भृङ्गी काल जिगाय वै । शिलादिमपि त-त्याज मृत्युर्मृत्युञ्जयार्च्चकम् । विजिग्ये त्रिपुर यस्तु हेलयैकेषुमोक्षणात् । त समभ्यर्च्य भूतेश को न पूज्य तमो भवेत् । त्रिजगज्जयिनस्तात स्मरस्याराधनं परम् । को नाराधयति श्रम्भ! हरस्य स्मरविद्विष । यस्याक्षिपक्ष्म सङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यद । विकस्वर विकासाच्च कथ पूज्यतमो न स । शम्भोर्लिङ्ग समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतु-ष्टयम् । प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्योनात्र कार्य्या विचा-रणा । समर्च्य साम्बम् लिङ्गमभिजन्मशताज्जितम् । पापपुञ्ज जहात्येव पुमानत्र क्षणाद्ध्रुवम् । कि किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात् । पुत्रा कलत्र क्षेत्राणि स्वर्गमोक्षोऽप्ययव्ययम् । त्रैलोक्यैश्वर्य्यसम्प-त्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो ॥ शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्य सत्य पुन पुन । अयमेव परो योगस्त्विदमेव परं तप । इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते । यैर्लिङ्गं सदाप्यत्र पूजित पार्व्वतीपते । कृतोऽत्र भय तेषां ससारे दुःखभाजने । सर्व्वं परित्यज्य रवे । तल्लिङ्ग शरण गतः । न त पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दि-वाकर ॥ लिङ्गार्च्चने भवेच्छ्रद्धा यस्य पापेतराल भास्कर । येषां पुनर्भवच्छेद चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गा राधनात् पुण्य त्रिषु लोकेषु चापरम् । सर्व्वतीर्थाभिषेक स्यात्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात् । तथाल्लिङ्गं समर्च्य । समर्च्चय महेशितु । समाप्नु परमा लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम् । इति श्रुत्वा हरेर्वाक्य तदारभ्य सहस्रगुः । विधाय स्फाटिक लिङ्गं सुनेऽद्यापि समर्च्चयत् । गुरूपम तदाकल्पत्र विवस्वानादिकेशवम् । गत्वोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात् । अत स केशवादित्य काश्यां भक्ततमोनुद । सम-र्च्चित सदा देयान्मानसोवाञ्छित फलम् । केशवादित्य-माराध्य माराधयन् नरोत्तमः । परम ज्ञानमाप्नोति येन निर्व्वाणभाग्भवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतस-र्वोदकक्रिय । विलोक्य केशवादित्य मुच्यते सर्व्व-पातकैः । अमला । रथसप्तम्यां रविवारे यदाप्यते । तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वोप ह्नि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात् । सप्तजन्मार्जि-तात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात् । यद्यज्जन्म कृत पाप मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी । एतज्जन्मकृत पाप यच्च ज-न्मान्तरार्ज्जितम् । मनोवाक्कायज यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुन । इति सप्तविध पाप स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्त हर माकरि! सप्तमि ॥ एतन्मन्त्र त्रय जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कल्मषो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्य श्रु-त्वम् श्रद्धासमन्वित । नरो न लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति" ।

केशवायुध न० ६त० । १विष्णोरस्त्रे । केशवस्यायुधं तदा-कारोऽस्त्यस्य अच् । २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषभिषज्यकारके विहङ्गे

केशवालय पु०६त० । १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०अश्वत्थशब्दे विवृ-ति । २तस्य मन्दिरे च । केशवावासादयोऽप्यत्र पु०जटा०

केशवेश पु०केशस्य वेश ।१कबरीबन्धने अमर । २केशरचना

[illegible]

केशिका स्त्री केशीव कायति कै—क । शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोऽनृप । धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमित-ध्वजौ । कृतध्वजात् केशिध्वज" भाग० ९।१३।१९।

केशिन् त्रि० केश+प्राशस्त्ये भूम्नि वा इनि । १प्रशस्तबहुकेश-युक्ते "वहतामिन्द्र केशिना" ऋ०३।४१।९ स्त्रियां ङीप् । केशिन इदम् अर्थे वा अण् । "गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च" पा० प्रकृतिभाव । कैशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप् । "कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ११।८।४।६। २केशतुल्यकार्ययुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् । "तमस्य केशिनी सं हि रेभिरे" ऋ० १,१४०,८, "केशिनी केशस्थानीयार्द्रभावेकाष्ठभूमिता ज्वाला" भा० । केशिविद्याप्रकाशके ३स्वण्डिकास्ये ऋषिभेदे पु० । "केशीण्डपतीनासह सम्राड् दुघा शार्दूलो-जघान" इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम् । तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसंहारे "ततो-हैव स उत्प्रसाद कैशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते" इत्युक्तत्वात् । "एवमुपदिष्ट स केशी ततोदेशात् उत्प्र-साद विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमाना प्रजा कैशिनीरेव केशवत्यएव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जा-यन्ते केशिना दृष्टिकरविद्यया लब्धत्वात्" भा०४ द्वापर-युगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृति

केशिनिसूदन न० केशिनं निसूदयति नि+सूद—ल्यु । वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिवं० ८१अ० यथा "प्रागेव तु नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना । केशिन प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् । स तु दूतवच श्रुत्वा केशी कोपकरो नृणाम् । वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स्म दुरासद । मानुषं मांसमश्नान क्रुद्धो दुष्टपराक्रम । दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत् कदनं महत् । निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजन । उद्दाम कामचारी च स केशी निरवग्रह । तदरण्यं श्मशानाभं नृणामस्थिभिरावृतम् । यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानव । खुरैर्विदारयन् भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान् । हेषितै स्पर्द्धते वायुं प्लुतैर्लङ्घयते नभ । अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचर । प्रकम्पितसटो रौद्र कंसस्य परितानुग । इरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत् पापकारिणा । कृत तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघां-सता । तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् । न नृभि-र्गोभिर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभि । निःसम्पात कृत पन्थास्तेन तद्विषयाश्रित । मदाकुलितवृत्तेन नृमांसान्न्वता भृशम् । नृशब्दानुसर क्रुद्ध स कदाचिद्दुर्दिना-गमे । जगाम घोषसंवासं चोदित कालधर्मणा । तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपा स्त्रियश्च शिशुभि सह । क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिता । तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे । केशी चाप्युद्गतग्रीव प्रकाशदशनेक्षण । हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्द-स्तोयद शशिनं यथा । केशिनस्तु तमभ्यासे दृष्ट्वा कृष्ण-मवस्थितम् । मनुष्यबुद्धयो गोपा कृष्णमूचुर्हितैषिण । कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हयाधम । उपसर्प्यो भवान् बाल पापश्चैष दुरासद । एष कंसस्य तत्त्वज्ञ प्राणस्तात! बहिश्चर । उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽ-प्रतिमो युधि । त्रासन परसैन्यानां तुरगाणां महा-बल । अवध्य सर्वभूतानां प्रथम पापकर्मणाम् । गो-पानां तद्वच श्रुत्वा वदतां मधुसूदन । केशिना सह युद्धाय मतिञ्चक्रेऽरिसूदन । तत सव्यं दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन् । पद्भ्यामुभाभ्यां स हय क्रोधे-नारुजते द्रुमान् । मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केश-घनावृते । वलयो भ्रूतरङ्गाभा मुमुचु क्रोधजं जलम् । सफेनं मुक्तजश्चैव ववर्ष रजसावृतम् । हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमा । गोविन्दमरविन्दाक्ष हेषितोद्गारशीकरै । सफेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णै प्रोक्षयामास भारत! । खुरोद्धूतावसक्तेन मधुकच्छोदपांशुना । रज-सा स हय कृष्णं चकारारुणमूर्द्धजम् । प्लुतवल्गित-पादस्तु तक्षमाणो धरां खुरै । दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् । स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरग-सत्तम । पूर्वाभ्याञ्चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत् । पुन पुनश्च स बली प्राहिणोत्पार्श्वत खुरान् । कृष्णाय दानवो घोरं प्रहारममितौजस । वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । अदशद्बाहुशिखरं कृष्णस्य कुपितो हय । स लम्बकेसरसट कृष्णेन सह सङ्गत । रराज केशी मेघेन संयुक्त इव चांशुमान् । उरसा चोरसा हन्तुमियेष बलवान् हय । वेगेन वासुदेवस्य क्रोधादु-द्विगुणविक्रम । तस्योत्थितांश्च बलवान् कृष्णोऽप्यमित-विक्रम । बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्ध समादधत् ।

[illegible]

७अजमीढस्य पत्नीभेदे । “अजमीढोऽपरस्तेषां तस्मिन् वंश प्रतिष्ठित । षट् पुत्रान् सोऽथ जनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत ।। ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ । केशिन्यजनयत्ताभ्यां सुतौ जजनरूपिणौ” भा०आ०९४अ०। “अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्” हरिव० ३२अ०। ८वसुदेवभार्य्यायाम् “सौ कौशिरभयज्जहनुः केशिन्या गर्भसम्भव” हरिव० ७७अ० । ९सगरभार्य्याभेदे “द्वे भार्य्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” हरिवं०१६० । १०रावणमातरि कैकस्याम् “ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः-सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्व्वलोकोपतापनौ” भाग० ७।१।४२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश—गौरा० ङीप् । १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अजलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त० । केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हित यत् । १केशहितकारके तत्का-र्य्योत्पादके २पदार्थे । “तिलोऽहि पाके मधुरोबलिष्ठः” इत्युपक्रमे “स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च” “केश्य रसायन मेध्य काश्मर्य्यं फलमुच्यते” “केशप्रसादनी (शाकड) केश्या रक्षोजन्तुमहापहा” सुश्रु० । मधुररससेवनस्य केश्यत्व तत्रोक्त तदुपक्रमे “चक्षुष्य केश्योवर्ण्य” इति सुश्रु० ३कृष्णागुरुणि न० ४भृङ्गराजे पु० राजनि० तयो केशहितत्वात् तथात्वम् । [विष्टति

केसर न० के जले सरति सृ अच् । केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणाति वृ—अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

के(श)सराचल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थित केशराकारतया वा स्थित । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिका-रूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्व यथोक्त विष्णु पु० “जम्बुद्वीप समस्तानां द्वीपानां मध्यत. स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वत” इत्युपक्रमे “भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकार स्थित । तयोर्मध्यगतो मेरु कर्णिकाकारसंस्थित । भारता केतुमालाश्च भद्राश्वा कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैल बाह्यत ” इति च विष्णु पु० । “सीता (नदी)च मद्रपदमात् केसराचलाद्रिशिखरेभ्योऽधोऽध स्यन्दी” भाग० ५।७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्त सरति अम्लो रसोऽस्य । बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनि-स्रावकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ—णुन् अ-लुक् स० टाप् अतइत्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केसरिन् पु स्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि । १सिंहे २घोटके च अमर० “भर्तुर्दर केसरिण ददर्श” रघु । स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि० । ५रक्तशोभाञ्जने राजनि० । ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽप्यत्र तत्रार्थे पु० । [चक्रौ ।

कै शब्दे भ्वा० पर० सक० अनिट् । कायति अकासीत् ।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् “पुष्पफले बहुलम्” पा० बहुल ग्रहणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे “योषित् सञ्च यात शर्म्म विषद चौद्रोपेत कैंशुकसापि पुष्पम्” सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तत्रार्थे न० [यं शब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०न०स्वार्थेऽण् मा०न यादेरियादेश । केकयशब्दा-

कैकस पु० कीकसमस्थि सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १रा-क्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी । सा च २सुमा-लिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचि-स्मिता कुम्भीनसी च इत्येता सुमाले प्रसवाः सुता ’ रामा० उ०५स०।सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ६स० “किं तु मा विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाहं शेष त्व ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञात ते मया भद्रे ! कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ।। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्व मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मण । सा तु तद्वचन श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वच । भगवन् नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिन । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसाद कर्त्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गव । उवाच कैकसीं भूय पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ।। मम वंशानुरूप स धर्म्मात्मा च न संशय । एवमुक्ता तु सा कन्या राम । कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्स रक्षोरूप सुदारुणम् । दशग्रीव महादंष्ट्र नीलाञ्जनचयोपमम् ।

[illegible]

बिमिनो [illegible]

[illegible]

७अजमीढस्य पत्नीभेदे । “अजमीढोऽपरस्तेषां तस्मिन् वंशे प्रतिष्ठितः । षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत ।। ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ । केशिन्यजनयत्ताक्षु सुतौ व्रजनरूपिणौ” भा०आ०९४अ०। “अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्” हरिवं ३२अ०। ८वसुहोत्रस्य भार्य्यायाम् “सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसम्भवः” हरिवं० ३७अ०। ९सगरभार्य्याभेदे “द्वे भार्य्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता । केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” हरिवं०१६०। १०रावणमातरि कैकस्याम् “ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः-सुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्व्वलोकोपतापनौ” भाग० ७।१।४२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीष् । १नीलीवृक्षे राजनि० २भूतकेशीवृक्षे ३अजलोमावृक्षे रत्नमा०

केशोच्चय पु० ६त० । केशसमूहे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितं यत् । १केशहितकारके तत्कार्थ्यसम्पादके २पदार्थे । “तिलोऽपि पाके मधुरोऽग्निस्थ” इत्युपक्रमे“स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च” “केश्यं रसायनमेभ्यः कार्श्यं फलमुच्यते”“केशप्रसादनी (कांकड़) केश्या रक्तोलन्तुमवापहा” सुश्रु० । मधुररसमेवमस्य केश्यत्व तत्रोक्तं तदुपक्रमे“चक्षुष्यः केश्योवर्ण्यः” इति सुश्रु० २कृष्णागुरुणि न० ३भृङ्गराजे पु० राजनि० तयोः केशहितत्वात् तथात्वम् । [विष्टति

केसर न० के जले सरति सृ अच् । केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणोति वृ-अच् । कुङ्कुमे । राजनि० ।

के(श)सराचल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकारतया वा स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिकारूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० “जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः” इत्युपक्रमे “भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः” इति च विष्णु पु० । “सीता (नदी)तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती” भाग० ५।७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्तं सरति अम्लो रसोऽस्य । बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिस्रावकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ-वुन् अलुक् स० टाप् अतइत्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

केसरिन् पु केसरोऽस्त्यस्य इनि । १सिंहे २घोटके च अमरः “महार्णवे केसरिणं ददर्श”रघु । स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि० । ५रक्तशोभाञ्जने राजनि० । ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे उक्ता केसरितनयादयोऽपि तदर्थे पु० । [चकौ ।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । कायति अकासीत् ।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् “पुष्पफले वृक्षम्” पा० अञ्च अवणस्य तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे“योषित् स्वस्य वास कुर्म्म विष्टं योऽङ्गोपेत कैंशुकस्यापि पुष्पम्” सुश्रु० लुपि तु किंशुकमित्येव तदर्थे न० [येँ तच्छब्दे उदा०दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् मा०म यादेरियादेश । केकयशब्दा-

कैकस पु कीकसमस्थि सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १राक्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी । सा च २सुमालिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता कुम्भीनसी च इत्येता सुमाले प्रसवाः सुताः” रामा० उ०६सर्गः२ सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ९स० “किं तु मा विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा मुनिर्ध्यात्वा वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे । कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ।। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे । यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि । राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वच । भगवन् नेदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिन । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ।। मम वंशानुरूपः स धर्म्मात्मा च न संशयः । एवमुक्ता तु सा कन्या राम! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ।

[illegible]

या नाश्यतां मनु" भा०व० ७८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव । तेऽवशिष्टम्" भा० स० ६१अ० । "यद्योषमदर्शमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवाया अपत्य ढक् । श्रंशुमन्नृपसुते उलूके धार्त्तराष्ट्रमेदे "उलूक कैतवेयस्य वीरस्यांशुमतः सुत" हरिवं०८८अ० । दा० अत्र । कैतवोऽप्यत्र "उलूक गच्छ कैतव्य । पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ०५८अ० ।

कैन्दासायन पुस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । निन्दितदासस्य यूनपत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नर तस्यायमभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । पितादिक्रमेण १किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरस्येदम् अण् । २कि पुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगत ठक् । किमुतेत्यर्थत प्राप्ते न्यायमेदे । यथा बह्वायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अल्पायाससाध्यकर्म सामर्थ्य तन्न्यायसिद्धमेवन्यदप्यूह्यम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा बा० ढक् । केरलदेशाधिपे "उपमोजास्तथा शाल्व कैरलेयश्च कौशिक" हरिवं०८८अ०

कैरव न० के जले रौति रु–अच् अलुक् स० केरवो हंसस्तस्य प्रियम् अण् । १कुमुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २शत्रौ पु० कैतवे न० मेदि० । "आयतकुल कैरवधवं ह्यायते च या सुमनसामुल्लासिनी मामसे" चन्द्रालो० । "कर्मै माघ । समर्थ्य कैरवकुल व्योमान्तमालम्बरो" उद्भटः । तत पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयुक्तलतायां ततृसमूहे च स्त्री ।

कैरविणीखण्ड पु०समूहे कमला० खण्ड । कुमुदलतासमूहे कैरविणीषण्ड न०द्वत० । (बेरा) इति ख्याते कुमुदिनीबीजे

कैरवेन्दु पु० कैरव प्रकाश्यत्वेनास्त्यस्य इनि चन्द्रे शब्दमा० कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १चन्द्रिकायां मेदि० २मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे अण् । स्थावरविषमेदे हेम०,

कैराटक पु० किर पर्यन्तभूमिमटति अट–ण्वुल् द्वत० तत

कैरात पु० किरात इव स्वार्थे अण् । १मलवत्पुरुषे, किरातदेशे (पर्यन्तदेशे) भव अण् । २भूनिम्बे शब्दच० ३श्वेतचन्दने न० राजनि० ४भूनिम्बे पु० राजनि० । किरातस्येदम् अण् । ५किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरात वेषमास्थाय" भा०व० ३८२अ० ।

कैराल न० किर पर्यन्तभूमिमलति अल–अण् उप०स० तत स्वार्थे अण् । १पिण्डकवैद्यकम् । गौरा०ङीप् । २कैराली तदर्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य अलुक्स० केलसः स्फटिकस्तस्येव शुभ्र अण्, केलीना समूह अण्–कैल तेनास्यतेऽत्र आस–आधारे घञ् वा । शिवकुबेरयोः स्थाने पर्वतभेदे । स च दृश्य० स० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्त "उत्तरत कैलासोहिमवान् गिरिर्धनुष्मांश्च" । स च अलकासमीपस्थित "अलका समया चैव कैलास, शङ्करालय" काशी० १२अ० । तत्स्वरूपञ्च हरिवं० २१७अ० वर्णित यथा

"मन्दरयोधशिखर, स्फाटिकैर्मणिभिश्चित । वल्गुभैर्निरालम्बै स्वर्गोपम इवाभभौ । सह शृङ्गैश्च कैलास शिलाधातुविभूषित । तोयौघैश्च निविडै प्रांशुभिश्चैव पादपै । मयादर्शाङ्गगन्धर्वै किन्नरैश्च प्रगायिभि । देवकन्याङ्गनाभिश्च प्रक्रीडित इवाबभौ । मधुरैश्चाश्रगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोक्तै । शृङ्गारै सुप्रहासैश्च कैलासो मन्दरोत्तत" ।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाङ्गुरूपत्व हरिवं० २०२ अ० वर्णित यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्म पुराणज्ञा पृथिवीरूपमुत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्न प्रवदन्ति महर्षय । या तु पद्मासना देवी ता पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुरा सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदु । हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नील निषधमेव च । कैलास क्रौञ्चपन्तञ्च तथाऽद्रिं गन्धमादनम् । पुण्य त्रिशिखर चैव कान्त मन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिश्रेष्ठ विन्ध्यकञ्च पर्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रया सर्वभूताना पुण्या कामयुजोऽन्य । एतेषामन्तरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृत" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५,१६,२७, उक्त यथा "जठरदेवकूटौ मेरु पूर्वेण द्वादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवत एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्र पाण्डरमेवाभ कैलासञ्च नगोत्तमम्" हरि० २२६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथि स्या" मेघ०

कैलासनाथ पु० ६त० । १शिवे २कुबेरे च "कैलासनाथ तरसा जिगीषु" रघु । कैम सपत्नादयोऽप्यत्र ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य कृतोग्रन्थ अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशान्तर्गते "किमन

[illegible] दीप्तमूर्त्तिकम् । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ॥

कैकेय [illegible]

कैटज [illegible]

कैटभ पु० असुरभेदे [illegible]

[illegible]

कैटभजित् पु० [illegible] विष्णौ [illegible]

कैटभी स्त्री [illegible]

[illegible]

कैटर्य पु० [illegible]

[illegible]

कैतव न० [illegible]

र्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते सत्त्वशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते । अथ—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म्मभिर्देहेन न विमोक्ष्ये ततो हि प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्म्मक्षयानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशि उभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० । गीतञ्चैतदाभि

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन !" इति "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्म्मविषयत्वेन यथायथं व्यवस्था यतो-विद्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू० । "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्म्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्व्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदिदं, के भविष्याम, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्म्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू० ।

"तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्व्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू० । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्व्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघो नाम समाधिर्भवति' भा० । "ततः क्लेशकर्म्मनिवृत्तिः' सू० । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा० ।

"तदा सर्व्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्व्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० ।

"तस्य धर्म्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा०

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरं सूत्रमवतारयन् सङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे इति योऽयं गुणानां कार्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति सौत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" भा० विवरणम्

[illegible]

र्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते बन्धशून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते । अत्र—तत्त्वविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्षये प्रारब्धकर्मभिरिति नैव विमोक्ष्ये सतोऽहमिति प्रायस्तीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्ममोक्षमनन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् तदर्थयोस्तत्त्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त० कौ० । शिष्टञ्चैतदभाणि

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" इति "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्मविषयत्वेन क्षयाक्षयौ व्यवस्था पतामित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू० । "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किंस्विदिदं, कथंस्विदिदं, के भविष्यामः, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू० । "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" सू० । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा० । "ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" सू० । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा० ।

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतमनन्तं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० । "तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । "कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरं सूत्रमवतारयितुं सङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कुतः करणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे' इति योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत्कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति मौल इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" वा० विवरणम्

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्ज्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्त । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मेऽसङ्गचितेस्तैर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यन्निरस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्तमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु"।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

"क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं पानं सरिद्वारिषु स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुसक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्द्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्यप-

मोक्षमिच्छो [illegible] स्व-
[illegible] च । तत्र [illegible]
[illegible] । तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यथा

"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] न हि
[illegible] ? । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ? [illegible] वा । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] । न
[illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] । न हि [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ? [illegible]
[illegible] ? । [illegible] ? [illegible] ? ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] न
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्म्ममः । सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा । मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् । स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः । काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे । आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः । नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः । आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । आहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः । न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य । एकात्मको यो निबिडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः । कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः ? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः । छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा । न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत् । रवेर्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा दाहनियामकत्वम् । रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे । कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा । चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति । स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्ता । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः । बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि । किं मेऽसङ्गचितेस्तैर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बरं स्पृशति । अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । यत्प्रत्यस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु"।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

"क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने । वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य शरीरमेतद्भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान् । परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुसक्तबाह्यः । दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः । उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् । कामान्निष्कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः । स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः । क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः । क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः । नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीर्य्यप-

शरीर्वैव वरिश्चितोऽपि वर्वेन। अशरीर यदा यन थिभवे मद्गापिद् अपित्। विवादिवे न च यतनवर च पुमापथे। स्नूलादिसमवासीर्जनवादिनः पक्ष द्वाराद पुमापथे च विभक्तनव्याव यदासनो तवे कृता पुर्वं वाचपुर्व चक वा। तवा पताद्गानादपशोऽपि रसिद्धेने। पश्च रज्जुवाते भाव्या प्रमाया वद्धन नवम्। तदर्थ वादिवमेवौ विदहानहवितनम्। वर्तानि देहनव्रुरा। वदीतावादवनम्। अयेनि ववनीयाव तवदेवस विवति। रुतसनवाव्यवादी मनुवेदितु भावनावुरा। कोरवा भोवते दाद यथा निपोवानमवनम्। देवैव भोवते देवो अवापातोवस विव। पारव्यवद्यपोवकविवावन्दावि यव लिवहलिव नवि माविये। किर मव मवति वादिवाद्दत क्ष्मो चवव पूर्वनि वलनिवसनपूमा। मैवेथि वदि विवोव विद्भवा एव वैरावनुवत्र चवववव यवच्या। भेव विवरनवकवनोवदेवात च वानवदवान् दववनवदद पव। मवदावकान च मवा वनिवाद हिरवावव। विवदव भवं वावादव मद्गनिवपव। कौरवेर यदा तत्र अवावो अद्भविकाः।

विदेहवेतनर्नि तत दहिव यथा अनुवर्विवावापु म अव मनु मद्भावेति निवमम्। यव देवव कृतावाववोव यथा दवाद्। यभेव मद्भवियमरा वदा मद्भव नावर। वव माति विवोवें वनु यवनिव वरो देव ववनात्। मद्भोवतवा यवेः मावेन नविलिखा वव्वम्। यदावनि मद्भनि जिज्ञा तरो पूर्वविवाव व्ववदादवा वदा। न देववावापुनिवमतीवा वद्धा वदिविवनिवनिवनाव। देववद मौवी काचोन च द यवनद ववनपृथो। अविद्यावृद्धवपनिवोचोवोवो यवमना। कुलमावववावो वा विवचेव यदि चारे। यवो वनति वेवत वरो किं तु पुमापवन्? यवन वनवद ववच्द वावन्ड देव नूवमावविवा विवाय। व वववेव यया वा वववावनव्नयोड चवदनि च। पावरदवावावववव यदवपुवनु। चविदोवाविव वन ववतिं। किं वाय पु। अविमावो वा वद ववा भेदि सुविदाव। वदीवति तावत विवदायुव विवादि। वधवावववनवाववववववादा वनव च नेति विवदो वदा वव। देविवाहव भानि च

यथा यावा भौमी मादवेवति। यवर यवव नवं मद्भावि वनिवीवते। वर्तेनव यथा भोवचोवव वर्मि पत इव्। तव मोवादिविवने मद्वेव मद्भवत् यवद्। चीर वीरे यथा विद्ध तेव तेवे वव वरे। पद

द्विवता वाति वदावन्याविवुर्व।।

पद विदेहवरल ववानतवविदवम्। मद्भवा यवदव वति विती पुता। वदाव ववनिवादवमति भाविनुवा। यवन मद्भवनमाददूवाः इव वद्र॥ वावाम द्रो वव्वं चो वचा भावनि यवव। यथा दवो विनिववावा यवौवादि मनवो। भावते वदवन्यवो यवन ववमावव। भावविप्राव अविवदावाव दुमादवम्। मदावववदानिः माप् दवं न वदी मूतिः। यच्चा भोवन् वर्वे वप्रा वर्वे च वर्ये वववदन्ति। यव हवि विवचनो यथा दवो यवीवन वद्भिवेदवचरम्। यदीवि यववो यव यव मावर्व यवादि। वव वियुवाबेवो द विवाय यदवा। यववो वायवा प्र ते यवदोवो च वावनि। विभवे विभवे भाव विरवर्वो विरववे। वाहुवीव वदे यवो भोवयु बाल्वा पुता? न वियोवो च भोवुवनि वदा न य वावनः। न वववृन न तत्र दव्या वदवार्वना। वववविनववावानविवदाववद्द वदविवविनिवुन ए विव ते यवाद। वववववविवोवि वावविनुप विन वववद ववन्न भावविवा यवम। देववंववाने नावव्ववनाव यव। इयनवववदे तेन "भावविवा- मद्भवावे निवरावा विवद्वन। देववा वा च वर्त वृवपदे वा वविवपाव" वा वद् १६४०। देववा वोवायवा भावि" पीवव। देवव वर वावें वदव। वर्वुविवदे यदावि न भावरववववन्न यवादु वा यवावम्। वदो विनु वे वियवनाविववनावा भाव च देवश

केशिन् च केवनं वचद् तव। केवतवे। चवतदव विव वविवदे हो कोचवैव पावद ववदविवव वववो च तिवविव च ववा। ववदावको वदव वदव नवम्। वनवाव द यवतः पथ देवेव पूववन पदोवेनवाद् वनाताव्। पव वरे च मद्ध चुवि वविवर्वव कौवव वदावव दुर्व ददपू- केशाद विवो दु वात वचना नावववुर्वं वविवान्

— देवा — — दवा वि।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति” मीध-र्दर्शिते एकादशावधिपञ्चदशपर्य्यन्तपर्य्यन्तमि “मम ववसि कैशोरे भयानुपङ्कारकम्” भाग०३।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे “कैशोरक मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह” हरिवं० ७७ [ठक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिक्य पुस्त्री० कशोरी+स्वार्थे ष ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुस्त्री० कुक—आदाने अच्। १चक्रवाके “हमारवै कोकरवैश्च” भा० आनु० २६अ० “विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोक विभिन्दन्” उद्भट। २वृके “वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकै (वृकै) रिवार्द्दिता” रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीप्। ४व्याघ्राम् (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरीवृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुस्त्री कोक सदृश जाति ला—क लस्य डः। विशेषय मृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीप्।

कोकदेव पुस्त्री कोकवत् दीव्यति दिव—अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद—अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। “व्याकोषकोकनदता दधते नलिन्यः” माघ। “सरस कोकनदभ्रमादिव” नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। [सूर्ये शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मिलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। “अथ कोकरका मोहा ममवेगसमासया” भा० भी० ६ देशकथने।

कोकवाच पुस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवोयस्य। विशेषमृगभेदे राजनि०

कोकाग्र पु० कोकस्येवाग्रमस्य। समष्टिनामकुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः” भा० व०८४अ० “कोकामुखे विपाशाय भा० आनु० । २५अ०

कोकाह पु० काकस्याहनि आ+हन—ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुस्त्री कुक—इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमरः। “पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज” कुमा०। स्त्रियाम् जातित्वेऽपि—यजा० टाप्। “कोकिलाकलरवो बनेषु गुणमन विगढो भविष्यति” उद्भट। “अवकूजन् कोकिलि सि० कौ०” नद्र तैपदेद कोकिलान्” कुमा०। “कोकिलाकलरुतारिदमाम्” रघु। अङ्गारे ५० त्रिका०।

संज्ञायां कन्। “इयदशभिर्नरी भजनला गुरु नट्टकम्। मुनिगुहकाणवैः कृतयति वद कोकिलकम्” छ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। व्यतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाड़) वृक्षभेदे रत्नानाथ [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमर

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पक्षसमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा “अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुध्याद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वे हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयो सुधीः। मद्याङ्गुष्ठद्वयं नाथ! गर्ने समं प्रकारयेत्। यद्यासनं समाकल्प्य कुम्भेरोपरि संस्थितः”

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्ण इक्षुः। (काजला) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री०६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। “चक्रमाण्य कोङ्कवेङ्कटकान्”

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः ह० सं० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः “गिरिमर्णिफणिकारकोङ्कणाभीरा”। “अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ। कौन्तुक्रामाथा चोला कोङ्कणा मलयानरा” भा० भी० ६अ०। दृषिदेकत्वम् “नाथ वर्ज्य कोङ्कणे मागधे च” मु० चि० “मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। प्रत चूडा विवाहस्य वर्ज्ज्येन्मकरे गुरौ” पी० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देशनृपे बहुषु तस्य लुक्। तत ये स्वार्थे क “पुलिन्दाश्च तथा बङ्गान् शाल्वान् कोङ्कणकास्तथा (विजिग्ये)” हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा कन्या तस्य सुत कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच—स्वला० कर्त्तरि घ। १सङ्कोचके, भावे घञ्। २सङ्कोचे “एकैकस्य तदोद्भवकोचनात्रस्मादा तुष्टे सप्ततुर्येषु ते भवन्ति” सुश्रु० ब्रह्मवै० पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोँच) “तीवरस्य च मुद्रा मापश्च्युदिमसुद्द। कोचजातिरिति इति तद्योके। स्त्रियां ङीप्। इतत प्रधाने देशे पु०। कोऽभिजन अस्य अण्। कोच तद्देश वासिनि बहुषु तस्य अपोह्य।

[illegible]

[illegible]

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति” स्मृत्युक्तेः एकादशाद्यधिपञ्चदशपर्य्यन्तवयसि “मन्न वयसि कैशोरे भयानुमद्धकारकम्” भाग०३।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे “कैशोरकं मानयन्तं वै सह ताभिर्मुमोद ह” हरिवं० ७७ [ढक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिकेय पुस्त्री० कशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुस्त्री कुक—आदाने अच्। १चक्रवाके “हंसारवैः कोकरवैश्च” भा० आनु० २६अ० “विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोकं विभिन्दन्” उद्भट। २वृके “वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैः (वृकैः) रिवार्द्दिता” रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीष्। ४गृहगोधायाम् (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरी वृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुस्त्री कोक सदृशं जाति ला—क लस्य डः। विशेषयमृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

कोकदेव पुस्त्री कोकवत् दीव्यति दिव—अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति मादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद—अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। “व्याकोचकोकनदतां दधते नलिन्यः” माघ। “सरसकोकनदभ्रमादिव” नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमर। [सूर्य्ये शब्दच०।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मिलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। “वत्सा कोकरका प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा” भा० भी० ६ देशकथने।

कोकवाच पुस्त्री कोकस्य वागिव वाचा वाक् रवो यस्य। विशेषयमृगभेदे राजनि०

कोकाख्य पु० कोक इत्याख्याऽस्य। समष्टिलक्षुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातने” भा० व०८४अ० “कोकामुखे विगाह्याथ” भा० आनु०। २५अ०

कोकाह पु० कोकस्याह्वानं आ+ह्वे—ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुस्त्री कुक—इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमर। “पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज” कुमा०। स्त्रियाम् जातित्वेऽपि अजा० टाप्। “कोकिलाकलरवो मनसो मे मन्मथो भविष्यति” उद्भट। ‘श्यामच्छटा कोकिलेति वि० को०’ ‘रतद्विषः तपदेषु कोकिलाम्’ कुमा० ‘कोकिलामञ्जुपरीदमीम्’ रघु। २अङ्गारे ३० त्रिका०

संज्ञायां कन्। “हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम्” वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाड़ा) वृक्षभेदे रमानाथ [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमर

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पचसमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा “अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। नितम्बाद्वायुसञ्चारं कोकिलाख्यासनेन च। ऊर्द्ध्वे हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयोः सुधीः। मद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ! गत्वा शनैः प्रकारयेत्। मद्यासनं समाकृत्य कुम्भरोपरि संस्थितः”

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्ण इक्षुः। (कालखा) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री० ६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवो यतः। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। “यदृच्छया कोङ्कवेङ्कटकान्”

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः “शिबिरफणिकारकोङ्कणाभीराः”। “अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ। कौमुकाः कोलचा चोला कोङ्कणा मलयानराः” भा० भी० ९अ०। वृत्तिरेकवचम् “नाथ वर्ज्यं कोङ्कणे मागधे च” मु० चि० “मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रतं चूडा विवाहञ्च वर्ज्जयेन्मकरे गुरौ” पी० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देशनृपे बहुषु तस्य लुक्। तत्र ये स्वार्थे क “कुलत्थांश्च तथा यद्यान् शाल्वान् कोङ्कणकास्तथा (विजिग्ये)” हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा कन्या तस्या लुक् कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच—ज्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके। भावे घञ्। २सङ्कोचे “एकैकस्य तत्कोचभटत्वपनाद्भमाटा कुर्वे मकरकृत्यद्युते भवन्ति” सुश्रु० शब्दार्थ०पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोँच) “तीवरस्य स एव भार्य्यायां...” कोचजातिरिति इति तन्नोक्ते। स्त्रियां ङीष्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। सोऽभिजन तत्र अण्। कोच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य अणो लुक्।

[illegible]

कोट पुं [illegible]

[illegible]

कोटर पुं [illegible]

[illegible]

कोटवी स्त्री [illegible]

कोटि स्त्री [illegible]

मूर्ध्नि निहितैककोटि तत्” (कार्म्मुकम्) रघु । “आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः” कुमा० “दूर्व्वाङ्कुरान् छिन्दती विततकोटिमेनम्” माघ “शिखरितपत्तिया-कर्णजन्यकोट्युपस्थिति” स्पर्शगयेत्युक्तौ मदाघर । “इष्टा-बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्या दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतु-रस्रे या सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः” १०लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री “तदायते तद्भुजकोटि-घात” लीला० “त्रिनिघ्नं पदं तानि चत्वारि चक्रे क्र-मात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातम् एष्यन्तु युग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” सि०शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११चतुर्थांशे १२तत्रोक्ते छायानि-रूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा “दिक्सूत्र-सम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् । दोर्दी प्रभाशङ्कुवियोगमूलं कोटिर्नरन्तु प्रागपरा ततः स्यात्” सि० शि०” “दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते दोश्छा-ययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिरिति” प्रमि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिसाधनार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा “योऽधो नरो दिनकृतः स विधोरुदग्याम्यक्रान्तितो मम मता खलु सैव कोटिः” सि० शि०

“यो रवेरध शङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः सैव को-टिर्मम मता अत्रोपपत्तिः । दृक्शार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैवं भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदा रविशङ्कोरभावाच्छशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेर-धःशङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावान्स्या-त् तयोर्वृत्तस्थयोरूर्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽधःस्थानगतेन भवितव्यम् ... अत स्वाधःस्थानसूत्रादूर्ध्वरूपया कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णाक्षेत्रं ... यत् यादृशं सर्वं यथा भवति तथा कल्प्यम्” प्रमि० तत्रैवान्ते १४उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवभेदे यथा “सूत्राद्दिशा शङ्कुतल यदग्रं याम्या गतं स्फुटं भुजोऽर्कः । अथच सौम्या निशि शीघ्रगत्यात् सद्युक्ति-युक्तं स्मृतम् निरुक्तम् । सौम्याग्रकायामवतल क्रि याम्य याम्याग्रकायात् पुरःस्थ याम्यम् । तदन्तरैव समपूर्वसूत्रे भुवि दाहभाजः । दोर्ज्या भवति चाप तयोस्तु कोटिं पूर्वापरा वर्गवियोगमूलम्” सि०शि०

“क्षितिजस्याहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्ध सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । ... स्थानात् शङ्कुः । तस्य तत्रकटयास्तसूत्राद्दक्षिणतो भवति । यत क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं ग-तम् । अधस्तूत्तरतो गतम् । अतो निश्चयेन स्मृतम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरा स्मृतं याम्य-मतः ... भवति । बाहुर्नाम शङ्कुप्राच्यपर-सूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिण शङ्कुतल बाहुः स्यात् । एवं समपूर्वादेशादुपरि दक्षिणगोले त्वग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् । रविशङ्कुतलयोरन्तराशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः” प्रमि०

“मम शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः” रामा० । तत्र सङ्ख्यायाम् “योनिकोटिसहस्रेषु सृतिश्चास्यान्तरा-त्मनः” मनु । “कोटिकोटिगुणितं दिवि दायि” नैष० । तद्युक्ते “कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति” रघु । ततो वारे क्रत्वसुच् । कोटिकृत्वस् कोटिवारार्थे अव्य० । कारकार्थवृ-त्तेः शस् वीप्सायां शस् । कोटिशस् वीप्सान्वितकारकसङ्ख्ये-त्यर्थे अव्य० कोटिशो ददाति । [गोपकोटि जटाधर

कोटिक पु० कोट्या बहुत्वा कायति प्रकाशते कै—क । इन्द्र-

कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्यमस्य । शिविवंश्ये सुरथपुत्रे नृपभेदे “अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रः य कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः” भा० व० २६४अ० । द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः ।

कोटिजित् पु० कोटिं कविकोटिं, पणे कोटिमितं द्रव्य वा जितवान् जि-भूते क्विप् । रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे त्रिका० ।

कोटिज्या स्त्री स० ति० उक्ते चक्रचतुर्थांशान्तर्गतसाधनाङ्गे चा-पावयवभेदे तदानयनं यथा

“गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत् । युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्” सू०सि० । “वि-षमे पदे गतादुत्क्रम्य पदादितो गत राशित्रिभागात्मक-भाग स्यात् तस्याद्दिव्यर्थः भुजज्या स्यात् । गम्यात्ततोनं त्रिभं गतात् पदान्तावधिकमेतत्यम् । तस्मात् कोटिः को-टिज्या स्यात् । युग्मे पदे तु क्रमात् पदे गम्याद्भुजज्या, गतात् कोटिज्या स्यात् तत्कारो विशेषद्योतक । एकस्मा-देवोत्पत्तिर्या इव ना भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः विषमपदे पदोऽभोर्ध्वान्तरस्थानान्तरानुसारेण फलमुत्पद्यते मतो इ-त्यानाक्रान्तनरमर्धज्या भुजरूपा तदर्धं चाप तदन्तराग्रा

[illegible]

कोटितोम न [illegible]

कोटिपाल न [illegible]

कोटिमान न [illegible]

[illegible]

कोटिर न [illegible]

कोटि(टी)वर्ष स्त्री [illegible]

कोटि(टी)श न [illegible]

कोटी [illegible]

[illegible]

कोह न [illegible]

[illegible]

मा । नैव याव गमाप्ते पुमान् रिरंसया' । ।८५अ॰ बाणमातरि भाग॰ १०।६३।२०“तन्माता कोटरी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा । पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया” इभयत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वविशेषण तत्काले तथाभूतत्वज्ञापनाय अतस्तावीशादा नग्नत्वमुक्तकेशत्वगुणसाकल्यात्त्वम्

कोटवीपुर न॰ ६त॰ बाणासुरपुरे तत्मातुस्तत्र प्रधानत्वात् तयैव बाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तथात्वम् ।

कोट्टार पु॰ कुट्ट–आरक् पृषो॰ । १कूपे २नागरे ३पुष्करिण्याः पाटके च । (पाट) मेदि॰

कोठ पु॰ कुठि–अच् नि॰ नलोपः । मण्डलाकारे कुष्ठरोगे । तल्लक्षणमुक्तं निदाने “असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति घनानि च । उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” इति माधवकर । रक्षितेन चाप्युक्तम् “वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमान् लोहितोऽसृक्कफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः” “उद्वर्त्तं चान्तु विनेय कण्डूकोठानिनाशकृत्” “कण्डूकोठनिलक्लमलरोगापहश्च सः” “उद्वर्त्तनं त्विष्टिकया कण्डूकोठप्रनाशनम्” इति च सुश्रुत

कोटर पु॰ कुटि–अर पृषो॰ । अङ्कोठवृक्षे राजनि॰

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ङीप् । वृद्धदारके राजनि॰

कोण पु॰ कुण–करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा । येन चतुरस्रतिना काष्ठेन वीणादयो वाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २अश्रौ, अमर । ३गृहादीनामेकदेशे, ४अस्त्राणामग्रभागे, ५लगुडे, मेदि॰ ६मङ्गलग्रहे हेम॰ ७शनिग्रहे त्रिका । द्वयोर्दिशोर्मध्यभागे उपदिशि राजनि॰ “कनककोणैरभिहन्यमान” काद॰ “भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घटितः पुनः” रामा॰“स्फाटिक्याद्ग्रहे तेन चचार स्वर्णपूरिता । कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढा स्थापिता भुवि” कथास॰ । “वृषणकोणाभिहत प्रासादद्वारसद्गुभि” माघा॰ “त्रिन्दुलिकास्थयगुकोणद्वारयुग्मम्” तन्त्रसा॰ । सप्तकोण त्रिभागोष्ठम् चैत्रम्

कोणकुण पु॰ कोणे गृहैकदेशे कुणति शब्दायते कुण–क । मत्कुणे (छारपो) हेमच॰

कोणाघात पु॰ “ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघात स उच्यते” इति भरतोक्ते वाद्यघाते ३त॰ । काष्ठेन वीणादिताडने च । “कोणाघातेषु गर्ज्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः” वेणी॰ [अमर

कोणि त्रि॰ कुण–इन् । व्यादामसङ्कोचितहस्ताग्रे (काप)

कोथ पु॰ कुथ–पातिव्ये घञ् । नेत्ररोगभेदे (कोँपो) । कर्त्तरि अच् । ३गर्त्ते त्रि॰ मेदि॰ “मूत्रेण सामज्येन घटस्यासन्यसम्नेन सज्ञाभ्यवहृत यदायगादनुशीलन्नियमपानेनाव मैत्तिमत्स्यागत गुद पिपोति तत्र घातनिमित्तं कोथ उपजायते” इति सुश्रुतोक्ते गुदभगन्दरकारके ४भगन्दररोगोपद्रवभेदे । भावे घञ् । ५मथने “तस्मिन् घते पूयरुधिरावकीर्ण्णे भास्करोगे भूमादिव जन्तिसायां क्रमयो जायन्ते” सुश्रुत “तत्र सविषमत्स्यकोटस्तु मूत्रपुरीषकोथ जातः” सुश्रु॰ “कोटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्” (जलम्) सुश्रु॰ “गोमूत्रकोथजा मन्दा, मध्या फाले पिकोथजा” सुश्रु॰

कोदण्ड न॰ कु–शब्दे विच् को शब्दितो दण्डोऽस्य । १धनुषि, “विस्फूर्जद्दण्ड कोदण्ड” भाग॰ १।२१।५॥ तत्तुल्यत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च । अमर ४धनूराशौ च ।

कोदार पु॰ ईषत् उदार' का कादेशः । धान्यभेदे “न मात्रा सर्व्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्” कात्या॰ १,६,८, सूत्र भाष्ये कर्कधृतवाक्यम्

कोद्रव पु॰ कु–विच् को सन् द्रवति द्रु–अच् कर्म॰। (कोदो) धान्यभेदे अमर “कोद्रवोवातलो ग्राही हिम पित्तकफापहः” भावप्र॰ तद्गुणाउक्ता । “अयज्ञिया वै कोद्रवा ” श्रुतिः । “अतोऽन्यदपि सम्प्राह्य सदृश धान्यमात्रकम् । न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकादारकोद्रवम्' कात्या॰श्रौ॰१,६,८,सू॰भा॰ कर्कधृतवाक्यम् । तस्य वैश्वदेवे अग्राह्यता “पचनाग्नि समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत् । निष्पावान् कोद्रवान् माषान् चलायावनकांस्त्यजेत्' काशी॰ ३५अ॰ । तस्याश्राद्धीयता भा॰ अनु॰ ४३६३ श्लोके उक्ता यथा “अश्राद्धीयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा”

कोनालक पु स्त्री कोणे जलोने अलति अपर्याप्नोति अल–ण्वुल् । समञ्चारिणि प्लवे लम्बपुच्छ श्वेतोदरे जलचरपक्षिभेदे हंससारसेत्युपक्रमे कोनालक पठित्वा “प्लवाः सञ्चारिणः” सुश्रु॰ । इन् कोनालि अप्यत्र । “कुमारीकोनालिप्रभृतीन् सेवेत” सुश्रु॰ स्त्रियां ङीष् ।

कोन्वशिर पु॰ ब्राह्मणशापेन शूद्रत्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे भा॰ अनु॰ ३५अ॰

"यदि सामीप्यिकया कॅल मन्त्राभावात्ते । विधि साधीय इत्यादि माह्मणानां युविविद् ! । बैकया इतिया वाहया मीयाय ओर्ध्वमिदतावा । मीकोका इयहा दामीकोषा मयदमप । किरोता मय- मायन साया वर्जितजातया । इयपकमतुमाया माहूणाभावमनवात्" ।

कोप इ पुं-भावे घञ् । (कोपे कामानाद्रिषे विकारवि- शेषे अमर । "कुपद वैशेषिकवातोनां वे मति कोप" या । स्वमावानुकूलविरुद्ध अभेद कोप । वपन्यन्त्रे शिव म । "पावन मंदराषु कोपात् मद्य । "पवन कोप वट देश मचकोपविवसूर । दयो पवलन म अमृ मधोरे तत्परांदि । मयूख इतिवर्जितात् कोपो मा सार्व मिना" वा कु क्वो महाराजस्ये स्वर्माचे च

अक्षरार्थ चेत् कोप कोपे कोप मयरविः । वदानिवारककोपाणां यथा वर्जितनिर्णि" कोविदा । "रसो पत्नी कोप्ये च वर्षाकार्य प्रयत्ता । विशिष्टा कृता कोपा कोपे द्वाराकोकोष" श्वायुर्वेदकार्यादिदोषाणां विकारमेदे इस "रिस इते सामान्य एव दोषाणां वह- माकोपश्यमनादीनाराद्दक्षर " आदिराणां विकाराणा मेष स्वयन्द्रतिषा । च्ये कोप करी पर रेवताविदि- विश्रुते वृत्त "नदीने कि'चना दोषा कस्यचित् कोपमापना तुष

कोपक्रम न पराक्रमते भन कि वम इत उपक्रमायाक- सम् कीरहा । यह मलुम्य पराक्रमे-प्रयत्नमयादी इत्युष्या यादी साया परमसमागामी समर्था पुरो मयर । कोपहलय म । इत । स्वीयत्व मपि इ-

कोपन त्रि कुप-वाचीन्ये युच । कोपनीये मदाय "वस्तु- कामकोपन " मयर । कायीविवादात्यपि वर्गणि कोप ो भयम् भान्वावदय । "सरसी कोपनी च मम् जान ।। म "चारसव कोपनाद्यवत "कृता भद्रहरे च मदिरा दय य च रपन कोपन मय वां इरय कुप विष-भावे ल्युट् । ३ रेतविवाद्यरे इलोदिकाकरारमकाकारमेवे म "अदीप जगतोषं कम्मे सत्यर्णेन्वयम्" वा काय ।७न । आदौ कोपमदोगा कृविका वाररामा " कुप भय-विष कम रि ल्यु । इवोपवायके कि कोपन पुरसागमा इवोन्ता च वं इत्य इत

कोपभवन । कोपस्य कोपनीय एव नाम' इ वैन्य । । रे रमायणमश्चान रामनि कार्यम । श्रीराये म

कोपनीय त्रि० कुप-कर्मणि अनीयर । इ । ो ेय यत्सनक्वर्णमाना कत्यरेवाकिश्मलायायात्युवयरा- विमायन यह्न कप कोपनीया करणी इ ेतान् वो

कोपयितृ त्रि० कुप-णिच् वा तृच । यत्र तृ- बाले "चैराचै सदा वस्य वर्णितम् कोपयितृ मा का ।०८य

कोपलता स्त्री कोपेवर्धना । पद कोपलता गम्यते

कोपिन् त्रि स्त्री कोपयुक्त कुप्यति णिनि । (वयस्याये स्वयाय्कोपनादिषि त्रि समानि स्त्रियां ङीप । को- पयति (णिजन्तात् णिनि । स्वीवमाचे त्रि० पिता- महा कोपितवपकोपी इकत त्रियां ङीप ।

कोमल न कु-वलच् इट च नि मृदा । (जले । जडी कश्चैत्रे च त्रि वेदि स्वीविकारा कोल दार अमर । स्वकोमरे त्रि मधुर । "मिया च स्था च मधुरकोमला" वैद्य । मनसाकारकाकृता तथा । मसावृ न कर्कोरत मिथा च रत्न । "अमरे कोमलकमारोध् कार । ~

कोमलक त्रि० स्वार्थे क । (कोमलवयार्थे । वंशायां च । स्वभावे अमर ।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं वल्कल यस्याः । कसोर भायां (नेपाड्) शब्दविम्न ।

कोमलासन न आसनमुद्रविशेषमादित्य मिथा । आवनभेदे "अरासी सप शैश । रचय कोमलासनम् । कोमलितासनम मिथ मवकर्ण इ सत्" मराठ ।

कोमासिका स्त्री देवगीत मतीदलम वाले मात्र- सु कु इत् भवरत्र । स विशेषाय (कौर वाः) पारतपसी ।

कोम्य त्रि कम-कर्मणि ण्यत् । मभव । "माल्ला मन् कोवा मम ।।७०।।७ तेमा कामानि मम

कोयष्टि पुं' वे बन गरितिष्ठ प्योर व कोयष्टिक । पत- पुरणे शशिदिव । "मुदयत् काकाकमे कोय रुण माहिवचन्" । वट वंशाच कृ केशादिक (विहर) विद् नत्रीनि च वैदाराकाकारपुस्तायाण वाचोरादि अद्भुतासयो कोयष्टिकाश "काकाय वायुराक्ष्य। म रराया मदपुरत । किर्यक्काये मौमा मदू मामरनवा दुर्यी मकोदयी पेवद ।

कोर पु० कुर-संस्याने अच् लस्य र । १संस्थानयति कोरका कारे मधुतोफ्ते देहस्थसन्धिभेदे यथा "स एते सन्धयोऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुरुडमण्डलशङ्खावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरा सन्धयः" । "नामभिरेवाकृतयः व्याख्याता" । कुल-घञ । २सस्याने पु०

कोरक पु न० कुल मस्याने एवुल लस्य र । कलिकायाम् । "कलिका कोरक पुमानित्यमरोक्तिः प्रायिकाभिप्राया" "कोरक कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" मेदिनीक्तेः तेन "षट्पदरन् विचकार कोरकाणि" इत्यत्र क्लीब प्रयोग "कोरकोऽस्त्री कुसुमे स्यात्" मेदि० । २कक्कोले ३मृणाले च मेद० । ४चोरनामगन्धद्रव्ये जटाध० । तत तारका० सञ्जातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातकुसुमे त्रि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर-अङ्गच् गौरा० ङीप् । १सूक्ष्मैलायाम् (छोटएलाइच्) अमर २पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोर स स्यान दूषयति दूषि णिच् ल्युट् अच् उप० स० । (कोँदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमर । "निष्पाववनगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु० "श्यामाककोरदूषाद्य तक पिण्याकमकुष्ठि" सुश्रु० । एवुल । कोरदूषकोऽप्यत्र र्थे । "देवगोभविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते । यस्यांप्रवरा गावी धान्यानां कोरदूषकः" भा० व० १९० अ०

कोल पु० कुल-सस्याने अच् । १शूकरे २प्लवे(भेला) अमर ३क्रोड़े ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६अङ्कपाली ७आलिङ्गने मेदि० ८देशभेदे पु०ब०व० शब्दरत्ना० ६म्लेच्छभेदे पु० धर० "नेटान् धीवरकन्यायाते १०जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० । ११नृपभेदे "कलत्रमानटयाक्रीडश्यलारलाय पालका । पाण्डूत्रय केरलायैव कोलयोलय पार्थिय । टेरा जन पदास्फीता पाण्ड्रा कोला सकेरला" हरिवं० ३२अ० । १२मरिचे न० राजनि० १३चव्ये (चइ) वैद्य० । १४तोलक परिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्या फलम् अण तस्य लुक् । १६बदरीफले न० । कर्कन्धूगन्दे विवृति "बदरीसहशाकारोयस्य सूक्ष्मफलो भवेत् । घटग्यामेव सा बोरटा कोलबोरटेति योच्यते" स्मृति "कार्ककोलिर्गोघबोरटा घोरटा च बदरीत्यथ । महाल-कोलि कर्कन्धू" रत्नकोषः "प्रादकोडलवितमका मने" । "यः कोलता बहुमताम् विभ्रत्" माघ । कोल-घ्नमघ प्रयते अभ्यवर्षे पक्का । तत्र पाकत २२२पृ० दृश्यम्

कोलक पु० कुल-ण्वुल । १अङ्कोठवृक्षे, राजनि० २बकु-

मारकमे जटाधर (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे, ५कक्कोले च न० अमर ।

कोलकन्द पु० कोलक्रय कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राजनि० "कोलकन्दः कटुष्णश्च कफमेदोविनाशनः । वस्ति-च्छर्दि प्रशमनः विषदोषानिलापहः" राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलक्रय कर्कटिका । मधुकर्कटिकायां राजनि०

कोलवोरटा स्त्री । बदरीभेदे स्मृतिः । [द्रश्य अमर ।

कोलदल न० कोल बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-

कोलगिरि पु० दक्षिणापथस्थे पर्वतभेदे "दृष्ट्वा कोलगिरिश्चैव सुरभीपट्टन तथा" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमलयाद्रिमायेति तस्य विशेषण तत्पर्वतस्थितत्वात् [उपेक्ष्य हारा०

कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-

कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कपक्षिणि हारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोल बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु० कुल-अम्बच् कोलवमध्य सशाया कन् । तन्त्रीभिर्न्नितामूलस्थितसमुदाये वीणाया अवयवे भरत

कोलवल्ली स्त्री० कोलोपम इव वल्ली कोलमरव्यगुह्णायस्यात् । गजपिप्पल्याम् राजनि० । २शूकरपादिकायां राजनि०

कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्या । (आलकशीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् । "कोलशिम्बा मर्मारक्षी गुरुष्णा कफवातकृत् । शुक्रास्मिमाद्यक्ष्ठल्या रचिकृत् मड्विड् गुरु" इति भावप्र०

कोला स्त्री कुल-ज्वना० ण टाप् । १पिप्पल्याम् २चव्ये (चइ) दि० ३कोलिवृक्षे शब्दरत्ना० । ४कोलापुरे च

कोलाञ्च पु० व० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशप्रसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वंसिन् त्रि० कोला पुरभेदे विध्वंसित यस्तु गोनमस्य विगर्हेण भाभीरन्यायपरत्वम् । पर्वतवासिनि स्त्रेच्छभेदे, "एव पालयतस्तस्य म्लेच्छा पर्यतवासिन । कोलाविध्वंसिन नाम्ना" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वंसिमसकेभि" देवीमा० १०। कोलागन्दः कोला इत्याचकस्तथा च कोलाएवैमेव राज्यविध्वंत ये कुर्वन्ति । २तेषु च ।

कोलाहल पु० कुल-अच् तमाहलति अच् । बहुविधे दूरगामिन्यव्यक्ते शब्दे अमर "घोष भेरीनिनादेन स्फुटकोलाहलेन वै" रामा०

कोविद् को कुम—क्त्नु । कदर्थाम् व्र वा कोनु अमर [illegible] । पद्य [illegible] कविभेदे । यदा [illegible] 'कोविदानामभिज्ञता [illegible] । [illegible] ११ब [राजा अत्र कोमूल तद्वे

को(कौ)मूल इ [illegible] । मह कोश्या कौ कोशपति मतु । [illegible]

कोश इ [illegible] 'वालोशत्रित सर्वे कदि [illegible] इत्यादि मात ५।१६।१५ [illegible] । [illegible] । कोशविदोऽशोभस । [illegible] राजा [illegible] । कोश करेन [illegible] । [illegible] । इत्यादि [illegible] । [illegible] कोशनिदेवेन [illegible] [illegible] "क्र [illegible] ।

कोविद इ [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] कोविद "। [illegible] "क्र [illegible] ।

कोविदार इ पु भूमि [illegible] । [illegible] (रक्तकाञ्चन) । अमर । "कोविदार [illegible] । [illegible] । "[illegible] कोविदारस्य [illegible] । [illegible] "[illegible] कोविदार" इति [illegible] । [illegible] ११६ [illegible] । कोवि-दार इति [illegible] । [illegible] कोवि-दारस्य [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] कोविदारा [illegible] । [illegible] कोविदारश्चे [illegible] ।

कोष(श) इ [illegible] (न)—[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (कोश) [illegible] (कोश) [illegible] । [illegible] कोश [illegible] । [illegible] कोशे [illegible]" मा नि ३१४ । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] कोशदा- [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "कोशम् [illegible]" [illegible] "कोश [illegible] कोश [illegible] ५।१।११ कोश( ) [illegible] "[illegible] कोश(व) [illegible] "[illegible] कोश( ) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कोशस्य [illegible] । [illegible] कोशनाम् । [illegible] "[illegible]" इति । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । कोशा च [illegible] कोश [illegible] [illegible]

प्रसृतित्रयं पाययेत्। शोध्यश्च जलविधानोक्तेन "सत्यानृत विभागस्थ" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत्। तथा च नारदः "समाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्। आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयमिति"। पितामहोऽपि "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम्। पूर्व्वोक्तेन विधानेन स्नानमार्द्राम्बरं शुचिमिति"। कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत्। पूर्व्वोक्तेन सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः। नारदोऽपि "अर्च्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु। एनञ्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयमिति"। एवं पापम्। तत्र तत्प्रत्ययाभिधानस्तवेन तेनैव दर्शितम्। "स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं कश्चिद्दूषितो नरः। न स देवैर्नरो लोभात् चली भवति दुर्म्मतिः। जानानः कामकारेण कोशमुद्धृत्य विसर्ज्जयेत्। दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मानि जायते" इति। सशिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः स्याख्यमनिष्टमप्याह स एव "सत्यात्कोशं हि यो दत्त्वा छलमिच्छेत चात्मनः। स विनाशो भवेत्तस्य तत्र कार्यं न विशङ्कनीति"। एवं यस्य कस्यचिद्देवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्। समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्। दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः। भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति"। उग्रदेवानायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत्। तथा च कात्यायनः "स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम्। पाय्योन्निकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथेति"। पाय्यः पाययितव्यः। नियम्यो दण्ड्यः। आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् अत एव बृहस्पतिः "यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम्। प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति" अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम्। अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि चेति"। कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः 'अथ दैवविसंवादं त्रिसप्ताहात्तु दापयेत्। अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव चेति'; दैवविसंवादं दैविकव्याध्युद्भवः। दैविकव्याध्यादीनपि स एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटा मूत्रास्थिपरिपीडनम्। नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते। शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति"। शुद्धिकालावधिं विष्णुरप्याह "यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा। तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययेत्। दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपः" इति। पितामहोऽपि "त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा। वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्तु स मानवः। तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति"। तदेकस्य कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तदीयसर्व्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः। अतएव बृहस्पतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते। पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "अर्व्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति। एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या। अवधेरूर्द्ध्वन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत्। नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति"। अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालसमाप्त्युपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात्। तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय एव त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम्।

१५ कोशपदार्थकेषु वेदान्तप्रसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोऽविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिताः। तत्र पञ्चकोषविवृतिः विवेकचूड़ामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोशश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः। त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः। पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातः क्षणं क्षणगुणोऽनियतस्वभावः। नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता। पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात्। तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः। देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः। स्वत एव स्वतःसिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः। शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः। कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः। त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति।

चौगुरुद्वाप । कस्यङ् पृष्ट तथा विहत् । प्राप्तभानेन सत् प्रत्यु । प्रामाणिको न भवति भ्रान्त्या मोहितकस्तना । भ्रान्ति विना स्वप्रत्यनिश्चिन्न यस्य निराकृते । न घटेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत् । तस्य दृष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यगबोधानन्दरूपस्य शुद्धे । भ्रान्त्या प्राप्तो लोकभावो न तस्यो मोक्षापाये नान्यवस्तु सभाव । यावज्ज्ञानिसाधनेनास्य स्फुरा मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पोभ्रान्तिकालीनवत् भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्वोऽपि तद्वत् । अनादावपविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते । उत्पन्नायान्तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति । अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षित । यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षण । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसर । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् । तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततो विवेकः कर्त्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनो । जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ । असत्सन्निवृत्तौ तु सदा प्रत्यक् स्फुट प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीच । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुन । यतोऽमायं परात्मा स्वाहिज्ञानमयसन्द्भाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः । दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्योऽनित्य इष्यते ”। आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ० उक्तः

धनविषयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह “स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्” मनु “स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादि । पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगर, राष्ट्रं देश, कोषो वित्तनिचय, दण्डो हस्त्यश्वरथपादात, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते । तत्र किमत आह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः स्वबलस्यैव मित्रा-

न्युपकारे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषो गरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् । कोषाद्राष्ट्रं गरीय राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्ति । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गादेव बलसैन्यनादिसम्पद्राज्यरक्षा सिद्धे । दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि स्वात्मा सर्वस्यात्मादीयात्” कुल्लू०

कोषवृद्ध्यस्यायत्तता युक्तिफलतरौ दर्शिता यथा “कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणा कथञ्चन । द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः । धर्महेतोः सुखार्थञ्च भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मं प्रवर्त्तते । नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन । अधर्माणि धनं कुर्यात् नहुष गच्छते परे । अथ पापस्य पात्रं स्यात् सिद्धो हलिभवादिव । तादात्विको मूलहरः कदर्यस्त्रिविधो ऽर्थिक । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यत्कामाया । स तादात्विक आख्यात कल्याणी तस्य मायति । यः पितार्थार्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् । स मूलहर आख्यातस्तदन्तोऽपि चाशुभ । स कदर्यस्तु भृत्यातपीडनैरर्थसञ्चयी । तस्य राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत् । निधिः स राजकोषस्य लोककोषेन वर्द्धते । अञ्जनस्य क्षयञ्चैव कोषस्तोकेन क्षीयते । कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्युते राष्ट्रे तदृद्धिर्न प्रयत्नता । राष्ट्रोपायेन सध्या यामे यामे तपोधन । तेभ्यः सम्पन्नतयार्थान् अर्धेभ्य सर्वसम्पद । शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा सर्वेषु पर्वेषु कर्षणात् भूगुणक्षय । एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ।

तदुपसंयोगायाय भा० शा० ८८अ० दर्शिता यथा “यदा राजासमर्थोऽपि कोषार्थे स्यान्महामते । ”इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः “यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् । अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्मार्थौ तद्धिते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्” इत्युपक्रमे “मधुदोहमित्याद्युक्तं” तच्च करशब्दे १६८७पृ० दर्शितम् । तत्र ८०अ० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८अ० इत्येव साधु । त० परं कियदन्तरे “प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथा बलिकरास्तथा । कृषिगोरक्षवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्

काम पङ्क्तिः चम्पकदृता। नरपेन्द्र कविभीरवोषा भिजाग्रयोग्यदर्शिनी। चंदनं वनी विहितेन राजा निर्मन्त्रते। यस्मिः पूर्वोत्तिम वामनोरजभोजनैः। समान्यायाहन्मूर्तिम प्रभा यत करोति वै। कदुमेव चन्द्रायन्द्र वनिता भाग भारत।। मधुर चर मुक्तानां च सो भाग यवता। मानः सूरी भगवत कामी वाल्मिय दर च। सवयो ववमारो च वक्षिणावनि रचति। भवान् सर्वेण भूमिप भोगिनाम् मम भवितव।। वदनार्दरमोहनावर्तन्तु वामव। एवं दृष्ट्वा पोषड़ विर्नं भूमिह मनवत। तवान्न मनरी राज निमग्ने मदमानिव। ११दकारादि मवे वज (वाम भारत) "मवान्निर्मेणोरस्वान वन पोवे निवेदयेत् वहा। ।भवने मित।

क्षौम(म)कार ह. क्षौम( )करोति अ-ण्वा व पत व। ।तत्र- भायारस्त्वकारके क्षितौ ग्राम वि सौ तत्र पसी क्षौम। कुष्मवेयमती देव। नेर्मम क्षौमकारीम् अनु १ ॥३॥ अन्यायस्त्वक्षौम(म)कारिणीम् विवस्त्र नैहरीण। रदमुनेरे वज्रराजः। क्षौर्म करोति अ-अन्। दधीचिमेरे (तृतीयोऽपि)। अवेक्षमाने वङ्कणि। सौदामनमुनिराजम्। कारणार्थविसामार्थ निवर्तनत्र वचारि" भा का ११।८।

क्षौम(म)वृत्त त्रि क्षौमं आवृत्यार्थं पैन्य भा करोति अ-णिच् इत्व। देवमार्ग। दक्षिणे त्रयम् अत सौ दीवयन्त भीक्षौरीतम निकाम च इ० दवमेरेखी।

क्षौम(म)पट ह क्षौम पट्टी वस्त्र। भारत"कवि समन्व

क्षौम(म)गाल ह० क्षौमं राजाक्ष्ममन्त्रपर्वं ता यवति माशि- कच कवच। कोपरवके वहुपदः तेषा वलिन्य चवचरो। "मायारतमिवमारीगीः रामसो वनिता- र्नितृ। निपातो पवद्वाराणामर्थं पुरःपर शुचि वरा। नियमवानपरम वनाश्चरा न कीर्तिता। भावगरीय धर्मं वनाश्रमपदवरा। भवहृदैव च ववा कनका दर्शितोविदा। भावान्तरा क्षौमदी देवीन् वर्तिमयारद्र। भ्रमानन्ती भवता भीम काष्ठदरम् व"। "र्नवेनु क्षौम व) भाव पुरत्र मानवं यदि" भा काव च व। दव व नैम( )गारोत्पन्न।

क्षौम(म)वान न ने( )व तन। पहांके वसदा वनाचोरनतयान्न अतःव भवा हाव। दक्षर्ता च वरी दर्शन क्षौम को।

क्षौममयी स्त्रीण-वा वसो। वनाविरायै। "क्षौमवीरम यातिकोरशत् च १।१०।११। वान्तुका टीका

क्षौम(म)सा स्त्री क्षुम(व) कला कव वि कृत। तत्र महकालायतमोदयां कृत। वाद्य है कृष्णन, कृत का भारिकोम(म)का।" भा० भी ६० वनसरणे। पूर्ववित्तमीर्मेव मात्पर्येषु हल्वन ते च क्षौमद धार्यं धारय इ च वन विवाते पूर्व काष्ठ्यान् नवि दिवरयति। क्षौम(म)कोनाम सर्वत्र वनीरीयमतो मवाम्। विविध वस्तुनीरे मघुवामनवर्णिताम् रामा० ।२।२। क्षौमवैशैदृष्टिमा नामोषचरेतम् म कवोवामुखवेमपोवरतोमसलम् "चिह्नरमरणवरा- मनाम्" "तन विद्वत्रीवरकौम(म)नावाम् "मितः- वनोऽरवनोत्रमैवर" एवः सामवीमवाम् क्षौम नम् दमकी। तद मव राजा मनु। क्षौम(म)ना क्षौमसी मवती, क्षौ(म)मनुतद सासो(म)मनाशाच् रेन विनी मान क्षौमदा। क्षौमनामानिवर्णमोरवा। रामा

क्षौम(म)माला मा स्त्री क्षोम(म)न पूर्वजोत(म)वीमा मवनदा सर्विना सवाहना। मारकोरवादिमवक- कुमारनाम् रामवादादि मावर

क्षौममिव मन्मुकवाम यथ वे दीवसे दर कृती क्षौमन्। निवसार्थमवमानें राजानिवसार्थवरेशीरीरवरे यथ- क्षौमे (नव) देव क्षौमविर्तिर्बित शाराबर मातु

क्षौम(म)पत् त्रि-क्षौम(म)वकामवहन वकर।।क्षौम( )- कृत। वनोवा क्षौमवार्ति देवराम दरवारः मा- भाव १व। विवर्तं क्षौम क्षौम( )मी वा च २क्षौ- मातवीरके दसीगुन वा चरजोडुमाधानमर्व निवेद वामनीरदेव" "पुराकावादिवाक्षौम वर्त चरत पर च ओवृमव वानवीमवीय दसीदृतसीदिवाव वैरं" इति च कृत

क्षौम(म)वासिन् ह क्षौमे(वे)वर्ति वन-णिनि वव। क्षौ- माधामराव वायुमेरे निवार्तिनो वाहिनी च नवे (वादरावन) वन्त्र निरमनरम्ये निमि

क्षौम(म)वृत्ति ह देवस्व वृष्यत दहिवाम ।।तत्प्रत्ययदवी। १ न अवकीर्णवी रोतमेदे रववचवरडी च वी

क्षौम(म)शालिका स्त्री क्षौमे( ) निवासार्थं डे यो वस गम्य च दलम्। कविदारो वसावरा

क्षौम(म)दृश् ह० क्षौम(म)वर्ति अ-क्विन् वर। क्षौ- मारमे भव रे (नियोव) अमर् क्षौम( )व हवेह

मान" भाग० ७।४।११ "कोश(ष)स्थं कोशागारे" श्रीधर

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्था—क ७त० । सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे। "आनूपवर्गस्तु पञ्चविध" इत्युपक्रम्य कोशस्था इत्युद्दिश्य "शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः पादिनश्च" इत्युक्त्वा कूर्मादीनामुक्ता तत्राशगुणास्तूक्ता यथा "शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाकाः मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिता पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः"

कोशा(षा)गार न० ६त०। धनागारे (खाजनाघर) "कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः" भा० व० १६७ कोश(ष)गृहादयोऽप्यत्र न० [कढ़]लुपनेदे हारा०

कोशा(षा)ङ्ग न०कोश (ष)इवाङ्गमस्य। बङ्मूले इत्कटो(घो-

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)मतति अत—क्वुन्। १कठे वेदशाखाभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरइ) (भीङा) ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्। भावप्र० इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्द्दिष्टा "धामार्गव पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना । राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला। राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातहा। पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" "कोशातकीयं सधवाऽप्यपक्वा स्तोके च युक्ताः सुघृतेन सक्ता । सम्भर्जिता सैन्धवहिङ्गुसाधिते तैलेऽतिरुच्या बहुपुष्टिदायका" तस्या फलम् अण् हरीतक्या० लुप्। तत्फले स्त्री "कोशातकीप्रसवगुच्छकान्तिभि" र घ

कोशा(षा)म्र पु० को(शो)षे आम्र इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोआन) "कोशाम्र कुष्ठशोफास्रपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तकृत् । पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातकृत्" भावप्र० । (कैष्णे ड) २फलवृक्षे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि । १कोश(ष)युक्ते आमोपपदकोषी व सुश्रुतोक्ते कर्णनन्ददनो रोगभेदे "मञ्जमातस्तु य कर्णे सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोषी समाख्यात छिन्नमेव विसर्प्यति"। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला।

कोशि(षि)ला स्त्री कोष+अस्त्यर्थे पिच्छादित्वादि इलच्। महापटोल्याम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश-(कुष) अच् गौरा० ङीष्। १चर्मपादुकायाम् २धान्याद्यग्रभागे च (शुङ्गा) हेम०

कोश्य(ष्य) त्रि० कोशे हृदयकोशे(षे)भव यत्। हृदयकोष मांसपिण्डे "निद्रानि कोश्याभ्याम्" यजु० २६।२८ "कोश्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्" वेददी०

कोष पु०न० । कुष—घञर्थे० अच् । १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः । २ऋषिभेदे । "अथोह कोषा धावयन्त शत० ब्रा० १०।५।५।८ "कोषानाम ब्रुवन्" भा० ।

कोषक पु० कोष—स्वार्थे क । अण्डकोषे शब्दर०

कोषला स्त्री० कोष—अलच् । अयोध्यायां पुर्यां शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष—थन् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्थापने ४कुसूले च (गुठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" इत्युक्ते आमाग्निपक्वमूत्ररुधिरस्थाने "मर्माश्रिता चिरं सूत्र कोष्ठमूलसुदारुणम्" "भग्ने दोषे स्वदो कोष्ठे नेच्छेतात्र भव स्वपारम्" सुश्रु० "भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्न विपच्यते" भा० शान्ति०५७श्लो० "पति भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी० ६।१८। ५२। अकथहादिचक्रचतुर्भुजरेखापतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अकथहशब्दे २८४पृ० उदा० । ८पदे स्थानमात्रे "पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् । यत् पञ्चविपणम् षोढा पञ्चप्रकृतिस्त्रीधरम् । पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वार माणा नव प्रभो। तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसप्तकम् । विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया" भाग० ४।२८।५१।५२।५२। कुसूले "जरत्कोष्ठादुक्तिहीष्कर्काभिमिश्रामाहरति" कौषीतकिब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेः स्थापने गृहे (कुठी) "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनु "कोष्ठागार तु ते नित्य स्फीत धान्यैः सुसंहतम्। सदास्तु सत्सु सन्यस्त धनधान्यपरोभव" भा० आ० १६अ०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भव तत्र नियुक्तोवा या० ठन् । १कोष्ठागारभवे। "अत्यर्थं सयति रक्तो कोष्ठागारिकद्वार स्तुपिण्डेत्यादि" सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवास्त्यस्य इनि । कीटभेदे "कोष्ठागारी क्रमिकरश्च मण्डलपुच्छक" सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् को कादेश । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमर । "मुख कोष्णेन पीनोष्मी गेहे घावकृत्या दपि" रघु "एतेन सा शान्तिमुपैति जिह्वा कोष्णेन दृष्टोमधुशाम्यतेम" "शोथ ससौद कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्" सुश्रु०

कौसुरु पु० ब स्म कुरु—अपत्य। देवभेदे। [illegible] राजा वा [illegible]। कौसुरु [illegible] [illegible] तस्य गुण कौपता। कौपतमद्दे [illegible]। कौपतरीय [illegible] [illegible] कौवक्तविगर्हि पौ तथा [illegible]। [illegible] वर्षे तथा [illegible] भा व १८ "[illegible] व [illegible] पूर्वा [illegible] कौवता" १८ [illegible] [illegible] कौवकमद्दे। [illegible]

कौपत पु० कौ वर्षति [illegible] [illegible]। [illegible] मेदे [illegible] च देव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कौपत [illegible] [illegible] [illegible] कौपकौपत

कौपनीय पु० [illegible] [illegible] कौपकौता" [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] कौपनीता [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]।

कौपिन पु०। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। कौ [illegible] [illegible] पु०ली

कौपिलो [illegible] कौपिलेन [illegible] [illegible]। कौपिलदित्वात् कौमारपत्रात्। "इ कौमार [illegible] कौपिली [illegible] [illegible] च [illegible] कौन्त।

कौमुदक पु० [illegible]। देवभेदे च न [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] कौमुदपत्रा कौता कौमुदा [illegible]' भा० भी ८५।

कौमुन्तक पु० च च। [illegible]।

कौमुर पु० च न०। [illegible] देश [illegible]। देशभेदे। [illegible] कौमुरराजकी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १२८०। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]" भा० भी १५।

कौमुस च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च मेदि।

कौमुदिक पु० कुमुदी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मेदि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

कौमुदिकाम्पन पु० [illegible] [illegible] [illegible] कौमुदा च [illegible] [illegible]। ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] कौष।

कौष त्रि [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

कौयत त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

कौचेय त्रि० [illegible] [illegible]"[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कौचेयक पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] कौचेयकेन [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]।

कौट पु० [illegible] [illegible] [illegible]। कौटवती [illegible]

कौटव पु० च । कौटव+[illegible] [illegible]। [illegible] "कौटवा [illegible] [illegible] ८५०। [illegible] [illegible] [illegible] च।

कौटिव न० [illegible]। कौटव+[illegible]। कौटवीने [illegible]।

कौष पु० म [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

कौष्ठावत्य पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कौष्ठाविकी वा च [illegible] [illegible]।

कौष्ठि पु०स्त्री० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] वा कौष।

कौट त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] (कूटो) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] त्रि [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च

कौटकिक त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

कौटज पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

कौटतमारिक त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च

कौटस्थिक त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च

कौटतक पु० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कौटक्ष न० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

कौटपाक न० [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। कौटपाकप्रकार [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तत्पूर्वं च । कोषात् सहस्रं दशलक्षं मोक्षात् पूर्वं सहस्रम् । भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु । एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः । धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म-नियमाय च । कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृप । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्'' ।

कौटि पु स्त्री कुटस्यापत्यम् इञ् । कुटस्य मिथ्याभिनोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि॰ ष्यङ् । कौट्या

कौटिक त्रि॰ कूटेन मृगबन्धनयन्त्रेण चरति ठक् । १मांस-विक्रयोपजीविनि अमरः । कूट+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक् । कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

कौटिलिक त्रि॰ कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्मारोप-करणभूतं लौहञ्च तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । "अण् कुटिलिकायाः" पा॰ अण् । १व्याधे २कर्मकारे च सि॰ कौ॰ ।

कौटिल्य न॰ कुटिलस्य भावः ष्यञ् । १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा॰ । "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते" का॰प्र॰ तच्चोपपातकम् "कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या॰ स्मृते । उपपातकशब्दे विवृतिः । स्वार्थे ष्यञ् । २चाणक्यमुनौ पु॰ राजनि॰ "आकर्ण्य चाणक्यम् । कौटिल्य—कुटिलमतिः स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम्

कौटीगव्य पु स्त्री कुटीगोर्गोत्रापत्यम् गर्गा॰ यञ् । कुटीगोर्गोत्रापत्ये । तस्य छात्रः कण्वा॰ अण् यञोलोपः । कौटीगवः तच्छात्रे । [देशादौ

कौटीय त्रि॰ कूट+चतुरर्थ्यां उत्करा॰ छण् । कूटसन्निकृष्ट-

कौटीर्य्य त्रि॰ कुटीर केवल एव स्वार्थे ष्यञ् । केवले कश्यपा-ये । कौटिरीयो यत्रा । २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्यां मदिरां चण्डामिर्ता भवयवासिनीम्" हरिवं॰ १७८अ॰

कौटुम्ब त्रि॰ कुटम्बं तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण् । कुटुम्ब-भरणोपयोगिद्रव्ये । याज्ञवल्क्येन्दियशुद्धौ "अन्यथा कौटुम्बम्" याज्ञ॰ स्मृ॰ व्य॰ २,६ १०,

कौटुम्बिक त्रि॰ कुटुम्बे तद्भरणे प्रसृतः ठक् । कुटुम्बभर-णे व्यापृते "कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" भाग॰ ५,५, १२,६ । कुटुम्बे भव ठक् । २कुटुम्बमध्यपातिनि । "यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना, कर्मणा वा दकशरणावा एव" भाग॰ ५,१४,५,

कौटा स्त्री कुटस्यापत्यम् इञ् कौटि ततः ष्यङ् कौट्या पृथक् १कुटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्यां म । मह्लाशा॰ गण । २कौटत्र कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰

कौठारिकीय त्रि॰ भस्त्रा घटारी कुठारिका तस्या इदम् गुहा॰ ढक् । भस्त्रकुठारसम्बन्धिनि

कौडविक त्रि॰कुडवस्य पाप ठञ् । कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठञ् । ३भाविन् कुडवपरिमितान्नसमावेशके कटाहादौ ३तत्-पाचके सूदादौ ४तदपहारके च स्त्रियां ङीप् । कुडवः परिमाणमस्य ठञ् । ५कुडवपरिमिते । संख्यापूर्वकत्वे पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविक । अर्द्धपूर्वकत्वे तु वा वृद्धि आ(अ)र्द्धकौडविक । समासायान्तु ठञोलुक् । द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि ।

कौडेयक त्रि॰ कुड्य—काकरूर्यैँ गदत् संयोगादिलोप कुड्या तत्र जातादि कत्र्या॰ ढकञ् "कुड्याया यलोपश्च" पा॰ ग॰यलोपः । कार्करुर्य्यादिगणपठिता भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु॰ ऋषिभेदे । "भरद्वाजः कौणकुत्स्य आ-र्ष्टिषेणोऽथ गौतमः" भा॰ आ॰ द्र॰ ।

कौणप पु॰ कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य अण् कुणपस्त-स्य शीलमस्य वा । राक्षसे अमरः "न कौणपा ऋद्धि-नो वा न देवा नच भा॰ व॰ १७॰अ॰मानुषा" स्त्रियां ङीप्

कौणपदन्त पु॰ कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य । भीष्मे त्रिका॰

कौणपाशन पु॰ कौणपानामशनमिवाशनमस्य । सर्पभेदे "हस्तिपिण्ड पिठरक सुमुख कौणपाशन" भा॰ आ॰ ३१अ॰ नागनामोक्तौ

कौण्डपायिन् पु॰ ब॰व॰ कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं पा—णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेषु ।

कौण्डपायिन न॰ कुण्डपायिनामिदम् अण् नि॰ प्रकृति-भावः । कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धि-नि अयनरूपे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः ।

कौण्डल त्रि॰ कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना॰ अण् । कुण्डल युक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [सन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डलिक त्रि॰ कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक् । कुण्डल

कौण्डागनक त्रि॰ कुण्डस्येदमण् कौण्डं अग्नौ भव इत्या-दाज्यम् तत्परपदत्वात् वुञ् । कुण्डसम्बन्धिवह्निभवे

कौण्डायन त्रि॰ कुण्डस्यादूरदेशादि पक्षा॰ चतुरर्थ्यां फक् । कुण्डसन्निकृष्टदेशादौ [कुण्डिननगरजातादौ

कौण्डिनेयक त्रि॰ कुण्डिने जातादि कत्र्या॰ ढकञ्

कौटिल्य न० कुटिलस्य भावः ष्यञ्। कुटिलत्वे। कौटिल्ये च चाणक्ये। कौटिल्यम् कौटिल्य"मनुस्मृ ।।७।८ १८५ स्त्रियां तु कौटि ङीप्। "नारायणकौटिल्यो- त्पात् नारायणकौटिल्यमोक्षम्" भाग आ ।०।८।०। वंशसत्त्वे। कुटिलस्य पुत्रादयम् तन्वी अस्ति कक- त्याम् नप। कौटिलायन इ'टिलस्य पुत्रादयो इ की कौटिल्यायनस्य कौटिल्यायन" भाग आ० ।३।५।१। १५ कौटिल्यस्य नाम। बहुरा० अक कत्योत्र। कौ- टिल्य कौटिल्यत्वाद्ये। तद्ध्र अपीपुत्र इत्यादि नप इत्यर्थ। स्त्रियां तु च अप स्त्रि कोसलात् कौपकोशो कौटिल्यी।

कौटिलिक पु० ।०तस्याः तत्कपक्रियो मन्तुभेदे व्याध- क् विषकि। (स्मोत्रे कौरणेद्रे च कौटल्यक्रे विषक्ति

कौणकोपदत पु०। मानुषमात्रिवर्णे तथा भार्ये च। कौणकोपदतीय वर्णे। 'मानुष्कियस्य भर्तृत् कौणकी- पदताध्विका मोर विश्लेषणाविश क्षत्रुहीत्व का- र्षिभ' सि धी। [सम तोलकी।

कौतस्कुत त्रि कुतः कुतोऽस्य भव विशेष भवता। क-

कौतप त्रि० कुतपेन चत् त्रि पेरे पत्नोत्र। कुत- भावे। 'कौतपादर्द्धे परिवेषणम् सप्तकाव' भारत भाष्य०।

कौतुक न० कुतुकस्य भावः कुतादि० भव तथा भार्ये भव वा। इत्यर्थे भवरः। न। भातुर्विकापानिवर्त। "कौतुकागारमागात्" कुमा। १ऋद्धार्चेद्रव्यक्षे मात्रा वैवर्ध्ये कौतुकाभिधाने कुमा०। रम्य को ३अभिनये रम्य चि (पुर्वे भटरत्वराधानमङ्गे पञ्चीतादिषोड़ रथोमप्ते च वैच।

कौतूहल न० कुतूहलस्य तद्विषय भावः कर्म वा कुता० मय् महादिभ्यार्थे भव वा। इत्यर्थे 'निवारणस्ये नाम कौतूहलमनीष है" भा आ ३१क०। "मरुत कौतूहलं मैत्रिक परिवमुकवा तनि" भार्व पा।।

कौतूहल्य न० कुतूहल+मानुषा० भार्ये ष्यञ्। कुतूहले

कौतोमत पु० कुतोमकस्यापत्यम् अण्। ऋषिभेदे। "कपष्कापाङ्गीरस एव कौतोमत" कौषण्यब्राह्मणम्।

कौत्स पु०स्त्री कुत्सस्य अपत्यम् अण्। कुत्सगोत्रे अर्जुनः बादिष कारित्त कौत्सोऽभिषहुतो म भावन्यो- क ।।५।२।। "कौत्सस्य दत्वा बन्धात् वर्षी नाम समाविभीत्" भा भाट ११४०। कौत्सा स्त्री

सरस्वतीविभाः" रघ। तद्ध्र भव कुरु। कुत्सात सरलस्य च। कुत्सेन इर धाम वसु। कुत्सवित्र विभक्तिमारो भेरे भावभेदे। तत्र नाम कैवारे ।।५ १मर्षे ।।भावम् "कौत्सं भर्तिं नाम भर्तिं"इति।

कौथुम त्रि० कुथुमेन प्रोक्ताम्नाये स्मृते वेद वा भव। कुथु- माख्याचार्यभिर्ण पठ्यते च। तत्र सार्वकौथुमसंहिता इत एतं वर्द्य गायत्रा। कपोतुकाट स्मारि। भद्र्मी भरद्वाजम्" भा हर्षे वैत्तत् मामनम् कपोतुक्त्य। "भ कौथुमि भार्ये काणायोजितवाजेय वणगोव रट तत्र वचनं निर्णीतम् [गङ्गानन्तविषय क्रिति।

कौद्दालक पु०स्त्री० उद्दालक गोत्रापत्ये औदीच वर्षी

कौड्डिय न० कोड्डो निर्मितस्य इष। कौड्डयस्य राजनि [वाचस्पत्यकोषे वेद भवए

कौण्डीप न० कौण्डपस्य भर्त्य येन कौड्ड+अण। कौड्ड

कौण्ट(ण्ड)श्व पु०स्त्री कुण्ट(ण्ड)स्य भावे इत्यमस्य इत्य की ट्रि(ति) इत्यल्यात् पुत्रस्य वा। कुट्ट(ण्ड) भार्ये इत्याद्यर्थे तथा भतीत भट्टरच अत्र। भौ मुद्रमस्य वस्त्रविशदेषादौ नि

कौमक न० कुमारिकोत्पाक ग्राम विशेषः। कुमारिक- क्षी रामभेदे तत्र उदच कोमक्षादाय्यतनिहम् उ- त्त्वदीय चीमकम् भगृह। [मिद भावी

कौन्तायनि त्रि० कुन्ती+भतरच। भर्ति० क्रिय। कुन्ती

कौन्तिक पु०। तदस्य सम्बन्ध इत्य। कुन्तास्त्र युद्धार्थे भवर। [भवी भवर

कौन्ती स्त्री इन्तिक रैवन भवा भप् डीप्। भवतन्मिनो

कौन्तेय पु० कुन्त्याः अपत्यम् ढक्। युधिष्ठिरादि त्रि। भौनत्र। शस्त्रमोवि च थे वर्षे भवे च इ'वीमा १अर्जुन सवे राजनि तद्ध भर कामपरनामजाम्।

कौप त्रि० कुपाद्देगत। कूपसम्बिधि भवारे "नवार सिक्तं चौर्यं चौरघु रीतिर्न" इती मनुरुक्त भद्रा। "भद्रमं चौर्यं सारस्वं वा चौरमेस्य कृपाणोदयाते तथा वैव्या। स्त्रियां ङीप्।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् भवपर्यं नि। १अकार्ये। २पापे २गुह्याङ्गे भवरा० ४चीरे स्त्रिया० ५चैवकार्ये भद्राचारे (कानी) भेदि० भहाद्धवेन कूपे पतनार्ह तत्र स्थानम्। बृहस्प पतत्याभाननात्। इतरवित्य भवन्ति उपस्थस्थाया तदाच्छादक कौपीनम्। "कौपीनमात्र वश वासवा" इत्य कौपीनाच्छादनं वाक्यार्थम्।

चीवरम्" भा० आ० ८१अ० । "अवशाम्यल्पकौपीना सुहृद अयजिष्णव" भा०अनु०४६अ० । [कूपकोप ।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो० । विष्णुगदायां द्वि-

कौमार पु० अपूर्व्वपतिकां कुमारीमुपपन्न पति "कौमारा पूर्व्ववचने" पा० नि० । अपूर्व्वपतिकायाः कुमार्य्याः १वोढरि । कुमारस्य भाव "प्राणभृद्वया वचनत्वात् अञ् । "जात कु पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् स कुमारक । इति प्रधानतो विद्धि कौमार प्रागभवावदत" इत्युक्तायधिके "कौमार पञ्चमावधि" इत्यन्ते २वयोवस्थाभेदे न० । "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा" गीता । "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनु' । कुमार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्ग सनत्कुमारादिसर्ज्जनपूर्व्वकत्वात् तन्नामक । "कौमार आर्ष' प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधर' । "सएव प्रथम देव कौमार सर्गमाश्रित' । चचार दुश्चर ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्' भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु य प्रोक्त ।"कौमारस्तूभयात्मक'" भाग० ३,१०,२०,५. ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत विद्याव्रतस्नातः कौमार व्रतमास्थितः" भा० व० ८५अ०

कौमारायण पुस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपत्नीक कुमार पतिमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्व्ववचने" पा०नि०ङीप् । १अगृहीतदारान्तरस्य पत्यु १भार्य्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमार सम्बन्धि-चेष्टादौ "कौमारीं दर्शयेच्चेष्टाम्" भाग०३,२,२८, कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्त्तिकेयशक्तौ । "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्ध रक्तबीज महासुरम्" कौमारीशक्ति निर्भिन्ना केचिन्नेशुर्महासुरा" देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु०"कौ मोदन्ते जनायस्मिन कौमुदस्तेन कीर्त्तित" इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शारद कौमुद माघ ततस्ते स्वर्गमाप्नुयु । कौमुद तु विशेषेण शुक्लपक्ष नराधिप । वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोऽत्र विधीयते" म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् । १ज्योत्स्नायाम् अमर । "शशिना सह याति कौमुदी' कुमा० । तद्वत्प्रकाशिकायाम् "समस्त लोकस्य च नेत्रकौमुदी' कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे० ततोद्वयम् । धातुज्ञैर्नैगमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्ण्णमास्यां "कौ मोदन्ते जनायस्यान्नानाभावै' परस्परम् । हृष्टास्तुष्टा' सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विनपौर्णमास्याम्"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरण निशि कौमुदी'सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लैङ्गोक्त । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथि प्रकृत्य भविष्योत्तरे "कौ मोदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सखीजनोद्दीपितकौमुदीमहम्' रघु' कौमुदी टीकेव वार्त्तिकेव"इति मल्लि०"५उत्सवे चरणि " ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका० । स्वार्थे क । ह्रस्वे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् । संज्ञायां कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पु न० कौमुद्या ज्योत्स्नायां चार मायस्यमत्र काले । आश्विनपौर्ण्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त० । चन्द्रे हारा०कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्या प्रकाशिकाया दीपशिखाया वृक्ष इवाधार । दीपवृक्षे (पिलसुज) हारा०

कौमोदकी स्त्री को पृथिव्या पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णु तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमर' "कौमोदकी मोदयति स्म चेत "माघ ।"दैत्यैरनादिधीर्य्यस्य गदा तस्यापरे करे । निर्म्मिता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ८२अ०

कौमोदी स्त्री कु मोदयति अण् कुमोद विष्णुस्तस्येयमण ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुस्त्री० कुम्भकारस्यापत्य शिल्पित्वात् पक्षे इञ् । कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पक्षे अञ् । कौम्भकार्य्य तत्रार्थे ।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक् । कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [इदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा०फिञ् । तत्सन्निक

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कत्त्र्या० ढकञ् । कुम्भीजातादौ कृष्टदेशादौ

कौम्भ्र त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य । कुम्भसन्नि

कौरयाण पु०कुरयाणस्य (गम प्रति कृतयानस्य)अयम् अण् भेदे इपा० गम प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

[illegible]

[illegible]

कौलिशिक त्रि० कुलिश+अङ्गुल्या० इवार्थे ठक्। कुलिशसदृशे

कौलीन त्रि० कौ पृथिव्यां लीन ७त० अलुक् स०। १भूमिलग्ने। कुलादागत खञ्। २कुलक्रमागते "सद्भिः एवमर्यादा कौलीनां नावमर्त्तव्याः" रामा० अयो० ८७ अ०। ली–आत्मे क्त कौ लीन स्थाने यस्य तु, कुलीन भूमिलग्नमर्हति व्यञ् वा। भूमिलग्नतापादने ३अपवादे "कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे" "कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता" रघु "ना कौलीनाद्दलितनयने। मय्यविश्वासिनी भू" मेघ अपवादे हि भूमिलग्नद्व लोकोभवतीति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कुकार्य्ये ७पशुसर्पादीनां युद्धे च न० मेदि०। तेषां भूमिलग्नतासावनत्वात्तथात्वम्।

कौलीरा स्त्री कुलीर+इव कुलीराकारोऽस्त्यस्याः अच्। कर्कटशृङ्गयाम् (काँकडाशिङ्गा) राजनि०

कौलेय त्रि० कुले+भव वा० ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरत

कौलेयक पु० कुले भव वा ढकञ्। १कुलागते कुक्कुरे। अमर २सत्कुलीने मेदि०।

कौलेशभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। "सम्पत्प्रदाभैरवीश्च विद्धि कौलेशभैरवीम्। इत्याद्या सैव देवेशि! त्रिपु लोकेषु पार्वति!" ज्ञानार्णव। "त्रिकूटे इच्छायां चेत् सदा कौलेशभैरवी भवति" तन्त्रसार

कौल्माषिक त्रि० कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्माषसाधने

कौल्माषीण न० कुल्माषाणां भवन क्षेत्रम् खञ्। कुल्माषधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौल्य त्रि० कुले भव ष्यञ्। सत्कुलीने हिरूपकोषः।

कौवल न० कुवलमेव प्रज्ञा० स्वार्थे वा। कोलिफले हिरूपको०।

कौविदार्य्य त्रि० कोविदार+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।

कौवेर त्रि० कुवेरस्येदम् कुवेरोदेवताऽस्य वा अण्। १कुवेरसम्बन्धिनि २तद्देवताके च "कौवेरमथ याम्यञ्च चक्राते वरुणस्य च" देवीमा०। "याम वस्भार कौवेरम्" रघुः। "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघ। स्त्रियां ङीप्। "दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवाशोतिदायिनी" ति०त० पु०। "तत मनस्वे कौवेरीम्" रघु। ३कुष्ठरोगे (कुड्) न० शब्दरत्ना०। [रिकाया अपत्ये।

कौवेरिकेय पु स्त्री० कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। कुवे-

कौश न० कुशा भूम्ना सन्त्यत्र अण्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। स्वार्थेऽण्। २कशद्वीपे "यस्य तत्र शाल्मलमत्र कौशम्" सि० शि०। कशाद्वे २१४५पृ० विवृतिः।
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। ३कुशसम्बन्धिनि ४तन्मये पवित्रादौ। "तत्र वासाय शयने कौशे सुष्वाप स ह" भा० अनु० १९अ०। स्त्रियां ङीप्। "कौश्यां वृषद्या समासीनम्" भा० अनु० ५४अ०

कौशल न० कुशलस्य भाव युवा० अण्। दक्षतायाम् "सीमेव पद्मासनकौशलस्य" भट्टि। "आन्वीक्षिकी कौशलानाम्" "योग कर्मसु कौशलम्" गीता। "हावहारि हसित वचनानां कौशल दृशि विकारविशेष" माघ।

कौशलि पु स्त्री० कुशलाया अपत्य बाह्वा० इञ्। कुशलाया अपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। यूनश्चले फञ्। कौशलायन तदीययुवापत्ये पु स्त्री

कौशलिका स्त्री कुशलस्य प्रश्नः ठक्। १कुशलप्रश्ने। कुशलाय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उपायने उपढौकने। त्रिका०। [ढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका०।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य प्रश्नो वा अण्। १उप-

कौश(स)लेय स्त्री कोश(स)लाया अपत्य ढक् यलोप। श्रीरामे दशरथसुते

कौशल्य न० कुशलमेव स्वार्थे ष्यञ्। १कुशले। भावे ब्राह्म० ष्यञ्। २दक्षतायाम्। "इष्टा कौशल्यमन्योन्य रथमेवावतस्थिरे" भा० व० २४४अ०

कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा अञ्। कोश(स)लदेश भवायां श्रीराममातरि दशरथपत्नीभेदे। [दयोऽप्यत्र।

कौश(स)ल्यातनय पु० ६त०। सोतापतौ श्रीरामे तत्सुता-

कौश(स)ल्यायनि पु० कौश(स)ल्याया अपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका० "विवासमचेन गच्छाम कौश(स)ल्यायनिमन्तिमाम्" भट्टि। कौश(स)ल्य पर्य्यायकता जयमङ्गलव्याख्या।

कौशाम्ब त्रि० कुशाम्बेन निर्वृत्त अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा०। सास पुरी गौडदेशान्तर्गतवत्सभूमिगता। "अस्ति वत्स इति ख्यातो देश इत्युपक्रमे' कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" कथासरित्सा०गर। "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हिता०। "निरञ्जीशरिव शि०को०

कौशाम्बेय पुं स्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० ढक्। कुशाम्बगोत्रापत्ये

कौशिक न० कुशिकस्यापत्य कर्म्माणि कुशेन इव चर्म्मा० ठञ्। कुशिके तद्देवे भव अण् वा। १इन्द्रे २पेचके पु स्त्री० उलूक "अयमसौ मोहतमोरचोदन उत्तराशदिङ्कौ

[illegible] । [illegible] वैकाहित्व[illegible] निमाय [illegible] कौमिक" [illegible] । [illegible] [illegible] कुमित[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] कौमिक [illegible]" [illegible] । "कुमिकम् [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिक [illegible]" [illegible] । [illegible] कौमिकसम[illegible]

"[illegible] (नम) [illegible] । [illegible] कौमिक[illegible]" [illegible] । [illegible] कौ [illegible] (वायु) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिक [illegible] ।

[illegible] । [illegible] कौमिक [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिक [illegible] । [illegible] कौमिक [illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] कौमिकी [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कौमिकी [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिकी [illegible] ।

[illegible] । [illegible] कौमिकी [illegible]

"[illegible] । कौमिकी [illegible] । [illegible] " [illegible] कौमिकी [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिकी [illegible] कौमिकी [illegible] (न) [illegible] कौमिक [illegible]

कौमिकवचि [illegible] । [illegible]

कौमिकाक्ष कौमिक [illegible] । [illegible]

कौमिका [illegible] । [illegible] । [illegible]

कौमिकाक्ष [illegible] । [illegible]

कौमिकावलि [illegible] । [illegible] "कौमिका[illegible] कौमिकावलि [illegible]"

कौमिकायुध [illegible] । [illegible]

कौमिकाराति [illegible] । [illegible] । [illegible] कौमिक[illegible]

कौमिकिन् [illegible] कौमिकेन [illegible]

कौमिकाक्ष [illegible] कौमिका [illegible] कौमिक [illegible] (वै १८) [illegible]

कौशिन पु॰ ब॰ व॰ देशभेदे "वङ्गाना कौशिनायैव नैक पृष्ठा धुरन्धरा" भा॰ भी॰ ९अ॰ जनपदकथने

कौषी(षी)धान्य न॰ कोषे(षे)भवा कौषी(षी) कर्म॰। कोश(ष)जाते धान्ये तिलादौ। "सर्व्वमेवैतदन्न कौषी(षी)धान्यं विवर्जयेत्" कात्या॰ श्रौ॰ ७।१।१०

कौशे(षे)य न॰ कोशा(षा)दुद्धृतम् ढञ्। क्रिमिकोषादिजाते वस्त्रे अमर "निवीभिः कौशे(षे)यरुपात्तबाणम्" कुमा॰ "कौशेय व्रजदपि गाढतामजस्रम्" माघ "आबाधोच्छिन्नकौशे(षे)यपरिधानम्" काद॰ "कौषेयाविकयोरूषैः" मनुना तच्छोधनप्रकारमुक्तम्

कौश्य त्रि॰ कुशस्येदम् ष्यञ्। कुशसम्बन्धिनि शयनादौ "प्राक्कूलश्च्यवने कौश्ये दत्त्वा गर्भेषु रूक्षम्" भा॰ अनु॰७१अ॰। कुशस्य गोत्रापत्य वा॰ ष्यञ्। कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु॰ "स होवाच सुश्रवा कौश्य" शत॰ब्रा॰ १०।५।५।४ "कौश्य कुशगोत्रज" भा॰। तेन तालव्यमध्य कोषज इति मूर्द्धन्यमध्यपाठस्तु प्रामादिक।

कौशा(सा)रव पु॰ कुशा(षा)रोरपत्यम् अण्। कुशा(षा)रोर्मुनेरपत्ये मैत्रेये "द्वारतः क्षत्तवान् मत्वान् भगवान् कौशारवाय तत्" भाग॰ ३।१।२ "कौशारवस्य मैत्रेयस्यान्तिके" श्रीधर "ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौशारवोऽन्तिके" भाग॰ ३।४।१ व्याख्या॰ दृश्य। कौशारविरप्यत्र "अत कौशारविस्तस्य अवादीदध्यात्मवर्त्म" भाग॰ ३।१०।५२

कौषिक त्रि॰ कौशिक+पृषो॰। कौशिकशब्दार्थे मेदि॰ दुर्गामूर्तिभेदे स्त्री "शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्वत्याः निःसृताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततोलोकेषु गीयते" देवीमा॰ "कायकोषात्तु सृता या कालिकायास्तु भैरव।। सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा" कालिका॰ पु॰ ६०अ॰

कौषीतक पु॰ कुषीतकस्यापत्यम् अण्। कुषीतकर्षिपुत्रे बहु॰ षा मत्यश्च तद्गोत्रे ऋषिभेदे कहोले "कहोड कौषीतकिमिन्द्रादि" आश्व॰ गृ॰ ३।४।३।२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोले ऋषौ "अथ होवाच कहोड कौषीतकि" शत॰ब्रा॰ १४।६।२।१। तत्सम्बन्धित्वात् कौषीतकिब्राह्मण कौषीतकी उपनिषत् ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु॰ ब॰ व॰। कौषीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कौषीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु। "पदस्य सहदय कौषीतकिन समामनन्ति" आश्व॰गृ॰ ११।२१।५।

कौ(षी)तकी कुषीतकस्यापत्यम् स्त्रियाम् ङीप्। अगस्त्यपत्न्यां त्रिका॰

कौषीतकेय पु॰ स्त्री कुषीतक+स्त्रिया॰ अपत्ये ढक्। कुषीतकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैनं कहोड़ कौषीतकेय पप्रच्छ" शत॰ ब्रा॰ १४।६।४।१।

कौष्ठविनक त्रि॰ कुष्ठविदि तद्विद्याया मधु कल्पा॰ ठञ् तस्य चार्थेन ज्ञानतया ठञ् अनुक्षेपे। कुष्ठविद्याकोधा। तस्य चर्माभावमालिन्य ज्ञानभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये तम्नतैः। तदाहुत १।५।४पृ॰ उक्तम्

कौसीद्य न॰ कुसित सीदत्यपि सीद+रा॰ आधारे घञ्यार्थे ष्यञ्। आलस्ये अमरः हेम॰। कुसीदस्य भाव ष्यञ्। वृद्धिरूपकुसीदजीवी मन्वा॰

कौसुम न॰ कुसुमेन निर्वृत्तम्। पुष्पाञ्जने अमर। तस्येदम्। पुष्पसम्बन्धिनि त्रि॰ "भिनत्ति दृशो दृशोः पराग प्रसर्पिति कौसुमबाणबाणमिवेन" माघ

कौसुम्भ पु॰ कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। वनकुसुम्भे शाकभेदे राजनि॰। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि॰ "कौसुम्भ पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः" माघ। तस्येदमण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि॰ "दृढकरजसङ्ग्रस्त कौसुम्भरागम्" माघ। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु॰ दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्द" कात्या॰श्रौ॰सू॰ २३।५।१८। "द्वितीयो दशरात्र एतत्सञ्ज्ञः" स॰व्या॰। प्रायणीययागानन्तर कौसुरुविन्दसञ्ज्ञदशरात्रस्य प्रथमे तरात्रे च "कौसुरुविन्द मध्यमस्तत्र" कात्या॰ २३।१।

कौसुरुविन्दि पु॰ कुसुरुविन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दालके मुनौ "कौसुरुविन्दिरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास" शत॰ ब्रा॰ १२।२।२।१३। [कौ अटाध॰

कौस्कुतिक त्रि॰ कुस्कुत्या चरति ठक्। मायाकारके मायायु-

कौस्तुभ पु॰ कु भूमि स्तुभ्नाति कुस्तुभोजलधि तत्र भव अण्। विष्णोर्वक्षःस्थे 'कौस्तुभस्तु महातेजा कोटिसूर्यसमप्रभ" इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य उत्पत्तिकथा, हरिव॰ २२८अ॰

"सुरासुरगणाः सर्वे सहिता ममन्थुरार्णवम्। मन्दरं मथनं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च। तथा ब्रह्म मथितं तत्र भोगिभिः सह। घोररूप समायोगात् समपद्यत। तत्राप्सरसः पूर्वमाकाशा सोममन्दिरा। तदा पश्चात् सुरा कामतेजोमलाम्बिता। धन्वन्तरिकायाः मद्यस्याद्य कौस्तुभोमणि। मयाच्छो विमला अपि

—क्षपत"।"यदा भवदङ्घ्रिप्रभवामलवारिणा । क्षपाकरा क्षमस्व योना वीतांशुकानना । वीरकर समना नान् वाद्यर मानिना । तदा देवी वसुमना दरमा मानुरजाता । वीसुभम् न वर्जमसनो रबसमय । मरीचि मदमा वीनाम् नारदन करी मा वाम्भा । "वत्स वाराइवन मे न वसन्त वीसुम्म् रामा उक्तं क्षीराम्बुधि

कौमुमाञ्जलाकारं विभाव इदयेन चक्षोबुर्ज कुवतीव मना' इत । एतेनैव च "कनार्यो मोदर्य" याद्य अदम ये च वार्तिकम् । चाम वा तदुभारे च वाचावच पचीमती । तवागारे पक्षोबम तैच वर्धि वरचनाम् । तद्वायोगवोच च बोबुज वर्धोबुरम् । इचव चोरवा पाड इमौवारे वरचरा वकृत कृ-पुरुषावान् । वोबुज वसम वोइमार्थित वासम च भाव । एवमोच उदाभेदे बलाबादुर्वयमा इक्किम बनिविया । च बवाब्यवा यहा बवव्या इदवा तमा । चाचावाचादु मदीमाद् इविवाबुर्वबुदी । चतु इयमाने भुव चनेच्च वरचा वरा । वदबोस्मान वक्ष्मा वदा वौसुमनिया" इत्यमरः ।

क्षपाभवत् पुं० बौद्धोभेद च बद । विची वारा बौद्धबुयवारोभम च । इत बौद्धमबयवारोवान ।

क्षम पवे वा० पर० बवे वा० पर० यम वेट् ज्वादि । क्षमति है क्षमति नाचिबम्-इ चामवीत्-चनामीत् । बुनवीत्-बुर् वाच चवार-चये चचाम ।

क्षमा दीप्तौ चौरादि० च दिवा पर० वव वेट् । क्षमति चबचोत्-चदामीत् चचाम । यदा क्षमवति-ती । च विक्षयूत चविन् अविरता-ज्ञका ।

क्षम दीप्तौ वा० च बद चवे वा चार० वेट् चवादि क्षम वविन्ती । क्षमति । चविभ्रमत्-च चवनीत् चवाये इ च यदा चबुत वाचयवार चवे चद्रुपवार्थात् चविमा-सुचा ।

"च कृ मी क्षम् इति दि च वारने कृष इति दि बौध-देवाख्ये मेंदरोड्ढचा दुर्गैवविचारासमापेत एव वहिस्माविच वासना इर्गदासेन क्षम इत्तिस्वकम् वविवाम् । या चापुबारे बुदादिस मविचिति इति इति इसीभादिया इर्वेनिभवह विवादिम च क्षम कृत्स्वरीप्रादिमि च चरादौ च समीचन क्षम रज इतिभया इवेब् इबमनीदर्भनात् । यत चरादयमक पें च यत इवि देववा च चरादिमन् अपना इवितम् प्रतीय न सूवयम् वदेन् । न च समभारि च-सबाम वेदितम् ।

क्षम च इमंचे चार्दिमारे चव च वा चाम चट० वेद् । क्षमते चमते चवा विट चव च । विचि बोवन इ है । चम पेचावेडवान चन चवे चतन चेवद्दोमम् क्षमीसम् । इति मावर्वरिवर्मित चक्षुमीवचम चाद चवेत चाम । "वस चौवविचा यदिविक्षु चका चहि । च-मित्र+चविचायद्रा चादिभावचने चनीबावाव च यत वाचो वै चमेच तानिबुद्दिवविच चमिवादेव यत वा १०।१।११।१० यानमात् माकोक्ष मामोबुच विमु ज्व । मू'बिवा इबेव । [रौम् चचार ।

क्षमट बोविवा वा पर० चव वेद् । क्षमति क्षमा(प)-कम दि च चवावविभव विना मम् । प्रवायविवेदी । मेव चवा'द बाबो बावीर्च'"प्रवे"इवाव च बबादिमा-नी वा दि"चव० वा १०।१३।४।१० भाञ्चचार्यबोधा

क्षमाट् क्षमे वा चवाम वचिमचन्० चव चव । दुर्गैवी "क्षमाट् इचयोवद वाचपूर्ती कवचचा" चव०१८५४।।

क्षम इ चवामचे च्चा० वव० वेट् इ चवि चच बीम् चवाव । "क्ष चवैवो प्रवायविक्षव च । विरबक्षपरा ६।१५।

क्षमव इ क्ष इति चर्च'न चवाची बच चद्दे चाच । वर्ण चावो चवे वैद् । ज्वादरचवान्ते चरम (चरम) इ० च० चचरा । क्षोविमोच ५ पोचवी च । महवचच "चबादिविभवी चवम् विचोच प्रचचा चच इति बमा वमौ चवी यम वाची दुरावचवी,यवे चनीभा वि दुवी बोचे चवादवी, इबी दावी चवे बोवा चच-चचवा पु चा चीन वा । चदाव चारद बवोच च-विवमे वंबामोबि चवादरौ । दुवबो चाम बोबीयर्थ चहुवेचविच इव [क्षमवबादेबीचम

क्षमाकचम इ चवच इव वचो चच । वेबबीहवे विवा

क्षमावपाव इ०वच इव वमच । रामायपवेदे रावनि० इदिवोदवे च ।

क्षमायपाद(द्) इ क्षमवनित चादी बदु वा बम्मबोच । [क्षमाभे । विवा० ।

क्षमापवी वी क्षमव इव इव चदा चीव । (चर) च

क्षमायमवहार इ० बोवानम्,इ क्षववचोचायमोचिच चावार्यवहकचामने वाचियबेदे अम

क्षमवचादारी वरचवबे इचम् । विचदीबबन-वचपूर्वोमि इर विबादु बावचम् । इदारवाचावे

समाहृत षट्स्वरैर्विहृत करात्मकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽथ नृपा(१६)ङ्गुलोऽग्रे पिण्डः
शताङ्गुलमित किल यस्य दैर्घ्यम् । तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्यात् हस्तात्मक वद सखे । गणित इद मे ।
(तदाकारदर्शनाचित्रम्)

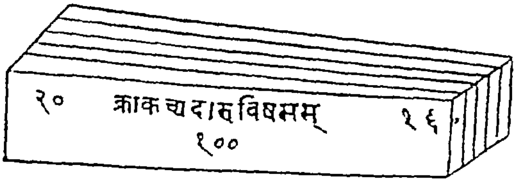

न्यास

पिण्डयोगार्द्धदल । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्गुणित १८०० । दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणित ७२०० । षट्स्वरैः ५७६ विहृत जात करात्मक गणित १२/२ । क्रकचान्तरे करणसूत्र सार्द्धवृत्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत्पिण्डविस्तृतिहते फल तदा । दृष्टिकाचितिदर्पणाश्मनिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकारजनसम्मतिपत्त्रा तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् । यद्विस्तृतिर्द्दन्त ३२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश यस्य काष्ठे । छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व कि स्यात् फल तत्र करात्मक मे ॥

न्यास विस्तार ३२ पिण्ड ।१६। पिण्डविस्तृतिहति
(तदाकारचित्रम् ।)

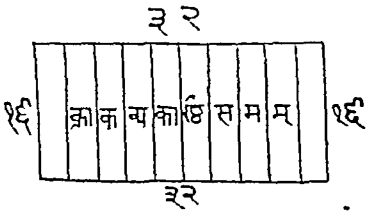

५१२ । दारुदारणमार्गैर्नवभिर्हता ४६०८ । षट्स्वरैः ५७६ विहृता जात फल हस्ता । ८ ।

क्राकचा स्त्री क्रकचसदाकारोऽस्त्यस्या अर्श० अच् टाप् । केतकीवृक्षे रत्नमा० ।

क्राकण पु० क्र इति कणति शब्दायते कण–अच् । (कयार) पक्षिभेदे शब्दर स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्राकर पु० क्र इति शब्द कर्तुं शीलमस्य ताम्बूल्ये ट । क्रकर (कयार) पक्षिणि शब्दर स्त्रियां ङीप् । २करीरवृक्षे ३करपत्राख्ये च पु० ४दीने त्रि० मेदि० "चोरयित्वा तु पक्षीणं क्रकरत्व नियच्छति' भा० अनु० १११अ० । "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरैर्यान्नुपक्रमे 'विष्किराख्यान गौरमधुरा कषाया दीपनमनाः" इति सामान्यत उक्त्वा "वात'पित्तहरा पथ्या मेधाग्निबलवर्द्धना' । लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु पु० कृ कतु । १यूपरहिते सोमसाध्ये यज्ञे, २सङ्कल्पे, ३ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ४मुनिभेदे, ५विश्वदेवभेदे ६इन्द्रियेषु च । हविष्णो तस्य सर्वयज्ञमयत्वेन सर्वयज्ञरूपत्वमपीति यथाह "यज्ञेज्यो महेज्यश्च क्रतु सत्त्र सता गति" विष्णुस० । "सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञ यूपसहितोयज्ञ क्रतुरिति" भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपसहितयज्ञबोधकता । अतएव तत्त्यागे यूपविशेष, यज्ञपथनाम्नारवादौ उक्ता । तत्र सोमसाध्ययागास्तु त्रय क्रतव "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रम् चतुर्थ" इत्यग्नेय क्रतु अप्तोर्याम" आश्व०श्रौ० ४।१।१८।२४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शिता । अन्येऽपि क्रतुभेदेषु दर्शितास्तत एव बोध्या । संकल्पश्च कामनाधीन चित्तवृत्तिभेद यथोक्तम् "काम क्रतु कर्म्म जनं त्वेषमेषा क्रमोभवेत् । पु सौचा विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । सएव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्व प्रतिपद्यते' । "ऋषेर्नियमकास्ते विषये क्रतुरीर्य्यते" इत्युक्ते ऋषेराधिक्ये च । दमयन्त्याः निघ० । इस्तवनादिकर्म्माणि च । "पुरुहूत । क्रत्वा न सन्ति' ऋ० ४।२१।१०। 'क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिरूपेण' भा० । क्रतुनामा मुनिश्च "ब्रह्मणोमानसा पुत्रा विदिता षण्महर्षय । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतु ' भा० आ०६५ अ० उक्त । "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालिखिल्यानसूयत । षष्टीन् यतिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा भाग० ४।१।३०। तद्भार्य्योक्तम् "ससर्ज सृष्टि तद्रूपा स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतुम् । वसिष्ठञ्च महातेजा सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिव० १अ० । विश्वेदेवास्तथोक्ता यथा
"आत्मार्थं चासृजत् पुत्रान् लोककर्त्तृन् पितामह । विश्वे प्रजाना पतयो येभ्यो लोका विनि सृता । विश्वेश प्रथम नाम महातपससात्मजम् । सर्व्वाश्रमपद पुण्य नाम्ना

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

मतुद्वामदुद [illegible]

[illegible]

मतुक्षु [illegible]

मतुविद [illegible]

मतुप्य [illegible]

[illegible]

मतुपुवन [illegible]

[illegible]

श्रुतिभूषणः। आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान्। सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः। क्रियासत्त्वमहाघोणः पशुजानुर्महाकृतिः। उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः। वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः। वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्। प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः। दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्। उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः। नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः। छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः। भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागपः प्राविशत् प्रभुः"।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम्। छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्। स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्। दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः। जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः। सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः"। भाग० ३।१३अ०।

"यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतच्छन्दस्त्वाद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हिः शब्दे दीर्घाभाव आर्षः दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं हौत्रादिचतुष्टयं कर्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इडा भक्षणपात्रं चमसाः ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रसतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्ति छिद्रं चर्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः। अनुजन्म वारं वारम् अभिव्यक्तिः। उपसदिष्टिस्त्रयश्च शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदं पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः आवसथ्य औपासनाग्निः तयोः द्वन्द्वैक्यं तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकाचयनानि यस्य असवः प्राणाः। प्रातःसवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्याम इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि, 'असोमा-यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टयस्तेन अनुष्ठानस्य तदेव बन्धनं यस्य सः" श्रीधरः। [प्राशस्त्यात् तथात्वम्।

क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः। अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पु० क्रतून् कर्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ क्विप्। कर्मपूरके "महश्चकर्म्यर्वतः क्रतुप्रा" ऋ०४।३८।२। "क्रतुप्रा कर्मणां पूरकः" भा०।

क्रतुभुज् पु० क्रतुं क्रतुदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे क्रतुदेयद्रव्यत्यागोद्देश्यत्वात्तेषामचेतनत्वेऽपि तद्भोगित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०।

क्रतुराज् पु० क्रतुषु राजते राज-क्विप्। १अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम्। "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः" मनु २राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि। स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वसम्पादनेन ततो धनग्राहके। "पिशुनानृतिनोश्चापि क्रतुविक्रयिणस्तथा" मनु। [चाप्सरसौ" यजु० १५।१५।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला

क्रतुस्पृश् त्रि० क्रतुमिन्द्रियं स्पृशति क्विन्। इन्द्रियस्पर्शिनि "अपश्रन् छर्दिष्पृक् क्रतुस्पृक्" आश्व०श्रौ० ५।१०५

क्रतूत्तम पु० क्रतुषूत्तमः। राजसूययज्ञे त्रिका०।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेष्यलिङ्गता च, क्रतुरर्थोऽस्य वा। क्रतूपकारके। तल्लक्षणादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा", सू०। "तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः शेषविनियोगलक्षणमुक्तम्। इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, —कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव। कथम् ?। अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः, प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थः, अप्रयोजकः क्रत्वर्थः। तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति सूत्रितम्। तत्र अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ। अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते। अतः—इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रस्तुते। क्रतवे य, स

प्रत्यय पुरुषाय वा न पुरुषाय । विधायकमतोऽपि तत्र यत् धर्माधिकः—वाक्यविवक्षा विधायका—इति । तदेतत् प्रतिपाद्यमानम्—प्रत्यय पुरुषाय भोक्तृ ताया”—इति’ ।(३।१।१) मदनोक्तम्
“अधिकृत् भोक्ति पुरुषस्य तत्र विधूताद्यर्थवादादि वक्तव्यात् इत्य ।
यत् हि लक्षण प्रत्यय । किं लक्षण। पुरुषाय । इति तदर्थं यत्र तत्र हि कर्मादयो प्रतिपत्ति उपदेशे यदादयो मनुष्यै—अधिकृत् भोक्ति । पुरु-ष (अधिकृतो यदाय पुरुषस्य भोक्ति !) च पुरु-षाय यदाय । पुन १। अत्र विवक्षा कर्मणि च भवति, न वाक्यं च प्रत्ययौ हि वाक्यात् अवगम्यते, न अन्यथा अधिकृतः हि पुरुषाय : भोक्ता भो वा भो विधायक न पुरुषाय । पुरुषाय अधिकृते प्रतिपत्तिः प्रत्यय —इति प्रत्ययस्य लक्षणं विरुद्ध (रथ्यर्थम्) ।
एष वा कृत्य यथा इति,—वक्तव्यमादयोऽयमादये — अन्य नियमा अर्थादि कर्मनियमविधेयं प्रमाणं प्रकृति यतो हि, इति तथा वाक्याद्वयोर्यो प्रयुज्यन्ते यदि पुर्वोत् स्वकाययम् तदाधान यदि पुर्वात्,सोदोदनेन तत्ताद्यम् प्रयत्न—इत्येवमादीनि । अत एव —विधु यत्रता तोयता प्रत्ययो यत्र पुरुषार्थो—इति । किं प्रायम्—प्रत्ययो इति । पुन ? यथा अथवादस्यायो प्रत्ययो पुरोडाशस्य वैदिकत्वं च, तद्व (२।१।१८०) द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि:—इति । तथा प्रत्ययो—पन्न प्रायो मूल अधिकृत भोक्ति पुरुषस्य न पुरुषाय यत्र इति भोक्तिकसंज्ञो विनियोग इत्,तस्मात् यतो पुरुषार्था—इति । तद् प्रथम तथा यस्मात् प्रयोजन प्रत्ययो—इस प्रायम् । तथैव यत्र पुरुषो, न तु प्राणोपयत्नादन यत्र यज्ञोपवीतस्य भोक्तृ यतो न यत्र न च च अथवोति न येन यत्र यज्ञ न यतो न तत्र येन—इत्य ह(४।१।२ ख०)“वैभ यदाय स्यात्—इति । (सम्प्रदम्)
एवं वा प्रकरणम् यद्यपरत्वम्, एव प्रकरणे तत्रो विनियो न अन्यो प्रायुक्तस्य अधिकरणाद्विना एतावन्न्याय अन्यादिना वैकृतस्य अन्यादिना । तत्र यत् च किं प्र-त्ययो पुरुषार्थस्य अत पुरुषार्थ इति । किं तावत् प्रत्ययो नियमात् अतः न पुरुषाय स्यात्, विनियोग न यो तथैव तत्रोच यस्य अवगम्यते —विनियोगवि-धायकम् इत्य पूर्वं भोक्तृवाति—इति तस्मात् प्रत्यय

कामवृत्तिविधाय अवगम्यमाना इदा तत्राया अनुवे-द्वेन अवगन्तव्य वक्तव्यायाः वाक्यात् । किञ्च यदि अर्थात्—इत्यते वाक्यते पुरोडाशादवाक्यात् विधायक तत्राधिकरण अत्राधिकार यत्र इति अत विधायक तत्र इत्य वारोति विधेयत्—तत्र अर्थादि इति प्रयोगवाद भोक्ता अदि प्रकरणस्य अर्थात् तत्र पदार्थ यदि अन्यत्र अर्थात्—इत्यतो एतस्य अर्थात् अन्यत्र अर्थात्—इत्युक्तौ यत न यत्र अन्यत्र । तथात् अर्थविधुरविधुरीत पुरुषाय वैन विना वाक्यो न विधि-वातु ते न वाक्य पुरुषा अतिपुरुषीत —इति वाक्ये । तस्मात् प्रत्यय :—इति ।
तत्र अत्र अत्र पुरुषाय :—इति । अधिकृत इति यदायो भोक्ति पुरुषस्य अर्थात् तस्मात् अत्र विधायक न-च अवगम्या प्रतीत्यर्थस्याद्यो तत्र यतीत विधेयो अत्र प्रत्ययादि पुत्र प्रतीतियो वाक्य च अत्रे तथा विधाय-नयुक्तस्य विनियोग उच्यते । न पुरुषाय पुरोडाशीय विधादि हि पुरुषायक्तव्य न यतत्र वाक्यो विधि-वातु न इव तथात् पुरुषार्थो पुरुषपरिच्छेदः ।
अपि च यदि वाक्यात् कर्मणि पुरुषार्थं तदाप्रत्यय विनियुक्तं न तदधिकरणम् तत्र अधिकारादिकोपि स्यात् । अपि च अवगम्यमानादि यत्र अर्थादि पुरुषार्थैर अधेनु यत्र प्रयोजनादि—अपि वा यत्र पूर्वोक्तोपादिकारादि, वा प्रत्ययवादकादी प्रयमाणादा वा भीषत्कारी वा अधिकारायेन्—इति यदह यदि अर्थोपयायादिविशेषम् यदतुदरायत स्यात् । न च वाक्यादवत् प्रतिपूर्वोऽपि,तत्र कि अर्थात्—तस्मादनियमादीनि—इति न भवेत् स्यात् यत्र यद्व —विधायकत्वम् अर्थं च पुरुषार्थं इत्यादि यदे इति—इति । तस्मात् वैदायदा यदार्थो वा आप-नतुं ते तथा हि यतत्रा न यतीयता पुरुषार्थ इत्यादि यतो न न यतीय प्रत्ययस्य वाक्य अपि, तस्म विधायकत्वात् वाक्यवाद तथा न तु तदयात् तस्मात् तद् पुरुषस्य अधिकृत भोक्ति यदय अथवा प्र-त्ययम्—इत्यर्थ न यदि भीषिक्या वाच यत्र यत्र नैव अधिकरण वा प्रत्ययधिकरणे वा न तत्र अधिकृत विधि भोक्तव्य प्रत्ययतोऽपि भोक्ति भोक्ति:प्ते यदि च प्रत्ययतोऽपि भोक्ति भोक्तिरिव । तथात् न यदीयत्ते-पादनमीत प्रकार्यत्वम् । यत यद्यपत्-यद्युक्तेनाय-तेन वा यवेन पुरुषस्य विधायक प्रवायामा, प्रत्ययो

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैव दोष अप्रमत्तचे ऽपि दृष्टेन भुञ्जिना न फलवचनेन। 'कथ तर्हि-नियमात् दृष्ट भवति इति गम्यते'। यद्यैव भयदोषे पक्षे। आह अप्रमत्तस्य फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोति इति गम्यते'। उच्यते अप्रमत्तचे ऽपि फलवत एवैकवाक्यभाव, एतायास्तु विशेष तत्र श्रुत फल मम तु दृष्टम। अथ यत् लिङ्गम् उक्त—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते इति। तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थ द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदविभक्तम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्था पदार्थास्तत्र दर्शिता ततएवावगन्तव्या

क्रत्वादि पु० पाणिन्युक्ते सो परत स्थितस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे। स च गण "क्रतु दृशीक प्रतीप प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशस्थम् क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। वाजिमेधमीश्वरश्चैव लभते यस्ति लिङ्ग" काशी० १८अ०।

क्रथ वधे भा० पर०सक० सेट् घटा०। क्रथति अक्रथीत्-अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्-क्राथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्राथ प्रतिघर्षे च० उभय० सक० सेट् घटा०। क्राथयति ते अचिक्रथत्-त। क्रथया बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ वधे ल्युट्। १मारणे २छेदने च"राजन्योत्तंसकूट क्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदय। ३दानवभेदे पु०। "क्रथनश्च महावीर्य " भा० आ० ६७अ०।

क्रथनक पु स्त्री क्रथने दन्तकरणकवरकण्टकच्छेदने प्रसृत क्रन्। उष्ट्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

क्रथकैशि(शी)क पु०ब०व० देशभेदे "सपाण्ड्यान् क्रथकैशीकान्" भा० स० ३२०श्लो० "अधीश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "मन्त्र्यागाम क्रथकैशिकत्वम्" रघु। सुखमध्यात् मन्त्राय्या कन्। सितागुर्वादि न० शब्दच०।

क्रद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्रन्द्यते क्रन्दितम्। अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौ" यजु० १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी०। "यदक्रन्द प्रथम जायमान" यजु० २९।१२। [याति अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति प्रथम् क्रन्दनेनानु- अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक०। "अभिक्रन्दन् स्तनयसि" ऋ० १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थ शत्रूनाह्वन्" भा०। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक०। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ० ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुख क्रन्द शब्दाय" भा०।

आ+आह्वानपूर्व्वकरोदने सक०। "आक्रन्दत् भीमसेन वै" भा० व० १५७अ०। सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दितु सखीनह्वन्"भट्टि। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो "रघु।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्व्वकक्रन्दने "हा तात! धर्म्मराजेति समाक्रन्दन्नहाभये" भा० आश्र० १०७श्लो०

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीज्जन्म प्रभृ्याणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र व स्तक्रन्त सविता य" ऋ० ५।५६।१। "अक्रन् स्तौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद वैकल्ये भा० आत्म० अक०सेट घटादि०। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभ कनिक्रदत्" ऋ०६।७३।१। "कनिक्रदत् शब्द कुर्वन्" भा०।

अनु+अनुगमने सक०। "सनयेव धौणीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१०। "अनचक्रदे अनुगच्छति" भा०।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ०सेट्। प्रायेणाङ्पूर्व्व आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

क्रन्दन न० क्रदि-भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधयोरा्दे २आह्वाने च अमर ३विड़ाले पु स्त्री शब्दमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

क्रन्दित न० क्रदि-भावे क्त। रोदने अमर। आह्वाने मेदि० योधाना चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना०।

क्रप कृपायाम् भा० अक० आत्म० सेट् घटादि। क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते।"उतक्राममेवत्क्रपिष्ट" ऋ०७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् सम्प्रसारणम्। "उतो कृपन्त धीतयो देवाना नाम बिभ्रती "ऋ० ६।६६।४। "विन्दन् ज्योतिश्च कृपन्त धीभि "ऋ० ४।१।१४। "मर्त्तानां चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ० ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्य" ऋ० १०।२४।५। "कोश कृपमाणमकृणुत विचक्षे' ऋ० ३।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। अस्य सार्व्व-

प्रत्यक्ष इत्याद च च इत्यन्यः। क्रियायामप्यतोऽपि
अत्र एव वर्णितम् —प्रादयिका क्रियाया—इति।
तदेवम् प्रतिपादनम् —'प्रत्यर्थं इत्याद योऽर्थं प्राप्त"—
इति' ।(१।१।१) तत्त्वचिन्तामणिः
अविद्यु प्रीति। इत्यत्र अत्र विप्रकृष्ट वचनाऽपि-
लक्षणम् तु॰ ।

अथ किं तत्र प्रत्यक्ष कि प्रत्यक्षः इत्याद। इति
प्रत्यर्थं वाक्य अत्र हि वर्तीयतो प्रतिपत्ति
जायते प्रत्ययो तदुच्यते—अविद्यु प्रीति इत
च (अविद्यमाने पदार्थे इत्यत्र योऽनिर्देश्यः) च इत
प्राप्त इत्याद। तु॰ १। अत्र विषयः अर्थेन च
भवति न प्रत्यक्ष प्रत्यर्थो हि प्रत्यक्षात् प्रमाणमस्ति, न
अनुमानं वचिनमो हि इत्याद योऽयं यो न यो-
निराकरण च इत्याद। इत्यार्थे अविद्यते प्रतिपत्तिः
प्रत्यय:—इति प्रत्यक्ष प्रत्यर्थं विषयम् (प्रत्यर्थम्)।
अथ वा तत्र तत्र प्रतीयते—प्रत्यर्थकारणत्वात्,—अथ
निराकृत अनुमानि प्रत्यभिज्ञानमेव प्रमाण भवति वक्ति
हि, इति तथा प्रत्यर्थप्रतीतो यदुच्यते वेदि प्रत्यक्षात्
प्रमाणम् पत्यायक वेदि प्रतीत,योऽसौ इत्येव अनुमानत्व
प्रमाणम्—इत्यभिप्रायः। तत्र केवल—किन्तु तत्र
प्रीतता प्रत्यर्थो अत्र इत्यार्थो—इति। कि प्रामाण्य—
प्रत्यर्थो इति। तत्र १ प्रमाण अत्यन्तमतो तस्मात्
मतो पुरीतत्त्वम् निर्देशाद न तत्र (१।१।१७)
पुरुषानुभवसाधनात् अप्रत्यय—इति। तथात् प्रत्यर्थो—
जन अत्र मूल अविद्य प्रीति इत्यत्र च इत्याद इत
इति प्रीतिमतो निर्देश्यते,तथात् यो इत्यार्थो—इति।
तदु प्रमाण अपवाद प्रतीत प्रतीत—इत्याह। तस्मात्
अत एतद्गते, न तु प्रमोदनकारण तत्र प्रतीतिरितिवत्
प्रमेय यते न तत्र न च न तत्रप्रतीतिर न वेद प्रमाण
प्रत्य न भवति न तत्र तत्र—इत्यर्थः(१।१।१ इत्य॰)वेद
प्रत्य स्यात्—इति। (तत्रत्यम्)
एवं च प्रमाणं तु प्रत्यक्षत्वम्, तत्र प्रत्यार्थेन चा
निर्णय न भवति प्राद्भवन प्रतिपत्तविना प्रमाणत्व
च भिन्ना वेदत्व प्रमाणेन। तत्र तत्र तु नि च
प्रत्यर्थो प्रत्यर्थस्यापि तत्र इत्यार्थं इति। कि प्रामाण्य
प्रत्यर्थो निश्चयात् भवति इत्याद स्यात् निश्चीयत
न चो भवेत् प्रमाणेन सदृ भवत्यतो—निश्चयार्थमिव
चार्थविन्न तत्र पूर्वं प्रीतमति—इति तथात् प्रत्यक्ष

कामप्रतिनिवृत्ताय वचनमात्राया इदा इत्यत्र भवेत्
येन प्रमाणत्वम् प्रत्येकमात्रायां भवत्। किन्तु चापि
भवति—प्रमाणे चावयो पुरोऽप्रमाणत्वात निश्चय
प्रमाणविनाश प्रमोऽसिन प्राप्त भवेत् तत्र निश्चय
तत्र प्राप्त भवीति निर्देश—इत्य प्रत्यादि यदि प्रमाणो तत्र
चोदना यदि प्रमाणवित्यापा भवेत, तत्र प्रत्यादि यदि
प्रमाणे भवति तु—इत्य प्रति इत्यत्र भवति तस्य
प्रमाणे तु—इत्यप्रतीयते तत्र च तत्र प्रमाणे। तथात्
प्रमाणप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणत्वं येन विना भावो न निर्-
णय इति च भावस्य पुनः परिगृहीत—इति भवति।
प्रमात् प्रमाण।—इति।
एव प्राप्त अत्र इत्याद —इति। अविद्य अतो
पदार्थे प्रीति इत्यत्र भवति तथात् तत्र विषया न
वैषम्यया प्रतीयमानायां तत्र प्रतीत किमते तत्र
प्रमाणि तत्र प्रतीतिनो भावः न भवेत् तथात् विषया-
नुभवस्य विनिवोध भवति। न प्रमाणेन परिगृहीत
विनापि हि प्रमाण तत्प्रमाण प्रत्यक्ष भावो निर्-
णय न इत तथात् इत्यार्थो प्रमाणवित्यापा।
यदि च, यदि प्रामाण्य प्रत्यर्थं प्रमाणेन तथाप्यत
निवृत्तिमत्व तत्रार्थिनम् तत्र प्रतिप्रसवितोऽपि स्यात्।
यदि च तत्रभावानि तत्र भवति प्रमाणेन वेद
तत्र इत्यभिप्रायो—अपि वा तत्र प्रत्यर्थोऽप्यविषयते,
वा प्रत्यर्थत्वकारणात् प्रमाणतया वा गौरवार्थो वा
प्रतिपादयेत् —इति तस्य यदि प्रमोदनकारणविशेषात्
प्रत्युपकारक स्यात्। न च प्रामाण्यम् प्रतिपत्तिविद्धम्
हि प्रत्यक्ष—तस्य निमित्तादीन—इति च चतु भवत्
तत्र तदुत—निरवयवत्वम् तत्र च इत्यार्थे प्रमाणे
पते यदि—इति। तस्मात् वैनाशिक प्रत्यर्थं वा भाव
भवतीति तथा हि प्रत्ययं न परीक्षा प्रतिपन्ना भवति
प्रतीते न च परीक्ष प्रमाणस्य वाक्य भवति, तथात्
निश्चयात् भावनाकारणं तत्र न न तु इत्याद्
तथात् तत्र इत्यत्र प्रत्येक प्रीति। अत्र तत्र च-
तैनम्—इत्येव न यदि प्रीतिप्राप्त भावः तत्र च नार्थ
प्रतिपत्ति वा प्रत्यक्षप्रतिपत्ति वा न तत्र अविद्य निर्वे
प्रीतम तु प्रत्यविनोऽपि प्रीति प्रीतिवेद भवेत
प्रत्यर्थितोऽपि प्रीति प्रीतिवेद। तथात् न तत्रो वो
प्रमाणको प्रमाणत्वम्। तत्र तद्भूतम् च वेदनात
तैन वा प्रत्येक पुरुषतो निश्चय प्रत्यायना, इत्यर्थ

तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अफलत्वेऽपि दृष्टेन भुजिना न फलवचनेन। 'कथं तर्हि-नियमाददृष्टं भवति इति गम्यते'। यद्येव भवदीये पक्षे। आह अफलत्वे फलवत् एकवाक्यभावात् फलवत् उपकरोति इति गम्यते'। उच्यते अफलत्वेऽपि फलवत् एकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेषः-तत्र श्रुतं फलं मत्र तु दृष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तं—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते इति। तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तद्विभक्तम्" भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिता ततएवावगन्तव्या

क्रत्वादि पु० पाणिन्युक्ते सो परतः स्थितस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रतु दृशीक प्रतीप प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशस्थम् क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। वाजिमेधस्य चैव लभते फलमित्यपि" काशी० १८अ०

क्रथ वधे भा० पर०सक० सेट् घटा०। क्रथति अक्रथीत्-अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्—क्रथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्रथ प्रतिहर्षे चु० उभय० सक० सेट् घटा०। क्राथयति-ते अचिक्रथत्-त। क्रथयां बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ-वधे ल्युट्। १मारणे २च्छेदने च "राजन्योष्मासकूटक्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदय। ३दानवभेदे पु०। "क्रथनश्च महावीर्यः" भा० आ० ६७अ०।

क्रथनक पु स्त्री क्रथने दन्तकण्टकच्छेदने प्रवृत्त कन्। उष्ट्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रथकैशि(शी)क पु०ब०व० देशभेदे "समावङ्गान् क्रथकैशिकान्" भा० स० ३०श्लो० "अथेश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकस्तम्" रघु। सुखमध्यात् तद्धार्यां कन्। सिताशुरुणि न० शब्दच०।

क्रद रोदने वैकल्ये अक० आह्वाने सक० भा० पर० इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्रन्द्यते क्रन्दितम्। अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः" यजु० १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी०। "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु० २९,१२। [याति अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक० अनुक्रन्दति पुत्रम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुमभ्येतेराह्वाने सक०। "अभिक्रन्दन् स्तनयसि" ऋ० १०।२१।८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वन्" भा०। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक०। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' ऋ० ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुख क्रन्द शब्दाय" भा०। आ+आह्वानपूर्व्वकरोदने सक०। "आक्रन्दत् भीमसेन वै" भा० व० १५७अ०। सम्यक्क्रन्दने च "प्राक्रन्दिषुः सखीनह्नन्" भट्टिः। "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः" रघु। सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्व्वकक्रन्दने "हा तात! धर्म्मराजेति समाक्रन्दन्नभामयो" भा० आश्र० १०७श्लो० नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीज्जन्म प्रत्युषाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४। प्र+स्तवने "प्र वः स्पडक्रन् सुविताय" ऋ० ५।५९।१। "अक्रन् स्तौति' भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्। वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद वैकल्ये भा० आत्म० अक०सेट घटादि०। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ् लुकि कनिक्रन्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभ कनिक्रदत्" ऋ०६।७३।५। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा०। अनु+अनुगमने सक०। "सनेय धौणीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा०।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक० उभ०सेट्। प्रायेणाङ्पूर्व्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

क्रन्दन न० क्रदि—भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० योधवीरादे २आह्वाने च अमर ३विडाले पुंस्त्री शब्दमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

क्रन्दित न० क्रदि—भावे क्त। रोदने अमर। आह्वाने मेदि०। योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना०।

क्रप कृपायाम् भा० अक० आत्म० सेट् घटादि। क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते। "उतत्वामुमेवयमक्रपिष्ट" ऋ०७।२०।६। वेदेऽस्य क्वचित् सम्प्रसारणम्। "उतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रती" ऋ० ६।६६।४। "विन्दन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः" ऋ० ४।१।१४। "मर्त्तानां चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ० ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्य" ऋ० १०।२४।५। "काव कृपमाणमकृणुत विचक्षे' ऋ० ३।११६।१४।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। अस्य सार्व-

क्रामते वा क्रमु वैकल्पिकात् क्रामति क्रिति क्रिति क्रिष ष्टे न इंडि।। क्रामति कुमति क्रामति। क्रमेत् क्रामेत्। चक्राम चक्रमे। अक्रमत् अक्रामत्। अक्रमीत्। चक्राम। क्रमिता क्रमन्ताम् क्रमिष्यति। अक्रमिष्यत्। क्रम्यते। क्रम्यात्। क्रियो एव इयो भी इंडि। क्रमयति ते। अचिक्रमत्-त। चङ्क्रम्यते। चङ्क्र(क्रा)मि। च(क्रा) मिताये कुर्मयिताये। क्रान्त्वा चक्रमीवान्। अनिक्रम्य क्रम्यम् क्रमम्। क्रमः। कुमी। क्रमिता। क्रान्ति। क्रमितुम्। क्रमितुं क्रमिता क्रान्ता। संक्रम। क्रमं क्रमम्। विक्रोमति क्रमि च(क्रा)मं च(क्रा)मम्। क्रमम् क्रामम्। क्रमितुम् क्रमिष्यात। क्रमण कुर्वतिता क्रमिता। क्रमितुम्। क्रमितव्यम्। क्रियापि इव क्रमता। क्रम-क्रम् क्राम क्रमितुम्। क्रमेंति चक्रमाय। च(क्रा)मितुमाय। क्रमितुमाय। क्रमि विष क्रमिति क्राम विष क्रमे। "चक्राम् क्रमिते क्रमे दक्षिणादि चोत्तरः। कुरुक्षत् हिते क्रमे यातो क्रमतद्वता" राजा० वि ८ अ। "देवा दयाङ् क्रामपृथम्" भट्ट० भा० १।७।२१। "विष्णुरपा क्रमाम् भट्ट० १।८। वरेक्रमक्रमारोहय" वैदरी। "दशा दशापि क्रमितुक्रमीमारति इव "भा० "ह चोदिताभाषु रक्षितुक्रमाय क्राम क्रमेत हिते क्रमेत भा० भा० १८९ अ। "क्रम क्रमम् क्रमितुं क्रमेत" " क्रमा क्रमा क्रिमं क्रमिए क्रहि। वरोत्क्रमक्रमट् क्रमतिक्रमादो क्राम। न क्रम कुमते क्रमन करा न च क्रामत" भा० आड्० १४। "वरेक्रमापि वरेक्रमेव क्रम् न क्रमे क्रमाणीक्रमाय। क्रामेंपिच क्रमतिङ् क्रामु क्रमम। विक्रामो भेद क्राम क्रमादि चौरिक्रमे क्रम चंक्रमती क्राम। वोरपि च क्रमाय कुवे क्रमात भा० भा० अ० यो।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने क्रम। क्रमते। क्रमापि क्रमिष्यापि क्रमति च। अतिरिक्तापिक्रमाय चोत्तरा वो च रक्षित भा० भा० ४६८२ची०। "अक्रमामतिक्रमाय क्रामो क्रमुखं क्रमितिक्रमम्" राजा० वृह ८८व।

अति+अति+आविष्कोलातिकुमये क्रम। "न दिक्षमदि क्राम्ब क्रमा कुशा। क्रेम च भा० व १०।१।३ो।

वि+अति+न क्रोड न क्रमये। इव इत्यादाय क्रतिक्राम सं क्रमम्" राजा० क्राम ७ अ। विक्रोम क्रति क्रमे च। न क्रोमाक्रामिरियाक्रमोमावदौको इक्रमक्रमं क्रामा। वैराग्य क्रमितुक्रम क्रकृतीक्रमाय च राजा

क्राम ८क०। "सर्व हि एककाम् क्रामोक्रमक्रमाय क्रम भा० क्रम ४१६को। "विशाते च क्रमिक्रम इहाक०

क्रम्+अति+अक्रमतिक्रमये। "अक्रमोक्रमक्रमय क्रमिक्रम क्रमितुम् भा० ग० ११।यो

अधि+अधिक्रमेन क्रमये

अनु+परिपाश्चा क्रमये। "क्रमा रक्षितैक्षिरहृत विक्रमि भा० ७।४१।२६१।" क्रमितैक्रियुक्राय क्रम क्रमस्क्रामि च" राजा० ३०क०। परिक्रमी क्रमुकन।" क्रमर।।

अप+ अपसरणे क्रम "दिशा देवाक्रमकाय क्रमि भा० भा० ।।।७क्रमो।

अधि+आविष्कोलेन क्रमये क्रम "क्रमविक्रम क्रमेण क्रम भाग्योंकरे क्रम भा० व ८२।अ। "क्रतिक्रमक्रमित क्रमें क्रमुकम् क्रिता भा० क्रम ६ ३क० "क्रामस च "क्रैतापितुमक्रमोरक्षि धीरा क्रमिक्रम क्रामस्क्राम।

अप+अपसरणे हिंसने च क्रम। क्रमाक्रम क्रमेरक्षि-क्रमु" क्र ६।४७।२। क्रमाक्रम हिंसम।" क्राम

अनु+अप+अनपगमने क्रमेन च क्रम। "क्रमाक्रोक्रमाक्रा क० क्रमाकरक्रमो क्रकृतीक्रामक्रमाति क्रम भा० ।।५।११। "क्रतिक्रामे क्रुरक्रमो क्रुतितैक्राम्यक्रमति" भा०।

आ+क्रमण क्रामक्रमे। "क्राक्रामक्रमके क्रमा क्राम क्रारक्राम क्राम्बा ६।८को। क्रारोहणे च क्राक्र-क्रियक्रामितिक्रमादरीक्रम्"कुमा०। क्रमुको क्रमक्रम दीक्षा० विशाक्रोकाने क्राम। "क्रायक्रमक्रम् क्रमी क्रमाक्रमती क्रमम्। क्रायकूर्म रिक्रामीक्रामकृहै धीरक्रमी हाक्र० रामक्रम।। क्रमं क्रमं क्राक्रमी इक्रादि। क्रम्मी क्राक्रा-क्रमि। क्राक्रादिक्रमेक्रमक्रम् क्रमक्रमेक्रितिक्रमेरोक्रमति-क्रीक्रमक्रा। "क्रमक्रम क्रमाक्रम क्रमं दिरक्रामिना" रघ

क्रम्+क्रमे क्रम। 'क्रमक्रम क्रमीक्रमितक्रम क्रकृमक्रम क्र० भा० ।।।।।।२।। क्रमु क्रमवे च "न क्रम क्राक्रा क्रमु क्रमक्रमि उक्रेम क्रमरक्रीक्रम" कुमि। "क्रमिक्रम् क्रमुक्रमे क्रमेनिक्रुपुक्रमाम्" कुमि। "क्रामु क्रमा क्रक्रम क्रक्रीक्रुहुक्रमक्रीक्रामितम् भाक्राम० ११क०। "क्रमिक्रमक्रा क्रमुक्रमक्रे क्रमक्रि" भा० क्रम। क्रमकूमे क्रम। क्रमुक्रम।-क्रेक्रतीक्रेक्रम क्रमये क्रम "क्रीक्रामक्रमाक्रम-क्रमुक्रामिक्रामम् क्रमो भा०

क्रम्+क्रम्+क्रमक्रमक्रमाक्रमरये क्रम०। "क्रमक्रमकूक्रमक्रम क्रमें क्रामा क्रमक्रमक्रामि" भट्ट० भा० १। ।२।

वि+क्रमु+क्रैक्रति क्रति क्रमक्रमु च क्रमुके क्रमक्रमं क्रमी क्रम०

"इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१२।७।१।९।
"व्युत्क्रान्तरसश्रोऽमना" भा० अनु० १२१८श्लो०।
"व्युत्क्रमात् प्रेतभावानि चोत्तोष्टात् धर्म्मभोषित"
ति० त० देवल।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थः।
"उपक्रमस्व पुरुरूपमाभर वाजम्" ऋ० ८।१।४। "उप-
क्रमोपसंहारौ" वेदान्तसा०। "योयस्य विहित क्रम
कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोप
क्रमोज्झिता" बौधा०। गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेप
दम् "भागधेयमुपचक्राम भगवान्दण्डकौशिक" भा० स०
१८अ०। अप्रतिबन्धे उत्साहे दृप्तौ च आत्म०। अपि
उपक्रमते बुद्धि न प्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनाय उप-
क्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि
भवन्ति इत्यर्थः। एवं परापूर्वकस्य वेदनस्य च एष्वर्थेषु
अकर्म्मकता आत्मनेपदस्य। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तद
र्थेषु, परोपपूर्व्वस्यार्थान्तरे च न तङ्। उपसर्गराहित्ये
अन्यार्थेऽपि वा तङ्। क्रामति क्रमते इति। आङि तु
ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः। विपूर्वकस्य विशेषो
वक्ष्यते समादिपूर्व्वकोपगन्तृस्य तत्तदर्थविशिष्टागमनद्यो
तकता। यक्रु समुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे। "कर्म्म न वाजी न्यक-
मीत्" ऋ० ८।२६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा०
अनु+नि+अनुक्रमणे। "सप्तपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा०
३।२।१।१।

निर्(स्)+निःसरणे "निर्गत्य मर्त्त्यो पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात्
प्रभो!" भा०आ०११२अ०। अस्य क्वचिदात्मनेपदित्वम् "याता-
मे। निष्क्रमस्वेति पुन पुनरुवाच ह" भा०व० ९९अ०।
अभि+निर्(स्)+आभिमुख्येन निःसरणे। "अभिनिष्क्रामति
द्वारम्" पा०। "कुमारभिनिष्क्रामति स्रौघ्न कान्यकुब्ज-
द्वारम्" सि० कौ०"प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्त सुग्रीव वा-
अरर्यभा" रामा० किष्कि० ७५अ०

वि+निर्(स्)+विशेषेण नि सरणे "यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
को वै मनुष्योऽहि विनिष्क्रमेत" भा०स०१०७२अ०।
परा+पराक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तप पराक्रम्य व्रत
धारयत्युत्तरम्" अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपो-
पसर्गवत्। सदोत्साहे "पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र
ते भ्रातरोऽनघा" भा० वन० ९।श्लो०। पराक्रम।
परि+भ्रमणे अक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् बहुवेदन"
भा० व० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति
च मयोल्लोकान् सन्त्रासयन् बलात्" भा० ८६।१२।३०।
सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० "मन्त्रानि
समपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १०श्लो०
पर्य्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम" रघुः।
अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परम पद प्रदक्षिणं
प्रक्रामन्ति" भाग०५ २२। १७श्लो०।
प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "य ऋतेन प्रतिक्रामति" शत० ब्रा०
२।४।४।९। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे! प्रति-
क्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।
वि+पादविहरणे अक०आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि०कौ०
"त्रेधा विष्णुरुरुगायोविचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु
न तङ्। वाजिना विक्रामति। "ते विक्रमन्त स्फुरता
रथेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा" भा० आ० १८अ०।
इत्यत्र न तङ् "तमेन महादेव पोद्य गात्रे सुपीडि-
तम्। तेनसा व्यक्रमद्दीपात् चेतस्तस्य विमोहयन्"
भा० द० २९अ०। दीर्घाभाव आर्षः। वीर्य्यातिशयेन
पराक्रमे अक०। "ते यूय त्वरिता सर्वे विक्रमध्वं प्लव-
ङ्गमा" रामा० किष्कि० ५८अ०। तङ् आर्षः। एवं
"शाङ्ख विक्रमसे जेतुम्" भा०स० १९६श्लो० तङ् आर्षं।
"वे पादविहरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि
तङ् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाविविक्रमस्व"
कात्या० २३।३।१।
निर्+वि+विशेषेण नि सरणे। "भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्रा-
म विप्र" भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र सञ्चरणे सक० "कार्मुकं तु परित्य-
ज्य मेष (मकरम्) संक्रमते रवि" ति०त०भवि० पु०। "र-
विसंक्रान्तिरेव च" तत्रैव। "जीव सक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्ध-
नियन्त्रित" भा०व०२०८अ०। तङार्षं। "औपसर्गिकरोगाः
संक्रामन्ति नरान्नरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि
तैलविन्दुरिवाम्भसि" पराशर "कालोऽयं संक्रमितु
द्वितीयम्" रघु। सम्यक् क्रमणे सक०"संक्रामन्तौ बहून्
देशान् शैलांश्च वनानि च" रामा० आर० ७६अ०।
अनु+सम्+आनुरूप्येण आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "इष्टापूर्त्त
मनुसंक्राम विद्वन्!" अथ० १८।२।५।
उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "सविशेषचे हि विधि-

निवेशो विशेषवत्त्वेनावाच अति विशेषे वाचे" इति विनी व्याचचक्षम् पक्षवत्त्वव्याख्यानदशवार्थात अति अति+अम्+अतिभूमन्द् अर्थे निरुक्तौ नाच्य वर्तुलिरवो भ्रमिवंशीन" माघ १।४।। श्लो। "भ्रमिर्वलनर्त्तिरम् ३।२३।१८को भ्रमिर्भ्रमणम् नियत अत्।

भ्रम पु भ्रम–भावादयघञौ अथवा भ्रम भावांलादहिः। १चारविधौ १भारे नेत्र भमी। भेदान्न च दृष्टिदार भ्रमे। २भ्रमे अनुमाने भवत २भावार्थं (वावय चेतु भावात्) पृथगर्थ च भिंद । ०भद्रविशेषादुदिति वार्तिकयोरुदये यथाऽऽदे। भन्न इत्थम नाभ्यवत्थेदादिव १०।११ परत्वम्‌ परास्तरदुमाम्यामध्ये दर्शितम्। विभ्रौ भेदद्रोविवौ भ्रमी भिन्नौ विषय भवः" विश्व। "भवनात् मानवर्णैश मानात्। भवनवैशतका। (सांख्य मतमनावलम्बनादिभ्यो हेतुभूतज्ञानादिदत्तकानादित्वानां भविदिदेशकनका) या भव भा स्वभिरोवर्ती भलोविषय वविवेके भेदे। भवनो माने भविलर्तादिसारे या भव न भ विलक्षण भोरदृष्टाये नीलीरूप वृतज्ञान प्रत्यय विनि मा वा विलगद् अविद्यालक्षण गुणार्थक्षमादिलक्ष- णदृढलक्षणान् भवति नव च भव निवेशे निवे च वा तथा भविहरति नीलापीत १च ।।या भावदोषविना तथा "भ्रान्तिलक्षणवाक्यम मनुष्यावान्तात्" से ।प

भद्रर्दैष्टान्ते भवोत्थलभवोद्भवनवद्य इत्थे. तथ विवर्त- भ्रम्‌, इत्थ इदा ऐ भ्रमनिवर्त्तनमपद्‌ अव्यते तत्‌ भूषण भकारादिवाचकवर्णसम्भावे, भव्याद्वाभाषाम्‌ च भवाय भम्। भ्रादिवत्‌ भ्रमिवर्णविम्बज्ञाने,–किं भवाहृति च दार्यानाम्‌ भ्रमवाक्य च भव भविरोधेन ?–इति। किं वाश्नम्‌ ?–भवनात्‌ भव भवेत्वात्‌ पदार्थानाम्‌ भवाद्य भ्रविति भ्रमे भावयत्‌ भवेन भाद्यभावाद्य भवि च –इत्थं वं भार्ये भव

"भ्रान्तिलक्षणम्‌ भाद्यायां भ्रमभावान्तात्‌–इति कु- विद वचनम्‌ भवताचां भविष्यति भव भवक, च वादु भव। भ्रान्तिलक्षणा किं भविता भवा भेदभावत भ- भावयति (१।१। प्र०)–इत्थ भ्रम्‌। किम्‌ इत्थ भवाय इत्थम्‌ ?। भव इत्यादर्थ विचार भवार्थं भवति दीर्घविना भ्रमाय दोषवति भव भवनार्थं भवो भी भारं भवर्थ नियम्यता दीर्घविना भार्थितो दीर्घवति भाद्यभावोऽर्थ भ्रमक, भवोत्ताप्‌ भवाय भेदाय भवं भोगा, तत्र भेदा दोषविना भवोविन्नो दोषभ

[भवीत्र भ्रमस्य भविदर्शनम्‌ इदाय भवा- भाव भोद्र भवलक्षण भा दीर्घविना भावि) दोषश्च भोगार भ्रमस्य भ्रमस्वरूपजनन्या भावत्व इद भवभावना भाद्यता इत्युभयोर्दोषवति भ्रमवादो च भावार्थं भविता–इति। भविभविष भव भव भवा वो भव भवा भवि विशदाभ्, इत इत भव भवनवा–इति।

तत्र भाव भवाय भ्रमिदर्शनम्‌–इति। भव्यो,वि- भवं न भाव ? न भावा–इति भवा। भाव भवि न भूप –न भाव भव–इति किं भवि ?–भवन प्रमाणनवभावाद्‌–इति। भवाने –भावोऽर्थम भ्रमो- त्थवाचाय भावनैव भवायोत्‌ भवत्ववाद्‌। भाव वेदद्यवेन भावम प्रभवने च भवोऽम्‌ इति. भवन्ते भवति भविनवाद्यवति भवोऽम्‌ इत्यत्र। भविवादैव भत्‌ भार्यभृ–इति वेद। भ्रमवादाभ- विवेको भविवादन। (इत भवम्‌)

भवता भवविवादम इत्थ तत्र किं भव इत भवो विभवो विभवत्र–भविताभवोऽभव भवतावत्तोभौ इति भवता। भवाभावेनाम्‌ भविभवविविदाभ्‌ च तत्‌भवाय भवोत्तिवत्ताद्युपत्तवत्ता–इति विवा- र। भोद्भावश्च इत इति विषय। इत्थं च किं भवतानाम्‌ भव्यत्वभव भावनाभावत्वम्‌(इत भवम्‌)

भव भा भ्रान्तिभावोर्भवं कि भवतो भव भाग? इति विभावद्‌ ? कि वा भो विभिन्ने ?–इति। भवे- भावविभावाद्वयत्ते भव भद्रयाद भवार्थानां विवि- भवद्वारवावा किन भावाविवाल भवाव, भवविवार्थ भावा च भवात्‌ च भवो विभीते इति दूर्वा भवा। भव भवद्भवामोव भवो विभीतो भव विभीतो, भावेन च भूमा, ते भविभवभ भवभावा इतिवादे भावा भाग्रभाव भविभावानां भवि इति विवादा। भवात्‌ भवभवात्म्‌–इति (इत भवम्‌)। भावत्‌ "भवोह" भ

"किम्‌ इत इत भवतम ? इत च भवं भविवादेनै भवित्तर्वाति–इति भव कि – भोदभावभवोऽभवं भव भावे भ भ–भवोद (भेदभावादि) भवो विभीवते इति दूभवभोदि पदार्थानां भवीभवति भव भव वि- वेदभावभ भवभवोहि, च तत्त्व दूभवभवा भवि भवी- भावो भवाका भव च भवभवो च च भवभवा, विवादि

तेन, न वैगुण्यम् । एवं प्रयत्नक्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स एवान्वयितव्य । यथा "जाते यद् ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिमार्ष्टि"-इति अर्थात् पूर्वमभिमार्ष्टव्यम् ततः अञ्जलिना गृहीतव्य, ततो वरो देय, इति, तथा विमोक पूर्वमाम्नात, पश्चात् योग, अर्थात् विपरीत कार्य । याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोऽपेक्ष्यते, यतो देवतोपलक्षणार्थोऽनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदन पक्तव्य । प्रैषप्रैषार्थौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ' भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" ३ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्वत्सानां प्रस्तरानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "पञ्चानां त्वा वातानाम्"-इत्येवमादीनाम् 'एको मम,-इत्येवमादीनाञ्च' भा०

"क्रमेण वा नियम्यत कत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्—'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति'-इति । तत्र संशयः—किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत य पाठक्रम स एव नियम्येत ?-इति । किं प्राप्तम् ?—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियम—इति । एवं प्राप्ते ब्रूम—क्रमेण, एव नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ—इति । कुत ? । तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा स्नायात् अनुलिम्पेत, भुञ्जीत इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाड्वर्थेषु उपदिश्यमानेषु कश्चित् ब्रूयात्,—'देवाय धूपो देय पुष्पाण्यवकारितव्यानि चन्दनेनानुलेपनञ्च उपहारोऽस्मै उपकर्त्तव्य" एव कृते देवस्तुष्यति,—इति, तमनन्तरं प्रतिब्रूते, नैतदेव, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवकारितव्यानि—इति, एवं मन्यते—धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्—इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एव क्रम-इति" भा०

"अशाब्द इति चेत्, स्यादाकाङ्क्षत्वात् । ५ सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अर्थैव गम्यमाने अशाब्द एव क्रमः । कथं ? पदार्थपूर्वको वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रम । स्यात् एतदेव, यदि पदार्थानाम् समूहस्य प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदाय प्रत्यायक,-इत्युक्तं "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय" (१।१।२५ अ०) इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एव चापूर्वांशस्तिरनुपहीयते, इतरथा सापि विप्रलप्येत वदीयन्त इव । दर्शयिष्यति च,-"हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षस,-इति । यदि नियामक पाठक्रम ततो न विधातव्यमेतत् नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थकृते वानुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तस्मात् स्वशब्दमुच्यते" ६ सू०

"एकस्मिन् क्रतावेकत्वात् क्रतु, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुत ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्यत् अनेन शक्यते कर्त्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेद पदार्थान् विधातुम् उपादेय, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेष -विधातुमय समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम् इति, अवश्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्ट स्यात्, अदृष्ट कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति । तस्मात् स्वशब्द क्रम-य एव पदार्थानां वाचक शब्द स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७ सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति, 'व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति"। "व्यत्यस्त षोडशिनं शंसति", "आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यत्यास-इति । तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः—इति । तथा—'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्' प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"—इति कश्चित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोग,, इतरथा सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत । तथा 'वसुर्वीतयो प्रतिहमानयति"—इति, उक्त सति,

वधिकरणेऽपि। प्रतिबन्धकमिति—इति उच्यते नैव वक्ति। चतुर्थेऽपि इत्यपि वा शाब्दमेव निवायकेऽत्र वक्ष्यते वा

अथवा तुल्यभावानां तुल्यानां तन्तुप्रमाणात् ८०१० "गामपीड्ये यस्य मामाथ्यात् यदा मन्यते—इति च्यते। नैव यत्र पोरुषमात्राभोक्तारयो यथा तत्र यत्र पदार्थे यदा पूर्वपदारब्धस्य द्वितीयादेव भवति संयतः— कि तत्र तु द्वितीयोऽपि पदार्थे कार्य स्व ? तत्र द्वितीयादिव कल्पितम्—इति। किं तावत् शाब्दम् निवत्वादिचा शाब्दत्वाभावात् कल्पितम् इति। एवं प्राह्ये प्रम—तत एव कारण अतएव द्वितीया इयोऽपि पदार्थो कारणता—इति। कुतः एतत् ?। तद्भवनात् यदि हि कार्यो प्रमाणभावात् न नियम् इत्यत्र पूर्वार्थं हि विशेषितं अर्थं वा तैर्न विदित यद्भवनं हि भवति पदार्थ एव प्रमाणं यत आप्नु—इति। तद्यदाभवनमात्रानात्र भवत्यकारी किं अर्थ तथापि तु कार्यविशेषमितिम अत्र पदार्थे तद्गुण शास्त्रविशेषस्य शास्त्र भवताम्। अतोऽप्यनिवेश न अवधारणम्—इति यदि द्वितीयं पदार्थयन्तर कारणेन प्रमोऽपिवेदयि मतव्यात् तथा प्रमोत्तरस्य गत्वा।। नतु यथा यदि अधिकरणेवमधिको नियति। उच्यते—यद्भवतामां कारणवाचां कार्येण अधिक च अधिको तुल्यो भवति—इति तत्रात्र तत अर्थनाम वा एवं। तत्र यत्र भवतु कारणप्राधान्य—इति वा

अर्थमिति चतु ८९

इति चेत् अतद्वि प्रमाणादिवन्न्यै न प्रमोत्तरस्य तुल्य इति च नहि—तुल्यभावतुल्य तद्विनत् यव प्रज्ञातिस्य यथा ब्रीहेरिव वा।

"प्रातमात् । ८८ ।

अतोऽयम् प्रकरणेते दर्श च न अनुदितः स्यात् वा। "व्यवनारदेशादि चेत्" ।।८८०

अत अनुत—यथा प्रकरणेऽपि ब्रीहेरिव—इति तत् परिपठ्यताम् वा

आधवचनात् । ८८०

न तैरायतीत् प्रम आदादि, यो नियमेन अनुयानयो हि नियमो अधिकरणवादि अवधारणान्तस्य कल्पनात् वचन न वा।

प्रमाणोऽगुणविनयविरोधेऽपि" ।। ८८०

तथाविधेन अधिकरणस्य प्रमाणार्थं कल्पयेत् प्रियोत्य-बलार्थं तद्विदि च प्रतिकारणम् एव तथादि च वक्ते। तत्र कारणेन तत्तुल्यपरमसु—इति उच्यते। तत्र कारणे विकारणे विमुं अधिकरणतया यत्रो कस्य कार्य अधिकारः ? तत कल्पयतीयाः ? इति। किं तावत् ?— अधिकरणेन—इति। कुतः ? अधिकारणे नियमादि प्रमाणावेदनात् प्राप्ति तत्र प्रमाणे प्राप्तिमात्रम् प्रमाणयो भवति—इति। एवं प्राप्ते उच्यते—पदार्थो कारणस्य भाव्ये तैरैवा यत्र नियमस्य वा एवं यथाकारा। कारः पूर्वमेव प्रमोत्तरस्य आनुपूर्वं हि प्रयोगेण प्रमोत्तरम् तुल्यरस्यम्न्य भवति नियोगिन-मेव—इति। विधवादिवत्। अधिकरणे प्रयोगेण भवति प्राप्त। कारणस्य अधिकार—इति अधिकरणवादम् —इति भवति यदि। प्रमाणावयवकारणादेव कर्म निय-मः—इति तुल्यप्रमाणमेव—इति अथवा यक्ष्यते। ८८० कादाचित्के उच्यते—यत्र प्रयुज्यते—इति कर्म प्रयोजन कर्मणि यदि—कर्मवत्त्वे प्रमाणात् कारणं —इति। अत्र तत्र शास्त्रवत् किम् कर्मोपयोगी इयम् भाव्यत्व ? तत्र व्यवधानात् पूर्वं कर्मणः इति। कुत ?। शास्त्रवत्। एवं प्राप्त प्रमत्व—कर्मणः एवं आनन्तर्य यदि पूर्वम् अधिकरणोपयोगी प्राप्त कर्मणि कार्यं आवश्यक। आदिमं सर्वथा नियत पूर्वं वक्ष्यति इति। नतु दर्शवादि शास्त्रयोगत्वात् शाखान्तरं तत्र हि प्रतिषेधार्थः कर्मणम् कर्मणा अधिकरणेन च अधिकरणस्थानम् तत्र अधिक-रणम् (कर्मवत्) वा

तत्कारणेन नानात्वं सर्वत्वात्" ।।८८०

कारणानि यत्र कर्मणि हि विदेहम् विधानम् इति पठ्यते। तत्र कर्म कः—किं पौर्वदेहस्य प्रयत्न वा ? तत तु देहस्य ?—इति। नियमादिस्य कारणस्य नाना-त्वात् अधिकरण—इति प्राप्ते पूर्वः—तत्कारणेन वा नि-यमा स्थात्—इति पौर्वदेहस्य हि पूर्वं कारणवत्कारणयो: प्रमाणार्थं यथो देहो यदव्यतो इति। तथा हि दैवस्य पूर्वं प्रयोगेन अधिकरणम् तथाप् पौर्वदेहस्य पूर्वं यतः कार्यः यथा हि प्रमाणवचना सर्वत्र च-तुर्णाम् तदृशता यो कार्यविकल्पनं कारणवाद् यद् कार्यं नैवतोऽपिदेवोऽपि कारणं स्यात्। वा

प्रमणो तु कामनत्वात् प्रमाणं प्रमेय च" ।।८८०

"दर्शपूर्णमासयो पूर्वमौपधधर्मा समाम्नाता, तत आज्यस्य। तत्र सन्देह,—किम् अग्नीषोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्मा कर्त्तव्या। उत यथापठम?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य पूर्वम्, इति प्राप्ते ब्रूम,-प्रकृतौ यथापाठ प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रम, स अन्यथा क्रियमाणो बाधित स्यात, सङ्गस्य पुनरुपसहर्त्यात्क प्रयोगवचन स्वक्रमेण पदार्थे सन्निकर्षेण न बाधितो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वशब्द —"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता मृग्या' भा॰

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः स" १६ सू॰

"दर्शपूर्णमासयो,आग्नेयस्य पूर्व मन्त्रपाठ, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देह -कतम पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अनियम, नियमकारिण शास्त्रस्य अभावात् इति।

एव प्राप्ते ब्रूम मन्त्रपाठो बलीयान्। कुत? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्य, तदस्य सामर्थ्य येन मन्त्र प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। नन च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-उत्पत्तिदेश स 'अपरमपि तस्य प्रयोजन कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति' भा॰

"तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधान स्यात्" १७सू॰

"अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टि,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरु'—इति। तत्र सन्देह —किम् आग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्व धर्मा कार्य्या, चोदको बलवत्तर, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयागविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात्?—इति। किम् प्राप्तम्?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधान स्यात्' 'तद्वचनात्'—तेन साधाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन सन्निहितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्ष, तद्धर्माणां च आनुमानिक चोदकेन हि स प्राप्त। तस्मात् प्रत्यक्ष प्रयोगवचनो बलवत्तर, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा॰

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति" १८सू॰

"दुस्थाङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुत?। प्रकृत्यन्वयात्' यादृश्याः प्रकृतौ धर्मा, तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृता स्यु?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तर, स हि उत्पादयति प्रापयति च। प्राप्तिमात्र अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्न प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकाल पूर्वप्राप्त न बाधितुमर्हति चोदक, प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्मा तत आज्यस्य" भा॰।

एतञ्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्या दर्शित यथा

"अग्निहोत्र जुहोति यवागू पचतीत्यादौ अनुष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्रमनियम तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रमनियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्त्तिका क्रमा। १श्रुतिरानन्तर्य्यबोधकमथशब्दक्त्वाप्रत्ययादिकम्। २अर्थ प्रयोजन,३पठनं पाठक्रम' ४स्थान स्वस्थानस्थिति, यथा आश्विनक्रतूहसामीप्य सवनीयपशो,। स्थान स्वोत्पत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्य प्रधान कर्म्म। ६प्रवृत्ति प्रवर्त्तकक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्धितेन प्रवृत्तिगम्यस्याभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्व सूचित तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीनां क्रमज्ञापकताबाधकस्थलानि बहूनि उक्तानितानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिलप्रमाणस्थलार्थविवेचनेन व्यक्तीभविष्यत्त्वाञ्च न लिखितानि। तत्र श्रुतितोय था "द्वादशाहसत्रयागे "अध्वर्युर्गृहपति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति ततउद्गातार ततो होतारमिति 'आनन्तर्य्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते। यथा वा "हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया अथ वक्षस" इति अथशब्देन। अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात्। एवमेषा पूर्व्व त उत्तरोत्तर दुर्ब्बल बोध्यम्। ननु यादि शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाऽभावेन कथ विधेयत्व तदिदमुक्त प्रापकप्रमाणाभावादिति चेदुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूप दधिद्रव्य क्रियाविशेषण सद्विधीयते दधिसाधनक होम कुर्य्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमोविधीयते। तथा च उक्तम् "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्य तत्प्रधानत्वात्"आनुपूर्व्य श्रुतिगम्य विधिगम्य तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वात। तञ्च क्वचित् श्रुतशब्दादर्थादित क्वचिन्नार्थादितोऽनुमानादिति विवेक। इत्थञ्च श्रुतिगम्य श्रुति

[illegible]

प्रथममुपस्थापकत्वाभावात् प्रतिनिर्दिष्टक्रमेणाश्रयणम्। तदुक्तम् "आग्नेयप्रकरणेनाम्नी पर्युपाप्यते यत्र। इतरत्रापि न स्यामाच्चोपस्थाप्येत केनचित्। तयोक्तौ प्रवृत्तौ तु क्रमोऽभ्यासोमनीषिभिः"। स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्वणधर्मातिदेशात् कुशाभावाभावा मुष्ठान तत्र पार्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथैवानुष्ठानमिष्यते तथा शास्त्रदीपिकादि मीमांसानिबन्धानमाद्य स्वरूपोपकारित्वात् स्थान पदार्थसम्बन्धाद्यागात् प्रयोगार्थत्वे स्थानस्यैव नाऽनेन क्रमाभावात् "प्रकृतिवद्विकृतिरिति" न्यायेनैव तदभावात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चेत्यनन्दाप्यहेयम्। मुख्यक्रमादस्य चलवान्।

५ उत्पादन। चित्रयागे सप्तदशविधा मध्ये चतुर्थपञ्चमावित्यमाम्नायेते "सारस्वती भवत" इति एतद्विर्देवत्यं मिथुनमिति" वाक्यशेषात् स्त्रीपुंदैवत्यं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रेणैकशेषात् देवतायोर्न प्रत्ययाप्रभ्यते न योश्च यागयोर्निर्वापादयो धर्माविधिमात्रा तत्र स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वाप कार्य्य इति संशय। एतच्चन्यथपदसंस्थानप्रवृत्तीनां अन्यतमस्याऽपि प्रक्रमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "मुख्यक्रमेण चाङ्गाना तदर्थत्वात्" सू०। मुख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमोऽपाद्य तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिपरास्यादिति यावत् होतृकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्वमाम्नात "पार्थिवाभ सरस्वत" इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवताकस्य होमस्य प्रथममनुष्ठान पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठान प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्य्यं युक्तमिति भाव। अन्यत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययो प्रवृत्तिस्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावर्त्तिकनियमसम्भवे किमिति मुख्यक्रमादपि नियम उक्तातीति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासयो साम्नाय्यस्य दधिपयोरूपयोर्धर्मा साम्नायाहरणादय पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तत्राग्नेयस्य धर्मा निर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठक्रमात् प्रथममाग्नेयहोम पश्चात् साम्नाय्यस्येति विपरीता प्रवृत्ति तत्र किं मुख्यक्रमात् प्रथममाग्नेयस्याभिघारणादिधर्माणा मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किं वा भूतभाविप्रवृत्तिप्रथमादनियम इति प्राप्ते मुख्यक्रमाभिधानम्। तथात्र मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणम एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यद्वदनुष्ठानमेव अव्यवधानं स्यादितरथा तु पश्चात् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यादतो मुख्यक्रमेण नियमो। इत्यादि विशेष मुख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां मिथ प्रत्यासत्तिरिति।

६ प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादय संस्कारा विहिता उपाकरण प्रोक्षण नियोजनं रूपेणाऽऽवेन तत्र चोदनो पशाबुपक्रम इदमेव समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कार उत उपक्रमाद्युपे नियोजनसंस्कार पश्चात् कर्त्तव्यः? इति तत्रापि नियमकारिणा श्रुत्यर्थपठनादीनामभावादयाति क्रमनियम ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू०। तुल्यकालानामेककालप्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छात प्रवृत्ते तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमो ग्राह्य। अतएव स्वेच्छातो यस्य पशो प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमं नियोजनादि कार्य्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्यापीत्यर्थ। प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात्। अयमभिप्राय प्रावर्त्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयो प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पशूनामेकैकसंस्कारस्य व्यवधानं भवति तच्चाभ्युनुज्ञात सप्तदशे विधानात् प्रावर्त्तिकक्रम परित्यज्य पशूनामां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भि पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् तच्च नाभ्यनुज्ञातम् तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात्। अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपीति"। कात्यायनश्रौतसूत्र १।५।१ सूत्रादौ तद्भाष्ये च क्रमविशेषास्तेषां प्रमाणञ्चोक्तं यथा

"कर्म्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात्" सू०। आनुपूर्व्यं पौर्वापर्य्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्म्मणामिति अन्वाधानादीनामङ्गकर्म्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति। कुत? युगपद्भावात् अतस्तान्यङ्गानि

"विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" ५ सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रम एव बलीयान् न पाठक्रमः । कुतः ? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थोपित्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः । तेन पूर्वं चोदनम् यवाग्वा द्रव्यया गाथया यत्कार्यमिति । अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "संस्थिते यज्ञे दाक्षस्य तर्पयितवै सूयादिति" (शत०ब्रा०१।७।१।८)श्रुतिः कर्मणि समाप्ते संप्रतिष्ठिते पाठक्रमात्तु स्थितत्वात् पवात् मार्गत्वाच्चत्वारश्च पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमित्याशङ्कायां सूत्रमाह भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ६ सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठक्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते कर्मणि वैधोऽङ्गारणम् न पाठक्रमेण । कुतः आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य अर्थात्कृते प्रत्यक्षत्वादिति शेषः, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति । पाठक्रमे त्वनुमानम् अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेया यतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति । दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम् । अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एवम् "सप्तादेव दशमो पष्ठो स्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (शं०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्युदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने क्रियते? उत श्रुतिबलाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिबलात्तु दशमे इति सिध्यति । अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमस्य च परस्पर विरोधो भवति । यथाज्याधिश्रयणे "सोऽयाज्यमधिश्रयतीमे स्थेति" अधिश्रयणं विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जं स्थेति" (शत०ब्रा०१।२।२।१६) चोदनापाठक्रमः । मन्त्रपाठे आज्याधिश्रयणमन्त्रानन्तरं "घर्मोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) पत्नीसन्नहनमन्त्रान् मन्त्रगणं पठित्वा आज्योद्वासनमन्त्र "ऊर्जं स्थेति" पठितः । पूर्वाधिकरणे हि क्रमाश्रुते प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अतोऽभयोः प्रत्यक्षत्वात्किं चोदनापाठक्रमेणाज्योद्वासनं कर्त्तव्यमुत मन्त्रपाठक्रमेणेति संशये सूत्रमाह" भा० "मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात्" ७सू० । "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रबलम् मन्त्रपाठ एव बलवानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्म्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदनावाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सन्निकृष्टः चोदनापाठस्तु विप्रकृष्टः । तथा हि समिधो यजति"(शत०ब्रा०१।५।३।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः, सोऽनुष्ठानवेलायां येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन पदार्थानुष्ठानवेलायां स पदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयः स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दर्शपूर्णमासकर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषणपदार्थं विधायकं वाक्यं बोधयति तेन वाक्यबोधितेन पदार्थविशेषेण स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ प्रतिज्ञेव द्वितीयं पदार्थं स्मारयति तदीयाः यन्त्रानन्तरेण स्मृतेषु पौर्वापर्य्यस्मरणात्क्रमत्वात् कि तदनुष्ठानोत्तरकाले योऽसौ क्रतमानोऽनुष्ठीयते समिद्यागोऽयं कृत इति स चानोच्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)।।५।३।६। ब्राह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तत्र स्मृतः प्रातुत्तरम् "तनूनपातं यजति"(?) तत् स्मारयति कुतः ? पाठात् तत्र पर हि तत्पाठितमिति तदनन्तरं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तत्र कार्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा विरमितव्यापारं प्रयोगकालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम् । अथ मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठे विप्रकर्षः । तत्र उत्तरान्तःकृतः प्रयुज्यमानं परिसमाप्यमानम् उत्तरं मन्त्रं पर्य्युपस्थापयति । स चोत्तरो मन्त्रः पर्य्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्य्युपस्थापयन्नेव पर्य्युपतिष्ठते । तस्मात्स्वाचोदनान्तरापेक्षाभावात्सन्निकर्षः । एतदुक्तं भवति स्मारकत्वेन तावत्तुल्यत्वम् न च मन्त्रे सम्यगर्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीति मन्त्रोच्चारणमन्तरेण निर्वपणमनुतिष्ठति यमकर्त्ता कर्म करोति किं तु मन्त्रस्मृतिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूत सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति सन्निकृष्टः । विप्रकृष्टाच्च सन्निकृष्टं बलवदित्येव प्राप्ते प्राह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८सू० । "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तन्न कुतः ? समत्वात् मन्त्रपाठचोदनापाठयोः । कथमुभयोः समता उच्यते मन्त्राः कर्मणि क्रियमाणस्य कर्म्मणः स्मरणार्थे प्रयुज्यन्ते, चोदना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनाया प्राप्तिः पूर्व्वम् यतः पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मरणार्थं मन्त्रः प्रयुज्यते अतः समत्वमेवमादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९सू० "तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान् । कुतः ?

प्रोक्षणादावपि । अथ मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यदाङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्तिरनुगृहीता भवति यत्र अङ्गप्रधानयोर्यदनुष्ठानमेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पदार्थान्तरेण प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बहूनि पूर्वोऽपि भवन्ति समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोदाकरणादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्तनीयाः । तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि? सर्वेषामुपाकरणं यत्र कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा तत सर्वेषां नियोजनमित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यत कुतश्चित् पशोरारम्भः कर्त्तव्यः । द्वितीयश्च पदार्थो नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरब्धः तत एवारम्भणीयः? उत तत्राप्यनियम एवेति? तत्र क्रमनियमकारणानां श्रुत्यर्थपाठादीनामभावादनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उत्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः? पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्वे पदार्थाः प्रधानकालास विप्रकृष्टव्याः कथं? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यं चरन्तः" इत्यादिषु प्रधानमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहितं भावयेद्यागेनेत्यर्थ इति हि यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कार्यत्वं श्रूयते किं तु प्रधानेन स्वर्गः कार्य इति करणविभक्तिनिर्देशाद्यागेनेष्टं कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं इतिकर्त्तव्यताकेन कर्त्तुं शक्यते नान्यथा । तस्मात्त्रितयस्य फलकरणेतिकर्त्तव्यस्य युगपद्व्यक्तेस्तत्प्रधानेन कर्तव्यतयोच्यते । ततोऽन्यथा करणेतिकर्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पदार्थाङ्गापि करणं भवति । तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे अयमेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेतिकर्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं वानुग्राहकं भवति । तेन यद्यवस्तु ध्यामेककालतैषां त्रयाणाम् । तत प्रधाने सेतिकर्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्त्ता बहूनि प्रधानानि इतिकर्तव्यतो वा असमर्थः कर्त्तुं, यौगपद्येनेत्यवश्यम्भावी क्रियाणामपि विप्रकर्षः । इतरेणापि विप्रकर्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरव्यवहिततया यावान् कालो व्याप्यते तावानेक कालः तावति च काले सर्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अनवधारणविधिप्रसङ्गात् । तेन तत्कालत्वेनैषां साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रुत्यादिभिः किं क्रियते? अनियतक्रमेणानुष्ठाने प्राप्तेऽतीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात् प्रयोगविधिर्नैकक्षणवर्त्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकीर्षितमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् । करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गानां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । तत्राग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । तेनैवमप्यनुभाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः अव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्द्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिताः केचिद्बहुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि अन्वन्वाधानादि प्रागुपाकरणात् साधारणत्वात् सर्वपशूनां सह अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारकास्तन्त्रे प्राप्तिपरावर्तयितव्या अपि साहित्येनैव पशुभिरनुभवितव्याः । यदैकस्योपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कुत? सहचोदितत्वात्पशूनां प्राप्तानाम् । तत्रैव सहानुभवितव्ये सति यत्र पशौ प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्राथम्येन पठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूप स्तात्पर्ये तथापि सहवचनादेव एकविप्रकर्षवधिरव्यवहितं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्विप्रकृष्टोपाकरणक्षणैर्व्यवहितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृतीयादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानात्मीयान् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयैः पूर्वोपाकृतानामेकविंशते पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीयं पदार्थमपेक्षते । तदेव संनिपत्योपकारकाणामोच्च ईदृशी एकविंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानं प्रत्यनि भवति । ततश्च यावद्भिर्नाव्यवहितं सर्वैः पदार्थं कर्त्तुं तावद्भिर्व्यवधानमगत्यावश्यं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् । यद्येक पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं सर्वेषु तृतीयादिष्वपि पदार्थेषु योज्यम् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वपि समाश्रयितव्य इत्ययं क्रमः अय प-

[illegible]

रिदं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिजन्यार्थयोगशब्दरूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तव्यत्व प्रतीयते। एवं, हौत्र जुहोति औद्गात्रं जुहोतीत्यादौ हौत्रादेर्होमकर्तृत्व प्रतीयते। होता ऋग्वेदी अध्वर्युर्यजुर्वेदी उद्गाता सामवेदी "अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विद क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्ति प्रमाणाभावात् असएवोक्त भट्टपादै "पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकविशिष्ट पुनः कर्त्ता वाच्योनान्यस्य कस्यचित्"। पाकविशिष्ट पाकयिविशिष्ट

शवरभाष्ये उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्।। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानादि आम्नात, यदि प्रकरण बलवत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रम, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत् प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुत ?। न तावत् विशेषमुपलभामहे,नायमस्मात् इद बलीय -इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरण वाक्येन बाधित, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति"। "एव प्राप्ते ब्रूम,—प्रकरण क्रमात् बलीय । कुत!। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्ष ।। प्रकरणवत साकाङ्क्षत्वात तत्सन्निधानाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यवक्तव्येन एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवत , क्रमेण आम्नातेन, अनेकत्राम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्र हि क्रमः तत्र सन्निधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधाधाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमस्ति —इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवत प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोध। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्ष साकाङ्क्षत्व, क्रमस्यानुमानिको बाधितुमर्हति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् श्रुत्यर्थ—इति सन्निकृष्ट प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो, विप्रकृष्ट क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयो प्रकरण बलवत्तरम्—इति"।

"अथ यदुक्त,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुपपत्तौ न्याय्यो, न बाधित बाधितव्यम्—इति"।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरण। किं बलवत्तरम्।—इति। पौरोडाशिकम्—इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे"—इति शुन्धनार्थो मन्त्र समाम्नात। तत्र सन्दिह्यते,-किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य ,(मन्त्र) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सान्नाय्यपात्राणाम् ?—इति। किं तावत् प्राप्तम् ?—तुल्यबले एते कारणे स्याताम्। कुत ? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रम प्रकरणेनापि इति"। "एव प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान्। कुत ?। अर्थविप्रकर्षात्। क पुनरत्रार्थविप्रकर्ष ?। निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकस्य शब्द समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पञ्चविंशसोमयागावयवा परस्परनिरपेक्षा अपि प्रत्येक फलवन्तः सप्रधानाः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्य कश्चित् सोमयागविशेष तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अक्षैर्दीव्यति राजन्य जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति" जिनाति जयति। शौनःशेप बह्वृचब्राह्मणे आम्नात शुनःशेपमुनिविषयमुपाख्यानमिति माधवाचार्य। एतेन शुन शेपमुनेश्चरित्र पुराणप्रसिद्धमित्युदीच्यव्याख्यान निरस्त, वैदिके कर्म्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च "शौनःशेप शृणोतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्य्यादिभिर्वेदवैराख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सान्निध्यरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्व लभ्यते प्रकरणात्तु सर्व्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयस्य यज्ञयागात्मक इति तत्र सर्व्वेषामङ्गत्व, सर्व्वाङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्व्वयागजन्यफलाभिरक्षा पूर्व्वोपकारद्वारा सर्व्वोपकारकत्वम्। अत्र आकाङ्क्षायाः प्रत्यासत्तिवाक्यलिङ्गश्रुतिरूपविलम्बकल्पन व्यवधानम् अभिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिन्यायात् अतिदिष्टै प्रकृतीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरिति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीनां कल्पनीयतया चतुर्भिर्व्यवहितमङ्गत्वमित्यतः प्रकरणाद्विलम्बेन बोधक स्थान दुर्बलमिति। तथाच

[illegible]

[illegible]

ङ्गीकृतक्रमेण स्नातव्यम्" "तदुपग्रहणार्थं मया क्रमः सङ्गीकृत" "सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा नि॰ तृत" इति च प्रसृत॰ भरतस्तैव । परिपाट्याम् "प्रथक्रमे वक्रमनुलिङ्गक्रम" रघुः "नैवक्रमेणोपररोध सूर्य्यम्" रघु । "सक्रमेणांशुपरिपाट्या" स॰ छु॰। आनुपूर्व्ये "क्रमाद्गतप्रचयरोस्य्योपमा" "रघु क्रमादुग्रौवनभिन्नशैशव" रघु । आनुपूर्व्यी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र पदस्यानुपूर्वी अव्यवहितोत्तरोच्चार्य्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततो यौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणाम्, विद्यानान्तु वेदपूर्व्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात् । एवं पदार्थगतानुपूर्व्यं विशेष यथायथमूह्यं । सच अयुगपत्त्वाय । "अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति" सर्व्व॰ स॰ बौ॰ द॰ । "क्रमशास्त्र क्रमाभिधानव्याप्तम्" दायभाग । अनुष्ठाने । "इत्थमस्य विततक्रमे क्रतौ" माघः "विततक्रमे विततानुष्ठाने" मल्लि॰ । १०विन्यासे "उत्क्रान्तवर्ण्णक्रमधूसराणाम्" रघु । "उत्क्रान्तवर्णक्रमाः शीर्णवर्णविन्यासाः" मल्लि॰ । ११पद्मे च न॰ "क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमं चरणपद्मयोरिति विश्वोक्तेः पादे क्लीबतापि ।

क्रमक त्रि॰ क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा॰ वुन् । १वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च ।

क्रमजित् पु॰ नृपभेदे "अनूपराजोऽश्वर्षः क्रमजिच्च सुदर्शनः" भा॰ स॰ ४अ॰ ।

क्रमज्या स्त्री ज्योतिषोक्ते स्पष्टाधिकारे सि॰ शि॰ उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तन्मानं तत्रोक्तं यथा

"तत्त्वाश्विनो नन्दसमुद्रवेदाश्चन्द्राद्रिषट्का गगनाङ्कनागाः पञ्चाभ्ररुद्रास्तिथिविश्वतुल्या आद्या निरुक्ता भवबाणचन्द्राः । मन्दाग्नमौर्व्वीरभुजो दिगङ्कचन्द्रा हुताशाभ्रकृपूर्णदस्राः । शरङ्गषट्काक्षतयः कुरामसिद्धा शराष्टपुयमाः क्रमेण । गजाश्विभान्यङ्कशराष्टदस्रास्तुरङ्गखभ्रपनरलोचनानि । अम्भोधिकुभ्रभ्रगुणास्तुरङ्गशैलेन्दुरामा रसभूतदस्ना । कुदन्तलोका द्विरङ्गदेवा गोऽब्धाब्धिलोकाः कृगुणाब्धिरामाः । भुजङ्गलोकाब्धिगुणाः क्रमज्याः" सू॰ "इह हि स्पष्टीकरणप्रभृति सर्व्वकर्मार्धज्याभिः प्रतिपाद्यते । यतो वृत्तमध्ये कोऽप्यवयवभूतः प्रदेशो मध्यमं कर्णेनोच्यते । तस्मान्मध्यसूत्रात् तिर्यक्स्थोपरि ज्यावयेऽर्द्धज्याप्ते भवति । अतोऽर्धज्याभिः सर्व्वं कर्म । तत्र भगणकलाह्नितवृत्तचतुर्थांशे द्वे शतान्येव चतुर्विंशतिज्यार्धानि भवन्ति" प्रमिता॰ । २४क्रमज्याशाश्व यथा

२२५ । ४४९ । ६७१ । ८९० । ११०५ ।१३१५ ।१५२० । १७१९ । १९१० । २०९३ । २२६७ । २४३१ । २५८५ । २७२८ । २८५९ । २९७७ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ । ३३२१ । ३३७२ । ३४०९ । ३४३१ । ३४३८ ।

तासां तथामानं समर्थितं सू॰ सि॰ रङ्गनाथाभ्यां यथा "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते । तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद्द्वितीयकम् । आद्येनैव क्रमात् पिण्डान् भक्ता लब्धोनसंयुता । खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्ज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी" सू॰ सि॰ ।

"एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमो ऽयमंशस्त्याश्विमित॰ २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकं कथ्यते तद्भिन्नं । तत्र प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्ताल्लब्धेन हीनमन्यस्याभावात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथममेकोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति । प्रथमज्यार्धपिण्डेन । एवमुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्ता लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका अशिवाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा अविद्धपिण्डा भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४९ । तत्र प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रहणस्य साम्प्रदायिकत्वात् । फलैक्येन ३हीन प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४९ युतस्तृतीयम् ६७१ । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युतं जातं सर्व्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१९ अनेन तृतीयं ६७१युतं चतुर्थम् ८९० । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्व्वलब्धैक्येन ५हीनं प्रथमखण्डरूपं २१९ ज्यान्तररूपखण्डकमतेन ४ हीनं २१५ चतुर्थे ८९० युतं पञ्चमं ११०५ एवमन्येऽपि । यथोक्तरीत्याऽसङ्ख्यखण्डानां सम्भवात् खण्डनियममाह स्युरिति । एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्याका ज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदधिकाः । "एकत्रिंशाद्विंशाद्वा पञ्चात् पञ्चदशादपि । सप्तमाद्वादशात् सप्तदशाच्चार्धोत्तरं मतम्" इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तस्थलेऽर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इतिध्येयम् । गणितस्याविक्षततयात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः ? इत्यत आह क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

[illegible]

क्रमिघ्न न० क्रमिं हन्ति हन–टक्। विडङ्गे रत्नमा०। २क्र- मिनाशकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्रमिज न० क्रमिभ्यो जायते जन–ड। १अगुरुचन्दने अमर० २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिशत्रु पु० क्रमेः शत्रुरिव। विडङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन्। गुवाके त्रिकाण्डशेष०

क्रमुक पु० क्रम–उन् स्वार्थे कन्। १पट्टिकालोध्रे २गुवाक- वृक्षे ३भद्रमुस्तके च अमर० ४भद्रमुस्तके ५कार्पासिका- फले न० मेदि० अथ राजनिघण्टौ क्रमुके उक्ता "वाराहराजकर्णं चादिरकदरकाश्चमन्दक्रमुकोत्पाद्य क्रमुके गामशाराद्रिविक्ष्वेष गुणपुर्णविनाशन। गेहपाण्डु- मयहरं कफमेदोविषोयप" राज० तद्गुणा उक्ता "पाखादिगाढकठका यशश्वात्" भाव० गौरा० ङीप्। ६गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर त्रि० इत०। क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने। तत क्रमा० तदेव्यधीते वा ठक्। क्रामेतरक तदध्येतरि तदध्येतरि च त्रि०

क्रमेलक पु स्त्री० क्रामति क्रम–विच् एलति एल अच् कर्म०। उष्ट्रे स्वार्थे क। तत्रार्थे। उभयत्र जातित्वात् ङीप्।

क्रय पु० क्री–भावे अच्। पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना)। प्रतिरूपद्रव्य दानेन तथाविधे तु न क्रयव्यवहार इत्यत द्रव्यपद- मभूता पणपूरणेत्युक्तम्। क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्व- स्वामिस्वत्वनाशादेव भवति सति तन्नाशत्वे सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रीते स्वतोत्पत्त्य- भावात् अतोमूल्यदानेन तन्नाशस्यापाकरणम्। तस्य च स्व- त्वहेतुत्वम् "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयो- जय। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृते "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गोतम- स्मरणाच्च। क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा "सप्त स्वावरागमोपायान् प्रदर्श्य तत्र भुक्तेः प्रामाण्य- माह बृहस्पतिः। विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्यभार्या- न्वयागतम्। सपिण्डस्याप्रजस्यांश स्थावरं सप्तधा मतम्। विद्यमत्रक्रयाधाने रिक्थशौर्य्य प्रवेदनात्। प्राप्ते सप्त- विधे भोग आगम सिद्धिमाप्नुयात्"। विद्यया प्रतपवादिकमयोजिकया आसोपाय क्रयःप- सिद्ध बन्धो बन्धक सोपाधिकस्वत्वहेतुम दायश्च

पाल्यनिकस्वत्वहेतुत्वादन्यत्रास्य विवेचनीयम्। क्रय बन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम्। शौर्य्यागतं युद्धार्जि- तम्। भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम्। अन्वयागतं पि- त्रादिक्रमोपात्तम्। अप्रजस्य सपिण्डस्यांश रिक्थहरा- न्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम्। मित्र- त्वादिना प्रागुक्तानेव सप्त स्वावरागमोपायाननूद्य तत्र भो- गस्य प्रामाण्यं विधीयते। तत्र प्रवेदन विवाह। स एव "क्रमागतं प्रापणिकं क्रयाधानागमान्वितम्। एव विपस्तु यो भोग स तु सिद्धिमवाप्नुयात्। अविभागक्रयप्राप्तं पितृलब्धन्तु राजत। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या चाविप्रवेषया। प्राप्तमात्रं येन भुक्तं लोकश्याविरिच- न्दिनम्। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति चाविप्रवेषया तथा। आध्यागमात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी। विंश- त्यब्दस्वविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्"। मूल्य दास्यामीति नियम कृत्वापि प्रगृह्यापि क्रयसि- द्धि: यथाह विवादचि० कात्या० "पण्य गृहीत्वा योमूल्य- मदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धि- माप्नुयात्" अत्र विषये केलस्यापवादमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं का- रयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"। तस्मात्तु क्रयकालस्य अनुक्रय शब्दैर्दर्शितः"। वैदिककर्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यज- मानस्यैवाधिकार यथाह क्रयाधिकरणे जै०सू०भा०

"स्वामिकर्म परिक्रय कर्मणस्तदर्थत्वात्" ३।८।१ सू०।

"अस्ति परिक्रय ज्योतिष्टोमे "द्वादशशतं दक्षिणा पूर्व- भावयो अध्याहार्यम्"। तत्र सन्देहः किम् अध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ? इति। किं प्राप्तम्? समाख्यानात् अध्वर्युणा,-इति प्राप्ते ब्रूम,-'स्वा- मिकर्म परिक्रयः' कस्मात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमान यस्य फलकामः, तेन स्वय कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, तत स्वय सर्वं करोमि इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात्। तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शवरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" २सू०

"किम् एव उत्सर्गः ? न इत्युच्यते,-'वचनात् इतरेषां स्यात्'। यत्र वचन भवति, तत्र वचनप्रा- माण्यात् भवति परिक्रय,-'य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्'-इति" भा०।

सोमादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया क्रीणां पिता विक्रीतस्यात

प्रादिना च श्रीमन्मद्गुरुपादिकामावे मयाधिकारिण वाचीनामवहुलो वक्तव्यार्थविचार इत्येवद् वे ३। ३।। एतादृशी चार्ये च मनयार्थिनं यथा

"गुरुपरम्परातु हर्ता खाय गुरुवंशज मतविशेषा- त्माम् मान्यत्वं कोषो गुरु। यथाप्योमितात् ।१०७(पू॰)

इंद्रो ह दास्त् अधिकार। गुरुपरम्पराम् गुरु- वनो हि गुर्वादीन हिंस। गुरुवंशज च तत्त् यथा 'श्रीहिरिकमेव कौरैमेव—इत्येवमादि। अथवा अनुमत्यं मूला 'मतविशेषाणां मतविशेषवंशजा हि भिन्न। भिन्ना विशुद्धिमो,प्रथमो च—शुद्धिम विशुद्धिमाव हि मनायावर्णोविक्व। शीलताव चतु मनानाम्। विप्रो हि भूयो, 'मयाविशेषं इति दुषो दृष्टाव "वार्णे मोचितुम्—इति च। न च यत्तद् इत्यर्थं—यदि बाधनवेतव्यार्थं प्रसिद्धार्थेति। एवं गुरुः। यथाव श्रीमित कोवाणु"वा "मयाव मम वैदर्थनम्" ।।१८०

"वा तथा चीना वशी अथाच पर्ति—इति शुक्ला पर्वति" वा

"मात्मन्दिर् यथान्मनम् ।।१४ (वा कि॰) "वा च वदन्ता महोपमावेन वा कर्मेण वा यमम् यथा- र्थितं मेन यवनो—इति। अन्यत्रैत—वरदसा च वा यता हि वा यमक यमूना यता मन् मतीर्थ नहिं मन्दः। अपि च वाभिमतत्वा कर्म कर्तव्य न च परिणाम वावनातीति वचमु। अत् तथा चान च यता देव दवाचनी मनु तव देव वा प्रसिद्धपर्वति—इति। एवं च वदति नाकी दावक न मन निष्ठ वा। एवं वद है। इसे वर्णनिकमणि यत है यथा महवम्" इति वा

यदेवतापरेवम् ।।१६० (पि) गुरुमनाम आत्मनीयति। न च वरदति—निर्देया कोन—इति ह यतो विधा यथोक्तावारिवेनम् नृशिलाचनम् वचया यथा वतिमन यथार्थेमाति वृत्तिविशेषाव यथार्थिका वरणम्, यदि च विवहरणानामा वरणा निर्देया च काम यथेन—इत्यं भी यदि न यथेन सम वचना वृत्तिर्वर्ति। न च तन्—वाचम्। अथाव यथाविधी यमी च विवनापीयन गुरु परितुष्टी यत् यथेन च—इति" वा॰

"वर्षेन च वर्णेनावात्" ।।१८२

वर्षेन च यदा यथेष्टं यावि एवं दावनाति।

वेदाद् विधी—"वर्षे" च वर्णे च वाचि च न यदि परित्यक्तः—इति। अत एवाह, 'वावादेये निर्देया- इति वर्णवाचनार्थं निष्ठ यमम् यथावतेव वृत्ति- रेकिम्। यथान् यथावमन्त्राम् यदेव मवादेव वचने- वंमनदावादविवृत्तम् वा

'ममत्व वर्णविमलम्'' ।१८४ ।(वा॰कि)

वन पुरः भूयो—वर्णवाक ह मन वाचो पुरा—इति, यतो हि चतुर्णीवनवानवो भवति। निवन विर् तर्व मयवर्णविवर्यं, शीलनाम् यथोमनाव कर्ता इति। वर्णे च वर्णितम्य विधुव माहवम्यां। यथाव वनि- व्यो वितम्—इति वा

"व्यवनापि दर्शयति ।।१८

'वमो हि वाचिवमन्द्र देव—इत्येव तवगुण विधी। यथा "मदा वमो। यथावमपि यथीतो हि ममा वदतात यथा। वदव्यावानात् देवर्वाचनाले'' वा॰।

"वाक्तोमु यथावदेवक काम् ।१८४

वाचानुमानामि इवनी—इत्येवं वाच् विनाम्। अत च मन्त्र—[illegible] गुरु वमी यथेन गुरु यथावता वा- वत् न वर्णवाचात्।—इति। [illegible]—[illegible] गुरु। १ । वदवमना निर्विभिनमात यथादेवातेन वर्त। 'यथेन—इति भूयते यथाव् देववर्णं विवाहो—यथा न ही गुरवो वर्त्ता व यथेनावाम्,यथा वर्णानि दृश्यम्। एवं भाव मूल—"वावोतु यथावाचो। वर्णित्वा वद वदति—"वर्षे" वार्ये च वाचि च वाचिवर्ति- वमः—इति यथा वत वर्ण परिणाम वदावता वद वावितवात्—इत्यतो—अविनयेन वविनयनं गुरु वाचितवं। न—इति मूल—एव विधि वर्ण योग् वादेवीन यथा वर्णपरवापो—वीतितेव—इत्य वत यथावीवितेन यथावानीविनेन च यात्वेन योग वचने अत वचवदवाचे दृष्यम्।

"मनु हवो वचनावन्त यथावानोतिवचाव् विवा वचनानावा वक्तीर्षितं भविन्यति—इति। न—इति वाच—वादन्तु देविनु भावः। देविनो यथावी यदि नदेव वाम् वावपुरंवागच वर्ण, दृष्यमो देवि वारी अत यथावदवारो विनवे नदुव वर्णेनीत वेवारी न यदीयवचना। अत तद वाच,—शीलत- वावा दुर्वव वदव वाम वापदुपा देववादं दुर्वव विनयदोवितेतीम्—इति। अत च, यदीति हि यथव

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी—इति सम्बन्धि शब्दोऽयं यजमान—इति च स्वामी,क्रीत । तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एवञ्जातीयकं कर्म्म—इति ।

"मन्त्र श्रुतिसामर्थ्यात्—'य -कश्चित्, यया कयाचित् सह सम्भूय यजेत' इति प्राप्ते इदम् उच्यते,—'यन्नया कश्चित् धर्म्म कयाचित् सह कर्त्तव्य ,सोऽनया सह—इति, तेन न श्रुतिविरोध स्मृते—इति गम्यते । अथ यदुक्तं,—केवलस्य पुंसोऽधिकार केवलायाश्च स्त्रिया , 'यजेत—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्त्तव्यम् । इद तावदय प्रष्टव्य —'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, षोडशभिरृत्विग्भि सहयागो भवति इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारक क्रियाभेद ,याजमानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमान , आध्वर्य्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजति—इत्येवम् उच्यते,यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्थाली पक्तिं करोति—इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य य आत्मीयो व्यापार , स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति । एवम् याषाम् व्यापारो यजमानस्य, स तासाम् न सम्भूय कर्त्तव्य, एकैकेो याजमानेऽपरेणापर । द्वादशे वा शते एकेन पद्मस्थापयत्, अपरेणापि पट्टपद्दायत्—इति । इह तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्व विहन्ति,यथा अध्वर्युराध्वर्यवेषु प्रवर्त्तमान । यावद्भ च सह पत्न्या यष्टव्य, सत्यम हि इद दम्पत्योर्यैन तत्र यागोऽवश्य सह पत्न्या कर्त्तव्य ,इतरथा अन्यतरानिष्पत्त्यां त्याग एव न सवर्त्तेत,तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कात्स्न्यीम् एका करिष्यति । कृष्णसंस्कारार्थेषु नैव दोष , सम्भवन्ति हि तानि कर्त्तुम्—इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १८सू० ।

"लिङ्गं चाप्येवं दृश्यते,'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमानं मिथुनत्वाय"—इति । यदि स्त्रीपुंसा वेकत्र, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसम्भवश्च यद्येतत् स्त्रीपुंससाधनकं कर्म्मेत्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १९सू०

"स्थिताद्उत्तरमुच्यते । यदप्युक्तं पत्नीं व्यपदर्शयति । नैतदस्ति, यदुक्तं स्वामी स्त्री—इति, क्रीता हि सा, इष्टार्थं स्वाम् अधिरूपतदामन्नतो यदस्य स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्णकोऽस्माकं बलीवर्द्दानाम् ईष्टे—इति, एव पत्न्यपि पारिणाह्यस्य ईष्टे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्ध " २०सू०

"नैतदस्ति, क्रयो मुख्य , गौण स्वामित्वम् इति, फलार्थिनी हि सा, स्वर्त्तनादरिष्यते, स्मृत्यनुरोधात् अन्या स्यात्, स्वगती श्रुत्यनुरोधात्" भा०

"फलवत्ता च दर्शयति" २१सू०

"स पत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छता यज्ञस्य धुर्यौ युक्तावभूताम्, सञ्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इति दम्पत्यो फलं दर्शयति । तस्मात् अप्युभावधिकृतौ इति सिद्धम् ' शबरभाष्यम् ।

"शूद्रामौपे क्रयक्रीते कर्म कुर्यात् पतत्यध " स्मृति ।

क्रयमक्षपाणि मु० चि० पी० धा० ततितानि यथा ।

"क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न । पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्रा क्रये शुभा " मु०चि० ।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेध तदनुक्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्टुभाह क्रयर्क्षे इति । क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्य, तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्य, मन्त्रिदमयुक्तं विक्रयोनाम मौल्य गृहीत्वा वस्तुदान क्रयोनाम मौल्य दत्त्वा समग्रहण यदा येन क्रय कर्त्तव्य तदान्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणा महाभेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्ति उच्यते विक्रेता यदा मुहूर्त्तोविक्रयार्थं गृह्णाति तदा क्रयिणोऽनुष्ठा कृत्वा वा—पदिष्ट वस्तु गृहीतव्यम्,यत् क्रियते, तत्काल विक्रयशब्दवाच्य यदा तु क्रयिणा क्रयमुहूर्त्ते प्राप्यते तदा विक्रेत्रे मूल्यद्रव्य दत्त्वा ग्राह्यं क्रमविक्रेयवस्तु गृह्णाते तत्र सफ यच्छब्दवाच्यमिति मत्वाह समाधि । अथवा क्रयिविक्रेतोरन्यतरस्य कदाचित्मुहूर्त्तसमवायादुयोजनावश्यकत्वे । आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्तगवेषणाया कालविलम्बनिष्पत्तादन्येन उदीचीन मुहूर्त्तविचारमनङ्गीकृत्य च सम वस्तुप्राप्तया वस्तुपरन्यासिद्धिसम्भवात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्त्त विचार । एव च क्रेतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा गृहीता सम्पदेतदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारस्त कालविलम्बे नावश्यम्भावात्तु उपपत्ते । तदा तु क्रयण एव मुहूर्त्तविचार । मन्येऽमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणा पार्थक्येनाभिधानात्तयो परस्परगमननिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शन विहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शन निषिद्धमि

[illegible]

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठञ् । वणिग्जने "क्रयविक्रयादिभ्यः ठन्" पा० क्रयविक्रयपक्षस्य व्यवहारवत्ता विषयम् तेन व्यवहारादपि ठन् । क्रयिक विक्रयिक तेन जीवति त्रि० ।

क्रयशीर्ष न० कपिशीर्ष+पृषो० । कपिशीर्षे शिका० ।

क्रयाक्रयिका क्रयणाद्विक्रयः पाकृय शाक० स्वार्थे वा व्यव हरणम् । क्रये अक्रये च ।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे ६त० । हट्टे (हाट) हारा० ।

क्रयिक त्रि० क्रयेण जीवति क्रयात् व्यवहारादपि ठन् । वणिग्जने "पर्य्यागतान् क्रयिकलोकमनाप्तपण्येतित्यादि" माघ क्रय+प्रयोजनमस्यस्य ठन् । २क्रेतरि "धनेन क्रयिको हन्ति स्वादकचोपभोगत । घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वध" भा० अनु० ११५अ०

क्रय्य त्रि० क्रयाय क्रेतार क्रीणीयुरितिबुद्ध्या प्रसारितम् क्री–यत् "क्रय्यस्तदर्थे" पा० नि० । क्रयनिमित्त हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रय्यको सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी" शत० ब्रा० ३,३,३,१,

क्रयण त्रि० क्रुड–भङ्गे ल्यु । १स्वनितकर्त्तरि "यथा न क्राहि क्रयणस्य रेजते" ऋ० ५.४४.६, "क्रयण ए स्तुतिकर्त्तु" भा० भावे ल्युट् । २भङ्गकरणे न०

क्रविष्णु त्रि० क्रु–बा०इष्णु च् । क्रव्यादे राक्षसादौ "क्रव्याम् क्रविष्णुर्विविनोद एकपम्" ऋ० १,८७,४,

क्रविस् न०क्रम-इसुन्तुगागम । मांसे क्रव्ये । "यदश्वस्य क्रविषो मक्षोऽस्ति" ऋ०१,१६२,६,१२, "क्रविषः मांसस्य" भा०

क्रव्य न० क्रम-यत् नस्य रः । आमसासे अमर । "स्पष्टगत-मपि क्रव्यमव्ययमत्ति" मालती० । "क्रव्यादा प्राणिनां क्रव्य दुदुहु स्वकलेवरात्" भाग० ४,१८,२१, । मांस-भेदात्तद्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध मांसवर्गानुपदेक्ष्याम तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण् मांसवर्गास्तेषां यथोत्तरमुत्तरोत्तर प्रधानतमा । ते पुन-र्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽ-ष्टविध तद्यथा—जाङ्गला विष्किराः प्रतुदा गुहा-शयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्चेति । तेषां जाङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ तत्रैण हरिणर्क्ष्य कुरङ्ग करा-लकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करकृतगमातृकाप्रभृतयो जाङ्गला मृगा कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरा-तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च । कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा । संग्राही रोचनो बल्यस्तेषा-मेणो ज्वरापह । मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनल-दीपन । शीतलो बद्धविण्मूत्र सुगन्धिर्हरिणो लघु । एण कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते । न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्ग सोऽभिधीयते । शीतासृक्पित्तश-मनी विज्ञेया मृगमातृका । सन्निपातक्षयश्वासका-सहिक्काऽरुचिनाशनत् । लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्ति-कावर्त्तकनप्त्रीकावातीकचकोरकमयिन्दुमयूरक्रकरोपचक्र-कुक्कुटसारङ्गशतपत्रकुलिज्जिरिकुररयाष्टीकयवनयाप्रभृतय-स्त्वाह्वाविष्किरा लघव शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च । संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघु । लावः कटुर्विपाकश्च सन्निपाते च पूजित । ईषद्गु-रूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरि सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादन । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौ-रतित्तिरि । रक्तपित्तहर शीतो लघुश्चापि कपिञ्जल । कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते । वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः । लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका । कषाय स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रद । मयूर स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् । स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावह । वृंहण प्राकृटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु स । वातरोगक्षयवमी-विषमज्वरनाशन । कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृत-कोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडडिण्डिमाणवकशतप-त्रकमातृनिन्दकभेदाशिसुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्टा-लदूषकसुगृहाखञ्जरीटहारीतदात्यूहप्रभृतय प्रतु-दा । कषायमधुरा रूक्षा फलाहारा मरुत्करा । पित्तश्लेष्महरा शीता बद्धमूत्राल्पवर्चस । सर्वदोषक-रस्तेषां भेदाशी मलदूषक । कषायस्वादुलवणो गुरु काककपोतक । रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च । विपाके मधुरश्चापि गुरु पारावत स्मृत । कुलिङ्गो मधुर स्निग्ध कफशुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेश्म-कुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः । सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमा-र्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशया । मधुरा गुरव स्निग्धा बल्या मारुतनाशना । उष्णवीर्य्या हिता नित्य नेत्रगुह्यविकारिणाम् । काककङ्ककुररचाषभास-शशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृतय प्रसहा । एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः । रसवीर्य्यविपा-

[illegible]

गिरस्त्याश्चौषध्रकौपत्री गुणोत्तरौ । क्लिन्नत्वात् स्वाइ-पाकत्वात् तयोर्मोपत्रा गुणोत्तरा । नादेया गुरवा मर्ष्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिण । सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरोलघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजा । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमल्यर्थं गुरवस्तु ते । घ-वस्ताद्रसो ज्ञेया स्वल्पा सरसिजा स्मृता । उरोवि-चरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इत्यानूपो महाभि-सन्दिर्मांसवर्गो व्याख्यात । तत्र शुष्कपूतिव्याधितविष-सर्पहतादिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मां-साम्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहृतपरिणतत्वात्सप्-र्णवीर्यस्याद्दोषकराणि भवन्ति । घरोचक प्रति-श्याय गुरु शुष्क प्रकीर्त्तितम् । विषव्याधिहतं मृत्यु, पाक छर्दिश्च कोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्ध त्रिदोष व्याधिदूषितम् । क्लिन्नमुत्क्लेशजनन कृश वातप्रकोपणम् । अयोऽन्य पादपादेय मांसमिति । स्त्रियवस्यादिषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेभ्यस्तशरीरा अल्पशरीरेषु महाश-रीरा प्रधानतमा एकजातीयानां महाशरीरा प्र-धानतमाः । स्थानादितत मांसस्य गुरुलाघवमुपदे स्थाम तद्यथा—रक्तादिषु धातुषु यथापूर्वतरो-त्तरेषु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरपादकर-कटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणि । शिरःस्कन्धं कटी-पृष्ठ सक्थिनी चात्मपक्षयो । गुरुपूर्वं विजानीयाद्धाम-बस्तु यथोत्तरम् । सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदा हृत । पूर्वभागो गुरु पुंसामधोभागस्तु योषिताम् । उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्-क्षेपात्समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । अतीव रूक्ष मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् । बृंहण मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् । मत्स्याशिनां पित्तकर वातघ्न धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकश-फास्तथा । प्रसहाविलवासाश्च ये च जाङ्गलसंज्ञिता । प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् । स्वल्पाभि-ष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरे-भ्योऽपि प्रधानतमा भवन्ति यकृद्देशवर्त्तिनस्तस्मादादीत प्रधानस्याभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेय मांसमिति । भवति चात्र । यद् शरीरावयवा स्वभावो धातव क्रिया । लिङ्गं प्रमाण संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्षिता" ।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्याय घात्यतेऽसौ हन—स्वार्थे णिच्—कर्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे ष० त० । १कृष्णमाले मृगे च० । क्रव्यार्थं घातयन्ति घाति—ल्यु । मांसार्थघातके रुरुरूपे मृगभेदे "यत्र निपतित पुरुष क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५।२६।१५ तस्य त-थात्वोक्तं "क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्" श्रीधर

क्रव्यभुज् पु० क्रव्य भुङ्क्ते भुज—क्विप् । १क्रव्यादे राक्षसे २क्रव्यादे रुरुरूपे मृगभेदे च "ससैन्यश्च क्रव्यभुग्यमांस योऽहिंस सर्पिः समधु पुटाह्वय" सुश्रु० । ३मांसभो-क्तृमात्रे त्रि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्य मांसमत्ति अद—क्विप् । १राक्षसे २मांसा-शिनि त्रि० मेदि० "क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्ग-मः । रघु "क्रव्याद इत्यादय "मल्लि०"क्रव्याद्भिश्च हतस्या-न्यै:" मनु "क्रव्याद्भि व्याघ्रादिभि" कुल्लू० "श्वगृध्र गोमायुखरैर्दष्टो ग्राम्यै क्रव्याद्भिरेव" मनु० च ३शवदा-हके अग्निभेदे "अपाग्ने अग्निमामाद जहि निष्क्रव्यादं सेधस्त्रय स आमाद् येनेदं मनुष्या पचन्त्यश्नन्ति अथ येन पुरुष दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवतदुभावतोऽपहन्ति" शत० ब्रा० १।२।१।४। "हे अग्ने ! गार्हपत्य । आमा-दमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं नि सेध नि शेष दूरे गमय" वेददी० "योऽग्नि क्रव्यात् प्रविवेश यो गृहम्" ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादयोनिप्राप्तिश्च गुरुत-ल्पगमनमहापातकाद्यशेषपवता मनूक्ता यथा "तृणगुल्म-लतानाञ्च क्रव्यादा दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग "

क्रव्याद पु० क्रव्यमत्ति अद अण् उप० स० । १राक्षसे २मांस-भोजिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० । "क्रव्यादः शव-भक्षणे" विधानपा० ५०पृ० उक्ते ३वह्निभेदे ।

यक्ष्मेव क्रव्यादस्तु भा० आ०७अ० भृगुणा सर्वभक्षत्वे शापे अग्नये दत्ते तत्परिहाराय ब्रह्मणकृव्यादमाह्वानम् "कृत्य देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा । हुतभुक् सर्व-लोकेषु सर्वं भक्षतमेष्यति" इत्युपक्रमे "लोकानामिह सर्वेषां त्व कर्त्ता चान्त एव च । त्व धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः । स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् यथा क्रिया । कस्मादेव विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ।। त्व पवित्र सदा लोके सर्वभूतगतिश्च ह । स त्व सर्वशरीरेषु, सर्वभक्षत्वमेष्यसि । अपाने, ह्यर्चिषो यास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ता शिखिन ! । क्रव्यादा

[illegible]

[illegible] क्राथ पु॰ [illegible]

[illegible]

क्रान्त [illegible]

क्रान्तदर्शिन् [illegible]

क्रान्ति स्त्री॰ [illegible]

स्थित गोले निरक्षदेशादिति तात्पर्यार्थः । भचक्रम् ध्रुवताभिः प्रबद्धम् तच्च चलम् । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । यदा निरक्षे गता क्रान्तिवृत्तया कक्षया च वेति चक्रत्रा गच्छन् भगणपरिपूर्तिभोगं करोति । उत्तरगच्छद्गोलेन निरत क्रान्तिवृत्त कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" रङ्ग॰ "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपसृता दृश्यन्ते विक्षेपान्ते ष्वपक्रमात्" सू॰ "चन्द्रादयोऽष्टव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वैः स्वकीयैः पातैः पातापरदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितैस्तत् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । तत्कार्यात् विक्षेपान्तरेणापसृता दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति । अत आकर्षणवशात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलापरमस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते । तथा च क्रान्तिवृत्ते यथा त्रिगुणक्रमभेऽर्धस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च सम्पर्कपरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो स्वल्पं च का विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिग्रहानुरोधेन च स भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" रङ्ग॰

क्रान्तिस्पष्टताप्रकारश्च सू॰ सि॰ रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानसाधनार्थं चरानयनं विवक्षु प्रथममुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्ग॰ "विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता । दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथा गता" सू॰ सि॰

"अथ ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तत्र ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया । तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातभगोलदिक्को ज्ञेय । गोलस्तु मेषादिषट्कमुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिण । अथ ग्रहक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कदाचित् क्रमात्स्वविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽन्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्ति स्यात् । ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयत आह भास्करस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः । विषुवद्वृत्तात् ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्यन्तं याम्योत्तरं चान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतस्तदन्तर, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमित्युपपन्नमिति । अत ग्रहस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वप्रतिपादिका क्रिया लोकभ्रमभयाय स्वल्पान्तरत्वाल्लोकैर्विदिता भगवता त्यक्ता । अन्यथा ग्रहस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्म कथमव्याहत इत्यादिहृदयम्" रङ्गनाथ ।

एवं स्पष्टक्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू॰ सि॰ रङ्गनाथाभ्याम् "हानिवृद्धी सदा वाम याम्योत्तरविभागयोः" इति दिनरात्र्योर्भिन्नत्वे याम्योत्तरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका । देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्वाम क्षयवृद्धी तयोरुभे । देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू॰ "मेषादौ षड्भे उदग्गोले सूर्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं यदा याम्युत्तरगोले देवांशे जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने । तत्काराद्यथोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमनात् परावर्तते । यथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः । क्षपाहानी रात्रेरपचयः । च समुच्चये । आसुरे याम्यादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी विपरीतं ज्ञेयम् । दिने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः । तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपवडवादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे क्षयवृद्धी उभयोरपचयौ वाम व्यस्तम् । अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थवद्विपर्ययक्रमेण क्षयवृद्धी ज्ञः । वडवादि दक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ ज्ञः इति । ननु क्षयवृद्ध्योः कियत्प्रमाणमित्यत आह पूर्वोक्त चारत्रयति देशक्रान्तिवशादिति । तद्विज्ञानं तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं पुरस्तात् नित्य प्रत्यक्ष देशक्रान्तिवशात् । देशपलभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वं स्पष्टाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णो क्षितिज्या द्वादशोद्धृता । त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः" । तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्धं उक्तम् तद्द्विगुणं दिनरात्र्योरित्यर्थसिद्धम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे ध्रुवद्वयलग्नक्षितिजवृत्त तत्र उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थमुत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवादूर्ध्वमित्यत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशदिनार्धं क्षितिजान्तरासुयुक्तम् चरेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम् । एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजमुत्तरमुन्नतं दक्षिण-

[illegible]

किञ्च कर्किमियुनौ घटोदितौ" इति भास्कराचार्योक्त सद्वचते" रङ्गनाथ ।

क्रान्तिचित्र न० क्रान्तिज्ञानार्थं चित्रम् । सि० शि० उक्ते अयमण्डलाकारे पदार्थे यथा

"क्षेत्राणि यस्य ऽयमसमयानि संक्षेपतोऽयमभाणि चात्र । भुजोऽयमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजे ऽयमोत्थे । मेषादिजीवा गुणितोऽयमूर्ते तद्भमिजे क्रान्तिगुणा भजा स्यु । तत्कोटय स्वद्युमिणाग्रवृत्ते व्यासार्द्धवृत्ते परिणा भवानाम् । चापेषु तास्नामवगम्यता ये तेऽवो विशुद्धा द्युज्या भिरर्चे" सि०शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तोदस्ये सि० शि० उक्ते अस-धेत्रासवयभेदे । यथानोलगन्दे ४२पृ० अयनांशादि उक्तानि । तन्मानानयनम् ।

"युक्तायनांशादपम प्रसाध्य क्रान्तौ च खेटात् स्वम् भुक्तभोगत्री । जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्यो ३४३८ हृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या कृतेः ११८१९८४४ शोध्यपदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम् । अयमप्रभामगुणितापमज्या तद्भाद गाझी भवति क्षितिज्या सि० शि० ।

"अथ खेटादिचयनपमम् । यथात् खेटाक्रान्ताद्यऽपम साध्यमानात् सायनांशादेव । तथा यस्मादुदयमस्थ्नितौ भुक्तभोगत्रकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव । सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्ति । विपुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्योस्योरन्तरमन्तर क्रान्ति । तयो सपाते क्रान्त्यभाव । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिन २४तुल्यभागा । अतस्तत्पातादारभ्य क्रान्ति सा-ध्या । उदयाद्य तत एव । स तु सपातो मेषादे भागम-मांशतुल्येऽन्तरे । अत सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्त-भोग्यकालौ चेयुक्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया-किमिति । फल क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति । क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदम-होरात्रवृत्तव्यासार्धम् । सैव द्युज्या" प्रमि० ।

देशभेदे कालभेदेन रवे क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रश्नपूर्वक सि० शि० निर्णीत यथा

"मार्तण्ड समण्डल किल यदा दृष्ट प्रविष्ट सखे । काले पञ्चघटीमिते दिनगते यद्वा भवेत् तावति । केनाप्यु-

उज्जयिनीगतेन तरणे क्रान्ति तदा वेत्सि चेत्तन्त्रे त्वा निगिन मगणगणकोन्नतेभवन्माद्गमम्" ।

"हे गणक ! केनचित् किलोज्जयिनीगतेन यदा दिनगते पञ्चघटीमिते काले मार्तण्ड समण्डल प्रविष्टो दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्या इत्येष प्रश्न । अथवान्य तावति पञ्चघटीमिते नत वा काले समण्डल प्रविष्टो दृष्ट-स्तदा च या क्रान्तिज्या ता त्व वेत्सि तदा गणकगण कोन्नतेभकुम्भाद्गम मिगाणोद्गत त्वामह मन्ये" प्रमि०

"या स्याद्युवेद्रुत्तकालजीवाभीष्टा द्युति सा प्रथम प्रकल्प्या । अक्षाग्रवासावतदृताक्षकर्णकयोर्हता स्यादपमज्यकाऽऽया । पलादिकैर्दृष्टि प्रसाध्या द्युसङ्गया क्रान्तिगुणोऽयकश्च । तदाद्यकृत्या विहृत स्फुट स्यात् प्रकल्पस्तौ समसण्डलस्थे" सि०शि० ।

"रवे समण्डलप्रवेशे य उन्नतकाल उद्दिष्टकाल जीवा ग्रा तावत प्रथममिष्टद्युति कल्प्या । ततो द्वादशगुणया-क्षया गुणया पलकर्णवर्गेण भाज्या । सा किल स्थूला क्रान्तिज्या भवति । तया क्रान्तिज्यया द्युज्यां कु-त्वा चरज्या चर च कृत्वा "अथोन्नताद्गमयुताक्षरेण" इत्या-दिनेष्टद्युति साध्या । तया पूर्वमागता क्रान्तिज्या गुणया । आद्यद्युत्या फलितया भाज्या । फल स्फुटासन्ना क्रा-न्तिज्या भवति । अत्रोपपत्ति । उन्नतकालजीवाद्युत्या प्रथम तद्युति कल्पिता । तथा अनुपातेन यद्युज्या । यदि पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्युतिकर्णेन किमिति । अत्र तद्युतेर्द्वादशगुण पलकर्णो हर । फल समसण्डलश-ङ्कु । पुनरन्योऽनुपात । यदि पलकर्णे भुजो लभ्यते तदा समसण्डलशङ्कुतुल्येन कर्णेन क्रान्तिज्या स्थूला । अस्या क्रा "अथोन्नताद्गमयुताक्षरेण इत्यादि तां तद्युति प्रकल्प्य पुन क्रा व्यासदविशेष । तत्वासन्न कार कृत । यदि कल्पि तद्येदानीमागतया कि आदिद्युपपन्नम् ।

"तदा नतज तिघ्नम् । तेन सङ्कुपलभ्य निलत्रक शाद्य

[illegible]

[illegible] कारकता [illegible] मात्र [illegible] मार्गेण [illegible] | "[illegible]" "[illegible] क्रिया [illegible]" इति [illegible] | [illegible] | [illegible] "[illegible]" इति [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] इति [illegible] | [illegible] "[illegible]" [illegible] | [illegible] इति [illegible] | किन्तु [illegible] "क्रिया न [illegible]" [illegible] तन्मात्रम् | [illegible] क्रियार्थे यथा "[illegible]" [illegible] | "[illegible] क्रियागुणैः" माघ | प्रयोगे "[illegible] यथा [illegible] प्रतिपन्नक्रिया [illegible]" भट्टि० [illegible] (अनुष्ठाने) "[illegible] क्रिया केवलमुत्तरम्" भार० | "[illegible] क्रिया" रघु | "[illegible] क्रियाणां [illegible]" "[illegible] क्रियार्थेन समाम्नाय" कु० र० | शिक्षायाम् "क्रिया हि [illegible]" रघु "चिकित्सायां "क्रिया (माया) [illegible]" रघु० | कर्मणि (यत्ने) "[illegible]" [illegible] | [illegible] क्रियाभिमानं [illegible] यथा" माघ० | "यदा [illegible] क्रिया [illegible]" भा०भा० | "क्रियैव काम [illegible] इति मत [illegible] नाधिकरणता" ति० त० रघु० | [illegible] क्रियाप्रयोगेष्वपि [illegible] क्रियायत्नातिसिद्धि | "क्रियां [illegible] यो [illegible]

[illegible] | [illegible] "[illegible] क्रिया [illegible]" [illegible] क्रियां [illegible] क्रियाम् | [illegible] "क्रिया-[illegible]" [illegible] | [illegible] | "[illegible]" इति च [illegible] | "क्रियाभिसिद्धये [illegible]" [illegible] | [illegible] "[illegible]" [illegible] | क्रिया-[illegible] | [illegible] क्रियाविशेषणम् [illegible] | क्रियाविशेषम् [illegible] यथा

"[illegible] कारकं [illegible]" | [illegible] | [illegible] क्रिया-[illegible] | [illegible] क्रियाणाम् उदा० क्रिया-[illegible] | [illegible] "[illegible] क्रिया कार्या [illegible]" म० त० मरीचि | "[illegible] क्रिया कार्या [illegible]" शु० त० मरीचि | "[illegible] क्रिया [illegible] जायते" तत्रैव [illegible] | "[illegible]" ति० त० [illegible]

क्रियाधान्य पु० क्रियायाः [illegible] कल्पोविधि | [illegible] उत्तरतन्त्रे [illegible] क्रियाभेदे | "अथातः क्रियाफलं व्याख्याम" इत्युपक्रमात् तन्त्रोक्ते [illegible]

क्रियाकार पु० क्रियां [illegible] करोति [illegible] उप० स० | [illegible] ति० | [illegible] कार्यकारकमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् [illegible] ङीष् इति भेदः |

क्रियाद्वेषिन् त्रि० क्रियां [illegible] साक्षिलेख्या-दिकं द्वेष्टि द्विष-णिनि [illegible] विवादे [illegible] "अन्यवादी क्रियाद्वेषी [illegible]

निरवात। यादृशमकामी च जीवः बहुविधा स्फुरन्” क्रियाः भावाः सहकत यथा केषां च व्यक्तिषयक क्रिया चेषा कर्मविधि। तां क्रियां दैवि योगोऽपत् क्रियाद्वेषी च कथते नीरधि भावा।

क्रियापाद पु० क्रिया क्रियमाणान्न पादस्य। चतुष्पादत्वात् वारे वास्त्राधकारणस्य यतोऽत्र भार्ते। पूर्वं तत्र यथा वार्तिकशौचोपकार सूत्र। इति व्याकरणव्याख्या समीपो अनिर्णयक स्व। तत्र व्याकरणव्याख्या नहिमर्षादि योगविघोऽयं निर्णीत यथा

अत क्रियावादः। तत्र मनुष्योऽनित्यानापत्तिर्न प्रथमं निरूपते। नियतयोगिना तत्र व्याकरणव्याख्यानम् च ननु च क्रियावाभोदयोऽविनाम् यत्वात्। अत तु व्याकरणव्याख्याम च बीजावत् क्रियावाचकायत्वात् यतनेन। प्रत्ययविधान यावोदयोर्विधानविधाने विभक्तिर्यो क्रियोपात्तकार्यः तत्र आत्मा या क्रियामाह क्रिया कालीचारो नामयोगिनश्च इत्यादि सम्बन्धनिमित्त क्रियामते तत्र तत्र विधायक वा वाचकं उच्यते। तत्र च इत्यन्वयि”इति तु विभक्ति वारके तैव बन्धोर्निमाणता। कर्मविभक्तेः तत्र द्वैत- भोगत्व नास्ति। वाच्ये कर्मविशेष वै विभक्ति कर्त्ता प्रतिपादित्व तैयादृश क्रियाविशेषार्थ च क्रिया क्रियार्थे एकत्वे तत्र क्रियोपपाद अचित इति निर्णीतं क्रियाकी व्याकरणेऽपि क्रियाया विधायक्यमिति चानत्। तत्र तु वाद्विशेषविकल्पे भवत्त्व कर्मद्वयात् व्याकरणेन धात्वर्थविधान तत्र। धात्वर्थयोरपि क्रियेति वोधिते कर्त्रा यथि निर्दीव कथते। कर्तृप्रकार्यविशेषेपि कारकविभक्ते। क्रियाकर्त्ता क्रियोपपाद। तत्र सत्यपि मुक्ता पूर्णेषर कर्मोऽर्थिङ्का कृत्य कारणा। क्रियाद्येतु प्रतिपादते बोधित विविषाविविध। क्रियायति वाचते वाचकत्व वेद क्रियाया विशेष। पूर्णेन पूर्वसङ्केतरूपेण। वर्णवाच्यत्व। निर्दिष्टा नु च्यत्व नहि। यदि तु वाते सत्व क्रिया विचारविषय विकारविषयेऽपि वाचा “याज्ञवल्क्यादयोऽपि तु सम्यो निर्दिष्टेषु क्रि- यात्। क्रियोऽपि पूर्ववाही तु कर्मिणी च वा जयेत्। वाङ्मात्रात्काठापलो वाङ्मात्रे वाचो च वाचिति इति वाचक अयस्य वाच्यवाचकवाचक्ये वाचक तु प्रतिपादन सम्बन्धे वि सर्वेव वाक्यमालिनीकारक-

व्याकरणविद एव प्रसिद्धिम क्रियायोऽस्य स्वरूपमान्यमो- चित ॥ कर्मविभक्तिविशेषणयुक्तस्यैव कर्मत्वमतिवीति तैरेव निर्णयात्। क्रियोऽपि तु नास्ति क्रियायोग यदि प्रतिपादितैर्व्यं क्रियाभाव एव सम्बन्धविभागोऽर्थि- तविभागव्यापारोऽभावः विभागोऽपि भवितव्यता वाच- कयोरभिमत वाच्यत्वेऽविभागार्थेन एव क्रिया। कर्मविभक्तौ तु वैयाकरणि वाक्यसमौकि क्रियत्व इ क्रिया वाचीमर्थः। इत्युक्तिः “प्रतिपादकयोरक्ते सकर्मी कारकमत। सावर्ण्ये सावयवं कारकं च भायेत्” इत्यभिधानविधाकरणम्। एतद् प्रतिक्र- क्रियोपसर्गविषयम्। साधुत्व माहात्म्य तस्मै चेति शब्दज्ञानवतीम अत्र स्वभावः। तत्र “कारके वक्तव्ये विभक्ति तत्र भेदात्। वाक्योक्ता विशेषेण कारके वाक्यदृशेन्”। इति सम्बन्धि प्रयोजनार्थेति हेतु वाची। वैयाकरणितु व्याकरणोद्देशेन्यार्थेन शाब्दिको वैयाकरणेन क्रमेण प्रमाणं। व्याकरणेन प्रयुक्तं वाचिकीति वैयाकरणेन। वैयाकरणिना तु “कारकं वा प्रयोजितिर्ति” वाचिता स्वरूपार्थः स्वरूपवाचक- वाचकोऽपि वाचकार्थत्वेन वाचिकीविषयकत्वात् इत्युपपादनम्। कारकं वा प्रयोजितिर्ति वाचोत्तम- वेदार्थं तत्र प्रश्न।। अत क्रियास्वरूपसम्बन्धो अतः कृतकारिता। यथा कविना कृत्यादिकथा प्रति- निवृत्ते कर्तरीत्येव प्रतिपादिना वाचो नराणां कर्ता एवं भवत। तथाविधस्य कथयति क्रियावद्। तथाप्रसिद्ध- व्याकरणकारक वाचकानां तत्पूर्वे प्रतिपाद्यमानादिति। तत्- व्यापारत्व प्रतिपादयमानविषयत्वं व्यावर्तयेत्। कारको- पकारक एव क्रियोऽनेकम्। एवकैवात्र स्वभावाव्याकरणे- विना निर्दिष्टोऽपि इत्यादि वाङ्मयवाचकस्वरूपमपि वाचकार्थम्। वाक्यवेदान्त प्रतिपादिवाक्यस्वभावनाव च कर्मोपरि अस्वभावितप्रकार अस्वव्यापारप्रकारं पुनरुक्तम्। कथनान्तरार्थं क्रियोपपत्तिवेदं सत- वाचकत्वेनापि क्रियात्वर्थनियमात्। तत्र क्रियाविस- र्जनार्थे “इति वचनात्”कारके प्रतिपादितमिति वचनात्तत्र अस्य वाचकत्वेन योजनाय इति वाचि वदति तदपि क्रियाविवेचनेः पूर्वविद्यासिद्धकं वेदविद्यामात्रम् “कारके प्रतिपादितेति” वचनात् प्रतिपादित एव क्रिया यथाश्रुति पूर्वपदवाचकवाचकस्वरूपतिरेव व्याख्यानकत्वेन च तथापि क्रिया कर्तोऽपि निर्ण-

प्रतिबन्ध एवेति वाच्यम्। यत्र प्रसिद्धप्राङ्न्यायकारणादेरपि प्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिज्ञामादिकारणोत्तरत्वेनाशासमा-धिनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात्। कार णोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तन्मध्यपातासम्भा-वात्। एव च सतृप्तपक्षव्यापि यप्राङ्न्याय मिथ्योत्तर-मपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राक्तनाभियोग एव। यद्येव प्रतिपद्यते मिथ्यैतत्। यत्र प्रागप्यस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अत्रापि प्राङ्न्याय-कारणोक्तौ’ इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञाया प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवा-देतादृशप्राङ्न्यायविषयताया अप्यवर्जनीयत्वात्। पक्ष-प्रतिक्षेपधनस्यास्य प्राग्देशानुत्तरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः सतृप्तपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वन्तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव साधनीय। कारणस्यभागस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथा रूपकशतमनेन मामक गृहीत-मित्यभियुक्तः प्रतिपद्यते सत्य गृहीत प्रतिदत्तत्वादिदा-नीमहं न धारयामि। अस्मिन्नर्थे प्रागप्यमाहमभि-युक्तस्तत्राङ्गव्यवहारेऽस्यापराजितइति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपाय तत्र मनुः “बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गै-र्भावमन्तर्गत नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टि-तेन च”। स्वरो विकृतो गद्गदत्वादि। वर्णोऽप्यस्वाभा-विक मलिनत्वादि। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रुव क्रियादि। चक्षु कातरम्। चेष्टित पृथास्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्य “देशाद्देशान्तर याति सृक्किणी परिलेढि च। ललाट स्विद्यते चास्य मुख वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धम्बहु भाषते। वाक्चक्षु पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृति गच्छेन्मनो वाक्कायक-र्मभि। अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्ट स परिकीर्तितः।” मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेत् न भया दिनिमित्तमसायभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तित। मन आदि विकृतेरेव विविच्य दर्शयति। देशान्तर याति नैवैकत्रावतिष्ठते। सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुन पुन परिघट्टयतीति। कर्मणो विकृति। चास्य ललाट स्विद्यते स्वेदबिन्दुसन्दोहाक्रान्तम्भवति। मुख वैवर्ण्यं वर्णान्तरं पाण्डुत्वकृष्णत्वादि एति प्राप्नोतीति कायस्य। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्स्खलगद्गद हत्वादन्यस्य पदयणी वाक्यं यस्य स। बहु अनुपयुक्तं विरुद्ध पूर्वापरविरोधवद्भाषते। परोक्ता वाचमतिवचनदानेन, इति वचः। चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति ना-भिनन्दतीति चक्षुष। मनोविकृतेर्लिङ्गमस्फरकीयमनोवि-कृतेरप्रत्यक्षत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृ ति। मनुरेव “आ-कारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविका-रैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गत मन” कात्यायन “आकारेङ्गित-चेष्टाभिस्तस्य भाव विभावयेत्। प्रतिवादी भवेद्धीन योऽनुमानेन लक्ष्यते। कम्प स्वेदोऽथ वैवर्ण्यं मोष्ठशो-षाभिमर्षणम्। भूलेखन स्थानहानिस्तिर्यगूर्द्ध्वनिरीक्ष-णम्। स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिण’। प्रति-वादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। ओष्ठमर्षणश्लिष्टयोष्ठप्रान्तद्वयलेहन इत्येकवद्भाव। श्री-रामायणे ‘आकार छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-गूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गत नृणाम्’। अनेन च पराजसम्भावनामात्रम्प्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामवधानेन व्यवहारनि-र्णयविचार। नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा, नैसर्गिकर्मनिमित्तिकविकारयोर्लक्षणस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तु शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्तमसाचित्यमिवन्धम वा दण्डादिकार्यं कल्पयति। न हि निपुणभिण्णभियोगमूलकमरणमिश्रये-ऽपि व्रतकार्यमार्या समाचरन्ति। योगीश्वर “सन्दि-ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्। भयाहूतो यश्चेत्तिष्ठेद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृत”। सन्दिग्धमधमर्णादि-भिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्र प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनिवेद्यैव तस्माल्लि-प्सति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यो-भवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वात-न्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दाप्यमर्हति। यश्च स्वयमभ्युपे नेतः साधन वा साधित याच्यमानो निष्पतेत् पला-येत। सोऽपि तथा दण्ड्य साधितं धनञ्च दाप्यः। यथाहूतोऽभियुक्तोऽराधा च्छन्न वदति न किञ्चिद्वदेत स प्रकृतार्थहानि दण्डञ्च प्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरि-ज्ञानमेव मा भूदिति दण्डप्रकृण दण्ड्योऽपि शास्त्रे यधर्मेऽपि हीयते इति याज्ञो हीयत इत्यर्थादहीनस्तर्हि नादत्त पृथाभूदिति हीन इत्युक्तम् माण्डोऽसि। “अन्यवादी

क्रियाहेवी मोपल्लाया निरुत्तरा। काह्नतमचवासी च पीत पञ्चचिः खूताः। कचराही यथा पीत व पर विसावनः। पूर्वार्द्द पश्चिमस्य मोऽमयस्यभी हमः। साहवशक्तवासर्वे मो पीनादी व वै भरः। कामा कसेवार्थ मा लिना वदा पार्वे कवेद्गारे दृष्टी। पत्यरचावसन न वक्तो नाही व जीयते। तय वस्त्रि-वियम नाउभिर्भयविद्यो धर्मैच निरहवनिहीन योऽ वज्ञवासी यथा पीत दखाव व दम च यथापि विम कार्यवनियुक्त दर सदैव। नियून व मोयेन पी नमयदि निर्दिशेत्। तथा कर्मे विधिन पूर्णवचनमथा इच्छवानी तथा पीत दखाव व दर पैदविना द्य यी सामनून साऽभावित हमा। मोहादी व पीवेव कामिनोमण मोऽर्वर्ति"। कमिनोम नर्वेन माह न माहिनोयोभी न कमीवयः। क्रियाह नियोऽहवनाहम पीनवायसेर्व विरचर्य कृतम् पेषम च कावित्व न क्रिया लोका कमीर्थित। सा क्रिया इति मी बीजाद क्रियाह भी व बच्यति। पाझागदनुवयनाद यदा दर व कौवते। निवृत्तवया पीनमवाव व तत्र म न्यी सुखोऽर्थ न न्याय वद्यायमवर्द्दि। दितीयेऽर्ह्यति हुई व निदायन्य करायनम्"। वराव लयविहु पीन याम्। ककर पारोता कामदेवं पीनवचन संचावि ममदि। कहा यथो विम चंच पीनवामय सवचम्। कावीय यमायम्। ववर्तं यादायम काय व ह कमायो दीचरयवविभैत्। कामेव हु वहिदा हारहातिवर कर्षवि। पाह्नवचवासी यदि कोमरेयात्पन्नाजयुक्ता कबयुकारी। तव बाह्म सरोवरच पीनता पुर्वे न वावदि पीन महविन दमाह न दरिणमायमम नाव पीनमरयाम्। पूनीवाहनबावर दक्ष कमाचम्। यथोहाराव कव पचवासी यथान् यह मिताई यो कमावन्। पैशाला वव हे च मेरवैव निहता। काह्नन-बवासी च यथायायम् विविम्। वत्रापि लिय थ्यतम व भिरायुतवमायवमाह्नवयवादिनम्। यहराचन ममाव किंवर्ग करोमति" कायामनेन अस्ताहवेमारि पीन उत्र। सातिमारहारयावित यम नेहाम्। नाति कामोहेरे पीनवर्यात निर्दिशेत्। साति कामाद्यारावा वमाहीना कम रमणि म क्योदृश कम्ब्रह्माहरोवाद् माहेनैव।

पुरुषविदर्शि "वम करोति वद या मौनम या भिसे-वमम्। यवामि वाहिनो वक्त मरणादे न पीयते। चवाहीनि करवचमयापि सैव सवानि व पीवन दखाय। वम करोति मीनवामवडवेन प्रयोतुमावर्वनानि देव। वहरानि "यस्तेच वम दिव व विदिवञ्चतसृते न व। वचावरोयरावमाम् विवयाहाराचमी। कार्तिका-वदेवह दवर्म ववनावि। तत्र दर्विहिरवार्थे इव यथाविनद्यति। यवमाय मानिविन देवे यथा-वते विवा निदयम्बाव रमह वेम दावरि विवाचे। मनुपीन यव न मूयान् कमह न निवामेत्। व च प्रवीमर विहायवमाहवर्ष न पीयते। आयारा यदि पैम ह्रा दिव नूत्रो दिवेच वा। ककलारामरवेडेन्नो ववमति निर्दिशेत्। कवेयुक्तवरमोकवरनाडिवा निर्देशमच दिवाति ववदति व। वत्र वक्तियरी न कवेयुक्तार्थवक्तवमति। कवायरोवनयाद् पूर्वता विविडावनिवेडाविरहाक्षन न वामवमाति। यथावे वं कव दोयार्दिवसविमोडिश्रावयनापि ववदनि वदाय। वव कम रविहिव कमन मविवावेवा-वविमवदि करोमवर्व इव यथाविनवति वडगारव परदादिना वा दृवेत्। सैयानिविवडेनविमि पडेला मावामविविपिवडेवविचवकमावि वा देवम्। वहार शिवोशा दिव पदिवचव न देवद्य न कानियो कायाव वाधिनिर्देव। कवावे वमारिवरावियो विदिवयो व कायवडो। कम यावार वचियो महोव में कर्वि यमाराडा के है यरेव कोन देवाय। वम वा मा मावार। कमावरादवविदि वानाना चाविव दवि वाताम्। दिवोडैवरवामकाराचयवञ्च हितीयाया दमरेव वाम् दखाव वा दखादेवा। मह ह दवि वचमनैवद्। "वहवेवमवावि" "मविवेयन्। तैव वैवि दवीरवि व वविव दवि मैमाविवि। कावावैद् कावयारोवव-दवे कविवरवमनारवमद् दवि पुरायवमक्र्व यवम वह्यमाविवनाह समन विवडेवि वमवाव वदी वावमनाववरूवरेवैविवैवाद १व दवि मैयावर्वं वदिव। वदि दावार दखूछ वि वचावनविमिवयनामावर दवावाव वैवादविविचावेवरमवाहवि व वम्। वियामे कावाचावी वाचुदनमम वमाविवनिवम। वडी वा-दवम वा वडमनी वडिदविवाविवोडेनवडवार पीन-विदिव दिवरे पीनवादवड दवाडेचावादन वक-

मार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवाय प्रपञ्चः "छल-
चिरस्येत्यादि" वचनात्। अतएव नारदोऽपि "सर्वेष्वर्थ-
विवादेषु वाक्छले नावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने
शास्योऽप्यर्थान्न हीयते"। अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु
वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वपूपस्थितेऽपि नावसीदति प्रकृ-
तादर्थान्न हीयते। अत्रोदाहरणमात्र परस्त्रीत्यादि।
एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्योदण्ड्योऽपि यथा न प्रकृ-
तार्थाद्धीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथा
परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत्। अर्थविवादे पादनान्म-
न्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थोऽक्तं भवति। यथा-
ऽहमनेन शिरसि ताड़ित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन
पादे ताड़ित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति।
मन्युकृतापवादस्तदेव ताडनादिकमयमभिसारोप्यावेदित-
वान् धर्माधिकरण इति प्रतीते। अतएव "दोषानुरूप
दंयात्वा पुनर्वादो न विद्यते" इति वाक्यस्य पुनर्वाद-
निषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव। स वाच्योदण्ड्य इ-
त्यर्थात्। असम्भाव्ये सभायामानहैं विजन इति यावत्।
नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्यात्। राजकार्यादिव्यासक्तः
स्याद्ग्रामान्तरं गच्छेत्। मूकीत्यादि गतार्थम्। अन्या-
देशमित्यादौ मूकीयादौ च बहुशस्त्वोऽपि तथ्य वदित-
व्यमिति शावरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ति
र्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेऽ-
प्यर्थहानि सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता। नारदोऽप्याह
"अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते। प्रसह्य स
विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति"। प्रवर्त्तते साधयति
बलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "आहूतप्रपलायी च
मौनी साक्षिपराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी
चतुर्विधः"। साक्षिपराजित साक्षिवचनाद्य पराजि
त, स्ववाक्यप्रतिपन्न सप्रतिपत्त्युत्तरदाता, अनयोर्द-
ण्डान्तरेणोपादानम्। यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानि
स्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्य प्रति-
पादनार्थं चतुर्विधग्रहणञ्च परिसङ्ख्यार्थमन्यथाऽस्य प्रान्तक-
थन विरुध्येत। कश्चित् कदा हीनकार्य्यमित्यत्र का-
लावधिरुक्तस्तेनैव "प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्तभि
र्दिनैः। साक्षिभिस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते" इति
साक्षिभिस्तत्पराजितः यत्र सामान्यान् साक्षिणो निर्दिश्य
पश्चाद्विशिष्य निर्दिशेत् मनुना ज्ञातार इत्यनेन हीनत-
योक्तः तत्रापि कालावधि बृहस्पतिरेवाह "साक्षिणस्तु

समुद्दिश्य यस्तु तान् विवादयेत्। त्रि पक्षात् विपक्षाद्वा
तस्य हानिं प्रजायते" इति। दैविकराजिकान्तरा ये त्व-
वध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव "आचारक-
रणे दिव्ये कृत्योपस्थाननिर्णयम्। नोपस्थितो यदा
कश्चिच्छलनात्र न कारयेत्। दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्
काले यदा भवेत्। अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स प-
राजितः"। इति आचारकरणे व्यवहारकरणे। छल-
नात्र न कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानि प्रतिपा-
दिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्त
दण्डं कृत्वा पुनर्वाद प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम्। यत
आह कात्यायनः "पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण
वा। हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च"।
स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणन्नैव
विस्मृतमिदम् "यो हीनश्चिह्नेन हितस्योद्धारः विद-
र्मुधा। स्ववाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते"
इति। उद्धार पुनर्व्यवहार। अत्रापि स्ववाक्यहीन
इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम्। विवादमुप-
क्रम्य राजानमज्ञापयित्वाऽन्योन्य यौ वादिप्रतिवादिनौ
स्वयमेव विवादान्निवर्त्तेते तयोरुभयोरपि दण्डमाह
बृहस्पति "पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे समुपस्थिते।
प्रशम ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्"।
मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवान्योन्यशमयानोक्तेः
राज्ञेऽनिवेदनमवगम्यते। कात्यायनस्तु स्पष्टमाह
"आवेद्याप्रष्टहीतार्थ प्रशम यान्ति ये मिथः। सर्वे
द्विगुणदण्ड्याः स्युर्विप्रलम्भात्प्रभस्य ते" इति। द्विगुणो
दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदी-
भूतद्रव्यापेक्षया चद्रव्यविवादेष्वव्याप्ते। राज्ञे निवेद्या-
ऽन्योन्यरुच्या राजानुरोधेनैव या सन्धिकरणे तु न दण्ड-
इत्यर्थसिद्ध स्फुटीकृत बृहस्पतिना "पूर्वोत्तरेऽभि-
लिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये। द्वयोरुत्तरयो सन्धि
स्याद्व्यवहारयोरिव। साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रो-
भयोरपि। दोलायमानौ यौ सन्धि कुर्वातान्तौ विच-
क्षणौ। प्रमाणसमता यत्र भेद शास्त्रचरित्रया। तत्र
राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते। धर्मार्थौ प्राप्नुत
कीर्त्तिर्भवेत्सास्येन भूभृतः। न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वै-
रञ्च विनिवर्त्तते। विग्रहादुपह दण्डं धर्मं प्राप्य यशो-
ऽयश। विग्रहाज्जायते स्पष्टा पुनर्दोषस्तथैव च। तस्मा-
त्कुर्वन्नपाध्यक्षधर्मेण समदृष्टयः। अद्ये प्रलोभाद्यद्भूयु-

[illegible]

प्रमाणोपन्यासावसरे तु प्रतीच्यत्वेनैव स्वेच्छतः प्रमाणसा-
ध्यसाधुता विमर्शरूपता चेत्यस्तु विस्तरः । एवं प्रत्याक-
लितमाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः । "वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फु-
टम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ।
सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि । संसाधयेत्
क्रियायान्तु तान्यज्ञानात् सारवर्जिताम् । पक्षद्वयं साधयेद्वा
ताम्रध्यादुद्धरेत क्रियाम् । क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां
योऽवलम्बते । स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात्
क्रियामिति" । तामवलम्बते । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणं
उल्लङ्घ्य दुर्बलप्रमाणावलम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबल-
प्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः
"निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेदिति" । निर्णिक्ते शोधिते
अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापिते इति यावत् ।
पूर्वमेव दुर्बलप्रबलरूपप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणा-
नुसारेण कृत्वं निरस्येत्यभिधानात् विपर्ययं । पश्चाद्-
ज्ञापितन्तु कृत्रिम शादिपत्राकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः ।
अतएव पूर्ववाक्येऽपि उक्तेति पुनरिति चोक्तम् । अतएव
"यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णि-
क्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति" । उत्तरे पत्रनि-
वेशिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननिर्देशश्च कार्यादि-
त्यपेक्षिते वाक्यस्थमस्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रति-
ज्ञातार्थसाधनम्" । तत उत्तरलेखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत
इत्यर्थं साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्यः पश्चा-
द्विलम्बं वा प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साध-
नम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साधनादि लौकिक-
मलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा । स्वयं वा लिखेदित्यपि
द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति पदमुत्तराभि-
धाने कालविलम्बनेनाप्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां
विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापत्र-
स्थितिरिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्य-
वहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् "द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति
मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेख-
येत् । कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्य-
वान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव ले-
खयेदित्युक्तं भवति । तेन "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्र-
तिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा
भवेदिति" व्यासादिभिरुक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व
एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः "साहसस्तेयपारुष्य-
गोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्य-
त्रेच्छया स्मृतः" । इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्य-
नेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्-
पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्-
भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यावप्राप्त प्रत्यर्थि-
पक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वा-
क्यव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययो
प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति ।
प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्या-
नं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह" । तदतिसाह-
सम् भाषोत्तरवादिप्रत्यक्षलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वा-
क्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भ-
विरोधाच्च साधनलेखनस्य चोत्तरलेखनोत्तरमाकाङ्क्षि-
तत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थात्सिद्धोत्तरलेखनविलम्बा-
पवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति
तद्विलम्बानुमतिविषयत्वोक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति
वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्था-
र्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणापत्तेः नियामकाभावात् ।
प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंवादाय द्वयोरपि ग्रह-
णमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायां
पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविजृम्भितमेवेत्यास्तां तावत् ।
बृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी
तथा । एकैकानेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववादिभिः ।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया" । साक्षि-
लेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । "साक्षी द्वादशभेदस्तु
लिखितं दशधा स्मृतम् । अनुमानन्तु द्विविधं नवधा
दैविकी क्रिया" । इदं सङ्ख्याभिधानञ्च नियमाय भेदा-
न्तराण्यपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः
"लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः । लेखो-
द्देशस्तु युक्तिः स्यात्तद्व्यानीह विपादयः" । लेखोऽन्यथानु-
पपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोऽविसर्गो युक्तिरित्यर्थः । "पूर्वपा-
देऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः । अर्थी तृतीयपादे
तु क्रियया प्रतिपादयेत्" । पूर्वपादो भाषालिखितं पूर्व-

[illegible]

कूटेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिश्चिह्नितान्युपलक्षितवान्। व्यासः "प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे। परेभ्यश्च तथाचान्ये न वादं स्पर्धनयेत्"। भिद्यन्ते प्रभेदं प्रतिपद्यन्ते। कात्यायनः "समस्त साक्षिणो यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः"। साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः। समस्त साक्षिणो यत्रेति। यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः। व्यासः "न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्। अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः"। लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डापूपन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषाभावे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। प्रजापतिः "यन्नामगोत्रैर्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत्। अगृहीतधने तत्र कार्य्यो दिव्येन निर्णयः"। मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा तदप्रामाण्ये तत्र दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः। कात्यायनः "यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं तद्भाषे श्रावितं यदि। शोधयेत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः"। सोपधं छलकृतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानमुत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसरादिति न्यायमूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायेन निषेधदार्ढ्यार्थत्वम्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः क्रियापदमुभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुषङ्गहेतुत्वस्य यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे मन्त्रभाष्यमतसिद्धविधानेनानुषङ्गस्य तुल्ययोगितानियमनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थानन्वयेऽपि तुल्ययोगत्वायाः सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। नच "न कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात्। 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽप्योदृग्विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनन्त्वतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्त्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पितामहः "लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते" इति। तादृक्व्यवहारे नृपेणोभयापीडया स्वेच्छया काचन व्यवस्था कार्य्या देया चोभाभ्यामनतिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावान्तरभेदादि सर्वं दिव्यप्रकरणे वक्ष्याम।

क्रियाफल न० ६त०। "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च चतुर्विधम्। क्रियाफलं मारुरार्य्यां कैवल्ये तन्न विद्यते" वेदा० प्र० उक्ते १कर्म्मफले उत्पत्त्यादौ, २यागादिजन्ये पुण्यापुण्यादौ च। क्रियाजन्ये तृप्तिस्वर्गादिरूपे प्रयोजनापरपर्य्यायरूपे ३फले "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। विवृतञ्चैतद्भा०मि० शब्दार्थरत्ने यथा "स्वरितञित्ताकूलरतत् कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलस्य न धात्वर्थत्वाच्च, जानात्यादौनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया सर्वदैव जानीत इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः। नापि क्रियाजन्यवेतनदक्षिणारूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति छदादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विक्लोयजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः। किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनाम क्रियाजन्यं तृप्तिस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "प्रख्यायस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः। तत्तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः। फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि कचित्साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति ध्येयम्। तेन अपादिदत्त्वादित्युपचितितादू, पचादि-

[illegible]

क्रियाभ्युपगम [illegible]

[illegible]

क्रियायोग [illegible]

[illegible]

ब्रह्मादीनां परन्तप त्रयाणामपि संस्थितिः । वेदमूर्त्तं धृतं मया पूजनीयं प्रयत्नतः । तस्मादग्निद्विजगुरून् सदा सम्पूजयेद्धिमान् । तानेवं तोषयन्नेव प्राप्नोत्यभिमतं नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवत्सलस्य । विकर्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके" । २क्रियाभ्यासे "द्वयसर्गा क्रियायोगे" पा० पद्मपुराणे क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियार्थ त्रि० क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोऽस्य । कर्त्तव्यविधिबोधके वेदादिशास्त्रभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम् मीमांसायां स्थापितं यथा

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" मी० सू०। "क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमाचक्षते" "अतस्तेषामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)" इति च शवरभा० । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सू०। "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति" भा०। तेन क्रियाप्रवर्त्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भूतार्थानां च क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यं यथाह तत्रैव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" जै० सू० । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीति" वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादि" । "पदानां साकाङ्क्षत्वात् विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वं भवति भूतिकाम आलभेत, कस्मात् ? यतो वायुः क्षेपिष्ठेति" । "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां, प्ररोचयमाना अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः" इति च भा । "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" जै० सू० तेन सर्वेषामेकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम्। तदेतन्मतं विशदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा० सू० भाष्याभ्यां निराकृतं यथा "कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात् । कर्त्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम् उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणाञ्च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते" भाष्यम्। "तत्तु समन्वयात्" शारीरकसूत्रम् ।

"तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते। कथम् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्त्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । 'तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम्। 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः" । तत्रैव सूत्रे व्याख्यान्तरे

"यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम् । "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इत्येवमादि "तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

निषिद्धत्वोपलक्षितेषैव मूलवेदस्य परिचायितं तथार्थं तेन मूलकल्पित मूल बोधविधिवत्साध्यो वेदः। न हि मूलवदविज्ञातस्य क्रिया भवति। अविज्ञाते इति मूलस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थं एव मूलोपदेश इति चेत् नैव दोष क्रियार्थेनोऽपि क्रियाविधि सम्बन्धि [illegible] परिचयेन। क्रियायाम् प्रयोजन [illegible]। न [illegible] [illegible] भवति। यदि [illegible] किं [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियासाधन [illegible] इति प्रयोजन [illegible] क्रियासाधनत्व [illegible]। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति [illegible] निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। [illegible] ब्राह्मणो न हन्तव्यः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] (वह्निरिव [illegible]) [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] प्रयोजनस्य [illegible]" भा०। क्रिया [illegible] प्रयोजनं [illegible]। २क्रियाविशिष्टे त्रि०। "[illegible] वो क्रियावतां क्रियावताम्" भा०।

क्रियावत् त्रि० क्रिया [illegible] मतुप् [illegible]। १क्रियाविशिष्टे क्रियानिष्ठे [illegible] "[illegible] क्रियावान् [illegible] [illegible] न बोधि [illegible] [illegible] क्रियावताम्" भा० न [illegible]। २क्रियासक्ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

क्रियावसन्न त्रि० क्रियया अवसन्नः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। क्रियावसन्नोऽर्थः

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। क्रियावसन्नो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

क्रियावादिन् त्रि० क्रियां क्रियावादं वदति वद णिनि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्त्रियां ङीप् (वरम्) [illegible]।

क्रियाविशेषण न० ६त०। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विशेषणत्वेन [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] क्रियाया [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] क्रियाविशेषणम्। [illegible] [illegible] [illegible]

तयासनीति'। अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदविशेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपधात्वर्थफले, द्रुतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे नञादौ च अभेदेनान्वयात् स्तोकादेरभेदविशेषणत्वम्। अस्यार्थं भेदे साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्याश्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लीबता उत्सर्गतोभावादाखातवदेकवचनान्तता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु। घञाद्यन्ते तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्घञ्प्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन घात्वर्थोव्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीबता वक्ष्यमाणसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेष्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वादि। अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतमिति" "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति च प्रयोगः सङ्गच्छते। फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोकभीगरुत्स्य कारकत्वं कथमत आह। तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्वितीयामात्रविधाने तस्य स्यात् इति बोध्यम्। अस्य च एकवचनान्तत्वं क्लीबत्वौत्सर्गिकौ क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगो भवत्येव अतएव हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति'। उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः। अत्राख्यात इति पाठानात् आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो न तु तृतीयाद्युपस्थाप्याश्रयसंख्ययापि तेन पैकाभ्यां सुप्यते इत्यादौ न द्विवचनादि। नञा नामार्थान्तरेण क्रियाभेदो लिङ्गस्य तत्पदोपात्तत्वात्। एवञ्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपात्यन्तभेदे संख्याविशेषस्य साक्षादन्वयित्वविवक्षाविरहमात्रेण वा तथात्वविवक्षणान्न दोषइत्यनुसन्धेयम्। उद्गाहिका आसते इतयायिका: शयते इत्यादि भाष्योदाहरणे च उपमानोद्गाहनादिबाधकत्वेनोपमेयासनादेर्विशेषविवक्षयाद्यावेऽपि बहुवचनादीत्याकरे स्पष्टम्। उद्गाहिकापदस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं क्रियाविशेषणतया द्वितीयोत्पत्तौ दार्ढ्यं नैवोपमानविवक्षणात् बहुवचनम्' अत्र मतभेदेन मतद्वयमिह प्र० विशेषोदर्शितो यथा "यावदिक्रियाणामपि कर्मादीनामन्वय गति तथापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात्। अन्यथा पाकं पाच्यत्यादौ धात्वर्थस्य पचमादेः कर्मत्वादावन्वयापत्तेः सुप्तस्य धात्वर्थस्याव्ययत्वाद्युत्पत्त्यात् इत्यनेव च स्तोकं पाकं इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतम्" इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादि चातिव सङ्गच्छतइति मन्या। क्योत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्ष्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नोद्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकं पाकः इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकः पाक इत्यादि। यथारूपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्युपादिष्टैरपि तत्रैव तात्पर्यात्। अतएव स्तोकः स्थीयते साधु गतं चकितं दृष्टमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वात् तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदाय"।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु यौन पुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेणैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि० तृतीया। क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत" इत्यादौ यागेनेष्टं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तदभेदविशेषणत्वेन तद्द्विभक्तिकत्वम्। अन्यमते तु नामधेयत्वादित्यादिवत् अभेदे तृतीयेति भेदः। मुग्धबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" क्रुतसूत्राद्वितीयापि तत्र अभेदान्वयिविशेषणपरम्। भेदविशेषणे तु तृतीयैव। तत्राय विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया। अभेदप्रकारकान्वयविवक्षया तु तृतीया।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः। जगदुत्पत्तिसाधने परमेश्वरस्य शक्तिभेदे। सा च न्यासोक्ता यथोक्ता शा० ति० पदार्थादर्शे च 'सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाद्विन्दुसमुद्भवः। पराशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादोबीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः। रौद्री बिन्दोस्ततोनादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः। ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्

[illegible]

क्रियासमभिहार पु॰ क्रिया+सम्+अभि+हृ-घञ् [illegible]

[illegible]

क्रियायाम न॰ [illegible]

[illegible]

क्रियेन्द्रिय न॰ [illegible]

क्रिवि पु॰ [illegible]

त्रि० "इन्द्र ! क्रत्वे क्रिविदन्तं नावं" ऋक् १०।४४। इत्युक्तभेदे "क्रिवाःसवा क्रिविं दुधा" ऋ० ४.१९.७ "क्रिविं भागासुराः" भा०। इत्युपाकरो पु० व व०। "ग्ज्योदीवोर्जितारम्नं चैतत क्रुंध इन्द्राग्नी राजा" "क्रिव्य इति ए वै पुरा पञ्चाननमाचचत" शत० ब्रा० ११, ४ ४,७ [क्रिविर्दती ऋ० १.१६६.६

क्रिविस् त्रि० क्रिव-इस कि० । क्रिवसे यथा पातिविदुर्दति

क्री क्रये (मूल्यदानेन द्रव्यग्रहणे) क्र्या० उभ० सक० अनिट् । क्रीणाति क्रीणीते अक्रैषीत् अक्रेष्ट । चिक्राय चिक्रिय क्रेतव्य क्रयणीय क्रेय क्रयार्थे प्रसारिते क्रयः क्रायक क्रेता क्रीयन् क्रीणान । क्रीत क्रीत्वा विक्रीय । क्रेतुम । कर्मणि क्रीयते अक्रायि अक्रायिषाताम्-अक्रेषाताम् । चिक्रिये । "कइमं दशभिर्ममेन्द्रं, क्रीणाति धेनुभि ऋ० ४ २४,१०। "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि यजु० ४,२६ । 'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्" मनु "कञ्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्" भा०स० कच्छपाय । "सोम राजानमक्रीणत्तस्मात् राज्ञा हि सोमः क्रीयते" ऐत० १,१२ "शुक्रामीति कृत्क्रीते (अर्थं) कर्म कृत्येन् पतञ्चल" स्मृति । धनञ्जयानन्दे उदा० ।

अव+मूल्यादिदानेन ग्रहणे । "ना चेदसौ न दद्यात काम-मेनामपक्रीणीयात्" शत० ब्रा० १४ ६ ४,७, "तथा एता-स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोज्यादिदानेन काम यथायथं तामप-क्रीणीयात् वश नयत्" भा० ।

अभि+अभिसन्धीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च । "एवं वा एव क्रीयमाणोऽभिक्रीयते चन्द्रमसमिव राज्याय" शत० ब्रा० ३,३,३,१, "एव क्रीयमाण कद्रूः सम्पादयामास सोम एव वै एज धनु प्रयोजनमभिसन्धाय विक्रीयते अभिषवादिना संस्कारेण संस्क्रियते वा" भा ।

अव+धनादिना वशनयने । "ब्राह्मणं क्षत्रियं वा धनेन सर्वामवक्रीय" सांख्य० श्रौ०सू० १५ । १०

आ+ इत्यन्तम्य । "भार्यां सुमहाक्रीताम्' दशकुमा०

उप+सामीप्येन क्रये । "धटानीमुपक्रीय" छिता० ।

निस्+(र) विक्रये ऋणशुद्धवमूल्यदाने च । न निष्क्रयवि-सर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते" मनुः । "निष्क्रया विक्रय उ०न०रघु०।"भो क्रियः। मदीयस्तमाकृदञ्जोऽपि समयम । स त मामनुगच्छस्य मुदश्च चक्रमीस्यथम् । प्रथम कस्य दयः वसुमतीम् मधुसूदनः । मजनामसुषमाश्र-मारदव कमार्हनः। परिक्षावान् वत्सविभागं कृता इति दरमनः । निष्क्रमन्दाशीय इ परिबाहुधियत्राम । प्रतमोद तत कएठं प्रत्यङ्ङमदवीत् । कारकत् मां हृदयं मे निष्क्रयाद प्रयच्छ मे । निष्क्रयाभिमतं प्रदश्यं सहसानन । प्रोऽह निष्क्रय क्षण । दिग्गो गमः ।" भा० १५५८० इनिष्क्रमी । 'तपोदानोपचारेषु व्रतेषु नियमेषु च । हयाध्ययनधर्मेषु योगाऽऽसन च निष्क्रय" इति

परि-नियतकाल भृत्या स्वीकारे अनियतकालपरिणोपाद्यकाल कृत्वात् तस्य नियतकालत्वेन भृत्यता । तद्योगे करणस्य वा सम्प्रदानसंज्ञा । शतेन शताय वा परिक्रीत "सि०कौ०। "सम्भोगाय परिक्रीत कर्ताऽस्मि तव नाप्रियम्" भट्टि । मन्त्रे शक्ति परिक्रीता मन्त्रविद्योऽस्याऽस्मि "सम्ब०। "क्तमीपलत याया परिक्रीणानगुत्तम्' भट्टि । कुशपाणे १२०। ६० दर्शितम अं० छन्दसाववादि उदा० ।

वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पादकव्यापारे "वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो ।" यजु०३,४९, विक्री-णीत परस्य स्व योऽस्वामी स्वाम्यसम्मत" मनु धनु-जयानन्दे भूरि उदा० ।

सम्-सम्यक् क्रये "न च मे विद्यते वित्त संक्रेतुं पुरुष क्वचित्" भा० श्रा० १६०अ० ।

"परिव्यवेभ्यः क्रियः" पा०

एकत्र, पामिन्नपि क्रियाफले तङ् ।

क्री त्रि० क्री-क्विप् । अनेकाच्कत्वाभावेऽपि संयोगपूर्व-त्वात् न यण् किन्तु इयङ् । यवक्रियौ यवक्रिय इत्यादि ।

क्रीड खेलने भ्वा० पर० अक० सेट् । क्रीडति अक्रीडीत् । चिक्रीड क्रीडिता । क्रीडितव्य क्रीड्य क्रीडक क्रीडिता । क्रीड । क्रीडा । क्रीडित । क्रीडन क्रीडितम् । क्रीडि-त्वा विक्रीड्य । "एव सोमो अभिरक्षति गवां क्रीडन्त्यद्रिभि" ऋ० ६ ६६,२६, 'माता च पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्री-डत" यजु० २३,२४,विक्रीड धेय गजाश्च ते" भा० ३० १०४११०० "क्रीडारस निर्विशतीव बाल्ये कुमा । स्त्रमादपि प्रयाति तस्यापि दृश्यते । महागाङ्गराजार्थं पुत्र-स्तं पुन पुनः । क्रीडसि त्व मरस्याम । बाला क्रीडनकै-रिव" भा० व० ५०४श्लो०

अन्यासूपसर्गे तत्रापि तदर्थविशिष्टे क्रीडने तत्र "क्रीडो-ऽनुसं परिभ्यश्च" पा०व्य चकारात् आङश्च तत्र वाध्य सक्रीडमानानि मध्ये दम्सानि पक्षिणाम भट्टि । "आ-क्रीडमानोऽनुसार्व क्रीडानां वायुसेवयो" भा० व०

११(का। ' मचाम्य दतूक मिमापि परिक्रीडच पाद न महि: । मरतलमविनः परिक्रीडतः" मभा० शा० ११.११ पार्श्ववचनात् । यवद् चतूबने मन नयमामाये दर मद । चयोद्भूबने पार्श्विकमा मिमवाय् दर संक्रीडमान चचमा च वर्णते दाना भा ६७ । तैनाख कुमनाम दार्थि किन्तु मन म मत संक्रीडति नामम् मिथ्यौ । मेकथि चारचमचिविमाना नामकदि पात् । वक्म संक्रीडतौ तैनाम् मा भा १.८च । माम पाना मनयार ।

क्रीड पु॰ क्रीड–घञ् । परीहासे चकुरमा । [क्रिया ।

क्रीडक त्रि॰ क्रीड–ण्वुल् । क्रीडाकारके । इत्यमे वैवे

क्रीडचक्र न॰ दर चीरचच छन्दोचे चचनवैवाटे। चमि- तम् ६ र चन्दो वनोभेदे ।

क्रीडन न॰ क्रीड–भावे–ल्युट् । क्रीडायाम् मदनक्रीडन नाम चारतायाक मारत । भा भा ११८च । मा चचीडनविमिद् न चारचडच क्रीडति" चतामा० । करणे ल्युट् । क्रीडासाधने । यथा क्रिएकाम्य नदारनि- वचीक्रमावये क्रीडनकमिवाचा" नाम ५,१८,१५ नार्थे च । ममार्थे क्रीडने ला मरचात । माथ। मी समकरिय मा च । च ।

क्रीडनीय त्रि॰ क्रीड–करणे चा॰ चनीयर् क्रीडनाय चाप् च मा । क्रीडासाधने । "क्रीडन क्रीडनीयानि इद प॰चाचाय च" मा माकुन्द्भ ।

क्रीडा स्त्री॰ क्रीड–भावे अ । परीहासे २केलने च क्रीडायां विनिवतीर वाक्ये चच । आकरविनाक्रीडयात विमल मन्नालाय् मा चर । नोक्ष्वीवानिरत कुमविज्ञाननिरत मेचति मेच क्रीडाचलचलन चरन माद । क्रीडाक्ष क्रीडाभ क्रीडोद्यानादय क्रीडाव चचारी । क्रीडापरिच चच वचिये

क्रीडाताल पु॰ "चचवर जु मोदम क्रीडाताल च चचती" दति चनोचदाचोद्दरोक्त तालभेदे ।

क्रीडागार क्री॰ क्रीडाया क्रीडाय आगारं चवनलाकि- चन् चतुच मैं" कुमा॰ । क्रीडावासौ नेद्धाचवाचौ गाचौम् । मुद्रा मिम पिया मीर । हारचली चच चच । मानमचाका कुमाराचा क्रीडागार्या मदाच- चाम् चरि ।१७। [मद चि

क्रीडावास न॰ क्रीडार्थे च मनु च वार्ष्णे १७० । इमरचे

क्रीडारत्न न॰ क्रीडाया रत्नमिव । रती स्त्रिया

क्रीडारत्न पु॰ क्रीडाया क्रीडार्थे रत्ना चतुर्थ्वर्ष १४ । इमरच क्रीडारतौऽस्य चचाच च चचायिवो दर भा भा ११४

क्रीडारसातल न॰ चोमसिकचचपुरी चरदचने मद "चचारनवचेमाइ चचारोदाचनाचम् । चविहमाचन मर्वविपर्मा विराजि मम् । मारती दक्षिणचं क्रीडिमाडेन चतुरम् । मर क्रीडति मम मिरिश्चिरमदनम् चया क्रीडारसातलम् मान्

क्रीडि त्रि॰ क्रीड–इन् । क्रीडके । "चा क्रीडतो न मार दतन" च । ८३।१३ ।

क्रीडिन् त्रि॰ क्रीड–ना मस्त्यर्थे इनि । क्रीडाके १मानुर्थे ६ "क्रीडिम संक्रमम् नचकुता चक॰१३। १६ "क्रीडी च चापी चाचमी" चतु ।भाष क्रीडी चराचोक्रमीतेमरत्" वेदी

क्रीडु त्रि॰ क्रीड कु । क्रीडाकारके । क्रीडकी न चक्षा चरिम क्रीड] म्माचि च ८।१७

क्रीत त्रि॰ क्री–कर्मणि क्त । मूल्यदानेन चालायीकृते अर्थे । म्हरामीर्थे चक्रीतं (अष्ट)पर्यं इमनु म- चचा चर्मि। २क्रीतक दे पु। "क्रीतव नाम न केन क्रीता" विष्णु यं । मानेस्त । १४वे न क्रीतायुत्र। चलवदाचाचचादि च क्रोडीरेच दर्शितं चया "क्रीतो चच चमीचचमुचचा चविचाइता । चचच चचमायाद् चयोम मनोच मा । मक्रे अच्चा चतु- चो मूमचद् चर चुचा। मानीच चनमामाचो मादानवदतोनव । चचचाना चदानी मा माना मोच च च मृदः। दत्वाचमामा विना मा च च च चलोदचो क्रोनेत्।क्रीतच चमाता विमोच चरित्र चमम् चचचर। दचाचा तु चचाद्चो चर्मो दिच चचोदनः। मम चुच्चो चदृते चचम् क्रीतविक्रोचकेन चुचः । चतुर [illegible] । क्रीतम चि नेत चामामिक्ता पूर्व तत् चचेच मम चचेच चम- विता मान्दि। चचच दचम चम् चचचेद्रम् क्रो- चीतामुचचचमाचे चाचरिचोर्यचन्विवाद्। च क्रीतच दचतच चचोरचचचोचिर्वेवि चदर्थे चयोदचचो वेदि चाचोवें च मामा चाचचीचचचोचच्चेवु चचो मिवा दचन संचारान् विना । चार्ये च। चमार्थे । मातीच चदीचच क्रीतः क्रीतचचना।

स्य दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनूक्तेः तस्य पितृसापिण्ड्यदायानधिकारित्वम्। दत्तकमीमांसामते "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" पराशरेण कलिधर्म्मप्रस्तावे चतुर्णामेव ग्राह्यतया उक्तेः दत्तकचन्द्रिकामते "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादि पुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता।

क्रीतानुशय पु० क्रीते क्रये अनुशयः। "क्रयविक्रयानुशयश्च" इति मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशयशब्दे १८६पृ० तद्विषयनिर्णयः। अधिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति। न बहु मन्यते—समर्घमसमर्घमिति पूर्व्वं न विचार्य्य गृहीतमित्यर्थः। क्रीतं परीक्षणीयमित्याह बृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत्। परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेदिति"। अन्येषां पण्यगुणदोषविदामिति शेषः। नारदोऽपि "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। चर्म्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः "चर्म्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च। वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति"। अत्र वसुशब्देन रूप्यं गृह्यते। कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम्। तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमिति"। क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह नारदः "त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु। मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम्। द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः। दशाहं सर्व्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम्। अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित्। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति"। त्र्यहात् क्रयदिनादारभ्येति शेषः। पञ्चाहादित्यादावप्ययमेव शेषोऽवगन्तव्यः। त्र्यहं विक्रेतुः प्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् त्र्यहाद्दोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोहाद्यादिद्रव्यविषयमिति गम्यते इति स्मृतिचन्द्रिका। दोह्यं महिष्यादिकम् वाह्यं बलीवर्दादिकम्। लोहपदञ्च रत्नोपलक्षणम्। द्विपदान्तु दासदासीनामित्यर्थः। तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रिया दास्या इत्यर्थः।

पूर्व्वोदाहृतचर्म्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेन भक्षणाद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यः परीक्षणाभिधानात् सर्व्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोवपनार्थे गृहीतधान्यपरः। अन्यथा सद्यः परीक्षत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात्। अतोऽर्वाक् त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि "भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति"। भूमेर्दशाहादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत्। यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्। क्रीतन्तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न त्विति"। अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम्। दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः। काले परीक्षाकाले। अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम्। अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतं तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम्। यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति। दर्शितमर्थं नारदश्चाह "क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः। क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमं तथा। क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। अनुशयः पश्चात्तापम्। पण्यानामश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः। दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः "क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषाहते नरः। अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत्। क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते। पश्चागतस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नर"इति। अजुष्टमनभिभुक्तम्। काले परीक्षाकाले। अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकं तद्विषयम्। उपभोगविनश्वरवीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया। ननु विज्ञातस्याप्यनुशयो न कार्यः "क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्यादिति" निषेधसद्भावादिति चेन्न अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादो दर्शितो नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति"। मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः। द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मू-

र्मार्थोद्धारणाद्येत् । हिनच तु समीपेऽपि यतः च तुरैव मर्दितं" । तत्र अलाभावात् यतः अनुरैव मनु मीमा अनुभवादिह न दर्भादिखन । वनु वनुश्चनम् मीमा शिमेन वा विविवृतम् ज्ञायमो मवेत् । चैतः मर्यो्पेतास्तृतम् इत्यार गवतोऽ इति मृषमोपे मत्र रजकचमकारण्वकादिविष्ययम् ; तत्र दर्शनेन विवादा विवे वहेत्ववि मनु परीवाकाममानु अपि न प्रतिवेधनि- मात्र मारद पंरिचायन्तु तहाया अपकर्षं परीवणम् । परीवणवि मनु पीनं लिखतम् पदेन गदिति । मावो पराभवनकववीति अत्रतरो । माबोविमवतावोऽपि मावतेन । वर्षमानां देवकावे जनवातयको प्रातच्या विवाद मारद 'सर्वं हविर वाणीनामद्यानाना- मवर्मवेति । मवातिवाचाप्रावाविम् मावोविम्बेन च सर्वं हति वा बानीवतावर्षं कृतौलार्दिवा मावम् जमाद्यवनन्यवादिवत् मानीमादिवर्षं । अयवावे व्यवहारविरोधनमकलेन बोलीचीवको मन्ये इनच वचे दृश्यमान वात्रवका इति सर्वं मा वविवा सबलानादिवालमता । बोला मावत काव कृत्व यद्यायादयतवानिति । इति व्यवहारिम् वरिवानत म मा दव मव्यवजनीतावया विक म म च । परीवायातितवेन अवकत प्रमानाद वनु पतचे तु दवायम तथापि द्यवेत् । बारदा- मो दृहत च राजा प्रवत्र माति गदिति । दवाद पाचव मरीवापारवत दर्शनस्त्रोतववचन् । जनन- मरिवानयकावी तरिवानच तु वद् कारेन वमहिवा मदयावादित मकमम् । मवान्यवोपमान ।

मृष इत्यौ मृषृष-विन् इर्गमादि० वा चि अर्धोवा वत्ता(कृतवक्)।स्ववेदे अयर विलां दाव । यवे च "मृष्य चौर मारियन् मृषवादिदवोविवा । मवैन मर्मविजृम्भृ" मनु १०।४१ वाविवृत्य बदावो दव मावोवना मद दंडोवना दिवा अववा मवृष्य अवा- याम् चौरं इत्यविवम् विमति दंद्रावा चौरोदवाचो चौरदेव दंडा विवतीति मानिववाम वेदी ।

मृष पोको मृषृष-वाद । (अ स्वमत) सबसै सबरः गांवे दवाया दसाजिमया म बुराम् बल ११।१ मवाजिनो चौविमादि तुम्नवयादवे मानुषा मवय म म बल ११।१। विमुवा दंडोमोवनलात् दाव । 'दोने तु अवान्दाव । दासा) स्थौभामे की मद

दवा । तत इतराव) नदादि च मृषत्वात् । मृषृ- वीव तवविपाकरोवाढ़ो । म वा वीवाममव मृ वाली अवाम वा मवय मवादि न मवय । म वाम् मवा च मि एतेवतम् ते च वैवन । मावे वच । बीव वमावरवाते सन ते मौकाराद्या वचते च दर्ज मवायम मौवृत्तीदादमवम वनु मौकविवा- देवमवो मावतोविदन्" राजा वा च । किमा तु नमानवाद मीय । विवय वदाँ चौहीवर्द दगवमदवेत्" राजा वा च

मृष निवनने मवीनाव च तु दुरा० च मवा० वेद् । म इति एवा दीव बवीव-योवा ।

मृष विवने आहा ० च वय वेद प्रायृ० । मृषति मवी- बीम् चुचीव । बोवा ।

मृष बोचे दिवा० पर० पेद मोवयवेरं युव सवित । म वति बावरविति मति वादि वान वद । मुचुचीवा नोवाति । मोचवन् मोचवन् मीरमोचन् मोवा मोवी म ते । म वाम मोवा म वा वीम म वमीव दवा- दवा" वा वा १८।१८ इ वेल म वालवान मो- होविनवान वाव १।१, बाम तव वाव मवादी वावन वा। म वाव कृतं वाति विवर्विता वदि मोवं विमो । वंद्रव वेद्रवेति" कुमा० । म वा वेवौ- वृताविता वं वति बोवा" वा मोचविनवा वेवद- वता । मवचे मृषति । म वा मोवयवृताः वर्च मम मोवयवेन्न वत्र वचदावत वचन ह मम मवाम च विववा वा तु वद् । "मवमविनु मावि" वि० चौ- वन्दावुद्ववानिम् वरवत् अनुयवनेयोवार्वृगवने वर्ष किन्तराते मोवने एव म वाव न वतिव व इ वह

मृष मी म व-वाम बावे विन् । मौवे कालवात वेवने वितादिवेरे वाराः वविवा वाराम् वाव वेम विवम् मैव । चनवमान वा दाव म मा

मृष वविन् विन्न द—ना विवि विश । मोवदम वद्यो वा वच म मवी बवादि च मनु।८

मृष मृष(वा) मौदिवे मवोतारे च मव दरवीव । मृषति मवमीम् नवीव । मृष विन् म व वाम वो वृ वा मववीवरवन दावताो दवमिवावीनां विव विवाम "विन् सवाकव तु वा० विवयान तृप्त म नविवानमं दंडोमायोवाम् ताय दृः । वावे बनानी बवा वि । के विच दवयादिवत म वादिति निर्देशा मृष वि बो-

वध सोऽयं धातुमात्रे तन्मते भावे क्रुश्यते इत्येव । एतन्मते क्रुड् इत्यत्र क्विपि सलोपाभावे न निपातकल्पना

क्रुन्थ क्लेशे भेदे च क्र्या० पर० अक० सेट् इन्नायुध । क्रुथ्नाति अक्रुन्थीत् चुक्रुन्थ अयमपाणिनीयः

क्रुमु त्रि० क्रम—उन् वेदे पृषो० । सर्व्वत्र गमनशीले "क्रुमु-र्मा व सिन्धुर्निरीरमत्" ऋ० ५।५३।९। "क्रुमु सर्व्वत्र क्रमणशील" भा०

क्रुमुक पु० क्रम—उक वेदे पृषो० । पुगाख्ये "क्रुमुकमपि कुर्य्यात् एषा वा अग्ने । प्रिया तनुः यत्क्रुमुक" तैत्ति०५।१०।८।५

क्रुश रोदने अक० आह्वाने आक्रोशे च सक० भ्वा० प० अनिट् । क्रोशति अक्रुक्षत् । चुक्रोश क्रोक्ष्यति । क्रोष्टा क्रुष्ट क्रोशन् क्रोश क्रोशन क्रोष्टु । "रसन्नरसया न्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते" ऋ० १०।१४६।४ "इन्द्रद न्ति मदिरेण मन्दिनेन्द्र क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु" ऋ०१०।९४।४ "एव क्रोशति दात्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति" रामा० अयो०५६अ० । कर्म्मणि क्रुश्यते अक्रोशि "इतिक्रुशा-क्रुश्यत तेन केतकम्" नैष०

अन्याद्युपसर्गात् परस्तु तत्तद्द्योत्यार्थयुक्ते रोदन दौ

अनु+दयायाम् अनुरोदने च सक० । अनुक्रोशः (दया) "न नायुमनुक्रोशन्ति शितयोभरेषु" ऋ० ४।३८।५ "कि-मनुक्रुश्य वैक्लव्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।" भा०अनु०५अ०

आ+अप्रियकथने सक०। "यस्तु ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियोदण्ड-मर्हति" मनु । "प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्ट" भा० अनु० ४५६२श्लो० । "आक्रुष्ट पुरुष सर्व्व प्रत्याक्रोशेदनन्त-रम्" भा० व० १९।श्लो० । "हा प्रिये । क्वासि सहामि प्याक्रोशमत्रपस्तत् क्षितौ" रामा० या० ८३अ०

उद्+उच्चरोदने सक० 'उदक्रोशन् च पाण्डवान्' भा० आ० ७४८श्लो० । उच्चै रोदने च अक

क्रुश्वन् पु स्त्री क्रुश—क्वनिप् । शृगाले उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश क्रुश्वरी । [तामिये १आहूते च त्रि ।

क्रुष्ट न० क्रुश—भावे क्त । १रोदनरवे । कर्म्मणि क्त । २कथि-

क्रूड क्रुडवत् । क्रूडति अक्रूडीत् चुक्रोड 'तस्य रेत परा पतत् तदग्निर्योनिमोपाञ्चह्लादयथा तदक्रूडयत्तत् क्रूडमान मभि अदधत् तदिद पयः' श्रुतिः ।

क्रूर त्रि० कृत—रक् धातोः क्रू । १निर्दये २कठिने अमर ३हिंसके ४उष्णे च मेदि० । "तस्याभिषेकसभारं कल्पित क्रूरनिश्चया' रघु । "तस्मिन्नुपाया सर्व्वेन क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" कुमा०। "हठकारी स्फुटदीन क्रूराचा-रैरसमसन्" मनु' । तस्य भाव ष्यञ् क्रौर्य्य न०, तल् क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये उष्णत्वे च । "ओजोऽथ युग्म विषम समय क्रूरोऽथ सौम्य पुरुषोऽङ्गना च । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमश प्रदिष्टा" दीपिकोक्ते मेषादिषु मध्ये ५विषमराशौ पु० "अर्क्कोनेमार्कसौरारा पापा सौम्यास्तथा परे । पापयुक्तोबुध पापोराहुकेतू च पापदौ" ज्योति० उक्ते ६ग्रहभेदे च "यथा इष्टफला क्रूरास्तथा सौम्या शुभप्रदा । क्रूरयुक्त पुन सौम्योऽपि च क्रूर-फलप्रद" "इष्टश्च सौम्यक्रूराणां फल स्थानवशात् समम् । एतदेव फल विद्धि सौम्यै क्रूरैर्विपर्य्ययात्" "पक्षा सौम्यास्तथा क्रूरा वक्रा शीघ्रोऽनुलोमगा" इति "तिथिराश्यगनक्षत्र चिह्न क्रूरग्रहेण यत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नत । न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधवेला-ह्लतोद्यम । रोगकाले भवेद्वेध क्रूरखेचरसम्भव" "क्रूरा वक्रा महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापपदार्थ परतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु सप्त-शलाके सर्व्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते । ७रक्तकरवीरे पु०८गृध्रे ९श्येन-पक्षिणि १०कङ्कपक्षिणि च पु स्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १०गन्धपुनर्नवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्म्मन् त्रि० क्रूर हिंसक कर्म्म यस्य । १हिंसाकर्म्म-कारिणि "क्रूरकर्म्मकृतांश्चैव शतशोगुरुतल्पग" मनु । २कटुतुम्बिनीवृक्षे पु० राजनि० ।

क्रूरकोष्ठ त्रि० क्रूर कठिन कोष्ठ यस्य । वायवैषम्यहेते बहुकोष्ठाशये । "क्रूरकोष्ठस्याग्निर्तीक्ष्णाग्ने रसपौषधमल्प-गुण वा भक्षयत् पाकमुपैति तन्न सदोषं दोषा यथाकाल-मनिर्ह्रियमाणा व्याधि मनुबिम्बप्रापादयन्ति" सुश्रु० ।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उग्रोगन्धोऽस्य । १गन्धके राजनि० २तीक्ष्णगन्धमात्रे त्रि० क्रूर गन्धएकदेशोऽस्याः टाप् । कन्थारीवृक्ष तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।

क्रूरदृश् त्रि०क्रूरा दृक् यस्य, क्रूर पश्यति दृश—क्विन् २त० स० वा । १पिशुने खले २शनैश्चरग्रहे पु० मेदि० । ३मङ्गलग्रहे "आरोवक्र क्रूरदृक् चावनेय" ज्यो०त० । कर्म्म । नील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां स्थानविशेषे ४शुभाशुभदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री । ४५५पृ०वि-वर्द्धे विवृति । क्रूरस्य पर्य्यायभेदस्य दृक् । ५पापग्रह-दृष्टौ स्त्री ।

क्रूरधूर्त्त पु° क्रूरः सन् धूर्त्तः । धुस्तूरे राजनि०

क्रूरप्रसाद्य त्रि° क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद्+णिच्-अच् । मधुरे वैद्यक शब्दः च । [राजनि० किरातं च ।

क्रूररावि॰ पु° स्त्री क्रूरं रवं रौति रु णिनि । द्रोणकाके

क्रूरलोचन पु° क्रूरं लोचनमस्य । शनिग्रहे तस्य तद् दृष्टिदर्शनात् तस्य तथात्वम् । यथा च सहस्वा चानयत तथा दर्शनमयम् ८८।८ चाहन्

क्रूराकृति त्रि° क्रूरा आकृतिरस्य । रावणे २रावणे ३ बन्धुरा । वन । १एवञ्जिसाकारे मूर्त्तौ स्त्री

क्रैडिन न° क्रु ड्‌ बाहुल्ये बाहु क्रीडति णिच्-णीच् न । क्रुड् आपद्यमानाम्बे निरभ्यता बन्ध न ग्वी प हितयाम्बे बाचीव

क्रोचि त्रि° क्रौ-चि । वैदरि-शब्दभेदि: शब्दवद

क्रोप त्रि° क्री-क्वप् चि मतु । क्रोतके बणरा

क्रैडित त्रि° क्रोडी भवन् देवताप्ता बभ मैदे नि भवोता भाव । क्रोडितेराम शाकेनीमे क्रीडाके मातावस्थितै बाबहुरनिवत्तो वर्ति । दिवाम्भोधाद्व क्रैडि चति विवाहि क्रीडतीमामवेताचाड माया अन० ११८११ बवही विच्छु चति क्रीडि दिवावि भा क्रीडेन्तान धाम्मवाधी ज्ञाला रीताप्तम प्रभा वर्त्तनीव क्रविम् याव वो ७।१।८ तद्गुण्व विबाध इति च । क्रडि देवा दक्षिणे दा च इति पाद्मा भी १.७ । क्रमादि इर्वता । तथा पद्धति बहुपेव वर्णनाम्नी इतिता यथा

अथ क्रडितीया दिक्षणिर्दिताम्बी इस बचडा क्री डिव बहुवराव चरित्रे चर वृत्ती पाणिनी वचनात्मक भवा क्रमीषु दश्वान्त क्रडिमाडिव द्वर्वविद्व इत्ये क्रडिवाडिव डिवाववे बाब इति । यतो पाणाचार्ये बाहुल्याविदवा मवच्याभो इत्यता ब्रणाचार्यं वदा बहुवितासम्. शैवचन् नि वर्तितमुर्वाणामपि पुरोडाश मानु वा बध्यबत बहुविवत् । यदने बचतु क्रैडिवी भवत्, चरित्र भवत् । तैतने बचाप्त क्रोडिवभा पुरुष् बरिवे तत भवत् । मामनीयम्बे बहवो तथा बवीयबो वहवान दिब्बाबबध इत्ये बबता क्रोडि-नाम्, इदर्शिता । क्रमहादि बडव क्रोडिबो बध बादि सि बधो, बाहस्तेन चर बैधववाचवे । बबलबाबे इवबबो बीबाच बचडार क्रोडिबोऽदिम डैविध इत्यादि । बदाव-

मारे वचडार क्रोडिबाद्रुहम्-वि वदत क्रोडिवो वत इदं वचडार क्रोडिम वर्तिवाद्हम् वि वर्तिति वत इत्यर्दिव मैत्रेवेन चरोरवदानम् । विवक्षारादि पुरोडा- श्च मर्यादि वाम्बितिक्त च वर्षि चरोरू पी नवाम । क्रूवर नवमी क्रोडिनावदिवा वर्ष्मितिन् वदत क्रो डिनोऽदिविक्तमहदत्त । तदाच्छोमे इदमन्ये दोषाय वचडार क्रोडिबोऽदिम दैविध इति । बबबबोम- वोम बबर्तित् इति

क्रोञ्च पु° त्रिपीर्वा बहावार्ता राक्षा वा बद् । त्रिविधे राजभेदे त्रिविक्रमे बहा

क्रोञ्च पु° क्रुञ्च-घञ् वा॰ पृषा० । वैवाते बनरावदि क्रोश क्रोशोऽभिधीयते इति इत्यादारानकार कोदृश्य वै क्रोशरातः । वानि वैवा इति रामपुर

क्रोड पु° स्त्री क्रुड-घञ्-क्रमीभावे संज्ञायां कर्म । १शूकरे क्रोड इवस्वानामवलुठतास्तामोर शब्द "क्रोडो वैवाबहि- माइ चरित्रकृवरमावद्"। अन्यो वहुलमन्निम क्रोड विम दिवादि यम् वा यह १. ८५ । भुजान्तरे (कोल) न स्त्री क्षपा: कुविभर्दितकोमक्रोडनामकलावि वह्नि। इवचोदरे "क्रा वा पक्ष बनादि अर्कविदिवोदे ववीकारवि सङ्कुरः । वमीसूत्रे अन्योन्यरामे च त्युक्त क्रोडीदित्वर्ष बायम्यम् बहु ११८ क्रोडम वमीपत्यवीवमानवरया पैदहीवे बचा । क्रोड व वदीवधायदे देवीमवह । वृहद् (ग्रा क्रोड वमस्तिथ पूर्वकव वर्षं वदन् वही इत्यध इत्यत नीतिवितिरि कोइवादि बाबा चौबह १०१ क्रोड बलोध्यायस्य वर्षा वेन- विद्यारामपुराविषय क्रोडकक्रीविधि च सार्थ पोवि वत्वनु बादः चौबह १८,११ । इत्यादावर्षे (ज्ञातव्यमाबवेद् वाह्यदि भगरादीनां इ० रामचे यवनियते इ वैदिम

क्रोडकन्था क्रोडक भूमि खन यया ९ विवक्षान् ; भाराडीय नं राजनि । [(इत्र कहाडि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः । बृहत्वाणीविशायो

क्रोडपत्र न॰ क्रोडे वचपात्र पत्र मिव यस्य अम० । पत्रैकदेशे ग्रन्थात् अतिपाबाद्य परिपूरणाय पत्र ज्ञानशीर्षक लिख्यमान लिखिता वाचिते यत्रै ।

क्रोडपर्णी क्रोडे वल्कलरूप पर्णं यस्याः । बौर० ङीप् । वहुवारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद् पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य । कच्छपे हेम० क्रोडाङ्घ्रि-प्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रोडादि पु० पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे ङीपनिषेध-निमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्रोड नख खुर शाखा उखा शिखा बाल शफ गूद" क्रोडादिराकृतिगण तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि बोध्याः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरा०वा ङीष् । १वराहजाति-स्त्रियां २वाराहीकन्दे च राजनि० ।

क्रोडीकरण न०क्रोड+च्वि+कृ—भावे ल्युट् । आलिङ्गने हला०

क्रोडीमुख पु स्त्री क्रोड्याः शूकर्या इवास्यमिव मुखमस्य । गण्डके (गारडार) राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया । मुस्तके (मुथा) राजनि०

क्रोथ पु० क्रुथ—हिंसने भावे घञ् । हनने हेमच०

क्रोध पु०क्रुध-भावे घञ् । १परापकाराय चित्तवृत्तिभेदे, परानिष्टाभिलाषेण अनिष्टविषयद्वेषहेतुके चित्तवृत्तिभेदे । क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभावः "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः" सा० द०"काम एव कुतश्चित् प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्यं "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीतोक्तेः "यस्त्वया दृष्टो हेतुरेष काम एव । ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र, सत्यं नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्ययमेव, काम एव हि केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते। पूर्वं पृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेणैकीकृत्योच्यते रजोगुणात् समुद्भवतीति तथा" श्रीधरः । तस्य कामजत्वमपि "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीतायामुक्तम्। तत्कार्याणि उक्तानि "न कर्म क्रोधान्ध प्रभवति विचारं रणरणे" "अन्धीकरोति भुवनं बधिरीकरोति धीरं सचेतनमचेतनतां नयेत् क्रुत्। कृत्यं न पश्यति न चात्महितं शृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति" नीतिशा०"क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः । क्रोधकार्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्" शकुनशा०स च मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिविधेति पा० साधन पादे ३४सू० भा० स्थितम् "क्रोधं विभो । संहर संहरेति" कुमा०। "क्रोधे सत्वगण यदे दयस्व पार्थौ प्रलम्बासुर" सा० द । "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" वेणी० । "विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुलमुद्धतम् । सनामा जायते भद्रे ! क्रोधे क्रोध पर-स्परम्" इत्युक्तलक्षणे षष्टिवर्षान्तर्गते अष्टत्रिंशत्तमे २वर्षभेदे पु० ।

क्रोधकृत् त्रि०क्रोधं करोति कृ—क्विप् । क्रोधकारिणि १परमेश्वरे पु० "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुस० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरके प्रतिवर्त्तते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्म्मानाचरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य तादृशान् प्रति क्रोधकर्तृत्वम् । तच्च प्राणिनां स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि० क्रोधात् जायते जन—ड ५त० । १क्रोधजाते २मोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायामुक्तं यथा "क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः" क्रोधजाते द्विविधव्यसनान्तर्गते व्यसनाष्टके च यथाह मनुः "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"

क्रोधन क्रुध—युच् । १क्रोधशीले अमरः "यत्कामेन कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः" वेणी० "वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । स्वसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुताः सप्त शिष्या गर्गस्य भारत !" हरि० २१२ अ० उक्ते गर्गशिष्ये २कौशिकपुत्रभेदे। "रोगोमरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम् । क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते ऊनषष्टितमे ३वर्षभेदे। "कपिताङ्गो रक्तवर्ण उन्मत्तः क्रोधनस्तथा" इति तन्त्रोक्ते ४भैरवभेदे च पु० ।

क्रोधमूर्च्छित त्रि० क्रोधेन मूर्च्छितो व्याकुलीभूतोऽस्य ३त० वा । १अतिकोपने "एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता" भा०व० ४६अ० ५त० । २चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दर०

क्रोधवर्द्धन त्रि० क्रोधं वर्द्धयति वृध—णिच् ल्यु ६त० । १कोपस्य वर्द्धके अनिष्टसूचकवाक्यादौ २असुरभेदे पु० "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरि० २६३अ० असुरकथने । स एव भारतयुद्धकाले दण्डधाराख्यपत्तेराविर्भूतः यथा "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभ" भा० आ०६७अ० अंशावतारे

क्रोधहन् पु० क्रोधं हन्ति हन्—क्विप् । १विष्णौ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुस० "साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा" भा० । २कोपघातके त्रि०

क्रोधहन्तृ त्रि० क्रोधं हन्ति हन—तृच् ६त० । १कोपघातके

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]

ओघ[illegible] त्रि [illegible] [illegible] + [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । ["[illegible]" [illegible]

ओघ[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]

ओघिन् त्रि [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ओघ[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ओघ[illegible] पु० [illegible] । [illegible]

ओघ[illegible] न० [illegible] । [illegible]

ओघिन् त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]

ओड्र पु० स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ओड्रपुष्पिका स्त्री [illegible] । [illegible] ([illegible]) ([illegible]) [illegible]

ओड्र[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible]

ओड्र[illegible] पु० । [illegible] । [illegible]

ओड्र[illegible] न० [illegible] । [illegible] । "[illegible]"

ओड्रपाद् पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ओड्रपुष्पिका स्त्री [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible]

क्रोष्टुपुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीप्। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना०

क्रोष्टुफल पु० क्रोष्टोः प्रियं फलमस्य। इङ्गुदीवृक्षे राजनि०

क्रोष्टुविन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुच्छाकारेण ३त०। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) अमरः। (शियालकाण्टि) वृक्षे भरतः।

क्रोष्टेक्षु पु० क्रोष्टोः प्रिय इक्षुः शाक०। श्वेतेक्षौ राजनि०

क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुस्तृज्वत् पाठकत्वात् ङीप्। १शृगालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २श्वेतभूमिकुष्माण्डे अमरः। ३कृष्णविदार्य्यां ४लाङ्गल्याम् च मेदि०

क्रौञ्च पु स्त्री० क्रुञ्च + स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। (कोचवक) वकभेदे स्त्रियाम् जातित्वात् ङीष्। "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीम्" रामा०बा०२स०। स्त्रिया टाप् इति वदन् भरतश्चिन्त्यः। अजादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवतः पौत्रे पर्वतभेदे "वसुर्विकृष्य व्यसृजच्छरान् श्वेते महागिरौ। बिभेद स (कार्त्तिकेय) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्" भा० व० २२४अ०। तस्य हिमवत्पौत्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः। तस्य हिमवत्पुत्रमैनाकपुत्रत्वं हरिव० १८अ० उक्तं यथा "एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्यां मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः। पर्वतप्रवरः पुण्यो नानारत्नसमन्वितः"। ३द्वीपभेदे ४असुरभेदे। "क्रौञ्चे (द्वीपे) क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमचन्द्रके। स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना। स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्मणा। केवलामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" खगेन्द्रसंहिता। क्रौञ्चदैत्यश्च मयदानवपुत्रः यथाह हरि० ४७अ० "मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः। स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम्। पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम्। सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीं दैत्ययूथपैः। ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम्। निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्। प्रथितां पार्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः"। "प्रसुप्तपरितप्तभिः श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्" काद०। ५कुररीखगे राजनि०। ६धच्छेता ध्वजभेदे ७राक्षसभेदे च पु० हेम०। क्रौञ्चद्वीपस्थानञ्च "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे जम्बुद्वीपमुक्त्वा। "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि०शि० उक्तम्। तद्वृत्तिः विष्णु पु० "घृतोदश्च समुद्रोऽयं क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग! श्रूयतां चापरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः। दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम्। द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय! याः पीयन्ते शृणुष्व ताः। सप्त प्रधाना शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः। योगी रुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामते!"। "तथा वहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान् परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति। अभया

[illegible]

कर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। २ऋषिभेदे पु०। "ततृको द्र-
विणोदा ? इन्द्र इति क्रौष्टुकि" निरुक्त० ८,२

क्लथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०प०सेट घटादि०। क्लथयति ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लाथीत् अक्लथीत्। क्लथयाबभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ। मध्ये एतस्यापवर्त्तने च। "पौष्णो विष्यन्दमाने मारुत क्लथन्" यजु० ३९,५, "क्लथन मध्ये एतस्यापवर्त्तनम्" वेददीप

क्लद रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भ्वा० पर० सेट्। क्लन्दति अक्लन्दीत्। चक्लन्द। क्लन्द्यते

क्लद वैक्लव्ये दि० आत्म० अक०सेट घटादि०। क्लद्यते अक्लादिष्ट चक्लदे। क्लदयति स अचिक्लदत् स।

क्लद रोदने भ्वा० उभ० इदित् अक० सेट्। क्लन्दति ते अक्लन्दीत् अक्लन्दिष्ट। चक्लन्द चक्लन्दे। क्लन्द्यते "या क्लन्दास्तमिषीचयो ऽश्वनामानो सह ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः" अथ० २,२,५

क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा०। क्लपयति-ते अचिक्लपत्-त। क्लपया बभूव आस चकार चक्रे

क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा०। क्लाम्यति अक्लमीत् चक्लाम। उदित् क्लमित्वा-क्लान्त्वा। क्लान्तः। घञ् न वृद्धि क्लमः। क्लम्यते अक्लमि। "क्लमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या" "अक्लाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज" कुमा० "न चक्लाम न विव्यथे" भट्टि "तप क्लमं साधयितुं य इच्छति" शकु०

क्लम ग्लानौ भ्वा० पर० अक० सेट्। क्लमति इरित् अक्लमत् अक्लमीत् चक्लाम। क्लमित्वा। क्लमित।

क्लम पु० क्लम-भावे घञ् अवृद्धि। "योऽमाय स श्रमोद्देशे मर्दक्लमासक्तः। क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः"। भावप्र० उक्ते श्रमभेदे।

क्लमथ पु० क्लम अथच्। आयासे अमरः।

क्लमिन् त्रि० क्लम-घिनुण् अवृद्धि। क्लान्तियुक्ते।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि०। क्लव्यते अक्लविष्ट। चक्लवे। क्लवयति। वि वैक्लव्ये विक्लव।

क्लान्त त्रि० क्लम-क्त। श्रमार्त्ते। "[यस्तदामीम्" माघ।

क्लान्ति स्त्री क्लम-क्तिन्। परिश्रमे "क्लान्तिच्छिदो वनवसमस्तन-

क्लिद आर्द्रीभावे दिवा० पर० अक० वेट्। क्लिद्यति। इरित्। अक्लिदत् अक्लेदीत् अक्लैत्सीत्। चक्लेद। क्लेद। क्लिद्यन् क्लेदी। क्लेदयति ते। अचिक्लिदत् त। "तेन क्लिद्यति मण" सुश्रु०। "सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम्। योनिः क्लिद्यति नारीणाम्" हितो०। "सुप्यन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति वास्यवा मे स्वपन्ति च" भट्टिः। "शुन्या प्रस्रवसयुक्तैस्तैः क्लिन्नसुरोऽभवत्" भा० आ०१३५। "न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता। "रक्तैरचिक्लिददुभूमिम् सैन्यैरशनस्तरङ्गैः" भट्टि। उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे क्लेदे।

क्लिद रोदने इदित् भ्वा० उभ० अक० सेट्। क्लिन्दति ते अक्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट। चिक्लिन्द चिक्लिन्दे। क्लिन्दित। परिदेवने शोके सक०आत्म०। क्लिन्दते चैलम् सि०कौ०।

क्लिन्न त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त। आर्द्रे (भिजे) ऋ इधातौ उदा०

क्लिन्नवर्त्मन् न० "अरुज बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्न स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठ क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते" सुश्रुतोक्ते नेत्रावयवभेदवर्त्माश्रये रोगभेदे।

क्लिव पु० लूप् क्लिप् पृषो०। लोके। "ओं क्रतो। स्मर क्लिवेस्मर कृत स्मर" यजु० ४०,१५, "क्लिवे क्रतुमाय लोकाय स्मर माधव। "कल्पते भोगाय क्लप् लोक तस्मै स्मर जशादेश आर्षे छन्दस्युभयथेति" पा० "पदान्तस्यात्" वेददी०

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट् पा०। क्लिश्यते अक्लेशिष्ट। क्लिशित्वा क्लिष्टा। क्लिशित क्लिष्ट। कविकल्पमते अयमुभयपदी तेन "क्लिश्यन्नपि हि मेधावी" प्राग्राश्च पारदीर्घितकर्क्लिश्यत्तमोयस्योति" नृपात्मजौ चिक्लिशतुः सखीतौ" भट्टि साधुः। सकर्मकत्वे "इन्द्रियैः कामवृत्तैस्तु क्लिश्यसे मारुतोदया" रामा० कि० १६,१७, अकर्मकत्वे "क्लिश्यते हि सत्सर्वं तरमाण पुन पुन" भा० व० १२५अ०। "चिरं क्लिशित्वा मर्मरीवित्" भट्टिः परस्मैपदित्वे "स्वयं परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्" मनु। "हिमक्लिष्टप्रभावाणि ज्योतींषीव मुखानि व" कुमा०। "क्लेशफलेन हि पुनर्नवता विधत्ते" कुमा०।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषद्योत्यार्थोपतापे

क्लिश बाधने सक०क्र्या०ऊदित् वेट्। क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् चिक्लेश। क्लिष्ट। क्लेश क्लिशित्वा। क्लिष्टा। क्लिशित क्लिष्ट "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" कुमा०। "अय मा सुहृद् सुहृ कौरवाणां यशोहर। क्लिश्नाति माहृ मत् सोढु चिर शक्ष्यामि कौरव।" भा०स० ६०। "असुरसारकोनाम त्वया दत्तवर प्रभो।। सुरान्सर्वान् क्लिश्नाति कमस्तस्य विधीयताम्" भा० आनु० ८५अ०

[illegible]

छिद्रित त्रि छिद्र+इतच् । [illegible]

छिदिर त्रि छिद्-किरच् । [illegible]

छिद्रा स्त्री छिद्+रक् । [illegible]

[illegible]

क्लीत पु॰ सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे। "क्लीत कलि-वरारी च" सुश्रुत कीटमध्ये विगतिः

क्लीतक न॰ क्लीत-क्विप् णि॰ वलोप क्लितं तकति हसति तक-अच्। मधूके (यष्टिमधु)। अमर। "तत्र क्लीतकाश्मारगन्धा सुगन्धगर्गरककरपाटविन्दुदिधाविकयाग्नीत्यष्टौ मूत्रविशा-णि" सुश्रुतः। २ वरुणवीजे "आक्रान्ति मन्त्रान् शमयेत्" "एकक्लीतकेन" आश्व॰ गृ॰ १,८,७,८, "वरुणवीजस्य यत्रैक वीजं तदेकक्लीतकम्" नारा॰ वृ॰।

क्लीतकिका स्त्री क्लीतकादागतः अण् क्लीतकः विक्रय नि-न्द्यायां ठन् टाप् इत्त्वं च। नीलद्रामोषधौ अमरः। नीलद्राः विक्रयस्य निषिद्धत्वमाह मिता॰ आपस्तम्बः "रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नीलस्य कस्यचित्। त्रिवर्णेषु च सामान्यात् तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयश्चैव त-द्वृत्या चोपजीवनम्। पतनश्च भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रै-र्विशोध्यति"

क्लीतनक न॰ क्लीतं कीटभेदं तुदति तुद-बा॰ ड संज्ञायां कन्। मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि॰।

क्लीब(व) वैकल्ये अप्रागल्भ्ये च भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। क्लीब(व)ते अक्लीबि(वि)ष्ट। चिक्लीबे(वे) क्लीबि(वि)ता। मा॰ मते अयं पवर्गान्त्य कवि॰ मते अन्तस्थान्त्र। अदित् चङि अचिक्लीब(व)त् त।

क्लीब(व) पु॰ न॰। क्लीब(व)-क। पुंस्त्रीभिन्ने तृतीयप्रकृतौ षण्ढे। स च "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीबः स उच्यते" इति कात्यायनोक्तलक्षणः। स च चतुर्दशविधः नार-देन दर्शितो यथा।

"चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्-स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात्। निसर्गष-ण्ढो १ बन्ध्यश्च २ पक्षषण्ढ ३ स्तथैव च। अभिशापाद् गुरो ४ रोगात् ५ देवक्रोधात् ६ तथैव च। ईर्ष्याषण्ढश्च ७ सेव्यश्च ८ वातरेता ९ मुखेभग १०। आक्षिप्तो ११ मोघबीजश्च १२ शालीनो १३ ऽन्यापति १४ स्तथा। तत्राद्यावप्रतीकार्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत्। अनुक्र-मात्त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः। ईर्ष्याषण्ढा-दयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः। त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः। आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि। पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु। शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भज्यते ध्वजः। तं हीनवेगमन्यस्त्रीसामान्याभिरुपाचरेत्। अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति। लभेत साऽन्यं भर्त्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" अत्र "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" इति क्लीबपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लीबस्य चिकित्स्याचि-कित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेष पर्य्यन्तं सुवर्णादुज्ज्वालीकरणादिना उपचर्य्यता अचि-कित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता। तत्र निसर्ग-षण्ढः शुक्रो मातापित्रोः समवीर्य्यजातः। बन्ध्यश्च वध्रिहीनः छिन्नाण्डः तत्क्लीबयोः तौ द्वौ अप्रती-कार्य्यौ अचिकित्स्यौ। पक्षाख्यः पक्षव्यापकषण्ढः मासमाचरेत् चिकित्सेत्। त्रयस्य गुरोरभिशापरो-गदेवकोपजनक्लैब्यस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम्। ईर्ष्या-षण्ढादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतितवत्त्वेन सर्वथा त्याज्या न तत्र कालप्रतीक्षा। आक्षिप्तबीजस्य ईर्ष्यादोषा दर्शनमात्रादिना स्खलितवीर्य्यः मोघवीर्य्यः अपत्योत्पादनायोग्यबीजः एतौ द्वौ पक्षमात्रं चिकित्स्यौ शालीनस्तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता। अन्यपतेस्तु सर्वथा त्याज्यता। अत्र क्षतयोन्या इति विशेषणात् क्लीबपति-त्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम्। नष्टे मृते इत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् "दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च" इत्यादित्यपुराणे कलिवर्ज्यधर्मे-ष्वभिधानात् इति माधवाचार्य्यः। अन्ये तु कलिधर्मप्रक-रणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतेः पुराणात् प्रबलत्वेन कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः। साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थो-पनिबन्धृत्वात् मनुप्रणीतवाक्यस्य च स्मृतित्वेन पुराणान्त-र्गतधर्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् "द्वैधे बहूनां वचनमिति" न्यायेन बहूनां तथासम्मत्यभावात् शि-ष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बहुसम्मत एव पक्ष आदरणीय इत्याहुः। ईर्ष्याषण्ढादिलक्षणं सुश्रु-तोक्तम्। सुश्रुते तु क्लीबोत्पत्तिकारणसहितास्तद्भेदा अन्यथा दर्शिता यथा

"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमा-घ्राय लभते बलम्। स्वे गुदे———

स्त्रीषु पु-

मनु मन्यते । कुम्भीकः स च विप्र ईर्ष्यके मधु पायरन् । स्वा मत्रावमन्य तां अपरे ना मन्यते । ईर्ष्यकः स च विज्ञः पशुकं मधु पठनम् । यो का-मोन्मत्तो योन्यादधुरेव मन्यते । मत्र कोर्पिदियादाटो जायते पदार्थविना । कश्चो न हन्यादि मन्दं प्राप्नुया यदि । एष कथा स इ कश्चेत् वा मनोहरपेक्षिता । पाषिवाप दम्भी च कुम्भीकपत्र पश्यता । यदेव पश्यो येषा चतुष्क पदार्थविन । कथता विवाक्या न तेषां पुमपत्या विना । क्वापि पुरुषमार्याविं न मोक्षप्रकाशो भवेत्" ।

मनु दायानधिकारिणः कथनमूहे।।रहस्या । तस्य विवेच । क्लीबस्य यदिशेषकाः सह चक्षुषो जड । कश्चोत्पत्तिप्रकृतीयाद्यापत्यांत्या कश्चिन न वा वा यावज्जा विना कलोनां निवासात् प्रतोप दोषप्राप्तवतास न सुनर्विभक्तानां विभागोत्तरकालम-भीजपादिना दोषनिवृत्ते भागमंग्रहकोव "विभक्त य कुलोकाय कल्यानां विभागाय तस्य चक्षुस्मातात्। त्रीतामो यदि कलह कारक मनविभागागतोपि यदि न तद्वा मदा कदशकदेशोत्ता द्या, दति "कल्पादा तद्दिभाग वादायमर्वविधोविवादिति दीका विभाग-भविष्येतु तु" । तस्मिन्नव क्लोबादीनाम मयानाकुर तावाकमत्यर्थो माह रहपाय विवाह "क्लीबतो वेतत्रात्मकांत निर्दोषा माहकारिणः । वान् क्लीबो क्षोमादीनामीरदाः चलका या मदा निर्दोषा भाग-भाक्षकादियोपिद्धा प्राप्तियोगविशेष मातृकारिणः सम-पाविणो मर्तव । सम क्लीबम पदच शुभ पत्नी क्षोकाधोरता यदि । औरसव्यक्तब्योर्प इव रक-रक्षण दावाच । क्षोवादिवृत्तिनां विशेषाद विना । तद्वात तो स्वतन्त्रता सासे वह वासा था" । क. "क्लोनो द्वितीयोत्ता पत्ता ईतपरी मादिमाय पंक्ता न सर्वाच भागहरणीया । भवति प्रान्तीय । क्लीबादिमातां विदेशाद् विधा मनुपादिदेव व कम मा मायच्च । विनीता व्यभिचारिणो मतिवृत्ताश मत च वा । "सर्व कुलोद्योतिता मत्स्य बाजमकं रहपातान सूक्षा भरणीयाः । व्यभिचारिणस्त्र निर्वासयेयुः । प्रतिकूलाथेच निर्वासथित परणीया-प्रत्यासिनः प्रतिकूलाः । न ह मातिकूल्यमात्र वर-पचैव न कर्तव्यम्" मिता०

मीरमिताक्षरे विवेच "क्लीबादीनामपि दारा पत्नीयत्व मत कन्याँ बहता ब्यांबिता र दारैः भाग क्लीबा-चत्वन । तैवामकलताय मोजना दादवाष्टिः । स्व रक्षणम् । क्षण क्लीबादिकामकमावाविन परिरक्षणं एवं दारवर्गाणां दति यावत् । पवनमाचाराया बहुता-भीक्षम भूषणयनिताताम्" ।

दर्शयित "तथोक्तमाथ वैकित् क्लीबवधा मुताधाः चमुराव्यावृक्ता वै ये वै सहसमेवेतता । गुदाल-विपी वै च वक्तिरारो क्लीबिका" सु द मनु क्लीबस्य चक्षित्मेवा । वैदिक कर्म पजरार्थे "रहितानां च दारजाताभ्यां विनिर्दिष्टवदाः शादा पर्याणो मतानां च क्षेत्रजाया" दस क्ली वमीपाया मातामदृषिर् सा-हिक गायमान । चतदर पशविभाव जाको वारस्वाति-तिर न तताद् द्रवत क्लीवस्य क्षीव न क्षुपच्चो दवापा । बहुमानादपात्रप्रेक्षप्ताम् "सावायरयोगा क्लीब विश्वावस्थाया" सम पावके स्वाम् विशिष्टपातानाद मातापौत्रास्य दिवावाद्"दर्ज । क्लोबादयो साचयत बहुता । प्रमान तु योग्यत्वे तुथ मतो मवमत्व विभाग । धाम तद्वाय बे क्लीबो ना चायस च विवेद "न दोषोहे जांतदपेनुदाजानी प्रमो चावपो पो-भीवेदिदेव सुनाकानि इत्युक्तं । क्लीबन्नाह्मणाद्याय विनयोजविद्धा वासिं वाभावताद्वजाना यदिता पोषक मसवपत्राशृत्यासेव पर्वार्थिता कस्मादिति दरेप मोदु वायोद वोजनामित्रायुक्त न कका कस्मे दु दावनाविति क्यो विवाहेऽस बोधयोदेव योहे वर्था-वदत "इह ।

कलमस्यादाविरदतो दयायीरे इजिसदीपे पमा वह माया।गम । कुल न । दह क्लीबा वो । म क्लीबत व बहुत "या क्लीब दल्म प्रौष न । वैद्य-मय मन्यते मोक्ष । दमद्भावत्या इयावधम् एच । क्लीबेषवा क्लीब यदि । बीद कर्वोत्त है मोम । प्रथमवर्ष मिद तथा । वदारपवि मोवश्चा क्लोमाजा न दम - वाच व ऽऽक । क्षेत्र य व निमोचनाव अनर्थितान् ११२ ह० चा । चप क्लीबापाटय व सच्चीदर्शन पमा शुनपटेन दम्पी क्लीर्दूर्वि कायी दस्मी च सम विद्य क्लीबा विराम सम भी रज्जुकमा च । क्लीबद्युनामिन्दीरिता बन ८ ह् ० क्लीबस्यानाप्तिः वर्ज्य विना । क्लीबमी। ख०

ऽपि ध्यात्मं क्लृप्तमते सुग्ध० । ४शब्दनिष्ठधर्मभेदे तद्विद्युति शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म्म एव तद्विशेषश्च पुनपुंसकत्वादि । तथा हि सर्व्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेष शास्त्रे इत्यमभ्यधायि । विकृतसत्त्वादीनां तत्तद्रूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वाधिक्ये पुंस्त्वम्, रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् स्वस्व वाचके ऽर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्व्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति प्रागुक्ते "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा । नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" इति हर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगते । तथा प्रातिपदिकार्थे । अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादि"ति पा० सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्म्मविशेषरूपभेदकसद्भावात् । उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वादृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति" । एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहार समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्" । "अकारादि क्षकारान्तान् क्लीवहीनाम् लिखेत्ततः । ऋऋलृलृवर्णद्वय त्यक्त्वा इव क्लीव प्रचक्षते" अकडमचक्रे तन्त्रसारोक्ते ऋकारादिवर्णचतुष्के च

क्लृ गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट् । क्लवते अक्लोष्ट चुक्लुवे

क्लृप्त त्रि० क्लृप–क्त । १रचिते २कल्पिते ३विहिते ४निर्म्मिते च शब्दच० "पतिवरा क्लृप्तविवाहवेषा" "क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम्" रघु । ५वापिते च "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः" मनु ।

क्लृप्तकीला स्त्री क्लृप्तः कीलमस्य । (पाट्टा) इतिख्याते । निर्द्दिष्टकरप्रदानार्थं दत्तभूमिप्रत्यर्पणोपयोगित्वज्ञापके पत्रभेदे त्रि० ।

क्लेद पु० क्लिद–भावे घञ् । १आर्द्रतायाम् । सा च जलविकारभेदः यथाह वा० "रसात्तु रसनशैत्यस्नेहक्लेदसमार्द्दवम्" । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियशैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम् मृदुतासहितं क्लेदमार्द्रताम्" मिता० । देहस्य क्लेदश्च श्लेष्मकार्य्यः क्लेदनशब्दे विवृतिः । "तदङ्गनक्लेदसमाकुलाक्षम्" "स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया" रघु । २पूतीभावे शब्दचि० "पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ । पदाच्च्युतस्य तस्यैव क्लेदकशोषकारावुभौ"

क्लेदक त्रि० क्लेदयति क्लिद णिच् ण्वुल् । १क्लेदकारके देहस्थकफे क्लेदनशब्दे विवृतिः । २क्लेदकारके जलादौ त्रि० । देहस्थदशवह्निमध्ये ३वह्निभेदे अग्निशब्दे ५० पृ० पदार्थादर्शवाक्यम् दृश्यम् । जलस्य क्लेदकत्वेऽपि तत्र अग्ने साहचर्य्यादेव तथात्वम् ।

क्लेदन् पु० क्लेदयति क्लिद-णिच्–कनिन् (चन्द्रे उणा०)

क्लेदन पु० क्लेदयति क्लिद–णिच् ल्यु । क्लेदकारके देहस्थे श्लेष्मभेदे तद्विवृति भावप्रकाशे

"कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह "आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात्" । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्भटः इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम । व्यापिनामपि जानीयात् कर्म्माणि च पृथक् पृथक्" । चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रया" इति । अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्म्माण्याह "क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतान्यपि । अनुष्टह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा" । अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतमन्नं भेदं प्राप्नोति । अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयालम्बनसन्धारणरसग्रहणसमस्तेन्द्रियतर्पणसन्धिश्लेषणादुदककर्म्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथा च "रसयुक्तात्मवीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः" । त्रिक शिरोबाहुद्वयसन्धि । "उभावपि मतौ सौम्यौ तिष्ठतोऽन्तिके यतः । ततो रसान्विजानीयात् रसनारसनौ समौ" । रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः । "स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः ।

[illegible] । [illegible]

क्षेमु [illegible]

क्षेम [illegible]

[illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible]

भावमनुदाम तेनोपन्यासस्य अथवा तु यगपाम-
नविद्याया प्रतिपत्त, अन्दर्गमर्माभिायया चाभ्यस्य
रागद्वेषयो,रन्याभ्युदर्शिनि इतिभिवेशयोरेति । विच्छि
त्तिमाह तथेति । क्लेशानामयमेव समुदाचारता-
ऽभिभवाद्वाऽन्यविषयसेवया वा विच्छिन्नतया तेन ते
मातमा समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति बीजीकरणादुपयोगे
न भमिभावकदीर्घस्योपयेति । भीपमया च विच्छ टमगुदा-
चारयो चौन पुम्य दर्शयता दणाभ्यात् मनुभाग् भेद उ-
क्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीय क्रोधोऽभिभयते
सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तर-
वर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति अविपर्यस्तेत्यी
गति यथायोगमेदितव्येत्याह । सर्वेति अविपर्यस्त-
क्लिष्टसमाकपरामर्शि सर्वेनाम । न चैष्यरागपरामर्शि तस्य
विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु
उदार एव पुरुषान् क्लिश्नातीति सन्तु क्लेशो अन्ये त्व क
स्मात् कथं क्लेशा ? इत्यत आह । सर्व एवैतेऽति क्ले
शविषयत्व क्लेशपदवाच्यत्व नातिक्रामन्ति उदारतामाप
द्यमाना अतएव तेऽपि हेयादि भाव । क्लेशत्वे भेदकता
दर्शमानवादयति कस्तर्हि ?इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि
ययोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सत्यमिति
स्यादेतदविद्याती भवन्तु क्लेशा, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ क-
स्मान्निवर्त्तन्ते ? न खलु पट कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इ-
त्यत आह सर्व एवेति भेदा एव भेदास्तदविभागवर्त्तिन
इति यावत् कस्मात् ? इति प्रश्न । उत्तर सर्वे ह्यति तदेव
स्फुटयति यदिति आकार्यन्ते समारोप्यन्ते शेष सुगमम्
"प्रसुप्तास्तत्त्वलीनाना तन्ववस्थाश्च योगिनाम् । विच्छि-
न्नोदाररूपाश्च क्लेशाविषयसङ्गिनामिति" स पठ " विव० ।
"क्लेशपहाणसिद्ध लब्धशीलयोगाः" "क्लेशकमफल
भोगवर्ज्जितम्" माघ । "दाशरथ्यो च यत्क्लेशं" रघु
"क्लेश फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते" कुमा०
"यस्मात्तावितरौ क्लेश सहेते सम्भवे नृणाम्" मनु ।
"तत्राज्ञवनिरोधास्तु जननीक्लेशकारिणः" माघ २क्रोधे
३व्यवसाये चेदि० । तयोरपि तद्धेतुत्वात्तथात्वम् ।
"अथे क्लेशसमसो" पा० इनो ड । क्लेशापहः पुत्र
क्लेशक्ष त्रि० क्लिश वुञ् । क्लेशबोधे "सुला चित्ते वुञ्-
विधाने तास्वोलग्रादिषु वासरूपन्यायेन टजादयो न
सि० कौ० । तेन क्लेशितत्यादि असाधु । कर्त्तरि णि-
निस्तु भवत्येव । "निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिप-

नीम्" माघ शाण्डीलेत्र इत्युक्ते कर्त्तरि तृच् भवत्येव
तेन 'विद्यान्तश्चैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
धनादर्शिता क्लेष्टार परलोके च नन्दति"भा०अ० २६अ०
क्लैतकिक न०क्लीतकेन निर्वृत्तम ठञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका।
क्लोमन् न० क्लु गतौ मनिन् । हृदयस्याधोभागे दक्षिण
पार्श्वस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे "तस्याधोवामत प्लीहा
फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च" सुश्रुत । "अपानमाय-
त्तनम नाभि क्लोम यकृत् प्लिहा" या० । अत्रस्तनम फु-
प्फुस प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्ध तौ च मांसपिण्डाकारौ
सव्यकक्षिगतौ । यकृत् कालक, क्लोम मांसपिण्डस्तौ च
दक्षिणकक्षिगतौ"मिता० । "दक्षयो प्रोक्ष्य यकृत् हृदय
क्लोम्नि पा तथा । अथो इति तृष्णा च पिपासा
क्लोमजोऽधिका । नाभिटहृदय क्लोमनिबद्धाम्बवादय"
कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डला" मुष्कक्लोमगलामम "
इति च सुश्रुत । शब्दे नाम्ना घटना म्युरित्युक्तौ
क्लोमसप्यत्र भरत । क्लोम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् ।
अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजोऽधिका इत्युक्तम् "निष्कु-
तीश्च क्लोम" दशकुमा० "पलसीतान् क्लोमभि" यजु०
२५.८,अस्य पु स्त्वमपि। "यकृत् क्लोमानं वरुणोभिषज्यन्"
यजु० १६,८५
क्लोभ पु० क्रोध+रस्य ल० । भये । "सिञ्चूरिव नवया बाघुया
यतो यदि क्लोभमनुष्वणि" ऋ० ६.४६,१४, क्लोभेति भ-
यनाम" भा०
क्व अ० किम्+अ किम कु । कस्मिन्नित्यर्थे "क्वे ह मासो
क्व या ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिता "सा०द० "स्याय स्थायं
क्वचिद्यान्त क्रान्त्वा च क्रान्त्वास्थित क्वचित्" भट्टि
कशब्दो स्वार्थान्वितयोर्महदन्तर सूचयत । "क्व सूर्य
प्रभवो वंश क्व चाल्पविषया मति " रघुः । सूर्यवंशकवि
प्रश्नयोर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एवमन्य
त्रापि यथायथमूह्यम् । ततो भवार्थे त्यप् त्यक् वा क्त्य
कस्मिन् भवे अर्थे त्रि० । तत स्वार्थे क टापि। क्वत्यिका ।
मुग्धबोधमते अव्ययात् चिद्भमौ क्वचित् क्वचन । "क्वचित्
क्वचित् विवरणे गूढभाव प्रकाश्यत" विवरणटीका ।
"क्वचन पतनयोग्य देशमन्विष्य ताव " नैष० । अमरमते
द्वे पदे इति भेद तयो समासे कादाचित्कपदांशत्वि
क्वङ्ग पु० कु+अङ्गि उन् । कङ्गौ(काङ्नी) धान्यभेदे हेमच०
क्वण अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्वणति अक्वाणीत्-
अक्वणीत् चक्वाण । ण्वुल० क्वणः क्वाण । क्वणितम् ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतु सुदुस्तरा"। आकुलीभूता महदा स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततोगता। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते। उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्याया। "शृत क्वाथ कषायश्च निर्यूह स निगद्यत, इति। "तोयपेयादिसंस्कारे निर्द्दोष तत्र भेषजमिति"। तत्र तरुणज्वरे भेषजम् मुख्यभेषज क्वाथरूपं न तु कल्कनम्। हिम कषाय प्रतिषिध्यत इति कल्कन तोयपेयायवागवादिकम्। ननु "स्वरसश्च तथा कल्क क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघव स्युर्यथोत्तरम्" इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथ न निषिध्यन्ते। तत्राह "तत्र यस्तु कषाय स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे" इति। चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च कषायवर्गे कषायरसश्च स्यात्। स कषाय क्वाथ स तरुणज्वरे निषिद्ध। कषायस्य लक्षणमाह, "पादशिष्ट कषाय स्यात्"। अत षडङ्गादितरुणज्वरे न निषिद्ध पाकादूर्द्ध पाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात्। अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह "दोषा बद्धा कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे। स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम्"। कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये निवारिता। यत आह कषायरसगुणान् "कषाय स्तम्भन शीतोरूक्ष पित्तकफापह" इत्यादि। स्तभ्यन्ते आध्मानं कुर्वन्ति न विपच्यन्ते रूक्षेण न विपच्यन्ते दु स दुस्ताशितम्लेन विपच्यन्ते इति यावत्"। [अमर।

क्वाथोद्भव न० क्वाथादुद्भवति उद्+भू अच्। तुत्याञ्जने

क्विल कम्पे अक० गतौ सक० प० सेट् क्वि०। क्वेलति अक्वेलीत् ऋदित् चङि अचिक्वेलत् त।

क्ष पु० नि वा० ह। १सवर्त्ते २राक्षसे ३नरसिंहे ४विद्युति ५क्षेत्रे ६क्षेत्रपाले ७नाशे च मेदि०। तस्य वाचकशब्दा तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"क्ष क्रोधस्तुम्बुक कालोक्षश्च संवर्त्तक पर। नृसिंहोऽविद्यता माया महातेजा युगान्तक। परात्मा क्रोधसंहारी वर्णान्तो मेरुवाचक। सर्वाङ्ग सागर काम संयोगान्तस्त्रिकूटक। क्षेत्रपालो महाक्षोभी मातृकान्तोऽनन्त क्षय। सुख कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वर। छायाशक्तिश्च संवर्तोमलवक्त्रोर्ललाटग" अत्र संयोगान्त इत्युक्ते शब्दकल्पद्रुमे क्षकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम् लोकशास्त्रायस्वरूपत्वादतीव प्रामादिकम्। तथाहि

अस्य कषयो संयोगजत्वेन कादिस्यम। पृथग्वर्णत्वे वर्णे पुष्वोद विप्रमेत्यादिकपदं न सिद्ध्येत् कर्णत्कतया इलादियेषामसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन दुत्वाप्रसक्ते। किञ्च संयुक्तवर्णात् पूर्व्वस्य गुरुत्वेन "निपीय यस्य क्षितिरक्षिण कथाम्" नैषधे "लाङ्गलक्षिप्त विसर्पिशोभै कुमारादौ काव्ये च "गजारूढोयातिक्षितिपतिरित्यादौ" "दक्षिणे कालिकेति" च भैरवतन्त्रोक्त कालीस्तवे च सर्वत्र ततपूर्व्वस्य गुरुत्वे सत्येव छन्दोऽनुगुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र छन्दोभङ्ग स्यात्। न च तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पूर्व्वस्य लघुत्व दृष्टम्। अतएव कविकल्पद्रुमे" "स्वरादान्तादिमक्रम" इति प्रतिज्ञाय कादिष्वेव ककारादिमात्रपाठ मेदिन्यादौ कोषेऽपि तथैव कादिषु तस्य पाठ।

तन्त्रे तु कषयो संयोगजत्वेऽपि मातृकावर्णानानेकपञ्चाशत्संख्यापरिपूर्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्त्तन न्यासादिकार्य्यार्थं "पञ्चाशल्लिपिभिर्न्यासा विहिता सर्व्वकर्मसु। अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता। क्षार्णं मेरुमुख तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।। अनया सर्वमन्त्राणा जप सर्वसमृद्धिद" इति गौतमतन्त्रोक्तजपाङ्गमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णान्तरत्वार्थम। एव सर्वसामञ्जस्ये वर्णान्तरत्वकल्पन लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। "विशेष कथयाम्यद्य मोक्षार्थी कण्ठत स्वरा। अद्वय जिह्वया मूर्द्धा लुद्वय दन्तजिह्वया। कण्ठस्थानाद्भ्रोमाच्या क्षकार कण्ठघातज' इति वरदातन्त्रे १०पटले तस्य कण्ठस्थानोद्भव्यत्वकीर्त्तन काद्यक्षकाराभिप्रायेण द्रष्टव्या। "अतएव यान्ता स्वर्यादि वा क्षान्ता वर्णानामनुरोधत। पृथक् क्रमेण पठ्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्" विश्वप्रकाशे तस्य उभयरूपतासमन्वय उक्त। तत्समन्वयप्रकारोऽत्रा बोध्य। एतेन बहूना बलवत्त्वेन कोषकाना च तस्य क्षकारत्वेनोच्चारण प्रामादिकमेव।

क्षज कृच्छ्रजीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट्। क्षञ्जयति ते अचक्षञ्जत् त। क्षञ्जया बभूव आस चकार चक्रे।

क्षज वधे भ्वा० आ० सक० सेट् घटा०। क्षजते अक्षजिष्ट। चक्षजे णित् क्षजा। क्षजयति ते अचिक्षजत् त।

क्षजि गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट्। क्षञ्जते अक्षञ्जिष्ट चक्षञ्जे। कर्म्मणि क्षञ्ज्यते घटा० क्षञ्जयति इणि अक्ष(क्षा)ञ्जि णमुलि क्षञ्ज क्षञ्ज क्षाञ्ज क्षाञ्जम् अनुपधाया अपि दीर्घ

क्षण वधे तना० उभ० सक० सेट्। क्षणोति क्षणुते। अक्ष

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (मोचक) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] ? । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] ? । [illegible]

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम् “वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः” इति। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते? न वा? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापातादित्येकानवस्था ऽऽस्थेया। तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे ऽतिशय आधेय एव तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलित ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वाशया मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननसामर्थ्यमनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्म्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे भविष्यसर्गिः। न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्य्ययाभ्यां सिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्ये, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्यये विपर्य्ययः। तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकः प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकः सत्त्व क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया “यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्म्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति”। न च कणभक्षादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतस्यानुगतसर्व्वविकल्पपराहतेश्च सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवत् गजेषु गुणवच्चाप्रतिभासमानाच्च। किञ्च सामान्यं सर्व्वगतं, स्वाश्रयसर्व्वगतं वा? प्रथमे सर्व्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन “स्वविषयसर्व्वगतमिति” किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते? विनश्यति? स्थानान्तरं गच्छति? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम् “अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्व्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति”। अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति [illegible]”।

निरस्य यथाहि चार्थ यथः पूर्वं यथोक्त सूचितो यथा यथैव यथाहि वाचिकत्वं वाक्येन [illegible] एको [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति चेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] ? न [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ? [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न हि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

द्वितीयः यथा [illegible] [illegible] तथा हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पेक्षाया अप्ययुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामग्रीं जनयन्ति सा च शक्ता कार्य्यमुत्पादयति, तदप्ययुक्तं सामग्र्यां सत्यपि शक्तत्वे पदार्थानामन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्फलान्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र स्यात्। मा भूत्तर्हि कस्यापि सहकार्य्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात्। नचानुभवोभ्रान्तः, बाधाभावात्। यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वाऽपेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वविनिर्मुक्तवस्तुमात्रस्य सहकार्य्यपेक्षा स्यात् न्यायस्यास्य त्वयाप्यङ्गीकार्य्यत्वम्। तथा हि कार्य्यसत्त्वेऽसत्त्वदशायाम् असत्त्वे चासत्त्वदशायां कारणविशेषेण कार्य्यविशेषस्य सम्बन्धानिरूपणात् सम्बन्धाभावादनुत्पत्तिरिति परेण चोदिते सत्त्वासत्त्वसम्बन्धत्वासम्बन्धत्वविशेषं विमुच्य नियतपूर्व्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्य्यमिति त्वया निरूपणीयम् अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिण्यपि तौ स्त एव तथा- ऽस्त्येव सहकार्य्यपेक्षा तत्कृतस्योपकारविशेषश्चिन्त्यताम्। यस्त्वेकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूम्युदकादिसहकारिणो बीजाख्ये कारणे विशेषमुच्छूनताख्यं जनयन्ति ततस्तद्बीजमङ्कुराख्ये कार्य्ये शक्तम् अन्यथानुपकारी भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति, तदसत् बीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न चेत् सहस्रसन्निधानमपि न तं जनयेत् ततोऽङ्कुरोत्पादनेऽपि शक्ष्यति। अथ शक्तं तदापि यदि सहकारिसहकृतः विशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्नुयात् तदाऽनवस्था स्यात्। अथ तदप्राप्यैव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात्। अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छूनत्वजन्मपूर्व्विका उच्छूनतोत्पत्तिस्तु सहकारिसन्निधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथासति यस्मिन्मता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्व्वन्नपि सहकार्य्यपेक्ष्यत इति त्वयैव स्वमतव्याघात आपादितः स्यात्। तस्मान्नैकदेशिपक्षो युक्तिसहः। नन्वत एवास्माकमनादरणीय न हि वयं सहत्कारणस्वरूपे सहकार्य्युपकारं ब्रूमः किं तर्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्य्यं सहकारिणमपेक्षते कार्य्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः। यद्यपि स्थायिकारणमतेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते यावत् कारणसत्त्वं नैरन्तर्य्येण कार्य्योत्पत्तिर्दुर्व्वारा नियामकाभावात्। न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः सम्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात्। न च तस्य सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात्। न च माध्य

क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्य्यं जायते तयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति, कारणान्तरक्षणस्य कार्य्यनियामकत्वात् अत क्षणिकत्वपक्ष एव श्रेयान्, नैवं सर्व्वत्र हि कार्य्यकारणभावो व्याप्तिबलेन निश्चेतव्यः तत्र किं त्वन्मते कार्य्यकारणव्याप्तिर्धूमाग्निव्यक्त्योः? उत तत्सन्तानयोः?। नाद्यः क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात्। द्वितीयेऽङ्गारावस्थादग्नेर्धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् काष्ठाभावात्तदा जन्म नेति चेत् तस्यापि स्वसन्ताने विद्यमानत्वात् नचाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयमित्यस्येन तस्याप्यविरोधात्। सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्व्वकत्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापत्तेः त्रिचतुरकक्षाविश्रान्त्यभ्युपगमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिकारणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया। सुपरिहरत्वान्नोक्तदोषः। ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्यात् तर्हि तथाङ्गीकुर्म इति चेत् धूमकाष्ठयोः कार्य्यसहकारिणोरुपकार्य्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यावर्ज्जनीयत्वादन्वयव्यतिरेकयोश्चोपकार्य्योपकारकभावसाधकत्वे मूलकारणतत्कार्य्ययोरग्निधूमयोर्दृष्ट तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वयेऽप्यपेक्षा समाना। तथा च क्षणिकपक्षे यथैकस्य वह्नेः सहकारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्य्यमभ्युपेयते वह्निः स्वदेशे वह्न्यन्तरं जनयति उपरिष्टाद्धूमम्, अधस्ताद्भस्म, पुरुषे विज्ञानञ्चेति तथा स्थायिपक्षेऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्य्यजनकत्वं तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात्। नचैतावता क्षणिकस्याविशादिनोभिमतसाहाय्यं शङ्कनीयं पूर्व्वस्य प्रतिकर्म्मव्यवस्थायादस्यान्ते निराकृतत्वात्। तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूटस्थनित्यचैतन्ये सर्व्वमध्यस्ततया प्रतीयत इत्ययमेव वेदान्तवादोऽतिनिर्दोषत्वादादरणीय” इति।

आत्मतत्त्वविवेके च “अथ बाधकं भवदात्मानि क्षणभङ्गोवेत्यादिना” पञ्चविप्रतिपत्तीनां ज्ञापितानां मध्ये प्रथमविप्रतिनिरासेऽस्य विस्तरो दृश्यः

क्षणभङ्गुर त्रि० क्षणं प्राप्य भङ्गुरः। क्षणमात्रेण विनाशशालिनि “यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम् अलीकमेत्यभारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमाना

[illegible]

हृत्कण्ठमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः । विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफं कफेन । वक्षोऽतिमात्रं विहतञ्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः । विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः । अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः । पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ।

क्षतजव्रण पु० भावप्र० उक्ते व्रणभेदे "पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा । व्रणशोथा भवन्त्येते सु सयुक्ता शोथलक्षणैः । (शोथलक्षणं पूर्वोक्तं) विशिष्टं रूपमाह । "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरस्थिरम् । कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ" । अत्र रक्तजेत्युक्तेः क्षतजव्रण इत्येव शब्दस्योचितत्वात् शब्दकल्पद्रुमे क्षतव्रणशब्दकल्पनं प्रामादिकम् भावप्र० उक्ते ५ पिपासाभेदे स्त्री यथा

"मद्यभ्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याऽऽमसमुद्भवा च । भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" । नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं मद्यभ्रमाभ्यां बलक्षयादुपवासादेश्च वातं कुपितं । तद्द्वयम् ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालु प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि अत आह स्रोतःस्वित्यादि । अन्यत्र सञ्चयनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवाभेकत्वतामयोगाश्च दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्विति विकारैरप्युपलक्षणम् अत आह चरकः "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालु क्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतस्तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह । "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्" । क्षतजामाह "क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य रुक् पीड़ा" ।

क्षतविध्वंसिन् पु० क्षतं विध्वंसयति वि+ध्वंस णिच् णिनि ६त० । रुद्रदारुकवृक्षे शब्दच०

क्षतव्रत पु० क्षतं व्रतमस्य । स्कन्नीतव्रतधारिणि अवकीर्णिनि अमरः तत्प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तविवेके "अथावकीर्णिप्रायश्चित्तम् "अथावकीर्णी मैथुनेन क्षतव्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति" प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः "अवकीर्णी निवसेद्ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्मवासा षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्विषात्" । अवकीर्णः अवकीर्णतामावे क्त । अत्र सार्द्धषण्मासः । इदं प्रमादस्खलने एतद्विषय एव याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति" । प्रयत्नात् स्त्रियसंप्राप्य प्रवृत्ते तु मनुः "एतस्मिन्नेव संप्राप्य वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारांश्चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृश्य त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति" । एतद्विषय एवाश्वलायनः "अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः "ब्रह्मचारी यद्यवकीर्य्येत चतुर्थकालमब्दं भैक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति" तथा पैठीनसिरपि "अवकीर्णी गर्दभाजिनं वसेत् संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्" शङ्खलिखिताभ्यान्तु विकल्प एवोक्तः । तद्यथा "ब्रह्मचारी चावकीर्य्येत भैक्षाग्निकार्य्ये कुर्व्वन् सद्यः कामादुत्सर्गे रेतसोऽन्यत्र स्वप्नात् तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्वकाभिः संवत्सरं वा नक्तं भैक्षञ्चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं तरत्समन्दीं जपेदिति" । गायत्रीमपि संवत्सरं जपेदित्यर्थः । महाव्याहृतिहोमस्य सद्यस्त्वादातिदेशिकावकीर्णित्वेन भैक्षाग्निकार्य्ये स्त्रियं विना कामात् सकृद्रेतस्त्यागे व्यवतिष्ठते, स्त्रियं विनापि कामाद्रेतस उत्सर्गे प्रमादगमने च वशिष्ठः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये

यदुक्तं चौकिकेषु त्वोहेत मद् वं यदुनायवेव नर्स्य न वा चद निर्मितं [illegible] वाचाय वाचा वाच वाचाय वाचा । मैत्र्यां वाचा [illegible]। वाचा [illegible] रेतः [illegible] दिवा [illegible] च । [illegible] पितर्ने [illegible] चं मम् । न [illegible] नेह न वद निर्वेदिवर्ः । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] चौकिकी [illegible] वाचाङ्गी जङ्गमात्' । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] वर्णवेषात् । [illegible] 'वाचा रेतः [illegible] हिमवान् । [illegible] इति बहुधा [illegible] [illegible] रेतः [illegible] 'यः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेत [illegible] । [illegible] [illegible] यावदिव [illegible] ।

यतव्रत न यतं व्रतं [illegible] । [illegible] [illegible] ।

यतात्मन् न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] चेत [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

यति पु० यत-इन् । [illegible] च । "[illegible] न यतिः [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible]

यतीन्द्र [illegible] यतिश्रेष्ठे [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] 'दुर्ग [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

यतु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] (विदुर) [illegible] ।। [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

विदुर तूर्णमाराद्ध्यायान्त सच्यसन्ध स राजा । अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यते न सनेत्ध ?" भा० व० ५अ० । द्वा स्थे । "तत द्वास्थ प्रविश्यैनेत्युपक्रमे "ततो हृष्टो मतृत्रराज क्षत्तारमिदमब्रवीत्" "क्षत्तार कुरुराजस्य गत्वै करणसुपा नात्" इति च भा० वि० ६८अ० । सारथौ "ज्ञानश्रुतिर्ह पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच" "स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति" "स ह क्षत्ताऽविदमिति" च छा० उप० । द्वकोषाध्यक्षे च "अथ क्षत्ता पाल्रागलीमभिमेयति" शत० ब्रा० १३।५।२।८ 'क्षत्ता सन्निधिन कोषाध्यक्ष" भा०

क्षत्र पुन० । क्षतस्त्रायते त्रै—क ५त० क्षद-सभृतौ कर्त्तरि त्र वा धर्ष्वा० । १क्षत्रिये "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्र च उभे भवत ओदन" श्रुति "यत्र ब्रह्म च क्षत्त्रञ्च सम्यञ्चौ चरत सह" यजु०२०।२५। "क्षत्त्र च तयजाति" वेददी० "क्षतात् किल त्रायते इत्युप क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ" रघु । अत्र मल्लि० "क्षणु हिंसायामिति धातो सम्पदादित्वात् क्विप् गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूप सिद्धम् क्षत न शात् त्रायते इति क्षत्त्र सुपीति योगविभागात् क । तामेता व्युत्पत्ति कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना । उदग्र उन्नत क्षत्त्रस्य क्षत्त्रवर्णस्य वाचक शब्द क्षत्त्रपद इत्यर्थ क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढ किल प्रसिद्ध खलु नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढ किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढ"। "नाब्रह्म क्षत्त्रमृध्नोति नाक्षत्त्र ब्रह्म वर्द्धते । ब्रह्मक्षत्त्रञ्च संयुक्तमिहामुत्र च वर्द्धते" मनु । क्षदते स भिद्यते राष्ट्रा, क्षद कर्म्मणि त्र । २राष्ट्रे "क्षत्त्र वा एव प्रपद्यते योराष्ट्र प्रपद्यते क्षत्त्र राष्ट्रम्" शत० ब्रा० ।२२ । क्षत्त्रस्य कर्म्म ष्यञ् । तत्कर्म्मणि, "क्षात्त्र द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्" भट्टि तस्येदमण् । क्षात्त्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० "क्षात्त्र कर्म्म स्वभावजम्" गीता ।३द्रके ४धने च निघ० ५देहे उणादिको० ६तगरे न० राजनि०

क्षत्त्रकर्म्मन् न० ६त० । "शौर्य्य तेजोधृतिर्दाक्ष्यम् युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्त्रकर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते कर्म्मभेदे । क्षत्त क्षात्त्र कर्म्मेति वा पाठ

क्षत्त्रधर्म्म पु० ६त० । स्मृत्याद्युक्ते क्षत्त्रियस्य धर्म्मभेदे । यथाह हारीत

"राजन्यस्य क्षत्त्रियस्यापि प्रजा धर्म्मेण पालयन् । कुर्य्यादध्ययन स यगयजेद्बहुयज्ञान् यथाविधि । दद्याद्दान द्विजातिभ्योधर्म्मबुद्धिसमन्वित । स्वभार्य्यानिरतो नित्य षड्भागार्हः सदा नृप । नीतिशास्त्रार्थकुशल सन्धिविग्रहतत्त्ववित् । देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा । धर्म्मेण यजन कार्य्यमधर्म्मपरिवर्जनम् । उत्तमा गतिमाप्नोति क्षत्त्रियोऽप्येवमाचरन्" ।

"त्रीणि राजन्यस्याध्ययन शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्म्मस्तेन जीवेत्" वशिष्ठ । पद्मपु० स्वर्गखण्डे २६अ० "क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्त ते वक्ष्यामि पार्थिव ॥ दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् । नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरीजाना श्रुतवन्तश्च पार्थिवा । ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपा । अविक्षतशरीरो हि समरादुयो निवर्त्तते । क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यश प्रदम् । क्षत्त्रियाणामय धर्म्मो निर्णीतो ऋषिभि पर । नास्य तत्त्यतम किञ्चिद्वाक्यो दस्युविनिग्रहात् । दानमध्ययन यज्ञो राज्ञा श्रेयोऽभिधीयते । तस्माद्राज्ञा महाराज ! योद्धव्य धर्म्मशीलिना । प्रजा स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपति । धर्म्मतो ह्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सत्त प्रजा । परत्र विविमाप्नोति नृपत परिपालनात् । कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्नैत्रो राजन्य उच्यते । राजन्यानां करादान विना वैवाहिकञ्च य । प्रतिग्रह स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रद । युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरताऽर्थिषु । अपालन प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे निरक्रता । अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः । अमात्यानामसम्मानस्तेषां कार्य्यनिवेक्षणम् । भयानाञ्च परीक्षासो निषिद्ध क्षत्त्रजन्मनाम् । राजन्यस्तु महाराज ! यथा क्षेममवाप्नुयात् । तत्त्वतश्च तवाख्यास्ये धर्म्मसयुक्ततत्पर । वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चाप्य । सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च । पालयित्वा प्रजा सर्व्वा धर्म्मेण जयता पर । राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च । आहूय च यथा पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिण । सग्रामे विजय प्राप्य तथाल्प यदि वा बहु । स्थापयित्वा प्रजापाल पुत्त्र राज्ये च पार्थिव । अन्यगोत्र प्रशस्त वा क्षत्त्रिय क्षत्त्रियर्षभ । । अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथा-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

क्षत्रधर्मात्मजस्तस्य सुहोत्रोऽथ महायशाः” हरिवं० २९अ० क्षत्रवृद्ध अपत्य। “यः पुरूरवसः पुत्र आयुर्नामाभवन्नृपः। नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजिरम्भश्च वीर्य्यवान्। अनेना इति राजेन्द्र! पञ्च क्षत्रोद्भवोऽन्वयम्। क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः” भाग० ९।१७ २ क्षत्रवृद्ध। २भविष्यति त्रयोदशस्य रुद्रसावर्णिकस्य मनोः पुत्रभेदे “त्रयोदशस्य पुत्रास्तु चित्रसेनो विचित्रश्च नाभो धर्मभृतो धृतिः। सुनेत्रः क्षत्रवृद्धश्च सुतपा निर्भयो दृढः” हरिवं० ७अ०

क्षत्रसव पु० ६त०। क्षत्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे

क्षत्रान्तक पु० ६त०। परशुरामे “क्षत्रान्तकस्याभिधानेन चैव” भट्टि ६त०। क्षत्रान्तकारिन् अप्यत्र “महानन्दसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति” ग० त० विष्णुपु०

क्षत्रिय पुंस्त्री० क्षत्रे राष्ट्रे साधु तस्यापत्यं जातौ वा घ। ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमरः टाप्। “नृपायां नृपसंसर्गात् प्रच्छन्नात् शूद्रजातकः। सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्ज्जितः” उशनसोक्ते नृपात् अपरिणीतायां क्षत्रियजातिस्त्रियां शूद्रोत्पन्ने पुत्रे च”। पा० उक्तेस्तु जातावेव अपत्यमात्रे इञ्। क्षात्रि क्षत्रजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां वा ङीप। स्वार्थे क। तदार्थे स्त्रियां टापि यपूर्वत्वात् वा अत इत्वम्। क्षत्रियिका क्षत्रियका। ततो भावे त्व क्षत्रियत्व न० तल् क्षत्रियता स्त्री तद्भावे। ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि क्षत्रियत्वादि भवति। “शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुतिष्ठतः। वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन्! क्षत्रियत्वं तथैव च। आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते” भा० व० २११ अ०। सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः। “शूद्रस्येति कर्म्मणि यतो वैश्यत्वादि कर्त्तुं सद्गुणवन्त वैश्यत्वादयः स्वयमायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भाव” नीलक०। तस्य पत्नी ङीष् वा आनुक्। क्षत्रियाणी क्षत्रियी अमरः।“अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा” स्वार्थे आनुक् ङीष् चेति सि० कौ०। पञ्चान्तु ङीषेवेत्युक्तम्। जातौ तु योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्। क्षत्रिया उक्तपक्षे उदा०।

क्षत्रियहण पु० क्षत्रियं हन्ति अन् णत्वम्। परशुरामे। “कि न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रम। विदित पुत्र! रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमर्हसि” भा० उ० १७९अ०

क्षत्रियासन न० “क्षत्रियासनमास्थाय वसुधां धनवान् भवेत्। वेगेन पादयुग्मं यत्र तिष्ठेदधोमुख” रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

क्षद संवृतौ भेदने भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट्। क्षदते अक्षदिष्ट चक्षदे। “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हन्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ऐत० ब्रा० १।१५“शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम्” ऋ० १।११६।१६।“तस्मै एतं सुरतं मघ्वरमच्छ क्षदामहे” अथ०।१०।६।५

क्षद्मन् न० क्षद-भक्षणे-मनिन्। १उदके २अन्ने च निघ०“दाशुषो यज्ञमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममशनाय सृजत्” ऋ०१।१३०।४“क्षद्मे वार्येषु तर्त्तरीथ उग्रा” ऋ०१०।१०६।१७

क्षन्तृ त्रि० क्षम-तृच्। क्षमायोगे सहिष्णौ अमरः “ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्” भा०अ०।१०२अ०।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य। १सोढव्ये “तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु पुनरेव सर्वविध” कर्पूरम०, भावे क्त कर्त्तव्य २क्षमायां न० “क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां नृणाम्”। मनु “सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञोऽन्तर्हितवैसदा। क्षन्तव्यं पुत्र!” भा० अ० ४१अ०

क्षप क्षमे अद०चुरा०उभ०सक० सेट्। क्षपयति ते अचिक्षपत् त। क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। “अरण्ये कामवत् त्यक्त्वा क्षपयेयुरस्य तत” मनु

क्षप सहने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट्। क्षम्पयति ते अचक्षम्पत् त। क्षम्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे। अय मित् “तेन इणि अन्तस्य अक्षाम्पि। णमुलि क्षम्पं क्षम्पं-क्षाम्पं क्षाम्पम्” अदुपधाया अपि वा दीर्घः।

क्षप् स्त्री चु० क्षप क्विप्। रात्रौ “स क्षप परि षस्वजे” ऋ०८।४।१२। “क्षपोरात्री भा० “क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः” ६।५२।१५।

क्षप पु० चु० क्षप-कर्म्मणि अच्। उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति विषयराग क्षप ल्यु। बौद्धसन्यासिनि दिगम्बरे स्वार्थे क। तथार्थे “एकः क्षपणकः। शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणकः। दश शाकाशाः। यत्र क्षपणकः। दश शाकाशास्तत्र क्षपणकः। का शाकाशा” उद्भ० “स पथि नग्नक्षपणकमपश्यत्” भा० आ० ७८९श्लो० “नग्नक्षपणके देशे-

एतस्य हि यरिजति यथा यमे कुर। २४४वे च महाभारिषेरवाय मै याय चातम् मझालोऽस्य चवाप्रवलमा यस्य मारम् वह यमीर स। १०।६ हि "यरिनाति यम मार्याय बोलमनवतरवा- नि यझा। भाग ३।१९०ो

यमवी स्त्री यर यम वि युर डोप। यमनाम् यमटी

यमक्षु यार मा० यमं। यरवे यमवा।

यमा स्त्री यमति यमाम् यर यम। १२उमैः परित्रावा च यना यमानचयाकरणवीभवं यम। ह यमर्च च यर्विदेप यम यया विनवयमनमानेर यस्या रघ।

यमाख़ै य यर्ना यरोति मन्त्र। १यम् २४६ै च यगरा विव यवाहयम।" विवराझुबर्लिता यवाता याय

यमाद्यो य स्त्री यमाजो यरवि यर ढ। १र यवे मिवौपे च म व थथा विमायवि यमायर " या ४०८७म। कि वा वाविमाम् डीप। २रानि यरवामे हि

यमाढ पु स्त्री० यमाचायविं अव यथा याम्। २रावये "यमा यमाढ चुयुविष्याय यहु विया डीप्।

यमालाह २ १८। १यम्२१८४ै च "विव यमाप यमा- विद्धा याम यमायमावयोऽयम।

यम् यवने च हि यायम्य वैद। यवते यमायिम यमाम यमवे यापा यापि। यविता यमा। ९ १० मा यथा यमयाय यायर अ। ।। ३।१।योनिय यमवे याव। यग्रम् योयाम् च विकर्षि"या य। १८ यो। "या- ईयाम् यायायाम् कृपा राजव यमा१" या या० १९४म०। "अने२वी यायवित् यमेव च याव यरयर यीप। यमझोद्दुक्षोऽसि यमायवे" हि। विषु यथा यैया यथा यावैयायम् याया यवृषि द नि यवति यविषि। इति या।

यम् वढवे विना यर य य वैद यमावि हरिद। यमावि यवयय यमयति। यमायायावं यायवत् या यबी याया।

यम् य यम-यव। १४वे। यथा यविव यविव रम—यामृयम पीप। या यम" यहु यायच्य यर्च ईश्वर् रघु विवाय वायाड रघयाय च मैं ३यथा नि वि "योनिझ रहिनेर विकिन् यथी यमुयमाम् कृपा।

यमता स्त्री यमम यव यम। ।धीमाताना यमवि यमयाबबवाचर्ये च "बुद्धिर्वीवा च यमवा च विज्ञम् यमावित।

यमा स्त्री यम यह। याजं यामायिवे यर कृषे नीकर्मा यमितु। म कुमाति च या कृमि या यथा परिवर्विंशा" याम दोर्भिवतो याचि मामोरेव च कृषि गा। यातु बीजननामैविविबो। या यथा यवैति यौन मयसादाय् विविप्रवाय् विषयविवे "याम देव चिन्हो यमुनामोहेन यमेरेच। यातु मीजर्मोर्वा वितिमाय यथा यामा यायुवे ११ य०। "विया- यवीया याव यथाकृष्टिरसानिया यजया यम यथाकृयो न यवेथ यवी यवेत् "यम या च विमाय यमाईव एय यय। यमायमिया विर्ण यामनेयम् झाकृयवयम्। विमर्धिवयी विया- यमायायाम्। यमयन यमयावी डीयायी यमय यथा"कृय १०।३४। ३४ी च। यमा। यावी याम यमतो। इवो याम् यथा या यवि याव एयायोर्जवि विवायायावी यमावी याय कृप यव यथ याय यथया यमत्र यी "य० ३।१।७।१ यी य मायाविमाम यायुषा। ३।९ १० यवो य यो द यार कृविवीकृ"य ३।१।८। या दायायेमयवी या ३।१।०।१ "यदुषी यवौ यवयि याम् ।।ााा "१द य यमा य २।१ ११ यया यम्बे रयो वि यो यमृ येयमृ याय ३।१।१०। अविवयि विप्रयं यद्वेष य य० । यविर्दृषीयवि यवि य० ३।११।१। य यनिषा यमया यवी विवय ।।०।३ यामायाया य०।१८। दायायवयु यीयवीन यथा ४ र यवौ ६यमोर्देयाय यारवे यमोयेरै यी यो विषा यया यायो याया यया"यमोयत् यै" ६२१७ य कृयविवीयसै ६०रविवायपरसीमैवे "यमा कृष यतु यी रसो योया च यमया यम "विया देवं यरिकाय यमया कृविती यद" मनुबैर अ० विर्ष ८४०। ४यरिदे रावनि०

यमाख पु० यमायेवायवे यम+व दय। १यमूवे२वेवाने २कृवायावे विग यमायाय वयीयम

यमातन्य ३ यमायाय देव यम। विमा १वे रावनि०

यमायि यर्व यमायिवं यरोति यम-चिच यया० इ ऐ यम। यमायार्य ते य वि(य)यमायु न यमायाय- यकृ याय यमार यम। "यविविष्ट यावृषं यथा- यवयि देवयमोक्षा याज्यमा। यमाय यवायर्ष यय। यर्ता वियवायि याय ६।६६।१ यी०

क्षमाभुज् पु० क्षमां भुनक्ति भुज—अशने क्विप् । नृपे "सुर-वैरिणां शिरसि क्षमाभुजः" माघ । कः । क्षमाभुजोऽप्यत्र

क्षमावत् त्रि० क्षमा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । क्षमायुक्ते । "एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" गरु० पु ११४अ० स्त्रियां ङीप्

क्षमितृ त्रि० क्षम—तृच् । सोढरि सहनशीले अमरः

क्षमिन् त्रि० क्षम ताच्छील्ये विनुण् । क्षमाशीले "कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघ "अक्रूरः पेशलो दक्षाः क्षमिणां वरः" विष्णुस० स्त्रियां ङीप् ।

क्षय पु० क्षि—क्षये क्षि—निवासगत्योर्वा भावादौ यथायथम् अच् । त्रिवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् १अष्टवर्गापचये । अष्टवर्गश्च । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरकरादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरत । "क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः तस्यैवोपचयः वृद्धिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया स्थितिः" २प्रलये तस्मिन् सर्वेषां क्षयात्तथात्वम् । ३अपचये सप्त भावविकारभेदे यास्कोक्ते यथा "षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति" । ४गृहे अमरः ५यक्ष्मरोगे यक्ष्मरोगस्य क्षयकारणत्वात् यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष महामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० । "रक्तपित्तात्भवेत् कासः कासात् सञ्जायते क्षयः" वैद्यकम् "राजयक्ष्मपरिहाणिमाययौ" इत्युपक्रमे "राशिताम् क्षणमभूत् क्षयातुरे" रघु । ६रोगमात्रे राजनि० । प्रभवादिषष्टिवत्सरान्तर्गते षष्टितमे ७वर्षे तत्फलम् ज्योस्त० भविष्यपु० "मेदिनी लभते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये क्षीयते प्रजाः । सौराष्ट्रे पाञ्चाले देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ।। कौमुदीनगरं दग्ध्वा चतुर्गानन्दनम् । त्रि

स्त्राया सौभाग्यस्यापि विनश्यतीति न संशयः । सिन्धौ मध्यदेशस्य कालञ्जरस्तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नानाया सर्वाणि ।' ।

ता० ब्राह्मणोक्ते इष्टकाभेदे देवसभे च यथा "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवित्प्रसूता बृहस्पतये स्तुत' ता०ब्रा० "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मिरिति मन्त्रः सामादित्यादिसृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादिपरतया रश्म्यादिशब्दाव्याख्यया तत्तु ब्राह्मणमुत्तरत्रोदाहरिष्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मियुक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षियन्ति निवसन्ति इति स्तोत्रस्य क्षयः तस्मै क्षयाय तत्सङ्घाय तत्प्राप्त्यर्थं हे आदित्य ! त्वा त्वामारभामीति शेषः । ततः क्षयं देवसङ्घं जिन्व प्रीणय क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं' तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डोक्तब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह देवे क्षय इति" भा० । ज्योतिषोक्ते ८द्विसङ्क्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमावस्यान्ते चान्द्रे मासे यथाह सि०शि०

"असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद् द्विसङ्क्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् शशिमासेऽर्कसङ्क्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम् । तथा यत्र मासे सङ्क्रान्तिद्वयं भवति स क्षयमासो ज्ञेयः । यतः सङ्क्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत एकस्मिन् मासे सङ्क्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातम् । स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा भवति तदा कार्त्तिकादित्रय एव । तदा क्षयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तरे एकोऽधिमासोऽग्रतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्यश्चासङ्क्रान्तिमासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिंशत् घटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९।३१।५० । तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिघटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१७ । एतावद्भिर्दि[illegible] मध्यमया राशिं गच्छति । यदार्को गतरेकपादः [illegible] सार्धैकोनत्रिंशता दिनै २९।३० राशिं गच्छति । [illegible] चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं [illegible] परमाल्पता २९।२०।४० । सा चैकपादगतिर्[illegible] ऽर्कस्य । स इदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा चन्द्रमा[illegible] नत्स्थानपातो भवति तदैकस्मिन् मासे सङ्क्रम[illegible] सम्पद्यते । अत उक्तं क्षयः कार्त्तिकादित्रय इति । [illegible]

मिव मातृपदेऽर्धसंक्रान्तिकाला यदोऽन्य नरोऽविषमात्यान- दीनौ दिनमान । तत्र पुनराशेरसत्यात्‌ योऽर्धसंक्रान्ति- र्भवति । मतो [illegible] [illegible] ततस्तु मनि [illegible] [illegible] [illegible] वर्तमानात्‌ योगकालवालदिनादिव [illegible]

मि	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
१	११	११	११	११	१	१८	१८	१८	१८	१८	१
११	१०	१०	१८	१	१८	१७	१७	१५	२०	२८	२१
२१	११	११	१८	११	०	१	१८	१		११	११

इदानीं नक्षत्राणां यथोक्तं पत्राणयनादि मत यथा [illegible] वर्तिपूर्वकं च प्रतिपद ।

मघोऽन्यत्रादि [illegible] ८०० [illegible] [illegible] [illegible] १११९ [illegible] ११६६ । [illegible] ११०८ [illegible] [illegible] ११११ [illegible] १८ ।

[illegible] । [illegible] । यदा [illegible] [illegible] यदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] १११ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११ । १ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] भवति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] (सहज आतृतापूतम्‌) [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

पापित्वादंहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एव अंहस्पतिरपि व्यवह्रियते । स च व्यवहारो बार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे दृश्यते "यस्मिन् मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दित" इति तत्र क्षयमासात् पूर्वोत्तरयोरसङ्क्रान्त संसर्पस्तस्यास क्रान्तत्वे नेतराधिमासवत् कर्मानर्हत्वम् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्वशङ्कारेव स्मर्यते "त्रिंशीयांशीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः । रविणा लङ्घितो मासोऽत्यन्तमर्हः सर्वकर्मसु स तु"। तदपवादश्चैवं स्मर्यते । "मासद्वयेऽब्दमध्ये तु सङ्क्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर" इति सङ्क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसङ्क्रान्तः स प्राकृतः शुद्धः । कर्मार्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः "एकस्मिन्नेव वर्षे चेद् द्वौ मासावधिमासकौ । प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुच" इति । अतः संसर्पस्य तस्योपपन्नम् । अर्कक्रान्तमासद्वयमध्यवर्त्तिनः क्षयमासस्यांहस्पतित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽसङ्क्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम् । त एते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यथोक्तप्रकारेणांहस्पतिनाम्न क्षयमासस्य द्वितीयसङ्क्रान्तिप्रयुक्तमासत्वसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्याच्च पूर्वोत्तरमासयोरधिमासत्वावकाश" ।

मल० चि० पी० तादृशमाससमयस्य माङ्गल्यकर्मसु वर्ज्यतोक्ता यथा

"मठप्रवेशगोदानस्नानाश्रमगतोत्सवम् । न कुर्यात् मलमासे तु संसर्पेऽहस्पतौ तथा" मरीचिः "यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिमासौ भवतः तत्र पूर्वः संसर्पः द्वितीयोऽहस्पतिः मासः" वाक्यादिषु वर्ज्यनीये "मिथ्यात्वदृष्टसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा" मु० चि० । ४अपचये । "सर्वं पार्थिव धनान्यपि क्षयम्" भाघ "क्षयं संविद्धि भगिना पत्रामामविजानता" या० स्मृ० ५गृहे "दृष्टतोऽसिनन्दयागमा" भाव "अवेक्ष्य निरये चैव यातनाश्च यमक्षये" मनुः । १०नाशे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः" गीता । "अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयाहनि" ब्र० ग० भवि० पु०

क्षयङ्कर त्रि० क्षयं करोति कृ–खच् । क्षयकारके । "प्रमृ पथक्षयङ्करः"। भा० आ० २६६ श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन–ड । कासभेदे । यथा "विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् । स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी । शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु मत्तोणमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्वलिङ्गं भिषगुदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । वृद्धस्य मासाद्य भवत्ययो वै याप्यस्तथा स्यात् क्षतजस्तु कासः" "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः" इति च सुश्रुत । क्षयात् कासः । क्षयकासोऽप्यत्र ।

क्षयतरु पु० क्षयस्य क्षयहेतुस्तरुः घम्रमासादिवत् चतुर्थ्यर्थे कृत० । स्थालीवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच् । कासरोगे हेम० ।

क्षयनाशिनी स्त्री क्षयं रोगं नाशयति नश–णिच्–णिनि ङीप् । १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला । २क्षयरोगनाशके त्रि० ।

क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि आधारे अच् कर्म० । कृष्णपक्षे । "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ज्यो० उक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

क्षयमास पु० कर्म० । द्विसङ्क्रान्ते चान्द्रे मासे क्षयशब्दे [दृश्यम् ।

क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः । यक्ष्मरोगे "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते" सुश्रुत स विद्यतेऽस्य इनि । तद्रोगयुक्ते त्रि० "राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति" शाता० ।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः । प्रलयवायौ "युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान् इति" भट्टि

क्षयिन् त्रि० क्षयो राजयक्ष्माऽस्त्यस्य इनि । १राजयक्ष्मयुक्ते २चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगश्च कारणप्रतापात् तत्कथा राजयक्ष्मशब्दे दृश्या । राजचन्द्रमसोर्यस्मादभूदेष महामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु० "क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" मनुः "श्वित्रिकुष्ठिकुले जाता क्षयिणा मनुजेश्वर । " । भा० आनु० १०४अ० । क्षि–ताच्छील्ये इनि, ३क्षयशीले त्रि० "स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत् तावपि क्षयी" रघु

क्षयिष्णु त्रि० क्षि–भा० इष्णुच् । क्षयशीले "स्वसेदक्षयिष्णुमायामयशूकरस्य" भाग० ६।१२।२४ अन्तर्भूतण्यर्थोऽत्र ।

यथा हि यत संख्या च-समार्थे वत् यावन्तो यत्नार्थे वा वि । यद यत्ने । समय क्रोशोऽसि मार्गादिरी

यार यदुवरे वा यर वज्वेद । यतति यत्नारोग् । यत्नार यतिय यतत् यार । सर्व न वन्द् । यावि यतति इत्यत यत्न्द,।१ ॥ यत यतति विचार" यनुबन्धम् । यद्योऽन्येन यतति तत यतति यौवमान्" "यन्द्र कार्तो हि च वर्षेन यत्नेन यतनीत्रियम । तैमास यतति यथा यह । 'तत्वाकाशाख्यादेर । यद्योऽ न योग वै आ १ ७ ॥यो । चाचलात् यत्नवद । यर्वाण्य यतनाभिर्विशेषु द्यमानयोवत" यष्टि यथा यत यार । यथर्वप्रस्य मनुष्यवदीका यनुम यत्ने । यावत्कम् विवक्षम् याचार्ये ६ । पु इदम । दयनताम् यौवन यत्ने यत्न इत्यत तम यौवने यत यत्नत यत । तम यौवने यत यतति विचार । योग्ये शिवदयमा यत यत्न किया । यत्ने यव यत्कौशादि प्रायुक्तम् । वैदे ति विवि यतिय ।

यार न यतति यत्नते तद्वति वा यर-यथा वा यथ । तस्य यथे इ येदि । इयते हि हरेडे 'हार्तियो इच्छी योगे यथावार यर च । यर यार्थीन वृत्तानि वृत्तयोऽयार यज्ञे योगोऽन्न १४ आयिन तैनं यो याजन यरयवहनेन योगादियनवरस इत्यालम् या सनु । न योगानां यत्यरधार यत्नो यथा यायुष्यीति यदामीय यानि यथानि पैमते । यरीर यरपने दर्शितेन यावेन यरस । यायुष्यवरयोगाकाल विपरीतानि वैरते । यविवरितं वै याज्ञ विचारे सत यन्तिते । यव यनम् याबदु विविधा याज्यमयथा । यनिवेशयवायानि यविकाशान्यनाम् । यदाऽन्यनि यज्ञानि यतीय ननिचरते । यजतेयति वा भवनु न वा भजन यदाय । इनयार्थयवायनु यदन्यायिरो हि च । इय यायत्ति यज्ञ यार्थिकार्थेऽति या इन । यायावर्यविवास्तु यायावयोगवैशी । यथन यथयोगाता प्राय वैर्य विवार्थेतु । इवाविनृयनव या हिमालयम वैरते । यवयायुमान्ते यावी यत्वे योगम् यज्ञोयेतु । यदोन्यीयवाद्योर्थ यजते यरयाविधम् । यदि योद्धुयानादीनि यरीयादि यावयति । यथा यो या दयोयन्यो यरतो यायो तदा । यार्थितं यायार्थ यथायायुरुयावेज । यथा यज्ञीयितः कारे दीयमानुयनो

रित । यरीरयुक्तव न यार्यु यावाव इयति । । यमार्ष यन्यायुक्ता यरीरे यरिचोदिताः । विमानि योग-ध्यानानि यमीयि विवि यमना । यथा योगी योग यद यम्भवे यरान् (वैराग्) । यरीरं यन्ते यन्तर्य यायमीय नर्व ह । वैदानि यरीयाका यदिवि विरयवत । याता यरयर्दशिता यवर्तं या यथार । इत्यम यमव-यव यरीराणि विचर्षेत । यन्दयनये यानि यर्वेया-यविवर्त्ते । यारमाणि यन्ते वैद्यर्न यायन इन । विपर्यासेन तु इयति व यथो नरा । यथा यह यूरे यथा तानं नियच्छति । वैवान् यनुविच यारे यी-याबुयलीयिका । य च यनुष यत्न यावायाने या-विवाः । व यथायन्नु यो यातु यतन्त्रान् यरीरिणम् । यरीरद यत्नानं विवस्वन्त ततो । न विद्या विवयाती विमोती भूतयका । यनुष्या यर्वरियतो यव इत्यायते नरा । योगाविवर्तिते यामानि इन्द्रिया-यीव यरीरवत् । ततेन च विज्ञानानि प्रायाणाकाश-यहाग । तत्वेन यूतो यारे या च योगा यवाय । यथा यदायुवेयुय यविवारो यथित् यचित् । ययय विज्ञानीयि याचायत वि दयता । तैन यथा विवे यथा च यस्तीयतन । याविधा यूयते यम्यो यव याय यर्वेत् वै । यथा यवेयतो यनुवीयिकायार्ड विकृत । यदा संख्याय संवैतेन यवत । य-योगी विवर्तिताधावादी यादरिका । यथा व वं य-योयाम ययययथा दायमान् । विज्ञानान यनवयानु यथारोयवेयनम् । न योग यथानं यावन् यथविता या यावाया । यविय च गुरे पुरा यार्थोति यवयति । यानुग्रा यावयमाना यवायस्मर्थविता । इतरं व्रतम्य या न विवायर्थि यथय । यथास-यारे यर्थीत यविवार्य लगयत । यनुयन यवनुविवा च यावरयता । यद्यथा यिथं विया यीय विमन यवेत । याराम याज्ञयायु यार्थ यायुर्वविताम् । यथा यारायानि इयानि निविताशीय यावया । यथं यूयिते यविव न विवरति यथय । तद यायायाय यथा यवो यव दैत्यनः । यर्वयोगयवाद योगन यारयानं यथार्थमि । यथैवायुदयर्यो च यर्वमिति इर्व यवास च निर्विवविते यथा यथ यथायुनि यायथा । यथाय यायार्थतो यीय एयरयथा यथोयुयम् । यार्थम् यथयो यथा य इ यायेयरविताम । यादय यायायि यमीय य-

ष्णत' समिबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देथा कर्मनिश्चयम् । ताराद्रूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् । यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् । कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यम । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः । उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ।" ।

११अज्ञाने च "क्षरं त्वविद्या च ऋतं तु विद्या" श्वेताश्व० उ० । १२परमेश्वरे "सदसत्क्षरमक्षरम्" विष्णुस० । "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वाच्च तथात्वम् । "कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते" इत्युक्तयोः १३कार्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्रि० क्षरे जायते जन–ड वा सप्तम्या लुक् । मेघजाते

क्षरण न० क्षर–भावे ल्युट् । १स्रवणे २मोचने च 'क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षार' सुश्रुत "अङ्गुलीक्षरणमवर्तिनैक" । कर्त्तरि ल्यु । ३क्षरणशीले त्रि० ।

क्षरिन् पु० क्षर–इनि । १वर्षाकाले हेमच० । २क्षरणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षल शोधने वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । क्षालयति ते क्षलति अचिक्षलत् त अक्षालीत् । क्षालयाम् बभूव आस चकार चक्रे चक्षाल । क्षल • क्षन क्षाल । 'क्षते रवे क्षालयितुं क्षमेत कः' माघः । "क्षालितमपि हृदयं मलिनं शोकोर्मिभिः क्रियते" प्रबो० । क्षालयन्नपि दृष्टाङ्गुलिर्दीवेगो निष्क्रामति हितो० । स्वादिस्तु क्षाये चयने कवि० इति भेदः । प्राद्युपसर्गपूर्वस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने । "गात्राणि मनसी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा" भा० वि० १७अ० । "सुखं प्रक्षालयेत्तत" स्मृति ।

क्षव पु०क्षु–भावादौ अप् । १क्षुते (हाँचि) २राजिकायां (राइसर्षा) । अमरः । ३कासे शब्दरत्ना० ।

क्षवक पु० क्षु–करणे अप् सञ्ज्ञायां क । १राजिकायाम् २अपामार्गे ३भूतांकाशे च राजनि० । [भावप्र० ।

क्षवकृत् पु० क्षवं करोति कृ–क्विप् । क्षुपभेदे (हिक्कनी)

क्षवथु पु० क्षु–अथुच् । १क्षुते (हाँचि) । २कासे च मेदि० । क्षुतलक्षणं सुश्रुते उक्तं "घ्राणाश्रिते मर्मणि सम्प्रदुष्टे यस्यानिलो वामिकया निरेति । कफानुयातो बहुशः सशब्द-

स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विभिन्ना" । "उद्घाततोयं क्षवथुर्निरेति" सुश्रुत । क्षुतशब्दे २३५६ पृ० उदा० ।

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । द्रोणपुष्प्याम् राजनि० तस्याघ्राणे हि क्षुत जायते । क्षवपत्रेति वा पाठः ।

क्षविका स्त्री क्षवः क्षुतः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । बृहतीभेदे राजनि० ।

क्षात्र न० क्षत्रस्य कर्म भावो वा–अण् । "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्" गीतोक्ते १क्षत्रियकर्मणि । तस्येदमण् । २तत्सम्बन्धिनि त्रि० "आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रोधर्म इवाश्रितः" रघु ।

क्षत्राणां समूहः अण् । ३तत्समूहे न० "शतं क्षात्त्रं मत्स्यगन्धीतानाम् पुत्रा" शत० ब्रा० १३,४,२,५, 'क्षत्तारः कोषाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम्" भा० ।

क्षात्रि त्रि० क्षत्रस्यापत्यं जातिभिन्न इञ् । क्षत्रसम्बन्धिनि जातौ तु क्षत्त्रिय इत्येव ।

क्षान्त त्रि० क्षम–कर्त्तरि क्त । १सहिष्णौ केनचित्पीडनेऽपि सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे । कर्मणि क्त । २सोढे । ३निर्वैरौ निर्वृत्ति क्षान्तो निर्मन्यु रतिरेव च । विपसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः" हरिवं० २१अ० उक्ते सप्तव्याधमध्ये ४व्याधभेदे । ते च गुरोर्गोहरणात् क्रमेण मृगचक्रवाकादियोनिमाप्ताः तत्रैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे प्रिया० कर्मधारये न पुंवत् । परमक्षान्ता । उत्तरा० चतुरर्थ्यां छ । क्षान्तीय सन्निकृष्टादौ त्रि० । ५ऋषिभेदे पु० । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । क्षान्तायन तदपत्यगोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

क्षान्ति स्त्री क्षम भावे क्तिन् । क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यपकारिणोऽप्यपकाराचिकीर्षायाम् । "क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांस" मनु० । "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्" गीता "शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्" भाग० ७।११।२१

क्षान्तु पु० क्षम–तुन् इडभावः । १क्षमाशीले उणादिकोष २पितरि पु शब्दरत्ना० ।

क्षाम त्रि० क्षै–कर्त्तरि क्त । १क्षीणे २अल्पे शब्दरत्ना० 'क्षामोऽयि वर्णसङ्कायः नरो किञ्चिच्छिन्नस्यपि' । 'क्षामेण क्षुद्कोष्ठेन मन्दाग्निना" सुश्रुत "क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनम्" मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा नि-

ख्यातः क्षारगुडो ह्येष रोगवृन्दे प्रयोजयेत्”।

क्षारतैल न० चक्र०उक्ते कर्णशूलनिवारके १पक्वतैलभेदे यथा “बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम्। शतपुष्पवचाकुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम्। सौवर्च्चलं यवक्षारं सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्। भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्। मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च। तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्। बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः। पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः। क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्। मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथोपरम्। जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्। मधुभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्। मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्”। गारुडे १८०अ० इत्यमेव। तत्रोक्ते शिरोमतादिसाधने २तैलभेदे च यथा
“शुष्कमूलकखण्डानां दीर्घवृन्तात् ससुक्ककात्। दग्ध्वा क्षारं समादाय क्षारमूत्रेण गालयेत्। क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलस्य सार्षपं बुध। इदमन्नपुरे देयं तैलमालेपु पूजितम्। विन्दुरेकः पतेद्यत्र तत्र रोमाणुमर्भयं। मदनादिवर्णे देयमश्विभ्याञ्च विनिर्म्मितम्। अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्च्चिनाम्। क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वकुष्ठहरं परम्।”

क्षारत्रय न० ६त० “सर्ज्जिकश्च यवक्षारः टङ्कणक्षारएव च क्षारत्रयञ्च विख्यातं क्षारत्रितयमेव च’ राजनि०। उक्ते क्षारद्रव्यत्रये [राजनि०

क्षारदला स्त्री क्षारोदलेऽस्याः। चिल्लीशाके चुक्रवास्तूके

क्षारदशक न० ६त०। “शिग्रुमूलकपलाशचूक्रिका चित्रकार्द्रकनिम्बसमवै। इक्षुगैरिकमोक्षकोद्भवै क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्त्तितम्” राजनि० उक्ते दशविधक्षारद्रव्ये

क्षारदेश पु० क्षारप्रधानोदेशः शा० त०। क्षारप्रधाने देशे “जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। किमाश्चर्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिका” उद्भट

क्षारद्रु पु० क्षारप्रधानोद्रुः। घण्टापारुलिवृक्षे रत्नमा०

क्षारनदी स्त्री क्षारप्रधाना नदी। नरकविशेषस्थे नदीभेदे

क्षारपत्र पु० क्षारः पत्रेऽस्य। वास्तूकशाके राजनि० वा कप्। तत्रार्थे हेमच०

क्षारपाक पु० सुश्रुतोक्ते क्षारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र क्षारभेदस्य गुणप्रयोगादिकमुक्त्वा तत्पाकविधिरुक्तो यथा

“अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमश्छेद्यभेद्यलेख्यकरणात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च। तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः। नानौषधिसमवायात्त्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा, आग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः क्रिम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः। स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च। तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्म्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिक्रिमिविषार्शःसूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम्। पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्य्याभ्यन्तरविद्रधिक्रिमिविषार्शःसूपयुज्यते। अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रमपदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः। तस्येतरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र। स च त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च। तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण। अग्निवीर्य्य! महावीर्य्य! मा ते वीर्य्यं प्रणश्यतु। इहैव तिष्ठ कल्याण! मम कार्य्यं करिष्यसि। मम कार्य्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि। श्वेतपुष्परक्तपुष्पस्य इव लुञ्चयात्। स्वखण्डशः प्रकल्प्याव निवाते देशे निचितिं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयाद्भस्मशर्कराश्च। अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकविभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थगुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत्। ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिकृत्वः परिस्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्या विघट्टयन् विपचेत्। स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्येतरं विभज्य पुनरग्नावधिश्रयेत्। तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वाऽपनयेत्। ततः कटशर्करा भस्मशर्करा क्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वाऽऽयसे

[illegible] बाटोहणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] वारो न [illegible] ।

वारमुखि स्त्री वारमुख्या पूर्वि। [illegible]

वारमध्य न [illegible] । [illegible]

वारमुखिका स्त्री वारमुख्या [illegible] । [illegible] । [illegible] । [राजनि

वारमिषक पु [illegible] । [illegible]

वारमीक पु [illegible] [illegible] " [illegible]

वारहय पु [illegible] । [illegible] राजनि

वारदेह न [illegible] । [illegible] राजनि

वारवद्ध न [illegible] । [illegible] । [illegible] । राजनि [illegible] ।

वारसमुद्र [illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] " [illegible] ।

वारमूल न [illegible] । [illegible] " ।

वारागार पु [illegible]

"[illegible]"

क्षारचूर्णानि लोहपात्रे समभागानि तत्र क्षारवदा-
गमपाकमवतार्य्य लोहकुम्भे निदध्यात् । अनेन
दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च । अवणाद्दर्शनात्
स्पर्शात् विषात् सम्प्रतिमुच्यते । एष क्षारागदो नाम
शर्कराश्मसरीषु च । अर्शःसु वातगुल्मेषु कासशूलो-
दरेषु च । अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे।
शोफे सर्व्वसरे चापि देयःश्वासे च दारुणे । एष सर्व्ववि-
कारोमा सर्व्वथैवोपयुज्यते । तथा तथक्षपश्चानामय द-
र्पीहगोऽगद ”।

क्षाराच्छ न० क्षारेणाच्छम् । सामुद्रलवणे हारा० ।

क्षारिका स्त्री क्षर-ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम् । क्षुधायां हारा०

क्षारित त्रि० क्षर-णिच्-क्त । १अपवादयुक्ते, पापदोषे,
अमरः २स्राविते मेदि०

क्षारोद(क) पु० क्षारमुदकमस्य वा उदादेशः । लवणसमुद्रे
“क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः
सप्त जलधयः” भाग० ५।१०।१५ श्लो० “क्षारोदधिरप्यत्र
“जम्बुद्वीपोऽय यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधि ”
भाग० ५।२०।२श्लो०

क्षाल त्रि० क्षल-शोधने ज्वला० १कर्त्तरि ण । शोधनकर्त्तरि

क्षालन न० क्षल—भावे ल्युट् । शोधने “स्त्रीशूद्रौ शयनौ
नित्य क्षालनाच्च करोत्ययो ” आ० त० मत्स्यपु० “प्रक्षा
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” नीतिसा०

क्षालित त्रि० क्षल-क्त । १शोधिते कृतप्रक्षालने च । “क्षालित
तु शमितस्तु वधूनां द्रावितं तु हृदय मधुवारै ” माघ

क्षि क्षये अक० ऐश्वर्ये सक० भ्वा० पर० अनिट् । क्षयति अ-
क्षैषीत् चिक्षाय क्षीयात्। क्षीण क्षिति । क्षय । क्षयन्
क्षेमम्- भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा नः दीर्घो
वा । तत्र दैन्ये क्षित क्षीणं वा तपस्विना । आक्रोशे
क्षितायु क्षीणायु भूयात् । “क्षयन्तमस्य रजस पराके”
ऋ०७,१००,१५, “यस्मिन् क्षयन्ति पञ्चक्षी ” अथ०१२,१,१,
“ताहि मध्य भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः” ऋ०८,४०,
१, कर्म्मकर्त्तरि क्षीयते “अपक्षीयते मध्यति” यास्क
“क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” कठो० ।
“शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राज्ञामपि प्राणा क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” मनु

क्षि हिंसाया स्वा० पर० सक० अनिट् । क्षिणोति, क्षिणुत
क्षिणवः-क्षिणुव० । अक्षैषीत् । चिक्षाय । “घटिनी क्षि-
णोति” नैष० । “यस्मा सुदन्नाक्षयमक्षैः क्षिणोमि” भा०
व० १४अ० । “क्षिं स्त्रीरैम भूत्वाक्षिणोति” शत० ब्रा०
३।५।१।२५। अथ क्र्यादिरपि तत्रार्थे । “क्षिणामि ब्रह्म-
णामित्रान्” अथ० ३।१६।३।

क्षि वासे अक० गतौ सक० तु० प० अनिट् । क्षियति ।
अक्षैषीत् चिक्षाय । “अन्तरीक्ष पृथिवीं क्षियन्ति” तैत्ति०
१,१,१,७,“मतस्य न दीन उदनि क्षियन्तम्” ऋ०१०,६८,८,
वेदे गणव्यत्ययात् क्वचित् शपोलुक् । “जयति क्षेति पु-
ष्यति” ऋ० ७।३२।६। “क्षेति क्षेमेभि साधुभि ” ८।७३।६।

क्षि त्रि० क्षि—बा० डि । १निवासे २गतौ ३क्षये च मेदि० ।

क्षिण हिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । क्षिणोति क्षिणुते
अक्षणीत् अक्षणिष्ट । चिक्षाण चिक्षिणे ।

क्षित त्रि० क्षि—हिंसायां कर्म्मणि क्त। १हिंसिते। भावे क्त
२हिंसाया न०

क्षिति स्त्री क्षि-निवासे आधारे क्तिन् । १भूमौ,“निपीय यस्य
क्षितिरक्षिण कथाम्” नैष० । भावे क्तिन् । २निवासे
क्षि क्षये भावे-क्तिन् । ३क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । ४रोचना-
ख्योगन्धद्रव्ये शब्दच०५मनुष्ये निघ०॥“इन्द्र । प्रराजसि
क्षितीः” ऋ० ८,६,२६“क्षितीर्मनुष्यान्”भा० । “प्रजासु
ता न क्षिती करतमूर्ज्जयन्तीम्” ऋ०७,६६,२, “भुवासु
क्षितिषु क्षियन्त ” ऋ० ३,८८,७,“पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोध-
यन्ती”७,७९,१। “क्षितीर्हि सा”अथ०१२,५,१६ । क्षि क्षये
आधारे क्तिन्। ६प्रलयकाले मेदि०। क्षितिशब्दनिरुक्ति
ब्रह्मवै०पु०प्रा-ख०७अ० । “महाक्षये क्षय याति क्षिति-
स्तेन प्रकीर्त्तिता”। अस्मिन्पक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति भेद ।

क्षितिक्षण पु० ६त० । भूक्षौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० ६त० क्षितिधराणां चलननिमित्ते भूमे
कम्पे तत्र विशेष अद्भुतसागरे, “मेषे इयिकभे गज प्र-
चलति व्यासादिभिः कथ्यते, चापे मीनकुलीरभे त्र दृषभे
सत्य चलेत् कम्पश्च । यूके कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने
कन्यामृगे पन्नगस्त्वासामेकतमो यदि प्रचलति क्षोणी
तदा कम्पते । कम्पने मरणं श्रेय मरणञ्चापि पन्नगे ।
सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रथितनरे-
श्वरमरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयो । चन्द्रयमतिष्टाइ-
भिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिषष्ठयष्टपञ्चमदिने मासे
पञ्चे त्रिपञ्चके । भवति यदा भूकम्प प्रधानन्पनाशम
कुरुते” । “क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः” भट्टि ।

क्षितिक्षम पु० क्षितौ क्षमते क्षम अच् । खदिरवृक्षे राजनि०

क्षितिक्षित् पु० क्षितिमीष्टे क्षि ऐश्वर्य्ये क्विप् । भूमीश्वरे-

[illegible]

क्षितिज्ञ [illegible]

क्षितिपति [illegible]

क्षितिदेव [illegible]

क्षितिधर [illegible]

क्षितिनाग [illegible]

क्षितिनाथ [illegible]

क्षितिप [illegible]

क्षितिपाल [illegible]

[illegible]

क्षितिपुत्र [illegible]

क्षितिभृत् [illegible]

क्षितिरन्ध्र [illegible]

क्षितिरुह [illegible]

क्षितिवल्लरी [illegible]

क्षितिसह [illegible]

क्षितिसुत [illegible]

क्षितीश [illegible]

क्षितीश्वर [illegible]

क्षित्यदिति [illegible]

क्षिप्नु [illegible]

क्षिप [illegible]

क्षिप [illegible]

प्सीत् अक्षिप । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्त क्षेपक । क्षेप्ता क्षिप्तः क्षिप क्षिपन् । "क्षिपत्तैव वेगेन पञ्च बाणशतानि च" भा० व० १०१८४ श्लो० । "उरस्तो वाय-कोलीश्यान् क्षिपते च पुनः पुनः" भा० वि० १९श्लो० । "महाङ्कुशेन चिक्षेप सुपर्णं दमयोस्तम" रामा० ।।।१श्लो० "यत्तान् अप्युक्तयि गम्भीरे न पक्षीन भविष्यसि" भा०आ० ६७अ० "न यत् क्वापि गङ्गा वापि गिरौ वा क्षेप्स्यति मयि" भा० व० ०८।श्लो० "क्षेपण च मारीचोरसि" रामा० भा० ३२स । आत्मने च "चिक्षेप च स तं धीमान् बाहुभिस्ताभिरत्युत्तमम्" भा० आ० १५श्लो० । प्रेरणे कर्षित् न्यायें च क्षिप् क्षेपयति ते अचिक्षिपत् त

अति+ अत्यन्तक्षेपे । "रश्मिगणस्फुरितं क्षिप्त विपर्यस्ति तमर्मच्छिन्नमर्मातम तिर्यक् श्रितमर्मति पञ्चविधम्" "अति-क्षिप्तं द्वयोः सन्ध्योरतिक्रान्तता भेदना" सुश्रुत ।

अधि–तिरस्कारे "तथा देवैरधिक्षिप्तः क्रोधेताम्बरः सदा" मनु । "स नाधिक्षेप्तुमर्हसि" भा० प० ८९श्लो० । अधिक्षेपशब्दे विवृति । [अवक्षेपशब्दे विवृति

अव+अध क्षेपणे "अवक्षिप दिशो व्यश्नामस्य" ऋ० ,५२,५

आ+ आकर्षणे "आक्षिप्य केशान् वेगेन बाहुनाश्यात पाञ्च-वम्" भा० वि० ७१०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे ६०२८० विवृति । "आक्षिपन्त प्रभर्तारम्" भा० आ० ११०२ । "आक्षिप्तलोमिव प्रभां यस्य क्षेमेण तेजसा" शा० प० ३११०७श्लो० । [कुमा० ।

परि+आ+आसण्य गन्धने । "पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्"

उद्+उर्द्ध क्षेपणे । "वक्षिमाश्च उत्क्षिपेत्" मनु "गिर उत्क्षिप्य नागस्य पुन पुनरवाक्षिपत्" भा०आ०११२६श्लो० उत्क्षेपणशब्दे १०८६ पृ० विवृतिः

नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । "अग्ने भूमौ श्वपाकेभ्यः वायसेभ्यश्च निक्षिपेत्" याज्ञ० । गात्राणि कान्तासु च नि-क्षिपन्" रघु० ५।११ निक्षेपशब्दे विवृति

निस्+निःशेषेण क्षेपे । "मक्षिकामशकजातस्य नि क्षिपन्ति सदा क्रमीन्" सुश्रुत ।

परि + परित क्षेपे । "गङ्गास्रोत परिक्षिप्तम्" कुमा० ।

प्र + प्रकर्षेण क्षेपे "नासेध्य प्रक्षिपेदग्नौ" मनु

प्रति+प्रतिरूपक्षेपे । "अन्त शिराणां श्वसन स्फुटितोर्दिर प्रतिक्षिपन्" सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च

वि + विशेषेण क्षेपे "विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा" भा०आ० ७०१२श्लो० । प्रयुज्यते उन्मादे, विक्षिप्तचित्त । योगा-

न्तरायकरणे चित्तवृत्तेरन्यत्र प्रसारे च "अलब्धभूमिकत्वान-वस्थितत्व चित्तवृत्तेरन्यालम्बन विक्षेप" वेदान्तसा० "यत्र सम्बोधयेत् चित्त विक्षिप्त शमयेत् पुनः" तत्रत्या कारिका

सम्+सम्यक्क्षेपे विस्तीर्णस्य सङ्कोचापादने व्यापारे "आतपा-त्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभि" रघु ।"संक्षेपे प्रति-संहृतं" अमर । 'स संक्षिप्तसारमाचष्टे" स क्षिप्तसा०

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० अनिट् । क्षिप्यति ते अक्षि-पक्षीत् । चिक्षेप । "मन्युमान् युधि फाल्गुनेयो गिरीन् क्षिप्यच्छलिमान्" "बाहुण सम्प्रयोऽक्षिप्यद्वक्षिपद्रोह-मिन्द्रजित्" भट्टि ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेष तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप क्विप् । अङ्गुलौ निरु० । "दश क्षिपः पूर्व्यं सीमजीजनन्" ऋ० २,११,२. हलन्तात् वा टाप् । "हिन्वन्ति धीरा दशभि क्षिपाभि" ऋ० ९,९०,५७,

क्षिप त्रि० क्षिप क । १क्षेपके । भावे भिदा० अङ् टाप् । क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक त्रि० क्षिप–क क्षिप तत स्वार्थादौ कन् । क्षेपके स्त्रियां टापि क्षिपिका० नात इत्वम् । तत निर्दृत्तादौ मे भादि० चतुरर्थ्याम् इनि । क्षिपकिन् तन्निर्वृत्तादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्ते कापि इत्वनिषेधनिमित्ते शब्द-गणभेदे स च गण । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ' आकृतिगणः ।

क्षिपणा न क्षिप भावे दा० क्यु न् । क्षेपणे उदा०

क्षिप(पि)णी स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप करणे क्षिप वा ङीप् । १जालादस्त्रे (दाड) अमरटीका । कर्मणि अणि । २जालभेदे २आयुधे च उज्ज्वल ४पक्षिणे शब्दचि० । ५अध्वर्यौ: ग क्षिप्राम० । भावे अनि । ६क्षेपणे "ड नस्य वाजी क्षिपणि तुरण्यति" ऋ० ४।४०।४। इमा-मुदाहृत्य "क्षिपणि क्षेपणम्" इति ४।२८। निरुक्तोक्तम्

क्षिपणु पु० क्षिप–अनुङ् १वाते त्रिका० २व्याधे "भगादप क्षिपणोरीयमाना" यजु० १७।८४ । "क्षिपणो क्षिप-ति छिनत्ति क्षिपणुर्व्याध" वेददी०

क्षिपण्यु पु० क्षिप–कन्युच् । १वसन्ते उज्ज्वल० २देहे पु० ३सुरभिगन्धे पु० ४तद्वति त्रि०मेदि०

क्षिपति(प्ति) पु० क्षिप–पा०करणे अति(प्ति) । याष्टौ निघ०

चित्र त्रि॰ चित–क्त। [illegible]

चित्रकृत् [illegible]

चित्रयोनि त्रि॰ [illegible]

चित्र न॰ [illegible]

चित्रकारिन् [illegible]

चित्रपक्षिन् [illegible]

चित्रग्राम [illegible]

[illegible]

चित्रा स्त्री चित–क्त [illegible]

चित्र [illegible]

चित्र [illegible]

[illegible]

चीन त्रि॰ [illegible]

[illegible]

स्तोष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि । अथ क्षीणेन आदीना लक्षणमाह । "बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः । अभ्युत्थानोन्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये । पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् । सशब्दस्यानिलस्योर्द्धगमनं कुक्षिसर्पति" । कश्चिदाह उदरस्थक्षीण "मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदश्च जायते । स्वेदनाश त्वचो रौक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता । स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्विस्रं स्वेदक्षये भवेत् । आर्त्तवस्य स्वकाले चाभावस्त्वाल्पताथ वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्तवक्षये । अभाव अल्पता वा स्यात् स्तन्यस्य भवतस्तथा । म्लानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये । अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनन्तथा । इति गर्भक्षये प्राहुर्लक्षणं समुदाहृतम्" । अथ क्षीणानां धातुदोषमलानां वर्द्धनमाह । "तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात् । तत्तद् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । ओजस्तु वर्द्धते नृणां स्निग्धस्वादुभिस्तथा । द्रव्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः" । अन्यच्च "दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः । तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति । यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः । तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति" । तत्र केन क्षीणः किमाकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च । यवकङ्गुप्रियङ्गूंश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति" । पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "निष्पावकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतिस्तथा । मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकञ्च तथा दधि । कटूम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णक्षारविदाहि च । समयं देशसम्भवञ्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च । दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतीवशिशिरं तथा । रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुञ्च मधुरं रसम् । इक्षुं माषं रसं मन्थं मधुसर्पिर्गुडौदनम् । द्राक्षादाडिमयुक्तानि स क्षेहलवणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अन्नानि दधिसिद्धानि पाण्डुरश्च बहूनपि । स्थूलक्रव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति" । पाण्डुवा मधुराम्लादिरससंयोगपायिनाः शुद्धप्रभृतय । "मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च । क्षारानपि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् । स्वा-

दम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंसवारणयोस्तथा । ग्राम्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । यवान्नं पायसान्नञ्च शाकानि विविधानि च । मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् । मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च । अभ्यङ्गोद्वर्त्तने मद्यं निवातशयनासने । गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति । कटूम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च । फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्त्तवक्षये । सुराग्राम्यक्षमांसानि गोक्षीरं शर्करान्तथा । आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति । स्वगाङ्गाविपराहाणां गर्भाकाङ्क्षति सञ्ज्ञतान् । यथागूल्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये" ।

क्षीणचन्द्र पु॰ कर्म॰ । उभयपक्षयोरष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे "कृष्णाष्टमीदलादूर्द्धं यावच्छुक्लाष्टमीदलम् । तावत्काल शशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्मृतः" ज्यो॰ ।

क्षीणाष्टकर्मन् पु॰ क्षीणान्यष्ट कर्माण्यस्य । जिने हेम॰ अर्हच्छब्दे ३८६पृ॰ विवृति "अष्टकर्मक्षयान्मोक्ष" "क्षीणाष्टकर्मणोमुक्ति" इति तत्रत्यवाक्यम्

क्षीव(व) मदे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् क्षीव(व)ते अक्षीवी-(वी)त् । चिक्षीव(व)

क्षीव(व) त्रि॰ क्षीव(व)-क्त नि॰ । मत्ते । "क्षीवा (बा) कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे" रामा॰ सु॰६॰स॰ ।

क्षीर पु॰न॰ क्षि-क्रन् दीर्घश्च, घस—अदने ईरन् किच्च उपधालोपे घस्य वा षत्वे चो॰ । १दुग्धे २जले अमरः ३सरलद्रव्ये शब्दच॰ । "आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते । ततो मोरट विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्" रत्नमा॰ । क्षीरवर्गशब्दे विवृति "शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणादिभिः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धायकमाषमुद्गकोषातकीकन्दफलादिकैश्च" । "मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठिनां भवति सेवितं पयः । शाकजाम्ववरसादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्" वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तस्यापथ्यत्वोक्ता ।

"भेरुक्तगादिभिरुत्क्रान्ता धारा क्षीरस्य शोभनः । शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" वरा॰पु॰ "येषु क्षीरवहा

मयोत्पत्ता पातकमर्दना। [illegible] चौरस्य हरण [illegible] चौरस्यमवा पूरे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चौरस्य [illegible]। इत्यादौर्ना [illegible] चौरस्य [illegible]। [illegible] चौरस्य [illegible]। यथा च [illegible] चौरं यथा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] करोति [illegible]। चौरस्य [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "चौरस्य [illegible] चौराचौरं [illegible]। चौरस्यैव [illegible] [illegible]"

चौरक ३ चौर्येण [illegible] [illegible]। चौरचौरकतायाम् [illegible]। — [तथ [illegible]।

चौरकण्टको [illegible] चौर [illegible] [illegible]। चौरेण

चौरखण्ड ३० चौर [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

चौरगन्ध ३० चौरमिव [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजनि०। "चौरगन्धोऽपि [illegible] [illegible] राजनि०।

चौरचारिणिका यो चौरमिव [illegible] [illegible]। चौर [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

चौरचार्य ३ चौरमिव [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

चौरकाठा स्त्री चौरस्यार्थ [illegible]। [illegible] राजनि०

चौरकीट ३० [illegible]। [illegible] चौरस्य [illegible]

चौरवत ३ चौर [illegible] [illegible]। [illegible] राजनि०

चौरवत्सु ३० चौरस्य [illegible] [illegible]। [illegible]

चौरवृत्त न चौरस्याव [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] चौरस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] चौरस्य [illegible]" [illegible] [[illegible]

चौरस्व न चौरस्यायी [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

चौरलेख्य न चौरस्य लेख्यम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चौरस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चौरस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

चौरवृक ३० चौरं हते [illegible]। [illegible] ([illegible]) राजनि०

चौरवृत्त म ३०चौरस्यवृत्तोऽस्य [illegible]। [illegible] राजनि०

चौरवृत्ति ३० चौर [illegible] [illegible] [illegible]। चौरस्य [illegible] चौरवृत्तिरत्नम्। [illegible] चौरवृत्तिमाह [illegible]

चौरवेष्ट [illegible] चौरमिव [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "चौरवेष्ट [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। चौरस्य [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चौरवेष्ट [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चौरवेष्ट [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] चौरवेष्ट [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] चौरस्य [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश–णिच् अण् उप०स०। शाखोटकवृक्षे राजनि०। तद्दलदुग्धयोगादन्यदुग्धस्य नश्यन लोकसिद्धम्।

क्षीरनीर न० क्षीराक्तं नीरमिव। १आलिङ्गने शब्दमा० आलिङ्गने हि क्षीरनीरयोरिव संसर्गो भवति। शब्दा०ह०। २क्षीरनीरसमाहारे न० "क्षीरनीरसममित्र प्रशंसन्ति विचक्षणा। यत्र नीरं क्षीरयति" वेता०। क्षीरमिव नीरम्। ३क्षीरतुल्ये जले न०। क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा-आधारे कि। क्षीरधि दुग्धसमुद्रे पु०।

क्षीरप त्रि० क्षीरं पिबति पा–क। दुग्धपायिनि बालकभेदे पु० "ततोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधा क्षीरपा क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपरा क्षीरान्नादा परतोऽन्नादाः" सुश्रु० "क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवा। न तेषां क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्द्धना" भा०आनु०, २५ अ०

क्षीरपर्णिन् पु० क्षीरयुक्तं पर्णमस्यस्य इनि। अर्कवृक्षे राजनि०

क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्णेऽस्या गौ० ङीष्। अर्कवृक्षे शब्दच०

क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः। श्वेतपलाण्डौ "स्निग्धोरुच्यः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽग्निमेधाकर शुक्रदश्च। स्वादुर्गुरु स्वादितपित्तवस्तु सपिच्छल क्षीरपलाण्डुरुक्त" इत्युक्ते तद्गुणा उक्ता।

क्षीरपाण पु० पीयते पा कर्मणि ल्युट् क्षीरं पानयस्य "पान देशे" पाणत्वम् अत्र देश देशस्थायिजनपर। १उशीनरवासिजने सि०कौ० "वा भावकरणयो" पा० भावे करणे च ल्युटि वा णत्वम् कृत०। २तत्पानकरणे त्रि०। ३तत्पानपात्र्यां स्त्री ङीप्। ४दुग्धस्य पाने न०।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृत। दुग्धमात्रभृतिके गोपाले भृत्यभेदे। "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनु "यो गोपालस्तो भृत्य क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स स्वाम्यनुमत्या दशभ्योगोभ्य श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दुह्यात् सा भक्तादिरहिते गोपाले भृति स्यात्। एवमेकगवीक्षीरदानेन दश गा पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०

क्षीरवर्ग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसङ्घे यथा "गव्यमाजंतथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत्। अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पय। तत्त्वनेकौषधिरससम्पन्नं प्राणद गुरु। मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु। सर्वं प्राणभृता तस्मात्सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते। तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात्। वातपित्तशोणितमानसेष्वपि विकारेष्वविरुद्धम्। जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाहृद्वस्तिपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्रावरक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम्। गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम्। रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः। जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम्। गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम्। दीपनं लघु सङ्ग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत्। अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात्। नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पय। रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु। शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहम्। आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम्। पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे। महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम्। निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु। उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं लघु। नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम्। नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम्। हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु। स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम्। रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा। दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात्। वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम्। पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्। तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम्। वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम्। धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा। तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते। अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत्। वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत्"। भावप्र० अत्र विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्य।

क्षीरमोरट पु० क्षीरवत् स्वादुः मोरट। मोरटभेदे मोरटशब्दे विवृतिः। "क्षीरमोरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्ग" सुश्रु०। सा च पीलुपर्णीत्येके।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता। क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

चीरवत् त्रि० चीरमिव मिलीपोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । चपुमारी चौरनिवीतवृक्षे स्थे । पुष्पवृक्षे त्रि० "चपलान् चीरचीरबर्कैरत्नान्त" भाग० ।५८।११। स्त्रियां ङीप् । सा च चमरीवे "म०। चीरवती चमरीव शक्यं श्वामरी नाम् । विशेषार्थनष्टो नाभीनमरा नाम्" भा० व० ५८७

चीरपत्री स्त्री चीराणि चीरपत्री यदी । चीरपिलामालिनु राजनि०

चीरपारि त्रि० चीरमिव पारि यस्य । चीरवहरे

चीरपारिकि त्रि० चीरमिव पारि श्वेतोऽर्जितम् भाषाभारते मि । चीरपत्रे चीरपिजुकाकोऽप्यम

चीरविकृति स्त्री ६त (चीरस्य) कुचिकायाम् शब्दर०

चीरविदारी स्त्री चीरमिव पुष्पं विदारी । श्वेतविक्र-माके मधुरायिन चीरमाशा विदारी । मधुमज्जवो म् विक्राकषो राजनि०

चीरविषाणिका स्त्री चीरमिव विषाणमस्त्यस्य ष्ठन् । सर्पकाकोली (विषाटि) शब्दर० । चीरकाकोला-म् राजनि०

चीरहंस पु० चीरभक्षोऽक्षा । श्वेतहंसे शब्दा० खौरि ग्रामो यस्य । राजहंसवामु राजनि० । चपोने ६त यते ६मृके (चीर) च रुपव । यस्यां वा चीरं माया न पोषोऽन्नराशयमूलानाम् तस्य यमाचि चीरवाणाम् एव ।

चीरसर पु० चीरं श्वेतमिव मूर्त्तमारे अच् । नारिका-श्वेतका० हविर्भाराद्यीयकवत् चमसेन भावनाम-राम् प्रमाणम् । [भावस्याव्यो नवे द्रव्ये (वँ वा द्रव)

चीरसाव न शरीरेण निः यमरं चीरमर्ष निः मू यथा

चीरमोच इन्चीरमिव मौर्यम् । चीनरी चवलवेरे राजनि०

चीरमत्र पु० चीरमिव मत्रा । उपर्वे(च चीरमत्र)वत् च । चटाकारमा राजनि० मधुमाषाल्लो स्त्री चम

चीरयष्टिका स्त्री चीरवत् ष्ठा । चीरकालन्ना राजनि०

चीरवी त्रि चीरेन चोयते निर्मीलिमते चौ—बल नि निप । चोरविपक्षी चोमरी एवा चीरयो० मधु-मरण चीरविपिका चोका एव वा भवति वैदी० चोरस्य चीरैव चीरस्य। धुमवर्णद्रोगावी त्रि० । ६त ।गुरुचोनामा स्त्री

चीरपदूपसव न चीरेव मधी यहुचोनामां स्तम्म यम । पत राम यत्रे इति "शाहचोनः चरिमूल यचिवी यमना यवम् । दर्शी श्वन अर्थ गौरदिवनशाद्दवनयत्

चीरवटिका न चीरेव एव नदितम् । चीरस्य निव

भाभावे । स्व पयस्वे गुमन्नो देवं श्वास नाम "इलीद्म नामस्य वनित्र चीरपेतनम् । द्वयोदन यशिन्दूर्ष नार्य विभावीय च । सुमम दृष्टाम न मत् ।

चीरस पु० चीरं रसि चो—क । चीरवरे राजनि

चीरसम्तानिका स्त्री० चीरस्य सम्तानोऽस्त्यस्य मप् । नारिकायां (माला) राजनि चीरसन्तानिका तेला दिव्या विसामिकाकरा" राजनि

चीरसमुद्र पु० चीरवाराः समुद्रः सदा । चीराम्बी चीरसागरादयोऽप्यत्र । वर्षिताचीरसागर शब्द-कल्प

चीरसर्पिस् न चीरेव मव सर्पि । सुश्रुतेऽत चोरैव भावविविधा चीर च यवं भवते । चीरैवज-चिका चीरवैकवाद्दे चव । "वैकृत्ने वा चीरचि रचिनवैचम् सुश्रु चीरसर्पिषा चैतवकुमारादे"चक

चीरसार पु० चीर सरति मर्खाति मारवत्सम न बल-चम् । चीरसारे महाराष्ट्रादिसूर्यविमवेन (शाखवार)समो स्तवार्वे । ६त० रुमतोरे च चोरसारमलमिष यथा चैव्रम यदि मवावर्ण मया भूता ।

चीरस्फटिक पु० चीरमिव एवा स्फटिका । चीरवर्ण स्फ-टिकविषी वैन ।

चीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे नामिष्ठे पण्डितमेदे

चीरहिण्डीर न ६त । दुग्धफेने शब्दचिन्ता०

चीरहूद पु० चीरस्वँहूदः । चीरस्वँ हरे । अमरा-दी विचा—चच । चैरहूद महर्ष्यो मि

चीरा स्त्री चीरं पयरीऽस्त्यस्य बच् । कालोकाम् राजनि

चीराब्धि पु० चीरस्य द्रष्टरवाब्धि । चीरवहे एव चीरसागरादयोऽप्यत्र ।

चीराब्धिज न चीराब्धी जायते जन—ड । मन्के । स्व-स्वा चीरसचरली मन्यनोद्भवपुष्पा ।श्वीविको लाम-दुग्धमे म० वैदि०। अमर नमरार मधुरा बलिता चीर सागरा समुद्रकी भावम्य द्मचौरसमुद्रचिर्जिता यथा अवरला चमृत् सर्वे यतो न महतो भ्यासीव । मारा-वकाचना वि मौरचकवमानुगाम्। हेमवन ना-वेश्मो यमवोर्षमना रुमा । विविभावमतूमवदुर ममार्मिक न मयम् । श्रवेमार्गी चमुरक्तौवी नाना मनोवन । महर्षिद्र मारिकायाम मधुरा व यथा-मरा । शहद्रब हिमद्वत्याम् वविता चीरसागरम् । वै बरा चिरवा बचे नारीय वाविव चत ? । नाम-

मायिशामि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तू- त्थितानि गन्धर्वांश्च सहस्रश । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना- नाश्चर्यसमन्विता । अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः । देवपक्षे ततो मेघा सम्यग्वर्षन्ति संस्थिता । कृष्णाश्रया तु वायुस्तु सुख वाति सुरान् प्रति । विष नि श्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभ- वन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते ! । तत श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा । विभ्राजमाना राजेन्द्र दिश सर्वा स्तेजसा । ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता । दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभि सुपूजिता । देवपक्ष समा- साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! । हरिवक्षः स्थल प्राप्ता तत्र सा कमलालया । ततोऽमृतघट पूर्णं गृहीत्वा पयसो निधे । धन्वन्तरि समुत्तस्थौ" ।

क्षीराब्धितनय स्त्री ६त० । लक्ष्म्याम् १तस्यास्तज्जातत्वा- त्तथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम् ।

क्षीरावी स्त्री क्षीरमवति अव–अण् ङीप् । दुग्धिकायाम् (दुधी) अमर स्वार्थे क । तत्रार्थे । अस्या पत्रच्छेदने दुग्धवन्निर्यासवद्भिर्भावात्तथात्वम् । सा च "मधुमत्वस्थ- पत्रा" सुभूति । [त्रिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीर तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन् । १राजादने २पिण्डखर्जूरे अमर । "क्षीरिकाया फलं पक्व गुरु निर्दग्ध शीतलम्" राजनि०।"क्षीरिकाया फल वृष्य बल्य स्निग्ध हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो षत्रयास्रजित्" भावप्र० । ३परमान्ने भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्व तज्जैश्च कल्कै पयसा च सर्पि । सितोपलार्द्ध मधुपादयुक्त रक्तातिसार शमयत्युदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीर तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि । क्षीरतुल्य- निर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपा । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । केचित्तु पारीषस्थाने शिरीष वेतस परे" वदन्तीति शेष । "क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा । रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पशोथनाशना । शोथपित्तकफास्रघ्ना भग्नसन्धा- नकारिणा(?) । त्वक्पञ्चक हिम ग्राहि व्रणशोथ विसर्पजित् तैर्लं पक्व हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत्तनु ।

विष्टम्भाध्मानजित् तिक्त कषाय लघुलेखनम्" तद्गुणाः । २हिमजायां तिक्तदुग्धायां शीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री ङीप् जटा० "क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोकतापहृत् । क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राज- नि० । ३वराहक्रान्तायां शब्दचि० ४कुटुम्बिन्या ५काश्म- र्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच० ७स्नुहीवृक्षे ८यर्कवृक्षे ९राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे ११पृक्षे १२सोमलतायां १३श्यालीवृक्षे च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरा०ङीप् । (खिरखोला) ख्याते वृक्षभेदे शब्दर० ।

क्षीरीश पु० क्षीरिणा वृक्षाणामीश प्रधानत्वात् । वरपर्णे स्वकुछदे मूलकाकारमूले खसगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण ईं शोभां याति या-क गौ० ङीप्, क्षीर+वा० भवार्थे ढञ् वा ङीप् । परमान्ने हला०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदक यस्य उदादेश । दुग्धस- मुद्रे "तत श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदाद् धृतपङ्कजा" मत्स्यपु० । क्षीरोदमन्थनकथा यथा "मन्थान मन्दर कृत्वा नेत्र कृत्वा तु वासुकिम् । दानवै सहिता भूत्वा मथध्व क्षीरसागरम् । अहञ्च तत्र साहाय्य करिष्यामि दिवौकस ! । मथिष्यत्यमृत तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः । भविष्यथ क्षणादेव अमृतस्य प्रभा- वत । यूय सर्वे महावीर्या भुक्तिष्ठा रणविक्रमा । इन्द्राद्यास्तु महोत्साहा स्यामर्त्थितद्दामरीन्(?) । ततो हि दानवान् जेतु समर्था भात्र संशय । इत्युक्ता देवदेवेन देवा सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागम्य निलय सन्धि कृत्वाथ दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रु- रुद्योगमुत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो महागिरि । क्षीराब्धौ प्रक्षिपतश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! । सर्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यै पयोदधौ । वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् । नारायणाज्ञया । सर्वदेवहितार्थाय वि ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा- सुराः । समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिता । मन्थान मन्दर कृत्वा नेत्र कृत्वाऽथ वासुकिम् । ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवा कृता । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थ- नार्थं नियोजिता । एवन्तु मन्थमानस्तत्र मन्दरश्च प्र- विश्य वै । आधारेण विना राजस्त दृष्ट्वा सहसा हरिः । सर्वलोकहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् । आत्मान स-

मनोज्ञाय चन्द्रस्य विरेचनः। वनिम ह्रस्वात् भेदं इमनदेव भेदन। कपर्वाभावात् भर्व मुखनदोव भेदन। सर्वे भागराजाय देवेः वाई जनाईनः। भाद्रपदकृष्णे च देवभर्मे च भेदनः। ततश्च सुमनः पुष्पा चयम् चोरनामरम्। मामसुद्धा भवनेन। नवम्य दशाहतः। ववनाये नरकथाम् चौराणे रमनव। । मानगुटिमिति ख्यातं [illegible]

चौरोद्धतमद पु० [illegible] की चौरोद्धता- म्लोऽस्य पु [illegible]।

चौरोद्धत न० चौरैर्चौरितोचौरस्य यद्धेन बहुवम् वा [illegible] "चौरोद्धतं गुणमन्याद्यावयेत् [illegible]"

चौर्य [illegible] पेद। चौर्यम् नवीनेषु त्रियो च। विदाय प्रयुक्ता [illegible] [illegible]

च्यु [illegible] (चौरि) [illegible] पेद। चौरि चुता चवति [illegible] चुवाय चरिवाति। [illegible] [illegible] चुता। [illegible] "तरा चुताय नाहयन्" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। रात्री वसि [illegible] [illegible] चौरका

[illegible]

च्यु [illegible]

चुत पु० चु-क्त। [illegible]

चुस [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

चुत् [illegible]

चुत न० चु-भावे क्त। [illegible]

इति। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]।

नाशयेत् दक्षिणं भवत्य प्रयोगत्"। अन्यमते क्षीयमाण प्रयोज्यः यथा मदनपारिजातधृतम् "जीवेति क्षयतो भूयात् जीवेत्युक्ते तथा भवेति" "क्षुतात्पतनभृत्याद्य क्षीणेतिवाच्यविनिश्चानि । गतोरपि च कर्मयोगा यथा प्रशस्ता भवेत्" ति०त०। "दीर्घायुष्कृत् पुण दोषे युगपदि क्षिपितिनम्" काशीख०स्त्रीलक्षणे। अयुक्तयुपस्य क्षुत-करण निषिद्ध यथा विष्णुध० "नासत्कारम्य कुर्यात् अस्य तृष्णा तथा क्षुतम्"। "त्वमिव मतिषुतमित्रोपदानुते" माघ तालव्यशेन्द्रायाम् श्चर्यादेष्टौ अविगतो २१०पृ० विवृति "क्षुताप्यष्टपा न शुभ सदापि"। "क्षुतहृष्टया दिवोभि-यम्" नीलक०।

क्षुतक पु० क्षुताय साधु कन्। राजिकायाम् राजनि०।

क्षुताभिजनन पु०क्षुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु। (राइ) कृष्णसर्षपभेदे अमरटीकायां स्वामी

क्षुत्कारी स्त्री क्षुत करोति कृ ट ङीप्। सर्षाची च शब्दच०

क्षुद गतौ निष० भ्वा० प० सक० सेट्। क्षोदति अक्षोदीत् चुक्षोद। "उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा" ७,८५,१, "क्षो-दन्त आपो रिणते,वनानि" ऋ०५,५८,६,

क्षुद पेषणे रुधा० उभ० सक० अनिट् इरित्। क्षुणत्ति अ क्षुदन् अक्षौत्सीत् अक्षत्त। चुक्षोद चुक्षुदे। क्षुण्ण क्षुन्दन् क्षुन्दान। क्षोद। "क्षुण्णभिन्नविपक्षके" "क्षु-नत्ति सर्वान् मातङ्गे"भट्टि। "ते त क्ष्मामिपुरक्षोदयन्" "अक्षुण्णक्षाणिजम्" भट्टि "यत्र क्षुण्णपथप्रभाव्याद्य-मधुनक्षोदसमे" नैषध। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तद्योतार्थ युक्ते पेषणे। [कविक०]

क्षुद् स्त्री क्षुद सम्प० भावे क्विप्। चूर्णने "क्षुदिर क्षदि"

क्षुद्र त्रि० क्षुद-कर्मणि रक्। १अल्पे २अधमे ३क्रूरे ४कृपणे च मेदि०। ५दरिद्रे हेम०। ६तण्डुलीयशाके पु० संक्षिप्त-सा०।"क्षुद्रेऽपि नून शरणं प्रपन्ने" कुमा० "क्षुद्राः सन्त्रास-मेते विजहत हरय" सा०द०। "कामातुरा विषय क्षुद्राः" मनु। तत अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुण। क्षोदिष्ठ क्षोदीयस् अतिशयक्षुद्रादौ त्रि०। "इक्ष्वाकु-स्याय कार्याणि क्षोदीयानपि गच्छति" माघ

क्षुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनी क्षुपे राजनि०

क्षुद्रकण्टकी स्त्री क्षुद्र कण्टकं यस्याः गौ०ङीष्। १छद्-वाम् भावप्र० क्षुद्रभण्टाकीति वा पाठ

क्षुद्रकण्टिका क्षुद्र कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्वम्। कण्टकारिकायाम् शब्दचि०।

क्षुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्थे क्षुद्रे तीर्थनपतिस्थानभेदे। "काश्मीरेषु सरोनाम्ना दिव्य क्षुद्रकमानसम्" सुश्रु०

क्षुद्रकम्बु पु० कर्म०। शम्बूके (शामुक)। हेमच०

क्षुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। वनकारवेल्लीभेदे राजनि० स्वार्थे० क्षुद्रकारलिकाप्यत्र राजनि०

क्षुद्रकुलिश पु नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

क्षुद्रकुष्ठ न० कर्म० सुश्रुतोक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [क्षु० राजनि०

क्षुद्रक्षुर पु० क्षुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। क्षुद्रगो-

क्षुद्रगोक्षुरक क्षुद्रगोक्षुरनिव लागति कॅन्न (छोटगोखुरी) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (घुङुर) अमर

क्षुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्पार्थे कन् घण्टिका कर्म०।

क्षुद्रघोली स्त्री नि० कर्म०। १चिरिल्लिकाक्षुपे राजनि०

क्षुद्रचञ्चु पु० क्षुद्र चञ्चुरिवाकारोऽस्य। क्षुपभेदे राजनि०

क्षुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

क्षुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कट्यां राजनि०

क्षुद्रचूड पु स्त्री क्षुद्रा चूडा यस्य (गुएशालिक) खगभेदे शब्दच०

क्षुद्रजन्तु पु० कर्म०। 'क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथ वा क्षुद्रएव वा। शत वा प्रसृतौ येषा केचिदा नकुलाद-पि' इत्युक्ते लक्षे १जन्तौ। २अस्थयां शब्दमाला

क्षुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्ब्वाम् शब्दचि०।

क्षुद्रजातीफल पु० कर्म०। अमलके राजनि०

क्षुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

क्षुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवन्तीक्षुपे राजनि०

क्षुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। पर्वरीभेदे राजनि०

क्षुद्रदंशिका स्त्री नि०कर्म०। (छोटडाँश) दंशभेदे त्रिका०।

क्षुद्रदुरालभा स्त्री नि०कर्म०। स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

क्षुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीक्षुपे राजनि०

क्षुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटक्षुपे राजनि०।

क्षुद्रधान्य न० कर्म०। तृणधान्ये कङ्गुप्रभृतौ भावप्र० "क्षुद्रधान्य कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्य मनुष्णञ्च मधुरञ्च कषाय लघु लेखनम्। मधुर कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम् वातकृद्बद्धविट्कञ्च पित्तरक्त-कफापहम्" तद्गुणाः उक्ताः।

क्षुद्रनासिक त्रि०क्षु० [illegible] खिद्यास्य। ह्रस्वनासिके (खाँदा)

क्षुद्रपत्रा स्त्री क्षुद्रं पत्रं यस्याः टाप्। चाङ्गेर्याम् (चुको पालङ्ग)। शब्दर०। २अल्पपत्रान्विते त्रि०। गौरा० ङीष्। १वचायां स्त्री राजनि०।

पुष्पमासः पुं, वसन्तः । मधुमासः (फाल्गुन) इति राजनि॰ ।

पुष्परथः पुं, रथः । [illegible] इति राजनि॰ । [illegible] [पुष्पभेदे राजनि॰ ।

पुष्पवाटिका स्त्री, [illegible] । [illegible]

पुष्पपिण्डी स्त्री, [illegible] । [illegible] राजनि

पुष्पवती स्त्री, [illegible] । [illegible] पुष्पवती [illegible] [illegible] ॥ ६१ ॥ [illegible]

पुष्पवीतिका स्त्री, [illegible] । [illegible] राजनि ।

पुष्पसार(क) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति राजनि [illegible] ।

पुष्पशाखी स्त्री, [illegible] । [illegible] राजनि ।

पुष्पसमय पुं, [illegible] । [illegible] (बोरखाज) [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] " [illegible] ।

पुष्पमुक्ता स्त्री, [illegible] । [illegible] राजनि॰ ।

पुष्परागः पुं, [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ११ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ११ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

रोमाणि तत्र श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं २५ खालित्यं रुग्येति च विभाव्यते। दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते। कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु २६ तम्। अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाः २७। क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं २८ तेन जायते। दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः। गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः २९। शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां ३० वक्त्रे या मुखदूषिकाः। कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत् पाण्डुमण्डलम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं ३१ कफवातजम्। नीरुजं समसुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम्। सहजं रक्तमेकेषां लक्ष्म जतुमणिं ३२ विदुः। अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते। माषवत्कृष्णमुत्पन्नमनिलान्माषकं ३३ दिशेत्। समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं ३४ प्रकीर्त्तितम्। कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ३५। मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम्। सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छं ३६ मित्यभिधीयते। क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा मुखमागम्य मण्डलं विसृजेत्ततः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं ३७ तमादिशेत्। मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः। मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः। तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते। सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ३८। सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता। अल्पीयसीं यदा हर्षादबालां गच्छेत् स्त्रियं नरः। हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात्। मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः। यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ३९। वातोपसृष्टमेढ्रन्तु चर्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च। निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम्। मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्न च विदीर्यते। निरुद्धप्रकशं ४० विद्यादरुठां चावपाटिकाम्। वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः। निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च। मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति। सन्निरुद्धगुदं ४१ व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम्। शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्। स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा। कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ४२। स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः। प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा। तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते। प्राहुर्वृषणकच्छूं ४३ तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्। प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्।

क्षुद्रल त्रि० क्षुद्रा क्षुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्मा० लच्। क्षुद्ररोगयुक्ते

क्षुद्रवर्वरा स्त्री नित्यकर्म्म०। वरटायां राजनि०

क्षुद्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि०कर्म्म०। श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म्म०। वृहत्याम् अमर

क्षुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म्म०। शङ्खनखे(जोंङ्का) जमरटीका

क्षुद्रशर्करा स्त्री नि०कर्म्म०। यावनालशर्करायाम् राजनि०

क्षुद्रशार्दूल पुस्त्री नि० कर्म्म०। क्षुद्रव्याघ्रे (चिताबाग) राजनि० [बति त्रि०

क्षुद्रशीर्ष पु०क्षुद्रं शीर्षमस्य। १मयूरशिखावृक्षे, २स्वल्पशीर्ष-

क्षुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म्म०। जलशुक्तिकायाम्। स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे राजनि०

क्षुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म्म०। कटभीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्लेष्मातक पु० नि० कर्म्म०। भूकर्बुदारवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्वास पु० कर्म्म०। श्वासरोगभेदे

"क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः। प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा। आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च। किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते। निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः" सुश्रु०

"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातमुदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः" माधव०

क्षुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्कादिगणोक्ते ओषधिभेदे "श्वेतेन्द्रपुष्पी क्षुद्रश्वेतां महाश्वेतादि" सुश्रुत

[illegible] । [illegible] राजनि

[illegible] । [illegible] राजनि

[illegible] । [illegible]

[illegible] (बर [illegible]) [illegible]

[illegible] राजनि

[illegible] (कोटर[illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] । (कोमार भाव) [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] राजनि

[illegible] । [illegible] राजनि

[illegible] । [illegible] राजनि

[illegible] । [illegible]

[illegible] (पञ्चाङ्ग) [illegible]

[illegible] राजनि

[illegible] राजनि

[illegible] राजनि

[illegible] ।

[illegible] राजनि

[illegible] + [illegible] + [illegible]

[illegible]

पश्चिमश्चेन्द्रकेयराजपदर्शना । दक्षिणेनूपमा निष्पली
नामाखरकचन्दनम् । भल्लातमार्गमुस्ता मयूरमस्य
पत्राङ्कम् । चार्द्रमस्य रसेनाथ गुटिकां कारयेत् ।
बदरास्थिसमाश्च तां भक्षयित्वा पिबेदनु । वारि भक्त-
मथैव मातरुत्थाय मानव । घटी चतुष्टयं भाग
मर्वाक्षीर्षविभागिनी । वह्निश्च कुरुते दीप्तं भस्मकम्
नियच्छति । पाण्डुपित्तस्य शूलस्य परिणामजस्य च ।
तत् सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । मद्यं
वर्जयेदत्र विशेषात् क्षीरमथ रं" ।

क्षुधासागररस पु० भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् । पारदं
रसं गन्धं भागैकं चूर्णं तदभिन्नक् । गुडामलकीं वटीं कुर्या-
न्माषद्वं पञ्चमि अह । क्षुधासागरनामायं रस दत्तैश्च
निर्मितः" । [क्षपरः । "क्षपरा क्षधिता मानुम्"

क्षुधित त्रि० क्षुधा + तारका० इतच् । क्षुधायुक्ते
क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध-उन किच्च । म्लेच्छजातौ उज्ज्वल० ।
क्षुप मदे सौ० प० सक० सेट् । क्षोपति अक्षोपीत् चुक्षोप
"स सद्यश्चुक्षुपतः" भा० आ० १७१अ०

क्षुप पु० क्षुप-क क्षु-पन् वा । ह्रस्वशाखाशिफे वृक्षे अमरः ।
वासुदेवस्य सत्यभामायां गर्भजातपुत्रभेदे । "वधिरे
सत्यभामाया भानुभीमरथ क्षुपाः" हरिव० १६अ० ।
इक्ष्वाकुपितरि २राजभेदे च पु० । "आसीत् कृतयुगे
तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रश-
स्थिरिति विश्रुतः । प्रशस्थेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव
विश्रुतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः" भा० आश्व० ४अ० । ४द्वार-
कापश्चिमस्थे ४पर्वतभेदे ।
"वभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः । पूर्वस्यां
दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः । दक्षिणस्यां ल-
तावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चि-
मस्यां तथा क्षुपः" हरि० १५७अ० ।

क्षुपडोडमुष्टि पु० डोडयति डुड-उत्क्षेपे अच् माहगौरादि
रस्य ष्टपो० कर्म० । विषमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुब्ध पु० क्षुभ मिच्-करणे क्तः । मन्थानदण्डे हेम० "दधैव मन्द-
रक्षुब्धक्षोभिताम्भोधिवर्णना" माघः २क्षोभयुक्ते त्रि० । "पार्ष्णी
परिपदे कृत्वा योनिं लिङ्गेन ताडयेत् । बाहुभ्यां धारये-
गाढं मल्लोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः" रतिम० उक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०

क्षुभ सञ्चलने भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । क्षोभते अक्षुभत्
चुक्षुभे क्षोभ्यम् । क्षोभः क्षोभणम् क्षोभी "ताभ्यां नापि-
चाक्षुभत्" नाक्षुभत्पयोधिरात्र' भट्टिः "क्षुभितः" क्षुभिते ।
"क्षुब्धोदया पदाङ्गिना स्वमात्रादमुना" भा० प०
दक्ष० । "क्षुभिता सागरा सर्वे" रामा० रा० १५स० ।
"चुक्षुभे द्विषतां मा" रघुः 'यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव" छा० उ० । क्षोभणम् ।

क्षुभ सञ्चलने वा दिवा० क्र्या० पर० सेट् । क्षुभ्यति क्षु-
भ्नाति अक्षोभीत् । क्षुभित । 'क्षुभ्नन्ति नश्मसन्तोऽपि
नापि चेतो" माघ । क्षुभ्नातीत्यत्र क्षुभ्ना० न णत्वम् ।
प्राक्कुपचर्षणमयं णत्वसङ्कोलार्थंयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि० क्षुभ-क । १क्षोभके २मन्थने च "पटरायणद-
सत्रादीनामधानाम् मन्देऽपनिक्षुभान्" भा०प० २अ० "अप-
निक्षुभान् तनुमर्षणान्" नीलक० ३इन्द्रस्य चारिपदभेदे स्त्री ।
"क्षुभा दण्डिता मैत्री या याम्याम् तथापर' तत्रैव "क्षुभा-
निवाराकुमध्यन्दी । देवता" नीलक०

क्षुभित त्रि० क्षुभ-क्त । १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च
कृदा० । "क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे" माघ "सत्रा-
मस्यसागरतक्षुभितमुत्कराचर्ममिति वेणी०

क्षुम्नादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि णत्वनिवृत्तिनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः "क्षुम्ना नराणा नन्दिन् नन्दन नगर ।
एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी
हरिनन्दन गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । न-
रीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम्
परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेश शरनिवास शराग्नि
दर्भानूप । आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यभोगीन । आ-
कृतिगणोऽयम् क्षुम्नादिः । "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषे-
धः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्य "इति भाष्यम्" न भाष्यप्रदर्शिता-
दयमस्यैव गणस्य "इति कैयट । पाठान्तरम्" क्षुम्ना तृप्नु
नर्तन नर नगर नन्दन यङ्गति गिरिनदी गृह,नमन
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन
इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर
समीर कुबेर हरि कर्मार क्षुम्नादिः" ।

क्षुमत् त्रि० क्षु+अस्त्यर्थे मतुप् । १अन्नयुक्ते उपचारात्
२अन्नवत्तुल्ये च । "आ तू न इन्द्र ! क्षुमन्तम्" ऋ०
८,८१,१,"क्षुमन्त स्तुयस्" भा०

क्षुमा स्त्री क्षु-मक् । (मसिना) (तिसी) १अतस्याम् अ-
मरः । "क्षुमायी विधूनने क्षुमायां० शल्ऽ न कम्पयति
इत्यो० । क्षुमा २मनुष्यको त्रि० "क्षुमासि पातवे-

नम् यमु । ८ मेदुरीमे ... [illegible] ... रमते वारस्त्रद्रौ ... [illegible] ... । न मामा ... [illegible] ... । चौर ... चौर ... मात्रुमद्" माता

... [illegible] ... चौर च रा ।

चुर ... [illegible] ... (चुर) ... [illegible] ... "... [illegible] ..." रा० का ... । ... [illegible] ... " रामा० ... [illegible]

चुर ... [illegible] ... (...चुरी) ... [illegible] ... च । च ... [illegible]

... [illegible] ...

... [illegible] ... । ... चौर ... [illegible] ...

... [illegible] ... चौर ... [illegible] ... "... [illegible] ..." । चौर ... [illegible] ...

"... [illegible] ..." । ... [illegible]

"... [illegible] ..." च ... [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

स्थान, मुण्डं पुनश्च वसति मन्दोऽपि न मास्येद् दद्यात् । अतएव स्मृतिः 'नवग्रहादिसौम्यस्थान क्षौरं शुभदं त । सौम्यतारा भद्रासन् न मुण्डादिप्र शिष्टोपतिः' । "विष्णुध्यानं भुक्त्वा तदेव गैवाय नम् । विशेषमत्रैव न युक्तोऽभिधीयते "धर्मं शास्त्रे न विहितः "राजा योगी प्रव्रजी च मातापित्रोर् मृतौ । उदक्तं सर्वतीर्थेषु न युक्तोऽभिधीयते:" अयमु क्षौरादिनिषेधो युधिष्ठीयते धनपापाद्दुःखे न माक् यदुक्तं मात्स्ये "स्वयं मौनिवाचा गर्भेषु विनीय तिः । श्राद्धं पश्चाद्दर्शानां भाष्यम मेऽपि तु" । श्राद्ध भोजनम् । इत्युपरोक्तं गार्भाधानप्रकृष्टे पाप्य मपि मणक्राद्दशैपोक्त धर्मदलोति" । पी० भा

"अयाचां निज क्षौरमे अनुकर्मं दिने पक्षे पक्षमेऽ- भ्येदये वा । षष्ठ्यां निषिद्धंतोऽष्टकाः पक्षपिमत्रोऽप्यद्रतोऽ- ष्टमप्रथमा क्षौरमनुष्ठ्युमति" । मृ० चि०

"अथ क्षौरे राज्ञां विशेष उर्ध्वा गर्भमथमासि वा मुहूर्तयातेनाह अयाचां दिनमिति क्षौरमे क्षौर- मण्डले निहिते यति पक्षमे पक्षमे एव दिने श्राद्धकर्म-

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १६,१० [illegible]

[illegible] । [illegible] माभ्रेमोदयं यामि मासादस्तुदय इत्येव स्यात्कर्म यदिदं मलमासाद्दयोगेऽपि । एव च व्याख्या मत्राद्दमद्ध्याह्नकाले मद्दे क्षेमाभ्यधायि । निषेध- व्याख्यानं यथाकृतौ । रविमन्ताले वक्ष्यन्ता उदयः निशि- त्यासन्न संदृश्यते न गमयमाश्रम सायद्वत्सया उदय- दिनशब्द मध्यमादनादो दावामकामा येऽधिगमा उदय इत्यते । एवं मधुरथमदयांमानदामादिनमार्गेषु सावाधिष्कार प्रागच्छेद एव तत्प्रदोदय इति निष्क- र्षार्थ इति । मधनक्षीपद्मध्याथमद्द्युपयोग्योऽपि न- क्षौरादौ कार्यमु दणद्य मात्स्येन ''गत स्वेदस्य मस्कर्म मादे मोक्ष विधीयते । पश्चात मपमारेऽ- पि तत्र नास्ति दोषेति'' । अपमारः कालक्षेत्र । एव यति निषिद्धनक्षत्रेऽपि मध्याश्रितकर्म का- र्यमिति युक्तायत्मक्षाम । दर्शाग्नितिरिति । अग्नि दक्षि- का क्षौरादया प्रकारं लक्षिका यस्य । एव मौषि मैत्रावरुणपायस्य कर्षो का दोषिणोत्रीयस्य । पञ्च पि रात्रावि मथायस्य । अध्ययनपारोऽयमाण उत्तराफाल्गुन्यो यस्य यदतादेग क्षौरस्य प्रसराः [illegible]

चरत्वमेति गाम्रोति यदाह भविता चराचरस्य चिर-वहस्य चरत्वशिल्पमुपचर्यमर्थः। निवेशनं यत्र च निरोऽपि चौरी चरोऽभ्यर्हितम् मतः वा" इति। तत्रमो मह्या सर्वाविवचनाचरुकारार्थ वैतनिक्या ममचार्यम् वह रज्जाचारस्ये प्रचलिता तद्वच कि चैनो महातत्त्वोपचरणस्य। चौरी च सर्व चतुरा-चमोऽपि न साधितोऽपि भवतः सचाह इत्येवं चाचाम्बता विद्याचाल्पुचराचा पचचाविरोधा इति चेत् नैवं कथाय चरान्हेन तयोर्भिन्नविषयत्वविषयान्न च चौ-चगम्यचाहरोचाद्वीचराचाचतुर्थेन कथाते नाचाञ्चाय वदे। अत्र तु एतन्मतविरोधो नास्ति चौरचारस्य चमोचराम्निवेतित्वादौ अत चाचाम्यता चभेचाचचराचां पदच भवति वी वा

"काचीतथा चौरचचोऽपि भवा कुचीवरः चौ रतहरचरत्ता। कचरानिमचचाचरोऽपिचौरीचुचार्यति गुणेषु चालिवे। ततश्चच चचच निवर्तेत् तथाच भवि चुरितावरः" च्चो अ०

चुरवाण न चु रीविवेतत चा—चाचारे—चुर्। (चाड) इति ख्याते नाविकाकृत्यागने पत्रभेदे चा चचार्येच्चो चल चुरा च रचावेऽपि च चर मा ॥११२॥ [चर्मद्रुमे १चरवराती नि राजनि

चुरपत्रु पु चुर इव पत्रमत्र। चुचारे पाने चुपत्रक-चुरपत्रिका स्त्री च र इव पत्र यस्याः चत् चवरचन। चाचद्रुमाचे राजनि०

चुरमर्दि नि चरद्रचा मर्दयतीति। चीतकात्याचे मे च च चुरनी निनेश च०११११८ चरची चुचाई" चाचाम् निवच १८ चविचमुच एमाच ममचाद" चिनिरमवेचित यदि चदिचुनादि चुचिषु। में चरता चरचिमा मनु"

चु(चू)रप्र पु चरा (चुरा) इव इचादि निर्मति प्र—च। (चरमो) इति ख्याते स्यचवर्षस्याको मनुख्यापकचते १चरचेते च तेचच

चुरमाल न १न०। (चाड)ख्याते नाविकाकृत्यागने पत्र भेदे चीरचानीचवो चुरमाल चीरचनमचरचाचचचा-नि चहच [तेचच

चुरमर्दिन् इन्च र चुराहि मर्दयति चर निनि। नापिते चरमु निम इ० चु रेण चरचनि चचपनिनि रच। नापिते। चन्नि

चुरास इ०चु र चाचुकच। नीचुरे (चीचरे)। राजनि चुरिका स्त्री चु रा च रा चोर् वेन च। ।चुरिका (माचड) १च्याचनेदे राजनि

चुरिकापत्र इ चुरिका चुरिकेव पत्रमत्र। मरे राजनि चुरिणी स्त्री चुर+मत्वर्थे इनि ङीप। ।नराचमाचा चामु १नापितभार्याचाम् चन्द्र

चुरिन् इ० चुर+इनि। १नापिते २चची च।

चुरी स्त्री चरत्ता चुर ङीप। चुरिकायाम् चेव

चु(चू)ल नि चर(चुर) इति चुर(चुर) मां चाति ला च। ।चक्रे २चची १चरिते च चैव चार्ये च। चार्ये

चुवक नि चरा चचाति चच-चारचास्वे चर्ये च। ।चौरे १चरो च चरव। १चाचरे चेचव १चक्रमच राजनि०

चुहताल इ निचत्तच। चिरचनिचचार्णर चराच। चच चुर्चिनाचचारचोऽपि निचामत्तर्द्विचनिचमार्णर

चैत्र न चित्-अग्। ।चचाचु तर्चिचनाचे चैत्रे (चैत) चमरा चक्रनेत्रेण यत्र भाचचेत्रा चक्रुरका० चच्चा यथा

"चीर्तिचौर्चित्वे चेम म रेत्र मद्व कीर्तितम्। मारच हुतोर्चिते चत चाचेच चचिचोचचे। चच चौरिन चेन चरमम चचमोचितम्। चरिचोहचन चतु चरित्वं चद् चचीति मम्। चिचोह्वोऽपि न चत चिचह चचीन निमानि। चर चाचन्तु चाचीच चौहच चौडदीचाच। यथा चहरच चाकुचिनचचीचीचनिचादि। चच चौहरच चौर्दीचचचच्चाचचीचद्। चाचचोहरचहेचाचराच-चमनोचितम्। चीचाहरचाचरण चीचिरचाहुचे। चीचं चरच चचच चचीचाचचनिचादि। चिहचाचचचि च निचारचमूनिच। चचाचच निचचच निचीच निचि-चाहमम्। चिचीचाचचचचम चिचारचचचचि। चौचा-चचचचाचमिचोचादी चौचिचचचम। चचाचचनिच-चारीची चचचचोचचचिच। चादिचौ चाचिनचाचिच चाचारो चौचिचोऽपि च

१चैत्रे १चचचमरचे १चचचो १चिचचाने च चेदि। चिचचाचाचि चाचीचेचादीचि चाचि चारचादी चचि चाचि चचीचिच चचिच चचर्चर्ते

चाल चाराचचीचच चचा चाचच चुचचो च चचिच चा राचची च चच। चचिच चाचिहुर च चर्तच चरच-चमी"। चाचचचचन चचा। चाचिरच चाचर चचोह चाच चोचचिचमी। चिरातु चाचरो रेतो चचिरारचन चाचद। चच चचचिचि चोचे चचहची

पूर्व्वसूरिभिः । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” कालिकापु० ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्कान्दे “तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” । नारायणक्षेत्रं यथा “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे नरे । तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ब्रह्मवै० पु०प्र०ख०२७ अ० । भास्करक्षेत्रम् “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च वपनं षट्सु स्मृतम् । इतिस्मृति सद्वर्यलिखितवचनम् । “भास्करक्षेत्रं प्रयागः” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा “पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । “शृणु वत्स” । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” । “जैमिनिरुवाच । एतत्क्षेत्रवर श्रावय वसुभूत महात्मन् । स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्” उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्राणि यथा “श्रीभगवानुवाच । शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः । कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् । अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् । माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् । ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् । पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम् । वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् । नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् । शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने । कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोषके च गोविन्दं नामसाह्वये । वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् । केदारे माधवं विद्याद् वाराणस्यान्तु केशवम् । पुष्करे पुष्कराक्षन्तु धृष्टद्युम्ने जयध्वजम् । तृणविन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । कसेरटे महाबाहुममृतं तेजसो वने । विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंह वने वने । लोहकूले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् । पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः । विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् । देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् । त्रिविक्रममुज्जयिन्यां लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् । हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते । विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् । लोकवीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । भाण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः । कुबेरं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः । त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् । विरजं पुष्पभद्रायां बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् । क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् । शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् । सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते । अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि यथा तव । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः । द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” नारसिं० पु० ६२ अ० । मेषादि द्वादशराशिषु । “राशिनामानि च क्षेत्रं भवनं गृहनाम च । मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” । ग्रहाणां क्षेत्राणि ज्यो०त० “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ज्योति०त० । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” गीतोक्तेषु ७पदार्थेषु क्षेत्राकारे इलीवत्यादि प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तद्गतक्षेत्रभेदाय रेखाभेदसाध्या अतो रेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्रास्मत्कृतक्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्थमभ्यधायि यथा

१ यः पदार्थोऽवयविष्ठ भक्तः परिमाणस्थूलत्वदैर्घ्यविस्ताररहितः स विन्दुः । [(विन्दुसहदायोरेखा)

२ यः पदार्थो दैर्घ्यविस्तारस्थूलत्वाभ्यां रहितः स रेखा

३ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्थूलत्वरहितः स धरातलम्

४ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः स स्थूलपदार्थः ।

५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।

६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराले तिष्ठति एवं ययोश्चिह्नयोरन्तराले कृतास्वनेकरेखास्वतिशयेनाल्पतमा सा सरला । यत्र रेखाशब्दस्तत्र सरलैव ग्राह्या ।

७ या रेखा वक्रेण प्रतिचिह्नं दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा । (उभयलक्षणान्विता मिश्रिता)

८ रेखाश्च समान्तरा विषमान्तरा लम्बः सम्पातरेखा च ।

९ ययोः रेखयोरन्तरं समानमेव न वक्रेण तयोर्यास

भवति न भवितुमर्हति वा समानान्तरा रेखा भवति ।

१ समोऽन्तर [illegible] यत्र रेखे परस्परं समानान्तरे [illegible] [illegible] नैव मिलतः [illegible] भवति वा सिद्धान्तः ।

११ [illegible] रेखे परस्परं मिलतः ।

१२ या रेखा [illegible] न भवति वा समानान्तरेखा भवति । [illegible] न भवति च [illegible] ।

१३ [illegible] यदि [illegible] कोणोऽन्यकोणो भवति ।

१४ [illegible] समकोणोऽन्यकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ [illegible] समकोणः कोणः समकोणः ।

१६ समाधिकोऽन्यकोणोऽधिककोणो भवति ।

१७ समकोणान्न्यूनोऽल्पकोणो भवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ क्षेत्रं त्रिविधं [illegible] [illegible] च ।

२ यत्र परिधिरेखया [illegible] रेखा [illegible] भवति यदा यत्र [illegible] [illegible] रेखा [illegible] भवति [illegible] क्षेत्रम् । समाधिरेखा [illegible] ।

२१ परस्परेखाभिः [illegible] त्रिभुजक्षेत्रं [illegible] [illegible] भवति । यत्र [illegible] [illegible] क्षेत्रम् ।

२२ [illegible] त्रिभुजक्षेत्रं [illegible] भुजे [illegible] [illegible] भवति किन्तु [illegible] [illegible] कोणाः भवति । [illegible] भवति ।

२३ [illegible] त्रिभुजक्षेत्रं [illegible] भुजे [illegible]

२४ यत्र [illegible] समानान्तरभुजं भवति ।

२५ यत्र द्वौ [illegible] समानौ [illegible] क्षेत्रम् ।

२६ यत्र [illegible] भवति ।

२७ [illegible] समकोणक्षेत्रम् क्षेत्रम् ।

२८ समाधिरेखाकोणं [illegible] भवति ।

२९ यत्र कोणोऽधिककोणश्च [illegible] न भवति ।

३ यत्र [illegible] चतुर्भुजं [illegible] ।

३१ चतुर्भुजं [illegible] [illegible] चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

३२ यत्र [illegible] परस्परं समानौ [illegible] समानौ [illegible] समानान्तरक्षेत्रम् चतुर्भुजं येन भवति । [illegible] [illegible] ।

३३ यत्र चतुर्भुजे यत्र परस्परं समानौ भुजौ समानौ [illegible] समकोणश्च भवति तस्माच्च समकोणाश्च भवति ।

३४ यत्र [illegible] [illegible] समानाः कोणाः समानाः [illegible] [illegible] भवति ।

३५ यत्र परस्परं [illegible] [illegible] समानाः समानान्तरं च भवति । कोणाश्च [illegible] [illegible] [illegible]

३६ यत्र [illegible] समानाः समानान्तराश्च भवति कोणाश्च [illegible] [illegible] न भवति ।

३७ यत्र च परस्परं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] न भवति ।

३८ [illegible] समानान्तरं [illegible] [illegible]

३९ चतुर्भुजं [illegible] रेखा [illegible] भवति ।

४ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

४१ [illegible] चतुर्भुजं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

४२ [illegible] यदि [illegible] भवति यत्र कोणाः समानान्तरे [illegible] [illegible] भवति [illegible] [illegible] ।

४३ [illegible] कोणाः समानान्तरे [illegible] न भवति । यत्र [illegible] [illegible] समानाः [illegible] [illegible] न [illegible] भवति ।

४४ यत्र [illegible] समानान्तरे [illegible] [illegible] यत्र कोणाः समानान्तर [illegible] यत्र [illegible] कोणाः समानान्तरे [illegible] समकोणश्च [illegible] भवति

४५ [illegible] त्रिभुजे [illegible] भवति वा रेखा [illegible] [illegible] वा भवति [illegible] [illegible] भवति ।

४६ [illegible] रेखा [illegible] भवति ।

४७ या रेखा [illegible] [illegible] [illegible] च भवति वा [illegible] भवति ।

४८ [illegible] भवति ।

४९ [illegible] रेखा [illegible] [illegible] च

५ [illegible] त्रिभुज [illegible] [illegible] वा भवति ।

५१ यत्र [illegible] रेखा [illegible] भवति [illegible] ।

५२ केन्द्राच्चिह्नते द्वे रेखे चापोभयप्रान्तसंलग्ने यदि भवत स्तदा तत्क्षेत्र वृत्तांशस्य नाम वृत्तखण्डकं च भवति ॥

५३ यस्य चाप परिधिपादमित केन्द्राच्चि सृताभ्यां रेखाभ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्र भवति ॥

५४ क्षेत्रस्योर्द्धकोणादाधाररेखाया पतितलम्बमितमौन्नत्य

५५ समकोणत्रिभुज समकोणसम्मुखभुज कर्णाेभवत्यन्यौ पादौ भवत कि वैक आधारोऽन्योलम्ब ॥

५६ अत्र कोणोपलब्धि कल्पितत्रिभिर्वर्णैर्भवति किन्तु सदैव कोणस्य लग्नोवर्णामध्यउच्चारणीय ॥

५७ परिधे षष्ट्यधिकशततमांशो ऽशस्य चक्रोभवति । अशस्य षष्ट्यंश कला । कलाया षष्ट्यशोविकला । विकलाया षष्ट्यश प्रतिविकलेत्यादि ।

५८ कोणस्य परिमिति कोणचिह्नकृतकेन्द्रात् क्षते वृत्ते तत्कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतांशसंख्या भवति स कोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्र भवति ॥

५९ तेषा चापाना केन्द्राद्दूरत्व समान भवति येषु केन्द्राच्चि सृतोलम्ब समोभति ॥

६० येषु दीर्घोलम्ब पतति तेषां दूरत्व दीर्घ भवति ॥

६१ चापगतैकचिह्नाच्चि सृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्तमिलिते तदुद्भूत कोणश्चापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अनन्तरोक्तकोणादपरदिग्भव कोणस्तत्कोणसम्मुखचापोपरिस्थ कोणोभवति किन्तु द्वयो कोणयो स्वरूप समान तयो प्रथमोऽन्तर्गतोद्वितीयउपरिस्थश्चेत्येष भेद

६३ यत्कोणचिह्न परिधिगत भवति स पालिकोणोभवति यस्य तच्चिह्नं केन्द्रगत स्यात् कोण केन्द्रकोणोभवति ॥

६४ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्व्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परिधिसलग्नाभवन्ति तदा तत्क्षेत्र वृत्तान्तर्गत क्षेत्रोपरिगतवृत्त वा भवति ॥

६५ यदि सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य मध्ये सर्व्वभुजसलग्न परिधिस्तदा तद्वृत्त क्षेत्रान्तर्गत वृत्तोपरिगतक्षेत्र वा,

६६ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्व्वभुजसलग्नायदि तदन्यस्यान्य क्षेत्रस्य सर्व्वे कोणाभवन्ति तदा तत्क्षेत्र क्षेत्रान्तर्गत क्षेत्रोपरिगतक्षेत्र वा भवति ॥

६७ यद्रेखायाएकांशोवृत्तान्तर्गतोद्वितीयोबहिर्गत स्यात्सा रेखा वृत्तस्यच्छिद्रिणी भवति ।

६८ ययोर्द्वयोस्त्रिभुजयोर्येषा सरलरेखाकृतक्षेत्राणां या प्रतिदिग्भुजे प्रतिदिग्भुजा समाना सन्ति तानि परस्पर समभुजानि भवन्ति ययोर्येषा वा प्रतिदिक्कोणैः प्रतिदिक्कोणा समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समान कोणानि भवन्ति ॥

६९ उभयो क्षेत्रयो परस्पर भुजा कोणाश्च परस्पर भुजै कोणैश्च समानाभवन्ति कि वैकस्य क्षेत्रस्य सर्व्वे भुजा कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्व्वैर्भुजै कोणैश्च परस्परं समाना यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्र स्थाप्यते तदा सर्व्वे भुजा कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समानरूपेण पतिता स्यु यथा द्वयोरेकरूप स्यादीदृक्क्षेत्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

७० येषा क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समानाएव प्रतिदिग्भुजा एकनिष्पत्तियुताभवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोग सीमाक्षत्रमित्युच्यते ॥

एव रेखानिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोट्यादिमानफलज्ञानार्थं लीलावत्युक्त क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा

"भुजकोटिकर्णमानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम् । इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्या दिशीतरोबाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपद कर्णो,दो कर्णवर्गयोर्विवरात् । मूल कोटि, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पद बाहु । उदाहरणम् । कोटिश्चतुष्टय यत्र दोस्त्रय तत्र का श्रुति । कोटिन्दो कर्णतः, कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुज वद ।

न्यास

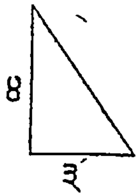

कोटि ।४। भुज ।३। भुजवर्ग ९ । कोटिवर्ग ।१६। एतयोर्योगात् ।२५।मूलम्।५। कर्णोजातः॥

॥अथ कर्णभुजाभ्या कोट्यानयनम् ॥

न्यास

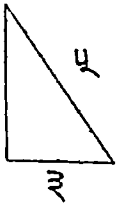

कर्ण ।५। भुज ।३।अनयोर्वर्गान्तरम् ।१६। एतन्मूलं ।४। कोटि

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यास। 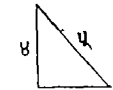

कोटिः ।४। कर्णः ।५। कर्णकोटिवर्गान्तरम् ।९। तन्मूलं ।३। भुज प्रकारान्तरेण भुजानयन करणसूत्रं वाक्यम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः । वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः । वर्गान्तरं भवेदेवं क्षेत्रं कर्णं धीमता ॥

कोटिश्रुत्योरिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

न्यास। 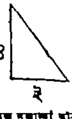

कोटिः ।८। भुजः ।२। ...तयोर्घाते ।१२। द्विघ्ने ।२४। अन्तरवर्गेण ।४। युते वर्गयोग ।२८। तन्मूलं कर्णः ।...।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यास।

कर्णः ।५। भुजः ।३। ... ।८। ...।२। ...कोटिवर्गान्तरम् ।१६। ... कोटिः ।४।

अथ भुजकोटिभ्यां कर्णानयनम् ।

न्यास। 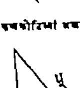

कोटिः ।४। कर्णः ।५। (...) ...।३।

उदाहरणम् । ... कोटिर्वा ... ।

न्यास। 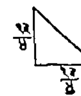

भुज ।१२/४। कोटिः ।१२/४। ... ।१८/... ... कर्णः

...। यत्र ... ।

कर्णवर्गात्तन्मे ।१६९/... ।११२ ... ।१०० ... ।८ ... ।१००/८० ... । ... ।

... । कोटिः ... । ... ।

उदाहरणम् । ... कोटिकर्णौ ... ।

न्यास।

... ।१। ... ।१। ... ।१६। ... कोटिः ८ ... ।११। ... ।१। ... कर्णः ।१ ।

... ।

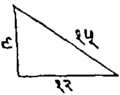

कोटिः । ८ । ... ।१५।

(...)

...

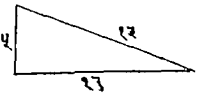

कोटिः ।१। ... ।१३। (...)

अथ द्वितीयप्रकारेण।

न्यासः

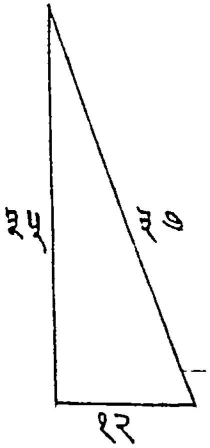

भुज ।१२। अस्य कृतिः ।१४४। इष्टेन ।२। भक्ता लब्धम् ।७२। इष्टेन ।२। ऊन ।७०। युतौ ।७४। अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ।३५।३७।

चतुष्टयेन वा।

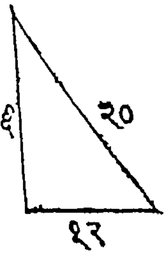

कोटिः ।१६। कर्ण ।२०।

(उक्तरीत्यायातः)

षट्केन वा।

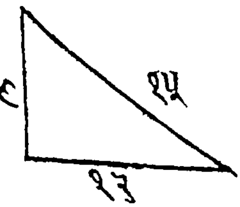

कोटिः ।९। कर्ण ।१५।

(उक्तरीत्यायात)

अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम्। कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः॥ "उदाहरणम्। पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकरणीगतौ। जातौ कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद। सत्वरः

न्यासः

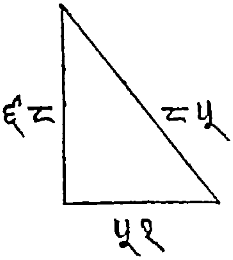

कर्ण ।८५। अय द्विगुणः।१७०। द्विकेनेष्टेन हत ।३४०। इष्ट० ।२। कृत्या ।४। सैकया ।५। भक्तो जाता कोटि ।६८। इयमिष्टरगुणा ।१३६। कर्णो ।८५। निता जातोभुज.॥५१॥

चतुष्कोणेष्टेन वा।

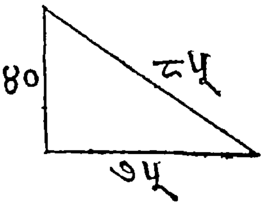

कोटिः ।४०। भुजः ।७५।

(उक्त रीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथ वा हृत। फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुण भुज॥
पूर्वोदाहरणे। न्यासः

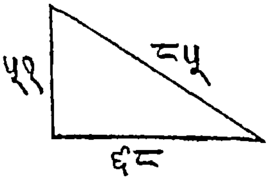

कर्णः ।८५। अत्र द्विकेनेष्टेन जातौ किल कोटि भुजौ ।५१।६८।

चतुष्केण वा।

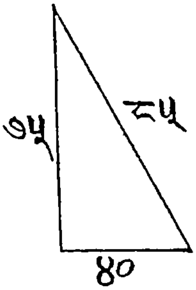

कोटिः ।७५। भुजः ।४०। अत्र द्वे कोट्योर्भुजभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः। कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः॥

उदाहरणम्। यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेज्जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे। तीमप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण!॥

न्यासः

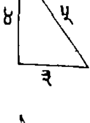

[illegible] । ३ । ४ । [illegible] कोटि [illegible] । ४ । ३ । ५ ।

([illegible])

[illegible] । ५ । १२ । [illegible] कोटि [illegible] । १२ । ५ । १३ ।

([illegible])

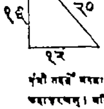

[illegible] । १२ । १६ । [illegible] कोटि [illegible] । १६ । १२ । २० । [illegible] ॥

[illegible]

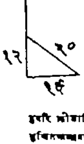

[illegible] । १२ । [illegible] । २० । [illegible] ॥

[illegible] ॥

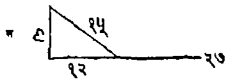

[illegible] । ९ । [illegible] । २७ । [illegible] । १२ ।

[illegible] ॥

[illegible] ॥ न्यासः

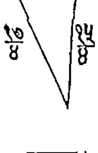

[illegible] ॥

[illegible] ॥ न्यासः

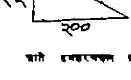

[illegible] । २०० ।

[illegible]

द्विगोध्यो दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्। योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने॥

उदाहरणम्। दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे। भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद॥

न्यासः

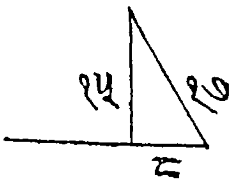

कर्णः।१७। दोःकोटियोगः।२३। जाते भुजकोटी।८।१५।

उदाहरणम्। दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश। भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम॥

न्यासः

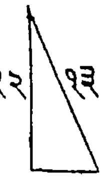

कर्णः।१३। भुजकोट्यन्तरम्।७। लब्धे भुजकोटी।५।१२।

लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्। अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः। वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लम्बोभयतः खण्डे॥

उदाहरणम्। पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः। इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व॥ न्यासः

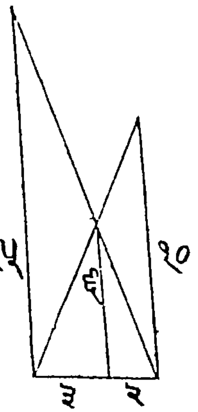

वंशौ।१५।१०। जातो लम्बः।६। अथान्तरभूः।५। अत्र जाते भूखण्डे।३।२ अथवा भूः।१०। खण्डे।६।४। वा भूः।१५। खण्डे।९।६। वा भूः।२०। खण्डे।१२।८। एवं सर्वत्र लम्बः सएव। यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे धनकोटिस्तदा भूखण्डे न किमिति त्रैराशिकेन सम्यक् प्रतीतिः।

अथ क्षेत्रलक्षणे सूत्रम्। धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा। तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम्॥

उदाहरणम्। चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्कभुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवका। उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत्॥

एते ऽनुपपन्ने क्षेत्रे।

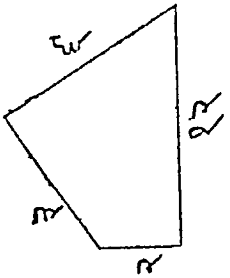

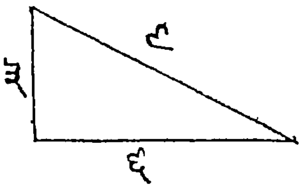

भुजप्रमाणान् ऋजुशलाका भूस्थाने विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीयेति।

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम्। त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या। द्विस्था भूरूनयुता दलिताऽऽबाधे तयोः स्याताम्॥

स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः। लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति॥

उदाहरणम्। क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र। तत्रावलम्बकमितिं कथयावबाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम्॥ न्यासः

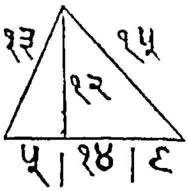

भूः।१४। भुजौ।१३।१५। लब्धे आबाधे।५।९। लम्बः।१२। क्षेत्रफलम्।८४। अन्यदुदाहरणम्। दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही। अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे॥

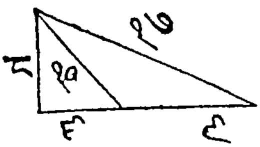

भुजौ।१०।१७। भूमिः।९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्धम्।२१। अनेन भूरूना न स्यात् अतो भूरेवानेन शोध्या ऋणगताऽऽबाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे।६।१५। अत उभयत्रापि जातो लम्बः।८। फलम्।३६।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्। सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात्। मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्। भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसंख्या बाहू त्रयोदशदिवाकरसंमितौ च। लम्बोऽपि यत्र रवि

[illegible]

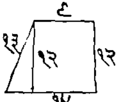
८
१३
१२
१२
१४

[illegible]

१३
१२
१५
५ ।१४। ९

[illegible]

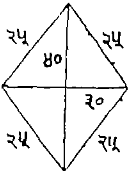
२५
२५
४०
३०
२५
२५

[illegible]

४८
२५
२५
२४
२५
२५

[illegible]

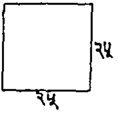
२५
२५

[illegible]

उभयत्र तुल्यैव । गणितम् । ६२५ ।

अथायतस्य ,

न्यासः

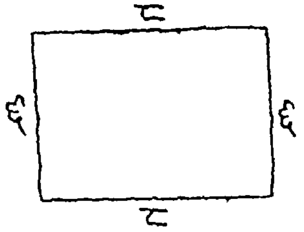

विस्तृतिः ।६। दैर्घ्यम् । ८ । अस्य गणितम् । ४८ ।

उदाहरणम् । क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन धनेन तुल्या । बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः सूर्योन्मितश्च गणितं वद तस्य किं स्यात् ॥ न्यासः

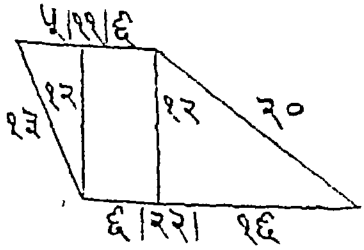

वदनम् । ११ ।

विश्वम्भरा ।२२।

बाहू ।१३ ।२०।

लम्ब ।१२।

अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलं फलम् ।२५० वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् ।१९८ । अस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वा फलोपपत्तिर्दर्शनीया । खण्डत्रयदर्शनम् ।

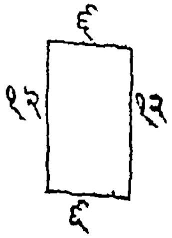

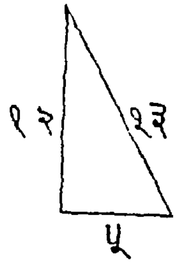

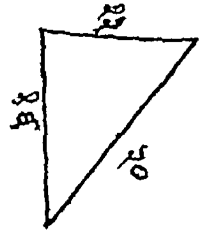

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ।५।१२ ।१३। द्वितीयस्य विस्तृतिः ।६। दैर्घ्यम् ।१२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः ।१६ ।१२ ।२० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलम् यथा प्रथमक्षेत्रे फलम् ।३०। द्वितीये ।७२। तृतीये ।९६। एषामैक्यं सर्वक्षेत्रफलम् ।१९८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या । सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्यस्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥ न्यासः

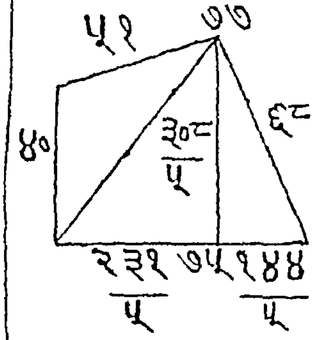

वदनम् ।५१। भूमि । ७५

भुजौ । ६८

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम् । ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं स्यादियतस्तु तस्य । कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियतस्तदर्थं ।

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धम् । चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥ अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी ह्ययं कर्णः सप्तसप्ततिमितः कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रास्मिन् कर्णएकोभुजः ।७७। द्वितीयस्तु सव्यभुजः ।६८। भूः सैव ।७५। अत्र प्राग्वल्लम्बोऽयम् ३०८/५

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिताऽवधा सा । तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५ तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातं कर्णः ।७७।

द्वितीयज्ञानाय सूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये । कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये अबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्स्यादन्तरं लम्बनिपातयोस्तत् । त

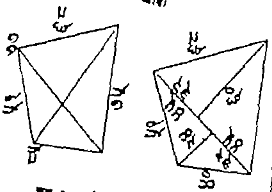

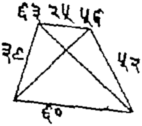

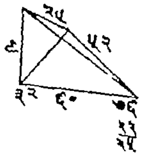

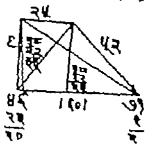

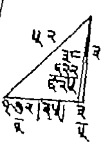

अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्ब लम्बाऽऽबाधोनित-समभूमेर्लम्बस्य च वर्गयोग । ५०४९ । अय कर्णवर्ग एव इहदाबाधातोद्वितीयकर्णवर्ग । २१७६ । अनयो-रासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६१२/२० एव चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवत एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ता-चार्य्यैस्तदानयन यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योऽन्यभाजित गुण-येत् । योगेन भुजप्रतिभुजहत्या कर्णौ पदे विषमे

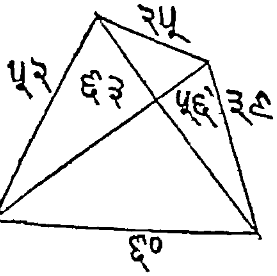

न्यास

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो । २५ । ३९ घात । ९७५ । तथा । ५२ । ६० । ऽनयोर्घात । ३१२० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । ४०९५ । तथा द्वितीय

वारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० । तथा द्वितीयवारम् । ३९ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् । ३६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ । । ३९ । घात । २०२८ । पश्चात् । २५ । ६० । अनयोर्वध । १५०० । तयोरैक्यम् । ३५२८ । अनेनैक्येन । ३६४० । गुणित जात पूर्व्वैक्यम् । १२८४१९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०९५ । भक्त लब्धम् । ३१३६ । अस्य मूलम् । ५६ । एक कर्ण तथा द्वितीय कर्णार्थ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्य । ४०९५ । भुज-प्रतिभुजवधयोग ३५२८ गुणित जातम् । १४४४७१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । ३६४० । भक्त लब्धम् । ३९६९ । अस्य मूल । ६३ । द्वितीय कर्ण । अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरव लघुप्रक्रियादर्शन-द्वारेणाह । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटय परस्पर कर्ण हता भुजा इति । चतुर्भुजे यद्विषम प्रकल्पित श्रुती ये तत्र त्रिभुजद्वयात्तत ॥ बाह्वोर्वध कोटिवधेन युक् स्यादेका श्रुति कोटिभुजाद्वधैक्यम् । अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन् पूर्व्वै कृत यद्गुरु तन्न विद्म ॥

जात्यचतुष्टयस्य

न्यास

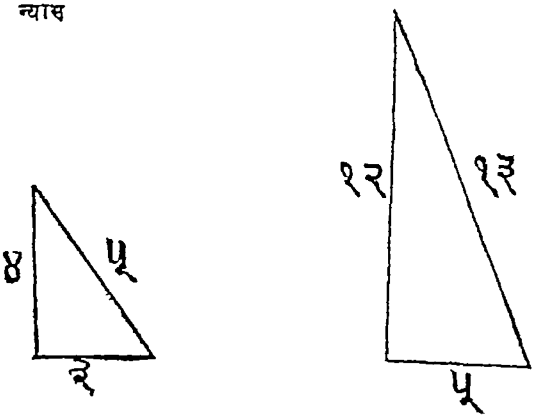

एतयोरितरेतरकर्णहताभुजा कोटय , इतरेतरकर्ण हता कोटयोभुजाइति कृते जात । २५ । ६० । ५२ । । ३९ । तेषा महती भूर्लघु मुखमितरौ बाहू इति प्र-कल्प्य क्षेत्रदर्शन इमौ कर्णौ प्रकृतायासेनानीतौ । ६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो र्घातौ जातौ । ३६ । २० । अनयोरैक्यमेक कर्ण । ५६ । बाह्वो । ३ । ५ । कोट्योश्च । ४ ।१२। घातौ । १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्य । ६३ । एव सुखेन श्रुती स्याता अथ यदि पार्श्वभुजद्वयोर्व्यत्यय कृत्वा न्यस्त क्षेत्रम् न्यास

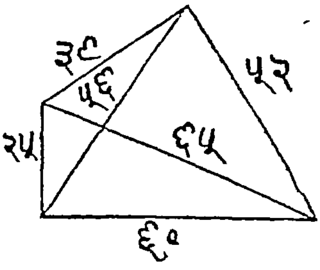

तदा जात्यद्वयकर्ण-योर्वध । ६५ । द्वि-यकर्ण ।

अथ सूचीक्षेत्रोदा-हरणम् । द्वे यत्र गमलय । २०० । क्षितिमितिस्तस्यैन्दु । १२५ । तुल्य मुख बाहू खोत्कृतिभि । २६० । शरातिधृतिभि । १९५ । लम्बौ च तत्र श्रुती । एका खाष्टयमै । २८० । समा तिथिगुणै । ३१५ । रम्याऽथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि । १८९ । स्त्वयाजिनयमै । २२४ । योगाद्भुयोर्लम्बयो ॥ तत्खण्डे कथयाघरे श्रवणयोर्योगाश्च लम्बावधे तत् सूची निजमार्गदत्तभुजयोर्योगाद्यथा स्याच्चत । मावाव यद लम्बकश्च भुजयो रूचग्रा प्रमाणे च के सर्व्व गार्यितक । मतक्ष मितरा क्षेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ।

११२

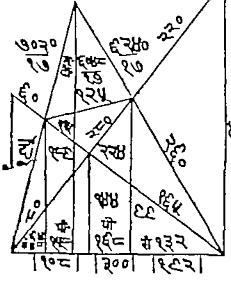

[illegible]

[illegible]

उदाहरणम् । विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व । द्वाविंशतिर्यत्र मितिः प्रमाणं तद्व्यासमस्मिन् वद गोलके च ॥

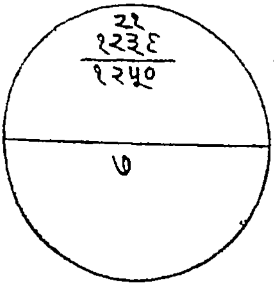

व्यास

व्यासमानं । ७ ।

तस्य परिधि मान

२१
१२३६
१२५०

स्थूलोवा परिधिर्वा । २२ ।

अथवा परिधितोव्यासानयनाय न्यासः

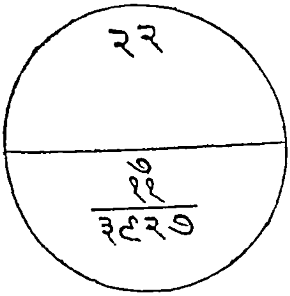

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मं ७
११
३९२७

स्थूलं वा ।७ ।

वृत्तगोलयो फलानयने करणसूत्र वृत्तम् । वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम् । गोलस्यैव तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम् । यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम् । पृष्ठे कन्दुकजालसंनिभफलं गोलस्य तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम् ॥

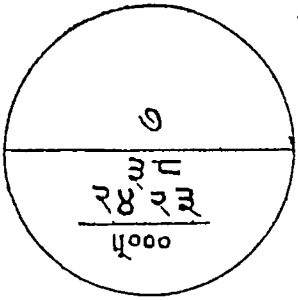

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय न्यासः

व्यास । ७ ।

परिधि २१
१२३६
१२५०

क्षेत्रफलम् ३८
२४२३
५०००

गोलपृष्ठफलदर्शनाय न्यासः

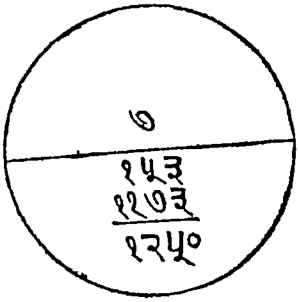

व्यासः । ७ ।

गोलपृष्ठफलम् १५३
११७३
१२५०

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय न्यासः

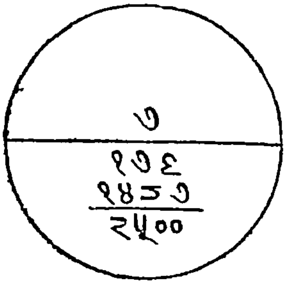

व्यास ।७।

गोलस्यान्तर्गत घनफलम् १७९
१४८७
२५००

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम् । व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते । रुद्राहृते शक्रहृतेऽथवा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

व्यास । ७ । अस्य वर्गः । ४९ । भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८
२४२३
५०००

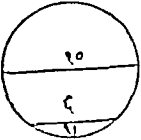

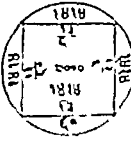

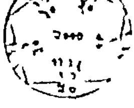

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

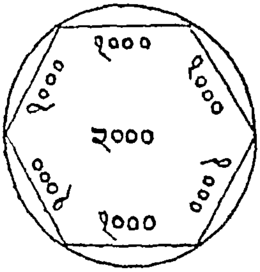

न्यास २०००।
खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० गुणित
त १२००००००
खखखाभ्रार्कैः
१२००००
भक्तो लब्धं षडस्रे
भुजमानम्॥१०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमानानयनाय न्यास

न्यास २००००
बाणेषुनखबाणैः
५२०५५ गुणित
॥ १०४११००००
खखाभ्रार्कैः
१२०००० भक्तो
लब्धं सप्तास्रे
भुजमानम् ८६७ ११/२०

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

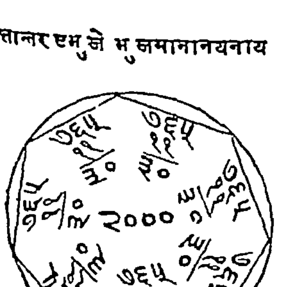

न्यास २०००
द्विद्विनन्देषुसागरैः
४५९२२ गुणित
॥९१८४४०००॥ ख०
खखाभ्रार्कैः १२०००
भक्तो लब्धमष्टास्रे
भुजमानम् ७६५ ११/२

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय न्यास

व्यास २०००
कुरामदन्तैः
॥४१०३१॥गुणित
८२०६२०००।
खखाभ्रार्कैः
॥१२००००॥भक्तो
लब्धं नवास्रे
भुजमानम् ६८३ ११/२०

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यान्यपि जीवाः सिध्यन्तीति तासु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्
चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः। आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्नव्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्।

उदाहरणम्। अष्टादशांशेन वृत्ते समानमेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्। पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवा खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र। न्यास

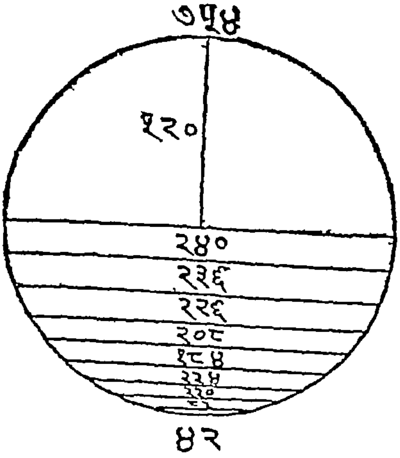

(अत्र चित्रे ८जीवामान २२४ इत्यशुद्धम् १५४ इति शुद्धम्)

व्यासः ॥२४०॥ अत्र किलाष्टादशभागाय विधीयते सा शीर्षगतांशमिलित सूक्ष्मपरिधि ७५४ अस्याष्टादशांश ४२ अस्याष्टादशभागाय तयोरष्टादशांशयुतोष्ट-

[illegible] । तत्र न [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible]

[illegible] ।

[illegible] [illegible] परिधिं [illegible]

[illegible] ।

[illegible] १८ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

गतशिञ्जिनी सा। गतैष्यजीवान्तरशेषघातात् तत्त्वाश्वि-लब्ध्या सहितेषिसता स्यात्" इत्युक्तरीत्या ता कला क्रमेण तत्त्वाश्वि २२५ भक्ता क्रमेण त्र्यस्रे १६ चतु-रस्रे।१२पञ्चास्रे ८।१२५। शेष षडस्रे ८। सप्तास्रे ६।१८२। शेष अष्टास्रे ६। नवास्रे ५।७५ शेष तथाच त्रिकोणे क्रमज्यासु पठिता षोडशी २६७७। अर्द्धजीवा। चतुरस्रे तत्रोक्ता द्वादशी २४३१ पञ्चकोणे तत्रोक्ता नवमी १६१० गता एष्या दशमी २०९३। तयोरन्तर १८३। शेषकला १२५ तयोर्घात २४७०५ तत्त्वाश्वि २२५भक्तो लब्धि ११० अनया सहिता गतजीवा।२०२०। इय अर्द्धजीवा। षडस्रे तत्रोक्ता अष्टमी १७।८। सप्तास्रे षष्ठी जीवा १३१५ गता। एष्या १५२० तयो-रन्तर २०५। शेषकला १८२ अनयोर्घात ३८५६५। तत्त्वाश्विभक्ते १७५ लब्धि अनया युक्ता गतजीवा १४९० इय सप्तास्रे अर्द्धजीवा। अष्टास्रे षष्ठी १३१५। नवास्रे पञ्चमी ११०५ गता एष्या १३१५ तयोरन्तर २१० शेषकला ७५। तयोर्घात २२५० तत्त्वाश्विभक्त लब्धि १० अनया सहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवास्रे अर्द्धजीवा। एताद्विगुणा क्रमेण चक्रकला२१६०० तस्य पारिधिकवृत्ते समत्र्यस्रादीना भुजा यथा ५९५४।४८६२ ।४०४०।३४३८।२९८०।२६३०।२२३०। क्रमेण भुजाः। यदि चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धे ३४३८। क्रमेण एते भुजा तदा फलेच्छयो समानजातीयत्वकरणेन षड्गुणित-भक्तव्यासार्द्धे क इत्यनुपाते फल द्विगुणित किञ्चिन्यूना-धिका षड्गुणिते१२००००व्यासे त्रिद्व्यस्राग्निनभश्चन्द्रादय क्रमेणाद्या मध्या। यदि खखखार्क १२०००० व्यासवृत्ते एते १०३९२३।८४८५३।७०५३४।६००००।५२०५५।४५९२२। ४१०३। क्रमेण भुजा तदा इष्टव्यास २००० वृत्ते के इत्यनुपातेन यज्ञानि फलानि भुजमानानि स्युरिति

अत्र इत्यन्तर्गत त्रिकोणस्य समत्रिकोण तत्र सर्वेषां भुजाना तुल्यत्वात्। तथाहि परिधितृतीयांश चापानां सर्वचापानां तुल्यतया तन्त्र्याणां तु जीवानामपि भुजानां तुल्यत्वोपपत्तिः।

[illegible]

[illegible]

"यादृशं लभ्यते बीज क्षेत्रे कालोपपादिते" ऋतेऽक्षेत्रिणो बीजवन्त परक्षेत्रे प्रवापिण" मनु

कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादित सुत "याज्ञ० देहे "इद शरीर कौन्तेय। क्षेत्रमित्यभिधीयते' गीता। क्षेत्रज्ञ ' ज्ञानक्षेत्रज्ञयोरैक्यम्"। "गीता क्षेत्रे च सम्मजोऽय-मात्मा" श्रुति' तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्र सर्वे स्यु विष्णुमूर्त्तय"। उत्कलख०। क्षेत्र विद्यतेऽस्य इनि क्षेत्रिन्, ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फल त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा" कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणोऽयहद्" प्रत्यक्ष क्षेत्रिकस्यार्थे" "क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनु। एतस्मि-न्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि ट । क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी। वालुक्या कर्कटीभेदे

क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा। पाण्डुफलाया चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन ड ७त०। "यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य च। स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे नियोगधर्म्मश्च मनुनोक्तो निषिध्य च वाग्दानोत्तरमेव पतिमरणे विहित यथा

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत् पुत्र न द्वितीय कथञ्चन। द्वितीयमेके प्रजन मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विद। अनिर्वृत्त नियोगार्थ पश्यन्तो धर्म्मतस्तयो। विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथा-विधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्। नि-युक्तौ यौ विधि हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामत। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ। नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभि। [illegible] नियुञ्जाना धर्म्म हन्यु सनातनम्। नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोग कीर्त्त्यते क्वचित्। न [illegible] विधवावेदन पुन। अय [illegible] विगर्हित। मनुष्याणामपि [illegible] [illegible] [illegible]

यो योगात् समीतस्थितं चित्तम्। निरोधसमाधिसंस्कारं न विरह ति तावत्। यथा नित्येन समाधाना भावा सर्वे सन्ते सति। तासयेन नियामेन नियतो निरुद्ध ऐतर। सर्वाभिव्यक्तिसमवर्तं प्रज्ञायते परिणामात्। निरो यद्योगावस्थात् सवत् समवायतो"।

तदुपविनिना तथो निरोधो यदुना विविधा नामैव चि समाधिना संस्कारोदया। निमान्तरावायसर्व सर्वो ऽप्यासमानवच सर्वथित यथा "तम च परस्य निरोधोत्पत्तिरिदि वृद्धः। तथोक्तम् पौ रिकतो निरुद्धता च सम्यता वा। तथुतो दुर्बलतात् तथापुनर्विना समय च ऐतरादिना तर योग सर्वथायोगी तव निरोधेनोक्तादिरुपमयको ऐं च योगिनोरतो रियुतो रियतारी निरुद्धता च तमत ततभावाय तर्वा। तदातो निरुद्धोदैतरादितत्व समयतोसतत योगे सम्यक्तार्य तदलोर्व समवति च हिविधोपरातवायोगयोरिय समसकारी निरुद्धता च। सदा तु निरुद्धात् सदाय वैसव योऽसिवानु सार्वं तदो सदा तद्रूपस्य च निवरस च मोदयनि च योगिना- नव निवेन योगिनोरितयकारी निरुद्धोऽयोति। तदोत् वदया निरायाऽ सकलात् योगे योगार्थे सन् तदो तरो। तथा च तानिनो तदो योगी च निवरवेति। निरावात् सवर्णाविति सर्वोऽसतवसतायोवयोरनि- तनिवनि स्वरिदुनिवरवासाद् यस परसानिता योगिने योगवसार्थ ईदेतो सविन योगवसनयतायमय योग- योगिनो योगितो तदो तदविधिः। तथा। सर्व समविवसाय प्रतिनो योगिनो तथा। तसय चेतिवावर्तो योगायोगि योगयोरि तदः। "सर्व सर्वसवरायेति सर्वोऽसयमयसवायोगयोरिय योग्यसविवसाय परयेन यदयसदनसाती तदवर्ग च निवरस। सर्वोयोगायोगिनिर्योगतो सर्वाद्दिय समार्थसनात्। सर्वरं निरोधोयारुद्वाविवयर र तरवा निरोधस्य सकला विविवसात् ऐतराता सर्वसाता निरया सर्वसंयुगका। सर्वे विमाधिवसता सवानस्य संस्थाते। निवरावो निरुद्धत्व स्वायोगासयोरिति। एवमयादवेस स च हितीय सवतुत समेव निरोधसमय सदा सयवैत निवेवति। नाना्यवि निरता भारी निरोधसमा हिवारी निः। सर्वानिन चि निरुद्धाता सर्वं सम तमायमत्। योगादिवैस सर्वं च निरोध- योगौति सविद्। न निराकृतिवादा निवाधैरन पुरुषः। एतेहितीयैः निरुद्धित्वसर्वीविधानैः। यदुत्तमावानि योगोवैसे रात्रा सवार्णान्। न सर्वी- सविवार्थ सदुत् रायोनि सयाद् रा। सर्वोनां प्रकरण चायोयवरचेतला। तत सर्वाणि योगोयस्य समीतस्थितं चित्तम्। निरोधसमवसार्यं सवस सं चि वावसा र्धात। तत निरुद्धिवनिरुद्धताविवस्य रवि सवसत् निरोध वर्त निरुद्धावसयात्। योगयोः सविवारद तदुदैववयवात् दोषस्य सवसताय। तथाद तदैव "चार्थं तु सर्वेऽपि च सवसवसंयुक्त।" तद सवानि सद्योवासतो र तै परपनिनि योगार्थे पुरुषा न्वायवर्ण सतिनिवा सायोवावरयात् सावा निरा- प्रसवारियो। योगर्य सवसतीर्ना सहसती सवप्रयम्। तवेवानि तदयानि योगाशस्थानिवाद्। दिव सवा- नि निवायवसवा प्रकसर्वविम्। सर्वे प्रवृत्ति वायो सो प्रकृतर्य सर्वविता। सर्व तदसवार नानि तथा तै प्रवृत्तिवा। समयोगयाया तु सो सयोरवि सर्वेति। येन निरुद्धावयोऽपि परयोगात् योवत रवि पुमार्थसवि पुरुषायातावयवं नि'वति। तथाहिविव वातिविवसादिवसरवि च पुरुष। तत निराग- संवासायिनिवि सविविद् सर्वादि सर्वे निरोध समसयाद "सर्वाविवेत वायाता भावा सर्वे सते सति। तावेन नियामेन निरोधरित्व ऐतर। सर्वाभिव्यक्तिसर्वां प्रज्ञायतां परिणामात्। निरोधवैतातदसमसमवड़ा- सवादिति"। तव वावसा सवा च प्रतिपादनस्य येन तथा रतिरिव वादेव सवतो। सविन् रोते ऐतरवा- सर्वेत्वानिरोधा निराधीर्तेनि सर्वस्येव। सवा तिसि सवायावर्तविवस परिवीवायेन निरावेन सदा- ऽथवादिवसवाविवा। प्रधानवतो परिवराव सतोऽऽप्राय- संवया निरोधरवसार्थसपोयानाश्चनो सं सार्वसवद्। सवसवनिरोधोयावविवोसायवादिविवसविहृताविक- सताद्विति न ऐतरस सायोवसावारवसनवसनुभवक- सव योगसानिवरवलयनि च ऐतरस योविवा तुतसरिति सवेन तदुपैव सर्वोवरिवासो निरोधविवेवाद् सवयारासानिवेधा निव वासर रावेत प्रज्ञा सासुरी च निरोधवारा प्रवायासुवाद्य न विवसम्।

तथाह सवेदसा सरा हता सविति" पुराणे च सवाद रवा यम संहत्यैरिदवे इति तदस

तिना पक्षिप्तेनामामेवेदानीन्तनाना तथाचरणस्य निषेधात् पक्षिप्तानामिव्यभिचारिभिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तप प्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात्। अतएव धृतपत्निकयोरपि अम्बिकाम्बालिकयोर्विचित्रवीर्यभार्ययोर्नियोगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुरूपक्षेत्रजयोरुत्पादनं न विरुद्धम्। अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्य-प्रकरणे "देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते" इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्युक्तम्। धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्पन्नत्वेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्य्यन्तं कलिधर्म्माणां प्रादुर्भावाभावान्न विरोधः। अत कलौ तस्य सर्व्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः। २क्षेत्रजात-मात्रे त्रि० ३श्वेतकण्टकार्य्यां ४ग्रयाण्ड्वल्यां ५गोमूत्रि-कायां ६चिर्भिटिकायां ७चविकायाञ्च स्त्री राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षेत्रमात्मत्वेन सर्व्वात्मत्वेन वा जानाति ज्ञा–क। १आत्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २सर्व्वज्ञे परमेश्वरे। "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत!। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम। तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्त-मेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीता। "अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" विष्णुस०। ३साक्षिणि च। "प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञैरधिष्ठितः" भवेन ते प्रजानान्ति स तु जानाति तानि वै" भा०शा०२४३अ०। "यस्यात्मन कारयिता स क्षेत्रज्ञ प्रचक्षते" इति मनूक्ते ४अन्तर्यामिणि "हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य वश्यति" भा० आ० २०१६ श्लो०। ५वटुकभैरवे "क्षेत्रज्ञ-क्षत्रियोर्विराट् वटुकस्तव"। ६विदग्धे त्रि० मेदि० ७कुशले त्रि० शब्दरत्ना० ८क्षेत्रज्ञातरि त्रि० "तद्यथा हिरण्य-निधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः" छा०उ०। तत वाह्मणा० भावे ष्यञ्। क्षैत्रज्ञ्य युवा० अण्। क्षैत्रज्ञ तद्भावे न०।

क्षेत्रदूती स्त्री क्षेत्रे दूतीव। ...

क्षेत्रपति पु० ६त०। क्षेत्रस्वामिनि "बीजं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद्गमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य परिवार-ग्यते" तन्त्र०। क्षेत्रपतेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्व-पत्यादौ पाठात् अण्। क्षैत्रपत तदपत्यादिषु त्रि०।

क्षेत्रपर्पटी स्त्री क्षेत्रे पर्पटीव। (क्षेतपापड़ा) इति ख्याते क्षुपभेदे वैद्यकम्।

क्षेत्रपाल त्रि० क्षेत्रं पालयति पालि–अण्। १क्षेत्ररक्षके त्रि०। २भैरवभेदे पु०। तद्भेदा प्रयोगसारे उक्ता यथा "भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मातृकावी-जभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः। अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्र-मूर्त्तिस्तता परः। ईड़ाचारश्चोक्षणश्च ऊष्माद ऋषिसूदनः। ऋृमुक्तो लुप्तकेशश्च लूप्तकश्चैकदंष्ट्रकः। ऐरावतश्चौघबन्धु-रौषधघ्नस्तथैव च। अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवचः खरस्वा-नलः। गोमुख्यश्चैव घण्टादोङ्मनाश्चण्डवारणः। छटा-टोपो जटालाख्यो झङ्कारश्च ञदुश्वरः। टङ्कपाणिस्तथा-स्थाणुश्चानवम्बुश्च डामरः। ढक्कारवो णवर्णश्च तडिद्देहः स्थिरस्तथा। दन्तुरो धनदश्चाप्योऽमतिक्रान्तः प्रचण्डकः। फट्कारोवीरसवश्च भङ्गाख्यो मेघभासुरः। युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा। शूकनन्दः षडाख्यश्च सुनामा हुम्बुकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृका-वर्णयोनिकाः"। क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा "नाम पदाद्यं वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तन्नाम क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यव-स्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः। क्षेत्र-पालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते कचित्। तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः"। तन्त्रोक्ते ३पश्चिमद्वारपाले भैरव-भेदे च "गणेशं वटुकं चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः। पूर्व्वादि-क्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्" तन्त्र०। ४क्षेत्रपालके त्रि०

क्षेत्रफल न० क्षेत्रस्य फलम्। १भूम्यादिक्षेत्रजाते शस्यादौ। लीलावत्याद्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रभवे २हस्तादिरूपे(कालि) फले क्षेत्रशब्दे विवृतिः। [यष्ट्याम् वैद्यकम्।

क्षेत्रमालिका स्त्री क्षेत्रं मालयति मल–णिच्–ण्वुल्।

क्षेत्ररुहा स्त्री क्षेत्रे रोहति रुह–क। १वालुक्यां कर्कटीभेदे राजनि०। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि०। [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे।

क्षेत्रव्यवहार पु० लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिक्षेत्रफलादि-

क्षेत्रसम्भव त्रि क्षेत्रे सम्भवति सम्+भू–अच्। १क्षेत्रजाते "क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्" लीला०। २भूमिजातमात्रे त्रि०। ...

क्षेमसम्भूत ३ क्षेमे संभूतः । कुम्हरे ह० मद्दूपि २भूमि-
जने त्रि ।

क्षेमसाधन त्रि क्षेम साधयति साधि—ल्युट् । क्षमकारके
"वपर्वक सर्वाणि विन न चलचालचा का०८.२१ ११ ।

क्षेमाजीव त्रि०क्षेम म्युवर्व मब्र आजीवति आ—जीव—
अच । सौखे अजरा ।

क्षेमाधिष्ठिता स्त्री ६त । विश्वामनोपोविवादेयम-
भेदे । महाभोहयरवेत सौमहोकरक्षार्थ नाम्ना यथार
च म मनोमयारः "देवं हर हरस्राप चम चमा-
मिदेवताम् । विह विद्याधिवातोप भीषूर्वे सदरीदेव ।

क्षेमाधिप स्त्री ६त० । क्षेमादिदानपतिविज्ञाधिव कृता
दिन क्षेमसद्दे सिंह्र । क्षमावानिति मि० । [सम्बधा ।

क्षेमामलकी स्त्री मे जाता कामवती । ब्रह्मवाराम्

क्षेमित त्रि क्षमकवास इत् । क्षमवानिति । औषराना-
कृत नीत मम क्षेमे मरोरहति । क्षमिमदौच बहीतम्
मद्द । रनि क्षमिम् अम्म बलवद्दे बवा । माम-
सत्र विमल च चमी तह वर्ष कवेद् भाव ।

क्षेमिन् त्रि सरव त रेयाप्तरे चिमिमुका सरवसम च मि-
बजारेव । रेयारे चिमिमुको कालोकार्य । ताते"दक्षो
तत क्षेमिनो येव वदमानोति रात्रमीत् नहि । चम-
कवचस् वा च । कलमानिति मि० । कलिवचामदे
दक्षो वावादृमनुषोलते । तमोऽह दक्षोच बावातवातात्
चमिवस हृ" मद्द चमित्रवीतन च मि वनि काराम
रत् । चम मर चा० च । इदमताते तचापी मि चम
नारवसमास वनित वा न इरदारती ३ मिदि ।

क्षेमेन्द्र पञ्चार्थ दर्शित । जनपार्थ(कजारी)भाते रात्री

क्षेप ३ क्षिप—घञ । विक्षेपो त्रि मे रर्रव्ये रहेवले
रहेवालो ६क्षुष्ठे येव । मरचे चम । दूतें मिदि
वन्यमानं चय । वर्षति चम । दृष्ट्वा लिला । मम
निक्षेपार्थे चमावाचम लोले म० नाकृ मिदरो
मिवाद् । चर्थ करोति "दृष्टम् " भाष । चम
मेवावारीसम महाया चालन अध भा मा ३१७ ।
"चतुप्त मोपि" मा मा १११ चो । विमहे
वनित्य चक्षीतव । विक्षिन "समावण च
मनिनावाचमम् माष । मनि चम । विचचाहे
दृष्टकाल ३ । चदा चमावाचौकारको ति वम
मोभा चदाव वे मादवावे आमीचार चाच-
वारवान रमाय तम यज्ञ भौजाय लेप्याधकम् ।

क्षेपक त्रि क्षिप—ण्वुल् । निक्षरवीति पञ्चमहायाजक
मदूपचमयदे वनीलिदे च । क्षेप+स्वार्थे क । क्षिपवाचे
यथा ओषावस्ता "मारेमवतापाद्वक्तदृ"तितोरि
कोकयम् ।

क्षेपण न क्षिप—ल्युट् । क्षपारे २नहूमे २मारवे १रिवो
१ताकवे च । नानुक पक्षपार्थेव द रामम कोवन
विनः यरोम कवानवति मीनवमें क्लिम ब वर्ष
याचमू"मद्द । करच भाट । ४मक्षमावे महमाकार
मो (क्षेपण) अमयेव रिविच मारदेवीव रविचन
मा वि ११२ तयव मनी चम मामाह मचार्य
"करग्" महावालो मीवचवाच मनुमारम् ।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा चलि वा डीप् । नौकारक
(दण्ड) यज्ञरा । २जालमेदे (चेम्बाजाल) मेदिनि ।

क्षेपणीय ३ क्षिप—अनीयर । मनवोधिवेमाय चहो
दीन बरालव " सादरोवचचमे १भिन्दिपालि
२स मम्पाड सावादिवे त्रि । "नाराचर्ष वीरवाम
मिज सर्विवातवम् रघ० । [बौमालाद् ।

क्षेपिमन् ३ क्षिप्तस्य भाव इमनि इ्यन्ति" च मादेश ।

क्षेपिष्ठ त्रि अतिशयेन क्षिप्र इष्ठन् च मादेश । शीघ्र-
कोव मादुर्थे च क्षिप्र दैला सांद । देहम् ।
च बीवान मनातें त्रि क्षिप्तो बीच ।

क्षेम ३ क्षि—मन् । पोरहाराधकवाल । लभ्यरस्थोरक्षे
इ म म्वर्धचोदि मेदिं । "मनैवाहोलरद्दमीच-
मसावाविमे साद० चमच रमर्थ कना चाम-
रम्भ चला च दे दमी च देव मम दे चम मिन्
च च निराचामधनाहे रक्षावदति मेतो । १पिता-
मामचलावाठ चत्रुम क्षारियाचो रिविच वहि निवाच
चमाव विवर जराभावे चमितपाल लिहि । अधवे
म दहरहि मि जग । "मनाम राज्य तिमे क्षेम
मिलसद्गुरम्" मा म १२०६ मो तरायम
दूमा चना मा म ३११शो यमूदद्रलम चा मम
चनाजू वर्ष । ८०८ (कृषो चन्दे मो मा चवोन
रुवचमे मन तमा ता) मासिमोहे दर मिहे
म मा मनुनुमादि । दूषि माम मो वसि । च बीव
जुहवानाइमचम भचनल मा च ८, १०८ बस
मदे मा चचर ११ । चलपद्मर्विवाचे
मजदि वाच लेम । विन दर्भ म च क चम
चाचचातार"हे पडव च दवह दरव च ।

क्षेमक पु० क्षेम–स्वार्थे क। १चोरनामगन्धद्रव्ये जटा० २राक्षसभेदे, "एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप! शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः" हरि०२९अ० ३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे। "दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः" इत्युपक्रमे "क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ" भा० ९,२२,२९श्लो०।

क्षेमकर त्रि० क्षेमं करोति कृ–अच् ६त०। १मङ्गलकारके "पन्थानं च प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः।" भा० आनु० ९५ अ०।

क्षेमकार त्रि० क्षेमं करोति कृ–अण् उप०स०। मङ्गलकारके "पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्" भट्टिः

क्षेमकृत् त्रि० क्षेमं करोति कृ–क्विप् ६त०। १कृतमङ्गले २उपात्तस्य रक्षके परमेश्वरे पु०। "अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः" विष्णु स०।

क्षेमङ्कर त्रि० क्षेमं करोति "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" पा० चकारात् खच् मुम् च। क्षेमकारके।

क्षेमङ्करी स्त्री "क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः वधम्। क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि" देवीपु० ४० अ० उक्ते १देवीभेदे, २गङ्गचिल्लाख्ये। "कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने! मत्स्यमांसप्रिये! देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते" इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् त्रि० क्षेमं पश्यति दृश–णिनि। मङ्गलदर्शिनि स्त्रियां ङीप्। कोशलाधिपराजभेदे। "कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्" "स कालं पक्षुरे यद्वा विषये क्षेमदर्शिनः" भा० शा० ८२ अ०।

क्षेमधन्वन् पु० रामवंश्ये राजभेदे। "रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः" इत्युपक्रमे "नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः" हरि० १५ अ०। "स क्षेमधन्वानममोघधन्वा" रघुः।

क्षेमधूर्त्त पु० ब०व० वृह० सं० कूर्मविभागे "गन्धामाका क्षेमधूर्त्ताश्च" इति उत्तरस्यामुक्ते देशभेदे।

क्षेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे। "एहि तत्क्षेममथायन्तं कैकेयं दृढविक्रमम्। क्षेमधूर्त्तिं महाराज! विध्याधोरसि मार्गणैः" भा० द्रो० १०७अ०। "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः संजज्ञिरे वीराः" इत्युपक्रमे "कारूषो मस्य राजानं क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७अ०। [क्षेमाफलेति पाठे दृश्यो०।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमं फलं यस्याः। उडुम्बरवृक्षे शब्दच०।

क्षेममूर्त्ति स्त्री दुर्योधनभ्रातृभेदे "उग्रश्रवा उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७ अ०।

क्षेमवृद्धिन् त्रि० क्षेमस्य वृद्धमस्त्यस्य इनि। क्षेमवर्द्धके ततः बाह्वा० इञ्। क्षैमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री०।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे "निशि से पूजयेत् क्षेमां सर्वकामफलप्रदाम्" देवी०पु०४७अ०। २अप्सरोभेदे च "अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा" भा० आ०१२३अ०।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे। "अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः। ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः" भाग० ९,१३,१४।

क्षेमासन न० "अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा मेघयेद्दिवम्। दक्षहस्ते दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

क्षेम्य त्रि० क्षेमाय साधु यत्। शुभलयोग्ये "सायं प्रातः प्रजाश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति" श्रुतिः।

क्षेय त्रि० क्षेतुं योग्यं क्षि–यत्। क्षेतुं योग्ये।

क्षेव सेवने भ्वा० पर० सक० सेट्। क्षेवति अक्षेवीत् चिक्षेव।

क्षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। क्षायति अक्षासीत् चक्षौ। क्षेय क्षाता क्षाम।

क्षैत त्रि० क्षितेरयम् अण्। १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षीणतासम्बन्धिनि च "यशस्तरो यशसा क्षैतो अस्मे" ऋ० ९,९७,१,

क्षैतयत पु० क्षैताय क्षीणतायै यतते यत–अच्। क्षीणतायै यतमाने ऋषिभेदे तस्यापत्यादि तिका० फिञ्। क्षैतयतायनि तदपत्यादौ

क्षैत्र न० क्षेत्राणां समूहः भिक्षा० अण्। १क्षेत्रसमूहे। स्वार्थे अण्। २क्षेत्रे च "वैश्वानरः क्षैत्रजित्याय देवाः" यजु० ११,६०। "क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य जितं जयनं तस्मै यजमानस्य क्षेत्राप्त्यै" वेददी०

क्षैमिक त्रि० क्षेमेण निर्वृत्तः ठञ्। १सम्बन्धरक्षणोपयोगिनि २विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाहे जनकत्वे च। यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते अत्यन्ताभावस्याजन्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादकद्वारा स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकदुःखाकालीनस्वरूपसम्बन्धनिर्वाहकत्वं तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता। एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वमते "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादौ अहोरात्रभोजनाभावस्य क्षैमिकं कृतिसाध्यत्वम्। "भावोयथाऽ-

[illegible] । [illegible] । [illegible]

चोरच्छद त्रि [illegible] । [illegible]

चोरैय त्रि [illegible] । [illegible]

चोड़ इ [illegible] । [illegible]

चोद्य त्रि [illegible] । [illegible]

चोवि(वी) [illegible] । [illegible] । [illegible]

चोद पु० [illegible] । [illegible]

चोद्यम त्रि [illegible] । [illegible]

चोदस न [illegible] । [illegible] ।

चोदित न [illegible] । [illegible] ।

चोदिसम् [illegible] । [illegible] ।

चोदित त्रि [illegible] । [illegible] ।

चर्दीवस त्रि० [illegible] । [illegible] [illegible] ।

चोघुक त्रि [illegible] । [illegible] ।

चोम र [illegible] । [illegible] ।

चोमन्न [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

चोमप त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चोम न [illegible] । [illegible] (चिवेद) [illegible] । [illegible] ।

चौ(च)चो [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चोक्षोमाचीर [illegible] । [illegible] ।

चौवोसम् [illegible] । [illegible]

चोड़ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चौडूर्ण न [illegible] । [illegible]

चोडूम न० [illegible] । (चोच) [illegible] । [illegible] ।

चोड़पातु [illegible] । [illegible] ।

क्षौद्रप्रिय पु० क्षौद्रमेव प्रियं स्वादुत्वात् । १जलमधूकवृक्षे
वै० । २मधुप्रिये त्रि० ।

क्षौद्रमेह पु० क्षौद्रमिव मेहः । मधुमेहे इक्षु मेहशब्दे ६१०पृ०
सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षण_हश्यम् "कषाय मधुरं रूक्षं
क्षौद्रमेहं वदेत्तुधः" भावप्र० ।

क्षौद्रेय न० क्षौद्रे भव ढञ् । (मोम) सिक्थके राजनि० ।

क्षौम न०पु०—मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १दुकूले पट्टवस्त्रे ।
"प्रिय पद्मनिभ्रयाया क्षौमान्तरितमेखले" रघु
"क्षौममाकुलतया विचकर्ष" माघ "वक्षोरन्नानुपूर्व्येण
शाणक्षौमाविकानि च" मनु । क्षुमाया अतस्या विकारः
अण् । २शणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्था ।
क्षौमेण दुकूलेन च रक्षतो रथः अण् । ३दुकूलपरिवृते रथे
पु०। ४हर्म्यभेदे पु०न०कौटिल्य । अट्टे अमरः । अट्टस्य
प्राकारोपरिस्थितवस्त्रगृहमिति केचित् । भवनस्योपरि
निर्म्मित गृहम् (चिलेघर) इत्यन्ये । [शब्दार्थचि० ।

क्षौमिक पु० क्षौममिव कायात् के—क । चोरनामगन्धद्रव्ये ।

क्षौमी स्त्री क्षुमैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अतस्या
(मसिना)ख्याते वृक्षे । क्षुमाया विकारः कन्था अण्
ङीप् । २क्षुमाजातशणवस्त्रकन्थायां स्त्री ।

क्षौर न० क्षुरेण निर्वृत्तम् अण् । १क्षुरकर्म्मणि केशकर्त्तने ।
तत् विहितनक्षत्रादि क्षुरकर्म्मशब्दे २३८६ पृ० उक्त-
माय विशेषोऽत्र कश्चिदभिधीयते
"मतामातुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च सयमे । न करोति
क्षौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु न-
खादीमाञ्च सुन्दरि ।। तदेव दिनमानाद्य तत्ताजीदण्ड-
ताडितः' ब्रह्म वै० पु०२७अ० । "चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति
तारायाश्च विशेषतः । क्षौरमेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्र
अयोर्द्दिने"ज्यो०त० । "मानं क्षौरे हन्ति गुरुः शुक्रः शुक्रो-
धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः"
श्रीपतिरत्नमाला । "कामया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म स्वत
सूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु
चोडुषु"भोजदे० । "स्वकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे" इद्गार्ग्यः,
"केशवमावर्त्तपरं पाटलिपुत्त्रं पुरीमहिच्छत्राम् ।
दितिम दांतश्च स्मरता क्षौरविधौ भवति कल्याणम्"
ज्यो० त०। अत्र क्रमो वराहपु० "ब्रह्मसुकर्म कारयित्वा
नखच्छेदमनन्तरम्" ज्योति० त० । "केशश्मश्रुलोम-
नखानि वापयीत शिखावर्ज्जम्" गृ० त० गोभिल ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां हस्तितायाञ्च हित्वे क्षौरं विवर्ज्जितम् । तथा
च मैथुनं क्षौरं यो देवास्तर्पयेत् पितृन् । रुधिरं
तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म० वै० पु० ।
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा "स्वयं माल्यं स्वयं
पुष्पं स्वय घृष्टं चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं
शक्रादपि हरेत् श्रियम्" कर्मलोचनं ।

क्षौरपव्य न० क्षुरं पविरिव स्वार्थे ष्यञ् । अति-
तीक्ष्णे "क्वचिच्चच शिलकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्"
भाग० ६, ५,८ ।

क्षौरिक पु० क्षौरं शिल्पमस्य ठन् । नापिते शब्दमा०

क्ष्णु तेजने अदा० पर० सक० सेट् । क्ष्णौति अक्ष्णावीत् ।
चुक्ष्णाव । क्ष्णविता क्ष्णुतः । "शाघ क्ष्णुवानोदमयन्
सपत्नान्"अथ०५।२०।१ । "उभयतो क्ष्णोद शाघ क्ष्णुतम्"
शत० ब्रा० ६.२.१.२४ ।

क्ष्णुत त्रि० क्ष्णु—क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

क्ष्णोत्र न०क्ष्णु—करणे त्रल् । अस्त्रतेजने शाणाख्ये यन्त्रभेदे ।
"क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिर्मासंशीतम्" ऋ० २,३७,७ ।

क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम—अच् उपधालोपश्च । १धरायाम् ।
अमरः "क्ष्मा लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नम्"रघु ।"नचोदक
प्रमेयेन न च क्ष्मायसमादपि" भा० व० १६६ अ० ।
"क्ष्मया चरति परि सा इयक्ष्मः" निरु० इति श्रुतेः
२एकसंख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु०क्ष्मायां जायते जन-ड ।१मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च

क्ष्मापति पु० ६त० । भूपे क्ष्मानाथादयोऽप्यत्र ।

क्ष्माभुज् पु० क्ष्मां भुनक्ति अवति भुज—क्विप् । भूमिपाले

क्ष्माभृत् पु०क्ष्मां विभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ—क्विप्
तुक् च । १राजनि २पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्ष्माय विधूनने कम्पने भ्वा०आत्म० अक० सेट् । क्ष्मायते ।
अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये ईदित् क्ष्मातः । "अक्ष्मायन्त मही
ध्रुवा" "चक्ष्माये च मही राम" भट्टिः । णिचि पुक्
क्ष्मापयति । क्ष्मापयति ।

क्ष्मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्ष्मीलति अक्ष्मीलीत्
चिक्ष्मील । निमेष स्वस्मिन्नक्षुषोराहनि ।

क्ष्विड स्नेहे भ्वा० आत्म० अक० मोचने सक० सेट् । क्ष्वेडते
ऋदित् अक्ष्विडत् । चिक्ष्विडे औदित् । क्ष्वेडितम् ।
क्ष्वा इत् क्ष्वेड्म् क्ष्वेडित तेन "मास्फोटयेन्नचास्फेडेत्"
मनु । परस्मैपदमार्षम् एव "क्ष्वेडन्तोधावमानाश्च

मध्येपुरो महालया। रामा० कि० ५५ व० । स्वोर्मिमनुराधमो स्वस्मीन च के नभाः" इत्यादि । स्वमनस्मामृत्यत्व स्व० पूर्विसोतुम ग्रहण्डाः भा०स्वा० १८ अ० ।

स्विद धोषणे स्व० सके स्व० ना स्वा पैर० । स्वेदतिकर्ति स्विदत् अवेदीत् स्विद स्वादित स्विरतिस्वेदित सेव ।

स्विद सुकमे दिवा० पर० स्व० पैर० । स्विद्यति । स्विद्यतसव दीप सक्विदत । स्वादित स्विन स्वादित सेव ।

स्वेद इ स्विद-भावादौ घञ् । धर्मताप् सा । । स्वयमुदकमक्षदेरे स्व० दे स्वेदमे श्रमे । स्वर्णादिसमेदे वर्धमरोमसमे । स्वेद इ स्विदिता ऽस्विन्ने इ स्व० स्वीत धीयाव स्वास्वा स्वादिपादवर्णमो न मेदिदर्व स्वावाभो । स्विद्वाद ।।स्वेदमौद्ये स्वी रामकि०

स्वेदित च स्विद कर्मे-क्त । स्विद्यते स्वदा ।

स्वैर स्वावा स्वो पत० सीदसास् सत्स्या पर० पैर० । स्वैरमि मय सीन् स्वरित स्विद् स्वि न सुमा। स्वस्वैरयत। "ये तु स्वित स्वावाकि स्वैरमि न करमिन" (वे स्वरित्वा) रामा० १ स्व० सगृ० स्वैरम स्वहेत स्वैनमपि सवाररम् ४ १५ अ० । ते स्व स्वोरमायाः स्वैरमय मयमा" ३० अ० ।

स्वैरा स्वो स्वैर-त्व । स्वौरमायम् । स्व० वे स्व० स्वकि-वा सम । स्वैरिमा स्व० स्वारिता स्वर्धौरितस्व सर्वरस्वैव स्वविषयरित स्वायाम इस्वरतस्विभाषे च स्वादि स्वान स्वा स्व० । स्वैरा पीन स्वैरीमयम । "स्वाममयान् वरिटम स्वरावचोरमीमितस्वावसनमय मयामयाः । स्वैरास्वैरिनविदुत्तमसुन्दरीत्रासाभ्यधन् रक्षसि रसमाहकार स्वाम० १० सर्ग० १८ स्व० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये सकारादिसकारशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ख

खकारः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इत्युक्तेः कण्ठमूलोच्चार्य्यो जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात्। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाश्च "खयां यमाः खयः +क +पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठमन्ये" इति शिक्षोक्तेः श्वासानुप्रदानविवाराः "अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च। खादिवर्णे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा मणे+खनिः समासे तु सः वा भास्करः। भा+कर भास्कर भाःकर इति। वर्णाभिधाने अस्य वाचकाः शब्दाः दर्शिताः यथा "खः प्रचण्डः कामरूपी शुद्धिदेहः शरस्वती। आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डी दन्तापिनी गुरुः। विचण्डी दन्तोऽसावीश कफोणिर्गरुडो गदी। शून्यं वपात्रो कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः। शुभाग्नेयश्चण्डनिष्ठः समो झङ्कारखड्गकौ"। अस्य मातृकावर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा "बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्। वराभयकरीं नित्यां नीपमालास्वरूपिणीं पराम्। एवं ध्यात्वा खरूपां तु मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासे चास्य बाहौ न्यस्यता। श्लोकरचनायां तथाद्यवर्णस्योपन्यासे ग्रन्थकर्त्तुः सुखोत्करता "क खोगोपरि लक्ष्मीं वितरति वियोगे दुःखं च दुःखं ग" वृत्तर॰टीकाधृतवाक्यात्।

खं पु॰ खर्व्व—खन—वा॰ ड। १सूर्य्ये हेमच॰। २इन्द्रिये ३पुरे ४क्षेत्रे ५शून्ये ६बिन्दौ ७आकाशे ८सम्वेदने ९स्वर्गे १०कर्म्मणि च न॰ मेदि॰। ११लग्नात् दशमे स्थाने ज्यो॰त॰। "खारे खस्थे चतुष्याङ्गभयम्" नीलक॰। "चतुर्थखमभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे" जातकप॰। १२सुखे हेमच॰। १३अभ्रके (अाम) उपधातुभेदे राजनि॰। "खानीन्द्रिये "ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व्वशः" मनुः। आकाशे "मृगस्येषुर्यथा विद्ध खे विद्धमनुविध्यतः" मनुः ख "वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति" प्रबो॰। "एतस्माज्जायते—खं वायुर्ज्योतिरापश्च" श्रुतिः। "यावत् गिरः खे मरुता चरन्ति" कुमा॰। १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे। "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" "यदेव कं तदेव खम्" इति च छा॰उ॰।

खकक्षा स्त्री सूर्य्यरश्मिप्रचारावधिदेशे वेष्टनाकारे ब्रह्माण्डबहिरे गगनपरिधौ। सि॰ शि॰ तत्परिमाणमुक्तं यथा "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभिः १८७१२०६९२००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद् ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः" मू॰। "एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति। तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽऽह रूपतिर्द्युतियुक्तो नभसः परिधिरिह वदन्ति। अत एव पौराणिका गणकाश्च ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति। केचिल्लोकालोकं वदन्ति। यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः। एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणागम्यत्वात्। करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एव वक्तुं प्रभवन्ति। इदानीं स्वमतमाह" प्रमि॰। "ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः" मू॰। इदानीं ग्रहकक्षा आह। "ग्रहस्य चक्रैर्विहृता खकक्षा भवेत् स्वकक्षा निजकक्षकायाम्। ग्रहः खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः" मू॰। "या खकक्षा सा यस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षामितिर्लभ्यते। अस्योपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्द्धमिति। यतः खकक्षाया ग्रहो भ्रमन्नजस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति। अतो ग्रहभगणैर्भक्ताया खकक्षाया यल्लभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्युपपन्नम्।

खकामिनी स्त्री खे सुखे आकाशे वा कामयते कम—स्वार्थे णिङ्—णिनि ङीप्। १चण्डिकायां २चिल्लदयितायां च त्रिका॰। [महादेवे त्रिका॰। खकेशादयोऽप्यत्र।

खकुन्तल पु॰ खमाकाशं कुन्तलस्थानीयमिव यस्य। व्योमकेशे

खक्ख हासे भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। खक्खति अचक्खीत्। चखक्ख। प्रनिखक्खति।

खक्खट पु॰ खक्ख—अटन्। कठिन्या (खडि) राजनि॰।

खखोल्क पु॰ काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशी॰ ५० अ॰ यथा "खखोल्कोनाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः। त्रिपिष्टपोत्तरे भागे सर्वव्याधिविघातकः। यथा खखोल्कस्याख्या तस्यादित्यस्य तच्छृणु" इत्युपक्रमे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः । ग्रहं प्राग्भगणार्द्धस्थो याम्यायामपकर्षति ॥ बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत् ॥ महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते । मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते ॥ भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः । दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥ अतो धनर्णं सुमहत् तेषां गतिवशाद्भवेत् । आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहताः ॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः ॥ तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा” सू॰ सि॰ ॥ वक्रानुवक्रेत्यादिक रङ्गनाथेन विवृत यथा ।

“भौमादिग्रहाणां रविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः । कथिता । तत्र वक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा च तच्छ्रये । आसां स्वरूपाणामर्थे स्फुटम् । अथैनामष्टधा गतिं भेदद्वयेन स्फोटयति । तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिसमेत्यन्ता एतेन पञ्चधा गतिः । ऋज्वी मार्गी गतिर्ज्ञेया सा गतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयथासम्भवात् वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्” ॥ शीघ्रमान्द्यादिप्रकारस्तु तत्रैव दृश्यः विस्तरभयान्नोदाहृत ।

खगपति पु॰ खगान् पाति पा–क । गरुडे खगपत्यादयोऽप्यत्र । गरुडस्य खगपतित्वलाभकथा भा॰ आ॰ ३१ अ॰ यथा “अथापश्यद्दषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्व्वणः । पलाशवृन्तिकामेकां वहतः सहितान् पथि । प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान्मन्दबलान् गोष्पदे सम्प्लुतोदके । तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः । अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽवमन्य च । तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः । आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रभयङ्करम् । जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु । कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः । इन्द्रात् शतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः । तपसो नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति । तद्बुद्‌ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः । वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत । एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्‌ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः । न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः । भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः । भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् । प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः । एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः । प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् । वालखिल्या ऊचुः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्व्वेषां नः प्रजापते ! । अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः । तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् । तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि । सौपर्ण्युवाच एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः । उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः । जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह । धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः । एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर ! । व्येतु ते शक्र ! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः । न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः । एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् । विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः । पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत” ।

खगम त्रि॰ खे आकाशे गच्छति गम–खच् । आकाशगामिनि सिद्धगन्धर्वादौ । “ततो दिव्यास्त्रमापन्ना गन्धर्वी हेम-

देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः। भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव १२५६ सुराश्रयः। तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः। न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते। मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये। अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा। मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः। अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः। देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्यथा। देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षये। मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम्। अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः। अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम्। भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः। सर्वत्रैव महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम्। मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्ध्वं क्व वाप्यधः। अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम्। पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुन्धराम्। सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्। उपरिष्टाद्भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा। अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा। ह्रासवृद्धी सदा वाम सुरासुरविभागयोः। मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाह्रासो विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्"।

यथोक्तान्यवधिदेश विश्वक् प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्। अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्युपरिस्थितः" सू॰ सि॰॥ "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं (५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्) प्रागुक्तपरमक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः तत्तुल्यैः सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्त्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा व्यक्षात् गच्छति। क्रान्त्यभावे तु निरक्षदेशोपर्येव परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशान्मेरोरुत्तरदक्षिणायामे भ्रमन् सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति। तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्मेरुनिरक्षदेशस्थभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनोपपन्नम्। अथ दिनमानागमनप्रसङ्गादवधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्यामाह" र॰ ना॰। "परमापक्रमादेव योजनानि विशोधयेत्। भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः। अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः। नाडीषष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा" सू॰ सि॰॥ "परमक्रान्तिभागास्तुर्यं गम्यतात्। एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि लब्धानि २१६ भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत्। अवशिष्टानि यानि यत्संख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः। अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायणसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्या अहर्दिनमानं भवति। अस्मिन्नेव तादृशे देशे दक्षिणोत्तरायणसन्ध्यवसरे सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन निशा रात्रिर्भवति। अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः। एतदुक्तं भवति। कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितं दिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः। मकरादिस्थे सूर्ये तादृगुत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिघटीमितं दिनमिति। अत्रोपपत्तिः। परमक्रान्तियोजनानि २१६ भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो १२५६ शोधितानि १०४०। निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तत्खस्वस्तिकाद्ध्रुवो दक्षिणोत्तरस्थः क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम्। अतस्तत्र स्वस्थानात् तुर्यांशान्तरितः परमांशात् षट्परिधितो तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशघटीमितनतकालोत्पन्नचतुर्थांशस्य निरक्षदेशीयक्षितिजयोरन्तराभावप्र पर-

"दृश्यमुक्तमुपपन्नम्" र॰ना॰ ॥ अथ निरक्षदेशाद्भूपरिधिपञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमनमुक्त्वा तच्छायागमनं प्रतिपादयति" र॰ना॰। "तदन्तरालयोश्छाया याम्योदक्सम्भवत्यपि । मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः" सू॰ सि॰। "तदन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्याह्नच्छायाभीष्टकालिकच्छाया च या दक्षिणा चमुत्तरा च सा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्नगतांशानां दक्षिणत्वे छायाचमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायाच दक्षिणम् । एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तरस्थत्वे छायाच दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायाचमुत्तरमिति । परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभागयोर्मेरोरभिमुखं मेषचयो सम्मुखं क्रमेण दक्षिणाचमुत्तरा च यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वार्धेन समुच्चयार्थकः । अथ "कथं पर्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह" र॰ना॰॥ "भद्राश्वोपरिगः कुर्याद्भारते तूदयं रविः । रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा ॥ भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान् कुर्यात् प्रदक्षिणम्" सू॰सि॰ ॥ "भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्यो भारतवर्षे स्वोदयं कुर्यात् । तुकाराद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्यात् । तुकारादुक्तवर्षयोरन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद्यथायोग्यं कुर्यादित्यर्थः । अतिस्थूलदेशप्रदर्शने यथाश्रुतमिदं मध्य किञ्चित् सूक्ष्मदेशप्रदर्शने तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुराण्यसर्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि । "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव" इति भास्कराचार्योक्तं भूगोले उक्तनगरीणां भूपरिधिचतुर्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षसञ्ज्ञेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगवत् । एवकारात् न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । परिभ्रमन् परिभ्रमेण स्वाभिमतस्थानोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्थानादग्रिमेणेति यावत् । उक्तवर्षवर्षेषु मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान्मध्याह्नोदयार्धरात्रास्तसञ्ज्ञान् कालान् कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभद्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः स्युः । केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ताः । कुरुवर्षोपरिगतेऽर्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता भवन्तीति" र॰ ना॰ ॥ ननु ग्रहाणां गतिसद्भावात् प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्व्यगमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्यभावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्रावस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न ? । एवं ध्रुवयोः परिभ्रमणस्याप्यभावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिरित्यत आह" र॰मा॰।
"ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः । निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते" सू॰ सि॰ ॥ "मेरुं मेरोरुत्तराच दक्षिणाच वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोरौच्च्यं भवति । भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागवृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरोर्निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते व्यस्ते भवतः । उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षयोत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति" ।

अथ कुत एवमित्यत "कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः" प्रश्नस्योत्तरं भचक्रभ्रमणवस्तुस्थितिमाह" र॰ना॰ । "भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्" सू॰ सि॰ । "भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्थिरतारयोर्बद्धं ब्रह्मणा सम्बद्धं नियतं युक्तिना गोलाकारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवायुभिः स्वस्वस्थानस्थैराक्षिप्तं स्वस्वस्थानाभिघातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं पर्येति । पश्चिमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं वायुना भ्रमति ग्रहास्तु तत्रोऽधःस्थाः सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तन्नद्धा इति । ग्रहाणां शन्यादीनां कक्षा मार्गाश्च खरूपा भचक्रान्तर्गता आकाशस्था यथाक्रममधोऽधःसन्नद्धाः प्रवहवायुगोलस्यापितभचक्रे वायुकृत्येन निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रमन्ति तत्रस्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्रम् । तथाच

[illegible]

[illegible]

ङ्ग ज्ञेया। भौमतेति शेष। अनन्तस्याकाशस्य कथं परिधिरियत्त्वमाह। करव्याप्तिरिति। सूर्यस्य किरण-प्रचारस्तावदाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः। तथाच यद्देशा-वच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशावच्छिन्नाकाशगोलस्य मध्ये ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिमाणं सम्भवत्येवेति भावः। अत्रोपपत्तिः। सममन्तरेणैव यद्भगणभक्ता खकक्षा तस्य कक्षा स्यादिति युक्तो भगणकक्षाघातो खकक्षा सिद्धा। अत चन्द्रभगणकक्षाघातो खकक्षातुल्य एवेति दिक्। अथ ग्रहाणां कक्षामयम् योजनगत्यामयम् चाह' र॰ भा॰ "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्। कुवासरैर्विभज्याह्नः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता" सू॰ सि॰। "खार्ककरव्याप्ति-प्रदेशाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्भक्ता कल्पभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत्। एवकारो नियमार्थः। खकक्षा कल्पकुदिनैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषामपि भगणसम्ब-न्धिनां ग्रहादीनामहो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थः। प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता। अत्रोपपत्तिः। कल्प-भगणकक्षाघातस्य खकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा स्यादेव। कल्पे खकक्षामितयोजनानि चक्रं क्रमतीति यदि कल्पकुदिनैस्तदैकाहगतयोजनानि तदे-कदिनावनदिनेन कानीत्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका प्रत्यहं सर्वेषामुपपन्नम्। अथ योजनात्मकगतेः कलात्म-कगतं स्फीयामाह' र॰ना॰ "भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दो-र्भ्रमणसङ्गुणा। स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गति-लिप्तिका" सू॰ सि॰। गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा कलया २१६०००, गुणिता स्वकक्षयाप्ताभि-मतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्च-दशभक्ता। तत्कारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। यदि कक्षायोजनैश्चक्रं २१६००, कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकला। तत्रापि चन्द्रकक्षा ३२४०००, पञ्चदशभक्ताचक्रकला २१६००, इति चक्रकलास्वरूपं धृतमित्युपपन्नम्। अथ किमत्रमेया इति प्रश्नस्योत्तरमाह र॰ मा॰ "कक्षा भूकर्ण-गुणिता महीमण्डलभाजिता। तत्कर्णा भूमिकर्णोना ग्रहौच्च्य स दलीकृता" सू॰ सि॰। "ग्रहाणां योज-नात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि च इत्युक्तभूव्यासेन षोडशशतैः (स्थूलेन) गुणिता भूपरिधिना (५०२६,१४/२५, स्थूलेन) तद् गतेन भक्ता फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्यासा भवन्ति। एते भूव्यासेन

हीना अर्धिता सन्त भूपृष्ठीयव्यासखण्डमिति ग्रहौच्च्य ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति। अत्रोपपत्तिः। यदि भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्ते ऽर्धिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधि-प्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठाग्रं तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षौच्च्यं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात्। कक्षौच्च्यमेव ग्रहौच्च्य ग्रहस्य तत्राधिष्ठानादिति। एतेन सिद्धग्रहौ-च्च्येभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये (तस्मात पठ्यमान स्पष्टम्) किमन्तरा इति प्रश्नस्योत्तर खमं सिद्धमेवेति दिक्। अधोर्ध्वक्रमेण सिद्धाः कक्षा विस्तु प्रथम चन्द्रस्य कक्षा बुधशीघ्रोच्चस्य चाह। "खखयाब्धि-द्विदहना कक्षा तु हिमदीधितेः। शशीघ्रस्याष्टखाद्रि-त्रिकृतसूर्येन्दवस्तथा" सू॰ सि॰। "चन्द्रस्य कक्षा खखख-वेदाग्निदहनाः ३२४०००। तत्कारादागमप्रामाण्येनास्त्री-कार्या। अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेस्तच्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशी-घ्रोच्चस्य कक्षा नवखाष्टाद्रिवेद दश १०४३२०८। यद्यपि बुध-शीघ्रोच्चमाकाशे प्रत्यक्ष नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथापि बुधशीघ्रोच्च गणनोपयोगिकक्षाया गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगाया बुधो भ्रमति। पूर्वं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दव" इति क्रमोक्ते। अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ समकक्षता प्राप्तेरिति सूचनार्थमुक्ता। अथ शुक्रशीघ्रो-च्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह" र॰ना॰ "शुक्रशीघ्रस्य सप्ताद्रिरसाब्धिरसषड्यमा। ततोऽर्क-बुधशुक्राणां खखार्थैकसुराणवाः" सू॰ सि॰। "तदूर्ध्व शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽश्वाद्रिरसपेदषट्रसपक्षा २६६४६७७ शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता। ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्यादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाब्धय ४३३१५०। य-द्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याद् दूरत्वात् केवलं सूर्यकक्षा नयुक्ता तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्पभगणावन-दिनैः स्वकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपा-तागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिप्राय सिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तिरिति। अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह' र॰ मा॰ "कुजस्याप्यष्टभूम्याष्टषड्वेदैकभुजङ्गमा। चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुद्विनवरवङ्गय' सू॰ सि॰। 'भौमस्य। कपिगन्दात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनपषडिन्द्रसर्पाः ८१४६९०९। चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाब्धिवेदसर्पपक्ष

“इन्द्राग्नी सप्तदशेऽंशे दस्र अष्टम भागदशांशको विक्षेपो
दक्षिण स स्याद् रोहिण्याः मान्ट शकटाकारे भेदेन
भिन्नात् । ग्रहभगणो भवेदित्यर्थः । तुल्याराद्युपचयवि-
क्षेपो रोहिणीविक्षेपादस्त इति विशेषार्थः । विक्षेपस्य
दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाभ्यन्तरनिर्देशप-
मासो ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदसम्भवात् । अत शक-
टाभिगमनस्थान ३।१ षड्राशि सप्तभागा ४७। दक्षिण
गतो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्ति” र० मा० ।
अत्र प्रसङ्गाद्ब्रह्महृदयाद्यवस्थानमाह ।
“पूर्वांशे ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापति-
र्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः” सू० सि० । “ब्रह्म-
हृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको
ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्ते
इति । वृषान्तनिकटे । षट्राशि स्फुटभागा ५७ कलु-
ध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति ।
ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा
अस्य विक्षेप इत्यर्थः” र० ना० । “अपांवत्सस्तु चित्राया
उत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः । बृहत्किञ्चिदतो भागैरापः
षड्भिस्तथोत्तरे” सू० सि० । “चित्राया यथायोगता-
रात्मकप्रकाशात्मक पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थित । अप-
सत्कारविवक्षु ध्रुवतस्य ध्रुवकार्थ क । द्वितीयस्य ताराव
स्थितिश्चेष्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तर-
स्त्रिभाग इति स्फुटार्थक । एतोऽपांवत्सात् किञ्चिद
स्थानतरेऽग्रहत् स्थूलतारात्मक आपसञ्ज्ञकः । तस्मा-
दपांवत्सात् षड्भिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य
उत्तरे गर्णम” र० ना० ।
ताराध्रुवकादिकम् अन्तेपागन्ते ४६६ पृ० दर्शितं तेषां
ध्रुवकविक्षेपरूपयोरानयनविधा सू० सि० दर्शिता यथा
“प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽय दशाहत ।
भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः” सू० सि०
“भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनि-
ष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसञ्ज्ञाः कला प्रोच्यन्ते
अग्रमन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तर स्वभोग स्वाभीष्ट-
नक्षत्रभोगः कलात्मको यद्वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणित कार्य ।
तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतमक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोग-
लिप्ताः । भभोगोऽष्टशती लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं
युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतं
युतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति” अथ प्रति-
सात्मा नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनि-
ष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकानयनमनरायाद्दशोक्तेरथ”
र० ना० । “अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः ।
अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो
युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा
गजागाः सागरर्तवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्या-
र्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवण-
स्थितिः । त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।
स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः । रन्ध्राद्रयः
क्रमादेषां विक्षेपाः स्वापमक्रमात् । दिङ्मासविषयाः
सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसा खं याम्येऽ-
गाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्त-
त्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्धत्रिकृतता नवसार्धशरेषवः ।
उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे
त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः ख
च दस्रादीनां यथाक्रमम्” सू० सि० । “अश्विन्यादि
नक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्याम् अष्टचत्वा-
रिंशत् कला भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृत्तिकाया कलाः
पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कला । मृगशिर-
सोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्राष्टाय इत्यत्र
तोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्तयुक्त शाकल्य-
संहिताविरोधात् “शीरोक्तकभरण्यायास्त्रयोऽगा-
श्च कलाः इति नार्मदोक्त दशकलोनपञ्चदश-
भागा मिथुने सर्वजनाभिमता ध्रुवको दशकलोनपञ्चदश-
भागाः पञ्चमाभिमतध्रुवकस्य सिद्धत्व । पुनर्वसोरष्टस-
प्तति । पुष्यस्य षट्सप्तति । अश्लेषायाश्चतुर्दश ।
तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्च पञ्चाशत् । पूर्व-
फाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् ।
हस्तस्य षष्टि । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याः सप्त-
सप्तति । विशाखाया अष्टसप्तति । अनुराधायाश्चतुः-
षष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तर मूलस्य षट् ।
पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह ।
वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्ध-
भोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोग अमू-
राशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थित ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुवः इत्यर्थ । एतेन पूर्वा-
षाढायोगताराया अग्रभागादुत्तराषाढायोगतारा विंशति-
कलोनसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशय-

[illegible]

[illegible]

अ	भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	पु	आ	म	पू	उ	ह	चि
०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
८	२०	८	२२	६	७	३	१६	१८	९	२७	५	२०	३
०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०

स्वा	वि	अ	ज्ये	मू	पू	उ	अ	श्र	ध	श	पू	उ	रे
६	७	७	७	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	०
१९	२	१४	१९	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विक्षेपा यथा

अ	भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	पु	आ	म	पू	उ	ह	चि
१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	१२	१२	१
		१०	२०										६५
उ	उ	उ	द	द	द	उ	उ	द	उ	उ	उ	द	द

स्वा०	वि०	अ०	ज्ये०	मू०	पू०	उ०	अ०	श्र०	ध०	श०	पू०	उ०	रे
२७	१	१	२	८	५	५	६२	३०	३६	०	२४	२६	०
	२०	४५	३०	२०	२०						२०		
उ	द	द	द	द	द	द	उ	उ	उ	द	उ	उ	उ

सि॰शि॰ग्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

"सार्धाब्धिगोमनुशराब्धिमितार्ककक्षा ४३३१४९७१/२ चान्द्री षडङ्गगुणिता जिनरामसङ्ख्या ३२४०००। अभ्रेभ्वि-माङ्कगजकुञ्जरगोऽश्वपक्षा २५९८८९८५० कक्षा स्फुटयन्ति गणका भगणस्य चेमाम्" सि॰शि॰। शेषाणां ग्रहाणां कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनाप्युक्तानि यथा "अष्टग्रहपक्षमनुगजा ८१४६९१६ क्षितिनन्दनस्य शस्ये यदन्तशरखेन्दुमिता १०४३२११ च सूरे। रूपाश्विनागयुगषेदगुणेन्दुबाणा ५१२७४८२१ आन्यस्य भार्गवरसोत्कृतय २६६४६२० सितस्य, भूधराङ्कगगनागरसर्तुपक्षाधराश्विशशिन १२७६६८७८७। शनिकक्षा" रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानमुक्तं सि॰शि॰ 'मन्दोच्चनीचपरिवृत्तिलवोनयुक्त १३।४० भागा रवेर्जिन-कलोनरदा ३१।२६ हिमांशोः। खाश्वा ७० भुजङ्गदहना ३८ अमराः ३३ भवाश्च ११ पूर्णेषवो ५० निगदिता क्षिति-जादिकानाम्" सि॰शि॰। "इह ग्रहभ्रमणोपपत्त्यर्थं मन्दो-च्चनीचवृत्तानि पूर्वं कल्पितानि। तेषां प्रमाणान्येता-वन्तो भागाः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्य-फलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद्वृत्त-मुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्धे भागाः ३६० परिधिस्तदान्त्यफलज्या-व्यासार्धे किमिति लब्धः परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनयुक्ता इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" गणि॰ सौरागमेण स्पष्टमुत्पन्नस्याविरोधः।

"एषां चला शतजिनाग्निलवेन हीना २४२।४० दन्तेन्दवो १३२ वसुरसा ६८ वसुबाणदस्रा २५८। पूर्णाब्धयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन ३४३८ भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधी रहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ नाणनिघ्नी। उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थाने छायापथव्द्वे १४५२ पृ॰ दर्शित तेषां शतपर्वैरेकैकनक्षत्रभोगस्तस्य प्रमाणं चरात्रसहिता-पाक्य ततोक्तम्। भचक्रस्य द्वादशधा विभक्तमपि अश्वि-न्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै-र्नव वीथय एह॰सं॰ उक्ता यथा "नागगजैरावत-वृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभा क्रमाद्वीथयः कथिता॥ नागा तु पवनयाम्या-नलानि पैतामहात्त्रिभास्तिस्रः। गोवीथ्यामश्विन्य पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वय दहना॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्य-मार्गस्था। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका॥ वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्ष-त्राणां ताराया स्योत्तरमध्यमान्तहत्॥ उत्तरमार्गो या-म्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽषा-ढादि कैश्चिदेव कृता मार्गाः॥

भचक्रस्य ग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू॰सि॰ यथा "पश्चाद् व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमा-नास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः"॥ सू॰ सि॰।" "पश्चादनन्तरं पुनराहप्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रै-स्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायु-वशत्वगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग-गाः अथ चात्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा-णामग्रे गमनात्। अत एव लम्बयेव गुरुभूता इति तात्प-र्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनत्वव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वं चिन्नम्लायमाना भवन्ति। यथा लक्षित पश्चाद्व्रजति नाग्रे। तथाराद्यशोऽध कक्षाक्रमा-नुरोधेन गत्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनि-

पउद्देश भासा विंसतिसंखोवमभागेसुं य पयरापाण्या मुपमादिसमसाविसेसामु य इति 'सव्वोवमवाणम् मइविसाववितोवात्। भणि विसुम पयवाए। भाव क्षेति। पूर्वोभागाया भगवाणे प्रमूपतोदिसविवसीक-ववविसविभागेऽविकिद्धोपवाता च सा। भसादिसब [illegible] पाणो रासयो [illegible] र रसमा। पपवाऽऽ [illegible] दार्वे। तेप सिंहाउक [illegible] विमविधिसाधुप [illegible] विरताम्। [illegible] प्रपपवाए। भवाण इति। पपरापाया पपपाणे भासवोवमवायाया भाव पवम्। मव रासवो एप भासा भवणस्स पप दसर्वे। वनिवाया प्रपप वाए। भिषद्वायादवीरिति। भाव [illegible] पदवयो प्रसेवाभाषिद्वावी पपरावेदिसविवाणे व सिवा वनिवा चेवा। मव रासवो विंसविवाया वनिवा मु च दसर्वे। [illegible] पोसमर्व [illegible] विदविसवीवमपूरवावा विरताम्। पवपरावा बोव वाए। भवीमव इति। वनिदासोवाप् [illegible] विव-सिवदीवमपवायापोरिविदे। पमपरावा भवीसि-सेवा। [illegible] इति भावमार्थ भवीमव पव सम्। पवपरावा भाव पवपाटवाय इति पवयवधम्। [illegible] बोसयाए। पर असि इति। पुर्वाद्यसवाया पर सिया पवा बोवा। भवरभाधुवदाया दारिंसति। देवसा पदोयादीति। भव प्रभवामवन भवा। भदिया भीवा। १८। दम-दुति। १८०। भवीतमवमावायाद्योपोत्रभावाय। पोवीतविवा पवासवी मुप ३८०। रावापाया। पि वरवा भीवा। । दवाएव। ४। भवीअपवा-भवेमादवमसुवी वरवा वनिवावा रासायी प्र । । २। भवादविभीवा। ६। दवाएव। ४। भवीतवसवायी सरवा पवद्विवाव्यवीव। ४। भवापवमावपत्त पुप पवादी प्रव। ६६। रावापाया। २। ७। २७ पदे पूर्वोवाया दसइविवो भीव। ४। दसोवविविवधुविसावपवीव। ६६। पुवा वनिवावा रासायी प्रव। ८। ११। पवमा-दवा दसइविहो भीव। ८०। भवीविविसधुविवा-पवीव। ६८०। पुववविविविसुविसावववको। १६००। भावो भूयो रासाण। १। २। पूर्वोवा

[illegible] दसइविवो भोवा। १६। भवविविसुवि-वाववीव। १८२। पुवो। १६६। भावो भूयो रासाया। १। २६। भवरावाविविसुववति भवं भवीभवाणम् पयाए सिवसेवोभवीववहारि-वरीवा प्र पवा भवा भाविभावाद्योपवाता पववर भवाविविवावा भावमावपवविता भोवरवा भवा। भवा च भावविताव भवो विसविवोवि भवाविवर्वेयस्। विवभी वनिवावादिरोवाए प्राव भसभवम्। पवाया भसवीव सेपा भवर-भव। भावादि भवदि विसिविविवाविवाय। वेवाविवेविमूववा वनिवावा पुवादेव। भोव-वविव प्रभवीवावरवधवा भवविवव। भवोः विवः भववा भववा वेवयाव्यव। वेवावाया-दिवाविवा भवोवा भववुवा। इति। भव भवावाव विसेववावाए इवावि। भवुम प-वसविवावविवादिववाया भवावव प्रवादि पवी। भाव भवीवावमपाद् भावपाद् भाविरा-भावपवावादिवर्वे। विवे विवववाया इविवा भवरा भा भववि। [illegible] दिवावविवा प्रवेव दव हावव पवोववे। इविव-दिवि रोविवावादिवावो भववव भव। भवरवां दव-वेवो भववावा। [illegible] विवावावा। भव रवा भरव हुववेव भवोवव भावीवाव दोव। इविववा-भवोभावा भव। भवरवां भवाविवावां भूव भावव भवीवव। इविववा भववियवीव दव हो। भववव भावा भववविवि भवि भव। इविववां विवावादोवा भवां भावेव भवं भवावा। भव भवे-भव भव प्रवेव भवरेविवि भवा विवेववावा भवि-विव वि। भववव विवव। वनिवावा भव वि भव। भववावो भ भाविवमवव्वोदार्वे। भवारा भूववावे। इविववा प्रवारवावा। भवीवाव भव-भावावा। प्रवारववा। भवरवां पू भावुवव-भावववेवि भवि। भवावेव दिवि भावा विवेववावा भवरवादवाया भवविवां। देववा विवपावाए। भवावा पूरवावो" ८० भाए। भव भवावाए भवेवेवां भववावां मु भवा न दविवा। वि वि विवावराया हु भवावव भवेवाववववी प्रवा दविवा भवा

युगे ४३२०००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेका-
स्थानादिषट्स्थानान्तचतुःस्थानस्थितानि शून्यानि ततो-
ऽयुतादिप्रयुतस्थानपर्य्यन्तं दन्तचतुष्टयाः तथा च युगे सौर
वर्षाणि साभ्रसाभ्रद्विरामवेदमितानि ४३२०००० भगणा
द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां संख्या भवन्तीति शेषः ।
भौमशनिबृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रांशानि तेषामेव
मिता भगणाः । चकारः चतुष्टयार्थकोऽनुसन्धेयः । अत्र
बुधात्क्रमेण चारक्रमेण वा गुरौ खानु मध्यगता भवतीति
न तयोरेव स्वातन्त्र्यस्य नियोगानर्हत्वात् । नक्षत्राकाश
एषां बिम्बाभावाद्दर्शनाभावेन गत्यभावात् कथं भ-
गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनामिति पश्चाद्गा-
मिनाम् । तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्वगतिसद्भावाद्भ-
गणोक्तौ न क्षतिः । एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-
धिकारे प्रतिपादयिष्यते । अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा
नाह" र० ना० । "इन्दो रसाग्निश्चित्रीषुसप्तभूधरमा-
र्गणाः । दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु" सू०
सि० । "पूर्वगतेर्भगणा इत्यत्रापि सम्बध्यन्ते" इति ।
भूधरा सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानस्यैकत्वप्रतीतिः
मार्गणाः शरास्तथा च चन्द्रस्य भगणाः पञ्चनिश्चयसप्त-
शतसप्तपञ्चमिता ५७७५३३३६ भौमस्य तु कारादारागस्य-
बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दन्तादयश्चाङ्क-
मिता २२९६८३२। अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्व्वोर्भगणानाह" र० ना०।
"बुधशीघ्रस्य शून्यर्त्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दवः । बृहस्पते
खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा" सू० सि० । "बुधशीघ्रोच्चस्या-
दृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तत्रिसप्ताङ्काद्रिमिता
१७९३७०६० बृहस्पतेस्तथा बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रम-
वारणाय नखद्विवेदषट्त्रिमिता ३६४२२० । अथ शुक्र
शीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह" र० ना० । "सितशीघ्रस्य
षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः । शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशा-
कराः" सू० सि० । "शुक्रशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगते-
र्भगणाः षट्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा
इत्यस्यैकसप्ततिरेकादश वार्थो निरस्तः । शनेर्बिम्बात्मक
स्याष्टषट्पञ्चरसवेदेन्दुमिता १४६५६८ अथ चन्द्रोच्चपातयो-
र्भगणानाह" र० ना० । "चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसु-
सर्पार्णवा युगे । वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिद-
स्रकाः" सू० सि० । "चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य
भगणाः महायुगे रामखाष्टाष्टवेदमिता ४८८२०३ ।
पातस्य चन्द्रपातस्य पश्चिमगतेश्चन्द्रपातस्यादृश्य-
रूपस्य वाम पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरि-
वर्त्तरूपभगणा महायुगे वसुरामाश्विरामद्विमिता २३२२३८
अत्र युगपदस्य वक्ष्यमाणमन्दोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्प-
वारणार्थम् । मन्दोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना
इत्यस्मिन् युगसम्बन्धत्वाभावस्य नोक्ताः । मन्दोच्चपातस्वरू-
पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति" । अथ युगे
नाक्षत्रदिवसास्तत्स्वरूपावगमाय चन्द्रसावनदिनस्वरूपं
स्वसङ्ख्यासहितं चाह" र० ना० । । "भानामष्टाक्षि-
वस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः । भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः
स्वस्वोदया युगे" सू० सि० । "भानां नक्षत्राणां स्वतो
गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् नक्षत्रगत्या तुल्या
भगणाः स्वदिनतुल्याः । अत एवात्र भानामिति पूर्वो-
क्तस्य युक्तोऽन्वयः । अष्टद्व्यष्टनगाग्निजातिशरतिथि-
मिता १५८२२३७८२८ । ननु नक्षत्राणामपि प्रवहवायुना
परिभ्रमणेनोदयसद्भावात् तेषां दिवसाः कथं नोक्ता इत्यत
आह । भोदया इति । उदयान्तराणि इति सावना-
वधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयमात्रेण दिनम् । तथा च भोदया
नाक्षत्रदिवसा एते उक्ता नाक्षत्रा स्वैः स्वैः स्वकीयैर्भ-
गणैः प्रागुक्तैर्वर्जिता ... स्वस्वोदया निजनिजसावन-
दिवसा युगे भवन्ति । युग इत्यनेनाभीष्टे नाक्षत्रदि-
वसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा
अभीष्टा भवन्ति । परन्तु राशीन् षष्टिगुणितांशादिकं
दशगुणितं तस्याः षष्ट्यादिस्थाने क्षेपः कार्यमन्यथा
विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम् । अत्रोपपत्तिः
यदि ग्रहाणां प्रागगमनाभावः स्यात् तर्हि ग्रहो-
दयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वान्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात्
अतो ग्रहाणां गमनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादि-
दिवसानामन्तरितत्वाद्दर्शनभगणान्तरेण युगे नाक्ष-
त्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति । प्रवहेण
भगणवत्पश्चिमगमनस्यानाकरणात्स्वरूपम् भोदया
इत्यादि । अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा
इत्यर्थसिद्धम्" र० ना० । महायुगे चान्द्रा दशमासदिन
संख्यां तत्रोक्ता यथा

"भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः" सू० सि० । "सूर्य-
चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा
रविमासोनिताः । अत्र प्रथमं तु कारान्वयाद्द्वादश-
गुणितरविभगणरूपचान्द्रमासाः ... गुणिता सन्त शेषा

रविशुरमूलमकाद् विहिंसा यो तुदसनादपि भीम रमादि यथोदरम् । यथ यथा षष्ठी तत्र दरणादिकं यत्र षष्ठी तत्र तदरुपेण पुराचारानिति । मनुष्य षष्ठि मनुष्या समपभावी मपवादिविशिष्टो धूर्तो योक सापिय शास्त्रर्थंता साधाचादयोक्ताः समाद्यो नपमादिविवि- दूर्घोगोयसप्रानिदतत्परैदीयीमदारापदवननेणादिकवैव पमदमिता सार्थिका । सामाहय तु भेदयाखावे- विगुण यवन्न दमाराद् मिभारादिसमानितसमीपो या- कश्चिन्नत्र यशेदायां चतुर्विध मानदिव दपितोदारी ममरत्नादिरुदरी दर्शदारदरादाराचंदपक्कारम् यम् । विस्तर चंदम् रणनाल विरचीयोपदिषु यस अनरनापुत्रा चामलिन पूर्वी ममालोयो नानमर्षिवठो- विः परिसमत्वे । महत्वप्रमाणविशरादापतीय वा यथा यथपोऽपि नमपदोपत्रिरतानिवदीपवैपादिकवैव रूपं न मणति पाठूनां पाठनाद् यदापारहाजपसापादि भागो तुरनाय । पादमनुसारानुपदार्थी पत्रम पष्ठी । पाव रर नपमीदपयाले तेषां हितीयादिपे योरमा मिन्न पष्ठी कपिलवादेवेन पाहुना मरमनर पूर्वभागपसाविमनररदम । पत्रम तु मपादीनां मपादरोपेण दरनानापूर्वा मदाराणां या मपाहरोपेण महनपताद् पजम् । यद्यपि पाठीमु पाहरोपेण पत्ता- दुपकाचकमन विदुरत्नो यजितुलपिय न सामिदव तथा च मनपापदासकदुरसपि सामिवपजदादव रादिनोपेन मपदपापानां पनपापापहृत्परवि । मवापि माहुनासकिसी पष्ठी पिपमूजार्थीरोऽपि मसिमपरैपा- पदसाविमकरेदेन पदापानमोप पद पापमान वा पदप दवि पाहुपपवि । पाठ दर पपारमेषा दवि सामिदावदपयाकानयोपमनवाचारमेपा रतवैप कथमिति पद्दैव । पाठ रर पदायो योधे मानमानि निश्चिमाप रत्नात्र ।

नानमनिनयतम्र पों मपदे। प्रमाइ पवि । परिपा रपपाष्ठिम मरमायापि मुह्य तु पि । पष्ठी सपकमनादिव तेषां पदार्थो मामपनिन मायी हिपि गतिर्थे । मे मानुमपमजाना मामपनिन विरम् । षष्ठपसवाहदेव पदार्थो पूर्वमपिदरपया योधे मारणा मनिष प्रमदापपरादया प्रमशिमवदिपा पदिमीयप । या पिनोचरर पाद । पपर्वेदिदि । पपमापपय पो। प्रमाइ' मपिदिप मपि। ताम्रूपमपदया पपपाणां

यदि पाप सप्ताम्रनपपमसिमपसापदिषे पूर्वतापे- प पहनपा पपमे पहैव द्वितीय विदतपासाबदा। मद पपनपपानां दपतानामद मपिति पपर्दि- विचेति एवं पपपदया पदमविदगुप्तोद्य पदपप- साविसनाहित्य पाठ परिचापपकाहिति । पदि पाठ। पपार्थविषयदाद पहदरोपादिव पपपवि- विदा‌ज्ञापा । पपपविमत । पदार्थो पपप पपपर्दे न दरपद पपपपायो मध्दूपीन हमे पाः पपापा पविपपापाद पहावि पपानपोऽपया पन- पपाढते पाठ पवेपपापपिनीयां पपपपादिदपनात् पपपासु मनिषापेप पद पपादव पपद पपपपा पद पपार्थ पर पपपपपुरपपा पनिरवि दवेदि न विरोधः । पप्तौ पदपपावि पिपाप विरतयाः अपि पपपपूर्तिमीयाद पाठ पदपारिति पिव- पवितपापावि रापोम् पपपापि पहठे पपा पद्मी- पर्यं । तथा प पदपरापरादीपोपपापार्थ विवदेव पविरपपुता पपहदेवि पापा । पप पर्थेव विपर्य पहम् पपापपपमपपपहपपाद दन्या । "पीयपप- मपापवेन पाठेन पपापाप । तेषां तु पविदेवेन पीपाप्ने पपप यह ह वि । "पपपह्या पूर्वीन दिवेपदप पीपपविपदपापि पापदवैन पाठेन पपपाप्रपमविपंपी पहपावेन मुनिर पहपरापदादि- योगो पन्दपीपपविपदपोतुम पादेन न पपीदि विपपार्थं । तेषां रापीनां पविदेवैव पपपेन । पदा- रादुपपादिपविपीयपनिदेप पपपा पाप पपा । मा- विदये दारपरापीनां पपाप पहुपोपेप पदपोपपपा- हेमत् पापनापप पविपी पपा दपपद पापपापादि न पद्मपोपा पविदर्शपपीनीपि दादपरादिपीपापुपपि रूपर्थ । पद सामियप्पे पर्थदेवेन: पविपपपपा दन प पविदेवादिपूपा मदेव रपप पाठ पीपाप दवि । पदापरो पहपा सामिदपो देयीयोपपारापा पपपदेवे पर्थपरापापां विनिवितपाद पदपवित्रो पदपप पाप पीपपप देवीयोपपारापा पप्ते निपदे पपि पपा प देवीपीपपारापपापिपपापपपेदापपादि- पपविधि पाप " दन्या० ।

पपादिपपापां पपादुद्दे पपपपापप्त प्रपेद ।

तुबे पपप पदापापां पपपपापपरार्थपाः । दपा- दिदुरपीपुरानां पपपा पूर्वपविताद्"कपि०। "पपा

युगे ४३२०००० वर्षे सर्व्वे बुधशुक्रयोः स्थानां चतुष्कमेक-स्थानादिदशकस्थानान्तस्थानस्थितानि शून्यानि ततो-ऽयुतादियुतस्थानपर्यन्तं दन्ताक्षद्राक्षाः तथा च युगे सौर वर्षाणि खाम्रखाम्बद्विरामनेत्रमितानि ४३२०००० भगणा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां संख्या भवन्तीति शेष । भौमशनिवृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेत न्मिता भगणाः । चकार उक्तसमुच्चयार्थकोऽनुसन्धेय । अत्र कक्षाक्रमेण वारक्रमेण वा गुरो खलु मध्यगता भवतीति न तयोर्द्देश खलम्वस्य नियोगानर्हत्वाद्वा । नन्वाकाश एषां बिम्बाभावादस्यवलम्बनेन गत्यभावात् कथं भ-गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिन मिति पूर्व्वगा-मिनाम् । तथा च तेषामदृश्यरूपाणां पूर्व्वगतिसद्भावाद्भ-गणोक्तौ न क्षति । एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-धिकारे प्रतिपादयिष्यते । अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा-नाह” र० ना० । “इन्दो रसाग्निनित्रीषुसप्तभूधरमा र्गणाः । दस्रत्र्यष्टरसाङ्का(?)लोचनानि कुजस्य तु” सू० सि० । “पूर्वोक्ताकोक्तभगणा इत्यर्थापेक्षयेति । भूधरा सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्तति मार्गणा शरास्तया च चन्द्रस्य भगणा षड्विंशत्येवपञ्च-सप्तसप्तपञ्चमिता ५७७५३३३६ भौमस्य तुकारादाकाशस्य-बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दन्ताष्टषड्क्रति-मिता २२९६८३२ । अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्व्वोर्भगणानाह” र०ना० । “बुधशीघ्रस्य शून्यर्त्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दवः । बृहस्पते षट्दस्नाश्विवेदषड्वह्नयस्तथा” सू०सि० । “बुधशीघ्रोच्चस्या-दृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तनिवाङ्कत्र्यष्टिमिता १७९३७०६० बृहस्पतेस्तया बिम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रम-वारणाय सखद्विवेदषड्माममिता ३६४२२० । अथ शुक्र-शीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह” र० ना० । “सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधरा । शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशा-करा” सू०सि । “शुक्रशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगते-र्भगणा षट्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा इत्यस्यैकसप्ततिरेकादश वार्षो निरस्तः । शनेर्बिम्बात्मक स्याष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिता १४६५६८ अथ चन्द्रोच्चपातयो-र्भगणानाह” र० ना० । “चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसु-सर्पार्णवा युगे । वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः” सू० सि० । “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्व्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा महायुगे रामनखाष्टसदेदमिता ४८८२०३ । पातस्य चन्द्रपक्षस्य पश्चिमगत्वाच्चन्द्रपातस्याष्टरस-

रूपस्य वाम पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरि-वर्त्तरूपभगणा महायुगे अष्टरामाक्ष नरामद्विमिता २३२२३८ अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणमन्दोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्प-वारणार्थम् । मन्दोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोक्तास्ता इत्यस्मिन् युगसम्बन्धत्वमसङ्गं नोक्ताः । मन्दोच्चपातस्वरूप-पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति” । अथ युगे नाक्षत्रदिवसास्तत्स्वरूपावगमाय चन्द्रसावनदिनस्वरूप स्वसङ्ख्याज्ञानहेतुम् चाह” र० ना० । । “भानामष्टाक्षि-वसुद्विशिखिद्व्यष्टशरेन्दवः । भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे ' सू० सि० । “भानां नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् तत्सद्भावात्तन्मा भगणाः स्वदिनतुल्या । अत एवात्र वामसिति पूर्वो-क्तस्य युक्तोऽन्वयः । अष्टद्व्यष्टनगाग्निद्विराग्निशततिथि-मिता १५८२२३७८२८ । ननु नक्षत्राणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेनोदयसद्भावात् तेषां दिवसाः कथं नोक्ता इत्यत आह । भोदया इति । उदयान्त्यन्तरेणानि सावनस्ता-वधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयान्तरेण दिवस । तथा च भोदया नक्षत्रदिवसा एते उक्ता स्वैः स्वैः भगणैः स्वकीयैर्भ-गणैः प्रागुक्तैर्वर्जिता सन्तः स्वस्वोदयाः निजनिजसावन-दिवसा युगे भवन्ति । युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदि-वसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा अभीष्टा भवन्ति । परन्तु राशीन् षष्ट्यगुणितान् शादिकं दशगुणितं कृत्वा भगणादिस्थाने क्षेपः कार्य्यमन्यथा विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम् । अत्रोपपत्ति यदि नक्षत्राणां प्राग्गमनानवलम्बन न स्यात् तर्हि नक्षत्रो-दयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वान्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात् अतो नक्षत्राणां लम्बनेन नाक्षत्रात्प्रतिदिवसीय सावनादि-दिवसानामन्तरितत्वाद्ग्रहस्वलम्बनभगणान्तरेण युगे नाक्ष-त्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति । प्रवक्षेण भगणत्वस्य पश्चिमप्रवहतुल्यानामकरणादियुक्तम् भोदया इत्यादि । अनेनैव भगणभागभोगो नाक्षत्रदिवसा इत्यर्थसिद्धम्” र० ना० । महायुगे चान्द्रा दमासदिन सङ्ख्यां तत्रोक्ता यथा

“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-मासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः ' सू०सि० । “सूर्य-चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिता । अत्र प्रथम तुकारान्वयादुद्वादश-गुणितरविभगणरूपतदपनयनाधिकमासैरूनिता सन्त शेषा

[illegible] वे [illegible] एव [illegible] । [illegible] । [illegible] तानि [illegible] । इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । इति वै [illegible] । [illegible] । यथा च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । नहु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

नहु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा च [illegible] । [illegible] । यथा च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तथा स्वल्पान्तरत्वकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थं । अत्र-चिका नवगतो ९०३। शनिपातस्य द्विरसषट्का ६६२ भगणाः कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणा कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति । भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा च ताभिरधिकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणकथने । एवकारो विस्मरण निरासार्थकः "प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चस्येत्यादिश्लोकेनोक्ताः" र०मा०। कुजादिकक्षाणां भूमिमध्यत उच्छ्रिति श्रीपतिनोक्ता यथा भौमस्य गोकुरसपक्षनसूर्यसंख्या १२९६२१९ दन्ताभ्रपक्ष-भूमिता १६६०२२ श्रुतिरिन्दुसुतस्य । पूजस्य नागगुण-पक्षरसाद्रिभूमि नागाश्व ८१७६५२८ सर्पगजस्वाब्धिय-मास्ययोऽस्य ४२४०८८ । शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुशभस्वाङ्क भूयत्रभ्रदशमित २०३१९०७१ योजनकर्णं एवम् । नागाश्व-षड्मरसाग्निशुवेदसंख्यो ४१२६२६५८ भवान्तभवक्षुभव श्रवणो निरुक्तः" । सि०शि० विशेष उक्तः । "स्वदा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः । शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे । ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" मू० । "यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ स्वदा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्योदयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक् संस्थया समन्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीसंस्थे निवेशितास्त उपर्युपरि संस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो रविः । ततो भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । ग्रहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्थः ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीसंस्थे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह चक्रकक्षायां ये सम्पातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः । तद्वत्प्रकारा राशय इति संक्षिप्तमिदमुक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं स्वदा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाह्ना भमण्डलस्य परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्व-मार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्गतेर्महत्त्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते" प्रमिता० । सि०शि० ग्रहाणां केषां चित् कल्पे भगणा अन्ययोक्ता यथा । "अर्कज्ञशुक्रभुभपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००० । एत एव शशिजीवभूभुवां कीर्त्तितास्तु गणकैश्चलोच्चकाः । चाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रियव्योमधराद्रिविषया ५७७५३२०००० हिमद्युतेः । युग्मयुग्मशरनागलोचनव्यालपक्षयमाश्विनो २२९६८२८५२२ ऽब्जज । सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्सप्तपक्षयमयिमो १७९३६९९८९८४ शशीभुजा । पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचन-द्व्यब्धिषड्गुणमिता २६४२२६४५५ गुरोर्मता । सिन्धु-वेदाङ्कगजाग्निलोचनदिग्भून्ययेका ७०२२३८९४९२ सित-शीघ्रपर्ययाः । भुजङ्गमन्द्विभगाङ्कबाणषट्शतेन्दव १४६५६७२९८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः । अष्टाब्धयो ४८० ऽष्टाङ्गजेषुदिग्द्विपद्विपाब्धयो ४८८१०५८५८ द्व्यङ्कयमा २९२ रदाग्नय ३२२ । शरेष्विभा ८५५ स्त्र्यचरसाः ६५२ कुशागरा ४१ स्युः पूर्वगत्या तरणेर्मन्दतुङ्गाः । गजाष्टिभर्गाग्निरदाश्विन । २२३११६८ कुम्भद्रसाश्विनः २६७ कुद्विशरा ५२१ कृमर्त्तवः ६२ । त्रिमन्दनागा ८९२ युगकुञ्जरेषवोऽश्व ८४ निशाकराद्यत्नगपातपर्ययाः" मू०। ग्रहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्पे एतावन्तो भगणा भवन्ति । तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एतावन्तः पर्यया भवन्ति । तथा पातानां पश्चिमगत्या एतावन्तो भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सा तु तत्तच्छायाकुप्रयोगेन तत्तद्वेधस्थानात् म श्रुतगोलेनैव ज्ञेया शक्यते नान्येन । ग्रहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्त एतावन्तः पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम् । ए

चायमो यदता कावेन वैयकायायवाय ग्रदोमैर्वक्रया कालदरा ययवह यरा यम् । अथ यदोवयचन भवि तस्कन्ध चमवतिपवेन यवः ययाथम् । ययवमा ये विवर्णाय यमयारो पाला। । यर च न । ययोऽवि-यायेन इदयवोयवसिद्वांवुमेन यमाते । न तथा नैया यमयायामिवता यत् यवाते इदयानुर्वीऽत्मयात् । ययचो तु पद्म नवर्षं यमच च वैया यमयाय यात् । यर यवैयरद्व दास्युवर्णा नि यथा यमचा पूर्वे । यम्होयार्या तु ययवरेयैवे । यतो यावयथा इदयाय इति । मुत्र एयानियाता ययवा वायवो ययत्यादुरागिर्य मौयवयवयोवान यमयायवयतीवय यायर्वाय यायनो न यतयोवयीभिरविवय चौवर्य दर्शवित यवाय भौतिवायेवायवर्यावितामर्योय विरा याद यवात् यवात् एवयवि । यायर्वाय इति वर्व-यवायायवर्गन चौवर्य दर्शीय अयमायमो योऽवि योऽयवयायवत्वेन्यत् । ययाव यम्बो यद्यायवीयवा-ययोद्गीय इति । तर्हि वित्त यायदयवया यत यायाविवयायायवत् । अथ यदुयर्यवित्यवौ तर्हि इयवैयरायवदोयवद्या यम् ययया । तथापि यंविद्रा दुवयवि यद्याय । दयवैयरायवदोयोग वैयायाय । ययवविवेयायो मौवयद्येन यद्य ययवयात् । ययोयवो ययग्रावदुवर्मेया विवेत्तियादि । यायवि यवो ययवि यायय दर यर्वयवया दयवययम् । यतो ययवयीय-यायो हि यर्वेयाग्रम् । यदयुवो तु दवैयायवोय यदायियमयाः यदायित् इवययायादुयरायित यदा यदयवी दयोते । यावययोऽवि दविययवदुवा ययचा यम् ययवत् । ययोयवयवीयवविवये यद्याय । अथ ययायां दुयायवीययर्यवेन विवयायियार्द्व दविदुवेव इवं दिवांदुय अयवादेवादुय यथा यत यायीयिद्रा-दुयवयो यावितूरे यदेव यवरेयवे इयवययादुवित्येन वीवेन दवैयरयो वैया । ययोऽयय यवेव दय ययो ययमोया । तै च यद्यययदुविययायम्य २६६ इवा यर्यवि । इत्याविवीदय दुदिययायायदयवी दविवय यर यर्यवि । ययोऽयर विवयय यादय् । ययोऽन्य-वित् विवे दयरयो वैया । न तु दूरविदुयवरय यर ययवि । यद्य यदययर यादयम् । ययोदुरायां । यद्यायदियवयदायिवेयोद्रायि यदि इ यदिया ययायो यदा एवियेयायवीय विविदि । अथ ययायी

यद्युय यवियायिय यत यवायि यायैवि दर्शयविर्वेय-यायि ।१ । १ । १ । १ । यायिर्वेदीवि यवि-यायि यदुयवदुविययवयदुयायि यायवेदियय यविदु दयायो यद यत २१६ । १ । १ । २२ । १ । यदो-दुयाया । यदीवेन दर्वेयायायि दुविययि यद यय-यदैं। विविदि । यत यै ययाय नै यायवदियरा यवि ययो । अथ यदि दैवे दवैयवियायायिवि दुविवैययवा ययाय यदैवेन विविधि । ययं ययवया दवियविविय-ययवम् । अथ ययः ययोयवयि। ययारो यायु यवदेवार्य योवययोयविविया विदय योवयय यावेयु । यत ययोवयायाः योय यायायाययो-यदि विययदूयम् । यत च यवोद्य यायिवय यय-यायायुिव च यथा ययवयवीययो योवयवर्य यदवैयवयम् । यद ययवायायिवे यार्वयु । यत यद्योयवल ययय द्रयायिदयवीयं ययवयविविय-ययर्व च यथा यवि यथा यमय यथा दद्यो योय-ययविद्रययथा यद्गा देयदीयायै विवेयत यायियवँ यी योयायय देयदेयारायों विवेदु ययवयेर यद्रा यद्य विवेयत यदेययवं ययोयवि विवेदूदु । च यथै यति वैयवय यायियवय च या वैयायय योयायय च यायदयर यवित् यावे तावत् यय-ययो वैदयय । यायियवय ययदुविययवय च वैयवयो यायदयर यावेयत्य विवेय । ययो यायदीय दायियवदुविवय यैया ययवायायीवेय इयी वीवयिवे यर्वय । यर विवीय दवै यदुवयवय यायय यवोयैयु-यर या तदिवे यदया यवि। अथ यी ययो यद्यु यवे ययवावय् ययवोदुयाविया यवयी तथा ययोययर या यायया ययुय या । यदायदुयाय । ययविव दिवे-वैयायवी ययुयविया दुवियं विविधा च यदुयवदा ययुययन । यथा यात योयायु यद्ययाः यायि यया यथ दुयोऽयावैदिवे यययार दुवि । य यवि-वैय दुयाद्रा यवाययवादुदयवायवयु । य देवयय ययावि यययोययवि । अथ यदुवैयया । यर ययायं ययु-वैयं यया यदुययवो विवेय । यविदु दिवे यी ययायायय दद यत दिवे ययय यद ययदयवी यर्यवि । ययोवियवायम् । यत ययदवे ययदु ययायवो यतेव ययायायवु । ययव दयायदियायायवायवि यदुयवी ययवं यूविवयु यर्वेवियायं वैययु । यद

पूर्वस्थानादग्रत एव भवति । यत् तयोरन्तरं तच्चाला- नुपातं क्रियते । यद्येतावद्भिरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तदुच्चगतिः । तयानु- पातात् कल्पभगणाः । अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधाद्दक्षिणविक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाद्यशुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम् । पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयम् । क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः । सा चानुपातात् । यद्येतावत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तया प्राग्वत् कल्पभगणाः । अथ रवितुङ्गोपपत्तिः । मिथु- नान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयावधि याभि- र्घटिकाभीरविरुदितस्तावतीभिर्मीनाल्लग्नं साध्यम् । यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः । एवमन्यस्मिन् दिने- ऽपि । तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः । एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः । यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति । तच्चोच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते । किन्त्वाचार्यै- श्चन्द्रमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता गतिः । सा चैवम् यैर्भगणैः साम्प्रताहर्गणाद्भगणाद्या एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः । अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र 'एत एव शनिजीवभूसुतासि- तादि' । उच्चो ह्याकर्षको भवति । तेन स्वकक्षामण्डले भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते । तेनाकृष्टः सन् कक्षा- मण्डले मध्यग्रहादग्रतः पृष्ठतो वा यावतान्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं प्राच्यं प्रतीच्यं वा । अयं उच्चो नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यते ? अतस्तस्य देवतारूपत्वमुक्तं सूर्यसिद्धान्ते । "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणा- श्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः । तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्ते सव्येतरपाणिभिः । प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" इत्यादि । एवमुच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः । एतदुक्तं भवति । शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्त्तते तदा मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽग्रतो दृश्यते । यदा तु पृष्ठ- गतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते । अत- स्तेषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं सौरे कल्पितम् ।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम् । अथ मन्दोच्चोपपत्तिः । तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं प्रकल्प्य तत शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कार्यं एवं सति मन्दस्फुटो ज्ञेयः । एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलभ्य स मन्दस्फुटो धनर्णे मन्दफले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्- स्थमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम् । ततः प्राग्वद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः कल्प्याः । एवं सर्वेषाम् । अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रो- च्चोपपत्तिः । तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां दिशि चक्रयन्त्र- वेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः । ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशाः ज्ञाताः । स्फुटार्के दृग्गोचरे स्फुटः शुक्रो भवति । ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनर्णं व्यस्तं कार्यम् । रविश्च मध्यमः कार्यः । तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलस्य धनं च ज्ञेयम् । एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छीघ्रफलं परमस्वल्पं ज्ञातव्यम् । तच्च तादृक् फलमर्कान् तिर्यक्स्थितेनोच्चेनाकृष्टस्य भवति । तच्च तिर्यक्त्वं त्रिभान्तरितस्य स्यात् । अतस्तत्र त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम् । एवं पुनरन्यस्मिन् पर्यये प्राच्या- मेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वानुपातः क्रियते । यद्येतत्कालान्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तदुच्चगतिः । प्राग्वत् तया भगणाः । एवं बुध- स्यापि । अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्दक्षिणविक्षेपाभाव- स्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहस्तत्तुल्यस्तावान् पातः । बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः । ततः प्राग्वद्भगण- कल्पना । अथ भभ्रमणानाह प्रमि० । "खखेषुवेदचक्षुगुणाक्षती- भभूतभूमयः ।" अत्र कृता १५८२२३६४५०००० भपश्चिम- भ्रमा भवन्ति कल्प इति कल्पे नक्षत्रदिन एतावन्तो भाना पश्चिमभ्रमा भवन्ति । अस्योपपत्तिर्गोल"सम भूसूर्ययोदिता- विद्यादिना"कथिता व्याख्याता च । अथ रवीन्दुचान्द्रा- हानाह प्रमि० । "विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषु भुवोऽर्बुदसंगुणाः १५५५२०००००००० । नवमषाङ्कशराभ्र- रसेन्दव प्रयुतसंगुणिताः १६०२९९९०००००० विधुवासराः" अस्योपपत्तिः । रविवर्षाणि (४३२००००००० , ३६० गुणि- तानि) दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः । ते तु योगा भगणा- न्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् । अतो भगणा- न्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसाः ।

[illegible]

[illegible]

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतय सदा स्युः। प्रासादभूधरगिराश्चपि संपतन्ति तस्माद्भ्रमत्यगणस्सचलाऽचलैव"। रत्नमालोऽपि "यदि च भ्रमति क्ष्मा तदा स्वकुलाय कथमाप्नुयुः खगाः। इषवोऽभिनभः समुज्झिता निपतन्तः स्युरपांपतेर्दिशि। पूर्वतोऽभिमुखे भ्रमे भुवो वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्घन। अथ मन्दगमात् तथा भवेत् कथमेकेन दिशा परिभ्रमः" इत्याह।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यवस्थापितं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षा-वृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम्। नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्। सर्वत्र सर्वतारामथासमथैत्यपर्येषितः। कदम्ब-कुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव" सि० शि०। "योऽयं मृद-निलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डः स शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैः समन्याधारः स्वशक्त्यैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे तिष्ठति। तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत्। सदनुजमनुजादित्यदैत्यम्। दनुजा दानवाः। मनुजा मानवाः। आदित्या देवाः। दैत्या असुराः। ते सहित समन्तात् तिष्ठति। शेषं स्पष्टार्थम्" प्रमि०। इदानीं पुराणेषु भूमेराधार-परम्परा या पठिता सा निराकर्त्तुमाह। "मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था। अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः" सि०शि०। कथमिव भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह। "यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि। मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः। आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या। आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे" सि०शि०। "आकृष्टिशक्तिश्च मह्येत्यनेन भूमेरधःपतनशङ्का तत्स्थितगतस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता" प्रमि०। मयान्यत्रापि युक्तिजालं दर्शितं यथा "विलोक्याङ्का भय-मत्स्य परिभ्रमम्"। "यदा भरणीस्थो रविर्भवति तदा तस्यास्तसमयकाले ध्रुवमत्स्यस्तिर्यक्स्थो भवति। तस्य स्वातितारा पश्चिमतः, पुष्यतारा पूर्वतः। तदा स्वाति-तारान्ते रविरित्यर्थः। अथ निशावसाने स्वातितारा परिवर्त्य पूर्वतो याति। पुष्यतारा पश्चिमतो याति।

अतो स्वातितारास्थगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते" प्रमि०। – एतत्प्रमाणयत यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलन-मङ्गीक्रियेत तदा ध्रुवमत्स्यस्य ध्रुवताराश्रितलक्ष्यस्थाने भचक्रे स्थितस्य मूलताराक्रान्तताराद्वयस्य ध्रुवचतुर्दिक्षु भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यग्भ्रमेणैवाक्रां परिभ्रमणं दृश्यते भरणीस्थे सूर्ये च तत्समयकाले ध्रुवमत्स्यस्य स्वाति-तारायाः पश्चिमस्थस्य पुष्यतारायाश्च पूर्वस्थस्य दृश्यते दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्य्ययः। भूमेरेव चल-नात् तस्योदयास्तसमयस्वीकारे यथास्थितैकरूपेणावस्थानमपि दृश्येत न च तथा दृश्यते। अतो भचक्रस्यैव चलनात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ वृथा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण। एवं सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशामुखे उदयसमये पूर्वस्थस्यास्तसमयकाले निशावसाने च तद्विपर्य्ययेणावस्थानं भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा पूर्व्वादिक्रमेण स्थितिः प्रतिवर्षेणैकैकनक्षत्रभोगस्तथा अथर्वगन्धे १४५।१८० दर्शितम्। अत्र श्रीपतिना "प्रासाद शिरांसि पतन्तीति" यदुक्तं तदापातत भूमेः स्वोर्द्ध्वाकाश-विभागस्थानस्यानां गयाकृष्टमूर्त्तीनामेव भूमौ पतनमिति नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागस्यैवाधोभागसत्त्वे पतन-सम्भवात् तेन न प्रासादशिर पतनसम्भवः "क्वाथ पतेदिति" वाक्यपर्य्यालोचनया तथैवावगमादिति सुधीभिर्भाव्यम्। भूचलने अन्येऽपि दोषा सम्भवन्ति। तथाहि पूर्वापर-भागे तुल्ययन्त्रे चाक्षय्य क्षिप्तशरयोः समगन्तरेव प्रत्यक्ष-सिद्धा समया गत्या च तुल्यभूमिभागे एव तयोः पतनमु-चितम्। भूमेः प्राग्गतित्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्तस्याधिक-भूम्यन्तरे, पश्चात्क्षिप्तस्य चाल्पभूम्यन्तरे पतन स्यात्। न च तथा लक्ष्यते। किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूवायुना सार्द्धं भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्त्तृणामिलवण्डीयज्योतिर्विदां मतेऽपि प्राग्गते शरस्य वायुसङ्गत्वादपि अधिकगमिस्य प्रत्यग्गतेस्तु प्रतिकूल वायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि स्रोतो-ऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात्।

किञ्च आर्य्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीकारेऽपि इङ्गलण्डीयज्योतिर्भिः प्रत्यह भूमेरेककार्यं प्राग्गतावपि वर्षेण च क्रमश सूर्य्यमण्डलभ्रमणस्वीकारोक्तस्तथाऽङ्गी-कारे च भूमेः विषुवद्रेखामावधि पङ्क्तावपि क्रमशो वेष्टना-कारेणोर्द्ध्वं गत्वा षण्मासोत्तर सूर्य्यस्योर्द्ध्वं स्थिति स्यात्। तथा च तदानीं सूर्य्यस्य भूपृष्ठापेक्षया यावदुच्छ्रितप्रदेशे-स्थिति स्तावद्भिर्योजनैः सूर्य्यस्योर्द्ध्वं भूमेः स्थिति अयनद्वये च

[illegible]

"इह किल सदीहरणयुक्तिं प्रतिवृत्तभङ्ग्या मयोक्ता। अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या वच्मि। इदानीं तां भङ्गिमाह" प्रमि०। "कक्षास्थमध्यग्रहचिह्नतोऽथ वृत्तं लिखेदन्त्यफलज्यया तत्। नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम्। कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिह प्रकल्प्यम्। नीचं तथासन्नतरेऽथ तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम्। नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्कितेऽस्मिन् मान्द्यं विलोमं निजकेन्द्रगत्या। शैघ्र्येऽनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्यद्युचरो हि यस्मात्। अतो यथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चाद्द्युचरस्तदग्रे। दोर्ज्यार्धरेखावधिखेटतः स्यात् तिर्यक्स्थरेखावधि कोटिजीवा" सि०शि०। "प्राग्वत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्त्यफलज्याप्रमाणेनान्यवृत्तं लिखेत्। तन्नीचोच्चसंज्ञवृत्तम्। अथ भूमध्याद्ग्रहोपरिगता रेखा किञ्चिद्दीर्घा कार्या। सा नीचोच्चरेखा। नीचोच्चवृत्ते भूमेर्दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यम्। आसन्ने रेखायुते नीचम्। नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य तिर्यग्रेखा मध्ये कार्या। तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति। मान्द्रे विलोमं, शैघ्र्येऽनुलोमम्। अतः कारणान्मन्दकेन्द्रमुच्चाद्विलोमं देयम्। शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम्। तदग्रे ग्रहः' प्रमि०।

ग्रहाणामस्तकालांशाश्च सि०शि० उक्ताः

तच्च वाक्य १९९१पृ० कालशब्दे उक्तम्। ग्रहबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्याभिमुखानामेव द्युतिलाभः यथाचार्यभट्टः। "भूग्रहभानां गोलार्द्धानि यथा विवर्णानि। अर्द्धानि यथासारं सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते"। सि०शि० रविचन्द्रराहुबिम्बमानमुक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ सङ्ख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि४८० योजनानि। भूव्यासहीन१५८१ रविबिम्बमिन्दुकर्णाहृतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे' सि०शि०। 'सूर्यस्य बिम्बं मध्यमं द्विद्विशरर्तुतुल्यानि ६५२२ योजनानि। इन्दोस्तु शून्यवसुवेद ४८० मितानि। राहोरुच्यते। रविबिम्ब ६५२२भूव्यासेन १५८१ हीनं लब्धेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात्। तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टित्रयेण सूत्रमिलितेन तत्रस्थयष्ट्या मध्ययष्ट्या बिम्बप्रान्तौ विध्येत्। या यष्ट्रग्रयोरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला मध्यमा भवन्ति ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिका ३२।३१ ३१। एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्फुटा विध्येत् तस्यैव किञ्चिदधिका द्वात्रिंशत् कला ३२।०।९ उत्पद्यन्ते बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु ६५२२ सङ्ख्यानि योजनानि। विधौ तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति' "अत्र श्रीपतिः व्यासा रवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलमृण्मयानाम्। स्युर्योजनैराक्षनिशाकरर्तुभि ६५२२ र्व्योमाष्टवेदै ४८० र्गुणजेषु चन्द्रैः १५८१"। अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितानां ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेषः सङ्ख्या सौरागमेऽप्युक्ता विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीनत्वादत्र न प्रदर्शिता।

भास्कराचार्येण स्वल्पान्तरेणाङ्गीकृतानि मेषादिराशिस्थितेऽर्के सावनदिनानि।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२२
३२	५६	१२	३५	५२	४	२	१९	१	०	४२	३१

एतत्सम्बन्धश्लोकाश्च। "त्रिंशत् पञ्चशरा देवा मेषेऽर्के दिवसादिकम्। वृषे धराग्नयः सिद्धाः षट्शरा मिथुने क्रमात्॥ धराग्नयः सप्तरामा रदः कर्के धराग्नयः। गजाश्विनोऽष्टरामाश्च, सिंहे भूपक्षयो द्वयम्॥ द्विशराश्च, स्त्रियां त्रिंशद्गोऽश्विनः श्रुतयः, तुले। गोऽश्विनोऽद्रिशराः पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नयः॥ कौर्प्ये, धनुषि गोदस्रास्तिथयो यक्षयो, मृगे। गोऽश्विनोऽश्वियमाः, कुम्भे गोदस्रा गोऽब्धयस्तथा॥ रामाब्धयो, झषे त्रिंशद्द्रामदस्रा धराग्नयः"।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेनैव तेषामुदयो देशभेदात् भिन्न एव तेन देशभेदेन दिनरात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि०शि०निरूपितं यथा "यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितोऽयाद् द्य

[illegible]

[illegible]

"रव मिन महौ म दुति तिरश्चन्द्रा मतोरा। भा तामेव मिथोपहार्याः रश्मय। रश्मिर्नो मद्रास्य" भवि०। "ग्रहात्मकल्पमित्युक्ताः रव विमेदल्पमश्नानानय। मीनाड्गुष्ठ रव्येन्दु विम्ब दृष्ट्यती म दुम मार्दवन्नस्य। ध्रुवान्तौ दूर स्वे देशे रेखाद्ये प्रदर्शित स्वस्वयत। मीन सम-दमगैस नीन्दु धीवनयो स्वन्तु देव्या। मीनोदये स्वद्भुन्द्र गुयाम्नो विस्ता,भिरोधिनः स्वा। वैरत्नमीय भ्रमति स्वकारायणस्य। यो हि दधाति। तो नीड स्वर्गी मैत्रे देव भिन्नोद्यादनुवर्तमाने। शेषे, स्ययोर्वि-शेषः स्यात् निर्नरत्नादग्धि कोटि-तीत्र सि०शि०। "भास्त्र वधादिम स्वतोत्र'स्तुत' तात्र सम मध्याय स देशा यावदि निष्पपत्त, सवर्णोन्नतत्त्व सिद्धान्त। मर्तावादन्यदश्यम्। सद भूपत्वात् पदोदत्त्वा देवा-सिद्धान्ते रम्यो। गालोदन्ना। मीनैकृषो भूमि दृश्वारे स्वगे देवाहत पत्र तत्कल्दम्। स्वतो देवा-युते मोषम्। मीनोदर्य मध्ये भतुदस्थान्य निर्ध-यता मध्ये काले। तस्मिन् दृशे के स्वगन्योश्च्यामा-रम्य मध्यपते धमति। मान्दे दिवोम गोप्ये स्व-मोपम्। यत काण्वानन्द शङ्काम 'दृशोम देवम्। गोपुरीन्द्रमतुलोपम्। तद्वे यदः नभि०।

यद्यपामस्तकानांगाद सि०शि० यन्त्रा

नव यावत् १६८।१० कामयन्ते एतत्। यरबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्याभिमुखामावेन धतिताभ यथा आर्यभट्ट। "भूग्रहभानां गोलार्द्धानि यथा विवर्णानि। अर्धानि यथासार सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते"। सि०शि० रविचन्द्रराहुबिम्बमानमुक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि४८० योजनानि। भूव्यासनिघ्ने १५८१ रविबिम्बमिन्दु कर्णोद्धृतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्निम्नफलेन हीना भवेत् कुभात्रि सूचिरिन्दुमार्गे" सि०शि०। "सूर्यस्य बिम्बं मध्यम दिवसपाणपट्कप्रमाणानि ६५२२ योजनानि। इन्दोस्तु गुण्यवणवेदा ४८० मितानि। राहोरुच्यते। रवि-बिम्बं ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं कार्यं इन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन्

दिनेऽर्क भान्तुरीय स्फुटा गति स्यात्। तस्मिन् दिने तदन्तर यावत्क्यादिभिनेन वारिमितेन भुविभिन्नेन स्वकक्षा मध्यचन्द्रं बिम्बानां विष्येत्। या कक्षयाकोत्तरस्था, सा रविबिम्बकक्षा मध्यमा भवति तस्य हारितान् लिप्ता ब्रह्मसिद्धान्तनिर्गता विम्ब ३०।२१ ३१। या विनोदेव पौर्णमास्यां यदा मार्तण्ड गति-स्तदा विभ्येत् तन्वेव लिप्ताहीनिका दार्शितान् कक्षा ३३।८६ उत्पन्ने विम्बकलानां सावमीकरणा-मनुपात। यदि विम्बतात्पर्ये यतासनुमानात्विम्ब कला यदि मध्य योजने विभिन्नयोजनान्तरे हारितारतो ६५२२ मध्यामि योजनानि। विधुन्तु यस्मिनारागाम्बुधि ४८० मितानीति" "अत्र भीदिस् यात्रा रवीन्दुस्थिति-गोलकानां कथय तेजोऽवमध्यमयोः। दृष्टीकर्म-राशिशिरस्थदृश्ये ६५२२ स्वीयाष्टवेदे ४८० पुनश्च सन्ते १५८१"। अनयोर्तु गुरुगुरुत्वरकलागिरितानां यक्षाणां गुरुगुरुतरत्वादिक बोध्य म तु विरिय भवा धीरामेदूसा विष्णुपुराणादौ उक्तोऽपि उपपासम्पादि-त्वात् न दर्शिता।

भास्कराचार्येण समुदाम्नाय्यास्ताम मेषादिराशि-स्थितेऽर्के मासदिनानि।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३६	२८	१	२९	५३	२७	१५	२४	४८	१९
२२	५८	३२	२५	५२	४	२	२८	९	०	४२	२१

एतद्विषयकश्लोकाय। "त्रि यत् पञ्चगरा देशा मेषेऽर्के दिनपादिकम्। वृषे धराग्नय सिद्धाः षट्शरा मिथुने क्रमात्॥ धराग्नय गुणरामा रद कर्के धराग्नय। गजाङ्गोऽब्धिरामाश्च, सिंहे भूपक्षयो दृशम्॥ द्विगराश्च, कन्या त्रिंशद्गोऽब्धिः श्रुतय, स्तुले। गोऽद्रिमोऽद्रिशरा पक्षौ, गोऽब्धिमो भानि गोऽग्नय॥ कीर्ये, धनुषि गोदन्ताश्विनयो पक्षयो, मृगे। गोऽद्रिमोऽब्धियमा, कुम्भे गोदन्ता गोऽब्धयस्तथा॥ रामाब्धयो, झषे त्रि ग-जामदन्ता धराग्नयः"।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेनैव तेषामुदयो देशभेदात् भिन्नएव तेन देशभेदेन दिन-रात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि०शि०निरूपितं यथा "यो हि प्रदेशोऽपमण्डलस्य तिर्यक्स्थितोयात्युदय

तमालम् । योऽन्येन बाधेन न [illegible] बोऽस्याद्दस्या न तथा । न तत्रै [illegible] [illegible] विरचयेत् । [illegible] बाधेन मनोऽपत्येन । [illegible] देशम ते यानि [illegible] । बाधेन [illegible] त्रमोदन ते परस्परे [illegible] इति भि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विपुल[illegible] [illegible] सर्व निरचोऽपि न तथा वदता । अथ ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरचोये । [illegible] द्वितीय [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] वा । [illegible] [illegible] निरचादयः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । इति भि । [illegible] इति भि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वा इति भि । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" भि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । निरचोये [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वामो इति भि । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति भि ।

[illegible] [illegible] [illegible] यथा

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति भि ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ४३२८ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११०० [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ण्यपि चेत्यापक्रमतृत्पद्यन्ते । तद्यथा मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः तत्क्रान्तिज्या चक्राक्षितिजे भुजः । तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः, परमा क्रान्तिज्या भुजः, परमाल्पद्युज्या कोटिः । एताः कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिताः । त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्ताः फलानां चापानि । प्रथमं मेषोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं राशित्रयस्य । अतो विश्लेषिताभीष्टपदम्" प्रमि० । "इदानीं प्रकारान्तरेणाह ।' कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्त्रिज्या ३४१८ गुणा स्वस्वदिनज्ययाप्ताः । चापीकृताः प्राग्वदधो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । 'कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवाः' कीटादित्रिराशिज्याः भवन्ति । ७।६।२८७०।३४२८ एतास्त्रिज्यया ३४२८ गुणया स्वस्वदिनज्यया । भक्ता इति यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कीटान्तेऽपि ३२१८ । यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३३६६ । कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८ । फलानि चापानि भाज्यानि । फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा । त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते वृषभान्ते सूत्रस्यैकमग्रं बद्धा द्वितीयमग्रं कीटान्ते निबध्यते तस्य सूत्रस्यार्धमेकराशेर्ज्या भवति । एवं सूत्रस्यैकमग्रं मेषान्ते बद्धा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्यार्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रस्यार्धं त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताऽहोरात्रवृत्तानां ज्या भवन्ति । यतस्तत्समान्तेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत्"। इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० । "मेषादिजीवास्त्रिगृहद्युमौर्व्या ३१४१ क्षुण्णा हृता स्वस्वदिनज्यया वा । चापीकृता प्राग्वदधो विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । अस्योपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च । अथ निरक्षोदयासूनाह । "तेऽक्षाद्रिभूपा १६७० गुणगोऽङ्कचन्द्रा १७९२ रसाग्निमन्देन्दुमिता १८२७ भवन्ते । क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः । इहोत राशि समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं समुपैति तेन" सि०शि० । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो लभ्यते । द्वितीयप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । "अत्रोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादि सममुदेति मेषान्त्यादौ स्वक्षितिजे तत चरखण्डे लगति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्कादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वादुत्क्रमतानि परिणमन्ति । तुलादौ तून्नखण्डस्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वादुत्क्रमं परिणमन्ति । इत्यादि गोले सम्यग्व्यक्तीकृतम्" प्रमि० ।

दिननिशोर्लक्षणप्रसङ्गे विशेषमाह "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघ्वी सततश्च याम्ये । क्षुरावृत्ते चि तज्जादधस्थे रात्रिर्यत स्याद्दिनमानमूर्द्धे । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्नखण्डन तत्र कुजात्वतोऽन्यत्" सि० शि० । "क्षितिजादुपरिस्थेऽहोरात्रवृत्तखण्डे यावान् कालस्तावान् दिवसः यावानधःस्थे तावती रात्रिरिति" प्रमि० । इदानीं विशेषमाह "षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्रास्त्यपरो विशेषः । लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र । यावच्च याम्ये सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्द्धम्" सि०शि० । "यत्र देशे षट्षष्टे (६६) रधिकाः पलांशास्तत्रायं विशेषः लम्बांशोत्तरा क्रान्ति (२४)र्यावत्कालं लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्ति (२४)र्यावत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्तति (७०)पलांशास्तत्र लम्बो विंशति (२०)स्तत्र देशे विषुवद्वृत्तं दक्षिणक्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधश्च तावत यदा रवेरुत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे रविबिम्बमर्द्धोदितं भूत्वास्तव्याजे दक्षिणक्षितिजादुपरि याम्योत्तरमण्डले भागचत्वारिंशतोन्नतं भवति तदा त्रिंशद्घटिका दिनदलम् अतोऽहिन षष्टिः रात्रिः शून्यं ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकत्वाद्रविरुत्तरक्षितिजं न स्पृशति एवं प्रतिपर्ययं परमक्रान्ति(२४)र्यावदुपर्युपरि परिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयं याति पुनस्तेनैव क्रमेणापरोहति विंशतिभागाधिका क्रान्तिर्यावत्तावत्कालं रविः सततं दृश्यः तावद्दिनमेव अनयैव युक्त्या दक्षिणगोले क्षितिजादधःस्थोऽर्कः सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ षण्मासं दिनम्" प्रमि० ।

तैनाल दैवे सौम्यायाम्यार्द्धैनरात्रिमान वर्षे ।
तत्रस्थं सुपर्दा सितिजत्वमिव तथा च देवानाम् ।
भचक्रार्धो भचक्रोऽर्द्धं यतो ग्रहौ भचक्रस्य ।
भचक्रार्धे क्षितिजायुत परितो भचक्रसाक्षिणम् । तत्र
क्षितिजा प्रथम चक्रार्द्धम् भवति मास इति सि ।
चक्रमध्यादेवे दक्षिणीया स्वायत्तत्वनाय ।
तत्र सरावाचयन मङ्गलं क्षितिजस्यार्धिभिः षष्ठी
दिनम् । दिनोत्तरार्द्धं दिनमेव तथा निशा यथा मनु
कर्वालिनाय मनु । स्वाभ्यायरोहणि वै अयेन
देवेन वर्षेतरोत्तमीया यानि तत्र पक्षे च देवेषाम
दिनव निमेषती दिनम् ? इति च । मार्गशिरादौ न
चेतनवनिवायत च पितादेवर्ष्यं पितृणाम मासम् यत्र च
देवाः तोऽहं कुर्वन्ति देवैः ता भवेत उत्तरतोऽहं कुरु
इति च तस्मात् इति भवेत् । स्पष्टार्थं इति च चौर्यस्थिता
'खगोलिराशिमण्डलात्सौम्यात् दर्शनीया च क्षितिजो
यमम । सौम्य वर्षे च मरुत तत्र चन्द्रमसा मयि चौरा
या । सितिज्ञात्मवलयावतः स्वमण्डलात्तरत तदा-
याम् । भावि तु यस्य सत्रार्द्धं निर्वाहिता रजनी चतको
च वा । चक्राचैर्व्यर्थितात्रसितवार्धिसिद्धान्तावलम्बनात्तरम् ।
सौम्याकाले नर्व यस्ये निमेषं नाडिकां सतपसु इतिवेचे च ।
यदीर्घा दिनराशिलकोे निशादिनस्याय इत दिनेषु
बसीसार वर्षेषु तर्पी अमीरुपायारदं मे चाह । कुरु
मासे युगे च यथा चक्रं तथा निशा अमिहत
मार्गिनाय इति सि । निशादिनखोटायनावलापाय ।
"दिनार्द्धं याते निशोदय आय कुलाटीमिनिमाय-
मनि । भवन्ति नित्यं नियतकालोऽर्थं एवं मतोऽयाय
या दर्श कोकाय । भावोत्तराय निशोदयाय तयाशि-
मोच आय सौर्यनाशायाम् । अथ रवि चक्रलौल्यम् इति
एवं रवेर्भ्रमण एव विरिञ्च् इति सि ।
यदीर्घा देवक्षितेन राशिमेषाद्य चक्रोदितासुदिनाय ।
मुञ्जुनगरता (१२११/१) चर्तावा यस तत्र निशो
महाय । स्वादे न नवतो भवार्द्धेन दिनं च वर्षितो
वर्धोदितो । यथा याह चतत्राशिर्वासिता (७८११/४)
तस्य दक्षिणायनस्य न च । स्वादेन च सुपायमान
वर्षेता चन्द्रदिन च यस्मै । यत्र तैत्र चर्षिता (८)
सर्वात्मयान वापुनर्निशी चद्रायन । चतुर्थे च मध्यं
प्रमाणेषं यथा चन्द्रिका क्षितिजादिदम् इति
सि । अयवशौऽश्विन्ये अमापिना माणित्यत्य च

आचामार्धदिन चक्रमेव यत् स्वादिना चक्र-
दिन च । यत्र दक्षिणायनाभिलिखो उत्तरायणे
वर्षिता (४८१/१४) यत्र चतुर्थवारी क्षितिजस्यक्षितिज-
मेव भवन् वर्षितमी कुर्वीत । (तेन दैवाते च
चत्तरायणम् च सौ भावो रात्रि निशा इव मास
दिनम्) । यतस्तुरावे यथा चर्तावी च दिनानि
सौ भावी रात्रि निशा इवाया दिनम् । यत्र प्रभाव-
मार्गे वियदखिलमण्डलप्रति चन्द्रदयनयसिता(भ्यात)
वर्षाकासत्र दक्षिणादिनस्य क्षितिजादौ स्वादि
चर्तादि । "तैन देवानां दक्षिणादिक्षितिजनिशायनावरोषासा
रात्रिनिशा चन्द्रोचरादिनम् । देवानां तु निशामेव
यथा दिनराशी । यत्र चेदी वर्षितं ८ चर्ताचात्मप्रस्ता
दिन चर्तोचेनादिनवस्रयी त (तैन वैलादिनादि
चर्तानिया चन्द्रायणायात्र दिन निशा रात्रि ।
चतुं सुबादिचरादिनिमिषत्वाचिता चन्द्रावादेवानां दिनं
निशा रात्रि) चतुं अमोघे आवलि यदि चन्द्रो
भवि । "दक्षिणेनाभिता अयोदशिकी भवित
चतसीतचचामी । सौ मायादिनचरस्तस्य वे वेदाया च-
मतचयमावन्ता इति सि । नाडत्मचं पत्नीयस्तु भवं
दिनाचेत् तत्र भेदा ये चर्वाचांशेषांचोा वै यावे
चचांता । यत्र ता दिनादिनाई देवानं वर्षोवचा
मासं स्वाचर्वाचा इति युविसुधवत् भवि । चतुरा-
मुदयाचारवविवाहेदनाय वतन वैत्रामेदि वर्षेन
तैन यत् चतुर्षसियुवयादि तैन च । राशिचार्वचरस्तं
सुचायुर्वेय यथा यत्र निशायु मृत्तै राशिर्वेच चर्तीच
चोदि तैन चतुर्थेत्यां नादिते देवमीनानाडवारु प्रवा
सौ राकारमा वे कुवादीनावरवाचे वैनादीवालवत
रचय । यत्र चायवत्र क्षितिजाचादि चवत वर्षि
चायमन यतो राज्ञोपरवयनावत वौनादेवसुजलातसा
चतस्त्री दशानी निशेनाय भवि । यत्र चमकत
वा निशो ६४ चवादव नेत्रचनरायादवाच । चान्द्र-
क्षितसमान्वयोदित वेन चत निशो भवेच । भवि-
चने वरवाचिचावादिच वचयत् देवच रायवा
चतोवया देवच वद्य चवविता देवन वाचायुरचाव
चवचय वा वसिताचवा दवा च राम डागतो-
दिशोदति चातदेशोतादचतं क्षितिजं च च वाचि चतो-
रास्रत क्षितिजोचसचरचोत्तर इति चातुं चवचन
कुवावरचादिवचायु चैत चवतु भवि ।

कालविभागाः सि॰शि॰ दर्शिता यथा । "गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षड्भिः पलं स्यात् घटिका खषड्भिः । स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षम्" "एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः, तथाच "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः" इति छन्दःशास्त्रप्रतिपादितम् यच्चाक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तदपि गुर्वक्षरं ज्ञेयम् । गुर्वक्षरस्योच्चार्य्यमाणस्य यावान् कालस्तावत्कालेनैकोऽसुः प्राणः प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्या घटी । घटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेको मासः मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" प्रमि॰ । भचक्रविभागमाह "तथैव विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" ।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू॰सि॰ उक्ता यथा

"ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव । चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः । बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" सू॰सि॰ । "अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघटना । षष्ट्यब्दं प्रभवादिषष्टिवर्षं जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पतिमध्यमराशिभोगात्मककालेन प्रत्येकं ज्ञेयम् । अन्यैरवशिष्टैर्ब्राह्मदिव्यपित्र्यप्राजापत्यैः । नित्यशः सदेत्यर्थः । व्यवहारो नास्ति । तुकारात् कादाचित्कत्वेन तैर्व्यवहारः" र॰ना॰ । अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू॰सि॰ । "अहोरात्रमानं सौरेण ज्ञेयम् । प्रात्यहिकसूर्य्यगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः । षडशीतिमुखानि वक्ष्यमाणानि । च समुच्चये । तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयनं विषुवत् । च समुच्चये । संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्य्यविम्बकलासम्बद्धा सौरमानेन" र॰ना॰ । अथ षडशीतिमुखमाह "तुलादिषडशीत्यङ्गैः षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु" सू॰सि॰ । "तुलारम्भात् षडशीतिदिवसानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति । तच्चतुष्टयं षडशीतिमुखस्य चतुःसंख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेव वक्ष्यमाणा भवति" र॰ना॰ । "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" सू॰सि॰ । "धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखं, मीनराशेर्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखम् । चकारः समुच्चयार्थकः प्रत्येकमन्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीतिमुखं कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुखम् । अत एव तुलादितः षडशीत्यंशो गणनया येषु राशिषु भवन्ति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसंज्ञाः संक्रान्तिप्रकरणे माहितिकैरुक्ताः" र॰ना॰ । अथ षडशीत्या गणनया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्त्वा भगणपूर्त्त्यर्थमवशिष्टांशान् षोडशानि प्रशंसया इत्याह "ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" सू॰सि॰ । "ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौरभागसमानि तानि षोडश । तुकारात् पूर्वदिनासमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि । अतिपुण्यानीत्यर्थः । तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि अक्षयमनन्तफलदं भवति" र॰ना॰ । "अथ राशित्रयभिन्नक्रान्तिवृत्ते चत्वारि स्थानानि पदसन्धिस्थाने विषुवायनाख्या प्रसिद्धानीत्याह

"भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰सि॰ । "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं विषुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्याससूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ अथ तुल्यान्तरौ चेत्यर्थः । अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादिरूपम् । च समुच्चये । तेन समसूत्रगं ता विषुवायनाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भगवच्चतस्रश्चतुःसंख्याकाः प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः । एवकारादन्यराशीनां निरासः । तुकारात् तासां समसूत्रस्थत्वेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वे नाम भिन्नमित्यर्थः" र॰ना॰ । अथायनशिष्टनामादिस्वरूपमन्यदप्याह । "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰ । "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । अवान्तरालानां चतुःस्थाने संक्रान्त्याद्वद्वचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः राश्यादिभागे ग्रहाणामाक्रमणं मार्गद्वयं भवति । तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि मेषाद्य-

[illegible]

एतावित्यर्थः । विभागत क्रमेणेत्यर्थः । तयो पितृणामहोरात्रयोर्मध्ये ऽर्द्धे भवत । दर्शान्ते पितृणां मध्याह्नः, पूर्णिमान्ते पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः । अर्थात् तत्पादस्यार्थे दिनमारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्थे दिनान्त इति सिद्धम्" र०ना० । अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमान प्रसङ्गान्माससञ्ज्ञां चाह "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्र दिनमुच्यते । नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगत ।" "नित्यं प्रत्यह भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतपरिभ्रमं साध्वम नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानवैः कथ्यते नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरास भचक्रभ्रमणस्यानुपपत्तेः । माससञ्ज्ञा नक्षत्रनक्षत्रनाम्नैव । पर्वान्तयोगत पर्वान्त पूर्णिमान्त तस्य योगात तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसञ्ज्ञया मासा । तत्कालान्ते अथवास्या पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः । तथाहि यद्दर्शान्तावधिकचान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञ । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्र । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठ । आषाढासम्बन्धादाषाढ । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावण । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपद । अश्विनीसम्बन्धादाश्विन । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिक । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्ष । पुष्यसम्बन्धात् पौष । मघासम्बन्धान्माघ । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति" र०ना० । तत्र पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० । नक्षत्रसंयोगाधीनेति निमित्तसप्तमी । कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्र कथित कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिक । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौष । आश्लेषामघाभ्यां माघ । चित्रास्वातिभ्यां चैत्र । विशाखानुराधाभ्यां वैशाख । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढ । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिकस्यादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपद । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुन । चकार समुच्चये इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय क्रमम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विन । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपद । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" र०ना० । अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवृहस्पतिवर्षाण्याह । "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू०सि० । यथा पौर्णमास्या नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तद्वेति समुच्चयार्थकम । वृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यायामित्यर्थः । चकार पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थक । योगो दिननक्षत्रसम्बन्ध कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपञ्चदश्याममावास्यायां वृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्ष कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसञ्ज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु मृगपुष्यमघापूर्वफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढश्रवणपूर्वाभाद्राश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्ध प्रागुक्तो बोध्य । पञ्चदशे इत्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्र तत्सञ्ज्ञ वार्हस्पत्य वर्ष भवतीति तात्पर्यम् । वहिरापन्त्य ऽस्तोदयशराह्वर्षोक्ति पदमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गतो 'येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति' र०ना० अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह "उदयादुदयं भानो सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" सू०सि० । सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मक तत् सावनं मानमुक्तम् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि चतुर्युगाद्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति । यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" र०ना० । अथ व्यवहारान्तरमाह । "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते" सू०सि० "सूतक जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्य चिकित्सितचान्द्रायणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णय । दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वरा । तथा ग्रहाणां मध्यमा गतिर्मध्यमा । तुकारात् स्पष्टगतेर्निरास तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धाभावात् । एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रह

[illegible]

क्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरालवृत्तैकदेशे स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिसम्बन्धैरपक्रमैः खेटापक्रमानीतैश्च स्वगुणैर्मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः । तिस्रः क्रान्तिज्याः पातनिर्मिता वृत्तरूपा कक्षा । अपक्रमात् । अपमन्तस्योपसर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत । शिल्पज्ञगणकोः विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः । कर्कादीनामाह तास्त इति । मेषादिकक्षा निबद्धा कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यत्यासात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेः, वृषान्तवृत्तं सिंहादेः, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाह तद्वदिति । तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्विनां तिस्रः कन्यादिवद्युक्ता कक्षाः तत्रैव वृत्तैकदेशराशिक्रान्त्यग्रैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोलाश्रिता । विषुवद्वृत्ताद् दक्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबद्धा कार्या । गणकेनेति शेषः । मकरादीनामाह । स्वमादीनामिति । विलोमत उत्क्रमात् तुलादिकक्ष्यवत् कक्षा मकरादीनां भवन्ति । धनुरन्तवृत्तं मकरादेः, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेः, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षानिबन्धनमाह । कक्षाधारादि त । भानामश्विन्यादिनक्षत्राणां विमानसत्त्वबिम्बानां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां नक्षत्रभुक्तस्पष्टक्रान्तिरुत्तरा तद्वृत्तानामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्पष्टक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः । द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिशब्दो याम्योत्तरमण्डलक्रमेण समन्वयार्थकः । कक्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । कक्षाः स्वस्पष्टक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबध्नीयात् । अन्येषां नक्षत्राणामाह अभिजित इति । अभिजिद्ब्रह्मविश्वस्य सप्तर्षीणामगस्त्यनक्षत्रादीनाम् चकारोऽनुक्तसमुच्चये । तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनप्रकारस्तु पश्चादिति मध्य इति । सर्वासामेककक्षाणां मध्ये तुल्यभागेऽमाधारवृत्तमध्यप्रदेशे । एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । मेषुवती कक्षा विषुवसम्बन्धिनी वृत्तरूपा सुस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा शिल्पज्ञः कक्षां निबध्नीयादित्यर्थः । विषुवद्वृत्तात् स्वस्पष्टक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नीयादिति मिथुनटीकार्थः" र० ना० । अथ गोले मेषादिराशिसन्निवेशं सार्धश्लोकेनाह "तदाधारयुतेरूर्ध्वमयने विषुवद्वृत्तम् । विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् । क्षेत्राण्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्" सू० सि० । "तदाधारयुतेस्तत् विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युते सम्पाताद्रूर्ध्वमुपरि । क्रान्तिमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवत अतोर्ध्वपदसञ्चाराधारवृत्तमूर्ध्वाधर न्याय्यं न तिर्यग्-न्मण्डलाकारम् । तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्वमधश्च यत्र सम्पातस्तत्रेषु सम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमध सम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति । अयनाद्विषुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वमधोयोजनविपरीततायां यथासम्भवाद्विषुवद्वय भवति । तात्पर्यार्थस्तु तिर्यग्वृत्ताकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति । अथ राशिचक्रस्य सन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति । विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिर्भागैर्गणितैर्भगणसञ्चाराद्राशिचक्रस्य सन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिरहोरात्रवृत्तानुकाराधारवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम् । एवमयनविषुवत्स्पष्टरीत्या तदन्तरालवृत्तानि क्षेत्राणि स्थानानि बुधो गणकः प्रकल्पयेदद्वयेत् । यद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवत्स्थानात् अहोरात्रवृत्तादर्वाक् प्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवत्स्थाने कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्धिस्थाने धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति व्यक्तम्" र० ना० । नतु गोले दृश्ये द्वा-

[illegible]

द्वयोः क्षितिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षितिजवलयमाह "कक्षोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम्" सू० सि०। भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वादेशेभ्य ऊर्द्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये तादृशभूगोलस्याद्धोर्ध्वखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजवृत्तं स्थिरं सम्यक् कार्यमिति भावः" र० ना०। अथैनं दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वास्य स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा प्रकारमाह "वस्त्रच्छन्नं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम्। अमृतस्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम्" सू० सि०। "बहिः गोलोपरीत्यर्थः। गोलाकारेण वस्त्रेण छन्नं छादितं दृष्टान्तगोलम्। चकाराद्वस्त्रोपरि तत्तद्रेखाङ्कनं कार्यम्। लोकालोकेन वेष्टितं दृग्गोलमध्यस्थवृत्तेन क्षितिजाख्येन संसक्तम्। अपि समुच्चये। एतेन क्षितिजं वस्त्रच्छन्नं न कार्यं किन्तु वस्त्रोपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भवति तथा कार्यमिति तात्पर्यम्। अमृतस्रावयोगेनैतादृशगोलं कृत्वा जलप्रवाहाघातेन कालभ्रमणसाधनं षष्टिघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्य्यं स्वयंवहगोलयन्त्रं कार्य्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्त्रच्छन्नं कृत्वा तदाधारयष्ट्यग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिच्छिद्रनलिकयोः क्षेप्ये। यथा यष्ट्यग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात्। ततो यष्ट्यग्रपश्चिमभागगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याघः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम् अन्यथा गोलवृत्तान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पत्तेः। आकाशाकारतासम्पादनार्थमपि वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम्। इदं वस्त्रमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तुना मधूच्छिष्टादिना लिप्तं कार्य्यम्। क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा परिखारूपा भित्तिः कार्य्या। परन्तु दक्षिणपश्चिमभागस्थले छिद्रो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः। पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽस्य कार्य्यः इत्यादि स्वबुद्ध्यैव ज्ञेयमिति" र० ना०।

सि० शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा "कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजामृज्वीं सुवृत्तां ततो यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः। यष्टीयास्वग्निमौर्व्यमुक्तपञ्जरेऽज्याशुभानां दृढान् गोलांस्तत्परत अधो च नलिकास्थौ खदृग्गोलकौ" सि० शि०। "आदौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदर्द्धस्थाने तत्र प्रोताम् अपृथ्वीं सूक्ष्मां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिश्चन्द्रादीनां गोलान् यष्ट्यां सदृढान् बध्नीयात्। तेषां बहिर्नलिकास्थौ खदृग्गोलाविति साधारणेनोक्तम्" प्रमि०। इदानीं सविशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च निदिशोर्वलयद्वयं च। ऊर्ध्वोत्र एवमिह वृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे" सि० शि०। "एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतुष्टयमूर्ध्वाधोरूपमावेष्ट्य तदर्द्धे वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत्। अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम्। दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत्। इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरक्षितिजसङ्गमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पलभवैः क्षितिजादधःस्थे। सौम्ये कुजादुपरि चाप्यथ तैर्ध्रुवे च तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि० शि०। "समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ सम्पातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च लग्नं यद्विबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम्। दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः। इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽक्षभागैः। अधश्च तैरुत्तरतोऽपि तच्च घटीमनाडीवलयं विदध्यात्" सि० शि०। "तयोरेव पूर्वापरसम्पातयोर्विलग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽधःस्वस्तिकादुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम्। इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि०। "ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं खगं दृग्वलयं वदन्ति। कृत्वा परिभ्राम्य च यत्र तत्र नेयं खगो गच्छति यत्र यत्र" सि० शि० "खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं खगं दृग्वलयं कार्यम्। तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम्। यथा खगोलान्तर्भ्रमति। यद्येक एव खगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम्। यो यो खगो यत्र यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्यावलम्बादिकं दर्शनीयम्। अथ वा पृथक् पृथग्ग्रहे दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तत्राष्टमं वित्रिभलग्नस्य। तच्च दृक्क्षेपमण्डलम्। अथ विशेषमाह" प्रमि०। "प्रोतं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथाद्यं। दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" सि० शि०। व्याख्यातमेवेदम्। इदानीमित्र

[illegible]

[illegible]

द्वयोर्द्धं क्षितिजस्थानं विना दुर्बोधमित्यत आचार्येण नि-
जमवदयमाह "तयोरर्द्ध स्तम्भ स्थान मध्ये क्षिति-
जमण्डलम्" सू॰ सि॰। भूगोले स्तम्भ कील स्थान भू-
प्रदेशैकदेशमण्डलमुपरि सर्वदेशेभ्य ऊर्द्ध तथा भगोल
मध्ये ताराभूगोल ऊर्द्धे द्वावपि दृक् च तत क्षि
तिजवृत्त तदनुरोधेन दृग्गोलस्य क्षितिजवृत्त स्थिर
वक्तं कार्यमिति भावः" र॰ ना॰। अनेन दृग्गोल-
चिह्नं तथाच स्तम्भ एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा
महाप्रोक्त "वंशस्तम्भं भ्रमयापि गोलाग्रोदधि मेद
नम्। स्वरतमायथोचेन कामान्दनगमारभमम्" सू॰ सि॰।
"वहि गोलोपरीचर्म। गोलाग्रतेष वक्रेण उक्त
दर्शितं दृग्गोलम्। भकाराद्द्वयोपरि नगद्वामाना-
महन कार्यम्। गोलार्द्धादेन वेष्टित दृग्गोलमुपरिस्थ-
दृतेन क्षितिजाख्येन सङ्गतम्। स्थिर नगश्चे।
एतेन क्षितिज वक्तच्च न कार्यं कि तु यन्त्रोपरि
क्षितिज गोलगमन केनापि प्रकारेण स्थिर यथा भ
वति तथा कार्यमिति तात्पर्यम्। यन्त्रतायथोगैता-
दृग गोल तथा जलप्रवाहाद्योपातेन कालभ्रमणसा-
धन परिमाणघटीभिर्दृग्गोलस्य भ्रमण यथा भवति
तथा साधन कारण कार्य्यं व्ययकगोलयन्त्र
कार्यमित्यर्थं। एतदुक्त भवति दृग्गोलयन्त्रवक्त्र
तथा तदाधारयष्ट्र्यो दक्षिणोत्तरभित्तिक्षितिजमितयोः
क्षेप्ये। यथा यष्ट्रय ध्रुवाभिमुख स्यात्। ततो यष्ट्र-
पर्नु मार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याधःपयाह्लागे
पातोऽपि यथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव यन्त्रप्रकारस्त-
क्रम् अन्यथा गोलप्रत्यागारप्रकाशमार्गेण तत्तापातद-
र्शनभ्रमेण चमत्कारानुपपत्ते। आकाशाधारताप्रमा-
दनार्थमपि यन्त्रप्रकारस्तक्रम्। एद यष्ट्रमाभ्रं यथा न
भवति तथा चिक्कणवस्तुना भस्मादिना लिप्तं कार्य्यम्।
क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
परिखाद्या भित्ति कार्य्या। परन्तु दक्षिणपश्चिमभाग-
स्थल शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्ते।
पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽवश्यं कार्य्य
इत्यादि स्वबुद्ध्यैव ज्ञेयमिति" र॰ ना॰।

सि॰शि॰ अत्र विशेषोऽभिहितो यथा
"कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजामृज्वीं सुवृत्तां ततो यष्टी-
मध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः। गोली-
याश्रयगोलमुपानमारेद्याभिभामां दृढान् गोलां-
स्तानुपरि नयो च भचक्राख्यौ खगगोलयो" सि॰शि॰
"आदौ शलाकामयौ यष्टि लग्नौ तदर्द्धस्थाने तत्र प्रोताम्
अपृथ्वीं पृथ्वीं शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिर्द्वन्द्वा-
दीना गोलान् यष्ट्या द्वयं दृढान् बध्नीयात्। तेषां बहि-
र्भचक्राख्यौ खगगोलाविति साधारणोऽर्थोऽस्य" प्रमि॰।
इदानीं खगोलमाह "पूर्वापर विरचयेत् सममण्ड-
लाख्यं याम्योत्तर च निजगोलयुगद्वय च। अन्यत्र
चतुर्दिक्षु वृत्तचतुष्कमितरद्बहिश्च तिर्यक्परं क्षितिज-
संज्ञ" सि॰शि॰। "एक पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तर तथा
कोणवृत्तद्वयमेव वृत्तचतुष्टयमूर्द्धाधोरूपमाबध्य तन्मध्ये
वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत्। अत्र याम्योत्तरवृत्त
उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरे एक ध्रुवचिह्न कार्यम्।
दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत्। इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि॰
"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवै
क्षितिजादधस्ते। सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे
तदुन्मण्डलं दिननिशो क्षयवृद्धिकारि" सि॰शि॰। "सम-
वृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ सम्पातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च
यत्र वध्यते तदुन्मण्डलम्। दिनरात्र्योर्वृद्धि-
क्षयौ तद्वशेन भवत। इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि॰
"पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽक्ष-
भागै। अधश्च नैरुत्तरतोऽक्षिस्थ च यष्ट्रास्य नाडीवलय
विदध्यात्" सि॰शि॰। "तयोरेव पूर्वापरसम्पातयोर्विलग्न
तथा याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽध स्वस्तिका-
दुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्त निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम्।
इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि॰। "ऊर्द्धाधरस्वस्ति-
ककीलयुग्मे प्रोतं स्वदृग्वलयं वदन्ति। तस्या परि-
भ्राम्य च यत्र तत्र नेय खगो गच्छति यत्र यत्र" सि॰शि॰
"खस्वस्तिके चाध स्वस्तिके चान्ते कीलकौ कृत्वा तयो
प्रोत दृग् दृग्वलय कार्यम्। तत्तु पूर्ववृत्तेभ्य किञ्चि
न्न्यून कार्यम्। यथा खगोलान्तर्भ्रमति। यद्येक एव
खगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम्। यो यो खगो यत्र
यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग-
ज्यावृद्ध्यादिक दर्शनीयम्। अथ या पृथक् पृथग्गो
दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तत्राप्तम् पिण्डिभलग्नस्य।
तस्य दृक्क्षेपमण्डलम्। अथ विशेषमाह" प्रमि॰।
"प्रोय तदेवाखिलखेचराणा पृथक् पृथग्वा रचयेत्
तथाद्यौ। दृङ्मण्डल वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्य-
मिद वदन्ति" सि॰शि॰। व्याख्यातमेवेदम्। इदानीमेव

[illegible]

[illegible]

मध्यस्य तस्योपलम्भसम्भवात् । उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति । ननु कथं तद्गुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं यन्त्रबलात् सम्प्रत्युपलब्धश्च । अत एव तस्य गतिरत्यल्पत्वाद्गतम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि पौरुषसिद्धान्तोक्तागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिकं कथं तैर्नोक्तं । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे उपलब्धिमानेनागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि मन्दस्पष्टेनोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । बहुभिर्वर्षैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तदनुगम्यमाना वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । मन्दे व बहुवर्षैरपि भगणे स्थान्येन स्थानान्यागच्छन्ति तदा कल्पगतं मानाभ्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन यदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिं परीक्ष्य शास्त्राणि करिष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिः समादृतोऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा सम्प्रत्याद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्कर्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह" सि० शि० । "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि यतो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् क्षेपरता यतोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलविलोम कृतः स्फुटात् तेन युतात्ततोऽतः । चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" सि० शि० । "तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः संपाताः क्षेपपाता न ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य । एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातं प्रक्षिप्य । यथा न ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते । एवं विक्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽतो गणितागत पात मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेप साध्यते । शेषं स्पष्टम् । इदानीं बुधशुक्रयोर्विशेषमाह" सि० शि० "ये चात्र पातभगणाः पठिता ज्ञशुक्रयोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः । स्वल्पाः सुधीभिरुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चलात्प्रोज्झ्यः किल केन्द्रमिश्रौ केन्द्रे सपाते तु परस्तु योज्यः । अतश्चलात् पातयुताद्भुजज्या सुधीभिराद्यं परिचिन्त्य कल्प्या । स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" सि० शि० । "ननु बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुति केन्द्र कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये "बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवति । अस्योपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति" । चतुर्वेदेनाप्ययमध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् । उच्यते । येऽत्र बुधशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तश्चक्रभगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः "अतोऽस्य भगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः" । शीघ्रोच्चाद्ग्रहे शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुल्यशोध्यक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् ।

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । ग्रहच्छायाधिकारे "सितबुधपातौ स्फुटौ स्वचलकेन्द्रयुक्तौ" इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृतमित्यर्थं इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पातेऽस्य देयम् । यतोऽत्रापि पातशीघ्रचलकेन्द्रं मध्यग्रहोनशीघ्रोच्चस्य भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तम् । तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विभक्ताः, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन ३६० अंशैः, २१६०० कलाभिः, १२९६००० विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम्। भचक्रद्वादशविभागो राशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः। तेनैकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८००० विकलाः सन्ति। मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः। तेन सपादनक्षत्रद्वयेनैकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२० विंशतिकलाधिकत्रयोदशांशाः सन्ति। तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपादश्च ३।२० मेषः। कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १०। रोहिणी १३।२०। मृगशिराद्यार्द्धञ्च ६।४०। वृषः। मृगशिरोन्त्यार्द्धम् ६।४० आर्द्रा १३।२०। पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १०। मिथुनम्। पुनर्वस्वन्त्यपाद ३।२०। पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२०। कर्कः। मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी १३।२०। उत्तरफल्गुन्याद्यपादश्च ३।२०। सिंहः। उत्तरफल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १०। हस्त १३।२०। चित्राद्यार्द्धञ्च ६।४०। कन्या। चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वाति १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयञ्च १०। तुला। विशाखान्त्यपाद ३।२० अनुराधा १३।२० ज्येष्ठा च १३।२०। वृश्चिकः। मूल १३।२०। पूर्वाषाढा १३।२० उत्तराषाढाद्यपादश्च ३।२०। धनुः। उत्तराषाढान्त्यपादत्रयं १०। श्रवण १३।२०। धनिष्ठाद्यार्द्धञ्च ६।४०। मकरः। धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४०। शतभिषा १३।२०। पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयञ्च १०। कुम्भः। पूर्वभाद्रपदान्त्यपाद ३।२०। उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२०। मीनः। उत्तराषाढायाः शेषपादश्रवणाद्यपञ्चदशघटिकाचतुष्टयस्याभिजित्सञ्ज्ञा किञ्चित् कार्य्यार्था। तस्य स्थानादि १८७ पृ० उक्तम्। एते च राशयः नक्षत्राश्विन्यादयश्च यथा पूर्वसंस्थिता तेषां स्वरूपमश्लेषाशब्दे ४९९ पृ०, विक्षेपा ध्रुवकाश्च २४२२ पृ० दर्शिता। वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा विभक्तानि मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि। २७ विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि। ३६० विभक्तानि च अंशस्थानमानयोजनानि। २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि। भचक्रस्य शून्याद्यूर्द्ध्वस्थत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यूर्द्ध्वस्थत्वम्। भचक्रवत् भूगोलस्य तावद्द्वादशकलाद्यात्मकतया भूगोलात्मकलादिस्थानकल्पनमध्येऽप्यस्य निवेशने नक्षत्रकक्षायामंशकलाद्यात्मकस्थानेषु कक्षापातान्तरस्य निवेशने च तन्मध्यस्थानां नक्षत्रादिरूपाणामंशकलादिस्थानविभागः भचक्रकलादिस्थाना-धारणानां तत्सङ्गतांशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम्।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघना क्रमेणाधोऽधः स्थिता। ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्धगामिनि आवहनाम्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवायुवशस्याभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति। तदधः भकक्षायाः समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः। भूगोलशब्दे विवृतिः। सङ्क्षेपेणेह किञ्चिदुच्यते। स च ब्रह्मणो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधार एवाकाशे स्थितः। तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिरासेन २४२२ पृ० समर्थितम्। भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगोलादूर्द्ध्वाधोनिर्गतः। तत्र ऊर्द्ध्वस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम्। स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव। स च पृथिव्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः। मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु सप्तद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूवृत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि। यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी। दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी। उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी। ताभ्यः पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः। असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः। विषुवस्थः सूर्य्यः तासामुपरिगो याति। तासु च विषुवच्छायाभावात् नास्ति न वा तदपेक्षयाऽन्यत्राक्षोन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्वोन्नतत्वात् दृश्यत्वात् तासां निरक्षेति सञ्ज्ञा मेरोरुपरिस्थिते ध्रुवतारे, पूर्वस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिजलग्ने दृश्येते। तत्स्थानात् उत्तरां गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजस्थानादुन्नतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति। एवं दक्षिणां गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूपृष्ठेनाच्छादनम्। भूवृत्तस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अक्षांशाः। तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः। यदि ९० अंशे १२५६ योजनानि तदा १ अंशे किमिति। किञ्चिन्न्यून १४ योजनम् एकोंऽशः। सौम्ययाम्ययोः सूर्य्यस्य भूपृष्ठपृष्ठदर्शनाय एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४। तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्य्यस्य तयोर्द्वयोरुपरिगमनम्। अवन्ती च लङ्कातः क्षितिपोत्तरभागे २०१४ योजनान्तरे स्थिता। तेन तत्र २२।१/२ अक्षांशाः।

कला ३।१।८ च मार्गादिते ५। सौम्यमार्गादित्वैवमन्न स्थित्वैवोत्र न। एवं चतुराधनाम्नो भवति। यतः पूर्वाह्णे मध्याह्ने मनुषत्वस्वानत्वैवेति। रविभ्रम निरक्षेप्युपरि मध्याह्ने भवति दैवाद्ध्रुवाख्यात् मानादिककला निरक्षेपे विभिन्नभवनेषु च दृश्यते। रविभ्रमधनुःक्षायमेव निरक्षाये यत्र उत्तराध्रुवाद् विभिन्नभवनस्य दृश्यते। यत्र प्रथमे मेषादिषु तत्रोद्गत तुलादिषु च दक्षिणभावगताः दैवैः मेषादिषु च दृश्यते तुलादिषु तु भूम्यो भावादयात् न दृश्यते। दक्षिणमेव सदा तुलादि भवनैव दृश्यते मेषादिषु तु भूगोलभावादयात् न दृश्यते। अतो मेषादिषु राशिषु प्रथमा दैवानां दिवस् [illegible] हिमनात् तुलादि षट्राशिषु प्रथमा रात्रि पूर्वार्धेण सौम्य-भावेन रात्रिभावात्। दैवानां तु तुलादिषु राशिषु प्रथमा दिवं मेषादिषु राशिषु प्रथमा रात्रि। निरक्षदेशात् सौम्यभागमे ६६ च मार्गादितेषे तु दक्षिणभागे एव दिवसं रात्रिश्चैति अहर्निशि। पूर्वार्धं यदा दर्शनात्। तथाहि पूर्वापरयोरिव याम्यसौम्ययोरपि चलन ८ भागस्य भार्गवान्तरात् सौम्याक्षयोः १३ च भवनाचैव दृश्यते भवनान्तर सौम्य ६६ च मार्गादितेषे भवनात् याम्य २३ च भवनं भवते-स्थितावपि विधिवत् ८ दृश्यते च मार्गादिपरिमाणात् रविभ्रमणा। एवं याम्य ६६ च मार्गादिमध्ये भवति सौम्य २३ भागस्य भवेदोपरि वियोक्षा ८ च भवनस्थात्। सौम्ये निरक्षभावात् ६६।।८ भागमार्गादितेषे षड्भवनराशी न दृश्यते। अत षड्भवनस्य ते ही भावी यत्र रात्रि निरक्षस्य भावा दिवम्। याम्ये तु षड्भवनेष भवति ते च दृश्यते भवनेन भवविषुवत्पर्यन्ती ही भावी रात्रि विभाग भावा दिवम्। निरक्षात् सौम्य ६६।।८ च मार्गादितेषे रविपर्यन्तरादिषु न दृश्यते। तेन अनुष्ठानविधाद्भवनीया रात्रि। विषा भवी भावा दिवम्। याम्य तु निरक्षात् तथा मार्गादितेषे तथा दिव्यत्र न दृश्यते। भवनस्य दक्षिणभ्रमणे भावा रात्रि। विषा भवी भावा दिवम्।

सौम्यभावात्पररत्नो भवनान्तरं निरक्षं तत्र निरक्षो वस्तनम्। तथा मत्र च विषाया विषुवत्तात् ६३।१८ प्रमाणे माप् भवत् या दौभयं भवति भवति भवत् १२७८ दर्शितम्। भवनभवनस्य मद्यमान्तरमादि भवि विधते। दत्तमेव भवत् ५। च भवनात् तेन विषुवत् भवनांश भवप्रभवान्तराय। अनुमेयवती च भाव्यदनामकाय। सद्गुणमेव दयोः भवानाजान्वर-विभवनानाहवपि विषय। दत्तमेव सौम्यवती दर्श विभवनार्थं भवानवनीने तत्र विभवनानम्। एवं विषु-भावनाभानिमान् भवादिकालवपि विषय। मध्य दिवा सौम्यभावमेव। सौम्यवर्षात् भवा-भवनीय भाव सौम्य भावान्तरात् सौम्यवर्षा भाव भाव्य। यतो भवनये दैवाद्धयोर्दिनराशि विभाग इत्यादिभावप्रासोम्योषि प्रभावा। यत्र मैषमादि विषुवत्वरिय भाव्य सौम्यावन विभवना भवनम् अनुभवति भाव्य भावानन्त सौम्याय विशेष्ठ भवावधवाचनका भवतीव भवोन्नत सौम्य सौम्यावन दत भवावतौभिनात् भावावयं भवि भवान भवार्धमति दि विश्वेषु। दृश्यते सौम्य भावद्भर्तिस्थभावे च पूर्वापादिनिर्णयः। पूर्व प्रवेश मैषदौ सौ रात्रि ८ भवन विषुवन्नामकर्मांश भवतीवयाद्गोषु दैवानां पूर्वार्धं भवादर्यति विषम-भवनीयानु भवानमावाद्भवरोषु भवनात् म। एवं भवानवनीयान् भवन्मनीयान भावनु भवनु दैवानां भव पूर्वे भवादवति भवोदयानीयात् सौम्यवर्षा भवन् भवनु च भवन्तं विधि विधेय।

भिन्नं भार्गविद्वादिषुभावात् भानुवादिनोदमात्। तथाहि भवोऽभानुभवेत्तराम् देवानाम्रैव विवि-भावद्भावाद्या। पूर्व च भवेदित्वमा सद्गीतमां भवनाद्भाव भवनाद्भावे भवदाणस्य विशेषं भावविभावात् भवनाधाद्रव च सौम्यभावनाम्। सौम्यभावात् भवोदेवता भवदिविभवन पूर्व च यत्र भवानी गर्भाभवनसाधनात् गर्भ रात्रम्। दवात्मी भवात् पूर्व भाव भवनीय भवति विषयं वदा सौम्यभाव-विभावेव। तेन भवद्भविद्योदाभवात्भवना भवा-भवनं भवतं तैनां पूर्वदिशा। एतावान्भवित भाव-भवनविद्यां भानुभावदपात्।

निरक्षेया भूतस्य भवद्भवनायचलैव पूर्वाह्ण सौम्यभावी परप्रभावं भावनम्। भूतभवद्भवनमात्। सौम्यभावाद्यदेवे भवतिया पूर्व च द भवतात्

छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। निरक्षात् याम्ये तथान्तराल २३६ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्य्यस्य दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम् उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे, सूर्य्यस्य सौम्ययाम्यस्थत्वेऽपि सदा छायाग्रं विभाजकमेरुमुखम्। तथा च सौम्ये तथाविधदेशे छायाग्रं सौम्यमेरुमुखं याम्ये तु याम्यमेरुमुखमिति भेदः। लङ्कापुरे यदा सूर्य्योदयः तदा यमकोट्यां मध्याह्नः, भारताधस्थे सिद्धपुरेऽस्तकालः, रोमकेऽर्द्धरात्रम्। एवं सर्व्वत्र भूवृत्ते ऊर्द्धाधःस्थितदेशयोरुदयास्तकालौ स्वस्वतिर्य्यक्पूर्व्वस्थितदेशे भूवृत्तपादान्तरिते मध्याह्नकालः, स्वस्वतिर्य्यक्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम्। तदन्तरालस्थदेशानान्तु त्रैराशिकेनोदयास्तकाला वेदितव्याः। इत्थं राशिचक्रस्याभिशभ्रमणात् तद्गतसूर्य्यस्यापि तद्वशात् भ्रमणेन देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था।

निरक्षदेशात् उत्तरमेरुं गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। भचक्रमध्यं च क्रमेण नतं दृश्यते। सौम्यमेरुसन्निकृष्टदेशात् निरक्षं गच्छतश्च उत्तरध्रुवः क्रमेण नतः, भचक्रञ्च क्रमेणोन्नतं दृश्यते। एवं निरक्षात् दक्षिणमेरुं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुव उन्नतः, भचक्रञ्च नतमुत्तरध्रुवस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। ततो निरक्षाभिमुखं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं भवति। तथा भचक्रवायुगोलस्थपूर्व्वापरविषुवद्वृत्ताधःस्थनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिलग्नत्वभ्रान्तिः, तत्र च भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणं च दृश्यते। तेन मेर्व्वभिमुखं गच्छतः क्रमेण ध्रुव उच्चः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम्।

भचक्रस्येव तदधोऽधःस्थानां ग्रहकक्षाणामपि तत्तुल्याय कलाविकलाद्यात्मतयाऽङ्कने महत्या कक्षायाः अंशादेर्म्महत्त्वात्मकत्वम्, अल्पकक्षाया च अल्पत्वात्मकत्वं, तेन महाकक्षायां स्थितस्य यद्बकालेन भगणपूर्त्तिर्लघुकक्षास्थितस्य स्वल्पकालेन। अतोविधौ सर्व्वाधोलघुकक्षास्थितत्वेन मासेनैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्व्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात् ३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम्। एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां भचक्रभ्रमणकालविशेषः त्रैराशिकेन कल्पनीयः। खकक्षादिनामयोजनमानि अधोऽधःस्थग्रहकक्षानामयोजनानि च सू०सि० उक्तानि तासां भूमध्यस्थं चक्रम्।

खकक्षाया १८७१२०८०८६४००००००

नक्षत्रकक्षाया। २५९८९००००० उ०। ४३२६२६५८

शनिकक्षाया १२७६६८२५५ उ०। २०३१८०७१

अदृश्यराहुकक्षाया ८०५७२८६४

गुरुकक्षाया ५१३७५७६४ उ०। ८१७६५३८

अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चकक्षाया ३८३२८४८४

कुजकक्षाया ८१४६९०९ उ०। १२९६६१९

बुधशुक्रसूर्य्यकक्षाणाम् ४३३१५०० उ०। ६०३८९१७७

अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चकक्षाया २६६४६७७ उ०। ४०४०८८

अदृश्यबुधशीघ्रोच्चकक्षाया १०४३२०९ उ०। १६६ २३

चन्द्रकक्षाया ३२४००० उ०। ५१५६६

भूवृत्तपरिधौ ५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्

अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितिस्थानांशविक्षेपास्तु सू०सि० उक्ता यथा।

अगस्त्यः मिथुनान्ते भचक्रस्य ९० अंशे स्थितः। मिथुनान्तक्रान्तिवृत्तात् याम्ये ८० अंशास्तस्य विक्षेपः।

मृगव्याधः मिथुनविंशांशे भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४० अंशास्तस्य याम्ये विक्षेपः।

वह्निनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे स्थितम्। तस्याष्टांशा स्वक्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः।

ब्रह्महृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितः स्वक्रान्तिवृत्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशा विक्षेपः।

एतच्च मिथुनान्तेऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत्र विक्षेपः।

रोहिणीशकटम् वृषराशिसप्तदशांशे भचक्रस्य ४७ अंशे स्थितं स्वक्रान्तिस्थानात् अंशद्वये याम्येऽस्य विक्षेपः।

प्रजापतिनक्षत्रम् वृषसप्तविंशांशे भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम् स्वक्रान्तिस्थानात् सौम्ये ३८ अंशा अस्य विक्षेपः।

अपांवत्सनक्षत्रं चित्रातुल्यध्रुवके स्थितः चित्राविक्षेपात् अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः।

आपस्नक्षत्रं चित्रायामेव स्थितं अपांवत्सात् ६ अंशान्तरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः।

सप्तर्षयस्तु उत्तरस्यां स्थिताः विक्षेपभेदस्तु सौरागमे नोक्तः तेषां गतवर्षैरेकैकर्क्षभोगः सू०सि० टीकायां रङ्गनाथेन १४१। पृ० विवृतिः।

अश्विन्यादीनां योगताराध्रुवकाः रङ्गनाथधृतं ४९७पृ० उक्ताः ध्रुवकविक्षेपास्तु २४५२ पृ० उक्ताः।

वीथिविभाग दृहत्संहितायां यथा

नागवीथिः ——— अश्विनीभरणीकृत्तिकाः

गजवीथि ——— रोहिणीमृगशीर्षार्द्राः

[illegible]

असवः		पलानि	दण्डादि ।
मेषस्य	१६७०	२७८।२/६,	४।२८।२/६
वृषस्य	१७९२	२९८।५।६	४।५८।५/६
मिथुनस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कर्कस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
सिंहस्य	१७९२	२९८।५/६,	४।५८।५/६
कन्यायाः	१६७०	२७८।२/६,	४।२८।२/६
तुलायाः	१६७०	२७८।२/६	४।२८।२/६
वृश्चिकस्य	१७९२	२९८।५/६	४।५८।५/६
धनुषः	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
मकरस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कुम्भस्य	१७९२	२९८।५/६,	४।५८।५/६
मीनस्य	१६७०	२७८।०/६	४।२८।५/६.

मेषादीनामुदयकालभेदे कारणम् २४२६ पृ० दर्शितम् अन्यदेशेषु चरखण्डवशेन लग्नमानभेद ऊह्यः । चरखण्डस्य द्विविधः सौम्ययाम्यः पूर्वापरश्च । तत्र लङ्कातो मेरुपर्य्यन्तदेशः सौम्ययाम्यं चरस्थानं मध्यरेखातः समसूत्रपातस्थपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम् । चरखण्डानयनञ्च २४२६ पृ० दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्य्योदयादिव्यवस्था सि० शि० उक्ता लङ्कामारभ्य उत्तरमेरु नीयमाना रेखा अवन्तीकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखा । मध्यरेखायां यदा सूर्य्योदयः तत्पूर्वदेशे तत्र पूर्वमेव तदुदयः । तत्र पश्चिमे भागे तु पश्चात् । तत्र यदि ६० घटीभिः भूपृष्ठयोजनानि भ्रम्यन्ते तदा रेखास्वपुरान्तरालयोजनानि क्रियया षष्ट्या इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम् । सौम्यायने देवभागस्थदेशे दिवसो महान् तदुपरि सूर्य्यस्य गतत्वात्, रात्रिस्तु स्वल्पा । याम्यायने देवभागे दिनं स्वल्पं रात्रिर्महती । निरक्षे तु सर्वदैव अहोरात्रं समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रसाध्यकोदयकालक्रमेण मेषादीनां मध्ये यस्यचिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्घटिकामानानसिद्धेः । तत्र मेषादौ देवभागस्थतया सूर्य्यस्यासन्नत्वात् तत्प्रदेशे ग्रीष्मप्रधानता । तुलादौ तु दैत्यभागस्थत्वात् सूर्य्यस्य विप्रकृष्टतया देवभागे शिशिरप्रधानता । दैत्यभागे तु वैपरीत्येन शिशिरग्रीष्मते । द्वादशराशिषु मध्ये द्वयोः सौम्ययाम्यायनसङ्क्रान्ती द्वयोर्विषुवसङ्क्रान्ती चतस्रः विष्णुपद्यः सङ्क्रान्तयः । तथाहि विषुवायनयोर्मध्ये द्वे विष्णुपद्याख्ये सङ्क्रान्ती । तेन मेषारम्भे पूर्वविषुवसङ्क्रान्तिः । वृषे विष्णुपदीसङ्क्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णुपदीसङ्क्रान्तिः तदंशविशेषे च षडशीतिमुख तेनैव सङ्क्रान्तिः षडशीतिमुखेऽतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च भण्यते । मिथुनान्ते कर्कादौ याम्यायनसङ्क्रान्तिः सूर्य्यस्य दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तत्र चूडादिषु वर्ज्यतया गौणम् । सिंहे विष्णुपदी । कन्यारम्भे विष्णुपदी यावत् षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते तुलादौ अपरविषुवसङ्क्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णुपदी, धनुरादौ विष्णुपदी यावत् षडशीतिरिति च । धनुरन्ते सौम्यायनसङ्क्रान्तिः सूर्य्यस्योत्तरगत्यारम्भात् । तत्र चूडादौ विहितत्वेन गौणम् । मकरान्ते कुम्भादौ विष्णुपदी कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीतिरिति च कथ्यते । षडशीतिमुखत्वञ्च षडशीत्यंशमितान्तरकालस्थित्या । तथाहि तुलादितः षडशीतितमोंऽशः धनुषः षड्विंशोंऽशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् ततः आरभ्य मीनद्वाविंशेऽंशे द्वितीयं, ततो मिथुनस्याष्टादशांशे तृतीयं कन्यायाश्चतुर्दशांशे चतुर्थमिति भेदः । एतच्चराचरद्व्यात्मकराशिषु षडशीतिमुखत्वाभावात् नियतं षडशीतयः । सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेषादिमारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च याम्यायनमिति भेदः । सङ्क्रान्तिश्च द्विविधा स्थिरा चला च विवृतिरयनसङ्क्रान्तिशब्दे २१९ पृ० दृश्या । अयनचलनवत् विषुवविष्णुपद्यादीनां चलनात् कालभेदेन राशिविशेषाद्यभेदेनैव तत्तत्सङ्क्रान्तिर्भवति । इदानीञ्च मीनस्य पश्चात् एकविंशांशे अर्थात् तन्नवमांशे विषुवारम्भः मिथुननवमांशे च अयनारम्भः । एवं सर्वसङ्क्रान्तीनां तत्तद्भेदे चलसङ्क्रान्तिरित्यूह्यम् । राशिचक्रस्य तत्स्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च प्रकाश्या रात्रौ दृष्टियोग्यता । तथाहि सूर्य्यस्य यस्मिन् राशौ यदंशादौ उदयः, तत्र सप्तमे राशौ तथाविधांशादास्तमनम् । तेन सूर्य्याक्रान्तांशादेभ्यः १८० भचक्रांशा क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्य्यकिरणाच्छन्नतया दिवसे न दृष्टियोग्या अस्तमिते तु सूर्य्ये रात्र्यारम्भक्षणे ते सर्वे पूर्वमुदितत्वात् पश्चिमकुलदृष्टमध्ये नतोन्नततया दृश्यन्ते । यथा यदा मेषस्य प्रथमांशे सूर्य्योदयात् दिनारम्भः तत्र पूर्वस्मात् मेषावशिष्टांशाः, वृषादिराशिपञ्चक १५० अंशात्मकं तुलायाः प्रथमांशार्द्धं च क्रमेण दिने उद्

[illegible]

[illegible]

(खगल) [illegible] [illegible]

खच गतौ उत्पत्तौ च अतिक्रान्तोत्पत्तौ सि॰कौ॰ क्र्या॰ प॰अक॰सेट्। खच्ञाति अखचीत्-अखाचीत्। गणव्यत्यासात् "खचद्रुतास्वलीढम्" कथास॰।

खच बन्धने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खचयति ते अचखचत् त। "शकुन्तनीडखचितं बिभ्रज्जटामण्डलम्" शकु॰ "रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ता" मेघदू॰ उद्+सम् बन्धने। "अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" रघु। "उत्खचिता सह ग्रथिता" मल्लिना॰।

खचमस पु॰ खे आकाशे चम्यतेऽसौ चम–असच्। चन्द्रे त्रिका॰ "एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षयन्तीति" श्रुते स्वर्गवासिभिस्तस्यादनात्तस्य तथात्वम्।

खचर पु॰ खे आकाशे चरति चर–ट। १मेघे शब्दच॰। २वायौ ३सूर्य्ये च। ४राक्षसे पु॰स्त्री मेदि॰ स्त्रियां ङीप्। "खचरस्य सुतस्य सुत खचर खचरस्य पिता न हन खचर। खचरस्य सुतेन हत खचर खचरी परिरोदिति हा खचर।" इति शब्दकल्पद्रुमे द्रोणपर्व्वीयतया लिखितं तत्तु घटोत्कचवधपर्व्वण्येव समग्रेऽपि तत्र न दृश्यते। तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य भीमस्य सुत पुत्र खचर घटोत्कच। खचरस्य राक्षसस्य तस्य पिता भीम न खचर राक्षस। खचर घटोत्कचः खचरस्य सूर्य्यस्य सुतेन कर्णेन हत। खचरी हिडिम्बा तन्माता राक्षसी हा खचरेत्युक्त्वा रोदितीति। ५आकाशगामिमात्रे देवपक्षिशरग्रहादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "पवनोदिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः"। सक्स्यादौ पाठमन्त्रः। अत्र खचरशब्देन ग्रहा उच्यन्ते अमरपवनयोः पृथग्निर्द्देशात्। "खचरनगरमस्य लासयन् पाण्डवानाम्" भा॰द्रो॰७अ॰। "पुरं सुरगणोपमं खचरं सुमहाप्रभम्" भा॰स॰ १७१ अ॰। खपुरशब्दे विवृतिः। "जितकाशिनश्च खचरास्तारकाश्च महारथाः" भा॰व॰२४२ अ॰। खचरा गन्धर्वाः॥ वृ॰स॰ १४ अ॰ कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्ते ६देशभेदे पु॰ब॰व॰। "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "हेमतालराजन्यखचरगव्याश्च" "खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा। शान्तेऽथ वा हास्यरसे भवेदेष रसाकरः" सङ्गीतदा॰ उक्ते ७गीतभेदे पु॰।

खचारिन् त्रि॰ खे आकाशे चरति चर–णिनि। १आकाशगामिनि पक्षिसूर्य्यादौ स्त्रियां ङीप्। २कार्त्तिकेये पु॰ "खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः" भा॰अ॰१२०अ॰

खचित त्रि॰ खच–क्त। १संयुक्ते त्रिका॰ २व्याप्ते शब्दच॰। ३जटिते जटाध॰। [खचि ञ्च खजयति।

खज मन्थे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। खजति अखा(ख)जीत् वटा॰

खजि पङ्गुतायां भ्वा॰ इदित् पर॰ अक॰ सेट्। खञ्जति अखञ्जीत्। खञ्ज। पङ्गुता चेहैकपादविकलता।

खज पु॰ खजति मथ्नाति खज अच्। १मन्थानदण्डे। "पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः। शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः" भा॰शा॰ २१४ अ॰। "दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति" छा॰उ॰। "वायुसंहितेन खजेन मथ्यमानस्य दध्नः" मा॰शा॰। "खजोमन्थानं तेन मथ्यमानस्य दध्नः" भाष्य॰ (ज्ञाता) २दर्व्व्याम् भरत ३युद्धे च तत्र शत्रोर्मर्द्दनात् तथात्वं "अजर्पि युधा खजकृत् पुरन्दर।" ऋ॰८।१।७, "खजकृत युद्धकर्त्ता।" भा॰ स्वार्थे क। खजक। मन्थानदण्डे हेम॰। [उज्ज्वलद॰।

खजप न॰ खज्यते मथ्यते खज–कर्म्मणि कपन्। घृते उ-

खजल न॰ खे आकाशे सञ्चितं, खात् पतितं वा जलं शाक॰ त॰। १नीहारे त्रिका॰ २आकाशपतिते जले च "वर्षासु वर्द्धन्ते यथैव सर्वोरगा म्रियन्ते कीटपूताश्च। तद्विपञ्चपमेव खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्" राजवल्लभ।

खजा स्त्री खज–घञ॰ भावे अ। १मन्थने (मथांना) २मारणे हेम॰। कर्त्तरि अच् टाप्। चमसाकारे ३पाकसाधनद्रव्ये मेदि॰। "खजाश्च दर्व्वीः करेण धारयन्" भा॰ वि॰ ७अ॰।

खजाक पु स्त्री खज–आकन्। १पक्षिणि उज्ज्वलद॰ खजाका– स्वार्थे क। २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमर।

खजिका स्त्री खजैव स्वार्थे क वा अत इत्वम्। खजायां चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दचि॰।

खजित पु॰ खेन शून्यभावनया जयति संसारं जि–क्विप्। बुद्धभेदे सहि "सर्व्वं शून्यं शून्यमिति" भावनया जगतास्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्धशब्दे विवृतिः। [राजनि॰।

खज्योतिस पु॰ खे आकाशे ज्योतिरस्य। खद्योते कीटभेदे

खञ्ज त्रि॰ खजि गतिवैकल्ये अच्। (खोंडा) एकपादविकले। तस्य लक्षणादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा "वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्। सक्थ्न कट्यादि-

एतस्य वस्तुनो यथायथम् नाशितुं मनसादी कल्पेत् । यथा तु मनसादिभिन्नाभावात् । तथाच यत्र नाशविषये वस्तु विनाशविषये यह इति मतः । तत्रैव भेद यथायथ तत्र तमोत्र यथा कल्पन मनसान्तर वस्तुभिर न कस्याऽप्य । तमात्पत्तज्ञ विधा नु मनभिनम्यम् । मनसान्तरे कल्पने । एतत्र च ज्ञानमेव भेद यथायथ इति माला तथा चैवा च न बोधिनी । तत्र कथनोऽविरावणम् तानानीतीत यथा ज्ञापने विरते यदा पक्षादेत विवादयत् । विवादत शास्त्रवर्णनिमुक्तः समुदितया । कार्यं साधन मा चाज्ञानन्न नापि प्रमाणितम् । तत्र नापि यत् त्रयो- दयत् कार्यविशारम्' यह तत्र दैवमनुमानमायाके- प्रमाणाविभाव यत् पक्षो ना यदि साधोऽसाधा न बोधित ना च यत् । श्रीमतादिभिन्नान्तो ना तस्यच कोपत असता यज्ञमान एतदेव सारसंग्रह यथा दीक्षणविधानमत्र शुद्ध इति चत्र सर्वं मानवं नित्र साधनत्वं ना मानी एवं जनयति । कार्ये च मत न । यज्ञन तत्रापि येन । तत्र यथासादिप्रमाण ना पूर्वविराज यज्ञमान यथायथत्व तथादि ।

पक्षजाति द० कल्पकजाति (केशादि) प्रज्ञमत्रे राजनि तरलिकाल यज्ञसाक्ष सम्प्रीति तत्र तथाप्तम् ।

पक्षपेट इस्त्री यज्ञक इव चेति पिद यत्री यत्र । यज्ञगत विधने यत्तस्य । क्रियां आलितात् ङीष् ।

पक्षपेटत इस्त्री यज्ञक इव चेति चेट-यत् । यज्ञमानत्वे क्रियां आलितात् ङीष् ।

पक्षपात न वात-यानि कृतः । विषयवती भेदि पत रि तु । एवमाचार्यारे पठितेरे इस्त्री क्रियां ङीष् । कार्यं च प्रसार्य । तत्र दर्शते मुख्यामुख्यवचाच्च इ च ११ च यथा यज्ञमनो नावार्थ बो निष्ठत तत्र दर्शते तदते । शोषादि नापि तमविशि यथापि सापि प्रयत्नादि । तुल्योऽस्य यजमान यज्ञमनो यह यारक्षो यत् । ना यज्ञमान् तस्य सम् श्री इत- नामात् । यज्ञो यज्ञेन विष्णु विश्वकर्मण च तिविशदना । सोमो सोमीय एवि इ वचर यज्ञमो तत । यत्र यजदत्तविधमभुपत्तिर अधियाजनीय हस्त च । वसिष्ठदनमनुमानस्य प्रासादोप्यानवर्णं । सोमोयवनुमानवतोऽपूर्वमनिवदिलवनीये । पक्षिप्रदन- यज्ञाचारपरमा यज्ञादराव च । देवमवीर्यविद्यामर यज्ञोऽपूर्वयपूर्विभोगविद्य च । इतिमात्मा तृतेन च निर्व चाग्नन इत्ते । यदे जातयातिगौरवमत्र मोचयोऽपमते । मादवर्त यथावि तत्रत्र तैस्मिन च । कल्पनदेवर्षिय पी यज यज्ञोऽग्यो भवति रोत । इन्दे यज्ञादियानां । अव्युत्पन्नानसमाय । यथितोऽ- यद्दिमानिश्चयमानज्ञयोपयर्पादिदिशा । अयाप्यच तेषे नामुत्रो यरवरयच्छन् । यत्रो पुनत एवं पूव दिवन् नादि विश्वकर्मण । इत्वीदेवो यज्ञो मेघयत्र यज्ञोऽप्यन्ते । श्रीरामने निर्वे यत्र हिता यज्ञन यतो यज्ञम् । यत्र यत्र यत्र किन यताविवर्णतीति । यदिवाविर्भवति यजमानीति यतिम् यतिदश वर्णनि इम तवैति याच । पञ्चादश न- दिवनि हरीवंशेऽग्न मयोतमन्यानमाय यज्ञेऽतिविन् । यज्ञविश्वदतिविहतेऽनिय समनुप्रयागमभ्यता यथा । यज्ञदृशिनिभीतायानयो विजति च यनुयायामस्या । यवतितेति पूव एवमर्थे यावयवतोय यदीयते निद यात् । तदतिबहुभवप्रज्ञापनं एतवविदिमृद्धतीति हविष् । यज्ञमानसि विशेषा यज्ञन हिमवत्पा- दुरावसे तत । न यथातिरूप्य यथा यातु न यदे दिताति च यत सावयव । या यदिह यत्रे दर्शने यत्रे प्रतिदिन त दिवस मे । दिवसानापूर्विकामाधान- दीक्षादिविधोपूर्व किन्त । यथा श्रीरामन राजा यज्ञद वैयायम् । योयन यज्ञेन यजन् यज्ञीयोग यर्पयो । (यत्रविधान) नीलपीत । पुनपीत । यर्याय- यज्ञय । प्रतिमायनतोयोऽपि यज्ञदीत । तथोऽस्य । यज्ञयाज्य यदो देहोऽमसमस्यो यदेवी दर्शनीय यज्ञ- योनिरमान् एत यज्ञ "न योजनोयोर्वमाजनसम- इस्त्रयावे विवोजैना वं इमने मायत निर्वचनां न यज्ञमानवर्णयो नमन । एतदवमात् यज्ञ विरचि विजोयवस्तत यज्ञमो न इमन्तो योजकोऽवधानमर विनायिनिवास प्रत्यंसारो । एवं यजयत् "यर्वे योग यजमानविजीतेन । राजयत प्रवचर पृथिव्यादेषु । यातिविशेषवज्ञयोपदेशे इत्यो यत्र इयनि यज्ञन यत यज्ञरीय । मर्मज्ञे नित्र यज्ञपि यार्मविविर इत्या यत्र इत्यर्थे यज्ञ यार्थमतिमदर्थ इत्यादि यति- यो यज्ञायते । मायनां यदयज्ञाययविषय दिया तत्र योजने देवानां यदर्थ प्रज न निवदितं दिन यज्ञन यज्ञे ।

"अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाति रुचिगर्व्वदुर्व्विधम्" नैष० "मुखलग्ने खञ्जनमञ्जनाक्षि! निरीक्ष्यैव यदि याति यात्" एकोऽपि खञ्जनगणेन मनोऽभिनन्द" इति च उद्भट। तत शिवादि० अपत्यार्थे अण्। खाञ्जन तदपत्यादौ

खञ्जनरत न० खञ्जनस्येव गोप्यं रतम्। यतीनां गोप्ये मैथुने हारा०।

खञ्जना स्त्री खञ्जनम् इवाचरति खञ्जन+आचारे क्विप्। खञ्जनाकाराया पक्षिण्याम् मयूर्य्याम्" मेदि०।

खञ्जनाकृति पु स्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे शब्दच०। स्त्री० खञ्जनाकारे स्त्री।

खञ्जनासन न० "खञ्जनासनमाख्यातं खञ्जनस्य समीपतः। ऊर्ध्वे पादद्वयं कृत्वा भूमौ मूर्द्धा प्रधारयेत्। भूमौ करद्वयं धृत्वा मातृदिक्पाश्वि विवेत्। ऊर्ध्वे पादद्वयं कृत्वा खञ्जनेन समी भवेत्" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

खञ्जनिका स्त्री खञ्जनस्याकारोऽस्त्यस्या ठन्। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे त्रिका०।

खञ्जरीट पु स्त्री खञ्ज इव चरति चर गतौ बा० कीटन्। खञ्जनपक्षिणि अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

खञ्जा स्त्री "शिशिगुणितदहनयुगलितमपगतलघुयुगलमपर-मिदमखिलम्। यदुरु गकलयुगलकमपि सुपरिघटित-ललितपदविततिं भवति शिखा। विनिमयविनिहितगक-लयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचया। श्रुति-युगलाघटनमपि लगति जिनगिर उपगतवति सति भवति खञ्जा। छन्दोमञ्जर्युक्ते मात्रावृत्तभेदे अस्यार्थः "शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दहनाः सप्तकाः त्रिंशल्लघुभि-रित्यर्थः। रचितम्। अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थं पर ... मित्येव इदम् अपरं द्वितीयं गकलमपि च नवपञ्चकमित्यर्थः। अन्ते गुरुवर्णेन घटितं गकलयुगलं यत्र अर्द्धद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः। तस्याएवार्द्धविनिमयेन जिनगिर उपगतवति सति जाता खञ्जा नाम छन्दः।

खञ्जार पु० खनि-आरन् खञ्ज इव आचरति वा अर-अच् वा। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। खाञ्जारायण तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री०। तत शिवा० अपत्यादौ अण्। खाञ्जार तदपत्यादौ त्रि०।

खञ्जाल पु खनि कालन् खञ्ज इवालति अल-अच् वा। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। खाञ्जालायन तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री०।

खट कांक्षायां भ्वा०पर०सक० सेट्। खटति अखटीत् अखाटीत् चखाट। प्रतिखटति।

खट पु० खट-अच्। १अन्धकूपे, २कफे, ३टङ्के, ४गन्धतृणभेदे च मेदि०। ५तृणे हेमच०। ६नागरे ७घनतृणे शब्दार्थचि०।

खटक पु० खट वा० वुन्। १मागधीटे २घटके त्रिका०। ३अर्द्धमुकुलितपाणौ शब्दमाला०। [शब्दचि०।

खटकामुख पु० खटकस्येवाकृतिर्यस्य। बाणकर्षणमुद्राभेदे

खटिक पु खट-अस्त्यर्थे ठन्। मुकुलितपाणौ हेम०।

खटिका स्त्री खट क्वुन् टाप् अत इत्वम् वा। १कठिन्यां मृद्भेदे (खडी) २कर्णच्छिद्रे ३शङ्खे (वेगारघ्न) हेम०। "खटिका त्रिकाणि" वैद्य०। खटिका गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा "खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते। खटिका-दाहजित् शीता मधुरा विषशोथजित्। लेपादेतद्गुणा ज्ञेया भक्षिता मृत्तिकासमा। खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते"।

खटिनी स्त्री खट-बा० इनि ङीप्। लेखनद्रव्ये (खडी)। राजनि०। "न पतति खटिनी कुसुमभूमा यस्य" उद्भट।

खटी स्त्री खट-अच् गौरा० ङीष्। (खडी) लेखनसाधन-द्रव्यभेदे त्रिका०।

खट्ट संवृतौ चुरा०उभ०सक० सेट्। खट्टयति ते अचखट्टत् त।

खट्टन त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट्। खर्व्वे (खाट) हेमच० खर्व्वे-णैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम्।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच्। खट्वायां शब्दच०। स्वार्थे क अकायाः कप् वा अत इत्वम्। तदर्थे खट्टाभेदे त्रि० शयाने त्रिका० अस्य नित्यस्त्रीत्वात् नाऽत इत्वम् इत्वा-भावे अत्, इत्वो वा। खट्टिका खट्टाप्यत्रार्थे। हूस्वार्थे कन्। शुद्रखट्वायाम्।

खट्टाश पु स्त्री० खट्ट सन् अश्नुते अश व्याप्तौ अच्। (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

खट्टास पु स्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस-दीप्तौ अच्। खट्टाश शब्दरत्ना०।

खट्टि पु० खट्ट-इन्। शवशय्यायाम् त्रिका०।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्ट स शिल्पमस्यास्य ठन्। जालादिना पक्षिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक त्रि० खट्ट-बा० कर्मणि एरक। खर्व्वे शब्दमाला।

खट्वा स्त्री खट्यते निद्रालुभि खट-आकाङ्क्षायाम् क्वन्।

[illegible]

[illegible]

कर्म्मणा प्रोक्तम्। आयामत्र्यंशसमं पादोच्छ्रायं सकुक्षिशिरः। यः सर्वः श्रीपर्ण्या पर्य्यङ्को निर्म्मितः स धनदाता। असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः। यः केवलशिंशपया विनिर्म्मितो बहुविधं स वृद्धिकरः। चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्म्मयशोदीर्घजीवितकृत्। यः पद्मकपर्य्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम्। कुरुते, शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च। केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम्। अध्यासन् पर्य्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते नृपतिः। अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा। न श्रीपर्णी न च देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः। शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक् चैव। तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रककदम्बौ। सर्वः स्पन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्रकृतः। असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून्। आम्रस्पन्दनचन्दनवृक्षाणां चन्दनाच्छुभाः पादाः। फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्व्वेण। गजदन्तः सर्व्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे। कार्य्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन। दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोह्य कल्पयेच्छेषम्। अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित्। श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु। छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः। लोष्टे तु लब्धपूर्व्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः। स्त्रीरूपे स्वविनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः। कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन। कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशत्वम्। गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारेषु जनमरकः। पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते। कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति। शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः। अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः। ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्य्यैः। अपसव्येऽदिगग्रे भवति भयं भूतजं अनिशम्। एकेनावाक्शिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम्। द्वाभ्यां न जीर्य्यतेऽन्नं त्रिभिश्चतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः। सुषिरेऽथ वा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगे व्याधिः। पादे कुम्भो यश्च ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः। कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम्। तस्याश्चाधस्ताद्यः क्षयकृद्द्रव्यस्य तत्र कृतः। खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडा-

करं स निर्दिष्टः। ईषाशीर्षण्यंशे त्रिभागमध्ये भवेच्च शुभः। निष्कुटमथ कोलाक्षं शूकरनयनं च वत्सनाभं च। कालकमन्यद्धुन्धुकमिति कथितश्छिद्रसंक्षेपः। घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम्। निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम्। शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च। वामावर्त्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम्। कालकसंज्ञं कृष्णं धुन्धुकमिति यद्भवेद्धि निर्भिन्नम्। दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम्। निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः। शस्त्रभयं शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये। कालकधुन्धुकसंज्ञे कीटैर्विद्धे च न शुभदं छिद्रम्। सर्व्वं ग्रन्थिप्रचुरं सर्व्वत्र न शोभनं दारु। एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वयनिर्म्मितं च धन्यतरम्। त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम्। पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते। षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः" वृ० स०।

सुश्रुतोक्तेषु चतुर्दशसु व्रणबन्धविशेषेषु खट्वाकारे २बन्धभेदे "तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितमुतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः" तस्य बन्धस्योपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा "हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम्"

खट्वाका स्त्री—स्वार्थे क "आदाचार्य्याणाम्" पा० वा आत्त्वम्। खट्वायाम्। अल्पार्थे कन्। २स्वल्पखट्वायाम्। ह्रस्वाभावे वा ह्रस्व पक्षेऽतद्रूप्यम्। खट्वका खट्विकाप्यत्र।

खट्वाङ्ग न० ६त। (खाटेरखुर) १खट्वाङ्गभेदे तदाकारे २शिवस्यास्त्रभेदे। "खट्वाङ्गवरधारक" शिवस्तव। "खट्वाङ्गैः पट्टिशैः शूलैर्लाङ्गलैर्मुसलैस्तथा" काशीख०। ३सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु०। "हत पञ्चजनादानीत शुभामिति विश्रुत। दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुत" हरिवं० १५अ०। भागवते तु ९।९।२९ श्लो "ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐडविडिस्ततः। राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत्" इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता कल्पभेदादविरोधः। प्रायश्चित्तीयचर्य्यार्थे खट्वाङ्गाकृतौ ४पात्रभेदे न० "एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्म्मकृत्। कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोद्यतः" भा० शा० ३५ अ०। "खट्वाङ्गी चीरवासाश्च" मनुः।

खट्वाङ्गधर पु० खट्वाङ्गं धरति धृ—अच्। शिवे। भृ—क्विप्। खट्वाङ्गभृदप्यत्रार्थे। २खट्वाङ्गधारिणि त्रि०।

[illegible]

षटाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्त मुद्राभेदे मुद्राशब्दे दृश्या "षडङ्गमोदकमत्र निर्मिताम् देवता। षडङ्गमुद्रा विख्याता देवस्य प्रमिता मता" इत्युक्ता ।

षटाङ्गुलक न विरवः । व्रजभेदे "सर्व हि षडङ्गुले मात्रेण कल्पयेत्" हारीतः ७८ अ ।

षटाङ्कुक त्रि षष+आङ्कुक समीविकल्पिते द्वितीयाकल्पवेन विकल्पनादेः निर्णयात् । वाचर्मि विनौ । सदादि षणेदाहृतारथ । एतस्य मात्रेरपितेः षष्ठा इव समाहताम्" भट्टि । षडाहव स्वगवणेलिभाः" भवभूत्या । तेष रत्नार्थे च ।

षड् मन्वे समयते च स्वा भावः इत्यत्र इव इ। मध्यते मथविवर। मध्यते मन्यन् मथः षष्ठिव ।

षड् भेदने पुरा मध्यम इव । भावयति म भगीरथन् म मारुवान् गच्छ भाव भवार गत । मज्जनम् ।

षड् न षष षष । इत्यभेदे (षड्) इत्यमान दे इ मेदि मत मार्थ मध्येमविश्वम् अपुरभवार वैद्यावस मा मनाह उमय 'षडा षडवनामन मारना मामसि च। एतनाहोमि मामानि त्रिमश्चे वैद्यानर च च भोजनकाले हनरवात् मैत्रो षणीय दृशते षष्ठानि च षडोच न सर्वैरैव दातवेत्' । षड+ भादत्वानिमप्तायचि षष्ठ मह म । षडषद् षरव विवहेशादौ त्रि विवा रौप । इत्यभिरे इ मत मामानवम् मषा मत । पाराणन तरोमायन इत्यौ

षडश न षड+अंशवर्ग षष्ठ । षष्ठी भाव षडष उपमी"षाका मौ १०।११९ क मामानां वर्णे ।

षडक्षी स्त्री षडष् एवमनाह मरीचि म—मा इ सी रौप । रक्तारे (विरुचि) । मार्गे न पुष । षष विषा मसार्थे वारा ।

षडन्तु इ षड+षष । माक्षमहापत्वे मेरिशवार ।

षडमवान् स्त्री षडरवा मवान् । भानवते षडवस् विदि "षडमूलवाषन विमवादाधनपोषणेत् इदना

षडमूल इ 'षम मनिमवार्थैरोपरिचारानिविषयवे । षषष षडमूलोऽमवर्ष भानविनोऽपर पनदृषोम पककमहे ।

षड्विध त्रि षडषवक मन् । षडगुणी । षड षणमुखा षड्रुत्नोद् रव । षड्विध सुवर्णविलवेषमो त्रि ।

षड्गी स्त्री षड—षष सौ रौप । षडिवामान् मन्त्र । वैर न पव । षडिषा समार्थे ।

षडु स्त्री षड—क— । षतमषार्थ षविशवार ।

षडूर त्रि षडनवन मा षरव । षडूक । षडे षभिषकमना षनिनो षर्वानिनिषु षर्व ॥७४॥ इत्या मुषा षषक इव । भावेव मरम इत्यौ

षडोम्मता स्त्री षडेष मषता । षडवषोषनायम् । मा मुषा षामे इव । षाडोषवेष मरषम इत्यौ ।

षड् षड-वेदिके मन् । षविषाई ११।१ हर्षिवषषवे षौ षाविनी ।मडरवावमेवे । न हि षड्गो विवाचर्षि षर्षवारं षषारषम् षड्ड (षान्) इति षाते ११४९ १४०१षवड ३षववे (मानार) इत्यौ । १२३२ इ मेदि (षोरमाममनुषर्षे इ रामपि । षड् षौमुपचिः मषृपका मि मड्डषमानिव षषा षड् मपाचष पुषषप्रम् । तव षावने मनिम दृष्टोरषिव षडामाती षष्ठो मषा षड्भावारव षड्माषर्व षान ।उष्णते । षेष माक्षषावन षषषमानन ११ीर तम् । षामर्ष षड् षरिव षड्षानिष १४ष्यो । षरमषमारषष मारषार्थेषि मषष् । षौराणषा षनि मषमष्यार षा ।षषम् । षडुषणेन मन् षणन मदन ११षम् । षडामिता दिवी षडाषाम षनि षमष्टु । षरिरत षडेषमोऽधिवषिषषो मनि । षषम् षराषषवे निरव ष्टवनषवे । षमोम षाडुन षाडा षमामषडमीरति । षाविषषामो मन् मषुषवीर्थे रदीरिषु । षडमषड्डीषेन षानव षारन ॥षानन् । निषिवषुषवाररषेन षौमि । षषम् । विषेव षर्मविषेषो मदवे षाल्षं ॥षि मन मक्षिराषे षड्वर्षुये हानि मुषाषान्न मानि मषा "षाषषुमाषमामिषणाष इ विषम षषम् । षमार षडरीर्षेड़ मन नवान-षषाइषम् । षड् षषषुषद षड इविषषेष च । षमाषविषमिषोदी षडरवेषु षदा-षषो । विषरावमिषानो च निषेधवषामो । षषमाव षषोषामिषनाइमारर्षमारषम् । षमारीषषा षौड मरापवमिन षषा । षि हानि षषो षेषष षड्वर्षेनी एवे । षषवषरषाड्डम षषषवा रनि षषड़ानाषार षडा' षानिषि षषर्ष मोषी षड्डर्षषा-षषा । षमान् षड़मषेव षा" । षड् षानव षाडे षमषामर" षषा षाषमाव षड्ामषव षड् षौषानिव षषु । षामषायेव षडाषे उषषानि च षषा" । 'षाषेमिषामषविरोषिषषूपमाषाम् षड्वा

चकार न्यदतिर्निर्मिते चुरमे'' रघुवंशमहाकाव्य ।
खड्गधेनु स्त्री खड्गिनी धेनु जातित्वात् युवतिपोटेलादि कर्म० पूर्वनिपात पु वञ्च । गण्डकजातिभेदयाम् ।
"खड्गिधेनुकानां न्यासपरिभ्रष्टपोतानां विपिनानाम्" काद०।
खड्गिन् पुस्त्री खड्ग तदाकार शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १गण्डके
"एतत् खड्गिकमलकीर्त्तितम्" काद० । स च सुश्रुते चानूपवर्गे कूलचरतयोक्त यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर रोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्र-न्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतय कूलचरा पशव '। तन्मांसगुणास्तत्रोक्ता यथा "कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् । पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ।
स्त्रियां ङीप् २असिधारके त्रि० । ३मञ्जुघोषे पु० शब्दचि० । ४महादेवे पु० ५ध्यानी शस्त्री खड्गी खड्गी चायुधी महान्" भा० आनु० १७ शिवसहस्र नामोक्तौ [ख़ड्गकोशपत्रके लताभेदे शब्दच० ।
खड्गिमार पु० खड्गिन मारयति म—णिच्—अण् उप० स० ।
खड्गीक म० खड्गो तत्कर्मणि कुशल था० ठञ् । दात्रे शब्दरत्ना० । तस्य खड्गकार्यकारित्वात् तथात्वम् ।
खण्ड पु० खडि—घञ् । १भेदे "खण्ड खण्ड यथुपता" देवीमाहात्म्यम् । २विच्छेदे, ३इक्षुविकारभेदे (खाँड) न राजनि० । खण्डगुणा इक्षुशब्दे ८१ पृ० उक्ता । "पत खण्ड भखण्डयाद्यपरख्यलमोदनमेनेय० । कर्मणि घञ् । ४एकदेशे पु०न० व्यमर । "ताराधिपखण्डधारी" कुमा० काशीखण्ड केदारखण्ड इत्यादि ।
७मणिदोषभेदे मेदि । कर्मणि वञ् । इन्यच्छिते त्रि० "खण्डशो विपितुमर्तो" स्मृति "न खण्डे भरतमिष्यत" स्मृति सत इत्या० भावे इत्यनिच् । खण्डिमन् खण्ड भावे पु० । तत्करा चतुरर्थ्यां ठ । खण्डीय खण्ड सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।
खण्डक पु० खण्डेन निर्वृत्तादि खण्ड+स्वार्था० क । खण्ड निर्मिते सिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि० । खण्डयति खडि—ण्वुल् । २छेदके त्रि । [त्रिका० ।
खण्डकथा स्त्री० खण्ड खण्डिता कथा । अल्पकथायाम्
खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्ण कन्दो यस्य । (शकरकन्द) आलुभेदे । हेमच० ।
खण्डकाद्यलौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपकलौहभेदरूपे औषधभेदे तल्लक्षण यथा
"शतावरीछिन्नरुहावृषमुण्डतिकायमा । तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा । भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च । जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् । दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेन हतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्य घृत देयं पलषोडशिकं बुधैः । पचेत् ताम्रमये पात्रे गुडपाको यथामतम् । प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं स्मृतम् । शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजीपलं पलम् । त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम् । चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदकं ततः । गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पय । गुरुवृष्यानुपानानि स्निग्धमांसादि बृंहणम् । रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः । वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा । आनाहं रक्तसंस्रावं चाम्लपित्तं निहन्ति च । चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् । आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् । छाग पारावतं मांसं तित्तिरिं क्रकरा शशा । कुरङ्गा कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् । नारिकेलपयः पानं सुनिषण्णकवास्तुकम् । शुष्कमूलककौलत्थं पटोलं बृहतीफलम् । फलं वार्त्ताकुपक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् । ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् । वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता । लौहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते" । [आलुभेदे शब्दच० ।
खण्डकान्द पु० खण्ड इव कायति कै—क कर्म० । (शकरकन्द)
खण्डकाव्य न "खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" सा० द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य स्वल्पाधिकसर्गतया ततो न्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि ।
खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमत्र कप् । कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पृ० चक्रदत्तोक्त लक्षणे औषधभेदे ।
खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम् । खण्डपक्वे १खर्जूरफले । खण्ड इव स्वादु खर्जूरम् । २स्वादुखर्जूरे च
खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ड । यवासशर्करायां गुडभेदे राजनि० ।
खण्डजोद्भवज पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते जन-ड । यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि ।
खण्डताल पु० "द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डमात्र स उच्यते

[illegible] (एकाना) [illegible] ।

सप्तधारा [illegible] । [illegible]
(बालरा) [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (भवत) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] मोक्ष्यसि [illegible] । [illegible] मुक्तेन [illegible] । [illegible] महा- ... । [illegible] । तत पौराणिकादेव [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] समागत । पौराणं [illegible] । [illegible] । [illegible] योगी योग [illegible] । [illegible] ।

खण्डफण पु० [illegible] । [illegible] सर्प- भेदे "तत [illegible]" [illegible] "[illegible] खण्डफण" इत्यादि सुश्रुत ।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् । [illegible] यवासशर्करायाम् राजनि० । [illegible] ।

खण्डर त्रि० खण्ड+अस्त्यर्थे [illegible] अश्मादि० र । [illegible]

खण्डल पुन० खण्ड लाति ला-क [illegible] । [illegible] ।

खण्डलवण न० खण्ड्यते खडि-कर्मणि घञ् कर्मधा० । विड्लवणे राजनि० ।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा । शर्कराभेदे । "यो यो [illegible] शर्करायां [illegible] गुण । तेन तमेव [illegible] गुण" सुश्रुते तद्गुणोक्तिः ।

खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽस्याः । [illegible] पक्षीमत्स्यभेदे राजनि० । [illegible] राजनि० ।

खण्डसर पु० खण्ड इव सरति सृ-अच् । यवासशर्करायां

खण्डाभ्र न कर्म० । [illegible] । खण्ड अभ्रमिव । २दन्त- क्षतावशेषे च मेदि० ।

खण्डामलक न० खण्ड खण्डितमामलकम् । १आमलक चूर्णे मेदि० । खण्डपक्वमामलकम् । (आमलकीरसोरब्बा) इति ख्याते २खण्डपक्वे आमलकीफले च ।

खण्डाली स्त्री खण्ड पद्मादिखण्डमालाति आ+ला-क गौरा० ङीष् । १सरस्याम् । खण्ड दन्तक्षतादिखण्डन मालाति आ+ला-क ङीष् । २कामुकस्त्रियां ३तैल- मानभेदे च मेदि०

खण्डिक पु० खण्ड+अस्त्यर्थे ठन् । १कलाये, २पक्षिभेदे, [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । तत [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

खण्डिताढि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

खण्डित त्रि० खडि-क्त । १भेदिते २छिन्ने, ३[illegible] च "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

खण्डिन् त्रि० खण्डयति खडि-णिनि । १खण्डके खण्डो- ऽस्त्यस्य इनि । २खण्डवति स्त्रियां ङीप सा च ३पृथिव्यां शब्दमा० तस्या [illegible] तथात्वम् ।

खण्डी स्त्री खडि-अच् गौरा० ङीप् । [illegible] हेम० । [हेम०

खण्डीर पु० [illegible] खण्डी [illegible] र । [illegible] ।

खण्डु त्रि खण्डयति खडि-उन् । खण्डके तत [illegible] चतुरर्थ्याम् वुञ् । [illegible] त्रि० ।

खतमाल पु० खे तमाल इव । १धूमे, २मेघे च हेम० ।

खद स्थैर्य्ये अक०भ्वा०पर०सेट् । खदति [illegible]

[illegible]

खदिर पु° खद–किरच्। [illegible]

[illegible]

उत्करादि चतुरर्थ्याम् छ । खदिरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कक् । खादिरक तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० ।

खदिरपत्त्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्या कप् कापि अत इत्वम् । १अरिमेदे २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० कवभावे ङीप् । खदिरपत्री लज्जालुलताया स्त्री जटा० । [“विना खदिरसारेण” उद्भट ।

खदिरसार पु० ६त० । खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खयर)

खदिरा स्त्री खदिर तत्पत्राकारोऽस्त्यस्या पत्रे अच् । लज्जालुलतायाम् राजनि० ।

खदिरिका स्त्री खदिर खदिरस्यसमरसोऽस्त्यस्याः ठन् । १लाक्षायां तस्या हि खदिरवृक्षनिर्यासत्वात् तथात्वम् । २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० ।

खदिरी स्त्री खद–किरच् गौरा० ङीप् । लज्जालुलतायाम् शाकभेदे, (हाडजोडा) २लतायाञ्च जटा० । [रत्नमा० ।

खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य । (काँटायावला) द्रुमभेदे

खदूरक त्रि० खद–बा० ऊरच् स्वार्थे कन् । ऋषिभेदे । तत शिवा० अपत्यादौ अण् । खादूरक तदपत्यादौ ।

खदूरवासिनी खे आकाशे दूरे वसति वस–णिनि ङीप् । बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० ।

खद्यपत्री स्त्री खद्दे स्थैर्ये हित गवा० यत्, खद्य पत्रमस्य गौरा० ङीप् । खदिरे राजवल्लभः ।

खद्योत पु० खे द्योतते द्युत–अच् । १कीटभेदे (जोनाकी-पोका) “खद्योतवदभिव्यात तन्मया विषयान्वितम्” भा० व० १२२ अ० । “खद्योतालीविलसितनिभां विद्यु-दुन्मेषदृष्टिम्” मेघदू० । खं द्योतयति द्युत णिच्–अण् उप०स० । २सूर्ये जटाधर ।

खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै–क । १फलविषे वृक्षभेदे सुश्रु० । “कुमुदतोरेणुकाकरम्भमहाकरम्भ क-र्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिमन्दनसारपा-कानीति द्वादश फलविषाणि” । २सूर्ये पु० । [जटा० ।

खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत–णिच्–ल्यु । सूर्ये

खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप–अण् उप०स० । खे धूप इव वा । आकाशगामिनि अग्निशिखायुक्ते (हाउइ) इति ख्याते पदार्थे “ससृजु खधूपान्” भट्टि ।

खन विदारे भ्वा० उभ० सक० सेट् । खनति ते-अखानीत्-अख-नीत् अखनिष्ट खायात् खन्यात् । चखान चख्नतु चख्ने, खातम् खनित्र खेयम् । खनिता । खनित्वा-खात्वा खात्वा खाम खनित्रम् । खनन् खनमान । खायते खन्यते खनि खनक ।

“इमां खनाम्योषधिम्” ऋ० १०।१४५।१ । “अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्नि शकेम खनितुम्” यजु० ११ । “त्वा गन्धर्वा अखनन्” यजु० १२,९८ । “यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति” मनु । “अगस्त्य खन-मान खनित्रै” ऋ० १,१७९,६ ।

अभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने । “यो हीहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्” शत०ब्रा० ११,१,६,१६ ।

अव+अध खनने । अवखनति अवखात ।

आ+समन्तात् खनने आखर आखन आखु ।

उद्+उत्पाटने “पश्चे सवर्द्धयामास्युत्खातप्रतिरोपिता” (कमला) । “त्वाञ्चितै फलसत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपै ।” “वज्ञात्उत्खाय तरसोत्खातलोकत्रयकण्टकोऽपि” रघु ।

नि+निधाने सक “निखनाम जयस्तम्भम्” वसु-धाया निचख्नतु” “अष्टादशद्वीपनिखातयूप” रघु, “विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने” भट्टि ।

निस्+निर्+निष्क्रमणे “वसुरान्निरखन लोकानभि-रक्षि भ” शत०ब्रा० ७।५।२।५२ ।

परि+परित खनने परिखा उत्पाटने च “कण्टकिक्षीरि-णस्तु समूलान् परिखायाद् यात्रदेपामार्गम्” आश्व०२।७ ५

वि+विशेषेण खनने । “यत्ते भूमि विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु” अथ० १२।१।३५ ।

खनक पु० खन–वुन् ।१मूषिके, २सन्धिचौरे च । ३भूविदारके (कोड़ा) त्रि० हेम० “विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनक कुशलोऽस्य राजन्” भा०आ० १४७ अ० । ४स्वर्णाद्युत्-पत्तिस्थाने आकरे मेदि० । “पुरी समन्ताद्विहिता सप-ताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा” भा०व० १५ अ० ।

खन(ना)पान अनुवंश्ये क्षत्रियभेदे “खन(ना)पानोऽङ्गदो-ऽभूत् तस्मादविरथस्तत” भाग० ९।२३।२ ।

खनयित्री स्त्री खन–णिच्–ति वद्वभाव तृच् ङीप् । (खुन्ती) इति ख्याते अस्त्रभेदे सा च जिगीषुणा यात्रा-यामपि धारणीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री शुभा यात्रा सर्वार्थ युद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्णांशुकयुता धारणीया पुरःस्थिता”

खनित्र न० खन इत्र । (खोन्ता) अस्त्रभेदे । “यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति” मनु । स्वार्थे क तत्रार्थे हारा० ।

ख(नि)नी स्त्री खन–इन् वा ङीप् । धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने

।टाकी पतिमि तुम्बे रतम् रोक्का रदिनी पतिभ त्व । भविष्यत्येव । इत्यादयोपि रदिम च यदा वीरं नु यदुनन्दनसूपनी वाची १०४ । इत्यादि सर्वे प्रतमस्मीत्यवीन नीति ।

गुनिविम त्रि चनयेन । इत्यम नन मात्रे वा द्वि- न च । चनर्निग न । वर्तनिषा च व व वर्णात् च ७।११।२ ।

गुनिमेत इ रचाङ्गात् च्यन्त । रविनेः तुमीरमा पतिमेमोरक्त भार्या वा नाम ८।११।६ ।

गुम्य त्रि चन-मैके नि वर्त् । चनयोषि ऋत् । पाच रचदि नमार्चे । चोदि त च न रहते ।

गुपुर इ च विदर्भि वनस्य पु-च । इत्यादि चनर । पतिमपुर निर्वचि-पु-च । सननि त्रि चिदि । च न तुमते वनवे वर्षिच न । इदमुक्ते इ नदि समाप्तयतिवे रामदि च चायाते वर्तवे वर नदा तम चनुमनन्तरायाचोदितेरुपमर मदे । तत्रोक्तादि इनमेते नेके चनयव इ च ११४ उक्तो यथा "मदनादि दृढीकृतवद वरिशुत्तराविनोर्द परम् । विततवनीवकम् निसादीमानम्याख । भावयवति सनाबरतनु निद्रिकम् विवचनाय । समाप्तामि इद वनीरचे भवतिविमाय । वर्तिकुव चनी विच न भवद भरीन्द्रातुनयात् । भीनारचिनाम् चन्दाद मानवमयनाधम् । चम्य मदनाविना याक्षु रचनवियमनायम् । दोषैं मरनेदुक्त मोने दरिचन यव चन । चनेवनम्यनि च प्रवायो इद रमायानामकोरपानिनम् । यदा तदा मानवनुत नातिमां निवसन भरि रचे यद्रुमाग ।

च मायाने भरे इद नाच न । इत्यादयमानिनि दैवतुरवे तुलनिप्तकल "पुष्पा नाच दैरेती चाचना च नपुरानी । विच च दरपते चेतुत वर्तते तत तत्वीरत तवकार्यो चलना रचनवरम् । चपकृतिरो वरचो न पुरायामतुरतियाम् । चानुनाद रावेद । चरराचरवम । इद वरयवो- चतु चचर चचनायनम् । चमोरखा चचरित दूर्वेचतरैति । चर्रे बचनावर्यै रचनाइरतावते । चचे चायमुचोवैन मीनमोचनदनायम् । तद्गुचा वरम- च । चाचवेचते चवम् । तचेतु चरर दिय चेरमवरचितयम् । यो ।मानवति मौर । चाव

गचभग दान भरने ववचनचित । १ चवाते । निवस वारे न वतु दानेव चमेव चं भा र १०१ म । इतिवपुतो निवा ।

गतुम न इन । चायाचतुचे चल वया निव्यातमेव निवानमोचवाय चायचोचला चाचन दौनी यद्गुनमारवोचम ।

गुमालिन् इ चोन्द्र चायाचे भानिम्य चर्चे चांचल चाव चम निविद्र निवा । तम नोवान्रचार चे चचचानचानम् । निवर्त वा चौव । निवा ।

गुमनि इ चो चायान चनित्र चवानचन । इचे

गुमोहन न चायानविविचायो भीचनम् । इचानाथ । बचच तत्र चरैचा चविरितिन चा चचचावे चा- चारायायात् निचोदन भवतीति इत्यानवायम् ।

गुसुनि इ च वर्षीरच । चचूर्णेवरे इतेवतो निवे वाच चचुचोनांचे: चतदम् । इत्तुचवरे तौ "न चचुरच्चेमि वायुचा चचूर्यवाम् चदा ।

गुसूनी की च मूचर्मं चुचचा: चोच । इतिचान्ते (रासा) निवा चचा: चचाचचवात् चन चम् । दवो वा चुचा । चर्चेन चनावें । चावें च तुचा । चचूनिचा चनावें चच्चूच ।

गुसस चरो च्या वर वच । वैर । चचाति चनपीय चचवा

गुर इ च तपसिचमनिचेचाचाच र चनिमिर्ये चाति चान्च वा रचनीरेचम् । । भर्गम । १९चारे चचरा इरावचवे च देच "चेतुवा चरतुचचानीति चंतु । चचवाचा रावच चा तुचचाचावर । चे चावीत् चदुर । चनचावनिवावीचा । रचावें चार चानाचु रानती वर्णतुच । चचर्य च चचचावि चचाच नवि रानवाचु । गुरूचतु चरचुच निवुच गुचचावी । चाच चन इनतिनम् चचीरच च रावा चाम च्चतु च । चचापनि जिती चचा रचावे चचवाच इचपिनी चचररवावि रावनि इचोवाचदचो नवी च चचचे चचवैरी चदवा चचा । चचनुच चनमुनी तचारचूचिच चने । वैविनाच इवा वनो देवचा चरे निते ।" चोचेन । चदर्श- चान चरे । दचिचारतरे चचान ।।विचवार्यै च । । चचवि नि चचरा चरविरचा चरोता ।।चचिनेच तिच "चरचिरवचनवचावाँ चचवनिनि चा चाचम् । ।।देचचावरचै चौ चम् चचर ।।चचौ चैदिगा।।इदि इ देच ।।चचेंचावे निचा । चाविच चर्च निचा चीव ।

खरकर पु॰ खरस्तीक्ष्णः करोऽस्य । सूर्ये खरकिरणखरांशु-प्रभृतयोऽप्यत्र । [दृत्यम् । वलायामोषधौ राजनि॰ ।

खरकाष्ठिका स्त्री खरमुग्रं काष्ठं यस्याः कप् कापि अत

खरकुटी स्त्री खरा तीक्ष्णा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे त्रिका॰ तस्याः क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । ६त॰ । गर्दभगृहे च खरगृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोण पु स्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण–सङ्कोचे धातूनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता अण् उप॰स॰ । तित्तिरिपक्षिणि हेम॰ । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा–क । नागवल्लायां नागवल्ल्याम् (पान) जटा॰ ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागबलायाम् राजनि॰

खरघातन पु॰ खरं दृष्यरोगं, तन्नामराक्षसं वा घातयति हन–स्वार्थे णिच्–ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च शब्दच॰ ।

खरच्छद पु॰ खरं छदं पत्रमस्य । (उलुखड़) १तृणभेदे रत्नमा॰ । २कुन्दरवृक्षे राजनि॰ ।

खरज्ञु त्रि॰ खरं जीर्यति जृ–बा॰ कु । तीक्ष्णगतौ "प्रभू-नापत् खरमज्रा खरज्ञु " ऋ॰ १०,१०६,७ ।

खरणस् त्रि॰ खरस्य नासेव खरा वा नासा अस्य नसादेश णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीक्ष्णनासिके च । अच् समा॰ । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमर । [भावप्र॰ ।

खरत्वच् पु॰ खरा कठिना त्वक् यस्य । १लकुचवृक्षे ।

खरदण्ड न॰ खरः उग्रः कण्टकादिमत्त्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे भरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काकोदुम्बरे शब्दर॰ ।

खरदूषण पु खरस्य दूषणं नाशकत्वादेतद्वेषो यस्य । १धस्तूरे (धुतुर) २बहुदोषे त्रि॰ । शब्दरत्ना॰ । द्व॰ । राक्षसभेदयो द्वि॰ "खरदूषणयोर्भ्रात्रो" भट्टि ।

खरधार त्रि॰ खरा उग्रा धाराऽस्य । तीक्ष्णधारे अस्त्रभेदे करपत्राभिधस्य खरधारस्य च शस्त्रादौ प्रयोगे दोषा यथाह सुश्रु० "तत्र यन्त्र कुण्ठं खण्डं खरधार-मतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमादद्दीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधार मस्थिच्छेदनार्थम्" ।

खरध्वंसिन् पु॰ खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति ध्वन्स णिच्–णिनि । श्रीरामे । खरहन्त्रादयोऽप्यत्र । राक्षस खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि॰ खरं नदति नद–णिनि । तीव्रशब्दकारके स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये शब्दच॰ । खर इव नदति॰ नद–णिनि । ३गर्दभतुल्यनादकारके त्रि॰ "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा॰वार्त्ताद्युदात्तता । खरनादिनोऽपत्यं बाह्वादि॰ इञ् । खारनादि तदपत्ये पु स्त्री॰ ।

खरनाल न॰ खरं नालमस्य । पद्मे "नार्योगतस्तत्खरनाल-नालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताज " भाग॰ ३,८,२१ ।

खरप पु॰ खरं पिबति पा–क । १ऋषिभेदे ततो नडादि॰ गोत्रापत्ये फक् । खारपायण तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री॰ । बहुषु तस्य यास्का॰ लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।

खरपत्र पु॰ खरं पत्रमस्य । १शाकवृक्षे (सेगुन) २कुद्दालवृक्षे च रत्नमा॰ । ३यावनालशरे ४मरुवके ५हरिदर्भे च राजनि । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच॰ ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ॰ ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे २काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि ।

खरपाल न॰ खरं पालम् कर्म॰ । लौहपात्रे त्रिका॰ ।

खरपादाढ्य पु॰ खरैः पादैर्मूलैराढ्य । कपित्थद्रुमे शब्दच॰

खरपुष्प पु॰ खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा॰ ।

खरपुष्पा(ष्पी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीष् । बर्बरा-शाके (बाबुइ तुलसी) अमर ।

खरप्रिय पु स्त्री खलो धान्यादिमर्दनस्थानं प्रियोऽस्य लस्य र । पारावते शब्दमा॰ स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

खरमञ्ज पु॰ खरं मञ्जयति मञ्ज–र । अन्यन्तशोधके । खरञ्जुशब्दे दृश्य ।

खरमञ्ज(रि)री स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्तविधेर-नित्यत्वात् न कप् ह्रस्व वा ङीप् । अपामार्गे अमरः । तत्र ह्रस्वान्ते "फलाग्रपुष्पे खरमञ्जरेर्वा "फलानि शिग्रो खरमञ्जरेर्वा"। "खरमञ्जरिपिप्पलीद्वयैर्मधमारद इति सुश्रु॰ । दीर्घान्ते "विडङ्गखरमञ्जरीमधुविषप सूर्य-वल्लीत्यादि॰ सुश्रुत ।

खररोमन् त्रि॰ खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । खररोमत्वं गर्दभहत्याकर्मविपाक यथाह शाता॰ "खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते" इति । २नागभेदे पु॰ जटा॰ । [शाभावे खररोमेत्यप्यत्र रत्नम॰

खरवल्लिका स्त्री खरा वल्ली इव स्वार्थे क । नागवल्लाम्

खरशब्द पु॰ खरः उग्रः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त॰ । २गर्दभशब्दे पु॰ । कर्म॰ । ३उग्रशब्दे पु॰ । [भावप्र॰ ।

चर्मा [illegible] चर [illegible]। (रामचन्द्रादि) [illegible]।
चर्मा [illegible] चर्म्मा [illegible]।
[illegible] [illegible]।
चरयोनि क्लो [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]।
चरसौन्द [illegible]।
चरस्तम्भ [illegible]।
[illegible]। रामनि। [illegible]।
चरसारा क्लो चर [illegible]।
[illegible]।
[illegible]। [illegible]।
चराचरौ क्लो [illegible] मौता कौश्।
चराग्राह [illegible]।
[illegible]। रामनि [illegible]।
[illegible]।
चराजा क्लो [illegible]।
[illegible] ([illegible]) [illegible]।
चराडा क्लो चर [illegible]।
[illegible] रामनि। [illegible] रामनि।
चरिका क्लो [illegible]।
चरौमह [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
चरु [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।

[illegible] (रामदत्त) [illegible] रामनि।
चरमूं [illegible]।
([illegible]) [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]। (रामदेपुर)।
चरु [illegible]।
[illegible]।
चरु [illegible]।
[illegible]।
[illegible] (प्र. ति) [illegible]।
चरपरी क्लो [illegible]।
मौता कोश। [illegible]।
चर्परीतुम्ब [illegible] (प्र. ति) रामनि [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
चरु(') [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
चरु(ष्) [illegible]।
[illegible] रामनि [illegible]।

कटनया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम् । खर्व–गतौ घञ् । गर्व-मध्य १२स्त्रे ४वामने त्रि॰ अमरः "खर्वे । गर्वसमूह-पूरिततनौ ।" तारास्तोत्रम् । ५सङ्ख्याभेदे (सङ्खकोटौ) "खर्वदसञ्ज खर्वनिखर्व'मिति लीलावती ।६तत्सङ्ख्याते च

खर्व(र्ब)ट पु॰ खर्व(र्ब)–अटन् । "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् । मिश्रं तु खर्व(र्ब)टोनाम नदी-गिरिसमाकुलं" भाग॰ टीकायां श्रीधरोक्ते ग्रामभेदे ।

खर्वशाख त्रि॰ खर्वा शाखा तत्तुल्यस्य हस्तपदादयोऽस्य । वामने हेम॰ ।

खर्वित त्रि॰ खर्व–नीचगतौ कर्त्तरि क्त । सूक्ष्मे स्त्रियां टाप् । साच अमावास्याभेदे, "सनिश्चयेनतद्दर्श्या अमा-वास्या भवेत् क्वचित् । खर्विता सा विदुः केचिद्गताध्वा-मिति चापरे" कर्मप्रदी॰ पूर्वदिनस्थिततिथ्यपेक्षया परदिने २अल्पकालस्थिततिथिमात्रे च ।

खर्वरा स्त्री खर्व उरच् । तरदीक्षके राजनि॰ ।

खर्बु(र्वु)ज न॰ खर्बु(र्वु) उन् तया भूता जायते जन–ड । (खरमुज) लताफलभेदे । तस्य गुणा भावप्र॰ उक्ता "खर्बु(र्बु)जं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । तेषु यत्साम्लमधुरं सक्षा-रञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्" ।

खल चलने सञ्चये च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । खलति अचालीत् खलति प्रनिखलति खल ।

खल पु॰ न॰ खल–अच् घञर्थे॰ । धान्यमर्द्दनस्थाने हेम॰ । (खामार) धान्यखल गोधूमखल यवखल । "खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते" मनुः । खलयज्ञ खलेकपोतः । "खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि" ऋ॰ १०,१८,७, २भूमिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च । खलश्च सायस्के, षु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा "सायस्के पूर्वेरा वेदिः "खल उत्तरवेदिः" आश्व॰ श्रौ॰ ९,१२,१४, तत्र खलशब्दनिर्द्देशात् कात्यीये यथा "खल उत्तरवेदिः धान्यखल प्रत्ययात्" कात्या॰ श्रौ॰ २२,३,४१,४४, खल इत्युक्ते धान्यखल प्रतीयते यतः" कर्क । "ये वेदिमभितस्तात्तूत्तरवेदिदेशे स्तृण्न्ति" कात्या॰श्रौ॰ ४५, "धान्यखलमभित सन्निधानात् वेदि-मभितो ये तस्यविशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे स्तृणन्ति मर्द्दयन्ते तस्येभ्यो विमोकार्थमनुद्धुरि परितो गर्त्तान्निराक्रामन् बन्नीत्यर्थः कर्कः । इति पूर्वपक्ष "पांशुखलो वा प्रत्य-यानियमात्" ४७स॰ । वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-

वोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययो" कर्क "पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुत खलइत्युक्ते धान्य-खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते" स॰व्या॰ इति सिद्धान्तः । ५तिलकल्के पु॰ (खलि) ६नीचे ७अधमे ८दुर्जने त्रि॰ "सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः । मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्य्यते" चाणक्य । "स्वमायायान् य परमार्थे सुपुण्याल्यहरः खलः" भाग॰ १,७,३७, । ९इतरे च त्रि॰ अमरः । खे लीयते ली–ड । १॰सूर्य्ये । स तद्वर्णं लाति ला–क । ११तमालवृक्षे पु॰ शब्दच॰ । १२मस्तरम्ये धौषधमर्द्दनपात्रभेदे वैद्य-कम् । १३खडे डलयोरैक्यात् । "खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिता" सुश्रुत । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ" सुश्रुत । खलएव स्वार्थ-ष्या॰ स्वार्थे ठक् । खालिक खलशब्दार्थे । [शब्दच॰।

खलक पु॰ ख शून्यं मध्ये लाति ला–क संज्ञायां कन् । कुम्भे

खलकुल –॰ खलके खलभूमौ लीयते ली–मा॰ ड । कुलत्थ कलाये "दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिल माषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खल्वा खलकुलाय" ह॰उ॰ "खलकुलाः कुलत्थाः" भा॰ ।

खलता स्त्री खस्य लता । १आकाशलतायाम् । खलस्य भाव तल् । २दुर्जनत्वे च । "अनिवारिततापसम्पद फलवत्तीनां सुमनोभिरुज्झितानाम् । खलतां खलतामिवासतीं प्रतिप-द्येत कथं बुधोजनः" माघ । खलता च "खल्वीटीच्छृणि तथा खाल्ले विद्वेष खलगा मता" इत्युक्तलक्षणा ।

खलति पु॰ स्खलन्ति केशा यस्मात् भीमा॰ अपादाने अति पृषो॰ । (टाक) १इन्द्रलुप्तरोगे शब्दार्थे चिन्ति । २तद्वति त्रि॰ स्त्रियां वा ङीप् । तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा॰ कर्मधा॰ परनि॰ । युवखलति खलतियुवा । "अथखलेन्द्र-न्ते इत्युपक्रमे "पिङ्गलखलतिविक्लिमशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति" कात्या॰ श्रौ॰ २०,८,१८, "खलति सम्राट" कर्क ।

खलतिक पु॰ खलतिरिव कायति कै–क । पर्वते "खलति-कादिषु वचनम्" वार्त्ति॰ । खलतिकः पर्वतस्तत्र भवानि खलतिक वनानि" बहुत्वेऽपि एकवचनम् सि॰कौ॰ ।

खलधान पु॰ खला खडा धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे ल्युट् । (खामार) ख्याते खलपदार्थे हेमच॰ ।

खलपू त्रि॰ खलं भूमिं पुनाति पू–क्विप् । स्थानशोधन कारिणि (फराश) । अमरः ।

खलयज्ञ पु॰ खले कर्त्तव्यो यज्ञः । खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

[illegible]

यूप” मू०। खलेऽनडुद्गमने तद्बन्धनार्थो मेधि खले-वालीत्युच्यते खलेऽनडुहोधारयतीति खले वाली” तारा० मेध्या हि बन्धनेनानडुहां धारणात् तथा भवति” रलयोरैक्यात् तथात्वम्।

खलेबुस अव्य० खले बुसमत्र काले तिष्ठद्गु०स०। खलेस्थित बुसकाले

खलेश पु० स्त्री खे जलादूर्द्धाकाशे लिशति संश्लिष्यति गति-काले लिश–अच् ७त०। (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खलेशय पु० स्त्री खलेश जलादूर्द्धस्याकाशस्याग्रे याति या–क। (खलिशा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। [(खामार समूह)।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत्। खलसमूहे अमर

खल्ल पु० खलति क्विप् खल् तं लाति ला–क। १ वस्त्रभेदे २ गर्त्ते ३ चर्म्मणि ४चातकविहगे पु०स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५ दृतौ चर्म्ममयपात्रे (मशक) हेम०। ६ औषधमर्द्दनपात्रे (खल) वैद्यकम्।

खल्लिका स्त्री खल–क्विप् तं लाति–ला–क ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम्। भर्ज्जीषे भर्ज्जनपात्रे (भाजनाखोला) शब्दच०। शब्दचिन्तामणौ अयं वमध्य पठित तत्र वाते क इति भेद

खल्ली स्त्री खल–क्विप् तं लाति ला–क गौरा० ङीष्। “खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी” इति भावप्रकाशोक्ते रोगभेदे।

खल्लीट पु० खल्लीम टलति टल–विक्लवे वा० ड। १खलति-रोगे २तद्वति त्रि० त्रिका० शब्दा० ह्रस्व खल्लिटोऽप्यत्र शब्दरत्ना०। “खल्लीट परनिन्दावान् धेनु दद्यात् सकाञ्चनाम्” शातातपेन तस्य परनिन्दनकर्मविपा-कतोक्ता। खल्वाट इत्येव पाठ साधु। तत्र खल्व इवाटति अट–अच् इति व्युत्पत्ति।

खल्व पु० खल–क्विप् तं वाति वा–क। निष्पावे ग्राम्यधान्य भेदे ‘दश ग्राम्याणि धान्यानीत्युपक्रमे “खल्वाश्च खलकुलाश्च” बृ०उ०। “खल्वा निष्पावा वल्ला इति प्रसिद्धा” शङ्करमाधवौ ‘व्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे “अणवश्च मे खल्वाश्च मे” यजु० १८,१२, खल्वाश्चणका वेददीप। तेन २चणके च।

खल्वाट पु खल–क्विप् तं वटं वेष्टयते वट–वेष्टे अण् उप स०। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) २तद्रोगवति त्रि० हेमच०

खव सम्पत्तिर्पावित्रतयो प्रादुर्भावे, च क्र्या० पर०अक०सेट। खौनाति अखावीत् अखवीत्। चखाव। प्रनिखौनाति।

खवल्ली स्त्री खे शून्ये वल्ली। मूलशून्यायाम् १आकाशवल्ल्याम् राजनि०। खवल्लरीखलतादयोऽप्यत्र २आकाशलतायाञ्च।

खवारि न० खात् पतितं वारि शा०त०। दिव्योदके राजनि० खजलादयोऽप्यत्र।

खवाष्प पु० खस्य वाष्पम्। हिमजलकणे (ओस) हारा०।

खस(श) पु० देशभेदे त्रिका०। तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादौ दृश्यते क्वचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयरूपता। स च देश वृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ० पूर्वस्यामुक्त “अथ पूर्वस्यामि-त्युपक्रमे “वृषभगर्भाशिरोगिरिमिथिलसमतटोड्राश्व-वदनदन्तुरका”। सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा अण्। खास(श)। तद्देशवासिनि तद्देश नृपे च बहुषु तु अणो लुक्। ख(श)सास्तद्देशवासिन तन्नृपाश्च। ते च शनकै क्रियालोपात् वृषलत्व गता यथाह मनु “शनकैस्तु क्रियालोपादिमा क्षत्रियजातय। वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका। पारदापह्नवाश्चीना किराता दरदा खशा”। “खशास्तु शाराश्चोलाश्च मद्रान् किष्कि-न्धकास्तथा हरि० १४ अ०। “खशा एकासनाह्यर्हा प्रदरादीर्घवेणव” भा० स० ५१ अ०। “अङ्गवङ्गखसेष्वेव माध्यदेशे कदाचन” मु०चि०। २सुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ४कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु० ६अ० “धर्म्मपत्न्य समाख्याता कश्यपस्य वदाम्यहम्। अदिति र्दितिर्दनु काला अनायु सिंहिका मुनि। कद्रू प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभि खशा(सा)”। “इरा वृक्ष लतावल्लीतृणजातीश्च सर्वश। खशा(सा) च यक्ष रक्षांसि मुनेरप्सरसस्तथा” तत्रैव तत्प्रसवोक्तिः।

खशीर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च बहुव०। “खशीराश्चान्तचाराश्च पह्नवा गिरिगह्वरा” भा० भी० ९ अ० उत्तरस्थजनपदकथने।

खशेट पु स्त्री खे शेटति शिट–अनादरे अण्। (खलिशा) मत्स्ये त्रिका०। तस्य गतिकाले आकाशस्याधारत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वामादरेण गमनात्तथात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव। वायौ त्रिका०।

खष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। खषति अखषीत्-अख-षीत्। चखाष।

खष्प पु० खन–प नि० नस्य ष। १ क्रोधे २ बलात्कारे च। खष्पौ क्रोधबलात्कारौ, सि० कौ० उक्ते यस्क-

वाहमे तच्च मद्वच क्षीणोऽसि: आसादिषी।

वास इ वासि इन्द्रियाणि वासि नित्यवोधरोति वो—च। (वोध) (वासका) जाती ।टीमभेदे। टीमभेदे स्वल चौर्या मामवनिवासाते वासिने वहो वहव दास व्याहुमार्थादिरिकमिरेच च। मरच वरचव च वसो हृदिच एव च वह। (वचवर) इति ज्याती हवे मामा० वचमिवमद्धो मत्ता।

वासमन्द ए० वव दव मन्तारव। चोरचव्रु पीरचे एवमा। वचमन इति मनाम्बरेऽपि स्वार्थेवा। वव-चेन मन्नोऽस्व मन गाव्यम्।

वासतिल ए० वस्य वचनूचल विवति तिवती एव-वो वनाद् विव—वो वे च। (तोता) वविकर्णनिवोवरे (वरवर) ज्याती इवे रावमि। वव वेवव वर पूनवव्ववरण्य मावधानम्।

वर्वविववमूवर्वार्द्धावोदित्रिया मावन वचा विवमेद्र वचविवः वावयावरः वचा। वम् वावयव्वोदूव मवचव मौमिव वनु। पादि विव मवाव वाववद्व ववाचाहरु। वद्धनां मोवव वर्व वस्त्वह मामिर्वचवु। वद्धरौवचरं वर्व वेर वाद् वचवायमवु। वव वरववचीरमानूर्वादि मेवचवु। वाहूर्म दोवर्व पादि वेवम मावविवववु। वथा वचववोह वववववासविवादि। वच्यनो वव मौवादि के वावचविवा चवि। ववमौवादि ववावि इन्यादि वहवर्वि च। वववदि ववव् वादि वव-वमि ववौरवम्।

वासम इ वं नूव दव वव। वदे मिवा। वव वचव पूववावववावलिरवनिवमेव वचव विवव विवावरचात् वसूवालवोवारेव वव वनामम्।

वासमावा वो वे ववति वपूर्—नूच। वावावर्वादो हवे रावमि। [पुवस्के लिवि।

वासर्वेन इ वे वनावेन वदेवे ववववव। वदे मिवा।

वसमावर इ ववावा वमवववमोवेदव वाजम। रावे मिवा वव वातवववा ववव्वे हवम।

वानुचिन् च ववववि वप—विवि। ववविवारचाव वा वावव मर्वचाविवरवो विचिते वारेमि। वा वरववर्वाच विल्वी।

वानम ए० विर्द्धिवाते वहरमेरे "विर्द्धिवाना वव्र वदा विवविवेवमावया। ववा मवाव ववाव

वावव व वद्वावा।। वामाविवर्वविव व वहवा वव ववाचा। ववेवो वरवव व वावावावर। विवाव-वचा वेवाः वहावव मुवीवववु वावरव (च०)"ववन वामववा ववाचः मौविवा वदा वदि इ च।

वावूवम इ ववावारा विमवु इवो। ववमिवे (तोता) इवमेवे रावमि।

वासवमवव ए० इव। वमिवेवे रावमि।

वासागो वो ववावाचः वव इव ववा। इविवां मिवा

वासाठिक इ वामिर निल्पावाक्वाहिव। (वूव वामवयो इवनूवायववो च वेवच।

वासाविस मं० वर्चुर्धविल्त वावावा वासिववि। वव व्ववमीन वववोवरिवे वावावविमाने अविवावारा ववोववर्वे ववम्।

वावूर इ वं मूव वरोचव। योवववितोम मूववावे रामिवेरे ("वादिन् मिवारः ववव च रावामि वविते वावि विवादेन। वाहूवमि वावववविवाववेरमवें ट्यूते वव वचव ववु'। [ववमि मिर वाव। दवमिवारि मि विवाव वा वो वव—ववमि गिर् वाव। ववाचु मिव वव-

वावाव ए० ववा—ववारे विमवु इवो०। ववमिवे वावा० वदीव (तोता)। ववमिववर्वे विर्दवा।

वाहाव ए० वे वावावाहूवावमि ववविवावे वार्—वन—च। वोवमिवूवारवे वद्वचि०।

वाजिव इ वे वर्दवेवे वावा। वेवा ववच वावु इव। वावेर वारा। वव ववववावर वर्ववेव वदोवेव ववावनु

वाठ ए० वे वाड वावें वववमेव वाड—वरवे वव। वरवे ववर्वववावावु वहूरवा।

वाटि वो वर—वाद्वावामु वा इव। इविवे (व वा) ववव्वूवते रवववे च वेदिव। वुमावववाचे वच्चव वेवावाम् वनु। वाविवा ववरवे वो वहरवा०।

वाडामारिक मि ववावार वरवि ववदि वावरवि वा इव। वावावारवावे रववावे दववावे च। वावूवववारावावावो वादिव इवच।

वाडव म वावववावेम पूर्ववमेवे वना "वोवाववववो पूर्व वाववेवावववामिवम्। वावमुवरवेवाव वोवि वर्ववमिवमि। ववव्र ववरीवव्व बोविवव वव इवा। वेवावर्वद्दव वर्वे वावववावे। वावव ववमेववावारवे वविवारववु। वृतीववववेमि वववर वावववु। वीववाव विवेवव वोवम वाजव वदा।

खाण्ड न॰ खण्डस्य भावः ष्यञ्॰ भावे पक्षे अण् । खण्डभावे खण्डस्य विकारः अण् । २खण्डविकारे च ।

खाण्डव त्रि॰ खाण्डं खण्डविकारं वाति वा–क । खण्ड-विकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकांश्च सखाण्डवान्" भा॰ आनु॰ ५३ अ॰ ।

२वनभेदे । तत्र वन पुरा शक्राद्यावासस्थान तत्र छित्त्वा सोमवंश्येन सुदर्शनेन राज्ञा खाण्डवी पुरी कृता पुनः सा काशीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिर्देशात् वनतां प्रापिता यथाह कालिकापु॰ ७८ अ॰,

"सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः । वीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् । सिंहान् व्याघ्रान् समुत्-सार्य्य ऋषींश्चापि तपोधनान् । खाण्डवीं नाम नगरीम-करोत्तत्र शोभनाम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्" ॥ "अथ हिष्णुर्नरपतिर्विजयस्तु सुदर्शनम् । कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी पतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सन्नाय कृत्वा साचिव्य तत्रैव न्ययोजयत् । विजयो वीरं प्राप्य महाबलपराक्रमः । सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथा-करोत् । नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शन । चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् । विजयो रथ-मारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् । सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा । तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना । सुदर्शनस्य नृपतेर्बलवासवयोरिव । ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् । उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव" ।"तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरे-श्वरः । समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । इन्द्र उवाच । राजन्! महद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम् । नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्व्वानुत्-सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः । भङ्क्त्वा वनमिदं शुभ्रं समुत्सार्य्य तपोधनम् । खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! । तत्राहं विहरिष्यामि तक्षकेण समं रह । मुनीनाञ्च तप स्थानं भवतु ते प्रसादतः । भवि-ष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव ! । मार्कण्डेय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा । वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु सो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति लोकानां महाज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जना केचिच्छिवं पदम् । जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपा-लिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः । वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दातुमङ्गी-कृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वह्निस्स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञ-भागातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाशु मा । खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृग-राक्षसम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्तोपि श्वेतवाहन तदा ममायसौ व्याधिरपयास्यति मोचिरात् । पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् । भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! । विरोधात्तु शक्रस्य न श्वयं भोक्तु-मुत्सहे । तस्मात्त्वं हि महाभाग ! वचो तस्मिन्नियोजय । यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः । दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् । देवकीतनयोपेतो वासुदेवेन पालितः । खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः" । २तन्नामपुर्य्यां स्त्री ।

खाण्डवप्रस्थ पु॰ इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे "अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽभिचिन्तितः" भा॰ आ॰ ६१ अ॰ । इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या ।

खाण्डवायन पु॰ ऋषिभेदे "व्यभजन्त तदा राजन् ! प्रख्याताः खाण्डवायनाः" भा॰ व॰ ११७ अ॰ ।

खाण्डविक पु॰ खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । मोदक-कारके (मयरा) "आरालिकाः सूपकारा ये च खाण्डविकास्तथा" भा॰ आश्र॰ १ अ॰ ।

खाण्डवीरणक त्रि॰ खण्ड इव वीरणं खण्डवीरणः तत अरीहणा॰ चतुरर्थ्यां वुञ् । खाण्डवीरणसन्निकृष्ट-देशादौ ।

[मोदककारके हारा॰ ।

खाण्डिक स्त्री खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । (मयरा)

खात न॰ खन–भावे क्त । १खनने कर्म्मणि क्त । २पुष्करि-ण्यादौ त्रि॰ "पूर्त्ते खातादिकर्म्म च" अमर । तडाग-शब्दे विवृतिः । खातवेतनादिदानार्थं क्षेत्रफलज्ञानोपयोगी खातव्यवहारो लीला॰ उक्तो यथा ।

"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं वार्द्धार्य्या । गणयित्वा

[illegible]

१२
निम्नखात
१०
१२

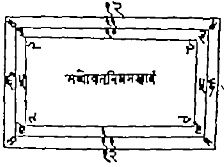
१२
यथोक्तनिम्नखात
१२

[illegible]

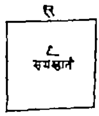
समखात
१२

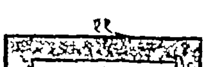
समनिम्नि

[illegible]

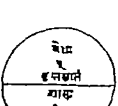
समखात
१०

[illegible]

खातक न० खात+स्वार्थे कन्। १परिखायाम् (खाद्) हेमच०। "उत्तमर्णोऽधमर्णस्वामी ऋणमर्णस्तु खातक" इत्युक्ते २अधमर्णे ३परसैन्यविदारके च "खातकव्युत्पत्यत्र दन्तपर्यायेऽभिदम्" भा० शा० ११८ अ०। "खातका परसैन्यविदारका" नीलक०।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः। १परिखायां २प्रतिकूपे च त्रिका०।

खाति स्त्री खन–भावे क्तिन् आत्। खनने।

खात न० खन–क्त त्रि० तात्। १निमित्ते २जलाधारे च त्रिका० ३खने ४खते च खनिप्रकार।

खाद् भक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट्। खादति अखादीत् चखाद। खाद्य खादक खादनम्। णिचि। खादयति अचिखादत् त। "सक्तून् खादति यत्र तस्य रिपवोमांसं प्रदान्ति प्र भूयम्" ति० त० "न खादे परमन्नानि" इत्योद्गर्भेतत्र। "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनु। "स हि (ऋषिः) कुल्मापान् खादन् विभिदे" छा०उप०। "मांसानि च न खादेद्यस्तयो मुक्त्वा च न स्वलम्" मनु। "खाद्यमानो वैदेहीं खादितां निहतां हताम्" भट्टि। "तादर्थ्यं भवति मे त्व यथा मांसानि खादक" मनु। पद्मभावन्त्वादस। खादनस्य क्रियाव्यभिचरितत्वात् क्रियार्थत्वात् अकर्मत्वेऽपि चा० चुरा० तत्र स्वार्थे णिच् खादयति। "दुर्वस्यमयनो हि महत्स्वामत्स्य विशेषत। खादयन्ति" मत्स्यपु० "मा खादय स्तनमेव। इ खादसा हिमोषय" मा०प० ६१ अ०। "देवराजो मया हतो याचिवारणमक्षाके। खादयन्तर्पपत्ताणि" विदग्धम०। अस्य भक्षणार्थत्वेऽपि खादिखाद्योर्म्" वार्त्ति० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः न कर्मत्वम्। खादयति चान्न वटुना" "वयोभिः खादयन्त्यन्ये" "तां श्वभिः खादयेद्राजा" मनु। "मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राघवः" भट्टि। खादनञ्च कठिनादि द्रव्यस्य गलाध सयोगानुकूलव्यापारविशेष प्रतिषिद्धभक्ष्यविषये तु यदममात्मप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्द्धमिति भेद यथाह प्रा०त० "यद्यपि भ्रमादीनां कण्ठादधोनयनमेव भक्षण न तु निष्ठीवनाय मुखाद्रादेः कपोलधारण, तथाविधे प्रयोगाभावात्। तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि प्रायश्चित्त, मद्यवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्य "चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागत"। अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदनुमताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधान तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदनुभूताव्यभिचारितासादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् तदर्थेऽपि प्रायश्चित्त, मिताक्षरायामप्येवम्। अतएवोक्त "निष्क्रमणेऽपि सुरा क्वचित् पिबतीत्यभिधीयते। यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्" इति। अत्र वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानातिदेशवद्भक्षणेद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः। तत्र विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्र निपातने" इति दाक्षायणकोक्त्या दण्डोद्यमे दण्डनिपातनप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनप्रायश्चित्तार्द्धं प्रायश्चित्त ज्ञेयम्"

खादक त्रि० खाद–ण्वुल्। भक्षके। "इमा मांसानि खादक" मनु "यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्" भा० अनु० ५६२४ श्लो०। २अधमर्णे च "खादको वित्तहीन स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि। मूल तस्य भवेद्देयम्" नारद "खादकोऽधमर्णः" मिता०।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। खादतमोदताय निर्देशक्रियायाम्।

खादन पु० खाद्यतेऽनेन खाद–करणे ल्युट्। १दन्ते हेम०। भावे ल्युट्। २भक्षणे न०। "प्रदाना खादनेनाप्यथवा नाम्येन केनचित्" रामा०२,५०स०७५श्लोक।

खादि त्रि० खाद–कर्मणि इन्। भक्ष्ये "अंसेषु व प्रपथेषु खादयः" ऋ०१,१६६,९,। "खादयः भक्ष्याः" भा० खाद–धातूनामनेकार्थत्वात् स्वार्थे कर्त्तरि इन्। २रक्षके। "हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे" ऋ०१, १६८,३। "हस्तेषु खादि हस्तत्रायक" भा०।

खादित त्रि० खाद–क्त। भक्षिते अपर। "खाद्यमानो वैदेहीं खादितां निहतां हताम्" भट्टि।

खादिन् त्रि० खाद–णिनि। भक्षके स्त्रियां ङीप्। "क्रोष्टघ्नी दण्डखादी मत्स्यखादी च यो नर" मनु।

खादुक त्रि० खाद–उक् स्वार्थे कन्। हिंसाशीले हेम०।

खादोअर्णस् स्त्री खाद–कर्मणि असुन् खाद खाद्यमर्णो जल यस्याः इयो० पूर्वरूपैकादशाभाव नद्यां। निघ०।

खाद्य त्रि० खाद–कर्मणि ण्यत्। भक्ष्ये। "मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप।" भा०स० ४अ०।

खान न० खै–धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट्। भक्षणे। "खुखानेन हि तुष्यन्ति देवा मनुष्या द्विजा। इतरे मानदानेन वाक्प्रदानेन पण्डिता" गरु० पु० १०६ अ०। "खाने पाने च दातव्यम्" दत्ता० तन्त्रम् खै–खनने हिंसने च भावे ल्युट्। १खनने २हिंसने च।

खानक त्रि० खन–ण्वुल्। खनके "खानकान् माङ्गलिकान् भोगान् कर्षान् कूपखानकान्" भाग०।

खानि स्त्री खन्यतेऽस्याम् इ। स्वर्णादिरत्नोत्पत्तिस्थाने आकरे भेदन। वा ङीप् खानी तत्रार्थे अमर०। [शिखा०।

खानिक न० खानेन खननेन निर्वृत्त ठक्। कुड्यच्छिद्रे सन्धौ

खानिल पु० खानं खननं शीलमस्य वा इलच्। खनित्रादिना सन्धिं छित्त्वा चौरयति हरति शिखा०।

खानिष्क स्त्रीखानोत्पन्नमुदकं यस्य यथा खानिष्का मधुरा सुरा" शब्दर०। [शिखा०।

खानोदक पु० खानस्य भेदनस्य उदकम्। नारिकेले

खापगा स्त्री० खस्य आकाशस्य आपगा। मन्दाकिन्याम् गङ्गा खे आपगा गङ्गायाम्।

खार पु० अश्ववल्गादिचर्मनिर्मित्ये खर्यते खन्–घञ् पृषो० च। खारीपरिमाणे शब्दच०।

खारि(री) स्त्री० खं खनकानामाकाशमियर्त्ति खन्+ऋ-इन् गौरा०ङीष् वा कुडव होणभेदात्मके मानभेदे। "स्यात् कुडवः प्रस्थः आढको द्रोण वर च। क्रमशो वैचतुर्गुणा द्रोणैः षोडशभिः खारी निगद्या इत्येवमादि ..."। खर्यमाणत् संज्ञा-यामपि ङीप् अत्र वा टच् खार्यमाणे खारी। द्विखार त्रिखारि। ... पूर्वपदस्य वा हस्वः। ख(खा)रिका खारिक्यम्। अध्यर्द्धखारम् संज्ञा- ... हे द्वयर्द्धे टच्। अध्यर्द्धखारीक द्विखारीकम्। ... खारी ... खारीकम्। [खुखरः। खारीखावने।

खारिम्पच त्रि० खारीं पचति पच–खश् मुमागम च।

खारिम्पव त्रि० खारीं ... पचति पच–खश् मुम् ... खारीकिफापरायणे।

खारीक त्रि० खारी खारीमानमर्हति ठञ्। खारीमान ... खारीकिमात्रपरिमिते च।

खारीवाप त्रि० खारी ... वपन्ति अस्मिन् वप–आधारे घञ्। खारीपरिमाणवीजवपनयोग्ये क्षेत्रादौ। ... खारी वपति वप–कर्मणि ... खारीक- ... वपनादि ... शब्दर० ... ।

खार्वीर पु० ... "खार्वीरस्य ... " भाग० ६।१०।१६। ... गोत्रे।

खालत्य त्रि० खलतिर्भवस्ते ष्यञ् । खालित्यमिति ... तलायमत्ते च। "अनुरक्ताभि ... पलितोद्भव युक्ति ... कालुष्येयम्। ... खालित्यं ... पालित्यं ... काले ... भवम्। खालत्य वर्ष(खं)भावे ... ।

खालित्य न० खलतेर्भावः ष्यञ्। रक्तपित्तौर्ध्वज वात कफैर्वर्द्धितं ... जायते ।।सु०।८। ... खालित्यम् ... रोमकूपानुग ... सिरा ... रोमाणि ... रोमकूपानां ... भावः। ... "।

खिखिर पु० स्त्री खि इति–शब्दे। (का लिका हारी) खिखिरी ... शिखा०। [खिखिरी) ... शिखा०।

खिङ्खिर पु० खिमित्यव्यक्तं खिरति ... । (खट्वा-

खिट भ्वा० पर० सक० सेट्। खेटति अखेटीत्। चिखेट। खेटयत्।

खिद् परिघाते तुदा० पर० सक० अनिट्। खिन्दति। खिन्नः। अखैत्सीत् चिखेद। खिन्नः।

खिद दैन्ये दिवा ... आत्म० अक० अनिट् खिद्यते। खिद्यते खिन्नो अखित्त चिखेद। खिन्नः। ... खिद्यते ... खिन्नः ... "खिन्नं ... " ... "खिद्यत्र त्रि "खिद्यत्र खी ..." ... ... ।

खिद+अनु ... "... " ... खिद ... " ... "... " ... इत्यादि ।

खिद+उत्+क्त ... "..." ... "... खिद्यते ... " ... ।

परि+खिद ... । ... "परिखेदितविक्लवोऽविनिहि ... " ... ... ।

खिद+अनु ... ।

यद्गून् संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्” शा०उ० ।

खिदिर पु० खिद्यते लभ्यपक्षे खिद्–किरन् । चन्द्रे उज्ज्व० ।

खिद्यमान त्रि० खिद–ताच्छील्ये चानश् ।।दैन्ययोगे२खेद-युक्ते च ।

खिद्र त्रि० खिद–दैन्ये रक् । १रोगे २दरिद्रे च उज्ज्वल० । “वनिता पर्वताना खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।”अथ०५।८४।१।

खिदन् त्रि० खिद–अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप्। खेदकारके । “कस्ते भियसो दस्म खिद्रः” ऋ० ६।२२।४। “खिद ! शत्रूणां खेदयित ।” भा० ।

खिन्न त्रि० खिद–क्त। १दैन्ययुक्ते, २श्रान्ते,३खेदयुक्ते च । “खिन्नः कार्ये क्षये नृप ।” मनुः “तयोपचाराञ्जलि-खिन्नहस्तया” रघुः ।

खिरहिट्टी स्त्री महासमङ्गायाम् राजनि० ।

खिल क्षपण आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । खिलति अखेलीत् । चिखेल ।

खिल त्रि०खिल–क । इगुपधादिना १अप्रहते क्षेत्रादौ२सारत संक्षिप्ते पूर्वग्रन्थानुक्तपरिशिष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि, यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंश । खिलेषु हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने “खिलो नारायण मोक्षसद्गुणा इमवः स्मृता” इति नीलकण्ठेनोक्तेः ४नारायणे पु०। ततः अभूततद्भावे भूधातुना कृधातुना च समासः । खिलीभवति खिलीकरोति त्रि० । “खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि” कुमा० । “तौ सुकेत-सुतया खिलीकृते” रघुः । “पीडयिष्यति न मां खिली कृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम्” रघुः । “विपक्षभावखिलीकृतस्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा माघ । “धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च” मनु । “अर्थं दर्शयं मेदीयैः खिलानां शिवमस्तु वः” भाग० ६।४।१५ ।

खिल्य त्रि० खिले भव यत् । खिलभवे क्षमयादौ । “यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत” शतब्रा०१४,५,४।१२।“सिन्धोरिदं सिन्धुरुदकं तस्य विकार-स्तत्प्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः”भा०। २खिले पारिशिष्टे पठिते च ।“इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते, वेददी० । तानि च “अग्निश्च पृथिवी च सन्नते” इत्यादीनि यजु० २६अ० गतानि । एवमन्य-वेदे खिल्यानि तत्तत्स्थले द्रष्टव्यानि ।

खिलेषु पु० खिलस्य हरेरिषुर्यो यत्र । हरिवंशे । तत्र हरिगुणाधिक्यवर्णनात्तथात्वम् । “खिलेषु हरि-वंशे” हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिपुष्पिका ।

खील पु० कील+पृषो० । कीलके । “त्रीणि शतानि शङ्कव षष्टिः खीला अविचाचला ये” अथ०१०।८।४ । [चुक्षुवे ।

खु शब्दे भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । खवते अखोष्ट ।

खुङ्गाह पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह–अच् । कृष्णपिङ्गलवर्णे ऽश्वे हेमच० ।

खुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् । चुखोज उदित् खोजित्वा खुक्त्वा खुग्नः ।

खुज्जा(ज्ञा)क पु० खुज–बा० आक बा० नुगागमो जभा-गमो वा । देवताडवृक्षे रत्नमा० ।

खुड सङ्गे इदित् भ्वादि० आत्म०अक० सेट् । खुण्डते अखु-ण्डिष्ट । चुखुण्डे । खुण्ड्यते ।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति–ते अचूखु-डत्–त । खोडयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुण्डयति ते अचुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलक खस्य ड० । गुल्फसमागमभेदे खुलकशब्दे दृश्यः “न्यस्ते तु विषमे पादे रुजं कुर्यात् समीरण । वातकण्टक इत्येष विज्ञेय खुडकाश्रितः” सुश्रु० माधवप्र० तु “रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्” इ-त्यानमकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-स्तस्य गुल्फार्थता ।

खुद् भेदने सक० पर० अनिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद । “चोदयत खुदत वाजसातये” ऋ० १०।१०१।१२ । माधवस्तु खुर्दधातोरेव तद्रूपसङ्गा रलोपश्छान्दस इत्याह सोमनेऽधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति ।“अमीषु दद्रु यथा सयम्” आश्व०श्रौ० ८।१०।१४। [खुर ।

खुर विलेखने तुदा०पर०सक०सेट् । खुरति अखोरीत् चुखोर

खुर पु० खुर–क । १शफे पशूनां पादयोरधिस्थिते नखाकारे पदार्थे २कोलदले ३नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि० । करणे घञर्थे क । ४नापितास्त्रभेदे शब्दर० । ५खट्वापादे(खाटेर खुरा) धरणी । “उद्यत्कृपाणपरकेषु खुराभिघातात्” माघ । “रजःकणैः खुरोद्धूतैः” रघुः । खुरपत्रस्य षष्ठ्या०ङीप् वा खुरी । तेन खोलमणस्य ।

खुरक पु० खुर इव कायति कै–क। तिलवृक्षे शब्दच० ।

खुरणस्(स) त्रि० खुर इव नासिकाऽस्य अच्प्रत्ययादेश टच्

यथा चाकह। पिविटमाविवि। अमरः। [खामी।
खुरम इ खुर इव मार्ति–दृश्यति मा–क। खुराकाकारे
खुरली स्त्री खुर इव लाति–ला–क गौरा दीप। इषद
भ्यासे लिङा। मकवयोमे इष्वभ्यासकर्मे च। खुरली
कलहे कथानाम्” कहारीरुप।
खुराक इ स्त्री खर–खाकम्। सर्वी यथा।
खुरासक इ खर इवाचति सर्वोऽोति सक–क च। गौड
दशाये प्रमृता।
खुरानिल इ खुराघाताविलिः चामति प्रयाती वै–क।
(भाव)।माविशाकयाको इमाराकाको इककाये चवे
खुरासान इ किङ्गौड यवाररय यमेनाम यवेवति।।
खुरासानाविवो देवी त्वं क्वाभिरवाकपा”इत्युक्ते देवमेदे
खु(खू)ड़ क्रीडायां भ्वा पर० सक० सेट्। खु(खू)ड़ते अखु-
(खू)ड़ि च चखु(खू)ड़ै।
खुलक इ–खर–क नु खार्थे क। युद्धाकवकाले "का हुडक
थकाद्य दणितस्य कसीत्कसादवार्न युक्तकाहित्यकं"इत्यप
एड्र न खुर–वैर-विह्या मापि भा–क इसी। (खर्मी-
भावनयान) दाष्टुभ इषह इषको इवणिते च लि
खार्थे क। खड़ाये खि्दै इति्ड्रे खबे च अमरः।
खुल्लतात इ–पुङ्ग कनिष्ठतालक पितृव्यैति। विश्वा कनिष्ठ
भ्रातरि कहरुपाद्य खुल्लपितातपाद्दयोरपि पितामहादी
कनिष्ठभ्रातरि।
खलक इ खड़ न भीयते स्वा पर सखेर्वे च। अनि मिसा०।
खलतो न कड़ावे खुल्लमेव पितव नारमयाह च
२।१८१। खुल्लता तहासिवाया इवत”भा० "विवक्षु
कम खुल्लं तदा वर्णति वेद्यः” मम ३।८१९।
खेगोचन इ खे आकाशे गोचर इव यस्य। ग्रहाभ्यां
दयाम् प्राग०। [खल्लौचिवाने शब्दप्र०।
खेगमन इ स्त्री खे आकाशे गमनम् अस्य च। खाक-
खेचर इ खे चरति चर–ट अलुक। इंसि अमर
खजातायरे कराः इनावे दानविः० इत्यमौदिपाठे
हवायाज्वालावाले लि। स्त्रियां ङीप। इर्षे
न एव। यथा माकना खे चरितव्यवाचकम्।
चतौरवे इ स्त्री अमरता भ्योवाड्रे खानेवै स्त्री
यथा चाविष इ च। ब्रवाविष्ट्रते विश्वा
कविता विपरीतता। खुचोरसवसा धविर्वद्य वर्णत
च चरी। न रौवाते च रोविषव च त्रिया च अत्र वा।
वासरे च च खावेन यो भवते वैदि भवरोत्।
चित्त चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यथा।
तैनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनिषेविता। खाक-
लिङ्ग। चिरोवैवे आसत् चाकभ्य पुराः। खासद्रह
च वा मद्रा आवहिन् म मचति” इत्यमोक्ते प्रकारे
सद्भामेदे यथा "सम्यक्चिवयेदेव बहमेवे ए कृष
चपु। बालाद्र त्वा मकारेति। पुरी ही परिवर्त च।
कविसमासिवो देवि। सर्गे तेव ममेव च। तथा
पीयां खदास्याम वर्तौरवति चक्षवे। वहमोरं
मलेशापि। परत्ये मापि कायेवं। एवं वा खेचरी
माया मरिंदिवकामयोविता’शब्दमा। ।।खेचरादिरूपो
इ। कें चराय वर्ते’ अमो० इ। वर्ते रावच।
खेट गौरवे अद० चु० उभ० सक० सेट्। खेटयति ते अ
चिखेटत् च।
खेट इ० खेटयति खट–अच् चिर–खट् वा। (खर्वा-
दिघसे, "वविधृतवे विभाः खेटा" इति ज्योति०।
२इतिखड़ी लि० स्त्रियां। इवावी वि। अमरः।
४चवक्ष्यामे इ० मेदि०"खेटखर्वटमधिव यथा युज्यायनि
खाक० १।७।। "खेटा खवजपाताः" गौवरः।
इयकालमेदे इ०। अविकृत्यैव खेट। अथर्वचिहावाव।
वैनीकृतविशेषोमिवयत्” अमरचा खक। आर्ये च।
अमाये इ न 'द्विवाचक्षवरा देवी बहु खेटवाविचोड़’
वा पि इम। ‘कमलो रिकली च खार्थे खेटक-
नियकि समारिक्की’ इह र्व। कवलोऽसावामुमावो
"खेटक इव भावहं’इवाजावस्। ‘खेटकाता इवा-
क्रियमेवरोथ् वहि वदाव कुमाहोत्रिवायुवार्णव
यव ।६,६१। "इतोक्रियवोद्धा पवका खेटका"
मेदिनी च च वविदर। ।दामनि वैदि०। विह बवे
वाच्चे बज। अस्मयाबाम् इ अकोनखद्। वर्षवि
वाच्। इर्षे म० वेवव। इ( )इवाकावार्णिवे
इत्यवाचारे कामोरे न मवाजदद वेवा वसिन्य
अवाचदद्दो ‘मम खेटवति इ( )चवक विविधवर्त
प्रदयादृत इवादृत बवाविचादृत्यं मिवन्न खाका-
आमेवा बाववधाकाथात निमबहुतवववाथादृत्यं
अवर्त खेटवाहृत विद्यार्थवि” गौवमशवेति।
।अवद्दिवोनिनि खि चरा ।।प्रतदेवमद्यावि
कर्मे ११ वे मेदि ।
खेटक इ० खेटक अस । अस्तपक्वताकडे ‘वाविनो
वाविनीदृर्वविवालकारवसा। पाकटमद्वरोखेटका

खानकर्षी शियुयदृत्ताः । ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयक चतुर्थकाः । सर्वे प्रशमयायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्” काशी०ख० ३२ अध्या० ।

खेटितान पु० खे अटति खिट-इन् खेऽटति अट-इन् वा खेटि तानोऽस्य । वैतालिके बोधकरे शब्दमा० ।

खेटिन् पु० खिट-णिनि । १नागरे २कामिनि शब्दमा० ।

खेड भक्षणे अद० चु०उभ०सक०सेट् । खेडयति ते अचखेडत्

खेद पु० खिद-भावे घञ् । १शोके हेम० २अवसादे जटा० । खिद-णिच् कर्त्तरि अच् । ३रोगे कैयट । “खेदोरत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमम्” सा०द० तस्य रतिमार्गगमनादिकार्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता “रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्यय” सा०द०। “नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः” कुमा० ।

खेदि पु० खिद-अपादाने इन् । १किरणे निघण्टुः ।

खेदिन् त्रि०खिद-णिच्-णिनि । १दैन्यकारके स्त्रियां ङीप् सा च २अवमपर्य्याणितायाम् शब्दच० ।

खेय त्रि०खन-कर्मणि यत् टेरेत् । १खननीये २परिखायां न० अमर । ३सेतुभेदे “सेतव्र द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्त्तनात् खेय” मिता०नारदः। सेतुशब्दे विवृतिः । “गाङ्खेय सागरोऽप्यन्यजलस्य यदुन्नत्यवालिन” भट्टि ।

खेल चलने अक०गत्यां सक० भ्वा०पर० सेट् । खेलति अखेलीत् । ऋदित् अचिखेलत् त । “माऽस्मिन् खल खेचत्” नैष० । खेला खेलनम् खेल । “क्रीडाखेलमतुप्रावुर्भूतोत्सवस्य विभ्रमम्” रघुः “खे खेलगामी तमुवाह वाहः” कुमा० । खेलितम् “स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्” गीतगो० ।

खेलन न०खेल-ल्युट् । १क्रीडायाम् इलायुः। आधारे ल्युट् ङीप् । २शारिफलके (छक) स्त्री हेम० । करणे ल्युट् । ३क्रीड़ासाधने ।

खेला विलासे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । खेलायति अखेलायीत् खेलाया बभूव आस चकार । “खेलायन्निव नापि खलु क्षत्य रति यशेत्” भट्टि ।

खेला स्त्री खेल-भावे अ । क्रीड़ायाम् अमर ।

खेऽलि स्त्री खे आकाशे अलति अल-इन् । १गाने २बाणे ३सूर्ये ४विहङ्गे च पु० ५आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

खेव सेवने भ्वा०आ०अक०सेट् । खेवते अखेविष्ट ऋदित् अचिखेवत् त ।

खेसर पु०स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति सृ-ट अश्वतरे गर्द्दभाच्चीजाते अश्वाद्गर्द्दभीजाते वा अश्वतरे पशुभेदे राजनि० । [खायति अखासीत् चखौ ।

खै स्थैर्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० भ्वा०पर० अनिट् ।

खैमखु पु०खे आकाशे कर्त्तव्य मखः स्वार्थे अण् । आकाशकर्त्तव्ये यज्ञभेदे “खण्डखाद खैमखाद मध्ये तद्वरि” अथ० ४।१५।१५ । खैमखे इत्यत्र क्षोभयोगात् इत्यत्र इत्यत्र अग्नाद इति तद्रूपम् । [तादौ ।

खैलायन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक । खिलनिर्वृ-

खोङ्गाह पु स्त्री । श्वेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच० ।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट्। खोटति अखोटीत् । चुखोट खोट खोटनम् खोटितम् । ऋदित् चङ्र अचुखोटत् त ।

[खोटत् त ।

खोट क्षेपे अद०चुरा० उभ०सक० सेट् । खोटयति ते अचुखोटत्

खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप् । १चतुरमार्य्यां १पाखण्डीशब्दे च शब्दच० ।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट् । खोडति अखोडीत् चुखोड । ऋदित् णिचि चङ्प्रसङ्ग अचुखोडत् त ।

खोड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट् । खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच् । खञ्जे । (खोंड़ा) । कडारा० कर्म० वा पूर्व्वनिपात । खालखोड: खोडखाल ।

खोडकशीर्षक न०खोड क्षेपे ण्वुल् तथाभूत शीर्षमस्य कप् । कपिशीर्षके त्रिका० ।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोरति अखोरीत् । चुखोर । ऋदित् चङि अपुस्व अचुखोरत् त ।

खोर त्रि० खोर-अच् । खञ्जे हेमच० संज्ञायां कन् । खोरक इयामा ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः ।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोलति अखोलीत् चुखोल ऋदित् च अपुस्व अचुखोलत् त ।

खोल त्रि० खोल-अच् । खञ्जे शब्दमा० ।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन् । पाकपात्रभेदे (खोला) २शिरस्त्रे भागभेदे (खोपड़ा)३वल्मीके ४गुवाफलत्वके मेदि० ।

खोलि स्त्री खोल-इन् । तूणे शब्दमा०।[सङ्कलपक्ष त्रिका०।

खोल्मुक पु० खे आकाशे उल्मुक इव रक्तवर्णत्वात् ।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक०कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद० पर०अनिट् । ख्याति अख्यत् । आर्द्धधातुके चक्षिङआदेश ख्याधातुस्तु उभ० । अख्यत् अख्यात-अख्यास्त । चख्यौ चख्ये । ख्यातः ख्यातः ख्यानम् । ख्येयम् । ख्याता

तम कथने [illegible] दिर्व कथने भट्टिः। [illegible] ख्याति [illegible]। [illegible] ख्याति [illegible] काम्। "[illegible] भट्टिः। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वि व। [२२।१८।

अभि+अभिख्या कथने। "[illegible] रू ८।

अनु+अनुकथने। "अनु [illegible]" रू ७। ७०।८। '[illegible] भा। [illegible] च। [२१८ द दनम्।

अनु+आ+[illegible] [illegible] [illegible]

अभि+आभिख्येन दर्शने [illegible] "रू ७। ५।८। "[illegible] भा। [illegible] [illegible] कु० २।१ ।८। '[illegible] भा। [illegible] ख्याती च [illegible] [illegible] भा० ४।८(७०। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] रघु।

अव+[illegible] "अव दि [illegible] ८।३।८। [illegible] दर्शने च '[illegible] रू १।१२०।१। [illegible] भा।

आ+कथने। "[illegible]। [illegible] भा। "[illegible] रघु। [illegible] [illegible] भाग। "[illegible] [illegible]। [१।१।१।

अनु+आ+[illegible] "[illegible]" [illegible]

उप+आ+[illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] भाग० १।२।१८।

प्रति+आ+[illegible] "[illegible]" भा० र १६ [illegible] भाग० १।३।१६।

वि+आ+विवरणे [illegible]। [illegible] "[illegible] भा० [illegible]। [illegible] "[illegible]"।

अनु+वि+आ+[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] भा० [illegible]।

सम्+वि+आ+[illegible] '[illegible] भा० च। '[illegible] [illegible]" भा। "[illegible]" भा० च।

सम्+आ+ [illegible]। '[illegible] [illegible] [illegible]।

परि+परिख्या [illegible] "[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" भा० २१ च। [illegible] [illegible] [illegible]" रामा० २।११।

अनु+परि+[illegible] [illegible] ख्याती। "[illegible]" भा० भा० १६ च ?

प्र+प्रख्येन कथने। "[illegible]" भा० र १६ च।

नि+निवेदन ख्याती "[illegible]" भा भा १० च।

सम्+[illegible] कथने "[illegible]" [illegible] ४।२।१। [illegible] कथने "[illegible] [illegible] ["भा० [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]।

ख्यात त्रि० ख्या—क्त। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

ख्यातगर्हण त्रि० [illegible] [illegible]।

ख्यातगर्हित त्रि० [illegible] [illegible]।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

निम्नायिति शास्त्रेऽयर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाप्रख्यात् संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपाणां निवर्त्त्यं स्वयमप्रकाशतयैव स्वात्मनिष्ठन्तीत्यर्थः" मल्लि०। ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५३१ पृ० दर्शिता। "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" पात०सू०। "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघनामसमाधिर्भवति" भा०। "मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धि ख्यातिरीश्वरः" इति शां०भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे ६महत्तत्त्वे च। "स्वप्ने यथात्मानः ख्यातिः संस्मृतिर्न तु वासनी" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतवाक्यम्।

ख्यापक त्रि० ख्या—ज्ञाने प्रकाशे णिचि ण्वुल्। १ज्ञापके २प्रकाशके "निजपुरुषख्यापकान् हेतून्" सुश्रु०।

ख्यापन न० ख्या—प्रकाशे णिच्—भावे ल्युट्। प्रकाशने "ख्यापनेनानुतापेन तपसा धारणेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" मनु०।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ सङ्कलनम्।

२४६१पृष्ठस्य क्रोडपत्रम् खङ्गधेनुशब्दस्य पूर्वमिदम्

खङ्गकोष पु० खड्ग इव कुष्णाति कुष—अच्। खड्गाकारपत्रे लताभेदे शब्दचि०। ६त०। (खाप) इति ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्मादिनिर्मिते २पदार्थे अन्वर्थे तालव्यान्तोऽपि।

खङ्गट पु० खड्ग इव टलति अच् टल—विक्लवे वा० आधारे च। १इक्षुकाण्डे हारा०। तस्याङ्गस्पर्शे असिवत् पीडाकरत्वात्तथात्वम्।

खङ्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः। छुरिकायाम् तस्या असिसदृशकार्यत्वात्तथात्वम्। खड्गः गण्डकी धेनु जातित्वात् पोटेत्यादिना स० कर्म स० पूर्वनिपातः पुंवद्भावश्च। २धेनुरूपगण्डक्यां मेदि०। [लताभेदे शब्द०।

खङ्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य। खड्गलताख्ये

खङ्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा। खड्गस्य रूपघटनादिना शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ उक्ता यथा "खड्गस्य तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम्। अनिशं दृश्यते यादृक् विच्छिद्य घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रपद्यते। नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति गद्यते। खड्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूचकम्। तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः। खड्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छुभत्वावसूचकम्। तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते। स ध्वनिस्तुलना मानम् ज्ञानमष्टविधन्त्विदम्। पश्चाद्या निपुणे खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कालिमा। अन्यात्रशस्त्रिभौ ज्ञेयौ तावेव सङ्ख्या विति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशच्चत्वारि जानीयादरिष्टानि तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः"। असिकर्मशब्दे दृश्यम्।

खङ्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+धा—करणे ल्युट् अपेरल्लोपः। (खाप) असिकोषे हलायु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेम०।

खङ्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव। छुरिकायां मेदि०।

खड्गफल(क) पु० खड्ग फलमिव त्वगाद्यस्मात् मध्ये यस्य वा कप्। (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका०।

खड्गमुद्रा स्त्री "कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते। शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे।

खड्गारीट पु० खड्गारिरिव एटति गच्छति इट—गतौ क। (ढाल) ख्याते चर्ममये फलके। खड्ग तद्धारात्मव्रतमाक्रमति आ+क्रम—गतौ कीटन्। असिधाराव्रतचारिणि त्रि० मेदि०। तच्च व्रतमसिधाराव्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम्।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्त्यस्य ठन्। मत्वर्थीयेऽस्मिन्ने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम्। खड्गेन चरति ठन्। १यौनिके मृगयौ च मेदि०।

म

[illegible]